

శ్రీ

భా గ వ త చం పూ :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

NARASARAOPET-522 601

భాగవత చంపూః ----- TELUGU
[మంథర వ్యాఖ్యాన మందిత]

వ్యాఖ్యాత :

1875   అపరశంకరుడు   1914
శ్రీబెల్లంకాండ రామరాయ కవీంద్రులు

FIRST PRINTING EDITION --- 1949.

FIRST DIGITAL EDITION --- 2014.

DIGITALIESED BY : -

BELLAMKONDA CHAKRADHAR KUMAR.

GREAT GRAND SON OF SRI RAMA RAYA KAVI.

(C) NO COPY RIGHTS.

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

SRI NILAYAM

Do.No. 12-8-5/5

Prakash Nagar

NARASARAOPET - 522 601

Guntur (Dt)

Andhra Pradesh.

E- Mail : - bvlncckumar@gmail.com

Mobile No :- +91 9866400133.

Note : - Please download PDF file and save . Print on A4 size paper. Please.check printer setting's before printing.Please check page option's and use FIT the page option.Take one side or two side's on the paper.

BELLAMKONDA

RAMA RAYA

KAVINDRULU.

1875   - -   1914.

BELLAMKONDA CHAKDRADHAR KUMAR, NRT

b r R K trust
narasaRAO pet

కీ॥శే॥ బెల్లంకొండ నరసింగరావు (కరణంగారు)

1914 - 1960 జమిందారు పమిడిపాడు సర్వా అగ్రహారం

b r r k trust

narasaraopet

**BELLAMKONDA VENKATA
SUBRAMANYA SARMA.**

**BELLAMKONDA
SRINIVASASARMA**

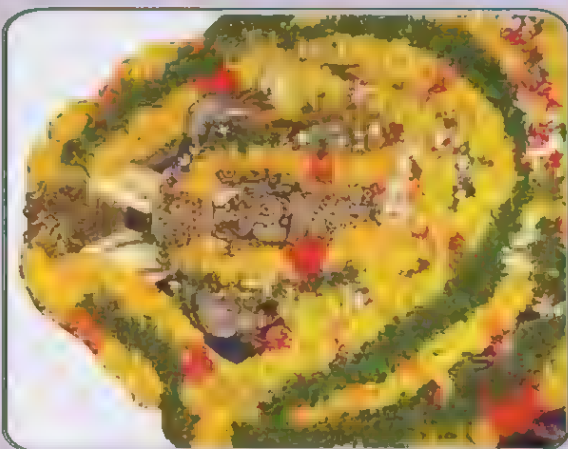

**BELLAMKONDA
CHAKRADHAR KUMAR.**

B R R K TRUST

NARASARAOPET

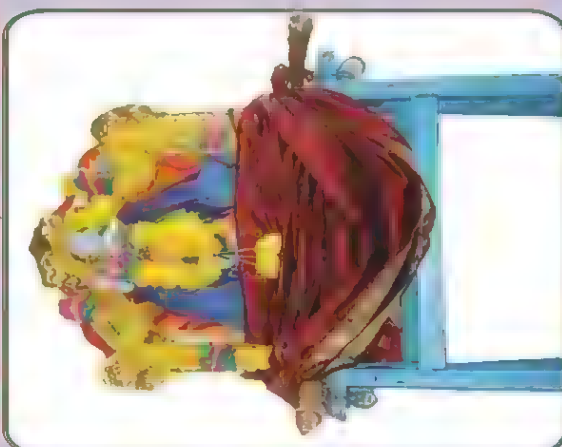

1. $\frac{1}{x^2} = x^{-2}$
2. $\frac{d}{dx} x^{-2} = -2x^{-3}$
3. $= -2x^{-3}$
4. $= -\frac{2}{x^3}$

[illegible]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ಪ್ರತಿಭಾಷಿತರಾದವರನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೂ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದು.

۱. **مقدمه**
 ۲. **روش تحقیق**
 ۳. **نتایج**
 ۴. **بحث و نتیجه گیری**
 ۵. **پایان**

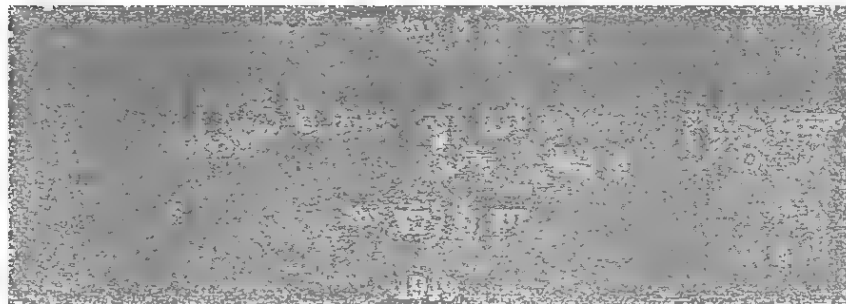
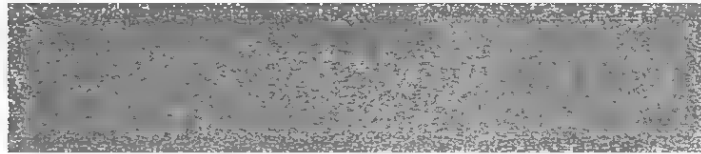
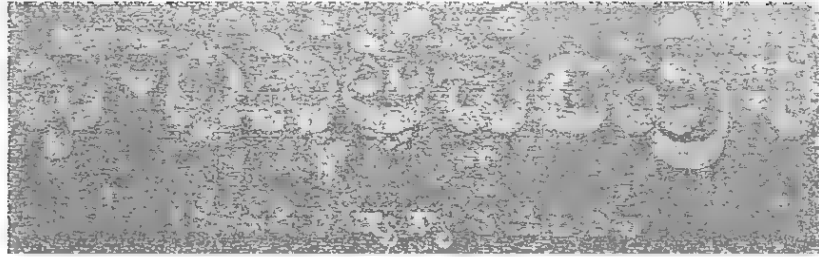
[illegible]

SRI BHAGHAVATHA CHEMPU

2014

ORIGINAL COVER PAGE.

DIGITALIESED :- BELLAMKONDA CHAKRADHAR KUMAR

2014.

భాగవత చంపూ :

(మంధత వ్యాఖ్యాన మం చి తా)

వ్యాఖ్యాత :

బెల్లంకొండ రామారాయకవి:

27-12-1875 — 27-10-1914

సత్పఠాట్పుఠవాసినా

తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశ్రేష్ఠిణా

ముద్రాపిత

ప్రథమముద్రణమ్ 1000

విజయవాటిక

ఆంధ్ర గ్రంథాలయముద్రణాలయే

ముద్రాపిత

1949

విజ్ఞప్తి

రసికజన శేఖరులారా—

పాఠక మహాశయలారా—

ఆంధ్రధావని కలంకారభూతమగు కుండినీ సీమ యందలి నరసరాట్పురికి కోశ మాత్రీదూరమునఁగల పమిడిపాడను నగ్రహారమున బెల్లంకొండ యను నుపనామముచే నెలయు నంశమునందు మోహనరాయ హనుమాంబల గర్భశుక్తి ముక్తాఫలమై ఈగ్రంథ వ్యాఖ్యానకర్తయును ఇంక నీదిగువ బేర్కొనబడిన శతాధిక గ్రంథకర్తయై సంస్కృత వాఙ్మయమున నెనలేని ప్రజ్ఞాదురంధరత్వము వహించి అపరశంకరులు నా వాసికెక్కినట్టి విద్యత్కవిచక్రవర్తియగు మన రామారాయ కవిశేఖరులొక సంస త్సరమున కెక్కువకానికాలమందు గురువర్యుల యుపదేశమాత్రమున “ప్రేషిదీరే ప్రాక్తన జన్మవిద్యాః” యను నుడికి లక్ష్యభూతులై వేదాంతవ్యాకరణ-ధర్మశాస్త్ర-కావ్య-చంపూ-భాణ-శతక-అష్టక-ప్రథమాక్షరావలంబి సహస్రనామ - అష్టోత్తరశత నామములు మున్నగు గ్రంథములను రచించుటయేగాక యితర గ్రంథములు పెక్కిం టికి మృదుసుధురమగు రచనా వైదగ్యముతో వ్యాఖ్యానముల రచించి పలువురు విద్యా ర్థుల కన్నము తోడి విద్యాదానముచేసి సంతృప్తుల గావించి కీర్తిశేషులైరి. వీరినిగూర్చి గాని వీరి ప్రత్యేక గ్రంథరచనా వైశిష్ట్యమును గూర్చిగాని వ్రాయఁబూనిన విద్వాంసుల లేఖని కతిమనోహరరచనలెన్నియో పాడగట్టక తప్పదు. ఆ విషయములను సహృదయులగు పండితులకు వదలితిని.

వీరి జీవితకాలములో కొన్నిగ్రంథములు మాత్రమే ముద్రితములైనవి. ఇక్కవి తల్లజుని యనంతరము భాషాదరము రసలోలత్వము గల యుదారులచే భగవద్గీతా భాష్యార్క-ప్రకాశిక, శారీరక చతుస్సూత్రీ విచారే, త్యాది మఱికొన్ని గ్రంథములు ముద్రితములై విద్వాంసుల కరముల వెలుఁగొందుచున్నవి. లోకోపకారములగు పెక్కు గ్రంథము లింకను అముద్రితములుగానే యున్నవి. ఇప్పండితకవితల్లజుని యనంతర మిాయన సతీమణి యగు ఆదిలక్ష్మమ్మగారిని నమ్మించి తామచ్చువేయుతుమని చెప్పి కనుపర్తి కోటేశ్వర శర్మగారు శ్రీరామారావుగారిచే వ్రాయబడిన గ్రంథములనెల్ల గొంపోయియుండిరట. కాని మన యభిగ్రంథముచే వారట్టి కార్య మొనర్పక పోయినను విచారములేదు గాని జాలగ్రంథము లెవరెవరికిచ్చిరో జాడ దెలియుటలేదు. శర్మగారి యుసువులు వీడునాటికి మిగిలియుండిన కొన్నిపుస్తకములను మాత్రము విజయవాడలోను మ॥ చౌడవరపు జానకిరామయ్యగారి కొప్పజెప్పిరట. స్వస్థికాలములో నసాధారణ గ్రంథములను రచించి పరమపదించిన వీరిగ్రంథములు శిథిలీభూతము లగుచుండుటచే నామనమున గలిగిన పరితాపధరము నెల్లెన నుపశమింపజేసికొనుటకు “ఉడతయు దధినిబూడ్చు పూన్కి” నలె నేనీ కార్యభారమున కుపక్రమించితిని. ఇప్పండిత దత్త పుత్తుడగు నారాయణరావుగారి యనుమతి నొంది వైశ్యకులోత్తంసులును వదాన్య శేఖరులును, బహుధర్మకార్య నిరతులును, నరసరాట్పురవాస్తవ్యులునగు శ్రీ తాడే

పల్లి వేంకట నారాయణ శ్రేష్ఠిగారిలో సంప్రతించుట తడవుగా నీ భాగవత చంపూ
వ్యాఖ్యానమును తాము ముద్రింపించుటకును పండితుల కుచితముగా గ్రంథముల సమ
ర్పించుట కియ్యగొని సంస్కృతభాషారసపిపాసువుల కీ శ్రీకృష్ణ కథామృతము నొసం
గిరి. ఇట్టి మహోత్కృష్ట కార్యము నొనర్చి యాశాంతవిస్తారిత కీర్తిశోభితులగు శ్రీ
శ్రేష్ఠిగారికి రుక్మిణీసత్యభామాయుతుడై భక్తపరాధీనుడగు శ్రీకృష్ణుడు పుత్ర
పౌత్ర యశోధన సంపత్తి నొసంగి రక్షించుగాత—

ఈగ్రంథముద్రణకాలమందు తమకుగల యనారోగ్యమును సైతము లెక్క
జేయక శ్రద్ధతో పరిశీలించి ముద్రణమున కెంతయో సాయపడి యుపోద్ఘాతమును
వ్రాసిన సర్వతంత్ర స్వతంత్ర కళాశాలా ప్రధానోపాధ్యాయులు బాలసరస్వతీత్యాది
బిరుదాంకితులు మద్దురుపోదరపుత్తులు నగు శ్రీ తాడేపల్లి సాంబమూర్తిశాస్త్రిలవారి
కనేక సమోవాకము లర్పించుచున్నాను. ముద్రణకాలమందు గలిగిన యిబ్బందులను
లెకజ్జేయక యన్యముద్రణాలయమున మా పూన్నిని నెఱవేర్చిన శ్రీ కుందా లక్ష్మీ
నర సింహము గారికెంతయు కృతజ్ఞుడను. ముద్రణమందలి ప్రమాదములను విద్వజ్ఞులు
సవరించుకొందురని తప్పొప్పులపట్టికను వేయమానిన నాలోపమును మన్నింతురుగాత.

పాఠక మహాశయులకొక చిన్న విన్నపము

తమరెచ్చటనేని యిక్కవిప్రవరవిరచితములై లోగడ నముద్రితములగుగ్రంథము
లెన్నియేని యుపలభ్యములైన దయతో నాకు తెలిసినను పంపినకు స్వహస్తపరహస్తము
లతో ముద్రింపజేసి పాఠకలోకమున కందింతును. తమవద్దనుండియు నొకవ్వనిచ్చబాడ
మనివారలు శిధిలీభూతములగుచున్న వీరి పుస్తకములకు వేరరతుల నొనను వ్రాసి
కాపాడెదనుగాక. నాచే శుద్ధప్రతులుగ వ్రాయుబడిన వాటి నెవ్వరేని ముద్రింపింప దెలి
సిన సంతకమున వారి కొంగనెరవియున్నాను పండితులెవ్వరేని శ్రద్ధాన్వితములై ముద్రణ
మున కనువగు రీతి వ్రాసియిచ్చినఁ ద్వరలో ముద్రణమునకు ప్రయత్నింతును. కవి
జీవితము, రచనాప్రాధిమ్యమున్నగు విషయము లెల్లను శ్రీ శాస్త్రిలవారు వ్రాయు
టచే గ్రంథ విస్తరభీతికి లోనై విరమించుచున్నాను.

ఓమ్ తత్ సత్

ఇట్లు, బుధజనవిధేయుడు,

కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్యము

ఆయుర్వేదవైద్యుడు, నరసరావుపేట.

శ్రీః

శ్రీ విజయవాడా నర్వతంత్ర స్వతంత్ర కళాకాలా ప్రధానాచార్యాణాం

వైయాకరణభూషణబాలసరస్వతీత్యాదివిరుదాంకితానాం

శ్రీ తాడేపల్లి సాంబమూర్తిశాస్త్రిచౌ మయం

గ్రంథ. - కర్తృ పరిచయః

అయి సహృదయధురీణాః విపశ్చిదపశ్చిమాః

ఇహ ఖలు పురాకృతసుకృతదుష్కృతకర్మపరిపాకబలప్రాప్తజనుః ప్రాదు
ర్భావతిరోభావస్వభావానాం సకలప్రాణీనికరాణాం మధ్యే విశిష్టసముద్భవానాం
మానవానాం తత్రాపి పరమర్షిగోత్రప్రభూతప్రభావప్రసిద్ధానాం ద్విజన్మనాం
వ్యావహారికప్రపంచే యుక్తాయుక్తవివేకపూర్వకః పశుపక్ష్యాదీతరజన్తువ్యావర్తకః
కశ్చన విశిష్టవ్యవహారోఽవశ్యసమాదరణీయ ఇతి సంఖ్యానత్సంప్రతిపన్నోయ
మంశః. సచ వ్యవహార ఏకనియామకాధీనః. అస్మాకం పునశ్శాస్త్రైకచక్రస్మాకాం
చార్యాకస్థాన మనధితిష్ఠతా మాస్తికానాం తన్నియామక (ప్రభు) స్థానారూఢమ
జారుషేయ మేకం వేదవాఙ్మయమేవ. కృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశద్వారాస్మా
దేవవాఙ్మయా దుపజాయతే చతుర్వర్గఫలప్రాప్తి ర్యద్యపి, తథాపి సా దుఃఖాత్పరిణత
బుద్ధిభిరేవోపలభ్యత ఇతి కృత్యా యగక్రమేణ తద్ధర్మతో దుర్జలపూర్వభావ
సర్వస్వానాం సుకుమారమతీనాం కృతే సుఖాదేవ చతుర్వర్గఫలప్రాప్తిం మనసి కృత్య
క్రమశఃస్తదేవ వాఙ్మయ మస్మదీయై ఋషిభిస్తత్సబ్రహ్మచారిభి రభియుక్తైః పూర్వా
చార్యైశ్చ సుహృత్సానీయపురాణరూపేణ కాంతాస్థానీయకావ్యస్వరూపేణ చ
ప్రాసాది. ఆతః కృత్యాకృత్యప్రవృత్తినివృత్త్యుపదేశకస్య సుకుమారమతీనామపి సుఖా
చతుర్వర్గఫలప్రాప్తకస్యాస్య కావ్యస్యశాస్త్రత్వే (మానవప్రవృత్తి - శాసనకరణత్వే)
న. కశ్చనాటంకగంధోపి.

శ్లో॥ “ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా
పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్చాస్త్రమితి కథ్యతే”
ఇతి యతోభియుక్తోక్తేర్జాగర్తి.”
“నరత్వం దుర్లభం లోకే విద్యా తత్ర సుదుర్లభా,
కవిత్వం దుర్లభం తత్రే”

త్యగ్నిపురాణోపపాదితోపాదేయత్వస్య తస్య చాస్య కావ్యస్య విషయే
దృశ్యం, శ్రవ్యం, మితిద్వైతమ్, తత్ర శ్రవ్యేషు చ కావ్యేషు

“గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
 ర్హద్యా హి వాద్యకలయా కలితేన గీతిః
 తస్మాద్దధాతు కవిమార్గజుషాం సుఖాయ
 చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయాం ”

ఇతి భోజరాజప్రశంసాపాత్రం— “గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూ రిత్యభి
 ధీయత” ఇతి లక్షణలక్షిత శ్చమ్పూ రిత్యవంతరో ఛేదః. అద్యత్వే చాంధ్రప్రబంధ
 సంప్రదాయే నాయ మవాంతరభేదవ్యవహారః పరిపాల్యతఇతి తు తత్తథాస్తాం నామా
 ఏవం నిరుక్తలక్షణలక్షిత శ్చంపూభాగవతాఖ్యాయం గ్రంథో వ్యంగ్యపథానః.
 గ్రంథస్యాస్య నిబన్ధా వెల్లాలవంశాంబునిధిరాకాపూరశశాంకో విరచితరాఘవ
 పాండవయాదవీయచిత్రప్రబంధో ౭ భీమకాళిదాసవిరుదసిరాజతో నిరాడంబర
 ప్రసాదిత భవద్గుణకదంబ శ్చిదంబర నామా మహాకవిః, ఏతత్కృత రాఘవ యాదవ
 పాండవీయ ప్రబన్ధ నామాపిచ— ప్రస్తుత రామారాయ కృత మన్దరవ్యాఖ్యానోపపాదిత
 “శేషధ్వని యమకచక్రవర్తి” తి విశేషణం చాస్య ప్రియతమాలంకారికప్రియత
 మోత్తమవ్యంగ్యప్రధానప్రబంధరచనత్వం వ్యక్తికురుతః. అస్య చ చతుర్దశ
 శతాబ్దే జని స్సముజ్జనీ త్వత సత్యవోలు సోమసుందరాంధీకృతచమ్పూభాగవత
 పీఠికాకర్తృణాం విమర్శకాగ్రేసర కాళిభట్టబ్రహ్మయ్య శాస్త్రిణాం వచనమేనాథారో
 దరీదృశ్యతే. తదేవాద్య యావత్ప్రమాణం భవితు మర్హతి. అస్య చ చమ్పూభాగ
 వతస్య — పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీక్షానాం మహామహాపాథ్యామూనాం
 పక్షధరవంశీయానాం యల్లయసూరిణాం శిష్యేణ భ్రాతృతనయేన చాక్కయసూరిణా
 విరచితా రత్నావళి సమాఖ్యా కాచ నైకా వ్యాఖ్యా వావిశ్వ రామస్వామిముద్రిణా
 లయ ముద్రాపితాద్యత్వే క్కచిత్కృచి త్కేహంచి ద్దృష్టపథ మాయాతి. న సర్వశ
 స్సముపలభ్యతే. న చ ఏకీయతే, వ్యాఖ్యా పునః స్ఫుటతరార్థప్రతిపాదికాస్య
 వ్యంగ్యప్రధానస్య ప్రధానావశ్యకీ.

“గూఢా భట్టనిబంధఘట్టసరణిః తంత్రం గురో ర్యంత్రితం
 కోణం కాణభుజీ భజత్యతిభయా త్సాతివ్రతీం సాహితీ
 నైయాసక్యనురాగినీ మయి, గిరాం గుంభాశ్చ కంభీనసాః
 వ్యాఖ్యాతుం నవకాళిదాసకవితాం భీతిస్తథాప్యస్తి మే ॥

ఇత్యేతాదృగక్కయసూరిణ ఏవ భీతిజనకస్య వ్యంగ్యప్రధానై తత్ప్రబంధ
 వ్యాఖ్యానస్య కరణే తదుద్యమేవా కస్య వా పాదః పురః స్ఫురతి ? కస్య వాఙ్మఖా
 నిస్ఫురతి? కోన్యత్రాధిక్రియతే” ఇతీయం మహతీ విచారదశా విపశ్చితాం మూర్ఖి
 న్యవిశత్. ప్రతిభయాప్రవృత్త్యా చాపరశంకరావతార ఇతి ప్రసిద్ధః సంతత హయగ్రీవో
 పాసనాప్రణిహితచిత్తవృత్తిః పరిపక్వతదుపాసనాఫలపరమావధిః అష్టతింశ త్తమ
 వర్షాత్మకే జీవితకాలే ప్రాయశః శతసంఖ్యయా సాకం పృథక్చ పంచాశత్సంఖ్యాం

సమధిరూఢానాం బహుళతరశాస్త్రీయనిబంధగ్రంథానాం రసవత్తరబహుప్రబంధ
రాజానాం భోజరాజోక దిశా భక్తేరపి రసత్వస్ఫూరికానాం స్తోత్రపాఠానాం చ రచ
యతా ఉపదేశమాత్రోపాత్త సర్వవిద్యాసర్వస్వః గర్తపురీమండలాంతర్గత నరసరాపు
వేట శాఖామండల (తాలూకా) సమీపసంసిత పమిడిపాడు అగ్రహార
వాస్తవ్యః ఆంధ్ర నియోగిబాహ్యుణః బ్రాహ్మణోత్తమ ఆశ్వలాయనసూత్రః
భారద్వాజసగోత్రః ఋక్సాఖ్యాధ్యాయా హనుమాంబౌమోహనరాయతనూభవః
బెల్లంకొండ నామారాయ విద్వత్కవిః చంపూభాగవతవ్యాఖ్యాం మంధరాభిఖ్యా
మిమాం ప్రససాద. ఆయం చ 1797 తమే శాలివాహనశకే యువసంవత్సర మార్
శీర కృష్ణపక్షమావస్యా సోమవాసర నిశీధిని కర్కటకలగ్నే పౌడు రభూదితి వ్యాకరణే
పురిఘల్ రామశాస్త్రిణః న్యాయేపురిఘల్ సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిణశ్చిపదేశమాత్రేణ
తత్పండితదేశికస్థానములమకార్పితచక్రాయ తేవేదాంతశాస్త్రీయానర్గళపాండితీవైభవస్సు
కేవలంహయవదనానుగ్రహాయాత ఏవేతి చ.కృష్ణానదీతటస్థితే వేదాద్రిపుణ్యక్షేత్రేచిరా
యాయంతప శ్చచారేతి తత్సమకాలికానాం వృద్ధానాం ప్రసంగానుప్రసంగప్రసక్తేషు
వాచాకృమేషు ప్రవాదోయ మిదానీ మపి ప్రచలతి. “సుక తీ గతాయుః” ఇతివ స్వల్పే
వయసి అష్టత్రింశత్తమాత్మకే ఆనందసంవత్సరకా ర్థిక విమలనవమ్యాం భువస్తలం
విహాయ దీవస్తల మారురుక్ సోయం రామారాయ కవిర్బ్రహ్మభూయం జగామ.
సత్సు ప్రకృతకవికృతకృతిన్నే వ్యవేకేషు విశిష్య గీతాభాష్యార్కప్రకాశే ఉపనిష
ద్యాఖ్యాన రూపాయాం దినకర వ్యాఖ్యానాయాం వేదాంతముక్తావళ్యాం శారీరక
చతుస్సుతీవిచారే వేదాంతకొస్తుభేఽద్వైతవిజయే శాంకరాశాంకరభాష్యవిమ
ర్శే వా స కేవలం వేదాంతపాండితీవైభవస్య పరాకాష్ఠా ప్రత్యపాది; అపి తు ప్రత్య
క్షరం ప్రధానతో రామానుజమతఖణనే విశేషా తాంతాగహః ప్రాదర్శి. అత్రచాంశే
కర్ణే కర్ణే జప్యమానయా కయాచి త్కింవదన్త్యా మూలమున్నేయ మివ ప్రతిభాతి.
తథాహి కదాచి త్వరవస్తువంశీయాః కేపి రామానుజమతగురవోన్యాసి. విశిష్య
దేశికా ఏతదీయ మగ్రహారం సమాజస్మః । కవే రస్య చక్రాంకితాని చక్రః. తదను
“అద్యకృత చక్రాంకితోహం తత్ర భవద్భ్య ఆతిథ్యం దాతుమహ్నోస్మి దినేస్మి న్నస్త
ద్వహే మయా సహోపభుజ్య మా మస్మదీయం చ సర్వస్వం పాపన మనుగృహ్లాన్వితీ”
సవినయం కవి సంప్రార్థనం తిరశ్చక్రః. తత్తణ మేవోత్థాయ ముఖతః “న త్వం గురు
రసి నాహం శిష్యోస్మి పరంచ భవదీయం రామానుజమతం కీదృశం స్థాన మధిరోక్యతి.
పశ్యతు భవా” నిత్యుక్త్వా యథాకథంచి త్సమాధాతుముద్యతానాం తత్రత్యానాం
ముఖతో నిస్సృత్యానిస్సృతాని వాక్యాని పృష్టతః కృత్వా స్వభవన మయం సమా
యయా. తతో ధృతదీక్షః కృతహస్తః కృతకృత్యశ్చాభవదితి. ప్రకృతమనుసరామః.
విమృశ్య దృశ్యమానేఽక్కయ్య సూరివ్యాఖ్యానతో విస్పష్టతరార్థ ప్రతిపాదికేయం

వ్యాఖ్యేతీవ దరీదృశ్యతే. “పురాణం నీరూపస్వమసీ” త్యాది ఘట్టే వ్యపి నస్యకీయా ద్వితీయవేదాంతపాండిత్యప్రకర్షః ప్రత్యపాసీతీవ ప్రతిభాతి. తమిమ మంశం.

“వ్యంగ్యప్రధాన మిదకం స్ఫుటయేత కోను”

ఇతి శ్లోకే స్ఫుటయేతేతి పదం నివేశయన్ కృతికృదేవ వ్యంగ్యప్రధానస్య స్ఫుటతరార్థప్రతిపాదనమేవ ప్రధానావశ్యప్రాప్తం ప్రతిపిత్సుభి ర్విజ్ఞాప్యత ఇతి తదర్థమేవ ప్రయతే ఇత్యభివ్యాసంజ. అక్కయసూరిణసవ భయజనకస్యై తద్వ్యాఖ్యానస్య కరణేఽస్య సుదృఢం సామర్థ్యమస్తీతి హయగ్రీవ ఏవాభివ్యాసంజయతి. తం దేవమేవ ప్రమాణయామి. అన్యథా స్వవినయప్రదర్శనమాత్ర తాత్పర్యేణ ప్రవృత్తస్యకవే రుపాద్భూతశ్లోకే హయగ్రీవప్రచోదనయేవ కేవల మప్రయత్నతః ప్రశ్నోత్తరరూపేణా హమన్యవ్యాఖ్యానేనమర్థకృత్యరఃకథంసముపలభ్యేత? తథాహి పశ్యన్తుభవన్తః.

వ్యంగ్యప్రధానభగవత్ప్రతిపాదకత్వాత్.

వ్యంగ్యప్రధానమిదకంస్ఫుటయేత కోను ? ”

ఇత్యేతదవధి కాకుస్వరాన్వయం విహాయ ప్రశ్నార్థకత్వప్రతిక్షణే “రామ” ఇతి తృతీయపాదాదిమం పదం సమాధానపరం పర్యవస్యతి. అప్రత్యక్షస్వాపి భగవతో జగత్సృష్ట్యాదివ్యాపారై రభివ్యజ్యమానస్య ప్రతిపాదకత్వా ద్వ్యంగ్యప్రధానస్వాస్య హృదయం స్పష్టికర్తుం న కోపీతి వాఖ్యాతృహృదయే తేనైవ హేతునా = నామ = యత స్తతభవతా భవతా భగవద్గీతా భాష్యార్కప్రకాశాది నిబంధముభేన కరతలామల కవ ద్వ్యంగ్యప్రధాన భగవత్స్వరూపం నిరూపిత మాత స్వమస్మిన్మత్త్యేఽధి కృతఇతి సహేతుకమసీదకం సమాధానం భవితు మర్హ తి. అపి చైత దుపాద్భూతశ్లోకేస్వేవ

“అపభ్రంశా వర్ణా అపి నహరిగా దూషణపదం

తతోపభ్రంశోహం ధృనమివ భవేయం హరిమనాః ”

ఇతి వదతా రామారాయేణైవ స్వస్య వ్యంగ్యప్రధానప్రబంధరచనాపాటవ మస్తీతి వ్యాంజిప్త. కవి రయ మిమా మియతీం వ్యాఖ్యాంశుభకృత్కార్తికకృష్ణ దశమ్యా మారభ్య తస్మిన్నేవ వత్సరే మాఘశుద్ధాష్టమ్యాం సమాపేతి గ్రంథకర్తృ లేఖన్యా విజ్ఞాయతే. మధ్యే యద్యత్స్వల్పస్వల్పగ్రంథా వ్యరీరచన్ము ? తథా విరచ్యా చ్చేతి కిమితి వక్ష్యామి రామారాయగ్రంథరచనాలాఘవమ్ ? నిరుక్తక్రమేణావతార స్థానీయస్వాస్య గ్రంథకర్తృ రంశే పరిచయ కరణమపి దోషాయైవ భవతీతి విరమన్ తద్వై శిష్టప్రతిపాదికా మేతత్కృతశతాధికగ్రంథపట్టికాం దాస్యామి. అత్రానుపలభ్యమాన గ్రంథసంచయం సంపాద్య రామారాయోపాసితహయవదన్ప్రబోధేవ ఏతద్వ్యాఖ్యాతృ నిఖిలగ్రంథముదావణభార ముద్వోధుం బద్ధకంకణానామా స్తికశేఖరాణాం వైద్యభూషణానా మస్మత్సుహృద్వరాణాం సుకవినాం కవితా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణాం సమీపస్య ప్రాపణేన ఉపలభ్యమానాముద్గితగ్రంథముదాపణద్రవ్యసాహాయ్యేనభారతీయా స్తతాపి చాంధ్రిమహాజనా ఉపకుర్వన్తు. కోను ఖలు కరాశేస్మిన్ కలికా లే పరకీయాన్ గ్రంథా

నుద్ధర్ముముద్వ్యం క్తే ? కోను ఖలు తత్తాపిగై ర్వాణవాణీమయస్యాస్య వాఙ్మయస్య ముద్రా
 నార్థం ద్రవ్యవితరణే బద్ధాదరోభవతి ? పరమభాగవత శ్రీరామాయకృతస్య
 సంస్కృతవాఙ్మయస్య భాగవతస్య వాచికమానసికమలాపకరణే దక్షస్యముద్రాపణే
 నాయం శ్రీ తాడేపల్లి వెంకటనారాయణశ్రేష్ఠీ సర్వభా కృతకృత్య ఇతి దృఢమహం
 విశ్వసిమి. అనితరాచరితేనా నేన కరణీయేన వాయం శ్రేష్ఠీ మహానదాన్య ఇతి విజ్ఞాయ
 తే. ఆచత్వారింశత్పత్రం నిజాధికారేణ నిరుహ్యమానే ఆంధ్రగంధాలయ ముద్రాణాలయే
 ముద్రాప్య కారణాంతరేణాజంతాముద్రాణాలయముద్రాణావసరేపి తత్తాపి స్వీయే
 కర్మణీవ స్వీయా మద్వితీయాం శ్రద్ధాం బాధ్యతాయుతాం స్వీకృత్య నిరూఢ ముద్రా
 పణభారాః కుందా లక్ష్మీనరసయ్య మహాశయా అపి నిజం జన్మ సార్థకీచక్రుః. రామా
 రాయవిషయకాతితరభక్త్యా కేవల మంగీకృతైతత్పరిష్కారభారస్య తదనంతర
 మతితరానోరోగ్యవశేనా న్యసాహాయ్యమపేక్షమాణస్య మమ హయవదనానుగ్ర
 హేణేవ “మదీయ ఏవ గృహే అజంతాముద్రాణాలయావస్థితిః. ప్రియశోధిక
 గ్రంథస్యాత్మైవ ముద్రాపణం ఏతదధికారీ పరిశోధకః విశిష్య సుహృత్ శ్రీ చెరువు శివ
 రామకృష్ణశాస్త్రి” ఇత్యేతే సుశ్రేష్ఠస్య పరిష్కర్తృతాభారస్యాపనయనే మహదుపకృ
 త్యానుకూలవాతావరణం సస్పృజః । ఏవంచ హయగ్రీవ ప్రభోధేన ప్రేరకస్థానమలంక
 కర్తారః కవితా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణః సహస్రశో ముద్రాపణద్రవ్యప్రదాతారోపి
 తాడేపల్లి వెంకటనారాయణశ్రేష్ఠీనః యథాకథంచి దేతత్కర్మణి సహాయభూతా
 అనుమోదకాః కుందా లక్ష్మీనరసయ్య మహాశయాః పరిచయకరణకరణీయే నాహం చ
 ధన్యతమా ఇతి ధన్యవాదాన్ సమర్ప్య విరమామితి శమ్.

ముద్రితగ్రంథాః

1. శ్రీ భగవద్గీతా భాష్యార్కప్రకాశికా
2. బుక్మిణీ పరిణయచంపూః
3. కృష్ణలీలా తరంగిణీ
4. వేదాంతకాస్తుభః
5. కందర్పదర్ప విలాసభాణమ్
6. శారీరక చతుస్సూత్రీవిచారః
7. వేదాంత ముక్తావళి
8. అద్వైతవిజయః
9. చంపూభాగవతవ్యాఖ్యా
10. హకారాది హయగ్రీవ సహస్రనామావళి
హయగ్రీవ తారాస్రజమ్
11. గరుడసందేశః
12. హయగ్రీవశతకమ్

ఉపలబ్ధాముద్రితగ్రంథాః

13. సముద్రమధన చంపూః
14. మురారి నాటకవ్యాఖ్యా
15. శూద్రధర్మ దర్పణమ్
16. హకారాది హయగ్రీవ సహస్రనామావళి
వ్యాఖ్యా
17. దేహదేహి భావనిర్మూలనమ్
18. వేదాంతనిశ్చయః
19. ధర్మప్రకాశంసా
20. కామమీమాంసా
21. త్రిమతసమ్మతమ్
22. విద్యార్థ విద్యోతనమ్
23. కవిభూషణమ్

అనుపలబ్ధ ముద్రిత గ్రంథాః

శరదాత్రి, సిద్ధాంతసింహుః,
అద్వైతామృతమ్, వేదాంతసజ్జహః,
వేదాంతవీపికా, వేదాంతదీపికరః,
వేదాంతతత్వామృతమ్, విష్ణువిజయః,
అద్వైతావ్యమతఖండనమ్,
సమసారత్నాకరః,
భాగవతచతుస్సూత్రవ్యాఖ్యా,
బ్రాహ్మణశబ్దవిచారః,
వియోగివైదిక హితోపదేశః,
వికారాదివిష్ణుసహస్రనామావళి, సర్వాఖ్యా,
సరమాత్య సహస్రనామావళి,
హయగ్రీవాష్టోత్తర శతకమ్,
మత్స్యస్టోత్తర శతకమ్,
సూర్యాష్టోత్తర శతకమ్, వరాహాష్టోత్తర శతకమ్,
రమావల్లభరాయ శతకమ్,
రమావల్లభరాయస్తుతిః,
వైజయంతీ, ముక్తాహరిలితా, విశ్వరూపగీత్యా,
లోకాయతాదిమతఖండనమ్,
కృష్ణోద్భవసంవాదవ్యాఖ్యా,
గజ్జాప్తకమ్, హయరాజాప్తకమ్,
రమారాధాప్తకమ్, రామస్మరణాప్తకమ్,
మరహరాప్తకమ్, మాయావ్యప్తకమ్,
భగవద్భజనాప్తకమ్,
భగవత్సంబోధనాప్తకమ్,
హయగ్రీవాప్తకమ్,
ఆశయహితోపదేశాప్తకమ్,
శ్రీహయగ్రీవపదానుపేక్షాప్తకమ్,
రామానుకమ్, గణపత్యప్తకమ్,
కోటిశాప్తకమ్, అంబాప్తకమ్,
వేంకటనాథాప్తకమ్, శ్రీతులస్యప్తకమ్,
చంద్రాప్తకమ్, అశ్వత్థాప్తకమ్,
సాగరాప్తకమ్, భాగవతాప్తకమ్,
మనస్సంబోధనాప్తకమ్,
కవితాప్తకమ్, శివాప్తకమ్,
శివభుజప్రప్రియదాప్తకమ్,
శ్రీశబ్దరాప్తకమ్, శ్రీవ్యాసాప్తకమ్,
శ్రీ దత్తాత్రేయాప్తకమ్,
పిహాకిన్యప్తకమ్,
వేదాద్రిసాలగ్రామసరసింహాప్తకమ్,
గోపావర్యప్తకమ్,
శ్రీమమారస్వామ్యప్తకమ్

శ్రీకృపాణ్యప్తకమ్,
శ్రీవేదాద్రియోగాశస్స శరసింహాప్తకమ్,
సూర్యాప్తకమ్,
సాలగ్రామాప్తకమ్,
ఆత్మాప్తకమ్, ఆర్యాప్తకమ్,
భగవద్గీతాప్తకమ్,
విష్ణుభక్త్యప్తకమ్,
అద్వైతాప్తకమ్,
రఙ్గాయకాప్తకమ్,
ఈశ్వరరూప సజ్జహాప్తకమ్,
ద్వైతాద్వైత విశిష్టాద్వైతసాంఖ్యా,
చలమతసమృతాప్తకమ్,
విమతఖండన పూర్వకాద్వైతమతి,
స్థాపనాప్తకమ్,
త్రీమూర్త్యప్తకమ్,
హిరణ్యగర్భాప్తకమ్,
శేషాప్తకమ్,
అమరావతీశ్వరాప్తకమ్,
ఉపనిషదప్తకమ్,
అశ్మప్తకమ్, భూమ్యప్తకమ్,
అగ్నిప్తకమ్,
నాయవ్యాప్తకమ్,
ఆంజనేయాప్తకమ్,
జయాప్తకమ్, విజయాప్తకమ్,
హనూమదప్తకమ్, జనన్యప్తకమ్,
సోమసుందరాప్తకమ్,
గుర్వప్తకమ్,
వీరరామవస్తుతిః,
జనార్దనస్తుతిః, శివస్తుతిః,
సరస్వతిస్తుతిః,
సృదక్షిణ స్తవరాజస,
హనూమదప్తకమ్,
హయగ్రీవదప్తకమ్,
రామాయణాంతరార్థ శ్లోకత్రయమ్,
త్రిపురాసుర సంహారాంతరార్థ ప్రతిపాదకః,
భారతాంతరార్థ వర్ణనమ్,
ధనవర్ణనమ్,
స్వీకారనిర్ణయః,
రమాపరిణయచమూనః,
మోక్షప్రాసాదః,
సుమనోమనోరఙ్గానమ్

శ్రీ తాడేపల్లి వేంకటనారాయణశ్రేష్ఠిగారి వంశాను చరితము

శా॥ శ్రీమంతం బురుగ్గీర్ణశోభితము లక్ష్మీవాసయోగ్యంబు ను
ద్దామప్రాభవ మార్యసమ్మతము తత్ప్రప్రౌఢిమాగణ్యము
భూమానందనిధానమై వెలయు చీభూమి బ్రహ్మపహ
స్థేమంబై శిరసాల గోత్ర మమరుణ జెన్నార నారోక్షమే.

మ॥ కలిమి నల్లి సుపుత్త్రపౌత్త్ర విలసత్కళ్యాణ సంశోభి శ్రీ
నిలయంబై సుగుణాలవాలమయి తా నెంతే యశశ్శోభియై
లలితంబై సుకవిప్రశంసితమహాలక్ష్మీవిలాసోరు గో
ష్ఠిలసత్పాననమై భువి వెలసె తాడేపల్లివంశంబునాన్.

శా॥ దానం దాన గుణగ్రగణ్యుడు మహోదారుండు శాంతాత్ముడ
న్యూనానేక సుపుణ్యుడు దూరుజవరేణ్యుం డుత్తముం డాశీత
ప్రాణతాణుడు నిర్మలండు హరిసేవలోలుడై సద్గుణ
స్థానంబా యన నొప్పు 'లక్ష్మీపతి' నాసాధుప్రసిద్ధుండునై.

తే॥ గీ॥ ధర్మనిర్వాహమం దరుంధతిని బోలి పతికిదగుభార్యయన్ బ్రధితిబడసి
శ్రీ మహాలక్ష్మీనామంబు జెలగి మిగుల సంపదైశ్వర్యకీర్తుల నింపుచుండె.

కం॥ దంపతు లిరువురు ప్రేమంబెంపరి యుండంగ సకల విద్యన్నతులై
సాంపుగ పుత్తుల నిరువుర సంపచ్చోభనుల గనిరి సరసతమీరన్.

ఉ॥ వారలలోన సర్వగుణవారిధిచంద్రుడు రత్నయాఖ్యుడున్
ధీరజనాభినందితుడు ధీయుతుం డందుల జ్యేష్ఠుడవలన్
భూరిదయాపరుండు సురభూజము యాచకకోటి కెప్పుడున్
సూరిజనేష్యుడొప్పెచగు శూరుడు వేంకట సుబ్బయాఖ్యుడున్.

సీ॥ ఏమానినీరత్న మెన్నడేనియు భర్తృవాక్యంబు కెదురాడ భయముజెందు
నే పుణ్యములపంట యింపుమీరగ బంధుజనములపై బ్రీతి నెనసియుండు
నే సాధ్వి కరుణతో హృదయపూర్వకముగా నన్నదానాళి దా నర్థి దనుపు
నే దయాళుమతల్లి యెలమి శుశ్రూషల నత్తమామల బ్రీతినందజేసె

తే॥ గీ॥ నట్టి సుగుణాభిసంజాత నమరసురభి సుబ్బమాంబను బెండ్లాడి సుస్థిరంబు
గాను పురుషార్థములనెల్లగాంచి ప్రధితి దాన గుణశాలి విజ్ఞాన ధనుడునయ్యె.

తే॥ గీ॥ వారి గర్భంబు చల్లనై వర్ధిలంగ నొప్పె వేంకటనారాయణుండు సుతుడు
కోటమాంబయు వేంకాంబ గొమరితలును పుట్టి కొప్పుగ మువ్వరు మూర్తులనగ

ఉ॥ ధీముతుఁడై యిలాతలిసుధీజనమాన్యత పేంకటాఖ్యనా
 రాయణగుప్తయా నితఁడు ప్రాజ్ఞజనావరణుండు నౌచు నా
 రాయణమూర్తినాటియు రంజిత తండ్రికి దగ్గపుత్తుఁడై
 పాయనివేడ్క గీర్తి ధనవంతులలో గడియించె మెప్పుగన్.

కం॥ పులు గడిగిన మాణిక్యము నలరగ మాణిక్యమాంబ నధిక ప్రేమన్
 గలుగఁగఁ బెండిలియై తనయులఁగన మదినిల్పె మిగుల యున్ములికంబున్.

ఉ॥ “మంచికి చెడ్డయశాను” ననుమానము లేదికనంచుఁ దెల్పుగాఁ
 గొంచక మంచిచెడ్డలను గూర్చెడి యాద్రుహిణుండు పాపియై
 వంచనఁజేసి చేకొనియె బాపురె! అక్కట! మందభాగ్యుకున్
 సంచితమానె? రత్నమువెనం బడుబాముల నొందినన్ ధరన్.

మ॥ మతిమాణిక్య వియోగభగ్నమయి యున్మాదంబునంబోక దా
 నతిపుణ్యప్రద ధర్మకర్మరతమా చానందమైయుండ శ్రీ
 యతిరాజాహ్వయనాథవల్లియగు తామారాంబ నుద్వాహమై
 యతుల శ్రీవిలసన్మహామహుండు దానయ్యెన్ బహూత్సహియై.

కం॥ అతులితపతి శౌరవమతియై నిజభర్తృవాక్య మందెంతం తె
 గతి యాడుబిడ్డలిర్వరవితత ప్రేమంబు జూచు విసువక నెపుడున్.

సీ॥ అర్మిలి వనములనాలయంబు బీతి స్థాపించె భూదేవతాగృహంబు
 లెలమి నిధానంబు నెంతెంతయో గూర్చె వెన తటాకంబుల వెలయఁజేసె
 వైశ్యబాలుర కన్ననష్ట్రంబు లీయగా హాష్టలు నీపురి నమరజేసె
 అడిగినవారికి హర్షంబుమీరగ నెచువెంటఁ బ్రీతితో ధనమునొసఁగె.

తే॥ కావ్యఘక్కికి నేడు తార్కాణమగుచు భాగవతచపు వ్యాఖ్యానభాగ మిపుడు
 వెలయఁజేయుచు భూమిలో నిలిపెఁబేరు సప్తసంతానములనారు పరవిగూర్చె॥

చం॥ తనయునిగూడ దంపతు లుదారమనీషచు శీఘ్రకాలమం
 దెనయుచు భూసర్థి జననమెత్తిన దానికి సప్తసంతతి
 న్నను ఫలమంత సాంతముగ గల్గజేయుట కా పరాత్పరున్
 మనము దల్చి దీ వెనల మందముగా నొడగూర్తు మియ్యెడన్.

ఏతద్గ్రంథ ముద్రాపయితృ వంశానువర్ణనమ్

శ్రీమ న్న రాణా నిలయం సుకీర్తి, హ్యుద్దామ తేజోనిధి మత్సుపుణ్యమ్
సత్సజ్జతే సత్త్వ విదుద్భవాచ్చ, ఖ్యాతిజ్ఞతం శ్రీ శిరసాల గోత్రమ్॥

॥౧॥

తత్తాదృ క్షిరసాల గోత్ర జననా త్సుణ్యై రగణ్యై శ్శుభః

“తాడేపల్లి” సమాహ్వాయ స్సుగుణవా న్సంశో స్తి వైశ్యాకరః

దానప్రౌఢిమ సన్నతార్ష విభవ స్సుశ్రీమతా మాలయో

ధర్మాధర్మ వివేచనే నిపుణతాం నీతోఽతిపూతో మహా॥

॥౨॥

తదన్వయే ధర్మకృద్దిగ్గితజ్ఞ, శ్శాంతోతి దాన్త స్సుగుణై రనన్తః

“లక్ష్మీపతి” రామ సుపుణ్యశాలీ, ప్రాదుర్భభూ “వేన్దు రివాంబురాశా”

॥౩॥

తస్యాస్య రామా సుగుణాభిరామా, సౌశీల్యభూమా జిత పూర్ణసోమా

శ్రీమన్మహాలక్ష్మ్యభిధాతిరామా, శ్రీరామపాదాబ్జ నివిష్టకామా॥

॥౪॥

తయోర్ద్వయోః పుణ్యవశాత్సుపుత్తౌ, జనాభినన్ద్వై సుగుణాలవతా

జాతౌ తయో రగ్ర జని ర్మహాత్మా, రత్నయ్య నామా బహుపుణ్యరాశిః.

॥౫॥

తస్యానుజో వేంకటసుబ్బయాభ్యో, దయాపరో ధీరజనాభిరామః

శ్రీమా న్జగద్వ్యాప్త విశాలకీర్తి, దీనా రిహాసూరిజనేడ్యమానః

॥౬॥

శ్రీమద్వేంకట సుబ్బయాహ్వయమణే రుద్దామధీశాలినో

భార్యా సర్వగుణాధికా సుచరితా శ్రీసుబ్బమాంబాభిధా

తత్సత్త్వం సచ నై శ్యవంశతిలకో ద్వే పుణ్యవత్సౌ సుతే

పుత్తౌ క్షౌక మజీజన త్వసుకృతా చ్ఛ్రీరామపాదార్చనాత్॥

॥౭॥

ప్రాదుర్భాతో యోసా, వేంకటనారాయణో గుప్తః

సోయ మ్మాన్య శ్రీమా, నాయత కీర్త్యాభిరామోఽభూత్॥

॥౮॥

సవై శ్యవర్య శ్శుభరూపశీలాం, మాణిక్యమామ్బం పరిణీయ గార్హమ్

నయ స్స్వధర్మాచరణానురూపం, ముదా హ్యనైషీ త్సుఖ మాత్మకాలమ్॥

॥౯॥

జాయాపి సా భక్తిమతీ గుణాధికా, దివానిశం భర్తృపదాత్తచిత్తా

బభూవ హా! కష్ట మనార్యకర్మా, వ్యాపాదయ త్తాన్ద్రుహిణోఽతిదుష్టః॥

॥౧౦॥

తథాప్యయం వేఙ్కట శబ్దపూర్వో, నారాయణ శ్శేష్ఠీవరో విరాగాతే
విస్మృత్య త ద్ధర్మసతీ వియోగం, పవిత్రీకార్యే స్వతిలాలసోఽభూత్॥

॥౧౧॥

నిర్మాయ దేవాయతనం వనాని, నిధాన మత్యంత మగణ్యరూపమ్
విధాయ కూపాశన సత్ప్రసంతతిం, చకార దానం సురభూసురేభ్యః

॥౧౨॥

అపత్యా న్యేనం వడ్విధివ దుపలభ్యారససుతే
మతింకృత్యా పాణిగ్రహణ మకరో త్కాంచన వధూం
తదర్థాజ్ఞా మ్పుత్రా న్జనయతు మురారే సుకృపయా
దృఢప్రేమ్నా రామా మపిచ కలయన్ రంజితధియా॥

॥౧౩॥

యతిరాజనాధవల్లీ తాయారూ సా ప్రసూయా త్తా
తనయా నపారబుద్ధీ న్నప్తా పత్యత్వ పూరణాయాసా॥

య శ్శార్ఙ్గపాణి స్వభివర్ణితోస్మి

ప్రసద్యమ్న కాదీ న్సుషువే శతం సుతా

స రుక్మిణీశో వసుదేవసూను

శ్రీకృష్ణదేవోఽవతు పుత్రదోఽమూ॥

॥౧౪॥

అంకా సీతారామశాస్త్రి

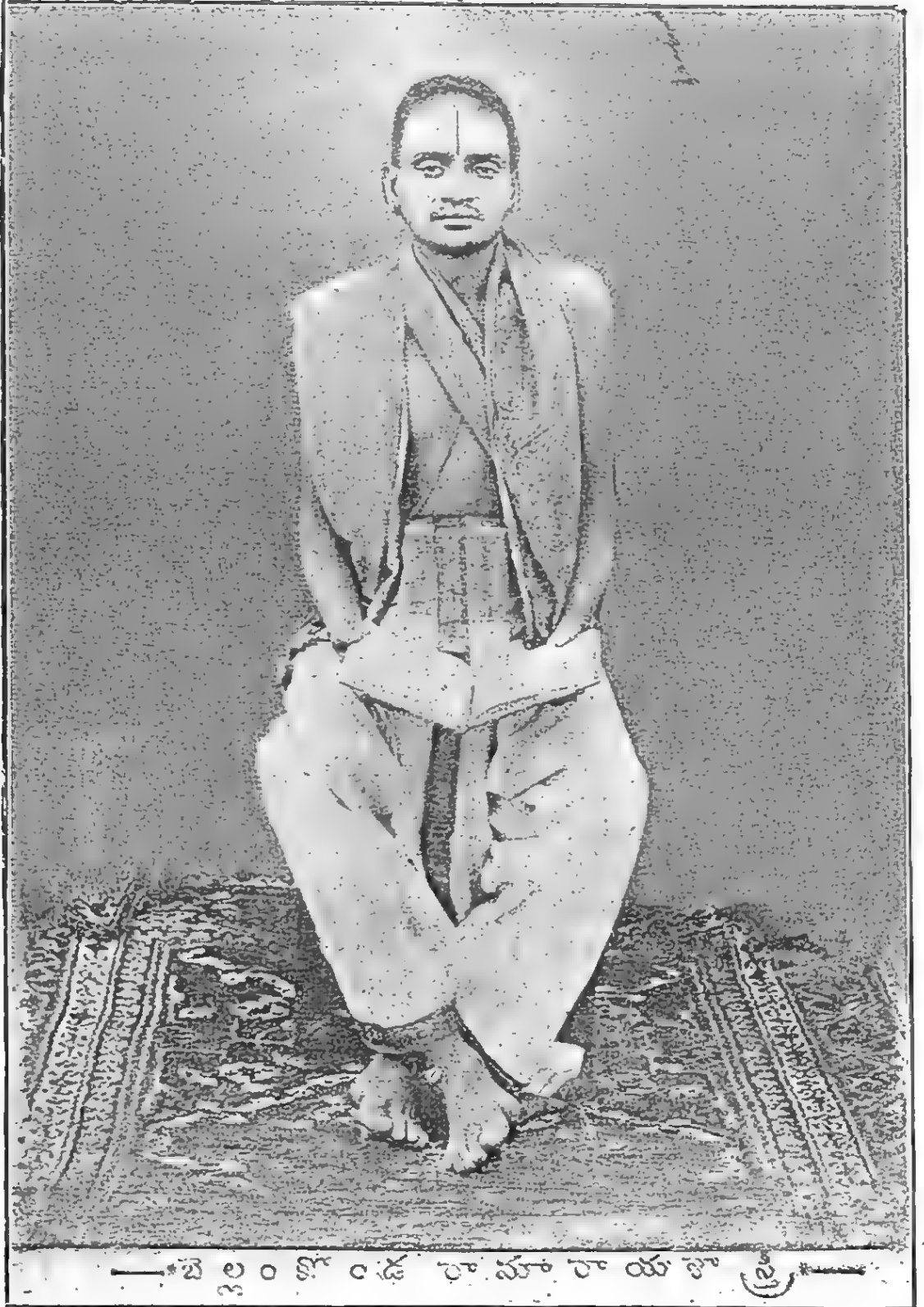
ప్రధానాంధో పాథ్యాయులు

హైస్కూలు, నర్సరావుపేట.

10-2-49

ననసారావు పేట వాస్తవ్యులు
 శ్రీ తాడేపల్లి వేంకట నారాయణ శేషిగారు
 ద్రవ్యదాత.

గ్రంథకర్త.

శ్రీ చంపూభాగవతే

ప్రథమో విలాసః

శుభకృత్ కార్తిక కృష్ణదశమ్యామ్

శ్లో. చమ్పూభాగవతాపగాపతి మముం కేచి తరన్తు స్వతః
కేచిత్ప్రాప్య తరీం తరన్తు కతిచి తీర్థోపదేశాశ్చయాత్
సుబ్రహ్మణ్య నిదేశత స్సుమనసాం దాతు స్తదీయామృతమ్
రామః ప్రార్థతే ధ తస్య మథనం శ్రీనాథపాదాశ్రియః.

1

శ్లో. సస్యస్తోమం ఫలతి బహుథా కృష్యమాణైవ ధాత్రీ
క్షీరాసారం స్రవతి బహుథా దుహ్యమానైవ ధేనుః
గృన్థాంభోధి ర్వృధిగతఫలోఽప్యేష నిత్యం బుధేన్ద్రే
రేతస్మంధే జనయతి సుధాపూరధారా ప్రవాహమ్.

2

సుధాపూర సుధారాశిః అమృతనిధిరితియావత్. తస్య ధారాః వృష్టయః
తాసాం ప్రవాహమ్, అత్రగృన్థాంబుధౌ, మేఘవత్ ఘనీభూయ సుధా అస్తి. వాతవశా
ద్యథా మేఘా ద్వరావిర్భావః. తథా, మథనవశాత్ సుధాపూరా ద్వరావిర్భావః. యథా
వృష్టిధాతాణాం బహునాం మిళిత్యా ప్రవాహరూపేణ ప్రసృతిః ఏవం సుధాపూర
ధాతాణామపీతి, ఏతేన సుధాసార నిక్షేపయోగ్యేషు బహుషు శ్లోకేషు వ్యాఖ్యాతేషు
తదుద్గతా బహవోఽమృతధారాః ప్రవహీభూయ సతా మృనసి సముద్రే ఇవమిశంతి
త్వన్యతే.

శ్లో. అనన్తగుణవేషిత ప్రబలబుద్ధి మనాదిగ్ని
హతూననఃకృపార్షురీ మిళితసస్మ నోజృంభణః
విలోడ్య బహువార మత్యుపమోశదుగ్ధామ్బుధిం.
ప్రపద్య మధురామృతం బుధ గృహాణ దాస్యత్యయమ్.

3

కోశః ప్రకృతగ్రంథః

శ్లో. చమ్పూభాగవతామ్బుధిం మథితైవేన యద్బుధాః
గృహ్లాన్తి సార మమృతం వ్యాఖ్యానం మన్థరాభిధమ్ ||

4

శ్లో॥ హయానన ధృత స్వయా విజయతా మయం మన్థర
స్తవాపి భవితా రమా ధవళితాఘలాశాన్తరా
త్వదీయ కరుణాలవాకలితమామకాత్మామృతే
నిమజ్జతు భవత్పదామృత రుహోద్భవే తే నమః.

5

శ్లో॥ యథాకథంచి నమ్రమ బుద్ధిమన్థరః ప్రవేశమియా ద్భగవద్గుణా మ్బుధౌ
ఇతీవ చమ్నాంవివృణోత్యయం ముదాబుధోపిబాలోనతుసాహితీబలాత్. 6
సాహితీబలాదితి ల్యబ్ధోపే పఞ్చమి సాహిత్యప్రకర్షం ప్రకాశయతు మిత్యర్థః.

శ్లో॥ అపభ్రంశా వర్ణా అపి న హరిగా దూషణపదమ్
తతోఽపభ్రంశోహం ధ్రువ మివ భవేయం హరిమనాః
ముధాలాపై ర్వ్యర్థ భ్రమిభి రపి కాలం క్షపయతాం
జనానాంబుద్ధిం ద్రా గ్వశయ నృహరే తే నమఃకదమ్.

7

అపభ్రంశాలపి హరిప్రతిపాదకా వర్ణా దూషణపదం న భవన్తి. హరిగాః
పతంజల్యంగీకృతా ఇతి ధ్వన్యతే. తాకికదృష్ట్యా అపభ్రంశత్వేన ప్రతీయమానా అపి
హిరుక్ ధిరకుత్ ఇత్యాదయ శ్చబ్దభాష్యకారానుమతత్వేన నదూష్యా ఇతిభావః. అన్యత్ర
అపభ్రంశా ఆచారాదిభ్రష్టాలపి వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః హరిగాశ్చేద్భగవద్భక్తాశ్చే
ద్దూషణస్థానం నభవన్తి. తస్మాత్ అపభ్రంశోఽహం హరిమనా ధ్రువం భవేయమ్. తథా
చేస్మమాపి న దూష్యత్వప్రసంగ ఇతి భావః. అన్యత్రహరిరహం భవామి. తతోఽపభ్రంశ
ఏవ అపగతభ్రంశఏవ ముక్తవేతియావత్. ఏతేన భగవత్కథావ్యాఖ్యాన మస్మాకం
క్షేమార్థమేన. నతు పాణ్డిత్యప్రకర్షో దోషధనార్థ మితి వ్యాఖ్యాతుః కవే ర్వినియో
వ్యజ్యతే భ్రమయః భ్రమణాని.

శ్లో॥ వ్యంగ్యప్రధాన భగవత్ప్రతిపాదకత్వా
ద్వ్యంగ్యప్రధాన మిదకం స్ఫుటయేత్ కోను
రామస్తథాపి వివరీత మియేష బాల్యా
త్సన్తః ప్రతీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః.

భగవాన్ హి అప్రత్యక్షస్సు జగత్స్పష్ట్యాదివ్యాపారై ర్వ్యజ్యతే. ఇతి వ్యంగ్యత్వ
హరేస్సిద్ధమ్ ఇదమే వేదకం కావ్యం కర్మ.

శ్రీ హయవదన పరబ్రహ్మణేనమః

ఇహాఖిలు వెల్లాల కులకలశ వారాశి చిన్తామణిః శ్శతరాఘవపాణనయాదపి
యాభిధచిత్రప్రబంధః, శ్శేషయమకధ్వనిచక్రవర్తి అభినవ కాళిదాసాత్మకపారుష
నామా, చిదమ్మర నామా మహాకవిః. సకల కల్యాణగుణనిలయదివ్యవిగ్రహస్వరూ
పస్య భగవతో వాసుదేవస్య గుణక్రియా స్వరూప్రతితయ ప్రతిపాదకత్యేనాద్వితీయా
నందలక్షణ పరమపురుషార్థసాధనమ్. “కావ్యం యశ సేరకృతే వ్యవహారవిదే శివేతర
క్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మిత తయోపదేశయజే” ఇత్యాలంకారికనచన
ప్రామాణ్యా త్లోకికపురుషార్థసాధనం చ చమ్పూభాగవతాభిధం మహాకావ్యం
చిక్రేః ప్రాసిస్థితగ్రన్థస్య అవిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్రదాయా విచ్ఛేద లక్షణఫలసాధన
మభీష్టదేవతాప్రార్థనాగర్భ మాశీరూపం మంగళం శిష్యశిక్షార్థం గ్రీనాదౌ శ్లోక
షట్కనోపనిబధ్నాతి. కల్యాణమితి.

శ్లో. కల్యాణం నః ప్రభూతం కలయతు లలితాలాపశ్చ లేశబాలా
లీలాజాలానుకూలా శిశిరకర కలా భానుమాలాజటాలా
భద్రా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూరధారానుకారా
ఏషాముద్రా వినిద్రా పురహరణవిధౌ కాఽపికారుణ్యపూర్ణా.

“లక్ష్మీకరఃకవర్గ స్సాస్య”దితికవర్గస్యాదౌ ప్రయోగః మంగళకరః “మోభూమిస్త్రీ
గురు శ్శుభం వితనుతే” ఇతి భూదేవతాక సర్వగురు ర్మగణోపి శుభకర ఏన. అపి చ
అయం మగణఃకల్యాణ మితిపదం భద్రవాచక త్వేన అతీవశుభావహః. “దేవతావాచకా
శ్శబ్దా యే చ భద్రానివాచకా” ఇత్యుక్తత్వాత్. ఏవమ్ వర్గతః గణతః అర్థ
తశ్చ కల్యాణపదం సర్వశుభావహ మితిఫలితమ్. లలితాలాపశ్చ లేశబాలా లీలా జాలా
నుకూలా శిశిరకరకలా భానుమాలా జటాలా శేషాహిభూషా పరికలితసుధాపూర
ధారానుకారా పురహరణవిధౌ వినిద్రా కారుణ్యపూర్ణా భద్రా కాఽపి ఏషాముద్రా
నః ప్రభూతం కల్యాణం కలయతు ఇత్యన్వయః. లలితాః మనోజ్ఞాః ఆలాపాః గిరో
యస్యా స్సాతథోక్తా మంజుభాషిణీత్యర్థః శ్చ లేశస్య హిమవతోబాలా పుత్రీతి
యావత్ లలితాలాపాచ్చ లేశబాలాచ తథోక్తా. తస్యా లీలాజాలానాం విలాససమూ
హానా మనుకూలా అనురూపా మనోజ్ఞభాషణకటాక్షనిక్షేపాదిపార్వతీవిలాససంక
రణోచితభూమి రితి ఫలిత స్సమాసార్థః. ఆలాపేష్ట్యేత దుపలక్షణం గుణరూపాదీ
నాంతేన లలితాలాపపదేన పార్వత్యాః నిరతిశయసౌందర్యం శ్చ లేశబా లేత్యనేన
సత్కులప్రసూతి ర్వ్యజ్యతే. బాలేత్యనేన సౌకుమార్యం వ్యజ్యతే. ఏనం
విధాయా అనుకూలేత్యనుక్త్యా ఏతల్లిలాజాలానుకూలేతి వచనేన పార్వత్య
పేక్షయా పరమేశ్వరస్య సౌందర్యాద్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. ఏతేన మాయాపారతన్యో
భావా చ్చివే పరమేశ్వరత్వం స్ఫుటం భవతి. అన్యథా శ్చ లేశబాలా మేవాయ మను

కుర్యాన్నతు సైనమితి. ఏవం పార్వతీ సాహిత్య ప్రతిపాదనేన పార్వతీవిశిష్టః పరమేశ్వర ఏవ ప్రపత్తవ్యః. నతుకేవల ఇతి ప్రపత్తిమత మప్యుపదిష్టం కవినే తి బోధ్యమ్. ఇతం స్వతస్సిద్ధం సౌందర్యం శివస్యాభిధాయ అథభూషణజ. మాహ- శిశిరేతి- శిశిరకరస్య చంద్రస్య కలాయాః భానుమాలాభిః కిరణ పరమృరాభిః జటాలా దన్తురితా చంద్ర చూ డ ఇ త్య ర్థః అ త్ర శై శిర్య ప్రతిపాదనేన భ క్తతాపనివారణక్షమత్వం వ్యజ్యతే శిశిరకరం సర్వ మధృత్వా కలమాత్ర ధారణేన కళంకసాసీయ దోషోపమృష్ట గుణా భాసా కపటా సేవకా హిత్యా నిష్కపటం భ క్తం స్వీయత్వేన గృహ్యతీతి వ్యజ్యతే. భాను మా లేత్యనేన లోకే స్త్రీభి శ్శిరసా ధృతచంద్రవంకాభిధభూషణ వ స్నేదం భూషణం నిశ్శోభం కిన్తు ప్రచురశోభ మితివ్యజ్యతే. భానుమాలా జటా లే త్యనేన శివ శిరసి లమ్బమానా జటా నభవన్తి. కిన్తు శశాంశ్చ శకల రుచిమాలా ఏవేతి అపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేనచ జటానాం శ్వేతత్వంఫలతి. ప్రాణిస్థాదాఙ్గోలజతిలచి జటాలా ఇతి రూపకమ్. అథాపరం భూషణ మాహ. శేషేతి, శేష ఇత్యహిర్ముసా యస్యా స్సాతఙ్గోక్తా శేషభూషితేతి యావత్. చూత వృక్షాదివచ్చేషాహిషద యో స్సా మాన్య విశేషభావా న్న పౌనరు క్త్యమ్. అనేన విశేషణేన శివస్య సర్వాతిశాయిత్వం వ్యజ్యతే. సమస్త భూధరస్యాపి శేషస్య తద్భూషణ స్థానాపత్యా తదంగ గతత్వాత్ తతశ్చ శేషశాయినో విష్ణోరపి శేషభూష శ్శివ ఏవ పరమ ఇతి ఫలతి. మల్లికామాల్య వచ్చేషభోగో విభాతి. తత్సణామణయస్తు కోకనదవ న్మధ్యేభా న్తితి భూషణసామ్యం శేషస్య. యద్వా ముక్తాహార లతా వత్సర్పకాయః, నాయక రత్నానీవ ఫణామణయః, ఇతి ఏతేన శేషాఖ్య ముక్తాహారస్య మధ్యేమధ్యే విశ్లేషాభావా ద్దణాకార సిత్వా ముక్తాహారా ద్వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. అపిచ. “అశ్రితేషు గణయన్తి నదోషమ్” ఇతి న్యాయాత్ అశ్రిత వత్సలోయం శివః పరమారణ విషధరత్వరూపం దోషమవిగణయ్య శేషం భూషయతీతి శివ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతివ్యజ్యతే. అథ స్వరూపం గుణో చాహ. పరికలితేతి. సుధాయాః అమృతస్య సమృద్ధిః తస్య ధారాప్రవాహః తస్యానో కారః అనుకరణం భావేషుఞ్. పరికలితః కృతః సుధాపూర ధారానుకారః యయ సా ధావళ్యా దాహ్లాదకత్వాచ్చ సుధాధారా మనుకుర్వన్తి ఇత్యర్థః. ఏతేన విగ్రహ స్వరూప మతిధవళ మితి. ఆత్మస్వరూప మమృతవ త్సుఖ మితి. గుణాః అమృతే దాహ్లాదకా అనుభవతా మితి ఫలితమ్. అత్ర ధారాకారాకారిత స్సుధాపూర షు పురుషాకారాకారిత శివవ ద్భాతి. నత్వయంశివ ఇత్యపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన అమృత పదోభ్యగ్యత్వం పరమానందాస్పదత్వఞ్చ శివస్య ఫలితమ్. అథ భ క్తరక్షణో న్ముఖ్య మాహ, పురేతి. పురాణాం త్రయాణాం మయకృత పత్తనానాం హరణవిధౌ సంహా కార్ష్యే వినిద్రా జాగరూకా త్రిపురాసుర విజయినీ త్యర్థః.

ఏతేన శివస్య మహాపరాక్రమత్వం వ్యజ్యతే. అతఏన స్వం స్వాశ్రితాంశ్చ
రక్షయతీతి భావఃఫలితః, భక్తరక్షణోపయోగినం ప్రధానం గుణం కంతతో నిర్దిశతి,
కారుణ్యేతి కారుణ్యేన కరుణారసేన పూర్ణా వ్యాప్తా, దయారసభరితాంతః
కరణేత్యర్థః, పూర్ణేత్యనేన శివస్య వస్తుతో చలత్వం వ్యజ్యతే. “పూర్ణస్య పూర్ణమాదా
యేతి” సుతే. భద్రా కల్యాణీ సకలకల్యాణగుణ పరిపూర్ణేత్యర్థః ఏతేన ఉక్తానుక్త
సకలగుణ సంగ్రహః కృతఃఫలితమ్. ఏషా మద్భుదిస్థా. కాపి అనిర్వచ నీయా ముద్రా
భంగీ శివఃకల్యాణః. ధర్మధర్మణోరభేదోపచారాత్, నః అస్మాకం ప్రభూత, అధికం
కల్యాణం కలయతు దిశతు “యో యద్యానతద్దత్తే” ఇతిన్యాయేన శివస్య కల్యా
ణీత్వా దస్మాకమపి కల్యాణం దదాత్యేవేతి కవే ర్నిశ్చయః. కాపిముద్రాఇత్యాది స్త్రీ
లింగశబ్దైః పు మర్థప్రతిపాదనేన శివస్య అర్థనారీశ్వరత్వం వ్యజ్యతే, కల్యాణం కలయ
త్విత్వేతి సువరం దదాత్వేతి వ్యజ్యతే. యుక్తఞ్చేదం శివస్య సమృద్ధిదత్వాత్.
అత్ర “అర్థతః శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థ సూచనమ్.” ఇతియథాకథం చిత్కా
వ్యార్థసూచనమపి భవతి. తథాహి యస్యాః లలితాలాపైర్భర్తృర్బ్రహ్మణో దేవానాం
వా శం సుఖం భావతి సా లలితాలాపశా. ఇరా ఉదకం “ఇరా సురాంబువాగ్భూషు”
ఇతిరత్నమాలా; తదీశ సముద్రః అస్య విష్ణోస్సంబన్ధి ఇరేశః ఏరేశః దుగ్ధసాగరః
విష్ణుః క్షీరసాగరశయనత్వాత్. తస్యబాలా కన్యా ఏరేశబాలా లక్ష్మీః,
గలయోర భద్రా దిలా శబ్దే ఇరాత్వబుద్ధిః. లలితాలాపశాచ సా ఏరేశ బాలాచ లలితా
లంప శైరేశబాలా, వృద్ధిరేచీతి ఆకారస్యఏకారస్యచస్థానే వృద్ధి రైకారః తస్యాః నీలా
జాలానుకూలా. శిశిరకరకలా చంద్రకలా తత్సామ్యా త్తదనుజత్వా ద్వా కౌస్తుభమణి
స్తత్వేన వ్యపదిశ్యతే. తద్భానుమాలాభిః తత్కాన్తిపూగైః జటాలావ్యాప్తా. శేషాహిం
భూషయతీతి శేషాహిభూషా, శేషపర్యంక. భూషణభూతేత్యర్థః. పరికలితః కృతః
సుధాపూరధారానుకారః యయాసా తథోక్తః. కటాక్షమాలాభిః వాక్సుష్పమర
ద్వైర్వా సుధాపూరధారా మనుకుర్వన్తి ఇత్యర్థః. సుధాస్రావకరుణాకటాక్షః సుధా
స్రావవాచికశ్చేతిభావః. అపురహరణవిధౌ అపురాణా మశరీరాణాం హరణవిధౌ
స్వీకరణవిధౌ, యద్వా నభిర్ విరుద్ధార్థకత్వాత్, అపురాః విరుద్ధశరీరాః రాక్షసా
ఇతియావత్. తేషాం హరణవిధౌ నాశనవిధౌ వినిద్రా జాగరూకా స్వవిలాసాన్
దర్శయత్వా భక్తానాం ముక్తిం దాతుమ్ అథవా భూభార భూత రాక్షస నిబర్హణా
ర్థంవా అస్యావతారాత్, అత్రహేతు మాహ కారుణ్యపూర్ణేతి, భద్రా కల్యాణీ
కౌఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా మద్భుదిస్థా ముద్రాభంగీ రీతిః విష్ణురిత్యర్థ. నః కల్యాణం
సచ్చిదానందలక్షణం శుభం కలయతు దదాతు. ఇతి ఏతేన, క్షీరసాగరే శేషశాయి
లక్ష్మీవాన్ భగవాన్ నారాయణః బ్రహ్మాది ప్రాగ్భూతస్స భక్తసాయుజ్య దానార్థం

అథైకేన శ్లోకేన స్వనామాఖ్యానపూర్వకం గ్రన్థారంభం ప్రతిజానీతే.

శ్లో॥ అభినవపదపూర్వః కాళిదాసః ప్రగల్భః
త్రినయనదయితాయాః ప్రేమడింభస్తృతీయః
విరచయతి తయైవ ప్రేరితః ప్రేమపూర్వం
హరిగుణపరిణద్ధం చారుచంపూప్రబంధమ్.

7

అభినవేతి॥ త్రినయనదయితాయాః శివప్రియాయాః పార్వత్యాః ఇత్యర్థః
క్షుభాదిత్వాణ్ణత్వాభావః. తృతీయః ప్రేమడింభః ప్రేమాస్పదపుత్రః మధ్యమపదలో
ప్యయం సమాసః మాతుః కనిష్ఠపుత్రే ప్రేమాతిశయ ఇతి ప్రసిద్ధిః. గణేశో జ్యేష్ఠః, కుమారస్వామీ తు ద్వితీయః అయం తు తృతీయ ఇతి భావః. ఏతేన తావుభా వివ అయమపి
సర్వవిద్యానిధి రితి వ్యజ్యతే ప్రగల్భః ప్రాథః అభినవపదపూర్వః అభినవేతి పదం పూర్వం
యస్యైవ తథోక్తః కాళిదాసః కాళిదాసశబ్దః. శబ్దపరశబ్దే నాప్యర్థో గమ్యతే. యథా
“దేవపూర్వం గిరిం తే” ఇతి మేఘసందేశే, “హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే” ఇతి
మాఘే చ. తతశ్చ, అభినవపదపూర్వ కాళిదాసపదవాచ్య ఇత్యర్థః. అభినవకాళిదాస
ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధ ఇతి భావః. అనేన నామ్నా చ కాళికాయాః నూతనేఽస్మిన్
స్వస్య దాసే అతీవ ప్రీతి రస్తీతి వ్యజ్యతే. తయైవ త్రినయనదయిత యైవ. ప్రేమపూర్వం
సన్నేహం ప్రేరితః కుర్వీతి నియోజితఃసన్ స్వప్న ఇతి శేషః. ఏతేన అనురూపప్రేరణా
సత్త్వా ద్ద్రంధోఽయం సుందర ఇతి వ్యజ్యతే. హరిగుణ పరిణద్ధం హరేః కృష్ణస్య గుణైః
పరిత స్సర్వత్ర నద్ధం బద్ధమ్. “ణహ బద్ధనే” ఇతి ధాతుః. భగవత్కల్యాణ గుణానపాయిన
మిత్యర్థః. చమ్పూప్రబంధం చమ్పూరూపం ప్రబంధం గద్యపద్యాత్మక మిత్యర్థః; చారు
సుందరం యథాతథా విరచయతి కరోతి అత్ర ప్రగల్భ ఇత్యనేన పాణ్డ్యోజ్యంభణం
వ్యజ్యతే. ఇద మేవ హి. ప్రాథత్వం ప్రకృతోపయోగి, న తు యవత్వమితి. భగవతీ
ప్రేరణాసత్త్వాత్ భగవన్నాయకత్వాత్ కవే శ్చ ప్రాథత్వా ద్ద్రంధోఽయ మతీవ
సుందర ఇతి ధ్యేయమ్.

7

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య దుష్కరత్వ ప్రకటనద్వారా స్వవినయ మభినయతి.

శ్లో॥ క్వేయం మతి ర్మమ శిశో రగభీరవాచః
క్వేయం యదూద్వహకథా వచసా మభూమిః
తద్వర్ణ నేపి యతమానహృదః కదాపి
నిర్వర్ణితం నిశిమితం చ న సాహసం మే.

8

క్వేయ మితి శ్లోకేన-శిశోః అప్యత్సన్నస్య నతు స్తనంధయస్యేత్యర్థః. అత
ఏవ అగభీరవాచః అప్రౌఢవచనస్య అరగౌరవహీనవాక్యస్యేత్యర్థః. మమ ఇయం
సర్వజనపరిచితా అత్యల్పతయా సర్వవిదితేతి యావత్. మతిః బుద్ధిః క్వ. వచసాం

శ్రుతిగిరా మప్యభూమి రవిషయభూతా తదగోచరేత్యర్థః. ఇయం ప్రతిజ్ఞాతా. యదూద్వహకథా యదూద్వహస్య యదనూయకస్య కృష్ణస్య కథా. చరితం క్వ. మహా ద్వైరూప్య మిత్యర్థః. అననురూప ఘటనాత్మ కోఽత్ర విషమాలంకారః. తద్వర్ణనేపి తస్యాః యదూద్వహ కథాయాః వర్ణనేపి ప్రఖ్యాపనేపి యతమానహృదః ప్రయతచిత్తస్య “యతీ ప్రయత్నే ఇతి ధాతో రనుదాత్తేత్వాచ్చా నచ్” మమ సాహసం అన్యసాహసస్య అన్యత్ర స్థిత్యయోగా స్మత్సాహసతుల్యం సాహస మితి నిదర్శనాలంకారః. క్వాపి కుత్రాపి దేశే కాలే పురుషేవా ననిర్వర్ణితం నదృష్టమ్. “నిర్వర్ణనం నిధ్యానం దర్శనా లోక నేక్షణ” మిత్యమరః. ననిశమితం నశ్రుతంచ. “శమో దర్శనే ఇతి మిత్వా” ద్రస్యః. భూతాదికాలేషు అంగాదిదేశేషు. యః కోఽపి పురుషః మత్తుల్య సాహసో నదృష్టశ్రుతచర ఇతి భావః. విషమప్రతిభోతాపితో నిదర్శనాలంకారః. అత్ర సాహసత్వ జాత్యాకాంతతయా సర్వ మపి సాహస మభిన్న మేవేతి కృత్వా లోకసిద్ధసాహసాభేదేపి స్వసాహసస్య భేదవర్ణనాత్ భేదకాతిశయోక్తి రితి తత్సావళీకారాః.

తస్మా దుష్కరేఽస్మిన్ కార్యే మాప్రవర్త స్వేత్యత ఆహ-

శ్లో॥ యద్వా దయారసర్పురీపరీపూరితేన

మందారమాల్యనికురుంబసహోదరేణ

గౌరీకటాక్షునికరేణ కరంభితస్య

కిం దుష్కరం మమ భవే జ్జగతాం త్రయేఽపి ॥

9

యద్యేతి, దయారసర్పురీపరీపూరితేన కృపారసప్రవాహభరితేన అత్ర రస ఏవ తసో జల మితి శ్లేషరూపకమ్ దయార్ద్రేణే త్యర్థ. మందారమాల్యనికురుంబ సహోదరేణ మందారమాల్యనికురుంబాణాం మందారసుమమాలాసమూహోనాం సహోదరేణ అనుజేన సదృశేనేత్యర్థః. ధావళ్యా దీప్సితదానా చ్చేతి భావః. ఏతేన పాత్యతీ నయనయో రధునా నిరంజనత్వం వ్యజ్యతే. అన్యథా కటాక్షో నీలా ఏవ స్యుః. గౌరీకటాక్షునికరేణ పార్వత్యపాంగ పరమ్పరయా కరంభితస్య వ్యాప్తస్య విషయా కృతస్వేత్యర్థః. గౌరీకటాక్షపాత్రస్వేతి యావత్. మమ మే దుష్కరం కర్తు మశక్యం ఎస్తు జగతాం లోకానాం త్రయేఽపి భవే త్కింస్యా త్కిం నస్యాదేవేత్యర్థః. యద్వా కింభవే న్నకించి దిత్యర్థః. అత్ర దుష్కరవత్స్వభావంప్రతి గౌరీకటాక్షకరంభితత్వస్య పఠాత్తస్య హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. తదుక్తమ్ “హేతో ర్వాక్య పఠాత్తే కావ్యలింగ ముదాహృత” మితి. గౌరీకటాక్షాణమపి దుష్కరకార కత్వం మఠడాతేతివిశేషణబలా త్సిద్ధమ్. తస్మా దత్ర పరికరాలంకారః. తదుక్తమ్. “అలంకారః పరికరస్సాభిప్రాయే విశేషణే” ఇతి. పరికరోత్థాపితకావ్యలింగో త్థాపితోఽత్యభిప్రాయాలంకారోఽప్యస్తి. పూర్వశ్లోకోక్త కావ్య నిర్మాణ శక్త్యభావ

స్వాత్ర నిషేధాత్. “ఆక్షేప స్వయం ముక్తస్య ప్రతిషేధో విచారణా” దితి తలక్షణమ్. స్వస్య శారీకటాక్షపాత్రత్వే హేతు స్తు దయారసేత్యసేన వ్యక్తః. నిర్దేతుకజాయమానా కల్పవైవ హేతు దితి తద్విశేషణవిన్యాసాశయః 9.

నను స్వతః పణ్డతస్య శారీకటాక్షవశా త్కవితా న్యానామి. కథం పున శ్చిశో స్తవే త్యత ఆహ.

శ్లో॥ ప్రాదుర్భవంతు సరసాని వచాంసి గౌరీ
కారుణ్యతో మమ ముఖా దపి నాఽత్ర చిత్రమ్.
నైవాఽమృతం వమతి కిం కఠినా శిలాపి
పీయూషధామకరజాలపరిగ్రహేణ.

10

ప్రాదు రితి:- సరసాని రసోఽత్రోపలక్షణం గుణాలంకారాదీనామ్. రసేన సహితోన సరసాని. రసగుణధ్వన్యాది సహితా నీత్యర్థః. యద్వా. రసప్రధానానీత్యర్థః. రసస్య స్వాత్మమాత్రవిశ్రాంత్యేన ప్రాధాన్యాత్. “రసో వై స” ఇతి శ్రుతేః. సరసాని సేవ్యతాణి భగవత్ప్రతిపాదకానీతి ధ్వన్యతే. వచాంసి పదసమూహాత్మకాని వాక్యాని. గౌరీ కారుణ్యతః. పార్వతీకృపాయా ఇతి హేతౌ” పశ్చమీ. మమ ముఖా దపి అతిజడస్య మమ వక్త్రా దపి ప్రాదు ర్భవన్తు నామ. ఉద్భవన్తు నామేతి ప్రసిద్ధిః. ఏతేన జడా నపి కవీ కరో తీ త్యఘటితఘటనాపటీయ స్త్వ మ్మాయారూపిణ్యా గౌర్యా వ్యజ్యతే. అత్ర విషయే చిత్ర మద్భుతం న నా స్తి. కుత ఏత దిత్యత్ర దృష్టాన్త మాహ. కఠినా కర్కశాపి శిలా చన్ద్రికాన్తదృపత్. పీయూషధామకరజాలపరిగ్రహేణ. పీయూష ధాముః సుధామయూఖస్య కరజాలానాం కిరణపరమ్పరాణాం పరిగ్రహేణ సంబంధేన హేతునా అమృత ముదకం సుధాం చేతి గమ్యతే. న వమతి కిం, న స్రవతి కిం, కిన్మ స్రవ త్యేవ. ఏవేతి వాక్యాలంకారే. యద్వా న వమత్యేవ కిమిత్యన్వయో బోధ్యః. వమతీ త్యస్య వమనరూపం ముఖ్యార్థం త్వక్త్యా గౌణస్య స్యననరూపస్వార్థస్య వివక్షితత్వా చ్చాతుర్త్వమ్, తదుక్త న్దణినా. “నిష్యాతోద్గీర్ణ వాంతాది గౌణవృత్తి వ్యభా శ్రయమ్. అతి సుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకఠ్ం విగాహతే” ఇతి. దృష్టాన్తాలంకార సుస్ఫుట ఏవ. అత్ర పీయూషధామకరజాలవ ద్గౌరీకటాక్షలహరీణా మమృతస్యన్దశః చన్ద్రికాన్తవ త్కవేః పరిశుద్ధత్వం చ వ్యజ్యతే.

10

అథ. సుకవీ ప్రార్థయతే.

శ్లో॥ దోషం విముంచత గుణాంశ ముదార మత్ర
సంతః ప్రశీచ్ఛత గుణైకదృశో దయార్ద్రాః
త్యక్త్వా కళంక మనవద్య సుధాంశుఖండ
మీశో బిభర్తి శిరసా న కి మాదరేణ.

భూభార హరణార్థం చ కృపయా భువ్యవతీర్య విరాజతే ఇతి కృష్ణకథా ప్రతీతా. కించ శేషభూషేత్యనేన ప్రకృతావతారేపి శేషావతారో రామావతీర్ణ ఇతి. ఏరేశబాలాలీలా జాలానుకూలేత్యనేన రుక్మిణీరూపేణ లక్ష్మీరవతీర్ణ ఇతి. లలితాలాపేత్యనేన బ్రహ్మాదీన వరదానేన సంతోషణంచ ఏవమాది భాగవతదశమస్కంధాంతరత కృష్ణకథాప్రతీయతే ఇతి సైవాత్ర వర్ణితే ఇతి బద్ధమ్. అత్ర. లా. షా. రా. ద్రా. ఇతి వర్ణానా మసకృ దావృత్తిశ్రవణాద్వృత్త్యనుప్రాసాభిధశ్యబ్దాలంకారః “ఏకద్విప్రభృతీనాన్తు న్యంజనానాం యథా భవేత్. పునరుక్తి రసా నామాన్ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే” ఇతి తల్లక్షణాత్. లీలా జాలానుకూలేత్యత్రానురూప్య వర్ణనా త్సమాలంకారః “సమంస్యాద్వర్ణనంయత్ర ద్వయోరప్యనురూపయో” రితి లక్షణాత్. ద్వయోరపి ఏకపదగతత్వేన ఏకవాచకాను ప్రవేశాత్మక స్సంకరః. జఙ్గాలేతి శిశిరకరలీలానాం జఙ్గాత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. అస్యాపి పూర్వవచ్ఛబ్దాలంకారేణ సంకరః. సుధాపూరేతి విశేషణే ఉపమా. కించ. గమ్యత్వేన. వివక్షితస్య శివస్య వివక్షితరూపా దపి చారుతరేణ రూపాంతరేణాభిధానా త్పర్యాయోక్తాలంకారః. “పర్యాయోక్తంతు గమ్యస్య వచో భంగ్యంతరాశ్చయ” మితి. అయం పూర్వోక్తాలంకార త్రియ ప్రతిబోధ్యాపిత ఇతి తేషా మస్యచ అంగాంగీభావేన సంకరః. వృత్తన్తు స్రగ్ధరా. “మధైర్నార్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతి యుతేతి” తల్లక్షణమ్. ఇతి - 1

అవ. ఏవం పరమేశ్వరం ప్రార్థయత్వా అథ స్వాభీష్టదేవతాం పరమేశ్వరీం ప్రార్థయతే

శ్లో. ప్రాలేయాచల భాగధేయ భవనం కల్యాణ జాలా స్పదం
జటాటీర తపః ఫలం కిలకిలీలాను కాహ్లాదితమ్
బిభ్రాణం పరిమళాళి కంచన సుధాధారాధరం సాదరం
తస్మై భద్ర మముద్ర మాకలయతా మానందకందం మహాః॥

ప్రాలేయేతి. ప్రాలేయాచలస్య హిమాలయస్య భాగధేయానాం భాగ్యానామ్. “దైవం దిష్ట్యం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీనియతి ర్విధి రిత్యమరః” “భాగ రూప నామభ్య స్వాస్థ్యే ధేయ ప్రత్యయో వాచ్య” ఇతి ధేయ ప్రత్యయః. భవనం గేహమ్. స్థానమితి యావత్. యద్వాభవనం భావః స్వరూపమితి యావత్. కల్యాణజాలానా మ్మృంగశసమూహానా మాస్పదం స్థానం, జటాటీరః పరమేశ్వరః “అహిర్బుధోష్య జటాటీరో జటాజుటో గ్నిలోచన ఇతి” పశ్చాశ్చ నిఘంటుసారే, తస్యేదం జటాటీరం తస్యేదమిత్యర్థ. తస్య తపసః చిత్తైకాగ్ర్య లక్షణస్య ఫలమ్. పరిపాకభూత మిత్యర్థః. కిలకిలేతి. ధ్వనేరనుకరణో ఽయం శబ్దస్తానః కిలకిలదితి. పటపట దితివత్. కిలకిలద్వ్యుక్తో లీలాశుకః కిలకిలలీలాశుకః కిలకిలధ్వనికారి విలాసకీరః, తేన ఆహ్లాదితం సంతోషితమ్. పరిమళాళి మళాళౌ, “అవ్యయం విభక్తి విభక్త్యర్థే వ్యయభావః కంచన కంచిత. సుధాధారాధరం సుధాధారాణాం

ధరః ధారకః తం అమృత ప్రవాహధర మిత్యర్థః, చంద్రమితియావత్, యద్వా ధారా
 ధరః, ఘనాఘనః, వార్షికమేఘ ఇత్యర్థః, తమ్. చంద్రమితియావత్, సాదరం సప్రేమ
 యథాతథా, బిభ్రాణం తత్ప్రసిద్ధం మహస్తేజః అర్థాత్పార్వతీ మే మహ్యమ్,
 అముద్గ్ర మమిత మానందకందం సంతోషసంపాదకం భద్రం కల్యాణం ఆకలయతాం
 వితరత్వీతి ప్రార్థనాయాం లోట్, ఆనందకన్ద మితి మహతో విశేషణంపా. ఆనందస్యకందం
 మూలం నిధి మితియావత్, యద్వా, ఆనందరూపం కంజలం దదాతీతి ఆనందకన్దమ్.
 అత్ర ప్రాలేయాచల సంబంధీనాం భాగ్యానాం ప్రాలేయాచలమేవ ఆస్పదం భవతి. నతు
 తద్భిన్నమ్. “అదృష్టస్యాత్మనిష్ఠత్వా”దితి న్యాయముల్లంఘ్య ప్రాలేయాచలభాగధేయా
 నాం పార్వతీ ఆస్పదమితి వర్ణనేన విరోధః ప్రతీయతే. అనన్తజన్మార్జిత సుకృతవశా
 దిమవతః పార్వతీరూప పుత్తీలాభ ఇతి కృత్వా, భాగధేయజాతాయా స్తస్యాం భాగ
 ధేయాశ్రయత్వం సిద్ధమేవ. మృజ్జాతస్య ఘటస్య మృదాశ్రయత్వమేవేతి తత్పరిహారశ్చ
 వ్యజ్యతే. యద్వా తస్య విరోధస్య భవనం భావ ఇత్యర్థ వర్ణనేన పరిహారః హిమనతో
 భాగధేయమేవ పార్వతీ రూపేణ పరిణతం మృద్ధుటాత్మనేవేతి తదాశయాత్. కల్యాణ
 జాలాస్పద మిత్యనేన భక్తేభ్య స్సకల కల్యాణ దాన శౌండిర్యం వ్యజ్యతే. తపఃఫల
 మిత్యనేన, శివసంబంధినీ చిరసంచితా తపోలతా పార్వతీరూపం ఫలం జనయాంబ
 భూవేతివ్యజ్యతే. తేనచ పరమేశ్వరేణాపి దక్షిణమూర్తిరూపిణా పార్వత్యర్థంతపఃకృతమితి
 పార్వత్యాః పరమేశ్వర మనోమోహన క్షమనిరతిశయ సౌందర్యం వ్యజ్యతే. కిలకిలదితి
 విశేషణేన తీలాశుకమపి మనోహరాం ధ్వని మధ్యాపయన్తీ తేన ఆహ్లాదితా భవతీతి
 శుకాడపి మంజుభాషిణీతి వ్యజ్యతే. కించస్వాధ్యాపిత శుకధ్వని శ్రవణాహ్లాద శాలినీయం
 మమాపి కాంక్షన బీజవర్ణా ఉపదిశ్య తదుపదేశ జనితే నానేన గ్రంథేన సంతృప్త్య
 తీతి కవ్యాశయాత్ కవౌ పార్వత్యాః పరమాదరో వ్యజ్యతే. తృతీయ పాదేన
 చంద్రాన దమృత ప్రవాహజనకం మామకం కావ్యం సాదరం పార్వతీ శిరసా
 గృహ్యత్యేవ వాత్సల్యాదితి కవ్యాశయో వ్యజ్యతే. భద్రస్యా ముద్రత్వ విశేషణేన
 కవే త్మోక్షాభిలాషోవ్యజ్యతే. నహి తద్భిన్న కల్యాణస్య ముద్రాభావః క్వాపి దృశ్యతే.
 బ్రహ్మ జ్యేష్ఠత్వానా మపి ముద్రణ దర్శనాత్. ఆనందకన్దమితి మహతో
 విశేషణేన ఉదకవ దమిత మతిసులభంచ మోక్షానందం ప్రయచ్ఛతీతి సర్వో
 త్కృష్టతా పార్వత్యా వ్యజ్యతే. మహ ఇతితేజోవాచి శబ్దేన స్వయం ప్రకాశత్వం
 స్ఫుటతీ. తేనచ పరమాత్మ స్వరూపిణ్యే వేదమువీతి సిద్ధమ్. అథ. అత్ర మహసి
 భాగధేయ భవనత్వ రూపణ ద్రూపకాలంకారః. భావఇత్యర్థేతు. భాగధేయ జన్యా
 తూః పార్వత్యాం భాగధేయ స్వరూపత్వ వర్ణనేన హేతులంకారః. “హేతు హేతుమ
 తోతై క్యం హేతుంకేచిత్ప్రచక్షతే” ఇతి తల్లక్షణాత్. తపఃఫలమిత్యత్ర అతిశయోక్తిః.
 పరమేశ్వరాత్మ పార్వతీతప ఏవ ప్రసిద్ధం నతు పార్వత్యర్థం పరమేశ్వరతపఇతి. పార్వ
 త్యా శ్శివ తపః ఫలత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః యద్వాచన్ద్ర

చన్ద్రికయోరివ అవినాభూతయో ర్మాయాబ్రహ్మణో శ్శివాశివయోః సత్యోః శివాయాః శివతపః ఫలత్వాసంభవేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి రితివా. కిలకిల దితివిశేషణేన పరికరాలంకారః. సుధాధారా ధరమిత్యత్ర రూపకమ్. వివక్షితరూపాదపి చారుతరేణ రూపాన్తరేణ శివాయా అభిధానా త్సర్వా యోక్తమ్. సర్వేషామంగాంగి భావేనసంకరః. ప్రాధీర్నామ గుణః. “ప్రాధీరుక్తేః పరీపాక” ఇతిలక్షణాత్. 2.

అవ. అథతస్యా ఏవ స్వాభీష్ట దేవతాయా మందస్మితం ప్రార్థయతే.

శ్లో॥ కస్త్యం ఘోరవిలోచనోఽసి భుజగోత్తంసః కపాలీ జటీ
దేవ్యా శ్శాసన మన్తరేణ భగవ న్నంతఃపురం మాగమః
ఇత్థం ద్వారి నివారితం పురహరం నిధ్యాయ దౌవారికై
ర్యన్మాత ర్విదధాసి మన్దహసితం దద్యాత్తదిష్టాని నః.

కస్త్యమితి. ఘోరవిలోచనః ఘోరాణి భీషణాని వికృతాని వా విలోచనాని నేత్రాణి త్రాణి యస్య స తథోక్తః. యద్యపి ద్వయోర్నేత్రయో ర్నవికృతత్వం. తథాపి తృతీయ సాహిత్యా త్పురస్పరాపేక్షయా త్రాణ్యపి వికృతాన్యేవేతి బోధ్యమ్. యద్వా ఘోరం భయంకరం విలోచనం తృతీయనేత్రం యస్య స తథోక్తః. సర్వ జగత్సంహార హేతుత్వా త్తస్య భయంకరత్వమ్. అథవా, ఘోరం వికృతం విలోచనం యస్యేతి తృతీయస్య వికృతత్వన్నామ ఫాలగతత్వమేవ స్వస్థానగతత్వాద్భ్రువో రధస్థస్యో ర్నవికృతత్వమ్. అస్యచ అస్థానగతత్వా ద్వికృతత్వ మితి భావః. ఏతేన నతు పుండరీకాక్ష ఇతి ధ్వన్యతే. భుజగోత్తంసః. భుజగాః సర్పాః ఉత్తంసాని భూషణాని కుణ్డల కటక హరి యజ్ఞోపవీతాది రూపాణి యస్య సః. నకేవలం వికృతరూపః కిన్తు వికృతాభరణోపేతిభావః. ఏతేన నతు వనమాలీ ఇతి ధ్వన్యతే. కపాలం చిన్న బ్రహ్మ పంచమ శిరోరూపం యస్య సః. మత్స్వరోయోఽత ఇనిః. ఏతేన పరమ దర్శిద్రః. తత్ప్రాపి భిక్షీతుం మృన్మయ పాత్రమపి నాస్తీతి ఫలితమ్. అత్ర నతు చక్రపాణిః. నచశ్రీపతిరితి చ ధ్వనిః. జటాః అస్యసస్తీతి జటీ వీరహృదిత్వాదినిః. నతుకేశవ ఇతిధ్వనిః. ఏతాదృశ విశేషణవిశిష్టః త్వం కోసి. కోవాభవసి. కస్త్యమితి ప్రశ్నః. నతుపురుషోత్తమః. కిన్తు యః కశ్చస్య పురుషాధమ ఇతి ధ్వనిః. ఏతద్విశేషణ చతుష్టయం వస్తుతశ్చివే పరమత్వమపి వ్యంజయతి. తథాహి. ఘోరవిలోచనః సర్వజగత్సంహార హేతు తృతీయనేత్రః. ఏతేన బ్రహ్మదీప్త సర్వానపి తృతీయనేత్రాగ్నా వృషసంహృత్య ప్రళయాంబుధా వయ మేకాకీ విజయతే ఇతి సిద్ధమ్. భుజగోత్తంసః శేషభూషః వ్యాఖ్యాతమిదం శేషాహిభూషేత్యత్ర. కపాలీ. బ్రహ్మాణమపి చిత్వా తచ్చిరో జగ్రహేతి బ్రహ్మాది సర్వదేవశిక్షకత్వం సిద్ధమ్. జటీ. ప్రశస్త జటః జటానాం ప్రాశస్త్యంచ వీరభద్రోత్పాదనే ప్రసిద్ధమ్. యద్వా మందాకీనీ ప్రవాహ ధారణే ఇతి. ఏవం కస్త్యమితి పృష్ట్యాపి తత్ప్రశస్య ప్రకృతానుపయోగిత్వం మన్యమానస్సౌ దౌవారికః స్వాజ్ఞరూపం వక్తవ్యమాహ. దేవ్యా

ఇత్యాది. హేభగవత్ షడ్గుణైశ్వర్యశాలిక. ఇదం చ సంబోధనం జటిత్వా దయం యః కోపి తపస్వి భవతు మర్హతీ త్యభిప్రాయకృతమ్. దేవ్యాః రాజ్యాః శాసనమస్తరేణ నిదేశం వినా. “అస్త రాస్తరేణేతి” ద్వితీయా. అస్తఃపురం పురస్యాస్త రితి యోగ మజహ దేవ రూఢ్యా కేళీగృహం బోధయ త్యయం శబ్దః మాగమః. మాయాహి. మావిశేతి యావత్. “న మాజ్యోగే ఇతి లుజీ అడాగమ ప్రతిషేధః” “ఐదిత్వా త్చే రజ్.” (మాగమః. ఇతి భేదః) ఇత్థమ్ ఏవం ద్వారి ద్వారే. దౌవారికైః ద్వారపాలకైః నివారితం వారితం పురహరం శివం నిధ్యాయ దృష్ట్వా. హేమాతః జనని. యన్మంద హసితం మందస్మితం విదధాసి కరోషి. మధ్యమ పురుష నిర్దేశేన త్వ మితి కర్తా ఆక్షిప్యతే. తత్ మందహసితం కర్తృ నః అస్మాక మిష్టాని అభిలషితాని. అరా న్మంగళాని తేషా మేవేష్యమాణత్వాత్ దద్వాత్ ఇత్యాశిషి లిజ్. వితరత్విత్కరః. వివాహకాలికదివ్యసౌందర్య మపహాయ రూపాస్తరధారణ మ్మాం దౌవారికా నివారయేయ ర్వా నవేతి పరీక్షార్థం. పార్వత్యపి మయి ఏవంవిధే రతిం కుర్యా ద్వా నవేతి పరీక్షార్థం చ. శివే రూపాస్తరం ధృత్వా ఆగతే సతి. తత్తత్త్వ మవిజ్ఞాయ దౌవారికా స్తం న్యవారయత్. దేవీ తు తత్తత్త్వం జ్ఞాత్వా విచిత్రేయ మస్య లీలేతి మందస్మిత మకరో రితిముఖ్యాశయః. అత్ర భుజగాదిధారణజన్యవికృతాకారేణ ముగ్ధా మ్మాం భీషయితు మాయాతోఽయం శివః స్వయ మేవ మద్దౌవారికై త్యాతితస్య చిభే తీతి పార్వతీ మందంస్మయతే ఇతి ధ్వన్యతే. మందహసిత మిత్యనేన పార్వత్యా ఉత్తమనాయికాత్వం ప్రతీయతే. అత్ర భగవద్గత విరుద్ధాలంకారాది దర్శన జన్యో భగవత్పా హాసో దౌవారికకృతనిషేధకటువచనాదిపరితోషితో హాస్య తనూ మంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్.

శ్లో॥ క్రీడాకోప మనర్గళం శమయితుం క్షేమంకరే శంకరే

నమ్రే సప్రణయాపి తత్ర కుపితా మందాకినీదర్పతః

మూళిత తస్య ముహు ర్ముహుః ప్రహరసే యేనాబ్జ మర్మస్పృశా

మూత స్తచ్చరణాంబుజం వితరతు శ్రేయాంసి భూయాంసి నః.

4

క్రీడేతి:- అనర్గళమప్రతిబంధం క్రీడాకోపం క్రీడాయాం రతివిలాసే యః కోపః తవిలాసకతహజాతతోష మితి యావత్. శమయితుం నిర్వాప్యతుం క్షేమంకరే శుభ కతే జగత ఇతి శేషః శంకరే శివే నమ్రే ప్రణతే సతి తత్ర శివే సప్రణయాపి సన్న హాపి నమస్కారేణ నివృత్తకోపాపీత్యర్థః మందాకిన్యాః గంగాయాః దర్పః గర్వః భక్తశరశ్శాస్త్రుత్వ తూపః తస్మా దితి పఞ్చమ్యర్థే తసిః. మందాకినీదర్పతః ల్యబ్ధోపే షచ్ఛ్రమీ. మందాకినీదర్పం పత్యలోచ్యే త్యర్థః కుపితా సంజాతకోపాసతీ. అతఏవ హేమాతః జనని త్వమ్. శివస్య మహేశ్వరస్య మూళింమకుటం అబ్జమర్మస్పృశా కమల సమృదేన యద్వా చన్ద్రమిత్థేనా. “అబ్జ జైవాత్మక స్సోమ” ఇత్యమరః యేన

చరణేన ముహూర్ముహూః అసకృత్. ప్రహరసే తాడయసి తచ్చరణాంబుజం పాదాంబుజం
 నః అస్మాకం భూయాంసి అమితాని శ్రేయాంసి శుభాని వితరతు దదాతు. పార్థనా
 యాం లోటే. అత్ర “దాసీకృతాగసి భవ త్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహర ఇతి
 సుద్ధతినాస్మిమామే” ఇతి న్యాయేన కృతాపరాధస్య భర్తు శ్శిరసి భార్యచరణప్రహరో
 యుక్త ఏవ. అస్య చ చరణప్రహరస్య మద్దాసీదర్ప నిర్హరణారకత్వం కవినో
 త్ప్రేక్షితమ్. ఇయం చ గమ్యా ఫలోత్ప్రేక్షా. మద్దాసీదర్పత ఇవేతేవ శబ్దస్యాప్ర
 త్సాగత్. శివశిరసి కృతోఽయం చరణప్రహరః తత్త్వా మ్మద్దాసీదర్పం స్పృశత్యేవేతి
 సప్తతీచరణతలహత్యా గంగా స్వదర్ప ముత్సృజ త్యేవేతి భావః అబ్జమర్మస్పృశే
 త్యథేన ప్రణయకలహ కృతోఽయం పాద ప్రహరః సపాపాణ ప్రహరతుల్యః.
 కిన్తు పుష్పప్రహరతుల్య ఇతి శివస్య తేన వ్యథాభావః ప్రత్యుత మృదుశతత
 తచ్చరణాంబుజంబంధేన మహా నానన్ద ఏవేతి వ్యజ్యతే. చంద్రమర్మశేడినేత్యర్థాన్తరాశ్రయ
 జేన గంగాం బాధితు మశక్తా తత్సహచరం చంద్ర మ్బాధితవతీ పార్వతీతి ప్రత్యసీ
 కాలంకాతో వ్యజ్యతే. “బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీయ తిర
 స్కారః ప్రత్యసీకం తడుచ్యతే” ఇతి లక్షణాత్. జగతః క్షేమంకరే ఇత్యనేన పరమేశ్వ
 రస్య వస్తుతోఽగుణ స్యాపి పార్వతీసంభోగాదివిలాసాదికం భక్తక్షేమార్థ మేవ
 న తు స్వార్థం పరిపూర్ణత్వా దితి వ్యజ్యతే. భగవతి జాతః యః క్రీడాకోప స్స భగ
 వన్నత్యా నివృత్తః. అథ మద్దాసీదర్ప దృష్ట్వా యశ్చ జాతః ప్రకృష్టకోపః స తు.
 తచ్చరణ క్షతిభి రేవ నివర్త్యతే. నతు సామూ ఇతి సామదక్షా వత్ర సూచ్యేతే.
 కించ ప్రణయకోప నివారణార్థం నమస్కుర్యతి శివే తాత్కాలిక జహా నిగూఢ
 స్త్రిన్తర దర్శననేన పార్వత్యాః ప్రకృష్టకోప ఆసీ దితి ప్రతీయతే. విషమాలంకారః
 “యతానర్థస్య వాభవే” దిత్యుక్త లక్షణ ఇతి బోధ్యమ్.

4

శ్లో॥ అన్యోఽన్యం విజయైషిణో ధ్విహసతో స్సానందయో స్సాహసే
 సాటోపా దిత రేతరవ్యతికరా దుమ్భాత రోమాంచయోః
 క్షిప్రోతి ప్త కరాబ్జయోః ప్రతిముహూ ర్నవ్యాక్షతారోపణే
 సంరంభ శ్శివయో రమందవిభవ శ్రేయ్యాంసి పుష్పాతు నః.

5

అన్యోఽన్యమితి- అన్యోఽన్య మ్పరస్పర మపి విజయైషిణోః జయభిలాషిణోః.
 విహసతోః స్మయమానయోః త్వరాతత్కృతకరస్థలనాదినేతి భావః. సాహసే హఠా
 త్కృతివిషయే సానన్దయోః మయా సాహసంకృత మితి హృష్టయో రిత్కరః. సాటో
 పాత్ సంభ్రమాత్ జాతో యః ఇతరేతరవ్యతికరః అన్యోన్యకటాక్షకరాదిస్థంప
 త్కః తస్మాత్ ఉమ్భాతరోమాంచయోః ఉత్పన్నరోమహతయోః ప్రతిముహూ
 ముహూర్ముహూ రిత్కరః ఏస్సయా మవ్యయీభానః క్షిప్రోతి ప్త కరాబ్జయోః త్వరితో
 డస్స హస్తకమలయోః అన్యథా పరాజయభయా దిత్కరః శివయోః శివాచ శివశ్చ

తయోః పుమాంస్త్రియే త్యేకశేషః పార్వతీపరమేశ్వరయోః అమంద విభవః అమిత
 విలాసః అమూల్య ఇతి వా సవ్యాక్షతారోపణే నూతనాక్షతారోపణమహోత్సవే
 వివాహకాలికే ఇత్యర్థః. యః సంరంభః సంభ్రమః సః సః అస్మాకం శ్రేయంసి
 శుభాని పుష్కాతు వర్ణయతు స్వభావోక్తి రలంకారః. “స్వభావోక్తి రసాచారు యథా
 వద్వస్తువర్ణన” మితి లక్షణమ్. అత్ర శివయో రితి పదసూచితాభ్యాం లోకోత్తరా
 లంబన విభావాభ్యాం సాన్నిధ్యా దస్మి న్నవ్యాక్షతారోపణాదిరూపై రుద్దిపనవిభావైః
 హాసకటాక్షరోమాంచాదిరూపై రనుభావైః క్షిప్రోత్తి ప్లేత్యాదిపదసూచితైః
 శాత్యుక్త్యాదినంచాదిభావై శ్చ రససార్వభౌమశృంగార శ్చర్వణాస్పదం భవతి.
 విజయైషిత్వాదివిశేషణైః భటయో ర్యుద్ధసంరంభ ఇవానయో రయం సంరంభ
 ఇత్యుపమాంకారో ధ్వన్యతే.

5

శ్లో॥ భద్రం వపుః కథ మిదం ఛరితం విభూత్యా
 వైయాఘ్రో రోమ శబళం వసనం కుత స్తే
 శ్చుత్వైవ మౌళి పరిహాస వచో భవాన్యా
 శ్శ్రేయః స్మితం దిశతు నో నవసంగతాయాః

6

భద్రమితి. భద్రం మంగళస్నాన చందనలేపనాదినా కమనీయతర మిదం తే
 వపుః దేహః విభూత్యా భస్మనా. అర్థా చ్చివశరీర సంబద్ధినా కథం ఛరితం రూపితం
 కత్పాతాదిలేపనయోగ్యం తవ వపుః కథంవా భస్మనా దూషిత మిత్యననురూప ఘట
 నాత్మకో విషమాలంకారః. కథ మిత్యనేన సఖీనా మత్ర విషయే నిర్వేదో వ్యజ్యతే.
 అన్యత్ర భద్రం తవ వపుః విభూత్యా కథం ఛరితం కుత శ్చన్న మితి ప్రశ్నః. తవ
 వపు ష్యయేం భస్మసంబంధః కుత ఆసీ దిత్యర్థః. అనేనచాలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.
 తే తవ వసనం వస్త్రమ్. వైయాఘ్రో రోమ శబళం వ్యాఘ్రాజిన రోమ కలితం కుతః
 కథ మితి విషాదః త్వద్వస్త్రే వ్యాఘ్రచర్మరోమప్రవేశో దృశ్యతే హాధిక్ సుభ
 గాయా స్తవ క్రూరపురుష సంబంధోఽస్మాక మతీవ వ్యథాహేతు రితి భావః. అన్యత్ర
 కుతః కస్మా డ్ధేతోః. తవ వసనం వైయాఘ్రో రోమ శబళం భవతీతి ప్రశ్నః. ఏతేన
 పతస్పతసమ్మత్తో వ్యజ్యతే. ఏవ మౌళిపరిహాసవచః సఖీజనకృత. పరిహాసవాక్యమ్.
 జాత్యేకవచనమ్ వాక్యే ఇత్యర్థః. పూర్వారేన వాక్యద్వయస్యైవ ప్రతిపాదితత్వాత్.
 యద్వా వాక్యానీ త్యర్థః. పూర్వోక్తవాక్యద్వయస్తు ఉపలక్షణం. తథా చ ఏవ
 మాదీని వాక్యాని సఖీకృతపరిహాసద్యోతకా నీతి నిర్గళితార్థః. శ్రుత్వా నిశమ్య,
 ప్రవృత్తా మితి శేషః. నవసంగతాయాః నూతనసంగమాయాః భవాన్యాః పార్వ
 త్యాః స్మితం ముదహాసః సః అస్మాకం శ్రేయం ఇష్టం దిశతు దదాతు. దిశ అతి
 సత్తనే ఇతి భాతోః ప్రార్థనాయాం లోట్. అత్రాలింగనాదివ్యంజకసఖిపరిహాస
 వచనతూపవిభావేన స్మితతూప్యానుభావేన చ నవోధానిహో హర్షాఖ్య స్పందారీ
 భావో వ్యజ్యతే ఇతిభావః.

6

దోష మితి: గుణైకదృశః గుణానేకాః పశ్యంతి తథోక్తాః యద్వా గుణే
 ప్యేకా ముఖ్యా దృక్ దృష్టి ర్జ్ఞాన మితి యావత్ యేషా న్నే తథోక్తాః విద్యమాన
 దోషత్యాగపూర్వకం గుణమాత్రగ్రాహిణ ఇతి భావః ద చూర్ధ్వాః దయయా కృపయా
 ఆర్ధ్వాః శీతలాః హేమంతః విద్వాంసః. అత్ర కావ్యే దోషం విముంచత త్యజత. ఉదార
 మధికం గుణాంశం గుణభాగం ప్రతీచ్ఛత స్వీకురుత యాయ మితి కర్తృపదాక్షేపః
 అత్ర దోషత్యాగస్య దయార్ద్రత్వం హేతుః. గుణస్వీకారస్య గుణైకదృష్టిత్వ మితి.
 “పదార్థహేతుకం కావ్యలింగద్వయమ్.” యద్వా. సాభిప్రాయత్వా ద్విశేషణద్వయస్య
 పతికరాలంకారద్వయమ్. నను దోషసత్త్వే సర్వోపి ప్రబంధ స్త్యాజ్య ఏవ. “తదన్వ
 మపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచ” నేతి దణ్ణవచనా దత ఆహ. కళంకం చిహ్నమ్.
 అథా తత్సన్నిహితం కలాంశం చ త్యక్త్వా విహాయ అనవద్యసుధాంశుఖండం
 నిమగ్నచంద్రశకల మీశ శివః నిష్కళంక చంద్రాన్తరనిర్మాణసమర్థ ఇతి భావః. ఆద
 తేణ ప్రేక్షమా న తు నిర్బంధే నేతి భావః. శిరసా మాళినా న త్వవయవమూత్రే
 నేతి భావః. న బిభర్షి కిం న ధత్తే కిమ్. బిభర్ష్యే వేత్యర్థః. న తు తుణమాత్రం ధృత్వా
 త్యజ తీతి భావః. దృష్టాంతాలంకారః. ‘యద్యదా చరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరే జనా’ ఇతి
 శ్వామేన పతమేశ్వరేణ యదాచరితం కళంకత్యాగపూర్వకచంద్రశకలస్వీకారతూపం
 కర్మ. త దధునాతనా విద్వాంసో స్యనుకుర్యురేవేతి. కవ్యాశయః. సుధాంశుఖండ
 సాదృశ్య ప్రతీత్యా గ్రింథస్య సుధారస స్రావకత్వం ప్రతీయతే. 11

స్వకావ్యస్య ఇతరకావ్య వైలక్షణ్యం ప్రతిపాదయతి.

శ్లో॥ ఉపకృమ్య స్తోతుం హరి మిహ హి వాత్స్యాయనకథా
 ముథా మాఘాదీనా మివ కృతిషు నైవ ప్రకటితాః
 గుణై శ్శిష్టా కింతు ప్రతిపద ముదార్తై ర్మూరరిపో
 తపాతా కాఽప్యేషా ప్రసరతి సుకావ్యాఽ మృతర్షురీ. 12

ఉపకృమ్యేతి. ఇహోఽస్మిన్ కావ్యే. మాఘాదీనాం మాఘః కవి రాది ర్యేషాం
 తేషాం మాఘభాగవిప్రముఖకవీనా మిత్యర్థః. నాయకేన భగవతా భగవదంశేన వా
 భాష్య మితి తదన్యదుష్ప్రభుప్రతిపాదకానాం కావ్యానా మచత్త్యేన “కావ్యాలా
 పాశ్చ వత్తమే” డితి నిషేధకోటిగతత్వా తత్ప్రసంగ మపహాయైవ భగవన్నాయక
 కావ్యసామ్యం స్వగ్రీణ స్యాశంక్య, నాయకాంశే సామ్యే సత్యపి వర్ణనాంశే
 విశే షోఽస్తితి ప్రకటయితుం మాఘాదిగ్రహణ మితి బోధ్యమ్. తమేన విశేషం
 దత్తయతి. హరి మిత్యాది. హరిం భగవన్తం స్తోతు ముపకృమ్య ప్రారభ్య భగవ
 త్సుత్యంతం శాస్త్రస్తో భూత్యేత్యర్థః. ముథామృథా వాత్స్యాయనకథాః వాత్స్య
 యనః కామతస్తోత్రాశ్చాత్మ్యః తస్య కథాః గ్రామ్యధర్మప్రసంగా ఇత్యర్థః. నప్రక
 టితా ఏన. నవర్ణితా వేత్యర్థః. మఱు ఇతి కవేః కర్తురాక్షేపః మయేహవాత్స్య

యనకథా నప్రకటితా ఇత్యన్వయః. మాఘాదిఘా హి ద్విత్యేషు సర్వేషు హరికథా ముపనర్ణ్య సమనస్తరం భూయోభిః స్మరైః హరికథాభి రసంస్పృష్ట మన్యదేన వర్ణ్యతే. ప్రకృతే తు కావ్యే ఆగ్రంథసమాప్తి హరికథా ఏవ వర్ణ్యంతే. నతు తదసంస్పృష మన్య దితిమాఘాదికావ్యేభ్య స్వకావ్యస్య తత్కర్తృభ్యో మాఘాదిభ్య స్వస్య చ వైలక్షణ్యం స్పష్టమ్. నచ స్వకావ్యేపి “ముగ్ధే కథం కంచుళికాం దధాసీ” త్యాదౌ వాతస్యయనకథావర్ణ్యన్త ఏవేతి మాఘాదివైలక్షణ్యం నాస్యేతి వాచ్యం. భగవత్క్రీడావర్ణనస్య కర్తవ్యత్వాత్. మాఘాదిఘా తు తతైస్సనికాది క్రీడావర్ణన మితి వివేకః. ఇద మేవవైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి. గుణై రితి. కింతు. ప్రతిపదం పదే పదే వీప్సయా మన్యయాభావః, మురరిపోః కృష్ణస్య సంబంధిభిః ఉదారై ర్మహద్భిః కల్యాణగుణైః శిష్టా మిశ్రితా అసారా అవవధిః కాఽప్యనిర్వచనీయా ఏషా ప్రతిపాద్యమానా. సుకావ్యాఽమృతఝరీ శోభనకావ్యామృతప్రవాహః అమృతం రసః తదేవామృతం సుధేతి శిష్టరూపకమ్. ప్రసరతి. ప్రవహతి స్వగ్రంథపరిశీలనే తు. భగవద్గుణశ్రవణ జన్యం సత్కావ్యాస్వాదజన్య శ్చానందోభవ తీతి భావః అనేన ఏత ద్గ్రంథాధ్యేత్యాణాం మోక్షలక్షణ మమృత మపి కరతలామలక మితి అమృతపదేన సూచ్యతే. గుణై శ్శిష్టా ఝరీ ప్రసరతీ త్యనేన భగవద్గుణబద్ధా సతీ కాచన తరుణీ రాధాభిధా అత్యగ్రంథే ప్రకర్షణ సరతి వర్ణితా భవ తీతిస్వకల్పితరాధామాధనకథా చ సూచితా భవతి. సుకావ్యామృతత్వ మేవ ప్రపజ్ఞయతి. 12

శ్లో॥ కథైకఘటనాపరైః స్మృ చతురైః రస ద్వ్యంజనైః
కృతి ర్మమ యతా భవే దియ మసారపద్వై ర్నవా
నతేన సకలా తథే త్యరుచి మాదదధ్వం బుధా
వధారయత యత్నతః ప్రతిపదం ధ్వనే ర్జృంభణమ్.

13

కథేతి. కథైకఘటనాపరైః. కథాయా ఏవైకస్యాః ఘటనాయాం పరైః నిష్ఠితైః కథామాత్ర ప్రయోజకై రిత్యర్థః అతఏవ అసద్వ్యంజనైః. అసతీ అవిద్య మానా. వ్యంజనా తన్నామకా వృత్తిః యేషు తైః వ్యంజనా వ్యాపార శూన్యైః అవ్యంగ్య మధమం స్మృత మితి కావ్యస్య అధమత్వ ప్రయోజకో హేతు రవ్యంగ్యత్వ మేవేతితథావిధై రవ్యంగ్యై రితి భావః. త్రిచతురైః త్రీణి చత్వారివా త్రిచతురాణి తైః కతిపయై రిత్యర్థః. అత్యలై రితి యావత్. అసార పద్వైః సారభూతరసరహిత శ్లోకైః ఇయం మమ కృతిః యతా భవేత్ నవేతి సంశయః. అతి విరళేఽస్మిక్ గ్రంథే త్రీణి చత్వారివా పద్యాని అవ్యంగ్యాని సన్తు యద్వా న సన్తు. తావన్మాత్రనిసాక్షిత పద్య సత్త్వ మపి సందిగ్ధ మేన. తదతిరిక్తాని సర్వాణి పద్యాని తు సవ్యంగ్యా స్త్యత ఉత మ్మా నేవేతి భావః. అనేన | గ్రంథస్య బృతి విరళతా వంజ్యతే. తేన శాన్దూకైః

సకలా సమస్తా కృతిః గ్రంథః అసారేతి నీరసేతి అరుచి మప్రీతిం నాదధధ్వం స కురుత. హేబుధాః విద్వాంసః సహృదయా ఇతి యావత్. కిన్తు యత్నతః ప్రయత్నపూర్వకం ప్రతిపదం పదేపదే ధ్వనేః వ్యంగ్యస్య జృంభణం వికాశమ్. వధారయత విచారయ తేత్యర్థః. “వప్తిభాగురిరల్లోప మహావ్యో రుపస్థయో” రితి ఆకారలోపః. వ్యంగ్యస్యా త్యన్తాసత్వే తు కావ్య మధమం స్యాత్. స చ కతిపయస్థేషు వ్యంగ్యాసత్వే తస్మాత్ ప్రాయశ స్పర్శతాపి వ్యంగ్య స్ఫురణ మస్త్యే వేతి కృత్వా తద్విచారణ మేవ బుధానా మావశ్యకం నతు తదభావస్థల ప్రయుక్తా నాదర ఇతి భావః. 13

అథ స్వవివక్షితాం కృష్ణకథాం ప్రస్తోతుం తత్కథామూలభూతభాగవత ప్రవృత్తకం పరీక్షితం స్తోతి సప్రశోకేః.

శో॥ ఆసీ దసీమమహిమామహానీయరూప

రూపానురూపచరిత సుకృతప్రధానః

రాజా పరీక్షదభిధో యదజ్ఞసదాన

నీరై రుపైతి మరుభూమి రనూపభావమ్.

14

ఆసీ డితి. అసీమమహిమా నాస్తి సీమా మర్యాదా యస్య సః అసీమా మహిమా మహత్త్వం యస్య స తథోక్తః అనన్తమాహాత్మ్య ఇత్యర్థః. ఏతేన పరీక్షితః భగవదతీత్యం వ్యక్తం మహానీయరూపరూపానుచరితః ప్రశస్తం మహానీయం మహా నీయరూపమ్. ప్రశంసాయాం రూపం తచ్చ తద్రూపం కుణ్డలముక్తాహార నూపురాంగ తాడి షతుర్విధ భూషణాభావేఽపి. భూషితవ దవభాసమాన ఆకారవిశేషః. తదు క్తమ్. “ఆవేధ్యా రోప్య విక్షేప్య బంధనీయై రభూషితం యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే.” ఇతి తస్య అనురూప మనుగుణం చరిత మాచరణం యస్య స తథోక్తః స కేవల మ్మస్య రూప మతిమహానీయం కిన్తు చరిత మపి తద్వదేవేత్యర్థః. యద్వా. మహానీయం రూపం యస్య సచాసౌ రూపానురూప చరితశ్చేతి కర్మధారయః కుత ఛివ మత ఆహ సుకృతప్రధానః సుకృతానాం పుణ్యానాం ప్రధానో ముఖ్యాశ్రయః పూర్వజన్మాత్మితపుణ్యబహుళపరిపాకభూతత్వా దస్య మహానీయరూపాదిక మితి భావః. యద్వా సుకృతం ప్రధానం యస్య సః “మయూరన్యంసకాదిత్వా” ద్విశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావః. ఉత్కృష్టసుకృత ఇత్యర్థః. అథవా సుశోభనం కృతం కృతి రాచరణం యేషాస్తే సుకృతాః తేషు పురుషేషు ప్రధానః ఉత్తమః పురుషోత్తమ ఇత్యర్థః. పురుషోత్తమాంశత్వే నాస్యాపి పురుషోత్తమత్వా స్మహిమాదిసత్త్వమితి భావః. మహామాత్రః ప్రధానస్సాస్య డితి వోపాలితకోశాత్ప్రధానశబ్దః పుంలింగోప్య స్తీతి బోధ్యమ్. పరీక్షి దభిధః పరీక్షిదిత్యభిధా నామ యస్య సః రాజా నృపతిః రాజ శబ్దప్రయోగస్వారస్యాత్ య త్త్రి యోఽయ మితి వ్యజ్యతే. యద్వా రాజాచంద్ర ఆసీత్. చంద్రవంశజత్వా త్పరీక్షిత శ్చంద్రత్వేన వ్యపదేశ ఇతి పరీక్షితో వంశోపి వ్యక్తః.

మహిమాదిక మేవ వివృణోతి.యదితి. యదజ్ఞానదానసీరైః, యత్సంతత వితరణోద్ధతైః.
 గోభూహిరణ్యాదిదానేషు హి జలధారాం వితరంతి. స ఏష పరీక్షిదభిధాన ఇతి వక్ష్య
 మాణగద్యసతచ్చబ్దేనాస్య యచ్చబ్దస్య వక్ష్యమాణశ్లోకగతయచ్చబ్దానాం చాన్వయః.
 మరుభూమిః నిర్జలప్రదేశః. అనూపభావం జలప్రాయతా ముపైతి ప్రాప్నోతి వర్తమాన
 నిర్దేశేన అథునా జలప్రాయతయా దృశ్యమానా స్సర్వా అపి భూమయః పరీక్షితః
 ప్రాక్కాలే మరుభూమయ ఏవేతి ధ్వన్యతే. రూపానురూపచరితేత్యత్ర సమాలంకారః.
 మరుభూమే ర్జలప్రాయత్వాసంబంధేసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయా చ
 రాజ్ఞో నిరతిశయాదార్యం వ్యజ్యతే. తేన చ మహాభాగ్యం వస్తు వ్యజ్యతే. 14

శ్లో॥ కందర్పదర్పదమనాయ పురా పురారి

నైటాలలోచనభవస్య కృపీటయోనేః

క్రోధానలం రిపుమహీపచమూచమూరు

పంచాననస్య యుధి యస్య వివర్త మాహుః.

15

కందర్పేతి. రిపుమహీపచమూచమూరుపంచాననస్య రిపుమహీపానాం శత్రు
 భూపానాం చమూ స్సేనా సైవ చమూరుర్హరిణీ తస్యాః పంచాననస్య సింహస్య
 చమ్వా ఏకత్వా చ్చమూరో రప్యేకత్వేన నిర్దేశః. అన్యథా భిన్నవచనత్వదోషాపత్తేః
 నచ ఉపమాయా మేవ తద్దోషః న తు రూపకే ఇతి వాచ్యమ్ బౌపమ్యస్యైవ రూపక
 బీజత్వేన భిన్నవచనత్వేనతి బౌపమ్యదోషాత్, ఇతి. యద్వా, చమూరితి జాత్యే
 కత్వం తతశ్చ సేనాయా అపి అవయవబహుత్వే సత్యపి జాత్యేకత్వా దుభయో
 రౌపమ్య మవిప్రతిపన్న మితి బోధ్యమ్. అథవా రిపుమహీపచమూనా మేవ చమూ
 రూణా మితి బహుత్వ వ్యాఖ్యానమేవ సమ్యక్ ఏతేన. పంచాననతుల్యపరాక్రమత్వం
 రాజ్ఞో వ్యజ్యతే. పంచాననస్య పురత శ్చమూరూణాం యథా న స్థితిః ఏవం పరీక్షితః
 పురతః రిపుభూపసేనానా మితి యుద్ధం వినైవ అస్య సర్వరాజజయస్సిద్ధ ఇతి భావః.
 యస్య పరీక్షితః యుధి యుద్ధే జాత మితి శేషః. క్రోధానలం కోపాగ్నిం యద్వా
 యుధి, సత ఇతి శేషః. యస్య క్రోధానల మిత్యన్వయః, పురా పూర్వకాలే కందర్ప
 దర్పదమనాయ మన్మథగర్వనిబర్హణార్థమ్ తన్నాశనాయేత్యర్థః తాదత్థ్యే చతుర్థి.
 పురారి నైటాలలోచనభవస్య నిటాలే ఘాలే భవః నైటాలం తత్రభవ ఇత్యర్థః.
 “ఘాలో నిటాలో నిటల” ఇతి వైజయంతి తచ్చ తల్లోచనం నయనం పురారే తైటా
 లలోచనం పురారి నైటాలలోచనం శివఫాలస్థనేత్రం తత్రభవస్య ఉత్పన్నస్య మన్మథం
 హస్తుం శివఫాలనేత్రా దావిరూఢతస్యేతి భావః. కృపీటయోనేః అగ్నేః వివర్త రంపరిణామరీ
 రూపాన్తర మితి యావత్. ఆహుః వదంతి కవయ ఇతి శేషః. అత్ర విశిష్టయో
 ర్మిణో రైక్యాహోపా నిదర్శనాలంకారః. “వాక్యార్థయో సదృశ్యయో రైక్యా
 హోపా నిదర్శనే”తి లక్షణాత్. యద్వా క్రోధానలస్య ఫాలనేత్రాగ్నివివర్తత్వాసంబంధేసి

తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః రాజకోపే ఆరోపిణోఽనలః స సాధారణః కిన్తు శివఫాల
సితవవేతి అపహ్నవో వ్యజ్యతే. తేన చ రిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇతి వస్తువ్యజ్యతే. 15

శ్లో॥ యస్యాతివేలధవశే వ్యఖిలార్ణవేషు
భాసై రమందవిభవస్య యశస్సుభాంశోః
శ్వేతచ్ఛదా సులిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం
ధన్యా మమన్యత చిరా దితరై ర్దురాపామ్.

16

యస్యేతి. అమందవిభవస్య అమితైశ్వర్యస్య యస్య రాజ్ఞ స్సంబంధినః యశ
స్సుభాంశోః కీర్తిరూపచంద్రస్య భాసైః కాన్తిభిః “భాసో భాసి ఖగే గోషే” ఇతి
భాస్కరః. అఖిలార్ణవేషు “అవశేషసురాసర్పిర్ద్ధిక్షీరజలార్ణవా” ఇతి సప్తసు సము
ద్రదేషు, అతివేలధవశేషుః తు. భృశం శ్వేతేషుః తు. ‘అతివేలభృశాత్స్యరే’ త్యమరః.
శ్వేతచ్ఛదః హంసః జాత్యేకవచనమ్. హంసా ఇత్యర్థః హంసా స్తు శ్వేతగతుతే ఇత్య
భిధానాత్. చిరా ద్భుశుకాలం స్వనిష్ఠా మితిశేషః. ఇతరైః అన్యైః జన్తుభిః దురాపా
మ్నాస్తు మశక్యాం సులిలదుగ్ధవిభాగవిద్యాం సులిలదుగ్ధయోః ఉదకక్షీరయోర్విభాగః
వివేచనం సవవ విద్యా తాం ధన్యాం సఫలా మమన్యత మేనే. క్షీరసముద్రవత్స్వ
సముద్రాణాం శ్వేతత్వేన అయం క్షీరసముద్రః అయంజలార్ణవః ఇతి వివేకః
హంసాః ఋతే నాన్యేషా మభవ దితి భావః. హంసానా మ్మానసావాసత్వేన
నూనససరసః జలమయత్వాత్, మన్నివాసభూతం సరః క్వాస్తీతి సర్వత్ర విచిన్వానాః
హంసాః “స్వవిద్యయా ఇదం జల మిదం క్షీర మితి వివిచ్య” స్వనివాసం జానన్తీతి
ధ్యన్యతే. ఏతేన సర్వభూమణ్డలవ్యాపిని రాజకీర్తి రితి వస్తు ధ్వనిః. 16

శ్లో॥ ఆశ్రిత్య జన్మభవనం రిపుభూపతీనాం
యస్య ప్రతాపరవి రాశ్రయనాశ మేషామ్
కృత్వా తతో ధనపదాకృమణం విధాయ
తద్విక్రమక్షయవశేన బభూవ సౌమ్యః.

17

ఆశ్రిత్యేతి. యస్య రాజ్ఞః ప్రతాపరవిః తేజోరూప సూర్యః రిపుభూపతీనాం
శత్రువృషాణాం జన్మభవనం ఉత్పత్తిగృహం లక్షణయా తాదృశగృహవతీం రాజధాని
నూశ్రిత్య ఆకృమ్య ఏషాం రిపుభూపతీనా మాశ్రయనాశం స్థానభ్రంశం కృత్వా
ఉచ్చాప్త్యైత్యర్థః తతః తదనంతరం ధనపదాకృమణం కోశగృహాకాన్తిం విధాయ
కృత్వా ధనగృహానప్యాకృమ్యైత్యర్థః తద్విక్రమక్షయవశేన తేషాం శత్రుభూపానాం
విక్రమస్య పరాకృమస్య క్షయవశేన నాశా దిత్యర్థః క్షీణపరాకృమత్త్వా త్తేషు శర
ణాగ తేషు స త్స్విత్యర్థః సౌమ్యః ప్రసన్నః బభూవ శరణాగతరక్షకత్వా దితి భావః.
తేజోరూప సూర్య ఇతి యదుక్తం తత్ర తేజఃకక్షోవ్యాఖ్యాతః. సూర్యపక్షేతురవి
రిపుభూపతీనాం జన్మభవన ముదయరాశిం లగ్న మితి యావత్. ఆశ్రిత్య ప్రాప్య

ఏషా మాశ్రయనాశం సానభంశం కృత్వా “స్థానం జన్మని నాశయే ద్దినకర” ఇతి సిద్ధా
 న్తాత్ తతః ధనపదం ద్వితీయస్థానం ద్వితీయం ధనవాగ్విత్తమితి తత్సంకేతాత్. తస్మా
 చక్రమణం విధాయ ద్వితీయరాశిం ప్రాప్యేత్యర్థః త తతః విక్రమక్షయవశేన తృతీయ
 స్థానప్రాప్త్యా “నివేశ శ్శరణం క్షయ” ఇత్యమరః తృతీయం భ్రాతృవిక్రమ ఇతి సిద్ధాన్తా
 దితి బోధ్యమ్ “సామ్యః మృదు శ్శుభప్రద” ఇది యావత్. బభూవ ప్లక్ష్యదశస్థా భాను
 రితి శాస్త్రా దితి భావః రూపకోతాపితశేషాలంకారః శేషోపజీవితం రూపక మితి నా
 ధ్వని స్తు స భవతి విశేష్యస్య అశ్లేష్వత్వాత్ తేనచ యథా రవి ర్షమస్కారాద్యారా
 ధనేన సమాధేయః నతు విక్రమణ తద్వదస్య ప్రతాపవీతి ప్రతాపస్య నిరర్థశత్య
 వ్యజ్యతే.

17

శ్లో॥ యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యశోనిభాని

ముక్తాఫలాని దిగధీశకిరీటశాణైః

ఉత్తేజతా న్యహహదిగ్ద్రవర్ణినీనాం

హారంతిసత్కవిగవీగుణగుంభితాని.

18

యదితి. యత్స్వాతివృష్టిజనితాని. స్వస్య ధనస్య అతివృష్టి స్వాతివృష్టిః స్వ
 మజ్జాతిధనాఖ్యాయా మిత్యత్ర స్వశబ్దస్య ధనవాచకత్వం స్ఫుటం స్వాతే స్వాతీనక్షత్రే
 వృష్టిః స్వాతివృష్టిః “వృష్టి ర్వర్ష మిత్యమరః”. యస్య స్వాతివృష్టి రేవ స్వాతివృష్టి రితి
 శిష్యరూపకమ్. తతో జనితాని జాతాని యత్స్వాతివృష్టిజనితాని యత్సంబంధిధనాతివర
 రూపస్వాతీ నక్షత్రవర్షప్రభూతా నీతి నిర్దళితార్థః యశ ఇతినిభం మిషం యేషాన్తాని
 యశోనిభాని. కీర్తి వ్యాజేన జాతా నీత్యర్థః. “మిషం నిభంచ నిరిష” మితి హలాయుదః. దిగధీశ
 కిరీటశాణైః దిగధీశానాం దిక్పతీనా మింద్రాదీనాం కిరీటరూపైః శాణైః ఉత్తేజనయన్తై
 ఉత్తేజతాని సంఘురి తాని ముక్తాఫలాని మాక్తికాని సత్కవిగవీగుణగుంభితాని. సతా
 ముత్తమానాం కవీనాం యాః గావః వాచః తాః సత్కవిగవ్యః. గో రతద్ధిత లుక్కితి
 సమాసా న్నప్తచ్. టిత్త్వాత్ జీవ తావవ గుణాః తన్తవః తైః గుంభితాని సందృబ్ధాని
 సన్తి. దిగ్ద్రవర్ణినీనాం దిశవవరవర్ణిన్యః. సుదత్యః తాసాం హరన్తి హరవదాచరన్తి
 సుబ్ధాతుః దిగన్తవిశ్రాన్తా కీర్తి రితి భావః ముక్తాఫలానాం. యశోనిభత్వవచనా
 దపహ్నవోయత స చ రూపకోతాపిత ఇతి జ్ఞేయమ్. యశోనిభానీత్యస్య యశోరూపా
 ణీత్యర్థాశ్రయణేతు. సావయవరూపకాలంకారః అత్ర. దిగధీశాః స్వకిరీటశాణై రుత్తే
 జయిత్వా నిరుషాని ముక్తాఫలాని గుణైః సందృబ్య స్వపత్నీభ్యః దిగ్ద్రవర్ణినీభ్యః
 తేషాం హారా దదతీతి నాయకాప్రసాదనం వ్యజ్యతే. సత్కవిగవీనాం కల్పాన్తస్థాని
 త్వాత్సంబంధితయశోముక్తాహారోపి కల్పాన్తస్థా యీతి కీర్తేః కల్పాన్తస్థాన్త్యం
 వ్యజ్యతే. యశోముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనకథనేన ప్రసిద్ధముక్తాఫలవ్యతిరేకో వ్యజ్యతే.
 ప్రసిద్ధముక్తాఫలానాం శాణోత్తేజనాసంభవా దితి రత్నావళీకారాః. అహహేత్యా
 శ్చర్యే. అత్యద్భుత మిద మితి భావః.

8

శ్లో॥ స్మృత్యా మేన కురుపాండుకులప్రతిష్ఠా
మాచార్యసూనుశరజాలనియమ్యమానమ్
ఆవిశ్య కుక్షికుహరం తరసా జగోప
చక్రేణ శౌరి రతిమాత్రకృపావిశాలః.

19

స్మృత్యేతి. కురుపాండుకులప్రతిష్ఠాం కురుతితి కశ్చన కౌరవవంశమూలపురుషః.
పాణ్డు రితి తద్వంశ్య ఏవ పరీక్షిత్ప్రతితామహః తయోః కులే కురుపాణ్డుకులే తయోః
ప్రతిష్ఠా మాధారభూత మిత్యర్థః. యద్యపి పాణ్డుకులమపి కురుకులమేవ. తథాపి పాణ్డు
కుల మిత్యవా న్తరవిశేషకథనేన కురుకులత్వం పాణ్డుకులేతరభృతరాష్ట్రకులే ఏవ విశ్రా
మ్యతి. తస్మాత్ ధృతరాష్ట్రవంశస్య పాణ్డువంశస్య చ అయ మేవ ఆధారభూత ఇతి
సిద్ధమ్. యద్యా మూలభూతకురువంశస్య తడవా న్తరపాణ్డువంశస్య చాయమేవ ప్రతి
ష్ఠేతి బోధ్యమ్. ప్రతిష్ఠాహేతుత్వా త్ప్రతిష్ఠేతి హేతుహేతుమతో రభేదేన నిర్దేశః.
ఆచార్యసూను శరజాలనియమ్యమానమ్ ఆచార్యస్య ద్రోణస్య సూనో రశ్వత్థామనః.
శరజాలేన బ్రహ్మస్త్రపుష్పబాణసమూహేన నియమ్యమానం పీడ్యమానం అశ్వత్థామ
ప్రయుక్త బ్రహ్మస్త్రజాల దండహ్యమాన మితి యావత్. యం పరీక్షితం. స్మృత్యేవ
ఏనశాస్త్రోత్ర అవ్యవధానబోధకః, స్మృత్యన న్తరమేవేత్యర్థః, కుక్షికుహరం ఉత్తరాయా
గర్భరంధ్ర మావిశ్యప్రవిశ్య అతిమాత్రకృపావిశాలః అత్యర్థదయాప్రసారః శౌరిః కృష్ణః
తతస్థా వేగేన చక్రేణ చక్రాయుధేన జగోప రరక్ష చక్రేణ బ్రహ్మస్త్రశరజాలం భిత్వా
గర్భస్థం రరక్షేతి భావః అత్ర యమేవ స్మృత్యా తరసా జగోపేతి వాక్యార్థస్య. అతి
వేలకృపావిశాల ఇతి పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. విశేషణస్య సాభిప్రాయ
యత్వా త్సరికరో వా. యమేవ స్మృత్యే త్యనేన నతు భగవన్త మయం సస్మార కిన్తు
భగవాన్ వామ్ముఖితి నిర్దేశకత్వం కృపాయాః వ్యజ్యతే. అత్ర ఆచార్యసూనుశరజాల
నియమ్యమానం యమేవ కురుపాణ్డుకులప్రతిష్ఠాం స్మృత్యా విచింత్యేత్వన్వయోపి
సంపద్యతే. కురుపాణ్డుకులయోః కాచన ప్రతిష్ఠా స్యాదనేన జీవితేన సతేతి మత్వా
తం తరక్షేతి భావః. సర్వవ్యాపిః కృష్ణస్య కుక్షికుహరప్రవేశాసంభవేపి తత్సంబం
ధోక్త్యా విరోధో వ్యజ్యతే. తస్య చ అంగుష్ఠమాత్రపురుషాకారభృతిపూర్వకప్రవే
శోక్త్యా పరిహారః సక్షేప వ్యజ్యతే. శూతస్యాపత్యం శౌరి రితి వ్యుత్పత్త్యా ఆ రరక్షణో
పయోగిశోత్యసజ్ఞానో వ్యజ్యతే. యం శౌరి ర్గర్భస్థ మేవ సస్మారే త్యనేన పరీక్షితో
ముముక్షుత్వం వ్యజ్యతే. జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యేత్ స్మధుసూదనః.
సవై తత్త్వాథవిజ్ఞాతా సవై మోక్షార్థచింతక ఇత్యుక్తత్వాత్.

19

ఉపసంహతి. శ్లో॥ కింవిస్తతేణ వచసా మధునాయ ఏవ

కాలేపిహంతకలిపూరుషకృజృంభణార్థే
ప్రవా ర్తయత్సుకృత మేవ పదై చ్చతుర్భి
రంహః ప్రవృత్తి ముపతుధ్య విధిప్రకృష్టమ్.

20

కిమితి. వచసాం వాక్యానాం విస్తరేణ అతిశయేన కిమి. వాగాదంబరేణ కిమపి
 ఫల మిత్యర్థః. పరీక్షీన్మాహత్మ్యప్రకటనార్థం వాగాదంబరో వృధేతి భావః. కుతపి
 దతతమా. అథునా ఇతి. కలిపూరుషజ్యంభణార్థే కలిపూరుషవికాసయోగ్యే అథునా
 కాలే అస్మిన్నపి కాలే కలియుగేపీత్యర్థః విధిప్రకృష్టాం దైవకృతాం అంహఃప్రవృత్తిం
 పాపవ్యాపారం అధర్మచంచార మితి యావత్. ఉపరుధ్య నిరుధ్య. సుకృతమేవ పుణ్య
 మేవ వృషభరూపం ధర్మ మేవేతి యావత్ చతుర్భిః పద్మైః అంశైః పాదైశ్చ. యః
 ఏషః ప్రకృతో రాజా ప్రావర్తయత్ ప్రవర్తయతిస్మ. హంతేత్యాశ్చర్యే. అనేన
 విధినుష్యన్యథాకర్తుం శక్తస్యాస్య శత్రుజయఃకియానిత్యరాపత్తి ర్వజ్యతే. కలిమసి నిగృహీ
 తవతః కిముత శత్రుభూషా ఇతి భావః. అత్ర ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవావి
 యుగే యుగే ఇతి భగవద్వచన ప్రామాణ్యా ధర్మసంస్థాపకోయం రాజా భగవదంతి
 ఏవేతి ధ్వన్యతే.

21

గద్యస ఏష పరీక్షదభిధానో రాజర్షి రాకర్ణిత వివిధమధుసూదనకథాప్రపంచ
 స్తోపి సౌహిత్య మనధిగచ్ఛన్నధిగతనిఖిలనిగమతే త్వం త త్వవిదా మగ్రేఽర మ్ము
 శమశకలితవిషయాభినివేశ మపరిమితమహిమమహితం భగవంతం బాదరాయణ
 మద్రాక్షీ దప్రాక్షీచ్ఛ అయి భగవన్నిశమితాని పాండునందనప్రశంసామాంసలాని జగ
 దుద్భవప్రసంగసంగతాని రుచితరమురభిదవతారలీలానికరకరంభితాని ధ్రువపుష్పపుత్రం
 జన చరితభరితాని దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపంచకంచుకితాని ప్రియవ్రతచరిత్రవిచిత్రితాని
 ధరణిగోళపరిమితినిరూపణసురూపితాని సముదంచదజామిశితచరితకవచితాని పృత్రపథ
 విధానవృత్తాంతసందానితాని ప్రహ్లాదకథాకదంబకందళతాని వర్ణాశ్రమధర్మమత్మ
 సముదయమేదురాణి మకరకాతరీకృతసింధుతకథానిబంధనబంధురాణి మగ్ధపయోనిధి
 మధనోదంతదంతతాణి బలిబలనియమనకథానుషంగతరంగితాని మిహిరహిమకతక
 నరపాలగుణపరిశీలనకీలితాని భవదీయవదనానందనిష్యందమానమకరందబిందుచందో
 హయితాని వచోమృతాని నామ.

21

స ఏషః పూర్వోక్తగుణవిశిష్టః ప్రసిద్ధః పరీక్షదభిధానః. పరీక్షదిత్యభిధాన
 నామ యస్య సః రాజా పరీక్షదభిధ ఇతి నామ్న ఉక్తత్వేపి పునరుక్తిస్తు కల్యాణాదు
 భగవదంశభూతపురుషనామగ్రహణే హి భవతి మంగళమ్. రాజా చా క
 ఋషిశ్చ రాజర్షిః ఏతేన మహారాజస్యాస్యస్య విషయదోషానుసంధానపూర్వ
 త్యక్తరాజత్వం వ్యజ్యతే. తేనచ భాగవతకథానుయోగయోగ్యత్వం సిద్ధ మే
 వ్యజ్యతే. ఆకర్ణితః శ్రుతః వివిధః బహువిధః మధుసూదనస్య నారాయణస్య కథానా
 సముద్రమథనాదీనాం ప్రపంచః విస్తారో యేన సః ఆకర్ణితవివిధమధుసూదనకథా
 ప్రపంచః. భాగవతే ద్వితీయాదినవమస్కంధ పర్యంతం యే యే భగవదవతారా
 తేషాం కథా స్మర్వా అపి శృత్వేతి భావః. తతోపి తథాపి సౌహిత్యం తృప్తిం సుఖే

తార్థా స్మృత్యర్థా ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. అలంభావ మితి యావత్. అనధిగచ్ఛన్
అప్రాప్నువానస్స కడ త్తమశ్లోకగుణానువాదా త్పుమాన్ నిర్వజ్యేత వినా పశుఘ్న
దితి. భగవత్కథాను నహి విరితిః పుంసః కస్యాపి ప్రాజ్ఞస్య భవతి ఏతేన అమృతాదపి
భగవత్కథామృత మతిశయిత మితి వ్యజ్యతే అతఏవ. అధిగతం నిఖిలానాం సమ
స్తానాం నిగమానాం వేదానాం తత్త్వం యాథార్థ్యం యేనతమధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం
తత్త్వవిద్యాబ్రహ్మజ్ఞానినా మగ్రేసరం లగ్రేసరి తీతి ఆగ్రేసరః ముఖ్యః తం ఆగ్రేసరత్వ
మేవ దర్శయతుం విశిష్య ఉపశమశకలిత విషయాభినివేశమ్. ఉపశమేన శాస్త్రా
శకలితః నిరస్తః విషయేషు సాంసారికభోగేషు అభినివేశః ఆగ్రహః ఆస్తకిరితి
యావత్. యస్య తమ్ అతఏవ అపరిమితమహిమమహితం అపరిమితేన అనవధినా
మహిమా మహత్త్వేన మహితం పూజ్యం అపరిమితమహిమా మృహానుభావానా
మపి మహితం పూజ్యమితి వా భగవన్తం పద్మనైశ్వర్యశాలినం బాదరాయణిం బదరో
వృక్షః తత్సబంధి బాదరం వనం తదయనం స్థానం యస్య స బాదరాయణః సఖోజ్ఞా
త్వాణత్వమ్. వ్యాసః. నరసారాయణః. లయే బదర్యాశ్రమే వ్యాసో వసతీతి ప్రసిద్ధిః. తస్యా
పత్యం బాదరాయణిః. అత ఇహ శుక ఇత్యర్థః తం ఆద్యాక్షీ ద్దదర్శ. అప్రాక్షీచ్ఛ.
పప్రచ్ఛచ. యద్యపి శుకదర్శనా త్వాక్ పరీక్షితః మధుసూదనకథా శ్రవణ మేవ
నాస్తీతి ఇదానీ. మద్యాక్షీ దితి శబ్దప్రయోగోఽపారో విరుద్ధశ్చ తథాపి. పురత
స్సన్త మేవ శుకం ప్రశ్నాభిప్రాయపూర్వకం దదర్శేతి కథంచి త్సమాధేయమ్. ప్రశ్న
ప్రకారమేవాహ అయీత్యాదీనా. అయీతి ప్రేమపూర్వకం సంబోధనమ్ హేభగవన్.
భగవత్కథాస్తుతిసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భమిదమ్. వచోఽమృతాని అమృ
తానీవ వచాంసి ఉపమితసమాసః. అమృతస్రావిషు వచస్సు అమృతత్వేన
వ్యపడేశః. బహుశిరసభరితత్వద్యోతనార్థః. మయేతి శేషః. నిశమితాని శ్రుతాని.
నామేతి ప్రసిద్ధే. ఇత్యన్వయః. వచోమృతాని విశిష్యపాడశవిశేషణైః. పాణ్డనందనా
నాం ధర్మాదీనాం ప్రశంసయా మాంసలాని బలిష్ఠాని. తత్ప్రతిపాదకానీతి యావత్.
ఏతేన భగవతే. ప్రథమస్కంధకథాసంగ్రహీతా. జగతః ప్రపంచస్య ఉద్భవప్రసంగేన
ఉత్పత్తినిరూపణప్రసంగేన సంగతాని మ్మిశితాని. ప్రసంగే సంగతా నీతి వా. ఏతేన.
ద్వితీయస్కంధప్రధానకథా సంగ్రహీతా. రుచిరతరాణా మతిమనోహరాణాం భగవ
దవతారాణాం. కపిలాదీనాం లీలానికరైః విలాసజాలైః కరంభితాని మ్మిశితాని, అత
త్వతీయస్కంధకథాసంగ్రహః. ద్రువః ప్రియవ్రతపుత్రః. పృథుః. వేనాంగజః. పురం
జనః. నారదకల్పితో జివన్మృగో రాజా. ఏతేషాం చరిత్రైః కథాభి ర్భరితాని
పూరితా నీతి చతుర్థస్కంధప్రధానకథాసంగ్రహః. దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపంచకల్పక
తాని దక్షప్ర్య బ్రహ్మపుత్రస్య ప్రజాపతేః అధ్వరస్య యజ్ఞస్య విధ్వంసప్రపంచః భంజన
విస్తారః తేన కల్పకీతాని మ్మిశితాని. అత్రాపి చతుర్థస్కంధకథాసంగ్రహ ఏవ.
ప్రాయవ్రతస్య రాజ్ఞ శ్చరిత్రేణ విచిత్రాని సంజాతాద్భుతాని. ధరణీగోళస్య భూగో

తార్కా స్పృహ్యార్కా ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. అలంభావ మితి యావత్. అనధిగచ్ఛన్
 అప్రాప్నువానస్స కడ త్తమశ్లోకగుణానువాదా త్పుమాన్ నిర్వరజ్యేత వినా పశుఘ్నా
 దితి. భగవత్కథాను నహి విరతిః పుంసః కస్యాపి ప్రాజ్ఞస్య భవతి ఏతేన అమృతాదపి
 భగవత్కథామృత మతిశయిత మితి వ్యజ్యతే అతపవ. అధిగతం నిఖిలానాం సమ
 స్తానాం నిగమానాం వేదానాం తత్త్వం యాథార్థ్యం. యేనతమధిగతనిఖిలనిగమతత్త్వం
 తత్త్వవిద్యాబ్రహ్మజ్ఞానినా మగ్రేనరం అగ్రేనర తీతి ఆగ్రేనరః ముఖ్యః తం ఆగ్రేనరత్వ
 మేవ దర్శయితుం విశిష్యే ఉపశమశకలిత విషయాభినివేశమ్. ఉపశమేన శాస్త్రా
 శకతితః నిరస్తః విషయేషు సాంసారికభోగేషు అభినివేశః ఆగ్రహః ఆసక్తి రితి
 యావత్. యస్య తమ్ అతపవ అపరిమితమహిమమహితం అపరిమితేన అనవధినా
 మహిమా మహత్త్వేన మహితం పూజ్యం అపరిమితమహిమా ముహూనుభావానా
 మపి మహితం పూజ్య మితి వా భగవన్తం పద్మచైవ్యశాలినం బాదరాయణిం బడతో
 వృక్షః తత్సబంధి బాదరం వనం తదయనం స్థానం యస్య స బాదరాయణః సోఽజ్ఞా
 త్యాణత్వమ్. వ్యాసః నరనారాయణసిలయే బదర్యాశ్రమే వ్యాసో వసతీతి ప్రసిద్ధిః. తస్యా
 సత్యం బాదరాయణిః. అతఇతో శుక ఇత్యర్థః తం అద్రాక్షి ద్దదర్శ. అప్రాక్షిచ్ఛ.
 పప్రచ్ఛ. యద్యపి శుకదర్శనా త్రాప్తో పరీక్షితః మధుసూదనకథా శ్రవణ మేవ
 నా స్థితి ఇదానీ. మద్రాక్షి దితి శబ్దప్రయోగోఽపార్థో విరుద్ధశ్చ తథాపి. శురత
 స్సన్త మేవ శుకం ప్రశ్నాభిప్రాయపూర్వకం దదర్శేతి కథంచి త్సమాధేయమ్. ప్రశ్న
 ప్రకాతమేవాహ అయీత్యాదీనా. అయీతిప్రేమపూర్వకం సంబోధనమ్. హేభగవన్.
 భగవత్కథాస్తుతిసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భమిదమ్. వచోఽమృతాని అమృ
 తానీవ వచాంసి ఉపమితసమాసః. అమృతస్యావిషు వచస్సు అమృతత్వేన
 వ్యపజ్జేతః. బహుశరసభరితత్వద్వోతనార్థః. మయేతి శేషః. నిశమితాని శ్రుతాని.
 నామేతి ప్రసిద్ధే. ఇత్యన్వయః. వచోమృతాని విశిష్యేషోడశవిశేషణైః. పాణ్డనందనా
 నాం ధర్మాదీనాం ప్రశంసయా మాంసలాని బలిష్ఠాని. తత్ప్రతిపాదకానీతి యావత్.
 ఏతేన భగవతే. ప్రథమస్కంధకథాసంగ్రహీతా. జగతః ప్రపంచస్య ఉద్భవప్రసంగేన
 ఉత్పత్తినిరూపణప్రసంగేన సంగతాని మిశ్రితాని. ప్రసంగే సంగతా నీతి వా. ఏతేన.
 త్వీయస్కంధప్రధానకథా సంగ్రహీతా. రుచిరతరాణా మతిమనోహరాణాం భగవ
 దవతారాణాం. కపిలాదీనాం లీలానికరైః విలాసజాలైః కరంభితాని మిశ్రితాని, అత
 త్వీయస్కంధకథాసంగ్రహః. ద్రువః ప్రియవ్రతపుత్రః. పృథుః. వేనాంగజః. పురం
 జనుః. నారదకల్పితో జీవవ్యంగ్యో రాజా. ఏతేషాం చరితైః కథాభి ర్భరితాని
 పూరితా నీతి చతుర్థస్కంధప్రధానకథాసంగ్రహః. దక్షాధ్వరవిధ్వంసప్రపంచకల్పకీ
 తాని దక్షస్య బ్రహ్మపుత్రస్య ప్రజాపతేః అధ్వరస్య యజ్ఞస్య విధ్వంసప్రపంచః భంజన
 విస్తారః తేన కల్పకీతాని మిశ్రితాని. అత్రాపి చతుర్థస్కంధకథాసంగ్రహ ఏవ.
 ప్రియవ్రతస్య రాజ్ఞ శ్చరిత్రేణ విచిత్రాని సంజాతాద్భుతాని. ధరణీగోళస్య భూగో

శస్య పరిమితినిరూపణం పరిమాణప్రకటనం తేన సురూపితాని సుష్టుసంజాతరూపాణి
 రూపశబ్దోత్త్ర సామాన్యాకారేణ గుణాభిధాయా. యద్వా. ధరణీగోళపరిమితినిరూపణే
 సురూపితాని నిరూపితా నీత్యర్థః. ఏతేన విశేషణద్వయేన. పఞ్చమస్కంధకథా
 సంగ్రహః. సమ్యగుదంచదావిర్భవత్. ప్రకాశమాన మితి వా యదజామీశస్య దాసీ
 భర్తుశ్చరితం చరిత్రం తేన కవచితావి మిశ్రితాని. వృత్తస్య త్వష్టృకృతాభిచార
 హోమప్రభూతస్య ఇంద్రశతో రసురస్య వధవిధానం సంహారవిధిః. తదూపో యో
 వృత్తాంతః వార్తా తేన సందానితాని గుంభితాని. అనేన విశేషణద్వయేన షష్ఠస్కంధ
 కథాసంగ్రహః. ప్రహ్లాదస్య హిరణ్యకశిపువుత్త్రస్య కథాకదంబేన చరిత్రవిస్తారేణ
 కందళితాని వ్యాప్తాని. వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః. ఆశ్రమాః గృహస్థాదయః. తేషు యే
 ధర్మాః అహింసాదయః తేషా మ్మర్మణాం సందిగ్ధాంశానాం సముదయేన సమ్యగా
 విర్భావేణ మేదురాణి దన్తురితాని. ఇతి సప్తమస్కంధకథాసంగ్రహః. మకరేణ గ్రాహేణ
 కాలరీకృతస్య భీతింప్రాప్తస్య సింధురస్య గజేంద్రస్య కథానిబంధనేన చరిత్ర ప్రతిపాదనేన
 బంధురాణి. నిబిడాని దుగ్ధపయోనిధేః క్షీరసముద్రస్య. పయోనిధిశబ్దోహి రూఢ్యా సము
 ద్రం ప్రతిపాదయతి. నతు యోగరూఢ్యా జలార్ణవం ప్రకృతాసంగతేః మధనోద నేన
 మంధనవృత్తానేన దన్తురాణి వ్యాప్తాని. బలేః ప్రహ్లాదపౌత్రస్య. బలనియమనకథాయాః
 బలసరికోచనవృత్తాంతస్య అనుషంగేణ సంబంధేన తరంగితాని సంజాతతరంగాణి వ్యాప్త
 నీతి గూఢత్. ఇతి అష్టమస్కంధకథాసంగ్రహః. మిహిరహిమకులయోః సూర్యచన్ద్ర
 వంశయోః యే నరపాలాః సగరపురూరవాదయః తేషాం గుణపరిశీలనేన గుణప్రఖ్యా
 పనేన కీలితాని మిశ్రితాని. ఇతినవమస్కంధప్రధాన కథాసంగ్రహః అత్ర విశేషణేషు
 అర్థకేష్వి మాంసలాదిబహుభంగీకశబ్దప్రయోగసత్త్వాత్ కవేః. ప్రౌఢత్వం గమ్యతే.
 ప్రౌఢి రుక్తేః పరీపాక ఇతి తు గుణః వచసాం వక్తారం నిర్దిశతి. భవదీయేతి. భవత
 స్తవ ఇదం భవదీయం వృద్ధాచ్ఛః. తచ్చ తద్వచనారవిందం చ తథోక్తం వదనమేవార
 వింద మితి రూపకం తస్మాత్ నిష్ప్యందమానః స్రవణ యః మకరందసందోహః. మధు
 ప్రవాహః తద్వదాచరితాని. కమలాన్మధుబిందుసంతతి రివ తవ వదనా. ద్వచస్సంతతిర్ని
 స్సృతేతి భావః.

21

తతః కిమత ఆహ.

గ|| ఏవ మమృతసారసరస మాస్వాదయన్నపి భవదీయవచననిచయ మనుపజ్ఞా
 పరితోషపోష ఏవ మదీయమానసమానసచరః||

22

ఏనమితి|| ఏవ ముక్తవిధ మమృతాసారసరసం సుధాప్రవాహసమానరసం భ
 దమేయవచననిచయం త్వత్సంబంధివాగ్దాల మాస్వాదయ న్ననుభవన్నపి మదీయమాన
 మేవ మానసచరో హంసః అనుపజాతః అనుదితః పరితోషపోషః సంతోషపుష్టి

యస్య స తథో క్కః. అత్తప్రవవేత్తర్థః. అత్త మానసస్య హంసత్వరూపేణ వచసాం
 బిససాదృశ్యం సూచ్యతే. 22

గ|| తదస్తి కించి దభ్యర్థనీయమ్. అయ మహ మిదానీ మాశానితంబినీనితంబబింబ
 దుకూలాయమానయశోనికురుంబస్య నిరవధిక్రపావారిధే రనుగృహీతయదుమహీభృ
 డన్వయస్య నిఖిలలోకహితావతారస్య భగవతో గరుడధ్వజస్య మహిమాన మవకర్ణ్య
 నిరతిశయసుఖ మనుభవిత మభిలషామీతి. 23

తదితి|| తత్తస్మాద్దేవోః తృప్యభావా దితి భావః. అభ్యర్థనీయం ప్రార్థనీయం
 కిచ్చిద్వస్తు అస్తి విద్యతే. తదేవాభిలషిత మభినీయదర్శయతి. అయమితి. అయ మత్తప్రః
 అహం ఇదానీ మధునా ఆశానితంబినీనాందిక్షార్థిణాం “నితంబీనీత్యత్త్ర ప్రశంసాయా
 మినిః”. నితంబబింబేషు కటిమణ్డలేషు దుకూలాయమానం దుకూలవత్ త్నామవత్
 ఆచతత్, యశోనికురుంబం కీర్తిసమూహః యస్య తస్య దిగన్తవిశ్రాన్తకీరే ణితి భావః.
 నిరవధిః అమితః సచాసౌ కృపావారిధిః దయాసముద్రః తస్య సముద్రస్య వేలాఅస్తి
 కృపాతూస్తు సతథేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. కృపాకృపావతో ర్ధర్మధర్మిణో రభేదేన నిర్దేశః
 కృపైవ వారిధిరితి రూపకమ్. యద్వా కృపాయాః వారిధి రితి షష్ఠీసమాసః నదీనాం
 హరిధి ర్యథా విశ్రాన్తిభూమిః ఏవం కృపాయాః భగవానపీతిభావః. అథవా నిరవధిః
 కృపాతూపో వారిధి ర్యస్య తస్య, అనుగృహీతోనుకమ్పితః స్వజన్మ నేతి భావః యదు
 మహీభృతః యదునామకస్య రాజ్ఞః అన్వవామో వంశో యేన తస్య యదువంశో
 తాతక స్వేతి భావః నిఖిలలోకానాం సర్వజగతాం హితం సుఖం యస్మా త్సః నిఖిల
 లోకహితః నిఖిలలోకానాం హితః ప్రియ ఇతి వా, అవతారః ఆవిర్భావః యస్య తస్య
 సత్వలోకక్షేమార్థ మవతీర్ణ స్వేతి భావః భగవతః “విశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశే
 సశ్చైషః జ్ఞానవైరాగ్యయో జ్ఞైవ షణ్ణాం వర్గో భగోమత” ఇత్యుక్తలక్షణషడ్గుణ
 శాతినః గరుడధ్వజస్య కృష్ణస్య మహిమాన మనుభావ మవకర్ణ్య శ్రుత్వా నిరతిశయ
 మత్తుతమం సుఖం మోక్షలక్షణ మానందం శ్రీవణజన్యం మానసికమానందం వా
 అనుభవితం ప్రాప్ను మహామభిలషామి ఇచ్ఛా మిత్యన్వయః. కృష్ణావతార కథాశ్రవ
 నాభిలాషో మమాస్తీతి భావః. 23

శ్లో|| ఆకర్ణ్య కర్ణ మధురం వచనం తదేత
 డానందమథర మముష్య మహిమఘోనః
 వై యాసకిః కథయతిస్మ తతో నిషీయ
 కాటుణ్యపూరపరిపూరితయా దృశే నమ్. 24

ఆకర్ణ్యేతి|| అముష్య ప్రస్తుః మహిమఘోనః భూదేవేంద్రస్య సంబంధి కర్ణ
 మధురం కర్ణయోః శ్రీవణయో ర్మధురం సుభగం శ్రావ్య మిత్యర్థః అతఏవ ఆనంద
 మనందం సుఖదన్తరం సుఖహేతు మితి యావత్. తదేతత్పుర్వోక్తం ప్రసిద్ధం వచనం

ప్రశ్నరూపం వచః ఆయ మహ మిత్యారభ్య అభిలషా మిత్యంత ప్రశ్నస్య ఏకవాక్య
గతత్వాత్ ఏకవచననిర్దేశః వాక్య మిత్యర్థః ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా తతస్తదనంతరమ్,
వై యాచకిః “వ్యాసశబ్దాదత ఇహి వ్యాసవరుడేత్యకభిచ. నయ్యభ్యామిత్యైచిచ రూప
మిదం వ్యాసాపత్య మిత్యర్థః శుక ఇతి యావత్. కాదుణ్యపూరపరిపూరితయా
దయూరసర్పరీభరితయా దృశా కమాక్షేణ జాత్యేకత్వమ్. ఏనం పరీక్షితం నిషియ వీత్వా
దృష్ట్యేతి యావత్. కథయతిస్మ జగాద, లబ్ స్మ ఇతి స్మయోగే లబ్. దృశా నిషియే
త్యత్ర దృశాపాన మనుపపన్నం సదాదరాతిశయం వ్యంజయతీతి జహల్లక్షణామూలా
వస్తుధ్వనిః.

24

శ్లో॥ మహీనాథ! ప్రజ్ఞా తవ పరిచితా పుణ్యవిభవై

రుదీతా శుశ్రూషా మురరిపుకథానాం యదతులా

అభూమి ర్వాచానాం కిముత భవతః పూర్వపురుషై

రసా భూమా భూమా విహ విరచితానాం పతపసామ్.

25.

మహీనాథేతి. హేమహీనాథ, భూపతే! తవ ప్రజ్ఞా బుద్ధిః పుణ్యవిభవైః
పూర్వపుణ్యాతిశయైః పరిచితా సంపన్నా, త్వద్బుద్ధేః పుణ్యవిభవపరిచయోఽస్తితి
భావః, పరిణతేతి పాతే పరిణామం గతేత్యర్థః. పూర్వపుణ్యాతిశయేన త్వద్బుద్ధే
రేతాదృశః పరిణామ ఆసీదితి భావః అథవా. పుణ్యవిభవైః పరిణతా తవ ప్రజ్ఞా
పూర్వపుణ్యపరిణామభూతా ప్రజ్ఞే త్యర్థః. ఘటాత్మనామృదివ, ప్రజ్ఞాత్మనా పుణ్య
విభవః పరిణత ఇతిభావః యద్వాపుణ్యవిభవై రిత్యుత్తరేణాన్వయః హేమహీనాథ తవ
ప్రజ్ఞా పరిణతా పరిపక్వాబ్రహ్మజ్ఞాతనిష్ఠేతిభావః కుతఏత దతే ఆహ. పుణ్యవిభవై రితి
య ద్యస్తాత్, పుణ్యవిభవై ర్హేతునా, అతులా అనుపమా మురరిపుకథానాం భగవ
ద్వార్తానాథ శుశ్రూషా శ్రోతుమిచ్ఛా ఉదీతాఉత్పన్నాభవతీతి శేషః. “ఉత్పూర్వవాదీజః
కర్తరి క్తః.” “అదంతత్వాప్తాప్.” భగవత్కథా శుశ్రూషైన బుద్ధిపరిణామస్య లక్షణమితి
భావః కిముత, యద్వా అసా తవోదితేయంహరికథాశుశ్రూషాం భవత స్తవపూర్వ
పురుషైః పితృపితామహాదిభిః ప్రాచీనపురుషైః ఇహభూమా అత్రభూలోకేవిరచితానాం,
కృతానాంపతపసాం ప్రకృష్టతపసాం సంబంధీ వాచానాంవాక్యానాం “ఆపంచైవ
హలన్తానాం యథావాచానిశాదిశే” త్యుక్తత్వాత్. అభూమి రవిషయఃవక్తుమశక్యఇతి
యావత్. భూమా మహిమా భవతీతి శేషః. అత్రహరిశుకథాశుశ్రూషాతపో
మహిమో ర్హేతుహేతుమద్భావః త్వద్వంశసుకృతస్య త్వత్సుకృతస్య వా ఇయమేవ
ఫల భూతేతిశోకసారః, తపోభూమజన్యామో హరికథాశుశ్రూషాయాం తపోభూమత్వ
వ్యపదేశా ద్దేత్వలంకారః “హేతుహేతుమతోరై క్యే హేతుంకేచిత్ప్రచక్షతే” ఇతి
లక్షణాత్.

25

శ్లో॥ ఇథ మైన మభినంద్య భూయసా, పారికాంక్షీవిభు తాభిమన్యవమ్

ఆదదే నపది వాచ మాదరా, న్మాధురీభి రధరీణమాక్షికామ్.

26

ఇత్యేమితి సారికాంక్షీవిభుః మునిశ్రేష్ఠః ప్రకరణా చ్చుకః తపస్వీ తాపసః
 “సారికాంక్షీ వాచంయమో ముని” రిత్యుమరః. ఇత ముక్తప్రకారేణ ఏనం ప్రష్టార
 మాభిమన్యవ మభిమన్యసుతం “తస్యాపత్యమిత్యణ్” భూయసా అత్యర్థ మభినంద్య
 శ్లాఘుత్యా సపది తత్కాలేపవ మాధురీభిః మాధుర్యైః అధరీణమాక్షికా మధ
 రీణం తిరస్కృతం మాక్షికం మక్షికాణామిదం తస్యేద మిత్యణ్, మధుకారకృతం
 మధ్విత్కరః. యయాతాం యస్యా స్తా మితి వా. తథోక్తాం మధ్యపేక్షయా పృతి
 మధురా మిత్యర్థః. వాచం జాత్యేకవచనం వాక్యా నీత్యర్థః. ఆదరాత్ పరీక్షీద్విషయ
 ప్రీతేః నతు నిర్బంధా దితి, భావః “హేతౌపశ్చమి” ఆదదే జగ్రాహ, వక్తు ముప
 చక్రమే ఇతి భావః. అధరీణమాక్షికా మిత్యత్ర ప్రతీపాలంకారః “ప్రతీప ముపమాన
 స్యాపమేయత్వప్రకల్పన” మితి లక్షణాత్. తేన చ మక్షికాభిః కీటై ర్నిర్మితా నృగు
 నః శుకేన మహారిణా నిర్మితం భాగవత మిద మభిమధుర మిత్యత్ర నవివదితవ్య
 మితి మాక్షికసారికాంక్షీవిభుపదద్వయబలా త్ప్రతీయతే. 26

గ|| సానేహి తత్ || తత్ పూర్వోక్తం శుకవాచోఽధరీణమాక్షికత్వం సానేహి
 యుక్తమేవ. యోగ్యతా మేవ ప్రకటయతి.

శ్లో|| అలక్షితార్థా అపి లోభనీయా
 ద్విజస్య వాచ శ్శుకనామభాజః
 తాపవచే దరయతా ముకుంద
 లీలాకులాయా అపి కింపున స్స్యాత్.

27

అలక్షీ తేతి. అలక్షితార్థా అపి నలక్షితః అలక్షితః అదృష్టః అర్థః అభిధేయః యేషా
 న్నే తథోక్తః. అర్థానుసన్ధానం వినాపీత్యర్థః. శుకనామభాజః శుక ఇతి నామ భజతీతి
 శుకనామభాజ్ తస్య ద్విజస్య బ్రాహ్మణస్య శుకమహారే రిత్యర్థః. వాచః గిరః లోభ
 నీయాః అకాంక్ష్యైః భవంతీతి శేషః. శుకమహర్షిప్రణీతాశ్లోకా శ్శ్రవణసమయే ఏవ
 ఆనందం జనయంతీతి భావః, ముకుందలీలాకులాయాః ముకుందస్య కృష్ణస్య లీలానాం
 విలాసానాం “కులాయోనీడమప్రియామ్” ఆశ్రియా ఇత్యర్థః ఇద మేవ లోభనీయ
 త్వే హేతుః. తాః వచః అరయతా అపి చేత్ అనుసంధితార్థా అపి భవేయ శ్చేత్.
 కింపునస్స్యాత్, కింపునర్వక్తవ్యంస్స్యాత్ సకమపీత్యర్థః ఏవేతి వాక్యాలంకారే, శ్రవణ
 వేశాయా మేవ యా ఆనందం జనయన్తి తాసా మరానుసంధానే ఆనందప్రదత్వం
 నవక్తవ్యం స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః. అత్యర్థానరస్సురతి. తథాహి అలక్షితార్థా
 అపి అర్థహీనా అపి శుకనామభాజః ద్విజస్య పక్షిణః వాచః లోభనీయా భవన్తి.
 శుకసంబంధీయః కశ్చన అసంబద్ధప్రలాపోపి మధురః స్వరే చారుత్వసత్త్వా దితి భావః,
 తాపవచః అరయతా శ్చేత్ తత్ప్రాప్తి. ముకుందలీలాకులాయా అపి భవేయ
 శ్చేత్ కింపునర్వక్తవ్యం స్స్యాత్. నిర్దేశకానా మేవ కీరవాచా మృదురత్వేనతి.

సాధకానా మతిమధురత్వం సంప్రతిపన్నమేవ. తత్తాపి భగవద్గుణప్రతిపాదన
తూసార్థవత్త్వ మత్యంతమధుర మితి సునిర్ణయమితి భావః అత్ర శుకగిరాం ప్రాగేవ
సిద్ధస్య మాధుర్యస్య అర్థహరికథాభ్యాం సంబంధే నాతిశయా దనుగుణాలంకారః
“ప్రాక్సిద్ధస్యగుణోత్కృష్టోనుగుణః పరఃసన్నిధే” రితిలక్షణాత్ విశేష్యయో రపి క్షిప్తత్వా
న్నాత్ర శేషాలంకారః. కినుద్వనిరేవ, తేనచ కీరవాచ ఇవ శుకమునివచనానాం
సహజమాధుర్యం ధ్వన్యతే. 27

అథ శుకః కృష్ణకథా మవతారయితుం కృష్ణావతారహేతుభూతం కంచన
వృత్తాంతం ప్రస్తాతి॥

గ॥ పురా ఖిలు నిఖిలసహనవిరుదధురంధరాపి వసుంధరా దుస్సహమద
మేదురకంసాదిమేదినీదయితకై తవనిశాచరభర మసహమానా పరిగృహ్య పయస్వినీ
రూప మశ్రుసలిలకలుషనయనయుగళాశోకపావకపరవశనిజాశయా పరిదేవననినద
దంతురితహరిదంతరా భగవంత మంభోజసంభవం శరణ మభజత. 28

పురా ఖిల్వితీ॥ ఖిలుః ప్రసిద్ధౌ పురా పూర్వకాలే నిఖిలానాం సర్వేషాం
సహనం మరణం తదేవవిరుదం ప్రతిష్ఠా తస్యధురంధరా భారవాహ సర్వంసహేతి
విరుదశాలి న్యపీత్యర్థః వసుంధరా భూమిః మదేన గర్భేణ మేదురాః ఉద్రిక్తాః యే
కంసాదిమేదినీదయితాః కంసప్రముఖా రాజానః ఆదిశబ్దేన శిశుపాలాది సంగ్రహః తే
కై త్వం కపటం యేషా నేషాం నిశాచరాణాం రక్షిణాం భరః భారః దుస్సహ
శ్చాసా మదమేదురకంసాదిమేదినీదయితకై తవనిశాచరభర శ్చేతి కర్మధారయః.
తం తథోక్తౌ అసహమానాసతీ వోషు మక్షమాసతీత్యర్థః. పయస్వినీరూపం గోరూపం
పరిగృహ్య స్వీకృత్య అశ్రుసలిలేన బాష్పజలేన కలుషం శుభ్రం నయనయుగళం నేత్ర
ద్వన్వం యస్యా సా తథోక్తా సతీ కించ శోకః భేదః సేవ పావకః అగ్నిః తేన
పరవశః పరతన్యః నిజస్య స్వస్య ఆశయః హృదయం యస్యా సా తథోక్తా చ
సతీ అపిచ పరిదేవననినదేన విలాపరవేణ దన్తురితాణి వ్యాప్తాని హరిదన్తరాణి దిబ్బధ్వ
భాగాః యస్యా సా యయా సేతి వా తథోక్తా చ సతీ భగవన్తం పడుణశాలినం
అంభోజసంభవం బ్రహ్మణం శరణం రక్షితారం, “శరణం గృహరక్షితో” రిత్య
మతః, అభజత ఆపత్. బ్రహ్మణం రక్షితృత్వేన స్వీచకారేత్యర్థః. శరణాగతా
బభూవేతి భావః. 28

గ. సోఽపి నివేదనవిదితతదీయవేదనాపనోదనాయ శతమఖముఖసురనికరపరి
వృత శ్చతురానన స్సహసురభిరూపధారిణ్యా ధరణ్యా పయఃపయోధి ముపససర్ప. 29

సోఽపి, సోఽపి చతురాననః ధరణీశరణీకృతో బ్రహ్మపి శతమఖముఖానా
మింద్రాదీనాం సురాణాం దేవానాం నికరేణ సమూహేన పరివృతస్సృగ సురభిరూప
ధారిణ్యా గోరూపశాలిన్యా ధరణ్యాసహ భూదేవ్యాసమం భువాసహిత ఇత్యర్థః.

నివేదనేన విజ్ఞాపనేన విదితాయాః జాతాయాః తదీయాయాః భూసంబంధిన్యాః వేదనా
యాః దుఖస్య అపనోదనాయ నివారణార్థం పయఃపయోధిం క్షీరసముద్రం, ప్రతి
ఉపసంసర్ప జగామ గోరూపిణీ ధరా చతురాననాయ స్వదుఃఖం వ్యజ్జిజ్ఞప్తే. సచత
దపనోదనాక్షమస్సృజ స్వగురునిలయం దుగ్ధాబ్ధి మగమ దితి భావః 29

౧॥ తత్ర.

తత్రేతి॥ తత్ర క్షీరసముద్రే సంత మితి శేషః.

శ్లో॥ దదం కల్యాణానాం దధ మపి కృపాయా నిరవధే

ర్హనం క్రవ్యాదానాం పిబ మపి భవాబ్ధే శ్శితవతామ్.

శ్రియః పశ్యం భూయ స్సకలజగతీధారయ మసౌ

విధి స్తావం స్తావం మధురిపు మనంసీ త్వనినయమ్.

30

దదమితి. కల్యాణానాం శుభానాం దదం దాతారమ్ నిరవధేః అపారాయాః
కృపాయాః దయాయాః దధం బిభ్రాణం “దదాతి దధాణ్యో ర్విభాషేతి శప్రత్యయః”
క్రవ్యాదానాం రాక్షసానాం హనం హంతారమ్. “హసథాతోః పచాద్యచ్”. శ్శితవతా
మాశ్శితానాం సంబంధినః భవాబ్ధే, సంసారసాగరస్య పిబం పాన మపహరార
మితి యావత్. పాపహృద్ధాదే డితి శప్రత్యయే పాపహృద్ధేతి పశ్యాదేశః. కర్మణ
శ్శేషత్వవివక్షాత్మాం పక్షీ కల్యాణానా మిత్యాదౌ బోధ్యా భూయః బహుధా
సకలజగతీధారయం సకలాయాః సమస్తాయాః జగత్యాః భవః ధారయతీతి ధారయః
ధర్తారంతథో క్తం “అనుపసర్గాల్లంపవిందే” త్యాదినాశప్రత్యయః మురరిపుంవిష్ణుం అసౌశత
మఖాదిసుతనికరపరివేష్టితః విధిః బ్రహ్మ స్తావం స్తావం స్తుత్వా స్తుత్వా “ఆభీక్ష్యేణముల్”
సవినయం వినయేన సహితం యథాతథా అనంసీత్ సమశ్చకార. యద్వా సవినయం
స్తుత్వా స్తుత్వా అనంసీ. దిత్యన్వయః అత్ర సకలజగతీ ధారయ మిత్యనేన ప్రకృత
భూతుః ఖనివాతణక్షమత్వం వ్యజ్యతే. ధారణం నామ పోషణం హి తచ్చదుఃఖనివారణ
ద్వారక మితి భవో దుఃఖహేతురయంధారః క్రవ్యాదనిమిత్త ఏవేతి కృత్వా తద్ధననం
ప్రార్థయతు హనం క్రవ్యాదానా మిత్యుక్తమ్. క్రవ్యాదహననపూర్వకభూధారణే
తవ నకీడిప్రయోజనం నాపి కశ్చిత్ప్రేరకః కిన్తు నిర్దేతుకకృపై వేత్త్యాహ కృపాయా
దదమితి. అస్మదాదినిష్కృపావన్నేయం పరిచ్ఛిన్నేత్త్యాహ. నిరవధే రితి. నిష్ప్రత్యాహ
విజ్ఞంభమాణకరుణాదుగ్ధారవో భగవానితి భావః. ఏవం భవ ముద్దిశ్య ప్రార్థయత్వా
దేవా నుద్దిశ్య ప్రార్థయతి. దదం కల్యాణానా మితి రాక్షసై ర్విభ్రంశితశ్రియః దేవాః
తద్ధననద్వారా త్వయా శుభయక్తాః కర్తవ్యా ఇతిభావః. స్వాగమనప్రయోజనం ధ్వన
యతి. పిబ మపి భవాబ్ధే శ్శితవతా మితి మామకసంసారదుఃఖాపనోదనపూర్వకం
మోక్షశ్రియం దేహితి భావః. నన్యహ మపి యాయ మివ బద్ధ ఏవ నతు ముక్త
ఇత్యతః. శ్రియః పశ్య మితి మోక్షలక్ష్మీం సానురాగం పశ్యసి తత్సమాలింగతే

ఏవేతి భావః. ఏతేన నిత్యము కర్మ నిర్వహ్యం బద్ధం. భగవంతుని భాగవ
ద్గుణానా మానస్త్యం వ్యజ్యతే.

శ్లో॥ అపారకరుణాపూరితపూరితమానసమ్.

వాగ్భి త్రయీమయీభి స్తముపతస్థే పితామహః.

అపారేతి. అపారేణ అతి వేలేన కరుణాపూరేణ దయాప్రివాహేణ పూరితం
సర్వలోభరితం మానసం హృదయం యత్యతం తథోక్తం తం భగవన్తం పితామహః
బ్రహ్మ త్రయీమయీభిః వేదాత్మికాభిః వాగ్భిః సచన్తః ఉపతస్థే తుష్టావ. త్రయీ
మయీభి రిత్యత్ర “వికారార్థే మయత్”, యద్వా, పశ్యతవచనేమయత్. వేద
త్రయప్రధానాభి రితి తదర్థః. బ్రహ్మముఖచతుష్టయం దేవ వేదానా మావిర్భావ
శ్రీవణా దేవ ము కమ్. నిర్భుణవిషయానా ఇవ అస్యా స్తుతే ర్నవైయర్థ్య మిశ్యేత
దర్శ మపారేతి విశేషణమ్. పౌరుషవచోగుంభితే అస్మిన్ కావ్యే అపౌరుషేయానా
విబంధనాయోగా ద్బ్రహ్మాస్మితి రత్ర నోపనిబద్ధేతి జ్ఞేయమ్.

శ్లో॥ సమాధిస్తే వేదస్య విదితవదావా గచకల

తుధాసారాకారా నభసి తదభీష్టాను సదృశీ

శ్లో మ్రోనాం వేదా స్తదను దనుజారానిచయం

సా పూచేవాచం ప్రతినిదవాచాలితదిశమ్.

32

సమాధిస్తే ఇతి॥ వేదసి సమాధిస్తేతి బ్రహ్మణి చిజైకాగ్ర్యం సంపాదయతి
సతత్త్వరః. సమాధిసంపాదనక్షణమేవ అభీష్టారసిజైః ప్రహరణాలంకారః “ఉత్కంఠితార్థ
సంసిద్ధిర్విదా యత్నం ప్రహర్షణ మితి” లక్షణాత్. తేనచ భగవతః పరమకారుణికత్వం
వ్యజ్యతే. అవిదితవ దానదతీతివదః “పచాద్యచ్”. అవిదితః అజ్ఞాతః వదః వక్తా యస్యా
స్సా తథోక్తా సుధాసారాకారా సుధాయా అమృతస్య ఆసారః ధారాసంపాతః
తస్యేవ ఆకారః యస్యా స్సా సుధాప్రవాహతుల్యే త్వరః. తదభీష్టానుసదృశీ తస్య
బ్రహ్మణః అభీష్టస్య అభిలషితస్య అనుసదృశీ అనురూపా వాక్ వాణీ నభసి
అచకలత్ ఆవిర్భభూవ. ఆకాశవాణీ ఆవిర్భభూవేతి భావః అత్ర, సమాధిస్తే ఇత్యవేన
క్షీరసాగరేసి స భగవాన్ బ్రహ్మణో గోచరతా మాప. తస్య సత్త్వానంత్యేన బహి
ర్భావామోగాత్ తస్మాత్ భగవత్సాక్షాత్కారసాధనభూతం తప ఏవేతి అనుభవవశా
ద్బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా సమాధి మధితప్తే ఇతి వ్యజ్యతే. అవిదితవదే త్యవేన వాగ్భి రేవాయ
మనుషేయః సతు సాధనా స్తతే జేతి పరబ్రహ్మణ శ్చాస్త్రయోనిత్వం వ్యజ్యతే.
సుధాసారేత్యవేన అమృతనత్స్విదుత్వంవాక్యానాం వ్యజ్యతే. కించ. సమాధో సభ
స్యచకలదిత్యవేన స్వహృదయాకాశే ఆవిర్భూతః ప్రణవనాద ఏవవాక్పయత్యేన బ్రహ్మణో
పరిశీలిత ఇతి వ్యజ్యతే. అన్యథా బాహ్యసభో వాక్యావిర్భావపక్షే తు దేనై త్రి
సామ్యాయేతేతి బోధ్యమ్. అసౌ సమాధిశాలీ వేదాః బ్రహ్మ ఏనాం నభసి ప్రసృతా

వాణీం వాచం నిశమ్య ఆకర్ణ్య తదను తదన వరం దనుజారాతీ అసుర ద్వేషిణ
స్సురా నితి యావత్ ప్రతినినదవాచాలితదిశం ప్రతినినదేన ప్రతిధ్వనినా వాచాలితా
శ్శబ్దాయమానాః దిశః కకుభః యస్యా స్తాం తథోక్తాం వాచం వాక్య మూచే
ఉవాచ. “దుహ్యచ్ పద్మ జ్ఞాధి ప్రచ్ఛీతి ప్రచ్ఛార్థకా ద్వచే ర్వికర్మకత్వం.” 32

XI విదిత ఏవ ననివేది తోపి భగవతా చతుర్భుజేన నిరవధి రసా వసుంధరాజ్వరః. 33

విదిత ఇతి॥ ననివేదితోపి అవిజ్ఞాపితోపి నజ్ఞరకోఽయం సశబ్దః నిరవధిః అస్థారః
అసౌ ప్రత్యక్షః వసుంధరాజ్వరః భూపరితాపః భగవతా షడ్గుణశాలినా చతుర్భుజేన
విష్ణునా విదిత ఏవ జ్ఞాత ఏవ అవిదితవేదనే భగవత్త్వ మేవ హేతు రితి సాభిప్రాయ
విశేషణా త్పరికరాలంకారః. 33

XII సోఽయ మవసీవ్యసన వినాశనాయ సంప్రతి సంప్రతిపన్నవసుదేవతనయ
భావః పరివసుంధర మవతరితు మధ్యవస్యతి. 34

సోయమితి॥ సోయ మశ్మదుపస్మతో భగవాం శ్చతుర్భుజః సంప్రతి అధునా
అవసీవ్యసనవినాశనాయ భూదుఃఖనివారణారం సంప్రతిపన్నవసుదేవ తనయభావస్మై
సంప్రతిపన్నః స్వీకృతః. వసుదేవస్య దేవకీపతేః తనయభావః పుత్రత్వం యేన సత
గోక్షకః. పరివసుంధరం వసుంధరాయాం విభక్త్యర్థేవ్యయిభావః. భూలోకే ఇతి
యావత్. అవతరితుం ఆవిర్భవితు మధ్యవస్యతి నిశ్చినోతి ఉద్యుక్తే ఇతి యావత్.
వసుదేవస్య సత్త్వాం దేవక్యాం భగవాన్ కృష్ణ రూపేణ ఆవిర్భవిష్య తీతి భావః. 34

XIII తదిదానీ మవిలంబిత మవలంబనీయ ఏవ తదభ్యర్చనాయ భవద్భి రపి
యదుకులసముద్భవః. 35

తదితి॥ తత్త స్మాత్ ఇదానీ మధునా అవిలంబితం త్వరితం తదభ్యర్చనాయ
భగవత్సూక్ష్మనాయ యదుకుల సముద్భవః యదువంశే ఉత్పత్తిః భవద్భి రపి యస్మా
భిశ్చ అవలంబనీయ ఏవ స్వీకర్తవ్య ఏవ హేదేవాః యూయుం యదువంశే ఉత్ప
త్యక్తుమ్ ఇతి భావః. 35

XIV ఏవ మమతవరవర్తినీభి రపి మురరిపుచరణపరిచరణాయ పరికలనీయ ఏవ
మానవమానినీభావః. 36

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తీత్యా మురరిపుచరణపరిచరణాయ భగవత్పాదసేవార్థ
మమతవరవర్తినీభి రపి దేవతాస్త్రీభిః అప్సరోభి రపీత్యర్థః. మానవమానినీభావః
మనుష్యశాతీత్వం పరికలనీయ ఏవ గృహితవ్య ఏవ అప్సరసః గోపికాస్వరూపేణ భువి
ప్రాదుర్భవ స్త్వితే భావః. 36

XV ఋషిభి రపి పురుషోత్తమ పరితోష పోషణాయ గోరూపధారణ మాదర
ణీయ మేవ. 37

ఋషిభి రితి॥ పురుషోత్తమస్య విష్ణోః పరితోష స్సంతోషః తస్యపోషణాయ
అభివృద్ధ్యర్థం ఋషిభి రపి మునిభి రపి గోరూపధారణం పయస్వినీరూపస్వీకారః ఆద
రణీయ మేవ ఆదర్శం యోగ్య మేవ ఆదరః స్వీకరణీయ ఏవేతి భావః. 37

గ॥ కుంభీనసవిభు రపి మురరిపుభజనాయ భవితైవ తదగ్రభవః. 38

కుంభీనసేతి॥ కుంభీనసవిభు రాదిశేషోపి మురరిపుభజనాయ భగవత్సేవార్థం
తదగ్రభవః కృష్ణాగ్రజస్సౌ భవితైవ ఆవిర్భవిష్యత్యేవ బలభద్రినామ్నా శేష ఉత్ప
త్స్యతీతి భావః. 38

గ॥ మాయాపి భువనమోహినీ మురశాసనశాసనేన పురా పరివసుంధర
మపతరతి. 39

మాయేతి॥ భువనమోహినీ జగన్మోహకారిణీ మాయాపి ప్రకృతి రపి ముర
శాసనస్య విష్ణో శ్శాసనేన ఆజ్ఞయా పరివసుంధరం భువి పురా అవతరతి అవతరిష్యతి
“యావ త్పురా నిపాతయో రితి లట్.” యశోదా కన్యకారూపేణేతి భావః. 39

గ॥ కమలాలయాపి భువి తదీయకులపాలికాపద మనుబుభూషతి. 40

కమలాలయేతి॥ కమలాలయా లక్ష్మీ రపి భువి తదీయకులపాలికాపదం భగ
వత్సంబంధి కులస్త్రీత్వం పత్నీభావ మితి యావత్. యద్వా భగవత్సంబంధికులస్త్రీ
సాన విత్యర్థః. అనుబుభూషతి అనుభవితుమిచ్ఛతి రుక్మిణీస్వరూపేణ లక్ష్మీ రుత్ప
త్స్యతే ఇతి భావః. “రాఘవత్వే భవత్సితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మ నీతి” విష్ణుపురాణ
వచనాత్.

గ॥ తదవలంబిత మేవ యథోదిత మనుష్ఠీయతా మితి బుధసభాసద స్సమా
దిశ్య సమాశ్వాస్య చ మేదినీ మమృతధారాకల్పజల్పితపరంపరాభి రనుభవన మప
ససాత సారసాసనః. 41

తదితి॥ తత్త స్మాత్ అవిలంబితమేవ త్వరితమేవ యథోదిత ముదిత మన
తి కమ్య మదుక్తప్రకారేణే త్యర్థః. అనుష్ఠీయతాం క్రియతాం భవద్భి రితి శేషః.
ఇత్యేవం రీత్యా బుధసభాసదః దేవసభ్యా ఇంద్రాదీ నిత్యర్థః. సమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య
అమృతధారాకల్పాభిః సుధాప్రవాహతుల్యాభిః “ఈషదసమాప్తేకల్పః.” జల్పిత
పరమృరాభిః వచనథోరణీభిః మేదినీం భూదేవీం సమాశ్వాస్య చ సమ్యగాశ్వాస్య చ
సారసాసనః బ్రహ్మ అనుభవనం భవనమనుగృహం ప్రతిత్యర్థః. అపససార జగామ
సత్యలోకం యయా విత్యర్థః. 41

అథ దేవక్యాం కృష్ణోదయం వర్ణయితుం తత్కథాం సంక్షేపతో దర్శయతి.

శ్లో॥ మధురా మధురానామ | రాజధానీ పురాతనీ
దేశేషు శూరసేనేషు | బభూవ యదుభూభుజామ్.

మధురేతి॥ శూరసేనేషు తన్నామకేషు దేశేషు యదుభూభుజాం యదురాజాం
యదుపంశీయస్పృహణా మిత్యర్థః పురాతనీ రాజధానీ కులపరమ్పరాగతా ప్రధాననగరీ
మధురా మనోజ్ఞా మధురా తన్నామ్నా ప్రసిద్ధా నగరీ బభూవ ఆసీత్. నామేతి
ప్రసిద్ధౌ యద్వా మధురా మనోజ్ఞా పురాతనీ అనాదిసిద్ధా మధురానామ మధురేతి
నామ్నా ప్రసిద్ధా యదుభూభుజాం రాజధానీ శూరసేనేషు దేశేషు బభూవ ఆసీ
దిత్యన్వయః అథవా శూరసేనేషు దేశేషు మధురా పురాతనీ మధురా నామ
యదుభూభుజాం రాజధానీ బభూవేతి. 42

శ్లో॥ ఆవస న్నగరీ మేనా ముగ్రసేనమహీపతిః

గుణై రనుచకా రైనా మనుజో మనుజో త్తమః.

43

ఆవసదితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం నగరీం మధురాం ఉగ్రసేన ఇతి రాజా ఆవసత్
అధితష్ఠః ఆశ్రిత ఇత్యర్థః ఉపాస్వధ్యాజ్ఞస ఇత్యాధారభూతాయాః నగర్యాః కర్మ
త్వమ్. మధురాయా మువా సేత్యర్థః. మనుజో త్తమః మనుజే శూ త్తమ ఇతి సప్తమీ
సమాసః. షష్ఠీ త్యేతు. ననిర్ధారణే ఇతి నిషేధః ప్రవర్తేత, నరశ్చేష్ఠ ఇత్యర్థః. అనుజః
ఉగ్రసేనస్య కనిష్ఠాభ్రాతా దేవక ఇత్యుత్తరశ్లోకసపదేనాత్మాన్వయః. గుణైః ఔదా
ర్యాదిభిః ఏన ముగ్రసేన మనుచకార అనుకరోతిస్మ. తత్తుల్యగుణఇతి భావః. 43

శ్లో॥ దేవక స్తనయా తస్య దేవకీ దేవతోపమా

తనయో ప్యుగ్రసేనస్య కంసో హి కులపాంసనః॥

44

దేవకఇతి॥ దేవకపదస్తు పూర్వశ్లోకే ఏవాన్వితమ్. తస్య దేవకస్య దేవతో
పమా దేవతాతుల్యా తద్వత్సుంద రీతి భావః. దేవకీ తన్నామ్నా తనయా పుత్రీ
బభూవేతి శేషః ఉగ్రసేనస్య కంసః తన్నామా కులపాంసనః పంశదూషకః తన
యోప్యాసీ దితి శేషః. 44

X॥ అథ కదాచి దానకదుందుభి రధిమధురానగర ముపయమ్య దేవకతనూజా
ముపజాతహార ప్రకర్త స్సహ జాయయా పరిజనేన చ నిజభవనజగమిషయా సమూరు
తోహ రథ మనుపహతమనోరథః॥ 45

అథేతి॥ అథ ఏవంస్థితే కదాచిత్ కుత్రచిత్కాలే అధిమధురానగరం మధు
రాపత్రనే “విధ క్త్య రేవ్యయీభావః” దేవకతనూజాం దేవకస్యసుతాం దేవకీ మిత్యర్థః
ఉపయమ్య పాణౌక్యత్య పరిణీ యేతి యావత్. అతఏవ. ఉపజాత ఉదితః హర్ష
ప్రకర్షః మోదాతిశయః యస్య స తథో క్తస్సౌ అనుపహతమనోరథః అప్రతిహత
కామః అనకదుందుభిః వసుదేవః నిజభవనజగమిషయా స్వగృహం ప్రతి గన్తుమిచ్ఛయా
జాయయా సహ భార్యయా దేవక్యా సమం పరిజనేన చ అనుచరవర్గేణచ సమం రథం
స్యందనం సమాతుతోహ అధితష్ఠౌ యద్వా పరిజనేన పరివృత స్సన్నితిశేషః జాయయా
సహ రథమూరుతో హేత్యన్వయః. 45

శ్లో॥ వాత్సల్యం భగినీజనే ప్రకటయ న్మంస స్తత స్సాదరం
సారథ్యం సముపేయవా న్పరివృతో రాక్షై రథానాం శతైః
సానందం హరణాత్మనా దుహితరి ప్రేమా దదౌ దేవకః
ప్రాజ్యం హస్తిరథాశ్వముజ్జ్వలతరా దాసీ స్సురూపా అపి.

46

వాత్సల్య మితి॥ తతః తదనంతరం దేవకీవసుదేవయోః రథారోహణానంతర
మిత్యర్థః. రాక్షైః సువర్ణవికారైః. “వికారారే అణ్.” రథానాం స్వందనానాం
శతైః అయ్యుతైః అమితై రితి యావత్. శతశబ్దో యద్యపి శతసంఖ్యేయవాచీ తథా
ప్యత్ర శతై రితి బహుత్వనిర్దేశేన అసంఖ్యేయత్వ మర్థ ఇతి వేద్యమ్. పరివృతః యతః
సన్ కంసః ఉగ్రసేనసుతః భగినీజనే భగినీనాం సోదరీణాం జన స్సమూహః తస్మిన్
యద్వా భగి నీతి జనః తస్మిన్ జనశబ్దోత్త దీనవాచీ దీనాయాం భగిన్యా మిత్యర్థః
భగిన్యాః దైన్యఞ్చ ఉత్పత్తిస్థానత్యాగకృత మితి వేద్యమ్. అనేన చ భావిదైన్య
వ్యజ్యతే. వాత్సల్యం వత్సలత్వం ప్రేమేతియావత్. “వత్సం సాభ్యాం కామబలే ఇతి
లచివత్సలః” తతో గుణవచ నేతి వ్యభివాత్సల్యమ్. ప్రకటయన్ జ్ఞాపయన్ సన్
సాదరం సప్రేమ యథా తథా సారథ్యం సారథికర్మ సముపేయవాన్ ప్రాప్తః బభూ
వేతి శేషః. “ఉపేయవా ననశ్వా నితి నిపాతనా త్సాధుః.” రథినో వసుదేవస్య సారథి
ర్బభూవేతి భావః దేవకః దేవకీపితా దుహితరి పుత్రికాయాం విషయే ప్రేమా
న్నేహేన హేతునా హరణాత్మనా హరణస్వరూపేణ వివాహకాలే దుహితే
ర్దీయమానం వస్తుహరణ మిత్యుచ్యతే. ప్రాజ్యం ప్రభూతం హస్తిరథాశ్వం సేనాం
త్వాదేకవద్భావః. గజరథతురగా నిత్యర్థః. సురూపాః సు శోభసం రూపం సాందర్య
యాసా న్నా స్తథోక్తాః. ఉజ్జ్వలతరాః అత్యంత భాసమానాః భూషణై రితి శేషః.
భూషణభూషితా ఇతి యావత్. దాసీః దాసానాంస్త్రియః దాస్యః. “పుంయోగే
జీప్ తాః పరిచారికా ఇత్యర్థః. అపిః సముచ్చయే తేన ధనాదిక మవీతి వ్యజ్యతే
సానందం ససంతోషంయథాతథా. నతుధనాదిగతస్నేహకృతవ్యసనే నేతి భావః.
దదౌ వ్యతరత్ అర్థా దుహితు రేవేదం దానం దేయస్య హరణాత్మకత్వవచనాత్.

శ్లో॥ గీతై ర్వారవిలాసినీపరిచిత్తైః కల్యాణవాదాంకురై
రుద్వేలై రపి కాహళీకలకలై రాపూరి రోదోంతరమ్.
కంసం నిర్వృత మంతరేణ గగనే దైవీతదావాగభూ
దస్యా స్తే లయ మప్టమః కలయతా గర్భో భగిన్యా ఇతి॥

41

గీతై రితి॥ వారవిలాసినీపరిచిత్తైః వేశ్యాంగనాభి రభ్యస్తైః తత్కృతై రిత్యర్థః
గీతైః గానైః కల్యాణవాదాంకురైః. సువాసినికృతైః కల్యాణవాదానాం మంగ
వాదానా మంకురై రావిర్భావైః మంగళవచనై రిత్యర్థః. ఉద్వేలైః ఉద్యుతై
నిర్వా వేలామర్యాదా యై స్తే ఉద్వేలా అనవధయ ఇత్యర్థః. తైః కాహళీకలకలైః

కాహళీనాం వాద్యవిశేషాణాం కలకల్పైః కలకలధ్వనిభి శ్చ రోదోన్మరమ్. బ్రహ్మాణ్డ మధ్యమ్ ఆపూరి ఆ సమన్తా త్సూరితమ్ “ఆజ్ఞాపూర్వకాత్ పూపాలనపూరణయోరితి ధాతోఃకర్మణిలుజిచ్ఛేచ్ఛిన్.” “చిహ్నోలుక్.” గీతాదిధ్వని త్రయం మిళిత్యా బ్రహ్మాణ్డం విహారయామా సేతి భావః. తదా తదానీమ్ నిర్వృతం సుఖతం భగినీవివాహోత్సవ దర్శనేన సానంద మిత్వర్థః. కంసమంతరేణ ఉద్దిశ్య “అన్తరాన్తరేణేతిద్వితీయా.” అస్యాః త్వయా సానందం నీయమానాయాః తే తవ భగిన్యా స్సోదర్యా స్సంబంధీ అష్టమో గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః సుత ఇతి యావత్. తే తవ లయం నాశం కలయతా కరిష్యతి తే ఇతి పద మావ ర్జ్య ఉభయత్ర యోజితమ్. ఇతి ఏవం ప్రకారా దైవీ దేవ సంబంధినీ వాక్ వాణీ గగనే అభూత్ ఆకాశవాణీ ఆవిరభూ దిత్వర్థః. తస్యేద మిత్వణిటిడైతిజీపి” దైవీ ఇతి రూపమ్. 47

శ్లో॥ ఏనా మాకర్ణ్య వాణీం వికలితహృదయః కంస ఏష స్వసారం హస్తగ్రాహం గృహీత్వా కచనిచయ మిమాం హంతు మభ్యుద్యతో భూత్ దృష్ట్వా కష్టాయమానం త మథ మృదుగిరా సాంత్యయామాస శౌరిః ప్రత్యాదిష్టోథ తేన ప్రకృతి ముపగతో న ప్రియా భంగభీరుః॥ 48

ఏనా మితి॥ ఏనాం పూర్వోక్తాం వాణీం వాచ మాకర్ణ్య శృత్వా వికలిత హృదయః విదీర్ణ చిత్తః ఏషః స్వీకృతసారథ్యః కంసః కచనిచయం కేశపాశం హస్త గ్రాహంగృహీత్వా హస్తేన గృహీత్వా “హస్తేన రిగ్రహో రితి ణముల్.” ఇమాం నవోథాం స్వసారం భగినీం హన్తుం హింసితు మభ్యుద్యతః ఉద్యుక్తః అభూత్. బభూవ. అథ తతః శౌరి ర్వసుదేవః కష్టాయమానం పాపంకర్తు ముత్సహమానం “కష్టాయ క్రిమణే ఇతి క్యజ్.” తం కంసం దృష్ట్వా మృదుగిరా స్నిగ్ధవాచా సాంత్యయామాస ప్రార్థయామా సేత్వర్థః తమితి కర్మపదం దృష్ట్వే త్వనేన సాంత్యయామాసేత్వనేనచ సంబధ్యతే ఇతిబోధ్యమ్. అథ. తతః తేన కంసేన ప్రత్యాదిష్టస్సౌ ప్రఖ్యాతస్సౌ అనంగీ కృతనిజప్రార్థనస్స నిత్వర్థః. ప్రియాభంగభీరుః ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః భంగే విషయే భీరుః భయశీలః యద్వా ప్రియాభంగేన ఉపపత్తితేన భీరు రితి. సమాసః. అతఏవ. ప్రకృతిం స్వాస్థ్యం నోపగతః నప్రాప్తః బభూవేతి శేషః నావాపేత్వర్థః. 48

శ్లో॥ అనివార్య మథాలోచ్య సాంత్యైః స్తస్య వినిశ్చయమ్ ఉవాచ వచనం శౌరి ర్దుతాప్రేమవిహ్వలః. 49

అనివార్య మితి॥ అథ అనన్తరమ్ తస్య కంసస్య వినిశ్చయం విరుద్ధాభినివేశం విశేషాగ్రహ మితి వా సాంత్యైః ప్రార్థనావాక్యైః అనివార్యం నివారయతు మశక్య మాలోచ్య విదిత్వా దుతాప్రేమవిహ్వలః దుతాయాం భార్యాయాం ప్రేష్ణా భార్యవిషయన్నేహ నేత్వర్థః విహ్వలః వివశః శౌరి ర్వసుదేవః వచనం వాక్యం

దానరూపమితి భావః ఉవాచ అవోచత్ సామోపాయస్య నిష్ఫలత్వేన దానోపాయ
మవతారయామాసేతి భావః.

49

వచన మేవ నిర్దిశతి గద్యద్వయేన.

గ|| అయి భగవత్ భోజకులతిలకప్రతీతదీనదయాళుభావస్య దిశాంతవిశ్రాంత
యశోవై భవస్య న సాంప్రత మేవ తపస్వినీ మేనా మనుజా మపి తనుజా మివ సభాజన
భాజనభూతా మసుభి ర్వియోజయితుమ్.

50

అయీతి|| అయీతి ప్రేక్షా సంబోధనమ్ భగవత్ షష్ఠానిధే మత్ప్రేయసీ
రక్షాభర స్యాధునా త్వదాయ తత్త్వా త్వమేవ భగవా నిత్యభిప్రాయా దిదం సంబోధ
నమ్. భోజకులతిలక భోజవంశభూషణ ఏతేన నత్వం కులపాంసనః ఏతాదృశంగ ర్హ్య
కృత్యం కర్తు మితి స్తుతి ర్యజ్యతే. కించ భోజాః ప్రాచీనా స్వద్వంశీయాః నహి
దుష్టాః కిన్తు సుశీలా ఏవేతి తద్వంశస్య తవాపి శిష్టత్వ మేవ న్యాయ్య మితి సూచ్యతే.
ప్రతీతదీనదయాళుభావస్య ప్రతీతః ప్రసిద్ధః దీనేషు కృపణేషు శోచ్యేష్విత్యర్థః
దయాళుభావః కారుణికత్వం యస్య తస్య నతు నిర్ఘృణ స్యేతి భావః. అ
ఏవ దిశాంతవిశ్రాంత యశో వై భవస్య దిగంతవ్యాప్త కీర్తివిలాస
తవేతి శేషః. తపస్వినీం శోచ్యాం. “తపస్వీ తాపసే శోచ్యే” ఇతి వైజయంతీ. అనుజ
మపి భగినీమపి తనుజా మివ సుతా మివ సభాజనభాజనభూతాం సభాజనం ప్రీణన
తస్య భాజనం పాత్రం తదితభూతాం జాతాం తథోక్తాం ప్రీణనవిషయభూతా
మిత్యర్థః అభాజనంభాజనం సంపద్యమానాభూ తేతి విగ్రహోక్తా తు “అభూతతద్దా
వేచ్ఛిః అస్యచ్ఛాదితీత్వం దీర్ఘశ్చ.” భాజనీభూతా మితి స్యా దితి జ్ఞేయమ్. నే
మనుజా కిన్తు తనుజేవ త్వయా నన్దనీ యేతి ముఖ్యాభిప్రాయః. ఏనాం నవోధ
మసుభిః ప్రాణైః వియోజయితుం విఘటయితుం పదద్యయస్య మారయితు మి
నిష్కృష్టార్థః. న సాంప్రత మేవ న యుక్త మేవ. ఏతాదృశాయా మారణే త
మహాతీ అకీర్తి సాన్స్యత్. తయా చ సర్వ మపి తవకులం దూషితం స్యాదితి కంస
హితోపదేశోఽయమ్.

నను భవతునామ మమాకీర్తిః దేవక్యా మారణే తు ప్రాణా స్తావ త్
స్తీత్యత ఆహ.

గ|| కింతు భవదత్యాహితహేతుభూత మేతదీయ మపత్య ముద్భవిష్యతి య
సద్య ఏవ వ్యాపాద్యతా మితి.

కిన్వీతి|| తవ త్వదనుజాయా శ్చ యథా ప్రాణవియోగో న స్యాత్ మమ
యథా ప్రియావియోగో నస్యా త్తదనుగుణ ముపాయం వత్సోమి శ్రుణ్వేత్యభిప్రాయ
భవత స్తవ అత్యాహితస్య మహాభయస్య ప్రాణాపహరణరూప స్యేతి భా
హేతుభూతం కారణభూతమేతదీయం దేవకీసంబంధి అపత్యంసంతాన ముద్భవిష్యతియ

ఉన్నత్యతేచేత్ సద్య ఏవ తత్క్షణా దేవ వ్యాపాద్యతాం హన్యతాం త్వయేతి శేషః
 పితృంతానం త్వం నాశయేతి భావః. తథానతి న శే మరణభీతిః న చ
 ప్రియాయాః స తద్వియోగేన మహాంతి త్రియోపి నయం సుఖం నిర్మాణ హే ఇతి
 భావః ఇతీతి పదస్య ఇతి నచన మునా చేతి పూర్వేణ చంబంధః. 51

శ్లో॥ మత్స్యా హిత మిదమ్ వాక్యం పరిణామ విమాయతమ్
 తత్సా నివృత్తే కంసో భగినీవధ పౌరుషాత్॥

మత్స్యేతి॥ పరిణామవిమాయతం పరిణామే పరీపాకే విమాయతం నిషవదాచరితం
 ఇదం వసుదేవోక్త మపత్యదానరూపం వాక్యం హితం ప్రియ మిష్ట మిత్యర్థః. మత్స్యా
 ఆలోచ్య తతః వాక్యశ్రవణానన్తరం భగినీవధపౌరుషాత్ భగిన్యా స్సోదర్యాః వధః
 హాననం స ఏవ పౌరుషం పురుషకారః తస్మాత్ కంసః నివృత్తే నివృత్తో భవత్.
 భగినీవధపౌరుషం తత్వాజ్ఞేత్యర్థః. 52

గ॥ ఇత మానకదుందుభి రుగ్రసేనసుతసమాలంబితాం నిజవధూవధవిధిత్వా
 ముత్సార్వ సప్రమోద మేవ నిజనదన మాససాద. 53

ఇత మితి॥ ఆనకదుందుభిః వసుదేవః ఇత ముక్తప్రకారేణ ఉగ్రసేనసుత
 సమాలంబితాం కంసేన స్వీకృతాం నిజవధూవధవిధిత్వాం స్వభార్యాహననేచ్ఛాం
 విధాతు మిచ్ఛా విధిత్వా నిజస్య వధూః నిజవధూః తస్యా వధస్య విధిత్వా తాం
 తథోక్తా మితి విగ్రహః ఉత్సార్వ నివా ర్జేత్యర్థః. సప్రమోద మేవ సానన్ద మేవ
 జీవత్స్రేయసీలాభా దితి భావః నిజనదనం స్వధృహమ్ ఆససాద ప్రాప. 53

శ్లో॥ వాన్తరై స్తదను స్తోకైః కీర్తిమన్నామభాజనమ్.

సుషువే దేవకీసూను! మైంద్రీ చంద్రమసం యథా

54

వాన్తరై రితి॥ తదను తదనన్తరం స్తోకైః అల్పైః వాన్తరైః దినైః గృతై రితి శేషః
 కతిచిద్దిశేషు యాతేషు సత్స్విత్యర్థః. ఐంద్రీ ఇంద్రసంబంధినీ “తస్యేద మిత్యణిటిడైతి
 జీప్. ప్రాచీదిగిత్యర్థః చంద్రమసం యథా చంద్రమివ దేవకీ వసుదేవదారాః కీర్తిమన్నామ
 భాజనం కీర్తిమాన్ ఇతి నామ కీర్తిమన్నామ తస్య భాజనం పాత్రం విషయ మితి
 తూవత్ యద్యా భాజయతి ణ్యరస్వావివక్షయా భజతి ప్రాప్నో తీతి భాజనః తమ్
 కీర్తిమన్నామభాజ మిత్యర్థః. సూనుం పుత్ర్యం సుషువే ఉత్పాదయామాన. “షూజ్
 ప్రాణి గర్భవిమోచనే ఇతి ధాతో ర్లిట్.” ఉపమాలంకారః. తేన చంద్రతుల్యకాన్తి
 శాలిత్వం పుత్ర్యవ్యవ్యతే. 54

గ॥ తదను యదుపతి రపి తనయసముదయనిశమనసముపనత మానంద మను
 భూయ సత్యవ్యత్యాససాధ్వసా దేన ముపనీయ కథ మపి కంసాయ సమర్పయామాస.

తదన్వితీ॥ తదను తతః దేవకీప్రసవానన్తర మిత్యర్థః. యమానాం పతి ర్యదుపతి
 త్వసుదే వోపి తనయస్య పుత్ర్యస్య సముదయఆవిర్భావః తస్య నిశమనం శ్రీవణం

శమోఽదర్శనే ఇతి శ్రవణేమిత్త్వా దుపధాహ్వానః. తేన సముపనతం జాతం ఆనందం
సుఖం అనుభూయ ప్రాప్య సత్సవ్యత్వానసాధ్వసాత్ సత్సవ్య న్యత్వాసః వైపరీత్యం
అసత్సవ్య మితి యావత్ తస్మా ద్యః సాధ్వసః భయః తస్మాత్ ఏనం సుత ముపసీయ
ఆసీయ కథ మపి అతికృచ్ఛేణ పుత్రీవియోగస్య దుస్సహత్వా దితి భావః
కంసాయ రాజ్ఞే సమర్పయామాస అర్పితవాన్ దదా వితి యావత్. 55

శ్లో॥ కంసోపి ధైర్య మనివార్య మథో విచార్య
తస్యాతివీర్య మభినంద్య త మాబభాషే
నాస్మా ద్భిభేమి కలభోఽయ ముపైతు సద్మ
గర్భోఽష్టమో మమ జిఘాంసు రభాణి పూర్వమ్. 56

కంసోపి॥ అథోఽ న స్తరం కంసోపి కంసశ్చ తస్య ధైర్యం ధీరత్వ మనివార్యం
నివారయతు మశక్యం విచార్య ఆలోచ్య తస్యేతి కాకాక్షిన్యామేన ఉభయత్ర సౌఖ
ధ్యతే తస్య వసుదేవస్య అతివీర్య మత్యంతపరాక్రమ మభినంద్య శ్లాఘయత్వా తం
వసుదేవం ప్రతి ఆబభాషే ఉవాచ వచన మేవ దర్శయతి నాస్మాదితి అస్మాత్
తవ ప్రథమా త్పుత్రాత్ నభిభేమి ఉత్తమపురుషనిర్దేశేన అహ మిత్యాక్షిప్యతే.
అహం భీతిం నప్రాప్నోమి త్యర్థః. అయం పుత్రః సద్మ అరిష్టరూపం గృహం ఉపైతు
ప్రాప్నోతు ఏన మనిష్టం నయేత్యర్థః. అష్టమః గర్భః అపత్యం మమ మే జిఘాంసుః
హస్తుమిచ్ఛుః హస్తేతి యావత్. భవతీతి శేషః ఇతి పూర్వం పురాదేవక్యానయం
సమయే ఇత్యర్థః. అభాణి ఉక్తం “భాఫేలుజ్” దేవేనేతి శేషః. 56

గ॥ ఇత్థ మనుకంప్యమానోపి కంసేన శంకితమానస ఏవ వసుదేన స్తనయన్
మాదాయ నిజనివేశ మావివేశ. 57

ఇత్థమితి॥ ఇత్థ మేవం కంసేన అనుకంప్యమానోపి అనుకంపితోపి ఉపసృ
చశాత్ కపిచలనే ఇతి ధాతు ర్దయాయాం వ ర్తతే. తత శ్శానచిరూప మిదమ్. శంకి
మానస ఏవ శంకితం సంజాతశంకం మానసం మనః యస్యన తథోక్తః సశంక త్వే
త్యర్థః. వసుదేవః తనయం సుత మాదాయ గృహీత్వా నిజనివేశం స్వగృహ మా
వేశ అవిశత్ ప్రాపేతి యావత్. 57

గ॥ అథ కదాచి ఔగ్రసేని రనవరతబృందారక బృందవంద్యమానచరణారవింత
మరవిందభవనందన మమరమునిబృందారక మవిరతవిగ్రహసముత్సృక మపి సముజ్జిత
విగ్రహాభినివేశ మధర్మగుణగుణ మపి మురరిపుగుణగుణ ముపవీణయంతం భగవత
మఖిలనిగమధర్మమర్మనిర్భేదనవిశారదం నారదముని మద్రాక్షిత్. 58

అథేతి॥ అథ కంసనిర్వృత్త్యనంతరమ్ కదాచి త్కుత్రచిత్కాలే ఔగ్రసేని
ఉగ్రసేనస్యాపత్యం “తస్యాపత్య మిత్యరే అత ఇథో” కంస ఇత్యర్థః. అనవరతం యథాతథా
సర్వదాపీత్యర్థః. బృందారకబృందేన దేవసమూహేన కింపున ర్మనుష్యై రితి భావః

వంద్యమానే అభివాద్యమానే స్తుత్యమానే ఇతి వా “వని అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతోః కర్మణి యకి శానచ్.” అరవిందే ఇవ చరణే చరణారవిందే ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి రితి వ్యాఘ్రాదే రాకృతిగణత్వా దుపమితసమాసః యస్య తం అరవింద భవస్య బ్రహ్మణః నందనం తనయం నందయతీతి నందనః నన్ది గ్రహీతిల్యుః. అమర మునిషు దేవర్షిషు బృందారకః ముఖ్యః తం “బృందారకౌరూపముఖ్యావి” త్యమరః. అవిరతంయథాతథా అనవిరత మిత్యర్థః. విగ్రహే కలహే సముత్సుకం సహర్ష మపి సముజ్జితః త్యక్తః విగ్రహాభినివేశః శరీరాభిమానః యేన తం దేహాదావాత్మాభి మానరహిత మిత్యర్థః. అధరీణాః తిరస్కృతాః గుణగణాః శబ్దాదిగుణసమూహః యేన తమపి మురరిపోః కృష్ణస్య గుణగణం కల్యాణగుణకదంబ ముపవీణయ స్తమ్ వీణయా ఉపగాయంతం “సత్యాపపాశేత్యాదినాణిచ్.” అత్ర కలహసముత్సుక మపి కలహాభినివేశరహిత మితి తిరస్కృతశబ్దాదివిషయ మపి శబ్దాదివిషయకదంబం గాయంత మితి చ విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ఉక్తరీత్యా పరిహారా ద్విరోధా భాసాలంకారద్వయమ్. భగవంతం పద్మణిధిం అఖిలానాం నిగమధర్మాణాం వేదోక్త ధర్మాణాం యాని మర్మాణి రహస్యస్థలాని రహస్యా నీతి యావత్. తేషాం నిర్బేదచే ప్రకాశనే విశారదం నిపుణం నారదమునిమ్ నారదఇతి మునిః ఋషిః తం అద్రాక్షీత్. అపశ్యత్ అత్ర అనవరతబృందార కేతి విశేషణేన దేవకార్యార్థం నారద స్వాత్మాగ మన మితి సూచ్యతే. అవిశతవిగ్ర హేత్యనేన శాంతకోపస్య కంసస్య కోపోద్బోధ నాత్మ తదాగమన మితి సూచ్యతే. ఏవంవిధవ్యాపారే నారదస్య కింఘల మత ఆహ. ముతతి ప్రితి కంసస్య దుష్టత్వే ప్రవృద్ధే సత్యేవ భగవా నావిరూఢాయ భువి లీలాః ప్రకట్యుష్య తీతి తద్గుణగానార్థ మయం నారదస్య ప్రయాస ఇతి భావః. ఏతేన ప్రత్యక్షిష్ట స్వాపి నారదస్య భగవద్గుణలోలుపత్వకథనేన “ఆత్మారామా శ్చ మునయో నిర్మలాభా అప్యరుక్రమే కుర్వన్యహైతుకీంభ క్తి మితంభూతగుణో హరి” రితి భాగ వతవచనం నారదోక్తం వచనం కంసః స్వీకుర్యా ద్వా నవేతి శంకాపనోదనాయ భగవంత మితి గతాగతాది సర్వవేత్తృత్వా నారదోక్తం తథ్య మితి కంసో జానీయా దేవేతి భావః. నను మనుష్యమనోరహస్యమయం వేత్తునామ. కథం దేవరహస్య మత ఆహ. అఖిలనిగ మేతి. సర్వదేవరహస్య స్వాపి వేదైకాయతనత్వా ద్వేదమర్మజ్ఞ స్వాస్య దేవరహస్యవేదనం నాద్భుత మితి భావః. నారద స్వైవంవిధమాహాత్యై హేతు మాహ. అరవిందేతి. బ్రహ్మణ ఏతాదృశత్వేన తత్తు త్తోపి తథావిధ ఏవేతి భావః. నను దేవహితార్థం వ్యాప్రియమాణేషు దేవర్షిష్వనేకేషు సత్సు కింనారద స్వైవానుం శ్రీమః. అత ఆహ అమరము నీతి తేషు ముఖ్యత్వా దస్వైవ దేవహిత కతత్వ ముచిత మితి భావః.

58

గ|| తదను నారదోపి యథావిధితదభ్యర్చనా ముపగమ్య కంస మిద మవాదీత్ తదస్మితి|| తదను దర్శనానంతరమ్. యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య ప్రాప్య స్వీకృత్యే

త్యర్థః. నారదోపి నారదశ్చ కంసమ్పురి ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం వాక్య మవాదీత్
ఉవాచ “వదేరుజ్.” 59

శ్లో॥ వారేయా వసుదేవదేవకముఖా గోపా శ్చ సందాదయ
స్తత్కంతా అపి దేవతా ఇతి మతిం పర్యాకులాం మాకృథాః
త్వద్గుహ్యో నపి దానవాన్బకముఖా త్వాం కాలనేమిం పురా
భూతం విద్ధి చతుర్భుజోపి భవితా నాథో యదూనా మితి. 60

వారేయా ఇతి॥ వసుదేవదేవకముఖాః వసుదేవో దేవకశ్చ వసుదేవదేవకౌ
ముఖమాదిర్యేషాన్తే తథోక్తాః వారేయాః వృష్ణివంశ్యాః యాదవ ఇత్యర్థః. యద్యపి
దేవకో భోజవంశజత్వేన నవారేయః. తథాపి వసుదేవానుయాయుత్వా తథా వ్యప
దిష్టమ్. యద్వా వారేయాః వసుదేవదేవకముఖా శ్చ ఇతి ప్రత్యేకం యోజ్యమ్.
అస్మిన్ పక్షే వసుదేవస్య వారేయ త్వేపి పృథగ్గ్రహణ ముత్కర్షార్థ మితి బోధ్యమ్.
సందాదయః సందః ఆది ర్ముఖ్యః యేషాన్తే సందాదయః గోపాః గోపాలా శ్చ
తత్కాంతాః తేషాః వసుదేవాదీనాం వారేయానాం సన్దాదీనాం గోపానాం చ
కాంతాః భార్యాః దేవకీయశోదాదయశ్చ ఏతేసర్వే దేవతాః సురాః ఇత్యేవం రూపాం
మతిం ఇతః ప్రా క్తవోదితాం బుద్ధిం పర్యాకులాం విక్షిప్తాం మాకృథాః మాకురుత్స
మితి శేషః. దృఢాం కుర్విత్యర్థః యద్వా ఇత్యేవం జ్ఞాత్యేతి శేషః. మద్వచనేన నిశ్చి
త్యేత్యర్థః మతిం తవ బుద్ధిం పర్యాకులాం మాకృథాః. భీతాం మా కుర్విత్యర్థః.
మాభైషీ రితి యావత్. త్వద్గుహ్యో త్వత్ప్రక్షాళితా నపి బకముఖా బకాడీ
పురా పూర్వజన్మని దానవాన్ దనోరిమే దానవాః తాన్ అసుతాన్ విద్ధి జానీహి.
త్వా మపి పురా జన్మని భూతం సత్తాశాలినం కాలనేమిం తన్నామక మసురం విడి.
యద్వా పురాభూత మిత్యేకం పదం పూర్వకాలిక మిత్యర్థః. చతుర్భుజో భగవాన్
వాసుదేవోపి యదూనాం నాథః పతి ర్భవితా భవిష్యతి ఇతి విద్ధి. వసుదేవాదీనాం
దేవత్వేపి తద్భటానామసురాంశత్వా త్తవ చ కాలనేమిత్యా త్పూర్వవైర మవిస్మృత్య
తాన్ దేవాన్ తత్ప్రక్షగం వాసుదేవం చ సమూల మున్మూలయేతి భావః 60

గ॥ ఇతముపదిశ్య సురతపస్వినివినిర్గతే తద్వచనవిదిత యాదవ దేవభావసంభూత
భయవిధూననాయ దేవకదుహితర మానకదుందుభి మపి కారాగారసీమని విధాయ
నిగళసందానితో పితర మపి పరిభూయ నిజశాసనవిషయీకృతశూర సేనవిషయ
శ్చాణూరజరాసంధ కేశిమహాశనముష్టికారిష్ట ధేనుకబకతృణావృత్తాదియాతుధానవివృత్త
పరివృత స్సపది యదుకదన మమిత మతనుత. 61

ఇత మితి॥ సురతపస్విని దేవరౌ నారదే ఇత మేవం ప్రకారేణ ఉపదిశ్య ఆ
దిశ్య వినిర్గతేనతి నిష్క్రాంతేనతి తస్య నారదస్య వచనేన విదితాత్ జ్ఞాతాత్
యాదవానాం యదువంశజానాం దేవభావాత్ సురత్వాత్ సంభూతస్య ఉదితస్య
భయస్య భీతేః విధూననాయ నివారణారం దేవకస్య దుహితరం సుతాం దేవకే మిత్య
ర్ః ఆనకదుందుభి మపి వసుదేవం చ ఏతావుభౌ నిగళైః శృంఖలాబంధైః సంధానీతో
బద్ధౌ విధాయ కారాగారసీమని కారాగృహస్తః విధాయేతి కాకాక్షీన్యాయే నోభ
యత్రాన్వేతి విధాయ స్థాపయిత్వా పితర ముగ్రసేన మపి పరిభూయ తిరస్కృత్వా
నిజశాసనస్య స్వాజ్ఞాయాః విషయాకృతాః “అవిషయా విషయాః కృతా ఇత్యభూత
తద్భావే చ్యుః” గోచరీభూతా ఇత్యర్థః. శూరసేనవిషయాః శూరసేననామానోదేశాః
మేన స తథోక్తః. చాణూర జరాసంధ కేశి మహాశన ముష్టిక అరిష్ట ధేనుక బక
తృణావృతాః ఆదయః ముఖ్యాః యేషాన్తైః యాతుధానవివృతైః రాక్షసరూపాన్తైః
తాక్షశసమూహై రితివా పరివృతః యతస్సౌ కంస ఇతి శేషః సపది తత్క్షణే
షవ అమిత మనల్పం యదుకదనం యదుభి ర్విరోధ మతనుత అకరోత్. 61

గ॥ తదను భగినీగర్భసముద్భవ మర్భకషట్క మపి వ్యాపాదితవాన్. 62

తదన్వితీ॥ తదను యదువిరోధానన్తరమ్ భగినీగర్భసముద్భవం దేవకీగర్భసంజాత
మర్భకషట్క మపి షట్కాం సమూహాః షట్కం అర్భకాణాం షట్క మర్భకషట్కం
శివభాగవతాదివత్సమాసః. షట్ శిశూ నపిత్యర్థః. “పోతః పాకోఽర్భకోడింభ” ఇత్య
మతః. వ్యాపాదితవాన్ జఘాన. 62

శ్లో॥ శేషాఖ్యం బిభరాం బభూవ భగవద్ధామానువిద్ధం తతో

గర్భం దేవకనందనాహరి రథత్రాతుం త మత్యాహితాత్.

క్షీప్రం గర్భ మముం వికృప్య సకలాం తస్మైహ్య నంద్రవజే

హిహిన్యావినివేశ యేతి జతరే మాయాం నిజా మాదిశత్. 63

శేషాఖ్య మితి॥ తతః అర్భకషట్కనాశనానన్తరమ్ దేవకన్తనా దేవకతనయా
దేవకీతియావత్. భగవద్ధామానువిద్ధం భగవతః కృష్ణస్య ధామాన్ తేజసా అశేనేతి
యావత్. అనువిద్ధం వ్యాప్తం శేషాఖ్యం. శేషఇత్యాఖ్యా నామ యస్య తం గర్భం
కుక్షీనజన్తుం బిభరాం బభూవ. దధార. దేవకీగర్భే భగవదంశః ఆదిశేషః శిశుర్భూత్వా
వివేశేత్యర్థః. అథ గర్భధారణానన్తరమ్ తం గర్భస్థం శిశు మత్యాహితాత్
మహాభయూ త్రాతుం రక్షేతుం హరి ర్భగవాన్ విష్ణుః అముం పరిదృశ్యమానం
గర్భం కుక్షీనజన్తుం అముం దేవకీగర్భస్థ మితి వా క్షీప్రం త్వరితం యథాతథా
వికృప్య ఆకృప్య అపనీ యేతి యావత్. సకలాన్ సర్వా నపి సమోహ్య మోహ
యిత్వా నంద్రవజే నందస్య గోపస్య వ్రజే గోష్ఠే ఘోష్టే వా స్థితాయా ఇతి శేషః

రోహిణ్యాః జతరే గర్భే వినివేశయ నిక్షిప స్థాపయేతి యావత్. ఇతి ఏవం నిజాం
స్వీయాం మాయాం యోగమాయా మాదిశత్. ఆజ్ఞాపయామాన. 63

శ్లో॥ తయా సపది నిర్వ్యూధే, వచనే వనమాలినః

గర్భో విగళితో దేవ్యా, ఇతి పౌరా విచుక్రుశుః.

64

తమేతి॥ పపది తత్కాలే ఏవ తయా మాయయా కర్త్ర్యా వనమాలినః విష్ణోః వచనే
వాక్యే నిర్వ్యూధే అనుష్ఠితేనతి భగవదాజ్ఞాప్రకారేణ కృతేనతీత్యర్థః దేవ్యాః
రాజ్ఞ్యాః దేవక్యా ఇతి యావత్. రాజకన్యాత్వా దేవ్యా ఇత్యుక్తమ్. గర్భః కుక్షిస్థ
జన్తుః విగళితః భగ్నః బభూ వేతి పౌరాః పురజనాః విచుక్రుశుః విశేషేణ రురుదుః
కంసస్య దుష్ట త్వేపి తత్పురజనానాం సమత్వా ద్రోదనకర్తృత్వమితి జ్ఞేయమ్. 64

శ్లో॥ అథాతను తనుచ్ఛాయ విశదీకృతదిజ్ముఖమ్.

రోహిణీ సుషువే సూనుం, రోహిణీవ గరీయసీ.

65

అథేతి॥ అథ మాయయా రోహిణీజతరే దేవకీగర్భనిక్షేపణానంతరం రోహిణీ తన్నామకా
ఆభీతి అతనుతనుచ్ఛాయవిశదీకృతదిజ్ముఖం అతనునా మహతా తనుచ్ఛాయేన
శతీతకాన్త్యా “విభాషాసేనా సురా ఛాయేతిక్లీబత్వం” విశదీకృతాని శ్వేతీకృతాని
దిశాం ముఖాని అంతరాణి యస్య తం తథోక్తం సూనుం పుత్త్రం గరీయసీ శ్రేష్ఠ
రోహిణీ చన్ద్రపత్నీ తారా అతను తనుచ్ఛాయవిశదీకృతం దిజ్ముఖం ప్రాజ్ముఖం యస్య
తం తథోక్తం సూనుం పుత్త్రం బుధ మివ సుషువే. ఉత్పాదయామాన. బుధో
యద్యపి తారాయాః బృహస్పతిపత్న్యా న్తనయ ఇతి ప్రతీతి రస్తి తథాపి “రాహీ
ణీయో బుధ స్సౌమ్య” ఇతి కోశాత్. బుధస్య రాహిణీయత్వ మస్తి త్వేవ ముదా
హృత మితి బోధ్యమ్. బుధోదయేన శ్వేతాయతేఖలైర్వందీ దిక్. అత్ర శ్రిష్టసాధర్మ్య
పమాలంకారః. బలరామస్య శ్వేతత్వా ద్విశదీకృ తేత్మ్యుక్తం తేన చ దిశాం ప్రా
న్నత్వం గమ్యతే. 65

గ॥ భగవా నపి సమనంతర మానకదుండుభిమనోరథపరిపూరణాయ దేశ
జతర మవజగాహే. 66

భగవానపీతి॥ సమనంతరం తతః భగవా నపి వాసుదేవోపి అపినా గర్భసంబం
యోగ్య స్యాపీతి విరోధో వ్యజ్యతే. ఆనకదుండుభే ర్వసుదేవస్య మనోరథానా
కామానాం పరిపూరణాయ ప్రవరణారం ఏతేన విలాసేనాస్య గర్భసంబంధః స
కర్మణోతి విరోధపరిహారః ప్రతీయతే. దేవకీజతరందేవక్యాః కుక్షి మవజగాహే అవిశత్

గ॥ అథ కమపి సమయ మాగ్రసేని రననుభూతపూర్వసుషమావిశేషవిషయ
భూతా మేతా మాపన్నసత్త్వా మాలోక్య నియత మనలంబిత ముత్పత్త్యమా
మపత్య మేవ మ దత్వాహితహేతుభూత మితి చింతాసంతానతంతువితానసంధ
నితాంతఃకరణోఽయ మభవత్॥ 67

అథేతి॥ కమపి సమయం “కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా” కస్మింశ్చి
త్కాలే ఇత్యర్థః. అనుభూతపూర్వః పూర్వమనుభూతః స భవతీ త్వననుభూతపూర్వః.
అదృష్టచర ఇత్యర్థః. సచాసౌ సుషమా విశేషః. పరమకాన్త్యతిశయః తస్య విషయా
భూతాం గోచరీభూతా మాపన్నసత్త్వాం గర్భిణీం “ఆపన్నసత్త్వాన్యాద్గుర్వి
ణ్యన్తర్వత్చ చ గర్భిణీ” త్యమరః. ఏతాం సంక్రాన్తభగవత్తేజస్కాం దేవకీ మాలోక్య
క్షప్త్యా అవిలంబితం త్వరితం యథాతథా ఉత్పత్స్యమాన ముద్భవిష్యదపత్యం
స్థాన మేవ నియతం నిశ్చితం విధినా కృత మితివా మ దత్యాహితస్య మమమహా
భయస్య హేతుభూతం కారణం భవతీత్యేవం చింతాసంతానే నైవ చింతాసమూహేనేవ
తనువితానేన గుణసమాహేన సన్ధానితం బద్ధ మస్యకరణం చిత్తం యస్య స తథోక్తః.
అయం కంసః అభవత్. కంస శ్చింతా మాపేత్యర్థః. 67

X॥ అథ పితామహపురస్సరా స్సరాః నారదాదిభి రమరమునిభిస్సహ వసుమతీ
మవతీర్య గర్భకృతచతుర్దశభువన మపి దేవకీగర్భగర్భభవన మధ్య మధ్యాసీనం భగవంత
మంభోజలోచన మస్తాఘః॥ తథాహి 68

అథేతి॥ అథ కంసవిషాదానన్తరమ్ పితామహపురస్సరాః బ్రహ్మప్రముఖాః
సుతాః దేవాః నారదాదిభిః నారదప్రముఖైః అమరమునిభిస్సహ దేవరిభిస్సమం వసు
మతీం భువ మవతీర్య అవరుహ్య ప్రాప్యేతి యావత్. గర్భకృతాని గర్భాః కుక్షిస్థ
జన్తవః. “అగర్భాః గర్భాః కృతానీ త్యభూతతద్భావే చ్ఛిః” గర్భేధృతానీ త్యర్థః.
చతుర్దశభువనాని పాతాళాదిచతుర్దశలోకాః యేన తం తథోక్త మపి దేవక్యాః
గర్భాః కుక్షీ తేవ గర్భభవన మభ్యంతరగృహం తస్య మధ్యం మధ్యదేశ మధ్యాసీనం
అధిష్ఠితవన్తం “అధిశీజ్ఞానా మిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్”. దేవకీగర్భేసన్త మిత్యర్థః.
భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యశాలిన మంభోజలోచనం విష్ణు మస్తాఘః ఉపతసిరే. తుష్టుపు
తిత్యర్థః. స్తుతి మేవ దర్శయతి నవభి శ్లోకై రిత్యాహ. తథాహితి. తదే వోపపాదయ
తీత్యర్థః. 68

శ్లో॥ దామోదరాయ దమితామితదానవాయ

దాతీద్యదావదహనాయ దయాపరాయ

మాతీకృతాతిదురితాయ దురాసదాయ

దద్వ్యాం నమ స్సపది దారుణదారణాయ. 69

దామోదరా యేతి. దామ లోకాత్మకా మాలా ఉదరే యస్య స దామోదరః.
యద్వా దామాని రజ్జవః తత్తుల్యా వశ యోత్ర నిగ్గిర లక్షణయా ప్రతిపాద్యన్తే
ఉదరే యస్య స తథోక్తః. అథవా దామ వనమాలా ఉదరే ఉపలక్షణ మిదం వక్ష
సోపి యస్య స తథోక్తః. తస్మై అత్ర దామ ఉలూఖలబంధనార్థం యశోదతూ
గృహీతా రజ్జ రుదరే యస్య స దామోదర ఇతి ప్లుత్పత్త్వా, భావీ ఉలూఖలాకర్ష

నోత్సవో వ్యజ్యతే. విశేష్య మిదం. అథ విశేషణా న్యాహ. దమితేతి. దమితాః
 నాశితా అమితాః అనన్తః దానవాః మధుటభాదయో యేన తస్యై దమితామిత.
 దానవాయ ఏతేన పూతనా తృణాచృతాద్యన సరాత్సరవధోః సేవ కరిష్యతే ఇతి వ్యజ్యతే
 దారిద్ర్యదావదహనాయ దారిద్ర్య మకించనత్వం తదేన దావో మః తస్య దహన.
 దావాగ్నిః తస్మై ఇతి రూపకమ్. దారిద్ర్యనివారకా యేత్యర్థః. ఏతేన కుచేలోపాఖ్యా
 నం వ్యజ్యతే. దయాపరాయ దయాయామ్ కృపాయాం పరి ఆంక్ష స్మై తథో
 క్తాయ కరుణాసముద్రా యేత్యర్థః. ఏతేన కుజ్జాకృష్ణవిలాసాదికం వ్యజ్యతే. దూఢీ
 కృతాతిదురితాయ దుఃశీకృతం నాశిత మతిదురిత మత్యస్తపాపః అర్థా దృక్తానాం
 యేన తస్మై ఏతేన శిశుపాలసాయుజ్యదానాదికథాః వ్యజ్యతే. దురాదాయ దుష్ట
 రాయ ఏతేన జరాసంధాది యుద్ధకథా ప్రతీయతే. దారుణదారణాయ దారుణానాం
 దుష్టానాం దారణాయ విదారకాయ నాశకా యేతి యావత్. ఏతేన భారతయుద్ధం
 వ్యజ్యతే. ఏవంవిధాయ దామోదరాయ ఉపది ఇదాసీం నమః. ప్రణతిం జాత్యేక్ష
 వచనం నమాంసీత్యర్థః. దద్యాం వితరేయం ప్రార్థనాయాం లిజ్. ప్రత్యేకా
 ప్రాయే ణేద మేకవచనమ్. ఆత్మ శబ్దాలంకార స్ఫుట ఏన. సచ రూపకసంకీర్ణ ఇ
 వివేకః—

శ్లో॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ

కల్యాణజాలనిధయే కరుణార్ణవాయ

లీలాలయాయ పలలాశపలాలజాల

జంఝానిలాయ పురుషాయ నమః పరస్మై.

7

నీలాభ్రేతి॥ నీలాభ్రకాంతినికురుంబకరంభితాయ నీలాభ్రాణాం కృష్ణమేఘానా
 కాంతినికురుంబేణ శోభాసంతానేన కరంభితాయ వ్యాప్తాయ మిశ్రితా మే
 యావత్. నీలమేఘకాంతినికురుంబస్య కృష్ణేవ్యాప్తయోగాత్ తత్తుల్యకాన్త్యాడేష
 తస్మాన్నిదర్శనాలంకారః. అనేన చ నీలమేఘ స్వేవ జగత్సంతాపహరిత్వం వ్యజ్య
 వ్యజ్యతే. ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ఏతేన విగ్రహసాందర్యం వ్యక్తమ్. కల్యాణజా
 నిధయే కల్యాణజాలానాం మంగళసమూహానాం నిధిః నిశ్లేపః తస్మై అమితకల్యాణ
 యేత్యర్థః. ఏతేన జీవవన్నాయం దుర్భగ ఇతి ఫలితమ్. నన్వీశ్వరస్య కుతో గర్భవా
 సాదికేశాంగీకార ఇత్యత ఆహ. కరుణార్ణవాయేతి. దయాసముద్రా యేత్యర్థః ఆశ్రి
 వ్యస్తాసు బ్రహ్మాదిషు దయయా తవాయం గర్భవాస ఇతి భావః. నన్వీవమపి జీ
 స్వేవ మమాపి గర్భసంబంధేన కేశస్సాస్య త్కిమత ఆహ. లీలాలయా యేతి విలా
 నివాసా యేత్యర్థః. యద్వా. ఈశ్వరస్య నిర్గుణస్య కథం కరుణయాపి గర్భకేశః అత ఆప
 లీలాలయా యేతి ఏతద్గర్భవాసాదికం తవ విలాస ఏవ నతు బంధకం జీవస్వేవేతి భా
 భగవవావిర్భావహేతుభూతాం ప్రధానాం లీలా మాహ పలలాశేతి పలలాశ
 కృద్భాదాః తే ఏవ పలాలజాలాని తుషసంఘాః తేషాం తేభ్యో వా జంఝాని

మహానాయుః తస్మై పలలాశపలాలజాలజంఘానిలాయ లీలయా యుయత్సా స్తవా
జ్జయా జాతాభ్యాం శిశువాలదస్తవక్త్రాభిధాభ్యాం జయవిజయాభ్యాం సాకం
యుయుత్సయా తనాయమావిర్భావ ఇతి భావః. ఏవం విధాయ పరస్మై ప్రకృతివిల
క్షణాయ పురుషాయ పురుషోత్తమాయేత్యర్థః. నమః ప్రణామః ఆస్మితి శేషః. 70

ఏవం సగుణత్వేన స్తుత్వా నిర్గుణస్తుతి ముపకర్తమస్తే.

శ్లో॥ ద్రష్టా త్వమేవ సకలస్య నదృశ్య మేత
దిత్యాకలయ్య తదను త్వదనన్యభూతమ్
వ్యామృశ్య దృశ్య మపి తాం ధియ మప్యపాస్య
సంవిత్సుఖై కరసికా సముపాసతే త్వామ్.

71

ద్రష్టేతి॥ త్వం సకలస్య ప్రపంచస్య ద్రష్టా జ్ఞాతా సాక్షీతి యావత్. ఏవ భవ
నీతి శేషః. అవధారణాఫలిత మాహ న దృశ్య మేత దితి ఏతత్ప్రత్యక్ష దృశ్యం జ్ఞేయం
జగత్ త్వన్నభవసి ద్రష్టేవ త్వం భవసి నతు దృశ్య మిత్యర్థః. దృశే ర్యదృశి
ప్రేక్షణమర్థః తథాపి “దృశో నాలోచనే కఞ్చేతి సూత్రాత్” జ్ఞాన మత్రారః ఇత్యేవ
మాకలయ్య జ్ఞాత్వా దృశ్యభూతసర్వప్రపంచవిలక్షణః కశ్చన ద్రష్టా విద్యతే ఇతిగురు
శాస్త్రాభ్యాం పరోక్షతో విదిత్యేతి భావః. తదను సాక్షిబోధదార్థ్యాన నరం దృశ్య మపి
జగ దపి త్వదనన్యభూతం త్వత్తోభిన్నం వ్యామృశ్య విచార్య “యతోవా ఇమాని
భూతాని జాయంతే” ఇత్యాది కారణవాక్యవిచారణేన “సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ” త్యాద్య
ద్వైతశ్రుతి మననేన చ కారణాభిన్నం కార్యం భవితు మర్హతి మృదభిన్నఘటవ దితి
యుక్త్యా చ త్వత్తో జన్య మిదం జగత్త్వదభిన్న మేవేతి నిశ్చిత్యేతి భావః. తామపి
ధియ దృగ్దృశ్యావగాహినీం బుద్ధిం అపాస్య త్వత్వా “జ్ఞానేన జ్ఞేయ మాలోచ్య
పశ్యాత్ జ్ఞానఞ్చ సంత్యజే” దితి శాస్త్రా దితి భావః. సంవిత్సుఖై కరసికాః చిదానంద
రసానుభవప్రవణాః మునయ ఇతి శేషః. త్వాంకేవలాత్మస్వరూపం సముపాసతే అను
భవ నీత్యర్థః స్వస్వరూపేణ తిష్ఠనీతి భావః. ఇయమేవహి నిర్వికల్పసమాధేః
పథాకాష్ఠా.

71

శ్లో॥ స్రష్టా త్వమేవ జగతః పరిపాలకోపి
సంహారకోపి భవనీతి సమామనంతి
కారుణ్యపూరపరిపూరితమానసస్య
సంహారథీ స్తవ కథం నివృత్తి న ప్రతీమః.

72

స్రష్టేతి॥ జగతః ప్రపంచస్య స్రష్టా ఉత్పాదక స్త్వమేవ భవసి జగతః పరి
పాలకో రక్షకోపి త్వమేవ భవసి జగతస్సంహార కోపి త్వమేవ భవసి. యద్వా జగత
స్రష్టా పరిపాలక శ్చ సంహారకశ్చ త్వమేవ భవ నీత్యేకవాక్యాన్వయః ఇతి సమా
మనన్తి నదన్తి శ్రుతయ ఇతిశేషః. “యతోవా ఇమాని భూతాని జాయంతే, యత్ప్ర

య స్త్యభిసంవిశ స్తీత్యా” ద్యాశ్రుతయ ఏవం వద స్తీతి భావః కామన్యపూరపరిపూరిత
మానసస్య కరుణారస భరితాన్తఃకరణస్య తవ సంహారధీః జగద్వినాశసముద్ధిః కథన్న
కథంవాఆసీత్. ఇతి వ్రతతీమః సజానీమః విరుద్ధత్వా న్నవిశ్వసిమిత్త్యర్థః. 72.

శ్లో. ఆనందజాశ్రుభరితాక్ష ముదీతకంప

ముద్భూతగద్గద ముదంచితరోమహర్షమ్

త్వా మేవ సంవిదరవింద మరందబిందు

సందోహసాంద్ర మభివంద్య ముదం ప్రయాంతి.

73

ఆనందేతి॥ ఆనందజాశ్రుభరితాక్షం ఆనందజైః సన్తోషా దుదితైః అశ్రుభిః భరితే
పూర్ణే అక్షిణీ నేత్రే యస్మిన్ కర్మణితద్యథా తథా. “బహుప్రీహా సత్కర్మణో సాన్వింగా
డితి షచ్.” ఉదీతకంపః ఉదీతః ఉత్పన్నః కంపః వేపథుః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా
తథా ఉద్భూతగద్గదం ఉత్పన్నదీనస్వరం యథాతథా ఉదంచితరోమహర్షం ఆవిర్భూత
రోమాంచంయథాతథాచ. సంవిదరవిందమరందబిందుసందోహ సాంద్రం సంవిదరవిందం
హృదయకమలం తత్ర యేమరందబిందవః మకరందపుషతః తేషాం సందోహేన సమూ
హేన సాంద్రం వ్యాప్తం హృదయారవిందేసాపిత మితి యావత్. త్వామేవ అభివంద్య
సమస్కృత్య స్తుత్వాచేత్యర్థః ముద మానందం ప్రయాన్తి భక్తా ఇతి శేషః ఏతేన సగుణో
పాసనా ప్రపశ్చితా. 73

శ్లో॥ తీర్ణాని శోకజలధిం యమినాం మనాంసి

ధృత్వా తవాలిమృదుళం చరణప్రవాళమ్

మజ్జంతి హంత మహతీ మపి గాత్రయష్టి

మాలంబ్య నిర్భరసుఖామృతదీర్ఘి కాసు.

74

తీర్ణానీతి॥ యమినా ముపరతానాం మునీనా మితి యావత్. మనాంసి చిత్తాని
తవసంబంధి అతిమృదుళ మధికస్నిగ్ధం చరణప్రవాళం పాదరూపం పల్లవం ధృత్వా
హృది కృత్యేత్యర్థః. శోకజలధిం దుఃఖసాగరం తీర్ణాని “త్రాధాతోః కర్తరిక్తః” అతః
న్నిత్యర్థః, మహతీం గుర్వీ మపి తవ గాత్రయష్టిం శరీరరూపం లతా మాలంబ్య ధృత్వా
నిర్భరసుఖామృత దీర్ఘి కాసు నిర్భరంచ తత్సుఖామృతంచ నిర్భర సుఖామృత మమృతే
శబ్దోత్ర జలవాచీ. సుఖమేవామృత మితి రూపమ్. తస్య దీర్ఘి కాసు తత్ప్రధానాసు
దీర్ఘికా స్వీతివా. దీర్ఘి కాః వాప్యః మజ్జన్తి మగ్నాః భవన్తి హస్తే త్యాశ్చర్యే. అత్రాపి
యమినాం మనాం సీత్యేవ కర్తృపదమ్. అత్ర అతిమృదుపల్లవ మవలంబ్య యాని
సముద్ర మపి లంఘితనన్తి తేషాం దృఢలతావలంబనే నాపి దీర్ఘికా స్వేవ మజ్జంత
జాత మిత్యాశ్చర్యం ధ్వన్యతే. వస్తుతస్తు భగవచ్ఛరణారవిందమాత్రస్ఫురణేన
మనసశ్శోకోపరతి ర్భవతి. ధ్యానాభ్యాసవశేన పశ్చాద్భగవత్సర్వాంగ స్ఫూర్తా
సత్యాం పరమానందో జాయతే ఇతి ముఖ్యార్థః. 74

శ్లో॥ లబ్ధ్యా భవత్పదసరోజపరాగజాల
సంగం శిలాపి జడభావ మముంచ దాశు
స్తంభం భజంతి హృదయేన భవన్త మేవ
చిత్త్రం చిరాయ పరిరభ్య శరీరిణోపి.

75

లబ్ధ్యేతి॥ శిలాపి దృఢదపి భవత్పదసరోజపరాగజాలసంగం త్వచ్చరణారవంత
తజస్సమూహసంబంధం లబ్ధ్యా ప్రాప్త్య ఆశు తత్క్షణమేవ జడభావం జడత్వం అచేద
నత్వ మితి యావత్, అముంచత్, తత్త్వాజ. చైతన్య మాపేతి భావః అత్ర అహల్యా
శాపవిమోచనరూపో రామానతారవృత్తాంతో వర్ణిత ఇతి జ్ఞేయమ్. శరీరిణోపి చేతనా
అపి, చిరాయ చిరకాలం హృదయేన మనసా వక్షసేతిచ వ్యజ్యతే. భవంత మేవ
త్వామేవ పరిరభ్య ధ్యాత్వా ఆలింగ్యేతిచ వ్యజ్యతే. స్తంభం సాత్త్వికభావ మన్యత్ర
జడీభావం భజన్తి ప్రాప్నువన్తి చిత్త్ర మాశ్చర్య మిద మిత్యర్థః. అత్రనాచ్యాకే చిత్ర
భావాత్. చిత్త్ర మితి పదం వ్యంగ్యార్థం ప్రకటయ తీతి గుణీభూతవ్యంగ్య మిదమ్
యద్యా శరీరిణోపి స్తంభం జాడ్యం భజన్తి విరోధః చేతనానా మచేతసిభవనస్య విరుద్ధ
త్వాత్ స్తంభం సాత్త్వికభావ మితి తత్పరిహారః తేనవిరోధాభాసోఽయం “ఆభాసత్వే
విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే” ఇతి తల్లక్షణాత్. అనేనచ భగవతః అఘటితఘటనా
పటియ స్త్వం వ్యజ్యతే.

75

శ్లో॥ స్థానే విదారితహృదా నఖరై రభావి
యద్వైరిణా నరహరే తవ గర్వభాజా
యాంతి శ్రితా అపి విలోకనమాత్రత స్తే
హృద్గ్రంథిభేద మితి కింతు విచిత్రపాత్రమ్.

76

స్థానేతి॥ హేనరహరే నరసింహ గర్వభాజా దర్శవతా వైరిణా శత్రుణా
హితణ్యకశిపు నేత్యర్థః. తవ నఖరైః నఖైః విదారితహృదా తుటితవక్షసా అభావి
భూత మితి యత్ “భావే లుజ్” “యత్తత్ ర్నిత్యసంబంధాత్” తత్, స్థానే యుక్త
మిత్యర్థః. త్వన్నఖై శ్శత్రుహృదయస్య విదళనం యుక్తమే వేతి భావః. ఇతి నరసింహ
వతాతో వర్ణితః. అథ అయుక్తత్వం దర్శయతి యాన్తి. కిన్తు శ్రితాః ఆశ్రితా భక్తా
అపి నతు శత్రవ ఇతి భావః. తేతవ విలోకన మాత్రతః దర్శనమాత్రాత్ నతునఖాది
క్షతాదితి భావః హృద్గ్రంథిభేదం హృదయమర్మవిశరణం, యాన్తిభజన్తి విరోధః
హృద్గ్రంథినాం కామాదీనాం భేదం నాశనం యాన్తి తత్పరిహారః “భిద్యతే హృదయ
గ్రంథి” రితి గీతావచనాత్. ఇతీదం విచిత్రపాత్ర మాశ్చర్య విషయమిత్యర్థః భవతీతి
శేషః విరోధాభాసాలంకారః.

76

శ్లో॥ అనీశా యాథార్థ్యం గహన మభిధాతుం శృతి రపి
స్వశక్తే శ్చైథిల్యం స్ఫుటయతి యతో వాచయతి తే

అత స్తోతుం శక్తాః కథ మివ వయం త్వాం కిముత తే
కృపాపారావారో జయతు జగతీపాలనకృతే.

77

అనీశేతి॥ “యతోవాచ ఇతి శృతి రపి” “యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య
మననా సహేతి” వేదోపి. గహనం దురేయం తే తవ యాథార్థ్యం తత్త్వ మభిధా
తుమ్. వక్తు మనీశా అసమర్థాసతీ స్వశక్తే స్వసామర్థ్యస్య శైథిల్యం శిథిలత్వం రాహి
త్య మితి యావత్. స్ఫుటయతి. ప్రకటయతి. యద్వా శృతి రపి తే గహనం యా
థార్థ్య మభిధాతు మనీశాసతీ యతో వాచ ఇత్యాదినా స్వశక్తే శైథిల్యం స్ఫుటయ
తీత్యన్వయః. అతః శృతిశక్త్యవిషయత్వాత్ త్వాం స్తోతు మభివాదయితుం వయం
కథమివ శక్తా స్సమర్థాః నకథమపీత్యర్థః. కిముత కిన్తు. జగతీపాలనకృతే భూరక్షారం
తే తవ సంబంధీ కృపాపారావారః దయారూపసముద్రః జయతు సర్వోత్కర్షేణ వర్త
తాత్. ఇతిప్రార్థనాయాం లోట. కృపయా జగతీం పాహీతి భావః.

77

శ్లో॥ స్తుత్యైవ మరవిందా యముగ్రసేనసుతార్దితామ్.

దేవకీం ముహు రాశ్వాస్య, దేవా స్వభవనం యయుః.

78

స్తుత్యేతి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అరవిందాక్షం పుండరీకాక్షం స్తుత్వా అభి
వంద్య ఉగ్రసేనసుతార్దితాం కంసపరిపీడితాం వర్తమానేక్తః. దేవకీం ముహుః అత్యర్థ
మాశ్వాస్య సాంత్యుత్పాదేవాః బ్రహ్మాదయః సురాః స్వభవనం స్వలోకం యయుః
జగ్ముః.

78

గ॥ తదను దేవకనందనా సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా విలక్షణసుషమావిశేషా
మందమంద మపహాయ వివిధభూషణభర మపచితబల మపి సముచితరుచినిచయ
మవయవసముదయ మదీధరత్.

79

తదన్వీతి॥ తదను దేవనిర్గమనానన్తరం సముపలక్షితదౌహృదలక్షణా ప్రాప్తగర్భ
ధారణచిహ్నీ గర్భచిహ్నై రుపలక్షితేతి యావత్. అతఏవ విలక్షణసుషమా విశేషా
విలక్షణః యత్రోక్తాపి లోకే అప్రసిద్ధః. సుషమావిశేషః కాన్త్యతిశయః యస్యా
స్సా తథోక్తా దేవకనందనా దేవకీ మందమందం “ప్రకారే గుణవచన స్యేతి ద్వైరాభివః”
తేన “కర్మధారయవద్భవా త్సుజ్ఞోపః” మందసదృశ మీషన్మందం యథాతథేత్యర్థః శనై
ఋతి యావత్. వివిధభూషణభరం వివిధమావేధ్యారోప్యాది భేదై ర్భూషణవిధం
భూషణభర మాభరణనికర మసహాయ త్యక్త్వా ప్రథమం మేఖిలాం తతో వలయ
మిత్యేవంకృమేణ త్యక్తసర్వభూషణేతి భావః అపచితబలమపి విగతశరీరదార్ధ్యమపి
సముచితరుచినిచయం యోగ్యకాన్తిబృన్ద మవయవసముదయం కరచరణాద్యంగ
సన్తతింబదధరత్ దధార “ధరతేర్ణాచజీసన్వద్భావః” దీర్ఘశ్చ యద్యపి ధారయామాసే
త్యేవారోన్యాయః తథాపిణిజర్థోక్తావినక్షిత ఇతి కృత్వా దధారేత్సుక్త మితి
బోధ్యమ్.

79

శ్లో॥ యచ్చింతనేనాపి నిమేషమాత్రం
సారూప్య మాప్యేత త మభ్రసీలం
గర్భే విధాయాపి విరూపభావం
బభార గౌరవ సుదేవదారాః

80

యదితి. నిమేషమాత్రం నిమేషపరిమితకాలేపి నతు బహుకాల మితిభావః. యచ్చింతనేనాపి యస్య విష్ణో జ్ఞిస్తనేన మననేనాపి నతు బహుకాలశరీరసంబంధేనేతి భావః. సారూప్యం సమానత్వభావతా సమానసీలపీతాదిరూపత్వశ్చ “రూపం స్వభావే సౌందర్యే ఆకార శోకయో రపీతి” విశ్వః. సమానం రూపం యస్య సః సరూపః. సమానస్యేతి- యోగవిభాగాత్ సమానస్య సభావః. యద్వా సమా సమానమ్ “అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్.” రూపం యస్య సః సరూపః. వోపసరన స్యేతి సమాన్య సభావః. సరూపస్య భావ సారూప్యమ్. “గుణవచనేతి వ్యజ్ఞ.” ఆప్యేత గమ్యేత. భక్తే రితిశేషః. అభ్రసీలం మేఘవ త్కృష్ణవర్ణం తం కృష్ణం గర్భే విధాయాపి కుక్షే ధృత్వాపి వసుదేవదారాః వసుదేవచ్యుదారాః భార్యా “దారాః పుంసి చ భూమ్యేవే” త్యభిధానా ద్భహుత్వః పుంస్త్వశ్చ. దేవకీత్యర్థః, గౌరవ పాణ్డూరా సతీ విరూపభావం వైరూప్యం శ్వేతత్వ మితి యావత్. బభార అధరత్. అత్ర గర్భే హతిం ధృత్వాపి తన్నైల్యసంక్రమణేన నీలా నాసీ ది త్యతద్గుణాలంకారః. “సంగతా న్యగుణానంగీకార మాహు రతద్గుణ” మితి తల్లక్షణాత్.

80

శ్లో॥ గౌరవం భజతి గర్భసంభవా
న్మధ్యమే మృగదృశ స్తనీయసి
సాధు తద్ద్రగ్ధిమకృ ద్వళిచ్ఛలం
హేమదామనికురుంబ మత్కుటత్ ॥

81

గౌరవ మితి॥ మృగదృశః మృగస్యేవ దృశౌ యస్మా స్తస్యాః హరిణవ చ్చంచ లాక్ష్యా ఇత్యేర్థః. దేవక్యా ఇతి యావత్, సంబంధిని తనీయసి అత్యల్పే మధ్యమే “మథ్యాన్మ ఇతిచుః.” మధ్యభాగే గర్భసంభవాత్ కుక్షిసజన్మభరణా దేహోః. గౌరవం భజతి సతి గురుత్వం ప్రాప్నువతి సతి సాధు యోగ్యం తద్ద్రగ్ధిమకృతో తస్య మధ్యస్య ద్రగ్ధిమానం దార్ద్ర్యం కరోతీతి తథోక్తం మధ్యస్య తనీయస్త్వా తద్భంగభియా విధినా కృత మిత్యేర్థః. వళిచ్ఛలం వళయ ఇతి భంగ్య ఇతి ఛలం మిషం యస్య తత్ త్రివళి వ్యాజ మిత్యేర్థః. హేమదామనికురుంబం స్వర్ణరజ్జుసమూహః అత్కుటత్ చిన్నం బభూవే త్యర్థః స్వతపవ దృశత్వా ద్వైయర్థ్యశంకయా శిథిలీభూత మితి భావః. గర్భే వత్థమానేసతి వళయో నాలక్ష్య నేతి ముఖ్యార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన వళిషు వళిత్వ మప హ్నుత్వ హేమదామనికురుంబతోత్పేక్షణా దుత్పేక్షాలంకారః. సచ వ్యంజకా ప్రయోగా ద్దమ్యః.

81

శ్లో॥ గభీరభావేన బభూవ నాభీ
మహాబిలం లోలవిలోచనాయాః
అథాపి గర్భస్ఫురణేన విష్ణు
పదచ్ఛలా త్రాప మహాబిలత్వమ్.

82

గభీరేతి॥ లోలవిలోచనాయాః చపలాశ్చాః దేవక్యాః నాభీ నాభిః. గభీరభావేన
అగాధత్వేన హేతునా మహాబిలం మహచ్ఛ తద్బిలంచేతి కర్మధారణే అన్మహత ఇత్యా
త్వమ్. బృహత్సుమిర మిత్యర్థః. బభూవ అభూత్ ఇదానీం గర్భస్ఫురణేన గర్భస్థా లేన
హేతునా గాథాపి అగభీరాపి విష్ణుపదఛలాత్ విష్ణోః పదం స్థానం విష్ణుపదం వియదితి
చ గమ్యతే. తస్య ఛలా ద్వాద్యజాత్ మహాబిలత్వ మాకాశత్వం మహారంధ్రత్వం చేతి
గమ్యతే ప్రాప అభజత్ గాథాపి మహాబిలత్వ మాచేతి. విరోధస్య ఆకాశత్వం ప్రాపే
త్యాభాసీకరణా ద్విరోధాభాసాలంకారః. అయంచ విష్ణుపదఛలాదిత్యపహ్నపాను
ప్రాణితః సోప్యపహ్నవః విష్ణుపదశబ్దశేషబలా దుజ్జీవిత ఇతి త్రయీణా మంగంగీభావేన
సంకరః. గర్భోదయా త్ప్రాప్తౌ నాభ్యాః గాంభీర్యా న్మహాబిలత్వం ఇదానీంతు విష్ణుపదత్వా
న్మహాబిలత్వ మితి ముఖ్యార్థః.

82

అథ కృష్ణావతారం వర్ణయతి.

గ॥ అథ కథాచి దఖిలదేహి వ్యమందానందకందళితేషు దళితేషుచ మనుజభవన్
కలుషేషు కలుషేషు చ విమతహృదయకమలేషు విమలేషు చ సకలసలిలాశయేషు
విమలాశయేషు చ విబుధజనసమూహేషు సమోహేషు చ సకలాసురేషు భాసురేషు చ
నిఖిలదిగంతేషు శాంతేషుచ జీమూతగర్జితేషు తర్జితేషుచ న్యసననిర్జితేషు ఝరరేషుచ
సకలసమయారిప్తేషు వృప్తేషుచ కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు తరంగితేషుచ గీర్వాణ
వరవర్ణినీనృత్యేషు వృత్యేషుచ గగనకల్లోలినీకల్లోలమాలికా కలకలవిడంబశౌండనిరర
జయడిండిమాడంబరేషు పరిమధురానగర మధినీశీధ మభీభూతవిరోచనాభిధానతేజ
స్త్రితయ ముద్భాసిత జగత్త్రయ మనుద్భూతపూర్వం కిమపి మహాః ప్రాదుర్భవత్.

అథేతి॥ దేవకీగర్భపరిపూర్ణన సర్వమ్ కదాచి త్కుత్రచి చ్చుభకాలే అఖిల
దేహిషు సర్వప్రాణిషు అమందానందకందళితేషు. అమితానందసంజాతకందళేషు సత్సు
కండళితే ప్విత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్. సంజాతానందేషు సత్స్విత్యర్థః. మనుభవనకలు
షేషు మనుష్యలోకపాపేషు దళితేషు అపహృతేషు సత్సు విమతానాం విరోధిన్యా
కంసాద్యసురాంశానాం హృదయాని కమలానీవ తేషు మనఃపద్మేషు కలుషేషు
దుఃఖితేషు సత్సు, సకలసలిలాశయేషు సమస్తజలాశయేషు, విమలేషు నిర్మలేషు సత్సు
విబుధజనసమూహేషు దేవజనసంఘేషు విమలాశయేషు నిర్మలహృదయేషు సత్సు
ప్రసన్నమనస్సు సత్స్విత్యర్థః. సకలాసురేషు సర్వరాక్షసేషు బకపూతనాప్రలంబాదిషు
సమోహేషు సమ్యక్ మోహో మూర్ఖా యేషా న్నేషు సత్సు నిఖిలదిగ న్నేషు

సర్వదిగ్భాగేషు భానురేషు ప్రకాశమానేషు సత్సు జీమూతగర్జితేషు మేఘధ్వనిషు
శాన్తేషు ఉపతలేషు సత్సు శ్రావణమాసస్య వత్సాకాలత్యా స్త్రేఘధ్వనిసంభవః గర్జి
తానా మశుభసూచనత్వా చ్చుభార్థం తచ్చాన్వితచన మితి జ్ఞేయమ్. వ్యసవనిర్జితేషు
మఃఖప్రవాహేషు తరితేషు నాశితేషు సత్సు సకలసమయారీప్తేషు విషఘటికాదిసర్వ
మస్సమాప్తేషు ఝర్జితేషు విదీర్ణేషు అపహృతేషు స త్స్విత్యర్థః విషఘటికాద్యరిప్తాభావ
సమయే ఇతి యావత్ వృష్టేషు వర్షేషు కల్పపాదపకుసుమతరంగితేషు కల్పవృక్ష
పుష్పై స్సంజాతతరంగేషు సత్సు యద్వా. కల్పపాదపకుసుమానాం తరంగితేషు
తతలగేషు సమూహే ప్లిత్యర్థః. వృష్టేషు సత్సు దేవై రితి శేషః. గీర్వాణ
వతనర్ణినీన్యత్రేషు అప్సరో నాన్యేషు తరంగితేషు వర్ధితేషు సత్సు గగనకల్లోలిన్యాః
ఆకాశగంగాయాః తస్యా మితివా కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం
మే కలకలాః తద్వద్ధ్వనయః తేషాం విడంబే అనుకరణే శౌండాః ప్రశస్తా స్సమత్వా
ఇత్యర్థః. నితరాణాం దేవానాం సంబంధినాం జయారం డిండిమాః జయసిండిమాః
వాఙ్మవిశేషాః తేషా మాడంబరాః ధ్వనయ ఇత్యర్థః. గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికా
కలకలవిడంబశౌండానితరజయసిండిమాడంబరా శ్చేతి కర్మధానయః తేషు తథో
క్తేషు వృత్తేషు ప్రవృత్తేషు సత్సు. పరిమధురానగరం మధురాపతనే “విభక్త్యర్థేవ్య
యీథావః” అధినిశీధం నిశీధసమయే అభిచూతం తిరస్కృతం విరోచనాభిధానం విరో
చననామకం తేజస్త్రితయం తేజస్త్రయం యేన తత్ అగ్నింద్వర్గాదివిరోచనా ఇత్యభి
ధానాత్ సూర్యచంద్రాగ్నితిరస్కృతచణ మిత్యర్థః. అతఏవ ఉద్భాసిత జగత్ప్రయం
ప్రదీపితత్రిలోక మనుద్భూతపూర్వం. పూర్వం యదాకదాప్యనుత్పన్నం కేమప్యనిర్వాచ్యం
మహాః కృష్ణాత్మకం తేజః ప్రాదురభవత్ ఆవిర్భభావ. యద్వా. గర్భకుహరా చ్చ్రీకృష్ణ
నిర్గమనసమయే బహిఃప్రసృతం తేజ ఏవాత్ర మహాశ్శబ్దేన వివక్షిత ముత్తరవాక్యా
తానుగుణ్యాత్.

83

శ్లో॥ ఆవిర్భభావ దేవక్యా స్తత శ్రీవత్సలాంఛనః

ద్రష్టు మేన మివ ప్రాచ్యా శీతాంశు రపి త తణమ్.

84

ఆవిరితి॥ తతః తేజః ప్రాదుర్భావాన స్తరమ్. దేవక్యాః “జనికర్తుః ప్రకృతి రిత్వ

పాతానసంజ్ఞా జ్ఞయా పశ్చమి” శ్రీవత్సలాంఛనః భగవాన్ కృష్ణః ఆవిర్భభావ ఉద
పద్యత. తత్ క్షణం తథైవ. ఏనం కృష్ణం ద్రష్టుమివే త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రాచ్యాః పూర్వ
దిశస్సక్తాశాత్ శీతాంశు రపి చంద్రోపి ఆవిర్భభా వేత్యన్వయః. దీపకాలంకారః. స చ
ఉత్ప్రేక్షాసంస్పృష్టః. అత్ర శ్రీవత్సలాంఛనం ద్రష్టుం మృగలాంఛన స్సమాజగా మేతి
శ్రీకృష్ణచంద్రయో సాధర్మ్యా దన్యోన్యప్రేమ వ్యజ్యతే. శీతాశ్శాన్తాః సంకోచితా
ఇతి తుభావత్. అంశవో యస్య స ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మృగలాంఛనరూపార్థప్రతీతే రితి
బోధ్యమ్. కించ. స్వభగినీభర్తారం కృష్ణం ద్రష్టుం చన్ద్రాయయా వితి చన్ద్రస్య కృష్ణ
విషయం ప్రేమవ్యజ్యతే. అపిచ. చంద్రం ద్రష్టుం కృష్ణో నయయా కిన్తు కృష్ణం ద్రష్టు

మేవ చంద్రాయయా వితి చంద్రా దధికతేజోవత్త్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే. దీపకాలంకా
రేణ చంద్రకృష్ణయో సామ్యావగమాత్ చంద్రవజ్రగదాహ్లాదకరత్వం కృష్ణస్య వ్యజ్యతే.
చంద్రోదయసమకాలే శ్రీకృష్ణ ఆవిర్భభూ వేతి ముఖ్యార్థః.. 84

శ్లో॥ కిశోరం న్యధ్యాయ తదను వసుదేవ స్వతపసా
మసీమానా మేనం ఫల మివ నవీనారుణనిభమ్,
కృపాపారావారం కరబదరకల్పం సుకృతినాం
సుధాధారాధారాయతనయనధారాంచితముఖమ్.

85

కిశోరమితి. తదను ఆవిర్భావాన స్తరం వసుదేవః ఏనం పూర్వోక్తం కిశోరం
శిశుం న్యధ్యాయ ద్దదర్శ్య. కిశోర మేవ విశిష్టశోకత్రయేణ అసీమానా మననధీనాం
స్వస్య తపసాం ఫలం పరిపాకమివ సిత మిత్యుత్పేక్షా. నవీనారుణనిభమ్ నవీనేన
నూతనేన అరుణేన తుల్య ఇత్యస్వపదవిగ్రహః తమ్ తథోక్తం ప్రాతఃకాలసూర్యవ న్మృ
దులారుణతేజస మిత్యర్థః. కృపాపారావారం దయాసముద్రమ్ సుకృతినాం పుణ్య
శాలినాం కరబదరకల్పం కరతలామలకవ త్సులభ మిత్యర్థః. సుధాధారాయాః అమృత
ప్రవాహస్య ఆధారాయితయా ఆశ్రయీభూతయా నయనధారయా అపాంగై
రిత్యర్థః. అంచితం రమ్యం ముఖ మాననం యస్య తం తథోక్తం. అత్ర అసీమానాం
స్వతపసాం లతాసాసీయానాం నవీనారుణనిభాం పరిపక్వమితి యావత్. ఫలమివ సిత
మితి నిరవయవరూపకానుప్రాణితా పుష్పేక్షా ప్రతీయతే. తచ్చ ఫలం సుకృతినా
మేవ సుగ్రహం నత్వన్యేషా మితి కరబదరకల్పం సుకృతినా మిత్వనేన వ్యక్తమ్. సుధా
ధారేత్యనేన అమృతవత్ తత్ఫలం స్వాద్వీతి గమ్యతే. ఇదం చ ఫలం కల్పవృక్షఫలవ
ద్దభిలాషితార్థ ప్రదమితి కృపాపారావా రేత్యనేన వ్యజ్యతే. 85

శ్లో॥ ఖనిం కల్యాణానాం యదుకులమహాభాగ్యవిభవం
స్ఫురల్లీలాజాలం వలభిదుపలశ్యామలతనుమ్,
గదాం శంఖం చక్రం ధను రపి దధానం కరతలై
స్తనౌ పీతం వాస శ్చిరసి మకుటం కౌస్తుభ మపి.

86

ఖనిమితి॥ కల్యాణానాం మంగళానాం సువర్ణ స్వేతి చ వ్యజ్యతే. ఖనిం నిధిం
యథా ప్రసిద్ధః ఖనిం నిర స్తర మపహ్రియమాణస్వోదరస్థద్రవ్యోపి అలుప్తద్రవ్యస్సక్
వర్తతే. ఏవం భగవానపి కవిభిరనవరతముద్భవ్యమాణగుణగణోపి ప్రతిపదస్ఫుర
దభినవగుణగణపరిపూరిత ఏవ వర్తతే ఇతి ఖనిసామ్యం కృష్ణస్య బోధ్యమ్,
యదుకులమహాభాగ్యవిభవం యదుకులస్య యాదవవంశస్య యన్మహాభాగ్య మమిత
సుకృతం తస్య విభవః విలాసః వివర్త ఇతి యావత్. తమ్ ఇతఃప్రాక్
స్వతపఃఫలత్వేన నిర్ణీతమ్. ఇదానీన్తు స్వవంశతపఃఫలత్వే నేతి వివేకః. ఏతేన వసుదేవ
పత్న్యః భగవదావిర్భావంప్రతి నకేవలం వసుదేవాన స్తజన్మసంబంధిసుకృతం కారణం.

కిన్తు తద్వంశీయానన్తపురుషానన్తజన్మసంచితం సుకృత మేవేతి ఆక్షేపాలంకారో
 వ్యజ్యతే. “ఆక్షేపస్వసముక్తస్య, ప్రతిషేధో విచారణా దితి” తల్లక్షణాత్. స్ఫురల్లీ
 లాజాలం ప్రకాశమానవిలాససమూహమ్ ఏతేన, భగవతో లీలైవ ఏవం భగవన్త
 మావిర్భావయతి. నతు మత్సుకృతం నాపి మద్వంశసుకృత మితి పూర్వోక్త
 స్యాక్షేపో వ్యజ్యతే. అథవిగ్రహగుణం విశినప్తి. వలభిదుపలశ్యామలతను మితి. వలభి
 దుపలః ఇన్ద్రనీలమణిః తద్వత్ శ్యామలా శ్యామా తనుః యస్య తమ్ తథోక్తం నీల
 నర మితి యావత్. ఏతేన నాయ మంగారవన్నీలః కిన్త్వింద్రనీలవ త్పరమశోభ ఇతి
 ఘోషితమ్. అథ భూషణా న్యాహ. గదా మిత్యాదినా. కరతలైః హస్తప్రదేశైః
 బహుత్వా చ్చతుర్భి రిత్యర్థః. గదాం కౌమోదకీం శంఖం పాంచజన్యం చక్రం సుద
 త్మనః ధనురపి శార్ఙ్గచ దధానం బిభ్రాణం తనౌ శరీరే పీతం వాసో వస్త్రం దధానం
 పీతాంబర మిత్యర్థః. శిరసి మూర్ధని మకుటం కిరీటం కౌస్తుభమపి సముద్రజం కౌస్తు
 భాఖ్యం రత్నంచ దధానం యద్యపి కౌస్తుభం గళే వర్తతే. నతు శిరసి తథాపి యయో
 త్లాక్షీ రరుణహరిచూడామణిరుచి రిత్యత్ర హరేః చూడామణిం కౌస్తుభ ఇత్యా
 ఖ్యాతం సర్వజ్ఞులొల్లక్ష్యణే నేతి శ్రుత్వా ప్రకృతేపి శిరసీత్యుక్త మితి జేయన్.
 యద్యా. శిరసి మకుటం దధానం కౌస్తుభంచ దధాన మర్థాద్గళే ఇతి శేషః. ఇతి
 వ్యాఖ్యేయమ్.

శ్లో॥ తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవం సకరుణం
 విలోలల్లావణ్యామృతజలధివేలాయితతనుమ్
 గుణానా మంభోధిం సుకృతనిచయం విగ్రహభృతం
 ప్రకాశా స్తన్వానం చకచకితభాసై ర్దశదిశః॥

87

తనూజానా మితి॥ పాండో స్తనూజానాం సుతానాం ధర్మాదీనాం పఞ్చనాం
 కిమ పృథిర్వాచ్యం కులదైవం వంశదేవతాభూతమ్. వేదం వాక్యం వసుదేవభణితం
 కిన్తు కవివాక్య మితి భవిష్యత్పాండవపక్షపాతిత్వవచనే నదోషః తత్ర హేతు మాహ
 సకరుణ మితి. సదయ మాశ్రితవత్సల మిత్యర్థః. అతఏవ కృపాపారావార మిత్యనేన
 నపౌనరుక్త్యమ్. విలోలల్లావణ్యామృతజలధివేలాయితతనుం విలోలతః చంచలస్య
 లావణ్యం భూషణం తేజవవాద్భి ర్బహుశాభి ర్మృదూకృతం, “చక్ష్మ
 తానన్దజనకం లావణ్య మితి” కథ్యతే ఇత్యుక్తలక్షణంసామ్యతేజః తదేవామృతం
 జలం తస్య జలధి స్సముద్రః తస్య విలోలల్లావణ్యామృతజలధేః వేలాయితా
 పారభూతా విశ్రాంతిభూమి రితి యావత్. తను శ్శరీరః యస్య తం తథోక్తమ్.
 లావణ్యనిధి మితి యావత్. గుణానా మాదార్యాదీనాం సద్గుణానా మంభోధిం
 సముద్రమ్, కల్యాణానామితి. పూర్వ పదస్యతు అపహత పాపృత్వాదయః స్వరూప
 గుణా అర్థః అస్యగుణానామితి పదస్యతు ఔదార్యాదయో మనోగుణా ఇతి వివేకః.

తస్మాన్నపౌనరు క్త్యమ్. విగ్రహభృతం శరీరధారిణం సుకృత నిచయం చతుర్దశ భువన సంబంధి పుణ్యసమూహ మివ సిత మితి గమ్యోత్ప్రేక్షా. ఏతేన యదువంశ సుకృత స్వైవాయం పరిపాకఇతి పూర్వో క్త్యంతోచస్య ఆషీ పృథ్వా దాక్షేపాలంకారో వ్యజ్యతే. తస్మాన్నపౌనరు క్త్యశంకావకాశః. చకచకిత భాసైః చకచక ఏషాం సంజాతః చకచకితాః ధగడ్గితాఇత్యర్థః. భాసాః కాన్తయః భాసో భాసి ఖగే గోష్ఠే ఇతి విశ్వః. తైః దశ దిశః దశచ తా దిశశ్చేతి సమాసః. యద్వా దశేతి భిన్నంపడమ్. దశసంఖ్యాకాః కకుభః ఇతి కర్మ. ప్రకాశాః ప్రకృష్టః కాశః దీప్తిః కాశ్యదీప్తావీతి ధాతోః పచాదిత్వాదచికాశ ఇతి రూపమ్. యాసాంతాస్తథోక్తాః. తన్వానం కుర్వాణం ఏవం విధం కిశోరంవసు దేవో న్యధ్యాయదితి పూర్వేణ సంబంధః. 87

X|| ఏన మానకదుందుభి రత్యద్భుతానుభావ మభూతపూర్వ మావిర్భూతమేన మర్భకం చతుర్భుజమవధార్య నిర్భరానంద సింధునిమజ్జన మనుభవన్నపి పునరుక్త సలిలావగాహన శ్చేతసైవ సురభిశతమవనీసుర సాద్విధాయ భగవన్త మంభోజలోచన మస్తాషీత్. తథాహి. 88

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తవిధ మత్యద్భుతానుభావ మమిత మహిమాన మభూత పూర్వం పూర్వం కథాప్యనుత్పన్న మావిర్భూత ముత్పన్నమేనం స్వతనూజ మర్భకం శిశుం చతుర్భుజం భగవన్త మవధార్య జ్ఞాత్వా చతుర్భుజమేన మర్భకం అవధార్య దృష్ట్వేతివా ఆనకదుందుభి ర్వసుదేవః నిర్భరానంద సింధునిమజ్జనం సంపూర్ణ సంకోష సాగర స్నాన మనుభవన్నపి కుర్వన్నపి ఆనందపూర్ణో భూత్వేత్యర్థః. పునరుక్తసలిలా వగాహనః పునరుక్తం పునరపికృతం సలిలావగాహన ముదకనిమజ్జనం మేనం తథోక్తః. సముద్రేమజ్జన్నపి సలిలావగాహనం పునశ్చకారేతి విరోధః తస్య ఆనందసాన్ద్రోభూతా సలిలేన్యమజ్జదితి పరిహారః. తేన విరోధాభాసాలంకారః. చేతసైవ మనసైవ శరీరస్య కరణపరతన్త్రీత్వాడితి భావః. సురభిశతం గోసహస్రం శతశబ్దోత్త్ర అసంఖ్యేయవాచీ అవనీసురసాత్ బ్రాహ్మణాథీనం దేవే త్రాచేతిసాతిప్రత్యయః. విధాయ కృత్వా భగవన్తం షాడ్గుణ్యానిధి మంభోజలోచనం పుణ్ణతీకాక్షమస్తాషీత్ తుష్టావ. స్తుతిమేవ దర్శయతి. తథాహితి తదేవ ప్రతిపాదయతీ త్యర్థః. 88

పంచభిశ్శ్లోకైః వసుదేవః అస్తాతి పురాణ ఇత్యాదిభిః.

శ్లో|| పురాణో నీరూప స్త్వమసి విగుణోనైవ వశగో
గిరాంవా నిశ్చేష్టః పరమపితృ చైతన్య నిలయః
కథంవా రజ్యంతి శ్రుతియువతయ స్త్వయ్యపి హరే
నజయ్యాతే మాయా బల భువన సమ్మోహనకరీ.

89

పురాణేతి|| హేహరే, భగవన్ త్వం పురాణః అనాడిః అసి. ఇదం సర్వత్ప్ర సంబ ధ్యతే. 'పురుషఃపురాణ' ఇతి శ్రుతేః. తథా. నీరూపః నిరాకారః విగుణః స్తత్త్వాది

గుణాశ్చహితశ్చ అసి భవసి. సనామరూపే గుణదోష ఏవ వేతి భాగవతాత్. తథా
 గిరౌ నచసాం నశగః అధనః విషయ ఇతి యావత్. నైవాసి నభవస్యేవ. “యతో
 వాచో నివర్తంతే” ఇతి శ్రుతే. నిశ్చేష్టః నిష్క్రియః అసి. నిష్కలం ‘నిష్క్రియం శాస్త్ర
 మితి’ శ్రుతే. ఏవం నిషేధముఖేన ప్రతిపాద్య విధిముఖేనాథ ప్రతిపాదయతి. అపితు
 కింతు పతం కేవలం చైతన్యనిలయః జ్ఞానాశ్రయః చిన్మాత్రమిత్యర్థః. అసి. ఇదం
 హ్యవ్యవహరపలక్షణం. “చిదానందం బ్రహ్మేతి శ్రుతే. నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేత
 నానామితి శ్రుతేశ్చ. త్వయ్యపి ఏతాదృశేషి త్వయి శ్రుతి యువతయః శ్రుతిరూపా
 స్థతుణ్యః కథంవాకేన ప్రకారేణ అరజ్యంతా రక్తాబభూవుః. శ్రుత్యవిషయ మపి
 త్వాం శ్రుతయః కథంవా ప్రతిపాదయమానుః. శాస్త్రయోనిత్యా దిత్యధికరణేనహి
 తవ శాస్త్రైక వేద్యత్వం ప్రతిపాదితం శాస్త్రం న వాగాత్మకత్వేన వాగవిషయం
 ప్రతిపాదయితుం నశక్నోత్యేవేతి కృత్వా తవ శాస్త్రయోనిత్వం దుర్బుటమితిభావః.
 ఏతేన ‘బ్రహ్మబ్రహ్మణ్యనిశ్చేష్ట నిర్గుణే గుణవృత్తయః. కథం చరన్తి శ్రుతయ
 సాక్షాత్సదృశతఃపరే’ ఇతి పరిశీల్పిశ్చారోత్రవివృతః. ప్రశ్నంసమాధత్తేన జయ్యేతి.
 భువనసమ్మోహనకరీ త్రిజగన్మోహినీ తే మాయా నజయ్యా జేతుం శక్యా నభవతి.
 ఉయ్యజయ్యావితి నిపాతనా త్సాధుః. త్వన్మాయావిభవో దుస్విజేయ ఇతి భావః.
 ఏతేన శ్రుతయో భగవన్తం ప్రతిపాదయన్తీవ మాయాబలా దస్మాకం ప్రతీ
 యతే. వస్తుతస్తు అద్వితీయే బ్రహ్మణి శ్రుతయ ఏవ నచన్తి కిముత తత్ప్రతి
 పాద్యత్వమితి అద్వైత్యానుసారేణాయ ముత్తరః. మాయావశా త్వీకృతగుణా
 త్వాం ప్రతిపాదయన్తి శ్రుతయః నతు కేవలం యత్రీకుత్ప్రాపి ‘సత్యంజ్ఞాన మనన్తం
 బ్రహ్మేత్యాదినా నిర్గుణప్రతిపాదనం వ్యంజనా వృత్త్యేన నతు సాక్షాదితి భాగవతమ
 తానుసారేణాయముత్తరః. యద్వా దుర్బుటమపి ఘటయామితి స్వీకృతదృఢప్రతిజ్ఞా
 యా త్వన్మాయా అస్తి తద్బలాత్సర్వముపపద్యతే ఇతి వా ముఖ్యోత్తరః. అత్ర శ్రుతిషు
 యువతీత్వరూపణాత్. కథంవా అరజ్యన్తేతి విరోధః ప్రతీయతే. తథాపి. త్వం నీరూపః
 సౌందర్యరహితోసి. సౌందర్యమాస్తునామ యావనమపి నాస్తీత్యాహపురాణఇతి జరత
 ఇత్యర్థఃజరతత్వమే వ్యంగీక్రియతాన్నామ గుణా అపినస స్తీత్యాహ. విగుణఇతి దుష్టఇత్యర్థః
 అస్థుదోషః. తథాపి. గిరౌమపి నైవవశగః. తాసాం వాక్యాన్యపి నశ్శ్రోషీతిభావః.
 ఏవం విధన్యాపితవ తాసామాలింగనేపి నశక్తిర స్తీత్యాహ. నిశ్చేష్టఇతి. కరచరణాదిచాల
 నేపి అశుమర్థఇత్యర్థః. అపితు కిన్తు చైతన్యనిలయః ప్రాణమాత్రసంపుక్త ఇత్యర్థః. ఏవం
 విధే త్వయి. కథం శ్రుతియువతయో రజ్యన్త ఇతి ప్రతీత్య విరోధ్య నజయ్యాతే
 మాయాబల భువనసమ్మోహనకరీత్యనేన పరిహారః. మణిమంత్రాది వంచనాత్రమాయా
 శబ్దేనోచ్యతే. తయా సర్వమిదం ఘటిత మితి భావః. అత్ర పురాణ ఇత్యాజ్ఞానేషః.
 శ్రుతియువతయ ఇత్యుతరూపకం. తదుభయోత్థాపితో విరోధాభాసోలంకారః.
 కథంవేతి స్వోక్తానురాగానుపపత్తేః నజయ్యేత్యాదినా నిషేధా దాక్షేపాలంకారః.

పూర్వప్రతిపాదిత విరోధస్య నజయ్యేతి వాక్యార్థేన సమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం
కావ్యలింగమలంకారః. ఏతేషాం యథాయథం సంకరో జ్ఞేయః. ఏతైస్సర్వైరుత్తాపితో
నిస్తయా స్తుత్యభివ్యక్తిరూపా వ్యాజస్సు త్యలంకారః. పురాణత్వాదీనాం గుణానా
మిషదోషత్వే కల్పనా లేశాలంకారః.

89

శ్లో॥ నిధిః కల్యాణానాం త్వమధిక ముదార స్సకరుణః
కృతార్థస్తే భృత్యా ఇతి చ తవ సేవాపరవశః
హృతే యత్సర్వస్వే ప్యభవ దతిరిక్తోలుజనా
త్తత్స్వాత్మలబ్ధః పరమితి హి లాభస్సమధికః.

90

నిధిరితి. త్వం కల్యాణానాం మపహత పాపృత్వాదీనాం మంగళగుణానాం నిధి
నిక్షేపః అసి. నచ నిర్గుణ శ్రుతివిరోధః. నిర్గుణః అప్రాకృత గుణరహిత ఇతి తదర్థాత్.
అన్యథా. “సవాపష పురుషో మహా” నిత్యాది శ్రుతిపాదిత మహత్త్వాదిగుణాః నిరాలం
బాస్సుప్త్యః. యద్వా పరమార్థదశాయాం నిర్గుణ ఇత్యర్థా న్న నిర్గుణ శ్రుతివిరోధ ఇతి
జ్ఞేయమ్. స్వతః కల్యాణనిధిత్వా త్వ మస్మాకం కల్యాణం దాతుం శక్నోషీతి భావః.
అత ఏవ పరికరాలంకారః. అత్ర కల్యాణానాం సువర్ణానా మితిచ గమ్యతే. ‘కల్యాణం
మంగళే స్వరే’ ఇతి భాస్కరకోశాత్. అతఏవ అధికముదారః అత్యుత్కృష్టః జీవాహి
అపహత పాపృత్వాది గుణాభావా త్వత్తోవికృష్టాః. అనేన పురుషో త్తమత్వం భగవతో
వ్యక్తమ్. అత్ర నకేవలం త్వం స్వర్ణనిధిః కిన్తు అధికముదారో దాతా. నతు పునరుబ్ధ
ఇతి గమ్యతే. ‘ఉదారో దాతృమహతో’ రిత్యమరః. నను ఏవం పురుషో త్తమత్వ మస్తు
నామ నైర్ఘృణ్యే సతి తత్సేవావ్యర్థేత్యత ఆహ. సకరుణ ఇతి. ఆశ్రితేష్వపి అపహత
పాపృత్వాది గుణాప్తక మావిర్భావముం తవ సౌశీల్యమస్తీతిభావః. అన్యత్ర కృపణ
దారిద్ర్యదుఃఖాసహిష్టు రితి గమ్యతే. తే తవ భృత్యాః భక్తాః సేవకా ఇతి చ
గమ్యతే. కృతార్థాః ధన్యాః బభూవు రితి శేషః. భృత్యేభ్యః యథాభజనం
సాలోక్యాదికం దత్వా తా కృతార్థాయామాసి ధేతిభావః. అన్యత్ర కృతార్థాః
లబ్ధధనాః ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థత్వా దప్రియోగః ప్రయోగే పౌనరుక్త్య
మిత్యాలంకారికాః. తవసేవా పరవశః త్వద్భజనాసక్తః జన ఇతి శేషః. అస్తిర్భవన్తి
పరోప్రియుజ్యమానోప్యస్తీతి భావ్యకారవచనాత్. అస్తీతిలాభః భవతీత్యర్థః. సర్వస్వే
సర్వధనేపిహృతేసతి త్వయేతి శేషః. ‘యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్యవిత్తంహారామ్యహా
మితి విష్ణుపురాణవచనా” దితిభావః, అఖిలజనాత్ ప్రాపంచిక సర్వజనాపేక్షయా
అతిరిక్తః అధికః అతి దరిద్రశ్చేతి గమ్యతే. అభవదితియత్ బభూవేతియత్ అర్థాత్
జన ఇత్యే వాత్రకర్తా. తదస్తు తత్తథాస్తామ్. నతావన్మాత్రమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః
అన్యత్ర సర్వస్వం హృత మిత్యేతావన్మాత్రమేవ నశోచసీయ మిత్యర్థః. ఆత్మాపరము
త్కృష్టం నిస్సంశయం యథాతథాలబ్ధః ప్రాప్తః ఆత్మసాక్షాత్కార ఆనీదిత్యర్థః.

ఇతిహి ఇత్యయం సమధికః ఆత్మత్కృష్టః లాభః పురుషార్థోభవతీతి శేషః. “ఆత్మలాభా
న్నపరం విద్యతే ఇతి” శ్లోకేతిత్యర్థః. అన్యత్ర, ఆత్మా స్వయంలబ్ధః ఇతి పరం ఇత్యేవ
సమధికోలాభః. పాశ్చాతా అప్యవశేషితాః నతు పునస్తేపి హృతా ఇతి పాశ్చాతావశేష
ఏన శతమోలాభః. “జీవభద్రాణి పశ్యతీతి న్యాయా” దితిభావః. అత్రవాచ్యాధే స్వభా
వోక్తితలంకారః. వ్యంగ్యాధేతు ధనాశయా ధనికముపపుతస్య దరిద్రస్య నూతన ధనాగ
మాభావేపి పాక్తన గృహాది కిచ్చిద్ధనస్యా ప్యగమసంభవా ద్విమాదాలంకారః. “ఇష్య
మాణ విరుద్ధార్థ సంప్రాప్తిస్తు విమాదన మితి” లక్షణాత్. పృభోః ఖలత్వ దోషేణ
భృత్యవధాభావస్య గుణత్వేన వర్ణనా దుల్లాసాలంకారశ్చ. “ఏకస్య గుణదోషాభ్యా
ముల్లాసోన్యస్యతే యదీతి” లక్షణాత్. ద్వయోస్సంస్పృష్టిః. 90

శ్లో॥ దురాపం త్వం మత్వా జగతి సుదృశాం వశ్య మపరై
రభీష్టాం భక్తిం తే వితత మతయో యాంతి శరణమ్
అసిశ్చేయోదాతా యది తదవలంబో దృఢతరో
నచేదేవం తేషాం నఖిలు ఫలలేశోపి భవతః.

91

దురాపమితి॥ జగతి లోకే వితతమతయః విస్తృతబుద్ధయః. నిత్యానిత్యవస్తు
వివేచన చతురా ఇత్యర్థః. సుదృశాం శోభనం దృక్ జ్ఞానం యేషాన్తేషాం భక్తానా
మితిమాపత్. వశ్య మధీనం త్వం అపరైరభక్తైః దురాపం పాప్తు మశక్యం మత్వా
జ్ఞాత్వాతే తన అభీమతా మిష్టాం భక్తిః “యోమద్భక్త స్సమేప్రియ” ఇత్యాదా భక్తి
మతః ప్రియత్వ దర్శనేన భక్తేః ప్రియత్వం కైముత్తికన్యాయసిద్ధి మితి భావః. శరణం
మాన్త్రి తక్షకత్వేన భజన్త్యర్థః. తదవలంబః తస్యాః భక్తేః కర్మణి షష్ఠీ. అవలంబః
పరిగ్రహః దృఢతరః సుదృఢః యదిస్యాచ్ఛేత్ దృఢభక్తిస్యాచ్ఛేదిత్యర్థః. శ్రేయో
దాతా మోక్షప్రదః అసి భవసి. ఏవం నచేత్ దృఢభక్తిర్నాస్తి చేదిత్యర్థః. తేషాం
సేవకానాం భవత స్సకాశాత్ ఫలలేశోపి స్వల్ప ఫలమపి నఖిలు నైవభవేత్. దృఢ
భక్తిరేవ మోక్షహేతుః నతు ఆపాతభక్తిః నాప్యభక్తిరితి ముఖ్యార్థః. యద్వా జగతి
సుదృశాం జ్ఞానినాం వశ్యం సులభమితి యావత్. ఆత్మసాక్షాత్కారస్య ఆత్మజ్ఞాన
పూర్వకత్వాత్ త్వం అపరైః భక్త కర్మతాదిభిః దురాపం నచ భక్తసులభస్య కథం
భక్తదుర్లభత్వమితి వాచ్యమ్. “భక్తిరానాయ కల్పతే ఇతి” భక్తి రాన ద్వారా భగ
వత్సాక్షాత్కార హేతుః నతు కేవలేతి కేవలాయా భక్తేరపి భగవత్ప్రాప్తావంతరంగ
సాధనత్వాత్. మత్వా జ్ఞాత్వాపి అవితతమతయః స్వబుద్ధయః జ్ఞానే అనధికారిణ
ఇతి భావః. అభీష్టాం స్వేచ్ఛా విషయా భూతాంతే త్వద్విషయాం భక్తిం శరణం
మాన్త్రి భక్తే రేవ తదభీష్టత్వేన తామే వావలంబన్తే ఇత్యర్థః. యద్వా. తే తనఅభీష్ట
మభీష్టవ దవభాసమానా మితికాక్యర్థః. “ప్రియోహి జ్ఞానినోత్తరమహం సచమమప్రియ
ఇతి” జ్ఞానస్యైవతే అభీష్టత్వాత్ భక్తిం శరణం యాన్తిత్యన్వయః కేవల భక్తిమార్గ

నిరతా భవ స్థితిభావః. ఏనం భక్తిమార్గానలంబినాం గతి మాహ. అస్థితి. దృఢతః
తదవలంబః భక్తి కర్మక పరిగ్రహః ల స్థియది. తర్హి శ్రేయసాంస్వర్గాది ఫలానాందాతా
శ్రేయోదాతా అసిభవసి. “నాన్యఃపంథా విద్యతేయనామేతి” శ్రుతేః జ్ఞానాదన్యన్న
మోక్షసాధనం, కిన్తు దృఢభక్తి స్వర్గాదిసాధన మితిభావః. తథాచ. నారాయణేతి
మ్రియమాణ ఉపైతి ముక్తి మిత్యాదావపి అన్తే నారాయణ స్మృతి మాత్రేణ
మోక్షో న భవతీతి కృత్వా ముక్తిం స్వరమితి వ్యాఖ్యాతం పశ్యశీద టికాకారైః.
ఏనం నచే ద్భక్తిపి దృఢా నా స్థితే తేషా మాపాతభక్తానాం భవతస్సకాశాత్సం
లేశోపి నభవతీతి శ్లోకార్థః. అత్ర సుదృశామితి పదశ్లేష బలాత్కశ్చనార్థః ప్రతీయతే
సుదృశాంస్త్రీణాం వశ్య మపరైర్దురాపంత్యా మృత్వా వితతమతయః సూక్ష్మబుద్ధయఃతే
అభీష్టాం ప్రేయసీం భక్తినామప్రియం శరణంయాన్తి దృఢతరః తదవలంబః భక్తి
కర్మక పరిగ్రహః స్యాద్యది శ్రేయసా మభీష్టానాం ధనాదీనాం దాతాఅసి. కామాంధాః
కిం సకుర్వ స్థితిభావః. ఏనం నచేద్యది. భవత స్సకాశా త్తేషాం ఫలలేశోపి నఖలు.
స్త్రీపరతంత్రస్య తవదర్శనస్యైవ దుర్లభత్వాదితి.

91

శ్లో॥ నాథ త్వద్గుణజాలబద్ధహృదయా భక్తా విముక్తాః కథం
సంజాతామితవేదనా అపి కథం మగ్నా సుఖాంభోనిధౌ
ధ్యానేన ప్రకృతిం తదైవ గమతా మాయామతీతాః కథం
నాశ్చర్యం జగదింద్రజాల కలనే పింఛాహి వాంఛాతప॥

92

నాథేతి॥ హే నాథ ప్రభో త్వద్గుణజాలేన సత్యకామత్వాది తావకగుణ బృ
దేన బద్ధం తద్ధ్యానశీల మిత్యర్థః. హృదయం మనః యేషాన్తే తథోక్తాః. భక్తాః విముక్తాః
విశేషేణముక్తాః కథం కేన ప్రకారేణ భవన్తి నకథ మపీత్యర్థః. లింగభంగోహి
మోక్షః లింగస్యతు ప్రధానతత్వం మనః. భగవద్గుణాసక్తస్య మనస స్సత్త్వాత్తదాసీతి
ముక్తిర్వక్తు మశక్యేతిభావః. సంజాత మమితం వేదనం జ్ఞానం యేషాన్తే సంజాతా
మితవేదనా అపి భక్తా ఇతి పదస్యాత్రా ప్యన్వయః సుఖాంభోనిధౌ ఆనన్దసాగరే మగ్నాః
స్నాతాః కథం సకలజ్ఞాన విలయేహి ఆనన్దస్య బ్రహ్మణః పరిస్ఫూర్తిర్భవతి. సుషుప్తా
వివేతి కృత్వా అమితజ్ఞానసత్త్వే కథం బ్రహ్మనన్దానుభవః నకథ మపీతిభావః. ధ్యానేన
హేతునా తేవైవ మాయాశబళిత బ్రహ్మణః ఈశ్వరస్య తేవైవేత్యర్థః. ఏవకామో
నతు శుద్ధబ్రహ్మణ ఇత్యవధారణం లభ్యతే. ప్రకృతిం స్వభావం సత్యకామత్వాదికం
గమితాః ప్రాప్తాః ధ్యానేన కర్తా గమితాః ప్రాప్తా ఇతివా భక్తాః మాయాం సత్య
కామత్వాది స్వభావహేతుభూతాం దర్పణ సదృశీం మాయామతీతాః అతిక్రాంతాః
కథమ్. లోకే ధ్యాతుర్ధ్యానేన హేతునా ధ్యేయాత్మకత్వప్రాప్తిః దృష్టా. తద్వత్ ప్రకృతేః
ధ్యానగోచర ఈశ్వర ఏవ నతుబ్రహ్మ. అవిషయత్వాత్. ఏనం సః ఈశ్వర
ధ్యాత్వేనా మిశ్వరాత్మకత్వం భవతీతి సిద్ధమేవ. ఈశ్వరస్తుమాయావీ నతుబ్రహ్మనన్ని

తామ్రము. అతః త్వద్భక్తా అపి మాయాన ఏవ నతుమాయాతీతాః ఉక్తంచ సగుణ
ముక్తా (సాతుప్యే ఇత్యర్థః) జగద్వ్యాపారవర్జమితి భగవద్భి ర్వాసపాదైః జగద్వ్యా
పాతం వినా ఈశ్వరసారూప్యం సగుణోపాసకానాం భవతీతి ధ్యానం నామ సగుణో
పాసనంహి నిర్గుణే ధ్యాత్మధ్యాధ్యేయత్రయాభావాత్ ఇతి భావః. ఇత్యేతేషు విరో
ధేషు స్మయమానం ప్రత్యాహ నాశ్చర్యమితి. అత్యాశ్చర్యం నకర్తవ్యమితిభావః.
కుతః. తవ వాంఛా ఇచ్ఛా జగదింద్రజాలకలనే జగదేవేంద్రజాలం మాయాకృత్యం
తస్యనిర్మాణే పింఛాహి బర్హతుల్య మిత్వర్థః. సాదృశ్యాక్షేపా నిదర్శనాలంకారః.
యథేంద్రజాలికః పింఛాభ్రమణ మాత్రేణ గగనే సముద్రాదికం రచయతి తద్వదిచ్ఛా
మాత్రేణ అచింత్య నిర్మాణం జగద్రచయత స్తవ నకించిదపి దుష్కరమిత్వర్థః. మాయా
కార్యేస్మిన్ జగతి బంధాదికం యథామిథ్యా తథా ముక్త్యాదిక మపి మిథ్యైవ. వస్తుతః
నజగద స్తి నాపితత్కృప్తో జీవానాం బంధః నాపి తస్మోక్షః. అద్వితీయస్య బ్రహ్మణ
స్సజై కరూపత్వాదితి పరిహారః. అతఏవ ఆక్షేపాలంకారః. యద్వా. హేనాథ త్వద్గుణ
జాతేన తావకరజ్జసంతానేన బద్ధం సందానితం హృదయం వక్షః యేషాన్తే తథోక్తాః
భక్తాః విముక్తాః త్యక్తాః కథమితివిరోధః. త్వద్గుణజాలే తావకమంగళ గుణగణే బద్ధ
మాసక్తం హృదయం యేషాన్తే తథోక్తాః భక్తాః విముక్తాః సగుణముక్తింప్రాప్తా ఇతి
తత్పరిహారః. సగుణ ముక్తా మనస్సత్త్వాంగీకారాత్. అథవా. త్వద్గుణజాల బద్ధహృద
యాస్సన్తః భక్తాః క్రమేణ సర్వవాసనాక్షయే జాతేసతి కైవల్యం ప్రపద్యంతే ఇతివా
విరోధపరిహారః. ఏవం సంజాతా అమితావేదనా వ్యథా యేషాన్తే తథోక్తా అపి
సుఖాంభోనిధౌ మగ్నాః కథమితి విరోధః. ఉత్పన్నామిత జ్ఞానాస్సన్తః పశ్చాత్తదపి
సాధనభూతం జ్ఞానం త్యక్త్వా నీరోదయానన్తరం కూప ఖానకాపి ఖనిత్ర మివేతి భావః
సుఖాంభోనిధౌ స్వస్వరూపే మగ్నాః భవన్తి నివాత స్థితదీపవ త్తిషస్థితి తత్పరిహారః.
ధ్యానేన తవైవ ప్రకృతిం మాయాం గమితాః మాయా మతీతాః కథమితి విరోధః.
ధ్యానేన బ్రహ్మోపాసనయా సోహమిత్యనయా తవప్రకృతిం సచ్చిదానన్దలక్షణం పర
మార్థ స్వభావం గమితాః అత ఏవ మాయాం త్రిగుణాం ప్రకృతిమతీతాః నిరస్తా
విద్యా భవ స్థితి తత్పరిహారః ఇతి విరోధాభాసాలంకార త్రయమ్. ఏవ మాతతః ప్రతీ
తానపి విరోధాన్ సమాధత్తే నాశ్చర్య మిత్యాదినా. నాశ్చర్యం విరుద్ధ ధర్మాణా
మ ప్యేకత్ర సమావేశన మత్ర నాద్భుత మితి భావః. కుతః తవవాంఛా జగదింద్ర
జాలకలనే పింఛాహి. మాయా వశాద్దుర్బల మపి సర్వం సుఖుటం భవతీతి భావః. 92.

శ్లో॥ ప్రాప్తా స్తమఃపరిచయా ద్విరసం భవాంధుం
నిర్మాంతుతే గుణగణా నవలంబ్య ధీరాః
మగ్నోత్మనాం త్వయి సుఖాంబునిధౌ వమీపాం
సంభావనాపి నిరయస్య కథం పున సస్మ్యత్.

ప్రాప్తా ఇతి॥ ధీరాః ప్రాజ్ఞాః ధర్మశ్చ తమః పరిచయాత్ తమోగుణ ప్రాచ-
ర్యాదేతోః అంధకార ప్రాకట్యాచ్చ విరసం నిసారం నిర్జలంచ భవాంధుం సంసా-
రూపం కూపం “పుంస్యేవాంధుః పిహిః కూప” ఇత్యమరః. ప్రాప్తాస్సంతః తత్ర
పతితాస్సంత ఇతి యావత్. తే తవ గుణగణా సత్యసంకల్పత్వాది గుణసమూహా
రజ్జుసమూహంశ్చ అవలంబ్య ధ్యాత్వా ధృత్యేతి చ నిర్యాన్తు నిర్గచ్ఛన్తు నిర్గమన్తు
యక్త మిత్యరః. సుఖాంబునిధౌ ఆనన్ద సముద్రే త్వయి మగ్నాత్మనాం మగ్నస్వరూ-
పాణాం త్వదైక్యం ప్రాప్తానామితి యావత్. మగ్నశరీరాణాంచ అమీషాం ధీరా-
ణాం పునః భూయః నిరయస్య త్వతో నిర్గమనస్య పునరావృత్తేరితి యావత్. సంభా-
నాపి ఉత్పేక్షాపి ఉహాపీతియావత్. కథంస్యాత్ నకథమపి కైవల్యం ప్రాప్తానా-
ం పునరావృత్తిర్నేతిభావః. అంధకారే నిర్జలకూప పతితో దృష్టః రజ్జ్వదీ నవలంబ్య
కథంచి నిర్గచ్ఛత్. మధ్యే సముద్రం మగ్నస్వతు న పునరావృత్తి రిత్యప్రకృత్యా
తాత్పర్యమ్. అత్ర భవాంధుమితి. త్వయి సుఖాంబునిధా వితిచ రూపకద్వయం తచ్చ
శేషోత్థాపితమ్ సంసారస్య కూపత్వ రూపణేనభగవత స్సముద్రత్వరూపణేనచ “పాదోస్య
విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి” ఇతి “పురుషసూక్తార్థ స్సంగృహీత ఇతి వేద్యమ్”
భ్రాంతిమూలత్వా దపరమార్థస్య సంసారస్య నివృత్తిః, పరమార్థస్య కైవల్యస్వతు
ననిత్య ఇతివివేకః. అత్రకూపపతితా అపి నిర్గచ్ఛన్తి. త్వయితు సముద్రవత్సతితాస్స
ననిర్గచ్ఛన్తి కిన్తు తత్రైవమియన్తే. అహో తవ ఘాతుకతేతి భగవతో లేశేన నిన్ద-
వ్యజ్యతే. తయాచ నిన్దయా భగవతః స్వాత్మదాత్మత్వ రూపా స్తుతి ర్వ్యజ్యతే ఇతి లేశో-
త్థాపితా వ్యాజస్తుతిః

93

ఉపసంహరతి.

శ్లో॥ ఇతి స్తావంస్తావం ప్రతిముహు రనంసీ మురరిపుం

దృశా పాయంపాయం చిరమపి నసౌహిత్య మగమత్.

సుఖం ధ్యాయంధ్యాయం కృతిన మయ మాత్మాన మభజ

ద్విపుం స్మారంస్మారం వ్యథిత పర మత్వాహితమపి॥

94

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ అయం వసుదేవః మురరిపుం భగవన్తం స్తావం
స్తావం స్తుత్వా స్తుత్వా “అభీక్ష్యేణముల్” “నిత్యవీప్సయోతి” ద్విర్భావః. ప్రతిముహుః
ముహుర్ముహుః “వీప్సయామవ్యంబూభావ” “అవ్యయం విభక్తేతి సూత్రపఠిత యథా-
ర్థేషు. వీప్సయా మన్తర్భావాత్”. ఉదాహృతంచ తత్రైవ ప్రత్యర్థమితి. “అనంసీత్.
ననామ” “ణమప్రహృత్వై ఇతిధాతోర్లుజ్” “గమ్యమ్ననమోరమిరితినమః” “అనిత్వేనలు-
జిసిచ ఇడాగమాభావాత్ ఇట-ఈతేతి నసలోపః” తథా. దృశా దృష్ట్యా చిరమపి
చిరకాలమపి పాయం పాయం పీత్వా పీత్వా మురరిపు మిత్యే వాత్రాపికర్మ. అయ-
మితేతు కర్తా. సౌహిత్యం తృప్తిం నాగమత్ సౌపా. తథా. అయమ్ ఆత్మానం స్వ-

కృతినం పుణ్యనస్తం ధ్యాయం ధ్యాయం ధ్యాయత్వా ధ్యాయత్వా. అహమతీవకృతీ అన్యథా
కథం మమ భగవతా పుత్రీత్వమితి మత్వేత్వర్థః. సుఖమానంద మభజ దాప. తథా
అయం రిపుం శత్రుం కంసం స్మారం స్మారం స్మృత్యా స్మృత్యా పరమత్వస్థ మత్యా
హితం మహాభయంచ వ్యథిత అకరోత్ ప్రాపేత్వర్థః. కంసా దస్యార్భకస్య భయ
మాశంకితవానితి భావః, 94

గ|| తదను దేవక నందనాపి ముకుంద మమందానందకందళిత మభివంద్యచ
సుధాసారసారతరాభి రమితస్తుతిభి రిథ మేనం ప్రార్థయత|| 95

తదన్నితి|| తదను వసుదేవస్తుత్వనస్తరం దేవక నందనా దేవకీచ అమందేన
అభి కేన ఆనందేన కన్దళితం సంజాతకన్దళం స్వభక్తవసుదేవవాఙ్మరందాస్వాదనేన
ముదిత మిత్వర్థః. ముకుందం కృష్ణం. సుధాసారా ఇవ అమృతధారా సంపాతా ఇన
సాతతరాః అధికస్వాదాః తాభిః తథోక్తాభిః అమితాభిః అమూల్యాభిః స్తుతిభిః స్తవైః అభి
వంద్య స్తుత్వా చాన్నమస్కృత్యేత్వర్థః. ఇత్థంవక్ష్యమాణ ప్రకారేణ ఏనం కృష్ణం
ప్రార్థయత యయాచే “ప్రపూర్వకాదర్థ ఉపయాచాయామితిథాతోర్ల జ్.” “చురా
దిత్వాత్వా రేణిచ్.” అర్థవేద సత్యానామాపుగితి ఆపుగాగమస్తు నాస్యభవతి. “తవర్గ
చతుర్థోపథస్యైవార్థ తే తద్విధానాత్.” అయన్తు తవర్గద్వితియోతోపథఇతి వివేకః. 95

ప్రార్థనామేన దర్శయతి గద్యద్యయేన.

గ|| భగవన్ననుభూతచర మభిరూపం రూప మిదం సునిరూపం మాదృశాం
మాకుర్వీథాః. 96

భగవన్నితి|| హే భగవన్ షడ్గుణనిధే అననుభూతచరం పూర్వమననుభూతం
“భూతపూర్వేచరత్.” అభిరూపం సుందరం ఇదం పరిదృశ్యమానం శంఖచక్రాది విభూ
షితం రూప మాకారం మాదృశాం మామివపశ్యన్తి యాంస్తే మాదృశః తేషాం
మాంసచక్షుషామితిభావః. సునిరూపం సుఖేన దృష్టుం యోగ్యం సులభమితి యావత్.
మాకుర్వీథాః మాకురు. మాదృశాం దుర్లభం కుర్వీత్యర్థః. ఇదం రూపముపసంహ రేతి
భావః. 96

గ|| అపితు తనయవిరహదూయమానమానసామేనామానందయతు రిపు భయ
మపి పరిహరతు భవానితి|| 97

అపిత్వితి|| అపితు కింతు తనయానాం కంసనాశితానాం షడ్గుణం పుత్రాణాం
విరహేణ వియోగేణ దూయమానం ఉపతప్యమానం మానసం యస్యాస్తాం తథోక్తా
మేనాం దీనాం మాం అనాథాం మామితివా భవా నానన్దయతు సంతోషయతు.
భార్యావిరహ దుఃఖం పునర్భార్యాన్తర సంపర్కేణ యథానశ్యతి తద్వత్ప్రీతి విరహ
దుఃఖం మనః పుత్రాన్తర సంపర్కేణైవ నశ్యతి నత్వన్యధేతికృత్వా త్వమ్మమ పుత్రో

భూత్యా మద్దుఃఖ మపనుదేతి దేవకీప్రార్థనా. ఏవం యది మదుక్త్యా భవాన్ ప్రాకృత శిశుః కేవలం భవసి తర్హి కంసాద స్తి భయమితి తత్సరిహారం ప్రార్థయతే. భవాన్ త్యో రిపుభయమపి కంసాద్భీతి మపి పరిహరతు. అపహరేత్యర్థః. ఇతీతిపదస్య ప్రార్థయతేతి పూర్వేణాన్వయః॥ 97

గ॥ ఏవ మభిదధానౌ తనయ విరహకాతరా మాతాపితరా మురశాసన స్సాదత మిద మవాదీత్. 98

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అభిదధానౌ ప్రార్థయమానౌ తనయానాం విరహ ద్వియోగా త్కాతరా భీతౌ మాతాచ పితాచ మాతాపితరా తౌ ప్రతిముఖ శాసనః విష్ణుః సాదరం సప్రేమ యథా తథా ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మవాదీత్ ఉవాచ. 98

శ్లో॥ పురాఖిలు యువాం పృశ్ని సుతపోనామధారయా
తపః పరమతప్యేథాం తేన ప్రముదితో భవమ్. 99

పురాఖిల్వీతి॥ ఖిలు ప్రసిద్ధాః పురా పూర్వజన్మని, పృశ్నిశ్చ సుతపాశ్చ పృశ్ని సుతపసావితి నామనీ అభిధే ధారయత ఇతి పృశ్ని సుతపోనామధారయా పృశ్ని స్సుతపసః పత్ని యువాం పర మత్కృష్టం తపః అతప్యేథామ్. తప్తవంతాః చక్రతు రిత్యర్థః. తేన తపసా ప్రముదితస్సంతుప్తః అభవమ్. ఇహ అహ మి త్యాక్షేప్యతే. 99

శ్లో॥ పుత్రైః పురా భవామితి యువయో ర్వర మప్యదామ్
తేనాహ మిహ జాతోద్య భవత్ప్రియవిధిత్సయా. 100

పుత్రై ఇతి. పుత్రైః పురాభవామి భవిష్యామి “యావత్పురేతి లట్” ఇత్యేవం యువయోః “సప్రమదానత్వా చ్చతుర్థ్యా భవితవ్యత్వేపి శేషత్వ వివక్షయా వష్టి.” వశ మదామపి దత్తవా నభవమ్. తేన వరప్రదానేన హేతునా భవత్ప్రియ విధిత్సయా యువ యోః ప్రీతివిధానేచ్ఛయా తదర్థ మిత్యర్థః. ఇహ అస్మిన్ జన్మని అత్రలోకే ఇతిహా అద్య అధునా జాతః ఉత్పన్నః అభవ మితి శేషః. 100

శ్లో॥ యావ న్మమానుభావేన తరథశ్శోకవారిధిమ్.

నందవ్రజ మహా నేయ స్సాంప్రతం సంప్రతారణాత్. 101

యావదితి॥ మమానుభావేనకప్రభావేనరణేన హేతునావా శోకవారిధిం దుఃఖ సాగరం యావ త్తరథః తరిష్యథః. యువామిత్యస్యాక్షేపః. యువాం శోకవారిధిం తీర్ణా భవిష్యథ ఇత్యర్థః. “యావత్పురేతి లట్.” సాంప్రత మధునా సంప్రతారణాత్ వంచ నాత్ సర్వం జనం ప్రతార్యేత్యర్థః. అహం నందవ్రజం నందస్యఘోషం నేయః ప్రాప్సమీయః. వసుదేవేనేతి శేషః. “సీహృక్పష్పహమితి నయతే ద్ద్వికర్మకత్వమ్”. 101

శ్లో॥ ఏవం వ్యాహృత్య భగవాన్ | బభూవ ప్రాకృత శ్శిశుః
రోడితిస్మ తత స్తారం | తారకో భవవారిధేః.

102

ఏవమితి॥ భగవాన్ విష్ణుః ఏవ ముక్తరీత్యా వ్యాహృత్య అభిధాయ, ప్రాకృతః
ప్రాకృతి పరతన్త్రః శిశురర్చకః బభూవ ఆసీత్. తతః శిశుభావ ప్రాప్త్యనంతరమ్. భవ
వారిధేః సంసారరూప సముద్రస్య తారకః సంతారయితా భగవాన్ తారమత్యంతం
రోడితిస్మ రురోద “లట్ స్మే ఇతి విడక్లేలట్” శిశవోహి భువిపతిత్వా ప్రాక్తనం జ్ఞాన
మపహృతమితి భృశం రుద స్థితి ప్రసిద్ధిః శిశుభావప్రాప్త్యా భగవానపి తథా రురోదేతి
భావః. అత్ర భవ తారకోఽపి తారం రురోదేతి విరోధః. లీలానిశుత్వాదితి
పతిహారః.

102

శ్లో॥ మాయాపి నందజాయాయా | మజాయత తదా హరేః
తయా విమోహితాః కంస | పురాంతః పురరక్షిణః.

మాయాపీతి॥ తదా తదానీం హరేః కృష్ణస్య మాయాపి యోగమాయాపి
నందజాయాయాం నందస్య పత్న్యాం యశోదాయా మజాయత కన్యకారూపేణ ఆసీత్
తయా బాలికయా కంస పురాంతః పురరక్షిణః కంసపురే మధురానగరే యదన్తః
పుత్రం గర్భగృహం దేవకీవసుదేవ బద్ధనాగారమిత్వర్థః. తత్రైవ దేవక్యాః ప్రసూత
త్వాత్. అన్యథా వసుదేవస్య భగవద్దర్శనమేవ నఘటితేతి దిక్. తస్యరక్షిణః పాలకాః
విమోహితాః మోహంప్రాప్త్యాః బభూవురితిశేషః తేషాం జాగరూకత్వేతు భగవతో
నశ్చనృజనయనం నసంభవేదితి భావః.

103

గ॥ సమనంతర మానక దుందుభిరపి జనార్దన ప్రచోదనేన నందమండిర
ముఖాత్తుకామ సత్రణమేవ విగళితనిగళబంధ సూతికానికేతనాద్వినిర్గత్య గత్యను
కూల మయత్నసంభూత మరరవిఘటన ముపలక్ష్య ఘణిపతిఘణాగణనివారితవారి
ధాత మఖిలంబిత మంతఃపురతః పురతోరణతోపిచ నిష్క్రమ్య తరణితనూభవ మతి
స్పృష్టసత్తణి మంతరేణ తరణి మతిలంఘ్య నందవృజ మవజగాహే॥

104

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం నందజాయాయా మూయోదయానన్తరమ్.
భగవతః ప్రాకృత శిశుభావాపత్త్యనన్తరమితివా. ఆనక దుందుభిరపి వసుదేవశ్చ,
జనార్దన ప్రచోదనేన శ్రీ కృష్ణ నిదేశేన నందమండిరం నందగోపవృజ
ముప తూతుకామః గన్తుకామః “తుం కామ మనసోరపీతి” మలోపః. తత్రణ
మేవ జిగమిషా సమకాల ఏవ విగళితనిగళ బంధః భృష్టశృంఖలాబంధః కృష్ణాను
గ్రహణేతి భావః భూత్వేతిశేషః. సూతికా నికేతనాత్ అరిష్టాత్ ప్రసూతి గృహ
నిత్యర్థః. వినిర్గత్య నిష్క్రమ్య గత్యనుకూలం గమనానుకూల మయత్నసంభూత
మృషయతోద్భిత మరరవిఘటనం కవాశే బంధాభావ ముపలక్ష్య దృష్ట్వా భగవదను
గ్రహేణ ప్రయత్నం వినైవ కవాశేషు విఘటితేషు సత్స్వితీభావః ఘణిపతేః శేషస్య

ఫణాగణేన స్ఫటాసమూహేన నివారితాః అపహృతాః వారిధారాః నర్మధారాః యస్మిన్
కర్మణి తద్యథా తథా. తథోక్తమ్. తదానీం శ్రావణమాసత్వేన వర్షేనతి తద్దారాః
ప్రాకృతశిశుం భగవన్తం బాధేరన్నితి శంకయా భగవాన్ శేషః స్వఫణాగణేన భగవత
ఆతప్రతాయతేస్మేతి భావః. అవిలంబిత మతిత్వరితం యథా తథా అన్తఃపురతః గర్భ
గృహాత్ పురణోరణతః పత్తన బహిర్వారాచ్చ సకాశాత్ నిష్క్రమ్య నిర్గత్య తరణి
మన్తరేణ నానం వినా “అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా” అతిస్పృష్ట సరణిం దత్తమార్గాం
తరణి తనూభవం సూర్యసుతాం యుమునానదీ మతిలంఘ్య తీర్త్వా నందవ్రజం నంద
ఘోష మవజగాహే వివేశ.

104

శ్లో॥ నందవ్రజం శౌరి రుపేత్య తత్ర శిశుం యశోదా శయనే నివేశ్య

తస్యా స్సమాదాయ సుతా మథాశు వివేశ హర్షేణ నిజం నివేశమ్. 105

నందేతి॥ శౌరి ర్వసుదేవః నందవ్రజముపేత్య ప్రాప్య ప్రవిశ్యేతి యావత్. తత్ర
వ్రజే యశోదాశయనే యశోదాయాః నందపత్న్యః శయనే శయ్యాయాం నివేశ్య
సాపయిత్వా అథతతః తస్యాః యశోదాయాః సుతాం కన్యాం సమాదాయ గృహీత్వా
హర్షేణ కృతకార్యత్వా త్సంతోషేణ నిజం స్వకీయం నివేశం నదనం వివేశ ప్రాప్.
యథాపూర్వం బంధనాగారం ప్రవిష్ట ఇతి భావః.

105

శ్లో॥ తామసా నిజదారాణాం | నిధాయ సవిధే తతః

చరణౌ నిగ్దై రాశు | యథాపుర మనహ్యత.

106

తామితి॥ అసౌ వసుదేవః నిజ దారాణాం స్వభార్యాయా సవిధే సమీపే తాం
యశోదాకన్యాం నిధాయ సాపయిత్వా తతః నిధానానన్తర మాశు త్వరయా
యథాపురం పూర్వవత్ చరణౌ స్వసాదౌ నిగ్దైః శృంఖలాభి రనహ్యత బబంధ. ణహ
బద్ధనే ఇతి ధాతోర్లజ్.

106

శ్లో॥ ఆద త్తనందరమణీ వసుదేవసూనా

వానంద మాత్మజధియాభర మమూల యాయత్

తత్రైవ నిర్విశయయా పరతాధియాపి

తాదృగ్విధం కిమనయా సులభం సుఖంస్యాత్.

ఆదత్తేతి. నన్దరమణీ నన్దపత్నీ యశోదా వసుదేవసూనౌ వసుదేవ పుత్రే
శ్రీకృష్ణే. భ్రమమూలయా భ్రాన్తి హేతుకయా ఆత్మజధియా ఆత్మజ సూను రితి ణీః
బుద్ధిః తయా హేతునా యదానన్దం సుఖమాదత్త ప్రాప్. స్వపర్యంకస్థం వసుదేవసూనుః
స్వసూను మ్మత్వా యదానన్దం ప్రాప్తేతి భావః. తాదృగ్విధం తత్తుల్యం సుఖం తతపవ
వసుదేవసూనా దేవ నిర్విశయయా నిస్సందేహయా పరతా ధియాపి పరమాత్మత్వ
బుద్ధ్యాపి పరోరి “పరమాత్మనో రిత్యభిధానాత్. అనయా యశోదయా సులభం
సుఖేన లబ్ధం యోగ్యం స్యాత్కిమ్ నస్యాదేవ. అయం శిశు స్సాక్షౌ త్వరమేశ్వర

ఏవేతి తత్త్వజ్ఞానోదయేపి న పూర్వోక్తం విధం సుఖం స్యా దితిభావః అత్ర వాస్తవార్థస్తు నస్తరమణీ భ్రమమూలయా అవిద్యాకృత మనాత్మని దేహదా వాత్మజ్ఞానం ఆత్మని సచ్చిదానందే దుఃఖత్వాదిజ్ఞానశ్చ భ్రమ ఇత్యుచ్యతే. సః భ్రమః మూలం కారణం యస్యా స్తయా వసుదేవసూనా వాసుదేవే భగవతి పరమకారణే అనాదౌ పరమపురుషే శ్రీకృష్ణే ఆత్మజ్ఞానయా “దేహః దేహణాభిజాయతే” ఇతి జాతవ్యవహార విషయః దేహఏవ నతు జీవః “అజ్ఞో నిత్య శ్శాశ్వ తోఽయం పురాణఇతి” శ్రుతేః ఏవంసః జహత్సేనాం భుక్తభోగా మజ్ఞోన్య ఇత్యుక్తలక్షణస్య సర్వసాక్షీణ ఈశ్వరస్య కథం జన్మ యేన తస్మిన్ యశోదాపుత్రీత్వ వ్యవహార స్సాన్సిత తస్మాత్ శ్రీకృష్ణో మమాత్మజ ఇతి యశోదాయా బుద్ధిః భ్రమఏవ నతు ప్రేమేతి భావః యదానన్ద మాదత్త “ఆత్మాహి తావత్ప్రేమాస్పదః ఆత్మనస్తు కామాయనర్సంప్రియంభవతీతి? శ్రుతేః తస్మాదపి గౌణాత్మా ప్రాకృతపుత్రాదీరపి పరప్రేమాస్పదః లోకే తథా దర్శనాత్ తస్మా దేతస్మాచ్చ పరమప్రేమాస్పదఏవ పరమాత్మేతి కృత్వా తథావిధే పరమాత్మని గౌణాత్మబుద్ధ్యాపి యశోదాయా జాత ఆనన్దః ప్రాకృతానన్దా దతిరిక్త ఏవేతి భావః ఇదమేవ అర్థాపత్తిముఖేన ప్రథయతి తత్త్రై వేతి అర్థః ప్రాగ్వాదేవ పరమాత్మని శ్రీకృష్ణే దృఢయా పరమాత్మబుద్ధ్యాపి ఏవం విభానన్దో న స్యాదేవేతి కిముత ప్రాకృతానన్దస్య తత్త్రైల్యశంకేతి భావః.

107

౧॥ సమనంతర మంతఃపురద్వా రేషు పురగోపురేషు చ యథాపుర

మావృతేషు బాలికాకలకల మాకలయ్య నిలయపాలికా సుత్వర

మవబుధ్య కంసాయ సుతావతరణం న్యవేదయన్.

108

సమనంతరమితి. సమనంతరం నన్దవ్రజే కృష్ణప్రవేశనానంతర మిత్వర్థః అన్తఃపురద్వా రేషు పురగోపురేషు పత్తనబహిర్ద్వారేషు చ యథాపురం పూర్వవదావృతేషు ఘటితేషు సత్సు బాలికాయాః దేవకీశయనస్థాపితయశోదాసుతాయాః కలకలం తాదృశ ధ్వని మాకలయ్య శ్రుత్వా సత్వరం సవేగ మవబుధ్య స్వాపా దుత్థాయేత్వర్థః నిలయ పాలికా గృహరక్షిణ్యః కంసాయ కంసంప్రతీత్వర్థః సుతావతరణం పుత్రికోదయన్యవేదయన్ విజ్ఞాపయమాసుః దేవకీ కుమారీ మజనయ దితి కంసంప్ర త్యూచితే ఇతి భావః.

108

౧॥ సాపి తద్వచననిశమనసమయ మశనిహత ఇవ ధారాధర

స్సమధికగతహృదయవేదన స్సమజని నిజవిలయహేతు రంతక

ఇతి సాతంకః పంకనిమగ్నపద ఇవ ద్విరదః క్యత్యాఽకృత్య వివేక

మకలయన్ ద్వివిధమ ప్యర్థిష్ట మాసాదయన్ వ్యాసాదనాయ

దేవకతనయాం తనయా మయాచిత సాపి సాపాశయ మేనం

ప్రత్యవాదీత్.

109

సోపీతి. సోపి కంసోపి తద్వచననిశమనసమయం తాసాం వాక్యశ్రవణకాలేపివ “శమో
దర్శనేతిశ్రవణేమిత్త్వాన్నిశమన మిత్యత్ర హాస్యః” అశనిహతః వజ్రాయుధక్షతః
ధారాధర ఇవ ధరాధరపివ ధారాధరః “స్వాగ్ధో” ధరాధరఇతి పాతస్తు సుగమః
పర్వతఇవ. సమధిగతహృదయవేదనః ప్రాప్తమనోవ్యధస్సన్ నిజస్య స్వస్యమమేత్యర్థః.
విలయస్య నాశనస్య హేతుః కారణభూతః అంతకః మృత్యుః సమజని జాతః ఇతి
సాంతకః సభయస్సన్ పంకనిమగ్నపదః పంకే కర్తమే నిమగ్నాని మగ్నాని పదాని
చత్వారః పాదాః యస్య స తథోక్తః ద్విరదః గజఇవ కృత్యాకృత్యవివేకం ఇదం
కృత్య మిద మకృత్య మితి కర్తవ్యాకర్తవ్యభేదజ్ఞానం అకలయన్ ఆజానన్సన్
ద్వివిధం ద్వే విధే రీతీ యస్య తం తథోక్త మరిష్టం సూతికాగృహ మశుభం చేతర్థః
“అరిష్టం సూతికాగారే తక్రేచాప్యశుభే శుభఇతి” వైయజ్ఞస్తీ ఆసాదయన్ భజన్సన్
వ్యాపాదనాయ హింసనార్థం దేవకతనయాం దేవకీం తనయాం సుతా మయాచతే
ప్రార్థయత “దుహ్యచిప్రచ్ఛితి యాచితి ద్వికర్మకః” సాపి దేవక్యపి ఆపిశ్చార్థః పాపా
శయ కలుషబుద్ధిం “అథత్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖానివేత్యమరోక్త్యా పాపశోభోఽత్ర
పాపవద్ద్రవ్యపరః” “యద్వా పాప మాశయే యస్య స పాపాశయః చక్రపాణి రితి
వత్సమానః” ఏనం కంసం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ.

109

శ్లో॥ భూయాంసో నిహతా స్సుతా మమ సుధాధామాననా మాననా
యోగ్యా భీరు రసా వసావి సపది ప్రేమా సమాలంబ్యతామ్
క్లేశం మా నయ మానయ స్వభగినీం దూనా మనూనాధినా
నోసింఛంతి ధరాధరాలి మశెస్త్తోపేపి ధారాధరాః.

110

భూయాంస ఇతి. సుధాధామాననాః చన్ద్రవదనాః మాననా యోగ్యాః గమ్మానార్తాః
భాగినేయత్నా దితి భావః భూయాంసః బహవః షడితిభావః మమసుతాః పుత్రాః
నిహతాః నాశితాః త్వయేతిశేషః అత్ర హేకంస! ఇతి సంబోధనే కర్తవ్యేపి దుష్ట
తయా తన్నామగ్రహణస్య అమర్షయా దేవక్యా తథా నసంబోధిత మితివేద్యమ్.
అసోఇయం భీరుః కన్యా “క్షూపభీరు కులకు స్తలబంధాదిత్యభియుక్తోక్తే ర్హాస్వా
న్తోయం భీరుశబ్దః” అసావి అసూత “సూశేః కర్మణి లుప్” మయేతిశేషః సపది
ఇదానీం ప్రేమా స్నేహః సమాలంబ్యతాం గృహ్యతాం త్వయేతిశేషః నష్టపుత్రా
యాం మయి అనాథాయా మస్యాం చ ప్రేమ గృహణేతి భావః. భగినీం మాం
క్లేశం కష్టం మానయ నప్రాపయ ‘నీహృక్ప్రష్వహ మితి నయతిర్ద్వికర్మకః’ మాబ్ధర్థ
కోయం మాశబ్దః భగినీ మితి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభయత్రాన్వేతి అనూనాధినా
అధికమనోవ్యధయా పుంస్యాధిర్మానసేవ్యభేత్యమరః. దూనాం పరితప్తాం భగినీం
సోదరీం మాం మానయస్వ పూజయ పుత్రికాసమర్పణ మేవ మమపూజేతిభావః
నను పుత్రిహంత త్వేన త్వత్ప్రీడాహేతో ర్మమ కథం త్వర్మాననమతఆహ. నోసింఛన్తితి

అశనిష్టోపేషి వజ్రదాహే క్రిమమాణే సత్యపి కృతేసత్యవీతివా అశనినాదగ్ధావ్
 పీత్యర్థః ధారాధరాః మేఘాః ధరాధరాభిం పర్వతబృన్దం నోసించతీతి కాకుః ఆద్రికృర్వ
 స్త్యేవేత్యర్థః అర్ధాస్తరన్యాసాలంకారః. 110

X|| ఏవ మతికరుణ మాలపంతి మేనా మానకదుందుభి మపి దీనారవ
 ముఖరితహరిదంతర మవిగణయ్య స్తనంధయీ మాదాయ పరిశిలా
 తల ముత్పాత్య పాతయితు మారభత. 111

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా అతికరుణాంత్యస్తదీనం యథాతథా ఆలప స్తీం విలపస్తీ
 మేనాం దేవకిందీనారవముఖరితహరిద స్తరం దీనారవైఃకృపణవిలాపైః ముఖరితాని శబ్దా
 యమానాని హరిద స్తరాణి దిజ్జమధ్యభాగాః యస్య తం ఆనకదుందుభి మపి వసుదేవం
 చ అవిగణయ్య అగణయిత్వా ఉభా వపి తిరస్కృత్యేత్యర్థః స్తనంధయీం స్తనం
 లక్షణయా స్తన్యం క్షీర మిత్యర్థః ధయతీతి పిబతీతి తథోక్తా తామ్ “నాసికాస్తనయో
 త్థాఢేహోరితి స్తనేధేబఃఖిన్ అగుర్ద్విష మితి ముమ్ టిర్ధేతి జీప్” బాలా మిత్యర్థః
 ఆదాయ గృహీత్వా ఉత్పాత్య ఉపరి విక్షిప్య పరిశిలాతలం పాషాణప్రదేశే విభక్త్యర్థే
 ఽవ్యయీభావః పాతయితుం తేస్తు మారభత ఉపక్రమతేస్మి. 111

శ్లో|| అబలా య ద్వేషకజా న తత స్సోయం శృణోతు తద్వాణీమ్ |
 ఆనకదుందుభిశబ్దం నాశ్రౌషీ దేష విస్మయా యైతత్ || 112

అబలేతి యద్యస్మాత్ దేషకజా దేవకి అబలా స్త్రీ భవతీతి శేషః దుర్భవేతిచ
 గమ్యతే తతః తస్మాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తానాదరాద్దేతో రిత్యర్థః దౌర్బల్యప్రయుక్తధ్వని
 మాండ్యా దితి చ గమ్యతే. సోయం శిశుహస్తా కంసః తద్వాణీం దేవకివాచం నశృ
 ణోతు నాంగీకరోతు నశ్రుణో త్వితి చ గమ్యతే. ఏష కంసః ఆనకదుందుభిశబ్దం వసు
 దేవవాక్యం పటహభేరిశబ్ద మితి చ గమ్యతే నాశ్రౌషీత్ నాంగీచకార నాశ్రుణో
 దితి చ గమ్యతే ఇత్యేతత్ విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతి శేషః ఆశ్చర్యవహ
 మిత్యర్థః దుర్బలోచ్ఛారితశబ్దస్య అతిమందతయా శ్రవణాభావో యుక్త ఏవ పటహ
 భేరిశబ్దమపి నాశృణో దిత్వసాో కంసస్య బాధిర్య మితి ధ్వనిః ఇదం చ వ్యంగ్యం
 గుణేభూత మేవ విస్మయాయేత్యనేన ప్రతిపాదితః విస్మయః వాచ్యాధే అసంభవస్సన్
 వ్యంగ్యార్థం గమయతీతి సహి పురుషశాక్యం గృహీతవ్యం స్త్రీవాక్యం నతథేతి
 ప్రాజ్ఞానాం నియమః నను వక్త్రవిశేషవిస్ఫుహా గుణగృహ్యవచనేవిపశ్చిత ఇత్యుక్త
 త్వాత్ సచ దుష్టానా మయం నియమ ఇతివాచ్యం తేషాం స్వతంత్రత్వాత్ సహి
 దుష్టానాం పారతన్యై మస్తి వేదగుర్వాది పరతన్యై దుష్టత్వవ్యాఘాతా దితి
 కృత్వా స్త్రీవాక్యోచంగీకారవ త్పురుషవాక్యనంగీకారోఽపి నవిస్మయావహః కిన్తు
 సహజ ఏవేతి వాచ్యాధే నవిస్మయఇతి సుష్టు. 112

గ|| సాపి పుతకాశలేన తస్మై మంతరిక్షవర్తని సముత్పన్న్య సమధి

గమ్య చ సురసుందరీరూపం విస్మయమాన మేన ముగ్రసేనతనయ మవాదీత్. 118

సాపీతి. సాపి బాలాచ పుతకాశలేన లంఘుచాతుర్యేణ తస్మై తదైవ అస్త్యై వర్తని ఆకాశమాగ్నే సముత్పన్న్య సముద్గమ్య సురసుందరీరూపం దేవతాస్వరూపత సమధిగమ్యచ ప్రాప్యచ విస్మయమానం కిమిద? మిత్యాశ్చర్య పర్యాకులం ఏనా పూర్వోక్తం ఉగ్రసేనతనయం కంస మవాదీత్ ఉవాచ. 118

గ|| అయి భోవై ధేయకులతిలక! కిమనయా బాలిశయా మనూనిబర్హితయా అయీతి. అయీతి ముగ్ధసంబుద్ధిః భోవై ధేయకులతిలక! హేమూర్ధవంశభూషణ! నిబర్హితయా త్వయా హింసితయా ప్యనయాస్త్రియా బాలిశయా బాలయా మయా కిమ్ యద్వామయానిబర్హితయాసత్యాః తవకిమ్ మన్నిబర్హణేన తవ సమరణభయ నివృత్తి రితి భావః. 119

తదేవ విశదయతి అపిత్పితి.

గ|| అపి తు భువి సముద్భూత ఏవ తవ సమభ్యర్చనాయ కోపి

నిరంకుశమహిమానుభావ స్సావధానమేవ తదవధారయతు

భవా నితి.

115

అపిత్పితి. అపితు కిన్తు నిరంకుశః అప్రతిహతః మహిమానుభావః మహిష్ఠః ప్రభావః యస్య స తథోక్తః కోప్యనిర్వాచ్యః పురుషః పురుషోత్తమ ఇతి యావత్ తవ సమభ్యర్చనాయ విపరీతలక్షణయా సమున్నూలనార్థం భువి భూలోకే సముద్భూత ఉత్పన్న ఏవ భవాన్ త్వం సావధానం ఏకాగ్రచిత్తత్వ మవధానం తత్సహితం యథాతథా తదేవ త్వదంతకజనన మేవ అవధారయతు జానాతు విచారయత్విత్వార్థః ఇతి సాకం సమవాదీ దితి పూర్వేణాన్వయః. 115

గ|| కంసోఽపి నితాంత మరుంతుదవచనర్పుర్గురితహృదయకోటరః కమపి

కర్కశదశావిశేష ముపగమ్య వసుదేవ ఏవ శరణీకరణీయ ఇతి ధియ

మయాసీత్.

116

కంసోఽపీతి. కంసోఽపి కంసశ్చ నితాంత మత్యంత మరుంతుదైః మర్మభేదకైః వచనైః బాలికావాక్యైః ర్పుర్గురితం విదారితం హృదయమ్ మనః కోటరమివ గహ్వర మివ హృదయకోటరం యస్య స తథోక్త స్సన్ కమప్యనిర్వాచ్యంకర్కశదశావిశేషంకష్టదశా తిశయ ముపగమ్య ప్రాప్య వసుదేవ ఏవ శరణీకరణీయః శరణం గన్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః అశరణం శరణం కరణీయ శ్శరణీకరణీయః “అభూతతద్భావేచ్ఛి” ఇతి ధియం బుద్ధి మయాసీదభజత వసుదేవ ఏవ మమ శరణ ఇతి నిశ్చికా యేతి భావః. 116

శ్లో॥ ప్రాప్తోపి పుత్రార్దనవజ్రఘాతాన్
కంసాంబువాహా ద్వనుదేవశైలః
బభార తస్యైవ వచోంబుధారా
శ్రీరేణ గుర్వీ ఖలు జీవనాశా.

117

ప్రాప్తోపి. వసుదేవశైలః వసుదేవరూపః పర్వతః కంసాంబువాహాత్ కంసరూపా
శ్రీఘాదపాదానాత్ సకాశాదితివా పుత్రార్దనవజ్రఘాతాన్ శిశుమారణరూపాశని
క్షతాని ప్రాప్తోపి ప్రాప్త్యాపీత్యర్థః తస్య కంసాంబువాహస్యైవ వచోంబుధారాః
వాగ్రూపజలధారాః శ్రీరేణ శిరసా శృంగేణ చ బభార ధృతవాన్. వాచాం శీరధా
రణన్నామతద్బహుమానన మంగికారపవేతి యావత్. ఉక్త మర్థ మర్థాంతరన్యాయేన
ద్రథయతి జీవనాశాజీవితస్సహ ఉదకవాంఛేతి చ గుర్వీ విస్తృతా ఖలు ప్రసిద్ధిః సామా
న్యేన విశేష సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః సావయవరూపకస్య అస్య చ సం
సృష్టిః అన్యోన్యమైవేత్యాత్ అయం చార్థాంతరన్యాసః జీవనశబ్దశ్లేషవశాదుత్థాపితి ఇతి
శ్లేషానుప్రాణిత ఇతి వివేకః యది కంసోక్తం మయా నాద్రియేత తర్హి కంసో మాం
హన్యా దితి భియా కంస మాశ్వాసయామాన వసుదేవః సత్ప్రేక్షా కంసస్య కృతా
పరాధత్వా దితి భావః

117

X॥ దేవకీ చ సాంత్యవచనై రభ్యర్థయమాన మేనం సానుశయ మాశయ
సంధుక్షణవిచక్షణం తత్క్షణ మానందయామాస॥

118

దేవకీచేతి॥ దేవకీ చ సాంత్యవచనైః సామవాక్యైః అభ్యర్థయమానం ప్రార్థయశ్చ
సానుశయం సపశ్చాత్తాపం ఆశయస్య నునసః సంధుక్షణే ఉల్లాసనే విచక్షణం నిపుణ
మేనం కంసం తత్క్షణ తదైవ ఆనందయామాస సాంత్యవచనై రేన మానందయామానేతి
వా అన్వయః

118

XI॥ ఏవం ప్రసాద మేదురహృదయారవిందా దంపతీ ఘండరీకవిలోచనవిలోకన
వికలనకలబంధా వపి విగళితనిగళబంధా వాధాయ తాభ్య మాశ్వాసితః కంసోపి నిజ
సదనమాససాద.

119

ఏవమితి॥ ఏవముక్త రీత్యా ప్రసాదేన అనుగ్రహేణ మేదురే బంధురే హృదయేతర
విందే ఇవ హృదయారవిందే యయో స్తా తో దంపతీ జాయాచ పతిశ్చ దంపతీ
జాయాయా దంభావో జంభావశ్చ వా నిపాత్యతే ఇత్యభిధానా ద్దంభావః తో ఘండ
రీకవిలోచనస్య ఘండరీకాక్షస్య కృష్ణస్యోన్మేధః విలోకనేన దర్శనేన హేతునా వికలాః
గళితాః సకలాఃసర్వబంధా న్సంసారకక్షేశాః యయో స్తా తథోక్తా తేచ విగళితః
అపహృతః నిగళబంధః శృంఖలాబంధః యయో స్తా తథోక్తా ఆధాయ కృత్వా
గళితబంధస్య పునర్బంధాపనారణం విరోధః మానసికబంధో విగళితఃపురా. ఇదానీన్తు

కాయిక ఇతి తత్పరిహరః అతో విరోధాభాసాలంకారః కంసోపి కంసశ్చ తాభ్యాం
దంపతిభ్యా మాశ్వాసితః అనునీతస్సన్ నిజసదనం స్వగృహ మాససాద ప్రాప. 119

XII తతఃకంసగృహప్రవేశాన స్తరమిత్యర్థః.

తతఃకంసగృహప్రవేశాన స్తరమిత్యర్థః

120

XII అపచితరుచినిచయ హిమకరవిరహవిధురిత రజనీయువతీ
పరిదేవనవిరావాయిత నానావిధపతగవిరుతముఖిరీతేషు హరిన్ముఖే
షు కీన్ముఖిలు పూర్వసర్వసహభృదవలంబ్యమానభాసురమణిముకుర
మిదంకిముత పరిసరవిస్మయరకేసరవాసరకమలావిలాసకోకనద
మిద మాహోస్వి దవనీతలావతీర్ణమధుసూదననిషేవణాయబలి
సదనసముద్గతభుజగపరివృథచూడాశోణరత్న మిద మథవా
రథాంగవిహంగదూరీకృతవిరహనలజ్వాలాపటల మిదం కిముత
ద్విజరాజవసుహరణసముపనతవిగర్హణానిబర్హణాయవాసర
కరసముదక్తతప్తలోహఫలక మిద మేవ ముచ్చావచ ముల్లిఖ్యమానే

హరిహాయహరిన్ముఖిచుంబ్యమానే సముదంచతి భగవతి భాస్వతి

121

అపచితేతి॥ హరిన్ముఖేషు దిబ్బుఖేషు అపచితరుచినిచయస్య అరుణోదయసాన్నిధ్యాత్
క్షీణకాంతిసంతానస్య హిమకరస్య చంద్రస్య పత్యు రితిభావః విరహేణ వియోగేన
విధురితాయాః వివశీకృతాయాః యథా రోగేణ క్షీణసత్వే భర్తరి క్రమేణ మృతేనతి
తత్పత్నీ విహ్వలాభవతి తద్వదితిభావః రజన్యావవ యవత్యాః ఇతి రూపకమ్
పరిదేవనవిరావాః విలాపధ్వనయః తద్వదాచరితైః పరిదేవనవిరావాయితైః ఉపమా
లంకారః నానావిధానాం నానాజాతీయానాం పతగానాం క్షీణాం విరుతైః ధ్వనిభిః
ముఖిరీతేషు సంజాతముఖిరీతేషు శబ్దాయమానేషు సత్సు ప్రభాతేహి పక్షిణోరుదని
తద్రోదనన్తు చంద్రరూప భర్తృవియోగేన విధురితాయాః రాత్రికామిన్యాం రోదనధ్వని
వద్యాతీతి భావః ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు పూర్వ సర్వసహభృత్ పూర్వపర్వతః
సపనప్రాక్షేప భూపతిరితి శ్లిష్టరూపకమ్ తేన అవలంబ్యమానం ప్రాతఃకాలే శుభార్థం
గృహ్యమాణం భాసురం ప్రకాశమానం మణిముకురం మణిమయం దర్పణం కీన్ముకము
ఇత్యుత్పేక్షా ఖలుర్వాక్యాలంకారే ఇయంచ స్లేషోజ్జ్వితేతి బోధ్యమ్ ఇదం పరిసర
విస్మయరకేసరం ప్రాస్తదేశప్రసృతకింజల్కం వాసరకమలాయాః దినలక్ష్మ్యా ఏవ లక్ష్మ్యా
ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్ విలాసకోకనదం లీలారక్తౌత్పలంకిముత అత్రాపి రూపకోజ్జ్విత
తోత్పేక్షాలంకారః లక్ష్మ్యాహిలీలాకమలధారణం ప్రసిద్ధ మిహ లీలాకోకనదధారణ
ముత్పేక్షితమితి బోధ్యమ్ ఆహోస్విత్ అథవా ఇదమ్ అవనీతలావతీర్ణస్య భూమ్యా
విర్భూతస్య మధుసూదనస్య కృష్ణస్య నిషేవణాయ సేవనార్థం బలినదనాత్ రసాతలా
త్సముద్గతస్య ఉత్థితస్య భుజగపరివృథస్యసర్వేంద్రస్య చూడాశోణరత్నం మకుటస్థపద్మ
రాగమణిః కిము, అథవా యద్వా ఇదం రథాంగవిహంగైః చక్రవాకపక్షిభిః దూరీకృ

తస్య త్యక్తస్య విరహానలస్య వియోగాగ్నేః జ్వాలానాం శిఖానాం పటలంసమూహాః
 కిము.ఇదం ద్విజరాజ శ్చిద్ద్ర స్సవన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠ ఇతి శ్లిష్టరూపకం తస్య వసుహ
 రణం కాన్త్యపహరణం తదేవ ధనాపహరణ మితి పూర్వవద్రూపకమ్ తేన సముప
 నతాయాః సంప్రాప్తాయాః విగర్హణాయాః నిన్దాయాః లోకాపవాదస్యేతి యావత్
 నిబర్హణాయ విధ్వంసనార్థం వాసరకరేణ దినకరేణ సూర్యేణేత్యర్థః తేనైవ సాసరస్య
 తన్నామకస్య కస్యచిత్పురుషస్య కరేణ హస్తేనేతి శ్లిష్టరూపకమ్ సముదక్తముద్భుతం
 తప్త మగ్నిదగ్ధం లోహఫలకం లోహమయం ఫలకం కిము.యథా లోకాపవాదనిర్హ
 రణార్థం తద్విశ్వాసహేతవే తప్తాయః ఫలకం కరేణోద్భవ్యమితి తద్వదితి భావః ఏవ
 ముక్తరీత్యా ఉచ్చావచ మనేకభేదం యథాతథా ఉల్లిఖ్యమానే వర్ణ్యమానే హరిహ
 యస్య ఇంద్రియ హరి ద్విక్ప్రాచీ తస్యాః ముఖేన ఆరంభేణ చుంబ్యమానే సంయుజ్యమా
 నే ప్రాగ్దిగారంభసంబంధవతీ త్యర్థః అత్ర హరిహయహరి దితి ఇంద్రివత్త్వి కాచనస్త్రీ
 తయా ముఖేన చుంబ్యమానేఇతి ప్రతీయతే భగవతి వడ్డుణశాలిని భాస్వతి సూర్య
 సముదంచతి సతి సమ్యక్ఉత్ ఉపరి అంచతి గచ్ఛతి సతి ఊర్ధ్వం ప్రసరతి
 సతీత్యర్థః

121

శ్లో॥ దుర్మంత్రిభి రసా వాశు సమ్మంత్రీయితు మంతరాత్
 సమాజ మాజగా మాధికంస స్సంతానపాంసనః॥

122

దుర్మంత్రిభిరితి. అథ సూర్యోదయానంతరం అసౌ ఏషః సంతానపాంసనః కులదూషకః
 కంసః దుర్మంత్రిభి స్సహ దుష్టై ర్మంత్రిభి స్సమం సమ్మంత్రీయితుం ఆలోచయితు
 మాశు ద్రుతం అన్తరా దంతఃపురాత్ సమాజం సభా మాజగామ ఆయయా
 అత్రానుపాస శ్చబైలంకారః స్ఫుటః

122

గ॥ సోయ మముయా కపటబాలికయా సల్ల త మఖిలమపి
 తేభ్యో నివేద్య తదనువిధేయ మభిదధే.

సోయమితి. సోయం. కంసః అముయా పూర్వోక్తయా కపట బాలికయా మాయాబాలి
 కయా సల్లపిత ముక్త మఖిలమపి సర్వంచ తేభ్యో మంత్రభ్యః నివేద్య ఉక్త్వా తదను
 విధేయం తదనంతరకర్తవ్య మభిదధే ఉవాచ యత్కర్తవ్యం తత్ అథా త్సకలశిశుహ
 నసమువాచేతి భావః.

123

గ॥ తేపి మంత్రీణః తన్నియంత్రణపరతంత్రితా స్సకలవసుమతీ
 వాస్తవ్యపృథుకమథనకృతనిశ్చయా న్నిశ్చక్రముఃయఃస్వయమపి నిజనిలయమయాసీత్.

124

తేపితి. తేపి మంత్రీణః తన్నియంత్రణపరతంత్రితాః కంసాజ్ఞాసంజాతపరితంత్రాః
 తదాజ్ఞావశా ఇతి యావత్ సంతః అతవప సకలానాం సర్వేషాం వసుమతీ వా స

జ్ఞానాం భువినివసతాం పృథుకానాం శిశూనాం “పృథుక శ్శాబక శ్శిశు రిత్యభి
ధానమ్” మథనే వినాశనే విషయే కృతా ద్దృహీతాత్ దృఢాదితివా నిశ్చయాత్
అభినివేశాత్ నిశ్చక్రముః నిరగమన్ సకలశిశువినాశనార్థం నిర్వయు రితిభావః స్వయ
మపి కంసశ్చ నిజనిలయం స్వగృహ మయాసీత్ ప్రాపః 124

శ్లో॥ తదైవ నంద స్సుతభావభాజః
పరస్య సాక్షాత్కరణేన పుంసః
నిర్వాణ మాపానకదుందుభేస్తు
బంధో భవ చ్చక్రధరే పరోక్షే.

125

తదైవేతి॥ తదైవ తదాసీమేవ ఆదత్తనన్దరమణీతి యశోదానిర్వాణసమకాలేపవేత్స్యర్థః
సుతభావభాజః పుత్రిత్వం ప్రాప్తస్య పరస్య పరమస్య పుంసః పురుషస్య పురుషోత్త
మస్యేత్స్యర్థః సాక్షాత్కరణేన హేతునా దర్శనాజ్ఞేతోః సన్దః నిర్వాణం సుఖ మాప
ప్రాప చక్రధరే శ్రీకృష్ణే పరోక్షేనతి అప్రత్యక్షేనతి శ్రీకృష్ణస్య సన్దవజగమనానన్దర
మిత్యర్థః ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య తు బంధో గళబంధః అభవత్ చరణౌ
నిగతై రాశు యథాపుర మసహ్యతే త్యుక్తత్వాత్ అత్ర పరమాత్మసాక్షాత్కారేణ
సన్దస్యముక్తిః తత్పరోక్ష్యాద్వసుదేవస్య సంసారబంధ శ్చాభూతామితి ధ్వన్యతే- 125

శ్లో॥ స్థానే త మాదాయ తదా యశోదా
స్యమంద మానంద మవింద తేతి
హృదా ము దాయం పరిరభ్యలీలా
లోలా విరాగా యతయోపి భూతాః

126

స్థానేతి॥ తదా తదాసీం తం భగవన్తం శిశు మాదాయ గృహీత్వా యశోదాపి స్వ
పత్నిచ అమంద మమిత మానన్ద మవిందత అభజ దితిస్థానే యుక్తం విరాగాః
వితకాచూదిరాగాః యతయః మునయోపి ముదా సంతోషేణ హేతునా హృదా
మసకా కరణేన వక్షసేతిచ యం భగవన్తం పరిరభ్య ధ్యాత్వా ఆలింగ్యేతిచ లీలాలో
గాః తద్విలాసాసక్తాః తద్విలాసచిన్తనరతాశ్శర్కరః క్రీడాసక్తా ఇతిచ గమ్యతే భూతాః
బభూవుః తమితి పూర్వేణాన్వయః విరాగాణాం యతీనామపి తదీయలీలాపారవశ్యే
కిముత మాతురిత్యర్థాపత్తిరలంకారః సచక్లేషోద్ధాపిత ఇతివివేకః మనసా భగవద్ధ్యానే
ఏవయతీనాం పరమానందయోసతి సాక్షాద్భగవద్దర్శనే కిముత యశోదాయా ఆనందో
వాచాంవిషయ ఇత్యవ్యర్థాపత్తి రస్తి అత్ర విరాగా యతయోపి యం భగవన్తం
శ్రీరామం హృదా మనసా నతు వక్షసా దుర్లభత్వాత్ పరిరభ్య ఆలింగ్య మన్తనైవ
శదాలింగనసుఖ మనుభూయేత్స్యర్థః తాపతా అనిర్వృతత్వాత్ లీలా లోలాః తేనసహ
క్రీడనాసక్తా స్సంతః భూతాః అధునా గోపికాస్వరూపేణ జాతా ఇత్యర్థాన్తరం ధ్వన్యతే
తేచ శ్రీకృష్ణస్య నిరతిశయసౌందర్యం వస్తువ్యజ్యతే. 126.

శ్లో॥ బభూవ చిత్రం వసుదేవసూనో

ర్మాయావృతాయా అపి నందవధ్వాః

ప్రకాశ మానంద మముష్య తత్త్వం

మత్వాపి నేదం వసుదేవతన్వాద్యః॥

125

బభూవేతి:-వసుదేవసూనోశ్శ్రీకృష్ణస్య మాయావృతాయాః మాయయా ఆవృతాయాః
శస్త్రాయాః స్వసుతా దేవకీపుత్రీయో ర్వినిమయాత్మకం దేవరహస్య మజానానాయా
ఇత్యర్థః. భగవన్నాయాపహృతాత్మయా దార్ధ్యాయా ఇత్యస్యర్థో గమ్యతే. ఏవం
విధాతూ అపి యశోదాయాః సంబంధి ఆనందం సుఖం ఆనందశబ్దస్య క్లిబత్వే అయమేవ
కవిః ప్రమాణమ్ పుత్రీలాభజన్యానంద ఇత్యర్థః ప్రకాశం ప్రకటం బభూవ ఆనందం
బ్రహ్మ ప్రకాశం ప్రత్యక్షం బభూవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారో బభూవేతిచ గమ్యతే
అతోత్త్ర విశేషాలంకారో వ్యంగ్యః “కార్యోత్పత్తి స్తుతీయాస్యా తత్వపి ప్రతిబంధకే
ఇతి” తల్లక్షణాత్ సహి మాయావరణరూపప్రతిబంధశాలినః బ్రహ్మసాక్షాత్కారో
భవతు మర్హతి. ప్రకృతార్థేతు దేవరహస్యా జ్ఞానాదేవ యశోదా దేవకీసుతం స్వసుతం
మత్వా భృశం ననంద. అయ మానందస్తు సర్వజనవిదితఏవ ఇతిభావః అముష్య శ్రీకృష్ణస్య
తత్త్వం స్వపుత్రీత్వరూపం యాథార్థ్యం మత్వాపిజ్ఞాత్వాపినచ్చిదా నందలక్షణంస్వస్వరూ
పం జ్ఞాత్వాపీతి వ్యజ్యతే వసుదేవతన్వాద్యః దేవక్యాః ఇద మానందప్రకటనం న నా స్తి
కోసభయా త్పుత్రీలాభ జన్యానందం సప్రకటయామానేతిభావః ఇదం బ్రహ్మప్రత్యక్షం
నేతిచ గమ్యతే తత్వజ్ఞానేతత్వపి బ్రహ్మచందానుభవో నాసీదితి వ్యంగ్యాదే విశేషాలం
కారః, కార్యాజని ద్విశేషో క్తి స్తుతిపుష్కలకారణే ఇతి-చిత్రమిదం ద్వయంచిత్ర మిత్యర్థః
ప్రతిబంధకసత్వేపి కార్యోత్పత్తిః పుష్కలకారణేతత్వపి కార్యాజనితి చైతద్ద్వయం
వ్యంగ్యం చిత్ర మితిభావః నస్తుతస్తు వసుదేవసూనోర్మాయావృతాయాః అజ్ఞానచ్ఛన్నా
యీ అపి నందవధ్వాః ఆనందం బ్రహ్మ ప్రకాశం బభూవేతి విరోధః తస్య ఆనందం సుఖం
ప్రకాశం బభూవేతి పరిహారః తేన విరోధాభాసాలంకారః వసుదేవతన్వాద్యః అముష్య
తత్త్వం సచ్చిదానందలక్షణం జ్ఞాత్వాపి పారోక్ష్యేణ విదిత్వాపీత్యర్థః. ఇదం బ్రహ్మ
ప్రకాశో నేతి విరోధః తస్య తత్త్వం స్వపుత్రీత్వరూపం యాథార్థ్యం జ్ఞాత్వా ఇదం
సుఖప్రకటనం నేతి పరిహారః తేనాత్రాపి విరోధాభాసాలంకారః అలంకారద్వయస్య
సంస్పృష్టిః విరోధదృష్ట్యాచ చిత్ర మిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్ ఆభ్యాంచ విరోధా
భాసాభ్యాం విశేషాలంకారద్వయం వ్యజ్యతే ఏవేతి అలంకారేణ అలంకారవస్తుధ్వని
రితి వివేకః పూర్వవ్యాఖ్యానా మర్థస్య వ్యంగ్యత్వ మఘనాతు అలంకారస్యైవేతి
వివేకః ఇతి.-

126

XI సందోపి తదను నందనసముదయసమ మునముచిత మానంద మనుభూయ
పయఃస్వసీశత మపరిమితకేనక మప్యవసీసురసా ద్విధాయ తోరణపతాకా

నికాయభూషి తేషు సికేతనేషు దుందుభిపటహనిస్సాణరాణముఖిరి తేషు
హరిన్ముఖేషు లాస్యవిలాసలాలసాసు వేశమత్తకాశినీషు శ్రుతిరుజాపహారి
గానరసాయనేషు గాయనేషు వికీర్ణసుమనోగణేషు సుమనో గణేషు
ప్రకటితకల్యాణగాధేషు మాగధేషు సముదితానందపల్లవేషు వల్లవేషు
ప్రవర్తితమంగళసూక్తజాతేషుచ తత్క్షణ మాత్మజన్మనో జాతకర్మమంగళం
నిర్వర్తయామాస||

127

నందోపీతి|| తదను తతః నందోపి నందశ్చ నందసస్య సుతస్య సముదయసమయః
ఆవిర్భావకాలః తస్య సముచిత మనుకూలం తత్ర సముచిత మితివా ఆనందం సుఖ మను
భూయ ప్రాప్య పయస్విసీశతం గోసహస్ర మహామితకనక మమిత సువర్ణ మపి అవసీ
సురసా ద్భాసురాధీనం విధాయ కృత్వా నికేతనేషు గృహేషు తోరణపతకానికాయ
భూషి తేషు పుష్పమాలికాదిబంధనార్చన ద్వారాద్భూషి రుభయపార్శ్వయోః ద్వారా
కారేణ ప్రతిష్ఠితం స్తంభద్వయం తోరణ మిత్యుచ్యతే. తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వార మిత్య
మరః పతాకానైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రీయూ మితి చామరః” తోరణానాం
పతాకానాంచ నికాయై స్సమూహైః భూషి తేషు అలంకృతేషు సత్సు హరిన్ముఖేషు
దిగంగణేషు దుందుభీనాం భేరిణాం పటహనా మానకానాంచ నిస్సాణరాణైః నిస్సాణ
ధ్వనిభిః ముఖిరి తేషు శబ్ది తేషు సత్సు వేశమత్తకాశినీషు వేశే వేశ్యాగృహే మత్తకా
శిన్యః స్త్రీయః తథోక్తాః వేశ్యాఇత్యర్థః. నేపథ్యే గృహమాత్రేచ వేశో వేశ్యాగృ
హేపి చేతిరభసః లాస్యవిలాసలాలసాసు లాస్యం నృత్యవిశేషః తస్యవిలాసే లీలాయాం
లాలసాః లోలాః తాను తథోక్తాను సతీషు గాయనేషు గాయకేషు ఋషేషు
కర్తరిణ్యుట్ శ్రుతిరుజాపహారిగానరసాయనేషు శ్రోతరుగపహరగీతరూపరసాయన
వత్సు సత్సు రసాయనేన రోగిభవ గానేన శ్రోత్రపీడా అప్రహీయ తే ఇతి గానస్య రసా
యనసాదృశ్యమ్ శృతిమనోహరం గాయత్సు స త్స్విత్యర్థః. సుమనోగణేషు దేవబృందేషు
వికీర్ణసుమనోగణేషు వృష్టపుష్ప బృందేషు సత్సు మాగధేషు మగధేషు వంశావళి
పాఠకేష్విత్సర్థః ప్రకటితకల్యాణగాధేషు ప్రకాశితమంగళచరిత్రేషు సత్సు వల్లవేషు
గోపేషు సముదితా. ఆనందపల్లవా. సుకందళా. యేషాం తేషు సత్సు ద్విజాతేషు
బ్రాహ్మణేషు ప్రవర్తితాని ప్రకటితాని మంగళాని శుభాని మంగళహేతౌ మంగళ
త్వారోపః సూక్తజాలాని “నవోనవోభవతీత్యాదిసూక్తసమూహః యై స్తేషు
తథోక్తేషు సత్సు తత్క్షణం తదైవ ఆత్మజన్మనః కుమారస్య జాతకర్మమంగళం జాత
కర్మాఖ్యం శుభకర్మ నిర్వర్తయామాస అనుష్ఠితవాన్.

127

శ్లో|| కృమేణ వవృధే శౌరి | ర్ధక్ష్మో విగ్రహవానిశ
తథాదుర్విసయాంకూరః | కంసస్య చ నిరంకుశః.

కృమేణేతి॥ విగ్రహవాన్ సశరీరః ధర్మభవ స్థితః శౌరిః కృష్ణః క్రమేణ వవృధే వృద్ధిం ప్రాప తథా తేన ప్రకారేణ కంసస్య దుర్విసయాంకూరః దుర్విసయస్య దుష్టత్వస్య అంకూరః అంకురః “అంకేలోపి ప్రరోహ స్సా దంకూ ర్లోంకుర మస్త్రీయా మిత్స్వి వైజయంతీ’ నిరంకుశః అప్రతిబంధస్సన్ క్రమేణ వవృధే ఇత్వన్వయః అత్ర కంసదుర్వి సయాంకుర శ్రీకృష్ణయోః వృద్ధిరూపైకధర్మావ్వయా త్తుల్యయోగితాలంకారః ‘వదంతి వర్ణ్యా వర్ణ్యానాం ధర్మైక్యం తుల్యయోగితేతి” లక్షణాత్ అయంచ ధర్మ ఇవే త్యుత్పేక్షా సంస్పృష్ట ఇతి బోధ్యమ్. 129

గ॥ అథ కదాచి దుపహరవితరణాయ వ్రజపరిత్రాణభర మఖిలమపి నిజ మను జీవి జనసా ద్విధాయ సమధిగతమధురానగర ముపహృతసమ స్తవస్తునికరతయా పరితోషితపరివృథం సందగోప ముపగత మాకర్ణ్య వసుదేవ సత్వరమదసీయ ముదవసిత మయాసీత్ :

అథేతి॥ అథ తతః కదాచి తక్ష్మస్త్రిశ్చిత్కాలే నిజం స్వకీయం అఖిలం సమ స్తమపి వ్రజ పరిత్రాణభరం వ్రజరక్షోభరం అనుజీవిజనసాత్ భృత్యజనాధీనం విధాయ కృత్వా ఉపహృతసమ స్తవస్తునికరతయా సమర్పిత సర్వవస్తుభార త్వేనహేతునా పరితోషిత పరి వృథా సంతోషితప్రభుం నందగోపం నందఇతిగోపః గోపాలకః తం ఉపగత మాగత మాకర్ణ్య ఉపహరవితరణాయ బలిదానార్థం సమధిగతమధురానగరం ప్రాప్తమధు కాభిధవత్తమ్ శృత్వా వసుదేవః సత్వరం శీఘ్రం అదసీయం ఆముష్యేఽం వృద్ధాచ్ఛః సందసంబంధీత్యర్థః ఉదవసితం గృహ మయాసీత్ అభజత్ యయావితీవా. 130

శ్లో॥ తా వథ భ్రాతరా స్నిగ్ధా
దైవా త్కృతసమాగమా
పరస్పరం పరిష్వజ్య
ప్రప్చ్ఛతు రనామయం

తావథేతి॥ అథ వసుదేవస్య నందగృహగమనానంతరం స్నిగ్ధా వయస్యా అతపవ భ్రాతరా నందవసుదేవయోః వైశ్యక్షత్రియయో ర్భ్రాతృభావస్నేహకృత ఇతిభాషః సచ నందస్య గోపత్వేన శూద్రత్వం శంక్యం గోరక్షణస్య వైశ్యవృత్తిత్వాత్ దైవా ద్విధివశాత్ కృతసమాగమా సంజాతసంగమా తో నందవసుదేవౌ పరస్పర మన్యోన్యం పరిష్వజ్య ఆలింగ్య అనామయం ఆరోగ్య మిద మపలక్షణం తేమస్య “భ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధు మనామయం వైశ్యం తేమం సనా పృచ్ఛే” దితి వచ నాత్ సందో వసుదేవ మనామయం వసుదేవో నందం తేమంచేతి వివేకః ప్రప్చ్ఛతుః ఉచతు రిత్యర్థః. 131

తత్ర వసుదేవకృత ప్రశ్నప్రకార మాహ భ్రాతరితి చతుర్థిః

శ్లో॥ భ్రాత స్తనయసారేన మధురేణ వివర్ధనే
జాతాచ్యుతసుతాశస్య యదచ్యుత సుతస్పృహః

భ్రాతృతి॥ హేభ్రాతః మధురేణ మనోజ్ఞేన తనయసారేణ శ్రేష్ఠతనయేన అద్ధాత్
శ్రీకృష్ణేన మయూరవ్యంసకాదిత్వా తస్మిన్ పూర్వనిపాతాభావః వివర్ధనే విశేషేణ
వృద్ధిం యాసి యద్వా మధురేణ స్యాదునా తనయశబ్దో లక్షణయా తల్లీలాపరః తస్మా
యసారేణ పుత్రలీలారసేన సాగో బలే స్థిరాంశేర్ధే న్యాయే క్లిబం వరే త్రిషుక్లిబ
మంబునీతిరత్నమాలా వివర్ధనే మధురతనయలీలారసం పీత్వా భృశం నందసి కిమిత్యర్థః
యత్ యస్మాత్ చ్యుతసుతాశస్య గతయావనత్వా త్పుత్రప్రాప్తివిషయే నిరాశస్యేత్య
ర్థః అచ్యుతసుతస్పృహః నిరసధికసుతానురాగః అచ్యుతరూపే సుతే అనురాగశ్చేతి
వ్యజ్యతే జాతా ఆసీత్ బహుకాలా దపుత్రస్య స్థవీరస్య తవ ఇదానీం సుతలీలారసా
నుభవః అతివాంఛా విషయత్వేన అతిశ్లాఘ్యః ఇత్యేకోర్థః సాక్షాద్భగవానేవ తవ
పుత్ర ఆసీ దిత్వచకో తవ తల్లీలారసానుభవానంద ఇతి వ్యంగ్యార్థః 132

శ్లో॥ కుశలీ రాహిణేయస్తే! భాస్వతః కిము సద్మని

తాతసద్మీయతి ప్రాధ్యా కింవా మిత్రగృహీయతి॥

133

కుశలీతి॥ భాస్వతః తేజస్వినుః తే తవ సద్మని రాహిణేయో బలభద్రః కుశలీ కుశలవాన్
కిము ఆస్తే ఇతి శేషః ఆస్తే కిమిత్యర్థః రాహిణేయ ఇతి పద మత్రా ప్యుత్తరత్రయ
అన్వేతవ్యం తాత సద్మీయతి తాతస్య పితృ సదస్స గృహం తాతసద్మ తదాత్మనః
ఇచ్ఛతీతి తాతసద్మీయతి 'సువ ఆత్మనః క్యచ్ నః క్యఇతి పదసంఘ్ జ్ఞాయాం' నలోపి
క్యచిచ్ఛేతీకారః మాధ్యాయ జ్ఞనకగృహం త్యక్త్వా బాలైస్సహ క్షీడనార్థ మచ్యుత గన్తుః
విభేతి కిమితి భావః ప్రాధ్యా ప్రాథ త్వేన మిత్రగృహీయతి వా మిత్రస్య సుహృః
గృహ మాత్మన ఇచ్ఛతి కిమిత్యర్థః బాలై స్సకం క్షీడనార్థం తేషాం గృహాన్ గంతు
శక్నోతి కిమితి భావః అత్ర తాతస్య మమ సద్మ ఆత్మన ఇచ్ఛతివా అథవా మిత్రస్య
తవ గృహ మితి ప్రశ్నో వ్యంగ్యః యద్వా కుశలీ రాహిణేయః భాస్వతస్తే సద్మని
తాతసద్మీయతి కిము తాతసద్మనీ వాచరతికిం ఆధికరణా చ్ఛేత్యాచారాత్
క్యచ్' మాధ్యాయత్వా మేవ తాతం మన్యతే కిమిత్యర్థః ప్రాధ్యా మిత్రగృహీ
యతి వా మిత్రగృహే ఇవాచరతి కిమ్ మమ పితౄ వసుదేవ ఏవ నన్దస్తు మిత్ర మితి
మన్యతే కిమిత్యర్థః అయమపి వ్యంగ్యార్థఏవ సతు వాచ్యార్థః ఏతదర్థస్య వాచ్యత్వే
నేష్యమాణత్వే వసుదేవేన దేవహస్య ముద్భావితం స్యాత్ సద్వస్య కృష్ణే ఆశ్న
జత్వ బుద్ధి రపి నశ్యే దితి మహా దుష్టం బోధ్యం అత్ర అసో వ్యర్థో వ్యజ్యతే రాహి
ణేయో బుధః భాస్వత సూర్యస్య సద్మని సింహరాశౌ తాత సద్మీయతి కిము తాత
సద్మనీ వాచరతి కిమ్ 'రాజానాం రవిసీతగూ క్షితిసుతా నేతా కుమారో బుధ' ఇతి
బుధస్య సూర్యకుమార వ్యవహారసత్వాత్ కింవా మిత్రగృహీయతి మిత్రే సూర్యసుతే

బుధస్యేతి శాస్త్రాత్ యద్వా తాతస్య చంద్రస్య సద్భువికబకే ఇవాచరతికిమ్ నాచ
 తత్త్యేవేత్యర్థః కింవాకింతు అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్ మితగృహీయతి సూర్య
 బుధమో ర్నిత్రత్వా దిత్యన్వేతవ్యం ఏవంసతి బుధస్య సూర్యసుతత్వ శంకాపి నోదేతీతి
 బోధ్యమ్ .

133

కలిస్యామూ పూతసా వ్రజం గమిష్యతీతి చేతసి కృత్వా కమా.

శ్లో॥ తవార్పితకర స్యాద్య నాదేయ మిహ కించన
 అతోర్హసి వ్రజం గంతుం కర్తుం నైవానన గ్రహమ్ |

తనేతి॥ అర్పితకరస్య దత్తోపాయనస్య సర్వం ధనమపి రాజసా క్కృతవత ఇత్యర్థః
 అద్య అధునా ఇహ మధురాపురి ఆదేయ మాదాతుం యోగ్యం ప్రాప్య మితి
 తూపత్ కించన కించిదపి న నాస్తి కేతుం ధనాభావా దితి భావః అతః ప్రయోజనా
 భావా దిత్యర్థః వ్రజం గంతుం యాతు మర్హసి అన్తోభవసి ఆననగ్రహం కర్తుం
 శ్లాఘం నైవ నార్హస్యేన అత్ర అర్పితకరస్య దత్తోపాయేనైవ ఆదేయం కించనా వీహ
 శాస్త్రీ ఆదానస్య పాణివిషయత్వాత్ పాణ్యభావే ఆదానం నఘటత ఇతి భావః అతో
 వ్రజం గంతు మర్హసి పాణినైకత్యేపి పాదవైకల్యాభావాత్ ఆననగ్రహం పిత్రాద్యా
 సంగ్రహణం కర్తుం నార్హస్యేన పాణినైకల్యాదితి భావః ఇత్యర్థః ప్రతీయతే॥

134

శ్లో॥ భ్రాతర్నృజ ముపేక్షస్వ | నోత్పాతశతన కలమ్
 సరరామాభిఖా రేమేషు | సంద మానకమందుః॥

భ్రాతరితి॥ హే భ్రాతః ఉత్పాతశతసంకులం అమితాష్టవశితం వ్రజం నోపేక్షస్వ
 వ్రజవిషయే ఉపేక్షా మ్మూఖ దృత్యర్థః ఏతేన కించ స్తవ శీఘ్రాశ్చయ బహూ
 న్యరీప్తాని కారయిష్యతీతి శాస్త్రం నభానోభ వేతి వద్దప్రుతి వసు వేవోపదేశ ఇతివ్యజ్యతే
 ఏన ముక్తరీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా ఆనకమంద భి త్వసుదేవః విరాను విరతో
 భవత్ తూష్ణిమభవ దిత్యర్థః బహుధాషణే దేవరూపస్మై కలునశయా దితిభావః॥

135

శ్లో॥ ప్రముదితహృదయం విధాయ శౌరిం
 తదభిహితం హిత మాకలయ్య భూయః
 భవన మను తత శ్చచాల నంద
 స్సమమను జపేభి రాద్భుతైర్గవీశైః॥

ప్రముదితేతి॥ నన్దః శౌరిం వసుదేవం ప్రముదితహృదయం పుత్రక శలస్యతాన్తకథనేన
 సంతృప్తానరంగం విధాయ కృత్వా తదభిహితం వసుదేవవాక్యం హిత మిష్ట
 మాకలయ్య జ్ఞాత్వా తతః జ్ఞానానంతరం అప్పతైః స్వేన వసుదేవేనవా సమ్మానితైః
 అనుజీవిభిః భృత్యైః గవీశైః గోపై స్సమం సహ భజనం గృహ మను ఉద్దిశ్య
 చచాల యయా.

136

శ్లో॥ పూతనా తదను నందిమందిరం

పాతనాయ సకలార్భసంతతే

యాతనాసు నిపుణా సమాయయా

చేతనార్దన పరాయణాశయా

పూతనేతి॥ తదను నన్దసిర్గమనానన్తరం యాతనాసు వీడనేషు నిపుణా కుశలా
పూతనా తన్నామ్నా అసురస్త్రీ చేతనార్దనపరాయణాశయా చేతనానాం శిశూనా
మర్దనం హింసనమేవ పరాయణం పరమప్రాప్య మిత్యాశయా ఇచ్ఛయా చేతనార్దనో
జనార్దనః కృష్ణవీర పరాయణ మిత్యాశయేతి చ గమ్యతే శ్రీకృష్ణసాయుజ్యాభలాష
యేతి వ్యంగ్యాశయః సకలార్భసంతతేః సర్వశిశుసంతానస్య పాతనాయ నాశనార్థం నన్ద
మందిరన్నన్దవ్రజం సమాయయా సమాజగామ

137

X॥ సేయ మవతంసితకంసశాసనాకమనీయతరకామినీరూపసంపదతినంహితవసుం
ధరాబాలిశపరాసనపలాయణా నందభవనభూషణీభూత ముపధిబాలిశా
వనమాలినమతివేలబాలలీ లావిలోకనలాలసేవకరగ్రాహంగృహీత్వాతదీయ
మధురతరభారతీభరనిశమనపరవశనిజాశయేవ కమపి ప్రమోదభర మభి
నీయ హాలాహలనిలయ మాత్మనస్తనయుగళ మపాయయత్

సేయమితి॥ అవతంసితశ్రవణభూషణీకృతం కింసస్య శాసన మాజ్ఞా యయా సా
తథోక్తా కంసశాసన మరవిదమివ శ్రవణేన గృహీత్వేత్యర్థః తదాజ్ఞా పరతంత్రేతి
యావత్ అతఏవ బాలిశానాం బాలానాం పరాసనం మారణం తదేవ పరాయణ
ముఖ్యకృత్యం యస్యాస్సా తథోక్తా కమనీయతరస్య సుందరస్య కామినీరూపస్య అంగనా
కారస్య సంపదా విభవేన అతినంహితా వంచితా సుంధరా యయా సా తన్తోకాసేయం
నన్దమందిర ముపగతా పూతనా నన్దభవనభూషణీభూతంనందగృహభరణాయమానము
పధిబాలిశం కపటబాలకం వనమాలినంకృష్ణం అతివేలబాలలీలానామత్యర్థబాలవిలాసా
నాంవిలోకనే దర్శనే లాలసేవ లోలేవ వస్తుతస్తు సతథేతిభావః కరగ్రాహం గృహీత్వా
కశేణ గృహీత్వా హస్తే వర్తిగ్రహో నిత్యముల్ తదీయస్య కృష్ణసంబంధిః మధురత
రస్య అతిస్వాదుః భారతీభరస్య వాగ్విలాసస్య నిశమనేన శ్రవణేన హేతునా పరవశః
పరతంత్రీః వివశిత్యర్థః నిజ స్వీయః ఆశయః హృదయం యస్యాస్సా తథోక్తా తథా
విధేవ కమ స్యనిర్వాచ్యం ప్రమోదభర మానన్దరాశి మభినీయ అభినయముభేన
ద్రష్టాణాం ప్రదర్శయిత్యేత్యర్థః హాలాహలనిలయం విషనివాసభూత మాత్మనః స్వస్య
స్తనయుగళం కుచద్వన్ద్యం అపాయయత్ సాయయామాస శ్రీకృష్ణాయ స్వస్తస్య
పాన మదా దిత్యర్థః

138

౧॥ యదునందనోపి త్రిభువనమోహనవిశారదమపి మా మియ

మతినంధాతు మధ్యవస్యతీతి తదీయచ్ఛంద మనుసందధాన స్తదీయ
మపరిమితశరీరబల మవలేషమపి ప్రాణసమీరణై స్సమ మసిస్వదత్.

యద్వీతి॥ యదునందనోపి యదోః స్వవంశమూలపురుషస్య యదూనామితి వా నస్తనః
అనస్తకరః యదువంశవర్ధన ఇత్యర్థః ఏవేన శ్రీకృష్ణస్య దీర్ఘాయుష్మత్త్వం వ్యజ్యతే
తేనచ పూతనావిషపానా దర్శకస్య న కాపి క్షతి యితి వ్యజ్యతే త్రిభువనమోహన
విశారదం త్రిలోకసమ్మోహనవర్ణిత మ్మామపి ఇయం పూతనా అతినంధాతుం వంచిత
మధ్యవస్యతీ నిశ్చినోతి ఉద్యక్తై-ఇత్యర్థః ఇతిఏవం తదీయచ్ఛందం తస్యా అభిప్రాయం
అనుసందధానవచ జానన్నేవ తదీయం తస్యాస్సంబంధి అపరిమితశరీరబల మమితదేహ
పాలవం అవలేషమపి గర్హంచ మనోబలంచేత్యర్థః ప్రాణసమీరణై స్సమం ప్రాణవాయు
భిస్సహ తత్ప్రాణానపీత్యర్థః అసిస్వదత్ ఆస్వా దయామాస అపజహ రేత్యర్థః 13)

శ్లో॥ యత్పూతనాప్రాణసమీరవార

మసా స్తనాన్వాదసిభా దధాసీత్

చక్రీ తతోసా నిరధారి కింతు

చిత్రం సువర్ణప్రణయిత్వ మస్మిన్.

యదీతి॥ యద్యన్మాత్. అసా శ్రీకృష్ణః పూతనాప్రాణసమీరవారం పూతనాప్రాణ
వాత్యుసమూహం ప్రాణస్య దశేధత్వా దియముక్తిః స్తనాన్వాదసిభాత్ స్తనపాన
మిషాత్ అధాసీత్ పూతనా తత స్తస్మాదేతో, అసా శిశుః చక్రీ విష్ణురీతి సర్పకరిచ
వ్యజ్యతే నిరధారి సిన్ధితః లోకై రితీశేషః మహామాయిన్యాః పూతనాయాః మార
కోయం నార్భకః ప్రాకృతికీన్తు భగవాన్వేతి తదానీం జనాః తం శిశుం భగవన్త
ప్రేక్షిరే ఇతిభావః సన్న్య వాతాశవత్త్వాత్ పూతనాప్రాణవాయుభక్షకోయం శిశు
త్వ బాలః కిన్తు సర్పవేతితో కానికాయన్నితీవ్యంగ్యాశయః వ్యంగ్యార్థమాశ్రిత్యఅద్భుత
మావిష్కరోతి కిన్త్వీతి కిన్తు అస్మిన్ చక్రీణి సువర్ణప్రణయిత్వం గరుడసఖ్యం చిత్రం
సర్పగరుడయో ర్వైదిత్వా దితిభావః భగవతః కృష్ణస్య గరుడధ్వజత్వేన గరుడసఖ్యం
నచిత్ర మితి వాస్తవారః కిన్త్వీతి తుదీయపాదేన కవినా స్వయమేవ చక్రీపదవ్యంగ్య
స్యావిష్కరణాత్ గుణభూతవ్యంగ్య మిదమ్.

140

శ్లో॥ సాసీ జ్జగత్ప్రాణధయీ సచాన్యాః

ప్రాణానిలానేవ నినాయ నాశమ్

తుల్యేపరాధే మరుతాం హితోభా

దసా రిపు స్సేతి విచిత్రమేతత్.

సానీదితి॥ సా పూతనా జగత్పాణధయీ జగతః లక్షణయా తద్భజనానాం ప్రాణానాం
 ప్రాణవాయూనాం ధయీ పాయినీ అపహరిణీతియావత్ “పాప్రూఢ్యేతి ధేట శ్శ్రు
 త్యయఃటిత్వాత్ స్త్రియాం జీప్” ఖశోన్యత్ర నేష్యతే ఇతి హరదత్తమతేతు జీబుత్త
 ఇతి ధయాఇత్యేవపాఠ్యమ్ ఆసీత్ ఒభూవ సచ సోపి కృష్ణః అస్యః పూతనాయా
 ప్రాణానిలానేవ ప్రాణవాయూనేవ నాశ మదర్శనం నినాయ ప్రాణయామాస అపజహ
 రేత్యర్థః జగత్పాణాపహరిణ్యాః ప్రాణానేప జగదంతఃవ తీ శిశు రపహర దితి పృ
 తస్య విరోధస్య తస్య శిశో రప్రాకృతత్వేన జగదస్తపాతిత్వాభావా త్తదపహరణ
 యుక్తమేవేతి పరిహరః అపరాధే ప్రాణవాయ్వాపహరణరూపే ద్రోహే తుల్యేపి సహ
 నేపి అసా కృష్ణః మరుతాం దేవానాం వాయూనాంచ “మరతో పననామరాషి
 మరః” హితః సుహృత్ అభూత్ సా పూతనా రిపు శ్శత్రు రభూత్ అర్థా స్మరుశ
 మేవ ఇత్యేతత్ ఇతీదం విచిత్ర మద్భుతమ్ ప్రాణానాం వాయుత్వేన తదపహరణ
 రుభయోరపి వాయుద్రోహిత్వే తుల్యే ఏకో నాతానాం హితః అన్యోహితఇతి కథ
 విచిత్రమితిభావః అస్య విచిత్రస్య ఏకో దేవహితః అన్యో దేవహితే త్య
 శ్రయణా త్పరిహరణి వివేకః అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః సా జగత్పా
 ధయీ వాయుద్రోహిణీ ఆసీత్ “సమీరమారుతమరుత్జగత్పాణసమీరణాఇత్యమతః
 ఇదం జగత్పాణాద ముపలక్షణ మింద్రాదిదేవానామ్ దేవముహూద్రోహిణీతి భ
 తార్థః సతుకృష్ణః అస్యః జేష్ఠద్రోహిణ్యాపవ ప్రాణానిలా న్నాశం నినాయ
 మపరాధే ప్రాణిద్రోహరూపే తుల్యేపి అసా మరుతాం దేవానాం హితోభూత్
 స్వశత్రునాశకత్వాత్ సర్వాదిమరణేన సత్త స్సన్తప్యత్యేన తు త్రోద్యగ్భా
 వస్తీతిభావః సా పూతనాపు రభూత్ స్వద్రోహకరత్వా దితిభావః ఇత్యేతత్ విచ
 మద్భుత మితి కాకు నాద్భుత మేవేత్యర్థః

14

శ్లో॥ నిపీయ తస్యా గరళాయ తాని

న విష్యధే స్తస్య పయ్యాంసి సోయమ్

ఆవాసభూమి ర్విషధి స్సుతాపి

తస్యైవ యశ్యేష్టతజేతి విత్తమ్॥

నిపీయేతి॥ గరళాయతాని గరితవదాచరితాని తస్యా పూతనాయాః స్తస్యపయః
 స్తనే భవాని స్తస్యాచి తత్ర భవ ఇతి భవార్థే శరీరావయవాచ్ఛేతియ త తా
 తాని పయ్యాంసి స్తస్యపయాంసి స్తవప్రసంగితక్షీరాణీశ్శృంగః పీయ కీర్త్యా సోయం
 వాన్ కృష్ణః పరివృధే వ్యధాం నామాసీత్ గరళపాతే కరణే సత్యపి న్యధాతా
 కార్యాభావవర్ణనా ర్హితేషాలంకారః “కార్యాజని ర్విరేణైక్తి స్ఫుతి పుష్కలకా
 ఇతిలక్షణాత్” ఉక్త మర్థం సమర్థయతి ఆవాసేతి యస్య కృష్ణస్య విషధి స్సుమ

గతశనిధిశ్చ “కృపీటా కాణ్డమస్త్రీస్యా జీవనీయం కుశం విష” మిత్యమరాద్విషశబ్దస్య
జతేప్రయోగః ఆవాసభూమిః నీనాసదేశః భవతి తస్య విషధేరేవ సుతా పుత్రికా
లక్ష్మీతిత్యర్థః. యస్య కృష్ణస్య ఇష్టతమా ప్రియతమా ప్రేయసీ త్యర్థః భవతి.
ఇతి విత్తం ప్రసిద్ధమ్. “విషఘ్నణ్యాయేన జీవా మృతా” మితి వచనాత్ నిత్యవిష
సంబంధస్య అన్య విషా ద్వ్యధాభావో యుక్తః పేతీ భావః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగ మలంకారః సచశ్లేషజీవితః.

142

శ్లో॥ అలమల మితివానీది తతోఽసౌ
ఝడితి విభిన్నసమగ్రసంధిబంధా
అధిధరణి పపాత నప్తసంజ్ఞా
గిరిరివ దుస్సహరాద్రవజ్రఘాతాత్

అలమితి॥ తతిః శ్రీకృష్ణస్త్వనృపానానంతర మసౌ పూతనా, అలమలం సంభ్రమాణా
ద్వీతుక్తిః స్త్వనృపానేనకృత మిత్యర్థః. ఇతి వాదినీ భాషిణీసతీ ఝడితి తతః సమేవ
విభిన్నాః విశేష్టాః సమగ్రా స్సర్వే సంధిబంధాః అస్తిసంధిబంధనాని యస్యా సా
విభిన్నసమగ్రసంధిబంధాసతీ అతఏవ దుస్సహరాద్రవజ్రఘాతాత్ దుర్మర్షభీష
ణాశనిక్షతాదేతోః గిరిః పర్వతఇవ నప్తసంజ్ఞా నిశ్చేతనాసతీ అధిధరణి భువి
“విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః” సుపోలుక్. “అదన్తత్వాభావాన్నామ్”. పపాత అపతత్.
ఉపమాలంకారః. తేన పర్వతతుల్య మస్యా రూప మితి వస్తు వ్యజతే.

143

శ్లో॥ అపపుర మిదమీయం గాత్ర మాధాయ ఘోరం
కలయతి శిశురక్షౌం రక్షిణాం చక్రకాశే
నిజసదన ముపాగా న్నందగోప స్సహస్త్వై
ర్నిశమితసుతవారో విస్మయంచ వ్యతాసీత్.

అపపురమితి॥ ఘోరం భయంకరం ఇదమీయం పూతనాసంబధి ‘వృద్ధాచ్ఛః’
గాత్రం కళేబరం అపపురం గ్రామాద్భహి రిత్యర్థః. “అప పరి బహి రంచనః
పశ్చిమ్యే” త్యన్యాయాభావః ఆధాయ కృత్వా పాతయిత్వేత్యర్థః. రక్షిణాం పాల
కానాం చక్రవాశే మణ్డలే శిశురక్షౌం కృష్ణరక్షౌం కలయతి కుర్వతిసతి ఆపై రిష్టై
స్సహ నందగోపః నిజసదనం స్వగృహం ఉపాగాత్ ఆజగామ. “నందగోపః” ఇతి
పద మత్రాప్యన్వేతి. నిశమితసుతవారః శ్రుతపుత్రవృత్తాంతఃస్పృక్ విస్మయ మాశ్చ
ర్యంచ వ్యతాసీత్ విస్తారయామాస. ప్రాపేతి యావత్. స్తనన్ధయః రాక్షసీం
మారయామాసేతి వృత్తాంతం శ్రుత్వా కోవా నవిస్మయతీతిభావః.

144

X|| అథ కదాచి దౌత్యానికమహోత్సవసముత్సుకసకలవల్లవవిలాసిసీకులకలకల
కబళితాసు హరిద్దరీషు పయఃపిపాసాసమాకులయశోదాకిశోరచరణతల
సమీరితవిశంకటనికటశకటర్షుర రీభావ ముత్పాతశత మాశంకమానా
నందగోపపురోగమా స్తత్కర్మణా ప్యనభిభూత మర్భక మవలోక్య
కమపిప్రమోద మనుబభూవుః.

అథేతి|| అథ పూతనానాశనాన స్తరం కదాచి త్కస్త్రింశ్చి త్కాలే బాలస్య తృతీయే
మాసీత్యర్థః హరిద్దరీషు చిక్కుహరేషు ఉత్థానే భవ బౌత్థానికః అధ్యాత్మాదిత్వాత్
వఞ్”సచాసా మహా నుత్సవః బౌద్ధానికమహోత్సవః. “ఉత్సాతే హర్ష మిత్త్యేష
ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇత్యుత్సవలక్షణమ్.” బాలకృష్ణస్య ఉత్థానసమయే కృతః మహా
త్సవ ఇత్యర్థః. తస్మిన్ సమ్య గుత్సుకానా ముత్కంఠితానాం సకలానాం సర్వాసాం
వల్లవవిలాసిసీనాం గోపాంగసానాం కులస్య బృందస్య కలకలైః తాదృశధ్వనిభిః కబళి
తాసు వ్యాప్త్యాసు సతీషు పయఃపిపాసయా క్షీరపానేచ్ఛయా సమాకులస్య సంభ్రాం
తస్య యశోదాయాః కిశోరస్య శిశోః చరణతలేన పాదాధఃప్రదేశేన సమీరితస్య
క్షీస్తస్య విశంకటస్య విశాలస్య నికటశకటస్య సమీపస్య అనసః ఝర్ష రీభావో
విశీర్ణ తా యస్మిం స్తత్ తథోక్తంయస్మిన్నుత్పాతశ తే శకటర్షుర రీభావోఽస్తర్భూయ
నర్తతే తదిత్యర్థః. శకటర్షుర రీభావాదిక మితియావత్. ఉత్పాత మమితా నుత్పాతా
నిత్యర్థః ఆశంకమానాః సంభావయంతః ఉత్పాతశతమృతి ఆసమంతా చ్ఛంకమానా
ఇతివా నందగోపపురోగమాః నందాయో గోపాః తత్కర్మణాపి శకటర్షుర రీభావ
క్రియయాపి అనభిభూత మతిరస్కృత మర్భకం శిశు మవలోక్య దృష్ట్వా కమ ప్యని
ర్వాచ్యం ప్రమోద మానంద మనుబభూవుః అనుభవ నిస్సృ. ప్రాపురిత్యర్థః. 145

X|| ఏవ ముత్పాతశతమపి పరిభవంత మనంతమహిమాన మేన మర్భకం
యశోదా కదాచి దుత్సంగసంగిన మాధాయ వర్తమానా గిరిశిఖర భర
మివ తత్కలేబరభరం నిమిషమపి నవిషేషే.

ఏవమితి|| ఏవంప్రకారేణ ఉత్పాతశతమపి అమితాన్య ప్యరిష్టాని పరిభవంత నాశ
యంత అతఏవ అనంతమహిమాన మమితమహత్వశాలిన మేనం పూర్వోక్తం
మర్భకం శిశుం కదాచిత్ ఉత్సంగసంగినం సక్తిగత మాధాయ కృత్వా వర్తమానా
స్థితా యశోదా గిరిశిఖరభరమివ పర్వతశృంగభారమివ వర్తమాన మిత్యుపమా.
తత్కలేబరభరం శ్రీకృష్ణశరీరభారం నిమిష మతిక్షణకాలమపి “కాలాధ్వనో
రత్యంతసంయోగే ద్వితియా” నవిషేషే వోధుం నశశాకేత్యర్థః. సన్నిహితత్వణా
వృత్తచక్రానిలభారహేతవే భగవాన్ స్వయం దుర్భరో బభూవేతి భావః 146

శ్లో॥ కుక్షీస్థాఘలలోకోఽయ మబలా నందసుందరీ
విస్మయావిషయేష్యస్మి న్యస్మయంత తదా జనాః.

కుక్షీస్థేతి॥ అయం కృష్ణః కుక్షీస్థాఘలలోకః గర్భీకృతచతుర్దశభువనఇత్యర్థః భవతి.
ననసుశోధోదా అబలా దుర్బలా స్త్రీతీచ విస్మయావిషయేషి ఆశ్చర్యస్య
అవిషయేషి అనవకాశేపీత్యర్థః అస్మిన్ గిరిశిఖరవ త్కృష్ణకళేబరస్య దుర్బరత్వే
విషయే తదా తదానీం జనాః వ్యస్మయంత విస్మయ మభజన్నిత్యర్థః. అత్ర విస్మయా
నిషయేషి వ్యస్మయ నేతి విరోధస్య శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి పరిహారః. తేన విరోధా
భాసాత్తంకారః. ఏతేన తృణావృత్తమాయాకృతో నాయం శిశుకళేబరభారః కిన్తు
భగవదేచ్ఛయేవేతిస్పష్టమ్.

147

శ్లో॥ అద్భుతం పర మాస్థాయ జననీ భారవీశితా
అవతార్య శిశుం భూమా కర్మసు వ్యాప్యతాభవత్॥

అద్భుతమితి॥ భారవీశితా శ్రీకృష్ణకళేబరభారవ్యధితా జననీ యశోదా పర మత్యంత
మద్భుత మాస్థాయ ప్రాప్య శిశో గిరిశిఖరవ దుర్బరత్వస్య క్వాప్యదృష్టశుతత్వా
దద్భుతమితి భావః. శిశుం భూమా భూతలే అవతార్య అవరోహయిత్వేత్యర్థః
స్థాపయిత్వేతియావత్. కర్మసు గృహకృత్యేషు వ్యాప్యతా వ్యగ్రా అభవత్
బభూవ. ఏవం విస్మితాయా యశోదాయాః కర్మవ్యాప్యతిరపి భగవన్నాయా
కృతేవేతి బోధ్యమ్.

148

శ్లో॥ తృణావృత్తః క్రవ్యా త్తదనుకృతచక్రానిలతను
ర్యథా తూలం నీత్వా శిశుముపరి భారార్దితకరః
వ్యవస్య నుత్రస్త్వం పృథుకకరనిష్పీడితగళో
గళత్రాణః ప్రాయా ధరణి మిద మత్యద్భుత మభూత్.

తృణావృత్తేతి॥ తదను యశోదాయా స్సుతత్యాగానంతరం క్రవ్యా ద్రాక్షుః
తృణావృత్తః కృతచక్రానిలతనుః విధృతచక్రాతశరీరస్థః. మల్లాలాకారవాయు
తూభత్వేత్యర్థః. తూలం యథా పిచుమివ శిశుం బాల ముపరి ఊర్ధ్వం నీత్వా
భారార్దితకరః భారేణ శిశుశరీరభారేణ అర్దితౌ పీడితౌ కరా యస్య స కథోక్తః.
అశవప ఉత్రస్త్వం శిశుం త్యక్తుం వ్యవస్య ఉద్యంజమానః తదేవ పృథుకకర
నిష్పీడితగళః పృథుకస్య శిశోః కరాభ్యాం నిష్పీడితః నితరాం బాధితః గళః కంఠః
యస్య స తథోక్తః. అతసేవ గళత్రాణః గళ౯ భ్రశ్య౯ ప్రాణో యస్య సః
ఊర్ధ్వగతప్రాణఇత్యర్థః ధరణిం భూమిం ప్రాయా నభజత భువ్యపత దిత్యర్థః. ఇదం
తృణావృత్తహసన మత్యద్భుత మశివిస్మయూపహ మభూత్ జాతమ్. అత్ర శిశుమారణే

ప్రవృత్తస్య తృణావృత్తస్య స్వతపవ మరణాత్ విషమాలంకారః. యశోదయా
అవతారితం గిరిశిఖరవ ద్దుర్భరమపి శిశుం తూలన తృణావృత్త ఉపరి నినామే
త్యనేన తృణావృత్తస్యాత్యచ్ఛతబలం ప్రతీయతే. చక్రానిల స్థూలమివ తృణావృత్త
శ్శిశు ముపరి నినాయే త్యుపమాలంకారః. 149

గ|| తదను యదుకులపురోధా గర్గాభిధానో ముహముని ర్వసుదేవ నిదేశేన
నందమందిర మధిగమ్య యథావిధి సమభ్యర్చిత స్తనయయో
రనురహసమేవ నామకర్మమంగళం విధిన ద్విధాతు మారభత||

తదన్వితీ|| తదను తృణావృత్తహననానన్తరం యదుకులపురోధాః యదువంశపురో
హితః గర్గ ఇ త్యభిధానం నామ యస్య స గర్గాభిధానః మహామునిః మహర్షిః వసు
దేవస్య స్వదాతుః నిదేశేన ఆజ్ఞాయా నన్తనజ మధిగమ్య ప్రాప్య విధి మసాతిక్రమ్య
యథావిధి యథాశ్రుం సమభ్యర్చితః సంపూజితః నన్దేనేతిశేషః. అనురహస మేకా
న్తేషవ కంసభయాదితిభావః. అన్వవతప్తా దేహస ఇతి సమాసాన్తోచ్ఛ్రత్యయః తనయయోః
రామకృష్ణయోః నామకర్మ మంగళం నామకరణరూపం శుభం విధినత్ శాస్త్ర
యుక్తం యథాతథా క్షత్రీయత్వా ద్వస్తుత ఇతిభావః విధాతుం కర్తు మారభత ఉప
చక్రామ తతః విఘ్నేశ్వరాదిపూజానన్తర మిత్యర్థః. 150

శ్లో. రాహిణేయం బలో రామ సంకర్షణ ఇతి ద్విజః
అవస ద్వాసుదేవోసా కృష్ణ ఇత్యపి నందజమ్.

రాహిణేయమితి||ద్విజో గర్గాభిధో బ్రాహ్మణః రాహిణేయం రోహిణ్యా అపత్యం
స్త్రీభ్యోధక్ బలఇతి రామఇతి సంకర్షణఇతిచ అవదత్ ఉవాచ. తస్య నామత్రయం
చకారేత్యర్థః. బలం భగవత్పర్యంక త్వేన భగవచ్ఛరీరధారణోపయోగి శరీరపాటవ
మస్యాస్తీతి బలః అర్కఆదిత్వాదచ్ఛరమతే భగవతీతి రామః భగవద్ధ్యానానన్తపరవశ
ఇత్యర్థః. సంకర్ష త్యేకీకరోతి ప్రపిన్నం భగవతా ప్రళయే ఇతి సంకర్షణః ప్రళయేహి
ప్రపిన్న ముదరేకృత్య భగవాన్ శేషే శేతే సంకర్షణ స్యాదిశేషస్య పూతూర
వాతేన సర్వప్రపిన్నదహనం భవతీతిచ ప్రసిద్ధమ్. ఇతి శేషాంశత్వాఖ్యాసకం నామ
త్రీయమ్ అసా ద్విజః నన్దజం నన్దసుతం వసుదేవ ఇతి కృష్ణ ఇతిచ అవదదితీపూర్వే
ణాన్వయః వసుదేవస్యాయం వాసుదేవ అపత్యత్వావిక్షయా అత ఇఇహోఽభావః.
“ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీతవత్” తస్యేదమిత్యన్ నాయం తవ సుతః కిన్తు
వసుదేవసుత ఏవేతి నామకరణవ్యాజేన నన్దమృతి బోధయామాసేతి భావః.
వస్తుతేస్తు వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వసతి జగ త్రీయమితివా వాసుః దీవ్యతి భూతపాల
నాదిగా క్రిడతీతిదేవః వాసు ఇహసా దేవశ్చ వాసుదేవః నాయం వసుదేవసుతః

నచ త్వత్సుతః కిన్తు సర్వకారణభూతః పరమాత్మైవేతిభావః. కృష్ణః పరమానంద
స్వరూప ఇత్యర్థః కృషి రూఢివాచకః శబ్దః ణశ్చ నిర్వృత్తివాచకః తయో రైక్యం
పఠం బ్రహ్మ కృష్ణ ఇత్య భిధీయతే ఇతినిరుక్త త్వాత్. 156.

శ్లో. న పోతః పోతోఽసౌ నిరవధికసంసారజలధే
ర్న పాకః పాకోయం యదుకులగళద్వేలతపసామ్
తథా వ్యేతౌ పోతప్రకృతి మవలంబ్యాధ జగతీం
నిజై ర్లీలాజ్ఞాలై రహహవిదధాతే ప్రముదితామ్.

నపోతఇతి||అసౌ కృష్ణః పోత శ్శిశు ర్నభవతి కిన్తు నిరవధిక సంసారజలధేః దుస్తర
సంసారసముద్రస్య పోతః తారక ఇతి యావత్ భవతి అత్రనపోత ఇతి
నిషిధ్య పోత ఇతి పునర్వచనా ద్విరోధః తస్య నౌ రితి పరిహారః అతో విరోధా
భాసాలంకారః. ఏవ ముత్తరపాదేపి బోధ్యమ్ కించ “నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా
మన్యార్థత్వప్రకల్పన మితి పోతపాకశబ్దయో రర్థాంతరనిర్వచనలక్షణో నిరుక్త్యలం
కారః. అసౌ రామః పాక శ్శిశుర్నభవతి కిన్తు యదుకులగళద్వేలతపసాం యదుకు
లస్య యదువంశస్య సంబంధినాం గళస్తే వేలా మర్యాదా యేషా స్తేషాం గళద్వే
లానా మమితానా మిత్యర్థః తపసాం సుకృతానాం పాకః పరిపాకో భవతి తథాపి
భగవత్త్వేన భగవదంశత్వేనచ అపాకృతిం శిశుస్వభావమవలంబ్య ధృత్వా
మాయాబలా దితి భావః. అథ తతః జగతీం భూమిం నిజైః స్వీయైః లీలాజ్ఞాలైః
విలాససమూహైః ప్రముదితాం సంతుష్టాం విదధాతే కుర్వాతే అహహేత్యాశ్చర్యం
భగవతో బాలలీలా ఇతీద మద్భుతమితిభావః. ఇతి ద్వితీయవిలాసే ప్రథమతో వర్ణనీ
తూనాం బాలలీలానా మయ ముపోద్ఘాతః విలాసాస్తే జగదానందవిధానవర్ణనేన మం
గళమపి కృతమితి బోధ్యం.

15

అథ యావత్కిర్తి ర్మనుష్యస్య లోకే తిష్ఠతి శాశ్వతీ తావ త్పుణ్య
కృతాన్ లోకా ననన్తా న్సురుషోషు తేఇతి శాస్త్రార్థ మనుసందధానః ప్రబంధే
నిజనామాఖ్యానపూర్వకం పరిచ్ఛేదసమాప్తిం కథయతి.

శ్లో|| యస్మిన్ శంకరదారసారభజరీజృంభతకటాక్షచ్ఛటా-
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాసౌనవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూపబంధామృతే
పూర్వః కాన్యవిధాం ప్రకల్పితసముల్లాసో విలాసోఽగమత్||

యస్మిన్నితి|| కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః కల్పలతావితానస్య
కల్పవృక్షసమూహస్య సంబంధీ సుమనోగుంభాః పుష్పమాలాః తాఇవ ప్రియం

భావుకాః | ప్రియాత్మత్వార్థః “కర్తరి భువః భిష్ణుచ్ఛ్విక” ఇతి చ్చార్థే భవన్ భుకభో. అప్రియాః ప్రియాః భవన్తీతి విగ్రహః శంకరదాసారభజరీజ్యోత్సాహకటాక్షచ్ఛటాపాతాః శంకరదారాణాంభవాన్యాః సారభం సాందర్యం “సుగంధౌచ మనోజ్ఞేచ వాచ్యన త్సురభి స్సృతై” ఇతివిశ్వః తేన సురభి ర్మనోజ్ఞైః తస్యేదం సారభమ్ “తస్యేదమిత్యణ్.” సాందర్యమితి ఫలితార్థకథనమ్ జరీజ్యంభస్తః అతిశయేన విజ్యంభమాణాః అతిసుందరా ఇత్యర్థః. స్త్రీకటాక్షాణా స్వత స్సుందర త్వేపి పార్వతీసాందర్యసంక్రాన్త్యా అతిసాందర్య మితిభావః. కల్పలతా వితానసుమనోగుంభే సారభస్యసుగంధస్య జరీజ్యంభణ మస్తి. అతతు శంకరదా సారభస్యేతి బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మః యే కటాక్షాః తేషాం భటానా సమూహానా మసాంగసంఘానా మిత్యర్థః. పాతాః ప్రవృత్తయః యస్మిన్ సత్తేషః. నూలాకారసాదృశ్యార్థం కటాక్షచ్ఛటేత్వక్తమ్. తేనచ నిరతిశయా కవివిషయా భగవత్వ్యాః కరుణా వ్యజ్యతే. కల్పలతేతి విశేషణేన పార్వత్య పాంగానాం శ్వేతత్వం వ్యజ్యతే. అభిష్టదాత్మత్వఞ్చేతి తస్య నవకాళిదాసవిదుషః నవకాళిదాసఇతి విద్వాన్ కవిః తస్య చంపూప్రబంధామృతే చమ్పూప్రబంధ రూపేఅమృతే సుధాయాం పూర్వః ప్రథమః కావ్యవిదాం సహృదయానాం ప్రకల్పితసముల్లాసః ప్రకర్షణకల్పిత స్సమ్యగుల్లాసః ఆనందః యేన స తథోక్తః అసౌ “విలాసః. నిలాసఇతి పరిచ్ఛేదస్యసఞ్జ్ఞా”. అగమత్ సమాప్తఇత్యర్థః. 15

ఇతి శ్రీహయనదనరదనరుచినదనవదన పేనమధురతరరససమాస్వాదనిత్యత్వప్రస్థ ఫణితర మాపరిణయాదిప్రబంధస్య పులిఘ్నై రామసూరి కరుణాసమాసాదితానవద్య శబ్దవిద్యస్య బెల్లంకొండోపనామక మోహగ్రాయతినూధవస్య రామస్య కృతిఘ చమ్పూభాగవతవ్యాఖ్యానాయాం మంధరసమాఖ్యానాయాం ప్రథమో విలాసః

శ్రీ హయగ్రీవార్చనమస్తు.

శ్రీసాయవదన పరబ్రహ్మ శేనమా

శ్రీ చంపూభాగవతే

ద్వితీయో విలాసః

శ్లో॥ మత్సర్వస్వ మదీయజీవితమమప్రాణాంబతాతేతి తం
 ప్రేష్ణా యేన ముహు శ్చుచుంబ జననీ యద్వా హరి రాబ్ధలిశః
 స్మేరాస్యః కిమపిబ్రువన్ నిజజన్మాలోకనాదుర్లభ
 లీలాజాల మమూల్యమాదితనమ తస్మై చ తస్మైచనః॥

అథ॥ ద్వితీయవిలాసప్రారంభే నమస్కారాత్మకం మంగళం గ్రంథతో నిబధ్నాతి
 మత్సర్వస్వేతి. హేమత్సర్వస్వ స్వశబ్దోఽత్ర ధనవాచీ మదీయసర్వధన మమ సర్వం
 ధనస్వమేన నతు త్వత్తోస్యధన మ్మమా స్తితి భావః. ఏతేన ప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తమ్.
 హేమజీవిత మమేదం మదీయం వృద్ధాశ్చః తచ్చ తజ్జీవితం జీవనం తస్య
 సంబుద్ధిః మమ త్వమేవ జీవనం నాన్యదితి భావః. ఏతేన ధనాదపి పర ప్రేమాస్పదత్వం
 వ్యక్తం. హేమమప్రాణ యద్యపి ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్యేవేతి కోశా ద్భహుత్వం
 వక్తుం యుక్తం తథాప్యత్ర ఏకఏవ ప్రాణః పంచాభా భిన్నఇతి వ్యవహార మాశ్రిత్య
 ఏకత్వముక్తం ఏతేన ధనజీవితాభ్యామపి పరప్రేమాస్పదత్వం వ్యక్తం స్వప్రాణ
 పేక్షయా ధనజీవనయో ర్నికృష్టత్వం లోకసిద్ధమేవ. యద్యపి జీవితం ప్రాణధారణ
 మితి జీవితప్రాణయో రేకత్వమేవ పరిభాతి. తథాపి ప్రకృతే జీవితహేతో జలాదా
 జీవితశబ్దో లాక్షణిక ఇతి జ్ఞేయం. హేలంబ హేమాతః పుత్రేప్యంబశబ్దప్రయోగః
 తక్షకత్వాభిప్రాయగర్భః ప్రేమకృత ఇతి బోధ్యమ్. ఏవం హేతాత ఇత్యత్రాపి
 బోధ్యం. హేపితః ఇత్యేవం రీత్యా బ్రువాణేతి శేషః నదస్తీసతీత్యర్థః. తం భగవన్తం
 కృష్ణం జననీ యశోదా యేనప్రేష్ణా ముహు శ్చుచుంబ “చుచివక్త్రసంయోగే”వస్తు
 తస్మై త్వమేవ మాతాచ పితా త్వమే వేత్సుక్తనచనానుసారేణ భగవత ఏవం
 విభక్త్య ముచితమేవేతి బోధ్యం. యద్వా సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యా యతోవా
 ఇమాని భూతాని జాయంతే ఇతి కారణశ్రుత్యా చ భగవతి సర్వశ్రుత్యాదిరూపణ
 మంతాత్నాదిరూపణం చోచితమేవ. బాలిశః బాలః హరిః కృష్ణః నిజజనన్యాః

స్వమాతుః ఆలోకనం దర్శనం తస్మాత్ నిజజనన్యాలోకనాత్ యశోదాకర్మకదర్శనా
ద్దేతో రిత్యర్థః స్మేగాస్యః స్మితవక్త్రః కిమపియత్కించిత్ బ్రువన్ వదన్ సన్ స్మిత
పూర్వభిభాషీచ పూర్వభాషీచ రాఘవ ఇత్యుక్తత్వాత్ స్మితపూర్వం భాషమా
ఇతి భావః. ఉల్లలత్ లచవిలాసే ఉచ్చైర్విలస దిత్యర్థః అమూల్యం అనర్ఘం లోకా
త్తర మిత్యర్థః యద్వాయచ్చ లీలాజాలం విలాససమూహం బాలక్రీడా ఇతి యావత్
ఆదిత జగ్రాహ చకారేతియావత్ తస్మై యశోదాప్రేక్షేచ తస్మై కృష్ణలీలాజాలాయ
చ నః ఆస్మాకం సంబంధి నమః ప్రణతిః అస్తీతి గమ్యతే “అస్తి ర్భవంతి పరోఽప్రయు
జ్యమానోఽప్యస్తీ”తి మహాభాష్యవచనాత్ తద్యశోదాప్రేమ తద్వాక్యకృష్ణలీలాజాలం
వర్ణయితుం నాస్మాకం శక్తి రస్తికిన్తు కేవలం తదుభయం నమస్క రోమీతి కపే
రాశయః. ఏతేన మంగళశ్లోకేన అత్ర విలాసే ప్రాధాన్యేన భగవతోబాలకృష్ణస్య
లీలా వర్ణనై ఇతి వ్యజ్యతే—

గుణై రనవలంబితాం నియమిచిత్తఢోలాం గమా
గమత్యజమణీయసీ మనదనుచ్చభూతాశ్చితామ్
జగద్గురురపి శ్రిత స్వయమవాప యస్సంమదం
చలాధృతగుణా గురు రక్షిమురస్య ఢోలాముదే.

గుణై రితి. గుణై శ్చబ్దాదిభి ర్విషయైః సత్త్వాదిభి ర్వా అన్యత్ర రజ్జుభిరితి గమ్యతే.
అనవలంబితాం అనాశ్రితాం గుణరహితా మిత్యర్థః. అతఏవ గమాగమత్యజం.
గమాగమా గమనాగమే త్యజతీతి తథోక్తాం గతాగతరహితా మిత్యర్థః. నైరాగ్యేణ
నిశ్చలామితి చిత్తపక్షేయావదర్థః అణీయసీ అణుపరిమాణాం నైయామికమతే
మనసోఽణుత్వాభ్యుపగమాత్. అన్యత్ర అల్పాం శయనార్థ మపర్యాప్తామిత్యర్థః
అసదనుచ్చభూతాశ్చితాం అసద్భిః అపరమార్థైః. అనుచ్చభూతైః భూతసూక్ష్మై
రాశ్చితాం వ్యాప్తాం సూక్ష్మభూతమయీమిత్యర్థః. లింగశరీరే మనసి సూక్ష్మరూ
పేణ భూతాని సంతీతి ప్రసిద్ధిః. అన్యత్ర అసద్భిః దుష్టైః అనుచ్చభూతైః తుద్రా
జంతుభిః మత్కుణాదిభిః ఆశ్చితాం వ్యాప్తామిత్యర్థః. ఏవంవిధాం నియమిచిత్త
ఢోలాం నియమినా యోగినాం చిత్తం మనఏవ ఢోలా ప్రేంఖా తాం స్వయం
జగద్గురురపి జగదీశ్వరోఽపి అన్యత్ర జగతోపి గురు రతిసూలోపిసన్ యః శ్రితస్సన్
ఢోలామాశ్రిత్యేత్యర్థః సంమద మానందమవాప తస్యతాదృశబహుదోషపూరితఢోలా
మప్యాశ్రిత్య సుఖతస్యేత్యర్థః. ధృతగుణా రజ్జుభిర్బద్ధిత్యర్థః. అతఏవ చలా చంచలా
గురుః మహతీ నోతో గుణవచనాదితి జీష్వికల్పః ఢోలా ముదే సంతోషాయ నకిము
నభవతికిం భవత్యేవేత్యర్థః. అత్ర జగద్గురురపి అణీయసీం ఢోలాం శ్రితఇతి ఆధారా
ధేయయో రానురూప్యాభావా దధికాలంకారః. ప్రతీతస్య విరోధస్య తు జగదీశ్వర

ఇత్యర్థవర్ణనేన పరిహారా ర్విరోధాభాసాలంకారశ్చ. జీవత్వా దివిశేషణైః నియమి
చిత్తడోలాపేక్షయా ప్రసిద్ధడోలాయాః వ్యతిరేక ఉక్త ఇతి వ్యతిరేకాలంకారః.
చిత్తడోలేత్యత్ర రూపకం. తచ్చ గుణాదిశబ్దగతశేషోత్థాపితమితి వివేకః. కించ గుణా
నవలంబనాదయో గుణాఅపి దోషత్వేన ప్రతిపాదితా ఇతి లేశాలంకారః. నిర్గుణాపి
డోలా యస్య ముదే తస్యసగుణా ముదే భవతీతి కిముతేతి కైముత్యేనార్థసంసిద్ధి
వర్ణనాదర్శాపత్తి రలంకారః. జగదీశ్వరోఽపి దర్శితవదత్యల్పాం డోలా మాశ్రిత్య
ముమోదేతి భగవతః అతిలుబ్ధత్వం వ్యభ్యతే. వస్తుతస్తు పరమకారుణికత్వం వ్యభ్యతే
ఇతి బోధ్యం. అలంకారాణాం యథాయథం సంస్పృష్టిరంకరాదిక మూహ్య మితి
సంక్షేపః.

2

య త్స్వాదజసామృతదం కరాబ్జం
విగ్రహ్య యద్వా మధుసారమాధాత్
తత్సంగినీ మంగుళి మేష నిత్యమ్
బాలో హరిశ్చుమ్బతు నాత్ర చిత్రమ్.

యత్స్వాదితి॥ యత్ కరాబ్జం అబ్జమివ కర ఇత్యుపమితసమాసః కరకమల మిత్యర్థః.
అజసామృతదం అజసం యథాతథా అమృతం మోక్షం సుధాంచ దదాతీతి
తథోక్తం స్యాత్ భవేత్. యద్వా యచ్చ కరకమలం విగ్రహ్య విరుధ్య మధుసారం
మధునామకరాక్షుంబలం త్షోదస్థిరాంశంచ సారో బలే స్థిరాంశే ఇతి కోశాత్.
ఆధాత్ ఆశమన్లాత్ప్రపౌ అపజహారేత్యర్థః. ఆహ్లాద్యకాద్ధేతోనే ఇతి ధాతోర్లుజ్. విభా
షాఘ్రూథే డితి సిచః పక్షే లుక్. తత్సంగినీ తస్య కరకమలస్య సంగ స్సంబంధోఽస్య
అస్తీతి తత్సంగినీ తాం అతఇవితనౌ ఋశ్యేభ్యో జీప్. తదీయామిత్యర్థః. అంగుళిం
కరశాఖం ఏష బాలో హరిః కృష్ణః నిత్యం అవీరతం చుంబతు. అత్ర అంగుళిచుంబన
విషయే చిత్ర మచ్ఛతం న నాస్తి. బాలస్తావ ద్బాలభావా దంగుళిం చుంబతి. తత్ర
బాలభావస్య అజ్ఞానస్య సత్త్వా న్నతదచ్ఛతం. ప్రకృతేతు, భగవతోబాలత్వేపి అలుప్త
జ్ఞానత్వేన అంగుళిచుంబన మచ్ఛతమితి ప్రాప్తే సుధామధుసంబంధసత్త్వా దంగు
ళ్యానత్వానం భగవతోఽపి యుజ్యతే ఏవేతి సమాధాపితమితి కూలంకషో భావః.
అత్ర బాలభావసులభే అంగుళిపానే చిత్రముద్భావ్య ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః
సచ శ్లేషోజ్జీవితః. చిత్ర ముద్భావయితుం సాభిప్రాయేణ హరిరితిపదం నిర్దిష్టమితి
పరికరాలంకారః. బాలక ర్పకాంగుళిపానం నాచ్ఛతం కింతు హరికర్పకాంగుళి
పానమేవ హ్యచ్ఛతం హరే స్సర్వజ్ఞత్వాదితి డిక్.

3

పురాభవే కిం కరవాలపూత్రం
యో మే. కృశాను ర్నశశాక దగ్ధం

సమే కియానేష ఇతీవ బాల
స్పృష్టుం హరిర్దీ పశిఖాం వ్యవాస్యత్.

పురేతి॥ పురాభవే పూర్వజన్మని రామావతారే ఇత్యర్థః మే మమ కింకరవాచ
మాత్రం కింకరస్య దాసస్య హనుమత ఇత్యర్థః. వాలమాత్రం పుచ్చమాత్రం వా
యోరభేదాత్ కింకరశ్చ సా బాలశ్చ కింకరబాలః తన్మాత్రమితి చ గమ్యతే. దగ్గు
యః కృశానుః అగ్నిర్నశశాక స సమర్థ ఇత్యర్థః. ఇతీన ఇతీతి మత్సేవ బాలః
కృష్ణః దీపశిఖాం దీపజ్వాలాం స్పృష్టుం గృహీతుం వ్యవాస్యత్ వ్యవసితోఽభవత్
ఉద్యుక్తోఽభూదితి యావత్. అత్ర బాలభావసులభస్య ఫలాబుద్ధిప్రయుక్త దీపశిఖాస్ప
ర్శనస్య కింకరవాలమాత్రదాహశక్తికృశానువిషయతుచ్ఛత్వబుద్ధిప్రయుక్తత్వో
త్పేక్షణా దేతూత్సేహా.

శ్లో. మనోగతం స్వప్రతిబింబ మాప్తుం
చక్రే హరి ర్యచ్ఛిధిలం మనః ప్రాక్
స్మృత్వైవ తద్దర్పణగం స్వ మాప్తుం
బాలో నఖై స్తచ్ఛిధిలం వ్యధిత్సత్.

మనోగతమితి॥ హరి ర్భగవాన్ ప్రాక్ బాలభావాపత్తేః పూర్వావస్థాయాం మనోగత
మంతఃకరణగతం స్వప్రతిబింబం స్వస్య పరమాత్మనః ప్రతిబింబభూతంజీవ మిత్యర్థః
అంతఃకరణగతపరమాత్మప్రతిబింబత్వా జీవస్యేతి భావః. ఆప్తుం ప్రాప్తుం స్వాభిన్నం
కర్తు మిత్యర్థః. మనః శిధిలం చక్రే జ్ఞానసంపాదనద్వారా నాశయామానేత్యర్థః.
అంతఃకరణలయే సతి జీవస్య బ్రహ్మభావవ్యపదేశాదితి భావః. ఇతియత్ తదధు నా
స్మృత్వైవ ఇత్యుత్సేహా. బాలః కృష్ణః దర్పణగ మ్ముకురంతం స్వం స్వప్రతిబింబ
మిత్యర్థః. ఆప్తుం తద్దర్పణగం నఖైః శిధిలం భిన్నం వ్యధిత్సత్ విధాతు మైచ్ఛత్
దర్పణే భగ్నే సతి భగ్నపేటికాన్తస్థమివ భగ్నదర్పణాన్తస్థః ప్రతిబింబః సుగ్రహణో
భవతీతి బాలస్యాశయ ఇతి భావః.

శ్లో. పురాతనస్యాభినవస్య వాస్యా
ద్భక్తస్య నిర్వాణ మితోముకున్దాత్
మహాత్సవే క్వాపి నవీనభక్తా
ద్భూభూవ నిర్వాణ మముష్య చిత్రమ్.

పురాతనస్యేతి॥ పురాతనస్య ప్రాచీనస్య అభినవస్య నూతనస్య చ భక్తస్య ఆశ్రితస్య
ఇతః ఏతస్మా న్ముకుందా త్సకాశాత్ నిర్వాణం మోక్షః స్యాత్ భవేత్. ఖట్వాం

గవ తాత్కాలికభక్త్యా భరతాదిన ద్భహుకాలికభక్త్యాచ సంతుష్టో భగవా
నాశ్చితేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భావః. ముకుంద మోక్షం దదాతీతి ముకుంద ఇతి సాభి
ప్రాయమిదం పదం. క్వాపి మహోత్సవే అన్నప్రాశనమోహోత్సవే ఇత్యర్థః. అముష్మ
బాలకృష్ణస్య నవీనభక్త్యా నూతనాన్నాదిభి సా స్త్రీ భక్తమందోన్మమితి కోశాత్
నూతనాశ్చితాదితి చ గమ్యతే. నిర్వాణం సుఖం మోక్షం చ బహువ అభూత్.
చిత్ర మద్భుతం భక్తనిర్వాణదస్య భక్తాన్నిర్వాణప్రాప్తి రాశ్చర్యమిత్యర్థః.
విరోధాబాసాలంకారః.

6

శ్లో. చిత్తే నిరుద్ధస్య చిరం మనీనామ్ బద్ధస్యచాపి స్మృతితన్తుజ్ఞాలైః
నిరర్థో నిష్క్రమణోత్సవేన యుక్తో ముకుందస్య శిశోః ప్రమోదః

చిత్తే ఇతి॥ మనీనాం యోగినాం చిత్తే మచసి చిరం నిరుద్ధస్య స్థాపితస్యేత్యర్థః. కారా
గృహవదితి భావః. అపిచ కించ స్మృతితన్తుజ్ఞాలైః స్మృతిరూపతన్తుసమూహైః బద్ధస్య
సంఘానితస్య నిగళైరివేతి భావః. శిశో రాబలస్య ముకుందస్య కృష్ణస్య నిష్క్రమణో
త్సవేన నిష్క్రమణం నిష్క్రాంతిః సంచార ఇత్యర్థః. తదేవోత్సవః తేన హేతునా
జాత ఇతి శేషః నిరర్థః ఉద్వేలః ప్రమోద స్సంతోషః యుక్తః యోగ్యఏవ.
యథాకారగృహస్థాపితస్య నిగళై ర్బద్ధస్య చ చోరస్య శిక్షావధ్యనన్తరం కారా
గృహాన్నిష్క్రమణే లభ్యే సతి పరమానందో జాయతే తద్వ దస్యాపీతి యుక్తమే
వేదమితి భావః. అత్ర స్వభావోక్తిరలంకారః. సచ స్మృతితన్తురూపకోజ్జీవితః.
ఉపమాలంకారస్తు ధ్వన్యతే.

7

శ్లో॥ మాతా పితా త్వం భవసీతి కన్యాః
ప్రేక్షానుయుక్త స్స యశోదయా రభకః
తవేతి యత్రాహ నతస్మృషాభూ
త్సమీకృతం ప్రాకృతపోతవాచా.

మాతేతి॥ హే కృష్ణేతి శేషః. త్వం కన్యాః మాతా భవసి. కన్యాః పితా భవసి.
ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రేక్షా హేతునా యశోదయా కర్త్యా అరభక శ్శిశుః
కృష్ణః అనుయుక్తః పృష్టస్సన్ ప్రశోనయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః. తవ తే
ఇతి తన్నైవ మాతా పితాచ భవామీత్యర్థః. యద్వచః ప్రాహ ఉవాచ తద్వచః
మృషా అసత్యం నాభూత్. నను యశోదాయాః పుత్రస్య కథం యశోదాయాః
పితృత్వ మసత్యం నభవే దతతహ సమీకృతమితి. తదితి సంబధ్యతే తద్వచః ప్రాకృత
పోతవాచా ప్రాకృతస్య ప్రకృతిసంస్పృష్టస్య పోతస్య బాలస్య వాచా వాక్యేన సమీ
కృతం అసమం సమంకృతమిత్యర్థః. పకృతిర్మాయా తస్యా అయం ప్రాకృతః మాయా
ప్రతిబింబితం చైతన్య మిత్యర్థః. ఏవంచ పోతస్య ఈశ్వరత్వాత్ ఈశ్వరస్య జగజ్జ

కత్వాచ్చ యశోదాయాః పితృత్వ మస్య ఈశ్వరపోతస్య సత్యమేవేతి భావః.
యద్వా ప్రాకృతపోతవాచా సమీకృతం తద్వచః మృషా నాభూదిత్యేక ఏవాన్వయః.
ప్రాకృతస్య పకృతిపరతన్త్రస్య అజ్ఞస్యేతి యావత్. పోతస్య శిశోర్వాచా
సమీకృతం సమాధాపితమిత్యర్థః. స్వమాతరమ్ప్రతి తవైవాహం మాతేతి
శిశోరుక్తి రజ్జత్వాత్సంగచ్ఛతే ఇత్యేవం సమాధాపితమితి భావః. ఏన మజ్ఞత్వపే
తునా సమాధాపితస్యాపి వాక్యస్య అసత్యత్వాభావస్తు నాయం పాకృతపోతః కిన్త్వ
ప్రాకృతఏవేతి జగజ్జనకత్వా దప్రాకృతస్య ఈశ్వరస్య ఇదం వచనం సత్యమేవేత్యు
న్నేయః. యశోదాయా అయం ప్రశ్నస్తు ప్రేమకృతః నతుమాగ్ధ్యకృత ఇతి ప్రథమ
శ్లోకే ఏవ ప్రతిపాదితమ్.

8

శ్లో. స్తంభం సమాలంబ్య గృహంతరస్థ
మాదాపుదస్థా త్సహరిః కిశోరః
ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రళయోఽపి కిన్తు
పితు ర్నతస్యాస్తు విలోకనేన

స్తంభమితి॥ సః పూర్వోక్తః కిశోర శ్శిశుః హరిః కృష్ణః ఆచా ప్రథమతః గృహంత
రస్థం గృహమధ్యగతం స్తంభం గృహాధారదాదువిశేషం సమాలంబ్య సమ్యగవ
ప్రభ్య ఉదస్థాత్ ఉద్ధితోఽభవత్. ఉత్సర్వకాత్ ప్రాగతినివృత్తావితి ధాతో ధ్రుజీ
గాతిస్థేతి సిచోలుక్. ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీతూర్ధ్వకర్మణి పరస్మైపదమేవ. తస్య బాల
కృష్ణస్య విలోకనేన దర్శనేన పితుః నన్దస్య ప్రహ్లాదవృద్ధిః సంతోషాతిశయః ప్రల
యోఽపి ప్రలయాఖ్యసాన్తిత్వికభావశ్చ నాస్తుకిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. పుత్రస్య స్తంభా
ద్యవలంబనేన ఉద్ధాన శక్త్యుదయేన తదుద్ధానం వీత్య పితా నన్దత్యేవేతి భావః.
వ్యంగ్యార్థ స్తు సః కిశోరః గౌణవృత్త్యా నవీన ఇత్యర్థః. హరిః సింహః నాయం
ప్రాచీనః సర్వజనవిదిత సింహః కిన్తు నవీనః అసాధారణ ఇతి కిశోరో హరి రిత్యనేన
సరసింహ ఇతి ఫలితమ్. ఆచా పూర్వకాలే గృహంతరస్థమ్ అన్తః తిష్ఠతీతి అన్తర
స్థమ్ గృహస్యాన్తరస్థం గృహంతరస్థమ్ అర్థాత్ సభాద్వారగతం స్తంభం సమా
లంబ్య ఉత్పత్తిక్షేత్రేత్వేన స్వీకృత్యనృసింహకారేణ వ్యాప్యస్థిత్యేతివా ఉదస్థాత్ ఉద్ధా
యాజగామ అర్థాత్ స్తంభాదిత్యేవ. ఉద్ధానపూర్వకస్య గమనస్య ఉర్ధ్వకర్మత్వాదుదో
నూర్ధ్వేతి నతజ్. స్తంభం సమాలంబ్య నిర్భిద్య ఉదస్థాత్ ఉజ్జగామేత్యర్థకథనేతు
తజ్దుర్వార ఏవస్యాదితి బోధ్యమ్. తస్య స్తంభాదుత్థితస్య సరసింహస్య విలోకనేన
హేతునా ప్రహ్లాదవృద్ధిః ప్రహ్లాదస్య భక్త్యస్య వృద్ధి రభ్యుదయః నాస్తుకిం. ఏవం
పితు ర్నిరణ్యకశిపోః ప్రళయో నాశశ్చ నాస్తుకిమితి ప్రత్యేకాన్వయః.

9

శ్లో॥ పదేపదే సస్థలనం స బాల శ్చైశాల య త్తజయతు శ్రియే సః
సతీ గతి స్సంస్మరణేన యస్య ముగ్ధ రవాప్యేతి స చిత్ర మల్పమ్

పదేపదే ఇతి॥ సః బాలః పదేపదే ప్రతిపదం నిత్యవీప్యయోరితి ద్విర్భావః. సస్థలనం
సభ్రతశం యథాతథా చచాల అచలదితి యత్ తత్ సః అస్మాకం శ్రియే ఐశ్వ
ర్యాత్థతి జయతు సర్వోత్కరేణ వర్తతాత్ యస్య స్థితిగమనస్య సంస్మరణేన
సమ్యక్ మనస్యనుధ్యానేనేత్యర్థః. హేతునా ముగ్ధ రూఢైః సతీశ్రేష్ఠా అస్థితిత్యర్థః.
గతి తమన మవాప్యా ప్రాప్తుం యోగ్యేతి విరోధః. సతీ నిస్సంశయా గతిః జ్ఞానం
పరమాత్మవిషయక మిత్యర్థః. అవాప్యా భవతీతి పరిహారః. భగవత స్సాకారధ్యానేన
మనసి పరిశుద్ధే సతి పరమాత్మసాత్కారో భవతీతి భావః. ఇతీదం అల్పం చిత్రం
సభవతి కిన్తు అత్యధికమేవేత్యర్థః. లోకే హి గజాదిగతివిశేషదర్శనాహితసంస్కారే
మనసి స్థితే సతి అభ్యాసపాటవేన విదగ్ధ స్తత్సజాతీయా గతి రవాప్యతే ఇతీదం
సహజమ్. అత్ర తు శ్రీకృష్ణస్థితిగతిస్మరణేనైవేత్యేకో విరోధః. ముగ్ధ రవాప్యతే
ఇత్యేకో విరోధః. తద్విజాతీయా సతీ గతి రవాప్యతే ఇతి తృతీయః. ఏవం బహు
విరోధాస్సదత్వా దధిక మిద మద్భుతమితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః— 10

శ్లో॥ స మందమందం విచచార చారు
తదా యదా నందపదం తదస్తు
ప్రాప్తై ర్విపద్యావమపి ప్రకామ,
ముచ్చై ర్గతి ర్యత్కలనేన గమ్యా

సఇతి॥ సః బాలకృష్ణః తదా తదానీమ్ మందం మందం ప్రకారేణుణవచనస్యేతి
ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుబ్లుక్. అతిమందం యథాతథా చారు రమ్యం
యథా తథా చ విచచార సంచచారేతి యత్ తత్ మందసంచరణమ్ ఆనందపదం
సుఖసానమ్ పదం వ్యవసిత త్రాణ స్థాన లక్ష్మంఘ్రి వస్తుప్వీతి కోశాత్. అస్తు
భవతు స్మర్తృణాం తత్సుఖప్రదమితి భావః. తదేవ వివృణోతి ప్రాప్తైరితి ప్రకామ
మత్యన్తం విపద్యావం విగతౌ పదౌ యస్య సః విపత్ పంగురిత్యర్థః తస్య భావః
విపద్యావః తం పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియా మిత్యమరః. ఇతి విరోధః విపదా
మాపదాం భావ స్తత్తా తమితి పరిహారః. ప్రాప్తైరపి యత్కలనేన యస్య శ్రీకృష్ణ
సంబరధిమందమందసంచారస్య కలనేన స్మరణేన హేతునా ఉచ్చైః ఉత్కృష్టాగతి
గమనమితి విరోధః. గతిః స్థానం వైకుంఠాఖ్యమితి పరిహారః. గమ్యా గమ్యం యోగ్యా
ప్రాప్యేత్యర్థః భవతి. పంగుభి ర్ముచ్చైర్గమనం ప్రాప్యతే ఇతి పతీతస్య విరోధస్య

విపత్సరమ్పరాపరాభూతై ర్వైకుంఠపదం గమ్యతే ఇతి పరిహారాత్ విరోధాభాసః.
అనేన చ అఘటితఘటనాపటియ స్తమత్వం భగవతో వ్యజ్యతే— 11

శ్లో॥ సతీ గతి తత్పద మాత్రలభ్యా
యత స్తతోసా న కథన్న హంసః
అతిస్ఫుటే కృష్ణపదే పృముష్మి-
న్నధార్తరాష్ట్రత్వ మిదం తు చిత్రమ్.

సతీతి॥ యతః యస్మాద్దేతోః సతీ ఉత్క్లష్టా గతి ర్మోక్ష ఇత్యర్థః. తత్పదమాత్రలభ్యా
తస్య కృష్ణస్య పదమాత్రేణ చరణమాత్రేణ చరణధ్యానేనై వేత్యర్థః. లభ్యా లబ్ధం
శక్యా భక్తైరితి శేషః. తతః తస్మాత్ అసా కృష్ణః హంసః పరమాత్మా నకథన్న
కథంవా నభవేత్ భవేదేవేత్యర్థః. అసా కృష్ణః పరమాత్మా భవతు మర్హతి
ధ్యాత్వముక్తిపదచరణకమలత్వాత్. యథా శ్రీమన్నారాయణః ఇతి ప్రయోగో
ఽత్రానుసంధేయః ఇతి వాస్తవార్థః. అత్ర యతో యస్మాత్ సతీ శ్రేష్ఠా గతి ర్గమనః
తత్పదమాత్రలభ్యా తదీయచరణైనైవ లభ్యా తతో హేతోః అసా హంసః పక్షి
విశేషః కథన్న నభవేత్ హంసో నచేత్ ఈదృశగతిసాందర్య మస్య నఘటే
తేత్యర్థః ఇతివ్యంగ్యార్థః. అముమేవాశ్రిత్య విరోధమాహ అతిస్ఫుటే ఇతి. కృష్ణపదే
నీలచరణే ఆతిస్ఫుటే సత్యసి స్ఫుటం యథా తథా దృశ్యమానే సత్యసీత్యర్థః.
అముష్మిన్ హంసే ధార్తరాష్ట్రత్వం తన్నామకహంసవిశేషత్వం ననాస్తీతీదన్తు చిత్ర
మద్భుతమ్ “రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః మలినై ర్మల్లికాక్షా
స్తే ధార్తరాష్ట్రా స్సితేతరై” రిత్యమరః కృష్ణపదే కృష్ణత్వే పాండవపక్షపాతిత్వే ఇతి
యావత్ అతిస్ఫుటే సతీ ధార్తరాష్ట్రత్వం ధృతరాష్ట్రసంబంధిత్వం తత్పక్షపాతిత్వ
మిత్యర్థః. అముష్మిన్ శ్రీకృష్ణే ననాస్తీతి వాస్తవార్థేన తత్పరిహార ఇతి విరోధాభా
సాలంకారః. అత్రాపస్త్రుతార్థప్రతీతి ర్ధ్వని రితి సభ్రమితవ్యమ్. కృష్ణపదేపీత్యపిశబ్ద
బలాత్ ఇదం తు చిత్రమితి వాక్యార్థబలాచ్చ వాచ్యార్థే కశ్చన విరోధోఽవశ్యం
ప్రతీయేత. వ్యంగ్యార్థానాశ్రియణేతు సతత్రప్రతీతి రితి వ్యంగ్యార్థోఽత్ర వాచ్యసిద్ధ్యం
గమేవేతి కృత్వా నాసా ధ్వనిః. కిన్తు విరోధాభాస ఏవేతి సుష్టు. పూర్వార్థేతు
ధ్వనిరేవ స చ ఉత్తరవాక్యేన కవినా స్వయమేవ ప్రకటిత ఇతి గుణీభూతవ్యగ్యం
తదితి భోధ్యమ్.

శ్లో॥ తద్వాదపంకేరుహముద్రితాసు
భూమిషు లక్ష్మ్య న కదన్నివాసః
నవీన మేత త్ఫలపద్మగాపి
సరోజలక్ష్మీ మలియాతి సేతి.

తత్సాదేతి॥ తస్య కష్టస్య పాదరూపైః పంకేరుహైః కమలై ర్ముదితా శ్చిహ్నితాః
తాను తథోక్తాను భూమింశు ధరాయాం అవాంతరవిశేష మాశ్రిత్య బహువచన
నిర్దేశః. స్థలవిశేషేష్వి త్యర్థః. లక్ష్మ్య శోభాయాః లక్ష్మీ దేవ్యాశ్చ నివాసః స్థితిః
కథం న నాస్తు అస్యేవేత్యర్థః. లక్ష్మ్యః కమలాలయత్వాత్ భగవత్పాదకమల
చిహ్నరూపేష్యపి కమలేషు లక్ష్మ్య నివాస ఉచిత ఏవేతి భావః. కమలచిహ్న
యక్తేషు స్థలేషు కమలకృతశోభానివాసశ్చ యుక్తవేతి చ భావః. అథ అయక్త
మాహ. స్థలపద్మగా భూగతచిహ్నభూతకమలస్థా సా లక్ష్మీః శోభాదేవీచ
సరోజలక్ష్మీం కమలగతాం శోభాం లక్ష్మీ దేవీమితి చ ఆయాతి. అతిశేతే ఇత్యే
తత్ నవీనం చిత్రమిత్యర్థః. సరోజాపేక్షయా స్థలకమలస్య నికృష్టత్వాదిద మశ్చుత
మితి భావః. అన్యత్ర భగవత్పాదకమలాంకగతాయాః సరోజనివాసిన్యాశ్చ లక్ష్మ్య
దేవ్యా ఏకత్యే ఉచితే సతి తా మతియాతీతి భేదప్రతిపాదనం చిత్రమితి భావః. అత్ర
ధ్వనిరేవ వాచ్యార్థే ప్రతీతస్య విరోధస్య తు స్థలగతాన్యపి ఇమాని పద్మాని నసాధార
ణాని కిన్తు విలక్షణాని భగవత్పాదసంబంధిత్యాదితి కృత్వా సరోజాపేక్షయా భగవ
త్పాదకమలచిహ్నస్య అతిశయో యుజ్యతే ఏవేతి పరిహారః.

13

శ్లో॥ అక్కాంబ తాతేతి వచాంసి తూర్ణం
శిశుం ప్రసూర్జననీ శిశుం శౌరిం కృష్ణం గ్రాహయతిస్మ శౌరిమ్
కదాచిదేనం నగిర స్సప్తశేయు
రితి శ్రుతి స్సా కథ మాబభాషే.

అక్కేతి॥ అక్క అంబ “అంబార్థనద్యో ర్హస్య” ఇతి హాస్యః తాత ఇత్యేవం వచాంసి
ప్రసూర్జననీ శిశుం శౌరిం కృష్ణం గ్రాహయతిస్మ ఉపదిదేశేత్యర్థః. అక్కేత్యంబేతి
మామాహ్వాయ తాతేతి నన్దమాహ్వాయేతి వాక్యాని గ్రాహయితుం ప్రధమం
పదమాత్రం గ్రాహయామాసేతి భావః. ఏనం కృష్ణం కదాచిదపి గిరః వాక్యాని
సస్పృశేయుః నభజేయుః. అయం మూకోభవేదిత్యర్థః. వాచా మవిషయ ఇతిచేతి
ప్రతీయతే. ఇత్యేవం రీత్యాహ. ప్రసిద్ధా శ్రుతిః “యతో వాచో నివర్తన్తే” ఇతి
శ్రుతిరితి భావః. కథమాబభాషే కథమవదత్ శ్రుతేః ప్రమాణత్వేన శ్రుత్యుక్త
స్యాన్యథాభావో నయుజ్యతే ప్రకృతేతు జనన్యపదిష్టాని అక్కాంబేత్యాది
వచాంసి భగవతా గృహీతాన్యేవేతి కృత్వా శ్రుత్యుక్తస్య భగవన్నిష్ఠస్య వాగ
గ్రహణస్య అన్యథా భూతత్వాత్ శ్రుతేరప్యప్రామాణ్యా మాపాదితమితి భావః.
ఏవం ప్రతీయమానస్య విరోధస్య కదాచిదేనం నగిరస్సప్తశేయు రితి వాక్యస్య
వాచా మవిషయ ఇత్యర్థవర్ణనా త్పరిహారః. ఇతి విరోధాభాసాలంకారః. అత్రా
లంకారేచ కశ్చన విరోధాభాసాలంకారో ధ్వన్యతే. తథాహి వాగవిషయస్య భగ

వతః కథంవా వాగ్విషయత్వమితి విరోధస్య వస్తుతో వాగవిషయత్వం భగవతః
కీడామనుజబాలకత్వా ద్వాగ్విషయత్వం చేతి పరిహార ఇతి. 14

శ్లో॥ యస్మిన్నసంక్షీర్ణ మశేషవర్ణనిర్మాణచాతుర్య మనన్యలభ్యమ్
అశిక్షీ కృష్ణోఽపి సమస్తవర్ణపరిగ్రహే సోఽయ మిదం నవీనమ్.

యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ భగవతి కృష్ణే అనన్యలభ్యం అన్వైరబ్దు మశక్యం అసంక్షీర్ణం
యథా పూర్వోత్తరాక్షరయో స్సంసర్గో యథా సభవతి తథేత్యర్థః. అశేషవర్ణ
నిర్మాణచాతుర్యం సకలకాద్యక్షరలేఖనపాండిత్యం అస్తీతి గమ్యతే ఇతి ప్రతీయ
మానో విరోధార్థః. వాస్తవార్థస్థు అసంక్షీర్ణం గుణకర్మవిభాగేన అశేషవర్ణనిర్మాణ
చాతుర్యం సమస్తబ్రాహ్మణాదివర్ణసృష్టికౌశల మస్తీతి విరోధపరిహారః. భగవతః
కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వేన సకలజగజ్జనకత్వాదితి భావః. సోఽయం కృష్ణోఽపి సమస్త
వర్ణపరిగ్రహే అక్షరాభ్యాసే ఇత్యర్థః. అశిక్షీ శిక్షితః గురుణేతి శేషః. ఇదం నవీన
చిత్రిమిత్యర్థః. స్వయమే వాక్షరనిర్మాత రక్షరాభ్యాస ఇత్యాశ్చర్య మితిభావః.
సర్వజగత్సృష్టాపి భగవాన్ కీడామనుజబాలకీభూయ అక్షరాభ్యాసవిషయే శిక్షిత
ఇవ నః ప్రతీయతే మాయయా నతు వస్తుత ఆతి వాస్తవార్థః. అత్రాపి విరోధా
భాసాలంకారః అత్ర కృష్ణోఽపి నీలోఽపి సమస్తశ్వేతాదివర్ణపరిగ్రహే విషయే
అశిక్షీతి ధ్వన్యతే. 15

శ్లో, ప్రాధానసి గ్రాహయితుం రుణద్ధి
సదక్షరం గాఢమనశ్చతో యః
స దంభడింభః కథ మక్షరాప్యై
పలాయ దక్షో గురుణా నిరోధ్యః

ప్రాధానపీతి॥ యః గాఢం చిరమనశ్చతః అభుంజానాన్ ప్రాధానపి సత్ నిరుష్ణ
మక్షరం కాదివర్ణం గ్రాహయితుం స్వీకారయితుం రుణద్ధి నిర్బధ్నాతి. లోకే
వయసా ప్రాధానః చిరమనశ్చతో బాలకా నక్షరగ్రహణాయ నిరుంధన్తి అత్ర తు
తద్వైపరీత్యమితి తార్పర్యమ్. యః కృష్ణః గాఢ మనశ్చతః అనశనరూపం తపః
కుర్వాణాన్ ప్రాధాన్ అధీతసాంగస్వాధ్యాయాన్ సచ్చాఖ్య మ్పరమార్థమితివా
అక్షరం బ్రహ్మ అక్షరం బ్రహ్మవర్ణయోరితి రుద్రః. గ్రాహయితుం ప్రాపయితుం
రుణద్ధి విషయేభ్యో నివర్తయతి చేత్యర్థః. “తేషా మహం సముద్ధర్తా మృత్యు
సంసారసాగరా”దితి గీతావచనాత్ ఇతివాస్తవార్థః. సః పలాయదక్షః పలాయనసమర్థః
దంభడింభః కపటబాలకః అక్షరాప్యై అక్షరస్వీకారార్థం గురుణా కథం నిరోధ్య
నిర్బంధనీయః ప్రాధాన్ గురూనపి అక్షరాప్యై నిర్బంధితః కృష్ణస్య గురుకృతో

నిర్బంధ ఆశ్చర్యావహాఇతి భావః. అత్ర పలాయదత్తో సింభః గురుగా స్థూలకాయేన
వృద్ధేన వా కథం నిరోధ్యః నకథమవీతి ధ్వనిః. 16

శ్లో॥ అయం గజోయం వృషభో మమేతి
స జంతుభి ర్దారుమయై రభేలత్
యత్క్రీడనం ప్రౌఢపదే పుష్పదార
కాష్టాశ్చితేనైవ వృషేణ చిత్రమ్.

అయమితి॥ అయ మేషగజః లాక్షాదినిర్మితో హస్తీ మమ మదీయః తథా అయం
వృషభః అనడ్వాన్ మమ ఇత్యేనంత్యా సః కృష్ణః దారుమయైః దారువికారైః
జంతుభిః గజాదిభి స్సమ మభేలత్ - క్రీడతిస్మ బాల్యే అజ్ఞానా త్పుత్రికాభిః క్రీడన
ముచితమేవేతి భావః. ప్రౌఢపదేపి ప్రౌఢత్వేపి ఉదారకాష్టాశ్చితేన స్థూలదారు
మయేన వయోగౌరవవశేన స్థూలదారుమయవృషభాపేక్షేతి భావః. అన్యత్ర ఉదార
కాష్టా అత్యుత్కరః, తామాశ్చితేన అత్యుత్కృష్టేనేత్యర్థః. వృషేణ వృషభేణసహ
అన్యత్ర సుకృతేనసహ యత్క్రీడనం యస్య కృష్ణస్య క్రీడనం భవతీతిశేషః.
చిత్రం బాల్యే అజ్ఞానా ద్దారుమయవృషభక్రీడనం యుద్యతేవ. ప్రౌఢత్వే తత్క్రీ
డన మద్భుతమితి భావః. ఉక్తాద్భుతస్య అర్థాన్తరవర్ణేన పరిహర ఇతి విరోధాభాసా
లంకారః. అత్ర వృషభేతి జాత్యేకవచన మత్యుత్కృష్టైర్వృషభై స్సహ యత్క్రీ
డనమితి వృషభసప్తకమర్దనం గమ్యతే. చిత్ర చిత్రం తేషాం వృషభాణాం దుర్దాంత
త్వాదితి ధ్వనిరేవ. అత్ర అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. తథాహి బాల్యాదారభ్య యస్య
యత్ర అభిరుచిః తత్ర స ప్రౌఢత్వే పరినిష్ఠాతో భవతీతి సర్వజనవిదితం హీనమ్.
ఏవం స్థితే శ్రీకృష్ణః బాల్యే గోవృషభాదిభిః క్రీడితవానితి బాల్యాపగమేపి నన్దగో
వృషభపరిపాలనేన క్రీడితవానితి అస్మిన్నర్థేతు చిత్రమితి మూలస్థస్య పదస్య కాక్వా
శచిత్రమిత్యర్థః కల్ప్యః. 17

శ్లో॥ యదేష వత్సా న్పరిగృహ్య రేమే
తదస్యయుక్తం ఖలు వత్సత్వమ్,
విచారయంతః కథమన్యథా తు
జనార్దనే వత్సలతాం ప్రతీమః.

యదితి॥ యద్యస్మా దేష కృష్ణః వత్సా గోశిఖూ పరిగృహ్య వాల్యత్వన
స్త్యేకృత్య రేమే క్రీడితవా తత్తస్మాత్ అస్య కృష్ణస్య వత్సలత్వం వత్సా లాత
ఆదత్తే ఇతి వత్సలః తస్య భావ స్తత్వం వత్సపరిగ్రహీతృత్వమితి యావత్. దయా

శుత్వమితిచ గమ్యతే. య క్షంఖలు అన్యథా పూర్వోక్తాద్భిన్నప్రకారేణ విచార
యంతః పరిశీలయంతస్సు వయమిత్యాశీష్యతే. జనార్దనే జనానర్దయతీతి జనార్దనః
నన్ద్యాదిత్యాల్ల్యుః తస్మిన్ వత్సలతాం వాత్సల్యం కథం ప్రతీమః జానీమః న కేనాపి
ప్రకారేణేత్యర్థః. “వత్సలో వత్సరో వత్సీ రత్నగర్భో ధనంజయ” ఇతి జనార్దనే భగవతి
వత్సలశబ్దప్రయోగః విష్ణుహంసగ్రామసుప్రసిద్ధః. సతు నైవ యుజ్యతే జనానామర్థ
నన్య సృశంసకర్మ త్వేన జనార్దనత్వవత్సలత్వయో స్సామానాధికరణ్యస్య దుర్లభ
త్వాదితి కృత్వా తత్ప్రయోగస్య కా గతిరీతి విచారయంత స్సుధియః వత్సాన్
లాతీతి వత్సలఇతి ప్యుత్పత్త్యా జనార్దనస్య గోపత్వేన వత్సలశబ్దప్రయోగో ఘటతే
ఇతి నిరణయన్నితి భావః. అత్ర నిరుక్తిరలంకారః. “నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా
మన్యార్థత్వప్రకల్పన” మితి లక్షణాత్. జనార్దనే ఇత్యత్ర తు పరికరాలంకారః- 18

శ్లో॥ కూరం సుధాకల్ప మభుజ్ఞ- కృచ్ఛం
సోఽయం ప్రతిగ్రాసముపాసనాభిః
నిర్బధ్నతామేవహి మాగ్ధ్యమాసీ
దజ్ఞసత్ప్రప్తం త మహో న తస్య.

కూరమితి॥ సోఽయం కృష్ణః సుధాకల్ప మమృతతుల్య మీషదసమాప్తే కల్పప్. కూర
మన్నం కూర మాహార ఇత్యన్నపర్యాయేష్వజయ్యుః. ప్రతిగ్రాసం ప్రతికబళం
ఉపాసనాభిః పార్థనాభిః కృచ్ఛం కష్టేన అభుజ్ఞ బుభుజే బాలాః ఖలు క్రీడాలోలు
పతయా ఆహారమనిచ్ఛ నః యవాగూం పిబ సిఖాతే వర్ధిష్యవే ఇత్యాదిప్రరోచనా
పాక్ష్యః పితృదిభి ర్వంచితాః సన్తః కృచ్ఛేణాన్నమశ్నన్తీతి స్వభావసిద్ధస్యైవ
వర్ణనా త్వభావోక్తిరలంకారః. సుధాకల్పమిత్యనేన ఆహారే నీరసత్వమనుసంధాయ
నేన మనశసం కిన్తు క్రీడాదిభి స్ప్రప్తత్వాదేవేతి బాల్యాదేవేతివా ధ్వన్యతే. నను
కీమేవ మన్య మూర్ఖత్వమితి శంకాయామాహ నిర్బధ్నతామితి. అజ్ఞసత్ప్రప్తం నిత్య
త్ప్రప్త చోగిత దుగ్ధపానాదినా సంతప్తమితి భావః. అవాప్తసమస్తకామమితి ధ్వన్యతే
తం బాలకృష్ణం నిర్బధ్నతాం నిరుంధతామేవ మాగ్ధ్యం మూఢత్వమాసీత్. తస్య
నిర్బధ్యమానస్య కృష్ణస్య తు న మాగ్ధ్య మాసీదిత్యర్థః లోకే ఇష్టసాధనతాజ్ఞాన
శూన్యస్య అభుంజానస్య బాలస్య మూఢ్యం నిర్బధ్నతాన్తు ప్రాధిః అత్రేతు తద్వైప
రీత్యమితి అహో చిత్రమిదమితి భావః- 19

శ్లో॥ యదర్థితో భోక్తు మసౌ సవిత్యా
ముహు స్తదుద్వేలవిలాసనూత్రమ్
భక్తానుర క్తః కథమన్యథా తు
స భ క్తవైరస్య భరం బిభర్షు॥

యదితి॥ అసౌ కృష్ణః సన్నిత్యా జనన్యా భోక్తుం భోజనార్థమిత్యర్థః. ముహూః
పునఃపునః అర్చితః ప్రార్థిత ఇతియత్ తత్ ప్రార్థ్యమానత్వమ్ ఉద్వేలవిలాస
మాతమ్ అశయశీలై వేత్త్యర్థః. సత్త్వన్నవైరస్యాదితి భావః. అముమేవ భావార్థం
వివృణోతి ఉత్తరార్థేన. అన్యథా విలాసమాత్రత్వానంగీకారేతు భక్తానురక్తః
భక్తే అన్నే అనురక్తః అభిలాషీ భక్తే ష్యాశిశేషు అనురక్తః కృపాశురితి చ
గమ్యతే. సః భక్తవైరస్య భరం భక్తే భక్తేషుచ వైరస్యభరం విరసత్వాతిశయం
కథం కేన ప్రకారేణ విభర్తు భజతు నకథమపీతి భావః. అత్ర పూర్వార్థో క
విలాసమాత్రత్వస్య ఉత్తరార్థేన సమర్థనా తావ్యలింగం. తచ్చ భక్తశబ్దగతశ్చేషో
తాపితమితి బోధ్యమ్. భక్తేష్వనురక్తస్య కృష్ణస్య భక్తప్రార్థనాంగీకార ఉచిత ఏవేతి
కృత్వా స్వాశ్రితయశోదాకృతస్వభోజనప్రార్థనానంగీకారో యద్యప్యనుచితః తథాపి
మయీయమనురక్తానా నవా. తత్రాపి ధృఢానురక్తానా నవేతి తవాశయం పరిశీల
యతుం శ్రీకృష్ణస్థాయం విలాస ఏవ, నతు భక్తేషు నైర్ముణ్యేన వైరస్యాదితి ధ్వనిః-

శ్లో॥ ఉచ్చై ర్న్యధీయం తపయాంసి తస్య
పయోముషః పేక్ష్యతు వామనత్వమ్
అపాహరతాని తథాపి కేన
దస్యావగమ్యం నిఖలోన్నతత్వమ్.

ఉచ్చైరితి॥ పయోముషః క్షీరచోరస్య తస్య కృష్ణస్య వామనత్వం హస్తత్వం
పేక్ష్య దృష్ట్వా హ్రస్వోఽయమితి విచార్యేత్త్యర్థః. పయాంసి క్షీరాణి ఉచ్చైః ఉపరి
న్యధీయన్త నిహితాని జనన్యాదిభి ర్నిశేషః. తథాపి తాని ఉచ్చస్థాని పయాంసి
అపాహరత్ హృతవాన్ ఇతి శేషః. తస్య కృష్ణస్య సంబంధి నిఖలోన్నతత్వం
సర్వాధికత్వం కేన పురుషేణ అనగమ్యం జ్ఞేయం నకేనాపీత్యర్థః. హ్రస్వత్వేన
దృశ్యమానత్వాదయం హ్రస్వఏవేతి సర్వే జానన్తి వీరద్వారనిష్ణాబాలకగళారూఢ
త్వేన సర్వేభ్యోపి దీర్ఘఏవ భవిష్యతీత్యేత ద్విధిత్సితం కే జానీయు రితిభావః.
అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః. పయోముష స్తస్యేత్యభదేన నిర్దేశః. నిదర్శనాలంకారార్థః
మేఘతుల్యస్య విష్ణోరిత్యర్థః. నచ మేఘే పయోముట్పన్నప్రయోగో దుర్లభ ఇతి
వాచ్యం. సముద్రగతాని పయాంసి మేఘోఽపహరతీతి హేతునా పయోముట్పన్నస్య
తత్ర యాగికత్వా ద్వామనత్వం వామనావతారత్వం పేక్ష్య ఉహిత్యా భగ
వా వామనావతారే త్రివిక్రమో భూత్వా బ్రహ్మాండ మాక్రమిష్యతీతి యోగ
దృష్ట్వా మత్వేత్యర్థః. పయాంసి బ్రహ్మాండవరకాని జలాని ఉచ్చై రుపరి న్యధీయన్త
బ్రహ్మాణేతిశేషః. బ్రహ్మాండ స్వార్థకర్పరాదుపరి జలానాం వర్తమానత్వా దిద
ముక్తమ్. తథాపి తాని పయాంసి అపాహరత్. పాదప్రసారణేన బ్రహ్మాండోర్ధ్వకర్పరం

భిత్వా జలాన్యథః ప్రసారయామానేతి భావః. అతపవాన్య గంగాజనకత్వస్రసిద్ధిః. తస్య త్రివిక్రమస్య నిఖిలోన్నతత్వం కేనావగమ్యం. సకేనాపి. బ్రహ్మపి ఏతావత్పర్యంతం విష్ణుర్వాప్యపుం శక్నోతీతి య మవధిం నిర్మమే తస్యాపి భగవత్వాత్ బ్రహ్మ సృష్టజన్మషు కోవా తన్మహిమాన మున్నయేదితి భావః. 21

శ్లో. లభాం స్వమాతురపి చౌర్యవశా దవాప్తా
మాస్వాద్య దుగ్ధలహరీ మనవాప్తత్వప్తిమ్
సంస్కృత్య బాలవనమాలినమాశ్రితోఽసౌ
దుగ్ధాంబుధిం కుత ఇతి వ్యయితాద్యశంకా.

లభామితి॥ స్వమాతు ర్యశోదాయా స్సకాశాలబ్ధా మ్భ్రాప్తాం తయా దత్తామిత్యర్థః. చౌర్యవశాత్ స్తేయకర్మజలా దవాప్తాం ప్రాప్తాంచ దుగ్ధలహరీం క్షీరప్రవాహ మాస్వాద్య పీత్వాపి అనవాప్తత్వప్తిం అప్రాప్తాంబుధిం బాలవనమాలినం బాల కృష్ణమ్ సంస్కృత్య సమ్యక్స్మృత్వా ఏతస్మిన్రణహేతునేత్యర్థః. అసౌ కృష్ణః దుగ్ధాంబుధిం క్షీరసముద్రం కుతః కస్మాద్ధేతో రాశ్రితః భూతేక్షః పురేతిశేషః ఇతిశంకా సందేహః అస్మాకమితిశేషః అద్య వ్యయితా నష్టా నిరవధిక దుగ్ధపిపాసా సత్త్వా నిరన్తరదుగ్ధాబ్ధిశాయీతి నిశ్చినుమ ఇతి భావః. అత్ర సంస్కృత్య శంకావ్యయితేతి శంకాయా స్సంస్కరణాధికరణత్వాసంభవేఽపి వయం సంస్కృత్య శంకా మపాకుర్మ ఇతిర్ధాశ్రయణా త్కథంచిల్ల్యప ఉపపత్తి ర్భేద్యా. 22

శ్లో॥ భూత్వా స్వయం విధురపి ప్రకటం రిరంసుః
యేనాసక్య ద్విధుమసౌ జననీం యయాచే
దుప్రాపతా మతిరపి స్వపదాశ్రితేఽస్మిన్
తేనైవ మాగ్ధ్యమిదమస్తు ముదాం నిదానమ్.

భూత్వేతి॥ అసౌ కృష్ణః స్వయం విధు ర్విష్ణు శ్చన్ద్రశ్చ “విధు ర్విష్ణౌ చన్ద్రమసీ” త్యమరః. భూత్వా భవన్నపీత్యర్థః. ప్రకటం యథాతథా రిరంసుః రన్తుమిచ్ఛన్సక్ యేన మాగ్ధ్యేన హేతునా జననీం యశోదాం విధుం చన్ద్రం అసక్యత్ ముహూర్ముహూః యయాచే యాచితవాన్ దుహ్యచ్ఛేచ్ఛేతి యాచతి ర్ద్వికర్మకః. చన్ద్ర స్సులభో దుర్లభో వేత్యంశ మవిచార్య కేవలమాగ్ధ్యేన బాలా శ్చన్ద్రం వాంఛన్తితి ప్రసిద్ధిః తథైవా యం కృష్ణోపీతి భావః. అత్ర స్వయం విధుస్సన్నపి విధుం యయాచే ఇతి విరోధస్య విధు ర్విష్ణురి త్యర్థవర్ణనేన పరిహారా ద్విరోధాభావః. తేనచ ఇతరబాలా పేక్షయా కృష్ణస్య అతిమాగ్ధ్యం వ్యజ్యతే. స్వభిన్నం విధుం తే వాంఛన్తి అయన్తు

స్వమేవ విధు మజాన న్వాంఛతితి భదాత్. తేన మాన్యేనైవ స్వపదాశ్రితే స్వస్య
 విష్ణోః పదం స్వపదం విష్ణుపద మాకాశ ఇతి యావత్. తదాశ్రితే తత్ర వర్తమాన
 ఇత్యర్థః. స్వచరణసేవకే ఇతి చ గమ్యతే. అస్మిన్ విధౌ దుష్ప్రాపతామతిరపి దుర్లభ
 ఇతి బుద్ధిరపి ఆసీదితి శేషః. అర్థాత్ స్వేవ స్వచరణసేవకే చార్లభ్యబుద్ధిరితి విరోధః.
 వ్యోమగతే చార్లభ్యబుద్ధి రుచితైవేతి పరిహారః. ఇదం శ్రీకృష్ణసంబంధి మాగ్ధ్య
 మజ్ఞానం ముదాం సంతోషాణాం నిదానం హేతు రస్తు. న సంతోషప్రపదం భవత్స్వ
 త్యర్థః. అత్రాయం వ్యంగ్యార్థః. అసౌ పరమాత్మా స్వయం విధు ర్విష్ణు స్సర్వవ్యాపీ
 ఇత్యర్థః భూత్వాపి బ్రహ్మవీత్యర్థః యేన లీలావశేన హేతునా ప్రకటం రిరంసుస్సన్
 జననీం ప్రకృతిం విధుం చన్ద్ర ముపలక్షణ మిదం సకలదేవాదిచతుర్విధజన్తుజాలస్య
 యయాచే ప్రకృతికార్యత్వా చ్చన్ద్రాదీనాం తదర్థం ప్రకృతిప్రార్థనమితి భావః.
 “మేనే సన్త మివాత్మానం సుప్తశ్చ క్షీ రసుప్తదృక్ యదృచ్ఛయై వోపగతా మభ్య
 పద్యత లీలయా” ఇతి భాగవతాత్ “బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి” ప్రతేశ్చ పరమాత్మా
 బ్రహ్మాదిభిః క్రిడన్తకైరివ లీలయా చిక్రిడిషుః ప్రకృతిం ప్రపేదే ఇతి పరమార్థః. ఏవం
 లీలయా ప్రకృతివశా త్రప్తసజ్జాకారేణ ప్రతీయమానేపి స్వపదాశ్రితే స్వస్వరూపే
 స్థితవతి అస్మిన్ పరమాత్మాని వస్తుతస్త్వస్యావికృతత్వా దితి భావః. తేనైవ లీలా
 వశేన దుష్ప్రాపతామతిర ప్యస్మాకం జాతా భగవల్లీలయా మోహితా వయం
 భగవదంశ త్వేన భగవ దభినాన వయమితి స్వస్వరూపమజానానా సన్తః భగవన్తం
 దుర్లభం మన్వామహే ఇత్యర్థః. ఇద మస్మదీయం మాగ్ధ్యం ముదాం భగవత్సం
 తోషాణాం నిదాన మస్తు. స్వస్వరూపం విచిత్వా యది సర్వే వయం తూష్ణీ
 మాసామహే త్వర్తి భగవతః ప్రపంచక్రిడైవ లుప్యేత. తతశ్చ తస్య మహానపరితోష
 స్సాన్యత్ చిక్రిడిషయైవ భగవతః ప్రకృతిస్వీకారాత్ తస్మాత్ యది వయ మజ్ఞ
 త్వేన దేహాది ప్వాత్మత్వభాగ్యా బహుభావశబళితాః ప్రపంచస్థఃపతితాః
 పుత్రాద్యుత్పాదనద్వారా ప్రపంచం విస్తారయామ స్త్వర్తి భగవాన్ సంతుష్య
 తీతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. విధు ర్విష్ణుః స్వయం ప్రకటం రిరంసు ర్భూత్వా
 ఆత్మరతిం త్వక్త్వా శ్రీరతిం వాంఛన్తిత్యర్థః. యేన లీలావశేన జననీం లక్ష్మీం
 జననీ జానకీ సాక్షా జ్ఞానో రఘునన్దన ఇత్సుక్తత్వా త్రిలోకజననీ లక్ష్మీ రిత్యర్థః.
 విధుం చన్ద్రం విషయనిగరణేన ముఖం యయాచే. యాచ్ఛాప్రకారిస్తు “ఈష
 ధర్మయ వక్త్రచన్ద్రమమ నేకా తావతా తే త్సతి” రిత్యాది ర్మదీయే రుక్మిణీపరిణయే
 ద్రష్టవ్యః. నను స్వోరుగతలక్ష్మీముఖచంద్రో బలాదపి చుంబ్యతాం కిం పునర్యా
 చ్చయే త్యత ఆహ దుష్ప్రాపేతి. స్వపదాశ్రితేపి నిజోరుస్థానగతేపి అస్మి న్ముఖచంద్రోదే
 తేనైవ దుష్ప్రాపతామతిరాసీదితి కరావరోధా వతిముదే బలాత్కారేణ సుల
 భపి లీలయా దుర్లభత్వ మేవేతి భావః. బలాత్కారేతు రతివైరస్యం బోధ్యమ్.

ఇదం మాగ్ధ్యం లక్ష్మ్యైః ముగ్ధాత్వం నః మదాం నిదాన మస్తు. లక్ష్మ్యై అపి సుత
తేచ్ఛా వ రక్షేపవ కిన్తు ముగ్ధాత్వా లజ్జయా సా తిరోభూతేతి భావః. ఇతి స్రగ్ధమదిన
సంభోగః ప్రణీయతే.

23

శ్లో॥ యవవ్యక్తై ర్వైరై ర్మధురమధురం వ్యాహర దసా
వహేతుం హాసం వా వ్యతనుత దరస్మేరవదనమ్
నిరుద్ధో య ప్రేక్ష్య మా వ్యసరదరమాన ర్నితకరో
న తస్మై కో నామ స్పృహయతు విలాసాయ జగతి.

యదీతి॥ అసౌ బాలకృష్ణః అన్యకైః అస్పృష్టైః వర్ణైః కాదిభిరక్షరైః మధురమధుర
మతిమధురం యథా తథా వ్యాహర దువాచేతి యత్ తథా దరస్మేరవదనం దర
స్మేరః మందస్మితం తద్యుక్తం వదనం ముఖం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా.
మందస్మితవదన స్స నిత్యర్థః అహేతుం నిష్కారణం హాసం ప్రకాశస్మితం వ్యత
నుత విసారయామానేతి యత్ చ ప్రేక్ష్య మా స్నేహేన నిరుద్ధోఽపి నివారితోఽపి
మా త్రేణ శేషః. అర మీష దాన ర్నితకరః ప్రచాలితహస్త స్సన్ అసరత్ చచాలేతి
యత్ తస్మై విలాసాయ లీలాజాలార్థ మిత్యర్థః. జగతి లోకే కో నామ పురుషః
నస్పృహయతు స్పృహం న కరోతు. సర్వోఽపి స్పృహయత్యే వేత్యర్థః. స్వభా
వోక్తిరలంకారః.

24

శ్లో॥ పయః క్షీర్వా చౌర్యా దమృతమనిగూఢం వితరతః
నలం కించి న్నీత్వా నిఖిలఫలజాలాని దదతః
ముషీ త్వేషద్విత్రం స్వపదమపి తేభ్యో వితరతః
కథం భూయ స్త్వస్యావినయ మపి న తౌమ్యతు జనః.

పయః ఇతి॥ చౌర్యాత్ చౌర్యేణేత్యర్థః. పయః క్షీరం వీత్వా అనిగూఢం ప్రకాశం
యథా తథా అమృతం సుధాం మోక్షం చ వితరతః దదతః కించిత్ఫలం చూతా
దికం నీత్వా గృహీత్వా స్వీకృత్యేత్యర్థః. నిఖిలఫలజాలాని సర్వవిధఫలసమూహాని
సర్వపురుషార్థానితి చ దదతః ప్రియచ్ఛతః ఈష ద్విత్రం స్వల్పధనం ముషీత్వా
చోరిత్వా అపహృత్యేతి చ యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్య విత్రం హరా మ్యహా
మితి గీతావచనాత్. తేభ్యః సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి స్వపదం స్వస్థానమపి వై కుంఠ
మపీతిచ వితరతః దదతః తస్య కృష్ణస్య అవినయం దౌర్జన్య మపి జనః లోకః
కథం భూయః కథం పునః కథంవే త్యర్థః. తౌమ్యతు నసహతామ్ అపితు సహ
తై వేత్యర్థః. అవినయా దపి స్వస్యాధికఫలలాభాదితి భావః. అత్ర పరివృత్తాలంకారః

పరివృత్తిః ర్వినిమయో న్యూనాభ్యధికయో ర్మిత ఇతి లక్షణాత్ . అతః 'పత్రం
పుష్పం ఫలం తోయం యో మే భక్త్యా ప్రియచ్ఛ'తీతి భగవద్వచనానుసారేణ
భక్త్యా యద్యపి పయః ఫలాదీని భగవతే కృష్ణాయ గోపాసీసమర్పయానూసుః.
తథాపి చౌర్యేణాపి గోపేభ్య స్సకాశా త్పయఃఫలాదికం గృహీత్వా భగవాన్
తేభ్యో ముక్తిం దదాతీతి భగవతః పరమకారుణికత్వం వ్యజ్యతే. కించ యథా కశ్చి
చ్ఛ్రోతాః స్వచౌర్యే బహిర్గతే సతి స్వచోరితథనాదధికం తేభ్యో దత్వా స్వశిక్షా
మసాకరోతి. ఏవం కృష్ణోఽపీతి అహో అస్య చోరస్య యుక్తి రితి వ్యజ్యతే. 25

శ్లో॥ పయఃస్వాదం స్వాదం త్వరిత మతిమారం ప్రసరతః

పున రాత్నా రుక్మగై రనునయనజల్పై రుపయతః

ఘృతక్షీరద్రాక్షకలితవపుష స్తస్య హసత

సుఖం లీలాజ్వాలైః కియదివ సవిత్రీ న భజతామ్.

పయఃశ్లో॥ పయః క్షీరం స్వాదం స్వాదం ఆస్వాద్యాస్వాద్యేత్యర్థః. ఆభీక్ష్యేణముల్.
త్వరితం శీఘ్రమేవ అతిమారం యథాతథా ప్రసరతః ప్రయాతస్య పునః భూయః
మాతృ ర్యశోదాయా స్సంబంధిభిః ముగ్ధైః రమ్యైః అనునయనజల్పైః అనునయ
వాక్యై ర్హేతుభిః ఉపయతః సమీపం ప్రాప్తస్య ఘృతక్షీరయోః ద్రాక్షైః బిందుభిః
ఆకలితం వ్యాప్తం వపు ర్దేహో యస్య తస్య తథోక్త్య విప్రుట్తీని పృషతో బిందు
స్యోక్తో ద్రాక్ష ఇతి వైజయంతీ. హసతః స్మయమానస్య తస్య కృష్ణస్య సంబంధిభిః
లీలాజ్వాలై ర్విలాససమూహైః కియదివ సుఖ మానందం సవిత్రీ జననీ నభజతామ్ స
ప్రాప్నోతు పరమానందం భజత్వేత్యర్థః. 26

శ్లో॥ అకాలుష్యం జజ్ఞే తదవయవధూళీవ్యతికరా

దభూత్పంకాపాయ స్తదురు పందపంకచ్ఛరణతః

అభూన్నిరేపత్వం తదవిరళలాలాప్లుతతయా

యశోదాయాః కస్మా దితి ఖలు న విద్యుః కిథమపి.

అకాలుష్యమితి॥ యశోదాయాః తదవయవధూళీవ్యతికరాత్ శ్రీకృష్ణశరీరపరాగ
సంపర్కా ద్దేతోః అకాలుష్యం మాలిన్యాభావ ఇతి విరోధః మనః క్షోభరాహిత్య
మితి పరిహారః. జజ్ఞే జాతమ్ తథా యశోదాయాః తదురుపదపంకచ్ఛరణతః తస్య
కృష్ణస్య ఉరుర్మహాన్ యః పదపంకః చరణలగ్నకర్దమః తస్య ఛరణతః లేపనా
ద్దేతోః పంకాపాయః కర్దమవియోగః పాపరాహిత్యంచ పంకోఽస్త్రీకర్దమైనసో రితి
వైజయంతీ. అభూత్ తథా యశోదాయాః తదవిరళలాలాప్లుతతయా తస్య కృష్ణస్య

అమితశయా సాంద్రయా లాలయా వ కృష్ణతజలేనేత్యర్థః సృణీకా స్వందినీ లాలేత్య
మరః ఆప్లుతతయా వ్యాప్త్యేన సేతునా నిర్లేపత్వం దవీభూతవస్తుసంసర్గాభావః
పుణ్యపాపసంబంధరాహిత్యం చ “తద్విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయేతి” శ్లోకే
అభూత్ భగవత్సంబంధేన ఆదా మనః క్షోభాభావః తతస్తద్భేతుభూతపాపక్షయః
తతః పుణ్యస్యాపి త్యాగ ఇతి భావః. కస్మాదితి కుత ఏనమితి కథమపి కృచ్ఛేణాపి
న విద్యుః ఖలు న జానీమ ఏవ విరుద్ధవిషయత్వా దిత్యేకత్ర అవాజ్మానసగోచర
మహిమత్వా తక్రష్టస్యే త్యన్యత్ర చ భావః. యద్వా తదనయవధూళీవ్యతికరా
ద్యశోదాయా అకాలుష్యం కస్మా జ్జ్ఞే ఇత్యేవం తత్త్ ద్వాక్యే ఏవ కస్మాదితి
పదమన్వేతవ్యమ్. ఇతీదం చ వయం కథమపి న విద్య ఇత్యన్యయః. విరుద్ధకార్య
స్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః. సచ శ్లేషోజ్జీవితః.

శ్లో. అనశ్శురుదితై రసావసమయే పయఃప్రార్థనైః
కరాంబరవికర్షణై ర్భువి సరోష ముల్లంతనైః
అసాంత్యవచనగ్రహై రకృత విప్రియం యత్తదా
తపోనిచయసంచితం త దహితం జనన్యాః కుతః.

అనశ్శురుదితైరితి॥ అసౌ కృష్ణః అనశ్శు రుదితైః అశ్రుహీనరోదనైః మిథ్యా
భూతైః రోదనైరితి భావః వస్తుతో రోదనే తు నేతాభ్యా మశ్శునవణస్య బోధ
త్యాత్. అసమయే అకాలే మధ్యాహ్నదావిత్యర్థః. పయః ప్రార్థనైః కీరాభ్యు
నాదిభిః కరాంబరవికర్షణైః కరాభ్యా మంబరస్య వత్త్రస్య విశేషేణ గ్రహణైః
భువి భూమా సరోషం రోషయుక్తం యథా తథా ఉల్లంతనైః ఉద్భ్రమణైః
అసాంత్యవచనగ్రహైః సామవాక్యానామశ్రవణైశ్చ ఏతైః కృత్యైః జనన్యాః యశో
దాయాః యద్విప్రియ మప్రియ మకృత చకార తపోనిచయసంచితం సుకృతపరిపాక
లబ్ధం తత్ బాలకృష్ణకర్తృకవస్త్రాకర్షణాదికం విప్రియం జనన్యా మాత్ర
కుతః కథ మహిత మప్రియం భవేత్. సకథమపీ త్యర్థః. కేశాకర్షణనఖదన్త్రవణ
దికం ప్రియకర్తృకం యథా కామిన్యాః ప్రియం తద్వ త్పుతకర్తృక మంబర
కర్షణాదికం మాత్ర రపి ప్రియమేవేతి భావః.

శ్లో॥ మాత ర్దేహి పయ శ్శిశో కి మధునా వరే త దుగ్ధం కదా
తర్హ్యయాతు పితృప్రసూః కిమధునా తాత ప్రసూ ర్జీ వతి
నో సాయం కిమిదం తమః ప్రకటతా సా గర్భగేహే స్ఫుట
త్యాలాపోఽస్తు యశోదికాతనయయోః న శ్లేషయసే భూయసే.

మాతరితి హే మాతః దనసి పయః స్రవం దేహి దిశ. హే శిశో కృష్ణ అధునా
 అపరాహే ఇత్యర్థః. దుగ్ధం పయః స్రవేత్ కిమ్. నవ ర్థతే ఏవేత్యర్థః. కదా తస్మి
 తస్మి కదా దాస్యసీతి శిశోః ప్రశ్నః. పితృ పమూః నాయంకాలః “సాయం సంధ్యా
 పితృప్రసూ” రిత్యమరః. పితౄ ర్షదప్య ప్రసూ రాతా పితామహీతి చ. ఆయాతు
 అగచ్ఛతు ఇతి మాతు దుశ్శరమ్ తాతప్రసూః పితామహీ అధునా జీవతి కిమ్.
 ప్రాణీతి కిమ్ ఇతి శిశోః ప్రశ్నః. నో నతథా. సాయం సాయంకాల ఇతి పితృప్రసూ
 తితి శుదస్యార్థ ఇతి మాతురు త్తరమ్. ఇదమేత త్కిమ్ కోఽయం వ ర్తమానకాల ఇత్యర్థః.
 ఇతి శిశువాక్యం తమః ప్రకటతా తమసః ప్రకట్యం యత్రాస్మి స సాయంకాలః
 అయన్తు అపరాహ్ణకాల ఏవ నతు నాయమితి యశోదాయాః ఉత్తరమ్. సా తమః
 ప్రకటతా గర్భగేహే గృహే స్వర్గి గృహే స్పృహ సూర్యకాన్తి ప్రసారణా
 భావేన గర్భగృహే తమస స్సత్త్వా త్తత సాయం న ర్థతే ఏవేతి కృత్వా మమ
 పయో దేహీతి శిశో రాశయః. ఇతి ఏవం రూపః యశోదకాతనయయోః యశోదా
 సుతయోః సంబంధీ ఆలాపః అన్యోన్యభాషణమ్ సః అస్మాకం భూయసే అమి
 తాయ శ్రేయసే మోక్షాయోన్యర్థః. అస్తు భవతు. ప్రశోఽత్తరికాలంకారః అన్యోన్య
 భాషణం య తస్యి తస్మా ప్రశోఽత్తరికా మతేతి లక్షణాత్. 29

శ్లో॥ గాయంతీ వివిధాః కథా మురరిపోః పూర్వావతారాశ్చితా
 డోలా చాలన మాదధే యదుదయన్మోదా యశోదా శిశోః
 శ్రుతైవైత త్సుఖపారవశ్య మభజ ద్యద్వాస తంద్రీచ్ఛలా
 దాకల్పం వితనోతు న స్తదుభయం కల్యాణపారంపరీమ్.

గాయన్తీతి॥ ఉదయన్మోదా ఉమ్భానంకోహ యశోదా మురరిపో ర్విష్ణో స్సం
 బంధినీః పూర్వావతారాశ్చితాః ప్రాచీనమత్స్యన్యవతారాశ్చియాః వివిధాః
 బహువిధాః కథాః గాథాః గాయన్తీ కీర్తయన్తీ సతీ శిశోః కృష్ణస్య డోలాచలనం
 ప్రేంభాసంచారణ మాదధే చకారేతి యత్ ఏత ద్యశోదాగీతం శ్రుత్వా సః కృష్ణః
 తంద్రీచ్ఛలాత్ విద్రావ్యాజాత్ అపహ్నావలంకారః. సుఖపారవశ్య మానన్ద
 పారవశ్యే మభజ త్ప్రాసేతి యత్ తదుభయం తద్వయం సః ఆకల్పం ప్రళయ
 పర్యంతం కల్యాణపారంపరిం శుభసమూహం వితనోతు విస్తారయతు. అత్ర పూర్వాగే
 న్యభోవోక్తిః ఉత్తరాగేతు అహ్నావలంకారస్థా స్వభావోక్తిః. 30

ఇతి త్రింశత్ శ్లోక్యా కృష్ణబాలలీలా చర్చయత్వా అథ కథాం ప్రస్తాపు మారభే

గ॥ ఏవ మతిదుర్లలితమసి కమనీయచరిత్రం ప్రతారితవల్లవయువతీజన మనవరత
 సవనీతచౌర్యపర్యుక్తుక మేన మర్భకం నియన్తు మపారయంతీ గోపసీమం
 తినీసంహతి స్సంభూయ తదీయ మవినయం మాతే శ్రీ న్యవేదయత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్త రీత్యా అతిమర్లలితం అతిదుర్విదగ్ధమపి కమనీయచరిత్రం
మనోజ్ఞచరితం ప్రతారితవల్లవయువతీజనం వంచితగోపీనివహం గోపికా నంచ
యిత్యా తదుగ్రసవసీతాదికం చౌర్యేణాహృతవస్త్ర మితి భావః. ఇమమేవ విస్త
రణీతి అనవరతేతి అనవరత మవిరతం యథా తథా నవనీతస్య దుగ్ధస్థిరాంశస్య
చౌర్యే స్తేయకర్తృణి పర్యుత్సుకం సముల్లాసం తథోక్త మేన మర్భకం బాలకృష్ణం
నియన్తుం శిక్షితు మపారయస్తి అశక్తా ప్రభుపుత్రీత్వా దజీయత్వాచ్చేతి భావః.
గోపనీమంతినీసంహః గోపికానివహః సంభూయ మిళిత్యా తదీయం కృష్ణ
సంబంధి అవినయం దౌర్జన్యం మాత్రే యశోదాయై న్యవేదయత్ నివేద
యామాస. సర్వాల ప్యేకగ్రీవం కృష్ణకృతనవనీతాపహరణాదిదుష్టచేష్టాః విజ్ఞా
పయామాసు రితి భావః. 31

గ॥ సాపి సమనంతర మతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా తత్సమర్పిత మశేషమపి తదు
పాలంభభాషిత మనాకర్ణితకేన పరిభూయ తనయనియమన మనురహసమభి
నినాయ.

సాపీతి॥ సాపి యశోదా చ సమనంతరం తతః అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దత్యంత
పుత్రస్నేహే నేత్యర్థః తత్సమర్పితం గోపీప్రతిపాదితం అశేషం సర్వమపి త్తదు
పాలంభభాషితం శ్రీకృష్ణవిషయనిన్దావచనం అనాకర్ణితకేన అశ్రవణనటనేన
పరిభూయ తిరస్కృత్య అశృణ్వాశేవ నటిత్వేతిభావః అనురహస మేకాన్తే తనయ
నియమనం పుత్రశిక్షాం అభినినాయ అభినయతి స్మ శిక్షా మభినయ స్తీన బభూవ.
నతు వస్తుత శ్శిక్షాం చకార వాత్సల్యాదితి భావః. 32

తతః॥ శిక్షాభినయానంతర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ ఆలోకై శ్చక్తితై స్సగద్గదరనై ర్దీనై స్సుధాసోదరై
రాలాపై రపరాధమార్జనపరై రాబాహ్నిదభవై ర్దాంభికైః
భీతిం నాటయత సుమిత్యై వదనం మాయావిన శ్రీపతేః
ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనా మనాగపి న సా నైరస్య మస్యాతనోత్.

ఆలోకై రితి॥ చక్తితై ర్భీతభీతై రాలోకై ర్దుష్టిభిః దీనైః సకరుణైః అతపవ సగద్గద
రనైః గద్గదధ్వనిసహితైః తథాపి సుధాసోదరైః అమృతదాయాడైః తద్వ స్మధురై
రిత్యర్థః. అపరాధమార్జనపరైః స్వకృతస్యాపరాధస్య అప్రియస్య మార్జనే నివారణే
పరై ర్వ్యగ్రైః తదేకప్రయోజనై రిత్యర్థః. ఆలాపై రాబాహ్నికైః దాంభికైః కృత్రిమై
రాబాహ్నికైః అశ్రూద్గమై శ్చ భీతిం భయం నాటయతః అభినయతః నతు
వస్తుతో భీతి రద్వితీయత్వాదితి భావః. మాయావినః మాయాశాలినః అస్మాయేతి
వినిః. అస్య శ్రీపతేః కృష్ణస్య వదనం ముఖం సుమిత్యై ప్రేమార్ద్రార్ద్రమనాః
ప్రేమూన్నేహేన ఆర్ద్రార్ద్ర మత్యంతశీతలం వీప్సయాం ద్వీర్భావః. మన శ్చిత్తం

యస్యా స్తా తథోక్తా సా యశోదా. మనా గీషదపి వైరస్యం విరసత్వం అన్యఃకరణస్య కోపేన అన్యధాభూతత్వ మితి భావః. నాతనోత్ న విస్తారయామాస నదధారే త్యర్థః. 33

శ్లో॥ పాయంపాయం రుచిమపి తనో ర్హూన బాలేందులీలాం
శ్రావం శ్రావం గిర మపి సుధా సారసారా ముదారామ్
చుంబంచుంబం ముఖమపి తనూజన్మన స్సానురాగం
శ్లేషం శ్లేషం తను మపి న సా సౌహితీ మాలలంబే.

పాయంపాయమితి॥ లూనబాలేన్దులీలాం లూనస్య చిన్నస్య బాలేందో స్తాత్కాలిక సంపూర్ణచన్ద్రస్య వీలేవ లీలా యస్యా స్తా మితి నిదర్శనా వజ్రాదికం హి టంకాదినా చిన్నం సన్మధ్యే దేశే విశేషేణ శోభతే ఇతి ప్రసిద్ధిః. ఏవ ముదయః శర్వతారూఢ మరుణం చంద్రబింబం యది కేనాప్యపాయేన చిన్నం స్వా త్త్వే తదుదరం శ్రీకృష్ణదేహశోభ యోగమాయే తి సంభావితోపమా గమ్యతే. యన్యపి శ్రీకృష్ణతను ర్నీలైవ తథాపి తిచ్ఛోభా న నీలేతి బోధ్యమ్. తనూజన్మన స్తనయస్య తనోః శరీరస్య రుచిం శోభాం పాయం పాయ పీత్వా పీత్వాపి నృప్త్యా నృప్త్యా ఇత్యర్థః. సుధాసారసారాం సుధాసారస్య అమృతసారస్యేవ సారః స్థిరాంశః మాధుర్యమితి యావత్. యస్యా స్తాం అత ఏవ ఉదారాం మహతీం తనూజన్మనః గిరం శ్రావం శ్రావం శ్రుత్వా శ్రుత్వా చ తథా తనూజన్మనః ముఖమపి సానురాగం యథాతథా ఇదం పదం పూర్వత్రాపి యోజ్యమ్. ప్రేమసహితం యథా తథేత్యర్థః. చుంబం చుంబం చుంబిత్యా చుంబిత్యా తథా తనూజన్మనః తనుమపి శ్లేషం శ్లేషం ఆలింగాలింగ్య సా యశోదా సౌహితీం బృష్టిం అలంభావ మితి యావత్. నాల లంబే నప్రాప— 34

గ॥ అథ కదాచన వ్రజనివాసినస్య బ్రహ్మచారిణ స్సకలబాలకా స్సంభూయ యదునందన శ్చఖాద మృదమితి యశోదాయై న్యవేదయత్.

అథేతి॥ అథ గోపికావిజ్ఞాపనానంతరమ్ కదాచన కస్మింశ్చి త్కాలే వ్రజనివాసినః ఘోషస్థాః. సబ్రహ్మచారిణ స్సరయస్యాః అర్థా త్కృష్ణస్యేతి బోధ్యమ్. సకల బాలకాః సర్వే బాలాః సంభూయ మిళిత్యా యదునందనః కృష్ణః మృదు మృత్తికాం చఖాద జఘాస ఇతి యశోదాయై న్యవేదయన్ నివేదయామాసుః. 35

గ॥ సాపి తగుదితనిశమనా దనునియమనకామనయా సరయ మూహూయ తనయ ముభో దుర్ల లిత కిమిద మనార్య మాచరసీతి సరోషముపా లభత.

సాపీతి॥ సాపి యశోదాచ తదుదితనిశమనాత్ తేషాం బాలగోపాలానా ముదితస్య వాక్యస్య నిశమనా చ్ఛనణాత్ అనునియమనకామనయా తక్షణశిక్షేచ్ఛయా

సరయం ససంభ్రమం యథా తథా తనయం బాల మాహూయ ఆకారయిత్యా
అయీతి ప్రేక్షా సంబుద్ధిః. భో దుర్లలిత భో దుర్విసీత కిం కిమర్థ మిదం గోపాలో క
మనార్థం మృద్భక్షణరూప మకార్య మాచరసి కగోషి. యద్వా ఇద మనార్థ
మాచరసి కి మిత్యన్వయః. ఇత్యేవం సరోషం రోషేణసహితం యథా తథా ఉపాల
భత తర్జయామాస.

36

గ|| సోఽపి సప్రశ్రయ మయి జనని న విశ్వసిహి విశ్వమపి తదీయ మాలాప
కలాప మసథారయ జన మిమ ముపగతాసూయ మిత్యభిధాయ
వ్యాదాయ చ వదన మదర్శయత్.

సోఽపీతి|| సోఽపి కృష్ణశ్చ సప్రశ్రయం సవినయం యథా తథా అయి జనని హేమాతః
విశ్వం కృత్స్నం చ తదీయం గోపాలసంబంధి ఆలాపకలాపం భాషణసముదాయం
న విశ్వసిహి న తత్ర విశ్వాసం కుర్విత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ. ఇమం జనం
గోపాలబాలబృంద ముపగతాసూయం మయి సంజాత మత్సర మవథారయ
జానీహి. మయి మాత్సర్యే ణోక్తవంతః న తు పున స్సత్య మిద మితి భావః.
ఇత్యేవం అభిధాయ ఉక్త్వా తథాపి సందిహానాయాః యశోదాయా విశ్వాసోత్పా
దనార్థం వదనం ముఖంచ వ్యాదాయ విస్తారయిత్యా అదర్శయత్ దర్శయామాస.
మద్వదనే మృల్లగా వా నవా త్వమేవ పరిశీలయేతి బాలస్యాశయః.

37

గ|| యశోదా పరివదన మనాలోకితచర మశేషమపి చరాచర మవలోక్య
విస్మయమానమానసా పరమపురుష ఏవాయమితి తక్షణ మభిదధానా
పునరపి మోహగహన మగాహత.

యశోదేతి|| యశోదా చ పరివదనం వదనే అర్థా తృప్తస్య అనాలోకితచరం భూత
పూర్వే చరత్. పూర్వం యదా కదా పృథృష్ట మిత్యర్థః. అశేషం సర్వంచ చరాచరం
జగత్ అవలోక్య దృష్ట్వా విస్మయమానమానసా సాశ్చర్యహృదయా ఆయం
కృష్ణః పరమపురుష ఏవ పురుషోత్తమ ఏవ ఏవకారా న్నైవాకృతబాల ఇత్యర్థః.
ఇత్యేవం తక్షణం తదా అభిదధానా వదన్తి సతీ పునరపి భూయశ్చ మోహగహనం
అజ్ఞానరూపం కానన మవజగాహే వివేశ భగవన్మాయయా ముమోహేత్యర్థః.

38

గ|| అథ కదాచన విశంకటదధిఘటవిఘటనసంజాతరోషయా యశోదయా
సముద్వేజిత స్పృహది యదునందన స్సరయ మతిదూర మపాసరత్.

అథేతి|| అథ తతః కదాచన విశంకటస్య విశాలస్య దధిఘటస్య దధిభాణాస్య విఘట
నేన స్ఫుటనేన సంజాతః రోషః యస్యా స్తయా తథోక్తయా యశోదయా సముద్వే
జితః ఉద్వేగం గమితః తర్జిత ఇతి యావత్. యదునందనః కృష్ణః సపది తక్షణమేవ
సరయం సవేగం యథా తథా అతిదూరం బహుదూర మపాసరత్. అపససార
అపాద్రవ దిత్యర్థః.

39

X|| తదను త మచుధావమానయా చిత్రచక్రచంక్రమణచతురం అతిరుచిర
మర్భక మేన మవలంబితు మపారయం త్యా పరిశ్రమః పర మచుబభూవే.

తదన్వితః|| తదను శ్రీకృష్ణాపసరణానన్తరమ్. తం కృష్ణ మచుధావమానయా అను
నృత్య ధావన్యా అనుసూర్వకధావ గతిశుద్ధ్యోరితిధాతోః స్వరితేత్వేన ఉభయ
పదిత్యా దాత్మనేపదం. శానచ్ కేవలగత్యర్థస్యాపి ధావతేః ప్రకరణా దత్ర శీఘ్ర
గత్యర్థకత్వమ్. రత్నావళికారై స్తు స్వగృతాదితి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే చానశ్
ఇత్యుక్తమ్. తచ్చిన్తమ్. పాఘేతి సర్వే ర్విహితో ధౌ ఇత్యయ మాదేశః ఇన్సంజ్ఞక
శకారాదౌ ప్రత్యయే పరత ఏవ భవతి. న త్వీన్సంజ్ఞక శకారాన్తే తథాత్వే పశ్య
విభిభావ్యాదేశాపత్తేః. తస్మాత్ చానశి ఇన్సంజ్ఞక శకారాదిత్యాభావా న్నాస్మిన్
పరత స్సర్వేః ధౌ ఇత్యాదేశ స్సాన్యత్ యేన ధావమానేతి రూపం సిద్ధ్యేత్ ఇతి.
చిత్ర మద్భుతం యచ్చక్రచంక్రమణం చక్రాకారభ్రమణం తత్ర చతురం పణితం
అతిరుచిర మతిమనోజ్ఞ మేన మర్భకం బాలకృష్ణ మవలంబితుం గృహీతుం అపార
యన్యా అశక్నువా నయం యశోదయేతి ప్రకరణా ల్లభ్యతే. పరం కేవలం
పరిశ్రమః ఆయాసః అనుబభూవే అనుభూతః న తు కృష్ణ ఇతి భావః. 40

X|| స్థానే హి తత్.

స్థానేహీతి|| తత్ శ్రీకృష్ణాగ్రహణం స్థానే హి యుక్త మిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి.

శ్లో|| జంఘాలతాయా ముపమానభూతం
మనోఽపి యన్న ప్రభవే ద్గృహీతుమ్
కథన్న గృహీతు త మేన మేషా
సదానదంతావళిమందయానా.

జంఘాలతాయామితి, జంఘాలతాయాం వేగవత్తాయా ముపమానభూతం వాయ్వా
దిభ్యోఽత్కధిక మిత్యర్థః. ఉపమానం స్యాధికగుణం చంద్రాదీత్యుక్తత్వా దుపమాన
స్యాధిక్య ముపమేయస్య న్యూనత్వం చ సహజమితి. మనోఽపి చిత్తమపి యం
భగవన్తం కృష్ణం గృహీతుం ధర్మం వ్రాప్తు మిత్యర్థః. న ప్రభవే న శక్తమ్ 'యతో
వాచో నివర్తంతే అప్రాప్య మనసా సహేతి' శ్రితి రితి భావః మనసోఽపి వేగవత్త్వేన
మనోయం సభజే దితి వ్యజ్యతే. త మేనం మనసోఽప్యతిదూరం కృష్ణం సదానదంతా
వళిమందయానా మదగజవ న్మందగమనే త్యుపమా తయా అతిగతిమాంద్యం
వ్యజ్యతే. ఏషా జననీ కథం నుకథం వా గృహీతు భజతు న కథమవీత్యర్థః. మనసోఽపి
వేగవాన్ బాలోఽపి కృష్ణః గజవన్మందగామిన్యా తరుణ్యాపి యశోదయా న గ్రాహ్య
ఏవేతి నాన్య విస్మయః కార్య ఇతి భావః. 42

తతః|| శ్రీకృష్ణం గృహీతుం స్వస్య అశక్తా విత్యర్థః.

తతః.

శ్లో॥ మత్వా వినా యోగ మలభ్య మేనం
సమాన మాలంబ్య గతిం నిగూఢాం
కరేణ జగ్రాహ కథంచి దేహ
తతో విముక్తౌ క ఇవ ప్రయత్నః.

మత్వేతి॥ ఏషా యశోదా యోగం వంచనారూప ముపాయం వినా పృథగ్వివేచిత
తృతీయామా నైకల్పికత్వా తృతీ ద్వితీయా. ఏనం కృష్ణ మలభ్య మగ్రాహ్యం
మత్వా ఆలోచ్య సమానం నిశ్శబ్దం యథాతథా నిగూఢాం అప్రకటాం గతిం గమన
మాలంబ్య గృహీత్వా సశ్చ ద్భాగా నిశ్శబ్ద మాగత్యే త్యర్థః. కథంచి తస్య
చ్ఛేదన కరేణ హస్తేన జగ్రాహ బబద్ధ. తతః కరగ్రహణానంతరం విముక్తౌ మోచనే
విషయే ప్రయత్నః అర్థాత్ శ్రీకృష్ణకృతః కరాదిచాలనరూపః యత్నః కఇవ
నిష్ఫల ఇత్యర్థః. బాలత్వా స్మోచయితు మాత్మాన మశక్తోఽభూ దిత్యర్థః. అత్రా
యం న్యంగ్యాత్మ్యం. ఏషో ముముక్షుః యోగం ధ్యానం వినా ఏన మాత్మానం కృష్ణ
మలభ్యం దుర్లభం మత్వా 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతి నిదిధ్యాసస్య
తురీయప్రయత్నత్వాదితి భావః. సమానం లోకవార్తాకథనం హిత్యేత్యర్థః.
ఆలంబ్య యోగ మథాయేత్యర్థః. నిగూఢాం రహస్యభూతాం గతిం జ్ఞాన మాత్మ
స్వరూప మిత్యర్థః. 'ప్రత్యగ్భావా స్వయం జ్యోతి రితి ఆత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వ ప్రతి
పాదనాత్. కరేణ జగ్రాహ సాక్షా దకరో దిత్యర్థః. తతః విముక్తౌ ముక్తివిషయే
ప్రయత్నః కఇవ ప్రయత్నాంతరేణ కిమిత్యర్థః. ఇతి అత్ర సమానం గతి మాలంబ్య
కరేణ జగ్రా హేత్యనేన దమయన్తి హంస మివేత్యుపమాలంకారోఽపి ధ్వన్యతే.

గ॥ ఆదాయ చ తమేన ములూఖలసీమని నిబద్ధ మారభత.

ఆదాయేతి॥ ఆదాయ కరేణ గృహీత్వా త మేనం కృష్ణ ములూఖలసీమని ఉమాఖల
ప్రదేశే ఉమాఖల ములూఖల మిత్యమరః. నిబద్ధం నితరాం బద్ధ మారభత
ఉపచక్రామ.

44

శ్లో॥ పర్యాప్తభావం బహవోఽపి తస్య
బంధే గుణా నైవ యయు స్తదానీమ్
తత్కర్మణా విస్మితయా తయాథ
బద్ధో గుణాతీతతనుః కథంచిత్.

పర్యాప్తేతి॥ ఆదానీం తదా తస్య కృష్ణస్య బంధే బంధనే బహవోఽపి అమితా
గుణా స్తన్తవః పర్యాప్తభావ మలంభావం సాకల్య మిత్యర్థః. నయయుః సప్రాపురేష
అపర్యాప్తా బభూవు రిత్యర్థః. తత్కర్మణా తేన కర్మణా విస్మితతయా ఆశ్చర్యం గవి

తయా అహో ఏకస్య బాలకృష్ణస్య బంధే బహవోఽపి దీర్ఘతమా రజ్జవోఽపర్యాప్తాః
ఇతి విస్మయమానమానసయేత్యర్థః. అథ తయా యశోదయా గుణాతీతతనుః రజ్జ
ప్రమాణాధికశరీరః కృష్ణః కథంచి త్కృచ్ఛేణ బద్ధః భావికార్యసిద్ధ్యర్థం స్వేనైవ
బంధోంగీకృతః నతు మాత్రా బలా ద్బద్ధ ఇతిభావః. న్యంగ్యార్థస్తు తస్య పరమాత్మనః
బంధే బహవోఽపి గుణా స్సత్వాదయః యద్యపి గుణత్రయమేవ. తథాపి తస్మిన్ శ్రీణే
అన్యతరన్యూనాధిక్యాభ్యాం బహవ స్సంభవంతి విశేషా ఇతి బోధ్యమ్. పర్యాప్త
భావం సామర్థ్యం నయయురేవ స్వాధీనమాయత్వా దీశ్వరస్యేతి భావః. తత్కర్మాణా
విస్మితయా తయా మాయయా అహో సర్వజీవమోహిన్యాపి మయా నాయం పర
మాత్మా మోహం గమిత ఇత్యాశ్చర్యహృదయయా పరికృత్యా గుణాతీతతనుః
నిర్గుణస్వరూపః పరమాత్మా కథంచి ద్బద్ధః భూభారహరణార్థం స్వేనైవ లీలయా
మాయాగుణసంబంధ స్వీకృతః నతు మాయాపారతన్య్యాదితి భావః. 45

తదను యదుపతి రపి పురా విషమశరసంగతవిగతసిచయయువతీశతపరి
వృతా వప్రవృతక శేబరా తత్క్షణమేవ తదవలోకనకుపితనారదవిశ్రాణిత
శాపవ్యాపారా దుపాత్తార్జునమహీరుహభావౌ మణిగ్రీవనళకూబరాభి
ధేయా నరవాహననందనౌ మందిరపరిసరవర్తినౌ వనుజిఘృక్షు రులూ
ఖలమపి సమాకృష్య తత్సవిధ ముపససర్ప.

తదన్వితీ|| తదను ఉలూఖలబంధానస్తరమ్ పురా పూర్వకాలే విషమశరసంగతే
మన్మథసంబంధే సురతే ఇత్యర్థః. విగతసిచయేన గతవస్త్వేణ షటోఽస్త్రీ సచయ
ఇతి వైజయంతీ. యువతీశతేన తరుణీబృందేన పరివృతో పరీతో అప్రకృత కళే
బరౌ దివ్యశరీరౌ తత్క్షణమేవ తద్దేవ తదవలోకనేన విగతసిచయయువతీశత పరి
వృతయౌ ర్దర్శనేన హేతునా కుపితేన రుష్టేన అహో మా మవలోక్యాపి
మత్తః యేమా యథా పురం వర్తేతే ఇతి సరోషేణే త్యర్థః. విశ్రాణితా ద్దత్తా
శాపవ్యాపారాత్ మత్తతాయాః పరమకాష్టా స్థావరతాం యతిశాపాదేతో
రిత్యర్థః. ఉపాత్తః స్వీకృతః అర్జున మహీరుహయౌ కకుభతర్వోః నదీసరో వీరతరు
రింద్రీదుః కకుభోఽర్జున ఇత్యమరః. భావః స్వరూపః యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ మందిర
పరిసరవర్తినౌ గృహప్రాస్థితౌ మణిగ్రీవనళకూబరా విత్యభిధేయా నామనీ
యయౌ స్తౌ తథోక్తౌ నరవాహననందనౌ కుబేరతనయా అనుజిఘృక్షుః అనుగృ
హీతు మిచ్ఛుః. యదుపతి రపి కృష్ణశ్చ ఉలూఖల మపి ఉలూఖలం చ సమాకృష్య
సీత్వా తత్సవిధ మర్జునతరుసమీప ముపససర్ప శీఘ్రం జగామ. 46

శ్లో|| సాచీభూత ములూఖలం విధివశా దాకృష్య శైలోపనుం
తస్మిన్ సత్పరమంతరా తరుయుగం సాటోపమా ధావతి

తత్సంరంభసమీరితౌ నిపతితౌ త్కోణీనుహౌ త త్తణా
తేనాభూ నిబిడికృతం పటపటధ్వా నేన రోదోంతరమ్.

సాచీభూతమితి॥ తై లోపమం పర్వతతుల్యం సాచీభూతం తిర్యగ్భూత ములూఖలం
విధివశాత్ నిధేః దైవస్య స్వస్య వశా ద్భూతాత్. ఆకృష్ట స్థిత్యా తరుయుగ
మన్తరా తరుద్యయస్య మధ్యే అన్తరాన్తరేణేతి ద్వితీయా. సాటోపం ససంరంభం
యథా తథా తస్మిన్ కృష్టే ఆధావతి శీఘ్రం గచ్ఛతి పతి. త్కోణీనుహౌ అర్జు
వృక్షౌ తత్సంరంభసమీరితౌ శ్రీకృష్ణధావన వేగపరికంపితౌ అత ఏవ తత్ తణాత్
నిపతితౌ భువి పతితౌ బభూవతు రితిశేషః. తేన తరుయుగళపతనజన్యేన పటపట
ధ్వానేన పటత్పటదితి ధ్వనినా రోదోన్తరం బ్రహ్మాండమధ్యభాగః రోదసో ద్వావా
పృథివ్యో రన్తరం రోదోన్తరమితి సమాసః. ద్వావాభూమి తు రోదసి ఇత్యమరః!
నిబిడికృతం వ్యాప్త మభూత్ బభూవ.

47

శ్లో॥ బంధో యదుతనూజస్య మునిశాపవిపన్నయోః

అభవ ద్బంధమోక్షాయ యక్షరాజతనూజయోః.

బంధఇతి॥ యదుతనూజస్య కృష్ణస్య బంధః ఉలూఖలబంధనం మునిశాపవిపన్నయోః
నారదశాపా ద్విపత్తిం ప్రాప్తయోః యక్షరాజతనూజయో ర్నలకూబరమణికూ
బరాఖ్యకుబేరపుత్రయోః బంధమోక్షాయ సంనారసాశా న్ముక్తయే నిశ్రేయస్థా
మితి యావత్. అభవత్ శ్రీకృష్ణస్పర్శేన తౌ ముక్తౌ బభూవతు రితి భావః. అత
బంధో మోక్షో యాభవ దిత్యేకో నిరోధః. యదుతనూజబంధః యక్షరాజతనూజ
మోక్షాయాభవ దిత్యన్యః. ఉలూఖలబంధం వ్యాజీకృత్య భగవాన్ తయో ర్నిశ్రే
యసమదాదితి తయోః పరిహాః. విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్య స్సోత్పత్తి రితి
తల్లక్షణాత్. బంధాత్కరణాత్ ముక్తేః కార్యస్వోదయో హి విరుద్ధ ఇత్యలమ్. 48

శ్లో॥ తౌ తతః క్షపయా శౌరేః ప్రకృతిం సమతీత్య తామ్

ఉపగమ్య నిజం రూప మాశ్రితౌ గతి ముత్తరామ్.

తావితి॥ తతః భువి నిపాతానన్తరం తౌ యక్షరాజసుతౌ శౌరేః కృష్ణస్య క్షపయా
కరుణయా తాం ప్రకృతిం స్వభావ మర్జునవృక్షత్వ మితి యావత్. సమతీత్య
త్యక్త్వా నిజం స్వీయం రూపం యక్షత్వ ముపగమ్య ఉత్తరాం ఉత్తరదిగభిముఖై
లాక్షణికోఽయం ప్రయోగః. గతిం గమన మాశ్రితౌ ప్రాప్తౌ ఉత్తరదిగాభిముఖ్యేన
యయుతు రిత్యర్థః. నను బంధమోక్షాయా భవదితి పూర్వం ముక్తం ప్రతిపాద్య కథ
మధునా యక్షత్వరూపం బంధమేన యయుతు రిత్యుక్తమితి చేన్నైష దోషః. స్థావ
రత్వత్యాగపూర్వకయక్షశరీరప్రాప్త్యనన్తరం తద్దేహవసానే తయో ర్ముక్తే రాభ్యు
మానత్వేన భవిష్య ద్గతి మాలోచ్య తథోక్తమితి యద్వా బంధమోక్షో యేత్యన్య

బంధశ్చ స్థావరత్వరూపస్య మోక్షాయ త్యాగాయేత్యర్థో వాచ్యః. అత్రేదం వ్యంగ్యం. తా శోరేః కృపయా భగవత్సంకల్పేనే త్యర్థః. తాం ప్రకృతిం మాయాం సమతీత్య తీర్త్వా నిజరూపం స్వస్వరూప ముపగమ్య ప్రాప్త్య మాయయా స్వస్త్వి న్నారోపిత దేహాది తాదాత్మ్యకృతదుందుభిత్వాది జీవవేష మపహాయ సచ్చిదానందోహ మిత్యాత్మ స్వరూప యాథాత్మ్యసాక్షాత్కారశాలినా భూత్వేతిభావః. ఉత్తరాం శ్రేష్ఠాం గతిం మోక్షం దేహవసానే ఇతిభావః. ఆశితౌ ప్రాప్తౌ ఇతి. 49

X|| అథ నందగోప పురోగమాః ప్రాప్తృషేణ్య పయోవాహ నివహ నిష్ఠోష పారంపరీ సబ్రహ్మచారిణ మాకస్మిక మనోకహ పతనసంభూత పటపటా రవ మాకర్ణ్య కిమిద ముపస్థిత మతిభయానక మితి విష్మయపరీత మత య స్వరిత మాపత్య శతధారవిదారిత మిన ధారధర శిఖరయుగళ మాలిం గితమహీతల మర్జునమహీరుహయుగళ మంతరాతరుయుగళ ముష్ణూరమాన ములూఖలనిబద్ధ మకుతోభయ మర్భకమపి నిజ మవలోక్య సకల మిద మేత దర్భకకృత మితి పరిసరవిసర దర్భకభారత్యా మసంభూతవిసంభా విముచ్యచ పృథుక ముత్పాతశీతపరీతం పద మిద మనివాసయోగ్యమితి సంమంత్ర్య మంత్రిభి స్సన్య ఏవ శృంగవాద్యనినద మాపాద్య గోధనమపి పురోధాయ కుంభినీరంభాయితాభి రాభీరభీరుభి స్సమ మశేష మపి పరిచ్ఛద మారోప్య శకట మతివిస్మయనీయకామనీయక మన్వరాభిధాన గోవర్ధనధారాధరవ ర్తనమనోరమం కైలాసమివ నీలకంఠనిలయం నైకుంఠ మిన హరినికేతనం చతురానన మివ సకలాగమసేవధిం గూమునపుళిన లోభనీయం బృందాననోద్దేశ మవిశేష.

అథేతి|| అథ యక్షతనూజనిర్గమనాన ర్తమ్ నందగోపః పురోగమః పురస్సరః ముఖ్య ఇతి యావత్ యేషాన్తే తథోక్తాః నందాదిగోపా ఇత్యర్థః. ప్రాప్తృషేణ్యః ప్రాప్తృషేణ్యః. ప్రాప్తృషేణ్య ఇత్యేణ్యః. వార్షిక ఇత్యర్థః. స చాసౌ పయోవాహ నివహ మేఘముహః తస్య నిష్ఠోషపారంపర్యాః గజ్జితసంతానేన్య సబ్రహ్మచారిణం సవయస్యం తత్త్వల్యమిత్యర్థః. ఆకస్మిక మకస్మా దుదృఢతం అనోకహయోః వృక్షయోః పతనా త్సాతా త్సంభూతం జాతం పటపటారవం పటపటేతి. ధ్వనిం ఆకర్ణ్య శృత్వా కిం కిమర్థ మతిభయానక మతిభయంకర మిద ముపస్థితం ప్రాప్తమితి యద్వా అతిభయానక ముపస్థిత మిదం కిమి త్యన్వయః. ఇత్యేవం విస్మయపరీత మతయః ఆశ్చర్యరసనిర్మగ్నస్వాంతా స్సన్య త్వరితం శీఘ్ర మాపత్య యత్ర దిశి శబ్ద శృతిః తత్ర గత్యేత్యర్థః. శతధారవిదారితం వజ్రాయుధ నిర్భిన్నం ధరాధరశిఖరయుగళమివ పర్వతశిఖరద్వంద్వమివ ఆలింగిత మహీతలం భూతలపతిత మిత్యర్థః. అర్జునమహీరుహయుగళం కకుభ వృక్షద్వయం శతధార

విదారితం ధరాధరశిఖరయుగళం యథా ఆలింగిత మహీతలం భవతి తద్వ
 దులూఖిల నిర్భిన్నం తరుయుగళ మాలింగిత మహీతల మిత్కుపమాలంకారః
 అత్ర ఆలింగితేత్యనేన యథా కేనాపి హేతునా నిర్భిన్నాంగః పుత్రః జనః
 మాలింగ్య వర్తతే తద్వత్ భూజా వపి భువ మాలింగ్యేతి ధ్వనిః. యథా లేఖ
 యుగళవృక్షద్వయ మధ్యే ఉష్ణార్ణమానం ఉచ్చైః పరిభ్రమణశీలం ఉలూఖిల
 నిబద్ధం ఉలూఖిలే బద్ధం అకుతోభయం కుతశ్చి ద్భయరహితం నిజం స్వీయ మర్భ
 మపి బాలంచ అవలోక్య దృష్ట్వా ఇదం సకలం నృక్షపాతనరూప మేతత్సర్వం
 కృత్యం ఏతదర్భకకృతం ఏత ద్బల నిర్వర్జితం భవతీత్యేవం రూపాయాం పరిస
 విరతాం ప్రాస్తచారిణాం అర్భకానాం బాలానాం భరత్యాం నాచి అస
 భూతవిస్రంభాః అజాతవిశ్వాసా స్సన్తః బాలః క్వి అర్జునమహీరుహపాతనం క్వ
 ఇతి విషమబుద్ధయో భూక్యేతి భావః. పృథుకం బలం విముచ్య మోచయిత్వా చ
 ఉలూఖిలబంధా దితి శేషః. ఉత్పాతశతపరీత మరిష్టసంతతిసంబద్ధ మిదం పద
 స్థానం అనివాసయోగ్యం నివాస స్థాయోగ్య మిత్యేవం మంత్రీభి స్సహ సంమంత్రి
 ఆలోచ్య సద్యః తత్తే ఏవ శృంగవాద్యనినదం శృంగాణాం తదితరభేర్యాశ్చ
 వాద్యానాం చ నినదం ధ్వనిం ఆపాద్య ప్రవర్తయిత్వా మంగళార్థ మితి భావః.
 గోధనమపి గోరూపం ద్రవ్యమపి గోపానాం గావ ఏవ హి ధనమ్. పురోధాయ
 అగ్రే కృత్వా కుంభినీరంభాయితాభిః భూగతరంభా ఇవాచరితాభిః భువి రంభా ఇవ
 ఆచరన్తిభి రితివా. యథా స్వర్గో రంభయా భూష్యతే ఏవం భూ రాభి ర్భూష్యతే
 ఇతి భావః. ఆభీరభీరుభిః గోపాంగనాభి స్సమం సహ అశేషం సర్వమపి పరిచ్ఛ
 దం నస్త్రభూషణాది వస్తుజాతం శకటమారోప్య గోపాంగనానాం వస్త్రాది వస్త్రాని
 చ శకటేషు స్థాపయిత్వేత్యర్థః. అతివిస్మయనీయం అత్యాశ్చర్యకరం కామనీయక
 సౌందర్యం యస్య తత్ అన్వర్థం సార్థకం అభిధానం గోవర్ధన ఇతి నామ యస్య తస్య
 గాః వర్ధయతీతి గోవర్ధన ఇతి యోగరూఢనామవత ఇత్యర్థః. గోవర్ధనధారాధరస్య
 గోవర్ధనపర్వతస్య వర్తనేన స్థిత్యా మనోరమం మనోజ్ఞం పర్వతే తృణాదిబాహుశ్చా
 ద్దవాం పర్వతప్రదేశో నివాసయోగ్య ఇతీదం విశేషణ ముక్తమ్. కైలాసమివ
 నీలకంఠనిలయం హంసనివాస మన్యత్ర శివనివాసం చ శ్లిష్టసాధర్యేయ ముపమా.
 ఏవ ముత్తరత్రాపి. వైకుంఠమివ హరినికేతనం సింహనిలయం విష్ణునివాసం చ ఏవ
 ముపమాద్వయేన కైలాసవైకుంఠలోకవదస్య సుజనసేవ్యత్వం గమ్యతే. చతురానన
 మివ బ్రహ్మణమివ సకలాగమసేవధిం సర్వవృక్షనిధిం సర్వవేదనిధిమితీచ యామున
 పుళిన లోభనీయం యమునానదీసంబంధి సైకతమనోహరం బృందావనోద్దేశం
 బృందాయాః కస్య చిద్రాక్షసస్య పత్యై వనం బృన్దావనం తదే వోద్దేశః తస్య
 ఉద్దేశ ఇతి వా తం బృందావనప్రదేశ మిత్యర్థః. అవిశత్ ప్రవిష్టా బభూవుః. 50

శ్లో॥ బృందావనపదే దీనబృందావనపరాయణాః

గోపా విరచయంతి స్మృగోపాలనకృతే వ్రజమ్.

బృందావనేతి॥ దీనబృందావనపరాయణాః దీనానాం కృపణానా మనాథానా మితి
యావత్. బృందస్య సంఘస్య అవనే రక్షణే పరాయణాః వ్యగ్రాః యద్వా అవన
మేవ పథాయణం పరమప్రాప్త్యం దృఢకృత్యమితి యావత్. యేషా స్తే తథోక్తాః.
గోపాః సన్న్యాదయః గోపాలనకృతే గోరక్షణార్థం బృందావనపదే బృందావనస్థానే
వ్రజం గోష్ఠం విరచయంతి స్మృ చక్రః. ఛేకానుప్రాసః.

51

శ్లో॥ తౌ తతః పితృనిదేశత స్సుతౌ

వత్సపాలపద మన్వతిష్ఠతామ్

తద్విహాయ వసుదేవసన్నిధిం

గోపమందిరసమాశ్రితేః ఫలమ్.

తానితి॥ తతః బృందావనే వ్రజనిర్మాణానంతరమ్ తాసు తౌ రామకృష్ణౌ పితృ
నిదేశతః నన్దస్యాజ్ఞాతః వత్సపాలపదం గోశిశుపాలస్థాన మన్వతిష్ఠతామ్ అధిష్ఠితవన్తౌ
గోశిశుపాలనార్థం పిత్రౌ నియోజితా విత్కర్తృః. తత్ వత్సపాలపదలాభః వసుదేవ
సన్నిధిం వసుదేవస్య యదువంశీయస్య స్వపితృ సన్నిధిం సమీపస్థితిం వసుదేవస్య
భవపతే సన్నిధి మితి చ గమ్యతే విహాయ గోపమందిరసమాశ్రితేః నన్దగృహేశ్వర్య
ణస్య ఫలం భవతీతి శేషః. వసుదేవస్య రాజన్యత్వేన తద్వంశే జాతయౌ రనయౌః
గోపాలస్తకథా యద్యపి మారా తథాపి బాల్యే ఏవ తత్సన్నిధి త్యాగపూర్వకన్ద
మందిరస్వీకారా ద్ధేతోః గోపాలనాధికార స్తయౌ రాసీదితి భావః. ఉత్తమకులజ్ఞోఽశ్చ
మాధ్వా ద్యది ధనవతిసాన్నిధ్యం త్యజతి తస్మా తస్య గోపాలనాది నీచవృత్తి రేవ
భవతీతి ధ్వనిః—

52

శ్లో॥ అరమత మురవైరీ మల్లయుద్ధై స్తదా య

త్కిము తదిద మఫాలీ న్మల్లచాణూరఘాతమ్

యదపి ముహు రఖేల త్కంతుకై ర్గోపకాంతా

కుచకలశవిమర్దప్రాధయ స్త త్కృతా ను.

అరమతేతి॥ తదా తదానీం మురవైరీ కృష్ణః మల్లయుద్ధైః బాహుబాహువ్యాదిభి ర్మల్ల
సంగ్రహైః అరమతేతి యత్ క్రీడితవానితి యత్ తదిదం క్రీడనం మల్లచాణూరఘాతం
మల్లచాణూరయౌ ర్హ్వననం తత్స్వరూపేణే త్యర్థః. అఫాలీత్కిము నిష్పన్నం కిమ్
ఫలనిష్పత్తావతి ధాతో ర్లుజ్. బాలభావాభ్యస్త మల్లయుద్ధక్రీడనం బాల్యాపగమే
మల్లచాణూరఘాతాత్మనా ౨-పరిణమతేతి భావః. తథా మురవైరీ కంతుకైః క్రీడా
సాధనైః ముహుః పునః పునః అఖేలదితి యత్ క్రీడితవానితి యత్. గోపకాన్తాకుచ

కలశవిమర్దప్రాధయః గోపకాంతానాం గోపాంగనానాం కుచకలశయోః కుచకుంభయో
విమర్దప్రాధయః మర్దనపాణ్డిత్యాని తత్కృతాను తస్మాత్ కన్తుకక్రీడనా త్కృతా
జాతా ను కిమ్. బాలభావాభ్యస్త కన్తుకక్రీడనం తారుణ్యే కుచకలశవిమర్దనపాణ్డిత్యం
జనయామాసేతి భావః ఉత్పేక్షా ద్వయస్య అన్యోన్యస్యైరాపేక్ష్యాత్ సంసృష్టే. 53

శ్లో॥ వృషవివర్తపదం ప్రథితం యయో
ర్వృషభవేషభృతో శిశుచాపలాత్
గుణసమున్నతయో ర్నతయోః పర
స్పరసలీలవిలంఘనమద్భుతమ్.

వృషేతి॥ గుణసమున్నతయోః గుణైరభ్యధికయో ర్యయోః రామకృష్ణయోః వృష
వివర్తపదం సుకృతపరిణామత్వం వృషభవికారత్వజ్ఞాతి గమ్యతే. ప్రథితం ప్రసిద్ధమ్.
శిశుచాపలాత్ బాలచాపల్యా ద్వృషభవేషభృతోః వృషభవేషధారిణో స్తయోః
పరస్పరసలీలవిలంఘనం పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య సలీలం సవిలాసం యథా తథా విలం
ఘన మాక్రమణం లీలాయుద్ధ మితి యావత్. నాద్భుతం సచిత్రమ్. స్వత ఏష
వృషవివర్తయో స్తయో ర్వృషభవేషేణ క్రీడనం సచిత్ర మవృషభస్య తు తద్వ
త్క్రీడనం చిత్రమితి భావః. యద్వా శిశుచాపలా ద్వృషభవేషభృతో రత ఏవ
యయో ర్వృషవివర్తపదం ప్రథితం రామకృష్ణయో స్వతసిద్ధస్య వృషవివర్త
త్వస్య బాలభావప్రయుక్తవృషభవేషధారణజన్యత్వోత్పేక్షణా దుత్పేక్షా సా చ
వ్యంజకా ప్రయోగా ద్గమ్యా. వృషశబ్దగతశ్లేషోత్థాపితా చ. గుణసమున్నతయోః
ప్రసిద్ధయో ర్వృషయోస్తు శరీరాన్నత్య మాత్ర మనయో స్తు గుణాన్నత్య మితి
వృషభవ్యతిరేకః ప్రతీయతే. తయోః పరస్పరసలీలవిలంఘనం నాద్భుత ముభయో
ర్వృషవివర్తత్వసామ్యాదితి భావః. యద్వాభ్యా మన్యః కశ్చి ద్వృషాంశరహితః
అనయో రన్యతరం లీలయా లంఘయే త్త్వా చిత్రమితి బోధ్యమ్. 54

శ్లో॥ సకలసత్త్వగుణాస్పదతా యయో
రవిశయా నతయో రితయో గయోః
నిఖిలసత్సరతా సుకృతిక్రియా
విలసితోపనతం సుఖ మద్భుతమ్.

సకలేతి॥ యయోస్సప్తమీయమ్. యన్నిషేత్యర్థః. సకలసత్త్వగుణాస్పదతా సకలానాం
సత్త్వానాం ప్రాణీనాం గుణానా మింద్రియాణాం చ ఆస్పదతా ఆశ్రయత్వం అవి
శయా నిస్సంశయా. సకలజీవాభిన్నత్వా దితిభావః. ఇత యోగయోః ప్రాప్తసంబం
ధయో స్తయోః నిఖిలేషు సత్సు సజ్జనేషు పరతయా వ్యగ్రతయా హేతునా యా
సుకృతిక్రియా సత్కార్యకరణం తన్యాః విలసిజేన విలాసేన ఉపనతం ప్రాప్తం.
తథోక్తమ్ సుఖం నాద్భుతం. యద్వా తయో స్సుఖం నిఖిలసత్సరతా సుకృతిక్రియా

విలసితోపనత మితి నాద్భుతమి త్యన్వయః. సకలజీవాభిన్నయో స్సకలసత్త్వవణత్వం
యు క్త్వ. తేన చ సత్కార్యకరణం యుక్తం తేన చ అదృష్టద్వారా సుఖప్రాప్తి
శపి యుక్తైవేతి భావః. ఏతేన తౌ బృందావనే సజ్జనబాధకాన్ వత్సబకాదీన్ హత్వా
సుఖమూషతు రితి భవిష్యత్కథా సూచితా. యద్వా సకలసత్త్వగుణాస్సదతా
సమగ్ర సత్త్వగుణస్య ఆశ్రయత్వం విష్ణుత్వమితి యావత్. అన్యత్సర్వం సమానమ్.
తథా చ సత్త్వగుణపౌష్కల్యా త్సర్వసజ్జనరమో అనయో రుచితైవేతి భావః. 55

గ|| ఇత్థ మతిశయితశక్యత్కరిపరిపాలనలాలస మాసాదితానంద మాదృత
పితృనిదేశం. హృషీకేశ మభిబుభూషు రుగ్రసేనసుతనియంత్రిత స్త్వరిత
మాజగామ వత్సాభిధానో యాతుధానః.

ఇత్థమితి|| ఇత్థ మేన మతిశయితానాం సంజాతాతిశయానాం శక్యత్కరిణాం వత్సానాం
శక్యత్కరిస్తు వత్సస్యా దిత్యమరః. పరిపాలనే రక్షణే. యద్వా అతిశయితే శక్య త్కరి
పరిపాలనే ఇతి బోధ్యం. లాలస మాసక్తం. అత్ర హేతు మాహ. ఆదృతపితృనిదేశ
మితి. ఆదృత శ్చిరసాంగీకృతః పితృ ర్నందస్య నిదేశః ఆజ్ఞా యేన తమ్ పితృవాక్యపరి
పాలనార్థం గోపాలకత్వ మంగీకృతం నతు మాధ్యుజిత భావః. ఆసాదితానందః ప్రాప్త
సుఖం క్వ భోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాగజ ఇతి న్యాయాత్. వనే గోపాలనేనాపి
కృష్ణస్య సుఖ మనర్గళమితి భావః. హృషీకేశం కృష్ణ మభిబుభూషుః అభిభూతుం
తిరస్కర్తు మిచ్ఛు స్సన్ ఉగ్రసేనసుతనియన్త్రితః కంసప్రేరితః వత్సాభిధానః వత్స
నామకః యాతుధానః రాక్షసః త్వరితం క్షిప్ర మాజగామ కృష్ణం ప్రత్యాగత
ఇత్యర్థః. 56

శ్లో|| హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః
పరాశనాయాగత ఏష వత్సః
తతో ను గోవిందభుజోరుదండ
నున్న స్తృణావర్తపదం ప్రపేదే.

హితేతి|| హితాహితయోః ప్రియాప్రియయో ర్జ్ఞానేన తద్విషయజ్ఞానేనేత్యర్థః. విశేష
శూన్య అతిశూన్యః తథోక్తః. ఇదం హిత మిద మహితమితి జ్ఞానమీషదపి తస్య
నాస్తీత్యర్థః ప్రబలవిరోధాదితి భావః. పరాశనాయ పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య
అశనాయ భక్షణాయ మారణార్థ మితి యావత్. ఆగతః ఏష వత్సః తన్నామా
యాతుధానః తతోను తతః గోవిందభుజోరుదండనున్నః గోవిందస్య విష్ణోః కృష్ణ స్వే
త్యర్థః. భుజ ఏవ ఉరుదండః మహాన్ లగుః. తేన నున్నః తాడితస్సన్ తృణావర్తపదం
తృణావర్తస్థానం ప్రపేదే అభజత్. తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. పర్యాయోక్త మలంకారః.
మృత ఇత్యనుక్త్వా తృణావర్తపదం ప్రపేదే ఇతి భంగ్యన్తరేణ చారుతరేణాభి

ధానాత్ పర్యాయోక్తస్తు గమ్యస్య వచోభంగ్యంతరాశ్రయణమితి లక్షణాత్. అత్రేదం వ్యంగ్యః. హితాహితజ్ఞానవిశేషశూన్యః పశుత్వా దితిభావః. పరాశనా యాగత ఇత్యేకం పదం పరా మధికా మశనాయాం బుభుక్షౌ గతః ప్రాప్తః అశనాయా బుభుక్షౌ య దిత్యమరః. ఏష వత్సః తరకః తతోను తతః గోవిందస్య గోపస్య గోష్ఠాధ్యక్షేపి గోవింద ఇత్యమరః. భుజే యః ఉరుర్దండః తేన నున్నః ప్రేరితః తృణానా మాసమంతాత్ వర్తన మావర్తః. భావే ఘో. తస్య పదం స్థానం తృణప్రచురప్రదేశ మిత్యర్థః ప్రవేదే ఇతి. 57

గ|| బకోఽపి తదను యదునందనపరిబుభూషయా సత్వరమాపత్య పూతనా సాహచర్య మలభత.

బకోఽపీతి|| బకశ్చ తదను తతః యదునందనస్య కృష్ణస్య పరిబుభూషయా పరిభ వేచ్ఛయా తం తిరస్కర్తు మిత్యర్థః. సత్వరం క్షీప్రమాపత్య ఆగత్య పూతనా సాహచర్యం పూతనాసహచరత్వ మభజత ఆప తద్వన్మృత ఇత్యర్థః. అత్ర బకః పూతనాసాహచర్య మభజతేత్యనేన కాముకస్య కామినీసాహచర్య ప్రాప్తి ర్వ్యన్యతే.

శ్లో|| హంసం సన్మానసావాస మాశ్లిష్టకమలాకరమ్

ఉదారబలసంపృక్తం బకః పరిభవేత్కథమ్.

హంసమితి|| సన్మానసావాసం సతాం బుధానాం మానసం హృదయమేవ ఆవాసో నిలయో యస్య తం తథోక్తం ఆశ్లిష్టకమలాకరం ఆశ్లిష్టః వీశితః కమలాయా లక్ష్మ్యః కరో యేన తం లక్ష్మీపతి మిత్యర్థః. పాణిగ్రహణే పాణివీడనశబ్దప్రయోగః ప్రాయకః. పాణివీడనమహం దమయన్త్యాః కామయేమహి మహీమిహి కాంశో ఇతి శ్రీహరః. యద్వా ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః కమలాయా ఆకరః ఉత్పత్తిస్థానం క్షీరాబ్ధిరితి యావత్ యేన తం క్షీరాబ్ధిశాయన మిత్యర్థః. అథవా ఆశ్లిష్టః కమలాకరః పద్మసరః యేన తం తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ సన్తి భాగవతా యత్ర తత్ర సన్ని హితోహరి రితిశాస్త్రాత్. యద్వా ఆశ్లిష్టే ఆజ్ఞపూర్వకశ్లిష్టథాతోః కర్తృక్తః. ఆలింగి తవంతామిత్యర్థః. కమలాయాః కరౌ యం తం కమలాకరాలింగితమిత్యర్థః. ఉదారబల సంపృక్తం ఉదారేణ మహతా బలేన బలభద్రేణ సంపృక్తం యుక్తం హంసం పరమాత్మానం బకః బకాసురః కథం పరిభవేత్ తిరస్కర్యాత్. న కథమపీత్యర్థః. సద్భిః పరివేష్టితం తత్రాపి కమలయా సమాలింగితం తత్రాపి బలరామరక్షితం భగవన్త మేకో బకః కథంవా పరిభవే న్నకథమపీతి భావః. అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. సత్ శ్రేష్ఠం మానసం తన్నామకం సరః ఆవాసో యస్య తం ఆశ్లిష్టః ఆలింగితః కమలాకరః పద్మసరో యేన తమ్ యద్యపి మానససరోఽపి కమలాకర ఏవేతి పాన రుక్త్య మాపద్యతే. తథాపి నివాసస్థానం మానసం మార్గవశాత్తు తదితరకమలాకరా ఆవాసభూతా స్తస్యేతి పరిహారో బోధ్యః. ఏతేన యత్ర కుత్రాపి కమలాకరే ఏన

న గ్గతే నతు బకవత్, క్షుద్రహృదే ఇతి ఫలితమ్. ఉదారేణ మహతా బలేన శరీర
 శాటవేన సంపృక్తం యుక్తం ప్రబలమితి యావత్. హంసం పక్షివిశేషం బకః
 పక్షివిశేషః కథం పరిభవే న్నకథ మవీతి.

59

శ్లో॥ ముష్టిముష్టివిహారసారసరసా గోపాలబాలా స్తదా
 జాతా స్తేన పరాజితాః కిమిద మిత్యాశ్చర్యపర్యాకులాః
 గూఢం తస్య చతుర్భుజత్వమపి వా సత్త్వైకసంవాసతాం
 వైదగ్ధ్యం చ బలిప్రతారణవిధౌ కో నామ జానాతు తత్.

ముష్టిముష్టితి॥ ముష్టిభిశ్చ ముష్టిభి శ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టి
 ముష్టి తత్ర తేనేద మితి సరూపే ఇతిసమాసః. అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇతి పూర్వ
 పదస్య దీర్ఘం ముష్టాముష్టితి త్వపసాత ఏవ. తదేవ విహారః క్రీడా తత్ర విహార
 ఇతివా తస్మిన్ సారసరసాః అత్యంతరసికాః గోపాలబాలాః బాలగోపాః తదా తేన
 కృష్ణేన పరాజితాః పరాభూతాః ఇదం కిమిత్యాశ్చర్యపర్యాకులా విస్మయాకులాః
 జాతాః బభూవుః. బహవోఽపి వయ మేకేన కృష్ణేన ముష్టి ముష్టి యుద్ధే పరాజితా
 ఇతి తత్ర కారణాజ్ఞానా ద్విస్మయం ప్రపేదితే ఇతి భావః. తత్ర కారణం కవి
 స్వయం వదతి. గూఢమితి. తస్య కృష్ణస్య సంబంధి తత్రసిద్ధం గూఢం వేదైక
 సమధిగమ్యం చతుర్భుజత్వం విష్ణుత్వం భుజచతుష్టయశాలిత్వం చ సత్త్వైకసం
 వాసతాం సత్త్వం గుణో బలం చ తస్య ఏకసంవాసతా ముఖ్యాశ్రయత్వం బలి
 ప్రతారణవిధౌ బలిచక్రవర్తివంచనవిధౌ బలవత్పురుషవంచనవిధౌ చ వైదగ్ధ్యం
 చాతుర్యం చ కో నామ కోవా జానాతు నకోపీత్యర్థః. దేవరహస్యత్వాదితి భావః.
 కృష్ణోహి చతుర్భుజః తే తు ద్విభుజా ఏవేతి తేనైషాం పరాజయో యుక్తఏవ.
 నను గోపా బహవో మిళిత్యా బహుభుజా ఏవేత్యత ఆహ. సత్త్వైకసంవాసతామితి.
 సన్తు నామ మిళితానాం తేషాం బహవో బాహవః నతు తేషాం బలమస్తితి బలి
 నానేన తత్పరాజయో యుక్త ఏవ. నను బహూనా మల్పసారాణాం సమవాయో
 దురత్యయ ఇతి న్యాయా ద్దుర్బలైరిపి బహుభి రేక ఏవ జయ్య ఇత్యత ఆహ. బలి
 ప్రతారణవిధౌ వైదగ్ధ్యమితి నరాః గజ మివ శ్రీకృష్ణః గోపసంఘం ఉపాయేన
 జితవానితి నాన్యుపాయతుల్యం లోకే కించి ద్వస్త్వితి భావః. ఇతి న్యంగ్యాశ్రయః.
 వస్తుతస్తు శ్రీకృష్ణస్య భగవత్త్వా త్తజ్జయో యుక్త ఏవేతి భావః.

60

శ్లో॥ యామునేషు పుళినేషు స శౌరి
 స్నేహబంధవిధిభి ర్యదరంస
 తత్పురా పరిపయోనిధిసేతో
 స్పష్ట మారచనవాసనయేతి.

యామునేష్వితి॥ సః శౌరిః కృష్ణః యామునేషు యమునాసంబంధిషు పులనేషు
తోయోద్ధితతేషు సేతుబంధవిధిభిః సేతునిర్మాణకృత్యై రరంస్త కీర్జితవానితి
యత్ తత్క్రిడనం పురా రామావతారే పరిపయోనిధి సముద్రే విభక్త్యర్థేఽవ్య
యీభావః. సేతోః ఆరచనవాసనయా నిర్మాణసంస్కారేణేతి స్పష్టం సర్వవిదిత
మిత్యర్థః. శ్రీరామస్యాత్మని లగ్నః సేతునిర్మాణ సంస్కారః రామావతారానంతరం
కృష్ణావతారేఽపి యమునాయాం సేతుం కారితవానితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః -

గ॥ ఏవ మానకదుందుభినయనాంభోజదుర్లభాభి రాభీరశాబకభాగధేయ
పరంపరాపరిణతిభి రంభోజసంభవప్రముఖబర్హిర్ముఖనికరలోభానీయాభి
రర్భకలీలాభి రశేషమపి భువన మానందయంతావాశ్వినేయావివ వసుః
ధరాజ్వరనివర్తనాయ మధ్యమలోకభాజౌ మదనమాధవావివ వనసంచారి
ణౌ జయంతనశకూబరావివ భూలోకవిలోకనలాలసా ఇష్టాపూర్తజన్మ
సుకృతసంచయావివ సశరీరబన్ధౌ రామణీయక సర్వస్వవిశ్రమప్రదేశౌ
చత్సపరిపాలనాయ విపినవర్తనౌ సంచరమాణౌ గుంజామణిపుంజ
రంజితావవతంసితనానాకుసుమదామసముదాయా వనదేవతాభిరపి సని
స్మయ మవలోకయమానౌ పరశ్శతాభి రాభీరకిశోరరాజిభి రనుగమ్య
మానౌ తావేతౌ రాహిణీయనందనంద నాపధ్యక్షయ న్నతిరూక్షః
క్షణదాచరః కశ్చిదఘాభిధానో సన్నిధాయ సోదరనిషూదనసంజాత
వైరనిర్యాతనసముత్సుకః కమపి మహామహీధరవిడంబిబిలేశయక శేఖర
మాలంబ్య వ్యాదాయచ వదన మనువిపిన మవతస్థే.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య నయనాంభోజయోః సేత్య
కమలయోః దుర్లభాభిః లబ్ధ మశక్త్యాభిః ఆభీరశాబకానాం గోపాలబాలానాం
సంబంధినీనాం భాగధేయపరమ్పరాణాం సుకృతసమూహానాం పరిణతిభిః పరిణామ
భూతాభిరిత్యర్థః. భాగ్యవశా త్రేషాం సులభాభిరితి భావః. తత్ర హేతు మాహ
అరంభోజేతి. అంభోజసంభవో బ్రహ్మ ప్రముఖ మాదిర్యేషాం
స్త్రేషాం బర్హిర్ముఖానాం దేవానాం నికరేణ సమూహేనాపి లోభానీయాభి
స్సృహానీయాభిః బ్రహ్మాదిలోభవిషయాణాం లీలానాం గోపాలబాలగోచరత్వే
హేతు స్తదీయానేకజన్మసంచితసుకృతఫరిపాక ఏవేతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణప్రసవ
హేతుబహుళసుకృతాభ్యాం దేవకీవసుదేవాభ్యామపి గోపబాలౌ ఏవ ధన్యా ఇతి
భగవత స్సౌలభ్యం వ్యజ్యతే. అర్భకలీలాభిః బాలకీడాభిః అశేషం సమస్త మపి భువనం
జగదానందయంతౌ సుఖయంతౌ వసుంధరజ్వరనివర్తనాయ భూతాపనివారణార్థం భూ
దేవీజ్వరనిర్యాతనార్థంచ మధ్యమలోకభాజౌ భూలోకం ప్రాప్తవంతౌ ఆశ్వినేయా
వివ అశ్వినావివ స్థితౌ వనసంచారిణౌ బృందావనే సంచరంతౌ మదనమాధవావివ.

మన్మథవసంతావివ స్థితౌ భూలోకవిలోకనలాలసౌ మన్యమలోకదర్శనాక్తౌ
జయన్తనలకూబరావివ ఇంద్రకుబేరతనయావివ స్థితౌ సశరీరబద్ధౌ శరీరధారిణౌ
ఇష్టం యాగాది. పూర్తం వాపీతటాకాదినిర్మాణం తాభ్యాం జన్యౌ జాతౌ సుకృత
సంతయా పుణ్యసమూహావివ స్థితౌ ఇష్టజన్యసుకృతసంచయ ఏకః. పూర్తజన్య
సుకృతసంచయోఽన్యః. ఏతాపుభౌ రామకృష్ణాకారేణ సశరీరా ఇతి భావః
ఇత్యుత్ప్రేక్షౌ చతుష్టయమ్. ఇనశబ్దస్య సంభావనాయాం షర్మవసానాత్.
సంభావన స్యా దుత్ప్రేక్షేతి తల్లక్షణమ్. రామణీయకసర్వస్వస్య రమణీయతా
రూపసర్వధనస్య విశ్రామప్రదేశౌ విశ్రాంతిస్థానభూతౌ వత్సపరిపాలనాయ తర్ణక
రత్నార్థం వివినవర్తనా వసమార్గేణ సంచరమాణౌ చరన్తే. సమస్తృతీయాయుక్తా
దిత్యాత్రనేపదమ్. గుంజాభి ర్మణిపుంజైః రత్నసముదాయై శ్చ రంజితౌ యద్వా
గుంజామణయః శ్రేష్ఠగుంజాః తేషాం పుంజేన రంజితౌ అలంకృతౌ. కాకచించీ
గుంజా కృష్ణలా ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే) గురిగింజ) అవతంసితః కర్ణభూషణీకృతః
భూషణీకృత ఇత్యేవ వా నానావిధానాం కుసుమదామ్నాం పుష్పమాలానాం
సముదాయ స్సమూహః యాభ్యా న్తౌ తథోక్తౌ వసదేవతాభి రపి కాసనాథిదేవతాభి
రపి అపినా కీముత భూలోకస్థనాకీభి రిత్యర్థః. సవిస్మయం సామృత మవలోక్య
మానౌ దృశ్యమానౌ పరశ్చతాభి రమితాభి రాభీరశిశోరరాజభిః గోపబాలపక్షిభిః
అనుగమ్యమానౌ అనుసృతౌ తౌ ప్రసిద్ధౌ ఏతౌ పూర్వోక్తౌ రాహిణీయః బలః
నన్దననః కృష్ణః తౌ అధ్యక్షయన్ పశ్యన్నిత్యర్థః. అతిరూక్షః అతిక్రూరః అఘాభి
ధానః అఘ ఇతి నామధేయవాన్ కశ్చిత్ క్షణదాచరః నిశాచరః అసన్నిధాయ
సన్నిధిం త్యక్త్వా మారే ఇత్యర్థః. స్వస్వరూపం తిరోధాయేతి వా. సోదరస్య అనుజస్య
బకస్య నిఘూడనేన నాశనేన సంజాతస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య నిర్మాతనే నివారణే
సముత్సుకః ఉత్కంఠిత స్సన్ సోదరమారణానిష్టప్రతీకారేచ్ఛ స్సన్నిత్యర్థః. కమ
ప్యనిర్వచనీయం మహీధరం పర్వతం విడంబయతి అనుకరోతీతి మహీధరవిడంబీ
సచాసౌ బిలేశయకశేబర స్సర్పశరీరః తమాలంబ్య గృహీత్వా మాయాబలాదితి
భావః. వదనం వక్త్రం వ్యాదాయ విస్తారయిత్వా విఘటయత్వేతి యావత్. అను
వివినం వివినే అవతస్థే స్థితవాన్. యద్యపి వ్యాదాయవదన మిత్యత్ర భూతపూర్వే
క్వోల్యబితి భూతకాలానుసరణ ముచితం. తథాపి ప్రకృతోపయోగాత్ వర్త
మానకాల ఏవ గృహీతవ్యః. అన్యథా వదనే వత్సగోపప్రవేశాసంభవాత్. ల్యప
ఉపపత్తి స్తు వక్త్రం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్కథంచి దోబ్ధ్యా.

గ॥ తమేన మాభీరశాబకా స్సర్వేపి నిర్వర్ణ్యకమపి బృందావనసదేశవాస్తవ
మవనీధరం మన్వానా విధ్యాయత గిరి రయ మురస్సర ఇవ తదీయకంద
రోదర మాననమితర మివ గహ్వరపరిసరవర్తిగంఢోపలయుగళ మివ

మీయదంష్ట్రాయుగళ మివ తదంతరప్రదృశ్యమానఘంటాపథసరణి
 రాయతారసజ్జేవ తత్రత్యదావపావకపరిచితసమీరణశ్వాసానల ఇవ
 దవదహనదగ్ధస త్వదుర్గంధ స్తదశితోజితశితపూతిగంధఇవ శిఖరోపతి
 ఘూర్ణమాన మభపటల మిదమీయఫణానీలమణిరణనిగురంబమివ
 నితాంతవ్యాతదరీముఖితయా గిళిత మస్మానివ సోఽయ ముత్సుక ఇతి
 పరస్పర ముత్ప్రేక్షమాణా యది పునరివ మవితథమేవ తర్హి బకలావృ
 లావిష్యత ఇతి సాకూతస్థితకరతాళ మధోక్షజ మవలోకయంత స్సత్స్వ
 మవిమృశ్య సహశక్పక్కరీభి రదనీయవదనోదరప్రదేశ మవిశన్.

తమేనమితి॥ తం పూర్వోక్త మేనం సర్పరూపిణ మఘాసురం నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా సర్వేఽపి
 ఆభీరశాబకాః గోపబాలాః కమపి కంచిత బృందావనసదేశవాస వ్యం బృందావన
 సమీపస్థిత మవనీధరం పర్వతం మన్వానా జానంతఃసన్తః బాలా ఇతి శేషః. హేబాలాః
 నిధ్యాయత పశ్యత అయం గిరిః పర్వతః ఉరస్సర ఇవ సర్పఇవ భాతీతి శేషః సర్వత్రేక్ష
 మన్వేతవ్యం. వస్తుత స్పర్శమేవ గిరిం మత్వా సర్ప త్వేన తముత్ప్రేక్ష నీతిభాంతి హేతు
 ర్సోఽయముత్ప్రేక్షాలంకార స్వభావోక్తాపర్వవస్యతి. వస్తుతస్తుఅయ మురస్సరో గిరిః
 భాతీతి వక్తవ్యే ప్రతీపవచనాత్ ప్రతీపాలంకారః. ప్రతీప ముపమాన స్యోపమేయత్వ
 కల్పనమితి తల్లక్షణాత్. బాలాస్తు ప్రతీపాలంకార వివక్షయా నైవ ముక్తవన్తః కన్తి
 భ్రాన్త్యేతి స చ భ్రాన్తిహేతుక ఇతి బోధ్య మేవముత్తరతాపి. తదీయకందరోదతః
 పర్వతసంబంధి గుహాంతప్రదేశం ఆననమివ సర్పస్య వదనమివ అత్ర ఆనన మితథ
 మివేతిపాఠః ప్రామాదికః. ఆననశబ్దస్య క్లిబత్వేన ఇతరదితి వక్తవ్యత్వాత్ తథ
 ఇతరత్వదనివేశో వ్యర్థఇతి స చ మయాపసీత ఇతి బోధ్యమ్. గిహ్వరస్య గుహాయా
 పరిసరవర్తిలోః ప్రాంతస్థయోః గంఢోపలయోః పర్వతచ్యుతసూలోపలయోః యుగ
 శమ్ ద్వయమ్ ఇదమీయం ఇదం శబ్దా త్తస్యేద మిత్యేతే వృద్ధాచ్ఛః. సర్పసం
 బంధీ త్యర్థః. దంష్ట్రాయుగళమివ ఆశీర్వద్వద్వమివ తదన్తరే పర్వతమధ్యే ప్రదృశ్య
 మానా అవలోక్యమానా ఘంటాపథసరణిః రాజమార్గః. యద్యపి ఘంటాపథశబ్ద
 నైవ తాదృశార్థప్రతీతౌ పునః మార్గపర్యాయసరణిశబ్దప్రయోగో వ్యర్థ స్తథాపి
 కరికలభకర్ణావతంసాదివ త్సామాన్యవిశేషభావేన తదుపపత్తి ర్బోధ్యా. ఆయతా
 దీర్ఘా రసజ్ఞా రసనేవ. రసజ్ఞా రసనా జిహ్వేత్యమరః. తత్రత్యదావపావకపరిచితసమీ
 రణః పర్వతస్థదావానలేన సంజాతపరిచయో వాయుః. అవ్యయా త్యబితి త్యప్.
 పరిచిత ఇత్యేత్ర తు తారకాదిత్వా దితచ్. శ్వాసానిలఇవ పూతాగ్రవాయ
 రివ విషలిప్తత్వేన అత్యుష్ణత్వాచ్ఛాసవాయోః తత్సాధర్యాధ్యర్థం దావపావకపరిచి
 తత్వం సమీరణస్యోక్తమితి బోధ్యమ్. దవదహనేన దావాగ్నినా దగ్ధానాం భస్మీకృ
 తానాం సత్త్వానాం ప్రాణినాం సంబంధీ దుర్గంధః దుష్పగంధః అశితం చ తదుద్భుతం

చ అశితోద్భుతం. స్నాతానులిప్తవ త్సమాసః. తేన సర్వేణ అశితోద్భుతం అతి
భక్షణాద్వాంత మిత్యర్థః. తస్య పిశితస్య మాంసస్య. పూతిగంధః దుర్గంధ ఇవ
పూతిగంధస్తు దుర్గంధ ఇత్య మరః. శిఖరోపరి శృంగాగ్రే ఘూర్ణమానం భ్రమణశీల
మభ్యుపటలం మేఘసమూహః ఇదమియాయాం సర్పసంబంధిన్యాం ఫణాయాం
స్ఫూటాయాం యః నీలమణిః ఇంద్ర నీలమణిః తస్యకిరణనికురంబం కాన్తిసందోహఇవ.
యద్యపిమణే ర్భ్రమణశీలస్తి తథాపి తత్కిరణానాం ప్రసరణధర్మత్వా ఘ్నమా
నేత్యభ్రవిశేషణం దత్తం తత్సామ్యా దితి జ్ఞేయమ్. నితాంతం అత్యంతం వ్యాత్తం
స్తావితితం దరీకందరః ముఖమివ యస్య తస్య భావ స్తత్తా తయా ప్రకృమభంగభీత్వా
వీక్షణముఖేత్యత్ర ఉపమిత సమాసస్వీకృతః. అస్మాన్ గళితుం సోఽయం సర్వత
ఉత్సుకః ఉల్లాసవానివేతి. ఏవం రూపేణ పరస్పర మన్యోన్య ముత్ప్రేక్షమాణా
సంభావయన్త స్సన్తః యది పునః యదితు ఇద మస్మాభి రుత్ప్రేక్ష్యమాణం
సత్పత్వం మవితథమేవ సత్యమేవ భవేదితి శేషః. వస్తుత స్సర్ప ఏవస్యా న్నత్వయం
పత్వత ఇతి యదీష్టమిత్యర్థః. తర్హి బకలావం లావిష్యతే బకన ద్ధనిష్యతే మయేతి
శేషః. కృష్ణే నేత్యర్థః. ఉపమా కర్మణిచేతి ణముల్. కషాదిషు యదావిధ్యనుప్రయోగః.
సామాన్యవిశేషభావాదభేదాన్వయః. ఇత్యేవం సాకూతస్థితకరతాళం సాభిప్రాయకృత
కతతాళం బాలాస్తు మాగ్ధ్యా త్సర్వేపర్వతత్వ మారోప్య పున స్సర్పత్వం య
క్షుత్ప్రేక్షితనన్తః తత్సిద్ధవత్కృత్య యద్యయం వస్తుత స్సర్ప స్తర్హి బకగతి రస్య
స్యాదితి వదన్ శ్రీకృష్ణః కరతాళధ్వని మకరోదితి భావః. అథోక్షజం కృష్ణ మవలోక
యన్తః పశ్యన్తః అవిమృశ్య కృష్ణః కిమేవ మభిదధాతీతి తద్వచన మప్యానాలో
చ్యేత్సత్యః. సర్పరం శీఘ్రం యథా తథా శక్యతకరిభిస్సహ వత్స్సేనుమ్. అదసీయస్య
అవశ్యత్వా త్తస్యేద మిత్యర్థే వృద్ధాచ్ఛః. త్యదాదీనిచేతి వృద్ధసంజ్ఞా. సర్పసంబంధిన
ఇత్యర్థః. ఇదనస్య వక్త్రస్య ఉదరప్రదేశం మధ్యభాగం అవిశన్ ప్రవిష్టాబభూవుః.

గ|| భగవానపి తస్య మాయావినో మాయానుభావం విభావయన్ సతీర్థ్య
కుశల మభ్యర్థయమాన స్తదీయవదనకోటర మయాసీత్.

భగవానితి|| భగవాన్ కృష్ణశ్చ మాయావినః మాయినః తస్య అఘాసురస్య మా
యానుభావం సర్పవేషధారణరూపం మాయాబలం విభావయన్ పశ్యన్ సతీర్థ్య
కుశలం సవయస్యక్షేమం సమానతీరేవాసీతి యత్. యద్యపి సతీర్థ్యశబ్దః ఏకత్ర
గుతా విద్యా మభస్యత్సు ఛాత్రేషు ప్రసిద్ధ స్తథావీహ జౌపచారిక ఇతి బోధ్యమ్.
అభ్యుత్థయమానః వాంఛన్ తదీయవదనకోటరం సర్పవక్త్రరూపగహ్వర మయా
సీత్ ప్రాప్. దీనరక్షణార్థం భగవత్ప్రవేశనం నతు బాల్యాదితి భావః. 64

శ్లో|| వేగా దాననకందరాంతరగత స్త్రైవిక్రీమం ప్రకృమం
చ క్రే చక్రధర స్తదా నియమితశ్వాసానిలాపూరణః

తేనాసా బలిచక్రివర్త్యపి తతో ముంచన్నధః ప్రసితం
నిర్వృత్తానామారణ శ్శిరపథా దాతిష్ఠ ముచ్చైః పదమ్.

వేగాదితి॥ చక్రిధరః కృష్ణః వేగాత్ న తు విశంబాత్ విశంబే సతి సతీర్థనాశాత్
ఆననకస్తరాన్తరగత స్సన్ సర్పనదనగహ్వరం ప్రాప్తస్సన్. దా నియమితం
బంధితం శ్వాసానిలాపూరణం శ్వాసవాయుప్రసారణం యేన స తథోక్తః. సర్పసంబంధి
ప్రాణవాయుప్రసారణం నిరుద్ధ్యేత్యర్థః అవకాశేసతి హి వాయుప్రసారః. ప్రకృతే తు
శరీరాంతస్సర్వభిద్ర మభివ్యాప్య శ్రీకృష్ణే వర్తమానే సతి నిరవకాశా ద్వాయు
నిరోధ ఆసీదితి భావః. యద్వా నియమితైః శ్వాసానిలైః స్వీయైరేవ. ఆసమస్తా
త్పూరణం వృద్ధి ర్యచ్యుత తథోక్తః. స్వదేహే శ్వాసా స్పూరయిత్వా దేహ
ముజ్జృంభయన్నితి భావః. త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమావతారసంబంధినం ప్రక్రమం
రీతిం చక్రే. అతిస్థాల్య మభజదిత్యర్థః. తేన శ్రీకృష్ణస్య స్వాంతర్నివకాశవ్యాప్త్య
సంజాతప్రాణనిరోధేనేత్యర్థః. భగవత స్త్రైవిక్రమప్రకృమాశ్రయణేనేతి వా. అసా
అఘాసురః బలిచక్రివర్త్యపి బలినాం చక్రివర్తి బలవదగ్రేసరోఽపీత్యర్థః. శిరపథా
న్మస్తకమార్గాత్. బ్రహ్మరంధ్రాదిత్యర్థః. రజోవాచే రజోదన్తశ్శిరోవాచీ శిర స్తథేతి
కంఠభూషణకోశా దదన్త్యయం శిరశబ్దః తథా. విచక్ర శిరాన్ ద్రాణిరితి భారతే
ప్రయోగశ్చ. ఋక్పూర్ణాః పథామానక్షే ఇతి సమాసాన్తోఽచప్రత్యయః. శిరస్య
పథాః శిరపథమితి సమాసః. నిర్వృత్తానామారణస్సన్ నిర్గచ్ఛత్ప్రాణవాయుస్సన్.
అథో ప్రసితం ఆధోలోకగమనం ముంచన్ త్యజన్. నరకాభిముఖగమనం త్యక్త్యే
త్యర్థః. ఉచ్చైఃపదం వైకుంఠ మాతిష్ఠత్ ఆశ్రితః. నహి భగవతా హతస్య
దుర్గతిః. ద్వేషా చ్చైద్యాదయో నృపా ఇతి వచనాదితి భావః. అత్ర తేన భగవత
స్త్రైవిక్రమప్రకృమాశ్రయణేనాపి బలిచక్రివర్తి బల్యభిధరాక్షసచక్రివర్తి అథ
ప్రసితం పాతాళగమనం ముంచన్ త్యక్త్యా. ఉచ్చైఃపదం స్వర్గ మాతిష్ఠదితి నిరోధో
ధ్వస్యతే. భగవతా నియమితస్య బలిచక్రివర్తినః పాతాళగమన శ్రవణాదితి
భావః.

65

శ్లో॥ వ్యముచ్యతాఘేన హరేః ప్రసాదా
దానంద మాసీత్పరమం నరాణామ్
బుద్ధై రపి ప్రీతిరహో విశాలా
కథం ససిద్ధాంత ఇతి వ్యథాయ.

వ్యముచ్యతేతి॥ హరేః కృష్ణస్య ప్రసాదా దనుగ్రహేద్దేతోః అఘేన అఘాసురేణ
వ్యముచ్యత భావే లజ్. అఘాసురో ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. నరాణాం జనానాం పరమ
ముత్కృష్ట మానంద మాసీత్. జగదపకారిణోఽఘస్య నాశే జగత్తుతోఽపేత్యర్థః.
సః అఘః కథం కేన ప్రకారేణ సిద్ధాంత ఇతి సిద్ధః నిర్వృత్తః అన్తః నాశః యస్య శ

సిద్ధాంతః మృత ఇత్యర్థః. బుద్ధే రేవేపి విశాలా అధికా ప్రీతిః ప్రేమ. అర్థా తథా
 న్తరి కృష్ణే వ్యధాయి. అహో దేవానామసి హృదయశల్యామిత ఇతి చిత్ర మస్య
 సామర్థ్యమితి భావః. అత్ర పూర్వార్థే ఏకస్య ముక్తి రస్య స్యానన్ద ఇతి అసంగత్య
 అంకారో వ్యజ్యతే. విరుద్ధభిన్న దేశత్వం కార్యహేత్వో రసంగతిరితి లక్షణాత్. సః
 పూర్వార్థప్రతీతవాక్యార్థః. ముక్త్యానన్దయో ర్వైయధికరణస్య ప్రతిపాదనపరత్వేన
 అపసిద్ధాన్తభూత ఇతి భావః. సిద్ధాన్త ఇతి. ఉత్తరపక్ష ఇతి. బుద్ధే ర్విద్వద్భి స్తత్ర
 సిద్ధాన్తాభాసే. విశాలా ప్రీతిః కథం వ్యధాయి. అహో విదుషామసి వ్యామోహ
 శ్చిత్ర మిత్యర్థః ఇతి ధ్వనిః. అత్రాన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హరేః ఈశ్వరస్య ప్రసాదా
 త్సంకల్పరూపా దనుగ్రహ. దఘేన పాపేన వ్యముచ్యత పాపం ముక్తం త్యక్త
 మభవదిత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యముక్తత్వా న్నతస్య ఈశ్వరప్రసాదా త్సున ర్ముక్తి
 ర్భవితు మర్హతి. కిన్తు ఆత్మనిష్ఠపాపవాసనా ముక్తిరేవ ముక్తిరితి భావః. నరాణాం
 జీవానాం నరియన్తే నక్షీయన్తే ఇతి నరా ఇతి ప్యుత్పత్తేః. పరమానన్ద మాసీత్.
 పాపనాశే సతి మనశ్శుద్ధిద్వారా సచ్చిదానన్ద లక్షణస్వస్వరూపసాక్షాత్కారో భవ
 తీతి భావః. సః భగవత్సంకల్పాదేవ జీవానాం ముక్తిః నతు కేవలాత్. జ్ఞానా
 దిత్యయం యోగమతానుసారీ వాక్యార్థః. సిద్ధాన్తః నిశ్చయ ఇతి బుద్ధేః జ్ఞానిభి
 స్యాంఖ్యైరితి యావత్. విశాలా ప్రీతి ర్వ్యధాయా త్యహో సాంఖ్యానాం నిరీశ్వ
 రత్వేన ఈశ్వరప్రసాదా ముక్తి రిత్యస్యానంగీకారా చ్చిత్రమిదమితి భావః. 66

౧॥ అథ సంకాంతయా తదీయ తేజస్సంపదా సంపన్నః కృతాంతనిశాంతాది
 వ త్తదీయవదనకందరా దాపతద్భి స్సవత్సై ర్వత్సపాలై రభినంద్యమాన
 స్తదపదానముచితదివిషదుపపాదితమందారకుసుమవీచిభి రభ్యర్చ్యమాన
 శ్చక్రధరః కమపి వచసా మవిషయం హర్ష మభజత.

అథేతి॥ అథ అఘాసురప్రాణాపాయానన్తరం సంక్రాన్తయా స్వస్మిన్ మిళితయా
 తదీయ తేజస్సంపదా అఘాసుర సంబంధితేజోరాశినా లింగశరీరరూపేణేత్యర్థః.
 తస్యైవ తేజోమయత్వప్రతిపాదనాత్ సచాత్మజ్యోతి రిదమితి భ్రమితవ్యం. ఆత్మనః
 జ్ఞానై కాకారతయా తేజోరూపత్వాభావాత్ నచ స్వయం జ్యోతిష్వవ్యాఘాతః.
 తత్తేజోతిశ్శబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వాత్. సంపన్నః యుక్తః ఏతేన అఘాసురః కృష్ణసా
 యుజ్య మాప్తవానితి ఫలితమ్. నను లింగభంగే హి మోక్షః కథ మధునా సలింగ
 స్యాఘస్య మోక్షః ప్రత్యపాదీతిచేదుచ్యతే. ముక్తిర్ద్వివిధా నిర్గుణా సగుణా చేతి.
 తత్త్ర నిర్గుణముక్తి ర్బ్రహ్మవిద ఏవ. తస్య ప్రాణోత్క్రమణన్తు నాస్తి. 'తస్య ప్రాణో
 నోత్క్రమ' స్తితి శ్రుతేః. అత్ర ముక్తా లింగభంగ ఏవ సగుణాయాస్తు న లింగ
 భంగః నాపి ప్రాణోత్క్రమణౌ భావః. ఇయమేవ హీ శ్వరసాయుజ్యన్నామేత్యలం.
 కృతాన్తనిశాన్తాదివయమసదనాదివ తదీయవదనకందరాత్సర్వవక్త్రగహ్వరాత్సకాశా

దాపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః. సవత్తైః తర్ణకసహితైః వత్సపాలైః గోపై రభినంద్యమానః.
శ్లాఘ్యమానః తదపదానేన తేనాన్భుతకర్మణా ముదితైః తుష్టైః దివిషద్భిః దేవై
రుపపాదితాభి ర్వృష్టాభి రిత్యర్థః. మందారకుసుమవీచిభిః దేవతరుపుష్పమాలాభిః
అభ్యర్చ్యమానః పూజ్యమానః అలంకృత ఇతి యావత్. చక్రధరః కృష్ణః కమష్ఠ
నిర్వచనీయం ఇదమేవ స్పష్టమాహ. వచసా మవిషయమితి, వాగగోచరమిత్యర్థః
బ్రహ్మనన్దత్వాదితిభావః హరం సంతోష మభజత ఆప కృతకృత్యత్వాదితిభావః. 67
గ|| తతః.

తతః|| ఇతి అఘనాశనానన్తరమిత్యర్థః. అఘవదననిర్గమణానన్తరమితి వా.

శ్లో|| అఘవదనవిముక్తైః స్తత్ర గోపాలబాలైః
స్తటభువి యమునాయా స్సాదరం సేవ్యమానః
అవిరతపరితృప్తోపేష శౌరి స్సజగ్ధిం

వ్యతనుత లలితాభి ర్నందయ న్నర్మవాగ్భిః

అఘేతి|| తత్ర బృందావనే యమునాయా స్తన్నామకనద్యాః స్టటభువి తీరప్రదేశే
అఘవదనవిముక్తైః అఘాసురవక్త్రనిర్ముక్తైః గోపబాలై ర్వత్సపాలైః స్సాదరం యథా
తథా సప్రేమ యథా తథా సేవ్యమానః పరిచర్యమాణః ఏష పూర్వోక్తశ్శౌరిః
కృష్ణః లలితాభి ర్నందరాభిః నర్మవాగ్భిః క్రీడావాక్యైః నందయన్ సతీర్థ్యానానన్దయన్
సన్. అవిరతపరితృప్తోపేష నిత్యతృప్తోపేషి అవాప్తసమస్తకామత్వాదితిభావః. సజగ్ధిం
సహభోజనం. సజగ్ధిం సహభోజన మిత్యమరః. వ్యతనుత అకరోత్. యమునాతీతే
గోపైస్సమం శిష్యస్థమోదనం బుభుజే ఇతి భావః. స్వభావోక్తిః. 68

శ్లో|| కూరం ము రారికమనీయకథోపదంశ
మాథాయ భాజనపుటేషు సుధావధీరి
మోదాత్మదా నిజచిజాన్నరుచిప్రకాశ
మాచామతిస్మ సురభీశకిశోరరాశిః.

కూరమితి|| సురభీశకిశోరరాశిః గోపబాలపక్షిః తస్యమూహ ఇత్యర్థః. తద
శ్రీకృష్ణభోజనసమకాలే సుధావధీరి అమృతతిరస్కృతచణమిత్యర్థః. అమృతాదపి
స్వాద్వితి యావత్. కూరమన్నం భాజనపుటేషు పాత్రభూతేషు పత్రపుటేషు
ఆదాయ స్థాపయిత్వా మురారికమనీయకథోపదంశం మురారేః కృష్ణస్య కమనీ
యాభి ర్మనోహరాభిః కథాభిః పూతనానాశనాదివృత్తానైః ఉపదంశం మురారి
కమనీయకథోపదంశం మురారికమనీయకథాః ఉపదంశేత్యర్థః. ఉపదంశ స్తుతీయా
యామితి ణముల్. ఉపదంశస్థు భక్షణ మిత్యమరః (ఆంధ్రే) ఉరగాయ) మాంసాది
కమిన మురారికథావేష ఉపదంశీకృత్యేతియావత్. నిజజనాన్నరుచిప్రకాశం నిజ

జనస్య స్వీయజనస్య అన్నరుచేః స్వభుజ్యమానోః నస్వాదుత్వస్య ప్రకాశః ప్రకటనం
యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా. పరస్పరమన్నస్వాదంప్రకాశేత్యర్థః.
మోదాత్సంతోషో దాచమతిస్మ బుభుజే. ఆజీ చమ ఇతిదీర్ఘః. స్వభావోక్తిరలంకారః.
ముతారీతి విశేషణేన భోజనమధ్యే భగవత్కామస్మరణస్య కర్తవ్యత్వం ప్రతిపాదితం.
ఉపదంశేత్యనేన సుధావధీరి కూరాదపి భగవత్కథామృతస్య స్వాదుత్వాతిశయః
ఫలితః. అన్నాదధికదుఃఖమన్వస్తు హి ఉపదంశీ క్రియతే. మురారికథాసు ఉపదంశత్వ
మాపణా ద్రూపకాలంకారః-

69

శ్లో॥ గోపాలబాలకులసంకులమూర్తిరేష
వేషం పుషోష పులినే తలినేతరాభః
రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య తస్య
తారాగ్రహైః పరివృతస్య ఖమధ్యభాజః.

గోపాలేతి॥ గోపాలనాం యే బాలాః తేషాం కులేన సమూహేన వత్సపాలసంఘే
నేత్యర్థః. సంకులా వేష్టితా మూర్తి ర్విగ్రహో యస్య స తదోక్తః తలిచేతరాభః అధిక
కాంతిః. తలినం విరళే స్తోకేత్యమరః. పులినే తోయోద్ధితనదీతటప్రదేశే. తోయోద్ధితం
తత్పులిన మిత్యమరః. స్థిత ఇతి శేషః. ఏష కృష్ణః తారాగ్రహైః తారాః అశ్విన్యా
దయః గ్రహాః కుజాదయః పంచ లైః పరివృతస్య పరివేష్టితస్య ఖమధ్య
భాజః ఆకాశమధ్యగతస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య రాకాసుధాకరకరప్రకరస్య సుధాయా
ఆకరాః ఉత్పత్తిస్థానభూతాః కరప్రకరాః శేరణసంఘాః యస్య స సుధాకరకర
ప్రకరః అమృతాంశు రిత్యర్థః. రాకాయాం పూర్ణిమామాం య సుధాకరకరప్రకర
స్య పూర్ణచంద్రస్యేతి యావత్. వేషం పుషోష నధార. తద్వేషతుల్యవేషధరో
బభూవేతి నిదర్శనాలంకారః గోపాలబాలా స్తారాగ్రహావత్ పులినం ఖ మధ్యవత్
కృష్ణ శ్చంద్రవచ్చ బభావతి భావః. తత్ర కృష్ణే ప్రసక్తస్య తలినేతరాభత్వవిశేషణస్య
ప్రతినిధిశార్థం రాకేత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. రాకాసుధాకరేత్యనేనైవాభీష్టార్థసిద్ధౌ
కరప్రకరస్యేతి వచనేన చంద్రకరాః యథా అమృతాకరా స్తద్వత్కృష్ణకాన్తయో
శ్యమృతస్రావిణ్య ఏవేత్యాహ్లాదకత్వాతిశయో వ్యజ్యతే.

70

గ॥ తతః

తత ఇతి॥ భోజనానంతరమిత్యర్థః.

శ్లో॥ ప్రభూతమధుసూదనప్రియకథాసుధామాధురీ
విజృంభపరిరంభజప్రమదభూమవిస్మరితా
తదా న భుబుధేతరా మతిదవీయసీ మప్యసౌ
శకృత్కరిష్ఠరంపరాం సురభిపాలబాలావళిః.

ప్రభూతేతి॥ ప్రభూతః సమగ్రో మధుసూదనస్య కృష్ణస్య సంబంధినీషు ప్రియాను
కథాను వార్తాన్వేవ సుధాను అమృతేషు యః మాధురీ విజృంభః మాధుర్యాతి
శయః తస్య పరిరంభజేన ఆస్వాదనజాతేన ప్రమదభూమ్నా ఆనందాతిశయేన
ప్రకృష్టమదాతిరేకేనేతి చ గమ్యతే. విస్మరితా విస్మృతిం గమితా తథోక్తా అసా-
నురభిపాలబాలావళిః గోపాలబాలసంఘః తదా స్వభోజనావసరే అతిదవీయసీ మతి
దూరామపి శక్యత్కరిపరమ్పరాం వత్ససంఘం న బుబుధేతరామ్ అత్యంతం నోపే-
దేత్యర్థః. కిమే త్తిజిత్యామ్. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థస్య వత్సాజ్ఞానస్య ప్రభూతేతి పదార్థ
హేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. ప్రమదేత్యనేన వాసో యథా పరిహృతం మదిరా
మదాంధ ఇత్యుపమా ధ్వన్యతే. కించ భగవదేకరసతా మాపద్య వత్సః కిమపి
నవిదురితి సగుణధ్యానస్య పరాకాష్ఠా చ సూచితా. దేహం చ నశ్వర మపసిత
ముద్ధితం వా సిద్ధో న పశ్యతి యతోధ్యగమత్స్వరూప మిత్తుక్తత్వాత్ 71

X॥ సమనంతరం సమం తతః ప్రసార్య విలోచన మనలోకనపథ మతి
క్రాంతం వత్ససంచయ మనాలక్ష్య వైలక్ష్యవిపాదకబళితేషు వత్స
పాలేషు.

సమనంతరమితి॥ సమనంతరం స్వప్రమాదేన వత్సాపసరణానంతర మిత్వర్థః. సమం
తతః సర్వదిక్షు విలోచనం దృష్టిం ప్రసార్య సర్వత్ర దృష్టేత్వర్థః అనలోకన
పథం దృష్టిమార్గం అతిక్రాంత మతిక్రమ్య వర్తమానం వత్ససంచయం తర్ణకసంఘ
మనాలక్ష్య అదృష్ట్యా వత్సపాలేషు గోపబాలేషు వైలక్ష్యం త్రపా వత్సైర్వంచితే
త్వాదితి భావః. విపాదః ఘోరః స్వపాల్యవత్సాపగమేన తత్ప్రభుసకాశా చ్ఛిన్న
ప్రాప్తిసంభావనాయేతి భావః. తాభ్యాం కబళితేషు వ్యాపేషు సత్స్విత్యర్థః. 72

శ్లో॥ యశోదా దాయాదో నిరవధిపరీతాపలహరీ

పరీతా నాశస్వన్ సపది ముదితాన్ గోపతిసుతాన్

విచిన్వన్ వత్సానాం చరణసరణిం మంక్షు గహనం

జగాహ భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః.

యశోదేతి॥ యశోదాదాయాదః కృష్ణః నిరవధిపరీతాపం పరీపరీతాన్ దురంత
చింతాసంతానదన్తురితాన్ అత్యంతపరితప్తానిత్యర్థః. గోపతిసుతాన్ గోపాలబాలాన్
సపది తత్కాలే ముదితాన్ తుష్టాన్ ఆతన్వక్ కుర్వన్ పూతనాదినాశనేన భగవ-
దనుభావస్య విదితత్వాత్. కృష్ణోఽస్మదీయాన్ వత్సాన్ ధృవమానేష్యతీతి శ్రీ
కృష్ణం శరణం గతానాం వత్సానాం వత్సాన్వేషణే భగవతః ప్రవృత్త్యా మహాన్
సంతోష ఆసీదితి భావః. వత్సానాం చరణసరణిం పాదమార్గం పాదన్యాసపథమిత్వర్థః
పాదరీతి మితివా. విచిన్వక్ అన్వేషయన్ భక్తార్తిచ్ఛిదురమధురస్మేరవదనః భక్తానా
మార్తిచ్ఛిదురః వీడానివారణశీలః మధురః మనోజ్ఞః స్మేరః స్మితం వదనే యస్య సః

తాదృశస్మేరయుక్తం వననం యస్యేతి వా తథోక్త స్సౌ. మంశు శీఘ్రం గహనం
వనం జగాహే వివేశ గోపాలానాం వత్సాపగమజన్యామూర్తిం స్మేరేణైవ
హృతవాక్ కిం పునర్వత్సాన్వేషణేతత్పర్యాపత్తి ర్వ్యజ్యతే. కించ స్మేరవదన ఇత్య
నేన అయం కృష్ణో న వత్సపాలసజాతీయానుభావః కిన్తు తద్విలక్షణః పరమానంద
ఈశ్వరవేతి కృత్యా నాస్య స్వవత్సాపహరణజం దుఃఖమీషదవీతి గమ్యతే. అపిచ
యశోదాదాయాదః అతిసుకుమారోఽపి భక్తార్తిచ్ఛేదార్థం గహనం జగాహే ఇత్యహా
అస్యభక్తపక్షపాతిత్వమితి గమ్యతే. ఆత్యారానపి సపది ముదితా నాతన్వన్నిత్య
నేన భగవచ్ఛరణాగతిరేవ దుఃఖపరమ్పరాయా అవధిరితి సూచితమ్. ఆర్తగోపతి
సుతసంతోషణాభిప్రాయగర్భం భక్తార్తిత్యాది కృష్ణవిశేషణమితి పరికరాలంకారః. 73

X|| తమేవ సమయం మంభోజసంభవః సరభస మఘాసురావప్తంభసంభార
విఘటనసమయం మనుభూతమపి భగవత శ్చతుర్భుజస్య మహిమానుభావ
మసంభూత విస్మయభతయా భూయోఽపి విభావయితుకామ స్సమాపత్య
సవత్సాన్ వత్సపాలా నపజహార.

తమితి|| తమేవ సమయం కాలాధ్వనో రత్వస్తసంయోగే ఇతి ద్వితీయా. తస్మిన్నేవ
సమయే ఇత్యర్థః. అంభోజసంభవః బ్రహ్మ అఘాసురస్య అవప్తంభసంభారస్య
గర్వాతిశయస్య విఘటనసమయం వినాశనసమయే అనుభూతం సాక్షాత్కృతమపి
భగవత శ్చతుర్భుజస్య కృష్ణస్య మహిమానుభావం మహిమాతిశయం అసంభూత
విస్మయభతయా అజాతవిశ్వాసత్వేన హేతునా భూయః పునరపి విభావయితుకామః
దిదృక్షుః సన్ సరభసం శీఘ్ర మాపత్య ఆగత్య సవత్సాన్ వత్సపహితాన్ వత్స
పాలాన్ గోపాలబాలా నపజహార అపహృతవాన్. పులినస్థాన్ వత్సపాలాన్ వనాన్
తస్థాన్ వత్సాన్ శ్చ కృష్ణసరోక్షస్థా నపజహారేతి భావః. 74

X|| భగవానపి విపినసీమని విచిత్ర చిరతర మలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః పునరపి పులి
నోపకంఠ మాసాద్య తత్ర వత్సపాలా నప్యనవలోకయన్ ముహూర్త
మాత్రమివ చిత్రీయమాణచిత్త స్సకలమేతదపి కమలసంభవతంభసం
భూతమితి దివ్యచక్రమా సాక్షాత్కుర్వాణ స్తక్షణమేవ తదుభయాత్మక
మాత్మాన మకల్పయత్.

భగవానితి|| భగవానపి కృష్ణశ్చ విపినసీమని వనదేశే చిరతరం చిరా ద్విచిత్ర అన్వే
షణీత్వా అలబ్ధవత్సోపలబ్ధిః అప్రాప్తవత్సప్రాప్తిః వత్సప్రాప్త్యేత్యర్థః. పునరపి
పులినోపకంఠం పులినసమీప మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర పులినే వత్సపాలానపి
అనవలోకయన్ అపశ్యన్ ముహూర్తమాత్రం ముహూర్తపరిమితకాలే
చిత్రీయమాణచిత్త ఇవ విస్మితమనా ఇవ భూత్వేతి శేషః. నతు వస్తుత స్తథేతి ఇవ
శబ్దనివేశాభిప్రాయః. ఏతత్సకలమపి వత్సవత్సపాలాపహరణమ్ సర్వం కార్యం. కమల

సంభవస్య బ్రహ్మణో దంభా ద్గర్వా త్పంభూతం జాతం ఇత్యేవం దివ్యచక్షుషా
యాగికజ్ఞానేన సాక్షాత్కుర్వాణః జానన్ తతణమేవ ఆత్మానం స్వం తదుభయా
త్మకం వత్సవత్సపాలమయ మకల్పయన్నిర్మమే. మాయయా ఏకోఽపి స్వయం తదు
భయాత్మనా ౭పరిణమతేత్యర్థః. బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి సంకల్ప్య సచ్చత్యచ్ఛా
భవదితి ఈశ్వరస్య ప్రపంచాకారపరిణామశ్రవణాత్. ప్రకృతవత్సాద్యాత్మకపరిణా
మో న చిత్త ఇత్యభిప్రాయేణ భగవానితి పదం ప్రయుక్తం మూలకృతా. వస్తుతో
నిర్గుణస్యాపి మాయావశాత్ మాడ్గుణ్యపరిపూర్తి రితి మాయిన స్తస్య ఏవం పరి
ణామః యుక్త ఏవేతి భావః.

75

శ్లో॥ వత్సాస్తే వత్సపాలా యదుతనయమయా స్సాయ మాసాద్య సద్మ
స్వం స్వం ప్రేష్టుప్రోహం పరిపుషు రమీ పూర్వవ త్వస్వమాతుః
యావత్సంవత్స మేవం విహరణపరతా మస్య గూఢా మవాగా
ద్రామో వానైవ చిత్తం వికృతి రుదభవ త్తేషు నప్రాగ్దశాయాః.

వత్సాఇతి॥తే పూర్వోక్తాః అమీ ఏతే యదుతనయమయాః కృష్ణాత్మకాః వత్సాః
వత్సపాలా శ్చ సాయం సాయంకాలే స్వం స్వం నియత మిత్యర్థః. సద్మ గృహ
మాసాద్య ప్రాప్య పూర్వవ త్సార్వదినే ఇవ స్వస్వమాతుః స్వా స్వా మాతా
స్వస్వమాతా తస్యాః వీప్సయాం ద్వీర్భావః. స్త్రీయాః పుంవదితి పుంవద్భావః.
ప్రతినియతాయాః జనన్యా ఇత్యర్థః. తత్సంబంధినం ప్రేమపరోహం స్నేహంకురం
పరిపుషుః పోషయామాసుః. అస్య కృష్ణస్య గూఢాం రహస్యామేవంవిహరణ
పరతాం ఏవంరీత్యా విహారాసక్తతాం యావత్సంవత్సం సంవత్సరపర్యంతం సంవత్స
శ్చారదో వత్స ఇతి నిఘంటుసారే. రామో వా బలభద్రోఽపి నిత్యసహచరోఽపీ
త్యపేరర్థః. నావాగాదేవ నైవ బుబుధే. తేషు వత్సేషు వత్సపాలేషు చ ప్రాగ్దశా
యాః పూర్వావస్థాతః తదపేక్షయేత్యర్థః. వికృతి ర్వికారః వైపరీత్యమితియావత్.
నోదభవత్ నోద్భూతా వికృతౌ సత్యాం రామో జానీయాదితి భావః. చిత్త
మాశ్చర్యమ్. శ్రీకృష్ణస్యాయం విహారోద్భుత ఇతి భావః.

76

శ్లో॥ గవాం గోపాలానామపి నిజనిజాపత్యవిషయే
నిపీయ ప్రేమాణం నిరవధి మనాస్వాదితచరమ్
బలో విస్మేరాంతఃకరణసరణి ర్వరవిరతౌ
కథంచి త్తానేకా న్మురరిపువివర్తాన్నిరచినోత్॥

గవామితి॥గవాం వత్సజననీనాం గోపాలానాం వత్సపాలజనకానాం చ నిజనిజాపత్య
విషయే స్వస్వపుత్రవిషయే జాతమితి శేషః. నాస్వాదితచరం అననుభూతపూర్వం
భూతపూర్వచరత్. నిరవధిం అతివేలం ప్రేమాణం ప్రీతిం నిపీయ దృష్ట్వా పరమప్రేమా
స్పదత్వం దృష్టేత్యర్థః. విస్మేరాంతఃకరణసరణిః విస్మేరో విస్మయః తద్యుక్తా అస్త

కరణసరణిః మనోరీతి ర్యచ్య సః విస్మితమనా ఇత్యర్థః. బలః బలరామః వర్షవిరతో సంవత్సరాన్తే తానేతాన్ వత్సవత్సపాలాన్ మురరిపువివర్తాన్ శ్రీకృష్ణపరిణామ భూతాన్ తదాత్మకానితి యావత్. కథంచి త్కృచ్ఛేణ నిరచినో నిశ్చితవాన్. ఇదానీం గావో గోపాలా శ్చ స్వస్వాపత్యేషు పరమప్రేమ కుర్వన్తి పూర్వస్తు ప్రేమమాత్రం. పరమప్రేమాస్పదత్వంచ స్వస్వాత్మన ఏవ ఘటతే నతు జాయా పుత్రాదేః. కృష్ణస్య తు పరమప్రేమాస్పదత్వం యుజ్యతే స్వస్వాత్మాభిన్నత్వాత్. అత ఏతే వత్సా వత్సపాలా శ్చ సర్వే మురరిపుమయా ఏవేతి నిర్ధారితవానిత్యర్థః. 77.

౧౫ చతురాననోఽపి సంత్సరావసానే వసుమతీ మవతీర్య యథాపుర మేవ విహరమాణాన్ సవత్సాన్ వత్సపాలా నవలోకయన్ కిమపి మోహగ హన మవగాహ్య యాథార్థ్య మవగంతు మసమర్థః పురుషోత్తమ మస్తాషీత్.

చతురాననఇతి॥ చతురాననోఽపి బ్రహ్మచ సంవత్సరావసానే మానుషమానేన సం వత్సరపరిమితకాలస్యాన్తే ఇత్యర్థః. వసుమతీం భువ మవతీర్య ప్రాప్య యథా పురమేవ పూర్వవదేవ విహరమాణాన్ కీడతః సవత్సాన్ వత్ససహితాన్ వత్సపాలా నవలోకయన్ పశ్యన్ కిమప్యనిర్వాచ్యం మోహగహనం మోహరూపం కానన మవగాహ్య ప్రవిశ్య మోహం ప్రాప్యేత్యర్థః. స్వనీతవత్సవత్సపాలానాం గుహన్త రవరుధ్యమానత్వా దత్ర పున స్తద్దర్శనేన కిం మమైవాయం వ్యామోహః ఉత భగ వన్మాయేతి సందిహ్యేతి భావః. యాథార్థ్యం భగవత్స్తత్త్వ మవగన్తుం జ్ఞాతు మసమర్థస్యన్ యద్వా యాథార్థ్యం దృశ్యమానవత్సవత్సపాలయథార్థసితి మిత్యర్థః. పురుషోత్తమం పురుషేషు జీవేషు ఉత్తమం మాయానభిభూతత్వా చ్ఛేష్ట మిత్యర్థః. కృష్ణమితి యావత్. అస్తాషీత్ స్తుతవాన్. ఘృష్ణో స్తుతావిత్యస్మా ల్లుచ్ఛ. 78

౧౬ తథాహి.

తథాహీతి॥ స్తుతిప్రకారమేన ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః. తావత్ నూయయా ప్రపశ్చాకారేణ పరిణతస్య తవ వత్సాద్యాత్మనా పరిణామోఽయం నచిత్ర ఇత్యాహ.

శ్లో॥ జగజ్జీవాభేదస్ఫుటనపరయైవ శ్చుతిగిరా
నిరస్తంద్వైతం తే స్వగతమపి నైవాద్భుత మిదమ్
తథాసి ప్రాగల్భ్యం త్వయి భజతి యత్సంచజనతా
తదస్మాకం మాయాకబళితహృదాం నంచనకలా.

జగజ్జీవేతి॥ జగదచేతనమ్ జీవశ్చేతనం తాభ్యా మభేదః జగజ్జీవాభేదః చేతనాచేతన ద్వయప్రయు క్తభేదాభావ ఇత్యర్థః. తస్య స్ఫుటనం ప్రకటనం తత్ర పరయా వ్యగ్రయా ఆస క్తయేత్యర్థః. తవ జగత్సకాశాత్ జీవసకాశాచ్చ భేదాభావం

ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తయేతి యావత్. శ్రుతిగిరా 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మతీ' శ్రుత్యా తే స్వగత మపి చైతన్యం భేదః ద్విత్వం చేతి గమ్యతే. నిరస్తమేవ భేదో హి త్రివిధః. సజాతీయో విజాతీయ స్వగతశ్చేతి. యథా వృక్షస్య వృక్షోన్య రాత్సజాతీయః పర్వతాదే ర్విజాతీయః స్వగతఫలపుష్పాదినా స్వగతశ్చ. ఏవం ప్రకృతే చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనా జగతో న విజాతీయభేదః సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మతీ జగతో బ్రహ్మత్మకత్వశ్చైవణాత్ నాపి జీవాత్సజాతీయః. అయమాత్మా బ్రహ్మతీ జీవబ్రహ్మణోరేకత్వశ్చైవణాత్. నాపి స్వగతః అవికృతత్వశ్చైవణాత్. నన్వేవమ్ శ్రుత్యన్తరై ర్భేదత్రయం ప్రతిపిద్ధం భవతు నామ కథమేకమేనా ద్వితీయం బ్రహ్మతీ శ్రుత్యైవేత్యుక్తమితిచే దుచ్యతే. అద్వితీయమిత్యనేన విజా తీయభేదనిషేధః. ఏకమిత్యనేన సజాతీయ భేదనిషేధః. ఏవేత్యనేన స్వగతభేదనిషేధ ఇతి. తస్మాత్ ఇదం నైవాద్భుతం న చిత్రమేవ బ్రహ్మణస్తత్త్వభిన్నస్య కస్య చిదపి వస్తునోఽభావాత్. ఇమే వత్సాదయః త్వదాత్మికా ఏవేతి నాశ్చర్యమితి భావః. నన్వేవం యద్యహం పరమాత్మా తర్హి కిమితి తథాపకృతం త్వయేత్యత ఆహ. తథాపితి తథాపి తవ పరమాత్మత్వేషీత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే పశ్చజనతా మానుషత్వం పశ్చసంఖ్యాయుక్తజనత్వం చ గమ్యతే. ప్రాగల్భ్యం భజతీతి యత్ ప్రకాశం ప్రాప్నోతీతి యత్ త్వం మానుషాకారేణ ప్రకీయసే ఇతియదిత్యర్థః. తత్ మానుషత్వాశ్చయణమ్ మాయాకబళితహృదాం త్వత్ప్రకృత్యపహృతజ్ఞానానాం అస్మాకం జీవానాం వంచనకలా ప్రతారణచాతురీ భవతి. లీలామానుషం పరమాత్మానరీ భవంతం త్వన్మాయామోహితత్వేన ప్రాకృతమానుషం మత్వా మయా తథా ప్రకృతం అయం చాపకారస్త్యయ్యేవ విశ్రామ్యతి న తు మయి మమ త్వస్మా యాపరతన్త్రీత్వాదితిభావః. యస్మిన్ ద్విత్వమేవ శ్రుత్యా నిషిధ్యతే తస్మిన్ వంచ జనత్వ మత్యంతాసంభవితం తథాపి తత్ప్రకటనం వంచనైవేతి ధ్వనిః.

79

శ్లో॥ సతో దుఃఖస్యాంతో నహి సుఖ మసద్వా తవ విభో
ఫలం సాక్షాత్కారాదపి తు నిజరూపేణ భవనమ్
అమత్వేదం తత్త్వం కిమపి ఫలముద్దిశ్య భజతా
మబోధానాం ప్రాంతే ఫలముపనతభ్రాంతివిలయః.

సత ఇతి॥ హేహారే తవ సాక్షాత్కారాజ్ఞానమనమితి శేషః. ఫలం సతః సత్యస్య దుఃఖస్య అన్తో నాశో న భవతి 'తరతి శోక మాత్మ' ఇతి శ్రుత్యా జ్ఞాననివర్త్యత్వేనావ గతస్య శోకస్య శుక్తిరజతవన్నిధ్యాత్వేన సత్య దుఃఖస్యైవాభావాదితి భావః. (యది దుఃఖస్య సత్యత్వం తర్హి జ్ఞాననివర్త్యతేన భవత్యేవ న హి సత్యా శుక్తి ర్జ్ఞానేన నివర్త్యతే కిన్తు నేదం రజతం కిన్తు శుక్తిరేవేతి ప్రమయా మిథ్యాభూతం రజతమేవ నివర్త్యతే తథా సత్యదుఃఖస్య జ్ఞానానివర్త్యత్వే సిద్ధే తరతి శోకమాత్మ

విడితి శుక్రే రప్రామాణ్యం స్యా దిత్యాశయః) అసత్ మిథ్యాభూతం సుఖం వా న హి న భవత్వేవ కిన్తు సత్యసుఖమేవేత్యర్థః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య స్వరూపసుఖా భివ్యక్తిఫలకత్వేన పిషయవత్ సద్రసుఖజః కత్వాభావాదితిభావః. యద్వా అసత్ అవిద్యమానం సుఖం వా న భవతి కింతు విద్యమానమేవేత్యర్థః. కంతచాపూతర న్యాయేన నిత్యసిద్ధసుఖస్యావిర్భావమాత్రం న తు త్వత్సాక్షాత్కారేణావిద్యమానః కశ్చిదానన్దో జాయతే ఇతి భావః - అపితు కిన్తు నిజరూపేణ స్వస్వరూపేణ భవన మవస్థానం కాల్పనికం జీవత్వవేష మపహాయ సచ్చిదానన్దలక్షణేన స్వస్వరూపేణోప స్థానమిత్యర్థః. ఫలం భవతి - ఇదం తత్త్వం యాథార్థ్య మమత్వా అజ్ఞాత్వా తత్త్వ మజ్ఞాతమితి పశ్చాత్తాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. కిమప్యవిర్వచనీయం ఫలం మోక్ష ముద్దిశ్య అపేక్ష్య భజతాం సేవమానానాం అబోధానా మనిష్పన్నతత్త్వజ్ఞానానాం అనుదరా కన్యేతివదీషదధే. సమాసః. ప్రాంతే సమాధినిష్పత్త్యనన్తరం ఉపనత భ్రాన్తివిలయః ఉపనతాయాః ప్రాక్సిద్ధాయాః భ్రాన్తేః అవిద్యాకృతస్య దేహాది వ్యవహారి భ్రమస్య విలయో నివృత్తిః ఫలమ్ ఆత్మసాక్షాత్కారే సతి అనాత్మ స్వాత్మత్వబుద్ధి ర్నివర్తతే ఇతి భావః. అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. హేవిభో స్వామిన్ తవ సాక్షాత్కారా ద్దర్శనా త్ఫలం సతః విద్యమానస్య దుఃఖస్యాన్తో న భవతి. దాడిద్య దుఃఖః నాపసరతీతి భావః. ఏతేన అనిష్టనివారణరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తిః. అసత్ త్వదాశ్రయణా త్సార్వ మవిద్యమానం సుఖం వస్తువాహనాదిలాభజన్య ఆనన్దః నహి. యద్వా అసత్ స్వల్పమపి సుఖం నహి. లుబ్ధాగ్రేసరేణ త్వయా కియతోఽపి ధనాదే రవితీర్ణ త్వాత్. అనేన ఇష్టప్రాప్తిరూపపురుషార్థాభావ ఉక్తిః. అపితు నిజరూపేణ భవనం ఫలం త్వదాశ్రయణా త్సార్వం యాదృశ మవస్థానం తాడ్విశమే వాధునాపీత్యర్థః. గృహాలంబికుమారీవ నైధతే న చ శుష్యతీతి న్యాయా వితి భావః. కిమపి మతుమరీచికాజలవ దసంభవితం ఫలముద్దిస్య భజతాం త్వం సేవమానానాం అబోధానా మజ్ఞానాం పరకీయకపట మజానతా మిత్యర్థః. ప్రాంతే చిత్రేవాకృతనిర్వేదానన్తరం ఉపనతాయాః ప్రభుణా పునః పునః క్రియమాణై శ్శుష్కప్రియై రుత్పన్నాయాః ఇత్యర్థః. భ్రాన్తేః లుబ్ధప్రభువిషయకదాశృత్వభ్రమ స్యేత్యర్థః. విలయో నాశః ఫలం దాతృత్వభ్రమనివృత్త్యనన్తరం నిరర్థక సేవాప్రవృత్త్య భావా ద్భ్రమనాశస్య ఫలత్వమితి భావః. వ్యంగ్యార్థోఽప్యయం వస్తుతో భగవతి యోజయితుం శక్యవేన. తథాహి 'యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్యవిత్తం హతా మీ త్యాదివచనాత్ భక్తిదార్ధ్యపరీక్షార్థం భగవాన్ భక్తేభ్యః దుఃఖస్యానన్తరం దుఃఖమేవ ప్రదత్తే నతు సుఖమితి శ్రీవిష్ణుసేవయా విద్యమానదుఃఖనివృత్తి ర్వాన్వేయ. అస దవిద్యమానసుఖమపి నహి. విద్యమానం సుఖమపి యోఽపహృత్య దుఃఖం ప్రదత్తే స కథ మవిద్యమానం సుఖం దద్యాదితి భావః. అపితు నిజరూపేణ

భవనం ఫలమ్ యథా ఉత్పత్తి దశాయా మసహాయః తథాధునాపి కేవలం వర్తతే
 న పున రలమల్ల కమాత్రమప్యవశిష్యతే ఇతి భావః. ఇదం తత్త్వం భగవత్సేవయా
 సాంసారికసుఖం సర్వ మప్యపైతీతి యాథార్థ్య మజ్ఞాత్వా కిమపి గజాశ్వాడి
 లాభరూపం ఫల ముద్దిశ్య భజతా మజ్ఞానానాంప్రాప్తే దారాపుత్రాది సర్వస్యాప
 హతణానంతరం ఉపనతభ్రాన్తివిలయః ఫలం గృహదేహాదిగతాహం మమేతి భ్రమ
 నివృత్తిరేవ ఫలమిత భావః.

80

శ్లో॥ పురాణ స్త్వం మాయా తవచ గృహిణీ త్వం చ నితరా
 మసంగ స్సాపి త్వాం స్పృశతి న కదాపి ప్రణయతః
 తవేయం సాన్నిధ్యా త్పరమపి తు సూతే జగదితి
 ప్రవాదోఽయం మిథ్యా నభవతు కథం నిశ్చితధియామ్.

పురాణఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః తవ గృహిణీ భార్యా మాయా ప్రకృతిశ్చ
 చాత్పురాణ శబ్దానుకర్తః. సచానుకృప్తః పురాణశబ్దః స్వీకృత్యేన విపరిణమ్యతే.
 పురాణీ అనాదిరిత్యర్థః ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి వచనాత్.
 త్వం నితరా మత్యంతం అసంగ స్సంగరహితశ్చ 'అసంగో హ్యయం పురుష, ఇతి
 శ్రుతేః. సాపి మాయా త్వాం ప్రణయతః స్నేహాత్ కదాపి కదాచిదపి నస్పృశతి
 శబ్దాంతీత్యర్థః. ఈశ్వరస్య స్వాధీనమాయత్వాదితి భావః. అపితు కింతు ఇయం
 మూఢూ తవ సాన్నిధ్యా త్పరం సన్నిధిమాత్రాదేవ జగత్ప్రపంచం సూతే కల్పయతి.
 అయస్మా న్తవ నిర్వికారస్యాపి తవ సన్నిధిమూలేణ జడాపి మాయా జగత్కల్పన
 సమర్థా భవతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః ప్రకృప్తోఽవాదః శ్రుతిప్రమాణ ఇత్యర్థ
 నిశ్చితధియాం జ్ఞానిసాం మిథ్యా న కథం భవతు పామరదృష్ట్యైవ ప్రపంచ స్సత్యః
 తత్త్వదృష్ట్యాతు మిథ్యేవేతి పరమార్థః. జగత స్సత్యత్వే ప్రవాదస్య సత్యత్వం
 స్యాత్ యథా జగన్నిధ్యా త్తథైవ ప్రవాదోపి మిథ్యేతి భావః. జగతో మిథ్యాత్వము
 మాయాకార్యత్వాదితి బోధ్యమ్. వ్యంగాథస్తు త్వం పురాణః వృద్ధః తవ గృహిణీ
 మాయా తన్నామ్నీ కాచన స్త్రీ పురాణీ వృద్ధా ఏతేన ఉభయోరపి ప్రజోత్సా
 దనానర్హతా సూచితా. క్వచిద్వృద్ధానామపి రిరంసా దృశ్యతే. తవతు సాపి నాస్తీ
 త్యాహ అసంగఇతి. అనురాగరహిత ఇత్యర్థః. మాస్తు తవ తస్యా మనురాగః. గృహిణీ
 రిరంసుశ్చే త్రజా సంభవే త్తదపి నాస్తీత్యాహ. సాపి త్వామితి. స్పర్శవవ నాస్తీతి
 సంభోగార్హతా తు దూరతవవేతి భావః. అపితు తవ సాన్నిధ్యా త్పరం జగ త్సూతే
 జగచ్ఛబ్దేన తత్త్వా జనా లక్ష్మ్యంతే తేన బహుప్రజత్వం వస్తు వ్యజ్యతే ఇత్య జహల్లక్ష
 ణామూలో వస్తుధ్వనిః. బహుప్రజాః జనయతీత్యర్థః. ఇత్యయం ప్రవాదః లోకాప
 వాదః నిశ్చితధియాం తత్త్వమిథ్యావివేచనచతురాణా మిత్యర్థః. మిథ్యా కథం

నభవతు మూఢాస్తు కింకీ నసంభావ్యతే ఇతి న్యాయేన తదపి సత్యం మన్వతే
సతు సుధియ ఇతి భావః.

81

శ్లో॥ మనస్వైర్వరం లోకే విహరదుపరుథ్యా మితఫలే
ప్రకల్ప్యాశాం బోధాంకురభరణకృత్యే నియమయన్
ఫలం భుక్త్వా తస్యామృతమయ ముపాంషే జడమితి
ప్రతార్యేదం మాయా కథమివ నివర్త్యా తవ జనైః.

మనఃస్వైర్వరం యథేచ్ఛం లోకే విహరత్ భ్రామ్యత్ విక్షిప్తమితి యావత్
మనః చిత్త ముపరుధ్య నిరుధ్య అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యా ముపరతవృత్తికం కృత్యే
త్యర్థః. అమితఫలే మోక్షే ఆశాం ప్రకల్ప్య ఉత్పాదయిత్వా ముముక్షూయా మనో
ధర్మత్వాదితి భావః. బోధాంకురభరణకృత్యే బోధాంకురస్య జ్ఞానాంకురస్య షడం
గాధ్యయనజన్యస్య ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః. భరణకృత్యే పోషణవిధౌ నియమయన్
నియంత్రం కుర్వన్ ఉత్సన్నోపి జ్ఞానాంకురః మనస్త్వైర్వార్యాభావే నశ్యతీతి భావః. తస్య
జ్ఞానాంకురస్య సంబంధి అమృతమయం మోక్షరూపం ఫలం ఉపాంతే ప్రాంతే జడ
మచేతనమితి హేతోః. ఇదం మనః ప్రతార్య వంచయిత్వా భుక్త్వా అనుభవసి
మోక్షదశాయాం జడస్య మిథ్యాభూతస్య మనసోఽపి కతకరేణున్యాయేన నాశాదితి
భావః. తవ మాయా జనైః కథం నివర్త్యా నిరసనీయా నకథంచదిత్యర్థః. పూర్వార్థేన
భగవతః పరమకృపాశుత్వ మన్తర్యామిత్వంచ ఫలం భుక్త్వా ఇత్యనేన ఫలభోక్తు
రాత్మన స్సకాశా ద్భేదాభావశ్చ ఉక్తం భవతి. వ్యంగ్యార్థస్తు స్వైరం లోకే విహ
రత్ తత్ర తత్ర యథేష్టసంచారేణోదరభరణం కుర్వాణ మిత్యర్థః. మన ఇతి కీబ
త్వనిర్దేశేన కశ్చి త్పురుషకారరహితో జనో వ్యజ్యతే. తముపరుధ్య అమితఫలే
అధికఫలే ఆశాం ప్రకల్ప్య బోధ ఉపాయః తత్సర్వక మంకురభరణకృత్యం తత్ర
నియమయన్ అంకురరక్షణే కృతే తవ మహాన్ లాభో భవిష్యతీతి ఆశా ముత్సా
ద్య అనన్యవ్యాపారతయా తత్ర స్థాపయన్నిత్యర్థః. తస్య అంకురస్య చూతాది
ప్రరోహస్యేతి యావత్. అమృతమయ మతిమధుర మిత్యర్థః. ఫలం ఉపాంతే
ఇదం మనః అయం జనః జడః మూఢ ఇతి ప్రతార్య తం వంచయత్సేత్యర్థః. భుక్త్వా
తవ మాయాకపటః జనైః కథమివ నివర్త్యా. పరహృదయస్యాప్రత్యక్షత్వాదితి
భావః.

82

శ్లో॥ పురాణస్త్వం జాయా ప్రకృతి రసతీ హంత నిఖిలా
జడా స్వత్తో జాతా ఇతి తవ జగత్యా అపి విభోః
న సంసారే సౌఖ్యం యదిహ రుచి ముచ్చాపం విఘటయన్
కరోషి త్వత్తుల్యం శ్రితమసి నవీనం తు తదిమమ్.

పురాణఇతి॥ త్వం పురాణః అనాదిః ఉపలక్షణమిదం మధ్యాంతాభావయోః. తథా
 త్రికాలాబాధ్య ఇత్యర్థః సత్య ఇతి యావత్. జాయా అనపాయితతరా తవ
 భార్యాభూతా ప్రకృతిర్మాతూ అసతీ మిథ్యాభూతా జ్ఞాననివర్త్యత్వాదితి భావః. త్వత్
 స్సకాశా జాతా ఉదితాః నిఖిలాః సర్వే ఆకాశాదయః పదారాః ఆత్మన ఆకాశ
 స్సంభూత ఇత్యాది ప్రశ్నేః జడా అచేతనాః అజో నిత్య శ్శాశ్వతోయం పురాణ ఇతి
 ప్రశ్నే రీవో న జాయతే ఏవేతి భగవత స్సకాశా దచేతనానా మేవావిర్భావః నతు
 చేతనానామితి భావః. ఇతి హేతోః పరమేశ్వరత్వాదితి భావః. జగత్యాః లోకస్య
 విభోః ఈశ్వరస్య తవ సంసారే సౌఖ్యం కద్రీసుఖ మిత్యర్థః న నాస్తి. ఆత్మరతత్వా
 దితి భావః. జీవా స్వస్మాయాపారతన్త్ర్యా త్కుద్రీసుఖ మీహన్తే. త్వన్తు మాయిత్యా
 న్నతిధో ముఖ్యార్థః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం రుచిం విఘటయన్ శీతమ్
 విఘటయన్. దారాపుత్రాద్యపహరణద్వారా సర్వ మనిత్యమితి దృఢం జ్ఞాన
 ముత్పాద్య విషయవైరాగ్యం జనయన్నితి భావః. శ్రితం భక్తమపి త్వత్కుల్యం
 పరమేశ్వరం కరోషీతి యత్ త్వత్సాయుజ్యం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తదిదంతు నవీనం
 చిత్రమ్ నకశ్చిదపి సేవకస్య స్వం పదం వదాతి. త్వన్తు స్వమేవ దదాసీతి తవ
 కృపాభూతా ఆశ్చర్యకరీత్యర్థః అత్రేదం వ్యంగ్యమ్. త్వం పురాణః వృద్ధః అనేన
 సంభోగానర్హ శరీరతా సూచితా. జాయా ప్రకృతిః భార్యాస్వభావః అసతీ దుష్టా
 అనేన అనుకూలదాంపత్యాభావ స్సూచితః. త్వతో జాతా నిఖిలా స్సంతాః జడాః
 మూఢాః విద్యాహైన్యా త్వశవ ఇత్యర్థః. పుత్ర శ్శత్రు రపండిత ఇతి న్యాయా దిదం
 మహద్దుఃఖమితి భావః. ఇతి హేతోః జగత్యాః విభోః పతేః మహారాజస్యేత్యర్థః.
 అపి తవ సంసారే సుఖం నాస్తియ. భూపతేరిపి దారాపుత్రాద్యానుకూల్యమూలకం
 హి సంసారసుఖమితి భావః. ఇహ సంసారే ఉచ్చాం రుచిం విఘటయన్ శీతమపి
 త్వత్కుల్యం త్వమివ సంసారసుఖరహితం కరోషీతీదన్తు నవీన మిత్యర్థః. ఈదృశే పున
 రసూయా నక్వాపి కృష్టచరేతి భావః.

ఏవం పశ్చభి స్తుత్వా అధునా స్వాపరాధక్షమం ప్రార్థయతే

శ్లో॥ తవాపాంగై స్సరసిజవిలాసప్రతిభతై
 ర్దయానారై స్సారై రమృతరసకల్లోల మధురైః
 ప్రతప్తః సిక్తం మాం విరచయ యదజ్ఞానవిధయా
 కృతం వా చాపల్యం తదపి నపది త్కౌమ్యతు భవాన్.

తవేతి॥ ప్రతప్తం సాంసారికతాపసంతప్తం మాం ఏతేన ఆబ్రహ్మభువనాలోకాః
 పునరావర్తనోద్ధనేతి గీతావచనాత్ బ్రహ్మణోపి స్థానభ్రంశాదిసంతాపోస్తీతి
 ఫలితమ్. సరసిజవిలాసప్రతిభతైః కమలలీలాతుల్యలీలాశాలిభిరీత్యర్థః. ఏతేన భగ
 వతః పుండరీకాక్షత్వం సిద్ధం అమృతరసకల్లోలభరితైః సుధారసతరంగపరిపూరితైః

ఏతేన పరమాహ్లాదకత్వ ముక్తం భవతి. దయాసారైః కృపాధారాసంపాదితైరితి శేదేప్యభేదాతిశయోక్తిః. దయారసవర్షి భి రిత్యర్థః. సారైః శ్రేష్ఠైః తుంగై రున్నతై రమితప్రభావై రిత్యర్థః. తవ ఆపాంగైః కటాక్షైః సిక్తం ఆర్ద్రీకృతం విరచయ కురు. అజ్ఞానవిధయా జ్ఞానాభావరీత్యా మోహరీత్యేతివా. యద్వా యచ్ఛ చాపల్యం చపలత్వ మపరాధ ఇతి యావత్. కృతం మయేతి శేషః. తత్ సపది ఇదానీం భవాన్ త్వం తౌమ్యతు క్షమస్వేత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోబ్. నాయం బుద్ధి పూర్వకృతాపరాధః మద్బుద్ధే స్వస్మాదయాఘరతన్త్రాత్వాదితి తవ మాయాకారితం త్వం క్షంతు మర్హసీతి భావః.

84

శ్లో. విరించి శ్రేయసాం దాయం ధాయం త్రిజగతామః

స్తుత్వైవ మఖలేశాన మగమ త్సద మాత్మనః.

విరించిరితి॥ విరించి ర్భ్రహ్మ శ్రేయసాం శుభానాం దాయం దాతారం త్రిజగతాం లోకత్రయస్యాపి ధాయం ధర్తారం. డుదాఙ్ దానే డుధాఙ్ ధారణపోషణయోరితి ధాతోః శ్యాద్వ్యధే త్యాదస్తలక్షణో ణప్రత్యయః. ఆతో యుగితి యుక్ష్మ. అఖలేశానం సర్వేశ్వరం కృష్ణం ఏవ ముక్తరీత్యాస్తుత్వా ఉపన్వాయ ఆత్మనః స్వస్య పదం స్థానం సత్యలోకమితి యావత్ అగమత్ యయా.

85

శ్లో. కరుణావరుణాలయ స్తతోఽసౌ

హరి రాశ్వాస్య వయస్యవత్సపాలాన్

వ్రజ మాప తదాఽపదానమస్య

వ్రజసీమ్ని ప్రససార విస్మయాయ

కరుణేతి॥ తతః బ్రహ్మసిర్గమనానంతరం కరుణావరుణాలయః దయాసముద్రః అసౌ హరిః కృష్ణః వయస్యవత్సపాలాన్ వయస్యాన్ స్నిగ్ధాన్ వత్సపాలాన్ గోపాల బాలాన్ ఆశ్వాస్య అనుసీయ వ్రజం గోష్ఠ మాప యయా. అస్య కృష్ణస్య సంబంధి తద్భ్రహ్మస్తుతిరూప మపదానం అద్భుతవృత్తం వ్రజసీమ్ని గోష్ఠప్రదేశే విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం ప్రససార ప్రస్తుత మభూత్. తదపదానం శ్రుత్వా సర్వే విస్మితా బభూవు ర్ర్వజే ఇతి భావః.

86

X॥ అథ కదాచన విషినశుండాలశుండాఘాతసముద్భూర్ణమాన నానానోకహ నివహశిఖరకుసుమకోటరోదరసముచ్ఛరదమందమకరందబిందుసందోహ మేమరీభూతైః కళిందనందనా కల్లోలమాలికాసలిలసలీలోచ్ఛలితసితప్రత పత్రత సంరంభ సంభూత తుషారప్యవత్కదంబకరంబితాకారై రురగ పరివృథవివ ర్తిభూతసంకర్షణసంసేవనాయ మలయశైలవేలానివాసినీభి రురస్సరవిలాసినీభి రాదరాదివ సమీర్చితై రుదరవిసరదాసవాస్వాదమద శబ్దాయమాన చంచరీకనిచయవాచాలితవికచకుటజచాపేయమచర్చికా

పరిచయసముదంచితామోద్భవనదేవతావదనమారుతపరీరంభజృంభితై
ర్బాలానిలై రుపలాల్యమానం నందనమివ హరినందనం సదనుగ్రహ
మివ సకలఫలాస్పదం బృందావనాంతరాళగతం తాళవిపిన మను చర
సమభ్యర్థనాభి స్సంకర్షణమధుసూదనౌ సరభస మభజతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే బాలానిలై ర్మందమారుతై రుప
లాల్యమానం అనునీయమానం తద్వ్యక్త మిత్యర్థః. అనేన యథా పితౌ పుత్ర ముప
లాలయతి తద్వద్వాయు ర్వనమితి గమ్యతే. సద్దనమివ ఇన్ద్రావనమివ హరిసద్దనం
ఇన్ద్రాహ్లాదకం కృష్ణాహ్లాదకరంచ నన్దిగ్రహేతి ల్యుః సదనుగ్రహం సతాం ప్రసాద
మివ. సకలఫలాస్పదం సకలపురుషార్థప్రదం సర్వవిధఫలనిలయం చ బృందావనాం
తరగతం బృందావనమధ్యస్థం తాళవిపినం తాళానాం వనం అనుచరసమభ్యర్థనాభి
వయస్యప్రార్థనైః తై రర్థితా ఇత్యర్థః. సంకర్షణమధుసూదనౌ రామకృష్ణౌ సరభసౌ
శ్రీఘం సహార్షం వా అభజతాం ప్రాప్తవన్తౌ. బాలానిలాౌ విశినప్తి విపినేత్యాదీభిః
విపినశుండాలానాం వనగజానాం శుండాఘ్నాతైః కరతాడనైః సముద్భూర్ణమానస్య
ఉద్భ్రమతః నానానోకహనివహస్య బహువిధతరుసమూహస్య శిఖిరేషు అగ్రేషు
యాని కుసుమాని తేషాం కోటరోదరేభ్యః గహ్వరతుల్యైస్తస్థనలేభ్య స్సకాశాత్
సముచ్ఛరతాం సమ్య గూర్ధ్వం ప్రసరతాం ఆమందానా మధికానాం మకరంద
బిందూనాంమధుప్పషతాం సందోహేన సమూహేన మేదురీభూతైః వ్యాఘ్రై రిత్త్యర్థః.
ఏతేన వాయూనాం సుగంధవత్త్వ ముక్తం భవతి. కళిందనందనాయాః యము
నాయాః కల్లోలమాలికానాం తరంగసంఘానాం సలిలేషు జలేషు సలీలం సవిలాసం
యథా తథా ఉచ్చలితాః ఉద్భ్రమణశీలా యే సితప్రతాః హంసాః తేషాం పతత్ర
సరంభా తృక్షణిత్వేన త్సంభూతేన జాతేన తుషారప్రపత్కదంబేన శీతలబిందు
సమూహేన కరంబితాకారైః వ్యాప్తస్వరూపైః. ఏతేన శైత్య ముక్తమ్. ఉరగపరి
వృథస్య శేషస్య వివర్తిభూతః రూపాంతరాయితః అవతార ఇత్యర్థః. యః సంకర్షణః
బలరామః తస్య సంసేవనాయ సేవార్థం మలయశైలవేలానివాసినీభిః చందనాచల
సీమన్థాభిః ఉరస్సరవిలాసినీభిస్సర్పాంగనాభిః ఆదరాత్ ప్రీత్యా సమీరితైః ప్రేషితై
రివస్థితైః ప్రేయస్యః ప్రియాయ శ్లాఘ్యవస్తుప్రేషయన్తితి భావః. ఏతేన వాయూనాం
మలయజత్వం గతిమాద్యం చోక్తం భవతి. ఉదరేషు పుష్పాణా మన్తః విచరతః
ప్రసరతః ఆసవస్య మకరందస్య ఆస్వాదా దనుభవా ద్యో మదః గర్వః తేన శబ్దాయ
మానానాం శబ్దం కుర్వాణానాం శబ్దవైరేతి కర్మణి కృత్ చంచరీకాణాం
భృంగాణాం నిచయేన సమూహేన వాచాలితానాం ముఖరితానాం స్వగతభృంగ
ధ్వనివ్యాజా త్పుష్పాణి శబ్దం కుర్వన్తివేతి భాన్తితి భావః. కుటజో గిరిమల్లికా
తత్పుష్పమపి కుటజమేవ. చామ్యేయం చమ్పకపుష్పం. వికచానాం వికసితానాం
కుటజచాంపేయమచర్చికానాం ప్రశస్తకుటజచమ్పకపుష్పాణాం పరిచయా శ్శంఖం

భాత్ సముదంచితః ప్రవృద్ధ ఆమోదః పరిమళః యేషాన్తైః ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః వన దేవతావదనమారుతపరీరంభేన వన దేవతాముఖవాయుసంబంధేన జృంభితైః ప్రవృద్ధైః అకేన చ గంధాతిశయ ఉక్తః. వదనే తాంబూలాదిగంధసత్త్వాత్.

X|| తత్ర ఖలు.

ఖలు ప్రసిద్ధౌ. తత్ర తాళవనే.

శ్లో|| పూరయ న్నారవై ర్యాతురోషనాడింధమై ర్వనమ్
రామ స్సవయసాం తుష్ట్యై ఫలభార మపాతయత్.

పూరయన్నితి|| యాతురోషనాడింధమైః నాడిం ధమస్తీతి నాడింధమాః నాడి ముష్ట్యై శ్చేతి ఖశ్. సిరాభేదకా ఇత్యర్థః. రోషస్య నాడింధమా రోషనాడింధమాః రోషాశ్రయీభూతసిరాభేదకా ఇత్యర్థః. యాతునాం యాతుధానానాం రోషన్నాడింధమాః తైః తథోక్తైః రాక్షసానాం రోషాత్సావకై రిత్త్యర్థః. రాక్షసాలయత్వా తద్వనస్యేతి భావః. ఆరవైః ధ్వనిభిః వనం కాననం పూరయన్ నిబిడిక్కుర్వన్ రామః బలభద్రః. సవయసాం వయస్యానాం తుష్ట్యై సంతోషార్థం ఫలభారం ఫలరాశి మపాతయత్ పాతయామాన.

88

శ్లో|| తత్ర తాలఫలపాతనజన్మా
కోప్యభూ చ్చటఛటధ్వని రుచ్చైః
తన్నిశమ్య కుపితః ఖరరూపీ
ధేనుక స్సపది సన్నిదధేఽపి.

తత్రేతి|| తత్ర తాళవనే తాళఫలపాతనజన్మా తాళఫలానా మధః పతనా దుమ్భాత ఇత్యర్థః. ఉచ్చైః అధికః కోప్యనిర్వాచ్యః ఛటఛటధ్వనిః ఛటఛటేతి శబ్దః అభూత్ ప్రససారేత్యర్థః. తం ధ్వనిం నిశమ్య శ్రుత్వా కుపిత స్సంజాతకోపః ఖరరూపీ గర్ద భాకారః ధేనుకః ధేనుకాసురః సపది తదానీం సన్నిదధేఽపి సన్నిహితోభవచ్ఛ. అత్రధేనుకో ధేనురపి ఖరరూపీ సన్నిదధే ఇతి విరోధః ప్రతీయతే.

89

శ్లో|| అసౌ వత్సపాయవ్యధితహృదయో ధేనుపదభృ
త్పదం వత్సస్త్వైవ త్వరిత మథ నిన్యే హలభృతా
శశంసు స్తే బాలా స్తదను కృతసాకూతహాసితా
బలం హర్షోత్కర్షా దయ మబలజయ్యః కథమితి.

అసావితి|| అథ ధేనుకసన్నిధానాన స్థరం వత్సపాయవ్యధితహృదయః వత్సస్య వత్ససురస్య సఖ్య రపాయేన నాశేన వ్యధితం సంజాతవ్యధం హృదయం మమః యస్య స తథోక్తః. ధేనుపదభృత్ ధేనుపదవాన్ అసౌ ధేనుకః ధేనుకశబ్దే ధేనుపదసద్భావాత్ ధేనుపదభృచ్ఛబ్దవాచ్యః ధేనుకశబ్దః శబ్దపరశబ్దేనా ప్యర్థో

బోధ్యతే ఇతి తేన ధేనుకాసుర ఇత్యర్థః ప్రతీయతే ఇతి బోధ్యమ్. హలభృతా రామేణ హలాయుధత్వా ద్బలభద్రస్యేతి భావః. త్వరితం శీఘ్రం వత్సస్య పదమేవ స్థానమేవ నిన్యే ప్రాపితః తద్వన్మూఢిత ఇత్యర్థః. తదను ధేనుకమారణానన్తరం కృత సాకూతహసితాః కృతసాభిప్రాయస్మితాః తే బాలా వత్సపాలాః బలం రామం అయం ధేనుకః అబలజయ్యః బలభద్రవ్యతిరిక్తేన జేతుం శక్యః కథం భవతి న కథమపీత్యర్థః. దుర్బలజయ్యః కథమితి చ ప్రతీయతే. ఇత్యేవం హర్షోత్కర్షాత్ ఆనందాతిశయా చ్ఛశంసుః శ్లోఘయామానుః. యద్వా హర్షోత్కర్షాత్కృతసాకూత హసితా ఇత్యన్వయః. అత్రపూర్వార్థే ఇదం వ్యంగ్యం. వత్సస్య తర్ణకస్య అపాయః అపగతిః తేన వ్యధితహృదయ ఇతి లింగవివరిణామః. ఆసౌ ధేనువదం ధేనుత్వత్ విభక్తితి ధేనుపదభృత్ ధేను రిత్వర్థః. హలభృతా కృషీవలేన వత్సస్య పదం స్థానం త్వరితం నిన్యే వ తేన యోజితఇత్యర్థః. 90

గ|| తదను తదనుచరనికరమపి ఖరతరఘేరవవేషభీషణ మతిరోషణౌ రామ కేశవౌ సమూలకాష మకషతామ్.

తదన్వితీ|| తదను ధేనుకనాశనానన్తరం ఖరతరఘేరవవేషభీషణం తీక్ష్ణస్మగలవేషేణ భయంకరం తదనుచరనికరమపి ధేనుకస్య వయస్యసంఘమపి అతిభీషణౌ అతిభీకరా రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ సమూలకాష మకషతాం సమూలఘాతం జఘ్నుతు రిత్వర్థః. నిమూలసమూలయోః కష ఇతి ణముల్. యథావిధ్యనుప్రయోగః. నిర్మూలధ్వంసం చక్రతురితి భావః. 91

శ్లో|| తతో భుజంగేన పృథగ్జనేన
కదర్ధ్యమానా మమలాం ప్రకృత్యా
సహోదరీం పాపనియామకస్య
గోపురం ప్రతస్థే పురుషోత్తమ స్తామ్.

తతః|| తతః ధేనుకాసురనిబర్హణానన్తరం పృథగ్జనేన నీచేన “మూర్ఖానీచౌ పృథగ్జనా” ఐత్యమరః. భుజంగేన కాళీయాభిధసర్పేణ కదర్ధ్యమానాం విషప్రక్షేపణాదినా కలుషీ క్రియమాణాం ప్రకృత్యా స్వభావతః అమలాం స్వచ్ఛాం తాం ప్రసిద్ధాం పాప నియామకస్య పాపశబ్దోత్త పాపవద్భవ్యవాచీ. శస్త్రం బాధత్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్య సుఖాని చేత్యమరః. పాపానాం పాపినాం నియామక శ్శిక్షకః తస్య అర్థా ద్యమస్య సహోదరీం సోదరీం యమునా మిత్యర్థః. ఉభయో స్సూర్యాపత్యత్వాదితి భావః గోపురం రక్షితుం కాళీయనిష్కాసనేన సుప్రవేశాం కర్తు మిత్యర్థః. పురుషోత్తమః కృష్ణః ప్రతస్థే ప్రస్థితోఽభవత్. సాధుజనరక్షణార్థం దుర్జనశిక్షణార్థం చ పరమేశ్వర స్యావతీర్ణత్వా త్తదుభయార్థ మస్యప్రవృత్తి రితి బోధ్యమ్ వ్యంగ్యార్థస్తు పృథగ్జనేన మూర్ఖేణ ఏతేన బూత్కారో వ్యజ్యతే. భుజంగేన విటేన భుజంగో విటసర్పయో

తిత్వమరః. కదర్థ్యమానాం భోగాయ నిష్పద్యమానాం ప్రకృత్యా అమలాం నిర్దోషాం
పతిన్రతా మిత్యర్థః. పాపనియామకశ్చ స్వయమేవ న కేవలం ధర్మతత్పరః కిన్తు
పరానపి పాపాన్నివర్తయతీతి కశ్చి త్పురుషధౌరేయో వ్యజ్యతే. సహోదరిం ఏతేన
సత్కులప్రసూతిర్వ్యజ్యతే. తాం గోప్తుం విటహననేన తస్యాః పాతివత్యం రక్షితు
మిత్యర్థః ప్రతసే ఇతి—92.

గ|| తత్క్షణమేవ ఖరతరకిరణకిరణసంపాతసంపాదితపరితాపాతిరేకసముద్భితోద
న్యాతిప్రసంగతయా కాళియవ్యాళనిష్ఠ్యాతనిరర్థగరళకబళితకళిందనం
దనాసలిలరస మాస్వాద్య మూర్ఛాయితేషు సవత్సేషు వత్సహితేషు.
తత్క్షణమేవేతి|| తదైవ ఖరతరకిరణస్య ఉష్ణాంశోః కిరణానా మంశూనాం సంపాతేన
సమ్యక్ప్రసరణేన సంపాదితః ప్రాప్తః యః పరితాపాతిరేకః సంతాపాతిశయః తస్మా
త్తేనేతి వా సముదితః జాతః ఉదన్యాతిప్రసంగః పిపాసాతిశయః యేషా న్నేషాం భావ
స్తతా తయా, తథోక్తం. కాళియ ఇతి వ్యాళ స్సర్పః—తేన నిష్ఠ్యాతేన వాంతేన
నిరర్థజేన అధికేన గరళేన విషేణ శబళితస్య సంజాతశబలవర్ణస్య కళిన్దనన్దనాయా
యమునాయా స్పృబంధినః సలిలస్య ఉదకస్య రసం స్వాద మాస్వాద్య పీత్వా
సవత్సేషు వత్ససహితేషు వత్సహితేషు మూర్ఛాయితేషు మూర్ఛితేషు సత్కు—93.

శ్లో|| కారుణ్యామృతపూరసారభరితై స్తుంగై రపాంగై ర్ముచు
స్సంసిచ్య స్వపదాంబుజైకశరణా నేతాన్ సముజ్జీవయన్
మధ్యే యూమునవారిభూరిగరళజ్వాలావల్లిధాంతరం
సార్పం సద్మ వివేశ సాలశిఖరా ల్లీలాకులాయో హరిః.
కారుణ్యేతి|| లీలాకులాయః విలాసనిలయః హరిః కృష్ణః. స్వపదాంబుజైకశరణాన్
శ్చరణకమలాశ్రయాన్ ఏతాన్ మూర్ఛితాన్ సవత్సాన్ వత్సపాలాన్ కారుణ్యా
మృతపూరసారభరితైః. కారుణ్యం కరుణా. గుణవచనత్వాత్ స్వార్థే ష్యణ్. తదే
వామృతసుధా. తస్య పూరం ప్రవాహః. తస్య సారేణ స్థిరాంశేన భరితైః
పూరితైః. దయారసభరిత త్వేనామృతాయమానై రిత్యర్థః. తుంగై రధికై
తపాంగైః కటాక్షైః. ముచుః బహువారం సంసిచ్య ఆర్ద్రకృత్యః సముజ్జీవయన్
ఉత్పన్నజీవాన్ కుర్వన్ మూర్ఛా మపనుష్య చేతయన్నిత్యర్థః. అమృతం యథా
విషతాపం నివార్య చేతయతి తద్వదస్యాపాంగా ఇతి కృత్వా అమృతేత్యాద్యుక్తమ్
అతఏవ పరికరాలంకారః. మధ్యేయూమునవారి యమునాజలస్య మధ్యే స్థితమితి
శేషః. భూరిగరళజ్వాలావల్లిధాన్తరం బహువిషజ్వాలావ్యాప్తమధ్యభాగం సార్పం
సర్పస్యదం. తస్యేద మిత్యణ్. సద్మ నిలయం. సాలశిఖరాత్. సాలస్య కదంబ
భూజస్య శృంగ మారుష్యాతి. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. వివేశ లంఘితవాన్. ఉన్నత
స్థలా దుదకమధ్యే లంఘనే కృతే సతి ఉదకాధఃప్రదేశప్రాప్తి స్సులభేతి సాల
శిఖరా ల్లంఘనమితి బోధ్యమ్. 94

శ్లో॥ స్వభవనపరిభవసంభవరోషా
దాయా దధాశు భుజగేంద్రః
మురరిపు మరుచిరచరితో
ఘోరాకారై ర్దదంశ దశనైశ్చ.

స్వభవనేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణలంఘనాంతరమ్. భుజగేంద్రః కాళీయః. స్వభవనపరిభవ సంభవరోషాత్. స్వగృహతిరస్కారజన్యకోపాత్. గృహతిరస్కారో నామ గృహ క్రమణమేవ. ఆశు ద్రుత మాయా దాజగామ. అరుచిరచరితః దుష్టచరితః కాళీయః. ఘోరాకారై ర్భయంకరై ర్దశనై ర్దంష్ట్రాభిః మురరిపుం కృష్ణం దదంశ చ దుష్టవాన్. ఆగమనక్షణ ఏవ దశనవ్యాపారోఽపి సంవృత్త ఇతి సూచయితుం చకార గ్రహణమ్. 95

శ్లో॥ శౌరి గాప న భుజంగవిషాగ్ని జ్వాలజాలజచితాం పరిభూతిమ్.
చక్రిణో ర్యది పరస్పరయుద్ధం త్వేషతో హి న తదాన్యతరార్తిః.

శౌరిరితి॥ భుజంగస్య కాళీయస్య విషరూపో యోఽగ్నిః తజ్జ్వాలజాలాత్. తచ్ఛిఖాస మూహాత్. జనితా ముత్పన్నాం తథోక్తాం పరిభూతిం తిరస్కృతిం సంతాపమితి యావత్. శౌరిః కృష్ణః గాప నప్రాప. ఉక్త మర్థం సమర్థయతి. చక్రిణోః కృష్ణ కాళీయయోః “చక్రీ కృష్ణే కులాలే ఽహా” ఇతి భాస్కరః. సర్పయోరితిచ పరస్పర యుద్ధం యది అన్యోన్యసంగ్రామం స్యాద్యది తదా యుద్ధే త్వేషతః విషాత్. అన్య తరార్తిః ఉభయో రేకస్య పీడా నహి నభవతి హి సర్పస్య సర్పవిషబాధానేతి భావః. అర్థాంతరన్యాసాలంకారః. స చ చక్రిశబ్దగతశ్లేషజీవితః కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వా న్నవిషబాధేతి పరమార్థః. 96

శ్లో. స్పందితుం స నశశాక తదైవ
శ్రీపతి ర్భుజగభోగపినదః
చిత్రమేవ తదిదం కథమస్మి
న్యజ్యతాం భుజగభోగజబంధః

స్పందితుమితి॥ తదా సః శ్రీపతిః కృష్ణః భుజగభోగపినదః సర్పదేహవేష్టితః అత ఏవ. స్పందితు మేవ చరితుమపి నశశాక నసేహే తదిదం కృష్ణస్పందనాసామర్థ్యం చిత్ర మేవ. నను కుత శ్చిత్రం మరుష్యా హి సర్పవేష్టితాః స్పందితుం నశక్నునన్తి యుక్తమేవేద మత ఆహ. కథమితి. అస్మిన్ శేషశాయని కృష్ణే. భుజగభోగజ బంధః సర్పదేహకృతబంధనం కథం యజ్యతాం యుక్తో భవతు. యస్సర్పరాజం అఖిలభూభరణధురీణం శేషమపి పర్యంకికృత్య తత్ర శేతే తస్య కాళీయా త్తుచ్ఛ సర్పా ద్భంధోభవదితి చిత్రమేవేదమితి భావః. అతేదం వ్యంగ్యం. సః శ్రీపతిః. అనేన కాముకత్వం వ్యజ్యతే. భుజగభోగపినదః. భుజగః భుజంగఃవిట ఇత్యర్థః లక్ష్మిత

యజ్ఞేయమ్. తస్య భోగేనేతి నిదర్శనా. భోగతుల్యభోగేనేత్యర్థః. తద్వద్విహారణేనేతి
యావత్. పినద్ధః బద్ధః సంసారేనిర్బద్ధ ఇత్యర్థః స్పందితుమపి కిముత సంసారాదాత్మానం
మోచయితుమితి భావః. నశశాక. విటవ దత్యన్త కామనయా విహృత్య
విహృత్య సంసారాబ్ధా నిర్మగ్న ఇతి భావః. ఏతేన షోడశసహస్రగోపికావిహృతి
తమ్య తే తదిదం చిత్రమేవ. అస్మిన్ పరమాత్మాని మాయామారే భుజగభోగజబంధః
కథం యుజ్యతాం మాయావశ్యానాం జీవానామేవ భోగేన బంధః ఈశ్వరస్య
కథమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణస్య వస్తుతః అస్థలితబ్రహ్మచారీత్వం సూచ్యతే. 97

శ్లో. తదా బాలా స్తస్మిన్నరిపరిభవం బంధమపి త

త్కృతం దుఃఖం మోహం ద్వితథమవిదిత్వా జడధియః

కథం వా ముక్తిఃస్యా త్కథమివ తదధ్యక్షజనితం

సుఖన్నశ్శోకోవా విరమతు కథంవేతి వివశాః.

తదేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణస్య సర్వవేష్టనసమయే జడధియః మందబుద్ధయః బాలాః
వత్సపాలాః తస్మిన్ కృష్ణే విషయే అరిపరిభవం శత్రుభూతకాళియకృతతిరస్కారం
బంధమపి రజ్జతుల్యసర్వశరీరకృతవేష్టనం చ తత్కృతం తాదృశదృఢబంధనజన్యం
దుఃఖం శ్రీకృష్ణశోకం చ వితథం వ్యర్థం నిష్ఫలమితి మోహం దజ్ఞానా దవిదిత్వా
అజ్ఞాత్వా భగవత్త్వే జ్ఞాతే సతి మాయామాయుషస్య భగవతః కృష్ణస్య పరమేశ్వ
రస్య ఏతత్సర్వబంధాదికంలీలైవ నతు దుఃఖకరమితి నిశ్చయజ్ఞానం జాయేత తత్త్వా
జ్ఞానేతు ప్రాకృతమనుష్యవ త్తస్యాపి దుఃఖం సంభావ్యమేవేతి భావః. కథం వా
కేన ప్రకారేణ ముక్తిః సర్వబంధత్యాగః స్యా ద్భవే దర్థా త్కృష్ణస్య తదధ్యక్ష
జనితం ఆపాదమస్తకం సర్వశరీరవేష్టితయా దుర్దర్శస్య తస్య కృష్ణస్య అధ్యక్షా
త్ప్రత్యక్షా ద్దర్శనాదితి యావత్. జనితం జాతం సుఖమానందః నః అస్మాకం
కథంవా స్యాత్. శోకో వా దుఃఖం చ కథంవా విరమతు నశ్యతు ఇత్యేవం
చింతయా వివశాః మూర్ఛితాః జాతా ఇతి శేషః. వ్యంగ్యార్థస్య. జడధియః అపరి
శుద్ధమనసః అతఏవ బాలాః అజ్ఞాః తస్మిన్ జీవే అరిపరిభవం అస్తశ్శత్రుకామాది
పారవశ్యం బంధం కర్మవశ్యతాం తత్కృతం కామాదిజన్యం దుఃఖం చ. వితథ
మనృతమితి మోహం దజ్ఞానా దవిదిత్వా ముక్తి రవిద్యావియోగః కథం స్యాత్ తద
ధ్యక్షజనితం తత్పదార్థసాక్షాత్కారజన్యం సుఖం కథం స్యాత్. బ్రహ్మచర్యః కథం
స్యాదితి భావః. న శ్లోకః సాంసారికం దుఃఖం కథం విరమతు ఇతి వివశా నిర్విణ్ణ
జాతా ఇతి. 98

౧॥ భగవానపి కంచితకాల మబలభావ మభిసీయ నితాంతచింతాదంతరి
తాంతరంగేషు సహచరేషు సచమత్కార ముత్సృత్య ముహుర్ముహు
శ్చరణఘాత మాహత్య చ భుజంగ మతిమాత్ర మసమర్థం సమర్థయా
మాస.

భగవానితి॥ భగవాన్ కృష్ణశ్చ కంచితాకల మిత్యత్యస్తసంయోగే ద్వితీయా. అజు
భావం దుర్బలత్వం సర్వబంధమోచనాసామర్థ్య మిత్యర్థః. అభిసీయ అనుకృత్యేత్యర్థః.
నతు వస్తుత స్థా ఈశ్వరత్వాదితి భావః. సహచరేషు వయస్యేషు నితాంతయా
అత్యస్తయా చిన్తయా దన్తురితాని వ్యాప్తాని అంతరంగాణి మనాంసి యేషా స్తేషు
అతిచిన్తాక్రాన్తేషు సత్స్విత్యర్థః. సచమత్కారం సవైదగ్ధ్యం యథా తథా ఉత్సుత్య
ఉడ్డియ ముహు ర్ముహుః భుజంగం కాళియం చరణఘాత మాహత్య చరణేన హస్తే
త్యర్థః. కరణేహమితి ణముల్. అతిమాత్ర మత్యస్త మసమర్థ మశక్తం స్వదేశ-
చాలనేపి శక్తిరహిత మిత్యర్థః. సమర్థయామాస చకార.

గ॥ తతః ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణేశం నిశమ్య తదంగనాజన స్సరభస
మధోక్షజం శరణ మభజత సవినయ మనోషీచ్ఛ.

తతః॥ తతః సర్వస్య ధౌర్బల్యప్రాప్త్యనంతరం ప్రాణేశం భర్తారం కాళియం ప్రయా
ణోన్ముఖప్రాణం గమనోన్ముఖప్రాణం సన్నిహితమరణ మితియావత్. నిశమ్య శ్రు
త్వా తదంగనాజన నాగాంగనాసముహః సరభసం సవేగం యథా తథా విశంజే
సతి తు ప్రాణేశో మ్రియేతేతి భావః. అధోక్షజం. కృష్ణం శరణం రక్షితార మభజత
ప్రాప్. త్వమేవ న శరణమితి శ్రీకృష్ణపాదాక్రాంతా బభూవురితి భావః. సవినయః
యథా తథా వినయేన సహితం యథా తథా అనోషీత్ అస్తాషీచ్ఛ. ణ స్తుతౌ లుప్త
అస్య సేటకత్వాత్ అసావీదితి పాఠ్యమ్.

గ॥ తథాహి.

నాగాంగనాకృతభగవత్స్థితిమేవ దర్శయతి కవి రిత్యర్థః. పశ్యభి స్తువన్తి కృతమిత్యా
దిభిః. తత్ర నిర్వాణకృపాసముద్ర్య తవ నేదం యుక్తమిత్యాహుః ప్రథమశ్లోకేషు

శ్లో॥ కృతం మాత్సర్యేణ స్మరణ మపి నిర్వాణకరణం
హరత్యన్యో ద్వేషాద్గ్రహణమపి నామ్నో భవభయమ్
పయోవా పత్రంవా హిత మహాహ భక్తై రుపహృతం
హరే పారం విదోమి న తవ కతుణాయా నిరవధేః.

కృతమితి॥ హే హరే కృష్ణ మాత్సర్యేణ ఈర్ష్యయా కృతమపి తవ నామ్నః కృష్ణే
త్యభిధానస్య స్మరణమపి స్మృతిరపి నిర్వాణకరణం సుఖకరం మోక్షకరమితివా.
అనేన ద్వేషా చ్ఛైద్యాదయో నృపా ఇతి సూచితమ్. అన్యోద్వేషాత్ అన్యవ్యాజాత్
అన్య ముద్దిశ్యేత్యర్థః. కృతమపి నామ్నః గ్రహణం ఉచ్చారణం భవభయం సతసా
భయం హరతి నాశయతి ఏతేన అజామీధకథా సూచితా. భక్తై రుపహృతం
సమర్పితం పయో వా క్షీరం వా. జలమితి వా. పత్రం వా. తులస్యాది దళంవా.
హితం ప్రియం తవేతి శేషః. అహ హే త్యాశ్చర్యే. సత్వేశ్వరస్యాపి పయః పత్రమూ
త్రేణ ప్రీతిరితి నిరభిమానితా. ప్రత్యాశ్చర్యమితి భావః అనేన కుచేలాదికథా

సూచితా. నిరవధేః అపారాయాః తవ కరుణాయాః పారం అవధిం న విద్యుః
నోపలభామహే అపారత్వాదేవేతి భావః. 101

శ్లో॥ ప్రియాం ప్రాణప్రాయాం క్షణమపి వినా భావవిరసాం
యయా హిత్యా యానం నిభృత మనుజీవివ్రజమపి
అయాసీ స్సంభ్రాంత స్సపది కరిదీనారవభరై
హరే శ్రేయస్సా నః ఫలతు తవ కారుణ్యలహరీ.

ప్రియామితి॥ హే హరే యయా కారుణ్యలహర్యా హేతుభూతయా క్షణమపి క్షణ
కాలమపి వినా భావవిరసాం వియోగాసహనాం అతఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రాణ
తుల్యాం ప్రియాం ప్రేయసీం లక్ష్మీం తదా నిభృతం వినీత మనుజీవివ్రజమపి భక్త
సంఘంచ హిత్యా త్యక్త్వా కరిదీనారవైః గజేంద్రకృపణధ్వనిభిః. సంభ్రాంతః
సంభ్రమం ప్రాప్తస్సౌ సపది తదానీమేవ యానం గమన మయాసీః అభజః
యద్వా. హరే కరిదీనారవై స్సంభ్రాంతః అతఏవ క్షణమపి వినా భావవిరసా మత
ఏవ ప్రాణప్రాయాం ప్రియాం నిభృత మనుజీవివ్రజమపి హిత్యా యయా యాన
మయాసీః ఇత్యన్వయః. సా తవ కారుణ్యలహరీ కృపాప్రవాహః నః అస్మాకం శ్రేయః
శుభం ఫలతు దిశేతు. గజేంద్రరక్షకాలికా కృపా ఇదానీ మస్మదర్థం స్వీక్రియతా
మితి ముఖ్యార్థః. 102

శ్లో॥ దీనాత్మనాం తావకనిత్యసిద్ధ
రసప్రభావాదపరాధరీతిః
కళ్యాణభావాయ న కల్పతే చే
దనర్థలాభః కథమస్తు వార్యః.

దీనాత్మనామితి॥ దీనాత్మనాం కృపణమనసాం సంబంధినీ అపరాధరీతిః అపరాధవిధా
తావకస్య త్వదీయస్య నిత్యసిద్ధస్య సహజస్య నిరుపాధికస్యేత్యర్థః రసస్య అనురాగస్య
కృపాయా ఇతియావత్. ప్రభావాత్సమర్థ్యాదేతోః కళ్యాణభావాయ శ్రేయసా
ముత్పత్తయే న కల్పతే న సంపద్యతే న భవతీతియావత్. చేద్యది అనర్థలాభః అనిష్టా
వాప్తిః కథం కేన ప్రకారేణ వార్యః నివారయితుం శక్యః అస్తు భవతు. దీనకృతా
అపరాధా స్వత్కృపాబలా దపరాధతా మపహాయ ఉపచారా ఏవ భవన్తి అన్యథా
ప్రతిపదమనాథా స్సంభవేయు రితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు దీనాత్మనాం దరిద్రాణాం
అపరాధశబ్దోఽత్ర లాక్షణికః అపరాధవద్గుప్త ఇత్యర్థః. రీతి ర్లోహవిశేషః 'రీతిస్త్రియా
మారగూట' మిత్యమరః. తావకో యః నిత్యః అక్షయ్యః సిద్ధరసః పారదః తత్ప్ర
భావాత్తత్సంపర్కమాహాత్మ్యా ద్రసభస్మప్రభావాదితి భావః కళ్యాణభావాయ
సువర్ణత్వాయ న కల్పతేచేత్ సువర్ణాత్మనా న పరిణమతే చేత్ అనర్థలాభః ద్రవ్య
ప్రాప్త్యభావః దారిద్ర్యమితియావత్. కథం వార్యోఽస్తు నకథంచి దిత్యర్థః. 103

శ్లో॥ అనాత్మజ్ఞానానే శుచమయమయాసీ ద్విభురితి
స్వరూపం మత్వాతే సపది పరిపుష్టాత్పుష్పశమమ్
పరీభావం శోకై ర్యది స పునరద్యాపి భజతే
ప్రతీతిః కేయం తే నిరవధిక్రపానీరధిరితి.

అనాత్మజ్ఞ ఇతి॥ అయ మనాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః విభుః సః పతిః శుచం శోక
మయాసీత్ప్రాసేతి స్థానే యుక్తం స్వపరబలాబలవివేకాభావాత్. ఈశ్వరేణ త్వయా
యుద్ధ్యాప్రాణసంకటం ప్రాప్త ఇతీద మవివేకినోఽస్య ఉచితమేవేతిభావః. సపది ఇదాసీం
తే తవ స్వరూపం పరమేశ్వరత్వాత్మకం యాథార్థ్యం మత్వా జ్ఞాత్వా అయం
సర్వేశ్వరవీవ నతు ప్రాకృతః అన్యథా కథమ్మమాస్మా దీదృశీ దశేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః
ఉపశమం శాంతిం కోపేన కర్తవ్యాభావాదితిభావః. పరిపుష్టాతి భజతి. పాదరక్షానియ
మిత వృశ్చికవదితిభావః. సః విభుః పునరద్యాపి అధునాపి త్వత్స్వరూపజ్ఞానోత్తరకాశ
పీత్యర్థః శోకైః పరీభావం తిరస్కారం భజతేయది ప్రాప్నోతి చేత్ త్వయా నిత్య
స్తవశోభా భూత్వా అస్మద్ద్వారా త్వం శరణాగతిం ప్రాప్యపి పున స్త్వయా తాడ్య
మాన శోచతిచేత్ తే తవ నిరవధిక్రపానీరధి రితి అపారకరుణాసముద్ర ఇతి ఇయం
ప్రతీతిః ప్రసిద్ధిః కా కుత ఇత్యర్థః. ప్రతీతి ర్నశ్యేదితిభావః. శరణాగతపరిత్రాణజన్యా
క్తిర్తి రపగచ్ఛేదితిముఖ్యార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు అయం విభుః వ్యాపకో జీవః అనాత్మ
జ్ఞస్సన్ సచ్చిదానందలక్షణ మాత్మస్వరూప మవిదిత్వా శుచం సంసారదుఃఖమయాసీ
దితిస్థానేయుక్తం. సపది ఇదాసీన్తు తే స్వాత్మాభిన్నస్య పరమాత్మన స్తవ స్వరూపం
సచ్చిదానందలక్షణం తత్త్వం మత్వా సచ్చిదానందలక్షణం బ్రహ్మైవాహ మస్మీతి
మహావాక్యార్థమననేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉపశమ ముపరతిం పరిపుష్టాతి కామాదిభి
రపరిభూత స్థూపీమాస్తే ఇత్యర్థః. సపునః ఆత్మవేత్తా జీవన్తు అద్యాపి ఆత్మజ్ఞానోత్తర
కాలేపి శోకైః పరీభావం భజతే యది తేతవ పరమాత్మనః నిరవధి క్రపానీరధిరితీయం
ప్రతీతిః కా? 'మాముషేత్య తు కౌ స్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే. తేషామహం సముద్ధృతా
దుఃఖసంసారసాగరాదిత్యాదిభిః ప్రసృతం యశో నశ్యేదితి భావః.

104

శ్లో॥ సభోగిచూడామణి రేష పృథ్వాం
వయం చ భోగిన్య ఇతి ప్రతీతిః
ఘటేత నైతత్కిలభోగభాక్త్వం
కృపాం వినా తే గరుడధ్వజస్య.

స ఇతి॥ స ఏషః సోఽయం భోగిచూడామణిః చూడాయాం మణి శ్చూడామణిః
భోగినాం చూడామణి ర్భోగిచూడామణి రితిగౌణోఽయం ప్రయోగః నహి భోగిన
శ్చూడాయాం మణిత్యేనాముం బిభ్రతి తతశ్చ యథా మణి శ్చిరసా శ్లాఘ్యతే
తద్వదయమపీతి శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. పర్యవసన్నః సర్వోత్తమ ఇతిసమాసార్థః. భోగవ

దగ్గర ఇతి చ గమ్యతే వయం చ వయం తు భోగిన్యః భోగిన్యభ్యాత్ ఋషేభ్య
ఇతి జీవ యద్వా భోగినాం స్త్రియః భోగిన్య ఇతి పుంయోగే జీవ. నాగాంగనా
ఇత్యర్థః. భోగానుకూలాః స్త్రియ ఇతి చ ప్రతీయతే 'భోగిన్యోన్యా సృష్టస్త్రియ' ఇత్య
మరః. ఇత్యేవం పృథ్వాం భూమా ప్రతీతిః పసిద్ధి రస్తి అస్తుకిం తత ఇత్యత ఆహ
గరుడధ్వజస్య భగవత స్తే తవ కృపాం వినా ఏతత్సర్వజనప్రతీతి విషయమస్మన్నిష్ఠం
భోగభాక్త్యం సుఖత్వం 'భోగ సుఖే స్వాది భృతా వహేశ్చ ఫణకాయయో'
తిత్యమరః. న ఘటేత కిం న వర్తేతైవ నైవ యజ్యేతేతి వా. జగదీశ్వరస్య తవ కృపా
భావే కుతో భోగః ప్రత్యుత దుఃఖమేవ స్యాదిత్యర్థః. సర్వభూమిప్రసిద్ధా మస్మదౌఘ్న
గవత్స్వప్రధాం మానాశయేతిభావః. అన్యత్ర ఏతద్భోగభాక్త్యం సర్వశరీరధారణం
గరుడధ్వజస్య తార్క్యనియామకస్య తే కృపా వినా న ఘటేత న వర్తేత ఖలు కష్టప
యా యది భవాన్ గరుడం నియమసి తర్హి వయం శరీరధారణం కుర్మః. నోచేత్
గరుడోఽస్మాన్ హనిష్యత్యేవేతిభావః. ఏతేన ఏతత్కుత్సితభోగిమారణే కుతస్త
వాయంశ్రీమః యది తు తవ అస్మాసు ఆగ్రహ స్త్వర్హి త్వదీక్షానియన్వితః గరుడః తవ
సమూల మూలమూలయేన్న ఇతి కృత్వా తథా అకరణాదేతోః న తవాయ ముద్యమ
సర్వమారణార్థః కిన్తు విలాసార్థవేతి నిశ్చినుమ ఇతి భగవద్ధృవయగతో భావః
నాగాంగనాభి ర్విచితః ఇతి ప్రతీయతే. గరుడధ్వజస్యేతి సాభిప్రాయవిశేషణా
ద్వ్యంగార్థే పరికరాలంకారః.

105

అవ॥ స్తుతి ముపసంహరన్తి త్వయీతి.

శ్లో॥ త్వయి నాథోఽపి జగతా మమునా న సనాథతా

తేన నః కరుణాసింధో! హరసాభాగ్యవిప్లవమ్.

త్వయీతి॥ త్వయి జగతాం చతుర్దశభువనానాం నాథే ప్రభౌ భవతీతిశేషః. భవతి
సత్యస్తి నః అమునా సర్వేణ సనాథతా నాథః పతిః ప్రభుశ్చ నాథవత్త్వమస్తీతి
గమ్యతే సామాన్యాకారేణ సర్వజగన్నాథ స్త్వ మస్మాకమపి యద్యపి నాథః
తథాపి విశేషాకారేణ అయమేవాస్మాకం నాథః పతిరితిభావః. హేకరుణాసింధో!
ఉమాసముద్ర తేన హేతునా అన్యైవాస్మత్సత్విత్యాదేతోరిత్యర్థః. నః సంబంధినం
సాభాగ్యవిప్లవం సాభాగ్యోపద్రవం పత్యో మారితేసతి అస్మాకం సాభాగ్యం నశ్యే
దితిభావః. హర నాశయ అయం భావః అయంతు అస్మాకం కాల్పనికః పతిః
భోగాయ కేవలం కల్పితః త్వన్తు సర్వేశ్వరో నిత్యసిద్ధః పతిః అతః అస్మాకం రక్షా
తు త్వదధీనైవేతి అప్రీపూర్వార్థే త్వయి నాథే ప్యమునా సనాథతేతి విరోధో
వ్యజ్యతే. తస్య నాథః భోగహేతుః పతిరిత్యర్థాత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః.
న సాభాగ్యవిప్లవం త్వమేన హరేత్యుత్తరవాక్యార్థస్య త్వయి నాథేపి జగతామిత్యేత
ద్వాక్యార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగం సర్వజగన్నాథత్వా త్వ మస్మాకమపి నాథ
ఏవేత్యస్మత్సాభాగ్యవిప్లవం హర్తుం క్షమ ఇత్యర్థాత్.

106

గ|| ఏవ మభిధాయ బాష్పాయమాణనయనాభి రూష్పాయమాణహృదయాభి
రజగరవధూటీభి రార్ద్రీకృతచిత్తవృత్తిః కారుణ్యకల్లోలమాలీ వనమాలీ
తథేతి తత్క్షణమురరీకుర్వాణ స్తత్క్షణముపసర్పతు పయోనిధి మిహ
నివసతు నిమిషమపి న భవానితి దండశూక మాదిశ్య సమాశ్వాస్య చ
దూన మనుచరనికర మాత్మ సదన మాససాద.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా అభిధాయ ఉక్త్వా బాష్పాయమాణనయనాభిః బాష్పాయ
మాణే అశ్రూద్వమనే నయనే యాసాంతాభిః స్రవదశ్రునేత్రాభి రిత్వర్థః ఊష్పాయ
మాణం సోష్మహృదయం యాసాంతాభిః బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే ఇతి క్యజ్.
అజగరవధూటీభిః సర్పాంగనాభిః ఆర్ద్రీకృతా శీతలీకృతా చిత్తవృత్తి ర్మనోవృత్తి
ర్యస్య సః కారుణ్యకల్లోలమాలీ కరుణాసముద్రః వనమాలీ కృష్ణః తథేతి
యుష్మత్సోభాగ్యవిష్ణవం హరామౌతి తత్క్షణం తదైవ ఉరరీకుర్వాణః అంగీకుర్వన్
భవాత్ త్వం తత్క్షణ మధునైవ పయోనిధిం సముద్ర ముపసర్పతు గచ్ఛ ఇహ
యమునాహ్రదే నిమిషమపి న నివసతు నతిష్ట ఇతి దండశూకం సర్పం కాళియ
మాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య దూనం ఖన్న మనుచరనికరం సహచరసంఘం సమాశ్వాస్య చ
సమ్యగాశ్వాస్య ఆత్మన స్వస్య సదనం గృహ మాససాద ప్రాప—107.

గ|| అథ కదాచిదుపచితరణరణకనిస్సాణరాణకల్పనల్పశిలీముఖపటలర్పంకా
రకరంభితాకారతయా వనదేవతాభి రివ విహితకుశలానుయోగాభి రున్మీ
లితమల్లి కామతల్లి కాపాటలపటలపరిమళ పరిశీలనకషాయాభి రనవరతజాగ
రూక ధారాయంత్రనిరర్గళవినిర్గళద్వారిధారావిరచితలీలావిహారాభి రతివేళ
తరళశిఖరతయావనరాజిభి రివ సానంద మభినంద్యమానసమాగమాభిః
ప్రతిదిశనాయితసరీసృపచర్వ్యమాణతయేవ విరళప్రచారాభి ర్మలయాచల
బాలానిలమాలాభిః కథంచన ధార్యమాణప్రాణప్రాణిసందోహః స్వకీయ
పరితాపాతిరేక మసహమానాభిరివ ప్రతిబింబదంభా దభ్యంతర మహ
గాహమానాభి రహిమకరకిరణపరంపరాభి ర్మందోష్ణీకృతసకలసలిలా
శయ స్సముదంచితమరుమరీచికాసలిలవీచికావిహారవై ఖరీవిషయపథిక జన
మనోరథవై ధురీధురీణమధ్యందినవిజృంభణ స్సముదితయావనయోమావిశే
షగవేషితపుష్పసమయ శ్చిరతరవిరహిణీజననయనమాత్రవిశ్రాంతవర్షా
సమున్మేషః పితామహపురుషాయుషమాత్రావలంబిశరదాయామః ప్రబల
తరసంభావితానర్థపరిజిహ్విర యా తుషారగిరికందరాంతరాళతపశ్చర్యా
షర్యుత్సుక హేమంతసమయః తరుణీకుచకలశసంఘన్న వా స్తవ్యశిశిరభావో
భోజ్యవిశేషవిరసపిపాసాసమాకులసకలలోకతయా జీవనభావమంభ సస్సమ
రయమానః కాయమాననికాయైః కాయనవిలాసిజనచిరపరిత్యాగకృత
శోకాతిరేకాదివ బాష్పపదేశేన నిరంతరనిస్సరన్నిశ్వాసశ్వసనగర్భ

భవనాభోగః పానకరసపానైకతానతాం పటీరపంకాలేపహోలుపతాం
ప్రసూనచయసంస్పృహతాం ప్రపాసన్నివేశసాశయతాం వారి
విహారసాదరతాం వారిజమాలాకుతూహలితాం నిశాకరకరాలోకకాము
కతాం నిశాసమయసముత్సుకతాం చ విషయబంపహీనాం సంపాదయన్
సులభసలిలావగాహతయా సుగమసచ్చాయప్రవేశతయా పరిధాననిరపే
క్షయా సుప్రాప్రపాశిశిరపానీయతయా సుకరతాలవృంతతయా చ కించిద
కించనజనస్యాపి భోగసుభగం భాపుకస్సముదంచదాంతరపరీతాపమాత్ర
పరిభూతవిరహిణీజనసత్వరప్రాణహరణాయ బహిరపి సమున్మేషితోష్మాతి
భూమి రూష్మాగమ సమయ స్సమజృంభత.

అథేతి॥ అథ కాళీయనిష్కాసనానంతరం కదాచి మాష్మాగమసమయః గ్రీష్మకాలః
సమజృంభత సమ్యక్ జృంభితవాన్ జృంభణప్రకారం దర్శయితు మాదౌ మలయా
నిలా న్వరయతి ఉపచితేతి. ఉపచితం వర్ధితం రణరణక ముత్కంఠా యేన స ఉపచిత
రణరణకః మన్మథః తస్య రణః కామయుద్ధమిత్త్యర్థః. 'ఆయలక ముత్కంఠా స్వాదు
త్కలికా రతిశ్చ రణరణక'మితి హలాయుధః. తత్త్రినిస్సాణరాణకత్వైః నిస్సాణధ్వభి
తుల్యైః అనల్యైః అధికైః శిలీముఖపటలర్పంకారైః భృంగసంఘర్షంకృతిభిః కరం
భితాకారతయా వ్యాప్తవిగ్రహవత్త్వేన హేతునా వనదేవతాభిః విహితః కృతః
కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః యాసాం తాభిరివ స్థితాభిః వనదేవతాః భృంగ
క్షుంకారవ్యాజేన బాలానిలమాలానాం స్వాగతం పృచ్ఛన్త్య ఇవ వర్తంతే ఇతి
భావః ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. భృంగర్పంకారాణాం గీతత్వరూపణవ ద్వ్యక్తభాషణత్వ
రూపణమప్యస్తి యథా నాగానందే 'మధురమివ వదన్తి స్వాగతం భృంగశబ్దైరితి.

ఉన్మీలితానాం వికసితానాం మల్లికామతల్లికానాం శ్రేష్ఠమల్లికాపుష్పాణాం పాట
లానాం కృష్ణచ్ఛంతాఖ్యపుష్పాణాంచ పటలస్య సమూహస్య యః పరిమళః ఆమోదః
తస్య పరిశీలనేన సంబంధేన కషాయాభిః సురభిభిః ఏతేన గంధాతిశయ ఉక్తః. అన
వరతజాగరూకేభ్యః నిరస్తరోద్ఘాటితద్వారేభ్యః ధారాయంత్రేభ్యః ఉదకస్రావ
యంత్రేభ్య స్సకాశాత్ అత్ర ధారాయంత్రే అచేతనే జాగరణ మనుపపన్నం
సంతాపాతిశయం వ్యంజయతీ త్యజహల్లక్షణామూలో వస్తుధ్వనిః. సకాశాత్ నిర
క్తశం అధికం యథా తథా వినిర్గళస్తీషు నిర్గచ్ఛస్తీషు వారిధారాసు జలధారాసు
విరచితః కృతః లీలావిహారః విలాససంచారః జలక్రీడేతియావత్ యాభిసాభిస్తథోక్తాభిః.
అనేన శైత్య ముక్తమ్ అతివేలతరళాని అతిచంచలాని శిఖరాణి అగ్రాణి శిరస్తుల్యానీతి
భావః యాసాంతాసాం భావ స్తత్తా తయా వనరాజిభిః సానన్దం యథా తథా అభి
సంద్యమానసమాగమాభిరివ స్థితాభిః అభివంద్యమానః శ్లాఘ్యమాన స్సమాగమః
సంబంధః యాసాంతాభి రితి సమాసః. యథా నార్యః చిరప్రవాసితసఖసమాగమం

సశిరఃకంపం (శిరసా) శ్లాఘయన్తి తద్వన్తి భావః. ప్రతిదిశం చర్వదీక్షా అశనా
యితైః సంజాతబుభుక్షైః 'అశనాయా బుభుక్షా' స్యాదిత్యమరః సకీప్యపై స్సర్వైః
చర్వ్యమాణతయా భుజ్యమానతయేవ సర్వాణాం వాతాశనత్వాత్ ఉత్పేక్షా.
విరళః క్వాచిత్కః మంద ఇతి యావత్. ప్రచార స్సంచారో యాసా న్తాభిః అనేన
మాంష్య ముక్తమ్. ఏవంవిధాభిః మలయాచలః మలయశైలః తస్య తత్సంబంధినీభి
రిత్యర్థః. తస్మా దాయాతాభి రితి యావత్ బాలానిలమాలాభిః మందమాకుశ
పరమ్పరాభిః కథంచన అతిక్ష్మచ్ఛేద ధార్యమాణాః పోష్యమాణాః ప్రాణాః యస్య శ్చ
ప్రాణిసందోహాః ప్రాణిసమూహాః యస్మిన్ సః ఇతి ఊష్మాగమసమయవిశేషణం.
గ్రీష్మసంతాపేన ప్రయాణోన్ముఖప్రాణాః ప్రాణినః మలయవాయుస్సర్వవశా
త్కథంచి త్ప్రాణాన్ ధారయన్తితి భావః స్వకీయం గ్రీష్మసమయసంబంధినం
పరితాపాతిరేకం సంతాపాతిశయ ముపహమానాభి రివ సోఘ మశక్నునన్తిభి రివేత్త్యు
త్పేక్షా. అనేన సూర్యమపి సంతాపయత్యహోగ్రీష్మసమయ సోష్మాతిరేక ఇత్యా
శ్చిర్యం వ్యజ్యతే. ప్రతిబింబదంభా త్ప్రతిఫలనవ్యాజాత్ అభ్యంతరం జాలాన్తర
మవగాహమానాభిః ప్రవిష్టాభిః అహిమకరస్య సూర్యస్య కిరణపరంపరాభిః అంశు
సముద్రైః మందోష్ణీకృతాః ఈషదుష్ణీకృతాః 'కోష్ణం కనోష్ణం మందోష్ణ' మిత్యు
మరః. సకలా స్సర్వే సలిలాశయాః హృదాః యస్మిన్ స ఇత్యూష్మాగమవిశేషణమ్.
ఏతేన జలస్యాస్తః కించి చైశ్చిర్య మస్తి నతు కుత్రాపి తదన్యత్రేతి వ్యక్తమ్
సముదంచితస్య సమ్య గుదితస్య మరుమరీచికాసలిలస్య నిర్జలప్రదేశసంక్రాన్తసూర్య
కిరణేషు భ్రాన్త్యావగతస్య ఉదకస్యేత్యర్థః వీచికాసు తరంగేషు యా విహారక్షైఖి
క్రీడారీతిః సైవ విషయః గోచరో యస్య తస్య పథికజనమనోరథస్య పాఠభజనకా
మస్య వైధురీధురీణం విఫలత్వాపాదకం మధ్యందినస్య మధ్యాహ్నస్య విజృంభణం
ఉద్యోగః యస్మిన్ సః. పాంథా హి తాపాతిరేకా జ్జలావగాహ మభిలషన్తః క్వాపి
ప్రసిద్ధం జల మచుపలభ్య మరుమరీచికాసు సలిలబుద్ధ్యా ప్రవిష్టా స్తత్ర జలాభావా
త్సంతాపశాన్త్యభావరూపం వైయర్థ్యమేవ భజన్తితి భావః. అథ గ్రీష్మవ్యతితిక్తా
నాం పచ్చజంతూనాం గ్రీష్మప్రభావా దధికం సంకోచ మాహ సముదితేత్యాదిశా.
సముదితం ఉత్పన్నం యశావనం యేషాన్తై ర్యోషావిశేషైః కాశ్చి న్ముగ్ధయోషాభి
రిత్యర్థః గవేషితః అన్యేషితః పుష్పసమయః వసంతః ఆర్తవసమయ శ్చ యస్మిన్
సః తథోక్తః ఏతత్ప్రభృతి వాక్యపచ్చితే పరిసంఖ్యాలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవితః. ఏకస్య
వస్తునః ప్రాస్తావనే కత్తైకదా యదా ఏకస్య నియమస్యాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే ఇతి
లక్షణాత్. యువతిష్టేవ పుష్పసమయో నాన్యత్ర తత్ప్రాపి ముగ్ధాస్వేవ సత్వన్యాస్వితి
భావః. చిరతరవిరహిణీజనస్య బహుకాలా ద్వియోగాక్రాన్తనారీసమూహస్య నయన
మాత్రేనేత్రయోరేవవిశ్రాన్తస్థితః. వర్షాసమున్వేషః ప్రాప్యద్విజృంభణం గోణోఽయం
ప్రయోగః. వర్షణమిత్యర్థః. యస్మిన్ సః విరహిణీజనోనేత్రాభ్యామగ్రుధారాః వర్షన్తితి

భావః. పురుషస్యాయుఃపురుషాయుషంఅచతురేత్యాదిషుఅస్యనిపాతనాత్సమాసాన్తోఽ
 చ. శత్రుసంవత్సర పరిమిత మాయురిత్యర్థః. పితామహస్య బ్రహ్మణఃపురుషాయుషమేవ
 పితామహపురుషాయుషమాత్రావలంబితే ఇతి తన్మాత్రావలంబీ శారదాయామః
 శరత్కాలధర్మవిజృంభణం సంవత్సరద్వైర్యుష్షా యస్మిన్ సః బ్రహ్మపేక్షయా
 అధికాయుష్మతోఽభావా దియ ముక్తిః. మానుషమానేన గణనే కృతే అసంఖ్యేయ
 సంవత్సరాయుష్మాత్ బ్రహ్మేతి కృత్వా సంవత్సరాయామః బ్రహ్మాయుష ఏవేతి
 భావః. ప్రబలతరా దతిప్రబలా ద్దీప్త్యసమయా దితి భావః. సంభావితస్య ఉత్తేషితస్య
 అనర్థస్య పరిజహీర్షయా పరిహర్తు మిచ్ఛయా తుషారగిరే ర్హిమవతః కందరాంత
 రాశే దరీమధ్యే తపశ్చర్యాపర్యుత్సుకః తపఃకృత్యే కృతోత్సాహః హేమంతసమయః
 హేమంతఋతుః ఉపచారేణ తద్ధర్మశ్చైత్యంచ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా కశ్చి
 త్ప్రబలా చ్ఛత్రోః స్వస్య భయ మాశంక్య తన్నివారణార్థం పర్వతాదౌ తపస్యతి
 తద్వద్దేమంతఋతురపీతి భావః. హిమవతి హిమాధిక్యా చ్ఛైత్యం వర్తతే నత్వన్యత్ర
 క్వాపీతి ముఖ్యార్థః. తరుణీనాం నారీణాం కుచకల శేషు స్తనకుంభేషు సంఘన్నవా స్తవ్యః
 గూఢనివాసే శిశిరభావః శీతలత్వం శిశిరఋతుశ్చ యస్మిన్ స తథోక్తః. యథా గాం
 దిశి కః కశ్చన తచ్ఛత్రుభి యా క్వాపి గూఢో వర్తతే తద్వదితి భావః. గ్రీష్మేఽపి
 నారీకుచానాం శీతలత్వం ప్రసిద్ధమ్. భోజ్యవిశేషే ఆహారవిశేషే విరసాః నిరనురాగాః
 పిపాసాసమాకులాః పానేచ్ఛయా వ్యాప్తాః సకలా స్సర్వే లోకా జనా యస్మిన్ స్తస్య
 భావస్తత్తా తయా “లోకస్తు భువనే జనే” ఇత్యమరః. అంభసః ఉదకస్య జీవనభావం
 జీవనత్వం జీవయతీతి జీవనమితి వ్యుత్పత్త్యా జీవనం భువనం వన మిత్యమరకోశాత్.
 ఉదకే జీవనశబ్దప్రయోగ స్తావదస్తి అధునా తత్తస్య సార్థకమితి భావః. సమర్థయమానః
 సంపాదయన్ స్ఫుటికుర్వన్నీతి వా. కాయమానరూపో నికాయఃగృహం కాయమానం
 నికాయ ఇవేతి వా కాయమాననికాయః కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాది
 నిర్మితం శిశిరోపచారబహుళం లీలాగృహం స ఏకం ముఖ్యమయనం నివాసోయస్య
 తస్యవిలాసిజనస్య కాముకజనస్య నాగరికజనస్యేతివా చిరపరిత్యాగేన బహుకాల యో
 వియోగేనకృతాదుదితాత్ శోకాతి రేకాత్ దుఃఖాతిశయాదివేత్సుప్రేక్షా. నశూపమేతి
 భ్రమితవ్యంగరభభవనస్య అచేతనత్వేన చేతనధర్మాన్వయాసంభవాత్. బాహ్యపదేశేన
 ఉష్ణవ్యాజేన నిరన్తరం నిశ్చలన్ ఆత్మన్తం ప్రసృతః నిశ్వాశ్వసనః నిశ్వాసవాయుః
 యస్య స తథోక్తః ఈదృశః గరభభవనాభోగః గరభగృహవిస్తారో యస్మిన్నితి బహు
 వీహిగర్భో బహువీహిః. యథా ప్రియజనవియోగా నిరన్తరం నిశ్చలన్తి విరహిణ్య
 స్తద్వత్ గరభగృహమపి విలాసిజనవియోగాద్బాష్పన్యాజేన నిశ్చలతీతిభావః.
 గ్రీష్మఋతౌ గరభగృహేషు బహుభోష్మవత్త్వం ప్రసిద్ధమ్. విషయలంపటానాం
 విషయాసక్తానాం కాముకానా మిత్యర్థః. పానకరసస్య ద్రాక్షాదిపంచసారవిశిష్ట
 జలస్య పానే ఏకతానతా ముఖ్యాసక్తత్వం పటీరపంకస్య చందనగంధస్య ఆలేపే

లేపనే లోలుపతా మాసక్తతాం ప్రసూనశయే పుష్పశయ్యామాం సంస్పృహతా
మత్యాసక్తత్వం ప్రపా సన్నివేశే పానీయశాలాగృహే సాశయతాం మనోవత్స్వ
మాసక్తిమితి యావత్. వారివిహారే జలక్రీడాయాం సాదరతాం ప్రీతిమత్స్వమ్
వారిజమాలాసు కమలసేషు కుతూహలితాం కుతూహలవత్స్వమ్ నిశాకరస్య
చంద్రస్య కరుణా మంశూనా మాలోకే దర్శనే కాముకతాం లంపటత్వం నిశాస
మయే రాత్రికాలే సముత్సుకత్వం సముల్లాసం చ సంపాదయన్ జనయన్ సులభః
సలిలావగాహః జలప్రవేశః జలక్రీడేతియావత్ యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తాతయా.
సుగమః సుప్రాపః సచ్ఛాయప్రదేశః ఛాయాసహితోదేశః యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తా
స్తత్తాతయా ప్రవేశతయేతి పాతే తు ఛాయయా సహిత సచ్ఛాయోదేశః తత్ర
ప్రవేశః సుగమః యస్మిన్నితి బోధ్యమ్. పరిధాననిరపేక్షతయా వస్త్రాకాంతౌరాహి
త్యేన వస్త్రే సతి స్వేదాతిశయాదితిభావః. సుప్రాపం సుఖేన ప్రాప్తం శక్యం
సులభమిత్యర్థః. ప్రాపయాం శిశిరం శీతలం పానీయం యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తా
తయా. సుకురాస్తాలవృంతాః వ్యజనాని యస్మిం స్తస్య భావ స్తత్తాతయా చ. అకిం
చనజనస్యాసి దరిద్రజనస్యాసి కించిద్భోగసుభగంభావుకః భోగానుకూలః అయం
భావః హేమంతాదిషు ధనినః ఉష్ణోదకావగాహం కుర్వన్తి. దరిద్రాన్తు కాష్ఠహైన్యా
తత్రతాశక్తాః అధునా తు ధనినామపి శీతజలావగాహస్యైవ ఆకాంక్ష త్యేన ఉభయో
రపి న తత్ర విశేష ఇతి. కిచ్చ ఛాయాసహితగర్భగృహోదిప్రదేశం బాష్పాభివ్యస్త
మితి త్యక్త్వా ధనినోఽపి వటవృక్షాదిచ్ఛాయా మధునా సమాలంబంతే. ఇతరఋతుషు
గర్భగృహోదిషు సుఖేన వర్తన్తే. దరిద్రాణాన్తు గర్భగృహోని దుర్లభానీతి ఇతరఋతుషు
న సౌఖ్యం గ్రీష్మే తు వృక్షాణాం ఛాయా సులభా ఇతి. అపి చ దరిద్రదుర్లభం
పట్టకంబళాదికం పరిధానం త్యక్త్వా ధనినోఽపి గ్రీష్మే స్వేదభయాత్కేవలం వత్తనే
దరిద్రాణాన్తు స్వతసిద్ధో వస్త్రాభావ ఇదానీం సుఖహేతు రభూదితి అపిచహేమంతా
దిషు ఉష్ణోదకం పిబన్తో ధనినోఽపి గ్రీష్మే దరిద్రవచ్ఛితమేవ జలం పిబన్తి దరిద్రాణా
మప్యత్రాంశే సుఖమేవ. కించ సర్వఋతుషు చామరాదిభి ర్ధనినో వీజ్యన్తే. షణ్
ద్రాన్తు ధనికవదధునా తాశవృంతవీజన మాత్మనః కుర్వన్తి. అధునా తాశవృ
తానాం సులభత్వాదితి. సముదంచితః సమ్యగావిర్భవతః ఆన్తరాద్ధృదయస్థాత్వతీతా
పమాత్రా ద్వియోగజన్యసంతాపాదేవ. పరిభూతస్య దుఃఖతస్య విరహాణీజనస్య వియో
గినీసంఘస్య సత్వరం శీఘ్రం యథా తథా ప్రాణహరణాయ ప్రాణాపహారాత్
బహిరపి సమున్మేషితః సముజ్జృంభితః. ఉష్మాతిభూమిః ఉష్మాతిశయః యేన స
తథోక్తః. న కేవలమన్తస్సంతాపః ప్రాణహరణే శక్నోతీతి మత్వా స్వయం గీష్మ
ఋతుః బహిరపి తాసాం సంతాపం జనయతీతి భావః—108.

గ|| తత్ర చ

తత్రేతి. గీష్మసమయే.

శ్లో॥ అయామాయామభావేన కృత్వాశాగీ కామనీయకమ్
సకలా సకలానాథా యామినీకామినీ యయా.

అయామేతి॥ అయామాయామభావేన యామానాం ప్రహరాణా మయామో
దైర్ఘ్యం. యామా యామః. యామాయామో నవిద్యతే యస్మిన్ స్తతః అయా
మామాయామ మితి సామాన్యే నపుంసకం తస్య భావః తేన యామదైర్ఘ్యాభావేన
హేతునేత్యర్థః. గ్రీష్మే రాత్రిషు యామదైర్ఘ్యాభావః ప్రసిద్ధః. కృత్వాగీ ఊణా
సకలానాథా కలానాథేన చంద్రేణ సహితా సకలా సమస్తాపి యామినీకామినీ
రాత్రితరుణీ కామనీయకం కమనీయతాం యయా. కలానాథసహితా సర్వాపిరాత్రిః
కమనీయేతి భావః. అత్రప్రియసహితా కృత్వాశాగీ కామినీ కమనీయేతి వ్యజ్యతే. 109

శ్లో॥ తన్మాధవబలాక్రాంతబృందావనపదం తదా
శుశుభే న తథా ప్యాసీ ద్వికస్వరపలాశతామ్.

తదితి॥ తదా గ్రీష్మే మాధవబలాక్రాంతం కృష్ణరామాక్రాంతం అత్ర యద్యపి అల్ప
క్షరమూర్వమితిబలమాధవేతి వక్తవ్యం తథావ్యభ్యర్హితం పూర్వమితి మాధవస్య
పూర్వనిపాతః. నచ అగ్రజత్వా ద్రామవవాభ్యర్హిత ఇతి వాచ్యం. వస్తుతో రామస్య
కృష్ణపర్యం కత్వేన రామాత్కృష్ణస్యైవాభ్యర్హితత్వాత్. యద్వా లక్షణహేతోః
క్రియాయాఇతి నిర్దేశాత్పూర్వనిపాతశాస్త్ర మనిత్య మితి బోధ్యమ్. తద్బృందావనపదం
ప్రసిద్ధంబృందావనస్థానం శుశుభే చకాసే. తథా వికస్వరపలాశతాపి వికస్వరావిదృంభ
మాణాః పలాశాః క్రవ్యాదాః యస్మిన్ స్తస్య భావ స్తత్తా చ నాసీత్. ఏతేన దోషా
భావ ఉక్తః. రామకృష్ణనివాసభూమా కుతో రక్షఃప్రవృత్తి రితిభావః. వ్యంగ్యమ
మాధవస్య వసంతస్య బలేన శక్త్యా ఆక్రాంతం తద్బృందావనం తదా గ్రీష్మే
శుశుభే. ఆయ మేకో విరోధః గ్రీష్మే వసంతాక్రమణవర్ణనాత్. తథాపి గ్రీష్మనిరస
నేన వసంతోన్మేషే రామకృష్ణప్రభావాదితి కథంచి దంగీకృతేఽపి వికస్వరపలాశతా
సంపుల్లపలాశకుసుమనత్తా నాసీత్. అర్థాద్బృందావనస్యేవేతి విశేషోక్తిః కారణే
సత్యపి కార్యానుదయాత్.

110

శ్లో॥ బృందావనపదే రమ్యే తదా విహరతో హరేః
వేణునాదవినోదేన కేవా నైవాతిహర్షితాః.

బృందావనేతి॥ తదా గ్రీష్మే రమ్యే మనోహరే బృందావనే విహరతః క్రీడతః హరేః
కృష్ణస్య సంబంధినా వేణునాదవినోదేన వేణుధ్వనివిలాసేన కేవా పురుషాః నైవాతి
హర్షితాః నైవసంతోషితాః కిన్తు సర్వేఽపీత్యర్థః.

స్థానే హితత్

తత్ భగవదీయ వేణునాదేన సర్వజనహర్షణమ్ స్థానే హి ఉచితమేవే త్యర్థః. 111

శ్లో॥ ఛిదై ర్ముహు ర్ముఖగతై రపి గాయకానా
మాగంతుకైశ్చ సహజై ర్బహుభి ర్లఘీయాన్
వంశ స్తదా హరికరగ్రహణానుభావా
త్ప్రాప్తశ్శ్రుతిం జనయతీతి ముదం న చిత్రమ్.

ఛిదై రితి॥ ముహుః పునః పునః గాయకానాం గాయనానాం ముఖగతైః వక్త్రే
ప్రాప్తైః వేణుచిదేషు ముఖం క్షిప్వా గాయంతీతి ప్రసిద్ధిః. ఆగంతుకైః కల్పితైః
సహజైః స్వాభావికైశ్చ బహుభి రన్తేకై శ్చిదైః రంధ్రైః లఘీయాన్ భారహీనః
ఛిదస్థానీయకావస్థి రాంశాపగమాదితి భావః. వంశః వేణుః తదా హరికరగ్రహణాను
భావాత్ హరేః కృష్ణస్య కరేణ గ్రహణం స్వీకారః తస్య అనుభావాత్ ప్రభా
వాత్ శ్రుతిం శ్రవణం శ్రోత్యాణామితిభావః. ప్రాప్తస్సన్ ముదం సంతోషం
జనయతి ఉత్పాదయతీతి న చిత్రం నాదృతం. వేణో రచేతనత్వేన స్వతో మంజుస్వనా
భావేఽపి పరకీయవ్యాపారేణ వీణాదివత్కర్ణప్రియంకరత్వం నచిత్ర మిత్యర్థః.
వంశస్య శ్రోతృశ్రవణప్రాప్తిః స్వీయధ్వనిద్వారా సంభవతీతి బోధ్యమ్. న్యంగ్యాత్మనో
ముహు ర్గాయకానాం దూషకాణాం ముఖగతైః నిరన్తరం తై రుద్ఘోష్యమాణై రిత్యర్థః.
ఆగంతుకైః సహజైశ్చ బహుభిః ఛిదైః దోషైః లఘీయాన్ అతిలఘుః అశ్లాఘ్య ఇతి
యావత్. వంశః కులం తదా హరికరగ్రహణానుభావాత్ హరే రస్మిన్ వంశే పాణే
గ్రహణ ప్రభావాద్దేతోః శ్రుతిం ప్రాప్తస్సన్ శ్రుతస్సన్ ముదం జనయతీతి న చిత్రమ్.
అత్యల్పేఽపివంశః మహద్భి స్సహ సంబంధా చ్ఛ్లాఘ్యతరో భవతీతి కిం పునర్న రిసం
బంధాదితి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. గాయకానాం దూషకాణాం సంసర్గాదితి
శేషః. ఆగంతుకై రభ్యస్తైః సహజైశ్చ ముఖగతైః బహుభి శ్చిదై ర్దోషైః అవాప్త్య
వచనరూపై రిత్యర్థః. లఘీయాన్ దుష్టో వంశః లక్షణయా తదుద్ధారకః పురోఽభిధీ
యతే హరికరగ్రహణానుభావాత్ భగవతా హస్తేన స్వీకారానుభావాద్దేతోః భగ
వతా దత్తాభయత్వాదితిభావః. శ్రుతిం వేదం ప్రాప్తస్సన్ ముదం జనయతి అతా
త్పితుః ఇతి న చిత్రమ్. ధ్రువస్య శిరసి భగవతా హస్తే దత్తే యథా న సర్వజ్ఞోఽభవ
దేవ మన్యోఽపి భవేదేవేతి నాత్యాశ్చర్యవిషయం కిచ్చిదపీతి భావః. 112

గ॥ తదైవ గోరూపధారి ప్రలంబనామా నిశాచర స్సంకర్షణ మభిభూయ
ధేనుకసిద్ధి మలభత.

తదేతి॥ తదైవ గోరూపధారి గోస్వరూపభృత్ ప్రలంబ ఇతి నామ ఆఖ్యాయస్య సః
నిశాచరః రాక్షసః సంకర్షణం రామ మభిభూయ తిరస్కృత్య తేన సహ యుద్ధ్యే
త్యర్థః. తమధిక్షిప్యేతి వా అర్థః ధేనుకసిద్ధిం ధేనుకాసురప్రాప్తఫలమిత్యర్థః. మృతి
మితి యావత్. అభజత ప్రాప. 113

గ॥ తదను దండహ్యమానదావానలజ్వాలామాలావలయితేషు గోపాలేషు
తదన్వితీ॥ తదను ప్రలంబనాశనానన్తరమ్, గోపాలేషు వత్సపాలేషు దండహ్యమానస్య

విశేషేణ దహతః దావానలస్య దావాగ్నేః జ్వాలామాలాభిః శిఖాపఞ్జిభిః వలయై
తేషు వేష్టితేషు సత్సు.

114

శ్లో॥ హా కృష్ణ హారామ హేదయాపయోధే
దీనార్తిహారి శరణం భవేతి
ఆర్తప్రణాదం కురరీవిరావ
సరూప మేషా మశ్రుణో న్మురారిః.

హేతి॥ హాకృష్ణ హారామ హేదయాపయోధే కరుణాసముద్ర హేదీనార్తిహారి
దీనానా మనాథానా మార్తి పీడాం హరతీతి తద్ధానీ తస్య సంబుద్ధిః. యద్వా
దయాపయోధే దీనార్తిహారి హారామ హాకృష్ణ ఇతి రామకృష్ణయో ర్విశేషణ
ద్వయ మన్వేతవ్యం. శరణం రక్షణో భవ ప్రార్థనాయాం లోట. పృథగ్జనానా
మస్మాదృశోనామపి కేవలం ప్రాణిషు కదాచిద్దయా వర్తతే తదవసామత్యన్తు
నాస్తీతి తత్సామర్థ్యోద్బోధనార్థం దీనార్తిహరినితి. ఇత్యేవం రూపం ఏషాం గోపా
లానాం సంబంధినం కురరీవిరావసరూపం పక్షిధ్వనితుల్యం ఆర్తప్రణాదం దీనారవం
మురారిః కృష్ణః అశ్రుణోత్ శ్రుతవాన్.

115

శ్లో॥ శ్రీపతి శ్చితవాత్సల్యా త్కల్పాంతదహనోపమమ్
తదా యోగబలా ద్వహ్ని ముపసంహరతి స్మ తమ్.

శ్రీపతి రితి॥ శ్రీపతిః కృష్ణః శ్రియో లక్ష్మ్యోః మాయాః పతి ర్నియన్తేతి పరమేశ్వర
త్వాభిప్రాయగర్భమిదమ్. శ్రితేషు ఆశ్రితేషు వాత్సల్యాత్ సేహాద్వేతోః తదా
తదానీం యోగబలా న్మాయాసామర్థ్యాత్ కల్పాంతదహనోపమం ప్రళయానల
తుల్యం తం వహ్నిం దావాగ్ని ముపసంహరతిస్మ పపౌ లట్ సే ఇతి లిడతేలట్.

అవ॥ ఇతరై రిత్యాదిభి శ్చతుర్భి ర్వర్షర్తుం వర్ణయతి.

శ్లో॥ ఇతరై స్సమమేవ సన్నిధిస్థా
కిమువరా అపి తాపితాతపేన
యదసో స్తనిత చ్చలాదటంతి
రుదతీ వృష్టిమిషా త్తదావిరాసీత్.

ఇతరై రితి॥ సన్నిధిస్థా గ్రీష్మానస్తరభావిత్యా త్సమీపస్థా వర్షా అపి ప్రావృడపి
గ్రీష్మతాపహరణక్షమావీత్యపేరర్థః ఇతరై స్సమమేవ ఇతరా ఇవేత్యర్థః తాపేన
గ్రీష్మేణ తాపితా సంతాపితా కిము ఇత్యుపమాసంసృష్టోత్ప్రేక్షా. ఇయం చ
ప్రావృట్టాపోత్ప్రేక్షా సన్నిధిస్థేతి పదార్థాహేతుకత్వా త్కావ్యలింగసంక్షిప్తా
ప్రేక్షోత్ప్రేక్షాం సిద్ధవత్కృత్యవదతి. యదసావీతి యద్యస్మా దసో వర్షాః తదా గ్రీష్మా
వసానే స్తనితచ్ఛలాత్ గర్జితవ్యాజాత్ రటన్తీ శబ్దాయమానా సతీ వృష్టిమిషా
రుదతీ సతీ వర్షవ్యాజా దశ్రువిమోచనంకు ర్వ నీ సతీత్యర్థః. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే
ఇతి ధాతో శ్చిత్రంతాత్ ఋన్నేభ్య ఇతి జీప్. ఆచ్ఛినద్యో రితి నుమ్వికల్పః. ఆవిరాసీ

దావిర్భూవ. సంతప్తా హి నార్యః ఉచ్చైర్విలపన్తో రుదన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. పూర్వ
వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన హేతునా సమర్థనాత్ కావ్యలింగమ్. 117

శ్లో॥ నామోదితం తదా కిం వా కాదంబోన్మేషవైభవైః

చిత్రం తథాపి నామోదః కాదంబోన్మేషజో నృణామ్.

నామోదితమితి॥ తదా నర్నాకాలే కాదంబోన్మేషవైభవైః కాదంబః కదంబకుసుమ
సంబంధీ ఉన్మేషో వికాసః తస్య వైభవైః సమృద్ధిభిః కింవా నామోదితం నసురభితం
సర్వమపి సురభితమేవేత్యర్థః. తథాపి సర్వస్య సురభితత్వేపి నృణాం కాదంబోన్మే
షజః కదంబకుసుమవికాసజన్యః ఆమోదః పరిమళః న నాసీదితి చిత్రం విరుద్ధత్వాత్
కాదంబః కలహంసాః తేషా మున్మేషః విజృంభణం తస్మా జ్ఞాయతే ఇతి తజ్జః
తజ్జన్యః ఆమోదః హరం నేతి విరోధపరిహారః. 'కాదంబః కలహంసస్స' దిత్వమరః.
వర్నాకాలే హంసానామార్తిసంభవా న్నతత్సంచార ఇతి భావః. విరోధాభాసా
లంకారః. 118

శ్లో॥ యదాగతి రయోగార్తవధూజనవినాశినీ

ప్రావృషి ప్రసృతో వాతః కుత స్సోయం సదాగతిః.

యదాగతి రితి॥ యదాగతిః యస్య వాయో రాగతి రాగమనం అయోగార్తవధూ
జనవినాశినీ అయోగేన వియోగేన అర్తస్య దుఃఖతస్య వధూజనస్య స్త్రీసమూహస్య
వినాశినీ నాశకరీ వార్షికమేఘసకాశా దాగత శీతోవాయు ర్విరహోద్దీపక ఇతి
తత్సర్వేన వియోగినీనాం దుఃఖాతిశయ ఇతిభావః. ప్రావృషి వర్షాసు ప్రసృతః
చలితః సోఽయం వాతః విరహిజనమారకో వాయుః సదాగతిః సతీ ప్రశస్తా పరోప
కారార్థేతి యావత్. ఆగతిః ఆగమనం యస్య సః తథోక్తః వాయుఃమాతరిశ్వా
సదాగతి రిత్వమరా ద్వాయో సదాగతిపదవాచ్యత్వం స్పష్టమ్. కుతః కథం
భవతి దురాగతి రేవ భవతితిభావః. 'నిరుక్తిరలంకారః నిరుక్తి ర్యోగతో నామా
మన్యార్థత్వప్రకల్పన' మితిలక్షణాత్. సదా సర్వదాగతిః ప్రసారోయస్యేతి పుష్పత్వా
సదాగతిశబ్దః ఇతఃప్రాగ్వాయా వర్తతే అథునాతు అన్యార్థత్వప్రకల్పనేన తద్విఘటిత
మితి లక్ష్యే లక్షణ సమన్వయః. 119

శ్లో॥ మలినోఽప్యతిచంచలోఽపి మేఘః

కలయన్ సత్సు తిరస్క్రియాం సదాపి

విషపూరమయాశయోఽపి దీనైః

ప్రేణుతః కైశ్చన జీవనప్రదానాత్.

మలిన ఇతి॥ మలినోఽనీలః పావీచ అతిచంచలః అధికవిద్యుత్ 'విద్యుచ్ఛంచలా చప
లాపి చేత్యమరః. అత్యంతచపలచితైశ్చ సత్సు నక్షత్రేషు విషయే తిరస్క్రియా
మాచ్ఛాదనం సదా సర్వదా కలయన్ కుర్వన్నపి సత్సుసాధుషు తిస్క్రియాం పరి
భవం సదా కలయన్నపీచ విషపూరమయాశయః ఉదకపూరితాభ్యంతరః గరళ

ప్రవాహప్రచురచిత్తశ్చ అతిక్రూర ఇతి యావత్ ఏవం భూతోఽపి మేఘః జీవన
ప్రదానాద్ధేతోః ఉదకదానాత్ జీవనం జీవికా ధనాదిరూపా వృత్తి రితియావత్.
తస్య ప్రదానాదితిచ దీనైః కృపణైః దరిద్రైశ్చ కైశ్చన పురుషైః ప్రణతః స్తుతః
దుష్టోఽపి దానేన కీ ర్యతే ఇతి భావః. శ్రేమాలంకారః. నాసౌ ధ్వనిః మేఘ ఇతి విశేష్య
స్యశిష్టత్వాభావాత్. కించ ఏవం విధోఽపి మేఘో దీనైః ప్రణత ఇతి వాక్యాత్తస్య
జీవనప్రదానాదితి పదారహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్. కించ మలినోఽపీత్యాదిషు
ప్రతీతస్య పాః త్యాదివిరోధస్య నీలత్వాదిభిః పరిహారా ద్విరోధా భావః. 120

అన॥ గర్జితై రిత్వాదిభి స్త్రిభి శ్శరదం వర్ణయతి.

శ్లో॥ గర్జితై స్తరితా మస్య తటిద్భి ర్భీషితామపి

సర్వంసహం సిరాం నేతుం ప్రసాదం శరదాయయా.

గర్జితై రితి॥ అస్య మేఘస్య గర్జితైః స్వనితైః తరితా మధిషీష్టాం తథా అస్య తటిద్భిః
విద్యుద్భిః భీషితామపి భీతిం గమితాంచ సర్వంసహం తథాపి సర్వంసహం సర్వంమేఘ
కృతంపరిభవం సహాతే ఇతి సర్వంసహ తాం సర్వంసహ వసుమతీ త్యమరా త్సర్వం
సహశబ్దవాచ్యాంచ సిరాం భూమిం ప్రసాదం విమలత్వం నేతుం గమయితుంనయతి ర్ద్వి
కర్మకః శరత్ ఋతుః ఆయయా ఆజగామ వర్షాసు పంకాదికలుషితాభూమి శ్శరదా
గమే ప్రసన్నా భవతీతి భావః. అత్ర భర్తా పరుషోక్త్యాదిభి స్తరితాం భూవిక్షేపాదిభి
ర్భీషితాం తథాపి తత్సర్వం సహమానాం కాంచన వధూ మరునేతుం కాంచన సఖి
ఆయయా వితి ధ్వన్యతే. తేన సమాసోక్తి రలంకారః. సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః
ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్యచేదితిలక్షణాత్. సర్వంసహేత్యత్ర నిరుక్తిరలంకారః. 121

శ్లో॥ ప్రతి పన్నఘనాగమాంతభాగో

విమలీభూత జలాశయో విపంకః

సమశద్యత మధ్యమోహి లోక్

న తదానీం కథ మావిరస్తు హంసః.

ప్రతిపన్నేతి॥ మధ్యమో లోకః స్వర్గపాతాళమధ్యస్థో లోకః భూలోక ఇత్యర్థః. ప్రతి
పన్నఘనాగమాంతభాగః ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః ఘనాగమస్య మేఘాగమస్య ప్రావృష
ఇతి యావత్ అంతభాగః అవధిః యేన స తథోక్తః నివృత్తవర్షాకాల ఇత్యర్థః. విమలీ
భూత జలాశయః విమలీభూతాః నిర్మలాః జలాశయాః ప్రాదాః యస్మిన్ సః
విపంకః కర్దమరహితః ఏవంవిధ స్సమశద్యత హి అభూత్ ఖలు. తదానీం హంసః
పక్షివిశేషః కథం కుతో నావిరస్తు నప్రాదుర్భవతు కిన్తు హంసప్రాదుర్భావ శ్శరద్యు
చిత ఏవేతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు మధ్యమః సత్వజ్ఞః నాపి ప్రాజ్ఞః కిన్తు మధ్యస్థో జ్ఞానాధి
కారీత్యర్థః. లోకః జనః ప్రతిపన్నః ప్రాప్తః జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ఘనః అధికః ఆగమాంత
భాగః వేదాంతభాగః యేన సః తథోక్తః ఇతః పూర్వ మధితవేదవేదాంగత్వాదిదానీం
వేదాంతజ్ఞానం సౌలభ్యేన జాతమితి భావః. అతఏన విమలీ భూతజలాశయః విమలీభూతః

అత్మతత్త్వ పరోక్షజ్ఞానేన నిర్మలః లరయో రభదాత్ జడః వేదాంత శాస్త్రాధిగమో
త్సార్వ మపరిశుద్ధః ఆశయః అన్యఃకరణం యస్య సః ఇతః ప్రాగ్జడాశయః ఇదా
నీస్తు విమలాశయ ఇతి భావః. అత ఏవ విపంకః నిష్పాపః జ్ఞానాగ్ని స్సర్వకర్మాణి
భస్మసాత్కురుతేద్దునేతిగీ తావచనాత్. ప్రాక్తన సర్వపుణ్యపాపాత్మకకర్మసంచయం
నాశయిత్వా ఉత్తరత్రాపి జన్మహేతుభూత పుణ్యపాపసంబంధం నిర్మూలం నాశ
యన్నితి భావః. ఏవంవిధ స్సమపద్యత హి జాతః ఖలు తదానీం హంసః పరమాత్మా
కథం నావిరస్తు బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్సాదేవేత్యర్థః. 122

శ్లో॥ పక్షపాత స్తదా నీల కంఠై కవిషయో భవత్
వాసుదేవే పరం రక్తా తథాపి సకలా మహీ.

పక్షపాత ఇతి॥ తదా శరది పక్షపాతః స్నేహః నీలకంఠై కవిషయః నీలకంఠః శివ
ఏవ ఏకః ముఖ్యః విషయః గోచరః యస్య స తథోక్తః అభవత్ శివే ఏవ పక్ష
పాతః సత్త్వస్యదేవతాయా మితిభావః ఇతి విరోధార్థః. పక్షపాతో గరుద్గళనం నీల
కంఠః మయూరః ఏవో విషయః యస్య స తథోక్తః అభవత్ శరది నీలకంఠానామేవ
పక్షిగళనం సత్త్వస్యపక్షిణా మితిభావః ఇతి పరిహారః. తథాపి శివపక్షపాతే సత్త్వపి
తథావేతి చ సకలా సర్వా మహీమహీశబ్దేన తద్వర్తినో జనా లక్ష్మ్యనే వాసుదేవే పరం
శ్రీకృష్ణే ఏవ రక్తా అనురక్తా అభవదితి పూర్వేణాన్వయః. విరోధాభాసాలంకారః

గ॥ తదను శరది వ్యతీతాయామ్.

తదను తతః శరది వ్యతీతాయా మతిక్రాంతాయాం సత్యామ్.

శ్లో॥ సంతప్తా సుదృశ స్తదా వ్రజగతా శ్చిత్తోద్భవవ్యాధిభి
ర్మన్వానా హరి మంతరేణ విరసం సంసార సంసేవనమ్
కుర్వాణా గుణవర్ణనం ప్రతిముహు ర్గేయాః కథాసంతతేః
కిం వా సాధన మంతరంగ మితి తత్రాప్తా విచారాకులాః.

సంతప్తా ఇతి॥ తదా హేమ స్తబ్దుతప్రాదుర్భావే వ్రజగతాః వ్రజనివాసిన్యః సుదృశః
స్త్రియః అనేన శోభనే దృశౌ యాసాంతా ఇతి పృథ్వత్త్వా నారీణా మాసాం
సాతదర్యాతిశయో వ్యజ్యతే. చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః మన్మథరుజాభి సుంతప్తాః భృశం
తప్తా స్సత్యః హరిం కృష్ణ మన్తరేణ వినా శ్రీకృష్ణభర్తృకత్వవ్యతిరేకేణేత్యర్థః
శ్రీకృష్ణసంభోగం వినేతి పరమార్థః. సంసారసంసేవనం సంసారసేవా విరసం వ్యర్థ
మితి మన్వానాః భగవత్సంభోగం వినా సంసారాసక్తి ర్వ్యర్థేతి మత్వేత్యర్థః ప్రతి
ముహుః ముహుర్ముహుః గుణవర్ణనం శ్రీకృష్ణగుణకీర్తనం కుర్వాణాః కుర్వన్యః
అనేన ప్రలాపోనామావస్థావిశేష స్సూచితః. ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప
ఉదాహృత ఇతి లక్షణాతో కథాసంతతేః కథాసమూహస్య కర్మణి షష్ఠీ అర్థాత్పూర్వ
ష్టస్యైవ గేయాః గాయన్యః భవ్యగేయేత్యాదినా కర్తరి నిపాతః తత్రాప్తా

శ్రీకృష్ణప్రాప్తివిషయే అన్తరంగం ముఖ్యం క్షీప్రసిద్ధికరమిత్యర్థః సాధనం
నికాయః కాయమానం నామ ఉష్ణకాలే తృణాది వ్రతాదికం కింవా కిమితి విచారా
కులాః చింతాసంకులాః జాతా ఇతిశేషః. కేన వా వ్రతేన కృతేన సతా అస్మాకం
శ్రీహరిః పతి ర్భవేతిది విచారాక్రాంతా బభూవురితి భావః అత్ర హరిసంపర్కం
వినా సంసారస్య అరమ్యత్వ కథనా ద్విన్ోక్తిరలంకారః. వినోక్తి శ్చేద్వినా కించి
త్ప్రస్తుతం హీన ముచ్యతే ఇతి లక్షణాత్. వ్యంగ్యార్థస్తు. తదా వ్రజగతాః సుదృశః
శోభనా దృక్ జ్ఞానం యేషాస్తే సుదృశః సుధియః చిత్తోద్భవవ్యాధిభిః. మనోజన్య
కామాదిదుఃఖైః కామాదీనా మ్మనోధర్మత్వాదితి భావః. సంతస్తా స్సంతః. నిర్విణ్ణా
భూత్వేత్యర్థః. హరిం భగవన్త మన్తరేణ తద్ధ్యానం వినేత్యర్థః. సంసారసంసేవనం
విరసం మన్వానాః సంసారిణామసి జవకాదీనాం సంసారావిరోధేన హరిభజనస్య
కృతత్వాత్. సంసారేపి హరిభజనమేవ కర్తవ్యమితి భావః. ప్రతిముహుర్గుణవర్ణనం
సత్యకామత్వాదిభగవద్గుణకీర్తనం కుర్వాణాః కథాసంతతేః మత్స్యద్యవతారీకృత
వేడాహరణాదితివృత్తాంతసమూహస్య గేయాః గాయకాః ఏతావతా భక్తివిషా
భూత్వేతి సిద్ధమ్. తత్రాప్తౌ షరబ్రహ్మసాక్షాత్కారే అన్తరంగం ఇతరానపేక్షం
ముఖ్యమితి యావత్. సాధనం కింవేతి విచారాకులా జాతాః. భక్తిరపి జ్ఞానద్వా
రైవ మోక్షహేతు ర్నసాక్షాదితి స్వానుష్ఠీయమానాయా భక్తే ర్భూరింగసాధ
నత్వా దన్తరంగసాధనం జ్ఞానం కీదృశం కథం వానుష్ఠేయమితి తత్రవిచారం
కృతవన్త ఇతి భావః—

124

శ్లో॥ నాథ ప్రైజగతాం నాథో హరి రస్మాక మస్త్వితి
హైమన్తే ప్రథమే మాసి చక్రుః కాత్యాయినీవ్రతమ్.

నాథ ఇతి॥ త్రి జగతాం త్రిలోకానాం నాథః ప్రభుర్హరిః కృష్ణః అస్మాకం నాథః
పతిః ప్రభురితి చ అస్తు భవతు, ఇత్యేవం సంకల్పేతి శేషః. హైమన్తే హేమన్త
ముతుసంబంధిని. సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చేతి తలోపః. ప్రథమే పూర్వస్త్రి
మాసి మాసే అర్ధనాగర్ణశీరే కాత్యాయినీవ్రతం కాలీవ్రతం చక్రుః కృతవత్యః.
సుదృశ ఇతి పూర్వశ్లోకా త్కర్తృపదమన్వేతవ్యమ్. అత్ర త్రిజగతాం నాథస్య
హరేః జగదన్తఃపాతినాం గోపికానామపి వ్రతానుష్ఠానాత్ ప్రాగేష నాథత్వాత్
పున స్తన్నాథత్వార్థం వ్రతానుష్ఠానం విష్టపేషణమితి విరోధః తస్య నాథో భక్తేత్య
ర్థవర్ణనా త్పరిహార ఇతి విరోధాభాసాలంకారః ప్రతీయతే—

125

గ॥ అనన్తర మభ్యర్చ్య చ భగవతీం భవానీం వివిధోపచారై రేష
మస్తాముః.

అనన్తరమితి॥ అనన్తరమ్ వ్రతానుష్ఠానాన్తనరమ్. భగవతీం మాధుణ్యనిలయాం
భవానీం భవస్యపత్నీం ఇద్ద్రీవరుణభవేత్యాసుక్ జీమ్ చ పార్వతీ మిత్యర్థః వివి

ధోపచారైః మధుపర్కాదిబహువిధోపచారై రభ్యర్చ్య పూజయిత్వా. ఏవ
వక్ష్యమాణప్రకారేణ అస్తామః. స్తుతిం చక్రః ఘ్నక్ష్ స్తుతావతి ధాతో ర్లుజ్-126

X|| తథాహి.

తథాహీతి|| స్తుతిప్రకారమేన ప్రతిపాదయతి కవిత్యర్థః.

అవ|| అథ. నాళీకద్యుతీత్యాదిభి ర్నవభిః స్తుత్వా దశమేన స్వాభీప్సితం
ప్రార్థయన్తే,

శ్లో|| నాళీకద్యుతిపశ్యతోహర మదస్త్యత్పాదపంకేరుహం
వందే. యన్మకరందబిందులహరీదైన్యానలధ్వంసినీ
యత్కేళీకలహేషు విశ్వజననిత్రాసా న్నతశ్శంకర
శ్చుడాపీడసామద్యుతీస్రుతసుధాధారాభి రాసించతి.

నాళీకద్యుతిరితి|| హేవిశ్వజనని లోకమాతః అదః ఏతత్ మన్మనోగత మిత్యర్థః
పరిదృశ్యమాన మర్చానిగ్రహగత మితివా నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరం లోకస్య
పశ్యత స్సతః తదీయవిత్రం హరతీతి పశ్యతోహరః నాడిందమాదిః ప్రసిద్ధ శ్లోరః
నాళీకస్య కమలస్య సంబంధినీనాం ద్యుతీనాం కాన్తీనాం పశ్యతోహరం చోర
మపహరారమితి యావత్ నాళీకా దప్యధికద్యుతిమ దిత్యర్థః అత్రనాళీకస్య పశ్యత
స్సతః తదీయాం ద్యుతిమేవ విత్రం హరతీతి నాళీకద్యుతిపశ్యతోహర మిత్యఖండార్థః
అచేతనస్య నాళీకస్య దర్శననాసంభవాత్. దర్శన మత్ర లక్షణయా వికసనమేవ తతశ్చ
ఉత్పల్లనాళీకద్యుతిహర మితి లబ్ధమ్ స్ఫుటకమల సదృశమితి యావత్. త్వత్పాద
పంకేరుహం తన చరణరూపం కమలం నచాత్ర ఉపమితనమాస ఇతి భృమితవ్యం
నాళీకేతి ఏశేషణేన సహ పౌన రుక్త్యాపత్తేః యన్మకరందేతి వక్ష్యమాణవాక్యాత్
నన్వయాపత్తేశ్చ సహి చరణే మకరందబిందులహరీ వర్తతే ఇదంచ పాదరూపితం
కమలం నలోకసాధారణం. కీన్తు లోకవిలక్షణమ్ అన్యథా నాళీకద్యుతిపశ్యతోహరత్వా
సంభవాత్ లోకసాధారణం కమలం సహి స్వేతరకమలద్యుతిం హర్తుం క్షమతే ఇతి
వందే సమస్కరోమి ప్రత్యేకాభిప్రాయో ఏకవచననిర్దేశః సమస్కరోద్దిష్టఫలం
వ్యంజయన్తి తచ్చరణరూపితం కమలధర్మవిశేషం ప్రస్తాతి యదితి యస్య సుతం
కమలస్య సంబంధినీ మకరందబిందులహరీ మధుపృష్టప్రవాహః పాదగతలావణ్య
ప్రవాహ ఏవ నిగీర్ణాధ్యవసాన లక్షణాతిశయోక్త్యా మకరందబిందులహరీ త్వేన నిర్మూల
ఇతి జ్ఞేయమ్. దైన్యానలధ్వంసినీ దైన్యం దీనత్వం. దుఃఖమితి యావత్ దారిద్ర్యమితి
ప్రతీయతే తదేవానలః అగ్నిః తస్య భ్వంసినీ నాశకరీ భవతీతిశేషః పార్వతీచరణార
విందసాందర్యం మనసి లగ్నం చేత్సర్వదుఃఖశాన్తి ర్భవతి ఐశ్వర్యహేతుత్వా
త్సర్వదారిద్ర్య నివృత్తిశ్చ భవతీతి ప్రస్తుతార్థః మకరందస్య జలవికార త్వేన తన్నివార్య
తోపయోగితయా అనలవ త్సంతాపకర త్వేనచ దైన్యే అనలత్వం రూపితమ్. ఏతే

అనాథత్వప్రియుక్త మస్మద్దైన్య మపహర్తుం త్వచ్ఛరణారవిందవందన మితి సూచితమ్
 కేళీకలహేషు ప్రణయకలహేషు త్రాసా ద్భయూద్ధేతోః యత్సాదారవిందం కర్మ
 నతః నమ్రస్సౌ శంకరః శివః చూడాపీడహిమమృతస్రుతసుధాధారాభిః చూడాయా
 మాపీడః భూషణం చూడాపీడః మకుటాలంకార ఇత్యర్థః. సచాసౌ హిమమృతి
 శ్చంద్రః తస్మాత్ స్రుతాభి స్రవస్తీభిః సుధాధారాభిః అమృతాసారైః ఆసించతి
 ఆసమంతా త్సించతి ఏతేన పార్వత్యా శ్చిరం ప్రసాదాభావో వ్యజ్యతే తేన చ శివేన
 మహా నపరాధః కృత ఇతి వ్యజ్యతే. ఏతేన యథాత్వం స్వాధీనభర్తృకా తథాస్మానపి
 కుర్వతి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే. 127

శ్లో॥ మాత స్తాతి చతుర్ముఖః ప్రణమతి ప్రాచీనబర్హిర్ముహు
 ర్వాచప్తే మురళాసన స్తవ గుణా న్మందారమాల్యోపమాన్
 ఇతం పార్శ్వచరోక్తిభిః కథమపి వ్యాపారయంతీ దృశః
 ప్రాంతే కాచన మోహిని విజయతే లీలాశుకైకాయనా.

మాతరితి॥ హేమాతః రక్షకత్వగుణయోగా న్మాతృత్వ వ్యపదేశః. యద్వా ప్రకృతి
 పురుషయో ర్జగత్కారణత్వేన ప్రకృతి ర్జగతో మాతైవేతి కృత్వా ప్రకృతిస్వరూప
 త్యా ద్వా చతుర్ముఖః బ్రహ్మ స్తాతి స్తుతిం కరోతి ప్రాచీనబర్హి రింద్రః ప్రణమతి నమ
 స్కరోతి మురళాసనః విష్ణుః మందారమాల్యోపమాన్ మందారపుష్పమాలా
 తుల్యాన్ తద్వన్మధురానిత్యర్థః. తవ గుణాన్ ముహు రత్యర్థం వ్యాచప్తే కీర్తయతి. ఇత
 మేవంరూపాభిః పార్శ్వచరోక్తిభిః ఆనుచరవచనైః కథమపి అతికృచ్ఛ్రిణ ప్రాంతే
 పరిసరదేశే దృశః దృష్టిః వ్యాపారయంతీ ప్రేరయన్తి పశ్యన్తిత్యర్థః లీలాశుకైకాయనా
 లీలాశుకః విలాసకీరః ఏకం ముఖ్య మయనం స్థానం మనస ఇతి భావః యస్యాస్మా
 తథోక్తా శుకైకాగ్రచిత్రేత్యర్థః. ఆయమేవ బ్రహ్మాదికృతస్తుత్యాద్యనుసంధానాభావస్య
 హేతురితి పరికరాలంకారః. కావ్యలింగం వా. కాచన అనిర్వచనీయా మోహిని తే
 జగన్మోహకరీ అర్థా త్సార్వతీ విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే. అత్ర బ్రహ్మాదిభి రపి
 స్తూయతే ఇతి పరమేశ్వరీభావః పార్వత్యా స్పృష్టః తత్కృతస్తుత్యాది వ్యప్యస్యా
 ఆదరో నాస్తితి ధ్వనితత్వేన అతిగాంభీర్యం వ్యజ్యతే లీలాశుకేత్యనేన దీనకృపాభుత్వం
 వ్యజ్యతే తేన చ బ్రహ్మాది స్తుత్యాదిక మప్యననుసన్ధాయ యథా కేవలకృపయా
 లీలాశుకం వినోదయతి తద్వ దస్మానపీతి ప్రార్థనా వ్యజ్యతే. 128

శ్లో॥ ఆనందాశ్రుధురీపరీతనయనా స్సంపుల్లరోమచ్ఛటాః
 స్వేదాపూరితగద్గదధ్వనిభృత స్సంక్షీణవేద్యాన్తరాః
 ధన్యాః కేచన చిన్మయీం పశుపతే రానందకందాయితా
 మంబ త్వా మనుచింతయంతి కరుణాకల్లోలిసి మాదరాత్.

ఆనందేతి॥ హేమంబ మాతః ఆనందాశ్రుధురీపరీతనయనాః ఆనందబాష్పసంతానవ్యాప్త
 నేత్రాః నేత్రాభ్యా మానందాశ్రుణి మంచన్త ఇత్యర్థః సంపుల్లరోమచ్ఛటాః

ప్రహృష్టరోమపజ్జయః సంజాతరోమాంచా ఇత్యర్థః స్వేదాపూరితగద్గదధ్వని
 భృతః విశేషణద్వయ మిదం అన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం సమాసః. స్వేదేన
 ఘర్మజలేన ఆపూరితాః వ్యాప్తాః తథా గద్గదధ్వనిం గద్గదస్వరం విభ్రతీతి గద్గద
 ధ్వనిభృతః స్వేదాపూరితా శ్చ తే గద్గదధ్వనిభృతశ్చ తథోక్తాః సంక్షేణవేద్యా
 స్తరాః సమ్యక్ క్షేణం నష్టం వేద్యాస్తరం అన్య ద్వేద్యం. ఇతరవిషయ ఇతి
 యావత్ యేషాస్తే ఇతరవిషయజ్ఞానశూన్యా ఇత్యర్థః. త్వదేకాయ త్తచిత్తా ఇతి
 యావత్ ఏవం విధాః అత ఏవ ధన్యాః కృతార్థాః కేచన సుధియః కేచనేత్యనేన
 ఏవంవిధానాం నిష్క-పటభక్తానాం విరళత్వం సూచ్యతే కరుణాకల్లోలినిం దయా
 తరంగిణీం కరుణానిధిమితి యావత్ పశుపతే శ్శివస్య ఆనందకందాయితాం కందో
 వృక్షాదిమూలేచేతి ణోశా దత్ర ఉపచారేణ కేవలమూలార్థే కందశబ్దో వర్తతే
 ఆనందస్య కందో మూల మానందకందః తద్వదాచరితాం తథోక్తామ్ శివస్య ఇయమేవ
 సుఖహేతు రితి భావః. యద్వా ఆనందకందః పరమానందః తద్వదాచరితాం తథో
 క్తాం శివస్య పరమానందమయీ మిత్యర్థః. సచ్చిన్మయశివ స్సాక్షో త్తస్మాన్మయమయీ
 శివేతి వచనాత్. సచ్చిద్రూపే బ్రహ్మణి శివే ఉపలభ్య ఆనందః పార్వత్యేవేతి భావః
 పరబ్రహ్మణ సుచ్చిదానందాత్మకత్వాత్ సచ్చిద్రూపశ్శివః ఆనందరూపా శక్తిశ్చ ఉభా
 వపి బ్రహ్మశబ్దవాచ్యావితి నిష్కర్షః. చిన్మయీ చిత్ చేతనం జ్ఞానమితి యావత్
 తత్ప్రచుర ముచ్యతే యస్యాం సా చిన్మయీ ప్రచురజ్ఞానా సర్వజ్ఞేతి యావత్
 తాం యద్వా చిదేవ చిన్మయీ స్వాధే మయట్ జ్ఞానస్వరూపిణీత్యర్థః. తాం ఏవం
 విధాం త్వాం ప్రత్యగ్రూపిణీం త్వమిత్యర్థః ఆదరాత్ ప్రీత్యా అనుచిన్తయ స్తీ
 ధ్యాయ స్తీ నిర్వికల్పసమాధా వనుభవ స్తీతి భావః. యద్వా వస్తుత శ్చిన్మయీం
 పశుపతే రానందమూలభూతాం సరూపామేవ త్వా మనుచిన్తయ స్తి మనసి తవ
 రూపం కల్పయిత్వా ధ్యాయ స్తీతి భావః.

129

శ్లో॥ మురాంతకపురాంతకప్రభృతయో దయామేదురా
 న సంతి కిము దేవతాః ప్రణుతలాలనాలసాః
 తథాపి మమ మానసం కలితకల్పవల్లీనిభే
 దయారసమయాశయే మహసి శంకరాహ్లాదిని.

మురాంతకేతి॥ దయామేదురాః కరుణారసభరితాస్తాః కరణ ఇత్యర్థః అత ఏవ ప్రణుత
 లాలనాలసాః భక్తోల్లాసనచతురాః మురాంతకః విష్ణుః పురాంతక శ్శివః మురాం
 తక పురాంతకౌ ప్రభృతీ ఆదీ యేషాస్తే తథోక్తాః దేవతాః సిత్యస్త్రీలింగోఽయమ్.
 దేవా ఇత్యర్థః న సన్తి కిమ్ సన్త్యేవ తథాపి తేషాం సత్త్వేపి మమ మానసం మనః
 కలితకల్పవల్లీనిభే కలితా స్వీకృతా కల్పవల్లీనిభా కల్పలతాసాదృశ్యం యేన తస్మిన్
 తథోక్తే ఆశ్రితాభీష్టప్రదానాత్సేకుమార్యాచ్చ కల్పలతాసమే ఇత్యర్థః దయారస
 మయాశయే దయారసమయః కృపారసప్రచురః ఆశయః అస్తాః కరణం యస్య తస్మిన్

యద్వా దయారసమయః కరుణారసవికారః ఆశయో యస్యేతి ఏవంశ్చ కృపారసఏవ
త్వదాశయాత్మనా పరిణత ఇతి ఫలితమ్. శంకరాహ్లాదిని శివసంతోషకే తత్రేయసి
భూతత్వాదితిభావః మహసి తేజసి స్వయంప్రకాశస్వరూపే ఇత్యర్థః అర్థాత్పా
శ్వత్వాం వర్తతే ఇతి శేషః. పర్యాయోక్త మలంకారః, ఏతేన “మహేశ్వరే వా
మహతా మధీశ్వరే జనార్దనేనా జగదన్తరాత్మని న వస్తుభేదప్రతిపత్తి రస్తి మే తథాపి
భక్తిస్థుణేన్దుశేఖరే” ఇతి భర్తృహరిశ్లోకానుగుణ్యేన మురాంతకాదీనాం సర్వేషాం
బ్రహ్మత్వావిశేషేషి పార్వత్యామేవ మమ భక్తి రితి సిద్ధమ్. 130

శ్లో॥ న కర్మ రచయామహే న చ తపాంసి శిక్షామహే
న దైవతముపాస్మహే న హృది కించి దాశాస్మహే
మహాః కిమపి మంగళం పరమమంగళానామపి
త్రిలోచనతపఃఫలం హృది విధాతు మీహామహే.

న కర్మేతి॥ వయం కర్మ న రచయామహే న కుర్మః తపాంసి న శిక్షామహే చ
నేవాభ్యస్యామః చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణతపోభ్యాసశ్రమం న ప్రాప్నుమ ఇతి భావః
దైవత మింద్రాదిదేవతాబృందం సమూహార్థే. యద్వా దేవతైవ దైవత మితి
స్వార్థే అర్థః. దేవతామిత్యర్థః నోపాస్మహే న సేవామహే ఇంద్రాదిదేవతోపాసనాం
నకుర్మ ఇత్యర్థః. హృది మనసి కించిదపి నాశాస్మహే న కాంత్యమః పరమమంగళానా
మత్యన్తశుభభూతానామపి వస్తునాం మంగళం శుభకరం మంగళహేతౌ మంగళ
శబ్ద ప్రయోగ బౌద్ధచారికః హేత్వలంకారః. హేతుహేతుమతోరై క్యే హేతుం
కేచిత్ప్రచక్షతే ఇతి లక్షణాత్. నేత్రానన్దేన చంద్రేణేత్యుదాహృతత్వాచ్చ త్రిలోచన
తపఃఫలం త్రిలోచనస్య శివస్య సంబంధినః తపసః ఫలం పరిపాకభూత మిత్యర్థః
కిమప్యనిర్వాచ్యం మహాః తేజః అర్థాత్పార్వతీం హృది హృదయే విధాతుం కర్తుం
సాపయితు మిత్యర్థః ఈహామహే ఇచ్ఛామః అత్ర కర్మాదికరణనిషేధోఽనుపపన్న
స్వభక్త్యతిశయే పర్యవస్యతీత్యాక్షేపాలంకారః. నిషేధాభాస మాక్షేపం బుధాః
కేచన మన్వతే ఇతి లక్షణాత్. అనేన కర్మతపోదేవార్చనాద్యపేక్షయా మానసికే
భగవద్రతి రధికేతి వ్యజ్యతే. పర్యాయోక్త మలంకారః. 131

శ్లో॥ తుషారగిరిసంభవం మఘవనీలనీలాలకం
కళాధరకళాధరం కలితలోలలీలాశుకమ్
దయామయమయామహే శరణ మిందుబింబాననం
ముదారుణమదారుణం కిమపి హారిహారం మహాః.

తుషారేతి॥ తుషారగిరిసంభవం తుషారగిరే ర్హి మవత స్సంభవ ఉత్పత్తి యస్యతత్
ఏతేన మణిమయశరీరత్వం వ్యజ్యతే. అనన్తరత్నప్రభవస్య యస్యేతి వచనాను
రోధేన హిమవతో మణిప్రభవత్వాత్తత స్సంజాతేయమపి తథామణిమయ్యేవ భవितు
మర్హతీతి సంభావనాయా స్ఫుశకత్వాత్ తుషారేత్యనేన తు శీతలత్వం వ్యజ్యతే

శారణగుణానాం కాశ్యే సంక్రమణస్యోచిత్యాత్ మఘచసీలనీలాలకం మఘోన్మః
 ఇన్ద్రస్య నీలాః ఇన్ద్రసీలమణయ ఇత్యర్థః. తద్వన్నీలాః అలకా శూర్ణ కుంభలా యస్య
 తత్ ఏతేన శిరసి ఇన్ద్రసీలమణిసమన్వయ ఉక్తః కళాధరకళాధరం కళాధరస్య
 చన్ద్రస్య కలాయాశ్శకలస్య ధరం ధారకమ్ ఏతేన చన్ద్రికాంతమణిసమన్వయో
 వ్యక్తః కలితలోలలీలాశుకం కలితః ధృతః లోత శ్చపల్ల లీలాశుకః విలాసకీరః యేన
 తత్ ప్రయోహి లీలార్థం కరే శుకం విభ్రజీతి ప్రసిద్ధిః. అనేన మరకతమణిసంబంధో
 వ్యక్తః అరుణం రక్తమ్ ఏతేన పద్మరాగమణిసమన్వయో వ్యక్తః హరిహరిః
 హరిణో మనోహరాః హారా మణిసృజః యస్య తత్ ఏతేన సాక్షాన్మణిసంబంధ
 ఉక్తః ఏవం తుషారగిరిసంభవమితి పదద్వనితం పార్వాత్యా నానావిధమణిమయత్వం
 స్పష్టం వ్యంజయిత్వా అథ శరణ్యగుణానామాహ దయామయమిత్యాదిభిః. దయా
 మయం ప్రచురదయమ్ అదాక్షణం సౌమ్యం ప్రసన్నమితి యావత్ ప్రసాదమేవ
 ప్రకటయతి ఇందుబింబానసమితి చన్ద్రబింబతుల్యముఖవదిత్యర్థః. ఉపమితసమాసో
 యమ్ బింబపదనిర్దేశబలాత్ ఇందోః పూర్ణత్వం వ్యజ్యతే న హి క్షీణేందోరస్తి
 వలయాకారః సంపూర్ణచంద్రవత్ప్రసన్న మత ఏవాహ్లాదకం చ అస్యా ముఖమితి
 భావః. కిమప్యనిర్వాచ్యం లోకోత్తర మిత్యర్థః. ఏతేన అప్రాకృతత్వం వ్యజ్యతే మహా
 ఘోషః అర్థాత్పార్వతీం ముదా సంతోషేణ శరణం రక్షక మయామహే భజామహే
 హరిహర మిత్యుక్తౌ హరిహరమ్ ఇతి పదద్వయం వా హరి మనోహరమ్ హర స్వేదం
 హరం శివసంబంధి ఇతి తదర్థః. పర్యాయోక్తాంకారః.

132

శ్లో॥ సుధామధువిధాధరే సవిధుఖండచూడాపదే

మహీయసి మహామహే మహసి పద్మరాగారుణే

నిమజ్జతు నమజ్జనప్రచురదైన్యదావానలే

మనో మమ మనోభవాహితమనో వినోదావహే.

సుధేతి॥ సుధామధువిధాధరే సుధాయా అమృతస్య మధునో మకరందస్య చ
 విధా రీతి రివ విధా యస్య సః తథోక్తః. అధరః అధరోష్ఠః యస్య. తస్మిన్
 అమృతమకరందరసతుల్యరసయుక్తాధరబింబవతీతి ఫలితార్థః. అత్ర అధరరసస్య సుధా
 మధువిధావత్త్వేన క్తవ్యే తథా అనుక్త్వా అధరస్త్వేన తన్వచనాత్సర్వోత్తయ
 మధరో రసమయ ఏవ న తు రసవ్యతిరేకాదస్త్యత్ర కోప్యంశ ఇతి ప్రతీయతే.
 సవిధుఖండ చూడాపదే విధో శ్చన్ద్రస్య ఖణ్డా శ్శకలం తేన సహితం సవిధుఖండం
 చూడేతిపదం చూడాపదం మకుటస్థాన మిత్యర్థః. సవిధుఖండం చూడాపదం యస్య
 తస్మిన్ తథోక్తే చంద్రశేఖరే ఇత్యర్థః. మహీయసి అతిమహతి మహామహి మహా
 అధికః మహాః ఉత్సవః యస్య తస్మిన్ మహోత్సవశాలినీత్యర్థః. యద్వా మహాన్
 మహాః యస్మాత్తస్మిన్ భక్తేభ్యో మహోత్సవప్రదాయకే ఇత్యర్థః. పద్మరాగారుణే
 పద్మరాగః అరుణమణిః తద్వదరుణం రక్తం తస్మిన్ నమజ్జనప్రచురదైన్య దావానలే

నమతః ప్రణతస్యజనస్య భక్తజనస్యేత్యర్థః సంబంధినః ప్రచురస్య అధికస్య దైన్యస్య
దుఃఖస్య వనతుల్యస్యేతి భావః. దావానలః దావాగ్నిః తస్మిన్. యద్వా దవో
వనం స ఏవదావః స్వార్థే అహ్. దైన్యరూపస్య దావస్య అనలః తస్మిన్ రూపకా
లంకారః. మనోభవాహితమనో వినోదావహి మనోభవాహితః మన్మథాంతకశ్చివః
తస్య మనసః చిత్తస్య వినోదమావహతి సంపాదయతీతి తథోక్తం తస్మిన్ మహాసీ
తేజసీ పార్వత్యా మిత్యర్థః. మమ మనో హృదయం నిమజ్జతు మగ్నంభవతు. 133

శ్లో॥ విభావసు విభార్ఘురీ తుహినరశ్మి రశ్మిచ్ఛటా

శిఖాలయశిఖావళీ మిళితలోచనాబ్జం మహాః

సదామృతముదావహం కిమపి నీపవాటీ తటి

నివాసిగుణవాసితం భజతు మామకీనం మనః.

విభావస్వేతి॥ విభావసో సూర్యస్య విభార్ఘురీ కాన్తిపుంః తుహినరశ్మే ర్హిమాం
శోః రశ్మిచ్ఛటా కిరణసమూహః శిఖాలయస్య అగ్నే శ్శిఖావళీ జ్వాలాసంఘః ఏతేషా
మితరీతరద్వంద్వః ఏతాభిర్మిళితాని యుక్తాని లోచనాబ్జాని అబ్జానీవ లోచనాని
త్రిత్వాద్భూతువచనం యస్య తత్తథోక్తం. సూర్యచంద్రాగ్నిమయ నేత్రత్రయచది
త్యర్థః. అమృతముదావహం అమృతం సుధేవ ముదం సంతోష మావహతి ప్రాప
యతీతి తథోక్తం. యద్వా అమృతాః అమరాః తేషాం ముదావహం తచ్ఛ్రుతు
భూతమహిషాసురాద్యసురవినాశనద్వారా దేవానాం ప్రియకారిణీ మితి భావః. నీప
వాటీతటినివాసి కదంబవనతటనిలయం కదంబతరుతటనిలయమితి వా గుణవాసితం
గుణై రానందాదిభి ర్వాసితం సురభితం సకలకల్యాణగుణపూర్ణ మిత్యర్థః. కిమప్య
నిర్వాచ్యం మహాః తేజః కర్మ మామకీనం మదీయం తవక మమకా మేకవచనే ఇతి
మమ కాదేశః. మనః చిత్తం సదా సర్వదా భజతు సేవతామ్. భజ సేవాయామ్. 134

శ్లో॥ దయారసకరంభితై ర్నవసుధాతరంగోజ్వలై

సరోజపరిపంథిభి స్సృపయ మాముపాంగై శ్శివే

అనేన మమ ధన్యతా న చ తవ శ్రమస్తావతా

యశోఽపి తవ జృంభతి శ్రితకృపాళుతాహేతుకమ్.

దయారసేతి॥ హే శివే పార్వతి శివా భవాని రుద్రాణీ త్యమరః. దయారసకరంభితైః
కరుణారసపూర్ణైః నవసుధాతరంగోజ్వలైః నూతనామృతకల్లోలవద్భాసురైః సరోజ
పరిపంథిభిః కమలతుల్యైః పరిపంథిశబ్దో యద్యపి శత్రునాచక స్తథావీహ ఉప
మాయాం పర్యవసన్నః అపాంగైః కటాక్షైః మాం స్సృపయ సింహ త్వత్కరుణాకటాక్ష
వర్షం మయి పాతయేత్యర్థః. అనేన త్వదపాంగస్సృపనేన మమ ధన్యతా కృతార్థతా
స్యాదితిశేషః. తావతా స్సృపనమాత్మేణ తవ శ్రమః ఆయాసః న చ నైవ భవతి
దర్శనమాత్రాన్నశ్రమ ఇతి భావః. తవాప్యనేన కించి త్ఫలమస్తీత్యాహ యశోపీతి
శ్రితకృపాళుతాహేతుకం శ్రితేషు కృపాళు ర్దయాళు శ్శ్రితకృపాళుః స్పృహిగృహి

పతిదయిత్యాదినా దయతేరేవాళుచ్చత్యయో విహితః. న తు కృపే రితి. యద్యపి
కృపాళుశబ్దో ప్రామాణిక స్తథాపి స్యాద్దయాళుః కారుణికః కృపాళు స్సురతసమా
ఇత్యమరణోశానుసారేణ కృపాం లాతీతి కృపాళుః ఔగాదికోఽయ ముప్రత్యయ ఇతి
కథంచిత్సమాధేయమ్. శ్రితకృపాళో రాభవ శ్చితాకృపాళుతా సా హేతు ర్యస్య
తదితి బహువ్రీహిః సమాసాంతః కప్. ఆశ్రితవాత్సల్యప్రయు క్తమిత్యర్థః తవ త్వత్సం
బంధి యశః కీర్తిశ్చ జృంభతి వ్యాప్నోతి అనుదాతేత్వలక్షణస్యాత్మనేపదస్యా
నిత్యత్వాత్సరస్వైపదమ్. నచాప్రయు క్తత్వదోషః 'తృప్తే జృంభసి పాపకర్మపిశునే'
ఇతిభ ర్తృహరిప్రయోగసత్వాత్.

135

శ్లో॥ దయితో మే యశోదాయా దాయాదోఽయం దయామయః

దేవి తే దయయా భూయా దాయాసోఽయం కియా నయే.

దయితఇతి॥ హేదేవి దయామయః ప్రచురదయః అయమస్మద్వజగతః యశోదా
యాః దాయాద స్సుతః కృష్ణ ఇత్యర్థః దాయాదౌ సుతబంధవావిత్యమరఃతే
దయయా మే మమ దయతః పతిః భూయాత్ భవతు అయే గౌరి తే తవ అయం
మదభిలషితోఽర్థః కియా నాయాసః శ్రీమః అత్ర న స్వల్పోపి తవ శ్రీమ ఇతి భావః
అత్ర ఆయాసహేతావాయాసశబ్ద ప్రయోగాద్దేత్వలంకారః. దయావర్ణయో
ర్బహుధా శ్రీవణాచ్ఛబ్దాలంకార స్పృష్ట ఏవ. శ్రీకృష్ణః అన్యాసాం దయితో మాస్తు
మమైకస్యావవాస్తు ఇతి సర్వా గోప్యః పార్వతీం ప్రార్థితవత్య ఇతి పరమార్థః. 136

గ॥ ఏవం భూయసా ప్రాశస్య భగవతీం భవానీ మభీషిత మభ్యర్థయమానా

వల్లవవిలాసిన్యో యావన్మాసం వ్రత మన్వతిష్ఠ.

ఏవమితి॥ ఏవ ము క్తరీత్యా భగవతీం భవానీం గౌరీం భూయసా బహుధా ప్రాశస్య
స్తుత్వా అభీషిత మభిలషిత మభ్యర్థయమానాః ప్రార్థయమానా స్సత్యః వల్లవవిలా
సిన్యః గోపాంగనాః యావన్మాసం మాసావధి వ్రత మన్వతిష్ఠ చక్రః. 137

శ్లో॥ యస్మి న్మంకరదారసారభర్షురీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా

పాతాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః

తస్యాసీన్నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే ద్వితీయః పున

శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

అవ. ఇతి తృతీయవిలాస వర్ణయిష్యమాణ శ్రీకృష్ణగోపికా సంభోగస్యోపోద్ఘాతతయా
గోపికావ్రతం వర్ణయిత్వా ద్వితీయవిలాసస్య పరిసమాప్తిం క్లయతి. యస్మిన్నితి॥
కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః శంకరదారసారభర్షురీజృంభత్క
టాక్షచ్ఛటాపాతాః యస్మిన్ ప్రసరంతి తస్య నవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూనా
మని కావ్యే పునః అఘనా అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ధీమతాం కృత సముల్లాసో
అసౌ ద్వితీయో విలాసః అగమత్

138

ఇతి చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే ద్వితీయోవిలాసః

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీ చంపూభాగవతే

తృతీయోవిలాసః

అవ. అథేదానీం వ్రజయువతీనాం పూర్వవిలాసవరితకాత్యాయనీవ్రతఫలీభూతం భగవత్సమాగమం వర్ణయితుకామః తదుపోద్ఘాతశ్చేన తావత్ జలక్రీడాం ప్రస్తాతి అథేత్యాదినా.

శ్లో॥ అథ వారివిహారసాదరా విదరా వల్లవలోలలోచనాః

అగమన్యమునా మనావిలాం కలయంత్యో హృది నందనందనమ్.

అథేతి॥ అథశబ్దో విలాసారంభే ముగళార్థః అథ కాత్యాయనీవ్రతసమాప్త్యనంతరి మిత్యర్థః వారివిహారసాదరాః వారివిహారే జలక్రీడాయాం సాదరాః ఆదరేణసహితాః ఉత్సుకా ఇత్యర్థః విదరాః నిర్భయాః వల్లవలోలలోచనాః లోలే చంచలే లోచనే యాసాంతాః లోలలోచనాః చపలాక్ష్యః స్త్రీయ ఇతియావత్. వల్లవానాం గోపానాం లోలలోచనాః వల్లవలోలలోచనాః గోపకాంతా ఇత్యర్థః. హృది నందనస్తనం శ్రీకృష్ణం కలయన్త్యః కుర్వన్త్యః ధ్యాయన్త ఇత్యర్థః అనావిలాం నిర్మలాం యమునాం నదీ మగమన్ యయుః.

1

శ్లో॥ వసనాన్యపనీయ యామునీ

మవగాఢా లహరీం తత స్త్రీయః

చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫుర

త్తరవారిప్రతిమాం సమాగమన్.

వసనానీతి॥ తతః యమునాంప్రతి గమనానంతరం స్త్రీయః ఆభీరకాంతాః వసనాని వస్త్రాణి అపనీయ విస్ఫుజ్య యామునీం యమునాసంబంధినీం తస్యేదమిత్యణి టిడ్డాణశ్శితి జీవః. లహరీం ప్రవాహ మవగాఢాః ప్రవిష్టాస్సత్యః చ్యుతః కోశః యస్య స చ్యుత కోశః ఖడ్గపిఢానా ద్భూహిరానీత ఇత్యర్థః. కోశో స్త్రీ కుట్రలే ఖడ్గపిఢానే ఇత్యమరః. రతీశస్య మన్మథస్య సంబంధీ విస్ఫురన్ విశేషేణ ప్రకాశమానః అనవరతవ్యాపారా దప్రాప్తమల ఇత్యర్థః. తరవారిః ఖడ్గః చ్యుతకోశశ్చాసౌ రతీశవిస్ఫురత్తరవారిశ్చ తథోక్తః తస్య ప్రతిమాం సాదృశ్యం సమాగమన్ భేజరే. చ్యుతవస్త్రాః స్త్రీయః చ్యుతకోశరతీఖడ్గవద్భు రిత్యుపమాలంకారః. యద్యపి లహరీప్రవిష్టానాం కాంతా నాం జలమావరణ మస్తీతి నచ్యుతకోశఖడ్గైపమ్యం సుఘటం తథాపి జలస్య నిర్మ

లత్వేన శరీరస్య రత్నవద్భాసమానత్వేన చ జలం శరీరస్య న నస్త్రవదావరకమితి
కృత్వా ఏవముక్తమితి బోధ్యమ్. యద్వా అవగాధా ఇతి వర్తమానే క్తః శేన అస
గాహనసమయే ఏవ తత్సామ్యం స్త్రీణాం నత్వవగాహనానన్తరమితి నాస్తి జలా
వరణమితి బోధ్యమ్. అథవా స్త్రీయః నసనాన్యపనీయ చ్యుతకోశరతీశవిస్ఫురత్తర
న రిప్రతిమాం సమాగమన్ తతః యామునీం లహరీ మవగాధా ఇతి వాక్యభేదే
నాన్వయః.

అవ. యదర్థం జలకీడా ప్రస్తుతా తదధునా గోపికావస్తాపహరణం వదతి

శ్లో॥ అథ నేత్రపరంపరాం హరన్ హరి రాసా మసర తరో శ్చిరః

ప్రమాదా న తదప్యవాగమ స్నతివేలం జలసంగలాలసాః.

అథేతి॥ అథ స్త్రీణాం యమునాప్రవేశానన్తరం హరిః కృష్ణః ఆసాం స్త్రీణాం నేత్ర
పరంపరాం వస్త్రసంచయం స్యా జ్జటాంశుకయో ర్నేత్ర మిత్యమరః. హరన్
గృహ్లాన్ సన్ తరో యమునాతీరగతకదంబవృక్షస్య శిరః అగ్రిం న తు మధ్యదేశం
గోపికాగ్రహణభయాదితి భావః వస్తుతస్తు తద్గోపీవిహారసందర్శనలాలసతయా
గూఢం స్థాతూం అగ్రిగతిః మధ్యస్థత్వే తు ఏవం దృష్ట్వా తాః కీడాతో విరమేయ
రితి భావః. అతివేలమత్యన్తం జలసంగలాలసాః జలకీడాసక్తాః అత ఏవ ప్రమాదాః
స్త్రీయః తదపి శ్రీకృష్ణకృతవస్తాపహరణమపి నావాగమన్ నవిదుః. అవపూర్వక
గమధాతో ర్లజ్జ. న్యంగార్హస్తు. అథ సాయంసమయే ఆసాం త్రిస్యాణాం జగతీనాం
నేత్రపరంపరాం నేత్రభూతస్సీయకరణసందోహం నేత్రశబ్దోఽపి గోశబ్దం లక్షయన్
కిరణారం లక్ష్మీతలక్షణయా బోధయత్వేవ. తస్మ తే తు ఆసాం ప్రకాశకామితీశేషపుగ
ణేన యోజ్యమ్. తే జగత్ప్రకాశకగోపరంపరామితి తదర్థః తథా చ ప్రయోగః
“వివస్వతానాయషతేవ మిశ్రా స్వగోసహస్రేణ సమం జనానాం, గావోఽపి నేత్రా
పరనామాధేయా స్తేనేద హాంధ్యం ఖలు నాంధకారై” రితి. హరన్ ఉపసంహరన్
హరి సూర్యః తరో పశ్చిమఽర్వతవృక్షస్య పశ్చిమసముద్రవేలాస్థితవృక్షస్యేతి వా
శిరః అసరత్ సముద్రే లంఘనార్థ మితిభావః. అతివేలజలసంగే లడయో రభ
దాత్ జడసంగే అర్థాద్యుత్పాదో లాలసాః అత ఏవ ప్రమాదాః మత్తాః భనాః
తదపి సూర్యాస్తశిఖరసాన్నిధ్యమపి నావాగమన్ నవిదుః కిముత సంద్యావండనాది
కృత్యస్మైతి స్తేషామితి అపిశబ్దాభిప్రాయః. కించాత్ర హరి రాసాం నేత్రపరంపరా
సయనసందోహం హతన్నితి తస్మైతాః హరణమపి ప్రమాదా స్త్రీయో న విదుః ఖి
చ క్వాచిత్కః విరుద్ధార్థః ప్రతీయతే. అత్ర జలసంగలాలసా ఇతి సాభిప్రాయవిశేషణ
నిర్దేశా త్పరికరాలంకారః. ప్రకృష్టో మదో యాసా న్తాః ప్రమాదా ఇతి పుష్పత్రై
విశేష్యస్యాపి సాభిప్రాయత్వా త్పరికరాంకురాలంకారశ్చ. సాభిప్రాయే విశేష్యే తు
భవే త్పరికరాంకుర ఇతి లక్షణాత్. పూర్వార్థే రివర్తస్య బహుధాశ్రవణాత్
వృత్త్యనుప్రసానాలంకారః.

X|| తదను చిరతరవారివిహారనితాంతపరిశ్రాంతాః కాంతాః నిర్గమనకామ
నయా కూలోపకంఠవ్యాపారితనయనాంతా స్తత్ర దుకూలజాల మప్య
నాలక్ష్య సమీపసీపపాదపశిఖరవాస్తవ్య ముపహృతపరిధాన మరవింద
లోచన మవలోకయమానా విస్మయమానమానసా బభూవుః.

తదన్వితీ|| తదను వస్త్రాపహరణానన్తరం చిరతర మతిచిరం వారివిహారః జలక్రీడా
తేన నితాన్తం భృశం పరిశ్రాంతాః ఆయాసం ప్రాప్తాః కాంతాః స్త్రీయః నిర్గమనకామ
నయా జలాద్భహిర్గమనవాంఛయా కూలోపకంఠం తీరసమీపే వ్యాపారితాః
ప్రసారితాః నయనాంతాః అపాంగాః యాభి స్తా స్తథోక్తా స్సత్యః తత్ర కూలే దుకూల
జాలమపి స్వీయవస్త్రసంచయం చ అనాలక్ష్య అశృష్ట్యా సమీపే సన్నిధౌ యో
సీపపాదపః కదంబతరుః తస్య శిఖరే అగ్రే వాస్తవ్యం స్థితం ఉపహృతాని తాని
పరిధానాని అంశుకాని యేన తం అరవిందలోచనం కమలాక్షం కృష్ణ మిత్యర్థః.
అవలోకయమానాః శృంగత్యః విస్మయమానమానసా ఆశ్చర్యాకాన్తహృదయాః
బభూవుః. అహో కాత్యాయినీనశఫల మధునైవ ప్రత్యక్షం యదస్మత్కంక్షయా
శ్రీకృష్ణ స్వయమేవ అస్మద్వసనజాల మపహృతవానితి. రాజకుమారేణ మహాను
భావేన కృష్ణేనాపి కిమేవ మనార్థం కృతమితి వా. అస్మాను అవలోకయమానా
స్వేన అవిజ్ఞాతగమనం కథ మపజహారాయం అస్మదంశుకాని అహో అస్య పశ్యతో
హరత్వమితి వా బహుథా గోపికానాం విస్మయో నిర్వర్ణ్యః.

4

శ్లో|| తత్రేతరేతరవిలోకనహాసశంకా

సంకోచవిభ్రమమనోహరమంగనానామ్ |

పాంక్షిత్య మాంగజ మనర్గళ మావి రాసీ

దాకరి యేన సవిలాస మథోక్షజోఽపి.

తత్రేతి|| తత్ర తదా అంగనానాం సుదృశామ్ ఇతరేతరస్య అన్యోవ్యప్య విలోకనం
దర్శనం హాసః స్మేరః శంకా సంశయః సంకోచో లజ్జా విభ్రమో విలాసః వీరై
ర్మనోహరం మనోజ్ఞం అంగజం మన్మథసంబంధి అనర్గళం అపారం పాణిత్యం
ప్రౌఢత్వ మావిరాసీత్ ప్రాదుర్భవత్. యేన పాంక్షిత్యేన సవిలాసం సలీలం యథా
తథా లీలామాత్రేణేతిభావః. అథోక్షజోఽపి జితేంద్రియోఽపి కృష్ణః అథఃకృత
మక్షజ మింద్రియజన్యం జ్ఞానం యేన సః అథోక్షజ ఇతి వ్యుత్పత్తేః ఆకరి ఆకృష్టో
భవత్. పరికరాంశురాలంకారః. అత్ర అథోక్షజోఽప్యాకృష్ట ఇతి విరోధో వ్యజ్యతే
తేన చ స్త్రీణాం మాన్మథపాణిత్యస్య పరాకాష్ఠా సూచ్యతే. పాదత్రయే స్వభావోక్తి
రలంకారః.

5

X|| అథ తా స్తరుణ్యః యదుతయ మేనం సవినయం వ్యజ్జజ్జనన్ - అయే
కరుణాపారావార యశోదానందన.

అథేతి|| అథ ఏవం శంకాసంకోచాద్యుత్పత్త్యనన్తరం సమీపసీపతరుశిఖరగతభగవ

ద్విలోకనాన్తరమితి వా తాః పూర్వోక్తాః హృతవస్త్రా ఇత్యర్థః. తరుణ్యః గోపికాః
తరుణ్య ఇత్యనేన పురుషదర్శనేప్రీడాప్రాప్తియోగ్యయావసదశా సూచ్యతే యదు
తనయం కృష్ణమేవం వక్ష్యమాణీత్యా సవినయం వినయేన సహితం యథా తథా
వ్యజ్జిజ్ఞాపక విజ్ఞాపయామాసుః. జ్ఞాథాతో ర్విపూర్వాత్ ణ్యన్తాచ్చజీ ద్విత్వం, సన్వ
ద్భావశ్చ పుగాగమశ్చేతి బోధ్యమ్. విజ్ఞాపనామేవ దర్శయతి అయే ఇత్యాదినా.
అయే ఇతి ప్రేమసంబుద్ధిః కరుణాపారావార దయాసముద్ర స్వీయవస్త్రప్రదానార్థం
దయాలోస్తవ నేద ముచిత మిత్యభిప్రాయగర్భమిదం విశేషణమ్ యశోదాస్తవ
యశోదాపుత్ర తాదృశమహాభాగాయాః యశోదాయాః పుత్రో భూత్వా ప్రాప్త
పృతిష్ఠస్య తవ నేదం కృత్య ముచిత మిత్యభిప్రాయ గర్భమిదమ్. 6

శ్లో॥ కస్యాం దిశి న తేనంతైః కృతమాచ్ఛాదనం గుణైః

అతో గుణనిధే ర్యుక్తా నాబలాంబరహరితా

కస్యామితి॥ తే త్వత్సంబధిభిః గుణైః దాసదాక్షిణ్యాదిభిః కస్యాం దిశి కకుభి ఆచ్ఛా
దనం ఆవరణం సకృతం కా వా దిశో నాచ్ఛాదితాః దిగస్తవిశ్రాంతా స్తవగుణా
ఇత్యర్థః. తతో హేతోః గుణనిధేః సకలకల్యాణగుణపూర్ణ స్వేత్యర్థః. తవ అబలాంబర
హరితా స్త్రీవస్త్రాపహరణం నయుక్తా నోచితా గర్వాకర్మత్వాదితిభావః. వ్యంగ్య
ర్థస్తు. తే అనంతై ర్గుణై స్తన్మభిః కస్యాం దిశి ఆచ్ఛాదనం సకృతం వస్త్రం సనిర్మితం
వస్త్రమాచ్ఛాదనం వాస ఇత్యమరః. సర్వత్రాపి త్వదీయతన్మభి రేవ వస్త్రాణి
వయస్థితి భావః. తతో హేతోః గుణనిధేః తన్మనిధే స్తవ అబలాంబరహరితా
దరిద్రవస్త్రాపహరణం న యుక్తా స్వత స్తన్మవాయస్య పరేషాన్తన్మవాయానామపి
తన్మజాలం వితరత స్తవ దరిద్రకచ్చరపటచ్చరహరణం గర్హితమితి భావః. ఏతేన
భగవతః కువిందత్వం వ్యక్తం. 7

శ్లో॥ వ్రతస్య ఫల మస్మాకం దాసీభావా న్న తే పరమ్

ఆసాదిత మిదం దేహి వాసో నః కృతగోపనమ్.

వ్రతస్యేతి॥ తే తవ దాసీభావాత్ దాసీత్వా త్వర మన్యత్ అస్మాకం అస్మదనుష్ఠి
తస్యేత్యర్థః. వ్రతస్య కార్యాయనీవ్రతస్య ఫలం న నభవతి తవ దాసీభూయాస్యేతి
వ్రత మకరవామేత్యర్థః. ఇదం ఏవం దాసీత్వరూపం ఫలమాసాదితం దైవా
త్ప్రాప్తమ్ కృతగోపనం కృతం గోపనం రక్షణం యస్య తత్ రక్షిత మిత్యర్థః.
నః సంబంధి వాసః జాత్యేకవచనం వస్త్రాణీత్యర్థః. దేహి దిశ అంగీకృతదాసీ
భావాసు పరాక్రమో న యుక్త ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు. తే తవ దాసీభావాత్
దాసత్వా దభూత తద్భావే చ్ఛిః. పరం అన్యత్ అస్మాకం వ్రతస్య ఫలం న.
త్వమస్మాకం దాసో భూయా దితి వ్రతం కృత మిత్యర్థః. ఇదం దాసత్వ మాసాదితం
స్నానావసరే అస్మద్వస్త్రరక్షణాదితిభావః. కృతగోపనం నః వాసో దేహి దాసాః
ప్రభో స్నానసమయే వస్త్రాణి సంరక్ష్య స్నానానన్తరం పునః ప్రయచ్ఛ స్థితిభావః. 8

గ॥ ఏవ మృజుబుద్ధ్యా ప్రార్థయమానాను తాను సకౌటిల్య మరవిందలోచనః
ప్రత్యభాషత.

ఏవమితి॥ తాను గోఽికాను ఏవము క్తరీత్యా ఋజుబుద్ధ్యా అకపటబుద్ధ్యా ప్రార్థయ
మానాను సతీషు ఏతేన శ్రీకృష్ణేనైవ తత్ర వ్యంగ్యార్థ ఉద్ఘాటితః- నతు వస్తుతః
ప్రియః వ్యంగ్యమర్యాదామాశ్రిత్య ఊచురితి సిద్ధమ్. అరవిందలోచనః కృష్ణః
కౌటిల్యం సవక్రం ప్రత్యభాషత పునః అవోచత్. 9

శ్లో॥ కువింద స్త్వం ప్రతేనాసి దాసో న శ్చేలపాలకః

ఇతి వ శ్లేషవాగ్భంగి రబోధి న మయా కిము ?

కువిందఇతి॥ త్వం కువింద స్తన్మవాయః ప్రతేనహేతునా నః అస్మాకం చేలపాలకః
వస్త్రరక్షకః దాస ఇతి యావత్ అసి ఇత్యేనయాపా వః యుష్మాకం సంబంధినీ శ్లేష
వాగ్భంగిః శ్లేషవాక్యరచనా మయా నాబోధి కిము నజ్ఞాతా కిమిత్యర్థః. వక్రోక్తి
తలంకారః. వక్రోక్తి శ్లేషకాకుభ్యా మన్యార్థస్య ప్రకల్పన మితి లక్షణాత్. నచ విప్రు
తోక్తి రితి భ్రమితవ్యం. శ్లోకద్వయేన వ్యంగ్యార్థస్య స్త్రీణా మవివక్షితత్వాత్ 10

శ్లో॥ ప్రత్యేకం యాయ మాయాత వినిర్యాయ జలాశయాత్

తదా దాస్యతి దాసోఽయం వాసాంసి వినయేన వః.

ప్రత్యేకమితి॥ యాయం ఏకమేకం ప్రత్యేకం ఏకైకశ ఇత్యర్థః జలాశయాత్
ప్రూదాత్ వినిర్యాయ నిర్గమ్య ఆయాత ఆగచ్ఛత తదా తదానీం ఆయం దాసః
అహ మిత్యర్థః. వినయేన సవినయమిత్యర్థః. వః యుష్మాకం వాసాంసి వస్త్రాణి దాస్యతి
వితరిష్యతి నహి బహుభ్యః ప్రభుభ్యః ఏకో దాసః ఏకదా సవినయం వాసో దానాయ
క్షమతే ఇతి భావః. స్వస్య సేత్యవ్యయవ త్వేన యుగ పత్సర్వాసామాగమనే సతి తక్షియ
సర్వాంగలావణ్యవివేకస్సాకల్వేన దుర్గ్రహ ఇతి మత్వా శ్రీకృష్ణేన ప్రత్యేకనిర్గ
మనం కాంక్షితమితి బోధ్యమ్ 11

గ॥ ఏవ మృథాంతరపరికల్పనయా విషంబనైకతానే భవతి భగవతి గత్యం
తరాభావా దేకాంతశీతవేపితా వనితా వామహస్తసంవృతవరాంగా
నితాంతనమితాంగాః కథమపి సలిలాశయా నిశ్చక్రముః.

ఏవమితి॥ భగవతి కృష్ణే ఏవ మృథాంతరపరికల్పనయాఉక్తరీత్యా స్వోక్తశ్లోకయో
అర్థాంతరస్య భిన్నార్థస్య స్వవివక్షితా దన్యార్థస్యేత్యర్థః. పరికల్పనయా విరచనయా
విషంబనైకతానే అపహాసప్రధానే భవతిసతి గత్యన్తరాభావాత్ అన్యగతిర్గత్య
న్తరస్య అభావాత్ అగతికత్వా దిత్యర్థః. ఏకాన్త శీతవేపితాః హేమన్త ఋతుశ్లేష
అత్యన్తశీతేన కంపితాః వనితాః ప్రియః వామహస్తేన అపసవ్యకరేణ సంవృతం
భన్నం వరాంగం గుహ్యాయాసాన్తాః వరాంగం మూర్ధగుహ్యయో రిత్యమరః.
శ్రీకృష్ణద్వాస్యమానవస్త్రగ్రహణార్థం దక్షిణహస్తముపరి నిధాయ గుహ్యప్రకట
నభయోద్వామహస్తం గుహ్యే కృత్వేత్యర్థః. తథాపి లజ్జయా నితాన్తమితాంగాః

అత్యంతమశరీరాః సత్యః కథమపి అతికృచ్ఛేణ సలిలాశయాత్ హదాత్సకాశాత్
నిశ్చక్రముః నిర్జగ్ముః.

12

శ్లో॥ తదా తీరమపి ప్రాప్య మజ్జంతీనాం త్రపార్ణవే
పరస్పరాదృతే తాసా మాసీ నైవబలంబనమ్.

తదేతి॥ తదా నిర్గమనాంతరం తీరం ప్రాప్య త్రపార్ణవ తీరం వ్యాప్యపీతి విరోధః.
యుమునాకూలం ప్రాప్యేతి పరిహరః అత ఏవ విరోధాభాసాలంకారః త్రపార్ణవే
లజ్జారూపే సముద్రే మజ్జంతీనాం తాసాం గోపీనాం పరస్పరాదృతే అన్యోన్యం
వినా అన్యారాదితరరే ఇతి పఞ్చమీ. అవలంబన మాధారః నాసీదేవ నైవబలభూవ
న దుఃఖం బహుభిన్నహేతి న్యాయాదితి భావః.

13

శ్లో॥ ఊరుమూలపిహితం విలోకయన్ గోపముగ్ధరమణీమణీగణమ్

సంతు తాః ఫలిత మాత్మనో వ్రతం ప్రత్యుతేతి భగవా నచింతయత్.

ఊరుమూలేతి॥ భగవాన్ కృష్ణః ఊరుమూలపిహితం పిహితం చ్చన్న మూరుమూలం
గుహ్యం యస్య తమ్ మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్విశేషణస్య పరనిపాతః. యద్వా
పిహితమితి కర్తరి క్తః. ఊరుమూలేవిషయే పిహిత మాచ్ఛాదితవస్త మిత్యర్థః
వష్టివాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో రి త్యల్లోపః. గోపముగ్ధరమణీమణీగణం
గోపానాం వల్లవానాం సంబంధిన్యః యాః ముగ్ధరమణీమణ్యాః ముగ్ధాంగనోత్తమాః
ముగ్ధశబ్ద స్సుందరవాచీ యావనారంభవయోవిశేషవాచీ వా తాసాం గణం
సమూహం విలోకయన్ విశేషేణ పశ్యన్ సర్వావయవావచ్ఛేదేన తాసు దృష్టిం
ప్రసారయిత్వేత్యర్థః. తాః అనుష్ఠితవ్రతాః గోప్యః సన్తు తిష్ఠన్తు. తాసాం వ్రతం
తథాస్తా మిత్యర్థః. ప్రత్యుత కిన్తు విచార్యమాణేసతీతి వా ఆత్మనః మమ స్రతం
వివ స్త్రగోపికా దిదృక్షూరూపమితి భావః. ఫలితం సఫలం జాత మితిశేషః. ఇతి
అచింతయత్ మేనే.

14

శ్లో॥ గుహ్య మస్తు కిము సర్వవేదినా తాసు నేక్షితచరం మురారిణా

మోహనాయ మనస స్తథాప్యసౌ సుభ్రువా మిద మువాచ సస్మితః.

గుహ్యమితి॥ సర్వవేదినా సర్వజ్ఞేన మురారిణా కృష్ణేన తాసు స్త్రీషు విషయే నేక్షిత
చర మదృష్టచరం గుహ్యం వరాంగ మస్తు కిము నన్యాదేవేత్యర్థః. సర్వవేదినేతి
సాభిప్రాయవిశేషణనిర్దేశా త్పరికరాలంకారః అత్ర సర్వవేదినా మురారిణా తాసు
నేక్షితచరం గుహ్యం రహస్యం అస్తు కిము ఇతి ధన్యతే. స్వమేవ పతి మభికాంక్ష
యన్యః తదర్థం వ్రతం చక్రు ర్గోపికా ఇతి యత్రత్సర్వం కృష్ణేన విదతమేవేతి
ధన్యాశయః. తథాపి గుహ్యవేదనే సత్యపి సుభ్రువాం స్త్రీణాం మనసః హృదయస్య
మోహనాయ మోహజననార్థం అసౌ కృష్ణః సస్మితః స్మేరసహితస్సౌ ఇదం
వక్ష్యమాణం వచః ఉవాచ అవోచత్. స్వాభీప్సితేన పత్న్యా యది స్వవరాంగః

ప్రదృశ్యేత తర్హి తస్మిన్నిరతిశయో మనోవ్యామోహ స్తానాం భవేదిత్యేతదర్థం శ్రీకృష్ణ ఏవ మువాచేతి భావః.

15

శ్లో॥ అంజలిం శిరసి సంరచయ్య చే న్మాం నమస్కురుత భావమాంతరమ్
స్పష్ట మాకలయతా తదా మయా దీయతేఽభిలషితార్థసంచయః.

అంజలిమితి॥ అంజలిం కరయుగపుటం శిరసి మకుటే సంరచయ్య ధృత్వా మాం నమస్కురుత యూయ మితి కర్తు రాక్షేపః ప్రణమతేత్యర్థః. చేత్ తథా యుష్మాభిః ప్రణతం యది తదా ఆంతరం మనోగత మర్థా ద్యుష్మాకమిత్యేన భావ మభిప్రాయం స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా సకపటం వా నవేతి శోధయతేత్యర్థః. మయా అభిల షితార్థసంచయః అభీష్టార్థసమూహః అర్థాత్ప్రకృతే వస్తుసంచయః తస్యైవ గోపి కాభి రభిలష్యమాణత్వాత్ దీయతే వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లభ్య దాప్యతే ఇత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు. అంజలిం శిరసి సంరచయ్య మాం నమస్కురుత చేత్. ఆంతరం హస్తాభ్యంతరం భావం పదార్థం గుహ్యమితి యావత్ స్పష్టమాకల యతా మయా అభిలషితార్థసంచయో దీయతే ఇతి. వామహస్తేన హి ఇతః పూర్వం వరాంగ మాచ్ఛాదితం శిరస్సంజలిబంధే తు అనావృతం తత్స్పష్టందృశ్యేతేత్యాశయః అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే. హేభక్తాః యూయ మంజలిం శిరసి సంరచయ్య మాం నమస్కురుత చే తదానీం ఆంతరంభావం భక్తిభావం స్పష్టం యథాతథా ఆకలయతా మయా అభిలషితార్థసంచయః అభీష్టపురుషార్థసందోహః దీయతే నిష్కపటభక్తేభ్య స్పర్శమపి మోక్షాదిక మహం దదామితి భావః. అపి చ హేస్త్రియః యుష్మాభిః కృతం కాత్యాయనీవ్రతానుష్ఠానం మాగ్ధ్యవిలసితమేవ యది తుశిరస్సంజలిం బద్ధ్వా మామేవ నమస్కుర్యాత త్వా మహం శరణం గతేతి మత్ప్రాప్త్యర్థం మామేవ యది శరణం భజేద్వమ్ తర్హి యుష్మాకం హార్దం భావం మదేకాశ్రయత్వలక్షణం స్పష్ట మాకలయతా మయా యుష్మదభిలషితార్థసంచయః మత్సంభోగరూపః దీయ తేన యుష్మాభిస్తు న తథా కృత మిత్యహో యుష్మదవివేకితేతి ప్రతీయతే. ఏతేన యదర్థం యుష్మాభిః రహసి వ్రత మనుష్ఠితం తత్ఫలాయితస్య పత్యు ర్మమ సన్నిధౌ కేయం యుష్మాకం త్రపా కిన్త్వవశ్యం త్యాజ్యేతి భగవదుపదేశో వ్యభ్యతే. 16

గ॥ ఏవ మభిదధాన మేన మతిసంధాన మంతరేణ వచనకరణ మపరిహార్య

నిశ్చయం మన్వానాసు తరుణీషు తథా కుర్వాణాసు.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధానం వదంతం అతిసందిధానం వంచయంతం ఏనం కృష్ణం వచనకారణ మన్తరేణ తద్వాక్యానుష్ఠానంవినా తదుక్తార్థానుష్ఠానం వినేత్యర్థః వచనశబ్దోఽత్ర తదర్థే బౌపచారికః. అపరిహార్య నిశ్చయం అపరిహార్యః పరిహర్తు మశక్యః నిశ్చయః దృఢాభినివేశః యస్య తం తథోక్తం మన్వానాసు జాన స్తీషు తరు ణీషు యువతీషు తథా కుర్వాణాసు తదుక్తరీత్యా విదధానాసు సతీషు శిరస్సంజలిం బద్ధ్వా భగవంతం నమస్కుర్వన్తిష్విత్వర్థః-

17

శ్లో॥ ఆసా మాసాదితామోదో వాసాంసి వితరన్ హరిః

అశ్రౌషీ నిజసంబంధరూపవ్రతఫలార్పణమ్.

ఆసామితి॥ ఆసాదితామోదః ఆసాదితః గోపికాభిః స్వోక్తాద్ధానుష్ఠానద్వారా ప్రాపితః ఆమోదః సంతోషః యస్య సః తథోక్తః. అతఏవ హరిః కృష్ణః ఆసాం గోపికానాం అత్ర దానస్యాపూర్వానాథాయకత్వా ద్రజకస్య వస్తుం దద తీతివత్సమ్. వాసాంసి వస్త్రాణి వితరన్ దిశన్ పన్ నిజసంబంధరూపవ్రతఫలార్పణం నిజసంబంధః స్వేన సహసంయోగః సవవ రూప మాకృతి ర్యస్య తస్య కృష్ణసంయోగాత్మకస్యేత్యర్థః. వ్రతఫలస్య గోపికానుష్ఠితకాత్యాయినీవ్రతసంబంధిఫలస్య అర్పణం సమర్పణం అర్థాద్గోపికాభ్య ఏవ అశ్రౌషీత్ ప్రతిజ్ఞాతవాన్ యుష్మాకం మనుకార్థకారిత్వా దనే నాహం సంతుష్టో భూత్వా మశ్సంబంధ ముద్దిశ్య యుష్మాభి రనుష్ఠితస్య ఫలం మద ధీన మిత్యహమేవ తద్దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ శ్రీకృష్ణః గోపికాజన మానందయా మానేతి భావః.

18

శ్లో॥ అథ వాసాంస్యపాదాయ వ్రజం వ్రజవధూజనః

వివేశ కేశవాదేశా దాశాపాశాసితాశయః.

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణప్రతిజ్ఞాన స్థరం వస్తుచానాన స్థరమితి వా ఆశాపాశాసితాశయః ఆశా భగవత్సంభోగకాంతౌ సైవ పాశః రజ్జుః తేన ఆసితః ఆసమంతాద్బద్ధః ఆశయః హృదయం యస్య స తథోక్తః వ్రజవధూజనః వ్రజే గోష్ఠే వర్తమానో వధూజనః స్త్రీసమూహః అర్థాద్గోపాంగనాసంఘః తాసామేవ వ్రజాధికరణకత్వోచి త్యాత్. యద్వా వ్రజశబ్దేన వ్రజస్థా గోపా లక్య నే తద్వధూజన ఇతి వాచ్యమ్. వాసాంసి వస్త్రాణి ఉపాదాయ గృహీత్వా కేశవాదేశాత్ శ్రీకృష్ణాజ్ఞాతః నాతో స్థా తస్యం యుష్మాభిః రహసి గతం మాం జనోఽన్యథా మమతే తత్కారం వ్రజా వ్రజతేత్యేనం శ్రీకృష్ణేన ఆద్యై భూత్వేతి భావః వ్రజం గోష్ఠం వివేశ ప్రిప. 19

శ్లో॥ అథ భృశం వివశా నశనాశయా సపది న శ్శితపాలక పాలయ

ఇతి నిశమ్య వచ స్సహచారిణాం హరి రువాచ వచః ప్రియ మీదృశమ్.

అథేతి॥ అథ గోపికావ్రజ ప్రవేశాన స్థరం అశనాశయా భోజనవాంఛయా భృశం వివశా పరవశా అతిబుభుక్షేతానితి యావత్. నః అస్మాక్ హేశ్శితపాలక ఆశ్రితరక్షక సపది శీఘ్రం ఇదాసీమితి హ పాలయ రక్షయ శ్శితపాలకేతి సాభిప్రాయ విశేష్యనిర్దేశా త్పరికరాంకురాలంకారః. ఇతి ఏవంరూపం సహచారిణా మనుచారిణాం వత్సపాలానా మిత్యర్థః. వచః వాక్యం నిశమ్య ప్రత్యా హరిః కృష్ణః ఈదృశం వక్తృమాణనిధం ప్రియం ఇష్టం వచః వాక్యం ఉవాచ జగాద-

20

శ్లో॥ యజ్ఞవాట ఇత స్సౌమ్యా నాతిమూరప్రదేశతః

తత్ప్రియాచధ్వ మంధాంసి యది సోహిత్య మిచ్ఛథ.

యజ్ఞేతి॥ హేసౌమ్యాః హేశిమ్యాః అనుచరా ఇతి యావత్ తథాచ వేదే ప్రయోగః

‘సామ్యేమాః ప్రజా’ ఇతి యద్వాబాలా ఇత్యర్థః. శాణోఽయం ప్రయోగః బాలాః ఖలు కామాదిభి రకలుషితచిత్త త్వేన అక్రూరాః ప్రసన్నాః భవంతి తస్మాత్ ప్రసన్నవాచినా సామ్యశబ్దేన బాలార్థబోధ సంభవతీతి ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ నాతిమారప్రదేశతః అనతిమార దేశే న ఇర్థ్యోయం న శబ్దః. ఈషద్దూరప్రదేశే ఇత్యర్థః. యజ్ఞవాటః యాగశాలా అస్తి సాహిత్యం తృప్తిం ఇచ్ఛథ యది వాంఛథచేత్. తత్ర యజ్ఞవాటే అంధాంసి అన్నాని భి సాస్తిస్త్రీ భక్త మంథోన్న మిత్యమరః యాచ ధ్వం ప్రార్థయధ్వం తదధిపతీ నితిశేషః. యాచే ర్ద్వికర్మకత్వాత్ యావతా అన్నేన భుక్తేన సతా యుష్మాకన్త త్రాలంభావో జాయేత తావ త్పరిమితం మృష్ట మన్నం యజ్ఞవాటే లభ్యతే. తస్మా త్తత్ర గచ్ఛ తేతిభావః. 21

గ|| ఏవం హృషీకేశాదేశాదాశావేశపరవశనిజాశయై ర్గవీశై రాసాద్య సవనసదన మభ్యర్థ్య చ నిజేష్పితార్థ మప్యవిసీతమునిజనప్రత్యాఖ్యాత తయా ప్రత్యాగతై రావేదితవృత్తాంతేన భగవతా తదీయప్రమదా జనోద్దేశేన పునరపి ప్రహితై రభ్యర్థిత స్తదీయరమణీగణో ముహూ ర్ముహూ ర్నిజరమణనివారితోఽపి భోజ్య మమృతపాయం ప్రాయచ్ఛత.

ఏవమితి|| ఆశావేశపరవశనిజాశయైః ఆశాయాః అన్నవాంఛాయాః ఆవేశేన అభి వ్యాప్త్యా పరవశ పరతః స్త్రీః నిజః స్వీయః ఆశయోఽన్తఃకరణం యేషానైః ఏతేన ఆశాయాః గ్రహతుల్యత్వం వ్యజ్యతే గోపానాం చ గ్రహగ్రస్తవత్పారవశ్యమితి తస్మా దుపమాలంకారస్య ధ్వనిః. అతఏవ ఏవం పూర్వోక్తరూపాత్ హృషీకేశాదేశాత్ శ్రీకృష్ణనిదేశాదేతోః సవనసదనం యజ్ఞవాట మాసాద్య ప్రాప్య నిజేష్పితార్థం స్వాభిలషిత మన్నరూప మర్థం సమభ్యర్థ్య చ సమ్యక్ప్రార్థయత్వా చ అవి సీతేన దుష్టేన మునిజనేన ఋషిబృందేన ప్రత్యాఖ్యాతతయా నిరాకృతత్వేన హేతునా కేఽమీజాల్యా గోపబాలాః బ్రాహ్మణస్థితీయోగ్యం వేదప్రతిధ్వనితం యజ్ఞవాటం ప్రవిష్టా ఇతి సరోషం మునిభి ర్నిష్కాస్తితై రితి భావః. ప్రత్యాగతైః పునరాగతైః గవీశైఃగోపైః ఆవేదితః జ్ఞాపితః వృత్తాంతః. మునిజనప్రత్యాఖ్యానరూప వార్తా యస్మై తేన తథోక్తేన భగవతా కృష్ణేన తదీయప్రమదాజనోద్దేశేన ఋషి సంబంధి స్త్రీజనముద్దిశ్యేత్యర్థః. యజమానీ ర్యాచధ్వ మిత్యాదిశ్యేత్యర్థః. యజ మానై ర్నిరాకృతేభ్యో భిక్షుభ్యః తదంగనాః ప్రాయశో వితరన్త్యేదనకబళం దయూర్ద్రహృదయత్వాదితి స్త్రీణాం బాలేశు పరకీయేష్వపి ప్రాయశః ప్రీతి రస్తీతి వా. సాక్షాత్పరమపురుషస్య లీలామానుషస్య కృష్ణస్యాచరా ఏతే పరమభాగ వతా ఏవ న తు గోపమాత్రా ఇతి స్త్రీయ స్వతత్త్వం జానస్తీతి వా మత్వా శ్రీకృష్ణః పునరపి గోపాన్యజమానీ రుద్దిశ్య ప్రేషయామాసేతి బోధ్యమ్. పునరపి భూయోఽపి ప్రహితైః ప్రేషితైః గవీశై రితి పదం పునరత్రాపి సంబధ్యతే. అధ్య ర్థితః ప్రార్థితః తదీయరమణీగణః మునిసంబంధిస్త్రీనివహః ముహూర్ముహూః పునః

పునః నిజరమణైః స్వపతిభిః నివారితోఽపి నిరుద్ధోఽపి సన్ అమృతప్రాయం సుధాతుల్యం
ఘృతప్రచురమితివా. అమృతం వై ఘృతమితి శ్రుతేః భోజ్య మన్నం ప్రాయచ్ఛత
దదౌ గోపేభ్య ఇతి శేషః. 22

గ|| అశ్చర్య మేతత్. ఆశ్చర్యమితి|| ఏతద్వక్ష్యమాణ మాశ్చర్య మద్భుతం.
అవ|| తదేవ దర్శయతి ప్రతీపేతి.

శ్లో|| ప్రతీపదర్శినోజాతాః పుమాంసః తదవజ్ఞయా
న తు ప్రతీపదర్శిన్య స్త్రియః తత్త్వవేదనాత్ .

ప్రతీపేతి|| పుమాంసః పురుషాః తదవజ్ఞయా శ్రీకృష్ణావమానేన శ్రీకృష్ణప్రేషితా
నుచరావమానమపి శ్రీకృష్ణావమానరూపమేవే త్యభిప్రేక్ష్యేదముక్తమ్. ప్రతీపద
ర్శినః ప్రతికూలబుద్ధయః జాతాః అభూనన్. వక్రదర్శినో వామా బభూవు రితి చ
ప్రతీయతే. స్త్రియస్తు యజమాన్యస్తు తత్త్వవేదనాద్దేతోః శ్రీకృష్ణయాధార్య
జ్ఞానాద్దేతోః ప్రతీపదర్శిన్యః ప్రతికూలబుద్ధయః న జాతాః నాభూనన్. స్త్రియో
నాభూవన్నితి చ గమ్యతే. ప్రతీపదర్శినీ వామా వనితే త్యమరః ఇత్యేతదాశ్చర్య
మితి పూర్వేణాన్వయః. స్త్రీణాం సహజస్య ప్రతీపదర్శిత్వస్య స్త్రీష్వభావ ఏక మాశ్చ
ర్యం పురుషేషు సద్భావో ద్వితీయం చే త్యత్ర విరోధద్వయం ప్రతీయతే. తస్య ప్రతి
కూల జ్ఞానిత్వరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారా ద్విరోధాభాసః. ప్రతీపదృష్టిః స్త్రీ రప
హాయ పురుషానాశ్రితేతి పర్యాయాలంకారశ్చ. పర్యాయో యది పర్యాయేణైకస్యా
నేక సంశ్రియ ఇతి లక్షణాత్. పుమాంసః ప్రతీపదర్శినో జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య
తదవజ్ఞయేతి పదార్థహేతుకత్వా దేకం కావ్యలింగం. స్త్రియః ప్రతీపదర్శినో న
జాతా ఇతి వాక్యార్థస్య తత్త్వవేదనాదితి పదార్థహేతుకత్వా ద్వితీయం కావ్య
లింగం. వ్యంగ్యార్థస్తు పుమాంసః జీవాః తదవజ్ఞయా ఆత్మజ్ఞానాభావేన ప్రతీపదర్శినో
జాతాః స్త్రీత్వం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ప్రసిద్ధ మిదం పురంజనోపాఖ్యానే. స్త్రియస్తు
తత్త్వవేదనాద్దేతోః ప్రతీపదర్శినో న జాతాః న పునః స్త్రీత్వం ప్రాప్తేరే కిన్తు ముక్తా
ఏవ. ప్రసిద్ధమిదం దేవహూత్యుపాఖ్యానే ఇతి. 23

గ|| దత్వా చ తదన్నం భగవంత మేవ మశ్లాఘుంత-

దత్వాచేతి|| తత్ప్రసిద్ధం యజ్ఞశిష్ట మమృతమయ మన్నం దత్వా- గోపేభ్యో వితీర్య
భగవన్తం కృష్ణ మేవం వక్ష్యమాణీత్యా అశ్లాఘు న్నశ్లాఘుయామాసుః. మునిపత్న్య
ఇతి శేషః. 24

శ్లో|| ప్రసాదసాగ్ధ్య స్తేవిధి మనతియాతైః కృతుశతై
ర్యదిస్వే నైవాస్మాక కలయసి కృతార్థా కరుణయా
తతః కిం భాగ్యం నః కిమివ తపసాం వా ఫల మహా
నమత్వా తత్త్వంతే కతిచన విముహ్యంతి కుధియః.

ప్రసాదఇతి|| విధిం శాస్త్ర మనతియాతైః అనతిక్రాంతైః యథాశాస్త్ర మనుష్ఠితై

దిత్యర్థః. కృతుశ్చైః బహుభిః కృతుభిః తే తవ ప్రసాదః అనుగ్రహః సాధ్యః సాధితం
యోగ్యః ఫలాభిసంధిత్యాగపూర్వకం కేవలం త్వదనుగ్రహైకఫలా యజ్ఞశతా
కృత్వా మహాన్తః త్వత్ప్రసాదం సాధయన్తితి భావః. స్వేనైవ స్వత ఏవ కరుణయా
విరుపాధికయా దయయా అస్మాక్ కృతార్థా సఫలా కలయసి యది కరోషి.
చేత్ యజ్ఞాద్యనుష్ఠానం వినాస్యస్మా ననుగృహ్యసి చేదిత్యర్థః. ప్రహరణాలంకారః.
'ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధి ర్విదా యత్నం ప్రహ్లాద' మితి లక్షణాత్. తతః తస్మాత్
త్వత్ప్రసాదా దిత్యర్థః పరమితీశేషః భాగ్యం భాగధేయం నః అస్మాకం కిమస్తి తదే
వాస్మాకం మహద్భాగ్యమిత్యర్థః. తథా తతఃపరం నః నిపసాం వా ఫలం కిమస్తి. తదే
వాస్మాకం తపః ఫలమిత్యర్థః. అహో ఇతి విస్మయః. తే తవ తత్త్వం సుమాత్మత్వ
రూపం యాథార్థ్యం న మత్వా అజ్ఞాత్వా కతిచన కేచిత్ కుధియః కుత్సితబుద్ధయః
కంసాదయః విముహ్యంతి మోహం ప్రాప్నువన్తి నన్దనుతోఽయం గోప ఇతి మన్యంతే
ఇతి భావః—

25

X|| ఏవమభిదధాన మవగతభగవత్ప్రభావ మబలాజన మనుగృహ్య తదర్పిత
మఖిలమసి భోజ్యజాత మాస్వాద్యచ నితాంత మభిననంద సందనందనః.
ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధాన ముక్తవన్తం అవగతభగవత్ప్రభావం జ్ఞాత
శ్రీకృష్ణానుభావం అబలాజనం మునిపత్నిసంఘ మనుగృహ్య తస్మిన్ ప్రసన్నో
భూత్వేత్యర్థః. ప్రసాదమేవాహ తదర్పితం తేన సమర్పితం అఖలం బహువిధమసి
భోజ్యజాతం అన్నసమూహ మాస్వాద్య భుక్త్యేతి 'ధానాముష్టిముచే కుచేలమునయే
దత్తేస్మ విత్తేశతా' మితివత్ మునిపత్నిసమర్పితాన్నభోజనం తదనుగ్రహ ఏవ. తేన
తాసామహైశ్వర్యసంభవాదితి భావః. ఏతేన మునిపత్న్యః స్వయమేవాన్న మానీయ
శ్రీకృష్ణాయ సమర్పయామాసురితి ఫలితమ్. నన్దనన్దః కృష్ణః నితాన్త మత్యన్త
మభిననన్త చ సంతుతోష. తదన్నగతస్వానజన్యోఽయ మానన్దః.

26

శ్లో|| అథ జాతు పురందరాదరా దరమారాధనతత్పరా హరిః

కలయన్ బలవైరివైరితా మవద న్నందపురస్సరా న్నరాన్.

అథేతి|| అథ జాతు తతః కదాచిత్ హరిః కృష్ణః పురందరాదరాత్ పురందరే ఇంద్ర
ఆదరాత్ హేతోః ప్రీతివశాదిత్యర్థః. అరం శీఘ్రం ఆరాధనతత్పరా ప్రజాసక్తా
ఆర్థాదింద్రస్యైవ నందపురస్సరాన్ నన్దప్రముఖా సరాన్ గోపాన్ ప్రతి బలవైరివై
రితాం ఇంద్రశత్రుితాం కలయన్ ప్రకటయన్ సన్ అవదత్ జగద. దేవకార్యార్థ
మవతీర్ణస్యదానవారేః కృష్ణస్య స్వతి ఇంద్రశత్రుత్వాంభవాత్ప్రకటమనిత్యుక్తమ్.
గోవర్ధ నోద్ధరణాది స్వలీలాప్రదర్శనార్థమిద మింద్రపుజానివారణమితి బోధ్యం. అత్ర
బలస్యబలధద్రస్య వైరిణ శ్శత్రో రింద్రస్య వైరితామితి ప్రతీయ తే బలధద్రశత్రుత్వ
స్వస్యాపి శత్రురేవేతి కృత్వా తత్పుజానివారణం కర్తు మిత్థ మవదదితి భావః. 27

X|| అయే కృత మనేన సంభృతసంభారేణ సంక్రిందనసపర్యాపరంఘేణ.

అయే ఇతి॥ అయే ఇతి నందాదీనాం సంబుద్ధిః సంభృతసంభారేణ సంభృత స్సంపాదితః
సంభారః పూజావస్తుసమూహః యస్య తేన తథోక్తేన అనేన కర్తృమధ్యవసితేనేత్యర్థః.
సంక్రందనస్య ఇన్ద్రస్య సపర్యాయాః పూజాయా స్సంరంభః ఆడంబరః తేన కృతమ్
అలమ్. 'యుగపర్యాప్తయోః కృత'మిత్యమరః. 28

శ్లో॥ అత్యుచ్చం సకలాగమప్రణయినం విశ్రామభూమిం గవాం
నిత్యాశేషఫలాస్పదం సుమనసాం సంసేవ్య మామోదతః
స్యాదేనం సముపాస్య నూన మచలం శ్రేయో వనావాసినాం
మోహో వ స్సురరాజపూజనధియా కస్మా దకస్మా దయమ్.

అత్యుచ్చమితి॥ అత్యుచ్చ మత్యున్నతం సకలాగమప్రణయినం సకలై స్సర్వైః
అగమైః వృక్షైః ప్రణయినం వ్యాప్త మిత్యర్థః. పలాశీద్రు ద్రుమాగమా ఇత్యమరః.
గవాం ధేనూనాం విశ్రామభూమిం విశ్రాంతిప్రదేశం అమన్తలక్షణమిత్వసత్త్వా
న్మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వే కృతే విశ్రమ ఇత్యేవ భవేదితి కృత్వా విశ్రామ ఇత్య
పశబ్ద ఇతి కాశికాకారః. వస్తుతస్తు మితాం హ్రస్వ ఇతి సూత్రే వా చిత్తవిరాగే
త్యతో వేత్యనువర్త్య విభాషాశ్రయణా ద్వ్యత్తికారమతానురోధేన విశ్రామ ఇతి
సుశబ్ద ఏవ. నిత్యాశేషఫలాస్పదం నిత్యం సర్వదా అశేషఫలానాం సర్వవిధఫలానా
మాస్పదం స్థానభూతమ్ సుమనసాం పుష్పాణాం సంబంధినః ఆమోదతః పరిమళా
ద్దేతోః సంసేవ్యం సమ్యక్ భజనీయం నానాకుసుమామోదై ర్జనానా మాకర్షణ
మిత్యర్థః. ఏనం పరిదృశ్యమాన మచలం గోవర్ధనపర్వతం సముపాస్య సంసేవ్య
వనావాసినాం వనే కాననే ఆవాసః నివాసః వనావాసః స ఏషా మస్తీతి వనా
వాసిః అత ఇని తనో తేషాం వనే చరాణా మస్మాకం శ్రేయః శుభం స్యాత్
నూనం నిశ్చయః కస్మాద్దేతోః సురరాజపూజనధియా దేవేంద్రారాధనబుద్ధ్యా
అకస్మా దవితర్కితం యథాతథా వః యష్మాక మయం మోహః వ్యామోహః
ఆసీదితి శేషః. ఏవం విధ మచలం విహాయ సురరాజపూజనం వః మోహవిలసితమే
వేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు అత్యుచ్చం సర్వోత్కృష్టమ్ సకలాగమప్రణయినం
సకలేష్వాగమేషు వేదేషు ప్రణయః స్నేహః స్వీయత్వాభిమాన ఇతి యావత్
యస్య తం యద్వా ప్రణయన్తి ప్రతిపాదయన్తి ప్రణయినః సకలాగమాః
ప్రణయినః యస్యత సర్వవేదవేద్యమిత్యర్థః. 'వేదైశ్చ సర్వై రహమేవ వేద్య ఇతి
గీతావచనా'దితి భావః. గవాం వాచాం విశ్రామభూమిం 'యుతో వాచో నివర్తన్తే'
ఇతి శ్రుతేః నిత్యం చ తదశేషఫలం చ నిత్యాశేషఫలం మోక్షమిత్యర్థః. తస్య
ఆస్పదం స్థానం సంపాదక మిత్యర్థః. సుమనసాం విదుషాం ఆమోదతః హర్షా
త్సంసేవ్యం భజనీయం స తు నిర్బంధేన పరమప్రేమాస్పదత్వాదితి భావః. అచలం
పూర్ణత్వా చ్చలనరహితం ఏనం పరమాత్మానం మా మిత్యర్థః. సముపాస్య
వనావాసినాం వైరాగ్యాత్ గృహం పరిత్యజ్య వనమాశ్రితానా మిత్యర్థః. సః

అస్మాకం జీవానామిత్యర్థః వస్తుతో భగవదభిన్నత్వా ద్భగవతా న ఇతి ప్రయుక్తం. శ్రేయో మోక్షం స్యాత్ నూనం సురరాజపూజనధియూ కస్మా దకస్మా దయం హో మోహః క్షుద్రదేవతోపాసనం మూఢానామేవ. 'అంతవత్తు ఫలం తేషాం తద్భవ త్యల్పమేధసా' మితి గీతావచనాదితి భావః. 29

శ్లో॥ ఏవం తదానీం కృతపక్షపాతః పుపోష తోషం హరిణా గిరీంద్రః

చిరాన్మఘోనా కృతపక్షపాత శ్చకార వైరస్య మముత్య చిత్రమ్

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా తదానీం తత్కాలే హరిణా కృష్ణేన కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః సేషాః యస్మిన్ స తథోక్తః గిరీరేవ పూజనీయో న త్వింద్ర ఇతి కృతసేషా ఇత్యర్థః. గిరీంద్రః తోషం ఆనందం పుపోష వర్ణయామాస. గిరీర్న కేవలం స్వకీయపూజాలాభశ్రవణజన్యానందం కిన్తు స్వశత్రుపూజానివారణజన్యానందోపీత్యాహ చిరాదితి. చిరా చ్చిరకాలాత్ పూర్వకాలమిత్యర్థః. మఘోనా ఇంద్రేణ కృతపక్షపాతః కృతః పక్షపాతః పత్రచ్ఛేదః యస్య స తథోక్తః అత ఏవ గిరీంద్రః అముత్య ఇన్ద్రే విషయే వైరస్యం విరసత్వం ద్వేషమితి యానత్ చకార కృతవాన్ నిష్ఠూరణ మస్మత్పక్షచ్ఛేదం కృతవతో దుష్టస్య మఘోనః అయం కృష్ణకృతః పూజానిరాసః యుక్తఏవాసీదితి దీర్ఘవైరం స్మృత్వా ననన్దేతిభావః. చిత్ర మద్భుతమ్ గిరీ ర్భూషణ కాలస్య వైరనిర్వా తనం భగవదనుగ్రహో దాసీదితి విస్మయ ఇతి భావః. వ్యంగ్యా ర్థస్థ ఏవం హరిణా తదానీం కృతపక్షచ్ఛేదోపి గిరి స్తోషం పుపోష మఘోనా చిరా త్కృతపక్షచ్ఛేదోపి తత్ర వైరస్యం చకారే తీదం చిత్రం నూతనాపరాధలాభేన సం తోష ఇతి యత్ పూర్వకాలకృతాఽరాధే ఇంద్రే వైరస్య మితి యత్ ఇదం ద్వయమపి చిత్రమితి భావః. లోకే సి నూతనశత్రో ప్రబలవైరస్యం ప్రాచీనే తు బేదాసీన్యమితి స్థితే అత్ర తద్వైరపరిత్య మాశ్చర్యావహ మితి ఫలితార్థః. ఆన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే కృష్ణేణ కృతపక్షచ్ఛేదోపి గిరి స్తుతోష మఘోనా చిరాదారభ్య కృతసే హోపి గిరి స్తస్మిన్ వైరస్యం చకారేతి ద్వయ మిదం చిత్ర మితి భావః. అపి చ హరిణా ఇంద్రేణ తదానీం కృతపక్షపాతోపి గిరి శ్చిరా న్మఘోనా కృతపక్షపాతో భవన్తిత్యోకోవిరోధః. తోషం పుపోష తథాపి తత్ర వైరస్యం చకారేత్యన్యో విరోధః ఇతీదం విరోధద్వయం చిత్రమితి చ ప్రతీయతే 30

తతః॥ భగవదుపదేశాన న్తర మిత్యర్థః -

శ్లో॥ హితాం భగవతో వాణీం ప్రమాణం చ విచింత్య తే

విధివత్పూజయాం చక్ర ర్విమోహీ జగతీధరమ్.

హితామితి॥ తే సందాదయః భగవతః కృష్ణస్య సంబంధినీం వాణీం వాక్యం హితాం ప్రియాం ప్రమాణం చ ప్రమాణభూతాం చ విచింత్య ఆలోచ్య ఫలప్రదానద్వారా స్వేషాం తృణప్రదానద్వారా గవాం చ ప్రియంకరస్య బహుపకారకస్య గోవర్ధ నస్య ప్రత్యుపకారభూతా పు జా తత్సంతోషావహత్వేన స్వేషా మధికఫలదాత్రీతి

శ్రీకృష్ణవాక్యం యథార్థమృత్యేతిభావః. విమోహం దజ్ఞానాత్ భగవన్నాయా
బలాదితి వా. జగతీధరం పర్వతం విధివత్ యథాశాస్త్రం పూజాయాంచక్రుః
సమపూజయన్. యద్వా విగతో మోహో విమోహః మోహభావః తస్మాత్
శ్రద్ధదేవతోపాసనాత్మకస్య ప్రత్యక్షపర్వతపూజాత్యాగపూర్వకః పరోక్షేంద్రారాధన
రూపస్య వా మోహస్య నివృత్తత్వాదితి భావః. 31

శ్లో॥ గోగణం హుతభుజం ప్రదక్షిణ జ్వాలజాల మవసీసురా పి

తర్పయన్ వ్రజనివాసినాం వ్రజో భూభృతే బలి మథ స్యవేదయత్.

గోగణమితి॥ వ్రజనివాసినాం గోపానాం వ్రజ స్సమూహః గోగణం గోసమూహం
తర్పయన్ తృణాదిదానేనేతిభావః. తథా ప్రదక్షిణజ్వాలజాలం ప్రదక్షిణః స్యన్
జ్వాలజాలం శిఖాసమూహః యస్య తం హుతభుజ మగ్నిం తర్పయన్. ఆజ్యే నేతి
భావః. తథా అవసీసురానపి బ్రాహ్మణాంశ్చ తర్పయన్ సీణయన్. దక్షిణాదిభిరితి
భావః. అథ తతః భూభృతే గోవర్ధనపర్వతాయ బలిం పూజాం ఉపహారం వా
స్యవేదయత్ నివేదయామాస. సమర్పయామాసేత్యర్థః. 32

శ్లో॥ అథ చేతనయ న్ననుప్రవేశా దచలేంద్రం బల మగ్రహీ స్మరారిః

చరితం పరిపీయ తద్గభీరం న తదా కే పున రద్భుతం వితేనుః.

ఆథేతి॥ మురారిః కృష్ణః అనుప్రవేశాత్ స్వస్య పర్వతాన్తఃప్రవేశా ద్దే : అచ
లేంద్రం గోవర్ధనం చేతనయన్ చేతనీకుర్వన్ ప్రాణవస్తం కుర్వన్నిత్యర్థః. బలిం
గోపై స్సమర్పితం పూజాపహారాదికం అగ్రహీత్ స్వీచకారః. తత్ గభీరం దుర్వి
జ్ఞేయం. చరితం చరిత్రం నిపీయ శ్రుత్వా. దృష్ట్వేతి వా తదా తదానీం కే పునః
కేవా జనాః అద్భుత మశ్చర్యం నవితేనుః నవిస్తారయామాసుః. సర్వేషాశ్చర్యం
ప్రపేదిరే ఇత్యర్థః. ఆచేతనస్య వాక్పాణ్యాదిరహితస్య పర్వతస్య చేతనీభూయ బలే
గ్రహణ మితి యత్ తన్మహాదద్భుతమితి భావః. 33

శ్లో॥ బలరిపు ర్మఘవా నహితో హరే రితి న హేతు రహిదుహి నాదరే

బలిమసావచిలచ్ఛలత స్వయం పరిజిఘ్నన్ రిదం వ్యధితధ్రువమ్.

బలరిపురితి॥ అహిదుహి అహిం వృత్తాసుతం దుగ్రహతి హినస్తీతి అహిదుగ్ర్
తస్మిన్ ఇంద్రో విషయే సర్వే వృత్తాసురేష్యహిరితి రభసః హరేః కృష్ణస్య నాదరే
న ఆదరః నాదరః నఇథోయం నశబ్దః తేన సహ సుపువేతిసమాసః తస్మిన్ నాదరే
ద్వేషే బలరిపుః బలస్య బలాసురస్య బలభద్రస్యేతి చ గమ్యతే రిపు శ్మత్రుః
మఘవా ఇంద్రః హరేః కృష్ణస్య న హితః నశబ్దేన సహ సమాసః అహితః విరోధీతి
యావత్. ఇత్యయం హేతుః కారణం న న భవతి మదగ్రిజస్య బలస్య యస్మాదయం
రిపు స్తతో మమాపి ద్వేష్య ఇతి హేతునా ఇంద్రో శ్రీకృష్ణో ద్వేషం నకృతవానితి
భావః. త ర్హి ఇంద్రద్వేషే ణోహేతు రత ఆహ బలిమితి. అసౌ కృష్ణః అచలచ్ఛలతః
పర్వతవ్యాజాత్ పర్వతపూజామిషేణేత్యర్థః. బలి ముపహారం స్వయం పరిజిఘ్నన్

గృహ్ణాతు ముచ్చస్సన్ గిరిపూజావ్యాజేన స్వోదరపూరణం కర్తు మిత్త్యర్థః. ఇద మింద్ర-
పూజానివారణం వ్యధిత అకరోత్ దుఃఖం నిశ్చయః. అత్ర బలభద్రరిపుత్వస్య శ్రేష్ఠ
లబ్ధత్వేన ఆహేతుత్వే సిద్ధేసి హేతుత్వప్రతిషేధ శ్చమత్కారావమా ఇతి ప్రతిషేధా
లంకారః. 'ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన' మితి లక్షణాత్. 34

౧॥ అథ నిజవిమతమురరిపుచరిత పరికుపిత హరిహయసమీరిత సంవర్త సమయ
సముజ్జృంభణోచిత ధారాశధారాధర నిరంతరసముద్గీర్ణమాణ సలిలా
సార చుళకితాశేషనివేశప్రదేశతయా సముదీరకర పగుషవిష మదీన
భాంకారేణ సురభినికరేణ సమ మతికదర్థి తేషు గవీశేషు శరణముపయా
తేషు.

అథేతి॥ అథ అచలపూజానంతరం నిజవిమతస్య స్వశత్రోః మురరిపోః కృష్ణస్య సంబం
ధినా చరితేన స్వపూజానివారణరూపేణ వ్యాపారేణ యద్వా నిజవిమతం స్వవిరుద్ధం
యస్మరరిపుచరితం తేనేతివా పరికుపితః అత్యంతకుపితః యః హరిహయః ఇన్ద్రః తేన
కర్తృసమీరితైః ప్రీరితైః సంవర్తసమయసముజ్జృంభణేప్రళయకాల విజృంభణేఉచితైః
మోక్షైః ప్రళయకాల సముల్లాసనార్హై రిత్త్యర్థః. యద్వా సంవర్తసమయసముజ్జృంభ
ణస్య ఉచితై రనుకూలైః ప్రళయకాలకర్తృక విజృంభణస్య సహచరై రిత్త్యర్థః. ఉగ్ర
తుభాపి ప్రళయకాలే ఇవ సముజ్జ్వంభమాణై రిత్త్యర్థః. ధారాశై రవిచ్ఛిన్నై ర్ధారా
భ్రై ర్మేఘైః నిరంతరం అవిచ్ఛేదం యథా తథా సముద్గీర్ణమాణేన సమ్యగుద్యమ్య
మానేన విసృజ్యమానే నేత్త్యర్థః. 'నిష్ఠూతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణనృత్తివ్యపాశ్రయం అతి
సుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకత్యం విగాహతే' ఇతి వచనాత్ నాత్రాశ్చీలత్వప్రశక్తిః.
సలిలాసారేణ ఉదకధారాసంపాతేన చుళకితాః కబళితాః నాశితా ఇతి యావత్
అశేషా స్సర్వేనివేశప్రదేశాః నివాససలాని యేషా న్నేషాం భావ స్తత్తాతయా తథో
క్తమ్ అతి కదర్థితేషు అత్యంతపీడితేషు గవీశేషు గోపేషు సముదీర్ణః సమ్యగుక్తః
ఉచ్చైకృత ఇతి యావత్ కర్ణ పరుషః శ్రవణకతోరః విషమః ప్రతికూలః దీనః కృపణః
ఏవంవిధో భాంకారః భామితి ధ్వనిః యేన తేన తథోక్తేన సురభినికరేణ గోబృందేన
సమంసహ శరణం రక్షక ముపయాతేషు ప్రాప్తేషు సత్సు ఏవంవిధాపదుద్ధారక
శ్రీకృష్ణ ఏవ సత్వస్య ఇతి సర్వే గోపా గోభి స్సహ శ్రీకృష్ణం శరణాగతా
బభూవురితి భావః. యద్వా త్వదుక్తరీత్యా ఇన్ద్రాపరాధం కృతవతా మస్మాక
మీదృశీ దురవస్థా సంజాతేతి త్వమేవేమా మాపద మపహర్తుం క్షమసే ఇతి
వదంత స్సర్వే గోపా శ్రీకృష్ణం శరణాగతా ఇతి భావః. 35

శ్లో॥ అపయశః ఖలు గోత్రభి దిత్వలం భువి బభూవ హరేరితి చింతయా

అపనయన్నివ తద్యతనం వినా వ్యధితగోత్రసముద్రణం హరిః

అపయశఇతి॥ హరే రిన్ద్రస్య కష్టస్యేతి చ గోత్రభిత్ పర్వతచ్ఛేత్తా వంశనాశకశ్చ

ఇత్యేవ మపయశః కష్టేరిః అల మతిశయేన భువి లోకే బభూవ ఖలు అభవ
 త్కిల అహో త్రిలోకనాథోపి హరి ర్గోత్రభిద్భూవ ఖలు ఇతి లోకాపవాదో
 మహానాసీతి భావః. ఇతి చిన్తయా ఏవం విచిన్త్యేత్యర్థః తదపయశః అపనయన్నివ
 నివారయన్ని వేత్సుత్యేత్ హరిః కృష్ణః యతనం వినా ప్రయత్నం వినా లీలయేతి
 యావత్. గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోక్షేపణం వంశోద్ధారం చ వ్యధిత అకరోత్.
 హరి ర్మహాత్మా గోత్రోద్ధారక ఇతి మహాతీకీర్తి ర్జాయతే చేత్ తయా పూర్వోక్త
 మపయశో నశ్యేదితి మత్వా హరి ర్గోత్రోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర గోత్ర
 చ్చేదనప్రయుక్త మపయశః దేవేంద్రవిషయమ్. గోత్రోద్ధారప్రయుక్తయశస్తు శ్రీకృష్ణ
 విషయమితి కృత్వా అన్యవిషయయశసా అన్యవిషయాపవాదస్య అనివార్యత్వేపి
 తన్నివారణం సంభావితమితి అతిశయోక్తిగర్భితేత్థాంకారః. అయంచ హరి
 గోత్రపదద్వయశ్లేషోత్థాపిత ఇతి వివేకః. అన్యథా దేదం వ్యాఖ్యాయతే. తథాహి
 హరేః కృష్ణస్య మమ భువి గోత్రభిద్భవంచ్చేత్తా ఇత్యపయశః అలం బభూవ
 ఖలు. ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యద్ధరే భూతవ ల్లిట్పుత్యయః భవిష్యతీత్యర్థః.
 శ్రీకృష్ణః ఇంద్రాధనం నివారయిత్వా స్వజనేన అడిం పూజయిత్వా ఇంద్రకోప
 ద్వారా స్వవంశం నాశయామసేత్యపకీర్తి ర్మహాతీ మమ స్యాదితి భావః. ఇతి
 చిన్తయా వ్యసనేన ఆకాంతో భూత్వేతి శేషః. తదుత్పత్స్యమాన మపయశః అప
 నయన్ నివారయితు మిత్సర్థః. యతనం వినా ప్రయత్నం వినైవ హరిః కృష్ణః.
 గోత్రసముద్ధరణం పర్వతోక్షేపణం వ్యధిత. ఇవేతి వాక్యాలంకారే పర్వతే ఉష్ణ
 పేతు తదథః స్థిత్యాఽస్మద్వంశో జీవేదితి వంశోద్ధారక ఏవాహం స్యాం నతు వంశ
 చ్చేత్తేతి మత్వా శ్రీకృష్ణః గోనర్థనోద్ధారం చకారేతి భావః. అత్ర పూర్వార్థేన
 గోత్రభి దిత్వపయశో యథా హరే రింద్రస్య బభూవ తద్వస్మమాపీ త్యుపమాలం
 కారో ధ్వన్యతే. ఉత్తరార్థేన తు తావత్తగోత్రచ్ఛేదనజన్య మపయశః పరిమార్చం
 ఇంద్రో గోత్రోద్ధారం చకారేతి వ్యజ్యతే.

36

శ్లో॥ గోగణై స్సమ మార్తారై ర్యశోదాతనయాజ్ఞయా

జీమూతతల మాభీరా జవా దవజగాహిరే.

గోగణైరితి॥ ఆభీరాః గోపాః ఆర్తారైః అత్యంతపీడితైః గోగణైః సురభిబృందైః
 స్సమం సహ యశోదాతనయాజ్ఞయా శ్రీకృష్ణనిదేశేన జవా చ్ఛీఘ్రం జీమూత
 తలం పగ్వతాథఃప్రదేశ మవజగాహిరే ప్రవివిశుః. అత్ర వృష్టిభీత్వా జీమూతతలం
 మేఘస్యాథఃప్రదేశ మవజగాహిరే ఇతి మాధ్యం గమ్యతే. జీమూతో మేఘపర్వతా
 విత్యమరః. నచేదం వ్యంగ్యం కవినా ఽవివక్షితమితి వాచ్యం. తథాత్వే గోవర్ధన
 తలం గోపా ఇత్యేవ శ్లోకః కవినా పత్యేత, నతు పున రర్థద్వయస్సోరకం జీమూత
 పద మిత్థలమ్.

37

శ్లో॥ కలుషేపి జన్మై ర్లోకే నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః

నతదా హరిమహాత్మ్యా త్సంకస్పర్శః పశో రపి.

కలుషేపీతి॥ నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః నిర్మర్యాదా ఉద్వేలా ప్రవృత్తిః ప్రసారో
యేమానైః అపరిమితై రిత్త్యర్థః. జలై రుద్యతైః హేతుభిః లోకే భువనే కలుషే పంకిలే
సత్యపితదా హరిమాహాత్మ్యాత్ హరేః కృష్ణస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రభావాత్
గోవర్ధనాద్ధరణరూపాత్ పశోరపి జాత్యేకవచనం గవామపీత్యర్థః అపినా కిముత గోపా
నామితి గమ్యతే. పంకస్పర్శః కర్దమసంబంధః స నాసీత్ పర్వతాథః ప్రదేశే వృష్ట్య
భావాదితి భావః. నచ ఇత స్తతః పతితవర్షధారాప్రవాహః పర్వతాథోదేశేషి ప్రసర
త్యేవేతి కుతః పంకాభావ ఇతి వాచ్యమ్. పర్వతప్రాంతదృషద్భిః సేతుభూతాదిభి
స్సర్వత్ర వర్షప్రవాహస్య నివారితత్వాత్. యద్వా పర్వతకటిప్రదేశే గోగోపగణం
సాపయిత్వా తమపరి చత్రవ త్పర్వతశిఖరం కృష్ణో దధారేతి బోధ్యమ్. అథవా
భగవదాజ్ఞావశా త్సాగరసన్నివృత్తివత్ వరోదకమపి నివృత్త మేవాభూత్ నతు
పునః పర్వతాథోదేశే ప్రసారేతి జ్ఞేయమ్ వ్యంగ్యార్థస్తు నిర్మర్యాదప్రవృత్తిభిః
ఉల్లంఘితవిధివిషేధైః మర్యాదా విధిశాస్త్రజన్యా స్థితిః సర్గతా మర్యాదా యస్యా
స్సా నిర్మర్యాదా ప్రవృత్తి ర్వ్యాపారో యేమా నై రితి సమాసః. జలైః లడయో
రభేదాత్ జడైః దుష్టై రిత్త్యర్థః లోకే కలుషే ఆవిలే సత్యపి పాపభూయష్టే సత్య
పీత్యర్థః కలుషశబ్దో యద్యపి పాపగుణవాచీ తథాపి కలుష మస్యా స్థితి వ్యుత్పత్త్యాన
కలుషవద్భవ్యవాచీ చ తదా హరిమాహాత్మ్యాత్ భగవత్ప్రభావాత్ పశోరపి అభి
వేకినోపి స్వాశ్రితస్యేతి శేషః. పంకస్పర్శః పాపసంబంధః స నాసీత్ ఇతి అపిచ
వరాసు జలైః కలుషేపి లోకే తదా శిరది హరే సూర్యస్య మాహాత్మ్యా త్సశోరపి
పంకస్పర్శో నాసీదితి చ ధ్వన్యతే.

38

శ్లో॥ పరిభూతి రభూ జ్వలై ర్న తేషా మతిసంధైరపి మాధవాశ్రితానామ్

గతిరోధితు సత్పథచ్యుతై స్తైర్థణీ పంక ముపార్జితం ప్రభూతమ్.

పరిభూతిరితి॥ మాధవాశ్రితానాం కృష్ణ మాశ్రితానాం తేషాం గవీశానాం అతి
సంధైః నిస్సీమై రపి 'సన్ధా సన్ధానసీమయో' రిత్త్యమరశేషః. జలైః పరిభూతిః తిరస్కారః
పీడేతి యావత్ నాభూత్ నబభూవతు కిన్తు సత్పథచ్యుతైః సతాం నక్షత్రాణాం
పంథాః సత్పథ మాకాశ ఇత్యర్థః ఋక్సూరబూః పథామితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః.
తస్మాత్ చ్యుతైః భ్రష్టైః మేఘాహి ఆకాశే స్థిత్వా జలం వమస్తీతి ప్రత్యక్షం తై
ర్జలైః ఆకాశగతమేఘవృష్టై రుద్యతై రిత్త్యర్థః. ధరణౌభువి గతిరోధి సంచారప్రతిబంధకం
ప్రభూత మధికం పంకం కర్దమః 'పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్త్యమః. ఉపార్జితం
సంపాదితం కృతమితి యావత్ తాదృశజలవశా ద్భువి మహాన్ పంక స్సమజనీతి
భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు మాధవాశ్రితానాం భగవద్భక్తానాం తేషాం అతిసంధై ర్నిర్మ

ర్యాదై: 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదా' ఇత్యమరః. జల్లై ర్జడై: పరిభూతి స్థిరస్కారో
నా భూత్ సహి భగవద్భక్తానాం కదాచిదపి కైశ్చిదపి పరాభవ స్వాదితి భోవః.
సత్సథచ్యుతై: సన్మార్గభ్రష్టై: తై: జడైసు ధరణౌ భూలోకేగతిరోధి స్వర్గాదిప్రాప్తి
విరోధి ప్రభూతం పంకం పాప మాపార్జితం సంపాదితం దుష్టాహి మహాత్మను అప
చారం విధాయ సాపమేవ సంపాదయన్తి నతు తదపచారేణ మహాత్మనాం కాపి
క్షణిః భగవత స్తత్సత్పాతిత్వాదిని ఫలితార్థః.

39

శ్లో॥ స్వకం ప్రకాశం వృషభావ మింద్ర సుర్యేశ్వరస్యావమతే ర్వితేనే

గవాం నిరుంధేస్మ సంతతేస్తు స్వైరప్రవృత్తిం విపరీతమేతత్.

స్వకమితి॥ ఇంద్రః సుర్యేశ్వరస్య కృష్ణస్య అవమతే రవమానా దేతోః శ్రీకృష్ణ
మవమత్యేత్యర్థః స్వకం స్వకీయం వృషభావం వృషత్వం వాసవో వృత్రహా వృషే
త్యమరః. వృషభత్వం చ ప్రకాశం ప్రకటం వితేనే చకార సుర్యేశ్వరప్రాతికూల్యం
కుర్వాణో వృషభవ స్మాథ ఏవేతి భావః. అత్ర ఇంద్రేణ స్వస్త్రిన్ సిద్ధస్యైవ వృష
భావస్య సుర్యేశ్వరావమతిద్వారా పునః ప్రకటికృతత్వా ద్విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్యైవ
విధానం యత్తా మాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్. అయంచ వృషశబ్దగతశ్చే
ష్టాత్కాపిత ఇతి బోధ్యమ్. సః ప్రకటితవృషభావః ఇంద్రేస్తు గవాం సంతతేః గోసమూ
హస్య స్వైరప్రవృత్తిం యథేష్టసంచారం నిరుంధేస్మ నివారితవాన్ వృష్ట్యేతి
భావః. అన్యత్ర గవాం సంతతేః ప్రజాయాః స్వైరప్రవృత్తిం నిరక్తరోత్సాదనం
నిరుంధే స్మేతి గమ్యతే. ఏత ద్విపరీతం విరుద్ధం వృషభస్య గోసంతతివర్ధకత్వే సహజే
సతి తన్నిరోధనం చిత్రమితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః. వ్యాఖ్యాన్తరమస్మి
తథాహి ఇంద్రః ప్రకాశం ప్రకృష్టం స్వకం వృషభావం ధర్మస్వరూపత్వం సుర్య
ేశ్వర స్యావమతే తద్వా రేత్యర్థః వితేనే విరుద్ధలక్షణయా నాశయామాసేత్యర్థః. స
ఇదం గవాం సంతతే స్సంఘస్య స్వైరప్రవృత్తిం నిరుంధే స్మ ఇత్యేత ద్వయముపి
విపరీతం విరుద్ధమ్. దేవావమాననం గోనిరోధ శ్చేత ద్వయ మధర్మస్వరూపాణాం
రాక్షసానా మేవ కృత్యం నతు ధర్మస్వరూపాణాం దేవసామితి స్థితే దేవేంద్రోప్యేవ
మకృత్యం కృతవానితి మహదాశ్చర్యమితి భావః.

40

శ్లో హంసస్య తస్యోదయతోఽఖిలేషు లోకేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు

ఆంధ్యం ప్రపద్య ప్రతికూలచారీ తమోనుగః కౌశిక ఏవ నాన్యః.

హంసస్యేతి॥ తస్య హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య ఉదయతః ఆవిర్భావాత్ అఖి
లేషు సుర్యేషు లోకేషు జనేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు శోభాతిశయస్య కాన్యతిశ
యస్య ఆశ్రయాః ఆధారాః తేషు. అతిశోభాశాలిషు సత్సు ఇత్యర్థః. కౌశిక ఏవ
ఇంద్ర ఏక ఏవ తమోనుగః తమః తమోగుణమనుగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి తథోక్తః తమో
గుణపరవశ ఇత్యర్థః. అతఏవ ఆంధ్యం మోహం ప్రపద్య ప్రాప్య ప్రతికూలచారీ
ప్రతికూలం కృష్ణస్యాననుకూలం యథా తథా చరతి సంచరతీతి ప్రతికూలచారీ

విరుద్ధాచరణ ఇతి యావత్ భవతీతి శేషః. అన్యః ఇంద్రవ్యతిరిక్తో జనః న తథా ప్రతి
 కులచారీ నభవతీత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్య తస్య ప్రసిద్ధ్యహంసస్య సూర్యస్య ఉదయతః
 ఉదయా దేతోః అఖిలేషు లోకేషు భువనేషు శోభాతిశయాశ్రయేషు సత్సు దీప్తేషు
 సత్త్విత్యర్థఃకౌశికః ఉలూక ఏవ 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాలగ్రాహిషుకౌశిక' ఇత్య
 మరః. తమోనుగః అంధకారం ప్రాప్త స్స అతివచ ఆంధ్యం చ రింద్రియస్యాప్రసారం
 ప్రపద్య చక్షురింద్రియవ్యాపారశూన్యో భూత్వేత్యర్థః. ప్రతికులచారీ స్వానభిమత
 సంచారః చక్షుః ప్రసారణేసతి అభిమతస్థలే ప్రవర్తతే అనభిమతాత్తు నివర్తతే
 తదభావే అభిమతానభిమతవివేకో నస్యాదితి భావః. అన్యః న తథా న. కౌశికానామేవ
 డివాంధత్వాదితి భావః. ఏతేన మహేంద్రస్య ఉలూకసామ్యం వస్తు వ్యజ్యతే. 41

XII తదను యదునందనాపదాననిశమనసమసమయవిగళితదురవష్టంభసంభా
 రేణ జంభరిపుణా నివారితే వారివాహనివహే విహాయ విహాయస
 స్థల మపసరతి నిరపాయ మావాసవసుమతీసవిధ మధిశయానేషు
 గోపాలబాలేషు—

తదన్వతి|| తదను గోవర్ధనోద్ధారానన్తర మిత్యర్థః. యదునందనస్య శ్రీకృష్ణస్య
 సంబంధినః అపదానస్య గోవర్ధనోద్ధరణరూపాద్భుతకర్మణః విశమనం శ్రవణం తస్య
 సమసమయే సమకాలే ఏవ యదా యదునందనాపదానం శ్రుతం తదైవేత్యర్థః.
 విగళితః అపగతః దురవష్టంభసంభారః దుష్టగర్వాతిశయః యస్య తేన తథోక్తేన
 జంభరిపుణా జంభాసురశత్రుణా ఇంద్రదేణ నివారితే నియమితే వారివాహనివహే
 మేఘసమూహే విహాయసస్థల మాకాశప్రదేశం విహాయ త్యక్త్వా అపసరతి
 నిష్క్రాన్తే సతి అపయాతే సతీత్యర్థః. గోపాలబాలేషు గోపబాలేషు నిరపాయం
 అపాయరహితం యథా తథా ఆవాసవసుమతీసవిధం నివాసభూమిసమీప మధిశయా
 నేషు అధిష్ఠిత్య శయితేషు సత్సు. అధిశీఞ్ఞాసామితి ఆధారస్య కర్మత్వం. మేఘైః
 నివాసగృహాణాం నిర్మూలం నాశితత్వేన తద్భూసమీపే ఏవ గోపాలా శ్శయితా
 అభవ నితి భావః. 42

శ్లో|| అనునేతుం యథాస్థానసంస్థాపితగిరిం హరిం

పురందర స్సమాయాసీ దాసీ చ్ఛావనతాననః.

అనునేతుమితి|| పురందరః ఇంద్రః యథాస్థానసంస్థాపితగిరిం స్వస్థానసహితగోవర్ధనం
 హరిం కృష్ణ మనునేతుం ప్రసాదయితుం సమాయాసీ దాజగామ. అననతాననః
 నమ్రముఖః లజ్జయేతి భావః. ఆసీచ్ఛ బభూవ చాత్పుర్వోక్తః పురందర ఏవా
 త్రాపి కర్తా. 43

XII ఆనమ్య చ ముహుర్ముహు రనంతర మస్తాషీత్.

ఆనమ్యేతి|| ముహుర్ముహుః అపకృత్ ఆనమ్య ప్రణమ్య అర్థాత్ హరి మిత్యేవ
 అనన్తరం తతః అస్తాషీచ్ఛ స్తుతవాన్. 44

తథాహి॥ స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః.

శ్లో॥ పరేభ్య స్త్వం ముక్తిం కథమివ మునీనా మపిరతి

స్మృతిశ్రేణీరశ్మిప్రకరపరిణధో వితరసి

నిమగ్న స్తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తారయసి తా

నృథం వా తత్త్వం తే క ఇవ వివరీతుం ప్రభవతి.

పరేభ్య ఇతి॥ మునీనాం యోగినాం సంబంధినీ యా అవిరతస్మృతిశ్రేణీ సంతతి
ధ్యానధారా సైవ రశ్మిప్రకరః రజ్జునివహః తేన పరిణధః బద్ధః ణవాబద్ధనే ఇతి
ధాతుః. త్వం పరేభ్యః ఇతరేభ్యః భక్తేభ్య ఇత్యర్థః. ముక్తిం మోక్షం కథమివ
కథంవా వితరసి దదాసి స్వయం ముక్తః పరా నోచయతు నామ త్వం తు స్వయం
బద్ధః పరేషా మోచనే తవ కా కథేతి విరోధః. అవిరత స్మృతిమాత్రేణ మునిభ్యో
ముక్తిం వితరసి తవ నిత్యముక్తత్వా దితి తత్పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః.
తద్భక్తిప్రచురజలధౌ తేషా మ్మునీనాం భక్తిరేవ ప్రచురజలధిః మహాసముద్రః
తస్మిన్ నిమగ్నః సాతః త్వం తాన్ భక్తాన్ కథం వా కేన ప్రకారేణ తారయసి
జలధిపారం గమయసీత్యర్థః. స్వయం తీర్ణః పరాన్తారయేదితి న్యాయాత్. స్వయం
మగ్నస్య తవ పరతారణకథా దూరేతి భావః. అత్రాపి అస్య విరోధస్య నిష్కలట
భక్తాన్ త్వం సంసారపారం గమయసీతి పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. తే
తత్త్వం యాథార్థ్యం వివరీతుం నిర్ణేతుం క ఇవ కోవా ప్రభవతి శక్నోతి
నకోపీత్యర్థః. దురవగాహత్వా దిత్యేకో భావః. అత్యంతవిరుద్ధవిషయత్వా దిత్యన్యో
భావః. ఏతేన తవ యాథార్థ్యస్య దురవగాహత్వాదేవ త్వం గోపమాశం మత్వా
మయా తథాపకృతమితి స్వాపకారహేతుః స్ఫూరితః.

45

శ్లో॥ అమత్వా త్వా మాశాపరవశహృదః కేఽపి విదధు

స్ఫురన్నానారూపా స్త్వయి మిషతి సంసారనటనమ్

చిరా దప్యప్రాప్తాః కిమపి ఫలమాదార్య మథ తే

విదిత్వా యాచంతే కృతమితి వచః కేవల మహా!

అమత్వేతి॥ కేపి జీవాః జీవతత్త్వస్యాపి దురవగాహత్వాత్ కేపీ త్యుక్తమ్. త్వా
మమత్వా అజ్ఞాత్వా సచ్చిదానందస్వరూపం స్వాత్మాభిన్నం పరమాత్మానాం త్వా
మవిదిత్వేత్యర్థః. అజ్ఞానమూలకత్వా త్సంసారస్యేతి భావః. ఆశాపరవశహృదః ఇచ్ఛాప
హృతమనసః కామాభిభూతా ఇత్యర్థః. నిష్కామస్య సంసారప్రవృత్త్యభావాత్ ఇతి
భావః. స్ఫురన్నానారూపాః స్ఫురన్తి ఆవిర్భూతాని నానారూపాణి దేవతిర్యగాదిభేదేన
బహువిధశరీరాణి యేషాన్తే తథోక్తాః సంతః త్వయి మిషతి పశ్యతి సతి సర్వసాక్షిత్వా
త్తవేతి భావః. సంసారనటనం సంసారః దారాపుత్రప్రాక్షణాదిరూపః వ్యవహారః సపవ
నటనం నాట్యం మిథ్యాత్వాదితి భావః. విదధు శ్చక్రుః. చిరాదపి బహుకాలాదపి
కిమపి యత్కించిదపి ఫలం సుఖం అప్రాప్తాః అగతాః అప్రాప్యేత్యర్థః. సంసారే నాన్తి

ఖలు కదాచిదపి కియదపి సుఖం సర్వస్య సుఖస్య మఃఖమిశ్రత్వాదితి భావః. అథ నిత్యానిత్యవస్తువివేకానన్తరం తే తవ బౌదార్య ముత్కృష్టతాం పురుషోత్తమత్వమితి యావత్. విదిత్వా జ్ఞాత్వా కృతం ఇతః పరం తవ సంసారేణాలం ఇత్యేవం రూపం వచనం కేవలం తావకం వాక్యమాత్రం నహి త్వదనుగ్రహం వినా అస్మాకం సంసారనివృత్తిరితిభావః. యాచస్తే పార్థయస్తే. అహో ఆశ్చర్యమ్ జీవభ్రామణరూపం త్వన్మాయాబలం తన్నివర్తనాత్మక స్త్వదనుగ్రహశ్చ అత్యద్భుతమితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్య కేపి నటాః త్వామమత్వా త్వం లుబ్ధ ఇత్యజానానా ఇత్యర్థః. 'అవిదితపరశోస్తే దోర్బలం కార్ముకేస్మి' నిత్యాదివ త్సామాన్యజ్ఞానవాదో విశేషాజ్ఞానే పర్యవస్యతీతి ధ్యేయం. ఆశాపరవశహృదః ముహుర్ముహుర్నాట్యదర్శనోత్సుకోఽయం ప్రభు రభీష్టం దాస్యతీ త్యాశాశతాదిష్టా ఇత్యర్థః. అత ఏవ స్ఫురన్తి సున్దరాణి నానారూపాణి వేషాః యేషాస్తే తథోక్తా స్సన్తః త్వయి మిషతి సతి త్వదవలోకనార్థ మేవేత్యర్థః. సంసారనటనం శాకుంతలాదివ త్సంసారాభిధన్య యత్కించి న్నాటకస్య నటనం యద్వా సంసారస్యైవాభినయం విదధుః చిరాదపి ఆప్రభాతమపి కిమపి ఫలం వస్తువాహనాదిక మప్రాప్తా స్సన్తః అథ తే బౌదార్యం విషరీత లక్షణయా లుబ్ధత్వం విదిత్వా కృతమితి వచః కేవలం నతు ధనాదిక మిత్యర్థః. యాచస్తే తావతాపి శ్రమాభావరూపఫలసత్త్వాదితి భావః.

46

శ్లో॥ సతీ చే ల్లోకానాం నభవతి హి బాధాప్తి రసతీ
నవాత్యంతం సత్యామివ భవతి యత్రప్రత్యయ ఇతి
అశక్తా నిర్వక్తుం ప్రకృతి మత ఏతాం తవ బుధా
భజంత్యేదాసిన్యా దహహ పరమానందలహరీమ్.

సతీతి॥ అత్ర తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుమితి వక్ష్యమాణార్థకసంబంధా త్రప్రకృతిరితి విశేష్య పద మధ్యాహ్రియతే. తవ ప్రకృతి ర్మాయాశక్తి రితి యావత్. సతీ సత్యా చేత్ త్రికాలాబాధ్యా భవతి యదీత్యర్థః. లోకానాం మాయాజన్యానాం భువనానాం బాధాప్తిః బాధస్య ప్రాప్తిః బాధత్వ మిత్యర్థః. న భవతి. కారణస్య సత్యత్వే కార్యం సత్యం స్యాత్. ప్రకృతే జగత్కారణభూతాయా మాయాయా మిథ్యాత్వా త్కార్యభూతం జగదపి మిథ్యైవేతి భావః. నను "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే" ఇతి శ్రుత్యా సత్యస్య బ్రహ్మణ ఏవ జగత్కారణత్వప్రసిద్ధేః కథ మిద ముక్తమితి చే దుచ్యతే. మాయాశబలితే బ్రహ్మణి అవిద్యాయుక్తే రజ్జౌ సర్పవ త్రప్రపంచః. ప్రతీయతే ఇతి వివర్తవాదస్య సిద్ధాంతితేన కేవలస్య బ్రహ్మణః న జగద్దే తుత్వం కిన్తు మాయావిన ఏవేతి కృత్వా మాయైవాత్ర జగత్కారణ మిత్యుక్తమితి బోధ్యమ్. తథా అత్యన్త మసతీ అవిద్యమానా వా న భవతి. శశశృంగాదివ త్వయాపేణ త్రైకాలికనిషేధప్రతియోగినీ నా నభవతీత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ. యద్యస్మాత్ హేతోః సత్యామివ సత్రప్రకృతామివ బ్రహ్మణీవేత్యర్థః. 'ప్రకృతిః

పశ్చాత్తాపేషు స్వభావే సచివాదిషు ప్రధానే కారణే గుహ్యే ఇత్యభిధానాత్. జగ-
 సాదాసకారణభూతం బ్రహ్మ సతీనాదయత్యేవ ప్రకృతిశబ్దః. తథాచ సూత్రం 'ఓ-
 కర్తుః ప్రకృతి' రితి. తత్త్రైవోదాహృతం చ 'బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయంతే' ఇతి
 ప్రత్యయః ప్రతీతిః భవతి. అహం మజ్జో మా మత్స్యం చ న జాన్మి నాతి మాయాశ్చ
 వాచ్య మజ్జానం బ్రహ్మవ త్పరోక్ష మనుభూయతే ఇత్యర్థః. ఇత్యశో సోహో ఏతా-
 తవ ప్రకృతిం నిర్వక్తుం ససచచ్ఛబ్దాభ్యాం నితరాం వక్తుం సతీతి అసతీతి వా
 నిష్కృప్య వక్తు మిత్యర్థః. అత్రాత్మా అసమర్థాః బుధాః విద్వాంః ఔదాసీన్యాత్
 మాయావిలాసోపేక్షణేన పరమానంద లహరీం పరమసుఖప్రవాహం ఆత్మస్వరూప
 మితి యావత్. భజన్తి సేవన్తే ధ్యాయన్తి యావత్. మాయా తాగ్ధ్య మిదం
 జగచ్ఛ ససత్ బద్ధమానత్వాత్ నాప్యత్ ప్రతీయమానత్వాత్. ప్రతీయతే
 బాధ్యతే చేతి హేతో ర్మిథ్యైవ ఇతి నిశ్చిత్త్య ఐన్ద్రజాలికః క్రితగచ్ఛ ర్వనగరాదావిష
 అత్ర ప్రపణ్చే ఉదాసీనో భూత్వా కేవల మాత్మస్వరూపం భజన్ యావద్దేహపాతం
 జీవన్ముక్తో విద్వాన్ వర్తతే ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు తవ ప్రకృతి స్వభావః సతీ
 సాధ్వీ చేత్ లోకానాం జనానాం బాధాయా వ్యధాయా ఆప్తిః ప్రాప్తి ర్బాధా
 ర్నభవతి సహి సజ్జనో జనానాభ్యుతే ఇతి భావః. అత్యంత మసతీ దుష్టావా న భవతి.
 యద్యస్మాత్ సత్యాం ప్రకృతావిన సత్స్వభావే ఇన ప్రత్యయః విశ్వాసః భవతి.
 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసో హేతుషు' ఇత్యమరిః. పిసిత వేషవచనమాధుర్యా
 ద్యభినయేన సజ్జన ఇవ త్వయి విశ్వాసో భవతీత్యర్థః. అతో హేతోః తవ ప్రకృతిం
 నిర్వక్తు మశక్తాః సజ్జనో దుర్జనో వేతి వివేక్తు మసమర్థా ఇత్యర్థః. బుధాః ఔదాసీన్యా
 దుపేక్షణాత్ సేవదేవయో రుభయోరపి ప్రహణేనేత్యర్థః. పరమానంద లహరీం
 భజన్తి ప్రాపునన్తి అహహేత్యాశ్చర్యే అవ్యయమ్.

47

శ్లో॥ మన శ్లోకప్లుప్తం భజతు పరమాం నిర్వృతిమితి
 షీపరిత్యేతస్మిం స్తే చరణ మమృతస్యంది మునయః
 క ఏవం జానీతే హృదయమిద మాపత్సహచరం
 వినశ్యే తస్యైదేతద్విరహకృత్ కైవల్యమితి చ.

మనఃశ్లో॥ శ్లోకప్లుప్తం శ్లోకైః దుఃఖైః ప్లుప్తం దగ్ధం 'ప్లుషదాహే' మనః హృదయం
 పరమాం నిరతిశయాం నిర్వృతిం సుఖం శీతలతాం చ భజతు ప్రాప్నోతు ఇతి
 మత్స్వేతి శేషః ఏవ మాలోచ్యేత్యర్థః. మునయః మనసశీలాః యోగినః ఏతస్మిన్
 మనసి అమృతస్యంది మోక్షప్రదం జలస్రావకం చ తే తవ చరణం ఫాదకమలం
 షీపన్తి స్థానయన్తి ఆపత్సహచరం విపద్యుక్తం నాంసారికక్షేత్రపరాభూత మిత్యర్థః. ఇదం
 హృదయం వినశ్యేత్ సప్తం స్యాత్ నిర్నరధ్యానేన మనసో లయో భవతీతి భావః.
 ఏతద్విరహకృత్ కైవల్యం ఏతస్య మనసో విరహేణ నాశేన కృతం జాతం కైవల్యం
 మోక్షిశ్చస్యాద్భవేత్ మనోలయస్త్వేవ మోక్షత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం కో జానీతే

కోవేదనకోపి 'నాన్యః పంథా విద్యతే'యనాయేతి జ్ఞానమార్గా దన్యో న మోక్షహేతుః తేన సర్వే జానన్తి భగవత్పాదారవిందధ్యానా దక్షేనేనైవ మోక్షో భవేదిత్యుచ్యతే సులభో ప్రమాదశ్చ భక్తిమార్గః కైరపి న జ్ఞాయతే ఇతి భావః. యద్వా ఏవం కో బ్రహ్మ జానీతే తస్య సాక్షాత్త్వత్పుత్రత్వా త్వద్భక్తిరసమాహత్యజ్ఞానం త్వదనుగ్రహే గాసి సత్వస్యేషామితి భావః. ఉత్తరాధేర్విదం న్యంగ్యం - ఆపత్సహచరం ఆత్మస్య ప్యనపాయశీలం మిత్ర మిత్యర్థః. ఇదంచూరయం వినశ్యేత్ తాదృశమిత్ర విపత్తిర్దుస్సహేతి భావః. ఏతద్వినిహేన మిత్రేనాశేన కృతం కైవల్య మేకత్వ మనాథత్వమితి యావత్ తచ్చ స్యాదిత్యేవం కో జానీతే నకల్పిచ్ఛాసిన మర్థం జానీతే ఇతి భావః.

48

శ్లో॥ పరప్రేమాధార స్త్వమసి సకలానాం ప్రకృతిత

స్త్వ ప్రేమః పాత్రం భవతి చిరసేవాభిరసికః

సదంభోన్యప్రేమానిరుపధికృపానీరధి రసి

త్వమిత్యేవం జాగర్తహహ భువి కీర్తి స్థదపి తే.

పరేతి॥ త్వం సకలానాం సర్వేషాం జనానాం ప్రకృతితః స్వభావతః ఉపాధిం వినేత్యర్థః. పరప్రేమాధారః పరప్రేమానుదం అసి భవసి సర్వస్యాసి స్వస్యాత్మనః పరప్రేమాస్పదత్వాత్ తస్య చ త్వదభిన్నత్వాదితి భావః. గౌణాత్మానః పుత్రాదయో యద్యపి పరప్రేమాధారా స్థాపి తత్ర పరప్రేమో న నిరుపాధికత్వం పుత్రత్వా ద్యుపాధికృతత్వా తస్యేతి తద్వాన్వృత్త్యర్థం ప్రకృతిత ఇత్యుక్తమ్. తవ త్వత్సంబంధినః ప్రేమః సేవాస్య పాత్రం భాజనన్తు చిరసేవాభి ర్భువంకాలసేవాభిరపి కో భవతి నకల్పిదిత్యర్థః 'ప్రియోహి జ్ఞానినోత్కర్థ మహం న చ మమ ప్రియ' ఇతి జ్ఞానీ హి భగవతః ప్రియః వాసుదేవ స్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభ ఇతి జ్ఞానినోదుర్లభత్వం చ గీతాసు ప్రతిపాదితం. ఏతేన పామరా స్పర్శేపి త్వయి నిరుపాధికం ప్రేమ కుర్వన్తి త్వన్తు న తేషా మ్మధ్యే కస్మిన్మహీతి భగవతః కృతఘ్నత్వం ధ్వన్యతే అము మేవ ధ్వనితార్థ మాశ్రిత్య విరోధ ముత్థాపయతి సదంభ ఇతి తదపి తథాపి అన్య ప్రేమా ఇతర సేవాః సదంభః సోపాధికః ప్రకృతానా మస్మాకం అన్యోన్యప్రేమ హి పరస్పరకృత్యప్రవృత్త్యా ద్యుపాధికృత ఇతి భావః. త్వం తు నిరుపధికృపానీరధి రసి నిర్వాజదయాసముద్రః అసి భవసి సహి భగవాన్ భక్తసకాశాత్ కంచనార్థ మాకాంక్ష్య జేషు కృపాం కరోతి తస్య అవాప్తసమస్తకామత్వాదితి భావః. ఇతి తవ భువి లోకే కీర్తిః ప్రథా జాగర్తి ప్రస ర్థతే అచేతనాయాం కీర్త్యాం చేతనత్వారోపా జాగర్తి ప్రయోగః. జాగృనిద్రాక్షయే ఇతి ధాతుః. తేన చ కీర్త్యాః నిరన్తరవిజృంభణం ప్రతీయతే అహహేతి వస్తుత స్పర్శే నిరుపాధికృతప్రేమాః త్వన్తు సన్యాజకృపాశ్రయ ఇతి దుర్యశసి భవితవ్యే వైపరీత్య మాశ్చర్య మిశ్యేర్థః. విరోధాభాసాలంకారః. 49

అవ॥ ఇతి పంచభి స్తుత్వా అథ స్వాపరాధక్షమ ప్రార్థనాపూర్వకం స్తుతి ముపసంహర్య
స్మృశ స్మ ఇతి-

శ్లో॥ స్మృశంతో భక్తానా మనిశ మపరాధానలకణా
భవంతం నిర్వాణాః కతికతి స కారుణ్యజలధిమ్
కటాక్షై స్తద్వన్మామపి సురగవీసంతతపయః
పరీ వ హాప్రాయై స్సృపయ చిరమాగః కలుషితమ్.

స్మృశ స్మ ఇతి॥ భక్తానా మాశ్రితానాం సంబంధినః అనిశ మవిచ్ఛిన్నాః కతి కతికతి
చేన్యనేన పట్నజ్ఞాయాం పట్నభ్య లుగితి లుక్. వీప్సయాం ద్విర్భాసః. కియత్సంఖ్యాకా
ఋత్యర్థః. అపరాధానలకణాః అపచారరూపాగ్నికణాః కారుణ్యజలధిం దయాసముద్రం
భవంతం త్వాం స్మృశ స్మః ప్రాప్తా స్మంతః స నిర్వాణాః సశాంతాః సర్వేపి శాంతా ఏవే
త్యర్థః. ఘటాదిసమీరం ప్రాప్యైవ అగ్నిశ్శామ్యతీతి కృత్వా సముద్రం ప్రాప్య అగ్ని
కణానాం శాంతి రవివాదైవ తద్వ ద్భవంతం ప్రాప్య అపరాధా అపీతి భావః. మదధీన
మాయాకబళితజ్ఞానా ఏతే మయ్యపరాధం కుర్వన్త నామనాయం మయా గణనీయ
ఇతి త్వ న్నేషు కృపామేవ కరోషీతి ముఖ్యార్థః. తద్వత్ తథా ఆగః కలుషితం ఆగ్రహసి
అపరాధాః తైః సంజాతకలుషం త్వదపరాధకరణాత్పాపిన మిత్యర్థః. మామపి సురగవీ
సంతతపయః పరీవాహాప్రాయైః సురాణాం గౌ స్సురగవీ కామధేనుః సమాసాన
ప్రచ్. టిత్వాత్ జీప్. తస్యా స్సంతతపయః పరీవాహాః నిరస్తరక్షీరప్రవాహాః తైః
ప్రాయా స్తుల్యాః తై స్థోక్తైః భగవతః పుండరీకాక్షత్వా త్వర్వకామప్రదత్వా
చ్చ భగవత్కటాక్షైః శ్వేతత్వా దిష్టప్రదానాచ్చ సుర ధేనుపయఃపూరై రుపమితా
ఇతి బోధ్యమ్. కటాక్షై రపాంగై శ్చిరం స్సృపయ సేచయ చిర మిత్యనేన ఇంద్రస్యా
త్య న్తసంతాపో వ్యజ్యతే.

శ్లో

శ్లో॥ సురధేనుపయఃపూరై రభిషిచ్య తతో హరిమ్

దివం దివస్సతిః ప్రాయా త్పరిపూర్ణమనోరథః.

సురధేన్వితీ॥ దివస్సతిః ఇంద్రః 'తత్పురుషే కృతి బహులమి త్యలుక్. కస్కా దే రాకృతి
గణత్వా త్సత్వమ్. తతః స్తుత్యనంతరం హరిం కృష్ణం సురధేనుపయఃపూరైః కామ
ధేనుక్షీరప్రవాహై రభిషిచ్య స్సృపయత్వా పరిపూర్ణమనోరథః పరిపూర్ణాః అవాప్తాః
మనోరథా స్సర్వే హృద్గతాః కామాః యస్య స తథోక్త స్సృ దివం స్వర్గం
ప్రాయాత్ యయా.

51

గ॥ అథ కదాచి దాచరితహరివాసరవ్రత ముపజాతానందం నంద మవగాహనా
నర్హ మనేహస మవిచార్య పరివిభావరి శమసభగినీపానీయ మవగాహ
మాన మతిమాత్రకుపితః ప్రచేతో దూత స్సాద్విధీశనివేశ మవేశయత్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే ఆచరితం అనుష్ఠితం హరివాసర
వ్రతం ఏకాదశీవ్రతం యేన తం అత ఏవ ఉపజాతానందం ప్రభూతసుఖం సుఖపార

వశ్యా దేవ అవగాహనానర్హం ప్రవేశాయోగ్యం అనేహం కాల మవిచార్య
అనాలోచ్య అయం సమయో న యమునా ప్రవేశార్థ ఇత్యవిజ్ఞా యేత్వర్థః.
పరివిభావరి నిశీధే విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః. శిమనభగినిపానీయం శిమనస్య
యమస్య భగిని సోదరీ యమునేత్వర్థః. తస్యాః పానీయం జల మననాహమానం
ప్రవిశంతం నందం గోషం అతిమాత్రకుపితః అత్యంతో మర్షితః ప్రచేతోదూతః వరుణ
దూతః స్వాధీశనివేశం స్వాధీశస్య స్వపతే ర్వరుణస్య నివేశం నదన మవేశయత్
ప్రవేశయమాస. ణ్యస్తత్వా ద్వికర్మకత్వమ్.

52

గ॥ స్థానే హి తత్.

తత్ నందనయనం స్థానేహి యుక్తమేవ. యోగ్యతామేవ దర్శయతి.

శ్లో॥ అసమయ మవిచింత్య తత్ర నందే గతవతి సూర్యసుతా మశాంతనిద్రే

నిజగృహగత మక్రమం విదిత్వా కథమివ సోధు మపాంపతి స్సమర్థః.

అసమయమితి॥ అశాంతనిద్రే అసమాప్తనిద్రానస్థే నందే నిద్రాశేషసంభవే మోహ
స్సాదితి భావః. అసమయం అకాల మవిచింత్య అవిచార్య నాయం స్నానార్హకాల
ఇత్యవిదిత్వేత్వర్థః. తత్ర తదా నిశీధే ఇత్యర్థః. సూర్యసుతాం యమునాం గతవతి
ప్రవిష్టేసతి అపాంపతి ర్వరుణః నిజగృహగతం స్వనివాసభూతోదకసంక్రాంత మక్ర
మం దురాచారం విదిత్వా జ్ఞాత్వా సోధుం మర్షితుం కథమివ కథం వా సమర్థః
శక్తః నకథమపీత్యర్థః. ఉదకే సంభవతో దురాచారస్య వరుణః ఖలు శిక్షకః అపాం
పతిత్వాదితి భావః. యది సామాన్యజన స్థర్మి సహేతైవ వరుణస్య రాజత్వాత్సహన
మనుపపన్నం. తత్ర చ రాజాపి యది లోకదురాచారం నావగచ్ఛేత్తర్మి సహేతైవ
విదిత్వా సహనన్తు సుతరా మనుపపన్నం 'దండ్యాం శ్రేవాప్యపండియ స్న యశో
మహా దాప్నోతీ'త్యుక్తత్వాదితి పరమార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు - అశాంతనిద్రే అనివృత్త
మోహే నందే అతఏవ అసమయం దురాచార మవిచింత్య పారదార్యమనాచార
ఇత్యవిగణయేత్వర్థః. సూర్యసుతాం గతవతి సతి తయా సహ మిధునీభూయ వర్త
మానే సతీత్వర్థః. నిజగృహగతం స్వపత్నిగతం నిగృహః పత్యాం గృహే స్మృతా
ఇతి విశ్వః. అక్రమం దోషం విదిత్వా అపాంపతిః ఏతేన వరుణస్య యమునాదయః
పత్న్య ఇతి వ్యక్తమ్. సోధుం కథమివ సమర్థః నకథమపీత్యర్థః సమాసోక్తిరలంకారః.
'సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతే ప్రస్తుతస్య చేదితి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ.
'చుంబతీవ రజనీముఖం శశీ' ఇతి.

శ్లో॥ అథో విదితవృత్తాంత స్వరితం మురళాసనః

అగమ స్మనసా రోషగురుణా వరుణాలయమ్.

అథో ఇతి॥ అథో నందహరణానంతరం విదితవృత్తాంతః విదితః చారేభ్యః అనుచరేభ్యో
వా సకాశాత్ జ్ఞాతః వృత్తాంతః నందం వరుణదూతో వరుణలోక మవేశయదితి
వార్తా యేన సః మురళాసనః కృష్ణః మురళాసన ఇత్యనేన మురవ ద్వరుణమపి శాసి

తుం తుమతే కృష్ణ ఇతి వ్యజ్యతే. రోషగురుణా రోషేణ కోపేణ గురుణా దుర్భరేణ
అతికోపేషేత్కర్థః మనసా అన్తఃకరణేన ఉపలక్షితస్సౌ త్వరితం ద్రుతం వరుణాలయం
వరుణ సదన మగమత్ ప్రాప యయా విత్కర్థః. అత్ర మనసా అగమ దిత్వనేః
మన స్సంకల్పసమన స్తరరక్షణమేవ అగమదితి మనోపేగో గమ్యతే. 54

శ్లో॥ పరిపూజ్య జలాధీశోఽప్రమత్త స్తదా హరిమ్

ఆనంద మభజ త్తూర మానందం సంత్యజన్నపి.

పరిపూజ్యేతి తదా శ్రీకృష్ణాగమసమయే అప్రమత్తః అవహిత స్సౌ ఏతేన
బ్రహ్మాండ్రాదివ ద్వరుణస్య ప్రమాదరాహిత్యం వ్యక్తం. జలాధీశో వరుణోఽపి
అపినా భూమణ్డలా దధికానాం తదా వరుణభూతానా మపాం రాజాయం నరుణ
స్సర్వేభ్యోఽపి చక్రవర్తిభ్యః దేవేభ్యశ్చ ఉత్కృష్ట ఇతి వ్యజ్యతే. హరిం కృష్ణం
పరిపూజ్య అర్చయిత్వా తూర్ణం ద్రుతం విలంబే సతి హరికోపభయాదితి భావః.
నన్దం సంత్యజన్ విస్మజన్ ఆనన్దం సుఖ మభజదపి ప్రాప చ. ఆ ఇత్యాశ్చర్యే. నన్ద
పరిత్యాగాదేవ అస్య సుఖప్రాప్తిః అగృథాదుఃఖమేన న్యాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు
లడమో రణేదాత్ జడాధీశో మూఢాగ్రణీ రపి అప్రమత్తస్సౌ హరిం పరిపూజ్య
ఆనన్దం సంత్యజన్నపి ఆనన్ద మభజదితి అత్ర జడాధీశస్య అప్రమత్తత్వమిత్యేకో
విరోధః. ఆనన్దం త్యజన్నపి భజతీ త్యస్యః. తేన విరోధాభాసాలంకారధ్వనిః. సచ్చాత్ర
విరోధాభాసాలంకార ఏవ నన్దలంకార్య ఇతి వాచ్యమ్. విశేషస్యాపి శ్లేషసద్భావాత్
ఇతి. 55

శ్లో॥ పుణ్యవా న్వరుణలోకయాత్రయా నంద మాప్య పురుషోత్తమః కృతీ

తత్కృతే రవసితౌ పునః క్షీతిం ప్రాప మాయకమనుష్యవేషభృత్.

పుణ్యేతి॥పుణ్యవాన్ సుకృతవాన్ సుకృతపరిపాకకర్తృత్వం. ప్రశంసాయా మృతుప్.
కృతీ కుశలః నిపుణ ఇత్యర్థః. మాయకమనుష్యవేషభృత్ కపటమానుషరూపధాన్
పురుషోత్తమః పరమేశ్వరః కృష్ణ ఇత్యర్థః. నరుణలోకయాత్రయా వరుణలోకగమనేః
నన్దం జనకం ఆప్య ప్రాప్య స్వవశీకృత్యర్థః. తత్కృతేః నన్దానయనకర్మణః అవసితౌ
సత్యాం అవసానే సతి తత్కర్మణి సమాప్తే సతీత్యర్థః. పున ర్భూయః క్షీతిం భువం
ప్రాప భజే. వ్యంగ్యార్థస్తు-పుణ్యవాన్ సతి ఏవ కృతీ ధన్యః పురుషోత్తమః కశ్చిత్పురుష
శ్రేష్ఠః వరుణలోకయాత్రయా ఆనన్ద మాప్య వరుణలోకం గత్వా తత్ర
భూయాంసం ఆనన్ద మనుభూయేత్త్యర్థః. తత్కృతేః తాదృశవరుణలోకసుఖానుభవ
హేతోః ప్రార్థకర్మణః అవసితౌ సత్యాం మాయకమనుష్యవేషభృత్ మిథ్యాభూత
మనుష్యరూపధారీ సౌ సర్వస్యాపి జగతో మాయకత్వా న్నాత్రి విస్మయితవ్యం.
పునః క్షీతిం భూలోకం ప్రాప. 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశ స్తీతి శ్రవణాది భావః.

గ॥ అథ భగవా నరవిందలోచనః కన్యామపి తామస్యా మభ్యుపగత్వా
సమర్థనాయ కాసనపరిసరం రిరంసు రశిశ్రియత్.

అథేతి॥ అథ నస్తమోచనాన స్తరం భగవాన్ మధునిధి రరవిందలోచనః కమలాక్షః
కృష్ణః కన్యామపి కన్యాంచిత తమన్యాం అంధకారవత్సం రాతౌ తమిస్సా
తామసీ రాత్రీ రిత్యమరః. తత్రౌరలభే ఇత్యర్థః సమనస్తర మిత్యనేన అన్ధకారోదయస్య
వర్ణయ్యమూణత్వాత్ సూర్యాస్తమయానస్తర మితి యావత్. అభ్యుపగతారసమర్థ
నాయ అభ్యుపగతస్య గోపికావస్త్రాపహరసమయే ప్రతిజ్ఞాతస్య అర్థస్య స్వసంభోగ
రూపస్య సమర్థనాయ నిర్వహణాయ రిరంసుః గోపికాభిస్సహ రన్తు మిచ్ఛుః కానన
పరిసరం వనప్రాంతదేశ మశిశ్రియత్ ఆశ్రియామాస. ణిశ్రీతి లుజి చక్ష. 57

గ॥ సమనంతర మాశావశాధీశకుశలాయయోగాయేవ దిగంతలంఘనజంఘా
లాభి రంధకారధారాభి రాపాదితాద్వైతే జగతి.

సమనస్తరమితి॥ సమనస్తరం భగవతః కాననప్రవేశానస్తరం జగతి లోకే ఆశావశా
ధీశానాం వశాః కరిణ్యః 'వశా వంధ్యగవీయోషాదుహితాకరిణీ చ సా' ఇతి రత్న
మాలాః తాసా మధీశాః పతయః వశాధీశాః ఆశానాం దిశాం వశాధీశాః ఆశావ
శాధీశాః ఐరావతాదయో దిగజా ఇత్యర్థః. తేషాం కుశలస్య తేమస్య అను
యోగాయ ప్రశ్నార్థ మివేత్సుత్యేత్. ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః.
దిగస్తేషు తేషాం సత్త్వా దిద్ధ ముత్ప్రేక్షితం. దిగస్తలంఘనే దిగంతాక్రమణే జంఘా
లాభిః వేగవతీభిః వేగా ద్దిగస్త మామక్రస్తిభి రిత్యర్థః. అంధకారధారాభిః తమస్య
మూహైః ఆపాదితాద్వైతే సంపాదితాభేదే సతి అంధకారవ్యాప్తత్వేన ఘటపటాది
పదార్థ వివేకాభావా తస్మాత్ జగదేకాకారేణ భావణే ఇతి భావః. 58

గ॥ కిన్ను ఖలు పూర్వపర్వతశిఖరకురువిందకందశిన్యృతికదంబ మిసం కిముత
సకలవిలాసినిజనమోహనసాధనీభూతమనోభవమణిబింబ మిద మథవా
చకోరనికరబుభుక్షు పరికల్పితమాషవటక మిదమాహాస్వి దవిరతప్రహర
శిధివీక్యతాస్తరపురంవరమందిరపరిసరవ ర్షిఘటికాయంత్రఫలక మిద మేవ
మాలోక సంశయశలాకాశకలితశరీరే పురుషూతహరిదారంభ పరీరంభ
సంరంభభాజి భగవతి వీయూషరోచిషి.

కిన్వీతి॥ ఇదం పరిదృశ్యమానం వస్తు పూర్వపర్వతశిఖరే ఉదయాదిశృంగే యుః
కురువిందః పద్మరాగమణిః తస్య సంబంధి కందశిన్యృతికదంబం ఉదంచత్కాన్తి
సమూహః కిన్ను కిము ఖలు ప్రసిద్ధౌ. కిముత యద్వా ఇదం సకలవిలాసినిజనస్య
సర్వవిధనారీసంఘస్య మోహనసాధనీభూతం మోహనకర్మణి పరికరాయితం మనో
భవస్య మన్మథస్య సంబంధినః మణిః రత్నస్య బింబం మణ్డలం మణిమంత్రోషధాదీని
హి వశీక్రియాసాధనాసీతి భావః. అథవా ఇదం పురందరహరిదంగనాయాః పూర్వ
ద్విగమణ్యాః నయనాంజనస్య నేతాంజనద్రవ్యస్య స్ఫటికకరండం స్ఫటికమయం
భాజనం అత్ర అంజనస్య కళంకసాదృశ్యం కరండస్య తు చందసాదృశ్యమితి వివేకః.
కిముత యద్వా ఇదం జంభరభరితం భృంగవ్యాఘ్ర రజనీభామిన్యాః రాత్రీ

యామిన్యా స్సంబంధి విలాసకోకనదం లీలారక్తోత్పలం అథవా ఇదం చకోరనికతే.
 చకోరాఖ్యపక్షీసంఘేన బుభుక్షయా భోజనేచ్ఛయా పరికల్పితం రచితం మాష
 వటకం మాషపిష్టకృతభిక్ష్యవిశేషః (ఆంధ్రే గారె) తద్ధి మధ్యే ఛిద్రవత్వే
 సకళంకచన్ద్రమణ్ణలవ ద్వర్తతే. యద్వా యథా లోకే మాషపిష్టేన వటకం కుర్వంతి
 తద్వచ్ఛకోరా అపి అమృతమయం చన్ద్రనామానం వటకం చకుః కిమిష్యుత్సేయో.
 అత్ర బుభుక్షాపరిశోషణేతి చ పాతాన్తరం. తస్మాతే - చకోరనికరస్య బుభుక్షాపరిశో
 షణం నున్నివర్తక మిత్యర్థః. తదర్థం బ్రహ్మణా నిర్మితమితి భావః. ఆహాస్విత్
 యద్వా- ఇదం అవిరతప్రహారేణ నిరన్తరతాడనేన శిథిలీకృతాన్తరం భిన్నమధ్యే
 భాగం కళంకసాదృశ్యార్థ మిదం పురందరపరిసరవర్తి ఇన్ద్రప్రాంగణస్థం ఘటికా
 యన్త్రఫలకం ఫలకవర్జితం ఘటికాయన్త్రమ్. (ఆంధ్రే ఘంటకొట్టె లోహపు
 పలక) ఇతి సందేహకాలంకారః. యద్య ప్యేకైక మిమేషదపి ఉత్పేక్షాలంకారా
 ఏవ. తథాపి ఏకస్యైవ వస్తునః షోఢా సందిహ్యమానత్వా ద్విశిష్టస్సందేహాలంకార
 ఏక ఏవ. తథా చోదాహృతం సాహిత్యరత్నకరే "సచేతనా కాంచన పుత్రికా
 వా శరీరిణీ మన్మథచాతురీ వా, సౌదామనీ స్థైరవతీ కిమేషా కావా న జానే రఘు
 వీరపార్శ్వే" ఇతి. ఇదం కవి స్వయమేవ ప్రకటికరోతి. ఏవ మాలోకకసంశయేతి వీక్ష
 ముక్తరీత్యా ఆలోకకానాం ద్రష్టుణాం సంశయా స్సందేహ ఏవ శలాకాః ఆయుధ
 విశేషాః తాభి శ్శకలితం విదీర్ణం శరీరం యస్య తస్మిన్ ఏవ మాదిసంశయవిషయా
 భూతే ఇతి యావత్. భగవతి పీయూషరోచిషి అమృతాంశౌ పురుషూతహరిదౌ
 రంభః ప్రాచీముఖం తస్య పరీరంభసంరంభః ఆలింగనాడంబరం తం భజతీతి భాక్
 తస్మిన్ తథాభూతే సతి యథా విదీర్ణతను రశక్తేః కించి దాలింగతి తద్వత్ సంశయ
 శలాకాశకలితతను శ్చన్దోపి ప్రాచీముఖ మాలింగతీతి భావః.

59

శ్లో॥ ముదా వందారుమందార స్సుషమై స్సుషిరారవైః

ఆచకర్ష మన శ్శౌరి రాభీరతరళభ్రువామ్.

ముదేతి॥ వందారుమందారః ఆశ్రితపారిజాతః శౌరిః కృష్ణః ముదా సంతోషేణ సంతో
 షాతీశయాదేవ మధురతరగానావిర్భావ ఇతి భావః. సుషమై శ్శౌరుభిః 'సుషమం
 చారు శోభన' మిత్యమరః. సుషిరారవైః వేణునాదైః ఆభీరతరళభ్రువాం గోప
 స్త్రీణాం మనః జాత్యేకవచనం మానసాని ఆచకర్ష అపజహర-

60

శ్లో॥ శృత్వా తాం సుదృశ స్తదా భగవతో గీతిం విసృజ్యాలయా

నాథాన్మిత్రసగర్భ్యతాతజననీ ర్విత్తాన్యపత్యానపి

అన్వేషుం వినివారితా అపి ముహూ శ్శౌరిం వనం ప్రావిశ

నాథూ దాత్మసుఖైకలోలమనసాం చిత్తం విషాదాయ తత్.

శృత్వేతి॥ తదా శ్రీకృష్ణవేణుగానప్రవృత్తిసమయే సుదృశః స్త్రీయః తాం ప్రసిద్ధాం
 భగవతః కృష్ణస్య గీతిం వేణుగానం శృత్వా నిశమ్య ఆలయాన్ గృహాన్ నాథాన్

పతీ మిత్రసగర్భ్యతాతజననీః మిత్రం సుహృత్ సగర్భ్య సోదరః తాతః పితా జననీ మాతా ఏతేషా మితరేతరద్వంద్వః ఏతాశ్చ విత్తాని ధనాని అపత్యా న్యపి పుత్రాః పుత్రికాశ్చ 'అపత్యం తోక స్తయో స్సమే' ఇత్యమరః. విసృజ్య త్యక్త్వా ముహూః పునఃపునః వినివారితా అపి శ్వశూశ్వశురాదిభి ర్నిరుధ్యమానా అపి శౌరిం కృష్ణ మన్వేష్టుం గవేషయితుం వనం కాననం ప్రావిశత్ వివిశుః శ్వశూశ్వశురాదీ తిరస్కృత్య హతా ద్వనం యయు రితి భావః. ఆత్మసుఖైకలోలమనసాం స్వసుఖై కాయతచిత్తానాం తాసాం తత్ పూర్వోక్త మాలయాదివిసర్జనం విషాదాయ దుఃఖాయ నాభూత్ నజాతః. చిత్ర మహా భగవద్వేణుగానమహాత్య మిత్యాశ్చ ర్యమ్. శత్రురాజాదినిర్బంధేన యది గృహాదిత్యాగ స్సాన్యత్ తర్హి స దుఃఖానహ ఏవ. అత్ర తు స్వేచ్ఛయేతి న దుఃఖ స్తాసా మానీదితి భావః. న్యంగార్థస్సు-సుదృశః విద్వాంసః భగవతో గీతిం గీతాం తదుపదిష్టత త్వకథా మిత్యర్థః శ్రుత్వా ఆలయాదీ విసృజ్య వైరాగ్యాదితి భావః వినివారితా అపి సన్నాసా సహిష్ణుభి ర్ణాయాపుత్రా దిభి రితి భావః. శౌరి మన్వేష్టుం ధ్యాతుం వనం ప్రావిశత్ వనం గతో యధరి మాశ్రయే తేత్యుక్తత్వాత్. గృహేషు తు సాంసారికక్లేశై ర్మనసో విక్షేపస్యాదితి భావః. ఆత్మసుఖం స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యసుఖం తత్ర ఏకలోలం ముఖ్యాసక్తం మనో యేషా న్తేషాం తత్పత్నీపుత్రాదివర్జనం విషాదాయ నాభూత్.

61

అవ. యదు క్తం విసృజ్యేతి తదేవ త్రిభి శ్లోకై స్సంక్షేపేణవర్ణయతి సారసాక్షేత్యాదిభిః

శ్లో॥ సారసాక్షమధురాధరామృతా స్వాదనాదరకృతేతరారుచేః

మందిరా దపససార సారదృక్ క్షీరదోహన మపాస్య కాచన.

సారసాక్షేతి॥ కాచన కాచిత్ సారదృక్ శ్రేష్ఠలోచనా సుదృగిత్యర్థః. సారం శ్రేష్ఠం సారాసారవివేచనచతురమిత్యర్థః. దృక్ బుద్ధి ర్యస్యాస్యేతి గమ్యతే. సారసాక్షస్య కమలాక్షస్య కృష్ణస్యసంబంధి మధురం స్వాదు యదధరామృతం అధరోష్ణస్థూధా తస్య ఆస్వాదనే పానే ఆదరేణ ప్రీత్యా హేతునా కృతా జాతాయా ఇతరా రుచిః ఇతరేషు పదార్థేషు అరుచిః రుచ్యభావః తస్యా ఇతి పఞ్చమీ. సారసాక్షమధురా ధరామృతాస్వాదనాదరకృతేతరారుచేః అమృతపానాదృతస్య జనస్య నహీతరత్ రుచికరం వ స్త్వస్తీతి భావః. క్షీరదోహనం దుగ్ధభాణ మపహాయ త్యక్త్వా మందిరా దృహ దపససార అపజగామ. వనే మమ మధురతర మమృతం సులభం కిమనేన క్షీరేణేతి క్షీరే అరుచ్యా క్షీరభాణృ త్యక్త్వా కాచి ద్వనం యయావితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. ఇవశబ్దాప్రయోగాత్ గమ్యా. అనయా చ క్షీరాపేక్షయా భగవదధరామృతస్య స్వాదుత్పాతిశయో వ్యక్తః.

62

శ్లో॥ కిం ధనై ర్మమ బహిశ్చరాసుభిః ప్రాణమాంతర ముపేక్ష్య మాధనమ్

ఇత్యపాస్య వసుసద్మ సంవిదా కాపి కేశవ మపాసరత్తరామ్.

కింధనై రితి॥ కాపీ కాచిత్ గోపీ ఆ న్తరం అన్తర్వర్తమానం ప్రాణం ప్రాణవాయుం

తత్తుల్య మిత్యర్థః. రూపకాలంకారః. మాధవం కృష్ణ ముపేక్ష్య ప్రాణాపియే శ్చక్రే
బౌదాసీన్యం కృత్యేత్యర్థః. బహిశ్చరాసుభిః బహిః దేహేద్బహిశ్చర సీతి బహిశ్చరాః
చ తే అసవశ్య తైః అర్థాః బహిశ్చరాః ప్రాణా ఇతి న్యాయాత్. అర్థేషు బహిశ్చర
ప్రాణత్వ మారోపితం. ధనైః అర్థైః ప్రాణేష్వివ ధనేష్వపి ప్రీతిసదాభివాత్ నేషు
అర్థాః కిన్తు బహిశ్చరాః ప్రాణా ఏవేతి సాపహ్నవ మిదం రూపకం. తత్త్వా
ప్రాణానాం బహిశ్చరత్వవ్యపదేశః కల్పిత ఇతి ఉచ్చేయే సంగీర్ణమ్. మమ
స్వాదితి శేషః స కిమపిత్యర్థః. పరికరాలంకారః. బహిర్గతప్రాణాపేక్షయా అన్తర్గతస్య
ప్రాణస్య అన్తరంగ త్వేన ప్రేమాస్పదత్వాతిశయ స్వీకార స్యాచిత్యాత్ తద్విరుద్ధ
చరణం మాగ్ధ్యవిలసితమేవేతి గోప్యాశయః. ఇత్యేవం రూపయా సంవిదా జ్ఞానే
వసుసద్మ కోశగృహ మపాస్య త్యక్త్వా కేశవం కృష్ణ మపాసర త్తరాం యయా. 68

శ్లో॥ సౌఖ్య మస్తు హరియోగజం కుత స్లోకసౌఖ్య మభిలష్యతే యది

ఇత్యపత్య మవపత్యసత్యపి ప్రస్థితా సపది కాపి భామినీ.

సౌఖ్యమితి॥ సత్యపి పతివ్రతాపి కాపి భామినీ కాచన కామినీ తోకసౌఖ్యం అపత్య
సుఖం అభిలష్యతేయది ఆకాంక్ష్యతే చేత్ మయేతిశేషః హరియోగజం శ్రీకృష్ణ
సంయోగజన్యం సౌఖ్యం ఆనందః కుతః కథ మస్తు భవతు నస్యాదేవేతిభావః. యథా
మ్మయా కాత్యాయనీవ్రత మనుష్ఠితం తస్య ఫలకాల ఇదానీ మాగతః అధునా
యది తుచ్ఛపుత్రసుఖరతయా మయా కించి ద్విలంబః క్రియతే తర్హి తత్ఫలం
నప్తం స్వాదితి పుత్రసుఖమేవ త్యాజ్యమిత్యస్యా గోప్యా ఆశయః. ఇత్యేవం మత్స్యా
అపత్యం పుత్రం పుత్రికాం వా అవమత్య తిరస్కృత్య రుదన్తం సాధిత మపి పుత్ర
మనాదరేణ పరిత్యజ్యేత్యర్థః. సపది తదైవ ప్రస్థితా వనంప్రతి ప్రయాతా ఆసీదితి
శేషః. అత్ర పూర్వార్థే స్లోకసౌఖ్యం ద్రివిషయసుఖ మభిలష్యతే యది హరి
యోగజం భగవత్సాయుజ్యజాతం సౌఖ్యం కుతోస్తు ఇతి వ్యంగ్యార్థః. 69

౫॥ ఏవ మవధీరితగురుగిర మగణితాభరణవిన్యాస మాసాదితకుతూహల
మహంప్రథమికయా సమాసేదివాంస మాభీరతరుణిగణ మభినంద్య
నందనందన స్సాదర మిద మవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అవధీరితగురుగిరం అవధీరితా స్తిరస్కృతాః గురూణాః
శ్వశురాదీనాం గిరో వాక్యాని యేన తం అగణితః అవిజ్ఞాతః ఆభరణవిన్యాస
విపర్యాసః భూషణధారణవైపరీత్యం యేన తం కంఠాభరణాని కట్యాం కట్యాభరణాని
కంఠచేత్యేవం వైపరీత్యేన భూషణాని ధృతవంతం సంభ్రమాదితి భావః. ఆసాదిత
కుతూహలం స్వాప్రీత్యాహం అహం ప్రథమికయా అహంప్రథమ మహంప్రథమ
మితి యస్యాం బ్రువన్తే సా క్రియా అహంప్రథమికా అహంపూర్వికేత్యర్థః. సా చ
క్రియాత్ర గతిక్రియైవ. అహం పూర్వికయా గత్యా సమాసేదివాంసం ప్రాప్తవన్తః
ఆభీరతరుణిగణం గోపాంగనానివహం అభినంద్య సాధుకృతం యుష్మాభి రితి శ్లాఘ

మత్వా నస్తనస్తనః కృష్ణః సాదరం ప్రేమ యథాతథా ఇదం వక్ష్యమాణం వచన
మనోదీప్త ఉవాచ-

65

శ్లో॥ అయే బాలాః కస్మా దయ మధినిశీధం వనభువి
ప్రయాణప్రారంభ స్ఫుటఝణఝణన్నాపురరవః
ప్రియం వః కార్యం వా కిముత తదిద మావేదయత య
త మం పత్యుర్దాస్యా త ణమపి వధూనాం న విరతిః.

అయే ఇతి॥ అయే బాలాః హేముగ్ధాః న తు ప్రాధా దితి భావః కస్మాద్దేతోః అధిని
శీధం నిశీధే న తు దినే ఇతి భావః వనభువి కానసప్రదేశే న తు గ్రామే ఇతిభావః.
స్ఫుటఝణఝణన్నాపురరవః స్ఫుటః ప్రకటః ఝణఝణఇతి నూపురాణాం హంస
కానాం పాదాభరణానా మిత్యర్థః రవః ధ్వనిః యస్మిన్ న తథోక్తః న తు గూఢ ఇతి
భావః. ఏతేన త్వరితాభిధానం వ్యజ్యతే. అయం ప్రయాణప్రారంభః ప్రయాణాభి
ముఖ్యం యుష్మాభి రంగీకృత ఇతి శేషః. చోరాద్యుపద్రవమ ప్యవిగణయ్య త్వరితాభి
ధావనా ద్యుష్మాకం కిమపి ప్రాణసంకట మాపతిత మిత్యహం మన్యే తస్మా తత్త్వం
కటం వదధ్వ మితి శ్రీకృష్ణాశయః. వః యుష్మాకం యత్ ప్రియ మిష్టం కార్యం
కర్తవ్య మ్మయేతిశేషః. యద్వా మయా కార్యం వసంబంధి యత్ప్రియ మస్తీ
త్యన్వయః తస్మిన్ము కిం నా తత్ప్రియ మిత్యర్థః. ఇద మేత స్మత్ప్రప్తం ఆవేదయత
మహ్యం బోధయత అథవా- వః ప్రియం కార్యం కృత్యం కిము కిమస్తి తదిదంప్రియం
కార్య మావేదయత బ్రూత నను త్వద్దానశ్రవణార్థమాగతా నస్మాక్ సప్రతి కిమేవం
భాషసే ఇత్యత ఆహ యదితి- యద్యస్మాత్ వధూనాం ప్రతివ్రతానాం స్త్రీణాం
క్షణమపి క్షణకాలమపి ఆత్యస్తసంయోగే ద్వితీయా. పత్యుర్భర్తుః దాస్యాత్
సేవాయాః విరతిః ఉపరమః నక్షమం నయుక్తం దుస్స్వజాం పతిసేవాం సంత్యజ్య
యస్మా ద్యాయ మేవమాగతా స్తస్మా స్మయేద్ధం పృష్ట మితి భావః.

66

గ॥ ఏవ మభిహితవతి భగవతి॥

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా భగవతి కృష్ణే అభిహితవతి ఉక్తవతిసతి.

శ్లో॥ పరాతిసంధానధురంధరం తదా తదాశయం ప్రీడభరా న్నతానతాః

విచారయంతిస్మ పరంపరం పరాం పరామృశే న్నుత్తరపూరణే గిరామ్.
హరేతి॥ ప్రీడభరాత్ లజ్జాతిశయా న్నతా సమాః తాః స్త్రీయః తదా తదానీం
పరాతిసంధానధురంధరం పరవంచనచతురం తదాశయం శ్రీకృష్ణహృదయం నవి
చారయంతిస్మ నవిదుః ఉత్తరపూరణే ఉత్తరప్రదానేవిషయే గిరాం వాచాం పరం
పరాం పరం ధారామేవ పరామృశే అయం వంచయతీత్యజ్ఞాత్వా కిమస్యోత్తర
మితి ఋజుబుద్ధ్యా విచారితవత్వ ఇత్యర్థః.

67

గ॥ అథ తా స్తదీయాం మాయ మనుమాయ స్వకాశయం ప్రకాశ
యంత్యో మత్తకాశిన్య స్తదనుకూలం కౌటిల్య మేవ మవాదిషుః.

అత ఇతి॥ అన స్తరం తదీయాం కృష్ణసంబంధినీం మాయాం కపట మనుమాయ స్మృత
కటాక్షవిక్షేపాదిభిః ఊహిత్యా జ్ఞాత్వేత్యర్థః. స్వకాశయం సంభోగవాంఛారూపం
స్వహృదయం ప్రకాశయ స్త్యః ప్రకటయ స్త్యః మత్తకాశిన్యః స్త్రియః తదనుకూలం
తస్య కుటిలస్య కృష్ణస్య అనుకూల మనుగుణం యథాతథా సకౌటిల్యం సవక్రం
ఏవం వక్ష్యమాణం వచన మవాదిషుః ఊచుః.

68

శ్లో॥ రామా నభీష్టకృత మాశ్రయతో విరాగ

మభ్యర్ణ మిశ తవ ముగ్ధదృశాం శ్రితానామ్

నిర్వాణ ముద్భటభవప్రతికూలకర్మ

భాజాం కథం ను న భవే దరతిస్సృశా న్నః.

రామేతి॥ హేతుశ పరమేశ్వర రామానభీష్టకృతం అభీష్టం కరోతీ త్యభీష్టకృత్ స
నభవతీ త్యనభీష్టకృత్ రామాణామ్ స్త్రీణా మనభీష్టకృత్ అనిష్టకృత్ తం తథా
భూతం విరాగం వైరాగ్య మాశ్రయతః భజతః స్వాధీనమాయత్వాత్ స్త్రీషు
మాయామయేద్వననుర క్తస్యేత్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం సమీపం శ్రితానాం ప్రాప్తా
నాం త్వాం శరణాగతానా మిత్యర్థః. ఉద్భటభవప్రతికూలకర్మభాజాం ఉద్భటం
దస్సహం భవప్రతికూలం సంసారవిరోధి కర్మ పుత్రగృహాదిపరిత్యాగరూపం
కార్యం భజన్తీతి భాజః తాసాం తథోక్తానాం పుత్రాదిసాఖ్యం త్యక్తవతీనా మిత్య
ర్థః. అతఏవ అరతిస్సృశాం అరతిం విరాగం స్పృశన్తీతి అరతిస్సృశః తాసాం విర
క్తానా మిత్యర్థః. ముగ్ధదృశాం మందబుద్ధీనా మాత్మానాత్మవివేకశూన్యానా మిత్యర్థః
నః అస్మాకమ్ నిర్వాణం మోక్షః కథం నభవేత్ భవేదేవ. భవా నతివిర క్తయా
తిరస్కృతస్త్రీసుఖః సర్వజ్ఞశ్చ వయంచ విరక్తా ఇత్యత్ర ప్రమాణం పుత్రాదీ
న్సరిత్యజ్యాత్రాగమనమేవ. తథా చ త్వాం శరణంగతానా మస్మాకం మంద
బుద్ధీనాం త్వదనుగ్రహేణ మోక్ష స్వాదేవేతి భావః. ఏతేన పతివ్రతాభి రప్యస్మాభి
ర్ముముక్షయా పతిసేవా త్యక్తా త్వం సర్వేశ్వర ఉపసృతశ్చ - ఇతీదం ద్వయం న
దోషావహమితి ఋజుబుద్ధ్యా శ్రీకృష్ణప్రశ్నస్య దత్త ముత్తరం. వ్యంగ్యాధస్త
రామస్య అనభీష్టో రావణః తేన కృతం ధృతం విరాగం సన్న్యాస మాశ్రయతః
రావణసన్న్యాసన్యాసేన విరక్తాభాసస్యేత్యర్థః. తవ అభ్యర్ణం శ్రితానాం ఉద్భటస్య
భవప్రతికూలస్య శివరిపోః మన్మథస్య కర్మ బాణప్రక్షేపణరూపో వ్యాపారః తద్భా
జాం మదనశరీరవిశీర్ణానా మిత్యర్థః. అరతిస్సృశాం చిరా దప్యలబ్ధసురతానాం ముగ్ధ
దృశాం వామాక్షీణాం నః అస్మాకం హేతుశ సమర్థ నిర్వాణసుఖం కథం నభవేత్
విరక్త ఇవ కిమస్మాక వంచయసి యథేచ్ఛం యభస్వేతి భావః. అన్యథా చేదం
పద్యం వ్యాఖ్యాయతే-రామాణాం పశూనా మప్యనభీష్టం వీడా మర్ధాత్ శోభిత్ర
సంబంధినీం కృణాతి హి న స్తి హరతీత్యర్థః. రామానభీష్టకృత్ తం-‘రామః పశౌ జామ
దగ్ష్ణో’ ఇతి రత్నమాలా. “శిశు ర్వేత్తి పశు ర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఘణీ” ఇతి వచనాదితి

భావః. విరాగ వివిధం రాగం గీతవిశేష మాశ్రయత స్తవ అభ్యర్థం శ్రితానాం
గానశ్రవణార్థం న తు సంభోగార్థమితి భావః. ముగ్ధదృశాం యుక్తాయుక్తవివేక
శూన్యానా మిత్యర్థః. రహసి పరపురుషసకాశం గతాసు కామినీషు జనోఽన్యథా
మనుతే ఇతి అజానానా మిత్యర్థః. అత ఏవ ఉద్భటభవప్రతికూలకర్మభాజాం దుస్సహ
పుత్రధనాదిత్యాగరూపసంసారవిరోధి కర్మ కృతవతీనాం. నను కుత ఏవం కృతం
సాహసిక మత ఆహుః ఆరతి స్పృశామితి గానరసలోలుపతయా సర్వత్రాగతిం
ప్రాప్తవతీనా మిత్యర్థః. నః అస్మాకం నిర్వాణం గానరసానుభవా దానన్దః కథం
సభవేత్ భవేదేవ. యది గృహేష్వేవ అస్మాకం స్థితి స్సాన్యత్ తర్హి త్వద్దానరసాను
భవసుఖం నస్యాదిత్యేతద్ధరం వయ మాగతాః. నపున స్వత్సంభోగార్థం యేన త్వ
యైవముచ్యతేతి పరమార్థః.

69

అవ. నను సమాప్తంగానం తూర్ణం గృహాన్ వ్రజత అపఖ్యాతిస్సాన్యదస్మాకమత ఆహుః

శ్లో॥ అఖలేశధియా హి భీరవ శ్చరణం త్వాం సమనోభవాధయః

అభజామ వయం పరిగ్రహే విరసో యాసి కథన్న్వపౌరుషమ్.

అఖలేతి॥ భీరవః స్త్రియః భయశీలత్వాభిప్రాయగర్భమిదం స్త్రీత్వాద్భయశీలత్వాచ్చ
న వయం పున ర్గృహాన్ గతుం శక్నుమ ఇతి భావః. అత ఏవ సమనోభవాధయః
మనసి భవతీతి మనోభవః ఆధిః వ్యథా తేన సహితా సమనోభవాధయః.
పుంస్యాధి రామసీ వ్యధేతి ఆధిశబ్దేనైవ వివక్షితార్థప్రతీతౌ మనశ్శబ్దస్య పున గుహ
దానా దాధే రాధిక్యం గమ్యతే. కథం వా అస్మాభిః పునః గృహం ప్రాప్యేతేతి
భృశం నిర్విణ్ణ ఇత్యర్థః. వయం అఖలేశధియా అఖలేశః సర్వరక్షకః త్వమితి బుద్ధ్యా
త్వాం శరణం రక్షితారం అభజామ ప్రాప్తవత్త్యః. బకాదిమహాసురవిధ్వంసకస్య
తపాశ్రయణేన చోరసర్పాదిభయాపగతిపూర్వకం పునర్గృహప్రాప్తి రభవేదితి
మత్వా త్వాం శరణాగతా ఇతి భావః. పరిగ్రహే స్వీకారే రక్షణే ఇతియావత్.
విరసః ఆసిచ్ఛస్య అపౌరుషం అబలత్వం కథం ను యాసి కథం వా భజసి
శరణాగతానాం తత్ప్రాప్తి స్త్రీణా స్తత్రాప్యనాథానా మస్మాకం పరిత్రాణం తవ
యుక్తమితి భావః. యద్వా- నను విరక్తానాం యుష్మాకం కుతోమచ్ఛరణాగతిః
సర్వేశ్వరం శరణం భజద్వ మత ఆహుః - భీరవః సంసారా దితిశేషః భయశీలాః
సమనోభవాధయః సాంసారికమనోవ్యాధిపరితప్తా ఇత్యర్థః. వయం అఖలేశధియా
త్వమేవ సర్వేశ్వర ఇతి బుద్ధ్యా త్వాం శరణ మభజామ పరిగ్రహే విరసస్య కథ
మపౌరుషం యాసి సర్వేశ్వరత్వా త్వమేవాస్మాకం శరణమితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-
సమనోభవాధయః మనోభవేన మస్మధేన కృతాఆధి ర్మనోభవాధిః తేన సహితాః
అత్యస్తత్వద్విరహానలపరిదగ్ధా ఇతి భావః. భీరవః స్త్రియో వయం అఖలేశధియా అఖ
లానాం స్త్రీణా మీశః పతి రఖలేశః స ఇతి ధియా సర్వాత్మకత్వా త్వమేవాస్మాకం
పతి రితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. భగవత స్సర్వాత్మకత్వా త్వత్యై భగవద్బుద్ధిస్తు సహజాభగవతి

పతిత్వబుద్ధిస్తు ప్రోథోక్తి రితి జ్ఞేయం. త్వాం శరణ మభజామ పరిగ్రహే పత్న్యోః
ప్రత్యేకాభిప్రాయా దేకత్వన్యపదేశః. త్వత్పత్నిష్వస్మాస్మిత్వర్థః. తవ అఖిలస్త్రీపతిత్వా
ద్వయం త్వత్పత్న్య ఏవేతి భావః. పత్నిపరిజనా దానమూలశాపాః పరిగ్రహే ఇత్వ
మరః. విరసః విరక్తస్సృకథ మపౌరుషం క్షీ బత్వం యాసి 'పుంభావే తత్త్రి-యాయాం
చ పౌరుష' మిత్వమరః-

70

గ|| ఏవ మభిదధాన మాభీరతరుణీగణ మనివార్య ధైర్యమనధార్య మురరిపు
రరీరమత్.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తవిధయా అభిదధానం భాషమాణం ఆభీరతరుణీగణం గోపాంగనా
సంఘం అనివార్యధైర్యం అనివార్యం నివారయతు మశక్యం ధైర్యం ధీరత్వం యస్య
తం తథోక్త మనధార్య నిశ్చిత్త మురరిపుః కృష్ణః అరీరమత్ రమయామాస. రమతే
ర్ణస్తా చ్చజీ సన్వదాభవః. మురరిపు రాభీరతరుణీగణ మరీరమదిత్యన్వయః- 91
అవ. రమణప్రకారమేవ వర్ణయతి తత్తాదౌ శ్లోకత్రయేన. కామినీకర్మకం శ్రీకృష్ణ
రమణం వర్ణయతి రమణీత్యాదినా-

శ్లో|| రమణీ సరోజరమణీయలోచనా

మధురాధరా శ్రీమధురాధరాపి కా

రుచిరా చిరాంశురుచిరాశయం తదా

తరళీచకార మురళీవినోదినః

రమణీతి|| సరోజరమణీయలోచనా కమలవన్మనోజ్ఞనేత్రా మధురాధరా మధురః
స్వాదుః అధరః యస్యా స్నా శ్రీమధురాధరా శ్రీమస్య సురతాయాసస్య ధూః
శ్రీమధురా ఋక్పూర్ణా రితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః- అజస్తలక్షణస్తాప్. ధరతీతి
ధరః పచాద్యచ్. స్త్రియాం ఛాప్. శ్రీమధురాయాధరా తథోక్తా రుచిరా మనోజ్ఞా
అచిరాంశురుచిః అంచిరాంశో ర్విద్యుతః రుచి రివ రుచిః కాన్తిః యస్యా స్నా- నిదత్స
నాలంకారః. ఏవంవిధా కాపి రమణీ కాచన స్త్రీ మురళీవినోదినః వేణునాదరసికస్య
కృష్ణస్య ఆశయం హృదయం తదా రతిసమయే తరళీచకార కమ్పయామాస.
యద్వా. నేదం సురతదశావర్ణన ముత్తరత్ర కరిష్యమాణత్వాదితి శ్రీమః వన
సంచారజన్యాయాసః తదా ఆగమనసమయే ఇతి చ వ్యాఖ్యేయమ్. ఛేకానుప్రాసః. 72

శ్లో|| తరుణీవిలోలతరుణీహ కాసనే

మలయానిలేన కలయా విధోస్సమా

అపరా సమాగమపరా మనోరమా

రమయాంబభూవ రమయా సమా హరిమ్.

తరుణీతి|| విధో శ్చన్ద్రస్య కలయా లేఖయా సమా తుల్యా రమయా లక్ష్మ్య సమా
తుల్యా చ ఇత్యుపమాద్వయం - అత ఏవ మనోరమా మనోజ్ఞా సమాగమపరా
సంయోగాసక్తా అపరా అన్యా తరుణీ యువతీ మలయానిలేన మలయపర్వతా

దాగచ్చతా వాయునా హేతునా విలోలతరుణి విలోలా శ్చంచలా స్తరవః యస్మిం
స్మిన్ తథోక్తే ఇహ అస్మిన్ కాననే హరిం కృష్ణం రమయాంబభూవ రమయా
మాస. అత్ర మలయానిలరూపోద్దిపనవిభావేన చంద్రకళాదినదృశనాయికారూపాలం
బనవిభావేన చ సహిత శ్శృంగారసశ్చర్యణాస్పదం భవతి. 73

శ్లో॥ దరస్మైరై ర్లజ్జాసుభగసుభగైః ప్రేమలహరీ
లలత్కల్లోలాభై రసమశరనారాచసహజైః
తదా కాచి న్మందస్మితమధుపరీరంభమధురైః
కృశాంగీ సానంగై ర్మురరిపు మపాంగై స్సమకిరత్.

దరస్మైరై రితి॥ తదా కాచి త్కృశాంగీ కాచన తస్మి దరస్మైరైః ఈషత్సేరైః స్ఫుర
ద్భూషణ తారం యత్తేస్మిగమితి కథ్యతే ఇతిభావప్రకాశః. లజ్జాసుభగసుభగైః
లజ్జయా వీడయా సుభగసుభగైః అత్యస్తసుభగైః స్వానుకూల్యప్రకాశకై రితి
మావత్. తదుక్తం 'సవీడలోకనేనైవ స్వానుకూల్యనివేదన' మితి. ప్రేమలహరీలల
త్కల్లోలాభైః ప్రేమలహర్యాం స్నేహప్రవాహే లలతాం కీడతాం కల్లోలానాం
తరంగాణామివ ఆభా కాన్తి ర్యేషా నైః తత్తుల్యై రిత్యర్థః. ప్రియదృష్టిప్రతిఘాతేన
జాతుక్యేన చ యథాక్రమ మాసారప్రసారాభ్యా మంగీకృతతరంగభంగికై రితిభావః.
అతఏవైతే సోత్సుకా స్తరంగితాశ్చ తదుక్తం - 'సోత్సుకం యద్యదాలోక్య భూయో
భూయో విలోకనం కల్లోల ఇవ యత్కాన్తి విభేద స్తత్తరంగిత' మితి. అసమశర
నారాచసహజైః మన్మథబాణసదృశైః ఏతేన అతితీవ్రత్వం వ్యక్తం. మందస్మితమధుపరీ
రంభమధురైః మందస్మితం మందహాసితం తదేవ మధు మద్యం తస్య పరీరంభేణ
సంపర్కేణ మధురైః స్వాదుభిః అతఏవైతే సంభోగోత్సుక్యసూచకా స్తాప
హరాశ్చ. తదుక్తం - 'కటాక్షై ర్హాసగర్భైస్తు సంభోగోత్సుక్యభావనా శీతలీక్రియతే
భావో యేన తన్మధురం స్మిత' మితి - సానంగై స్సమన్మథైః విరక్తస్యాపి ఊభక్తరై
రిత్యర్థః. 'యద్దర్శనే విరక్తోఽపి క్షుభ్యతే తత్సమన్మథ' మిత్యుక్తత్వాత్. ఈదృశైః
అపాంగైః కటాక్షైః మురరిపుం కృష్ణం సమకిరత్ విచిక్షేష. కృ విక్షేపే ఇతిధాతో
స్సంపూర్వకా ల్లజ్. ఏతాదృశాపాంగా శ్రీకృష్ణే వవరేత్యర్థః. 74

తతః॥ ఏవం గోపికటాక్షుతివ శాత్ శ్రీకృష్ణమనఃక్షోభానస్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ హరి స్మరపరీతాపవిధురా మధురాధరాః

న్యషించ చ్చంచలాపాంగీ రేవం నర్మవచోఽమృతైః.

హరిరితి॥ హరిః కృష్ణః స్మరపరీతాపవిధురాః మన్మథసంతాపవివశాః మధురాధరాః
స్వాద్వధరోష్ఠాః చంచలాపాంగీః చపలకటాక్షాః స్త్రియః కర్మ - ఏవం వక్ష్యమాణ
రీత్యా నర్మవచోఽమృతైః విలాసవాక్సుధాధారాభిః న్యషించత్ అభిషిషేచ. స్వాంగాదితి
జీషః నక్షోడాదిబహ్వా చ ఇత్యనేన నిషేధాత్ చంచలాపాంగీత్యత్ర జీష్ ప్రామాదిక
ఏవేతి ప్రామాణికాః. చంచలాభాంగీ రితి పఠితే తు స కోఽపి దోషః - అంగగాత్ర

కంఠేభ్య ఇతి వార్తికాత్ జీవస్సిద్ధేః. చంచలా విద్యుత్ తస్యా ఇవాభా యస్య తన్
చంచలాభ మంగం శరీరం యస్యా సా తథోక్తా విద్యున్నిభత్వర్థః. 75

అవ. అథ నవభి స్తన్నర్మవచాంసి వర్ణయతి ఉత్తేజనేత్వాదిభిః-

శ్లో॥ ఉత్తేజనాఘర్షణజా న రత్నహేమ్నా రివాభా తవ సౌకుమార్యాత్
ప్రియే వినిర్మాయ తనుం విధి స్తే తతో ను లావణ్యరసై రసిం చత్.

ఉత్తేజనేతి॥ సౌకుమార్యాత్ సుకుమారత్వాద్దేతోః తవ తే ఆభా కాన్తిః రత్న
హేమ్నాః మణిసువర్ణయో రాభేవ ఉత్తేజనాఘర్షణజా ఉత్తేజనా శాణోల్లేఖనం
ఘర్షణం లోహవిశేషేణ ఘట్టనం తాభ్యాం జాయతే ఇతి తజ్జా న నభవతి ఉత్తేజ
నయా రత్నస్య ఘర్షణేన సువర్ణస్య చ యథా ఆభా ప్రోల్లసతి తద్వన్న తవ కుతః
రత్నహేమ్నాః కఠినత్వాత్ తవ సౌకుమార్యాచ్ఛేతిభావః. అత్ర సోపాధికకాన్తి
మద్రత్నహేమాపేక్షయా నిరుపాధికకాన్తిశాలినీ కాన్తా అతిరిచ్యతే ఇతి వ్యతిరేకా
లంకారః. ఉత్తేజనయా రత్నస్య కాన్తి ర్మణేన సువర్ణస్యేతి యథాసంఖ్య మన్వయా
ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. సౌకుమార్యహేతునా కాన్తావ్యతిరేకస్య స్థాపితత్వాత్సదార్థ
హేతుకం కాన్యలింగం చ-త్రయాణాం సంకరః. హేప్రియే ప్రేయసి విధిః బ్రహ్మ
తే తవ తనుం దేహం వినిర్మాయ కృత్వా తతః నిర్మాణానంతరం లావణ్యరసైః
భూయిష్టం తేజ ఏవాద్భి ర్బహుళాభి ర్మృదూకృతం 'చక్షురానన్దజనకం లావణ్య' మితి
కథ్యతే, ఇత్యుక్తలక్షణః మృదులచ్ఛాయావిశేషో లావణ్య మిత్వ్యచ్యతే. తదేవ
రసాః జలాని తైః అసించన్న ఆర్ద్రీచకార కిమ్ ఉత్ప్రేక్షా. లావణ్యరూపద్రవద్రవ్య
సంబంధా త్వదంగస్వేదం మార్దవం నత్వన్యథేతి భావః. 76

శ్లో॥ త్వదూరుశోభాభిభవేన రంభాస్తంభా నిజం దంభ మయి త్యజంః

మోచాభిధానం దధు రర్థయుక్తం కథం జడస్యోరుసమానతా స్యాత్.

త్వదూర్వీతి॥ అయి ప్రేయసి త్వదూరుశోభాభిభవేన తవ ఊర్వో శోభా త్వదూరు
శోభా తస్యా సకాశా దభిభవః తిరిస్కారః తేన యద్వా-త్వదూరుశోభాయా ఇతి
కర్తరి షష్ట్యా సమాసః. త్వదూరుశోభాకర్తృకాభిభవేనేత్యర్థః. హేతునా రంభా
స్తంభాః కదళీప్రకాండాః నిజం స్వకం దంభం గర్వం త్యజస్తస్సంతః ముచస్త
స్సంతః అర్థయుక్త మన్వర్థం మోచాభిధానం మోచా ఇతి నామ దధుః ధృతవస్తః
త్వచం ముంచతీతి మోచేతి వ్యుత్పన్నస్య నామ్నః దంభం ముంచతీతి మోచతి
యోగతోన్యార్థత్వప్రకల్పనా నిరుక్త్యలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా
మన్యార్థత్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్. జడస్య అత్యంతశీతలస్య ఊరుసమానతా
కథం స్యాత్ త్వదూరుసామ్యం కథం భవేత్. 'ఏకాన్తశ్చైత్యా కదళీవిశేషా' ఇతి
కుమారసంభవే. జడస్య అజ్ఞస్య ఊరుసమానతా ఊరవో మహాస్తః తై సామ్యం
కథం స్యాదితి ధ్వనిః, అత్ర రంభాస్తంభానా మూరుశోభాభివం ప్రతి యజ్జడత్వం

హేతు ర్ధ్వనితం తస్య తురీయపాదేన కవినా స్వత ఏవ ప్రపశ్యితత్వా ద్గుణీభూత వ్యంగ్యమ్. తేన వాక్యార్థహేతుకం పదార్థహేతుకం వా కావ్యలింగ మలంకారః. 77

శ్లో॥ ఆవిర్భవే ద్యత్ర లతాసు పుష్పం తత్రైవ దృప్తః ఫలసంభవోఽపి

ఉదేతి చిత్రం తరుణీలతే తే పుష్పం క్వచి త్కాస్యి శలాటుయుగ్మమ్.

ఆవిరితి॥ లతాసు వల్లిషు యత్ర స్థలే పుష్పం ప్రసూన మావిర్భవేత్ ఉత్పద్యేత తత్రైవ తస్మిన్ ప్రదేశే ఏవ ఫలసంభవోఽపి ఫలోత్పత్తి శ్చ దృప్తః అవ లోకితః అస్మాభి రితి శేషః. ఫలపుష్పయో సామానాధికరణ్యం ప్రత్యక్ష మితి భావః. హేతరుణీలతే లతేవ తరుణీ తరుణీలతా తత్సంబుద్ధిః తే తవ క్వచిత్ స్థలే గుహ్యే ఇత్యర్థః. పుష్పం రజః ప్రసూనం చ ఉదేతి జాయతే క్వాపి తతోఽన్యస్మిన్ క్వచిత్ స్థలే వక్షసీత్యర్థః. శలాటుయుగ్మం నిగీర్ణలక్షణాతిశయోక్త్యా స్తనద్వయం అపక్వఫలయుగ్మంచ 'ఆమే ఫలే శలాటు సస్య' దిత్వమరః. ఉదేతీతి పూర్వేణాన్వయః. చిత్రం అద్భుతం ఫలపుష్పయో ర్వైయధికరణ్య మాశ్చర్య మిత్యర్థః. అసంగత్యలంకారః - 'విరుద్ధం భిన్న దేశత్వం కార్య హేతో రసంగతి' రితి లక్షణాత్. ఫలోత్పత్తిం ప్రతి పుష్పస్య కారణత్వం ప్రత్యక్షం హి. తరుణీలతేతి త్యుపమాలంకార శ్చాస్యోజ్జీవకః. తరుణీరూపా లతేతి రూపకాలంకారోఽపి. సువచ ఏవ. శలాటుయుగ్మ మిత్యత్రాతిశయోక్తి సోపి అసంగత్యుద్దాపక ఏవ. ఏవం పుష్ప మిత్యత్ర శ్లేషోపేతి. ఉపమాశ్లేషాతిశయోక్తిభిః రూపకశ్లేషాతిశయోక్తిభి ర్వా ఉజ్జీవితోఽసంగత్యలంకార ఇతి జ్ఞేయమ్. 78

శ్లో॥ బధ్నాసి చేతో హరతః పరస్య కుచావతీమా కిము కంచుకేన

తథాపి నైత త్యజతః కఠోర శ్శీలం నిజం నిగ్రహత స్త్యజేత్కః.

బధ్నాసీతి॥ ఇమా మదీయా కుచౌ స్తనౌ పరస్య పరమాత్మనః అన్యస్యేతి చ చేతః చిత్రం ధనసాసీయ మితి భావః. హరతః అపహరతః హరతే ర్గతి తసిరూప మిదం. ఇతి హేతోః ఇతి మత్వేతి వా ఇమా కుచావతి పునరపి సంబధ్యేతే కర్మభూతౌ. కంచుకేన కుచబంధనవస్త్రవిశేషేణ బధ్నాసి కిము రుణన్తి కిం వీడయసి కిమిత్యర్థః. చోరస్య బంధనతాడనాదిక మవశ్యం కర్తవ్య మితి భావః. హేతూత్పేక్షాలంకారః. తథాపి బంధనేఽపి ఇమా కుచా విత్యత్రాపి సంబధ్యేతే కర్మభూతౌ. ఏతత్పరచిత్ర ధనచోర్యం నత్యజతః న ముంచతః 'సర్వ మభ్యర్హితం వస్తు ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే' ఇతి న్యాయేన కంచుకధారణే సతి పూర్వాపేక్షయా ప్యతిమనోహరత్వాదితి భావః. యుక్తం చైత దిత్యాహ - కఠోరః కఠినః కః పుమాన్ నిజం స్వకీయం శీలం స్వభావం నిగ్రహతః నిర్బంధా ద్దేతోః త్యజేత్ ముంచేత్ సోపీత్యర్థః. నహి యేన కేనాప్య పాయేన స్వభావోఽన్యథా కర్తుం శక్యతే ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోఽర్థాంతరన్యాసః. ఉక్తి 'రథాంతరన్యాస సస్య త్సామాన్యవిశేషయో' రితి లక్షణాత్.

శ్లో॥ పురామునా కంచుకకేన ముగ్ధే కిన్నామ భద్రం విహితం న జానే
భజత్యసౌ యత్తపసాస్యలభ్య మనారతం త్వత్కు చకుంభసంగమ్.

పురేతి॥ హేముగ్ధే సుందరి అమునా పరిదృశ్యమానేన కంచుకకేన కంచుకవవకంచు
కకః స్వాధే కప్రత్యయః. తేన పురా పూర్వజన్మని కిన్నామ కింవా భద్రం కుశలం
విహితం సంపాదితం అస్తీతిశేషః. కిమప్యనిర్యాచ్య మత్యధికం భద్రం ప్రాగ్భవీయం
కంచుకస్య విద్యతే ఇతిభావః. నజానే అహం తన్నవేదీత్యర్థః. ననుభవదవిదితస్య
ప్రాగ్భవీయకంచుకభద్రస్యసత్వే కిం ప్రమాణ మత ఆహ. భజతితి-యద్యస్మాద్దేతో
అసౌ కంచుకః తపసా కృచ్ఛ్చిచాంద్రాయణాదిలక్షణేన చిత్తై కాగ్రలక్షణేన వా అపి
అలభ్యం లబ్ధ మశక్యం త్వత్కుచకుంభసంగం కుంభావివ కుచౌ కుచకుంభౌ తవ
కుచకుంభౌ త్వత్కుచకుంభౌ తయోస్సంగం సంబంధం అనారత మవిచ్ఛిన్నం యథా
తథా భజతి ప్రాప్నోతి. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన పూర్వవాక్యార్థస్య సమర్థనా
త్కావ్యలింగం. సర్వజ్ఞేన కృష్ణేనాప్యవిదితం భద్రమస్తీతి అచేతనస్య కంచుకస్య
ప్రాగ్భవీయం భద్రమితి చ కథనా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిద్వయం.
ఏతైః సర్వలోకసుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్వాపి ప్రాయశ ఏవ గోపీకుచసంబంధః నత్వ
విరతమిత్యహో అస్య కంచుకస్య భాగ్యాతిశయ ఇతి ఫలితమ్. 80

శ్లో॥ విధి ర్విధిత్సు ర్విధునా తవాస్యం సారంగసారాంశమపీహ తేనే
ముఖే మృగస్యాక్షీయుగం మదస్తు ఫాలే తవాస్తే తత ఏవ బాలే.

విధిరితి॥ విధిర్బ్రహ్మ విధునా చంద్రేణ ఉపాదానభూతేన తవ తే ఆస్యం ముఖం
విధిత్సుః చిక్కిరుస్సృక్ కుర్వృసన్నిత్యర్థః. ఇహ ముఖే సారంగసారాంశమపి సారంగస్య
మృగస్యచంద్రాంతకళంకరూపేణ ప్రతీయమానస్యేత్యర్థః. సారాంశం స్థిరాంశమపి తేనే
చకార చిత్తే పేత్యర్థః. తతఏవ తస్మా దేవ హేబాలే ముగ్ధే తవ ముఖే వదనే మృగస్యాక్షీ
యుగం నేత్రద్వంద్వం ఆస్తే వర్తతే. స్త్రీణాం మృగాక్షీత్వా దితిభావః. తథా తవ ఫాలే
తు లలాటే తు మృగస్య మదః కస్తూరీ ఆస్తే విద్యతే తిలకస్వరూపేణేతిభావః. సారంగస్య
సర్వాంశేష్వపి నేత్రరూపో మదరూపశ్చాంశ ఉత్కృష్టఇతి సర్వజనవిదితం తస్మాత్
సర్వం చంద్రం గోపీముఖరూపేణ పరిణమయ్య తత్కళంకభూతమృగస్య అసారాంశం
త్యక్త్వా సారాంశమాత్రం విధి స్తన్ముఖే చిత్తేప ఇతిభావః. గమ్యాత్ప్రేక్షాలంకారః.
కించ సహజయో రత్నో ర్విధికృతత్వసంబంధే సత్యపి ఆగస్త్యుకస్య మదస్య
గోపీనిహితస్య విధికృతత్వాసంబంధా తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.
ముఖచిక్కిరూసమయే సారంగసారాంశనిధానాధికరణస్యైవాభావా త్కుర్వృసన్నితి
మయా యథా కథంచిత్సమాధాపితం-విధాయ వేధా విధునా తవాస్య-మితి పఠితంచే
న్నకోఽపి దోషః. అత్రముఖం చంద్రవత్ అక్షిణీ తస్మగనేత్రవత్ కస్తూరీతిలకం
తస్మగ మదబిందువచ్చ భాతీతి ఉపమా వ్యజ్యతే. 81

శ్లో॥ తవాననాదర్శితలేఽధరోఽసౌ తుండీఫలస్య ప్రితిబింబ ఏవ

ముద్ధగే ఫలేఽస్మిన్ కథ మన్యథా తు ఘటేత బింబవ్యవహార ఏషః.

తవేతి॥ హేముద్ధగే సుందరి తన తే ఆననాదర్శితలే ముఖరూపదర్శనాంతః దర్శనతుల్య ముఖాంత రిత్తుపమా వా అసౌ దృశ్యమానః అధరః అధరోష్ఠః తుండీఫలస్య బింబ ఫలస్య 'బింబీర క్తఫలాతుండీ' ఇతి నైద్యకే-ప్రితిబింబః ప్రితిఫలః భవతీతిశేషః. ఏవేత్య వధారణే. అవధారణధ్వనితార్థమాహ ఫలే ఇత్యాదినా-అన్యథా తు అధరస్య తుండీ ఫలప్రితిబింబత్వానంగీకారే తు అస్మిన్ ఫలే బింబీఫలే ఏషః సర్వలోకసిద్ధః బింబ వ్యవహారః బింబమితి వ్యవహారః ఏతస్య బింబపదాభిధేయత్వ మిత్యర్థః. కథం కేన ప్రకారేణ ఘటేత యజ్ఞేత యుక్తస్యాత్ న కథమపీ త్యర్థః. ప్రితిబింబా భావే బింబమితివ్యవహారో నఘటతే ఇతి భావః. అత్ర అపరోక్షలతాదిసబింబీఫలస్య ముఖాదర్శప్రితిఫలనాసంబంధేఽపి తత్సబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అధరే అధరత్వ మప హ్నుత్వ బింబీఫలప్రితిబింబత్వారోపణా దపహ్నవాలంకారః. అయం చ ఆననా దర్శేతి రూపకోజ్జీవితః. బింబ్యాః ఫలం బింబం ఇతివృత్తన్నస్య బింబశబ్దస్య బింబతీతి బింబమితియోగతోన్యాయత్వ ప్రకల్పనాన్నిరుక్తిః. బింబీఫలస్య బింబఫలత్వరూపేణైవ బింబవ్యవహారయోగ్యతాయాం సిద్ధాయాం తదయోగ్యత్వ కథనాత్ అతిశయోక్తిః.

శ్లో॥ సమగ్రమంగం తన చంచలాక్షి హరిద్రచూర్ణేన విధాయ వేధాః

సుధాం న్యథా నూన మిహాధరోష్ఠే యదత్ర రాగాతిశయోపలంభః.

సమగ్రమితి॥ హేచంచలాక్షి చపలనేత్రి వేధాః విధాతా తవ సమగ్రం సర్వ ము ప్యంగం దేహం హరిద్రచూర్ణేన 'నిశాఖ్యా కాంచనీ పీతా హరిద్రా వరవవరినీ' ఇత్యమరః. హరిద్రాయాః పీతాయాః (ఆంధ్రే పసుపు) అయం హరిద్రః తస్యేద మిత్త్యన్. స చాసౌ చూర్ణః రజః తేన ఉపాదానభూతేన విధాయ కృత్వా ఇహ అస్మిన్ అధరోష్ఠే అధరే సుధాం తాంబూలోపయుక్తశిలాచూర్ణ మమృతంచ న్యథాత్ నిహితవాన్. నూన మిత్యుక్తేయౌ. సుధాశబ్దగతశ్లేషసంకీర్ణముమ్. యద్య స్మైత్ అత్ర అధరే రాగాతిశయోపలంభః రాగాతిశయస్య ఆరుణ్యాధిక్యస్య ప్రేమాతిరేకస్య చ ఉపలంభః ప్రాప్తి ర్దర్శన మితి యావత్ భవతీతిశేషః. హరిద్రా చూర్ణ స్సుధానిధానే సరక్తవర్ణో భవతీతి ప్రసిద్ధం. అత్రపాదత్రయప్రతిపాదితస్య అర్థస్య తురీయపాదేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం-తచ్చ శ్లేషసంకీర్ణం. న చ శ్లేషోజ్జీవిత మితి వాచ్యం. రాగసుధాశబ్దగతశ్లేషం వినాపి తత్ప్రీతిద్వే. సర్వమంగంహరిద్రవత్ప్రీతం అధరస్సు సుధానిధానారుణహరిద్రవ ద్రక్తఇతి ఉపమా వ్యజ్యతే. 83

శ్లో॥ సుమారదర్శిన్యపి లోచనే తే భవత్యవార్యశ్రుతిలంఘనేచ్ఛే

తమస్సమూహప్రణయిత్వ మస్మ స వాలభారే మలినే కథం ను.

సుమారేతి॥ సుమారదర్శిని అతిదీర్ఘదర్శిని ఆస్తికతయా నిమృశ్యకారిణి ఇతి చ అపి తే తన లోచనే నయనే సప్తమ్యేకవచన మిదం. అవార్యశ్రుతిలంఘనేచ్ఛే

అవార్యాయాః అసతిక్రమణీయాయాః శ్రుతేః శ్రవణస్య లంఘనే అతిక్రమణే ఇచ్ఛా
 వాంఛా యస్య తస్మిన్ తథోక్తే అన్యత్ర- అవార్యాయాః శ్రుతే ర్వేదస్య లంఘనే
 ఇచ్ఛా యస్య తస్మిన్ తథోక్తే ఇతి చ భవతి సతి మలినే నీలే అశుచౌ చ వాలభాశే
 చికుర్ల పక రే వబయో రభదా న్మూర్ఖసంఘే చ తమస్సమూహ ప్రణయిత్రం గాథా
 ధకారసాదృశ్యం అజ్ఞానపారవశ్యం చ నాస్తు కిం నభవతు కింస్యాదేవేత్యర్థః. నే తేకర్ణా
 విశ్రాంతే కేశపాశస్థు అంధకారసదృశఇతితాత్పర్యార్థః. విమృశ్యకారిణోఽపి వేదలంఘ
 నేచ్ఛయా నా స్తికత్వే సతి కిముత మూర్ఖస్య ఇతి శ్లేషాభిప్రాయః. అత్ర దూరదర్శినో
 నేత్రస్యైవ శ్రుత్యతిక్రమణేచ్ఛాయాం సత్యాం కిముత మలినస్య వాలభారస్యేతి
 వర్ణనా దర్థాపత్తిః. అయం చ దూరదర్శ్యాదిశబ్దగతశ్లేషోద్ధాపిత ఇతివివేకః. నచాయం
 శ్లేషో నైవ- కిన్తు ధ్వనిరేవేతి వాచ్యం. లోచనశబ్దే శ్లేషాభావాత్ విశేష్యశ్లేషేసతి
 హి ధ్వనిసమున్వేషః-అపీతి విరోధప్రతిపాదనేన తస్య ధ్వనేర్గుణభూతత్వాచ్చ నహి
 లోచనయో ర్దిర్ఘదర్శిత్యం శ్రవణలంఘనేచ్ఛా ప్రతిబంధీతి తస్మాత్ శ్లేషవచాయమ్.
 లోచనే శ్రుతిలంఘనేచ్ఛా-సంభావనే దూరదర్శిత్యం బాలభారే తమస్సమూహ
 ప్రణయిత్రసంభావనే మలినత్వచ్చ హేతు రితి పదార్థహేతుకం కావ్యలింగద్వయమ్.

శ్లో॥ సిక్త్వా చాటురసై రేనం కురంగనయనా స్తతః

ఆనంగీం ప్రక్రియా మంగీకారయామాస మాధవః.

సిక్త్వేతి॥ మాధవః లక్ష్మీపతిః కృష్ణః సకలజగన్మోహినీం లక్ష్మీమపి యో ధవస్సృ
 మోహయామాస తస్య గోపీమోహనం కియదిత్యభిప్రాయగర్భమిదమ్- అతః పరిక
 రాంకురాలంకారః. ధవతి కంపయతి మోహయతీతి ధవః మాయాధవః మాధవః
 ఇతివ్యుత్పత్తేః. తథా చ కవిరహస్యే- 'ధూనోతి చంపకవనాని ధునో త్యశోకం చూతం
 ధునాతి ధువతి స్ఫుటితాతిముక్తం వాయు ర్విధూనయతి ధావయతీహరేణా
 యతా-ననే ధనతి చందనమశ్శరీశ్చ' ఇతి. కురంగనయనాః మృగాక్షీః ఏవం పూర్వోక్త
 రూపైః చాటురసైః ప్రియవాగమృతైః 'ప్రియవాక్చాటురస్త్రియా' మితి రత్నకోశే.
 సిక్త్వా అభిషిచ్య తతస్సేకాన స్తరమ్ ఆనంగీ మనసగసంబంధినీం ప్రక్రియాం రీతిం
 సురత మితి యావత్. అంగీకారయామాస అంగీకృతవతీ శ్చకార. స్త్రియో హి
 అత్యుద్రిక్తం స్వాభిలాషం పురుషమనోమోహనపర్య నంప్రకాశ్య తత స్తం వశీకృత్య
 స్వయం నిరభిలాషా ఇవ నటిత్వా పురుషై ర్ముహూర్ముహుః ప్రార్థ్యమానా మోదన్తే-
 ఇదమేవ హి త్రపాయా లక్షణమ్ ఏవం ప్రకృతే శ్రీకృష్ణసంభోగార్థమాగతా అపి
 గోపికాః శ్రీకృష్ణః కృచ్ఛ్చేణ రమయామాసేతి బోధ్యమ్.-

85

అవ. అంగీకారయామాసేతి యదుక్తం తత్ వర్ణయిష్యే తత్ర తావత్ గ్రంథమధ్యే
 మంగళం. విదధాతి.

శ్లో॥ బాలే విద్రుమపాటతౌ తవ పదౌ సంవాహయామ్యద్య కిం

కిం వా చందనచర్చనం విరచయా మ్యంగే యథా నిర్వృతి-

ధమ్మిల్లం కిము భూషయామి కుసుమై రిత్వాదరాచ్ఛ్రిపతే
రాభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ శివాయాస్తు నః.

భా లేతి॥ హే బా లే సుందరి అద్య అధునా విదుమిమపాటలౌ విదుమిః ప్రవాళః స ఇవ
పాటలౌ రక్తౌ తవ పదౌ చరణౌ సంవాహయామి కిం మర్దయామి కిమ్. వనసంచా
శేణ కిల తవ పాదౌ వతీవారుణౌ శ్రాన్తౌ చ అత స్తచ్ఛ్రమాపనోదనార్థం త్వత్సా
దయో స్సంవాహనం కరోమీతిభావః. అంగే శరీరే యథా నిర్వృతి యథాసుఖం
చందనచర్పనం శ్రీఖణ్డద్రవలేపనం విరచయామి కిం వా కరోమి కిం చందనేన
త్వదంగం లేపయామి తేన తవ అలీవసుఖం స్యాదితిభావః. కుసుమై ర్మల్లికాది
పుష్పైః ధమ్మిల్లం కేశపాశం భూషయామి కిం అలంకరోమి కిము. మదభిధావన
శిథిలం తవ ధమ్మిల్లం సమీకృత్య పుష్పై ర్భూషయామి తేన తవ సుఖం స్యాదితి
భావః. ఉక్తేషూపచారేషు తవ కిమిష్టం తద్వదేతిప్రశ్నః. ఏతేన భగవతో ముగ్ధాను
నయచాతుర్యం వ్యక్తమ్. ఇత్యేవంరూపా ఆదరాత్ప్రేమః ప్రవృత్తేతిశేషః. శ్రీపతేః
కృష్ణస్యసంబంధినీ ఆభీరీనవయోగచాటువచనశ్రేణీ ఆభీరీణాం గోపీనాం నవయోగే
నూతనసంగమే చాటుపచనానాం ప్రియవాచాం శ్రేణీపరమ్పరా నః అస్మాకం
శివాయ క్షేమాయ అస్తు భవతు.

86

అవ. అథ సప్తవింశతి శ్లోకై ర్గోపీకృష్ణసంభోగం వర్ణయతి త్వక్ష్వేత్వాదిభిః.

శ్లో॥ త్వక్త్వా బహిః కేళీవిరోధితాయా లజ్జాం లతాకుంజ మవాపదేశా

పున స్తదాపాతభయాదివాసు కాంతా కవాటం ఘటయాంబభూవ.

త్వక్ష్వేతి॥ ఏకా కాచిత్కాన్తా గోపీ కేళీవిరోధితాయాః క్రిడావిరోధిత్వాద్దేహీః
త్వత్లోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్యావః. కేళీవిరోధి ఇతి సామాన్యే నపుంసకం వా.
లజ్జాం వీడాం బహిః హృదయాద్బహిః గృహాద్బహి రితి చ త్వక్త్వా విసృజ్య లతా
కుంజం లతాగృహం కుంజశబ్దేనైవ లతాగృహార్థప్రతీతౌ లతాశబ్దస్తత్ప్రాశస్త్యం
ద్యోతయతి - కరికలభకర్ణావతంసాదివదితి బోధ్యం. అవాపత్ ఆప సురతగృహే
తృతీయసిత్యయోగాత్ లజ్జారూపాం సఖీం బహిరేవ విసృజ్య స్వయమేకా శ్రీకృ
ష్ణాధిష్ఠితం కుంజమవాపేతి ముఖ్యార్థః. సమాసోక్తి రలంకారః. లజ్జాయా. సంభోగ
ప్రతికూలత్వేన నిర్లజ్జా తస్మి గృహం ప్రాపేతి ప్రస్తుతవాక్యార్థేన అప్రస్తుతసంభోగ
విరోధిసఖిత్యాగస్య ప్రతీయమానత్వాత్ - సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతే
ప్రస్తుతస్యచే 'దితిలక్షణాత్. నాసా ధ్వనిః - లజ్జేతి విశేష్యపదశ్లేషాసంభవాత్. పునః
భూయః తదాపాతభయాదివ తస్యాః లజ్జారూపకామిన్యా ఆపాతః ప్రవేశః తస్మాత్
భయాత్ భీతే రిత్యుత్ప్రేక్షా. సచ్చినిభయేనేతి సమాసః. ఆశు ద్రితం కవాట
మరరం లతావికారమేవేతి బోధ్యం ఘటయాంబభూవ పిహితవతీ. అత్ర హృదయా
దప్రసారితలజ్జాయాః సంభావితస్య పునఃప్రవేశస్య కవాటవిధానేన నిరోధాసంబంధేపి
తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఏతదుజ్జీవితా సాచోత్ప్రేక్షా.

87

శ్లో॥ మందాక్షభావా దవగమ్య కామసమీకసాహాయ్యవిధావశ క్రిమ్
 వీడాన్యవర్తిష్ట తదా పరస్యా నితాంత మశ్మాంతసమాశ్రయేఽపి.
 మందాక్షేతి॥ తదా తదాసీం అపరస్యాః అన్యస్యాః గోప్యాః సంబంధినీ వీడా
 మందాక్షభావాత్ 'మందాక్షం హీ' త్రువేత్సమరః. మందాక్షశబ్దవాచ్యత్వా
 దిత్యర్థః. మందాని విషయగ్రహణాసమర్థాని అక్షౌణి ఇంద్రియాణి యస్య సః మం
 దాక్షః వృద్ధ ఇత్యర్థః. తస్య భావాదితి చ వృద్ధత్వా దిత్యర్థః. కామసమీకసహాయ్య
 విధౌ కామసమీకం మన్మథయుద్ధం తత్త్ర సాహాయ్యవిధౌ సాహాయ్యకరణే అశక్తిః
 అసామర్థ్య మాత్మన ఇతి శేషః. అవగమ్య జ్ఞాత్వా ఇతి గమ్యాత్ప్రేతౌ. నితాంత
 మత్యంత మశ్మాంతసమాశ్రయేఽపి అనవరతాశ్రయణేఽత్యపి న్యవర్తిష్ట నివృత్తా
 భూత్. యథా నిత్యసేవకోపి శిథిలేంద్రియౌ వృద్ధః ప్రభో ర్యుద్ధసమయే సాహాయ్యా
 చరణే అశక్తస్స తదా తం త్యజతి తద్వత్కామినీ మనవరత మాశ్రిత్య వర్త
 మానాపి లజ్జానామ్నీ దూతీ కామిన్యాః మన్మథయుద్ధే సాహాయ్యాచరణే అయో
 గ్యత్వాత్ తదా తాం తత్యాజేతి భావః. అత్రాపి సమాసోక్తిరేవ. ఇయం చ
 మందాక్షభావాదితి శేషవశోద్ధాపితేతి బోధ్యమ్.

88

శ్లో॥ యదేషశయ్యానయనచ్చలేన కరగ్రహం లోలదృశాం వ్యతాసీత్
 బభూవ కామానలసాక్షిక స్స పాణిగ్రహ స్తత్కథమేష జారః.

యదితి॥ ఏష కృష్ణః శయ్యానయనచ్చలేన పర్యంకప్రాపణమిషేణ లోలదృశాం
 మృగాక్షిణాం కరగ్రహం పాణిగ్రహణం వ్యతాసీత్ చకారేతి యత్ ఏతేన
 కామినీనాం ముగ్ధత్వం వ్యజ్యతే. ప్రాధానాం పర్యంకప్రాపణసంభవాత్. న చ
 ముగ్ధా ఏవైతా ఇతి వాచ్యం. ముగ్ధానాం శ్రీకృష్ణసంభోగముద్దిశ్య వనాన్తాగమనా
 సంభవాత్ సః విశేష్యలింగత్వా త్సుంస్త్వం. కరగ్రహ ఇత్యర్థః. కామానలసాక్షికః
 కామవీవానలః కామానలః సాక్షీ సాక్షాద్దృష్టరిశ్భో జ్ఞాయామితి నిపాతితోయం.
 సాక్షాద్దృష్టా యస్య స తథోక్తః పాణిగ్రహః వివాహః బభూవ అభూత్. యథా అగ్ని
 సాక్షికం పాణిగ్రహణం లోకీకాః కుర్వన్తి తద్వత్కృష్ణోఽపి కామాగ్నిసాక్షికం పాణి
 గ్రహణంచకారైవేతి భావః. తత్తస్మాత్ ఏషః కృష్ణః కథం జారః గూఢపురుషః భవ
 తీతిశేషః. నాయంజారః కిన్తు పాణిగృహీతా పతిరేవేతిభావః. అత్ర శయ్యానయనార్థకే
 లోకీకే కరగ్రహే ఛలశబ్దేన శయ్యానయనార్థకత్వ మపహ్నుత్య శాస్త్రీయపాణిగ్ర
 హత్వా రోపా త్సాపహ్నవాభేదరూపకాలంకారః. అస్య చ కామానలేపి రూపక
 మంగభూతమ్.

89

శ్లో॥ సల్లాపలోలాపి నసల్లాప దదర్శ నాలోకనలాలసాపి

న్యవారయ త్పాణియుగేన కాపి నీవీవిమోక్షం సురతోత్సుకాపి.

సల్లాపేతి॥ సల్లాపలోలాపి భాషణాసక్తాపి అర్థా త్కృష్ణేణసహేతివేద్యం కాపి
 కాచనస్త్రీ నసల్లాప. నబభాషే ఆలోకనలాలసాపి దర్శనాసక్తాపి అర్థా త్కృష్ణస్యైవ

సతదర్శనాపశ్యత్ సురతోత్సుకాపి రత్యుత్కంఠితాపి పాణియుగేన కరయుగళేన
 నీనీ విమోక్షం వత్త్రుగ్రంథి విమోచనం అర్థాత్ కృష్ణేన క్రియమాణం చిక్కిరితమితి
 వా న్యవారయత్ అరుణత్ లజ్జయేతిభావః. 90

శ్లో॥ సమాగమా దస్య రమాధినేతుః కియంత మంతఃకరణం సుదత్యాః

అవిందతానందమితి ప్రతీమ స్తనూరుహాఘేఽపి బహిస్సహారే.

సమాగమాదితి॥ అస్య రమాధినేతుః లక్ష్మీపతేః కృష్ణస్య సమాగమాత్సంయోగా
 ధ్యేతోః సుదత్యాః సుదృశః బహిః తనూరుహాఘేఽపి రోమబృందేపి సహారే పులకితే
 సోనన్దే ఇతి చ సతి అంతఃకరణం హృదయం కియంతం అపరిమిత మానందం సుఖం అవిం
 డత అభజత్ ఇతి ఏవం ప్రతీమః విశ్వసిమః జానీమ ఇత్యర్థః. సంభావయామ ఇతి వా.
 బహిస్సస్య అచేతనస్య తనూరుహాఘస్యాపి సహారస్యే అంతఃకరణస్య సచేతనస్య
 హఠాతిశయ ఏతావానితి ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్య ఇతి భావః. యద్వా రోఘ
 రంధ్రద్వారా అంతఃకరణగత ఆనందరసః రోమసంఘం వ్యాప్నోతీతి అంతఃకరణస్య
 ఉద్వేలానందరసాశ్రయత్వం సంభావ్యతే ఇతి భావః. అర్థాప త్తిరలంకారః. హఠశబ్దగత
 శ్లేషోజ్జీవితః. యద్వా ఏతస్యా హృదయ మతిశయానందసంప్లవం బహిర్గతరోమేష్యపి
 రోమరంధ్రద్వారా హస్తప్రసారదర్శనా దిత్వనుమానాలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవిత
 ఇతి బోధ్యం. అత్ర రమాధినేతు రితి పదస్వారస్యాత్ త్రిజగన్మోహినీ లక్ష్మీ రపి
 యత్సమాగమేన సనన్ద తత్కృష్ణసమాగమా త్రాప్తకృతానాం గోపికానాం హర్షాతి
 శయో భవదితి కిం వాచ్యమితి ప్రతీయతే. 91

శ్లో॥ రదచ్ఛదం ప్రాక్సవిధం సుదత్యా సమాగతాయా యదసా వచుంబత్
 బభూవ తద్భావిని శంబరారిమృధే విధేయం కిలవీరపాణమ్.

రదచ్ఛదమితి॥ అసా కృష్ణః ప్రాక్సవిధమం సవిధం సమీపం సమాగతాయా
 ప్రాప్తాయా సుదత్యా సుంబంధి రదచ్ఛద మధర మచుంబతియత్ - చుబి వక్త్ర
 సంయోగే ఇతి ధాతో ర్లజ్. తదధరపానం భావిని భవిష్యతి శంబరారిమృధే మన్మథ
 యుద్ధే సురతే ఇతియావత్. విధేయం కర్తవ్యం వీరపాణం వీరాణాంపానం వీరపాణను
 యత్పానం వృత్తే భావిని వారణే ఇత్యమరః. యద్ధాత్ప్రాక్ పశ్యాచ్చ పీఠై ర్యన్మద్య
 పానం క్రియతే తద్వీరపాణ మిత్యుచ్యతే ఇతి తదర్థం బభూవ కిల అభవత్ ఖలు-
 అత్ర సుదత్యధరపానే వీరపాణత్వారోపణా ద్భూషకాలంకారః. వీరాః వీరపాణం
 కృత్వా యథా యుద్ధాయ సన్నహ్యన్తి తథా కృష్ణో ప్యధరపానం కృత్వా మదన
 సంగరాయ సన్నద్ధోఽభవదితి ముఖ్యార్థః. 92

శ్లో॥ ముగ్ధే కథం కంచుళికాం దధాసి నక్షోజలక్ష్మీం తవ యా పిధతే

ఇత్థం ప్రియాం కామపి మోహయిత్వా తద్వేణికా మాచకల స్మరారిః.

ముగ్ధేఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే సుందరి ఇతి చ కంచుళికాం కంచుకం కథం కుతో
 దధాసి విభర్షి న తావ చోభార్థమిత్యాహ - నక్షోజేతి-యాకంచుళికా తవ తే నక్షోజ

లక్ష్మీం కుచశోభాం విధత్తే ఆచ్ఛాదయతి'నష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో
రిత్యల్లోపః. 'అపిధాన తిరోధాన పిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరశ్చ. అత్రవత్తోజశోభార్థం
ధృతస్య తల్లక్ష్మీపిధానవర్ణనాత్ విషమాలంకారః. తేన చ ఏనంవిధకంచుకధారిణ్యా
స్సుదత్వా మూఢత్వం వ్యక్తం. అత్ర స్వత స్సుందర్యా స్తవ కంచుకధారణం న
కేవలం వ్యర్థం ప్రత్యుత వత్తోజలక్ష్మీపిధానరూపానర్థావహా మితి విషమాలంకారశ్చ
ప్రతీయతే. ఇత్థ మేవం మురారిః కృష్ణః కామసి కాంచి త్త్రియాం ప్రేయసీం మోహ
యిత్వా వంచయిత్వా తద్వేణికాం తస్యాః కంచుకగ్రంథిం ఆచకల ద్విఘటయా
మాస. ఆజ్ పూర్వకాత్ కలయతే రుజి చజ్. అత్ర హితోపదేశవ్యాజేన స్వేష్ట
సాధనా త్వర్యాయోక్తం. 'పర్యాయోక్తం తదప్యాహు ర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన' మితి
లక్షణాత్ -

93

శ్లో॥ కోకితతిం నీరజకుట్మలాళిం జిగాయ వత్తోజయుగం పురైవ

ముగ్ధేఽధునా కంచుకధారణాసౌ ముధేతి తద్గ్రంథి మసా వముంచత్.

కోకితతిమితి॥ హే ముగ్ధే వత్తోజయుగం తవ స్తనయుగ్మం కర్తృ- పురైవ పూర్వమేవ
కోకితతిం చక్రవాకీసమూహం నీరజకుట్మలాళిం కమలకోశసంఘం చ జిగాయ అజ
యత్ న్యూనీచకారేతి యావత్. అధునా అద్య అసౌ ఏషా కంచుకధారణా కంచుళి
కావహనం కవచధారణం చ ముధా వ్యర్థా ఇతి ఏవం వంచయిత్వేతి శేషః. అసౌ
కృష్ణః తద్గ్రంథిం కంచుకబంధం అముంచత్ శిథిలీచకార. వీరాః ఖలు శత్రు
విజయాయ కంచుకం ధృత్వా జయసిద్ధ్యనంతరం కంచుకం త్యజన్తి. ఏవం
త్వద్వత్తోజయుగమసి స్వశత్రుభూతకోకినీరజకుట్మలసంఘం కంచుక మధృత్వైవ
జిగాయేతి కృత్వా అధునా జేతవ్యస్య అన్యస్య శత్రోరభావా తు-చయుగస్య
కంచుకధారణం వ్యర్థమితి భావః. అత్ర కంచుకధారణం వినైవ వత్తోజయుగం
కోకితత్యాదికం జిగాయేతి కథనా త్వహర్షణాలంకారః. 'ఉత్కంఠితార్థసంసిద్ధి
ర్వినా యత్నం ప్రహర్షణ' మితి లక్షణాత్. అయం చ కంచుకశబ్దగతశ్లేషోజ్జీవితః.
పర్యాయోక్తస్తు స్పష్టమేవ. స్వత సిద్ధశోభయైవ కోకితత్యాద్యాధిక్యే కుచయు
గస్య లబ్ధే సతి. కంచుకే నోత్పాదనీయా శోభా నిరర్థకేతి గమ్యతే.

94

శ్లో॥ అపి ప్రసన్నం హృదయం తవేహా కుచాంకురానావృణతః కరోరా

ఇతీవ రోషా త్పించయం వినీయ న్యవీడయ త్తావదయం మురారిః.

అవీతి॥ ప్రసన్నం హృదుళం శాంతం చ అపి తవ హృదయం వక్షః మనశ్చ కరోరా
కఠినౌ దుష్టౌ చ ఇహా కుచాంకురా స్తనరూపప్రరోహౌ ఆవృణతః రున్ధః వీడయత
ఇతిచ ఇతి రోషా త్కోపాదివ నతు వస్తుతో రోష ఇతి భావః. సిచయం కంచుక
గ్రంథిం వినీయ విముచ్య అయం మురారిః కృష్ణః తావ దాదౌ న్యవీడయన్
మర్దయామాస. యద్వా-తో కుచౌ అదయం నిర్దయం యథా తథా మురారి
రన్యవీడయ దిత్యన్వయః. సజ్జనరక్షార్థం దుర్జనశిక్షార్థంచ అవతీర్ణస్య మమ అతి

శాస్త్రద్ధృదయపీడికకుచయోరుషేతా నోచితా కిన్త్వవశ్య మనయో ర్మర్దనం
కార్యమిత్థేకో భావః. స్వశవప త్వమబలా తత్రాప్యతిమృతం తవ వక్షః
ఇత్యహో. అత్ర జాతయోః కుచరూప్రసరయోః సర్వమపి వక్షః హేలయాగ్ర
సతో స్సతోః త్వం క్వ భవిష్యసి ఇతి తాం భీషముత్వా గోవర్ధనమివ తత్కుచ
వ్యయ ముద్గరన్నివ మర్దయామాసే త్వన్యో భావః. అత్ర ప్రేమకృతకుచమర్దనస్య
తోషకృతత్వోఽప్రీతిగా మప్రీతులంకారః. అయంచ హృదయాది శబ్దగతశేష
సంకీర్ణః. పర్యాయోక్తం తు స్పష్టమేవ. 95

శ్లో॥ ఉరోజకుంభో యుగప త్కరాభ్యాం ధరణ హరి స్తద్ధృయేశయాయ
మనోభవాయ ప్రభవే రరాజ ఫలోపహారం వితరన్నివాసా.

ఉరోజేతి॥ అసా హరిః కృష్ణః యుగప దేకదా సమకాల మిత్యర్థః. కరాభ్యాం
హస్తాభ్యా మురోజకుంభో కుచకలశౌ ధరణ బభ్రీత్ సక హస్తద్వయేన కుచద్వయం
గృహీత్వేత్యర్థః. తద్ధృదయేశయాయ తస్యా గోప్యా హృదయే మనసి శేతే ఇతి
తథోక్తః తస్మై - 'శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్' మస్మథస్య మనోభవత్వా దియ
ముక్తిః ప్రభవే రాజ్ఞే మనోభవాయ మస్మథాయ ఫలోపహారం ఫలబలిం వితరణ
ధిశన్నివ రరాజ లలాస. యథా హంసతూలికాతల్పశాయినే సార్వభౌమాయ
తత్పాల్యాః ఫలదూపాం బలి ముపహరన్తి తద్వదితి భావః. ఉత్ప్రేతులంకారః. 96

శ్లో॥ స్పృశామి తే సుందరి వారమేకం పయోధరౌ నాస్మితు యాచితాన్యత్
ఏవం నటిత్వా వినయం స మాయీ ప్రసహ్య జగ్రాహ కుచౌ మృగాక్ష్యః.
స్పృశామితి॥ హే సుందరి బాలే తే తన పయోధరౌ స్తనౌ ఏకంవారం సకృత్
న తు బహువారమితి భావః. స్పృశామి గృహ్లామి స్పృశమాత్రమేవ నతు మర్దన
మితి భావః. అన్యత్ ఇతర త్క్రిమపి అధరచుంబనాదిక మిత్యర్థః. న యాచితాస్మి
న ప్రార్థయామి. యాచే స్తృనితృచి వా రూపం యాచితేతి. ఏవం వినయం దైన్యం
నటిత్వా అభినీయ సః మాయీ మాయావీ కపట ఇత్యర్థః. కృష్ణః మృగాక్ష్యః
మృగస్వేవ అక్షిణీ యస్యా స్తస్యాః స్త్రీయః కుచౌ స్తనౌ ప్రసహ్య బలాత్
జగ్రాహ గృహీతవాన్. అత్ర ఏకైకశ్లోక ఏకైకగోపీవిషయ ఇతి జ్ఞేయమ్. అన్యథా
పూర్వోత్తరసందర్భాసంగతే. మాయీత్యత్ర పరికరాలంకారః. మృగాక్ష్యో ఇత్య
తోషమా. పర్యాయోక్తం స్పష్టమేవ. 97

శ్లో॥ మురారిణా కాపి హృతోత్తరీయా రయా దురోజౌ పిదధే కరాభ్యామ్
లబ్ధావకాశ స్స తదా చుచుంబ విసాణిరోధం తరసాఽధరోష్ణమ్.

మురారిణేతి॥ కాపి కాచి ద్దోపీ మురారిణా కృష్ణేన హృతోత్తరీయా హృత మప
సారితం ఉత్తరీయం కుచచేలం యస్యా స్సా తథోక్తా సతీ రయా ద్వేగా త్క
రాభ్యాం హస్తాభ్యా మురోజౌ కుచౌ పిదధే ఆచ్ఛాదయామాస. కుచగ్రహణభయా
దితి భావః. సః కృష్ణః తదా తదాసీం లబ్ధావకాశ స్సకా ప్రాప్తావకాశ స్సకా

విపాణిరోధం విగతహస్తావరణం అధరోష్ఠం అధరబింబం తరసా దుగ్రతం విశంజే
సతి పునః పిదతే ఇతిభయాత్ ఇతి భావః. చుచుంబ అపిబత్. శ్రీకృష్ణః అధరం
విపాసు స్సృజ తత్ర హస్తావరణం దృష్ట్వా ఏతదావరణనివారణోపాయః కోవేతి
విచింత్య ఉత్తరీయాపహారే కృతే తు కుచగ్రహణభయా దధరావరణం త్యజేదితి
మత్వా కస్యా శ్చిదుత్తరీయ మాచకర్ష. సా చైత త్కృష్ణాశయ మజ్ఞాత్వా కుచగ్ర
హణార్థ ముత్తరీయ మపజహారేతి మత్వా కుచౌ కరాభ్యాం పిదధే. స తు ఉపాయః
ఫలిత ఇతి నిరావరణ మధరం పపావీతి భావః. అత్ర పర్యాయోక్తం స్పష్టమేవ,
పూర్వత్ర ఉక్తివ్యాజేన ఇష్టసాధనం ఇదానీన్తు ఉత్తరీయాపహరణరూపక్రియావ్యా
జేనేతి వివేకః.

98

శ్లో॥ పయోధరాగ్రాకలితాని తన్వ్యా విడంబయంతి స్మ నఖవ్రణాని
ఉదగ్రపూర్వాచలశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తశశాంకఖండమ్.

పయోధరేతి॥ తన్వ్యాః గోప్యాః పయోధరాగ్రాకలితాని పయోధరస్య కుచస్య
అగ్రే అగ్రభాగే ఆకలితాని లగాని శ్రీకృష్ణేనకృతానీత్యర్థః. నఖవ్రణాని నఖ
చిహ్నాని ఉదగ్రే ఉన్నతే పూర్వాచలశృంగే ఉదయాదిశిఖరే యశ్శోణమణిః పద్మ
రాగః తస్య ప్రభయా కాన్త్యా లిప్తం వ్యాప్తం శశాంకఖండం చంద్రశకలం విడంబ
యన్తిస్మ అనుచక్రుః. తద్వద్భభురిత్యర్థః. కృష్ణపక్షదశమ్యాదితిగతశ్చంద్ర ఉదయాది
స్థశోణవర్ణః నఖవ్రణాకారేణ దృశ్యతే ఇతి కృత్వా ప్రోక్తోఽయ ముపమాలంకారః.
తత్ర చ శోణమణిప్రభాలిప్తత్వోక్తి రతిశయోక్తిః. తయా చ యది చంద్రశకలః
ప్రాగద్రిశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తస్య తస్మి నఖవ్రణానా ముపమా స్యాదితి సంభావి
తోపమా వ్యజ్యతే. పూర్వాచలశృంగశోణమణిప్రభాలిప్తేత్యనేన చంద్రస్యాపి
తచ్ఛృంగగతత్వం ఫలిత. తేన చ పయోధరాగ్రాకలితత్వపూర్వాచలశృంగగతత్వయో
స్సామాన్యధర్మయోః బింబప్రతిబింబ భావో బోధ్యతే ఇతి-బింబప్రతిబింబభావేనేయ
ముపమా-తయా చ పూర్వాచలశృంగవ త్కుచస్య ఔన్నత్యం కఠిన్యశ్చ వ్యజ్యతే.
కుచయోర్నఖక్షతేషు సత్సు తద్వర్ణేషు రక్తప్రసారప్రకాశేన శోణత్వప్రతిభానాత్
నఖవ్రణాని రక్తచంద్రశకలవద్భాస్తీతి నిష్కృష్టార్థః.

99

శ్లో॥ బభార శౌరిః కుచపీడనాదా ప్రియాసు యన్నిర్దయతాం తదాసామ్
అజజ్వలన్నైవ మనో మనోభూ రచీకర తేన విమోహయన్ యత్.

బభారేతి॥ శౌరిః కృష్ణః ప్రియాసు ప్రేయసీషు కుచపీడనాదా స్తనమర్దనాదావిషయే
ఆదిపదేన అధరక్షతకచాకర్షణాదికం గ్రాహ్యం. నిర్దయతాం దయారాహిత్యం
బభార దధారేతియత్ తదీయనిషేధవచనశుష్కరుదితాదికముల్లంఘ్య దృఢం
కుచమర్దనాదికం చకారేతి యదిత్యర్థః. తన్మర్దనాదికం ఆసాం ప్రేయసీనాం మనః
హృదయం నాజిజ్వలత్ నవ్యధయతిస్మ. ఏవేతి నిర్ధారణే. అత్ర హేతు మాహ
యద్యస్మాత్ మనోభూః మన్మథః విమోహయన్ మోహం ప్రాపయన్ సన్

స్త్రీణాం కృష్ణస్య చ అన్యోన్యస్మిన్నన్యోన్యస్య ప్రేమాతిశయం జనయన్నిత్యర్థః. తేన కృష్ణేన అచీకరత్ కారయామాస. రోషాత్కృతంచేదిదం మర్దనాదికం తాసాం వ్యథాహేతు రభవతు ప్రేమకృతస్య అస్య కథం వ్యథాకరత్వం? కించ మర్దనాదినా కర్తు ర్యథాసుఖం తద్వత్కర్మణో గోపీణాం చ సుఖం భవత్యేవ. ఉభయోరపి మోహితత్వేన తత్ర సుఖబుద్ధ్యదయాదితి భావః. అత్ర యథా ప్రియమపి చూతాది ఫలం దస్తైః వీడయిత్వా తద్రస మనుభవతి తద్వత్ ప్రియా అపి అధరాదిషు దస్తాదిభిః వీడయిత్వా తత్సుఖ మనుభవతీత్యుపమా ధ్వన్యతే. బాధకమపి కుచమర్ద నాదికం న వ్యథాహేతు రభవదితి వాక్యార్థస్య మన్మథకారితత్వరూపహేతునా సమర్థనాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగం.

100

శ్లో॥ హృది స్థితావప్యనిశం ప్రియాయా శ్చ్యుతావవేద్యాంతరచుంచితాయాః కుచౌ నిసీషు ర్హృదయం పునర్వా శిశ్లేష వక్షస్యపవీడ మేషః.

హృదీతి॥ ఏషః కృష్ణః అవేద్యాంతరచుంచితాయాః వేద్యం జ్ఞేయం విషయ ఇతి యావత్ అన్యద్వేద్యం వేద్యాంతరం తేన చుంచితా స్పృష్టా సభవతీత్యవేద్యాంతర చుంచితా తస్యాః విషయాంతరస్మృతిరహితాయా ఇతి యావత్. అపూర్వవస్తు దర్శనలాభాదినా హృదయం విగళితవేద్యాంతరం సదానన్దమయం భవతీతిభావః. ప్రియాయాః ప్రియస్యాః హృది వక్షసి మనసి చ అనిశం సదా స్థితావపి చ్యుతే హృదయాద్రభష్టే కుచౌ స్తనౌ కర్మ పునః భూయః హృదయం నిసీషుః ప్రాప్యితు మిచ్ఛ రివ వక్షస్యపవీడం వక్షసి ఉపవీడ్య 'సప్తమ్యాం చోపవీడేతిణముల్' తత్పురుషే కృతీత్యలుక్. శిశ్లేష ఆలిలింగ. అత్ర హృదిస్థితావపి హృదశ్చ్యుతావితి విరోధః. తస్య వక్షసి స్థితౌ మనసశ్చ్యుతావితి పరిహారః. నిసీషు ర్వేత్పుత్రేత్వే. అయంభావః-అమృత పరిపూరిత హేమఘటద్వయం పేటికాయామివ అన్యేభ్యో భియా మనస్యేవ కాచన సంస్థాప్య జగోప. తస్యాం శ్రీకృష్ణదర్శనలాభాదినా పరమానన్దపరవశాయాం సత్యాం జహీర్షయా మన్మథేనేమా బహిరున్నితౌ కుచనామ్నా భాసతః తదా మదనార్దితా హ్రియనూణామృతకుంభాదీనేయం కామినీ శ్రీకృష్ణం శరణం జగామ-స తు మదనం నివార్య ఇమా కుచౌ పున స్తద్ధృదయే ప్రవేశయితుమివ గాఢం తమాలిలింగేతి-యద్వా ఏషః అనిశంహృదిస్వమనసి స్థితావపి అతిస్పృహణీయతయా సదాస్మర్యమాణావపీత్యర్థః. అవేద్యాంతరచుంచితాయాః వేద్యాంతరన్నచుంచతీత్యవేద్యాంతరచుంచితస్యభావ స్తత్తా తస్యాహేతోః హృదయస్య అపూర్వవస్తుదర్శనలాభాదినా విగళితవేద్యాంతరత్వేన ఆనన్దమయత్వాదితిభావః. చ్యుతౌ శ్రీకృష్ణసంబంధిన స్తాదృశహృదయాద్గళితావిత్యర్థః. హృదయం యదానన్దమయం భవతి తదా కుచయోరపి వేద్యకోటిప్రవిష్టత్వేన హృదయా నిర్గమో భవతీతి భావః. ప్రియాయాః కుచౌ పునః హృదయం స్వమనః నిసీషుర్వా ప్రవేశయితు మిచ్ఛన్ని వేత్యర్థః. వక్షసి ఉపవీడ్య వక్షస్యపవీడం శిశ్లేష వక్షో

స్తగతత్వా ద్ధృతయస్య వక్షోనిర్భిష్యహృదయం ప్రవిశతామిమావితి మత్వా దృఢ
మాలిలింగేతి భావః. ఏతేన స్తవయోః కాఠిన్యం వ్యజ్యతే. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. 101

శ్లో॥ నీవీస్పృశం కాపి తతో మురారిం బబంధ మాళీకుసుమస్రజాసు

సమాయినా మగ్రసరోపి కామ మనాటయ బంధధుతావశక్తిమ్.

నీవీతి॥కాపి కాచిద్దోపీ తతః కుచసంశ్లేషాన స్తరం నీవీస్పృశం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం
స్పృశతి మోచనార్థం గృహ్లాతీతి నీవీస్పృత్. వశ్యేతి షత్వం. తం తథోక్తం మురారిం
కృష్ణం ఆశు ద్రుతం విశంబే సతి నీవీసృంసనభయాదితి భావః. మాళీకుసుమస్రజా
శిరోగతప్రసూనమాలయా రజ్జ్వస్తరాభావాత్ కుసుమస్రగ్బాధకా భవతి వా నవేతి
జ్ఞానాభావాచ్చేతి భావః. బబంధ బంధనం చకార. మాయినాం మాయావినా మగ్ర
సరః ప్రముఖః సోఽపి కృష్ణశ్చ కామ మత్యంతం బంధధుతౌ బంధమోచనే అశక్తిం
అసామర్థ్య మనాటయత్ అభినయతిస్మ. నతు వస్తుతోఽశక్త్యతి భావః. అత్ర
ప్రేయసీమాళీకుసుమస్రకన్యాయోగేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రీకృష్ణాశక్త్యభినయేన ప్రేయ
స్యాశ్చ పరమానంద ఆసీదిత్యన్యోన్యాలంకారో వ్యజ్యతే. 'అన్యోన్యం నామ యత్ర
స్యా మపకారః పరస్పర' మితి లక్షణాత్. 102

శ్లో॥ యన్నీవిమోక్షం వినివారయంత్యా మృగీదృశః కింకిణికా నినేదుః

స్మరార్చనారంభణసూచక స్స బభూవ ఘంటానినదప్రపంచః.

యదితి॥నీవీమోక్షం వస్త్రగ్రంథిమోచనం శ్రీకృష్ణకృత మిత్యర్థః. వినివారయన్త్యాః
నిరున్ధత్యాః మృగీదృశః మృగాక్ష్యా స్సంబంధిన్యః కింకిణికాః శబ్దాఘంటికాః
మేఖలాయవభూతా ఇత్యర్థః. (ఆంధ్రే గజ్జలు) నినేదుః దధ్వను రితి యత్. నిపూర్వకా
న్నద తేర్లిటి అతవత్వాభ్యాసలోపా. స ఇతి విశేష్యానుగుణం పద మధ్యాహ్నియతే.
యద్వా- సూచక స్సబభూవేతి పఠనీయం. స చ ఛందోభంగం. పాదాన్తై
లఘో రపి గురుత్వాత్. సః కింకిణికానాదః స్మరార్చనారంభణసూచకః
మన్మథ దేవతాపూజాప్రారంభసూచకః ఘంటానినదప్రపంచో ఘంటాధ్వని
విస్తారః బభూవ అభూత్. దేవతార్చనారంభే యథా ఘంటాం నాదయన్తి తద్వస్మ
న్మథదేవతార్చనారంభే శ్రీకృష్ణోఽపి కాంచీకింకిణికా న్నాదయతీతి భావః. సన్నితిపాఠే-
సః స్మరార్చనారంభణసూచకస్స అతవీవ ఘంటానినదప్రపంచో బభూవేతి
వ్యాఖ్యేయమ్. సూచకస్సబభూవేతి పాఠ ఏవ శ్రేయాత్. అత్ర కింకిణికానాదే
ఘంటానాదత్వారోపణా దభేదరూపకాలంకారః. విషయ్యభేదతాధూప్యరంజనం
విషయస్య యత్ రూపకం తదితి లక్షణాత్. 103

శ్లో॥ తదా దుకూలాపహృతిప్రసంగే బభూవ యూనోః కలహస్తయో ర్యః

మధ్యస్థయా మేఖలయా తరుణ్యా స్తద్వారణాయా ఇవ పర్యరాణి.

తదేతి॥ తదా తత్కాలే దుకూలాపహృతిప్రసంగే వస్త్రాపనయనప్రసక్తౌ విషయే
తయోః పూర్వోక్తయోః యూనోః యువా చ యువతీ చ యువానౌ పుమాం

స్త్రియే త్యేకశేషః. తయోః గోపీకృష్ణయోః యః కలహః వస్త్రాకర్షణతన్నివారణ
హాపో వివాదః బభూవ తద్వారణాయై కలహవారణార్థమివ 'ఏచో యవాయావ'
ఇత్యాదౌదేశే 'లోపశ్చాకల్యస్తే' తి య లోపః. మధ్యస్థయా అవలగ్నవర్తిన్యా
మధ్యం న్యాయస్తత్ర తిష్ఠతీతి మధ్యస్థా తయేతి చ. 'న్యాయ్యేపి మధ్య' మిత్యమరః.
తరుణ్యాః కామిన్యా స్సంబంధిన్యా మేఖలయా కాంచ్యా తరుణ్యాః మధ్యస్థయా
మేఖలయేతివా అన్వయః. పర్యరాణి రణేతి దణ్డకపఠితోయం ధాతు శ్శబ్దే వర్తతే.
పరిపూర్వకా ద్రిణతే ర్భావే లుజి చిణ్. చిణో లుగితి తస్య లుక్. అతిశయేన
శణితమిత్యర్థః. యథా హి-సంధి మిచ్చంతి సాధవ-ఇతి న్యాయాత్. మధ్యస్థసాధుర్జనః
కలహాయమానయో ర్ద్వయోః పక్షయోః కలహం నివారయితుం పక్షద్వయమపి
తర్జనాగిభి ర్భీషయతి తద్వదితి భావః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. స చ మధ్యస్థయేతి శ్లేషో
జీవితః. శ్రీకృష్ణేన వస్త్రే అపహీయమాణే గోప్యా పున స్తస్మి న్నాకృష్ణమాణే చ
సతి వస్త్రోపరిస్తాః కాంచీకింకిణికాః భృశం దధ్వను రితి ముఖ్యార్థః. 104

శ్లో॥ ముగ్ధే న వేత్సి ప్రియ మప్రియం వా స్వస్యేతి నిర్భర్తనతత్పరై ర్వా
క్షౌమాపహారం వినివారయంత్యా స్తారం తరుణ్యావలయై రసింజి.
ముగ్ధే ఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే స్వస్య ఆత్మనః 'స్వోజ్ఞాతా వాత్మనీ' త్యమరః. ప్రియం
ఇష్టం అప్రియ మనిష్టం చ న వేత్సి నజానాసి మమేదం ప్రియ మిద మప్రియ మితి
జ్ఞాన స్తవ నా స్త్యేవ మూఢత్వాదిత్యర్థః. నీవీమోక్షస్య సురతాంగ త్వేన ప్రియత్వా
త్తస్మిన్నపి అప్రియత్వబుద్ధి స్తన మాగ్ధ్యవిలసితమేవేతి భావః. ఇత్యేవం నిర్భర్తన
తత్పరై ర్వా నిర్భర్తనయద్భి రివేత్సర్థః. భర్తన తర్జనే ఇతి ధాతుః. 'భర్తనం
త్వపకారగీ' రిత్యమరః. పరేషాం భీత్యుత్పాదకం వాక్యం భర్తన మిత్యుచ్యతే. ఇతి
తదర్థః. భీషయద్భిరీవేతి ఫలితార్థః. క్షౌమాపహారం వస్త్రోపహరణం వినివారయన్త్యాః
నిగుంధంత్యాః తరుణ్యాః స్త్రియః వలయైః తార మత్యంత మశింజ అరాణి. భావే
లుజ్. 'భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః. కిం చ తరుణీవలయ
శింజాయాం నిర్భర్తనవాక్యారోపణస్య గమ్యమానత్వా దూషకాలంకారో
వ్యంగ్యః. యథా ప్రియసఖ్యో నాయికాం హితకృత్యే ప్రతికూలాం నిర్భర్తనయన్తి
తద్వదితి వలయానాం సఖసామ్యం ధ్వన్యతే. ముగ్ధే ఇతి సాభిప్రాయసంబోధనా
త్సరికరాంకురాలంకారః.

శ్లో॥ ఏకేన వేణీ మపరేణ శౌరిః కరేణ గృహ్లా చుబుకం ప్రియాయాః
నాభూ తుచగ్రాహి కరద్వయీతి చతుర్భుజత్వం వివరితు మైచ్ఛత్.
ఏకేనేతి॥ శౌరిః కృష్ణః ఏకేన కరేణ హస్తేన ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః వేణీం కేశ
బంధనం అపరేణ అన్యేన కరేణ ప్రియాయా ఇత్యత్రాపి సంబధ్యతే. చుబుకం ఓష్ఠా
దధఃప్రదేశం (అండ్రే-గడ్డము) గృహ్లా బిభర్షణ కుచగ్రాహిణీ చ సా కరద్వయీ
చ గ్రాహి- కరద్వయీ స్తనధరహ స్తయుగళం-స్త్రియాః పుంవదితి పుంవద్భావః.

నాభూత్ నాసీదితి మత్వా చతుర్భుజత్వం చత్వారో భుజాః బాహవో యస్య తస్య
భావ స్తత్త్వం తత్ భుజచతుష్టయశాలిత్వ మిత్యర్థః. కృష్ణస్య వస్తుత శ్చతుర్భుజత్వా
దితి భావః. వివరీతుం ప్రకటయితుం స్వీకర్తుమితి యావత్ ఐచ్ఛత్ ఇయేష. చతు
ర్భుజో భగవాన్ కృష్ణః కంసభీతపితృప్రార్థనయా ద్విభుజో బభూవేతి ప్రథమే విలాసే
ఏవ ప్రోక్తం. భాగవతే ప్రసిద్ధం చ. తదధునా చతుర్భుజత్వం పునస్వీకర్తు మభిల
లాపేతి భావః ఏతేన కృష్ణస్య అతికాముకత్వం వ్యజ్యతే. 106

శ్లో॥ నీవీం వినీయ ద్రుత మూరుమూలే లోలేక్షణే గోపవధూకిశోరే

నిజాక్షీయుగ్మం నిమిమిల దేకా పరా మురారే ర్వ్యధితాక్షీయుగ్మమ్.

నీవీమితి॥ గోపవధూకిశోరే గోపవధూః యశోదా తస్యాః కిశోర స్సుతః తస్మిన్
శ్రీకృష్ణే ద్భుతం శీఘ్రం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం వినీయ శిథిలయిత్వా వస్త్రమపనీయే
త్యర్థః. ఊరుమూలే గోప్యాః గుహ్యదేశే లోలేక్షణే లోలే చపలే ఈక్షణే నేత్రే
యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి అత్యాసక్త్యా ఊరుమూలం పశ్యతీతిత్యర్థః. ఏకా కాచిత్
నిజాక్షీయుగ్మం స్వనేత్రద్వంద్వం న్యమిమిలత్ మిలయామాస. నిపూర్వక మిల
సంకోచే ఇతి ధాతో ర్ణ్యన్త్యాల్లజి చక్ష. లజ్జయేతిభావః. పరా అన్య మురారేః కృష్ణ
స్యాక్షీయుగ్మం నేత్రద్వంద్వం వ్యధిత కరాభ్యాం పిహితవతీ. అత్ర స్వగుహ్యదృష్టారం
కృష్ణం దృష్టుం ఏకా త్రపితా-కృష్ణాయ స్వగుహ్యం దర్శయితు మేవ అన్య త్రపితేతి
పూర్వాంగనాపేక్షయా ద్వితీయాంగనాయా ఉత్కర్షకథనా త్సారాలంకారః. 'ఉత్త
రోత్తర ముత్కుర్వ సౌర' ఇత్యభిధీయతే ఇతి లక్షణాత్. పూర్వాంగనాపేక్షయా
ఉత్తరాంగనాయాః ప్రాగభ్యసం వ్యజ్యతే- 107

శ్లో॥ అతారిమందాక్షవిమోహమాయా వ్యలంఘి సాంద్రోపి మనోభవాధి

అలంభికోఽపి ప్రమదో వధూనాం నీవీవిమోక్షో న కథన్న మోక్షః.

అతారీతి॥ మందాక్షం త్రపా తేన యో విమోహః మోహాతిశయః స ఏవ మాయా
అజ్ఞానం మందాక్షవిమోహమాయా అతారి తీర్ణా వధూభి రితి శేషః. నీవీ
మేక్షేసతి యథేచ్ఛసంభోగేన లజ్జాత్యాగః తేన చ మోహానివృత్తి ర్వధూనా
మభవదితి భావః. సాంద్రోఽపి ప్రరూఢోఽపి మనోభవాధిః మనోభవాన్మ
న్మథాత్ యః ఆధిః మానసవ్యథా స ఏవ మనోభవాధిః మానసికకామాద్యభిభవ
కృతపీడేతి శ్లిష్టరూపకం. వ్యలంఘి వధూభి రతిక్రాంతః కోప్యనిర్వాచ్యః ప్రమద
ఆనందః అలంభి ప్రాప్తః వధూభి రిత్యేవ. నీవీవిమోక్షః వస్త్రగ్రంథిమోచనం
మోక్షః ముక్తిః కథన్న నకథం వా నభవతి నీవీవిమోక్షఏవ మోక్ష. ఇత్యర్థః.
అత్ర ప్రథమం మాయానివృత్తిః తత స్తన్మూలకకామాద్యాధినివృత్తిః తత
ఆనందావాప్తి రిత్యేతేషాం మోక్షసామగ్రిత్యేన ప్రసిద్ధానాం క్రమేణ నివేశనా
దృత్వావలీనామకాలంకారః. 'కృమికా ప్రకృతార్థానాం న్యాసం రత్నావళీం విదు'రితి

లక్షణాత్. నీవీ విమోక్షే మోక్షత్వం నిరూప్య మందాక్షతరణాదిషు మాయాత్మికమ
ణాదినిరూపణ త్సావయవరూపకాలంకార ఇతి వా. 108

శ్లో॥ అభావియత్స్వాపి తయాపి రత్నై హియా విముఖ్యా పరివృత్య తన్వాన్
విలోకయన్ ముగ్ధనితంబబింబం తదప్యభీష్టం సమమన్యతాసా.

అభావీతి॥ రత్నై సురతార్థః స్వాపి తయా శ్రీకృష్ణేన పర్యంకే శాయితయాపీత్యర్థః.
సమబంధనార్థమితి భావః. తన్వాన్ ప్రీయా హియా లజ్జయా హేతుభూతయా
పరివృత్య పరివర్తనం కృత్వా విముఖ్యా పరాజ్ఞుఖ్యా అభావి భవతే రాభవే లుజ్
భూతమ్. అధః పృష్ఠం శాయితా బాలా పరివృత్య అధోవక్షస్కం యథాతథా
తల్పమధిశిశ్యే ఇతి భావః. ఇతి యత్ - తదపి పరాజ్ఞుభి భవనమపి అసౌ కృష్ణః
ముగ్ధనితంబబింబం సుందరనితంబమణ్డలం 'పశ్చాన్నితంబః' స్త్రీకట్యా' ఇత్యమరః.
విలోకయన్ పశ్యన్ సన్ అభీష్టం ప్రియం సమమన్యత మేనే. సమ్సార్వకా స్మన్యతేర్లజ్.
ఏతాదృశతస్య సితేః మార్జారబంధనకరణోపయోగిత్యాదితి గూఢాశయః. అత్ర అని
ష్టేఽపి వైముఖ్యే నితంబసౌందర్యదర్శనరూపగుణసద్భావాదభీష్టబుద్ధి ర్భగవతఃసీదితి
ప్రకటోభావః. వైముఖ్య మప్యభీష్ట మభవదితి వాక్యార్థస్య నితంబబింబవిలోకన
రూపపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమ్ - రతినివారణార్థం పరివృత్తయా తన్వాన్
రతినివారణాలాభేనత్యపి ప్రత్యుత అత్యుత్కటరతిరేవ లభ్యేతి విషమాలంకారః ప్రతీ
యతే. ఇయం తస్యై వైముఖ్యం భజతు. యత్ర మమ ఏతన్నితంబసౌందర్యదర్శనం
స్యాదితి వైముఖ్యరూపదోషస్య గుణత్వేనాభ్యర్థనాత్ అనుజ్ఞాలంకారోపి గమ్యతే.
'దోషస్యాభ్యర్థనానుజ్ఞా తత్రైవ గుణదర్శనా'దితిలక్షణాత్. వచాయమలంకారోఽత్ర
వాచ్య ఏవ న తు ధ్వనిత ఇతి వాచ్యం. 'పిపద స్సన్తు న శృశ్వద్యాసు సంకిర్త్యతే హరి'
రితివ దభ్యర్థనాయాః వాచ్యార్థే అదర్శనాత్ - న చ సమమన్యతేత్యప్య ప్రార్థయా
మాసేత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. నితంబదర్శనప్రార్థనాకాలికాయాః ప్రార్థనాయాః విలోక
యన్ ముగ్ధనితంబబింబం సమమన్యతేతి నితంబదర్శనసమకాలత్వవ్యవచేశస్య విరుద్ధ
త్వాదిత్యలమ్. 109

శ్లో॥ పలాయయత్నై రుద్ధితై ర్విశుష్కై ర్నిర్భర్తనాభి స్మితగర్భితాభిః

ముగ్ధై రపాంధై ర్మృదుపాణిరోద్ధై రనందయ త్కాపి తతో మురారిమ్.

పలాయేతి॥ తతః ఏతత్ స్త్రీసంభోగానంతరం కాపి అన్యా కాచిత్ స్త్రీ పలాయయత్నైః
పలాయప్రయత్నైః లతాకుంజాద్భహిర్నిష్క్రమణప్రయత్నై రిత్వర్థః విశుష్కైః
విశేషేణశుష్కై నీరసైః అశురహితై రిత్వర్థః మిథ్యాత్వాదితిభావః. రుద్ధితైః రోదనైః
రతికష్టాభినయోఽయమితిభావః. స్మితగర్భితాభిః స్మితంమందహాసః గర్భితం అన్తర్గతం
యాను తాభిః సస్మితాభి రిత్వర్థః. సత్యత్వేతు కోప ఏవ స్వా న్న తు స్మిత మితి భావః.
నిర్భర్తనాభిః భీతిప్రాపకవాగ్భిః గానశ్రవణార్థః మాగతాం మామేవం కరోషి

పశ్య త్వాం మద్గురుభి ర్దండయామిత్యేవమాదిభి రితి భావః. అపాంగైః కటాక్షైః
మృదుపాణిరోధైః మృదుభి రదృష్టైః పాణిరోధైః కరగ్రహణైః మాం మాపీషయేతి
శ్రీకృష్ణకరా అదృఢం రుణద్ధి న తు దృఢం-తత్కృతపీడాయాః స్వస్య అభీష్టత్వా
దితి భావః. ఏతైః కరణైః మురారిం కృష్ణ మనన్దయత్ ఆనన్దయామాస. శృంగార
రసాస్పదత్వా దేతేషామితి భావః. స్వభావోక్తి రలంకారః. 110

శ్లో॥ రతాంతరే నిశ్చలతాం ప్రయాతా సుఖాతిరేకా ద్దరమాలితాక్షీ

విలాసినీ కాచన పంచబాణం విచింతయంతీ మనసేవ రేజే.

రతేతి॥ తదానీం తదా అంగనానాం గోపికానాం పరం కేవలం రతానుకూలం
సురతోపయోగీ వివిధో బహువిధః బంధః కామశాస్త్రోక్త శ్చతురశీతి బంధో
ధేనుకాదిః బభూవ అభూత్. శ్రీకృష్ణస్య వాత్స్యాయనతన్త్రనిష్టాతత్వాత్ చతు
రశీతిబంధే స్తాః రమయామాసేతి భావః. పరం కేవల మితి యదుక్తం తదేవ వివృ
ణోతి నేతి జారనాథాశ్రయణేఽపి జార శ్చాసా నాథః పతిః జారనాథః ఉపపతి
రిత్యర్థః - యద్వా జారనాథో జారాగ్రణీః శ్రేష్ఠో గూఢపురుష ఇత్యర్థః. తస్య ఆశ్ర
యణే ఆశ్రయే సంపర్కే ఇతి యావత్ సత్యపి మురారిప్రణయప్రభావాత్ శ్రీకృష్ణ
స్నేహసామర్థ్యాత్ పరః అన్యః బంధః కర్మపారవశ్యం న నబభూవ- అంగనానా
మి త్యత్రాపి సంబధ్యతే. జారసంభోగేన హి స్త్రీణాం సరకప్రాప్తిరూపో బంధో
భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. గోపికానాం జారసంపర్కే సత్యపి నాభూ త్సంబంధః పరమా
త్మనః కృష్ణస్యైవాత్ర జారత్వాదితి తాత్పర్యార్థః. అత్ర జారసంభోగాత్ గోపీషు
ప్రాప్తయో రుభయో ర్బంధయో ర్మధ్యే ఏకస్యైవ నియమనా త్పరిసంఖ్యాభేదః.
జారనాథాశ్రయణేఽపి బంధో నానీదితి విశేషోక్తి రలంకారః. మురారిప్రణయప్రభావా
దితి హేతునా తత్సమర్థనా త్కావ్యలింగం చ - న చ కావ్యలింగేఽస్మిన్ విచ్ఛిత్తి
విశోషో నాస్తీతి వాచ్యం. బంధహేతో రారస్య మురారే రేవ బంధనివృత్తి
హేతుత్వేనోపన్యాసస్య విచ్ఛిత్తిసంపాదకత్వాత్. అత ఏవ వ్యాఘాతాలంకారోఽపి-
స్వాద్వ్యాఘాతోఽన్యథాకారి తథాకారి క్రియేత చే' దితి లక్షణాత్. 111

శ్లో॥ రతాంతరే నిశ్చలతాం ప్రయాతా సుఖాతిరేకా ద్దరమాలితాక్షీ

విలాసినీ కాచన పంచబాణం విచింతయంతీ మనసేవ రేజే.

రతాంతరేతి॥ రతాంతరే సురతమధ్యే నిశ్చలతాం చలనరాహిత్యం ప్రయాతా
ప్రాప్తా జడీభూతా ఇత్యర్థః. సా త్వికభావోదయాదితిభావః. సుఖాతిరేకా దానన్దాతి
శయాద్దేతోః దరమాలితాక్షీ ఈషన్నిమాలితలోచనా కాచన కాచిత్ విలాసినీ
లలనా మనసా హృదా పశ్చబాణం మన్మథం విచింతయన్తి ధ్యాయన్తివ రేజే
చకాసే. యథా నాసాగ్రన్యస్తనయనః నిశ్చలాం సమాధి మధిష్ఠాయ మునిః బ్రహ్మ
ధ్యాయతి తద్వ దితిభావః. ఉత్పేక్షాలంకారః. రతిసుఖప్రదత్వేన స్వాభీష్టదేవతాత్వా

స్మస్మధస్య తచ్చిస్తనం క ర్తవ్యమేవ స్త్రీణా మితి బోధయితుం పంచబాణం విచిన్య
యన్తీ త్యుక్తమ్.

114

శ్లో॥ యదా వినాభూతతయా బభాసే యువద్వయీ కేళిరసే నిమగ్నా

చిరాయ తత్సంఘటనాసు ఖన్న తదైవ విశ్రాంతి మగా దనంగః.

యదేతి॥ యదా యస్మిన్ సమయే యువద్వయీ యానోః ద్వయీ గోపీకృష్ణ
యుగళమిత్యర్థః. కేళిరసే క్రీడారసే నిమగ్నా సతీ నితరాం మగ్నాసతీ-అత ఏవ అవినా
భూతతయా అవియుక్త త్వేన నిత్యసంయుక్త త్వేనేత్యర్థః. ఏక త్వేనేతి యావత్-బభాసే
రేజే. అర్ధనారీశ్వరవత్ స్త్రీపురుషౌ పుభౌ అన్యోన్యపరిశిష్టౌ ఏకవ్యక్తివ ద్యదా రేజత్యు
రిత్యర్థః. యద్వా-యువద్వయీ అవినాభూతతయా సంయోగేన హేతునా కేళిరసే
నిమగ్నాసతీ యదా బభాసే ఇత్యన్వయః. తదైవ తదాసీమేవ చిరాయ చిరాత్ప్రభృతి
తత్సంఘటనాసు యువద్వయీసంఘటనవిషయే ఖన్నః పరిశ్రాంతః అనంగః విశ్రాంతి
విశ్రమ మగా దభజత. తూష్ణీం భూతో భవదితి యావత్. స్వచికిత్సితసిద్ధే రితిభావః.

X॥ ఏవ మనంగదీక్షాదీక్షితానా మాభీరచలాచలలోచనానా మతిశయిత
పతివల్లభ్యసంభవదవప్తంభసంభారవిఘటనాయ యశోదాదారక స్సమ
సంతర మంతరథాత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తప్రకారేణ అనంగదీక్షాదీక్షితానాం అనంగదీక్షాయాం మన్మథ
వృత్తే దీక్షితానాం సంజాతదీక్షానాం-యథా భగవద్దేవతాకే ఆహవే పుమాంసో
దీక్షితా భవన్తి శిష్య స్మస్మధ దేవతాకే సురతవృత్తే కామినో దీక్షితా ఇతిభావః. ఆభీర
చలాచలలోచనానాం చలాచలేచంచలేలోచనేయాసాంతాః చలాచలలోచనాః స్త్రీయః
అభీరాణాం గోపానాం చలాచలలోచనాః తాసాం గోపస్త్రీణా మిత్యర్థః. అతిశయితం
మధికం యత్పతివల్లభ్యం భర్తృప్రియత్వం తేన హేతునా సంభవత ఉత్పన్నస్య
అవప్తంభసంభారస్య గర్వాతిశయస్య విఘటనాయ నివారణార్థం వల్లభో మయ్యను
రక్తో మయ్యనురక్త ఇత్యేవం అహమేవ వల్లభస్య ప్రియా అహమేవ వల్లభస్య
ప్రియే త్యేవం వా-సర్వాసామపి గర్వాతిశయో జాత ఇతి తన్నిరాసార్థమితి
భావః. ఏతేన యావత్సో గోపికా స్తావన్తః కృష్ణా భూత్వా యోగమాయయా
ఏక ఏవ భగవాన్ సర్వా అపి గోపికా రమయామాసేతి వ్యక్తమ్. సమనస్తరం
సురతానస్తరం యశోదాదారక శ్రీకృష్ణః అంతరథాత్ అంతర్హితోఽభూత్
అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః.

115

శ్లో॥ క్షణా దంతర్భూతై రనుభవపదం ప్రాప్య సుదృశో

హరే రీలాజాలై రపహసితవిద్యుద్విలసితైః

కిమ ప్యాంధ్యం స్వైరవ్యవహృతివిరోధి ప్రవివిషు

ర్నతాదృక్ప్రాగేత ద్విరహసమయేఽపి స్థిత మభూత్.

క్షణాదితి॥ సుదృశః స్త్రీయః తిమిరాద్యుపహతవృష్టయ శ్చ అనుభవపదం ప్రాప్య

క్షత్వం ప్రాప్య గత్వా ప్రత్యక్షీభూయేత్సర్థః. క్షణ త్తణకాలాదేన అస్తర్భూతైః
తిరోహితైః అత ఏవ అపహసితవిద్యుద్విలసితైః తిరస్కృతతటిద్విలాసై రిత్కుపమా.
విద్యుద్విలాసవత్ క్షణికై రిత్సర్థః. హరేః కృష్ణస్య లీలాజ్వాలెస్సురతేసమయధృతవిలాస
సమూహాః హేతుభూతైః స్వైరన్యవహృతివిరోధి అభినరణవిరోధి యథేష్టసంచార
విరోధి చ కిమిష్యనిర్వాచ్య మతిశయ మిత్సర్థః. ఆంధ్యం ఇతిక ర్తవ్యతామాధ్యం
నేత్రవైయర్థ్యం చ ప్రవివిశుః ప్రాప్తవత్యః తాదృక్ తాదృశ మాంధ్యం ప్రా
క్సూర్యం తదేవ విశదయతి ఏతద్విరహసమయేఽపీతి శ్రీకృష్ణవియోగ కాలేఽపి
విద్యుత్సంబంధాభావేఽపీతి చ స్థితం విద్యమానం నాభూత్ నబభూవ. సంయోగ
పూర్వకాలికవిరహో దుత్తరకాలికవిరహో దుస్సహ ఇతి ప్రసిద్ధం. గాఢాంధకారే
గచ్ఛతః పురుషస్య విద్యుద్దర్శనా త్సూర్యం యాదృశ మాంధ్యం తతోఽప్యధికం
విద్యుద్దర్శనోత్తరక్షణజన్య మితి చ ప్రసిద్ధం. అత్ర పూర్వార్థగతోపమాలంకార
ప్రతిభోధాపిత ఉత్తరార్థే శేషాలంకారః.

శ్లో॥ మురారివిరహో ద్వామా విమోహో గహనం గతాః

ముహు ర్గహనమాసేదు స్తదన్వేషణకారణాత్.

మురారీతి॥ వామాః స్త్రీయః మురారివిరహోద్ధేతోః శ్రీకృష్ణవియోగా ద్ధేతోః
విమోహగహనం విశేషో మోహః విమోహః సవవ గహనం కాననం తథోక్తం
గతాః ప్రాప్తా స్సత్యః ముహుః పునరపి తదన్వేషణకారణాత్ శ్రీకృష్ణగవేషణ
హేతోః తమన్వేష్ట మిత్సర్థః. గహనం కాననం ఆసేదుః. వివిశుః ఆజ్ఞపూర్వకా
త్సదే ర్లిట్. అత్ర గహనం గతా అపి పున ర్గహన మాసేదు రితి విరోధస్య మోహ
రూపం గహన మితి రూపకేణ పరిహారాత్ రూపకోజ్జీవితో విరోధాభాసాలం
కారః.

116

అవ. అథ తదన్వేషణమేవ ప్రపచ్చయతి అయిత్యాదిభి శ్చతుర్భిః-

శ్లో॥ అయి మన్మథమన్మథ స్వయా రమితో మాధవి మాధవ స్సుఖమ్

స్ఫురతి త్వయి మాధవీపదం హరిసంబంధవిబోధకం యతః.

అయీతి॥ అయి మాధవి వాసన్తి 'అతిముక్తః పుండ్రక సస్య ద్వాసన్తి మాధవీలతే'
త్యమరః. (ఆంధ్రే) పువ్రులగురువింద) మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ 'పుంయోగాదాఖ్యా
యామితి జీష్-తత్సంబుద్ధి రితిచ. మన్మథమన్మథః మన్మథస్యాపి మన్మథః మత్ బుద్ధిః
తాం మథ్నాతీతి మన్మథః ఇతి వ్యుత్పత్త్యా మనఃకోభక ఇత్సర్థః. యథా మన్మథోఽ
స్మాకం మనః కోభకః తథా మన్మథస్యాపి కృష్ణో మనఃకోభక ఇతిభావః. తతోఽప్య
ధికసుందర ఇతి యావత్. మాధవః కృష్ణః త్వయా రమితః కీడితః త్వయా సహ
మాధవో రేమే ఇత్సర్థః. స్ఫుటం ధృవంతత్ర హేతు మాహ-యతః యస్మా
త్కారణాత్ త్వయి హరిసంబంధవిబోధకం శ్రీకృష్ణసంబంధప్రతిపాదకం మాధవీ
పదం మాధవీ ఇతి నామ స్ఫురతి వర్తతే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావసంబంధేన తిష్ఠ

తీత్యర్థః. మాధవస్య స్త్రీ మాధవీ ఇతి పుష్పత్వా మాధవసంబంధవత్వాం మాధవీ శబ్దో వ ర్తతే- మాధవస్యేతి షష్ఠ్యా సంబంధిత్వ మర్థ ఇత్యభ్యుపగమాత్ - తస్మాత్ తస్మాద్ మాధవసంబంధిత్వాదేవ మాధవీశబ్దవాచ్యత్వ మితి కృత్వా మాధవస్య స్త్రీయా త్వయా మాధవో రమిత ఇతి నిశ్చయ ఇతి భావః. యద్వా-మాధవస్యేయం మాధవీ- తస్యేదమిత్యణి జీప్- అనయా పుష్పత్వా చ మాధవీశబ్దో మాధవసంబంధ వద్వస్తుప్రతిపాదక త్వేన మాధవసంబంధబోధకం భవ త్యేవేతి బోధ్యమ్. అత్ర మథా వసంతే పుష్పవీతి మా ధవీ ఇతి పుష్పస్పృశ్య మాధవీశబ్దస్య యోగతో-న్యార్థత్వ ప్రకల్పనా నిరుక్తి రలంకారః. మాధవీ ఇతి స్త్రీలింగత్వాత్ స్త్రీవస్త్రీదుశతను శరీరవత్త్వాచ్చ లతాయాం స్త్రీబుద్ధ్యేద ముక్తమితి జ్ఞేయమ్. 117

శ్లో॥ సత్వరం కథయ కేన తథాసా చూతపాదపహరి శ్చరిత స్సాస్యత్
పల్లవస్య గతి రస్య విబుధా పల్లవప్రణయినా భవతా స్సాస్యత్.

సత్వరమితి॥ హేచూతపాదప రసాతలతరో అసా హరిః కృష్ణః కేన పథా మార్గేణ చరితః గత స్సాస్యత్ భవేత్ సత్వరం ద్రితం విశంబేసతి హరి రతిక్రాంతో భవేదితి భావః. కథయ వద నను కథ మహం వేదీత్యత ఆహుః పల్లవస్యేతి-అస్య పల్లవస్య విటస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. గతి ర్గమనం పల్లవప్రణయినా కిసలయసహితేన విటస్మిన్ గే నేతి చ భవతా త్వయా విబుధా జ్ఞాతా స్యా ద్భవేత్. భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగ చరణక్రమ మితి న్యాయాత్-ఇతి భావః. (భుజంగో విటః) అత్ర సమర్థనీయస్య విశేషభూతస్య పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా దర్శానర న్యాసాలంకారః. సచ పల్లవశబ్దగత శ్లేషోజ్జీవితః. చూతశబ్దస్య పులింగత్వేన తరోః పురుషజాతిత్వేన చ చూతనృత్యే స్త్రీణాం పురుష బుద్ధి రితి జ్ఞేయమ్. 118

శ్లో॥ అధోక్షజాధ్యక్షమశోక కిం తే బభూవ నిర్వాణనిదానభూతమ్
అశోకభానః కథ మన్యథా తు తవైవ దృష్ట స్సకలాగమేషు.

అధోక్షజేతి॥ హే అశోక వంజుశవృక్ష తే తవ నిర్వాణనిదానభూతం సుఖకారణం మోక్షకారణభూతం చ అధోక్షజాధ్యక్షం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారః బభూవ కిమ్ ఆసీత్ కిమ్ ఇతి హేతూత్ప్రేక్షాలంకారః. అన్యథా అధోక్షజసాక్షాత్కారభావేతు లఖిలాగమేషు లఖిలా స్సర్వే అగమా వృక్షాః తేషు మధ్యే తవైవ అశోకభావః- అశోకత్వం అశోకవృక్షత్వమ్ కథంకుతో దృష్టః సిద్ధ ఇత్యర్థః. అన్యత్ర సకలాగమేషు సర్వవేదేష్వపి తవైవ అశోకభావః శోకరాహిత్యం కథం దృష్టః సాక్షాత్కృతః వేదై స్స్వతః ప్రమాణభూతై స్తవైవాశోకత్వం కథం ప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్థే సంభావితః అశోకస్య అధోక్షజాధ్యక్షప్రార్థిరూపో వాక్యార్థః ఉత్తర వాక్యార్థేన సమర్థిత ఇతి కావ్యలింగమలంకారః. స చ శ్లేషోజ్జీవితః అశోక ఇత్యత్ర అన్యార్థత్వప్రకల్పనా నిరుక్తిః. 119

శ్లో॥ దుత్తూర శౌరిః ప్రణయం విధాయ సకృత్తత స్త్వా మతిసందధే ను
వియోగకాంతాజననిర్విశేష మున్మత్తభావం వివృణోషి యేన.

దుత్తూరేణ॥ హేదుత్తూర కాంచనాహ్వయ శౌరిః కృష్ణః సకృత్ ఏకవారం
ప్రణయం స్నేహం విధాయ కృత్వా త్వయాసహేతి శేషః. తతః తతః తతః
త్వా మతిసందధే ను వంచయామాస కిం అస్మానివేతిభావః. యేన హేతునా
వియోగకాంతాజననిర్విశేషం వియోగో విరహః తద్వ్యక్తః కాంతాజన స్త్రీసమూహ
ఇతి మధ్యమపదలోపీసమాసః-తస్మాత్ నిర్విశేషం నిర్భేదం యథాతథా- పశ్చమీ
విభక్తే ఇతి పశ్చిమ్యాం పశ్చమీభయేనేత్యత్ర పశ్చమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః-
తత్తుల్య మిత్యర్థః. ఉన్మత్తభావం ఉన్మత్తతత్వం ఉన్మాదయుక్తత్వం చ వివృణోషి
ప్రకటయసి. 'ఉన్మత్తః కిం తవో ధూర్తో దుత్తూరః కాంచనాహ్వయః' 'ఉన్మత్త
ఉన్మాదవ'తీతి చామరః. యత స్త్వం వయమిహోన్మత్తః తత స్త్వామపి సకృత్ప్రణయో
హరి రవంచయ దిత్తుత్పశ్యామ ఇతి ముఖ్యార్థః. అత్ర శ్లోకస్య పూర్వార్థేన
దుత్తూరే సంభావితస్య హరివంచితస్వయాపవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా
త్కావ్యలింగం. ఇదంచ శ్లేషాలంకారోజ్జీవితమ్.

120

శ్లో॥ ఏవ మున్మత్తతా మేత్య ప్రలపంత్యో మృగీదృశః

యశోదాదారకాద్వైత మాపు స్తద్భావనాబలాత్.

ఏవమితి॥ మృగీదృశః స్త్రీయః ఉన్మత్తతాం ఉన్మాదవత్వ మేత్య ప్రాప్య ఏవం
పూర్వోక్తరీత్యా ప్రలపంత్యః విలపన్తస్సత్యః తద్భావనాబలాత్ శ్రీకృష్ణనిరన్తర
ధ్యానప్రభావాత్ యశోదాదారికాద్వైతం కృష్ణాభేద మాపుః భజరే. భ్రమరకీట
న్యాయాదితి భావః. భక్తిరసస్య పరాకాష్ఠేయమ్.

121

అవ. అథ యశోదాదారకాద్వైత మాపు రితి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి త్రిభిః వధూ
రిత్యాదిభిః-

శ్లో॥ వధూరథా త్కచి దళీకపూతనాస్తనౌ వినోదేన జనార్దనాయితా

ప్రయాతు తత్ర ప్రళయం పురోదితా తథా ద్వితీయాపి పున స్తదద్భుతం.

వధూరితి॥ జనార్దనాయితా జనార్దనవదాచరితా కృష్ణాయమానేత్యర్థః. కాచిద్వధూః
స్త్రీ వినోదేన విలాసేన అలీకపూతనాస్తనౌ కపటపూతనాకుచౌ పూతనాయితా
తాయాః కన్యాశ్చిద్గోప్యాః కుచా విత్యర్థః. అథాత్ పపౌ- థేహ పానే ఇతి ధాతో
ర్లుజ్. తత్ర ఉభయో ర్మధ్యే పురా ప్రథమముదితా ఉక్తా అలీకపూతనేత్యర్థః.
ప్రళయం నాశం తన్నామకసాత్త్వికభావం చ ప్రయాతు ప్రాప్నోతు. జనార్దన
కృతస్తనపానా త్పూతనేవ జనార్దనాయితగోపీకృతస్తనపానా దళీకపూతనాపి సశ్యతీ
తీదం యుక్తమేవేతిభావః. పునః కిన్తు తథా పూర్వోక్తాలీకపూతనావత్ ద్వితీయాపి
జనార్దనాయితా గోపికా చ ప్రళయం ప్రయయావతి లకారవిపరిణామేనాన్వయః.
తత్ ద్వితీయాయా అపి ప్రళయప్రాప్తిః అద్భుతం చిత్రం - పూతనాస్తనపానేన

జనార్దన స్వైవ అశీకపూతనాస్తనపానేనకృష్ణాయతాయాఅపి ప్రళయాభావస్య భవిత
వ్యత్యేన తద్విరుద్ధప్రళయసంభవ ఆశ్చర్యావహ ఇతిభావః. విరోధాభాసాలంకారః.

శ్లో॥ కయాపి తన్వ్యా మధుసూదనాయితం కయాచి దాలంబి భుజంగభావనా
విజేతు మీశాపి భుజంగమూదిమా ప్రతారితా ప్రత్యుత తేన లీలయా.

కయాపీతి॥ కయాపి కయాచి తన్వ్యా గోపికయా మధుసూదనాయితం కృష్ణవదా
చరితం భావే క్తః. కయాచిత్తన్వ్యా భుజంగభావనా కాళీయధ్యానం అలంబి
స్తీకృతం ధ్యానేన హి ధ్యాతా ధ్యేయాత్మకో భవతి తథా ప్రకృతే భుజంగం
భావయన్తి కాచిచ్ఛుజంగాత్మకతా మాపేత్యర్థః. భుజంగవదాచరితమితి యావత్.
ఆదిమా పురోదితా మధుసూదనాయితా గోపీ భుజంగం తద్వదాచరితాం గోపీం
విజేతుం జేతుం ఈశాపి సమర్థాపి కృష్ణాయతత్వాదితిభావః. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన
తేన భుజంగేన భుజంగాయితగోప్యేత్యర్థః. లీలయా విలాసేనప్రతారితావంచితా యథా
కృష్ణో విలాసేన భుజంగం జిగాయ తద్వత్కృష్ణాయితావిలాసేన భుజంగా దపజయం
ప్రాప. కృష్ణస్య లీలారసప్రధానత్వాదితిభావః. అత్ర భుజంగేన విలేన కృష్ణేన ప్రతా
రితా వంచితేతి ధ్వనిః. మధుసూదనాయిత మిత్యత్రోపమాలంకారః. 123

శ్లో॥ జనార్దనాద్వైత మవాప్య కాప్యహో దవానలాపాన మనాటయత్తమామ్
తతః పరీతాపధురా మవాప సా మృషావిషాదో విరహానలాదితి.

జనార్దనేతి॥ కాపి కాచిత్ జనార్దనాద్వైతం శ్రీకృష్ణభేద మవాప్య ప్రాప్య దవా
నలాపానం దవానలస్య దవాగ్నే రాసమంతా త్పానం అనాటయత్తమాం అతిశ
యేన అభినయతిస్మ. తతః దవానలాపానాద్దేతోః సా గోపీ పరీతాపధురం సంతా
పాతిశయం ఋక్పూర్ణభూపథామితి సమాసాంతోఽప్రత్యయః. అవాప అభజత్. విర
హానలా ద్వియోగరూపాదగ్నే ర్హేతోః విషాద స్సంతాపః ఆసీదితిశేషః. ఇత్యేవం
రూపః ప్రవాద ఇతి శేషః. మృషా మిథ్యా - అశ్రీ పరితాపే విరహానలహేతుకత్వం
మృషాపదేన అపహ్నుత్య దవానలపానహేతుకత్వోత్పేక్షణాత్ సావహ్నపా
గమ్యాత్ప్రేక్షా. 125

తతః॥ ఏవం కృష్ణాత్మతా మేత్య నటనానస్తరం.

శ్లో॥ అదృశ్యోఽయం శౌరిః పదకమలముద్రాశ్రయణత
స్సుఖం సాక్షాత్కార్యో భవతి నను యోగైః కిమపరైః
విచింత్యైవం తత్ర వ్యవసితమతీనాం న సుదృశాం
ప్రకాశోఽభూ దస్యాః క్వచన రజసా క్వాపి తమసా.

అదృశ్యఇతి॥ అదృశ్యః దూరీభూతత్వా ద్ద్రష్టు మశక్యః అయం శౌరిః కృష్ణః
పదకమలముద్రాశ్రయణతః పదకమలస్య కమలతుల్యచరణస్య ముద్రా చిహ్నం
తస్య ఆశ్రయణతః ఆశ్రయాద్దేతోః అన్వేషణాద్దేతోరితి యావత్. సుఖం
అక్షేపం సాక్షాత్కార్యః సాక్షాత్కర్తుం శక్యః భవతి - నను భవతి ఖలు - పద

ముద్రానుసారేణ హి చోరాదయో గృహ్యంతే ఇతి భావః. అపరై ర్యోగై రుపాయైః
కిం ఏవ మిద్ధం విచింత్య ఆలోచ్య తత్ర పదముద్రాన్వేషణే వ్యవసితమతీనాం
నిశ్చితచిత్తానాం ప్రవృత్తానామితి యావత్ - సుదృశాం స్త్రీణాం అస్యాః కృష్ణపద
కమలముద్రాయాః ప్రకాశః స్ఫురణం క్వచన క్వచిత్ కుంజాదావిత్యర్థః. తమసా
అంధకారేణ హేతునా క్వాపి క్వచిత్ మార్గదేశే ఇత్యర్థః. రజసా పరాగేణ చ
నాభూత్ న బభూవ. ఆచ్ఛాదనాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-అదృశ్యః అస్మాక మజ్ఞా
నావృతత్వాద్దుర్దర్శః అయం శౌరిః పరమేశ్వరః పదకమలం శ్రీకృష్ణచరణారవింద
మేవ ముద్రా వస్తు తస్యా ఆశ్రయణతః ధ్యానార్థేతోః సుఖం సాక్షాత్కార్యో
భవతి. భగవచ్ఛరణారవిందధ్యానాత్మకభక్తిమార్గేణ భగవాన్సులభ ఇతిభావః.
అపరై రన్యై ర్యోగై ర్లంబికాదిభిః కిం న కిమపి ఏవం విచింత్య తత్ర భక్తిమార్గే
వ్యవసితమతీనాం సుదృశాం విదుషాం అస్యాః పదకమలముద్రాయాః ప్రకాశః
మనసి పరిస్ఫూర్తిః క్వచన క్వచిత్సమయే తమసా తమోగుణేన క్వాపి సమయే
రజసా రజోగుణేన చ నాభూత్. రజస్తమోగుణావిర్భావసమయే చిత్రైకా
గ్రాభావా దితి భావః. 125

XII ఏవ మనికటవికటాటవీపర్యటనపాటవపాటలచరణయుగళా వల్లవలోల
లోచనాః క్వచన నితాంతనిమగ్నా మరవిందలోచనచరణకమలముద్రా
మవలోక్య కామసి కామినీ మనురాగభరేణ బభార భుజశిరసా యశోదా
కిశోర ఇతి నిర్ధార్య ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయా బభూవుః.

ఏవమితి॥ అనికటవికటాటవ్యాం మారీభూతే విశాలే ననే పర్యటనపాటవేన పరి
భ్రమణాభ్యాసేన హేతునా పాటలం రక్తం చరణయుగళం పాదద్వయం యాసా న్తా
అటవ్యాం సుదూరం పరిభ్రమణేనానుజితచరణా ఇత్యర్థః. వల్లవలోలలోచనాః
గోపస్త్రియః క్వచన క్వచిద్దేశే నితాంతనిమగ్నా మత్యేన్తాధఃప్రవిష్టా మిత్యర్థః.
భావాతిరేకాదితి భావః. అరవిందలోచనచరణకమలముద్రాం శ్రీకృష్ణపాదారవింద
చిహ్నం అవలోక్య దృష్ట్వా యశోదాకిశోరః కృష్ణః కామసి కాంచిత్ మహాభాగా
మిత్యర్థః. కామినీం తరుణీం అనురాగభరేణ ప్రేమాతిశయేన హేతునా భుజశిరసా
స్కంధేన బభార ఉవాహ. ఇతి ఏవం నిర్ధార్య నిశ్చిత్య ధార్యమాణధైర్యవిపర్యయాః
ధార్యమాణః ప్రాప్తః ధైర్యవిపర్యయః అధైర్యం యాభి స్తాః అధీరా ఇత్యర్థః.
కామసి ధృత్వా క్వాపి దేశాంతరం యయా కృష్ణః నభవతి ఖల్వస్య పునరాగమన
మితి తాసా మాశయః. బభూవుః అభూవన్- 126

శ్లో॥ పంకే ఘనే రజసి వా ప్రచురే కథం త
దభ్యున్నతం త్రిజగతోఽపి గురోః పదం స్యాత్
కామాభిభూతమనసా మిద మావిరస్తు
తత్త్వావధారణకథాం కథ మంతరేణ.

పంకే ఇతి॥ తే జగతోఽపి త్రిభువనాదపి గురోర్దుర్భరస్య లోకత్రయాపేక్షయా వ్యతి
స్థూలస్వేత్యర్థః. విశ్వం భరత్వాదితి భావః. కృష్ణస్య తత్ప్రసిద్ధం పదం చరణం
తచ్చిహ్న మిత్యర్థః. ఘనే సాం దే పంకే కర్దమే ప్రచురే అతిశయే రజసి పరాగే చ
కర్దమవతి రజోవతి చ ప్రదేశే ఇతి భావః. అభ్యున్నతం ఉత్తానం ఉపరిష్ఠ
మిత్యర్థః. కథం స్యాత్ న కథమపీత్యర్థః. సాంద్రకర్దమధూశ్యో విద్యమానా
యస్యా కస్యాపి పదముదా అతినిమాన భవతి-అతిస్థూలస్య తు కిముతేతి
భావః. నను కుత ఇదం స్త్రీభిర్నజ్జాత మత ఆహ కామేతి-కామాభిభూతమనసాం
కామూర్తానాం సుదృశాం తత్త్వావధారణకథామన్తరేణ వస్తుతత్త్వవిచారం వినా
ఇదం తత్త్వం కథం కేన ప్రకారేణ ఆవి రస్తు జాయేత న కథమపీత్యర్థః. వ్యంగ్యా
రస్తు-ఘనే అధికే పంకే పాపే సతి ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి తే జగతోఽపి
గురోః తే జగత్సతేః కృష్ణస్య సంబంధి అభ్యున్నత మత్యుత్కృష్టం పదం చరణం
కథం కేన ప్రకారేణ దృష్టమితి శేషః-స్యా దృవేత్ జనేనేతి శేషః. పాపినో రాజ
సాశ్చ జనాః భగవత్పాదారవిందం సాక్షాత్కర్తుం నాధికుర్వంతితి భావః. తత్ర
హేతు మాహ కామేతి-కామేత్యుపలక్షణం కామకోదాధిభి ర్మహామోహభటై
రభిభూతం విక్షిప్తం మనో యేషాన్తేషాం జనానాం తత్త్వావధారణకథామన్తరేణ
వేదాన్తవిచారం వినా ఇదం భగవత్పాదారవిందం కథ మావి రస్తు ఆవిష్కృతం
స్యాత్-ఏత త్సాక్షాత్కారో న భవతి తాదృశానా మితి భావః. యద్వా-భగవానితి
కశ్చిన నాస్తి అనుపలభ్యమానత్వాత్. శశశృంగవ దితి తర్కావప్తంభేన వివదమా
నానాం బౌద్ధాదీనాం ప్రతిక్షేపణార్థోఽయంశ్లోకః. తథాహి-బౌద్ధాదీనాం హృది ఘనే
పంకే పాపహేతౌ తమసి తథా ప్రచురే రజసి రజోగుణే చ సతి అర్ధాత్ తమో గుణ
కార్యేషు తంద్రాదిషు రజోగుణకార్యేషు దురహంకారాదిషు చ సత్సు ఇత్యర్థః. తే
జగతోఽపి గురోః కారణస్య బ్రహ్మణః అభ్యున్నతమపి పదం స్వరూపం కథం
స్యాత్-కథం ప్రతీయేతేత్యర్థః. తేషాం భగవత్స్వరూపజ్ఞానం నైవ భవేదితి
భావః. తత్ర హేతు మాహ కామేతి-కామాభిభూతమనసాం జనానాం తత్త్వా
వధారణకథామన్తరేణ ఇదం భగవత్తత్త్వం కథ మావిరస్తు స్ఫురతు న కథ
మపీత్యర్థః. వేదాన్తతత్త్వవిచారేణ మనసి ప్రసన్నే సత్కీతదాసీ ముపలభ్యేత-కామాభి
భూతానాం యుష్మాకస్తు కథ న్తదుపలభిః. న హి యుష్మదుపలబ్ధ్యభావమాత్రేణ
బ్రహ్మణోఽసత్త్వం కల్పయితుం శక్యేత-తథాత్వే అస్మదదృష్టానాం మేర్వాదీనాం
పర్వతానామపి అసత్త్వం స్యాత్ ఇతి భావః.

127

తతశ్చ॥ ఏవం గోపీనా మధైర్యప్రాప్త్యనన్తర మిత్యర్థః.

అవ. అథ కామపి కామినీం బభార భుజశిరసా యశోదాకిశోర ఇతి యదుక్తం తత్ర
స్కంధేన గోపీవహనే హేతు ముత్పేక్ష నై సముత్పత్తేతి-

శ్లో॥ సముత్పాత్య ప్రేమామృతజలధిపు రే ప్రియతమాం
ప్రియః క్షేప్తుం వాంఛన్నివ స కతమామేవ మవహత్
భవత్వేత తప్త్యా కమపి తపసాం సంచయ మి యం
నిజై ర్గీలాజాలై రితరదురవాపం కిమతనోత్.

సముత్పాత్యేతి॥ సః ప్రియః కృష్ణః కతమాం కామపి ప్రియతమాం ప్రేయసీం
సముత్పాత్య ఉద్ధృత్య ప్రేమామృతజలధిపూరే ప్రేమైవామృతం సుధా తస్య జలధి
స్సముద్రః తస్య పూరే జలాఘే క్షేప్తుం పాతయితుం వాంఛన్ ఇచ్ఛన్నివేత్య
త్రేప్యేత్. ఏవ మిద్ధ మవహ ద్భభార. కేన చిదుత్పాత్య జలే పాతితం వస్తు యథా
గాఢం నిమజ్జతి తద్వత్కృష్ణేనాంక మారోపితా తస్మి ప్రేమజలధౌ గాఢం నిమజ్జతీతి
భావః. రూపకానుప్రాణితోత్త్రేప్యేత్కాలంకారః. ఏతత్ కన్యాశ్చి త్ప్రియతమాయాః
శ్రీకృష్ణేన స్కంధ మారోప్య లాలితత్వం భవతు-అస్మాకమపి తస్యా స్తథాత్వ
మిష్టమేవ. శ్రీకృష్ణస్య దక్షిణనాయకత్వేన ఏతావతా నాస్మాకం హని రితి భావః.
ఇయం ప్రియతమా కమప్యనిర్వాచ్య మత్యధిక మిత్యర్థః. తపసాం సంచయం
సమూహం తప్త్యా కృత్వా నిజైః స్వయైః లీలాజాలైః స్మితభ్రూవిక్షేపాదివిలాస
సమూహైః తమితి శేషః. కృష్ణం ఇతరదురవాపం అన్యదుర్లభం అతనో చ్చకార
కిమ్. సా చ కేనచి త్తపోబలేన తస్య దక్షిణనాయకత్వమపి విఘటితవతీ స్వస్మిన్నే
వానురక్తం చకార-కథ మన్యథా ప్రియ స్తాముత్సృజ్య నాగచ్ఛేదితి భావః. అత్రా
పుష్కరేప్యేత్కాలంకారః. అత్ర కమపి తపసాం సంచయం తద్రూపం కృష్ణం ఇయం
తస్మి నిజై ర్గీలాజాలైః లీలాప్రధానైః జాలైః మత్స్యబంధనరజ్జుభిః 'ఆనాయః
పుంసి జాలం స్యా' దిత్యమరః. తస్త్వా బద్ధ్యా మత్స్యవదితి భావః. ఇతరదురవాపం
స్వాధీనత్వేన అన్యత్ర గంతు మశక్త్యా దితరదుర్లభం అతనో త్కిమితి ధ్వనిః. 128
అవ. అథ అలమల మిత్యాదిభి రష్టభి ర్గోపీనాం విలాపం వర్ణయతి.

శ్లో॥ అలమల మపయామి ముంచ భీతాం గురుజనతః కితవేతి భాషిణీం నూమ్
చిరముచితవచోభి రన్వనైషీ న్మధుమధురై స్సకథం కృపాం జహాతి.

అలమలమితి॥ హే కితవ ధూర్త అలమలం సంభ్రమా ద్విరుక్తిః-సంభోగేన పర్యాప్త
మిత్యర్థః. అపయామి అపగచ్ఛామి-అహమిత్యస్యాక్షేపః. గురుజనతః శ్వశూశ్వశు
రాదే గురుజనాత్ భీతాం మామితి శేషః. ముంచ త్యజ త్వ మిత్యస్యాక్షేపః-ఇత్యే
వం భాషిణీం వదంతీం హం స ఇత్యనేన య ఇత్యాక్షిప్యతే యః మధుమధురైః
మధు మద్యం మకరందోవా తద్వన్మధురైః స్వాదుభిః ఉచితవచోభిః తత్కాలాను
గుణవాక్యైః చిరం బహుకాల మన్వనైషీత్ అనునయమాస. సః కృష్ణః కృపాం
దయాం కథం జహాతి త్యజతి తాదృశస్య కుతోఽద్య మయి దయా నాసీదితిభావః. 129

శ్లో॥ కదా వా లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం

పురః ప్రాదుర్భూతం మధురమధురం వీక్ష్య దయితమ్

హారే శౌరే కాంతప్రియతమసరోజాక్షశరణం
భవేతి కోశంతీ నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్.

కదావేతి॥ లావణ్యామృతరసపరీవాహనిలయం లావణ్యం ఛాయావిశేషః తదేవ
అమృతరసః సుధారసః తస్య పరీవాహనాం ప్రవాహనాం నిలయ మాశ్రయం
సముద్రమితి యావత్. మధురమధురం అతిరుచిరం- నిత్యవీప్సయో రితి నాత్ర
ద్విర్భావః- సుబ్బుగసంభవాత్ - ప్రకారే గుణవచనస్యేత్యపి న సాదృశ్యస్యఅద్యోత్య
త్వాత్. నహ్యత్ర మధురసదృశ మిత్యర్థో మూలకారేణ వివక్షితః-తస్మాత్ మధురా
దపి మధుర ఇతి పఞ్చమీసమాసః-పురః అగ్రే ప్రాదుర్భూత మావిర్గతం దృశ్య
మానమితి యావత్- దయితం ప్రియం వీక్ష్య హేహారే హరత్యాశ్రితతాపమితి
హరిః- తత్సంబుద్ధిః. హేశౌరే శూర ఇతికశ్చన యదువంశ్యో రాజా తస్యాపత్యం
శౌరిః తత్సంబుద్ధిః- అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్ర మితి సంకేతిత్వాత్. ఉత్తమవంశ
ప్రసూతత్వేన ఉత్తమగుణశాలిన్నితి సంబుద్ధ్యభిప్రాయః. హేకాంత కమనీయ హే
ప్రియతమ ప్రాణేశ హేసరోజాక్ష కమలాక్ష త్వం శరణం రక్షితా భవ ఇతి కోశస్తీ
ఆహ్వాయమానాసతీ- కృశ ఆహ్వానే ఇతి ధాతుః- యద్యపి పురోగతస్య ఆహ్వాన
మనుపపన్నం తథాపి పురో దూరే దృశ్యమానస్య ఆహ్వానం ఘటతే ఇతి జ్ఞేయం.
యద్వా కోశస్తీ శబ్దాయమానాసతీ-ధాతునా మనేకార్థత్వాత్-దివసాన్ దినాని
నిమిషమివ నిమిషపరిమితకాలమివ కదా వా నేష్యామి గమయిష్యామి. అధునా
విరహావస్థాయాం నిమిషం దినానీవ యథా నయామి తథా సంయోగే దినాని నిమిష
మివ కదా వా నేష్యామితి భావః. అత్ర శృంగారరసస్య కదావేతిపదసూచిత
శ్చింతాఖ్యస్సంచారీభావోఽంగమితి ప్రేయోఽలంకారః. కించ శాస్త్రరసస్య కదావేతి
పదసూచిత శ్చింతాఖ్యో వ్యభిచారిభావోఽంగమిత్యత్ర ప్రేయోఽలంకారోఽన్యో
ధ్వన్యతే. 'కదా వారాణస్యా మమరతటినీరోధసి వస' ని త్యాదావివేతి బోధ్యమ్. 130.

శ్లో॥ త్యక్త్వా ధర్మకథాం నిజా దుపనతాం కేళీసుఖం చ ప్రియా
నోహి దుచ్ఛసుఖానుభూతిచపలా విస్రంభమాప్తా. స్వయి
నాథత్వం చ న వీక్షసే యది కృపాతుంగై రపాంగై స్తదా
భ్రష్టానా ముభయత్ర హంత శరణం కిం స్యా ద్గతిః కా హి సః.

త్యక్త్వేతి॥ హే నాథ పతే నిజాత్ స్వజనా దుపనతాం ప్రాప్తాం నిజజనే నోపదిష్టా
మిత్యర్థః. ధర్మకథాం ధర్మవార్తాం తథా పరపురుషం సగచ్ఛే దయం స్త్రీణాం కుల
ధర్మ ఇత్యేవంరూపస్వజనప్రబోధ మవమత్యేతి భావః. ప్రియా త్పాణిగృహీతు
స్సకాశా జ్ఞాతం కేళీసుఖం క్రీడాసుఖం చ మోహాత్ త్యక్త్వా-నిజా దుపనతమితి
పారే-ధర్మకథాం నిజాత్ స్వీయాత్ ప్రియా దుపనతం ప్రాప్తం కేళీసుఖంచ ఇత్యేత
ద్వయం మోహా దజ్ఞానాత్ త్యక్త్వా విస్మజ్యేత్యన్వయః. అయమేవ పాథో గరీ
యాన్. ఉచ్ఛసుఖానుభూతిచపలాః అధికసుఖానుభవాసక్తాః వయం త్వయి విస్రంభం

విశ్వాస మాప్తాః పాప్తాః అభవామేతి శేషః. కామినో హి భర్తు స్సకాశా
 త్సుఖ మల్పమితి ఉపపతే స్సకాశా దధికం సుఖం స్యాదితి చ మత్వా భర్తార మవ
 మత్య ఉపపతినా సంయుక్తా భవంతీతి లోకసిద్ధార్థానువాదో². యమ్ — త్వంచ
 త్వమపి చకారాత్ నిజః ప్రియో న పశ్యత్యేవేత్యర్థః. కృపాతుంగైః దయో
 న్నతైః అపాంగైః కటాక్షైః న వీక్షసే యది అస్మానితి శేషః — నపశ్యసి
 చేత్ ఉభయత్ర ధర్మాధర్మమార్గయో రుభయోరపి భ్రష్టానాం స్థితితానాం
 నః అస్మాకం కిం వస్తు శరణం రక్షకం స్యాత్ న కోఽసి రక్షక ఇత్యర్థః. తథా నః
 కా హి కావా గతిః ప్రాప్యస్థానం స్యా ద్భవేత్. జన్మాంతరే యద్యపి నరకగతి
 రేవ భవేత్ — అధునాపి దుర్గతిరేవ నతు సుగతి స్యా దితి భావః. వ్యం
 గ్యార్థస్తు — ధర్మకథాం త్యక్త్వా ‘సర్వధర్మాః పరిత్యజ్య మామేకం శరణం
 వ్రజేతి గీతావచనాదితి భావః. మోహా ద్దేహోః దేహాది మ్వాత్మత్వభ్రమా
 ద్దేహోః. తాదృశభ్రమహేత్వజ్ఞానాదితి వా నిజాత్ప్రియా దుపలక్షణ మిదం పుత్రా
 దీనాం. ఉపనతం కేళీసుఖం సాంసారికసుఖ మిత్యర్థః. త్యక్త్వా దేహానిష్ఠనాత్మత్వ
 భ్రాంత్యా ఇతః పూర్వం భర్తృపుత్రాదికీడాజన్యం సంసారసుఖ మాసీత్ — ఇదాసీం
 త్వద్గీతామాహాత్యైత్ తాదృశమోహనివృత్తే ర్న సంసారసుఖ మితి భావః. ఏవం
 సంసారసుఖత్యాగే హేతు మాహ ఉచ్చసుఖానుభూతిచపలా ఇతి — మోక్షసుఖా
 సక్తా ఇత్యర్థః. త్వయి పరమేశ్వరే ‘అకామ స్సర్వకామో వా మోక్షకామ ఉదా
 రథీ’ రిత్వైక్యత్వాదితి భావః. విస్మయం భక్తిమిత్యర్థః. అప్తా అభవామ. హేనాథ
 పరమేశ్వర త్వం చ త్వమపి చాత్ యజ్ఞాదిధర్మాచరణే ఇంద్రాదయః కృపాం
 కుర్యుః. తాదృశధర్మత్యాగా న్న తేషా మప్యస్మాను దయేతి భావః. కృపాతుంగై
 రపాంగై ర్నవీక్షసే యది ఉభయత్ర ఇహముత్రీఫలయో రుభయో ర్భ్రష్టానాం
 నః కిం శరణం స్యాత్ — భర్తృపుత్రాదిత్యాగా దైహికసుఖనాశం సర్వధర్మత్యాగా
 దాముష్మికస్వర్గసుఖనాశః ఇతి భావః. నః కా వా గతి స్యాత్ దుర్గతిరేవేత్యర్థః.
 ఆపాతబ్రహ్మజ్ఞానినాం వేదవిహితకర్మాసననుష్ఠాత్మాణాం కేవలభక్తిమార్గనిరతానాం
 భగవానేవ రక్షకః — తస్య కృపాభావేతు ఏవంవిధానాం దుర్గతిరేవేతి భావః. అత్ర
 యది త్వం నిర్దయ స్యాత్ తర్హస్మాకం దుర్గతిరేవేతి వర్ణనా త్పంభావనాలంకారః.
 ‘సంభావనా యదీద్ధం స్యాదిత్యుహోఽన్యస్య సిద్ధయే’ ఇతి లక్షణాత్. తేన చ యథా
 త్వయి నిర్దయత్వ మసంభావితం తథాస్మాను దుర్గతికత్వ మప్యసంభావిత మేవేతి
 ఫలితమ్.

శ్లో॥ పాణేశ శ ముగ్ధమధురం వదనం సకృ త్తే
 సందర్శయాశు న తతోధిక మర్థయే త్వామ్
 అభ్యుద్యతో నిరపరాధివధూవధార్థ
 మంతర్దధాతు కితవ శ్రుపయా శశాంకః.

ప్రాణేశేతి॥ హే ప్రాణేశ ప్రాణనాయక ఏతేన శరీరమాత్మస్యైవ నిజో భర్తా ఈశో
భవతి- నతు ప్రాణానా మితి వ్యజ్యతే. ముగ్ధమధురం ముగ్ధేభ్య స్సుందరేభ్య శ్చంద్రా
దిభ్యోఽపి మధురం సుందరం తే తవ వదనం సక్య దేకవారం న తు బహువారమితి
భావః. ఆశు ద్రితం విశంబే సతి న పయం భవిష్యామ ఇతిభావః. సందర్శయ సమ్య
గ్దర్శయ. ఏతావతా తవ నకోఽపి శ్రమ ఇతి భావః. యది త్వం చుంబనాదికమపి వయం
ప్రార్థయామేతి మత్వా ముఖందర్శయితుం సంకోచం యాసి- న తథా వయం దురాశా
ఇత్యాహుః-తతః తస్మాదధికం అన్యత్ త్వాం నార్థయే. ప్రత్యేకాభిప్రాయా దేక
వచనం- నప్రార్థయామహే ఇత్యర్థః. నను కేవలాస్మన్ముఖసందర్శనమాత్రేణ కిం
యూయం ఫలం స్యా దత ఆహుః-అభ్యుద్యత ఇతి. నిరపరాధివధూవధార్థం అపరాధ
రహితస్త్రీనిబర్తహణార్థం స్త్రీయ శ్చాత్ర వియోగిన్య ఏవేతి జ్ఞేయం- సంయోగినీనాం
చంద్రద్వేషాసంభవాత్. అభ్యుద్యతః ఉత్పన్నః ఉద్యుక్త ఇతి వా కిణ్వో ధూర్తః
ఘాతుక ఇత్యర్థః. శశాంకః మృంగలాంఛన శ్చంద్రః ఏతేన యథా వ్యాధః స్వపరి
పుష్టం కంచన మృగం స్వపార్శ్వగతం మృగేభ్యః ప్రదర్శయిత్వా తేన తేషాం
మృగపక్షపాత్యేవాయం న తు మృగఘాతుక ఇతి భ్రాన్తిం జనయిత్వా సన్నిహితాన్
మృగాన్ హస్త తద్వదయం చంద్రోఽపీతి ధ్వన్యతే. త్రపయా లజ్జయా హేతుభూతయా
అన్తర్దధాతు తిరోహితో భవతు. త్వన్ముఖస్య నిరంకత్వాత్ స్వస్య సాంకత్వాచ్చ
త్రపితస్సౌ క్వాపి పలాయితా మిత్యర్థః. పరికరాంకురాలంకారః. చంద్రాదపి త్వన్ముఖ
మధిక మిత్యర్థత సిద్ధత్వా త్రప్తీపాలంకారో ధ్వన్యతే. అత్ర పూర్వార్థే చిరాద్భగ
వన్తం మనసా ధ్యాయతః కస్యచిద్భగవత్సాక్షాత్కారో త్కంఠితస్య ప్రార్థనేయమ్.
హేప్రాణేశ ప్రాణనియామక 'యః ప్రాణేశు తిష్ఠా ప్రాణానామన్తరోయమయతీ'తి
శ్శుత్యా భగవతః ప్రాణప్రేరణశ్రీవణాత్. ఇదం చోపలక్షణంసర్వాన్తర్యామిత్వస్య-
తథా చ హేసర్వాన్తర్యామిన్ ఇతి యావత్ ముగ్ధమధురం తే వదనం సక్యత్సం
దర్శయ సర్వాన్తరత్వాద్యథా త్వం స్తంభాదపుష్కాత స్తద్వదధునా మత్పురోఽవ
తీర్య మహ్యం ప్రసన్నం తవ వదనం దర్శయేత్త్యర్థః. మహ్యం ప్రసాదేన ప్రత్యక్షో
భవేతి భావః. నచైవం ప్రత్యక్షం త్వాం కమపి వరం యాచితు మహా ముత్సహే.
యేన లుభశ్యేవ తవ భీతి స్సాన్యదిత్యాహ-తతోఽధికం త్వాం నార్థయే. త్వత్సాక్షా
త్కారాదన్యస్య స్పృహణీయస్య వరస్సై వా భావాదితి భావః- ఇతి ధ్వన్యతే. ఉత్త
రార్థే తు- సముద్రసుతత్వేన మహాకులీనోఽప్యయం చంద్రః వియోగినీదౌర్భాగ్య
వశాత్తన్నాశాయ ప్రవృత్తస్సౌ స్వభగినీభర్తారం దీనజనరక్షకం భవన్తం దృష్ట్వా
త్రపితస్సౌ స్వావలంబితమకార్యకరణం త్యజేత్. స్త్రీవధస్య గర్హితత్వాదితి భావో
ధ్వన్యతే.

శ్లో॥ కందర్ప లోవనవిధావబలాజనస్య
నింద్యా పరాక్రమవిధా కతమేయమార్యైః

త్వాం రూపశౌర్యవిభవా వభిభావయంత
ముద్వీక్షసే యది హరిం పురుష స్తదాస్యాః

కందర్పేతి॥ హేకందర్ప మన్మథ కమితి మాన్త మవ్యయం కుత్సితే - కుత్సితో నింద్యో దరో యస్య సః కందర్ప ఇతి వ్యుత్పత్తిః - అత ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. ఆర్యైః సాధుభిః నింద్యా గర్హ్యా అబలాజనస్య స్త్రీజనస్య లోపసవిధౌ మారణకర్మణి విషయే ఇయం తవేతి శేషః. పరాక్రమవిధా పౌరుషరీతిః కతమా కా తుచ్ఛేత్సర్గః. స్త్రీషు పరాక్రమ స్తుచ్ఛ ఇతి భావః. రూపశౌర్యవిభవాత్ రూపశౌర్యయోః సౌందర్యపరాక్రమయోర్విభవా త్సమర్థ్యాత్ సమృద్ధేరితి వా హేతోః త్వాం అభి భావయంత తిరసుర్వంతం హరిం కృష్ణ ముద్వీక్షసే యది శశ్యసి చేత్ కిముత తేనసహ యుద్ధప్రసంగ ఇతి భావః. తదా తదాసం పురుషః పుమాన్ స్యాః భవే. పురుషేష్వేవ పరాక్రమః కర్తవ్యః - తత్రాపి స్వతుల్యేషు పరాక్రమ ఉచితః స్వాధి కేషు పరాక్రమస్తు శ్లాఘ్య ఇతి భావః. కిం చ తవ కృతాపరాధశ్చాయం హరిః రూపశౌర్యవిభవేన త్వదభిభావకత్వాదితి కృత్వా స్వశత్రౌ తస్మిన్ తవ పరాక్రమ శ్లాఘీయాత్ - తస్మాత్ నిరపరాధాః స్త్రీయో హిత్వా సాపరాధం పురుషం బాధితుం యది తవ శక్తి ర్బాధస్వ - ఇదమేవ తవ పౌరుషం - యది న శక్తి స్తర్హి స్త్రీవత్తుష్టిం తిష్ఠ ఇతి నిష్కర్షః. అత్ర యథా మన్మథబాణవ్యధా అస్మాకం భవతి తథా కృష్ణస్యాపి - స్యాచ్ఛేత్ - కృష్ణోఽస్మాన్విహాయ నాపగచ్ఛేత్ - యది కథంచి ద్గచ్ఛే తర్హి తదైవ పునరాగచ్ఛేత్. అతః కృష్ణస్య మధనబాణవ్యధా నా స్తీతి మత్వా భోమన్మథ త్వం తం బాధస్వ - సతోఽస్మానితి గోపికా మన్మథ ముపాలభ స్తేస్మేతి గూఢాశయః. ఉత్తరాధి సంభావనాలంకారః త్వాం రూపశౌర్యవిభవా దభిభావయంతమితి సాభిప్రాయవిశేషనిర్దేశా త్పరికరాలంకారః. పురుషే మన్మథే పురుషత్వే స్వతస్సిద్ధే సతి హరిదర్శనాత్పురుషత్వస్య పునర్విధానాత్ విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్త్వేవవిధానం య త్తామాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్.

133

శ్లో॥ కల్యాణజాలనిలయం కరుణారసార్ద్రం
మానందకంద మనవద్య ముఖారవిందమ్
త్రైలోక్యమోహన మనూన మనాప్తపుణ్యా
హో హంత కాంత మిహ తిం క్వ విలోకయామః.

కల్యాణేతి॥ కల్యాణజాలస్య మంగళసమూహస్య నిలయ మావాసం కల్యాణజాల నిలయం సకలకల్యాణపరిపూర్ణ మిత్యర్థః. కరుణారసార్ద్రం దయారసేన శీతలం ఆనంద కందం ఆనందస్య సుఖస్య కందం మూలభూతం స్వయ మానందమయ స్సృజ పరేషా మానందస్య హేతుభూత ఇతి భావః. అనవద్యముఖారవిందం అనవద్యం నిర్దుష్టం న తు చన్ద్రవత్సంకమితి భావః. అరవిందం కమలమివ ముఖం వదనం ఉపమితసమాసః -

తేన ఉపమాలంకారః. యస్య తం తథోక్తం-త్రైలోక్యమోహనం త్రిజగన్మోహజనకం
అత ఏవ అనూనం ఊన స్వల్పః నభవతీత్యనూనః ఉత్కృష్టః తం తం ప్రసిద్ధం
కాంతం పతిం కృష్ణం యద్వా కాంతం కమనీయం తం కృష్ణం అనాప్తపుణ్యాః అకృత
సుకృతాః వయం ఇహ వనే క్వ కుత్ర వా విలోకయామః పశ్యామః న కుత్రా
పీత్యర్థః. యది వయం కృతపుణ్యా స్తర్హి స దృశ్యేత అకృతపుణ్యానా మత ఏన
అభాగ్యానా మస్మాకం కథం తాదృశపతిదర్శన మితి భావః. హ హ స్తేతి ఘేదాతి
శయే-అత్ర తాదృశం భగవంతం అనాప్తపుణ్యా వయ మిహ కలియుగే కదా
విలోకయామః-యది వయం సుకృతిన స్తర్హి కృతాదియుగ త్రయే అస్మాకం సీతి
స్సన్ధిత్-తదానీం భగవద్దర్శనం జాయేత న త్వేవమితి ధ్వన్యతే. 134

శ్లో॥ రోషో భవే ద్యతి నిరస్యమ దంగసంగి
చేలం కుచౌ రచయ నిర్దయ మర్దనార్హౌ
దంతై ర్షుఖై రపి లునీహి కపోతనాదై
సంత్రాస్య పాతయ తతో వివశాం సుఖాశ్చా.

రోష ఇతి॥ రోషః కోపః భవేత్ స్యా ద్యది చేత్ తవ మయీతి శేషః. మదంగ
సంగి మదవయవ సక్తం చేలం కుచవాసః నిరస్య అపనీయ కుచౌ స్తనౌ నిర్దయ
మర్దనార్హౌ నిర్దయం యథాతథా మర్దనీయా రచయ కురు నిర్దయమర్దయేత్వర్థః.
పితృదీనాం పుత్రాదిషు యది కోప స్తర్హి పుత్రాదీన్ తే యథేచ్ఛం మర్దయిత్వా
తం కోపం యథా శమయన్తి తద్వత్వమపీతిభావః. యది తావతా రోషో న
శామ్యతి తర్హి దంతైః రదనైః నఖైః కరరుహైశ్చ లునీహి ఛేదయ-కుచావితి పద
మత్రాపి సంబధ్యతే. యది పున రేతావతాపి రోషో న శామ్యతి తర్హి కపోతనాదైః
కపోతః పారావతః-పారావతః కలరవః కపోత-ఇత్యమరః. తస్య వాదై ర్ద్వనిభి రితి
నిదర్శనాలంకారః. కపోతధ్వనితుల్పధ్వనిభి రిత్వర్థః. సంత్రాస్య భీషయిత్వా తత్ర
ఏవంకరణానన్తరం వివశాం పరవశాం మామితి శేషః. సుఖాశ్చా సుఖసముదేః
పాతయ తేపయ. యథా ప్రబలః అత్యంతం కుపితః కశ్చిత్ స్వరిపుం మర్దయిత్వా నఖ
దంతాదిభి శ్చేదయిత్వా తర్జనభర్జనాదిభి ర్భీషయిత్వా తావతాపి కోపాశాన్తా
తం స్తముదే పాతయిత్వా శాంతో భవతి-ఏవం త్వమపీతి భావః. అత్ర మర్ద
నాదిషు దోషేష్వపి సుఖరూపగుణదర్శనేన తదభ్యర్థనాయాః కృతత్వా దనుజ్ఞా
లంకారః. యది త్వం పురుష స్తర్హి తే రోష స్సాన్ధిదేవ-యది రోష స్తర్హి
మదుక్తః సర్వ మవశ్యం కరిష్యసి-నోచేత్త్వం క్లిబ ఏవేతి గోపీకృతో గూఢః కృష్ణ
పాలంభః ప్రతియతే- 135

శ్లో॥ అకృత్యం మత్వేదం నిరణయ మనర్థం గురుజనా
ద్గతం పాతివ్రత్యం సుఖమపి విగీతం న సులభమ్

ఇయం చ ప్రతానశా న విరమతి హాహ తదనుగా
విధే వైధేయాగ్ర్యవ్యవసితమయే కిన్ను భవతా.

అకృత్యమితి॥ ఇదం జారసంభోగరూపం కృత్యం అకృత్యం దుష్కర్మ మత్వా జ్ఞాత్వా
ఇతః ప్రాకామాంధత్వా త్కృత్యాకృత్యవివేకశూన్యాస్తి. ఇదానీం తు ఇద
మకృత్యమితి జ్ఞాతమితి భావః. గురుజనాత్ శ్వశూర్శ్వశురాదిభ్య స్సకాశా దనర్థం
వీడాం నిరణయం నిశ్చితవత్వస్తి-గురవో హి అకృత్యకారిణః పుత్రాదీన్ వీడయ స్తీతి
భావః. పాతివ్రత్యం పతివ్రతాత్వరూపః స్త్రీజనసాధారణో ధర్మః గతం నష్టం పర
పురుషసంభోగేన తన్నాశాదితి భావః. గురుజనానర్థపాతివ్రత్యనాశయో రుభయో
రంగీకారేఽపి సుఖమపి నాభూదిత్యాహ-విగీతం విద్వద్భిర్గర్హితం సుఖ మానందమపి
సులభం సుప్రాపం న నభవతి-నిద్దిత మవీదం జారసంభోగజం సుఖ మస్మాకం
దుర్లభమేవాభూదితి భావః. నన్వధునాపి అస్మా ద్దుష్కృత్యా ద్విరమస్వేత్యత
ఆహ - తదనుగా తం జారం కృష్ణ మనుగచ్ఛతీతి తదనుగా జారానుసారిణీ ఇయం
ప్రత్యాశా దురాశా చ న విరమతి న నివ ర్తతే. హాహేతి ఖేదే. ఏవం స్వస్య దుర్బుద్ధ్య
దయే విధిం హేతుం మత్వా నిందతి విధే ఇతి-అయే భో వైధేయాగ్ర్య మూర్ఖాగ్రేసర
విధే బ్రహ్మణ భవతా త్వయా ఇదం ఏతత్ వ్యవసితం నిశ్చితం కిమ్ నిశ్చిత్య
మత్ఫలే లిఖితం కిమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-ఇదం సంసరణం అకృత్యం తుచ్ఛసుఖా
వహత్వా దక ర్తవ్యం మత్వా ఆలోచ్య సంసారే నిర్వేదం ప్రాప్యేత్యర్థః. గురుజనాత్
తదుపదేశా దిత్యర్థః. అనర్థం దుఃఖబహుళత్వా దాత్మపాతహేతుత్వాచ్చ అనర్థావహం
నిరణయం సంసరణ మిత్యేవ- ఏవం గురూపదేశప్రాప్త్యన న్తరం పాతివ్రత్యం పతి
సేవాగతం త్యక్తం విగీతం తుచ్ఛం అతే ఏవ సులభమపి సుఖం సాంసారికం న సర్వ
మపి సంసరణసుఖం త్యక్తవత్వస్తీత్యర్థః. యోగినీ అభవమితి ఫలితార్థః. ఇయం తద
నుగా సంసారానుగా ప్రత్యాశా తు న విరమతి. హాహేతి ఖేదే 'దంభన్యాసమిషేణ
వంచితజనం భోగైకచింతాతుర'మితి శ్రీధరీయవచనాత్. సంసారం త్యక్తవత్వా
యోగిన్యా అపి సంసారరసనాంకురో న నష్ట ఇతి భావః. అయే వైధేయాగ్ర్య విధే
భవతా ఇదం వ్యవసితం కిమ్ సంసారమోక్షాభ్యా ముభాభ్యామపి వంచితా భూయా
ఇతి మత్ఫలే భవతా లిఖితం కిమిత్యర్థః- 136

గ॥ ఏవ మభిధాయ సమారబ్ధరోదనాదిభిః అతిశయితవిరహకృశాను
భావాభి రాభీరభామినీభి శ్శ్యామాభి రపి పాండురాభి స్తరుణీభి రపి
పురాణపురుషాభిలాషిణీభి. రాద్రికృతహృదయో యశోదానందన స్తదను
పురతః ప్రాదురభవత్.

ఏవమితి॥ ఏవ మిద్ధ మభిదాయ ఉక్త్వా సమారబ్ధరోదనాభిః ప్రారబ్ధరుదితాభిః అతి
శయితేన అధికేన విరహకృశానునా వియోగాగ్నినాహేతునా కృశః క్షీణః అను
భావః సామర్థ్యం యాసా న్తాభిః శ్యామాభిరపి నీలాభిరపి యశావనమధ్యస్థాభిరపీతి

చ పాండుమిరాభిః శ్వేతవర్ణాభిః విరహాదితి భావః. తరుణీభి రపి తారుణ్యనతీభిరపి పురాణపురుషాభిలాషిణీభిః జరతాభిలాషిణీభి రితి పురుషోత్తమకాంక్షిణీభి రితి చ విరోధాభాసాలంకారద్వయం. ఆభీరభామినీభిః గోపకామినీభిః ఆద్రీకృతహృదయః శీతలీకృతమానసః స్వముద్దిశ్య రుదన్తీషు తాసు సంజాతకరుణ ఇతి భావః. యశోదా నన్దనః కృష్ణః తదను తదైవ పురతః తాసా మగ్రే ప్రాదురభవత్ ఆవిరభూత్. 137

XII. తాశ్చ తదనన్తర మకాండపతితసుధాసారసరస మరవిందలోచనావలో కనసుఖ మనుభూయ కాచన చరణసంవాహనేన కాచన కరావలంబ వితరణేన కాచన వ్యజనవీజనేన కాచి దాలోకశబ్దసముచ్చారణేన కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన కాచి త్పాంసుసందోహనిరసనేన కాచి త్తాంబూలకరంకవహనేన కాపి పల్లవ తల్పకల్పనేన చ యథాభిలాష మేన మారాధ్య పరిపూర్ణ మనోరథా బభూవుః.

తాశ్చేతి॥ తాశ్చ గోప్యశ్చ తదనంతరం శ్రీకృష్ణసాక్షాత్కారక్షణే అకాండపతి తేన హఠాత్ చ్యుతేన సుధాసారేణ అమృతధారాసంపాతేన సరసం సమానరసం తత్తుల్య మిత్యర్థః. అరవిందలోచనస్య కృష్ణస్య అవలోకనసుఖం దర్శనజన్యానందం అనుభూయ ప్రాప్య కాచన కాచిత చరణసంవాహనేన పాదమర్దనేన కాచన కరా వలంబవితరణేన హస్తావలంబదానేన కాచన వ్యజనవీజనేన తాళవృంతచాలనేన కాచిత ఆలోకశబ్దసముచ్చారణేన జయజయేతి శబ్దానా ముచ్చైః పఠనేన కాపి తాంబూలవీటికాప్రదానేన పూగఫలకర్పూరాదిసహితతాంబూలవల్లీదళవేష్టనవిశేషః తాంబూలవీటి త్యుచ్యతేనైవ తాంబూలవీటికేతి-స్వార్థే కప్రప్రత్యయః - తస్యాః ప్రదానేన వితరణేన కాపి స్వేదాంబుజాలకపరిమార్జనేన ఘర్మబిందుమార్జనేన కాచిత పాంసుసందోహనిరసనేన ధూళీసమూహాపనయనేన కాచిత తాంబూల కరంకవహనేన తాంబూలకరంకః తాంబూలరసనిష్ఠీవనపాత్రం తస్య వహనేన ధార ణేన కాపి పల్లవతల్పకల్పనేన కిసలయశయ్యావిరచనేన చ యథాభిలాషం అభిలాష మనతిక్రమ్య యథేచ్ఛ మిత్యర్థః. ఏనం కృష్ణ మారాధ్య అర్చయిత్వా పరిపూర్ణ మనో రథాః సంపూర్ణ కామాః శ్రీకృష్ణసేవయా ఏవ తాసా మభీష్టత్వా దితి భావః. బభూవుః అభవత్. 138

XIII. సానేహి తత్.

సానేతి॥ తత్ శ్రీకృష్ణదర్శనేన గోపికానాం పరిపూర్ణ మనోరథత్వమానన్దా వాప్తి ర్వా సానేహి యుక్తం.

అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి వనమాలినీతి.

శ్లో॥ వనమాలిని మాయయా పరోక్షే సుదృశాం శోకకృశానురుద్యయా యః స కథం శమ మేతు వాగభూషణం హరిసాక్షాత్కృతిలోప మంతరేణ.

వనమాలినీతి॥ వనమాలిని శ్రీకృష్ణే 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రథోక్షజ' ఇత్యమరః. వనమాలా అస్యాస్తీ త్యత ఇని ప్రత్యయః. మాయయా కపటేన పరోక్షే అదృశ్యే సతి సుదృశాం స్త్రీణాం యః శోకకృశానుః శోకాగ్నిః ఉద్యయా ఉత్పన్నః సః శోకకృశానుః వాగభూమిం వచసా మవిషయం అనిర్వాచ్య మిత్యర్థః. హరి సాక్షాత్కృతితోషం శ్రీకృష్ణదర్శనజన్యానందం అన్తరేణ వినా కథం కేన ప్రకారేణ శమం నాశం ఉపైతు ప్రాప్నోతు. విరహిణీనా ముత్పన్న శోకః పునః పతిసంగమే నైవ నివర్త్యః సత్వన్యోపాయేనేతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-మాయయా అజ్ఞానేన వనమాలిని పరోక్షే - సతి నన్వన్తర్యామిణో భగవతః పరోక్ష్యం ప్రతి స్వాజ్ఞానం హి హేతురితి భావః. సుదృశాం విబుధానాం యః శోకకృశానుః సాంసారికతాపాభి భవజన్యదుఃఖాగ్ని రుద్యయా. సః వాగభూమిం మనోమాత్రసంవేద్యం హరిసాక్షాత్కృతితోషం గురూపదేశాదినా తత్పదార్థ సాక్షాత్కారజన్యానందం వినా కథం శమయేతు. అజ్ఞానమూల స్సంసారః తత్పదార్థసాక్షాత్కారేణైవ నివర్త్యః సత్వన్యోపాయేనేతి భావః. అజ్ఞానేన దేహతాదాత్మ్యా ధ్యానం ప్రాప్య సంసరతో జీవస్య జ్ఞానేన తత్త్వం పదార్థశోధనాత్మకేన బ్రహ్మభిన్నత్వే నిశ్చితే సతి సంసారోఽరతి ర్భవతీతి రహస్యం. అత్ర శోకకృశాను రితి రూపకాలంకారః - తేన చ హరిసాక్షాత్కృతితోషస్య అమృతధారారూపణం వ్యజ్యతే.

139

శ్లో॥ అనుగృహ్య తతో రాసవిహారై రమణీ ర్హరిః

విరహానలసంజాతపరీతాప మపాహరత్.

అనుగృహ్యేతి॥ తతః గోపీ పరిచర్యానన్తరం హరిః కృష్ణః రాసవిహారైః రాసక్రీడాభిః రమణీః గోపీః అనుగృహ్య అనుకంపితాః కృత్వా అనుగ్రహేణ తాభి స్సహ రాస విహారం కృష్వేత్యర్థః. విరహానలసంజాతపరీతాపం వియోగాగ్నుత్పన్నసంతాపం అపాహరత్ నివారయామాస. అర్థా ద్దోషీనా మిత్యేవ-

140

శ్లో॥ తదా సదన మాసేదు ర్ముదితాః ప్రమదా అపి

అపి తస్యానుభావేన పతివల్లభ్య మభ్యయుః.

తదేతి॥ తదా రాసవిహారేషు ముదితా స్సంతుష్టా సుత్యః ప్రమదా అపి స్త్రీయ శ్చ సదనం గృహ మాసేదుః ప్రాపుః. నను స్వైరిణీనా మేతాసాం పునః కథం గృహ ప్రవేశో గురుభి రభ్యుపగత ఇత్యత్రాహ అపీతి - తస్య కృష్ణస్య అనుభావేన మహా శ్రేయసహేతునా పతివల్లభ్యమపి పత్యః ప్రేమాస్పదత్వమపి అభ్యయుః ప్రాపుః- కిముత గృహప్రాప్తి మితి భావః. భగవతః కృష్ణస్య సర్వాత్మత్వేన స్వాత్మాభిన్నత్వాత్ కృష్ణేన సంగతా స్తాః స్వాత్మసంగతా ఇవ పతయో మేనిరే. శ్రీకృష్ణభుక్తశాకవశా ద్దుర్యోధనాదయ ఇవ భృశం ననన్దశ్చేతి భావః. యథాహ భాగవతే భగవాన్ వ్యాసః-యథా తరోర్ములనిషేచనేన తృప్యంతి తత్కున్దభుజోపశాఖాః ప్రాణోపహారేణ యథేంద్రియాణాం తద్దైవ సర్వార్హణ ముచ్యతే జ్యో ఇతి. వస్తుతస్తు-శ్రీకృష్ణస్య

పంచహాయనబాలత్వా త్తస్మిన్ గోపానామపోహాయా స్సంభావనైవ న సంభవతీతి జ్ఞేయమ్.

141

తతః|| ఏవం గోపీ విరహానన్తరం.

శ్లో|| రాజ న్నంబర ముద్గతాం కలయతాం కన్యాం యశోదాత్మజాం
కృష్ణం దేవకజాత్మజం బల మసౌ రోహిణ్యపాజీజనత్
భీతే రానకదుంధుభి ర్వ్యరచయ త్సర్వం తదేతత్పురే
త్యాచఖ్యౌ కలహాత్సుకః క్షీతిభృతే కంసాయ సర్వం మునిః.

రాజన్నితి|| హేరాజన్ భూప అంబరం ఆకాశంప్రతి ఉద్గతాం ఉత్క్లుతాం కన్యాం సుతాం యశోదాత్మజాం యశోదాసుతాం కలయతాం భవానితిశేషః. త్వం జానీహీత్యర్థః. తథా కృష్ణః దేవకజాత్మజం దేవకీసుతం కలయతా మిత్యత్రాప్యన్వేతి. అసౌ రోహిణీ బలం బలరామం ఉపజీజనత్ కేవలం జనయామాన. నతు గర్భే మాససవకం ధృతవతీ-దేవకీ తు గర్భే బభారేతి భావః. ఆనకదుంధుభి ర్వ్యసదేవః భీతేః త్వత్తోభయాత్ తదేతత్సర్వం దేవకీ యశోదాసుతయో ర్వినిమయద్వారకం సమన్తం కృత్యం పురా పూర్వం ఉత్పత్తికాలే ఏవేత్యర్థః. వ్యరచయత్ కృతవా- ఇత్యేవం సర్వం సమన్తం గుహ్యం కలయోత్సుకః కలహప్రియః ముని రాక్షరదముషిః క్షీతిభృతే రాజ్ఞే కంసాయ ఆచఖ్యే ఉవాచ. భూభారహరణార్థ మవతీర్ణో భగవాన్ కృష్ణః గోపీభిస్సహ పహారపరతన్త్రః భూభారభూతాన్ కంసాదీనుపేక్ష తేద్యాపీతి తదసహమానతయా నారదేనైవముక్తమితి బోధ్యమ్.

142

X|| ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుష మతివిషమరోషజాఙ్జ్వల్యమానమానసః కంస స్సపది నారదనివారణయా శిథిలీకృత దేవకీవసుదేవవ్యాపాదనాభినివేశో విధాయ నిగళమాత్రసందానితౌ కేశి మానం నిశాచరమపి కేశవనిశారణాయ సమాదిశ్య మహామాత్యనికర మాహూయ నారదోదితమిదం తమావేద్య ముష్టికచాణూరాభిధానం మల్లయుగళం హలధరవాసుదేవ ప్రతిమల్లతయా పరికల్ప్య కువలయాపీడనామానం వేతండచూడామణిం ప్రతీహారప్రదేశం ప్రాపయ్య రంగభువి మంచప్రపంచనాయ కంచుకినః ప్రవోద్య శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన సపరివార మాహర యశోదా నందన మితి యథార్థనామాన మక్రూరిం ప్రాహిణోత్.

ఏతదితి|| కర్ణపరుషం కర్ణకఠోర మేతన్నారదవచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా అతివిషమేన అసహ్యేన రోషేణ కోపేన హేతునా జాఙ్జ్వల్యమాన మత్యన్తం ప్రజ్వలత్ మానసం హృదయం యత్య సః- యథా అన్నా కాష్టం ప్రజ్వలతి తద్వత్- పాగ్నినా అస్య హృదయం ప్రజ్వలతీతి భావః. అత ఏవోపమాలంకారధ్వనిః. కంసః సపది శరదానీం నారదనివారణయా నారదమునినిషేధేన హేతునా శిథిలీకృతః త్యక్తః దేవకీవసుదేవయో ర్వాపాదనే నాశనే అభినివేశః ఆగ్రహః

యేన స తథోక్తస్సన్ నిగళమాత్రసందానితో శృంఖలామాత్రబద్ధా విధాయ
 కృత్వా అర్థాదేవకీవసుదేవా విత్యేవ - కేశినామానం కేశీతినామ నామధేయం
 యస్య తం నిశాచరం రాక్షసం చ కేశవనిశారణాయ శ్రీకృష్ణమారణార్థం సమా
 దిశ్య ఆజ్ఞాపయిత్వా - కేశాద్వోన్యతరస్యామితి మతుబర్థే వ ప్రత్యయే ఇని
 ప్రత్యయచక్రతే కేశవః కేశీ ఇతి రూపద్వయం సిద్ధ్యతి. తేన చ ప్రశస్తకేశవ
 త్వరూపధర్మసామ్యాదుభయోః కేశవకేశినోః పరస్పరవిజిగీషా యుక్తైవేత్యత్ర
 ధ్వన్యతే. మహామాత్యనికరం మంత్రిశ్రేష్ఠసంఘం ఆహూయ ఆకారయిత్వా నారదో
 దితం నారదప్రోక్త ముదంతం కృష్ణవృత్తాన్త మావేద్య జ్ఞాపయిత్వా హలధర
 వాసుదేవప్రతిమల్లతయా రామకృష్ణప్రతిభటత్వేన ముష్టికచాణూరాభిధానం ముష్టిక
 చాణూరావితి అభిధానే నామసీ యస్య తత్తథోక్తం మల్లయో ద్యుగళం ద్వయం
 మల్లయుగళం - మల్లో భటవిశేషః పరికల్ప్య రచయిత్వా ఆదిశ్యేత్యర్థః. కువలయపీఠ
 నామానం కువలయాపీఠ ఇతి నామ యస్య తం వేతణచూడామణిగజవతంసం ప్రతీ
 హారప్రదేశం ద్వారపాలకస్థానం ద్వారదేశమితి యావత్ ప్రాపయ్య ప్రాపయిత్వా
 ద్వారపాలకత్వేన ద్వారదేశే స్థాపయిత్వేత్యర్థః. రంగభువి రంగస్థలే మంచప్రపంచ
 నాయ మంచానా మాసనానాం ప్రపంచనం విస్తరీకరణం తస్మై తదర్థమిత్యర్థః.
 కంచుకినః వేతహస్తాన్ ప్రచోద్య ప్రేరయిత్వా శరాసనముఖవిలోకనాపదేశేన
 ధనుర్వజ్ఞ దర్శనవ్యాజేన కంసో ధనుర్వజ్ఞం కృతే త్వం సపరివారం తం ద్రష్టుమాయా
 హీతి తం వంచయిత్వేత్యర్థః. సపరివారం పరివారః పరిజనః తేన సహితం యశోదా
 నందనం కృష్ణం ఆహర ఆనయ ఇతి ఏవ మాజ్ఞాప్యేతి శేషః. యథార్థనామానం. స
 క్రూరోక్రూర స్సౌమ్యఇతి సార్థకాభిధం - సౌమ్య మితి యావత్. దృఢతరవిశ్వాసో
 దయార్థమితిభావః అక్రూరం ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస. అక్రూరేతరప్రేషణే
 కంసవ దయం క్రూరః కిం వా నః కరిష్యతీతి భీత్యా కృష్ణో నాయాదితి మత్వా
 అక్రూరం ప్రాహిణోదితి భావః.

౧॥ అక్రూరోఽపి కంసనిదేశా దుపగతవంత మంతకభయానక మధిగత
 హయరూపం కేశినామానం నిశాచర మఖర్వగర్వసర్వంకషేణ దృఢ
 తరముష్టిప్రహారేణ పశుమారం మారయిత్వా సదన మాసేదివాంసం
 మధుసూదన ముపసృత్య దండవత్ప్రణిపత్య యశోదాశాబకేన రాహిణే
 యేన చ పరిరంభకుశలానుయోగ స్సహభోజనాది భిరతివేల ముపలాలిత
 స్వసమాగమనకారణ మభిదాయ తావేతౌ శతాంగ మారోప్య సోప
 హారై రాభీరై ర్నందాదిభి రనుగమ్యమానో మధురానగర మచలత్ -

అక్రూరోఽపితి॥ అక్రూరశ్చ కంసనిదేశాత్ కంసాజ్ఞావశాత్ ఉపగతవన్తమాగతం
 అంతకభయానకం యమవద్భీషణం అధిగతహయరూపం ధృతాశ్వాకారం కేశి
 నామానం కేశ్యభిధం నిశాచరం రాక్షసం అఖర్వగర్వసర్వంకషేణ అఖర్వమితి

శయం గర్వం దంభం సర్వమపి కషతి హరతీతి తథోక్తేన సర్వంకషః అఖర్వగర్వస్య
సర్వంకష ఇతి సమాసః. 'సర్వకూలాభి'కరీషేషు కష' ఇతి ఖచి- 'అరుద్విషదజస్తస్య
ము'మితి ముమ్. ఏవంవిధేన దృఢతరముష్టిప్రహారేణ అతిదృఢముష్టితాడనేన పశు
మారం మారముత్వా పశునత్ హత్వేత్వర్థః. ఉపమానేకర్మణి చేతి ణముల్-కషా
దిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః. సదనం గృహం ఆసేదివాంసం ప్రాప్తవస్తం మధు
సూదనం కృష్ణం ఉపసృత్య ప్రాప్య అభిముఖం గత్వేత్వర్థః. దండవత్ప్రణిపత్య
సాష్టాంగదణ్డప్రణామం విధాయేత్వర్థః. శ్రీకృష్ణతత్త్వాజ్ఞానాదితి భావః. యశోదా
శాబకేన కృష్ణేన రాహిణీయేన రామేణ చ పరిరంభితలింగనం కుశలానుయోగః
కుశలప్రశ్నః సహభోజనసబుద్ధిః ఏతాని ఆదీని యేషాన్తైః తథోక్తైః అతివేల మత్యంత
ముషలానితః అనునీతస్సౌ తతః స్వసమాగమన కారణం నిజాగమనహేతుం అభి
ధాయ ఉక్త్వా తావేతౌ రామకృష్ణౌ శతాంగం రథమారోప్య అధిష్ఠాప్య సోపహరైః
సబలిభిః నన్దాదిభిః నన్దప్రముఖైః ఆభీరై ర్గోషైః అనుగమ్యమానస్సౌ అనుసృతస్సౌ
మధురానగరం మధురాపత్తనం కంసరాజధానీ మిత్యర్థః. ప్రతి అచలత్ చచాల
గన్తు ముద్యుక్తోఽభూదిత్యర్థః.

144

శ్లో॥ వార్తా మిమా మశనిపాతనిభాం నిశమ్య
యామావిశ స్పరవశా సుదృశో దశాం తామ్
సంసారసౌఖ్యవిరహేణ కఠోరచిత్తం
వక్తుం క్షమేత కతమ శ్శుక మంతరేణ.

వార్తామితి॥ సుదృశః స్త్రీయః అశనిపాతనిభాం వజ్రాయుధపతనసమానాం ఇమాం
అక్రూరః కృష్ణం మధురాం నయశీత్యేతాం వార్తాం వృత్తాంతం నిశమ్య శ్రుత్వా
పరవశాః మూర్ఛితాస్సత్యః యాం దశా మవస్థా మావిశన్ భజిరే తాం దశాం
వక్తుం వర్ణితుం సంసారసౌఖ్యవిరహేణ సంసారసుఖాభావేన హేతునా కఠోరచిత్తం
కఠినహృదయం శుకం వ్యాసపుత్ర మన్తరేణ వినా కతమః కః కవిః క్షమేత శక్ను
యాత్-నకోఽపీత్యర్థః. అత్ర శుక ఏక ఏవ స్త్రీజనకవృద్దశావర్ణనే క్షమః నత్వస్య ఇతి
వాక్యార్థస్య. శుకస్య సంసారసౌఖ్యజ్ఞానాభావప్రయుక్తకఠినచిత్తత్వరూపపదార్థేన
సమర్థనా త్కావ్యలింగమలంకారః.

145

శ్లో॥ బ్రహ్మపుత్రవదాపాతరమణీయాభిదః కథమ్
న పాపపరిపాకోఽయ మక్రూరః క్రూరచేష్టితః.

బ్రహ్మపుత్రేతి॥ బ్రహ్మపుత్రవద్గర్భశతత్ 'గరళేఽపి బ్రహ్మపుత్ర' ఇతి భాస్కరః.
ఆపాతరమణీయాభిదః అవిచారసుందరాభిధేయః క్రూరచేష్టితః క్రూరవ్యాపారః అయ
మక్రూరః పాపపరిపాకః పాపహరిణామః కథం కేనప్రకారేణ న నభవతి. పాపపరిపాక
ఏవేత్యర్థః. యథా బ్రహ్మపుత్రేతి నామ్నః రమణీయత్వేపి తద్వాచ్యం గరళం క్రూరం
ఏవమక్రూరేతి నామ్నః సుందరత్వేఽపి తద్వాచ్యోఽయం క్రూర ఏవేత్సుపమాలం

కారః. అస్మదీయం ప్రాక్తనం పాపమేవ ఏతద్రూపేణ పరిణమయాం బభూవేతి
అక్రూరే పాపపరిపాకత్వసంభావనాతః గమ్యోత్ప్రేక్షాలంకారః. అస్మత్సాపపరిపాక
ఇవాయం భాతీతి వివక్షితత్వాత్. అత్రోత్తరాధేన క్రూరచేష్టితోఽయ మక్రూరో న
భవతి-కిన్తు పాపపరిపాకవే త్యపహ్నవో వ్యజ్యతే. 146

శ్లో॥ దయోదారాణ్ పురవిజయినః ప్రారితవతీ
మురారి రేభ్ర భూయా న్మదనమదనోఽయం ప్రియ ఇతి
అనాథం నైవాహం దురితభరితా జాతు విరహో
న భూయాదేతస్యే త్యహమా నిహతా హంత విధినా.

దయోదారానితి॥ మదనమదనః మన్మథమన్మథః మదయతీతి మదన ఇతి ప్యుత్పత్త్యా
మదనస్యాపి చిత్తవిభ్రమజనక ఇత్యర్థః. అయం మురారిః కృష్ణః మే మమ ప్రియః
పతి ర్భూయాత్ భవతు ఇత్యేవం దయోదారాణ్ కృపయా మహతీం- ఉదారో
దాత్మ మహతో రిత్యభిధానాత్-అధికకృపా మిత్యర్థః. పురవిజయిన శ్చివస్య దారాణ్
భార్యాం పార్వతీ మిత్యర్థః. దారాః పుంసి చ భూమ్యేనే త్యుఃః. ప్రార్థితవతీ-
యాచితవతీ అహ మభవమితి పదద్వయం శేషః. యద్వా ఉత్తరార్థా దహం
పద మత్రాప్యన్వేతవ్యం అభవ మిత్యేక ఏవ శేషః. దురితభరితా పాపపూర్ణా అహం
జాతు కదాచిదపి ఏతస్య కృష్ణస్య విరహో వియోగో న భూయా న్మాభూ దిత్యేవం
నానాధమేవ నైవాయాచిషమ్. పురవిజయినో దారానితి పద మత్రాప్యన్వేతవ్యమ్.
అహహేతి హంతేతి చ విషాదాతిశయే-విధినా బ్రహ్మణా నిహతా భ్రంశితా అభవ
మితి శేషః- 147

శ్లో॥ సంభుక్తోఽపి ముహుర్ముహు ర్నవ ఇవ ప్రేమాస్పదం సాధ్వన
స్సృష్టో దుర్లభతా మనోహరతర స్సంమోహన శ్చేతసః
వైకల్యేఽపి రతోచితోపకరణగ్రామస్య సౌఖ్యాకరః
శౌరే చౌర్యరతోత్సవ స్తవ కథం హ విస్మరిష్యామి తమ్.

సంభుక్త ఇతి॥ హేశౌరే కృష్ణ ముహుర్ముహుః పునఃపున స్సంభుక్తోఽపి అనఃభూతోఽపి
తవ చౌర్యరతోత్సవః చోరస్యేదం చౌర్యం తచ్చ తద్రతం సురతం తదేవోత్సవః
మహాః నవ ఇవ నూతనసురతవత్ ప్రేమాస్పదం ప్రేమస్థానం భవతీతి శేషః. తథా
సాధ్వనస్సృష్టోఽపి భయయక్తోఽపి దుర్లభతా మనోహరః దౌర్లభ్యేన హేతునా
మనోజ్ఞస్సృజ్ చేతసః చిత్తస్య సమోహనః సమ్యక్మోహజనకః భవతి తథా రతో
చితోపకరణగ్రామస్య రతోచితస్సురతానుకూలః యః ఉపకరణగ్రామః పరికరసంఘః
శయ్యాసక్రచ్చందనాదిః తస్య వైకల్యేఽపి అభావేఽపి సౌఖ్యాకరః సుఖస్థానం భవతి
తం తాదృశం కథం విస్మరిష్యామి విస్మృతం కరిష్యామి హేతి ఖేదే- 148

శ్లో॥ నిమిషం త్వయి లీలయా నిలీనేఽనవలంబా విపదంబుధా వమజ్జమ్.
మరణం శరణం మమాద్య శౌరే నియతం తద్విరహాసలాసహాయాః.

నిమిషమితి॥ హే శౌరే త యి లీలయా విలాసేన నిమిషం నిలీనే అదృశ్యేసతి అనవ
లంబౌ అనాధారా అహమితి శేషః. విపదంబుధౌ ఆపత్సాగరే శోకసముద్రే ఇత్యర్థః.
అమజ్జం మగ్నా అభూవమ్- త్వద్విరహానలాసహాయాః త్వద్వియోగరూపమగ్ని
మసహమానాయాః మమ మే అద్య మరణం మృతి శ్చరణం రక్షకం భవతీతి శేషః.
నియతం నిశ్చయః-యద్వా మరణం నియత మేకాన్తికం శరణం భవతీత్యన్వయః.
అవశ్యం మమ మరణప్రాప్తి ర్భవిష్యతీతి భావః. అత్ర పూర్వార్థే త్వయి పరమా
త్మని లీలయా మాయయా నిమిషం నిలీనే ఆవృతేసతి కించిత్కాలమాత్మానంద
పరిస్ఫూర్త్యభావేనతీత్యర్థః అనవలంబౌ విపదంబుధౌ సంసారసముద్రే అమజ్జమ్
అహం దుఃఖత్యాది సంసారశోక మనుభవామీతిభావః- ఇతిధ్వనిః. 148

గ॥ ఏవ మతివేలం విలప్య విలుప్యమానవివేకా వల్లవవిలాసినీసంహతిః
ప్రస్థానలాలసతయా శతాంగసంగతం సపరివారం మురరిపు మతిచిర
మరోదీచ్ఛ.

ఏవమితి॥ విలుప్యమానవివేకా విగతజ్ఞానా వల్లవవిలాసినీసంహతిః గోపసీమంతినీ
సంతతిః ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అతివేల మమర్యాదం యథాతథా విలప్య
విలాపం కృత్వా ప్రస్థానలాలసతయా ప్రయాణాసక్తత్వేన శతాంగసంగతం రథా
రూఢం సపరివారం పరిజనసహితం మురరిపుం కృష్ణ ముద్దిశ్య అతిచిరం బహుకాల
మరోదీత్ అశ్రూణి ముమోచ-రుదిర్ అశ్రువిమోచనే ఇతి ఛాతుః. 150

శ్లో॥ విరహానలసంతాపసంభవ స్తరళభ్రువామ్
సమంగళవిఘాతాయ నాభూ దశ్రుసముద్గమః.

విరహేతి॥ తరళభ్రువాం స్త్రీణాం సంబంధీ విరహానలసంతాపసంభవః విరహానలేన
వియోగాగ్నినా హేతునా య స్సంతాపః విరహానలా త్సంతాప ఇతి వా-సంతాప
స్సంజ్వరస్సమా-విత్యమరః. తస్మాత్సంభవతీతి సంభవః ఉత్పన్నః సః పూర్వోక్తః
అశ్రుసముద్గమః బాహ్సోద్గమః మంగళవిఘాతాయ శుభనాశాయ అమంగళాయేతి
యావత్. తాదర్థ్యే చతుర్థీ. నాభూత్ న బభూవ. అనలసంతాపజన్యాశ్రూణాం
యాత్రాసమయే మంగళవిఘాతుకత్వం నా స్తీతిభావః. అత్ర అశ్రుసముద్గమో
మంగళవిఘాతాయ నాభూదితి వాక్యార్థస్య విరహానలసంతాపసంభవత్వరూపపదా
రేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం. ఇదం చ విరహే అనలత్వరూపణేన లబ్ధ మితి రూపకో
జీవితమ్. 151

శ్లో॥ తతో నిపుణ మాశ్వాస్య వధూ ర్మధురయా గిరా
నివర్త్య చ రయాత్రాయా ద్యమునా మమనా గయమ్.

తత ఇతి॥ అయం కృష్ణః వధూః స్త్రీయః మధురయా మనోజ్ఞయా గిరా వాచా
నిపుణం చతురం యథా శిథా ఆశ్వాస్య అనునీయ నివర్త్య చ నివృత్తాః కృత్వా

ఏతేన ఇతః ప్రాక్ నారీశాం కృష్ణరథానుధావనం సూచితం రయా ద్వేగాత్. యమునాం
నదీం అమనాక్ హర్షేణ ప్రాయాత్ ప్రాప. 152

శ్లో॥ బలాదపి నివారితా విరహభీరవో భీరవో

విసృజ్య సకలం యయు ర్ఘడితి కృష్ణవర్తాశ్రయమ్

తథాపి న సమీహితం ప్రియసమాగమం భేజిరే

న జూరదయితాశ్రయా దిహ కిలాపరం కారణమ్.

బలాదపీతి॥ విరహభీరవః వియోగభీతాః భీరవః స్త్రియః బలాత్ప్రసహ్య నివారితా అపి
నిరుద్ధా అపి గురుజనేనేతి శేషః. సకలం సర్వం ధనధాన్యాధికం విసృజ్య త్యక్త్వా
ఝషితి ద్రుతం కృష్ణవర్తాశ్రయం శ్రీకృష్ణమార్గాశ్రయణం అగ్నిప్రవేశం చ 'బలి
శృష్టా కృష్ణవర్తే' త్యమరః. యయుః ప్రాపుః. తథాపి ఏవం కృష్ణవర్తాశ్రయణే
కృతేఽపి సమీహిత మిష్టం ప్రియసమాగమం పరిసంబంధం నభేజిరే నప్రాపుః. ఇహ
అస్మి నిష్పయే కృష్ణవర్తాశ్రయణేఽపి ప్రియసమాగమాప్రాప్తివిషయే ఇత్యర్థః. జూర
దయితాశ్రయాత్ ఉపపత్తిసమాశ్రయణాత్ అపర మన్యత్కారణం హేతుః సకిల
నాస్తి ఖలు. కదాచి చ్చార్యేణ పరనారీర్భుంజానః ప్రస్థానసమయే తాః కథం నయే
దితి భావః. అన్యత్ర సహగమనే స్త్రీణాం ప్రియసంగో యద్యపి నియతః - తథాపి
జూరప్రియానుగమనే స నశ్యాదితి భావః. అత్రశబ్దశక్తిమూలధ్వనిరేవ. 153

గ॥ తదను నయనపథ మతీతవతి భగవతి.

తదన్వితీ॥ తదను తతః భగవతి కృష్ణే నయనపథం నేత్రమార్గమ్ అతీతవతి అతిక్రాంతే
సతి-అదృశ్యతాం గతే సతీత్యర్థః. 154

శ్లో॥ తదసాక్షాత్కృతేః భేద మవాప్య సుదృశః పరమ్

చక్రు రస్తసమస్తాశా నివృత్త్యభిముఖం మనః.

తదితి॥ సుదృశః స్త్రియః తదసాక్షాత్కృతేః శ్రీకృష్ణాదర్శనా ద్దేతోః పర మధికం
భేదం చుఃఖ మవాప్య ప్రాప్య అస్తసమస్తాశాః త్యక్తసర్వాశాః శ్రీకృష్ణప్రాప్తి
విషయదురాశాం సమూల ముత్సృజ్యేత్యర్థః. మనః అన్తఃకరణం నివృత్త్యభిముఖం
ఆగమనోన్ముఖం చక్రుః కృతవత్సః. అత్ర సుదృశో విబుధాః తదసాక్షాత్కృతేః
పరమాత్మసాక్షాత్కారాభావా ద్దేతోః పరం భేద మవాప్య అస్తసమస్తాశాః
నిష్కామా స్సన్తః మనః నివృత్త్యభిముఖం నివృత్తిమార్గనిరతిం శమప్రధాన
మిత్యర్థః. చక్రురితి ధ్వనిః. 155

గ॥ తదను యదునందనావధ్యాసితస్యందనౌ సృతిప్రతీరమావేశ్య సిసాను.
రక్మూర శ్శమనభగినీపానీయ మనగాహ్య కరుణాపూర మపి సమున్నత
ప్రవణ మసుకరదర్శనమపి సుదర్శనకరం. నిరంతరాబ్జాస్తక్తకరమ పృబ్జ
వరిపంధికరయుగళ మవిరతానుష క్తగడమపి కమనీయవిగ్రహం దివ్య
గఢానుల్లిప్తసకలాంగమపి నిర్లేప మన్నావృతమూర్తిమపి పీతాంబరీవృత

విగ్రహం మాధవమపి పలాశవికాసపరిపంథినం విధుమపి విగతకళంక
మశేషాధారమపి శేషాధారం మీనరూపధరమపి సుధీవరదురవాప
ముపగతకమతాకృతిమపి భూభారమసహమాన మవిరతవసుమతీదయిత
మపి కాదాచిత్క-భూదారభావ మాలంబితనరసింహరూపమపి పరిపాలిత
మదావళ మత్యున్నతమపి పరిగృహీతవామనభావం అనంతవిక్రమమపి
త్రివిక్రమం నిగృహీతభక్తబలిమపి భక్తబలిపరిగ్రహైకతానం రాజ
రుధిరవిరచితపితృతర్పణమపి విహితరాజవంశాభ్యుదయం మనుష్య
ధర్మానువర్తినమపి పౌలస్త్యపరిపంథిన మమోఘశరప్రసరమపి స్వీకృత
శరభంగ ముపగతబలభావమపి సుత్రామసహజమైత్రీచాత్ర మర్జునగుణ
ప్రణయినమపి తమాలనీలం చక్రీణమపి విగతభోగాభిలాషం బభ్రుమపి
భుజగరాజబద్ధాదరం పుష్పవద్విలోచనమపి కమనీయనయనం విష్వ
క్సేనమపి ప్రకటితాద్వైత మస్వప్నరక్షకమపి నిద్రాసురక్తం భవవల్లభ
మపి భవసన్మూలనైకతానం చతుర్దశభువనశరణమపి త్రివిష్టపపరిపాలక
మఖిలభేదరాధిగమ్యమపి బుద్ధైకగమ్యం ముకుందమపి కిన్నరేశరక్షణా
నపేక్షిణం ధార్మికజనదయితమపి పుణ్యజననిషూదనలంపట మవిరత
పరితృప్తమపి భక్తైకతత్పరం సకలాగమశిఖరలక్ష్మ్యమపి న్యగోధదళైక
శాయినం శమప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రియం ద్విజరాజపక్షపాతినమపి
దోషాకరవిపక్ష మపరిమితరుగాశ్రియమపి విగతశోక మపునర్భవపదమపి
సపునర్భవపదం పురాణపురుషమపి నిర్జరం హంస మప్యమానసవృత్తి
మజమపి పితామహోపలాలిత మనంతమపి సంవర్ధితమరుద్ధణం జనార్దన
మపి కరుణాతరంగితాంతరంగ మతిదక్షిణమపి సకలోత్తరం భగవంతం
దామోదర మద్రాక్షీ దస్తాప్షిచ్ఛ.

తదన్వితః॥ తదను తతః అకూరః అధ్యాసితస్యన్దనౌ అధిష్ఠితరథౌ రథారూఢా విత్యర్థః.
యదునందనౌ రామకృష్ణౌ ప్రతిప్రతీరం తీరే- విభక్త్యర్థే-వ్యయీభావః. 'కూలం
రోధశ్చతీరంచప్రతీరంచతటంత్రి'పిత్వమరః. ఆవేశ్యఉపవేశ్య సిసాసుస్సాతుమిచ్ఛు
స్స-శమనభగినీసానీయం యమునాజలమవగాహ్యప్రవిశ్య దామోదరంవిష్ణుమద్రాక్షీ
దపశ్యత్ అస్తాప్షిచ్ఛ తుష్టావచేత్యన్వయః. దామోదరమేవ విశినస్త్రికరుణాపూరమపి
దయాప్రవాహమపి అత్ర దయాప్రవాహాధరితా న్తఃకరణే దామోదరే దయాప్రవాహా
కారత్వమేవ ప్రతిపాదిత నిత్యతిశయోక్తిః దయాతద్వతో ర్భేదే-ప్యభేదేన నిర్దే
శాత్. సమున్నతప్రవణం సమున్నతా స్సాధవః తేషు ప్రవణః ఆసక్తః తం ఉన్నత
ప్రదేశోన్ముఖమితి చ- అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః. ఏవ ముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్.
నీచప్రవణత్వా త్రవహాస్య కరుణాపూరస్య ప్రకృతే ఉన్నతప్రవణత్వవచనం విరుద్ధ
మితి ఆచారతః. ప్రతీతస్య విరోధస్య భగవాన్ కృపయా సాధురక్షక ఇత్యర్థాన్తరంగ్య

నేన పరిహారాత్. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే' ఇతి తల్లక్షణమ్. అయం
చాలంకారోఽత్య కృపాపూరశబ్దగతాతిశయోక్త్యుజ్జీవితః. అనుకరదర్శనమపి అను
కరం దుర్లభం దర్శనం సాక్షాత్కారః యస్య తమపి సుదర్శనకరం చక్రహస్తమ్
సులభదర్శనకారణమితిచ- నిరంతరాభాస క్తకరమపి నిరంతరం సర్వదా అజ్ఞేన
శంఖేన ఆసక్తః యుక్తః కరః హస్తః యస్య తమపి అబ్జపరిపంథికరయుగళం
కమలవిరోధిహస్తద్వయం. - పరిపంథ్యాదయశ్శబ్దా ఉపమాత్వపర్యవసాయన ఇత్యా
లంకారికాః. తేన కమలసమానమయ హస్తద్వయమితి ఫలితమ్. శంఖవిరోధికరయుగళ
మితి చ శంఖాసక్త్య కరయుగళస్య శంఖవిరోధిత్వం విరుద్ధమితి భావః. అవిరతాను
షక్తగదమపి అవిరతం సదా అనుషక్తా సంగతా గదా కామోదకీ యస్య తం
అవిరతానుషక్తః-గదః వ్యాధిః యస్య తమితి చ తథాభూతమపి కమనీయవిగ్రహం
సుందరశరీరం న హి వ్యాధ్యుపహతస్య శరీరసౌందర్యం క్వాపి దృష్టమితి భావః.
దివ్యగంధానులిప్తసకలాంగమపి దివ్యేన కర్పూరాదివాసితేన గంధేన చంద్రనేన
అనులిప్తం ఛన్నం సకలం సర్వ మంగం శరీరం యస్య తం తథాపి నిర్లేపం పాప
సంబంధరహితం గంధలేపనరహితమితి చ - అనావృతమూర్తిమపి అనావృతా
మాయయా అచ్ఛన్నా మూర్తిః స్వరూపం చచ్చిదానన్దాత్మకం యస్య తం నిరా
వరణశరీరమితి చ - వీతాంబరావృతవిగ్రహం వీతవస్త్రరూపితశరీరం మాధవమపి
లక్ష్మీపతిం వసంతమవీతి చ - పలాసవికాసపరిపంథినం పలం మాంస మశ్నన్తీతి
పలాశాః క్రవ్యాదాః తేషాం వికాసస్య విజృంభణస్య పరిపంథినం నాశకం దైత్యారి
మిత్యర్థః. కిసలయవిజృంభణవిరోధిన మితి చ-విధుమపి విష్ణుం చంద్రమవీతి చ-విగత
కళంకం నిర్దోషం విగతాంక మితి చ-అశేషాధారమపి సర్వాశ్రయమపి శేషాధార
రహితమవీతి చ శేషాధారం శేషాశ్రయం శేషశాయిన మిత్యర్థః. మీనరూపధరమపి
మత్స్యవతారభాజమపి మత్స్యమవీతి చ సుధీవరదురవాపం సుధియో విద్వాంసః
తేషు వరా ఉత్కృష్టాః విద్వదుత్తమా ఇత్యర్థః. తేషామపి దురవాప మాపు
మశక్యం అవాజ్మానసగోచరత్వాత్త్వస్యేతి భావః. శోభనా ధీవరా సుధీవరాః
నిపుణమత్స్యగ్రాహిణాః తేషాం దురవాప మితి చ- 'కైవర్తే దాశ ధీవరా' విత్యమరః.
న హి మీనః మత్స్యగ్రాహిణాం క్వాపి దుర్లభ ఇతి భావః. ఉపగతకమరాకృతి
మపి ప్రాప్తకచ్ఛపస్వరూపమపి కూర్మానతారధారిణమవీత్యర్థః. కూర్మమవీతి చ-
భూభారమసహమానం ధరాభారామర్షణ మిత్యర్థః. నిత్యజలాధివాసస్య కమతస్య
భూభారాసహనం విరుద్ధమిత్యత్రభావః - అవిరతవసుమతీదయితం అవిచ్ఛిన్న
భూభర్రారమపి కాదాచిత్కదా భూదారభావం కాదాచిత్కం క్వాచిత్కః భూదార
భావః భవం దారయతీతి భూదార సుసకరః తస్య భావః యస్య తం కదాచిద్వరహావ
తారధారిణ మిత్యర్థః. కాదాచిత్కః భూదారభావః భూదయితత్వం యస్య తమితి
చ యః అవిరతం భూదయితః తస్య కదాచిద్భూదయితత్వం విరుద్ధమితి భావః.

ఆలంబితనరసింహరూపమపి స్వీకృతనృసింహావతారమపి సింహమపీతి చ పరిపాలిత
 మదావళం రక్షితగజేంద్రం సింహస్య గజనాశకస్య గజపరిపాలనం విరుద్ధమితి
 భావః. అత్యున్నతమపి సర్వోత్కృష్టమపి అతిదీర్ఘమపీతి చ పరిగృహీతవామనావ
 తారమ్ స్వీకృతహాస్యభావం చ అనన్తవిక్రమమపి అమితపరాక్రమమపి అమిత
 పాదన్యాసమితి చ తే త్రివిక్రమం త్రిషు స్వర్గమర్త్యపాతాళేశు విక్రమః పాదక్షేపో
 యస్య తం త్రివిక్రమావతారమిత్యర్థః. త్రిపాదన్యాసమితి చ-నిగృహీతభక్తబలిమపి
 నిగృహీతః శిక్షితః భక్తః ఆశ్రితః బలిః బలిచక్రవర్తి యేన తం భక్తమపి బలిం
 నిగృహ్య ఇంద్రాయ స్వర్గం దత్తవన్తమితి భావః. నిగృహీతః తిరస్కృతః భక్తానాం
 బలిః పూజా యేన తమితిచ భక్తకృతపూజాం తిరస్కృతవన్తమిత్యర్థః. భక్తబలా
 పరిగ్రహేకతానం భక్తబలిపరిగ్రహే భక్తపూజాస్వీకారే ఏకతానం ప్రవలి
 మిత్యర్థః. రాజరుధిరవిరచితపితృతర్పణమపి-పరశురామః కిల ఏకవింశతికృత్వో వసు
 మతీం నిఃక్షత్రియాం విధాయ తద్రాజరక్తేన పితృతర్పణం చకారేతి ప్రసిద్ధం. రాజ
 రుధిరేణ క్షత్రియరక్తేన విరచితం కృతం పితృతర్పణం యేన తమితి సమాసః-
 విహితరాజవంశాభ్యుదయం కృతచంద్రవంశోత్పత్తిం - చంద్రవంశే ఉత్పన్నమిత్యర్థః.
 కృతక్షత్రియాభివృద్ధిమితి చ-యద్యపి రామావతార స్మార్యవంశ్యే ఏవ తథాపీహ
 కృష్ణావతార ఏవ వివక్షిత ఇతి బోధ్యమ్. యద్వా విహితః రాజవంశస్య చంద్ర
 వంశస్య అభ్యుదయః ప్రతిష్ఠా యేన తం-జనకసుతాం పరిణీయ చంద్రవంశస్య
 ప్రతిష్ఠాం దత్తవన్త మిత్యర్థః. మనుష్యధర్మానువర్తినమపి మనుష్యాణాం ధర్మ మను
 వర్తతే ఇతి తథోక్తం రామావతారధారిణ మిత్యర్థః. కుబేరానుసారిణమపీతి చ-
 'మనుష్యధర్మాధనద'-ఇత్యమరః. పౌలస్త్యపరిపంథినం రావణహంతారం కుబేరద్వేషిణ
 మితి చ అమోఘశరప్రసరమపి సఫలబాణప్రసరణ మపి రామబాణానా మమోఘత్వం.
 ప్రసిద్ధమ్. స్వీకృతశరభంగం స్వీకృతః స్వభక్తత్వా త్స్వీయత్వేన పరిగృహీతః శర
 భంగోముని ర్యేన తం గృహీతబాణభంగమితి చ-యో య శ్శరోగృహీత స్తస్య తస్య
 భంగో భవతీతి వ్యర్థబాణ ఇత్యర్థః. ఉపగతబలభావమపి ఉపగతః ప్రాప్తః బలభావః
 బలరామత్వం యేన తం బలరామావతారమిత్యర్థః. ఉపగతః బలభావః బలాఖ్య
 రాక్షసత్వం యేన తమితి చ-బల ఇతి ఇంద్రస్య శత్రుః కశ్యప రాక్షసోఽస్తి అత
 ఏవ బలరిపురితి ఇంద్రపర్యాయేష్వమరః. బలాభిధరాక్షసమపీతి యావత్-సుత్రామ
 సహజమైత్రీపాత్రమ్ సుత్రామః ఇంద్రస్య సహజమైత్రీ భ్రాతృసేహః తస్య
 పాత్రం భాజనభూతం ఉపేంద్రత్వాదితి భావః. అర్జునగుణప్రణయినమపి అర్జునః
 ధర్మరాజానుజః తస్య గుణేశు ప్రణయీ స్నిగ్ధః తం తద్గుణానురాగిణ మిత్యర్థః.
 శుక్ల గుణవంతమితి చ-తమాలసీలం తాపింఛపుష్పవత్కృష్ణవర్ణం చక్రధరమపి సుద
 ర్శనవంతం సర్పమపీతి చ-విగతభోగాభిలాషం త్యక్తభోగేచ్ఛం మాయాతీతత్వాదితి
 భావః. 'జహా త్యేనాం భుక్తభోగా మజోఽన్య' ఇతి శ్రుతే. త్యక్తసర్పదేహాభిలాషమితి

చ-బ్రహ్మమపి విష్ణుం నకులమితి చ-విపులే నకులే విష్ణౌ బ్రహ్మ స్యాద్విత్త్యమరః. భుజగ
రాజబద్ధాదరం ఆదిశేషే. భృతస్నేహం నకులస్య సర్వచ్ఛేదకస్య సర్వస్నేహో విరుద్ధ
ఇతి భావః. పుష్పవద్విలోచనమపి పుష్పవంతా సూర్యచంద్రా విలోచనే నేత్రే
యస్య తమ్-ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా దివాకరనిశాకరా' విత్త్యమరః. పుష్పం నేత్ర
దోషః శుక్ల పర్యాయః తదనయో రస్తీతి పుష్పవన్తి విలోచనే యస్య తమితి చ-కమ
నీయనయనం మనోజ్ఞలోచనం విష్వక్సేనమపి విష్ణుమ్ 'విష్వక్సేనో జనార్దన'
ఇత్త్యమరః. విశిష్టాద్వైతమతస్థాపకం విష్వక్సేనాచార్యమితి చ-ప్రకటితాద్వైతం
ప్రకటికృతాభేదం 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మాతి' శ్రుతే రితి భావః. ఏతేన అద్వైత
మతవ్యవస్థాపకవ్యాసావతారో వర్ణితః. యద్వా బుద్ధావతార ఏవానేన వర్ణితః
'దశబలోద్వయవాదీ వినాయక' ఇతి. అద్వయవాదిత్వాద్భుతస్య అస్వప్న
రక్షకమపి దేవానాం త్రాతారం నిర్నిద్రమితి చ నిద్రానిద్రక్తం యోగనిద్రాసక్తం
భవవల్లభమపి భవస్య శివస్య వల్లభః ప్రియః తం శివసఖ మిత్యర్థః. అత్ర శైవాః
భవో వల్లభో యస్య తం మోహిన్యవతారే విష్ణో శ్శివపతికత్వాదితి వర్ణయన్తి.
సంసారప్రియమపీతిచ భవసమ్మూలనైకతానం సంసారనిరసనప్రవణం ఆశ్రితాన్
సంసారా నోచయన్త మిత్యర్థః. చతుర్దశభువనశరణమపి చతుర్దశలోకరక్షితారమపి
త్రివిష్టపపరిపాలకం స్వర్గరక్షకం- 'సురలోకో ద్యౌదివాద్యే స్త్రియాం క్షీ బే త్రివిష్టప'
మిత్యమరః. లోకత్రయశరణమపీతి చ - చతుర్దశలోకశరణస్య త్రిలోకపరిపాలకత్వ
వచనం పిష్టపేషణతుల్య మితి విరోధః. స్వర్గముపేంద్రస్సన్ నిరతం పరిపాలితీ తత్సరి
హార ఇతి భావః. అఖిలభేదరాదిగమ్యమపి అఖిలై స్సర్వైః భేదై స్సూర్యాది
గ్రహైః అధిగతుం ప్రాప్తం యోగ్యం తమితి విరోధః - సర్వదేవోపస్థప్యమితి పరి
హారార్థః-బుద్ధకగమ్యం బుద్ధేన గ్రహేణై కేన గమ్యమితి విరోధః. విద్వదేకసులభమితి
పరిహారః-ముకుందమపి విష్ణుమపి నిధిమపీతి చ-కిన్నరేశరక్షణానపేక్షణం కిన్నరే
శానాం కుత్సితనృపతీనాం రక్షణ మనపేక్షితే ఇతి తథోక్తః తమితి చ-ముకుందాద
యోహి నిధయో నవ కుబేరేణ నిరతం రక్ష్యన్తే ఇతి భావః. ధార్మికజనదయితమపి
ధర్మనిరతజనప్రియమపి పుణ్యజననిషాదనలంపటం రాక్షసవినాశనవ్యగ్రిం ధార్మిక
జనవినాశనాసక్తమితి చ-యాతుధానః పుణ్యజన'-ఇత్త్యమరః. అన్యత్ర తు పుణ్యాయుక్తో
జనః పుణ్యజన ఇతి శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః. అవిరతపరిష్కృతమపి నిత్యత్కృతమపి
భక్తైకతత్పరం ఆశ్రితాసక్తం అన్నాసక్తమితి చ-సకలాగమశిఖరలక్ష్మమపి సర్వవే
దాన్తవేద్యమపి సర్వవృక్షాగ్రస్థమపీతిచ - న్యగోధధవళైకశాయినం వటప్రతే
ఏకస్మిన్నేవశాయినం 'కరారవిందేన పదారవిందం ముఖారవిందే వినివేశయన్తం
వటస్య పత్రస్య పుటే శయానం బాలం ముకుందం మనసా స్మరా'మీతి ప్రమాణాత్.
శమప్రధానమపి శాన్తిప్రధానమపి శతమన్యుసంశ్రియం ఇంద్రాధారం అతిగోపా
శ్రియమితి చ-శక్ర శ్శతమన్యుర్ద్ధివస్పతి'-రిత్త్యమరః. ద్విజరాజపక్షపాతినమపి ద్విజ

రాజః బ్రాహ్మణోత్తమః నారదాదిః తత్ర పక్షపాతః స్నేహః యస్య తం యద్వా-
ద్విజరాజః గరుత్మా తస్మిన్ పక్షపాతిన మితి వా తస్య పక్షే పతే పశతి వర్తతే
ఇతి వా గరుడధ్వజ మిత్యర్థః. చంద్ర పక్షపాతినమపీతి చ దోషాకరవిపక్షం దోషాకరాః
దుష్టాః తేషాం విపక్ష శ్శత్రుః హంతా తం చంద్రవిరోధిన మితి చ అపరిమితరుగా
శ్రయమపి అమితకాంతిమంతమపి అమితరోగాధారమపీతి చ - విగతశోకం విశోకం
మాయానభిభూతత్వాదితి భావః. అపునర్భవపదమపి అపునర్భవం పునరుత్పత్తి
రహితం పదం స్థానం వైకుంఠాఖ్యం యస్య తం అనఖచరణమపీతి చ - 'పునర్భవః
కరరుహ' ఇత్యమరః. సపునర్భవపదం సనఖచరణం ప్రశస్తనఖభూషితపాదారవింద
మిత్యర్థః. పురాణపురుషమపి పురుషోత్తమమపి జరతపురుషమపీతిచ-నిర్జరం దేవం జరా
రహితం చ-అమరా నిర్జరా దేవా' ఇత్యమరః. 'జరాయా జరసన్యతరస్యా'మితి జర
సాదేశస్య వైకల్పికత్వమ్. హంసం పరమాత్మానం పక్షివిశేష మితి చ అపి అమా
నసవృత్తిం మనోవృత్తిరహితం అవిక్షిప్తత్వాదితి భావః. మనోవృత్తిర్నామ సంకల్ప
వికల్పాదికమంతఃకరణజన్యం జ్ఞానమ్. మానసే మానససరసి వృత్తిః స్థితిః స విద్యతే
యస్య తమితి చ- అజమపి విష్ణుమపి బ్రహ్మాణమపీతి- 'అజ శ్శంభౌ విధౌ విష్ణో' ఇత్య
భిధానాత్. పితామహోపలాభితం బ్రహ్మస్తుతం అనంతమపి విష్ణుమపి శేషమపీతి
చ- సంవర్ధితః పోషితః మరుద్గణో దేవవ్రజః యేన తం సంవర్ధితః మరుతాం
పాయూనాం గణో యేన తమితి చ- సర్పాణాం వాతాశనత్వాత్. జనార్దనమపి
విష్ణుమపి జనపీడకమపీతి చ - కరుణాతరంగితాంతరంగం కరుణాతరంగితం సంజాత
దయాకల్లోల మంతరంగం మనో యస్య తం-తారకాదిత్వా దితచ్. అతిదక్షిణమపి
అత్యంతదక్షిణనాయకమపి అత్యంతం దక్షిణ దిక్స్సమపీతి చ. సకలోత్తరం సర్వో
త్తమం సకలాదపి ఉత్తరదిక్స్సమితి చ- అత్ర దక్షిణోత్తరశబ్దౌ లక్షణయా తాస్య
వాచినౌ. భగవంతం షడ్గుణపరిపూర్ణమ్.

156

తథాహి||స్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతి కవి రిత్యర్థః.

శ్లో|| వదన్ భక్తేభ్య స్త్వం పదమపి దదామితి సవిధం

ప్రపన్నానా మేషాం కిము విపదభావం వితనుషే

నివృత్తౌ దృశ్యంతే లఘు య దధిగమ్యేతరసురౌ

ప్రపన్న స్త్వాం పంగు ర్భవతి పునరావృత్తివిధురః.

వదన్నితి|| త్వం భక్తేభ్యః స్త్వం స్వీయం పదం వైకుంఠాఖ్యం స్థానమపి చరణమపీతి
చ గమ్యతే దదామి వితరామి ఇతి వదన్ బ్రువన్ 'యవాగూం పిబ శిఖా తే వర్ధి
ష్యతే' ఇతివత్ మాం భజస్వ-తవ మత్పదం దాస్యామితి తేషాం ప్రరోచనా ముత్పా
దయ నిత్యర్థః. సవిధం సమీపం ప్రపన్నానాం ప్రాప్తానాం భగవత్పదప్రాప్త్యాశ
యేతి భావః- ఏషాం భక్తానాం శ్రితానాం విపదభావం విపదా మాపనా మభావః
అత్యంతనివృత్తిః తం విగతే పదే యస్య తస్య భావ మితి చ చరణభంగమితి

యావత్-వితనుషే కరోషి కిము-తత్ర హేతు మాహ-యద్యస్మాద్దేతోః జనా ఇతి
 శేషః- ఇతరసురా నిందాదిత్వదన్యదేవతా సధిగమ్య ప్రాప్య తత్తల్లోకా గత్వే
 త్యర్థః. లఘు క్షిప్రం నివృత్తాః పునరాగతాస్సన్తః 'అబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరా
 వృత్తినోఽర్జు'నేతి వచనాత్. 'క్షీణే పుణ్యేమర్చ్యలోకం విశ'స్తితి వచనాచ్చేతి భావః.
 దృశ్యస్తే ఉపలభ్యస్తే అస్మాభి రితి శేషః- చరణభంగాభావా దిత్వన్యో భావో
 వ్యజ్యతే. త్వాం ప్రపన్నః ప్రాప్స్తృ త్వల్లోకం గత స్త్విత్యర్థః. పునరావృత్తివిధురః
 పునరాగమనరహితః 'మా ముషేత్యతు కౌస్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే' ఇతి వచనాదితి
 భావః. అత ఏవ పంగుః పరమాత్మా పంగు రిత్యుపలక్షణం మూకత్వాదీనామ్.
 'అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్కు సృశ్మణోత్యకర్ణ'ఇతి శ్లోకే. పాదవికల
 ఇతి చ ప్రతీయతే. భవతి దుఃఖిధ్వంసం గౌతమో మోక్ష మాహేతి వచనాత్.
 నై యాయకమతానుసారేణ చరమదుఃఖిధ్వంసలక్షణో మోక్షః భవత్పదప్రాప్త్యా
 సిద్ధ్యతి-సత్వన్యత్ర. అత ఏవ తేషాం న పున ర్దుఃఖప్రసక్తి రిత్యేకోభావః- భక్తాం
 స్వల్లోకం సీత్వా తత్ర పాదరహితాం త్వం యస్మాదకరో స్తతపవ నామీషాం
 పునరాగమన మహో తవ ఘాతుకతా-మాస్తు నామ నవీనపదదానం ప్రాక్సిద్ధచరణ
 భంజనాభావే తు కథంచి త్పునరాగచ్ఛేయ రిత్వన్యోభావః. నవీనపద ప్రాప్త్యర్థం
 యతమానానాం ప్రాక్సిద్ధపదభంగలాభ ఇతి వర్ణనా ద్విషమాలంకారో వ్యంగ్యార్థే
 అస్తి-

157

శ్లో॥ పుమాంసం స్వీకర్తుం కమపి భవరోగం ప్రకృతిజం

బలాత్కృత్వా కృత్వా విషమ మథ విత్తా స్యపహరన్
 ధ్రువ స్తే మృత్యు రోషో యది భజసి మామేవ శరణం
 ప్రకల్పేనం త్రాసం వ్రజసి పరమార్తా ద్భుహుమతిమ్.

పుమాంసమితి॥ కమపి ధన్య మిత్యర్థః. 'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే
 యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చి న్నాం వేత్తి తత్త్వత' ఇతి వచనాత్. పుమాంసం
 పురుషం స్వీకర్తుం స్వ మాత్మా 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వ' మిత్యమరః. స స భవ
 తీ త్యస్వం అనాత్మాన మిత్యర్థః. అస్వం స్వం కర్తుం స్వీకర్తు అనాత్మాన మాత్మానం
 కర్తుం స్వసాయుజ్యం దాతు మిత్యర్థః - అభూతతదాభవే చ్ఛిః. యద్యపి పురుషాః
 పరమాత్మా ఏవేతి కృత్వా తేష్వనాత్మత్వ మసిద్ధమితి-అత్ర అభూతతదాభవో
 దుర్లభః-తథాపి అనాత్మత్వస్య భ్రాన్తిమూలస్య సత్త్వా న్న దోష ఇతి జ్ఞేయమ్.
 'జాయమానం హి పురుషం యం పశ్యే స్మధుసూదనః స నై తత్త్వార్థవిజ్ఞాతా స
 వై మోక్షార్థచింతక' ఇతి వచనాత్. భగవత్సాయుజ్యదానే సంకల్పః ప్రభవం
 భవతీతి కృత్వా స్వీకర్తు మిత్యు క్తమ్. కస్మైచి స్మహాభాగాయ సాయుజ్యం దాతుం
 సంకల్పేతి భావః. ప్రకృతిజం మాయాజన్యం భవరోగం భవ స్సంసార స్స ఏవ
 రోగః రుజాతం బలాత్ప్రసహ్య విషమం దుస్సహం కృత్వాకృత్వా అతిశయేన కృత్వే

త్యర్థః. భార్యాపుత్రాదినాశేన వైరస్య ముత్పాద్యేతి భావః. అథ తతః విత్తాని ధనాని
అపహరన్ నాశయన్ 'యస్యానుగ్రహ మిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరామ్యహం తస్య
పుత్రాంశ్చపౌత్రాంశ్చేతి విష్ణుపురాణవచనాత్. న కేవల మేతావ దిత్యాహ-మామేవ
శరణం రక్షితారం యది న భజసే న సేవసే తే తవ మృత్యు స్సంసారః ధ్రువః
నియతః అవర్జనీయ ఇత్యర్థః. ఏవ మిద్ధం త్రాసం భయం ప్రకల్ప్య జనయిత్వా
'మామేవ యే ప్రపద్యంతే మాయా మేతాం తరంతి తే' ఇతి వచనాదితి భావః. పర
మార్తాత్ నిస్సారసంసారా దతినిర్విణ్ణా దృక్తాత్ సకాశాత్ బహుమతిం పూజాం
ప్రజసి ప్రాప్నోషి. ఏతేన భగవతో నిర్వ్యాజకరుణాసముద్రత్వం వ్యక్తమ్. వ్యంగ్య
ర్థస్థు- కమపి పుమాంసం ధనిక మిత్యర్థః-స్వీకర్తుం వశీకర్తుం ప్రకృతిజం స్వాభావికం
భవరోగం భవాభిధం రోగం బలాత్ విషమం కృత్వాకృత్వా విరుద్ధౌషధ ప్రదానా
దినా నర్థయిత్వేత్యర్థః. అథ విత్తా న్యపహరన్ తైలలేహ్యదికరణవ్యాజే నేత్యర్థః.
న కేవల మేతావ దిత్యాహ - మామేవ మమైవ త్వదేహత త్వజ్జత్వాదితిభావః.
శరణం న భజసి యది మదీయ మాషధం న గృహ్లాసి చే దిత్యర్థః. తే మృత్యు
రమరణం ధ్రువః-ఏవం త్రాసం ప్రకల్ప్య ఆర్తా ద్వాధిపీఠీతాత్ బహుమతిం పరం
బహుమానమేవ వ్రజసి న తు రోగస్యాత్యన్తికనివృత్తిం కరోషి- సహజరోగస్య
దుర్నివారత్వాదితి భావః-

158

శ్లో॥ అవిశ్రాంతం సేవా న తు ఫల మపేక్ష్యం చిరచితం
ఫలం భోగ్యం కృత్వా కృతిమపి సమర్ప్యం తవ ఫలమ్
భవ త్వేవం ప్రాంతే ఫల మమృతభావా దనధికం
న దృష్టేయం సేవా మధుమధనమాయాం తవ నుమః.

అవిశ్రాంతమితి॥ సేవా భజనం అవిశ్రాంతం సంతతం కర్తవ్యేతి శేషః. 'ఆసుప్తే
రామృతేః కాలం నయే ద్వేదాస్తచిస్త'యేతి వచనాత్. ఫలం నాపేక్ష్యం నకాం
క్ష్యం నిష్కామస్యైవ మోక్షాధికారాదితి భావః. చిరచితం చిరాత్సంచితం ఫలం
ప్రారబ్ధకర్మజన్యం సుఖదుఃఖాదిక మిత్యర్థః. భోగ్యం భోక్తుం యోగ్యం 'ప్రారబ్ధం
భోగతో నశ్యే' దితి వచనాత్. భోగేన ప్రారబ్ధం కర్మ క్షపయేదితి భావః. కృతిం
సంధ్యావందనాదికర్మ కృత్వా ఫలం తవ సమర్ప్యమదేయమ్. 'కర్మణ్యేవాధికార స్తే
మాఫలేషు కదాచ'నేతి వచనా దితిభావః. ఏవం భవతు ఏతత్సర్వ మంగీకృత
మిత్యర్థః. ప్రాప్తే ఉపాస్తేఫలం అమృతభావా న్మోక్షా దనధికం అధికం న భవతి తదధిక
ఫలస్యైవాభావాదితి భావః. యద్వా అనధిక మనతిరిక్తం ఏవంవిధపరమాత్మ సేవాయా
మోక్షఫలకత్వాదితి భావః. ఇయం సేవా న దృష్టా నావలోకితా. 'స మహాత్మా
సుదుర్లభ' ఇతి వచనాదితి భావః. హేమధుమధన మధురిపో తవ మాయాం
ప్రకృతిం నుమః స్తుమః. అచింత్య శక్తిత్వా త్వన్మాయావైభవస్య మోక్షో దుర్ఘట
ఇతి భావః. వ్యగ్యార్థస్థు - సేవా చతుర్దశభువనాధీరస్య తవ భజనం అవిశ్రాంతం

కర్తవ్యారాజసేవా మనుష్యాణా మసిధారావలేహన'మితి న్యాయా దతివిషమా రాజ
సేవా సాపి సర్వదా చేత్కిమువ క్తవ్యమితి భావః. ఫలగౌరవేణ సర్వం సోధవ్య మిత్యత
ఆహ-ఫలం నాపేక్ష్యం అన్యస్య లుబ్ధప్రభో స్సకాశే వాచా పరం న యాచనీయం
మనసా ఫలాపేక్షణే తు న హానిః తస్య కించిద్ జ్ఞత్వేన ఫలహృదయజ్ఞానాభావా త్తవ
తు సర్వజ్ఞత్వేన మనసాపి న కాంక్ష్యమిత్యహో మహానానంద ఇతి భావః. తర్హి సేవ
కానాం కథం జీవికేత్యత ఆహ-చిరచితం పితృపితామహాదిభి శ్చిరా త్సంపాదితం
ఫలం భాగ్యం కృతిం కర్మ కృత్వా యత్కించి దవకాశే వాణిజ్యాదివ్యాపారం
కృత్వేత్యర్థః. ఫలం తజ్జన్యం తవ సమర్ప్యమ్ ఏవం భవతు సర్వ మేత త్సోధుం
శక్యతే ఇత్యర్థః. ప్రాంతే ఫల మమృతభావా స్మృతత్వాభావా దనధికం యత్కించి
ద్యవాగూపానాదినా ప్రాణధారణమత్రా దధికం ఫలం నాస్తీత్యర్థః. ఇయంసేవా
న దృష్టా క్వాపి న దృష్టచరీత్యర్థః. హేమధుమధన తవ మాయాం వంచనాం
నుమః. యయా మాయయా సర్వా అదత్వైవ సేవయసి తస్యైవ నమ ఇత్యర్థః. 159

శ్లో॥ శ్రితానాం యద్భాగ్యం హరసి కలయేన్మగ్రహమితి
ప్రతార్య స్తామేవ ద్విగతపునరావృత్తిని పదే
అచంద్రాగ్నా దిత్యే క్వచన హృదయస్యాప్యసుగమే
త్వదేకద్యోత్యే య త్పసి తవ యుక్తం కథ మిదమ్.

శ్రితానామితి॥ ప్రతార్య సంసారా ద్యుష్మాం స్తారయిత్వా అనుగ్రహం దయాం
కలయే కరోమి ఇతి వదన్నితి శేషః. శ్రితానాం భక్తానాం భాగ్యం విత్తం ముప
లక్షణమిదం దారాపుత్రాదీనాం హరసి నాశయసీతి యత్ తదేత దాస్తామ్.
ధనాద్యపహరణేన మదాదిచిత్తరోషా భ్రంశయిత్వా స్వాధీనహృదయాకరణ
రూపోయ మపకార స్తావ త్తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఇతోఽప్యధికోపకారసద్భావాదితి భావః
తమేవ దర్శయతి-అచంద్రాగ్నా దిత్యే చంద్రవహ్నిసూర్యా యత్ర న సన్తి తస్మిన్-
'న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాంకో న పావక' ఇతి వచనాత్. హృదయస్యాపి
మనసోఽపి అనుగమే అవిషయే. 'అప్రాప్య మనసా సహేతి' శ్రుతేః. త్వదేకద్యోత్యే
త్వయా ఏకేనైవ ద్యోతయితుం శక్యే త్వత్ప్రకాశాతి క్తప్రకాశశూన్యే
ఇత్యర్థః. 'తమేవ భాంత మనుభాతి సర్వ'మితి శ్రుతేః. విగతపునరావృత్తిని
పునరావృత్తిరహితే క్వచన అనిర్వాచ్యే పదే స్థానే మోక్షే ఇత్యర్థః. క్షిపసి పాత
యసీతి యత్ మోక్షం లేభ్యో దదాసీతి యదిత్యర్థః. ఇదం మోక్షదానం తవ కథం
యుక్తమితి కాకుః-తనైవ యుక్తం నత్వన్యస్యేత్యర్థః. 'మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా'దితి వచ
నాదితి భావః. వ్యంగ్యార్థం - అనుగ్రహం కలయే ఇతి ప్రతార్య వంచయిత్వా
శ్రితానాం భాగ్యం విత్తం హరసీతి యత్ తదేత దాస్తాం తిష్ఠతు భాగ్యహరణ
మాత్రేణ నశోచనీయ ముత్తరతానర్థసద్భావాదితి భావః. తదేవాహ-అచంద్రాగ్నా
దిత్యే చంద్రాదిరహితే గాఢాంధకారవలీత్యర్థః. హృదయస్యాపి అనుగమే సుఖేన

గన్తు మశక్యే కిన్తు కష్టేన వేత్యర్థః. కంటకాదిభి రతిదుర్గమమపి ప్రదేశమతి సూక్ష్మత్వా
స్మనః ప్రవిశతి సతు శరీర - మిదన్తు మనసాపి దుర్గమమితి భావః. త్వదేకద్యోత్యే
త్వయేనేకేనైవ జ్ఞేయే-ఏతేన అనేన పథా త్వం గచ్ఛేతి త్వదుపదేశ మంత రేణ కేనాపి
పలాయతు మయోగ్యే ఇతి విధమ్. అపునరావృత్తని నిర్గన్తు మశక్యే క్వచన క్వాపి
పదే కారాగారాదా క్షిపసీతి యత్ ఆశ్రితానితి శేషః. ఇదం తవ కథం యుక్తం
తావ దాశ్రితస్య విత్తహరణ మేవాయుక్తం హరణానంతరం వా క్వచి ద్భిక్షౌటనా
దినా జీవేతి విసర్జనం యుక్తం ఉభయమపి విహాయ శున్యభయా దేవం కరణన్తు
సర్వధైర్యాయుక్త మిత్యహో తవ నైర్ఘృణ్యమితి భావః. 160

శ్లో॥ భావత్కం గుణజాల మస్ఫుటతనుః పు ర్వం ప్రకాశ్య ద్విజాన్
లగ్నాన్ భ్రాంతిభృతోఽపి తత్ర తనుషే పశ్చాద్గుణేభ్య శ్చ్యుతాన్
ఆతన్వ స్మృతపక్షపాతమగతీ న్నేతా నిజాంతర్గతా
నాధత్సే ద్విజముక్తిదానకరుణా దృష్టా శ్చుతావా న తే.

భావత్కమితి॥ అస్ఫుటతనుః అవిజ్ఞేయస్వరూపః త్వం పూర్వం ప్రథమతః భావత్కం
త్వదీయం 'భవతః వృత్తసావితి తత్'. గుణజాలం కల్యాణగుణగణం ప్రకాశ్య
ప్రకటికృత్వా సగుణోపాసనేచ్ఛా ముత్పాద్యేత్యర్థః. భ్రాంతిభృతోఽపి దేహాదిష్వా
త్మత్వమదీయత్వరూపభ్రాంతియుక్తానపి అవిద్యావృతత్వాదితి భావః. ద్విజాన్
బ్రాహ్మణాన్ తత్ర సగుణోపాసనే లగ్నా నాసక్తా తనుషే కరోషి - నిష్కామ
కర్మానుష్ఠాపనేన శుద్ధాంతఃకరణా విధాయ తతః త్వద్జ్ఞానధారణాద్యాసక్తా
కరోషీతి భావః. పశ్చాత్తతః గుణేభ్యః సత్త్వాదిభ్యః విషయేభ్య ఇతి వా చ్యుతాన్
భ్రష్టాన్ ఆతన్వ కుర్వన్ ద్విజానిత్యేవ - సగుణోపాసనాత స్త్వాజయిత్వా నిర్గుణో
పాసనే ప్రవేశయన్నిత్యర్థః. అగతీ గత్యంతరశూన్యాన్ సైకశరణానిత్యర్థః. ఏతాన్
నిర్వికల్పసమాధ్యాయార్థా కృతపక్షపాతం సన్నేహం యథా తథా నిజాంతర్గతాన్
స్వాభిన్నా నాధత్సే కరోషి త్వత్సాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః. తే త్వదీయా ద్విజముక్తి
దానకరుణా బ్రాహ్మణమోక్షప్రదానే దయా దృష్టా అవలోకితా శ్చుతా వా
నభవతి - క్వాపీదృశీ నిర్వ్యాజపరమఫలప్రదకరుణా న దృష్టచరీ న శ్చుతచరీచేతి
భావః. మయా మోహితతయా ఇతిక ర్తవ్యతామూఢానాం ప్రథమత స్సుకరతయా
సగుణోపాసనేచ్ఛా ముత్పాద్య తదను క్రమేణ జ్ఞాన ముత్పాద్య మోక్షం దదత
స్తవ కరుణా కేనాపి న వర్ణనీయేతి పరమార్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు - అస్ఫుటతనుః ప్రచ్ఛా
దితశరీరః క్వచిన్నిలీనస్స నిత్యర్థః. త్వం భావత్కం గుణజాలం తన్తుకృతం పక్షి
గ్రహణసాధనవిశేషం మృద్దుట ఇతివత్ప్రియోగః-పూర్వం ప్రకాశ్య విస్తారయిత్వా
భ్రాంతిభృతో భ్రమణశీలాన్ ద్విజాన్ పక్షిణః తత్ర జాలే లగ్నా తనుషే పశ్చా
ల్లగ్నాంతరం కృతపక్షపాతం కృతః పక్షపాతః పక్షచ్ఛేదః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా
తథా గుణేభ్య స్తన్తుభ్య శ్చ్యుతా నాతన్వ జాలతః పృథక్కుర్వన్తుత్యర్థః. అగతీ

చిన్నపక్షతయా గమనరహితా ఏతా పక్షిణః నిజాంతర్గతా స్వోదరప్రవిష్టా
అథత్యే ఖాదసీత్యర్థః. అతవ తే ద్విజముక్తిదానకరుణాపక్షిమోచనదయా దృష్టా
శ్రుతావా నభవతి. విపరీతలక్షణయా ఈదృశం నైర్ఘృణ్యం చిత్తమిత్యర్థః. 16

శ్లో॥ కారుణ్యాబ్ధి రితి ప్రథా తవ భువి ఖ్యాతా చ మే దీనతా
దాసోఽహం తవ చేతి జృంభతి ముహూర్దేన్యం యదద్యాపి మే
దోషః క్వన్న మమైవ సోఽయ మథవా త్రైలోక్యతా తస్యతే
న్యాయోఽనేహస మంజస స్మరముహు స్సంరక్షణం శ్రేయసే.

కారుణ్యేతి॥ భువి లోకే తవ తే కరుణాబ్ధి ర్దయాసమద్ర ఇతి ప్రథా ప్రఖ్యాతిః
కీర్తిరితి యావత్ ఖ్యాతా ప్రసిద్ధా-ఏవం మే మమ దీనతా చ కృపణత్వ మనాథత్వ
మితి యావత్-భువి ఖ్యాతే త్యత్రాపి పదద్వయం సంబధ్యతే. తథా తవాహం
దాస స్సేనక ఇతి ప్రథా చ భువి ఖ్యాతా - ఏవం స్థితే అద్యాపి దీనకృపాలో స్తవ
ఆశ్రయణే కృతే సత్యపి మే మమ ముహు రతిశయేన దైన్యం దీనతా జృంభతి
వర్తతే ఇతి యత్ సోఽయం మమ దైన్యవికాసః మమైవ దోషః కిన్న కిం వా-
అథవా త్రైలోక్యతా తస్య త్రిభువనజనకస్య తే తవైవ దోషో వా-ఇహాస్మి నిష్పయే
సమంజసః యోగ్యః న్యాయః పినిగమనా - ఏకత్ర పక్షపాతినీ యుక్తి రితి యావత్
న నాస్తి. అయం దోష స్తవేతి మమేతి వా నిర్ధారితం నాస్తి ప్రబలోహేతు రితి
భావః. యస్య కస్యాపి వా భవతు కర్తవ్య మాహ స్మరేతి - శ్రేయసే శుభాయ
ముహు రతిశయేన సంరక్షణం మా మకరక్షం స్మర కశ్చిద్దీనో మత్సేవకః మత్స
కాశాద్రక్షం యాచతే ఇతి మాం స్మరసి యది మమ శ్రేయ స్సాదితిభావః.
యద్వా దీనజనావనబద్ధదీక్షస్య తవ యా ప్రఖ్యాతి స్సా మదనననే లుప్యేత
తస్మాత్ మాం సంరక్ష్య తదసాధారణనిజప్రతిష్ఠాం పాలయ- ఏతన్మద్రక్షణం తవైవ
శ్రేయః. అపకీర్తినిరాసకత్వాదితి భావః. 162

శ్లో॥ ఆకల్మషప్రశమమాకలయే విలంబ
మిద్ధం ప్రతారయితు మస్తి యది ప్రయత్నః.
పాపం త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధీతి
జానేన కిన్న నిగమప్రకరప్రవాదమ్.

ఆకల్మషేతి॥ ఆకల్మషప్రశమం పాపశాంతిపర్యంతం విలంబం కాలక్షేప మాకలయే
కరోమి ఇద్ధ మేవం ప్రతారయితుం మాం నంచయితుం ప్రయత్నః యత్నః అస్తి
యది భవతి చేత్ త్వం దీన ఏవ అహం దీనజనరక్షకవేద- తథాపి తావకపాపశాంతి
పర్యంతం త్వద్రక్షా మయోపేక్ష్యతే ఇతి యది త్వం మాం ప్రతారయసీత్యర్థః.
పాపం కలుషం త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణావధి తవ అంఘ్రికమలయోః పాదార
విందయో రాశ్రయణం సేవా త్వదంఘ్రికమలాశ్రయణం అవధి రన్తో యస్య

తత్తథోక్తం ఇత్యేవంరూపం నిగమప్రకరప్రవాదం వేదసంఘఘోషం న జానే
కిన్న జానామ్యేవ. అగ్న్యశ్రయణాత్మాలరాశిరివ భగవత్పాదారవిందాశ్రయణా
త్పాపరాశి ర్భస్మీభవతీతి వేదాన్త విచారణేన మయా జ్ఞాతమేవ-అతో నాహం త్వయా
వంచనీయ ఇతి భావః- 163

గ|| సమన స్తరమంతర్హితే భగవతి తూష్ణీంభూయ సరయ మున్మజ్యచ శతాంగ
సంగత మక్రూరం వాసుదేవః కిమపూర్వ మూలోకితవా నసీతి సకపట
మపుచ్ఛత్.

సమన స్తరమితి|| సమన స్తర మక్రూరస్తుత్యన స్తరం భగవతి విష్ణో అనర్హితే తిరోహితే
సతి- తూష్ణీంభూయ నిర్వచాః భూత్వా సరయం ససంభ్రమం యథాతథా ఉన్మజ్య-
చ జలాదుద్ధాయ శతాంగసంగతం రథారూఢ మక్రూరం అపూర్వం అదృష్టశుత
చరం కిం వస్తు ఆలోకితవానసి దృష్టవానసి-ఇత్యేవం సకపటం సమాయం యథా
తథా వాసుదేవః కృష్ణః అపుచ్ఛత్ ప్రప్రచ్ఛ. 164

గ|| సోఽపి సకలవిస్మయభాజనం భవంతమంతరేణ నకించిదు త్తరయః ప్రేరిత
రథతురంగమ స్సపది మధురానగరపరిసర ముపగమ్య తత్ర సపరివారం
కేశవం నివేశ్య ప్రవిశ్య చ స్వయం నగరం కంసాయ తదాగమనోదంత
మావేద్య నిజసదన మాససాద.

సోపీతి|| సోఽప్యక్రూరశ్చ సకలవిస్మయభాజనం సర్వాద్భుతనిలయం భవంతం త్వా
మస్తరేణ వినా కించిత్ కిమపి న నాపశ్యం త్వామేవ దృష్టవానితి భావః. ఇతి
ఉత్తరయః ఉత్తరం వదన్- తత్కరోతి తదాచప్తే ఇతి ఉత్తరశబ్దా దాచప్తే
ఇత్యర్థే ణిః- ణ్యన్తాత్తు లట శ్చతాదేశః. ప్రేరితరథతురంగఘః చోదితస్యందనాశ్వః
సపది ద్రుతం మధురానగరపరిసరం మధురాపురప్రాంత ముపగమ్య ప్రాప్య తత్రప్రాస్తే
సపరివారం సపరిజనం కేశవం కృష్ణం నివేశ్య స్థాపయిత్వా స్వయం నగరం పతనం
ప్రవిశ్య గత్వాచ కంసాయ తదాగమనోదంతం శ్రీకృష్ణాగమనవృత్తాన్త మావేద్య
జ్ఞాపయిత్వా నిజసదనం స్వగృహ మాససాద ప్రాప. 165

శ్లో|| మధురాం మధురాకారా మవలోకయితుం తతః

చచాల కల్పితాకల్ప స్సదలో బలిశాసనః.

మధురామితి|| తతః అక్రూరగమనాన స్తరం కల్పితాకల్పః ధృతభూషణః సబలః బల
రామసహితః బలిశాసనః బలినాం శిక్షకః కృష్ణః మధురాకారాం సుందర
స్వరూపాం మధురానగరీ మవలోకయితుం ద్రష్టుం పురరామణీయకం దిదృక్షు
రిత్స్వరః- చచాల ప్రతస్థే. 166

గ|| అథ పుండరీకలోచనావలోకనకుతూహలసమాకులపౌరజసకలకలకబళిత
శబ్దాంతరా మమరనగరమపి నైతదుపమమితి నిషేదద్భి రివ చలాచల
చేలాంచలై ర్నికేతనకేతనై రుపశోభమానా మవనీకామినీతాటంకా

యితకనకప్రాకారా మభ్రంలిహశాతకుంభసాధా మవిరతధారాయంత్ర
విగళితనలిలశీకరసంసిక్తవిపణిసరణి నూబద్ధమాక్తికతోరణాం మృగమద
ఘనసారసారభవిజృంభితాం ప్రత్యాదేశమివ సురాలయస్య వీప్సమివ
పితామహలోక స్యామ్రేడితమివ. భోగవత్యాః ప్రతిబింబమివ కైలాసస్య
ద్విరాభివమివ వైకుంఠస్య సకలభోగానుకూలాం మధురాం ప్రవిశ్య నాగర
సుందరీనళిననయనై రభ్యర్చ్యమానో లాజై రవకీర్యమాణా నిరంతరా
లోకకళబై రభినంద్యమానో యశోదానందన స్వీకృతధౌతాం శుక

నికాయం కమపి రాజకీయం రజక మద్రాక్షీత్ -

అథేతి॥ అథ తతః పుండరీకలోచనస్య కృష్ణస్య అవలోకనకుతూహలేన దర్శనో
త్కంఠయా సమాకులానాం సంభ్రాంతానాం పౌరజనానాం నాగరికజనానాం కల
కలైః తన్నామకధ్వనిభిః కబళితం గ్రస్తం శబ్దాన్తర మన్యశ్శబ్దః యస్యా స్తామ్ అన్య
ధ్వని మభిభూయ కలకలధ్వని రభితో వ్యాప్త ఇత్యర్థః-అమరనగరమపి స్వర్గోఽపి ఏత
దుపమం ఏతత్తుల్యం న న భవతి. అత్ర అమరనగరతుల్య మిద మితి వక్తవ్యే తథా
నుక్త్వా ఏతత్తుల్య మమరనగరమితి ప్రతీపవిధయా పృనుక్త్వా అమరనగరే ఏతత్సామ్య
నిషేధాత్ అత్యుక్తిరలంకారః. 'అత్యుక్తి రద్భుతాతధ్యశోర్యాదార్యాదివర్ణన' మితి
లక్షణాత్. అద్భుత మతధ్యంహ్యత్ర వర్ణితమితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రతీపాలంకార
భేదవివాయం- 'వర్ణనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ త' దితి లక్షణాత్. ఇత్యేవం
నిషేధద్భిర్నివారయద్భి రివేత్యుత్ప్రేక్షా అమరనగరస్యై తత్సాదృశ్యం నిషేదద్భిరివ
సితైరితి భావః. చలాచలచేలాంచలైః అతిచంచలవస్త్రాంచలైః నికేతనకేతనైః గృహ
పతాకాభి రుపశోభమానాం ప్రకాశమానాం తథా అవనీకామిన్యాః భూరమణ్యాః
తాటంకాయతః తాటంకః కర్ణభూషణః తద్వదాచరితః కనకప్రాకారః సావర్ణసాలః
యస్యా స్తామ్ తాటంకే యథా అభిరతః కనక వేష్టనం మధ్యే చిద్రం చ వర్తతే తద్వ
త్ప్రాకారోఽపి మధ్యే సచ్చిద్రః అభిరతః కనకమయ ఇతి ఉపమానోపమేయభావః
రూపకానుపాణితేయ మిపమా. అభ్రంలిహశాతకుంభసాధాం అభ్రం భం లిహన్తి
ఆస్వాదయన్తితి అభ్రంలిహః తావత్పర్వస్తమున్నతా ఇత్యర్థః. శాతకుంభసాధాః
సువర్ణప్రాసాదాః యస్యా స్తామ్. అవిరతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా ధారాయంత్రాదుదక
ప్రావయన్త్రా ద్విగళితైః స్థలితైః సలిలశీకరైః జలబిందుభి స్సంసిక్తాః సమ్యగార్ద్రీకృతాః
విపణిసరణయః ఆపణమార్గా యస్యా స్తామ్ ఆబద్ధమాక్తికతోరణాం ధృతముక్తాఫల
తోరణామ్ మృగమదస్య కస్తూర్యాః ఘనసారస్య కర్పూరస్య చ అనయో సస్సరభేణ
ఆమోదేన విజృంభితాం వ్యాప్తామ్ సురాలయస్య స్వర్గస్య ప్రత్యాదేశం ప్రత్యాది
శ్యతే ప్రత్యాఖ్యాయతే అనేనేతి ప్రత్యాదేశః తం ప్రత్యాఖ్యాతారమివ స్థితా
మిత్యుత్ప్రేక్షా. సురలోకం ప్రత్యాఖ్యాతీవ భాతీతి భావః- యద్వా ప్రతితుల్య మాది
శ్యతే ఉచ్యతే ఇతి ప్రత్యాదేశః సదృశవ స్విత్యర్థః తమ్- అథవా ప్రత్యాదేశమివ

రూపాన్తరమివేత్యర్థః. పితామహలోకస్య సత్యలోకస్య వీష్ణుమివ ద్విర్భావమివ
 స్థితామితి కార్యకారణయో రభేదోపచారా త్రప్తయోగః-నిత్యవీష్ణయోరివీష్ణయాం
 హి ద్విర్భావో విహితః. ద్వితీయసత్యలోకమివస్థితామితి భావః. భోగవత్కారసాతల
 గతనాగరాజధాన్యాః ఆమ్రేషితమివ ద్విరుక్తమివ 'ఆమ్రేషితం ద్విప్రీరుక్త' మిత్య
 మరః. భోగవత్కార ఏవ మధురేతి నామాన్తరం తేన మధురా భోగవతీ శబ్దాభ్యా
 ముభాభ్యామపి ప్రత్యేకం పత్తనద్వయార్థబోధ స్సులభ ఇతి భావః. కైలాసస్య శివలో
 కస్య ప్రతిబింబమివ ప్రతిఫలనమివ స్థితామ్ జలమయేత్రదేశే శివలోకప్రతిబింబవ
 మధురానగరాకారేణ భాతీతి భావః. యథాహ శ్రీహరః- 'విలలాస జలాశయోదరే
 క్వచన ద్యౌరనుబింబితే వయా పరిఘా కపటస్ఫుటస్ఫుర త్రప్తబింబానవలంబి
 తాంబుని' ఇతి. వైకుంఠస్య విష్ణులోకస్య ద్విర్భావమివ ద్విత్వమివయథాపదం ద్విరుక్తం
 భవతి తథా వైకుంఠలోకోఽపి ద్విరుక్తోఽభవత్. తత్ర ఏకః వైకుంఠశబ్దేన అన్యః
 మధురాశబ్దేన చ ప్రతిపాద్యతే ఇతిభావః. అత్ర ప్రత్యాదేశాదిభిః పచ్చభి రుత్ప్రేక్షాభి
 స్తత్తత్సాదృశ్యం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. సకలభోగానుకూలాం
 సర్వవిధభోగానుగుణాం మధురాం ప్రవిశ్య గత్వా నాగరసుందరీణాం పౌరాంగ
 నానాం నయననళినైః నేత్రకమలైః కటాక్షపద్మమాలాభి రిత్యర్థః. అభ్యర్చ్య
 మానః పూజ్యమానః దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. లాజైః భర్జితబీజైః అవకీర్యమాణః
 విక్షిప్యమాణః నిరన్తరై రవిచ్ఛిన్నైః ఆలోకనశబ్దైః జయజయేత్యాదిశబ్దైః అభినంద్య
 మానః శ్లాఘ్యమానశ్చ సౌ యశోదానందనః కృష్ణః స్వీకృతధౌతాం శుకనికాయం
 విధృతమకూలజాలం కమపి కంచన రాజకీయం రాజసమూహసంబంధినం రాజ్ఞాం
 సమూహో రాజకం తస్యేద మిత్యర్థే వృద్ధా చ్ఛః. రాజతత్పుత్రతద్ధారాదినస్త్రు
 తౌళకమిత్యర్థః. యద్వా రాజైవ రాజకం- స్వార్థే కః. తస్య సంబంధినం రాజకం
 నిర్ణేజక మద్రాక్షీ ద్దదర్శ-

167

గ॥ ఉపసృత్య చ ఏవ మయాచత.

ఉపసృత్యేతి॥ తం రాజక ముపసృత్య సన్నిధాయ ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అయాచత
 ప్రార్థయామాస.

168

శ్లో॥ దద్యా యదీదం మృదునో దుకూలజాలం విశాలం సుకృతీ తదాస్యాః
 యన్నేత్రదోషానమృతావసేకై ర్ఘ్నతో నృణాం యుక్త మిదం తవైవ.

దద్యాఇతి॥ సః అస్మాకమ్ అస్మభ్యమితివా విశాలం విస్తీర్ణం మృదు మృదుళం
 ఇదం దృశ్యమానం దుకూలజాలం తౌమసంచయం దద్యా యది దాస్యసి చేత్
 జాతు యదో ర్లిజ్. తనా సుకృతీ కృతార్థః స్యాః భవేః త్వమిత్యస్యాక్షేపః. కచ్చర
 పటచ్చరాచ్ఛాదనేన భృశా భిన్నేభ్యోఽస్మభ్యో మృదువిశాలదుకూలజాలం దదత
 స్తవ సుకృత మగణితం స్యాదిత్యేకోభావః. పత్రపుష్పాదిదానేన యస్తోషిత ఆశీ

తేభ్యః పరమానందం దదాతి తస్య పరమాత్మనో మమ యది త్వం దుకూలదాతా
స్యా స్తస్మా తవ సుకృతం కేన వర్ణనీయమిత్యన్యోభావః. నను కిమితి మాం రజకం
యాచనీత్యత ఆహ-యదితి-యద్యస్మాత్ నృణాం నేత్రదోషా వస్త్రుగతమాలిన్యాది
దోషా 'నేత్రం నాడ్యాం తరోర్మూ లేవస్తే' ఇతి విశ్వః. అమృతావసేకైః జలసేచనైః
ఘృతః అశహరత స్తవైవ ఇదం దుకూలదానం యుక్తం సమీచీమ్ నిర్మలాని
దుకూలాని తవైవ సన్తి అన్యేషాన్తు త్వయోపభుజ్యదత్తాని మలినాన్యేవేతి కృత్వా
అస్మభ్యం వస్త్రాణి దాతుం త్వమేవ క్షమ ఇతి భావః. న్యంగ్యార్థస్తు- హేచంద్ర ఇతి
శేషః- ఇదం విశాల మపరిమితం మృదుశీతలం దుకూలజాలం విషయనిగరణేన అంశు
సంచయం నః దద్యా యది ఉష్ణకిరణకిరణసంతప్తేష్వస్మాన్తు పాతయసి యదీత్యర్థః.
తదా సుకృతీస్యాః మహత్సుకృతం త్వయా సంపాదితం స్యా దీత్యర్థః. యద్యస్మాత్
నృణాం మృనుష్యాణాం నేత్రదోషా భానుకిరణసంపర్కజన్యా నక్షీదోషా అమృ
తావసేకైః కిరణసుధాప్రసారణైః ఘృతః తవైవ ఇదం యుక్తం త్వత్కిరణానామేవ
అమృతమయత్వేన సంతాపవారకత్వా దస్మచ్ఛస్తాపాపహరణపూర్వకం సుకృతం
సంపాదయితుం త్వమేవ క్షమో నత్వస్య ఇతిభావః. 169

గ॥ ఏవం సవినయ మభ్యర్థయమాన మేనం దుర్మనీష ఏష సకపటం ప్రత్య
వాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా సవినయం వినయసహితం యథాతథా అభ్యర్థయ
మానం ప్రార్థయన్ మేనం కృష్ణం దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః ఏష రజకః సకపటం
సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ. 170

శ్లో॥ వినా వసన మీదృశం మృదు పటచ్ఛరం కచ్ఛరం
వనేచర గవాంపతే పృథుక తే కథం రోచతే
తథాపి పృథివీభుజా పరిగృహీత మేత చ్చిరం
భవత్యసదృశం బలా దసుహరం చ హాహ తవ.

వినేతి॥ హేవనేచర కాననచారి వనమృగతుల్యేతి భావః. వానప్రస్థాదివద్విరక్త్యా
న తవాయం వనసంచార ఇత్యాహ. గవాంపతే ఇతి గోపాలక గాః పాలయన్నిత్యం
వనే వసనీతి భావః. తతాపి నత్వం తరుణ ఇత్యాహ. హేపృథుక ఇతి- హేశిశో
ఇత్యర్థః. తే ఏవం విధాయ తే తుభ్యం 'రుచ్యరానాంప్రియమాణ' ఇతి సంప్రదా
నత్వా చ్చతుర్థీ. ఈదృశం ఏతాదృశం మృదు మృదుశం వసనం క్షౌమం వినా
కచ్ఛరం మలదూషితం పటచ్ఛరం జీర్ణవస్త్రం కథం రోచతే ప్రియం భవతి సకథ
మపీత్యర్థః. విపరీతలక్షణయా- కచ్ఛరపటచ్ఛరధారణార్హస్య తవ ఈదృశమృదువస్త్ర
ధారణమనర్హమితి భావః. తథాపి ఏనమపి పృథివీభుజా రాజ్ఞా చిరం బహుకాలం
పరిగృహీతం ధృత మేత ద్వసనం తవ ఆసదృశం అననుగుణం బలాత్ప్రసవ్యా
అనుహరం ప్రాణాపహరి చ భవతి. హాహేతి విస్మయే. గోపశిశోః రాజవస్త్రాభిలాషో

విష్ణుయావహ ఇతి భావః. కచ్చరపటచ్చరధారణయోగ్యస్య తవ ఔమధారణ
యోగ్యతాయాసవాభావే రాజపరిధానధారణాశా ప్రాణాపాయకారిణ్యేవ నపున
రుచితేతి రజకవివక్షితార్థః. ఏవం భగవతి మాతృర్యేణ ప్రయుక్తాపి సరస్వతీ
వస్తుతో భగవన్తం స్తా త్యేవ. తథా హి హేవనేచర వనవాసి వనం గతో యద్ధరి
మాశ్రయేతేతి భాగవతాత్ సర్వవ్యాపకోఽసి భగవాన్ వనే సులభ స్ఫురణ ఇత్య
భిప్రాయా దిదం సంబోధనమ్. వరాహన్మసింహావతారయో ర్వనగోచరత్వాదితి
వా వనే జలే చరతీతి మత్స్యవతారాభిప్రాయేణ వా యద్వా వనశబ్దోఽత్ర గౌణ
వృత్త్యా దురవగాహం వేదాన్తనికురంబం బోధయతి తత్రచరతి ప్రకాశతే ఇతి వనే
చరః అథవా వనే బృందావనే చరతీతి వనేచర ఇతి యధార్థకథనమేవాస్తు. బృందా
వనవిహారస్య గుణావహత్వాదితి. హేగవాంసతే గావో వాచః వేదరూపాః తానాం
పతే శృతిపరివృధేత్యర్థః. సర్వవేదస్థిపాద్యేతి యావత్. హేపుధుక పుధు ర్మహాన్
తతః స్వాధీకః. తత్సంబుద్ధిః 'అణో రణీయా నృహతో మహీయానిత్రిశుతేః. తే ఏవం
విధాయ పరమేశ్వరాయ తుభ్యం మృదు ఈదృశం వసనం విచా కచ్చరం పటచ్చరం
కథం రోచతే. పరమేశ్వరస్య లిలామానుషస్య మన్మథమన్మథస్య తవ ఔమధారణ
మేవోచితం న తు పునరీదృశికచ్చరపటచ్చరధారణమితిభావః. నను తర్హి మమయోగ్యం
దుకూలజాలం తద్దిశే త్యత ఆహ. తథాపి తవ ఔమధారణయోగ్యత్వేఽపి పృథివీభుజా
చిరం పరిగృహీత మేత త్తవ అసృశం జీర్ణత్వాత్ నిర్మాల్యభూతత్వాచ్చేతి భావః.
అయోగ్య మిత్యవిగణయ్య కథంచి దపేక్షణేఽపి బలా దనుహరంచ సుఖేన హర్తు
మశక్యం చ భవతి. త్వ చ్ఛ్రతురాజసంబంధిత్వా దేతస్యేతి భావః. హాహేతి శోకే.
పరమేశ్వరాయ తే సమర్ప్యం నూతనదుకూలం నా స్తీతి శోచామితి భావః. 171

గ|| ఏవ మతినిగూఢం విప్రియజల్పాక మల్పాయుష మేనం ఖరతరనఖరశిఖ
రేణ సలీల మపా స్తమ స్తకం విధాయ తదనుచరనికరే ప్రతినిశం పలాయ
మానే తదీయకరతలగళితదుకూలజాలం యథాభిలషిత మాచ్ఛాద్య
నిజోపయు క్తశేష మనుచరేభ్యో వితీర్య చ పున రన్యతో గత్వా వాయక
నామాన మాలంకారికం సాదూప్యప్రతిపాదనే నానుగృహ్య సుదామనా
మాన మవగతభగవత్ప్రభావం కమపి మాలాకారం తత్సమర్పితనానా
విధనుగంధికుసుమదామసముదాయ మాదానపూర్వకం ప్రసాద్య సమా
లంబిత విలేపభాజనాం కుబ్జా మబ్జాననా మద్రాక్షీత్.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా అతినిగూఢం అత్యస్తగూఢం యథా తథా విప్రియజల్పాక
మప్రియభాషిణీ మల్పాయుషం స్వల్పాయుష్క మేనం రజకం ఖరతరనఖరశిఖరేణ
తీక్షణఖాగ్రేణ కరణేన సలీలం సవిలాసం యథా తథా అపా స్తమ స్తకం హృతశిరస్కం
విధాయ కృత్వా తదనుచరనికరే రజకానుచరసమూహే ప్రతినిశం సర్వదిక్షు పలాయ
మానే అప్రదుతే సతి తదీయకరతలాత్ రజకహస్తతలా ద్గళితం భ్రష్టం దుకూలజాలం

తౌమసంతతి యథాభిలషితం యథేచ్ఛ మాచ్ఛాద్య పరిధాయ నిజోపయుక్తశేషం
 నిజేన స్వేన ఉపయుక్తా దాచ్ఛాదితాత్ శేష మన్యత్ అనుచరేభ్యః పరిజనాయ
 వితీర్య దత్వా పున స్తతః అన్యతః అన్యత్ర గత్వా వాయకనామానం వాయక
 ఇతి నామ అభిధా యస్య తం ఆలంకారికం ఆలంకారే నియుక్తం - తత్ర నియుక్త
 ఇతి తక్ - తస్యేక ఇతీకాదేశః - మృదువస్త్వాభరణాద్యలంకారైః రాజాన మలం
 కుర్వాణ మిత్యర్థః. సారూప్యప్రతిపాదనేన సారూప్యదానేన అనుగృహ్య సంరక్ష్య
 వాయకార్చితపటాభరణాదికం గృహీత్వా తస్మై సారూప్యముక్తిరూపం వరం
 దత్వేత్యర్థః. అవగతభగవత్ప్రభావం జ్ఞాతకృష్ణమాహాత్మ్యం సుదామనామానం
 సుదామాభిదం కమపి ధన్యం మాలాకారం పుష్పమాలానిర్మాతారం తత్సమ
 ర్చితస్య సుదామదత్తస్య నానావిధసుగంధికుసుమదామసముదాయస్య బహువిధ
 పరిమళపుష్పమాలాసమూహస్య సమాదానపూర్వకం గ్రహణపూర్వకం ప్రసాద్య
 అనుగృహ్య తదర్చితమాలాః గృహీత్వా త మనుగృహ్యచేత్యర్థః. సమాలంబితవిలేప
 భాజనాం ధృతచంద్రనరసపాత్రాం అబ్జాననాం కమలవదనాం కుబ్జాం తన్నామీషాం
 స్త్రీయ మద్రాక్షీత్ ఉదర్క-

172

గ|| సా చ యాచితా చక్రధరేణ విరచితతదంగసంగా సానంగా ప్రభూత కాశ్మీ
 రమృగమదఘనసారసౌరభేణ గన్ధసారేణ తస్యాంగరాగ ముపరచితవతీ.

సాచేతి|| సాచ కుబ్జాచ చక్రధరేణ కృష్ణేన యాచితా ప్రార్థితా కించి చంద్రనరసం
 మహ్యం దేహీతి ప్రార్థితేత్యర్థః. సతీ.. అత ఏవ విరచితతదంగసంగా కృతకృష్ణదేహ
 సంయోగా చంద్రనదీవలేపనార్థం శ్రీకృష్ణశరీరం స్పృష్టవతీత్యర్థః. అత ఏవ సానంగా
 సమన్మథా త్రిభువనమోహనస్య కృష్ణస్య శరీరసంగే సతి కుబ్జాయా మస్మథోద్యోగో
 న చిత్ర ఇతి భావః. ప్రభూతః అధికః కాశ్మీరః కుంకుమః మృగమదః కస్తూరీ
 ఘనసారః కర్పూరః ఏతేషాం సౌరభః పరిమళః యస్య తేన యస్మిం స్తేనేతి ష్టా
 గన్ధసారేణ చంద్రద్రవేణ తస్య కృష్ణస్య అంగరాగం అనులేపనం ఉపరచితవతీ కృత.
 వతీ బభూవేతి శేషః. యథా ప్రేయసీ ప్రియస్య తద్వదితి సానంగత్వవిశేషణేన ధ్వన్యతే

గ|| భగవానపి సముదితదయారస స్పృపది కుటిలా మేనా మకుటిలాం విధాయ
 సమయాంతరే తదజ్గసజ్గ మగ్నీచకార.

భగవానితి|| భగవానపి కృష్ణశ్చ సముదితదయారసః ఉత్పన్నకృపారసస్సౌ అత ఏవ
 సపది తదైవ కుటిలాం నక్రా మేనాం కుబ్జా మకుటిలాం ఋజ్వీం విధాయ కృత్వా
 సమయాంతరే అన్యస్మిన్ కాలే తదానీ మసమయాదితి భావః. తదంగసంగం కుబ్జా
 దేహసంయోగం తత్సంభోగమితి యావత్ అంగీచకార అభ్యుజ్జగామ. 174

స్థానేహి తత్ || యత్ కుబ్జాంగసంగమః కృష్ణస్యాపీదితి తత్ తదిత్యర్థః. స్థానే హి
 యుక్తమ్.

శ్లో॥ ధృతవామనభావోఽయం కుబ్జేయ మునయో ర్యుతిః

అనురూపగుణా కేన నేయం సమభినన్ద్యతామ్.

ధృతేతి॥ అయం కృష్ణః ధృతవామనభావః ధృతః స్వీకృతః వామనభావః వామనావతారత్వం ప్రాస్వత్వమితి చ యేన సః- భవతి ఇయం స్త్రీ కుబ్జా కుబ్జాఖ్యా ప్రాప్తేతి చ భవతీతి శేషః అనురూపగుణా సదృశగుణా ఉభయో ర్హస్త్యాదితి భావః. ఇయ మునయోః కుబ్జాకృష్ణయో ర్యుతి ర్యోగః సంయోగ ఇత్యర్థః. కేన పురుషేణ న సమభినన్ద్యతామ్ న శ్లాఘ్యతామ్ సర్వైరపి శ్లాఘ్యతే ఏవేత్యర్థః. సమాలంకారః. 'సమం స్యాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయో రప్యనురూపయో' రితి లక్షణాత్.

175

శ్లో॥ అథ ధనుస్సవిధం మధుసూదన స్సమధిగమ్య రటత్స్వపి రక్షిషు

త్వరిత మూదిత సజ్య మథ వ్యథా దపిశరం సమధత్త బభంజ చ.

అథేతి॥ అథ ఏవం దుకూలభూషణాదిధారణానంతరం మధుసూదనః కృష్ణః సవిధం సమీప మర్థాత్ చాపసమీపం సమధిగమ్య గత్వా రక్షిషు పాలకేషు రటత్స్వపి శబ్దాయమానేష్వపి త్వరితం ద్రుతం ధనుః చాప మూదిత జగ్రాహ. అథ తతః సజ్యం సమార్వీకం వ్యథాత్ చకార ధనురిత్యేవ- శరమపి బాణం చ సమధత్త సందధే ధనుషీతి శేషః-బభంజ చ భగ్నం చకార ధనురిత్యేవాత్రాన్వేతి. అత్ర బహ్విదానాం క్రియాణాం యోగపద్యా త్సముచ్చయాలంకారః. 'బహూనాం యుగప ద్భివ భాజాం గుంభ స్సముచ్చయ' ఇతి లక్షణాత్. తేన చ భగవతో ధనుర్విద్యాలాఘవం వ్యజ్యతే.

176

సాంప్రత మేతత్॥ ఏత ధనుర్విదళనం సాంప్రతం యుక్త మిత్యర్థః.

అవ॥ యోగ్యతామేవ దర్శయతి అపీతి.

శ్లో॥ అపి పృథువంశసముద్ధో గురుగణనమోఽపి నకథం స్యాత్

భగ్నమహత్తరకాష్ఠో మార్గణసరంభ మసహమానోఽసౌ

అపీతి॥ పృథువంశసముద్ధః మహత్తరవేణుకృతోఽపి 'వంశో వేణౌ కులే వర్గ' ఇతి విశ్వః. గురుగణనమోఽపి గురుణా అతిశయేన గుణేన మార్వాన్య నమోఽపి సన్నతోఽపి మార్గణసరంభం బాణాడంబర మసహమానః అమర్షణః అసౌ చాపః భగ్నమహత్తరకాష్ఠః భగ్నం తృటితం మహత్తరం పృథుకాష్ఠం దారు యస్య సః భగ్నవేణు రిత్యర్థః. మార్వీమాత్రశేష ఇతి భావః. కథం స్యాత్ కథం న భవేత్ అపితు భవేదేవేత్యర్థః. అత్ర మహానపి చాపో భగ్న స్యాదితి వాక్యార్థస్య మార్గణ సరంభాసహనరూపపదార్థహేతుత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్య పృథువంశసముద్ధోఽపి మహాకులీనోఽపి గురుగణనమోఽపి శ్రేష్ఠగుణై ర్నమోఽపి సుగుణవత్త్వేన వినీతోఽపీత్యర్థః. మార్గణసరంభం యాచకాడంబర మసహమానోఽసౌ పుమాన్ భగ్నమహత్తరకాష్ఠః సప్తలిశయోత్కర్షః 'మార్గణే యాచకార్థి

నావితి కాష్ఠోత్కరే స్థితౌ దిశీతి 'చామరః. కథం నస్యాత్ మహాకులీనోఽపి గుణవా
నపి విభీతోఽపి దాతృత్వాభావే లుబ్ధ ఇత్యపహాస్య స్వాదిత్యర్థః. 177

గ|| అనంతర మశనిపాతప్రాక్కాలికజీమూతగర్జితప్రాగ్భరప్రతిభటోద్భటధను
ర్భంగఘోషనిబిడి శే జగదండకరండపిచండే గృహ్యతా మయం నిగృ
హ్యతా మయమితి త్వరిత మాప తతః కార్ముకపరిపాలకా శరాసన
శకలేన శకలితా నాథాయ తన్నిశమనవివశాశయం భోజరాజమపి
తృణాయ మన్యమానౌ సమాసాదితానందౌ వసుదేవనందనౌ పుటభేదన
సంపదం సంపూర్ణతయా నిర్వర్ణ్య పున స్వావాస మావసతామ్.

అనన్తరమితి|| అనన్తరం ధనుర్భంగానన్తరమ్ జగదండకరండపిచండే జగన్మయోఽండః
జగదండః బ్రహ్మాండ ఇత్యర్థః. సవన కరండో భాండం తస్య పిచండః ఉదరం
తస్మిన్ 'పిచండకుక్షే జతరే' త్యమరః. అశనిపాతప్రాక్కాలికస్య వజ్రపాతా త్సూర్య
సమయభవస్య జీమూతగర్జితప్రాగ్భరస్య మేఘునినదాతిశయస్య ప్రతిభటేన ప్రతి
మల్లేన తత్తుల్యేనేత్యర్థః. ఉద్భటధనుర్భంగఘోషేణ అతిశయచాపవిదళనధ్వనినా నిబి
డితే వ్యాప్తే సతి అయం చాపభంజకః కృష్ణః గృహ్యతాం స్వీక్రియతాం అయం
కృష్ణః నిగృహ్యతాం బధ్యతామ్ ఇత్యేవం వదత ఇతి శేషః. త్వరితం దుగ్రత మాప.
తతః అభిముఖ మాగచ్ఛతః కార్ముకపరిపాలకా చాపరక్షిణః శరాసనశకలేన
చాపఖండేన శకలితా విదారితా నాథాయ కృత్వా తన్నిశమనాత్ తస్యాః చాప
తత్పాలకభంగవార్తాయాః నిశమనం శ్రవణం తస్మాద్ధేతోః తేన హేతునేతి వా
వివశాశయం పరవశహృదయం భోజరాజమపి కంసమపి తృణాయ మన్యమానౌ
తృణం మన్యమానౌ 'మన్యకర్మణ్యనాదరే' ఇతి చతుర్థీ. సమాసాదితానందౌ ప్రాప్త
మౌదౌ వసుదేవనందనౌ రామకృష్ణౌ పుటభేదనసంపదం పత్తనసంపత్తిం సంపూర్ణ
తయాసాకల్యేన నిర్వర్ణ్య దృష్ట్వా పునః భూయః స్వావాసం స్వనివాసం మధురానగర
ప్రాన్తమిత్యర్థః ఆవసతామ్ అధిష్ఠితవంతౌ బభూవతుః. 178

గ|| కంసోఽపి తదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం యావత్తమిన్) మనుజ్ఞిత జాగరః
ప్రభాతే మల్లాహవమహోత్సవ మకల్పయత్.

కంసోఽపీతి|| కంసశ్చ కర్ణపరుషం శృతికటు తత్కృష్ణచరిత్ర మాకర్ణ్య చార
సకాశాత్ శ్రుత్వా యావత్తమిన్) రాత్రిపరిసమాప్తిపర్యంతం అనుజ్ఞితజాగరః
అత్యన్తజాగరః చింతయా ఆలబ్ధనిద్ర ఇత్యర్థః సన్ ప్రభాతే ప్రాతః మల్లాహవ
మహోత్సవం మల్లయుద్ధరూపం మహోత్సవ మకల్పయత్ కల్పయామాన. 179

శ్లో|| తత స్సపది దుందుభిధ్వని రభూ దభూతోపమ
స్త మంబుధరడంబరం కతిచి దూచు రన్యే పునః
ప్రచండగరుడధ్వజక్షపితధన్వఘోష స్ఫుట
స్మహండజరక్షరత్ప్రచురబాహ్యానీరారవమ్.

తతః ఇతి॥ తతః మల్లాహవకల్పనానన్తరం సపది తతః తామేవ అభూతోపమః అనుపమః
దుందుభిధ్వనిః రణభేరిస్వనః అభూత్ జజ్జే-రణప్రారంభే ప్రతిపక్షోహ్వనాయ రణ
భేరిం కుర్వంతీతి ప్రసిద్ధిః. తం భేరిరవం కతించి త్కేచిజ్జనాః అంబుధరడంబరం మేఘు
గర్జిత మూచుః అబ్రువన్. అన్యే పునః అన్యేతు ప్రచండఉద్భటోఽయం గరుడధ్వజః
కృష్ణః తేన క్షపితస్య భంజితస్య ధన్వనః చాపస్య ఘోషేణ ధ్వనినా హేతునా
స్ఫుటతః విదీర్ణాత్ మహాండజఠరాత్ బ్రహ్మాండోదరాత్ స్ఫుటతో మహాండస్య
జఠరాదితి వా క్షరత స్ప్రివతః ప్రచురస్య అతిశయస్య బాహ్యస్య బ్రహ్మాండా ద్భూహి
రావరణభూతస్య నీరస్య జలస్య ఆరవః ధ్వనిః తమితి సమాసః. తమూచురితి- పూర్వ
పదాభ్యా మన్వయః. శ్రీకృష్ణవిధ్వస్తధనుర్ఘోషేణ బ్రహ్మాండే విదళితే సతి తదా
వరుణో దకమధః పత త్సత్ ఏవం శబ్దాయతే ఇతి తేషా మాశయః. ఉల్లేఖాలం
కారః. 'బహుభి ర్బహుధోల్లేఖా దేకస్యోల్లేఖ ఇష్యతే' ఇతి లక్షణాత్ 180

శ్లో॥ ఆహూతావివ సన్నేహం దుందుభిధ్వనినాఽమునా

తా వగాతాం సకుతుకౌ చేలు ర్నాగరికా అపి.

ఆహూతావితి॥ అమునా దుందుభిధ్వనినా భేరిరవేణ సన్నేహం యథా తథా సప్రేమ
యథా తథా ఆహూతా వా కారితా వివేత్యుత్పేక్షా. తౌ రామకృష్ణౌ సకుతుకౌ
సోల్లాసా సంతౌ యుద్ధలాభాదితి భావః. అగాతామ్ యయుతుః రణరంగ ముద్దిశ్యేతి
శేషః. నాగరికా అపి పురజనా శ్చ చేలుః ప్రతస్థిరే తద్రణమహోత్సవదర్శనార్థమితి
భావః- 181

గ॥ గత్వా చ నగరం రంగద్వారి వినివేశిత మంబష్టాధిష్ఠితం కువలయవీడ
నామానం మదావళ మవలోక్య పంథాన మలభమాన స్తమాధోరణమేవ
మవోచత్-

గత్వేతి॥ నగరం మధురాం గత్వా ప్రవిశ్య చ రంగద్వారి రణరంగద్వారే నివేశితం
స్థాపితం అంబష్టాధిష్ఠితం వేశ్యాయాం విప్రీ దుదితోఽంబష్ట ఇత్యుచ్యతే. యథా
అమరః 'అంబష్టో వేశ్యా ద్విజన్మనో' రితి అంబష్టేనాధిష్ఠిత మారూఢం కువలయా
వీడ ఇతి నామ నామధేయం యస్య తం మదావళం మదగజ మవలోక్య దృష్ట్వా
పంథానం మార్గ మలభమానః అనధిగచ్ఛత్ తం అధోరణం గజయన్తార మంభష్ట
మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచత్ జగాద కృష్ణ ఇతి కర్తుశ్శేషః. 182

శ్లో॥ నాంగీకరోషి మమ చే ద్గతి మజ్జతాయా

హాని ర్న మే శమనమందిరభాగభాక్స్యః

స్యా ద్వారణే కిము తథా తవ శక్తి రేష

స్వాత్మావబోధవిధురస్య వృథాభ్రమస్తే.

నేతి॥ అజ్ఞతాయాః మూఢత్వా ద్దేతోః అస్మద్భావబల మజ్ఞాత్వేత్తర్థః. మమ
గతిం గమనం నాంగీకరోషి ప్రతిబద్ధాసి చేత్ మే హానిః క్షతిః న నాస్తి తమిత్యా

క్షేపః. శమనమందిరభాగభాగ్ యమనికేతనప్రదేశం గతః స్వాః భవేః మరిష్య
 సీత్యర్థః. తదా హననసమయే తవ వారణే గజే శక్తి స్సామర్థ్యం స్వాత్మిము గజో
 నివారయే త్కిమిత్యర్థః. స్వాత్మావబోధవిధురస్య స్వాత్మన స్వస్య అవబోధో
 జ్ఞానం అహ మేతావద్బల ఇతి స్వశక్తిజ్ఞాన మిత్యర్థః- తేన విధురస్య రహితస్య
 స్వబలపరబలానభిజ్ఞ స్తేత్యర్థః- తే తవ ఏష భ్రమః కృష్ణం నివార్య గజో మాం
 త్రాయేతే త్యసా భాన్తిః వృథా వ్యర్థః. స.గజ స్త్వ మకించిత్కర ఇతిభావః.
 వ్యంగ్యార్థస్య అజ్ఞతాయాః అవిద్యావృతత్వాత్ మమ పరమాత్మనః గతిం జ్ఞానం
 నాంగీకరోషి నస్వీకరోషి యది మాం న ధ్యాయసి చేదిత్యర్థః. మాం న జానాసి
 చేదితి వా- యోగమార్గే జ్ఞానమార్గే వా తవాభినివేశో నస్యాచ్ఛేత్ ఇతి భావః. మే
 హాని ర్న. యథా స్వగృహస్థస్య నిధే రజ్జునే గృహీణ ఏవ దారిద్ర్యరూపహాని ర్నతు
 నిధేః తద్వదితి భావః- తవ తు హాని ర స్తీత్యాహ- శమనమందిరభాగభాగ్ కాన్య ఇతి.
 యమయాతనా మనుభవిష్యసీత్యర్థః. తదా యాతనాసమయే వారణే నివారణే తవ
 శక్తి స్సాన్య త్కిము మాం నయాతయతేతి యమభటాన్నివారయతుం త్వం
 శక్నుయాః కిమిత్యర్థః. స్మాత్వావబోధవిధురస్య స్వస్వరూపజ్ఞానశూన్యస్య తే
 తవాయం భ్రమః దేహదారాది స్వాత్మత్వాత్మీయత్వరూపభ్రాన్తిః వృథా అనర్థా
 వహ ఇత్యర్థః.

183

గ|| ఏవ మరుంతుదభాషణరోషణాధోరణప్రేరణపరికుపితమనసి సంముఖ మభి
 పతతి కీనాశపాశనికాశేన శుండాదండేన ధృతవతి కుంజరే సచమత్కార
 మునోమోచ్య చరణతలే నిలీయ తత్రాపి కరం ప్రసారితవతి సలీలం
 లాంగూల మవలంబ్య జంఘాసమీరసమీరితలఘుతూలలీలయా శౌరి
 రేనం మారం ప్రేరితవాన్.

ఏవమితి|| ఏవం పూర్వోక్తా దరుంతుదభాషణాత్ మర్మచ్ఛేదక శ్రికృష్ణవచనా ద్ధేతోః
 రోషణస్య కుపితస్య అధోరణస్య గజయన్తుః ప్రేరణేన చోదనేన హేతునా అంకుశ
 నిఖాతనేనేతి భావః. పరికుపిత మతిరోషణం మనో హృదయం యస్య తస్మిన్ కుంజరే
 కువలయాపీడే సంముఖ మభిముఖ మభిపతతి ఆగచ్ఛతి సతి కీనాశపాశనికాశేన యమ
 పాశసదృశేన శుండాదండేన శుండాకరో దండ ఇవ శుండాదండ ఇత్యుపమిత
 సమాసః- తేన ధృతవతి శ్రీకృష్ణం గృహీతవతి చ సతి- అత్రాపతతిధృతవతీత్యనయో
 శ్శత్రున్తయో ర్నిరేదేన ఆపతనధారణయో రుభయో ర్వర్తమానసమకాలికత్వం
 బోధ్యతే- తచ్చ విరుద్ధమ్ ఆపతానానన్తరకాలికత్వా ధారణస్య తస్మాత్ ఆపత్యధృత
 వతీతి వక్తవ్యే సతి అయం విరుద్ధనిరేదేశః గజస్య లాఘవాతిశయం ద్యోతయతి- సము
 చ్చయాలంకారః. లక్షణన్తాత్మ. సచమత్కారం సనైదగ్ధ్య మునోమోచ్య గజశుండా
 దండ దాత్మానాం మోచయిత్వేత్యర్థః. చరణతలే గజపాదాన్తరాళే నిలీయ లీనో
 భూత్వా తత్రాపి పాదాన్తరేపి కరం శుండాం ప్రసారితవతి వ్యాపారయతి సతి

కుంజరే ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః. శ్రీకృష్ణగ్రహణార్థమితి భావః. సలీలం సవిలాసం
యథాతథా లాంగూలం పుచ్ఛమవలంబ్య ధృత్వా అర్థా త్కుంజరస్యేత్యేవ జంఝా
సమీరేణ జంఝావాయునా సమీరితస్య నున్నస్య లఘున స్థూలస్య పిచో ర్క్లీలయా
విలాసేన జంఝాసమీర స్థూలమివేత్యర్థః-నిదర్శనాలంకారః. శౌరిః కృష్ణః ఏనం గజమ్
దూతం ప్రేరితవాన్ చిక్షేప- 184

గ|| పున రేన మతిరోషా దభిపతంతి మభితః పరిభ్రమన్తరాంతర మేవ
నిహత్య స్వయమతాడితో నితాంతపరిశ్రాంత మాధాయ కరే గృహీత్వా
భూమా వపాతయత్.

పునరితి|| పున ర్భూయః అతిరోషా దత్యన్తకోపాత్ అభిపతన్త మభిముఖ మాగచ్ఛన్త
మేనం గజం అభిత స్సర్వతః పరిభ్రమన్ ఉచ్చైర్భ్రమన్ సన్ శౌరిరితి పూర్వగద్యా
దత్రాన్వయః. స్వయ మతాడిత ఏవ గజేన అనభిహత ఏవ అన్తరాన్తరే మధ్యేమధ్యే
నిహత్య హత్వా నితాంతపరిశ్రాన్త మతివివశ మాధాయ కృత్వా కరే శుండాయాం
గృహీత్వా ధృత్వా భూమా భువి అపాతయత్ పాతయామాస- 185

గ|| ఉత్పాటితేన తదీయదం తేనైవ సమూలఘాత మవధీచ్ఛ.
ఉత్పాటితేనేతి|| ఉత్పాటితేన ఉన్మూలితేన తదీయదన్తేనైవ గజదన్తేనైవ సమూలఘాత
మవధీత్ నిర్మూలం ధ్వంసయామాస మారయామాసేత్యర్థః. 'సమూలాకృతజీవేషు
హనకృత్ గ్రహ' ఇతి ణముల్ - 'కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ' ఇతి హన్తే రను
ప్రయోగః. తస్య 'హనోవధలిజి' 'లుజిచ' ఇతి వధాదేశశ్చ. అత్ర య ఏవ దన్తో
గజస్య శోభాహేతు రభూ త్పురా స ఏవాధునా మరణహేతు రభవదితి విషమా
లంకారః ప్రతీయతే- 186

శ్లో|| హరి రంతం కిశోరోఽపి కరిణం కిమిహాద్భుతమ్.

త్రాతో మతంగజోఽనేన చిత్రం పున రిదం పరమ్.

హరిరితి|| కిశోరోఽపి శిశురపి అయం హరిః కృష్ణః సింహశ్చ 'యమానిలేంద్రచంద్రార్చ
విష్ణుసింహంశు వాజిషు శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిషు', ఇత్యభిధానాత్ కరిణం
గజం హన్తు సంహరతు- ఇహ అస్మిన్ విషయే అద్భుత మాశ్చర్యం కిమస్తి నకిమపి
కృష్ణస్య పరమేశ్వరత్వా త్కువలయాపీడాభిధగజమాత్రహననం నాద్భుత మిత్యేకో
భావః. ఆబాల్యాత్సింహానాం గజహననం చ నాద్భుత మిత్యన్యోభావః. అథ అద్భుత
మేవ దర్శయతి త్రాత ఇతి-అనేన హరిణా కృష్ణేన సింహేన చ మతంగజః గజేంద్రః
మదగజశ్చ త్రాతః రక్షితః ఇతీదం పునః ఇదన్తు పర మధికం చిత్ర మద్భుతం భవ
తీతి శేషః-సింహస్య మదగజత్రాణం విరుద్ధమితి భావః-విరోధాభాసాలంకారః- 187

శ్లో|| ఆదాయ దంతినో దంతం కీర్తిం మూర్తా మివాత్మనః

రంగం హరి రగా దాశు బలోఽపి బలినాం వరః.

అదాయేతి|| హరిః కృష్ణః ఆత్మనః స్వసంబంధినీం మూర్తాం మూర్తీభూతాం సరూపా

మిత్యర్థః. కీర్తిం యశ ఇవేత్సుత్తేక్షా స్థితం దన్తిన్ గజస్య దన్తం రదన మాదాయ
గృహీత్వా ఆశు ద్రితం రంగం ఆహవప్రదేశ మగాత్ యయా తథా బలినాం
బలవతాం వరః అగ్రేసరః బలోఽపి బలభద్రశ్చ ఆశు రంగ మగాదితి పదత్రయ
యస్యాత్తాప్యన్వయః-

తతః॥ రంగప్రవేశానంతర మిత్యర్థః.

అవ! అథ ద్వాభ్యాం రామకృష్ణౌ వర్ణయతి కామిన్య ఇత్యాదిభ్యామ్-

శ్లో॥ కామిన్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమర్షురీసర్వస్వసారాస్పదం
సంసారాహితశోకశీర్ణహృదయాః కారుణ్యవారాన్నిధిమ్
మల్లాః కల్పవిరామకాలవిలసత్కలాగ్నిరుద్రాకృతిమ్
ముగ్ధం దుగ్ధగళం శిశుం చ పితరౌ గోపా స్సఖాయం స్వకమ్.

శ్లో॥ తత్త్వం దుర్గమమాగమాగమశిఖాశాఖాప్రవాళం బుధాః
కంసః కాల మకాలజం స్వకమలాలీలాపలాయావహమ్
సారం కించన పూర్ణపాత్ర మపరే గోపై స్సమర్ప్యం విభో
శ్చౌరిం రంగగతం తదా బుబుధిరే రామం చ కామోపమమ్.

కామిన్యఇతి॥ తదా తదానీం రంగగతం రంగప్రతిష్ఠం కామోపమం మన్మథతుల్యం
శ్చౌరిం కృష్ణం రామం బలరామం చ కామిన్యః తరుణ్యః కుసుమాస్త్రవిభ్రమ
ర్షురీసర్వస్వసారాస్పదం కుసుమాస్త్రస్య మన్మథస్య యా విభ్రమర్షురీ విలాస
ప్రవాహః సైవ సర్వస్వం సమస్తధనం తస్యా సర్వస్వమితి వా- తస్య మన్మథధన
భూతసర్వవిభ్రమర్షుర్యా ఇత్యర్థః. య స్సారః స్థిరాంశః తస్య ఆస్పదం స్థానం మన్మథ
విభ్రమసమూహానిధిమితి యావత్-బుబుధిరే మేనిరే. సర్వాపి మన్మథవిభ్రమర్షురీ
అత్రైవ విశ్రాంతేతి ఉత్తేషితవత్వః మన్మథవత్తాసాం చిత్తక్షోభకత్వా దనయో
రితి భావః. ఏతేన శృంగారరసనిధిత్వ మనయో ర్వ్యజ్యతే. తథా సంసారాహితశోక
శీర్ణహృదయాః సంసారాహితశోకేన సాంసారికదుఃఖేన శీర్ణమ్ విదీర్ణం హృదయం
మనో యేషా నే నిస్సారసంసారనిర్విణ్ణ ఇత్యర్థః. ఇదమాది సప్తవాక్యేషు శ్చౌరిం
రామం చ బుబుధిరే ఇతి పదత్రయస్యాన్వయో- వేద్యః - కారుణ్యవారాన్నిధిం
దయాసముద్రం 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. కరుణాసముద్రోఽయం కరు
ణయాస్మాకం సంసారశోకసాగరా దుత్తారయ్యతీతి తే మేనిరే ఇతి భావః.
ఏతేన కరుణారసనిధిత్వం వ్యజ్యతే - తథా మల్లాః చాణూరాదయోభటాః
కల్పవిరామకాలవిలసత్కలాగ్నిరుద్రాకృతిం కల్పవిరామకాలే ప్రళయకాలే విలసన్
విజృంభమాణాః యః కాలాగ్నిరుద్రః ప్రళయాగ్నితుల్యో రుద్రః తస్యేవ ఆకృతి
రాకారో యస్య తం-యద్వా విలసన్ యః కాలాగ్నిః తద్వద్రుద్రా భయంకరా
ఆకృతి ర్యస్య తం న కేవల మస్మాకం కిన్తు సర్వస్యాపి జగతో నాశహేతుః కాలాగ్ని
రుద్రవాయమితి తే మేనిరే ఇతిభావః. ఏతేన రాద్రాదిపంచరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే.

తథా పితౄణాం దేవకీవసుదేవౌ ముగ్ధం సుందరం దుగ్ధగళం క్షీరకంతం శిశుం బాలం
 స్తనంధయ మిత్యర్థః. ఏతద్దర్శనేన దేవక్యా స్తన్యక్షరణాత్ వసుదేవస్య హృదయ
 ప్రవణాచ్చ ఏతో స్తన్యం పాయయితుం అంకమారోపితుం చ తౌ వాంఛంతస్మ ఇతి
 భావః. ఏతేన వత్సలరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే. గోపాః గోపాలకాః స్వకం స్వీయం
 సఖాయం సుహృదం సఖేవ తేషా మాహ్లాదక శృకాశే ఇతిభావః. ఏతేన హాస్యరస
 నిధిత్వం వ్యజ్యతే. పరమేశ్వరస్య గోపైస్సహ క్రీడన మపహాస్యం హి. తథా బుధాః
 విద్వాంసః ఆగమాగమశిఖాశాస్త్రాపవాళం ఆగమాః వేదాపవ అగమాస్తరవః తేషాం
 శిఖాశాఖాసు అగ్రశాఖాసు ఉపనిషత్స్విత్యర్థః. ప్రవాళం పల్లవం ఉపనిష దేకగోచర
 మిత్యర్థః. అత ఏవ దుర్లభం దుర్విజ్ఞేయం తత్త్వం వస్తు బ్రహ్మాతి యావత్ సాక్షా
 త్పరబ్రహ్మైవావయం లీలయా మానుష వేషభృత్ప్రతీయతే ఇతి తద్యాథార్థ్యం బుధా
 జ్ఞాతవంతఇతి భావః. అనేన శాస్త్రరసనిధిత్వం వ్యజ్యతే-తథా కంసః స్వకమలాలీలా
 పలాయావహం స్వస్య కమలా సంపత్ తస్యా లీలాపలాయః విలాసపలాయనం తస్య
 ఆవహం సంపాదకం అకాలజం అకాలికం కాలం మృత్యు మపమృత్యు మిత్యర్థః.
 బుబుధేఇతి వచనపరిణామేన యోజ్యమ్. అస్మత్సంపద్వినాశకః అస్మద్వినాశక శ్చాయ
 మితి కంస ఏనం దృష్ట్వా బిభేషిస్మేతిభావః. అతఏవానేన భయానకరసనిధిత్వం
 వ్యజ్యతే. అపరే సామాన్యజనాః విభోః కంసస్య గోపై ర్నందాదిభి స్సమర్ప్యం
 అర్పితుం యోగ్యం సారం శ్రేష్ఠం కించన కించి దనిర్వాచ్యం పూర్ణపాత్రం అతి
 శ్లాఘ్య ముపాయనమ్ బుబుధిరే ఇత్యన్వయః-అపూర్వమద్భుతం వస్తు హి రాజ్ఞే
 సమర్ప్యతే-తతః నందాదయో గోపాః పూర్ణపాత్రత్వేన ఏతదర్భకయుగళం రాజ్ఞే
 కంసాయ అర్పయతి కిమితి మేనిరే ఇతిభావః. అతఏవానేన అద్భుతరసనిధిత్వం
 వ్యజ్యతే. ఉల్లేఖాలంకారః-లక్షణాన్తాక్యమ్.

189-190

శ్లో॥ సప్రేమసల్లపితు మన్వయితుం నిరోద్ధు
 మాలింగితుం రమయితుం పరిచుంబితుం చ
 కా వా తదా యువతయో న త మాయతంత
 పాపా త్రపా వ్యధిత కిం తు తదంతరాయమ్.

సప్రేమేతి॥ తదా కావా యువతయః కా స్తరుణ్యః తం కృష్ణం సప్రేమ సన్నేహం
 సల్లపితుం భాషితుం శ్రీకృష్ణేన సహ సప్రేమసల్లాపం కర్తు మిత్యర్థః. అన్వయితు
 మనుగన్తుం నిరోద్ధుం యుద్ధాన్నివారయితుం సుకుమారశరీరక్షతిభయాదితిభావః.
 ఆలింగితు మాశ్లేషంకర్తుం రమయితుం క్రీడయితుం పరిచుంబితుం పరితః ముఖ
 కపోలాదిషు సర్వత్ర చుంబితుం చ నాయత స్తయత్నం న కృతవత్యః-సర్వాఅప్యయత
 నైవేత్యర్థః. నను తర్హి కుత స్తథా తదాన చక్రు రత ఆహ-కిన్తు పాపా చుష్టా త్రపా
 లజ్జా తదన్తరాయం తత్కృతివిఘ్నం వ్యధిత చకార. లజ్జయా సల్లాపాదికం నకృత
 వత్య ఇతిభావః. కామిన్యః కుసుమాశ్రువిభమరురీసర్వస్వసారాస్పదమితి సంక్షే

పత ఉక్తవనరోఽత్ర ఉత్సాహ త్కవినా విస్తృత ముక్త ఇతి నాత్ర పునరుక్తిదోష
లేశావకాశః. అత్ర అయత స్తేత్యనేన మనసా సలలాప అనుజగామ రురోధే త్యాది
ప్రతీతే సిద్ధత్వా త్పముచ్చయాలంకారో వ్యజ్యతే. 191

గ|| కంసస్య తు సంభూతపి త్తవికృతే ర్మధురరస ఇవ మధుసూదనః కటు
రజాయత.

కంసస్యేతి|| సంభూతపి త్తవికృతేః ఉత్పన్నపి త్తరోగవికారస్య పురుషస్య మధురరస
ఇవ మధురాఖ్యరసవిశేషవత్ కంసస్య తు మధుసూదనః కృష్ణః కటుః అసహ్యః
అజాయత అభవత్. పి త్తదోషగ్రస్తజిహ్వస్య మధురోఽపి రసః కటుర్భవతీతి ప్రసిద్ధమ్
ఉపమాలంకారః. 192

శ్లో|| తాదృజ్మహాః కిమపి శాంతిరన్తైకసార

మానందసాంద్రమపి సంస్మరతాం జనానామ్

చేతో ద్రవత్యభిముఖం పరిపశ్యతోఽస్య

హ హంత దుస్సహతరం కథమేత దాసీత్.

తాదృగితి|| శాంతిరన్తైకసారం శమరప్రధానం ఆనందసాంద్రం ప్రమోద
మయం కిమపి నిర్వాచ్యం తాదృ గతిప్రసిద్ధం పూర్వోక్తవిధిమితి నా
మహాః తేజః అర్థాత్కృష్ణం సంస్మరతామపి ధ్యాయతా మపి జనానాం చేతః చిత్తం
ద్రవతి ఆర్ద్రం భవతి పరమానందసముద్రమగ్నం భవతీత్యర్థః. ఏత స్మహాః అభిముఖం
అగ్రే పరిపశ్యతోఽపి సాకల్యేన విరీక్షమాణస్యాపి అస్య కంసస్య దుస్సహతరం
అత్యసహ్యం కథం కథంవా ఆసీ దభవత్. హ హ స్తేతి ఖేదాతిశయే - స్మరతామపి
యచ్చిత్తద్రవజనకం తత్పశ్యతా మత్యానందకరమేవ భవితవ్యమితి స్థితే ప్రత్యుత
అత్యసహ్య మిద మాసీదితి తత్ర హేతు ర్నజ్ఞాయతే. అహో కంసస్య మాధ్యమితి
భావః. 193

గ|| అథ నందసునందాదీ నాభీరాన్ సమర్పితోపహారా నపరానపి రాజ
పురుషా నతిలంబితావలోకనకుతూహలా నేకత్ర మంచాంచలే సముప
వేశ్య స్వయమపి భావినీ మూర్ధ్వగతి మాసూచయన్నివ కంచి దుచ్చ
తరం మంచ మధిశయానః కంస స్సమవతస్థే.

అథేతి|| అథ తతః కంసః సమర్పితోపహారాన్ దత్తబలీన్ నందసునందాదీన్ నందః
సునందో నందానజః తౌ ఆదీ యేషా స్తే నందసునందాదయః తాన్ ఆభీరాన్ గోపాన్
అతిలంబితావలోకనకుతూహలాన్ ధృతదర్శనకుతుకాన్ శ్రీకృష్ణమల్లసంగరదర్శన
కుతూహలాదాగతా నిత్యర్థః. అపరా నన్యాన్ రాజపురుషా నపి రాజః పురుషాః
రాజపురుషాః తాన్ రాజసంబంధినోఽమాత్యాదీన్ జనా నిత్యర్థః. ఏతాంశ్చ ఏకత్ర
ఏకస్మిన్ మంచాంచలే మంచప్రదేశే సముపవేశ్య స్థాపయిత్వా స్వయమపి స్వయంచ
భావినీం భవిష్య నీం ఊర్ధ్వగతిం ఊర్ధ్వలోకగమనంన హి భగవతా హతస్య అథో

లోకప్రాప్తి రితి భావః. ఆనూచయన్నిన వ్యంజయన్ని వేత్సుత్రేయో. కంచి దుచ్చ
తరం అత్యున్నతం మంచ మాసన మధిశయానస్సౌ అధిష్ఠితస్సౌ. 'అధిశ్ఠా స్థానా'
మిత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. సమవతస్థే తస్థా మంచ నిషసాదేత్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యస్త'
ఇత్యాత్మ నేపదమ్. యష్మాసుసకృష్ణ్యథస్థేషు సత్సు యథాద్య మమ ఊర్ధ్వమంచగతి
స్తథైవ ఊర్ధ్వలోకగతి రపి భవిష్యతీతి సూచయన్నివ ఉచ్చమంచ మధిష్ఠావిత్సు
త్రేయోతిశయః-

194

అవ॥ అథ కవి స్మృతీయవిలాససమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి.

శ్లో॥ యస్మి న్మంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభః ప్రియంభావుకాః
తన్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయోఽప్యసౌ
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసోఽవిలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ పూర్వార్థో వ్యాఖ్యాత ఏవ-తస్య నవకాళిదాసవిదుష శ్చంపూనామని
కావ్యే ధీమతాం కృతసముల్లాస స్మృతీయోఽసౌ విలాసోఽగమ దిత్యన్వయః-

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే

తృతీయో విలాసః

శ్రీ హయగ్రీవా ర్పణస్తు

ఓమ్

శ్రీసాయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూభాగవతే

చతుర్థో విలాసః

అథ చంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే చతుర్థోవిలాసః ప్రారభ్యతే -
అవ॥ తృతీయేవిలాసే మల్లాహవమహోత్సవదర్శనార్థం ససభ్యః కంసః మంచమధిశయాన స్సమవతస్థే ఇత్యుక్తమ్-తమేవ మహోత్సవం చతుర్థవిలాసప్రారంభే వర్ణయితుముపక్రమతే-

శ్లో॥ చాణూరో హరి మథ సాదరో నియుద్ధే
సంముహ్య నిద మవద ద్బలావలేపాత్
సవ్యక్తం సహజబలాశ్రితేఽపి తస్మి
స్మన్వానో బలవిరహం కథం న మూఢః.

చాణూరఇతి॥ అథ తతః నియుద్ధే బాహుయుద్ధే సాదరః సప్రీతి శ్చాణూరః బలావలేపాత్ బలగర్వాత్ సంముహ్య మోహం ప్రాపునన్ మూఢో భూత్వేత్యర్థః. హరిం కృష్ణం ప్రతి ఇదం నత్యుమాణ మవదత్ జగాద. మూఢత్వమేవ వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి. వ్యక్తం ప్రకటితం యథాతథా సహజబలాశ్రితేఽపి సహజో భ్రాతా యో బలః రామః తేనాశ్రితే యుక్తే స్వాభావికబలయుక్తే ఇతి చ - ఏవంవిధేఽపి తస్మిన్ శ్రీకృష్ణే బలవిరహం రామవియోగం దుర్బలత్వం చ మన్వానః మన్యమానః సః చాణూరః మూఢః అజ్ఞః కథం న నభవతి కిన్తు మూఢవేత్త్యర్థః. స్వపరబలానభిజ్ఞతయా స్వాపేక్షయా శ్రీకృష్ణం దుర్బలం యతో మన్యతే తదయం మూఢవేత్త్యేకోభావః. యుద్ధాత్పాక్ స్వపరబలతారతమ్యజ్ఞానోదయస్యాసంభావితత్వేన శ్రీకృష్ణే చాణూరస్య స్వాపేక్షయా దురబలత్వమసీమా అస్తునామ - నైతావతా చాణూరో మూఢ ఇత్యధ్యవసీయతే. కిన్తు సహజభలభద్రయక్తం కృష్ణం బలభద్రరహితం మనుతే ఇతియత్ తస్మాదయం ధ్రువం మూఢ ఇత్యన్యో భావః. అతఏవ వాచ్యార్థా ద్వ్యంగార్థ స్యాతిశయత్వేన ధ్వని రసా-నచైవ మయమేవ వాచ్యార్థఇతి వాచ్యమ్-చాణూరస్య శ్రీకృష్ణే బలభద్రవియోగజ్ఞానానుదయాత్.

శ్లో॥ బలినావితి విశ్రుతౌ యువాం కుతుకా న్నూన మిహానయ త్రభుః
పరిదర్శ్య నియుద్ధకౌశలం యమ మేతస్య హి చిత్తరంజనమ్.

బలినాఽతి॥ ప్రభుః రాజా కంసః బలినావితి బలం శరీరపాటవ మనయో రస్తీతి
బలినా-మత్స్వరే అత ఇనిః - ప్రశ స్తబలావిత్సర్థః. అతిశయబలావితి వా-‘భూమనిన్దా
ప్రశంసాసు నిత్యయోగేతి శాయనే సంసర్గే-స్తి వివక్షాయాం భవన్తిమతు బాదయ’
ఇతి వచనాత్. ఇత్యేవం విశ్రుతౌ విఖ్యాతౌ యువాం కర్మ-కుతుకా త్కు-తూ
హలాత్ ఇహ అత్ర రంగే ఆనయత్ ఆనయామాస అక్రూరేణ్ణతిశేషః. నూనం
ధ్రువమ్. నియుద్ధకౌశలం బాహుయుద్ధనైపుణ్యం పరిదర్శ్య దర్శయిత్వా ఏతస్య ప్రభోః
చిత్తరంజనం హృదయోల్లాసనం క్షమం యుక్తం యువయో రితి శేషః. ప్రభు
సమీపే యథా నహదయ స్వస్యవిద్యాకౌశలం ప్రదర్శ్య ప్రభుచిత్తం రంజయన్తి
తద్వద్యువామసి బాహుయుద్ధకౌశలం దర్శయిత్వా ఏతచ్ఛిత్తం రంజయతేతి భావః-

౧॥ ఏవ మభిదధాన మేన మనాత్మవేదినం మధుసూదన స్సకపటం ప్రత్య
వాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదధానం బ్రువంతం తత్ర హేతు మాహ- అనాత్మవే
దినమితి ఆత్మజ్ఞానశూన్యం స్వబలానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. బకోదిరాక్షసనిహన్తుః కృష్ణస్య బల
మేతావత్ మమ తు బల మేతావ దితి యద్యయం స్వబలస్య పరబలస్య చ
ఇయంతాం వేద తర్వేవం న వదే దితి భావః. అత ఏన పరికరాలంకారః. భగవద్వా
ధాత్మాజ్ఞానిన మితి చ ప్రతీయతే. ఏనం చాణూరం సకపటం సవ్యాజం యథా
తథా మధుసూదనః కృష్ణః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ-

3

అవ॥ ప్రత్యుత్తరమేవ ప్రతిపాదయతి-

శ్లో॥ మహీపతే రస్య మయోపకంఠం ప్రకాశ్యతే ప్రాణ ఇదం హి తం నః

తథాపి బాలాననురూపకృత్యే ప్రవర్తనా తే న శుభా విభాతి.

మహీపతే రితి॥ అస్య మహీపతేః కంసస్య ఉపకంఠం సమీపే మయా ప్రాణః పరా
క్రమః ‘శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ’ ఇత్యమరః. ప్రకాశ్యతే ప్రకటిక్రియతే ఇద మస్మ
త్పరాక్రమప్రకాశనం నః అస్మాకం హితం యుక్తమ్-ప్రభుసన్నిధౌ స్వశక్తిప్రకాశనం
భృత్యస్య యుక్త మితి భావః. ఏవం చాణూరోక్త మర్థ మేనానువాద్య అథ స్వవి
నయ మావిష్కరోతి తథావీతి తథాపి ప్రభుసన్నిధౌ అస్మత్ప్రాణప్రకాశనస్య యుక్త
త్వే-సి తే త్వత్సంబంధినీ త్వయా క్రియామాణేత్యర్థః. బాలాననురూపకృత్యే బాలా
ననుగుణకర్మణి బాలానా మాహవభీరుత్వాదితి భావః. ప్రవర్తనా చోదనా అస్మాక
మితి శేషః. శుభా మంగళకారిణీ నవిభాతి నప్రతిభాతి త్వయా అశక్యకృత్యే ప్రవర్తి
తానా మహ్మకం ప్రాయేణ శుభం నభవతి. యవ్యహం యువా స్యాం తర్హి స్వశక్తిం
ప్రదర్శ్య ప్రభుసకాశా త్పారితోషికం శుభం లభేయం- న తు తథా కిన్తు బాల ఇతి
న మమేద మధునా యుక్తమితి భావః. వాస్తవార్థస్తు ఆస్య మహీపతేః ప్రాణః ప్రాణ
వాయుః యద్యపి ‘ప్రాణాః పుంసి చ భూమ్నో వేతి’ బహుత్వనిర్దేశోయుక్తః తథాపి
‘హృత్స్థానిలేనిలే జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత’ ఇతి రుద్రగోశా దేశత్వనిర్దేశో-ప్య

విరుద్ధః. ఉపకంఠం కంఠసమీపే సామీప్యే అవ్యయ భావః. మయాప్రకాశ్యతే
స్థాప్యతే మహీపతిం కంఠగతప్రాణం కరోమిత్యర్థః. ఇదం మహీపతిమారణం నః
హితం యుక్త మిష్టం చ అస్మత్ప్రీతివీడకత్వా త్వర్వలోకసంతాపకరత్వా దస్య
భూభారహరణార్థ మ్ముమ అవతీర్ణ త్వాచ్చేతిభావః. న కేవలం కంఠమేన తథా కరి
ష్యామి కిన్తు అనుచితకార్యే ప్రవర్తయంతం త్వా మహీత్యాహతథావీతి తథాపి ఏవం
చ బాలాననురూపకృత్యే బాలస్య బాలిశస్య మూఢస్య తవ అననురూపే అననుగుణే
కృత్యే నియుద్ధకర్మణి ప్రవర్తనా అస్మచ్ఛోదనా తే తవ న శుభా అశుభా నాశన
కారిణీత్యర్థః. ఇతి విభాతి ప్రతిభాతి మూఢ స్వం క్వ అహంక్వ మయాసహ నియుద్ధం
కుర్వీతి త్వం మాం ప్రేరయసీతి యత్ ఇయం ప్రేరణా త్వన్మరణాయ భవ జ్యేవేతి
భావః. అత్రగూఢోత్తరాలంకార ఇతి రత్నవలీకారాః. ధ్వని రేవ నత్వలంకార ఇతి
తు సిద్ధాంతః. 'కించి దాకూతసహితం స్యాద్గూఢోత్తర ముత్తర' మితి అర్థాంతరప్రతి
భావం వినైవ యత్ర కేవల మభిప్రాయ ఆవిష్కరియతే తత్రైవ తదలంకారస్య
సావకాశత్వాత్ - 'ఉదాహృతం చ యత్రాసా వేతసీ పాంథ తత్రేయం సుతరా సరి,
దితి అలం విస్తరేణ.

4

శ్లో॥ ఉదంచ దైన్యయాప్యేవం ఛాదితోత్సాహయా గిరా

తస్యాశయ మజానానో బాలిశోఽయం స మాధవః.

ఉదంచదితి॥ ఉద - చ దైన్యయా ఉదంచతుస్సరత్ దైన్యం దీనత్వం యస్యా స్థయా
అపి తథాపి ఛాదితోత్సాహయా ఛాదితః రూషితః ఉత్సాహః బౌద్ధత్వం యస్యా
స్థయా ఉత్సాహం గర్భికృత్య దైన్యం ప్రకాశయన్త్యేత్యర్థః. ఏవం పూర్వోక్తయా
గిరా శ్రీకృష్ణవాచా తస్య కృష్ణస్య ఆశయం భావ మజానానః అవిద్యా అత
ఏవ అయం చాణూరః బాలిశః మూఢః బాలశ్చ భవతీతి శేషః. మాధవః కృష్ణః
బాలిశః స సభవతి చాణూరస్య వ్యంగ్యార్థజ్ఞాన మ్మాస్తునామ వాచ్యార్థజ్ఞానమపి
నాసీత్ - ఇదం హి తన్న ఇతి నియుద్ధోత్సాహం స్వస్య ప్రకాశయత్వా తథావీత్యా
దినా త ముత్సాహం నిగూహ్య దైన్య మావిష్కృతం హి కృష్ణేన ఇదం చ దైన్యా
విష్కరణం స యుద్ధపలాయనాశయా కిన్తు స్వవినయప్రదర్శనార్థ మితి శ్రీకృష్ణ
వాక్యవాచ్యార్థపర్యాలోచనయా శ్రీకృష్ణో నియుద్ధోత్సాహవా నేవేపి జ్ఞాతవ్యే సతి
తథా అజ్ఞాత్వా బాలోఽహం మాం ముంచేతి పలాయనాశయా కృష్ణో వదత్వేవ
మితి చాణూరో జ్ఞాతవా తస్మా దయమేన మూఢో న తు కృష్ణ ఇతి భావః.
అత్ర కృష్ణే వర్తమానస్య బాలిశత్వస్య తత్ర నిషిధ్య చాణూరే నియన్త్రణా త్పరిసం
ఖ్యాలంకారః. 'పరిసంఖ్యా నిషిద్ధ్య క మ్యస్మి న్వస్తు యన్త్రణ' మితి లక్షణాత్. 5

తతిః॥ చాణూరస్యబాలిశత్వాత్

శ్లో॥ నిహత్య కేశినం శూరం బంధురం గంధసింధురమ్
బాలభావప్రకాశస్తేః బాలభావప్రకాశనమ్.

నిహత్యేతి॥ శూరం వీరం కేశినం నిశాచరం నిహత్య మారయిత్వా తథా బంధురం ఉన్నతానగమ్ అత్యైశ్వర్యా త్కించి న్నత మిత్యర్థః. గంధసింధురం మదగజం కువలయాపీడ మిత్యర్థః. నిహత్య తే తనాయం బాలభావప్రకాశః బాలత్వప్రకటనం తథాపి బాలాననురూపకృత్యై ఇతి అర్భకత్వావిష్కరణ మిత్యర్థః. బాలభావప్రకాశనమ్ బాలభావస్య మూర్ఖత్వస్య వంచకత్వస్యేత్యర్థః. ప్రకాశన మావిష్కారః భవతీ శేషః. కేశిగజనాశనసమయే యత్తవబాల్యం నాసీత్ తత్త్విదాసీ మాగతం కేయం వంచనేతి భావః. యద్వా తే బాలభావప్రకాశః బాలాననురూపేతి స్వస్య బాలత్వ ప్రకటనం బాలభావప్రకాశనం మూఢత్వప్రఖ్యాపకంభవతి. కేశ్యాదీనిహంత్యా త్వయా స్వస్మిన్ యదబ్బలత్వ మాపాదితం తదబ్బలత్వం నార్భకత్వరూపం అర్భకస్య శత్రు నాశనానంభవాత్ - కిన్తు మూఢత్వరూపమేవ కేశపక్షపాతిన శ్చాణూరాదయో మహా శూరా స్సన్తి కేశినాశనే తు తై స్సహ విరోధ స్యాదిత్యనాలోచ్య అజ్ఞత్వా త్వయా కేశీ నిరూపితః తత్ఫలత్వధునా త్వ మనుభవిష్యనీతి భావః. బాలాననురూపేతి త్వదుక్తపదస్య బాలస్య మూఢస్య మమ అననురూపేతి వ్యాఖ్యానే తు త్వ త్కృతస్య కృత్యస్య త్వదుక్తస్య వాక్యస్య చ అన్యోన్యసమన్వయ స్యాదితి గూఢా శయః. అత్ర బాలభావప్రకాశో బాలభావప్రకాశనం భవతీతి నర్ణనస్య పిష్టపేషణ వద్వ్యర్థత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః. బాలే శ్రీకృష్ణే బాలత్వ మపహ్నుత్వ మూర్ఖత్వమూఢత్వయో రన్యతరస్యారోపా దపహ్నువాలంకారః ప్రతీయతే. అధిక్షే పాత్మికాపీయం చాణూరవాణి వస్తుతో భగవన్తస్తాత్యేన. తథాపి - పూర్వార్థస్య యథోక్త ఏవార్థః. తే బాలభావప్రకాశః అర్భకత్వప్రకాశః అబాలభావప్రకాశనం అః విష్ణుః సచాసా బాలః తస్య భావః - భగవదవతారత్వ మిత్యర్థః. తస్య ప్రకాశనం ప్రఖ్యాపకం భవతి. కేశ్యాదీన్ మహాశూరా నిహత్య బాలోహమితి యత్త్వ మభిదధాసి తదిదం స్వస్యాప్రాకృతబాలత్వాభిప్రాయేణైవ. కథ మన్యథా ప్రాకృతో బాల ఏవం విధవిచిత్రచరిత్ర స్యాత్ తస్మా త్వమప్రాకృతః పరమేశ్వరో బాల ఇతి భావః -

6

గ॥ ఏవ మీరయతి చాణూరే భగవానపి బాధ మిత్యభిధాయ నియుద్ధవిద్యా
పారీణ ఇవ పరికలితకరతలాస్ఫాలన శ్చపల మభిచచాల చాణూరం
రాహిణీయోఽపి ముష్టిక మభ్యధావత్.

ఏవమితి॥ ఏవం చాణూరే ఈరయతి వదతీసతి భగవానపి కృష్ణశ్చ బాధం తథైవేత్యభిధాయ ఉక్త్వా నియుద్ధవిద్యాపారీణ ఇవ బాహుయుద్ధకలాపారంగత ఇవ పరికలితకరతలాస్ఫాలనస్సక్త కృతహస్తతలాతాడన స్సక్త మల్లాః కరతలాభ్యాం భుజయో రాస్ఫాలనం కర్వంతీతి ప్రసిద్ధం. చపలం లోలం యథాతథా చాణూర

మభిచచాల అభియయా తదాభిముఖ్యేన యయా విత్యర్థః. రాహిణ్యేయోఽపి రామశ్చ
ముష్టికం తన్నామానం మల్ల మభ్యధావత్ అభిమద్రావ- 7

శ్లో॥ క్వాసౌ శిరీషసుకుమారతనుః కిశోరః

క్వాయం మహాభుజగభోగకరాళరూపః

ధర్మవ్యతిక్రమ మిమం పరిపశ్యతోఽస్య

శ్రేయః కథం భవతు రాజకులాధమస్య.

క్వాసౌవితి॥ శిరీషసుకుమారతనుః శిరీషః కపీతనాఖ్య స్తరుః తస్య పుష్పం శిరీషమ్
'పుష్పమాలేషు బహుల' మితి బహులగ్రహణా ద్వికారప్రత్యయస్య లుక్. 'ద్విహీనం
ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరణోశా నిత్యనపుంసకం. శిరీషమివ సుకుమారా మృద్వీ
తనుః శిరీరమ్ యస్య స తథోక్తః కిశోరో బాలః అసౌ కృష్ణో రామశ్చ క్వ మహా
భుజగః దీర్ఘసర్పః తస్య భోగః దేహ ఇవ కరాళం మహాభుజగభోగకరాళరూపః
భయంకరం రూప మాకృతి ర్యస్య తథోక్తః. అత్ర మహాభుజగఘోరకరాళరూప ఇతి
కశ్చిత్పాఠః మహాభుజగస్యేవ ఘోరం భీషణం కరాళ మున్నతం రూపం యస్యేతి
సమాసః. 'కరాళోదన్తరే తుంగే' ఇత్యమరః. అయం చాణూరోముష్టికశ్చ క్వ అత్యంత
మననరూపా విత్యర్థః. అతఏవ విషమాలంకారః. విరూపఘటనావా న్యాదితి తల్లక్ష
ణాత్. ఇమం ధర్మవ్యతిక్రమ మధర్మం పరిపశ్యతః నిరీక్షతః అంగీకృతవత ఇత్యర్థః.
రాజకులాధమస్య రాజసులే రాజసమూహే అధమః నీచః తస్య- యద్వా రాజకులం
రాజవంశః తత్త్ర జాతోఽధమ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః తస్య అస్య కంసస్య
శ్రేయ శ్శుభం కథం భవతు అస్తు స కథ మపి న్యా చిత్యర్థః. అస్మా దధర్మా
దయ మాశు సంక్షృతీతి భావః. 8

గ॥ ఏవం చింతాసంతానదంతరితాంతరంగేషు నాగరికేషు.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా నాగరికేషు సగర్భిషేషు జనేషు చింతాసంతానదన్తరితాన్త
రంగేషు చింతాసమూహేన వ్యాప్తమనస్సు సత్సు అతిచింతాకాన్తేషు సన్న్విత్యర్థః- 9

శ్లో॥ ఉద్భూతసింహరవ ముద్గతవీరవాద

ముద్యత్పరిభ్రమణ మూహితరంధ్రమార్గమ్

సోత్సర్పణం మిశ్ర దపక్రమణం సపాతం

సోత్సాత మద్భుతతరం కురీధ మావి రాసీత్.

ఉద్భూతేతి॥ ఉద్భూతసింహరవ ముత్పన్నసింహనాదం ఉద్గతవీరవాదం ఉత్థితవీరా
లాపం ఉద్యత్పరిభ్రమణం అవిర్భవ దభిరోభ్రమణం ఉహితరంధ్రమార్గం చిన్తిత
చిద్రదేశం సోత్సర్పణం ఉత్సర్పణం విపక్షాభిముఖ్యే ధావనం తేన సహితం సోత్స
ర్పణం మిశ్రదపక్రమణం మిశ్రల్లగ్న మపక్రమణ మపగమనం యస్మిన్ స్త త్తథో
క్తమ్. సపాతం పతనసహితం సోత్సాతం ఉత్సాతనసహితం అద్భుతతర మత్యద్భుతం
మృధం యుద్ధమ్- 'మృధమాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ఆవిరాసీత్ ప్రవవృత్తే-10

శ్లో॥ స్వేదాంబుజాలకపరీత ముదీతకంప

మూలోలలోచన మురుశ్వసనప్రచారమ్.

మూనం విలోలదలకం ముఖ మస్య వీక్ష్య

పాషాణకర్కశహృదోఽపి తదా దయార్ద్రాః.

స్వేదేతి॥ తదా యుద్ధసనుయే స్వేదాంబుజాలకపరీతం ఘర్మబిణ్మువ్యాప్తం ఉదీతకంపం ఉత్పన్నవేషధుం ఆలోలలోచనం చంచలనేత్రం ఉరుశ్వసనప్రచారం అతినిశ్వాస సంచారం మూనం గ్లానిం ప్రాప్తం విలోలదలకం చలచ్ఛూర్ణకుంతలం ఏవంవిధ మస్య కృష్ణస్య ముఖం వదనం వీక్ష్య దృష్ట్వా పాషాణకర్కశహృదోఽపి పాషాణవ ద్ద్విషదివ కర్కశం కఠినం హృత్ మనో యేషా నే తథోక్తా అపి జనాః దయార్ద్రాః దయయా కరుణయా ఆర్ద్రా ద్రవయుక్తాః ఆసన్నితశేషః బభూవుః. ఏవం ఇదం భగ వత్తం. పశ్యతో జనస్య పాషాణకఠినమపి హృదయం ద్రవతిస్మేత్యర్థః.

11

తతః॥ ఏవం కంచిత్కాలం లీలయా దౌర్బల్యాభినయానన్తర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ కిం బాల ఇత్యవమతేః కిము వీరనాదై

రాగ గాః ప్రమాదముదితం ఫలకాల ఏషః

ఇత్యాకలయ్య మధురాం గిర మస్య శౌరే

రానందబంధుర మభూ ద్ధృదయం జనానామ్.

కిమితి॥ బాలః అర్భకః ఇత్యవమతేః అవమానా త్కింఫలం న కిమవీత్యర్థః. బాల ఇతి మాం యత్త్వమవమస్య సే తేన నకోఽప్యర్థ ఇతి భావః. తథా వీరనాదైః వీరాలాపైః కిము కోఽర్థః నకశ్చిదవీత్యర్థః. ప్రమాద మనవధానతాం మాగాః మాయాహి మా గాః ఇతి ఛేదః. 'నమాజ్యోగే' ఇత్యడాగమనిషేధః. 'గాతి నేతి' సిబ్లుక్. ఏషః అయం ఫలకాలః ఫలసమయః ఉదితః ప్రాప్తః త్వత్కృతమష్కృతస్యాధునా ఫలకాల స్సం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇత్యేవంరూపా మస్య శౌరేః కృష్ణస్య సంబంధినీం మధురాం మనోజ్ఞాం గిరం వాచ మాకలయ్య శ్రుత్వా జనానాం లోకానాం హృదయం మనః ఆనందబంధురం సంతోషభరిత మభూత్ అభవత్ శౌరే రుత్సాహవాక్యశ్రవణాత్ శౌరి రేవ మల్లం జేష్యతీతి జనా ననన్దు రితిభావః.

12

౧॥ ఏవ మభిధాయ సచమత్కార ముత్పత్య తదీయకరతలయుగళ మాలంబ్య భుజంగమివ విహంగాధిపో దివి సముత్పత్య పరిభ్రమయ్య చ సుచిరమతిమాత్రర్పురరసకలసంధిబంధ ముద్గీర్యమాణరుధిరధారం చాణూరం మధురిపు రధివసుందర మపాతయత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిదాయ ఉక్త్వా మురరిపుః కృష్ణః సచమత్కారం సలీల ముత్పత్య ఉల్లంఘ్య తదీయకరతలయుగళం మల్లస్య హస్తతలద్వయ మాలంబ్య గృహీత్వా విహంగాధిపః గరుడః భుజంగమివ సర్పమివ దివి ఖే సము త్పత్య ఉద్ధృత్య సుచిరం భ్రమకాలం పరిభ్రమయ్య చ పరితో భ్రమయిత్వా

అతిమాత్రధుర్లు రాః అత్యన్తవిదీర్ణాః సకలా స్సర్వే సన్ధిబంధాః అస్థిసంధిబంధనాని
యస్య త మతవీవ ఉద్గీర్ణమాణా ఉద్వమ్యమానా రుధిరధారా రక్తాసాః యేన
తం చాణూరం మల్లం అధివసుంధరం భువి అపాతయత్ పాతయామాస. 13

X|| సంకర్షణోఽపి ముష్టిముష్టి సావప్తంభం ముష్టిక మతినిష్ఠురముష్టిప్రహా
రేణ సశరీరబంధమివ కంసమనోరథం భూమా వపాతయత్.

సంకర్షణోఽపీతి|| బలరామశ్చ ముష్టిముష్టి సావప్తంభం ముష్టిభి ర్ముష్టిభిశ్చ
ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి ముష్టిముష్టి తత్ర సగర్వం అతవీవ సశరీరబంధం
మూర్తిమన్తం కంసమనోరథమివ కంసస్య కామమివ స్థితి మిత్యుత్రేతా. రామ
కృష్ణే మారయ త్వా అహ మపమృత్యు మపహరిష్యామితి యః కంసస్య మనో
రథోఽస్తి తస్య ముష్టికనాశనేనసహ నష్టత్వా దిత్త ముప్రేక్షీతం ముష్టికం మల్ల
మతినిష్ఠురముష్టిప్రహారేణ అతికఠోరముష్టిఘాతేన భూమా భువి అపాతయత్ చిక్షేప
నాశయామా సేత్యర్థః. అత్ర స్వతో ముష్టికస్య తత్రాపి ముష్టిముష్టిసావప్తంభస్య
మల్లస్య ముష్టిప్రహారాదేవ మృతి రాసీదితిఅనురూపవర్ణనాత్మక స్సమాలంకారః
ప్రతీయతే. 14

శ్లో|| చాణూరముష్టికాఘాతమఖిసంపూర్తయే తతః

పూర్ణాహుతి రభూత్కూట శ్చల స్తోసలవీవ చ.

చాణూరేతి|| తతః చాణూరముష్టికనాశనాన్తరం చాణూరముష్టికాఘాతమఖిసంపూ
ర్తయే చాణూరముష్టికయో రాఘాతః హాననం సవీవ మఖో యాగః తస్య సంపూ
ర్తయే సమాప్త్యర్థమ్. కూటః చలః తోసల వీవ చ ఇత్యేత స్మల్లత్రయం పూర్ణా
హుతిః అభూత్ రామకృష్ణాభ్యామూరితా ఇత్యర్థః. అతవీవ పర్యాయోక్తాలంకారః.
యద్వా కూటః పూర్ణాహుతి రభూత్ చలః పూర్ణాహుతి రభూత్ తోసలశ్చ పూర్ణా
హుతి రభూదితి వాక్యత్రయమ్. అగ్నౌ హూయమానం ద్రవ్య మాహుతిః పూర్ణ
శ్చైసౌ ఆహుతిశ్చ పూర్ణాహుతిః సంపూర్ణహవి రితివర్ణః. రూపకాలంకారః. 15

శ్లో|| మల్లేషు పంచసు హతేషు సహావశిష్టై

ధైర్యం చ కంసనృపతే రతనోత్పలాయమ్

భేరిధ్వని ర్గురుతరై ర్జయ జీవ సాధు

వత్సేతి పౌరవచనై స్సను మావి రాసీత్.

మల్లేష్వితి|| పశ్చను మల్లేషు హతేషు మృతేషు సత్సు అవశిష్టైః హతశేష్టైర్మలై
స్సహ సమం కంసనృపతేః కంసస్య రాజ్ఞస్సంబంధి ధైర్యం ధీరతా పలాయం పలా
యన మతనో చ్చక్రకే సహాక్తిరలంకారః. మల్లాః పలాయనం చక్రః కంసో విగః
ధైర్యోభవదితి భావః. హేవత్స బాల జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్ధస్వ సాధు అతిశయే
జీవ జీవప్రాణధారణే - శతాయు ర్భవేత్యర్థః ఇత్యేనం రూపైఃగురుతరైః మహద్భి

పౌరవచనై స్సమం నాగరికవాక్యై స్సహ భేరిధ్వనిః దుందుభిధ్వనిః ఆవిరాసీత్
ప్రాదురభూత్ అత్రాపి సహా క్త్యలంకారః. 'సహా క్తి స్సహభావశ్చే ద్భాసతే జన
రంజన'మితి లక్షణమ్.

16

శ్లో॥ దుర్దంతౌ నగరా నిరస్య పృథుకౌ నందం బధాన ద్భృతం
గోపాలా నివిధనా నివిధేహి జహి మే తాతం సపత్నానుగమ్
ప్రాణా నానకదుందుభే ర్హర గురో ర్మాయావినా మిశ్యథ
క్రోధాత్పూర్వరవం నివార్య నృపతి ర్భృత్యా నిజా నాదిశత్.

దుర్దంతావీతి॥ అథ తతః నృపతిః కంసః క్రోధాత్ గోపాత్ తూర్వరవం భేరిధ్వనిం
నివార్య వారయిత్వా ఏతేన వయమివ రాజాపి బాలపక్షపాత్యేవేతి మత్వా భృత్యా
స్సంతోషేణ భేరిరవం ప్రవర్తయామాసు రితి ధ్వన్యతే. దుర్దంతౌ దురహంకారిణౌ
పృథుకౌ బాలౌ రామకృష్ణౌ ఏవమపి రామకృష్ణయౌ రాబలత్వబుద్ధిరేవ కంసస్యే
త్యహో తస్మాద్యమితి ధ్వన్యతే. నగరా త్సత్తనా త్సకాశా నిరస్య నిష్కాసయిత్వా
ద్రుత మకం నందం తత్ప్రీతరం బధాన బంధయ గోపాలా నన్దానుగా న్ గోపా
నిధనా నపహృతధనా విధేహి కురు సపత్నానుగం సపత్నం రిపుం వసుదేవ
మనుగచ్ఛతీతి సపత్నానుగః తం అతఏవ మే తాతం జనకం జహి మారయ పరి
కరాల్లంకారః. మాయావినాం మాయినాం గురో రుపదేష్టు రగ్రేసరస్యే త్యర్థః.
ఆనకదుందుభే ర్వసుదేవస్య ప్రాణా హర అపహర ఇత్యేవం నిజా స్వీయా
భృత్యా భటా నాదిశత్ ఆజ్ఞాపయామాస-

17

గ॥ ఏవ మభిదధానే భోజాధిపే భగవా నతిరోషణ స్తరసా రసాతలా దుద్గమ్య
మంచశిఖర మారూఢ మేనం కేసరీవ కరిణం కరగ్రాహం గృహీత్వా
నిపాత్య వసుమత్వా మసోపరి స్వయ మపతత్.

ఏవమితి॥ భోజాధిపే కంసే ఏవ మభిదధానే వదతి సతి అతిరోషణః అత్యంతకుపిత
స్వగురుద్రోహవాక్యశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్ కృష్ణః రసాతలా ద్భూతలా త్తరసా
ద్రుత ముద్గమ్య ఉల్లంఘ్య మంచశిఖరం మంచాగ్ర మారూఢ మధిష్ఠితవన్త మేనం
కంసం కరిణం గజం కేసరీ సిహ ఇవ కరగ్రాహం గృహీత్వా హస్తే గృహీత్వా వసు
మత్వాం భువి నిపాత్య పాతయిత్వా అస్య కంసస్య ఉపరి స్వయ మపతత్ పపాత-

శ్లో॥ గణరాత్రౌ మసా కంస శ్చింతారచితజాగరః

పరిశ్రాంత ఇవాశ్రాంతం దీర్ఘనిద్రా ముపాదదే.

గణరాత్రమితి॥ గణరాత్రం బహ్వర్నిశాః కాలధ్వనయో రత్యంతసంయోగే ద్విటీయా.
'గణరాత్రం నిశాబహ్వస్య' ఇత్యమరః. చింతారచితజాగరః చింతయాకృతజాగర్యః
'అస్యాస్తే లయ మప్యమః కలయితా గరోభి భగిన్యా' ఇత్యేతదాకాశవాణిశ్రవణా
దారభ్య స్వస్యాపమృత్యుచింతయా నిర్నిద్ర ఇతిభావః. అతఏవ పరిశ్రాన్త ఇవ
శ్రమం ప్రాప్త ఇవేత్యుత్పేక్షా నిద్రావిహీనో హి భృశం పరిశ్రాన్తో భవతీతి భావః.

అసౌ కంసః అశ్రాన్త మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా దీర్ఘనిద్రాం మృతిమ్ అతినిద్రామితి
చ ఉపాదదే జగ్రాహ పాప్రేత్యర్థః. నిద్రాభావకృతపరిశ్రమః పునర్నిద్రాలాభే నశ్య
తీతి భావః. శ్రేష్ఠాజ్ఞానోత్త్రేక్షాంకారః- 19

తతః॥ కంసమరణానంతరమ్.

శ్లో॥ హాహా శబ్దో భువి సమభవ న్మానుషాణాం విషాదై
ర్హాహాశబ్దో దివి దివిషదా మావిరాసీ త్రప్తమోదైః
కంసః ఖనై రవనివనితాలింగితోఽదర్శి మర్త్యై
గీర్వాణైశ్చ త్రిదివలలనాశ్లిష్టమూర్తిః ప్రహృష్టైః

హాహేతి॥ విషాదై ర్దుఃఖై ర్హేతుభూతైః మానుషాణాం మనుష్యాణాం సంబంధీ
హాహాశబ్దః హాహేతిశబ్దః భువి భూమా సమభవ దుదృభతః స్వప్రభునాశనేన
విషణాస్సన్తః సర్వే హాహాకారం చక్రు రిత్వర్థః. హా ఇతి ఖేదేఽవ్యయం తస్య
సంభ్రమాద్విరుక్తిః. దివిషదాం దేవానాం ప్రమోదై స్సంతోషై ర్హేతుభిః హాహా
శబ్దః హాహాఖ్యగంధర్వధ్వనిః హాహేతి శబ్దశ్చ - ఆవిరాసీ దభూత్. దేవానాం
ప్రమోదే సతి తచ్చోదితాః హాహాదయో గంధర్వా స్తదాఽగాయన్నితి
భావః. 'హాహాహూహూ శ్చైవమాద్యా గంధర్వా' ఇత్యమరః అత్ర ప్రమోదైర్హా
హేతిశబ్ద ఆసీదితి వర్ణనాద్విభావనాలంకారభేదః. 'అకారణా త్కార్యజన్మ చతుర్థీస్యా
ద్విభావనేతిలక్షణాత్. కంసః అవనివనితాలింగితః ఆవనిః భూః సైవ వనితా స్త్రీ
తయా ఆలింగితః ఆశ్లిష్టస్సఖి ఖనైః దుఃఖతై ర్మర్త్యై ర్మనుష్యై రదర్శి దృష్టః-తథా
కంసఇత్యత్రాప్తస్త్వేతి ప్రహృష్టైః కంసవధాత్పంతుష్టైః గీర్వాణై ర్దైవైః త్రిదివలల
నాశ్లిష్టమూర్తిః త్రిదివలలనాభి రప్సరోభిః త్రిదివలలనయేత్యేకత్వంవా ఆశ్లిష్టా ఆలింగితా
మూర్తిరేహో యస్యసతథో క్షస్సఖి అదరర్శితి పూర్వేణాస్వయః. యుద్ధే నిహతస్య
స్వర్నారీలాభాదితిభావః. అత్ర ఏకఏవ కంసః యుగపదేవ భూపతితశవాకారేణదేవాం
గనాలంకృతిదివ్యవిగహాత్మనా చ మర్త్యై రమర్త్యైశ్చ దృష్ట ఇత్యసంభావితార్థవర్ణనా
ద్విరోధః. తస్యచ మానుషదివ్యశరీరభేదాత్ సజీవదేహే ఇవ నిరీవదేహేచ భ్రాన్త్యా
కంసపదవాచ్యత్వసత్వాచ్చ పరిహారః-తేన విరోధాభాసాలంకారః- 29

శ్లో॥ అథ కంకముఖానష్టే రుష్టా కంససహోదరా

హారిరాహవకండులార్ పశుమార మమారయత్.

అథేతి॥ అథ కంసనాశనానంతరం హరిః కృష్ణః సింహశ్చేతి ప్రతీయతే ఆహవ కండు
లార్ యుద్ధే కండుతిశాలినః చిరాద్యుద్ధాలాభేన తత్రాత్యంతాసక్తానిత్యర్థః. ఏతేనా
మీషాం శూరత్వాతిశయ స్సూచ్యతే. రుష్టా కుపితా అగ్రజమారణాదితిభావః.
కంకముఖా కంకాదీ అష్టే కంససహోదరా కంసస్య సోదరా పశుమార
మమారయత్ పశూనివ మారయమాస 'ఉపమానే కర్మణిచేతి' ణముల్. యథా

విధ్యనుప్రయోగశ్చ. సింహః పశూనివ కృష్ణః కంకాదీన్ మారయామానేత్యర్థః. ఉపమాలంకారః -

21

సానేహి తత్ || హరిః కంకాదీనమారయదితి యదుక్తం తత్ యుక్తమేవేత్యర్థః-
అవ || తదేవ ప్రపచ్చయతి.

శ్లో || ఆయాంతు నామ యుధి కంకముఖాః పరాసు
మేకామిషప్రణయినః ప్రసమీక్ష్య కంసమ్
అభ్యర్ణవ ర్తిని హరా వతిరోషణేతు
తేషాం నితాంతమఫలా ఖలు జీవితాశా.

ఆయాన్వితీ|| ఏకామిషప్రణయినః ఏకరాజ్యభోక్తారిత్యర్థః. 'అమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా సస్యదోభ్యగ్యవస్తునీతి' కేశవః. కంకముఖాః కంకాదయః యుధి యుద్ధే పరాసుం మృతం కంసం స్వభ్రాతరం ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వా ఆయాన్తునామ ఆగచ్ఛన్తు నామేత్యంగీకారే. మృతం భ్రాతరం దృష్ట్వా తద్వైరనిర్యాతనాశయా తదనుజానాం యుద్ధదేశమృత్యాగమనం యుక్తమేవేతిభావః. అతిరోషణే అతికోపనే హరా కృష్ణే అభ్యర్ణవ ర్తిని సమీపగతేనతితు తేషామాగతానాం కంకాదీనాం జీవనాశా ప్రాణధారణాశా నితాన్తమత్యన్తమఫలా వ్యర్థా భవతీతిశేషః. ఖలుప్రసద్ధా నిశ్చయాధేవా-చాణూరకేశ్యాదినిహన్తు ర్హరేః పురతః కేమీ కంకాదయ ఇతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు-యుధి యుద్ధే|పరాసుం కంసం ప్రసమీక్ష్య దూరాదేవ దృష్ట్వా గృధ్రాణాం దూరదృష్టిత్వాదితిభావః. ఏకామిషప్రణయినః మాంసైకలోలుపాః కంకముఖాః గృధ్రాదయః పక్షిణః ఆయాన్తునామ మృతకంసశవమాంసభక్షణార్థమితిభావః. అతిరోషణే హరా సింహే అభ్యర్ణవ ర్తిని సతితు సింహస్యాపి మాంసభక్షకత్వాదితిభావః. తేషాం పక్షిణాం జీవనాశా భక్ష్యాశా జీవయతీతి జీవనమితి పుష్కన్త్యా జీవనహేతౌ మాంసాదౌ జీవనశబ్దప్రయోగ స్సులభఇతి జ్ఞేయమ్. నితాన్త మఫలా ఖలు గ్రామసింహం దృష్ట్వాపి యే భియా పలాయన్తే తేషాం పక్షిణాం సింహసమీపస్థమాంసలాభః కథం స్యా దితిభావః ఇతి. సచైవం పూర్వశ్లోకేఽపి హరి సింహః కంకముఖా నష్టౌపక్షిణః పశూమార మమారయదితి ధ్వ్యతే ఏవేతి వాచ్యమ్. సింహస్య వనచరస్య భేచరపక్షిహనస మసిద్ధమితి.

22

గ || అథ నిజనాథప్రమథనవార్తావిరానార్తా స్సంగతమనోగదా స్థలదంగదా స్థదంగనా స్సరభస మాచస్కందు రాచక్రందు రతికరుణ మేవం విలే పుశ్చ.

అథేతి|| అథ యుద్ధసమాప్త్యనంతరం నిజనాథస్య స్వభర్తుః కంసస్య నిజనాథానాం కంసకంకాదీనా మితి వా ప్రమథనం మారణం తద్వార్తావిరావేణ తద్వత్తాన్త ధ్వనినా ఆర్తాః పీడితాః కర్ణకకోరత్వా దస్యాః వార్తావిరావేత్యుక్తం నతు వార్తా శ్రవణేతి- తేన ఆసాం వర్ణగ్రహణం నాభూత్ కిన్తు ధ్వనిగ్రహణమేవ. అసౌ చ ధ్వని

దీనత్వాదార్తి మకరోదితి సిద్ధమ్. యద్వా విరావో ధ్వని రుచ్చారణమితి యావత్. ఉచ్చారణస్యాపి ధ్వనిత్వావిశేషాత్ - వార్తోచ్చారణేన హేతునా ఆర్తా ఇత్యర్థః. చార కృతేన తాదృశవార్తోచ్చారణేన వ్యధితా ఇతి యావత్. సంగతమనోగదాః ఉదిత మనోవ్యధాః స్థలదంగదాః గళద్భుజాభరణాః వార్తానిశమచసమయే ఏవ ఖేదాదితి శయా దతికృత్యాదితి భావః. తదంగనాః కేషాం కంసాదీనామంగనాః లలనాః సర భసం ససంభ్రమం యథాతథా ఆచస్కన్ధః ఆజగ్ముః-స్కన్దిర్ గతిశోషణయోః. ఆచ క్రందుః దురుదుః సకరుణం సదయం యథాతథా శ్రోతృణాం మృనసి దయామావ హస్త్య ఇత్యర్థః. విలేపుశ్చ విలాపం చక్రుః.

23

శ్లో॥ హానాథ హాప్రియతమ త్రిజగల్లలామ
కస్మాదిమామధిగతోఽసి దశామకస్మాత్
నీతః ప్రతార్యయదివాసి సురూపరూప
లోలాభి రాత్తరతిభి స్సురసుందరీభిః.

హేతి॥ హానాథ హా ఇతి సవ్యధం సంబుద్ధిః హేపతే హాప్రియతమ హా ఇతి సశోకం సంబుద్ధిః పరమప్రియ త్వత్తోఽన్యస్మయ ప్రియానా స్తీతి భావః. త్రిజగల్లలామ త్రిలోక భూషణ కస్మాచ్ఛతోస్సకాశాత్ అకస్మా దవితర్కితం ఇమా మేతాం దశా మవస్థాం చరమావస్థామిత్యర్థః- మృతిమితియావత్. అధిగతః ప్రాప్తః అసి భవసి- యద్వా ప్రబలస్య తవ నతోఽపి హంతాస్యాదితి మత్వా పక్షాన్తరమాహుః నీత ఇతి- యదివా యద్వా సురూపరూపలోలాభిః సురూప మతిసుందరం య త్వరూపమాకృతి స్తత్ర లోలాభి రాసక్తాభిః- యద్వా సురూపరూపే అతిసుందరే త్వయి లోలాభిః - ఏతేన దేవాంగనానామపి కామ్యత్వా త్వం పురూరవా ఇవాతిసుందరఇతి వ్యజ్యతే. అతఏవ అత్తగతిభిః ప్రాప్తోత్కంఠాభి స్సురసుందరీభి ర్దేవాంగనాభిః ప్రతార్య వంచ యిత్వా త్వా మస్మానితివా శేషః. నీతః స్వలోకం ప్రాపితః అసి భవసి-త్వం మాము త్సృజ్య దేవాంగనాసంభోగాభిలాషయా స్వతోనదేవలోకం గతః తవ మయ్యను కూలత్వా త్కిన్తు ప్రతారితస్సన్నేవ తాభి ర్నితోస్తీతి భావః. శోకపూర్వికాయా మప్యస్యాం వాచి ఉత్తరాధ్ధ గమ్యాత్ప్రేక్షాలంకార స్సుఖవవ- చమత్కారా వహత్వాత్ -

24

శ్లో॥ ఉద్యన్మానా మవనివనితాం త్వచ్ఛరిత్రై రమిత్రై
రాలింగ్యేనా మనునయసి కిం ప్రేమభారానుబంధాత్.
తాదృక్ష స్త్వం విరహవిధురాం ప్రేయసీం నేక్షసే మాం
నాపి బూప్యే కథమశరణాం ప్రాణనాథ ప్రసీద.

ఉద్యతిది॥ అమిత్రైః అనభిమతైః త్వచ్ఛరిత్రైః త్వదాచరణైః పరస్త్రీసంభోగరూపై రిత్యర్థః. ఉద్యన్మానాం ఉత్పన్నమానాం 'స్త్రీణా మ్హిర్వాకృతః కోపోమానోఽన్య సంగిని ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. ఏనా మిమా మవనివనితాం భూరమణీం ప్రేమ

భారానుబంధాత్ స్నేహాతిశయసంబంధా దాలింగ్య ఆశ్లేష్య చిర మృణుకాల
మనునయ ప్రసాదయ ఏతేన నత్వం మృతో భువి పతితః - కిన్తు భువి లలనాయాం
ప్రేష్ణా పతిత ఇతి అపహ్నవో ధ్వన్యతే. రూపకాలంకారః. తాదృక్షః భూమ్యపేక్ష
యాపి మయ్యత్యస్త మనురక్త ఇత్యర్థః. త్వం విరహవిధురాం వియోగవిహ్వలాం
ప్రేయసీం ప్రియతమాం మాం కథం కుతో నేక్షసే నపస్యశి తథా అశరణాం అర
క్షకాం అనాథామిత్యర్థః. మామిత్యతాప్యన్వయః. కథం కుతః నబ్రూషే అపి
నైవ ప్రతిపదసి. హేప్రాణనాథ ప్రాణేశ్వర ప్రసీద ప్రసన్నోభవ మాం దృష్ట్వా
మయాసాకం సల్లాపం కుర్విత్యర్థః. తవ భూమి రహంచేత్యుభే జాయే తయోరేకస్యా
మృయి త్వం దృఢానురక్త ఇతి హే భువోమాన ఆసీత్ తాం మానినీ మనునేతుం
త్వమేవం తామాలింగ్యయది శేషే త్త్వాక్షణకాలమపి త్వద్వియోగాసహమానాయాః
తవాప్యతిప్రేమాస్పదాయాః మమ పునః కావా గతిః అతో భువ ముత్సృజ్య
మా ముపగూహస్వేతి భావః. అత్ర పూర్వార్థే అమితై ర్భువోభారావహై స్త్వ
చ్చరితైః తావకదుష్టవ్యాపారై రుద్యన్మనా మతికుపితాం స్వపీడాహేతుత్వాదితి
భావః. ఏనా మవనివనితా మాలింగ్యానునయేతి ధ్వనిః-తేనచ అతిభారపీడితా భూదేవీ
భగవన్త మవతరయ్య త్వా మ్మూరితవతీ నత్వితరథా తతః పునరుజ్జీవనార్థం భువమేవ
ప్రార్థయస్వేతి భర్తు రుపదేశో వ్యజ్యతే.

25

శ్లో॥ అపి మాం వలితాననాం నిసర్గా దనునేతుం హి తవ త్వరా సశంకమ్.

సభవాః కురరీవిరావభంగా వలపంతీమపి మాముపేక్షతే కిమ్.

అపీతి॥ నిసర్గాత్స్వభావతః సతుకోపాదితి భావః. వలితాననాం వలయోస్యసంజాతాః
వలితం తారకాదిత్వాదితచ్ - ఆననం ఫాలం యస్యాస్తామ్ వలయోనామ
తరంగాకారరేఖాః ఏవంవిధామపి మాం అనునేతుం ప్రసాదయితుం సశంకం
శంకయా సహితం యథాతథా వర్తమా నస్యేతిశేషః. మయి మాన మాశంకితవత
ఇత్యర్థః. తవ త్వరా సంభ్రమః బభూవేతిశేషః. హిః ప్రసిద్ధా సభవాః సః త్వమ్
కురరీవిరావభంగా పక్షిక్రందనరీత్యా విలపంతీమపి విలాపం కుర్వస్తీమపి మాం
కిం కిమర్థ ముపేక్షతే ఉపేక్షసే-నేయముపేక్షా తవోచితేత్యర్థః-

26

శ్లో॥ హృదయం న తృణాయ మన్యతే మే

సురనారీరపి లోలుపం ప్రియాయామ్

ఇతి శశ్వదుదీర్య తద్వశ స్త్వం

న మృషాభాషణచాతురీధురీణః.

హృదయమితి॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం త్వయి లోలుపం లోలం మే హృదయం
మనః సురనారీరపి దేవాంగనాలపి మానుషాంగనాపేక్షయా అతిసుందరీరపీత్యపేరర్థః.
తృణాయ తృణం న మన్యతే నమనుతే 'మన్యకర్మణ్యనాదరే' ఇతి మన్యతేః కర్మణి
చతుర్థీ వా-త్వదాసక్తస్య మమ సురనార్యస్త్పాప్రియా ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం శశ్వత్

ముహూః ఉదీర్య ఉక్త్వా తాదృశః సురనారీనిఘ్నః త్వం మృషాభాషణచాతురీఘరీణః
మిథ్యావాదవైఖరీధురంధరః న సభసీతి కాకుః మృషాభాష్యేవేత్యర్థః- 27

శ్లో॥ కథ మంక మపాస్య తే సశంకం త్రపయా గర్భగృహంధకారలీనా

దివసా నవసాన మీహమానా ప్రియ నేష్యామిముధాకృతా సుజాతా-
కథమితి॥ హేప్రియ పతేతే తవ అంకముత్సంగ మపాస్య త్వక్త్వా అతపవ ముధాకృతా
సుజాతా వ్యర్థీకృతప్రాణా జీవితేశ్వరాభావే జీవితం వృధేతి భావః. అతపవ అవసానం
మరణం ఈహమానా కామయమానా వ్యర్థప్రాణభరణస్య భారావహత్వాదితి
భావః. త్రపయా లజ్జయా హేతుభూతయా సశంకం ససందేహం యథాతథా గర్భ
గృహంధకారలీనా గర్భగృహం గృహస్తర్వర్తి గృహం తత్ర యోఽంధకార స్తస్మిన్
లీనా మగ్నా-విధవానాం బహిః నిశ్చంకం ప్రవృత్తౌ తు తాసు మహానపవాద ఉదేష్య
తీతి భావః. ఏవంవిధా సతీ అహమితి శేషః- దివసా దినాని కథం కేన ప్రకారేణ
నేష్యామి గమయిష్యామి న కథమవీత్యర్థః. ఏకైకం దినం యుగాయతే ఇతి
భావః. 28

గ॥ ఏవ మతివేలం విలప్య సమీపవర్తినం వాసుదేవ మేవ మవాదిషుః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా అతివేల మత్యర్థం. విలప్య విలాపం కృత్వా సమీప
వర్తినం సవిధస్థం వాసుదేవం కృష్ణం ప్రతి ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవాదిషుః
అవోచత్. 29

శ్లో॥ కారుణ్యవారాకర ధీః కథం తే క్రూరప్రకారాయ దివా తదాభూత్
మదీయసౌభాగ్యసమాపకేన సమీరణా కర్మసమీరణేన.

కారుణ్యేతి॥ హేకారుణ్యవారాకర కరుణాసముద్ర తే తవ ధీః బుద్ధిః కథం కుతః
క్రూరప్రకారా ఘాతుకస్వభావః భవతీతి శేషః- యది వా యద్వా మదీయ
సౌభాగ్యసమాపకేన మత్సౌభాగ్యవినాశకేన కర్మసమీరణేన కర్మరూపవాయునా
తవ ధియ ఇతి శేషః- తథా యథా క్రూర్యం భవే త్తథేత్యర్థః. సమీరణా ప్రేరణా
అభూత్ బభూవ. కరుణాసముద్రస్యాపి తవ ధీః యథా క్ష-భ్యతి తథా మదీయం
ప్రాగ్భవీయం కర్తృవ సముజ్జ్వలంభే- న పున స్తవాపరాధ ఇతి భావః. అయమేవ
వాస్తవార్థః. 'వైషమ్య నైర్ఘ్నేన సాపేక్షత్వా'దితి భగతా వ్యాసేన స్పష్టికృతత్వా
దితి బోధ్యమ్. అత్ర భగవతి సముద్రత్వం నిరూప్య కర్మణి సమీరణత్వరూపణా
ద్రూపకాలంకారః. తేన చ వాతవశా త్సముద్రస్యేవ మత్కర్మవశా త్తవ క్షోభ
ఆసీదితి ఉపమాలంకారో ధ్వన్యతే. 30

శ్లో॥ యద్రాజకుంజర మనారతవైరిణం తే

యుక్తం హరే వికరుణం న్యవధిః కృథేతి

తస్యా నిశం సహచరీ ర్విధినా ప్యవధ్యా

క్రూరా గళన్మదభరాః కి ముపేక్షసే నః.

యదితి॥ హేహారే కృష్ణ సింహేతి చ తే తవ అనారతవైరిణం అవిరతశత్రుం త్వదు
త్పత్తిప్రభృతి త్వయి ద్వేషం కృతవన్త మిత్యర్థః. సహజశత్రు మితిచ - రాజ
కుంజర కుంజర ఇవ రాజా రాజకుంజరః తమ్ 'ఉపమితం వ్రాఘాదిభిన్నామాన్యా
ప్రయోగే' ఇత్యుపమితసమాసః. రాజశ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. కంసమితి యావత్ - అన్యత్ర
రాజా చాసౌ కుంజర శ్చ రాజకుంజరః. - విశేషణసమాసః గజేంద్ర ఇత్యర్థః. తం
కుగ్రధా కోపేన వికరుణం నిర్దయం యథా తథా న్యవధీః మారితవానితి యుక్తం
ఉచితం - భూభారార్థమవతీర్ణస్య కష్టస్య తవ త్వచ్ఛత్రుభూతకంసశాసన ముచిత
మేవేత్యర్థః. అన్యత్ర సింహస్య తవ సహజశత్రుభూతకుంజరవతంసమారణం యుక్త
మేవేత్యర్థః. సింహో జంబుక మంక మాగతమపి త్యక్త్వా నిహన్తి ద్విపమితి న్యాయా
దితి భావః. తస్య రాజకుంజరస్య అనిశం సహచరీః సదా సహచారిణీః ప్రేయసీ
రిత్యర్థః. న చ స్త్రీత్వా దస్మాసు దుర్బలత్వం శంకస్వేత్వాహుః. విధినాపి బ్రహ్మ
ణాపి దైవేనా పీతివా అవధ్యాః హన్తు మశక్త్యాః - కిముతాన్యేనేతి భావః. నన్వబలా
అపి యూయం సబలా భవన్తు నామ ద్రోహభావా న్నాహం హన్తు ముత్సహే
ఇత్యత ఆహుః - కూర్రా ఇతి హింసా ఇత్యర్థః. హృదయం త్సరిధారాభం స్త్రీణాం
కో వేద చేష్టితమితి న్యాయాదితి భావః. గళన్మదభరాః నివృత్తగర్వాః ప్రియతమ
నాశాదితి భావః. అన్యత్ర స్రవద్దానపూరాః అతిమత్తా ఇత్యర్థః. ఏనంవిధాః నః
అస్మాక్ కిం కుతః ఉపేక్షసే త్యజసి శత్రుపక్షీయత్వేన శత్రుభూతా నస్మానపి హంసి
యది తర్హి దుస్తరశోకసాగరా దస్మదుత్తరాణజన్యం బహుళం సుకృతం తవ స్యాత్
ఇతి భావః. అన్యత్ర సింహః కరిణమేవ హన్తి న తు కరిణీరితి నియమాభావా దస్మా
నపి జహీతి భావః. తేన చ కంసమాంసమాత్మాదనా న్న తవ తృప్తి రపితు
అస్మానపి ఖాదయేతి శ్రీకృష్ణోపాలంభః ప్రతీయతే -

31

గ॥ ఏవ ముపరిచితనిజజీవితోపక్రోశం క్రోశంతీ స్తదీయ పాణిగృహీతీ
రాశ్వాస్య పితరా వపి కారాగారా ద్విమోచ్య యదునందనౌ సానంద
మవందేతామ్ -

ఏవమితి॥ ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ఉపరిచితః కృతః నిజజీవితోపక్రోశః స్వజీవితనిన్దా
యస్త్రిం స్తద్యథా తథా క్రోశంతీః విలపంతీః తదీయపాణిగృహీతీః కంసతద్భ్రాతృ
సంబంధినీ ర్భార్యాః ఆశ్వాస్య శాన్తరుదితాః కృత్వా కారాగారాత్ బంధనగృహం
త్పితరా దేవకీవసుదేవౌ విముచ్య మోచముత్వా యదునందనౌ రామకృష్ణౌ
సానందం సప్రమోదం యథా తథా అవందేతామ్ అభివాదయామాసతుః అర్థా
త్పితరా విత్యేవ కర్మ - 'వది అభివాదనస్తుత్యో' రితి ధాతుః.

32

శ్లో॥ అంబేతి తాతేతి తయో గుదారాం గిరం తదానీం పితరా నిశమ్య

సమాజ్ఞతాం మంతు చిరాయ కారాగారానుసారాహిత మా ర్హిభారమ్.

అంచేతి॥ పితరా దేవకీవసుదేవౌ తదానీం తదా తయోః పుత్రయో స్సంబంధినీం

ఉదారాం మహతీం శ్లాఘ్య మిత్యర్థః. అంబేతి హే అంబ జనని ఇతి తాతేతి హేతాత జనక ఇతి చ గిరం వాచం నిశమ్య శ్రుత్వా ఇతః ప్రా క్కంసభియా తచ్చృవణాలాభాదితి భావః. చిరాయ చిరా త్ప్రభృతి కారాగారానుకారాహితం బంధనగ్రహస్థిసంప్రాప్త మార్తిభారం వీడాతిశయం మంకు ద్రుతం సమాజ్ఞతాం తత్యజతుః సామాన్యతః పుత్రవాక్యశ్రవణేనైవ పితరౌ సర్వామపి వ్యథా ముత్సృజ్య ఆనన్దతో హి కిం పునః పరమేశ్వరరూప పుత్రవాక్యశ్రవణేనేతి భావః. యద్వా మానసిక శ్రీహరిచరణారవిందామృతాస్వాదనేనైవ యోగినో నిర్వ్యధాః పరమా నన్దం భజన్తి ఖలు కిం పునః పితరౌ తాదృశపరమేశ్వరబాలిశమధురతరవచనామృత పాతనేనేతి భావః.

33

గ॥ తదను ముహు ర్ముహు రాలింగ్య నిరంతరానందబాష్పాభిషేకేన కంస పరాసనదీక్షౌసమాపకావభృథమివ దధానౌ పితరౌ మధుసూదనో మధుర మిద మవాదీత్.

తదన్వితీ॥ తదను పుత్రాభివాదనానన్తరం ముహు ర్ముహు రసకృత్ ఆలింగ్య ఉపగూహ్య నిరంతరేణ అవిచ్ఛిన్నేన ఆనన్దబాష్పాభిషేకేణ సంతోషాశ్చ సేచనేన కంసపరాసనదీక్షౌయాః కంసమారణవ్రతస్య సమాపకం సమాప్తిజనకం అవభృథం దీక్షౌన్తస్నానం దధానావిన కుర్వంతావిన స్థితౌ ఇత్సుత్రేక్షౌపితరౌ ప్రతి మధుసూదనః కృష్ణః ఇదం వక్ష్యమాణం మధురం స్వాదు వచనమితి శేషః. అవాదీత్ జగాద-

34

శ్లో॥ సబాలలీలాభి రనందయం వాం నవారితో వా విపదాం ప్రవాహాః

తనూజభావా న్మమ కింతు హంత విముక్తిమాత్రం ఫలతా మయాసీత్.

నేతి॥ వాం యువాం బాలలీలాభి రర్భకవిలాసై ర్నానన్దయమ్ నతోపితవా నహ మిత్యాక్షేపః-విపదా మాపదాం ప్రవాహ స్సమూహో వా అపి నవారితః ననివారితః మయేతి శేషః-కిన్తు మమ తనూజభావాత్ పుత్రత్వాదేతోః యువయౌ రితి శేషః- విముక్తిమాత్రం కారాగ్రహా న్మోచనమేవ ఫలతాం ఫలత్వ మయాసీ దాప-విముక్తి మాత్రమేవ ఫలం బభూవేత్యర్థః. హంతేతి భేదే - విముక్తిమాత్రం మోక్షమేవేతి గమ్యతే-పరమేశ్వరో-హం యతో వాం పుత్రా-భూవం తతో యువయౌ రాస్తి పున ర్భవ ఇతి భావః-

35

శ్లో॥ ప్రమోదయే ద్య సుతనిర్విశేషో జనం విజాతీయమపి స్వకృత్యైః

బాల స్స లోకే పురుషోత్తమ స్యాద్ధూరే స్వప్రత్యోరపి నందనం మే.

ప్రమోదయేతి॥ యౌ బాలః సుతనిర్విశేషః సుతసదృశస్సౌ స్వకృత్యైః స్వకీయ బాలలీలాభిః విజాతీయమసి స్వేతరజాతీయమపి జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయేత్ సజాతీయం తు కిముతేతి భావః. సః బాలః శిశుః లోకే భువనే పురుషోత్తమః పురుష శ్రేష్ఠః స్యాద్భవేత్ తస్యైవ జన్మ సఫల మిత్యర్థః మే మమ తు స్వప్రత్యోరపి

స్వజననీజనకయోరపి నన్దనం సంతోషణం దూరే దుర్లభ మిత్యర్థః. యోఽహం బాలస్సౌ జననీజనకావపి నానన్దయం తస్య ఘమ దౌర్భాగ్య మనిర్వాచ్యమితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు యో బాలః క్షత్రియజాతీయోఽర్భకః సుతనిర్విశేషస్సౌ స్వకృత్త్యైః విజాతీయం వైశ్యజాతీయం జనమపి నన్దాదిగోపసమూహమపి ప్రమోదయేత్ స బాలః లోకే పురుషోత్తమో విష్ణుస్సాస్యత్ తమేవ బాలం లోకాః పరమే శ్వరం విదు రిత్యర్థః - సర్వేషామపి పరప్రేమాస్పదత్వాదితి భావః. యద్వా యః పురుషోత్తమః సుతనిర్విశేషస్సౌ కస్యచిత్సుతో భూత్వేత్త్యర్థః. పరమకారణస్య భగవత స్సుతత్వాయోగా త్సుతనిర్విశేష ఇత్యుక్తమ్. విజాతీయ మపి జనం ప్రమోదయేత్ ఆనన్దయితుం శక్నుయా దిత్యర్థః. పరమానన్దరూపత్వాదితి భావః. స ఏవ పురుషోత్తమో విష్ణుః లోకే భువి బాల స్సాస్యత్ కస్యచిత్సుత్ర స్సాస్యత్ ఇత్యన్వయః. ఏతేన విజాతీయనన్దాదిగోపప్రమోదకోఽహం న సాధారణో బాలః కిన్తు పురుషోత్తమావతారభూతఏవేతి స్వయాధార్థ్య మావిష్కృతం కృష్టేన. అథ నకేవల మేతావత్ దూరత స్థిత్యైవ పితరా వప్యనన్దయ మిత్యాహ దూరే ఇతి-స్థిత్యే ఇతి శేషః- దూరే స్థిత్యాపి మే మయా పిత్రోరపి నన్దనం తోషణం కృత మితి శేషః. యద్వాస్థితయోరితి శేషః. దూరే స్థితయోరపి పిత్రోః మే మమేతి కర్తరి వస్తీ మత్కర్తృక మిత్యర్థః. నన్దనం భవతీతి శేషః.

36

శ్లో॥ భాషితై ర్మధురై రస్య తత్త్వసర్వంకషైరపి
లోకానుకారిభి ర్మృకం మోహితౌ పితరావితి.

భాషితైరితి॥ అస్య కృష్ణస్య సంబంధిభిః తత్త్వసర్వంకషైరపి తత్త్వమర్మస్పృగ్భిరపి లోకానుకారిభిః లోకం జన మచుకుర్వన్తీతి లోకానుకారీణి తైః లోకై రిత్యర్థః. మధురైః స్వాదుభి ర్భాషితైః వచనైః పితరా మోహితౌ మోహం ప్రాపితావితి యుక్త ముచితమ్. అత్ర తత్త్వసర్వంకషాణాం భాషితానాం శాస్త్రీయత్వేన లోకీక త్వోపన్యాస ఏకో విరోధః. తత్త్వసర్వంకషై ర్భాషితై ర్మోహితౌ విత్యన్వో విరోధః. తాదృశవచనానాం మోహనివర్తకత్వోచిత్యాత్. ఏవం విరుద్ధార్థయో రపి యుక్త మితి యోగ్యత్వోపన్యాస స్తృతీయో విరోధః. వ్యంగ్యార్థ మాశ్రిత్య తత్త్వసర్వం కషత్వం వాచ్యార్థ మాశ్రిత్య తు లోకీకత్వ మితి ప్రథమవిరోధపరిహారః. తత్త్వం ప్రచ్ఛాద్య యతో లోకసిద్ధార్థ మచుచదన్తి భాషితాని తత స్తైః మోహితత్వం సంతభ వత్వేవేతి ద్వితీయస్యపరిహారః. లీలామానుషస్య కృష్ణస్య మధురవాఙ్మకరంద మాపీయ సాధారణానామపి మోహస్సాద్యదితి కృత్వా కిం పునః పిత్రోరితి కైముత్తికన్యాయం ధ్వనయితుం పితరా మోహితావితి యుక్త మిత్యుక్తమ్. తేన తృతీయవిరోధపరిహారః- తస్మాత్ విరోధాభాసాలంకారత్రయమ్.

37

గ॥ తదను యమానా మవనిపరిగ్రహే యయాతిశాప మంతరాయ మావేద్య మాతామహ ముగ్రసేనం సానునయ మురరీకృతరాజ్యభార మారచయ్య

నందగోపమపి సప్తార్థనం వ్రజం ప్రస్థాప్య యదుకులపురోధసా గర్గేణ
వసుదేవనిదేశా దుపరచితోపనయనసంస్కారా యదుకుమారా వ్యరో
చేతామ్-

తదన్వితః॥ తదను తతః యదూనా మవనిపరిగ్రహే భూపాలనే యయాతిశాపం
యయాతి రితి కశ్చన మూలపురుషః తస్య శాపం యదువంశీయానాం ప్రభుత్వాధి
కారో మాన్సు ఇశ్యేవం రూపం వాగ్దండం అన్తరాయం విఘ్న మావేద్య ఆలోచ్య
మాతామహం దేవకీజననో యద్యపి దేవకో మాతామహః తథాపి తద్రాభతరి
మాతామహత్వవ్యపదేశోఽయ మాపచారికః. ఉగ్రసేనం సానునయం అనునయ
సహితం యథా తథా పుత్రవియోగాతురత్వాదితి భావః. ఉరరీకృతరాజ్యభారం
స్వీకృతరాజ్యధురం ఆరచయ్య కృత్వా నందగోపమపి నన్దాఖ్యం గోపమపి సప్తార్థనం
ప్రార్థనయా సహితం యథా తథా వ్రజం గోష్ఠం ప్రస్థాప్య యాపయిత్వా వసుదేవ
నిదేశాత్ వసుదేవ స్యాజ్ఞయా యదుకులపురోధసా యదువంశపురోహితేన గర్గేణ
తన్నామకమునినా ఉపరచితోపనయనసంస్కారా కృతోపనయనాఖ్యసంస్కారా
సన్తా యదుకుమారా రామకృష్ణౌ వ్యరోచేతామ్ చకాసతుః-

శ్లో॥ యం బ్రహ్మచర్యా నిజసూత్రలబ్ధా
త్రాగేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్
భేజే గృహస్థాశ్రమ మేష శౌరి
స్స ఏష వాత్స్యయనసూత్రసిద్ధః.

యమితి॥ ఏష శౌరిః కృష్ణః నిజసూత్రలబ్ధాత్ స్వసూత్రప్రాప్తాత్ కృష్ణస్య క్షత్రియ
త్వేన ఇతికర్తవ్యతాబోధకకల్పసూత్రసదాభివాదితి భావః. బ్రహ్మచర్యాత్ బ్రహ్మ
చర్యాశ్రయణా త్రాగేవ పూర్వమేవ గోపప్రమదాంగసంగాత్ గోపికాసంయోగా
ద్ధేతోః యం గృహస్థాశ్రమం భేజే ప్రాప్త సః బ్రహ్మచర్యా త్రాకూలికః ఏష
గృహస్థాశ్రమః వాత్స్యయనసూత్రసిద్ధః వాత్స్యయన ఇతి కశ్చి త్కామశాస్త్రో
పదేష్టా ఋషిః తస్య సూత్రేభ్య సిద్ధః లబ్ధః భవతీతి శేషః. సూత్రసిద్ధోఽర్థః
ప్రమాణమితి భావః. అత్ర ఉపనయనా దనన్తరభావినో గృహస్థాశ్రమస్య కల్పసూత్ర
సిద్ధత్వేన తం క్రమ ముల్లంఘ్య ఉపనయనా త్రాగేవ గృహస్థాశ్రమస్వీకారస్య
అప్రామాణికత్వేఽపి వాత్స్యయనసూత్రసిద్ధత్వేన ప్రామాణికత్వకల్పనా చ్ఛబ్ద
ప్రమాణాలంకారః.

39

శ్లో॥ అథో గురుకులావాస మాసాద్య యదునందనౌ

వేదాన్ జగ్రహతు రాజ్ఞాను నాభూ త్తద్గ్రాహికా శ్రుతిః

అథో ఇతి॥ అథో ఉపనయనానన్తరం ఉపనయనసంస్కారా త్రాగ్యేదపాఠానధికా
రాదితి భావః. యదునందనౌ రామకృష్ణౌ గురుకులావాసం కులశబ్దోఽత్ర గృహే
బోధచారికః- గురుగృహవాసం ఆసాద్య ప్రాప్య వేదాన్ త్రయీం జగ్రహతుః

గృహీతవస్త్రో-అధీతవేదా బభూవతు రిత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి తద్ద్రాహికా తయోః పరబ్రహ్మభూతయో రామకృష్ణయోః గ్రాహికా పృతిపాదికా శృతి ర్వేదో నాభూత్ నాసీత్. 'యతో వాచో నివర్తంతే' ఇతి శృతే. వేదాః నైతే జగృహు రితి భావః. అత్ర శృతి ర్జాతు తద్ద్రాహికా నాభూది త్యప్యన్వయ స్సులభః- 40

శ్లో॥ క్వ హరే శ్శృతిభాగే-భూ న్నపదక్రమకౌశలమ్

ఖ్యాతి స్తథాపి తస్యాసీ త్త్రిపదక్రమమాత్రతః.

కేవలి॥హరేః కృష్ణస్య శృతిభాగే వేదభాగే క్వ కుత్రీవా పదక్రమకౌశలం పదం పూర్వపూర్వపదత్యాగపూర్వక ముత్తరోత్తరపదస్వీకరణమ్ క్రమో నామ పదనా మాన్యత్తివిశేషః- తయోః కౌశలం నైపుణ్యం నాభూత్ నాసీత్- కిన్తు సర్వత్రాపి వేదభాగే ఆసీదిత్యర్థః. తథాపి ఏవమపి తస్య కృష్ణస్య త్రిపదక్రమమాత్రతః త్రయాణాం పదానాం క్రమకథనమాత్రాత్ ఖ్యాతిః కీర్తి రాసీ జ్ఞాతేతి విరోధః. త్రిభిః పదై శ్చరణైః క్రమః క్రమణం లోకత్రయాక్రమణ మిత్యర్థః. తే పదక్రమవచ తే పదక్రమమాత్రం తస్మాదితి తత్పరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః. వేదభాగే పదక్రమ కౌశలం నాతీవ ప్రఖ్యాతికరం వైదికసాధారణత్వాత్-కిన్తు త్రిభిః పాదన్యాసైః సర్వ లోకాక్రమణమితి యత్ ప్రతిపాహేతు పరమాత్మసాధారణత్వాదితి భావః- 41

గ॥ అథ చతుష్షష్ట్యా వాసరాణా మధిగతసకలకలాకలాపో-యం భగవా నభవత్.

అథేతి॥ అథ వేదాధ్యయనానంతరం అయం భగవాన్ కృష్ణః వాసరాణాం దినానాం చతుష్షష్ట్యా చతురధికయా షష్ట్యా చతుష్షష్టివాసరై రిత్యర్థః. 'అపవర్గే తృతీయేతి' తృతీయా. అధిగతసకలకలాకలాపః సకలానాం బహువిధానాం కలానాం విద్యానాం కలాప స్సమూహః యేన అధిగతః జ్ఞాతః స తథోక్తః అభవత్ చతుష్షష్టికలా ప్రవీణో బభూవేత్యర్థః- 42

శ్లో॥ విధు రేష చతుష్షష్ట్యా దినానాం సకలాః కలాః

పుపోష న తథాప్యాసీ దాసా మపచయః కథమ్.

విధురితి॥ ఏషః విధుః కృష్ణః దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః విద్యాః కథం కేన ప్రకారేణ పుపోష అభ్యస్తవాన్ - ఏకైకకలాయా బహుదినసాధ్యత్వా దితిభావః. తథాపి ఆసాం కలానా మపచయో విస్మృతిః కథం నాసీత్ నబభూవ. ఉత్తరోత్తర విద్యాభ్యాసే క్రియమాణే పూర్వపూర్వాభ్యస్తవిద్యాయా విస్మృతే రనివార్యత్వా దితి భావః. అచింత్యమహిమత్వా దిత్యుభయోః పరిహారః. వస్తుతస్తు స్వత స్సర్వ జ్ఞత్వా ద్విధో ర్విద్యాభ్యాసో-పి విరుద్ధ ఏవ-లీలారసత్వాదితి తత్పరిహారః. వ్యంగ్య ర్థస్తు-ఏష విధు శ్చిద్విః దినానాం చతుష్షష్ట్యా సకలాః కలాః 'కలాతు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః. షోడశకలాః కథం పుపోష వర్ధయామాన. శుక్లపక్షే పంచదశసు దినేషు పంచదశకలాపోషః ప్రసిద్ధః షోడశకలాయా శ్చివేనాపహృతత్వాత్-ఏవం సతి సర్వ

కలాపోష ఇత్యేకో విరోధః-దినానాం చతుష్షష్ట్యై ఇత్యన్యః. తథాపి ఏవం విరోధ
ద్వయాంగీకారేఽపి తసాం కలానా మసచయః అపక్షయః కథం నాసీత్ కృష్ణపక్షే
తాసాం క్రమేణ నాశప్రసిద్ధే రితి భావః. ఇతి తృతీయోఽపి విరోధ ఇతి భావః- 43

౫॥ తదను యదునందనా వృదన్వదుదరవిలీననిజతనయప్రదానరూపగురు
దక్షిణాకాంక్షిణా పారికాంక్షిణా సమీరితే గురుణా వరుణాలయ
మభజతామ్.

తదన్వతి॥ తదను విద్యాసమాప్త్యనంతరం యదునందనౌ రామకృష్ణౌ ఉదన్వదుదర
విలీనస్య సముద్రగర్భనిర్మగ్నస్య నిజతనయస్య స్వపుత్రస్య ప్రదానం సమర్పణం
తద్రూపం తదాత్మికాం గురుదక్షిణాం విద్యాపరిసమాప్త్యనంతరం గురవే ప్రత్యర్స్య
మాణం వస్తు గురుదక్షిణేత్యుచ్యతే-తా మాకాంక్షతే వాంఛతీతి తథోక్తః - తేన
పారికాంక్షిణా తపస్వినా గురుణా విద్యోపదేష్టా సమీరితౌ చోదితౌ సన్తా వరు
ణాలయం సముద్ర మభజతాం యయతుః-

౫॥ తత్ర చ ససంభ్రమ ముపరచితాభ్యర్చనా దుదన్వతః కమపి జలచరం
పంచజనాభిధానం శంఖరూపధారిణం తదపహారిణ ముపలభ్య సలీలం
సలీల మవగాహ్య తమేన మాలభ్య చ తదుదరమంతరా గురుతనయ
మపశ్యంతా వాదాయ తదంగసంభవం శంఖం సంయమినినామకం
శమననగర మగమతామ్.

తత్రేతి॥ తత్ర చ సముద్రసమీపే ససంభ్రమం సత్వరం యథా తథా ఉపరచితా
భ్యర్చనాత్ కృతపూజనాత్ ఉదన్వత స్సముద్రా త్సకాశాత్ తద్వాక్యా దిత్వర్థః.
జలచరం ఉదకస్థం శంఖరూపధారిణం శంఖస్వరూపధరం పంచజనాభిధానం పంచ
జన ఇతి నామవస్తం కమపి కంచన యాతుధానం రాక్షసం తదపహారిణం గురు
పుత్రాపహారిణ ముపలభ్య జ్ఞాత్వా సముద్రే స్నానం కుర్వన్ గురుపుత్రః శంఖ
రూపిణా దానవేన భక్షిత ఇతి సముద్రాధిదైవతేన జ్ఞాపితౌ భూత్వేతి భావః. సలీలం
సవిలాసం యథా తథా సలీలం సముద్రోదక మవగాహ్య ప్రవిశ్య తం సముద్ర
జ్ఞాపిత మేనం పంచజన మాలభ్య పాత్వా తదుదరమంతరా తద్గర్భమధ్యే గురు
తనయం గురుపుత్ర మపశ్యన్ అదృష్ట్యేత్వర్థః. చిరాయ రాక్షసజతరాగ్నిజ్యేష్ఠో గురు
పుత్రః కథ మధునా దృశ్యతేతి భావః. తదంగసంభవం తద్దేహజన్యం తస్యశంఖా
కారత్వాదితి భావః. శంఖం పంచజన్య మాదాయ గృహీత్వా సంయమినీనామకం
సంయమినీ ఇతి నామ యస్య తత్ శమననగరం యమపత్తన మగమతాం
యయతుః. ప్రాప్తదుర్మరణో గురుపుత్రో యమపురే యాతనా త్రనుభవన్ వర్తతేతి
మత్వేతి భావః.

45

శ్లో॥ అథ కాలవ శాచ్ఛౌరి రుపనీయ ద్విజాత్మజమ్
అదిశ ద్ధురవే జన్మ తద్ద్వితీయ మివాభవత్.

అథేతి॥ అథ యమపురగమనానంతరం శౌరిః కృష్ణః కాలవశాత్ యమాధీనతాం నిర్వర్త్యైతి-ల్యబ్ధోపే పశ్చమీ - ద్విజాత్మజం బ్రాహ్మణపుత్ర ముపసీయ ఆసీయ గురవే అదిశత్ దదా - తద్దానం ద్వితీయం జన్మ అపరజన్మ అభవత్ బభూవ. ఇనశబ్దో వాక్యాలంకారే - గురుపుత్రాత్మనా జాతోయం పురుషో మృత స్సౌ పున ర్యమలోకా దిహ లోకం ప్రత్యాగత ఇతి యత్తోఽస్య జన్మద్వయమితి భావః. యద్వా తద్ద్వితీయం జన్మే వాభవదితి ఇవ శబ్ద ఉపమాయామ్ - తేన నేదం ద్వితీయజన్మ కిన్తు తత్సదృశ మేవ - కుతః - గురుపత్న్యదరా త్సునః ప్రసవాభావాత్ - ఏకైకస్య ప్రసవస్య హ్యేకైకజన్మత్వేన వ్యవహార ఇతి - ప్రాక్తనగురుపుత్రకళేబరస్య ప్రాగేవ నాశేఽపి భగవాన్ స్వశక్త్యా పున స్తాదృశకళేబరం ప్రాదా దస్యేతి బోధ్యమ్ - వ్యంగ్యార్థస్తు-శౌరి రథ కాలవశాత్ గర్భాష్టమాదికాలవశాత్ ద్విజాత్మజం త్రైవర్ణి కేతరస్య ఉపనయనానధికారాదితి భావః. ఉపసీయ ఉపనయనసంస్కారేణ సంస్కృతం కృత్వా గురవే అదిశత్ అధ్యయనార్థం గురుకులే స్థాపయామానేత్యర్థః. తమపరయనం ద్వితీయం జన్మేవ అభవత్ 'జన్మనా జాతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజ' ఇతిన్యాయా దుపనయనస్య ద్వితీయజన్మత్వం వైదికసిద్ధమ్.

46

శ్లో॥ శాంతం మహీసురసుతం వపుషైవ తేన.

భూమి స్పృశం మధురిపు ర్వ్యధితాద్భుతం తత్

మాయాశ్రయో విధి మతీత్య చ వర్తమానో

యద్వా న కిన్న విదధాతు పరార్థలాల్యాత్.

శాంతమితి॥ మధురిపుః కృష్ణః శాంతం నప్తం మహీసురసుతం గురుపుత్రం తేన వపుషైవ నప్తగురుపుత్రకళేబరేనైవ భూమిస్పృశం భూభాజం వ్యధిత అకరోత్-తత్తథా కరణ మద్భుత మాశ్చర్య మిత్యర్థః. మృతస్య పునర్జన్మ నాద్భుతం కిన్తు యో దేహో నప్త స్తస్యైవ పున రాగతి రిత్యేతత్తు విస్మయావహమితి భావః. యద్వా అథవా మాయాశ్రయః మాయాయాః అఘటితఘటనాపటియ స్తమాయాః ప్రకృతేరాశ్రయః ఆధారః 'మాయాస్తు ప్రకృతిం విద్యా న్మాయినస్తు మహేశ్వర'మితి శ్రుతే రితి భావః. విధిం బ్రహ్మణ మతీత్య ఉల్లంఘ్య వర్తమానః ప్రవర్తనశీలః సప్తరసి నియామక ఇత్యర్థః. ఏవం విధో మధురిపుః పరార్థలాల్యాత్ పరోపకారార్థం కిన్న కిం వా న విదధాతు న కుర్యాత్-అఘటితమపి సర్వం మాయాబలా ద్భగవాన్ ఘటయత్వే వేతి భావః. అత్ర పూర్వార్థోక్తస్య అద్భుతత్వస్య ఉత్తరార్థేన ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు-శాంతం శమప్రధానం మహీసురసుతం బ్రాహ్మణపుత్రం తేన వపుషైవ భూమిస్పృశం వైశ్యం వ్యధిత 'వైశ్యా భూమిస్పృశో విశ' ఇత్యమరః. తదద్భుతం న హి బ్రాహ్మణజాతీయో యేన కేనా ప్యుచాయేన వైశ్యో భవేదితి భావః. మాయాశ్రయః సకపటః విధిం శాస్త్ర మతీత్య వర్తమాన శ్చ స పరార్థలాల్యాత్ పరధనానక్త్యా కిన్న

న విదధాతు సర్వమపి కుర్యాదేవేత్యర్థః. నైశ్యం విప్రీకర్తుం విప్రిం నైశ్యీకర్తుం వా శాస్త్ర ప్రమాణాభావేపి ధనాశయా కపటేన కశ్చి త్తథా కుర్యాదేన మదీయేయం కన్యేతి బ్రాహ్మణేన దత్తాం చణ్డాలకన్యా మపి వోధ్వాణాం బహూనా మధునా ఉపలంభాదితి భావః-

47

గ|| అథ కదాచి దస్తిప్రాస్తి నామభి రుగ్రసేనసుతదారై రభినవవిధవాపద విధురై రుద్బోధితో జరాసంధాభిధానో మగదాధిపతి ర్మధురానగర వరణ మరుణత్-

అథేతి|| అథ గుర్వనుజ్జయా రామకృష్ణయో ర్మధురానగరప్రాప్త్యనంతరం కదాచి త్కస్మింశ్చిత్కాలే అభినవవిధవాపదవిధురైః నూతనవైధవ్యవివక్షైః అస్తిప్రాస్తిరితి నామ యేషా నైః ఉగ్రసేనసుతదారైః కంసభార్యయా 'దారాః పుంసీచ భూమ్నో వే' త్యమరః. ఉద్బోధితః ప్రచోదితః జరాసంధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య సః మగదాధిపతిః మగధదేశాధీశ్వరః మధురానగరస్య మధురాఖ్యశ్రీకృష్ణనిలయపత్తనస్య వరణం ప్రాకారం అరుణత్ రురోధ 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః-

48

అవ|| నిరోధమేవ దర్శయతి ద్వారమితి-

శ్లో|| ద్వారం పూర్వ ముపారుధన్ షీతిభృత స్సాశ్వాదయో దక్షిణం
విన్దాద్యా అపి పశ్చిమం ద్రుమముఖా శ్చిష్టం శకున్యాదయః
కల్పాంతోద్యదఖండఖండపరశుప్రోద్దామథక్కాధ్వని
భ్రాత్రా డిండిమడంబరేణ నిబిడం బ్రహ్మాండభాండం వ్యధుః-

ద్వారమితి|| సాశ్వాదయః సాశ్వో నామ కశ్చన రాజా స ఆది ర్యేషా న్తే షీతి భృతో రాజానః పూర్వం ప్రాగ్దిశీయం ద్వారం ప్రాకారద్వార ముపారుధన్ రురుధుః తథా విన్దాద్యాః విన్దప్రముఖాః షీతిభృతః పశ్చిమం ద్వార ముపారుధన్ శకున్యాదయః శకునిముఖ్యాః షీతిభృతః శిష్ట ముక్తాతిరిక్త ముత్తర మిత్యర్థః. ద్వార ముపారుధన్-ఇతి షీతిభృతః ద్వార ముపారుధన్నితి పదత్రయస్య వాక్యచతుష్టయే- పృన్వయ ఆవృత్త్యా తంత్రేణవేతి జ్ఞేయమ్. తే ఇతి శేషః. పూర్వోక్తా సాశ్వాదయ స్సర్వే బ్రహ్మాండభాణ్డాం బ్రహ్మాండః ప్రపంచః స ఏవభాణ్డా భాజనం తమ్ కల్పాంతే ప్రళయకాలే ఉద్యత్ విజృంభమాణః యః అఖండః మహా ఖండపరశుః శివః తస్య ప్రోద్దామథక్కాధ్వనే ఉద్భటథక్కానాదస్య భ్రాత్రా సహోదరేణ తత్తుల్యే నేత్యర్థః. 'స్వా ద్యశః పటహో థక్' త్యమరః. (ఆంధ్రే థవణ) డిండిమడంబరేణ డిండిమసంరంభేణ 'వాద్యప్రభేదా డమరుమడ్డుసిండిమర్పురా' ఇత్యమరః. నిబిడం వ్యాప్తం వ్యధుః చక్రః ఉపమాలంకారః-

గ|| సపది విదితోదంతౌ సదంతౌయదుకదనమాసాదితస్యందనౌ యదునందనౌ కృతవర్మసాత్యకిముఖా నాదిశ్య నగరరక్షాయై సమధిగతవివిధాయుధా వాయోధనాయ తదుత్తరద్వారేణ సరయం నిరయాతాం-

సపదీతి॥ సపది తదా విదితోదన్ జ్ఞాతవృత్తాన్తౌ యదునందనౌ రామకృష్ణౌ కృతవర్మ
సాత్యకిముఖా కృతవర్మా సాత్యకిశ్చ తాపుభే ముఖే ఆదీ యేషాంతా నగరరక్షాయై
పత్తనరక్షార్థ మాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య సమధిగతవివిధాయుధౌ ధృతశార్ఙ్గకౌమోదకీచక్ర
హలాదినానాపిధాయుధౌ ఆసాదితస్యందనౌ రథారూఢౌచ సన్తౌ నదన్తౌ సింహనాదం
కుర్వన్తౌ హర్షాదితిభావః. ఆయోధనాయ యుద్ధార్థమ్ యదుకదనం యదుయుద్ధరంగం
ప్రతి యదుభి స్సహ శత్రోవో యత్ర యుద్ధ్యన్తి తదుద్దిశ్యేత్యర్థః. తమ త్తరద్వారేణ
ప్రాకారోత్తరమార్గేణ సరయం సవేగం యథా తథా నిరయాతామ్ నిర్జగ్ముతుః-

శ్లో॥ దధ్మో శంఖ మధావధీరితరిపు శ్చౌరి ర్ధరాం ఘూర్ణయన్
లోకా నాకులయన్ ఘనా నిఘటయన్ పృథ్వీభృతః పాతయన్
నిర్భిన్నాచ్చ తథా నిశమ్య మగధాధీశస్య హృత్కందరా
చ్చిత్రం ధైర్యహరి స్తదా నిరగమ న్నాలోకయన్ పృష్ఠతః.

దధ్మావితి॥ అథ తతః యుద్ధాయ నిర్గమనానన్తరమిత్యర్థః. అవధీరితరిపుః తిరస్కృత
శత్రుః శౌరిః కృష్ణః ధరాం భువం ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్ లోకాన్ భువనాని
ఆకులయన్ వ్యాకులీకుర్వన్ ఘనా స్త్రేఘాన్ విఘటయన్ విదారయన్ పృథ్వీభృతః
పర్వతాన్ పాతయన్ భంశయన్ సన్ శంఖం పాంచజన్యం దధ్మో పూరితవాన్
దధ్మో శబ్దాగ్ని సంయోగయోః. ఏతేన శ్రీకృష్ణపూరితపాంచజన్యనినదస్య ప్రళ
యాబ్ధగరితతేల్యం వ్యజ్యతేతథా తత్కాలే నిశమ్య శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా శతథా
బహుధా నిర్భిన్నాత్ విదీర్ణాత్ మగధాధీశస్య జరాసంధస్య హృత్కందరాత్ మనో
రూపగుహతః సకాశాత్ పృష్ఠతః పశ్యాత్ నాలోకయన్ అశ్యన్ ధైర్యహరిః
ధైర్యరూప సింహః నిరగమత్ నిర్జగమ - చిత్ర మద్భుతమ్ - అత్యుల్బఠం ధ్వనిం
శ్రుత్వా సింహః కందరా నిస్సరతు నామ తస్య పశ్యా దవలోకనాభావో విస్మయ
జనక ఇత్యర్థః. సింహస్య పశ్యా దవలోకనం ప్రసిద్ధమ్ - యథా సర్పాదిభ్యో భీతః
కశ్చన భీత్యా పశ్యా దపశ్యన్ కేవలపురోద్వప్తిస్సన్నేవ పలాయతే తద్వ చ్చంఖ
ధ్వనే ర్భీతో ధైర్యసింహోఽపీతి భావః. అత్ర ధైర్యస్య పశ్యా దవలోకనం నామ
కిమిదం వేత్యననుసన్ధానమేవ-తత శ్చ శంఖధ్వనిం శ్రుత్వా కేవలం భీత స్సన్ జరా
సంధో ధైర్యం ముమోచ నతు పునః కిమిద మితి తద్ధ్వని యాథార్థ్యమాలోచిత
వానితి పరమార్థః-రూపకాలంకారః.

51

గ॥ తదను సమపద్యత వివిధం యశోధన మాయోధనమ్.

తదన్వీతి॥ తదను శంఖాపూరణానన్తరం వివిధం బహువిధం యశోధనం యశః కీర్తి
రేవ ధనం పణం యస్మిన్ స్తత్ ఆయోధనం యుద్ధం సమపద్యత ప్రవృత్త
మభూత్.

52

తథాపి॥ యుద్ధమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ స్థానే వైరివిదారణాయ యదభూ దాయోధనం శార్క్లిణో
యన్మిత్రాంగవిదారణాయ చ పున శ్చిత్రం తదా లక్ష్మ్యతే
సంఘర్షే ప్రతిపద్యతా ముపయమం తేనారిభూభృద్గణం
పశ్యన్ దివ్యవధూగణోఽపుష్పయమం తేనైవ చిత్రం త్విదమ్.

స్థానే ఇతి॥ శార్క్లిణః కృష్ణస్య సంబంధి ఆయోధనం యుద్ధం వైరివిదారణాయ శత్రు
నాశనార్థ మభూ ద్భూవ ఇతి యత్ స్థానే యుక్తమ్ భగవతో యుద్ధే శత్రువిదా
రణ ముచితమేవేత్యర్థః. శార్క్లిణ ఆయోధనమితి పదద్వయ ముత్తరవాక్యే శ్చన్వేతి.
మిత్రాంగవిదారణాయ చ సుహృచ్చరీరవిమర్దనార్థ మపి సూర్యమణ్డలభేదనార్థ మితి
చ అభూదితి యత్ తత్సంస్థితం చిత్ర మద్భుత మాలక్ష్మ్యతే జ్ఞాయతే. భగవాన్
యుద్ధే సుహృదంగవిదారణం కృతవా నిత్యేతత్తు విరుద్ధమితిభావః. 'ద్వావిమా పురుషా
లోకే సూర్యమణ్డలభేదినౌ పరివ్రాజ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హత' ఇతి స్మర
ణాత్ - భగవతా స్వాభిముఖం యుద్ధే నిహతాః పురుషా స్సర్వేఽపి సూర్యమణ్డలం
బిభిదు రితి పరమార్థః. విరోధాభాసాలంకారః. తేన యుద్ధేన హేతునా సంఘర్షే కల
హోన్ముఖః అరిభూభృద్గణః శత్రురాజసంఘః ఉపయమం యమసమీపం ప్రతి
పద్యతాం భజతాం - యుక్తమేతద్యద్యుద్ధే కలహినాం మృతిరితి పశ్యన్యుద్ధంపశ్యన్
దివ్యవధూగణోఽపి దేవాంగనాసంఘోఽపి తేన యుద్ధేనైవ హేతునా ఉపయమం
యమసమీపం వివాహం చ ఏతి ప్రాప్నోతి. ఇదం తు దగ్ధిష్టుకాం తత్తాపి స్త్రీణా
ముపయమప్రాప్తి రిత్యేతత్తు చిత్రం విరుద్ధత్వా దద్భుత మిత్యర్థః. అత్తాపి విరోధా
భాసాలంకారః. హరే శ్చశ్రుషు మిత్రేషు చ సామ్యేన వర్తనా తుల్యయోగితా విశే
షాలంకార శ్చ - 'హితాహితే వృత్తితౌల్య మపరా తుల్యయోగితే'తి లక్షణాత్ - 53

శ్లో॥ యుద్ధే తత్ర సముద్ధతో యదుపతిః కాలాగ్నిరుద్రాకృతి
స్తేనే జ్యోవిరహం న ధన్వసుపరం ధన్వి వ్వరాతివ్వసి
వంశం కేవల మాచ్ఛిద న్న ధనుషః శ్చదక్షిణీశామపి
స్వం చక్రం పర మగ్రహి న్నకుపితో వైరీశ్వరాణామపి.

యుద్ధేఇతి॥ తత్ర తస్మిన్ యుద్ధే సముద్ధతః అతిదృఢః కాలాగ్నిరుద్రాకృతిః
కాలాగ్నేః ప్రళయానలస్యేవ రుద్రా ప్రచండా ఆకృతి రాకారో యస్య స తథోక్తః
యదుపతిః కృష్ణః ధన్వసు పరం చాపేష్వేవ జ్యోవిరహం మహార్వివియోగం నతేనే
న చకార. న కేవలం ధనూంపి చిన్నమార్వీకాణి కృతవా నిత్యర్థః. కిన్తు ధన్విషు ధను
ష్కత్సు అరాతివ్వసి శత్రుష్వసి జ్యోవిరహం భూవియోగం ధనుర్వియోగమితి చ
గమ్యతే. తేనే ఇతి పూర్వాన్వయః. తథా యదుపతిః ధనుషః చాపస్య వంశం కేవలం
వేణుమేవ చాపదణ్డమిత్యర్థః. నాచ్ఛిదత్ న చిచ్ఛేద. కిన్తు శ్చదక్షిణీశామపి శత్రు
భూపానామపి వంశం కులం సంఘ మిత్యర్థః - వేణుమితి చ గమ్యతే. అచ్ఛిదత్. కుపితో

రుప్తః యదుపతిః స్వం స్వీయం చక్రం పరం చక్రాయుధమేన నాగహీత్ న
 జగ్రాహ- కిన్తు వైరీశ్వరాణా మపి శత్రురాజానా మపి చక్రం రాప్తం చక్రాయుధ
 మితి చ గమ్యతే-అగ్రహీత్ స్వాయ త్తీచకార. అత్ర తుల్యయోగితాలంకారత్రయమ్.
 'పర్యానా మితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్య యోగితేతి లక్షణాత్. శ్రీకృష్ణేన
 ధన్వనాం ధన్వినాంచ జ్యోవిరహః కృతః- ధను ర్వంశో రాజవంశ శ్చ ఛిన్నః స్వచక్రం
 పరచక్రంచ గృహీత మితి సిద్ధత్వాత్. ధన్వజ్యోభేదాది క్రియాయాగపద్యప్రతీత్యా
 సముచ్చయాలంకార ఇతి రత్నావళీకారాః. అత్ర సముచ్చయాలంకారో న వాచ్యః
 కిన్తు ధ్వనిత ఏవేతి మన్మసీమా-

54

శ్లో॥ భానుం ఖండిత మారచయ్య వివిధై రాయోధనై ర్మాయినా
 తేజోభాను రఖండితో విరచిత స్వస్యస్యైవ కంసారిణా
 స్వస్యాప్యర్థత రాజమండలమపి భిత్వా యశశ్చంద్రమా
 ఇత్థం స్వార్థపరః కథం స జగతాం హేతు ర్హితే గీయతే.

భానుమితి॥ మాయినా మహేశ్వరేణ 'మాయినస్తు మహేశ్వర మితి' శ్రుతేః- కపట
 శాలీనేతి చ- కంసారిణా కృష్ణేన వివిధై ర్నానావిధై రాయోధనైః యుద్ధైః భానుం
 సూర్యం ఖండితం విదారితం ఆరచయ్య కృత్వా యుద్ధహతపురుషాణాం సూర్య
 మణ్డలభేదనస్మరణా దితి భావః. స్వస్య తేజోభానుః ప్రతాపరవిః అఖండితః
 అవిచ్ఛిన్నః విరచిత ఏవ కృతో హి- స్వానర్గశప్రతాపభానుత్వం ప్రకటికృత
 మిత్యర్థః. అత్ర పరగృహం భజ్త్వా తత్కృష్టసంచయేన యథా స్వగృహం దృఢీ
 కురుతే తద్వద్భానుం భజ్త్వా తత్తేజశ్చకలై స్వప్రతాపభానుం పరిపుపోషేతి
 ధ్వనిః. తథా కంసారిణే త్యత్రాప్యన్వేతి. రాజమణ్డలం శత్రురాజసంఘం చంద్రమణ్డల
 మితిచ- భిత్వా విదారయిత్వా స్వస్య యశశ్చంద్రమా అపి కీర్తిరూపచంద్రశ్చ అవ
 ర్ధ్యత వృద్ధిం ప్రాప్సితః-సకలరాజవినాశనేన అత్యద్భుతకీర్తి రాసీ త్కృష్టస్యేతి భావః.
 అత్రాపి చంద్రమణ్డలం భిత్వా తదంతై స్వకీర్తిచంద్రం పుపోషేతి ధ్వనిః. ఇత్థం ధ్వని
 తార్థావేవ కవి స్వయ మావిష్కరోతి ఇతమితి-ఇత్థ మేవం స్వార్థపరః స్వార్థాసక్తః
 సః కృష్ణః జగతాం లోకానాం హితే హేతుః హితకర ఇతి కథం గీయతే లోకోప
 కారీతి కుత శ్చుతి స్మృత్యాదిభి రుద్ఘోష్య తే ఇత్యర్థః. గుణభూతవ్యంగ్య మిదం కవినా-
 వివృతం యదీతి తలక్షణాత్. న చ ధ్వని రిత్యేవాస్తు- ఇత్థం రాజవంశభేదనద్వారా
 స్వకీర్తిప్రతాపపరితోషణశీలత్వా త్స్వార్థపరః కృష్ణః కథం లోకోపకారీ భవే
 న్న కథమ పీత్యర్థవర్ణనాత్ ఇతి వాచ్యమ్-భానుం ఖండిత మారచయ్యేతి ప్రథమ
 వాక్యేన రాజచ్ఛేదనస్య కంతతో ప్రతిపాదితత్వా దితి బోధ్యమ్. తేజో
 భానుం యశశ్చంద్రమా ఇతి రూపకద్వయమ్ - కించ భానుఖండై స్తేజోభానుః
 చంద్రఖండై ర్యశశ్చంద్రశ్చ వర్ధిత ఇత్యసంభవార్థవర్ణనా దతిశయోక్తిద్వయమ్.

చంద్రో దృశ్యమానోఽయం స కళంకః కింతు స్వకీయయశశ్చంద్రసంవృద్ధికామేన
కృష్ణేన చంద్రసారాంశే హృతే సతి సుషిర మేవేత్యపహ్నవాలంకారః ప్రతీయతే-

౧॥ తదను చైద్యమగధాధిపా వభిధావమానం మధుసూదనం మగధాధిపతి
రుద్ధత మేన మభ్యధాత్-

తదన్వితీ॥ తదను ఏవం సామాన్యరాజవినాశనానంతరం చైద్యమగధాధిపౌ శిశుపాల.
జరాసంధౌ కర్మ అభిధావమానం అభిముఖం శీఘ్రం గచ్ఛంతం మారణార్థమితి
భావః. మధుసూదనం కృష్ణం ప్రతి మగధాధిపతి ర్జరాసన్ధః ఉద్ధతం సగర్వమేవం
వక్ష్యమాణీత్యా అభ్యధా దువోచ. ఉపసర్గవశా దర్థాంతరే ప్రయోగః- 56

శ్లో॥ కిం రాజసింహస్య మమాగ్రతోఽస్య హరే తవైత్ త్వవనం చకాస్తు
స మక్షికాభ్యః కిము వాలహస్త సంచాలనం స్వావయవావనాయ..

కిమితి॥ హే హరే కృష్ణ కపే ఇతి చ 'శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నే' త్యమరః. రాజ
సింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్యేత్యర్థః. రాజా చాసౌ సింహశ్చ రాజసింహః సింహశ్రేష్ఠః
తస్యే తి చ-యద్వా రాజేతి సింహ ఇతిరూపకం వా తస్య అస్య అతిశూరస్యేత్యర్థః.
మమ అగ్రతః పురతః ఏతత్ తవ ప్లవనం లంఘనం చకాస్తు భాసతు కిమ్ న చకాసే
దేవేత్యర్థః. సింహస్యాగ్రే కపే రివ మదగ్రే తవ ప్లవనం న శోభావహమితి భావః.
అత్ర శ్లేషోజ్జీవితోపమాలంకారః. పక్షే తు రూపకాలంకార ఏవ. నచ హరే ఇత్య
త్రాస్త్యేవ శ్లేష ఇతి వాచ్యమ్. హరిః కృష్ణ ఇతి హరిః కపిరితి శ్లిష్టరూపకేణైవ
తన్నిర్వాహాదితి. వాలహస్తసంచాలనం పుచ్చప్రేరణం కపే రిత్యర్థః. 'పుచ్చోఽస్త్రీ
లోమలాంగూలే వాలహస్తశ్చ వాలధి' రితిమరః. మక్షికాభ్యః క్షుద్రజన్తుభ్య
స్సకాశాత్ స్వావయవావనాయ స్వాంగరక్షణాయ మక్షికాభి ర్దశ్యమాన మంగం
రక్షీతు మిత్యర్థః-న కిము న స్యాత్కిమ్-తదర్థమే వేత్యర్థః. మదవాసనయా కప్యంగం
బహుధా దశన్తి మక్షికా ఇతి ప్రసిద్ధం. తాదృశమక్షికా నివారణమాత్రోపయోగి
భవతి తదీయ వాలచాలనం న తు సింహనిర్యాసక మిత్యర్థః. ప్రకృతార్థస్తు- తవేదం
వాలహస్తసంచాలనం వబయోరభేదాత్ బాలహస్తచాలనం మక్షికాభ్యః విషయ
నిగరణేన తత్తుల్యపూతనాబక కేశ్యాదిభ్యస్సకాశాత్ స్వావయవావనాయ నకిము
కింతు తదర్థమేవేత్యర్థః. సత్వస్మాదృశేభ్య స్వావయవావనాయ బాలస్య తవేదం
కరచాలనం క్షుమతే ఇతి భావః. శ్లేషాలంకారః. వాలహస్తేతి శ్లేషస్యావివక్షణేతు
అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః.

47

౧॥ ఏవం సపరివాదవీరవాద మేన మతిరోషణో భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా సపరివాదవీరవాదం సోఽహంసవీరాలాపం ఏనం
మాగధ ముద్దిశ్యోఅతిరోషణః అతికుపితః స్వారోపితకపిత్వశ్రవణాదితి భావః. భగవాన్
కృష్ణః అవాదీ దువోచ.

53

శ్లో॥ నిర్భిన్నం శతశ శ్శతై స్తవ వపు రాబ్జై ర్మదీయైః పున
సంధాస్య త్యచిరా జ్జరేతి కుమతే మైనాం దురాశాం కృధాః
నో కౌమార్యపి పాలనం తవ పరాశక్తి ర్విధాతుం క్షమా

[పాణసాన్స్య త్తృణతావలంబిని భవత్యా కృష్ణవర్మాశ్రయాత్.

నిర్భిన్నమితి॥ హేకుమతే దుర్బుద్ధే మదీయైర్మామకై శ్శతైరమితైర్బాజైశ్శరైః శతశో
బహుధా నిర్భిన్నం విదారితం తవ వపు శ్శరీరం పున ర్భూయః అచిరాద్ద్రుతం జరా
తన్నామ్ని పిశాచీ వార్ధకావస్థా చ-సంధాస్యతి సంఘటయిష్యతీతి ఏనాం దురాశాం
వ్యర్థాభిలాషం మాకృధాః మాకురు. జరాసంధః కిల జన్మకాలే ద్విధాభూతస్కృ
జరయా పిశాచ్యా సంగ్రధితః-అత ఏవ జరాసంధ ఇతి తస్య నామాసీదితి కథాత్రాను
సన్దేయా. ద్వేధాచిన్న స్యేవఘటనే జరాయా శ్శక్తిః న తు శతధా చిన్న స్యేతి భావః.
యద్వామయా చిన్నం త్వాం జరాపి ఘటయితుం బిభేతి తస్యా అపి మత్తశ్చేద
భయాదితిభావః. కౌమారీ స్కందసంబంధినీ తస్యేదమిత్యణి-ణిత్వాత్ జీవ-పరా
ఉత్కృష్టా శక్తి రాయుధవిశేషో-పి అత్రాయాసనబలమపీతి ధ్వన్యతే-తవ మయా
హన్యమాసస్య తే పాలనం రక్షాం విధాతుం కర్తుం నోక్షమా సశక్తా స్కందశక్త్యా
గుప్తమసి త్వాంహన్యామేవేత్కర్థః. యవన శక్తిరేవత్వాంరక్షితుమశక్తాకిముతజ్వరేతి
ధ్వనిః. తృణతావలంబిని ధనుర్ధారిణి 'ధర్మోనా తృణతా స్త్రియా మస్త్రీయాం చాప
ధనుషా' వితివై జయన్తి. భవతి త్వయి ఆకృష్ణవర్మాశ్రయాత్ ఆ ఇతి పృథక్పదమ్.
కృష్ణేనసహ కలహపర్యంత మిత్యర్థః-ఏవం హి లోకే ప్రయుంజన్తే తేనసహ కలహం
మాకుర్విత్యర్థే తస్య వర్తమా నగచ్ఛేదితి-అతఏవ లోకోక్తిః. యద్వా కృష్ణశబ్దో-త్ర
కృష్ణబాణేషు లాక్షణికః కృష్ణబాణమార్గపాప్తిపర్యంత మిత్యర్థః-ప్రాణః హృత్థానిలః
స్యాత్ వర్తేత కృష్ణవర్మాశ్రయణా దనన్తరన్తు నవరేతైవేత్యర్థః. అత్ర తృణతావ
లంబిని తృణత్వావలంబిని తృణే ఇత్యర్థః. భవతి త్వయి ఆకృష్ణవర్మాశ్రయాత్
కృష్ణవర్మా అగ్నిః తదాశ్రయణపర్యంతం ప్రాణశక్తిస్సాన్యత్. తృణస్య అగ్న్య
శ్రయణా దనన్తరం భస్మత్వాపత్త్యా న శక్తిమత్వ మిత్యర్థః. 'హృత్థానిలే-నిలే
జీవే బలే ప్రాణః ప్రకీర్తిత' ఇతి రుద్రః. ఇతి ధ్వనిః అనేన చ అగ్నికల్పస్య మమ
పురతః తృణకల్పస్య తవ స్థితి రేవ న సంభవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే.

59

X॥ ఏవ మభిషధానౌ మధుసూదనమగధాధిపా వనాలక్ష్మ్య శరసంధానమోక్ష
మతివేలపరస్పరజయాకాంక్ష మమందభుజకౌశలం కలహాలాలసేన తాప
సేనా ప్యననుభూతపూర్వ మరాధితసురాసురం సమరం సమరచయతామ్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా అభిషధానౌ వదన్తౌ మధుసూదనమగధాధిపౌ కృష్ణజరా
సంధౌ అనాలక్ష్మ్య శరసంధానమోక్షం అనాలక్ష్మ్యో అదృశ్యౌ శరసన్ధానమోక్షౌ
బాణసన్ధాన తన్మోచనే యస్మిన్ స్థత్ అతివేలపరస్పరజయాకాంక్షం అతివేలం భృశం
పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య జయాకాంక్షౌ విజయాభిలాషో యస్మిన్ స్థత్ యదప్యి

జయాంకాంక్షౌ మనస్వేవ వర్తతే న తు యద్దేతథాపి జయాకాంక్షౌప్రయుక్త
వీరాలాపవత్త్వా దేవముక్తమితి బోధ్యమ్-అమంద మతిశయం భుజకౌశలం బాహు
చాతురీ యస్మిం స్థత్ కలహాలాలసేన కలహప్రియేన న తు పునః కలహభీరుణేతి
భావః. యద్వా న తు బ్రహ్మధ్యానతత్పరేణేతిభావః. తాపసేన ఋషిణా నారదేనే
త్యర్థః. న తు మందేనేతి భావః-తేనాపి అసనుభూతపూర్వ మద్భవచరం ఆరాధిత
సురాసురం ఆరాధితాః ప్రమోదితా స్సురాసురాః యేన తత్-యద్వా సురా అసు
రాశ్చ యస్మిం స్థత్ సురాసురం దేవాసురయుద్ధ మిత్త్యర్థః. ఆరాధితం అనుగతం
సురాసురం యేన తత్ తత్తుల్య మిత్త్యర్థః. సమరం యుద్ధం సమరచయతాం
చక్రతుః.

60

గ॥ అథ విగతరథం ద్రుతమపి హలాయుధేన మగధాధిప మప్రతపానమితా
ననం కార్యగౌరవేణ కరుణయేవ మోచయిత్వా మధురిపురధి మధురా
నగర మగమత్-

అథేతి॥ అథ యుద్ధప్రవృద్ధ్యనంతరం మధురిపుః కృష్ణః విగతరథం నష్టస్యందసం అపత్ర
పానమితాననం లజ్జయా నీచీనముఖం మగధాధిపం జరాసంధం ద్రుతమపి శీఘ్రమేవ
విశంబే మృతిశంకయేతి భావః. కార్యగౌరవేణ భవిష్యత్కార్యభారేణ తదాలోచ్యే
త్యర్థః. కరుణయేవ దయయేవ న తు వస్తుత స్తథేతి భావః. హలాయుధేన బలేన
ప్రయోజ్యకర్తా మోచయిత్వా త్యాజయిత్వా ఏతేన బలో జరాసంధం భువి
పాతయిత్వా హస్త ముద్యుక్తో-భూదితి వ్యజ్యతే. మధురానగరమధి మధురాంప్రతి
అగమత్ యయా-

61

గ॥ ఏవం సప్తదశకృత్వః కృత్వా సమరాపదాన మష్టాదశసంగ్రామకామేసతి
మగధాధిపే నారదప్రచోదితో జవనో యవనో మధురానగర ముప
గమ్య మధుసూదన మాహవా యాహ్వాయత.

ఏవమితి॥ మగధాధిపే ఏవం రీత్యా సప్తదశకృత్వః సప్తదశవారాః సమరాపదానం
యుద్ధరూపం శౌర్యవృత్తం కృత్వా విధాయ అష్టాదశసంగ్రామకామే అష్టాదశ
యుద్ధాభిలాషిణిసతి నారదప్రచోదితః నారదేన ప్రేరితః జవనః వేగశీలః యవనః
కాలయవనః మధురానగరం ఉపగమ్య నిరుధ్య మధుసూదనం కృష్ణం ఆహవాయ
యుద్ధార్థ మాహ్వాయత ఆకారయామాస భేరిధ్వనినేతి శేషః. స్పర్శాయా మాఞ
శ్చత్యాత్మనేపదమ్-

62

గ॥ యదుపతి రపి విదితోదంత స్సముపస్థిత మతివిషమ మితి సమ్మంత్ర్య
మంత్రిభి స్స్వజనగోపనాయ మధ్యేసముద్రం విశ్వకర్మణా ద్వాదశయో
జనాయామం ద్వారకాభిధానం పుర మతిరుచిర మచీకరత్.

యదుపతిరితి॥ విదితోదంతః జ్ఞాతవృత్తాంతః యదుపతిరపి కృష్ణశ్చ అతివిషమ మత్వ్యా
హితం సముపస్థితం సంప్రాప్తం మాగధనిరోధసమయే ఏవ యవననిరోధస్యాపి సంభ

వాదితీభావః. ఇత్యేవం మంత్రీభిస్సమం సంమంత్ర్య ఆలోచ్య స్వజనగోపనాయస్వీయ రక్షార్థం మధ్యేనముద్రం సముద్రమధ్యే విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా ద్వాదశయోజనా యామః ద్వాదశయోజనాని ఆయామో దైర్ఘ్యం యస్య తత్ అతిరుచిరం అతి సుందరం ద్వారకాభిధానం ద్వారకానామకం పుర మచీకరత్ కారయామాస. 63

X|| నిధాయ చ తత్ర సలిలదుర్గే నిజదాయాదా న్యాదవాన్ యదునాయక స్స రాహిణేయేన సహ సంగ్రామకామనయా నగరాన్నిరగాత్.

నిధాయేతి|| సః యదునాయకః కృష్ణః సలిలం సముద్రజలం దుర్గం పరిఘా యస్య తస్మిన్ తత్ర ద్వారకాయా నిజదాయాదాన్ స్వనంశీమాన్ యాదవాన్ వృష్ణీన్ నిధాయ స్థాపయిత్వా రాహిణేయేనసహ బలరామేణసమమ్ సంగ్రామకామనయా యుద్ధవాంఛయా నగరాన్నిరగాత్ నిర్భయాత్. 64

X|| ఆగతం తమేనం నారదోదితరూపధేయసంవాదా దరవిందనాభ మవ ధార్య యవన సోత్కంఠ ముపకంఠ మవజగాహే.

ఆగతమితి|| యవనః కాలయవనః ఆగతం నగరాన్నిరగతం తమేనం కృష్ణం నారదోది తరూపధేయసంవాదాత్ నారదో క్తరూపసామ్యైత్ భాగరూపనామభ్యో ధేయ ఇతి స్వాస్తే ధేయః. అరవిందనాభం కృష్ణ మవధార్య నిశ్చిత్త్య సోత్కంఠం సాభిలాష ముప కంఠం సమీపం జగాహేచ అభజత్. 65

X|| భగవానపి చపల మబల ఇవ పలాయమాన స్తమేన మచుధావమాన మనయవేదిన మనయ దవనీధరకందరాంతర మంతరథాత్.

భగవానితి|| భగవానపి కృష్ణశ్చఅబల ఇవనతు దుర్బలఇవ వస్తుతోఽబలత్వం మాయిన ఇతి భావః. చపలం చంచలం యథాతథా పలాయమానః పలాయనం కుర్వన్ అనయవేదినం రక్షణాద్భియా పలాయమానం నానుగచ్ఛే దితి న్యాయ మజానానన్ అతఏవ అనుధావమానం అనుసృత్య శీఘ్ర మాగచ్ఛంత తమేనం యవనం అవనీధరకందరాంతరం కస్యచిత్సర్వతస్య గుహామధ్య మనయత్ ప్రాపయా మాస. నయతి ర్ద్వికర్మకః. అంతరథాత్ తత్క్షణమేవ స్వయం తిరోదధేచేత్యర్థః. 66

X|| స ఏష దుర్మనీష స్తత్ర గిరికందరాంతరాళే మాంధాతృతనయ మైక్ష్వాక మసురసంగరసంగతశ్రీమాపనయనాయ త్రిద శాధీశనిదేశత శ్చయాభిం భవతు భవతో నిద్రాభంగ హేతు ర్భస్మసాదితసమాసాదితవరం రాజరిం ముచుకుందాభిదానం ముకుందధియా సక్రోధం పాదఘాత మవధీత్.

సఇతి|| దుర్మనీషః దుర్బుద్ధిః సఏష యవనః తత్ర గిరికందరాంతరాళే పర్వతగుహాంతః మాంధాతృతనయం మాంధాతుః పుత్రం ఐక్ష్వాకమ్ ఇక్ష్వాకో రపశ్యం అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్రమితిపరిభాషితత్వాత్తద్వంశీయేష్వస్యపత్యత్వవ్యవహారః. ఇక్ష్వాకు వంశజమిత్యర్థః. దాణ్ణినాయనాదిత్వాత్ టి లోపః. అసురైః రాక్షసైస్సహ సంగరే యుద్ధే సంగతస్య లబ్ధస్య శ్రమస్య ఆయాసస్య అపనయనార్థం నివారణార్థం త్రిదశా

ధీశనిదేశతః ఇన్ద్రాజ్ఞావశాత్ శయాశుం నిద్రాణం - స్పృహి గృహీతి సూత్రస్థ
 రీజోవాచ్య ఇతి వార్తికా దాఖ్య. భవత స్తవ నిద్రాభంగహేతుః నిద్రానాశకర్తా
 భస్మసాత్ భవతు భస్మీభవతు. విభాషాసాతి కాత్త్యే ఇతి సాతిః. ఇత్యేవం ఆసాదిత
 వరం ప్రాప్తవరం దేవేంద్రాదితిభావః. ముచుకుందాభిధానం ముచుకుందనామానం
 రాజర్షిం రాజా చాసా ఋషిశ్చ తం రాజవంశ్యం ముని మిత్యర్థః. ముకుందధియా
 కృష్ణ ఇతి భ్రాన్త్యా సకోధం సరోషం యథా తథా పాదఘాత మవధీత్ పాదేన
 జఘానేత్యర్థః. కరణే హస ఇతి ణముల్ -

67

౫॥ సోఽపి సముపజాతజాగర సముత్థాయ సర్వాసు దిశు చక్షు ర్విక్షిప
 న్నక్షిపా తేనైవ పురోవర్తినం భస్మసాద్విధాయ కిమిద మస్థానే సముప
 సితమితి చింతయన్ పశ్చాదుపవిష్ట మక్షీణమహిమాన మధోక్షజ
 మద్రాక్షీ దస్తాపీచ్ఛ

సోఽపీతి॥ ముచుకుందశ్చ సముపజాతజాగరః ప్రబుద్ధః సముత్థాయ ఉత్థితో భూత్వా
 సర్వాసు దిశి దశ దిశాసు చక్షు ర్ద్వప్తి విక్షిపన్ ప్రేరయన్ సర్వత్ర పశ్యన్ని
 త్యర్థః. పురోవర్తినం అగ్రస్థం యవన మిత్యర్థః. అక్షిపాతేనైవ విలోకనేనైవ భస్మ
 సాద్విధాయ భస్మీకృత్వా అస్థానే అయోగ్యస్థానే సముపస్థితం సంప్రాప్త మిదం
 పురుషదహనం కిమితి చింతయన్ విచారయన్ పశ్చాత్తత ఉపవిష్టం నిషణ్ణమితి
 వా అక్షీణమహిమానం అఖంఙ్గితానుభావం అధోక్షజం కృష్ణ మద్రాక్షీత్ అప
 శ్యత్ అస్తాపీచ్ఛ స్తుతిం చకే -

68

తథాహి॥ ముచుకుందకృత ముకుందస్తుతిమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. అథ పశ్చాభి
 శ్లోకే స్తుతి గుణానిత్యాదిభిః -

శ్లో॥ గుణా నారోప్య త్వయ్యనిశ మసత స్తోత్రము కృపా
 న లోకేఽన్య స్మత్తః పరతర మితి స్వస్తుతి రపి
 వచ స్సర్వం మిథ్యా తవ భవతి దూరం పరిచయా
 ద్యశోరాశి శ్చిత్రం తదపి నిరహంకార ఇతి తే -

గుణానీతి॥ త్వయి బ్రహ్మణి అనిశం కాలత్రయేఽపి అసతః అవిద్యమానాన్ అపర
 మార్థభూతానిత్యర్థః. గుణాన్ సత్యకామత్వాదీన్ ఆరోప్య కల్పయిత్వా స్తోత్రము
 స్తుతిం కుర్వాణేషు కృపా దయా తవ అస్తితిశేషః - తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగ
 త్తేమం వహో మ్యహమితి గీతావచనాదితిభావః - అనేన త్వమింద స్త్వం చన్ద్ర ఇత్యా
 ద్యత్యన్తాసంభావితేషు వాచాటచాటువాదే మ్వచరజ్యసే ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే.
 లోకే భువనే మత్తః - పశ్చిమ్యాస్తసిః - మదిత్యర్థః. పరతరముత్కృష్టం అన్యత్ ఇతరత్
 వస్తు పదార్థః నాస్తి నవిద్యతే - ఇతి స్వస్తుతిః స్వస్వరూపకథనమపి అస్తితి శేషః. అహ
 మఖిలోత్కృష్టః మదుపాసనయైవ కైవల్యం నతు క్షుద్రదేవతోపాసనయేతి హితముప
 దిశసీత్యర్థః. 'మత్తః పరతరం నాన్య త్కించి దస్తి ధనంజయేతి వచనాదితి భావః.

అనేన చ ఆత్మశ్లాఘూరూపం వికత్తనం వ్యజ్యతే. తవ సర్వంవచః అనన్తవేదరూపం సమన్తవాక్యం జాత్యేకవచనమ్. సర్వాణ్యపి వచాన్సీత్యర్థః. దూరం చిరం పరిచయాత్ నిదిధ్యాసనా దిత్యర్థః. మిథ్యాభవతి మృషాభవతి. తస్యాపి జగదన్తః పాతిత్వాదితిభావః. 'జ్ఞానేన జ్ఞేయ మాలోచ్య పశ్యాత్ జ్ఞానం చ సత్యంచే'దితి వచనాత్. అనేన చ సవీనానాం సత్యవాదీ వ ప్రతీయసే పరిచయేన తు మృషాభాషీతి నిశ్చీయసే ఇతి నిందా చ వ్యజ్యతే. తదపి దుష్కీర్తికారణే సత్యవీత్యర్థః తే నిరహంకారః అహంకారరహితః నూయావశ్యత్వాదితిభావః. ఇతి యశోరాశిం అమితం యశః న తు యత్కియదిత్యర్థః- అస్తీతిశేషః- చిత్రం అద్భుతమ్. 'పుణ్యై ర్యశో లభ్యతే' ఇతి న్యాయాదితిభావః. అత్రదుష్కీర్తికారణేభ్య స్వస్తుత్వాదిభ్యః తద్విరుద్ధసుకీర్త్యుదయవర్ణనా ద్విషమాలంకారః. 'విరూపకార్యసోత్పత్తి రపరం విషమం మత'మితిలక్షణాత్. స్వస్వరూపప్రకాశనాదీనాం దయాళుత్వప్రఖ్యాపకానాం గుణానాం దోషీకరణాత్ లేశాలంకారశ్చ.

69

శ్లో॥ ఇయం త్వా మాక్రమ్య ప్రథయతు భిదాబుద్ధి మసతీ
సజాతీయాన్ జీవాన్ రచయతు భవద్వేత్తవిముఖాన్
భవానాస్తే నోవేత్త్యపి విశయ ముత్సాదయతి యం
ప్రియా మాయాస్మాకం తమపహర లాభోఽయ మమితః.

ఇయమితి॥ ఇయ మేషా ఆసతీ మిథ్యా భూతా తవ ప్రియా ప్రేయసీ వదనపాయినే మాయాప్రకృతిః త్వామాక్రమ్య ఆవృత్య భిదాబుద్ధిః ద్వైతబుద్ధిం ప్రథయతు జనయతు- ఏకమపి బ్రహ్మ మాయావశేన బహుధా జగదాకారేణ ప్రతీయమానత్వా దితి భావః. సజాతీయాన్ చేతనత్వేన బ్రహ్మ సజాతీయాన్ జీవాన్ భవద్వేత్త విముఖాన్ త్వత్పదవిముఖాన్ మోక్షదూరానిత్యర్థః. రచయతు కరోతునహిజానపదం దుఃఖ మేక శ్లోచితు మర్హతీతి న్యాయా దేతద్ద్వయం నైవ శోచనీయమితిభావః. తర్హికిం శోచనీయ మత ఆహ- భవా స్పరమేశ్వర స్వ మాస్తే విద్యతే నోవా నవిద్యతే ఇతి యం విశయం సందేహ ముత్సాదయతి జనయతి సంశయాభావే క్షీత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానం నావతరేదితి భావః. 'తం సంశయ మపహర నాశయ- అయమేవ అమితోఽత్యన్తః లాభః భవతీతిశేషః. జగదీశ్వరోఽస్తీతి నిశ్చయమాత్రేణాపి పాపనిన్పత్తిసదాభవాదితి భావః. యథోక్తం పంచదశ్యాంః 'పరోక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం శాబ్దం దేశికపూర్వకం బుద్ధిపూర్వకృతం పాపం కృత్సం దహతి వహ్నివ' దితి. మాయాయాః త్వదధీనత్వా దిస్మా స్వస్యాః పరాక్రమం తావత్సంజయేతి నిష్కృష్టార్థః. వ్యంగ్యార్థస్థ- ఇయ మసతీ దుష్టా తవప్రియా ప్రేయసీ మాయా మాయేతి తస్యా నామ త్వా మాక్రమ్య వశీకృత్వా భిదాబుద్ధిం విభాగేచ్ఛాం ప్రథయతు ఏతైస్సహ నస్థేయం ఆవాభ్యాం పృథగేవ స్థాతవ్యమితి బోధయత్విత్యర్థః. సజాతీయాన్ జీవాన్ సుహృద ఇత్యర్థః. భవద్వేత్తవిముఖాన్ త్వద్గ్రహ

పరాఙ్ముఖా రచయతు. రేరే జాలూః కుతో ము దృష్టిం విక్షిపథేత్యేవం తజ్జన
భర్తనాదిభి రుచ్చాటయత్విత్తర్థః. సజాతీయానామేవవీచమనస్థాయాంవిజాతీయానాం
పునః కా కథేతి భావః. భవనాస్తే నోవేత్త్యపి యం విశయ ముత్పాదయతి ఇతరై
ర్గ్రహస్య దుష్ప్రవేశ త్వేన తద్వశస్య తవ బహిరాగమానాభావేన చ హేతునా
కిమియం కూరాపతిమపి జఘానేతి సంశయముత్పాదయతీత్యర్థః. తం సంశయమపహర
తదాజ్ఞయా నగరదర్శనవ్యాజేన వా కదాచి దృహి రాగత్య జీవా మ్యహమితి జ్ఞాప
యేత్త్యర్థః. అయ మమితో. లాభః ఉచ్చాటనేన తావ దస్మాకం న హానిః 'ఆహార
స్సర్వజన్తూనాం జన్మనాసహ జాయతే' ఇతిన్యాయేన యేనకేనాప్యపాయేన యత్ర
కుతాపి వా జీవనసంభవాత్. ఈదృశహస్తగతస్య తవ జీవనమేవ త్వత్సుహృదాం
త్వత్సోదరాణాం చ అస్మాకం మహా లాభః ఇత్యర్థః. 70

శ్లో॥ బద్ధ్వా సుష్టుగుణై త్రిభి స్తనుభృతః పశ్చాన్నిశద్వేదనా
దీనం పాలయ పాహి మామితి ముహు ర్ముక్త్యాశయా కోశతః
ముక్తా జీవత ఏవ యద్వితనుషే లాభ స్సవవామృతే
యద్దురే పునరేవ పాతయసి తా నంతేన శోకాయ తత్.

బద్వేతి॥ తనుభృతః శృరీరిణః సుష్టు దృఢం త్రిభి ర్గుణై స్సత్వాదిభిః బద్ధ్వా పరవశీకృత్య
పశ్చాత్ సాంసారికదుఃఖకృతనిర్వేదనానన్తరం మిశద్వేదనా మిశత్ సంభవత్
వేదనం సర్వదా పరమేశ్వర ఏవ శరణీకరణీయ ఇత్యేవంరూపం జ్ఞానం యేషా
న్తా అత ఏవ దీనం కృపణం మాం పాలయ పాహి రక్షరక్ష సంభ్రమా దేకార్థక
ధాతుద్వయప్రయోగః. ఇత్యేవం ముక్త్యాశయా మోక్షవాంఛయా ముహుః అతిశ
యేన కోశతః స్తువతః తా తనుభృతః జీవతఏవ ప్రాణధారిణఏవ ముక్తా నివృ
తనుషే కరోషి జీవన్ముక్తిం దదాసీత్యర్థః. ఇతి యత్ స ఏవ లాభః-విధేయప్రాధాన్యా
త్పుంస్త్వమ్- పరమానందావిరాభవా జీవన్ముక్తిరేవ లాభ ఇత్యర్థః. అంతే దేహనాశా
నన్తరం దుర్గే దుర్లభే అమృతే మోక్షే పున ర్భూయః జీవన్ముక్త్యవేక్షయా పున
రిత్యుక్తం పాతయసీతి యత్ క్షిపసీతి యత్ ముక్తిం దదాసీతి యదిత్యర్థః. తత్
ముక్తిదానం నశోకాయ- నశర్ధకో-యం నశబ్దః- అత్యంతాభావార్థః. నశోకో నశోకః
శోకాత్యంతాభావః తస్మై భవతీతి శేషః. జీవన్ముక్తిదశాయాం క్షుత్పిపాసాదిదుఃఖ
లేశానువృత్తి రస్తి విదేహకైవల్యే తు దుఃఖస్యాత్యంతికనివృత్తి ర్భవతీతి మహా
నయం లాభ ఇతి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు తనుభృతః సుష్టు త్రిభి ర్గుణైః రజ్జుభి ర్బద్ధ్వా
పశ్చాన్నిశద్వేదనా దృఢబంధేనోత్పన్నవృథా అతఏవ దీనం మా పాలయ
పాహీతి ముక్త్యాశయా బంధవిమోక్షవాంఛయా కోశతః ఉచ్చై ర్విలపతః తా
జీవతఏవ ముక్తా వితనుషే ఇతి య త్సవ లాభః- మరణాత్ప్రాగ్జీవదశాయాం
మోచనం లాభ ఏవేత్యర్థః. అంతే మోచనానన్తరం దుర్గే అగాధే అమృతే జలే

సముద్రాదావిత్వర్థః- పాతయసీతి యత్తదపి శోకాయ న భవతి- సద్యో మరణాదితి
భావః-

71

శ్లో॥ కల్యాణం త్వ మనంత మాత్మవశయః కోశా నసారా న్ద
త్వం చాపాతమనోరమా వ్యభజథా జీవాన్యతో మోహయన్
త త్తే మాయిన మాకలయ్య సుచిరా త్వా మైక్యకామా త్పునః
ఖద్యం తేనశనాదిభి శ్శుతిహితై ర్నామైశ్చ కేయం కలా-

కల్యాణమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్ త్వం అనంత మమితం కల్యాణం శుభం
చిదానందలక్షణ మాత్మవశయః స్వవశం కుర్వన్ అవిద్యానావృతత్వాదితి భావః-
జీవేభ్య ఇతి శేషః- అసారా విణ్మాత్రాది దూషితత్వేన అశ్లాఘ్యై ఆపాతమనో
రమా మనోహరవదవభాసమానా కనకలతికా వా కిమబలేత్వాది కావ్యాదితి
భావః. కోశా అన్నమయాదీ పంచకోశా దేహాదీనాం తత్త్వావరకత్వసామ్యా
తోశత్వేన వ్యవహారః- దదత్ ప్రయచ్ఛ 'నాభ్యస్తా చ్చతు' రితి ను మ్నిషేధః.
అతఏవ మోహయన్ మోహం జనయన్ జీవా వ్యభజథాః విభక్తాన కృథాః-
త్వమేవ జీవరూపేణ విభక్తోభూ దిత్వర్థః. ఆవరణవిక్షేపశక్తిభేదేన ఏకమేవ బ్రహ్మ
జీవేశ్వరరూపేణ ద్వేధా విభక్తం సత్ ఏకం సర్వజ్ఞం సచ్చిదానందాదిసకలకల్యాణగుణ
నిలయం సద్యత్ప్రతిభాతి స త్వమేవ యత్త్వన్యత్ కించిత్ జ్ఞం దుఃఖత్వాద్యకల్యాణ
నిలయం తత్పున స్సావరకకోశభేదేన బహువిధా వయమితి భావః. ఏతేన కోశా
న్దదత్ వ్యభజథా ఇత్యనేన అమీషాం ఉపాధివశాదేవ భేదో న తు వస్తుత ఇతి
సిద్ధమ్. తస్మాత్ యస్మా త్వమేవం జీవా వ్యభజథా స్తస్మాత్కారణా దిత్వర్థః
తే జీవాః సుచిరా దనేకజన్మభిః అనంతభవసంచితానంతసుకృతపరిపాకవశేనేత్వర్థః,
మాయినం మహేశ్వరం త్వామాకలయ్య ఆపాతతో జ్ఞాత్వా- ఆజోత్ర ఈషదర్శ
భోధకత్వాత్- పునః స్వతోభిన్నానామేవ మధ్యే ఉపాధివశా ద్భేదప్రాప్త్యా పున
రిత్యుక్తమ్. ఐక్యకామాః త్వయాసహ సాయుజ్య మభిలషంతః సంతః అనశనాదిభిః
ఉపవాసాదిభిః ఆదిశబ్దేన 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన
దానేన తపసేతి శ్రుతిగతయజ్ఞాదిసంగ్రహః- శ్రుతిహితైః వేదసంవాదిభిః న్యాయైః
యుక్తిభిశ్చ న తు దుస్తరై ర్చిత్వర్థః. 'దుస్తరాత్సువిరమ్యతాం శ్రుతిమతస్త
రోఽను సంధీయతా' మితి భగవత్పదవచనాత్. ఖద్యన్తే క్లిశ్యన్తి. ఇయం కలా
విద్యా కా అత్యద్భుతేత్వర్థః. యయా స్వయ మభ్రాంతః పరాన్ భ్రామయసీతి
భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- యతః త్వం అనంతం కల్యాణం సువర్ణం 'కల్యాణం మంగళే
స్వరే' ఇతి భాస్కరః. ఆత్మవశయ న్నపహరన్ అసారా నన్తస్సారరహితాన్ సువర్ణస్వ
సర్వస్యాపి త్వయైవాపహృతత్వాదితి భావః- ఆపాతమనోరమా శేటికాదిబహుళ
తయా నిస్సీమద్రవిణగర్భత్వేన పరిదృశ్యమానా నిత్యర్థః. కోశా ధనగృహాణి దదత్
అతఏవ మోహయన్ జీవా భ్రాతృజీవా నిత్యర్థః. వ్యభజథాః తత్తస్మాత్ తే

భ్రాతృజీవాః సుచిరాత్ త్వాం మాయినం వంచక మాకలయ్య జ్ఞాత్వా ఐక్యకామా
స్సంస్పృష్టికామాస్సంతః అనంతకళ్యాణభాగలాభార్థమితి భావః. అనశనాదభిః ఆదిశబ్దేన
నిరోధదారిద్ర్యపకటనరోదనాదయో గృహ్యంతే. శ్రుతిసుఖైః శ్రోతృసుఖైః శోతృణా
ముపపన్నతయా ప్రతీయమానై రిత్యర్థః. న్యాయైరితియావత్ ఖిద్యంతే కేయంకలా
కిమిదం చాతుర్యమిత్యర్థః-

72

శ్లో॥ సంత స్త్వాం హృదయే త్రివిక్రమ ఇతి జ్ఞాత్వాపి కిం కుర్వతే
యద్వా నూన మవిద్యయా కిము హితం విస్మరితస్వాత్మనామ్
ప్రా గాక్రమ్య హృదేవ తత్ర చ వశే సర్వం తదాత్మా నమ
ప్యాత్మస్యేవ నిపాత్య తేషు యదహో నామాకృతీ లుంపసి.

సంతఃశ్చితి॥ సంతః విబుధాః త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి త్రివిక్రమావతారఇతి జ్ఞాత్వాపి
యత్కించిదవకాశప్రదానే భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయేన సర్వాక్రమణశీల ఇతి
జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. వామనీభూయ బలిం పాదత్రయం యాచిత్యా లబ్ధదాన స్త్రివిక్రమా
భూయ తత్సర్వస్వాపహారస్య త్వయా కృతత్వాదితి భావః. కిం కిమర్థం హృదయే
మనసి కుర్వతే స్థాపయన్తి 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుష' ఇతి శ్రుత్యా అంగుష్ఠ
మాత్రం త్వమ్మత్వా త్రివిక్రమమి త్యవిచార్య ధ్యానార్థం స్థాపయన్తీత్యర్థః.
యుక్తం చైతదిత్యాహ. యద్వా-అథవా అవిద్యయా అజ్ఞానేన విస్మరితస్వాత్మ
నాం ఆవృతస్వరూపాణాం కిము హితం త్వచ్ఛరణధ్యానా దన్య త్కిం వా హిత
మిత్యర్థః. అన్యత్రః అవిద్యయా విస్మరితస్వాత్మనాం మత్తానాం కిము హితం
హితాహితజ్ఞానం మత్తానాం కుత ఇత్యర్థః. నూనం ధ్రువమ్-తస్యేదం కర్మణః
ఫలమిత్యాహ. పాక్ పృథమం హృదేవ మన ఏవ ఆక్రమ్య ధ్యానబలాన్మనః
పరమేశ్వరైకతానం భవతీతి పరమార్థః. హృదయరూప మవకాశం కంచి
త్కాలం తిష్ఠేతి దత్తమపి స్వవశీకృత్యేతి వ్యజ్యతే. తత్ర హృది వశే ఆధీనేచ సతి
సర్వ మశేషం తదాత్మానమపి తం జీవమపి స్వస్మిన్నేవ బ్రహ్మణ్యేవ నిపాత్య పాత
యిత్యా స్వసాయుజ్యం దత్వేత్యర్థః. స్వరూపమేవాపహృత్యేతి చ వ్యజ్యతే. తేషు
జీవేషు నామాకృతీ నామరూపే లుంపసి నాశయసి-తథా విద్వా న్నామరూపా
ద్విముక్తః పరాత్పరం పురుష ముపైతి దివ్య-మితి శ్రుతే రితి భావః. యథా నామాపి
సశ్రూయతే తథా సమూల మున్మూలయామాసిధేతి చ వ్యజ్యతే. యద్వా సంతః
త్వాం త్రివిక్రమ ఇతి సర్వవ్యాపీతి జ్ఞాత్వాపి హృదయే కిం కుర్వతే 'యత్సర్వభూత
దయయా సదలభ్యయైకో నానాజనేష్వవహిత స్సుహృదన్తరాత్మా' ఇతి శ్రుత్యా
'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ'తి శ్రుత్యాచ సర్వభూతేషు త్వద్బుద్ధ్యా పూజితవ్యేషు సత్సు
మనస్యేవ త్వమారోప్య కుతో ధ్యాయన్తీత్యర్థః. 'దహార ముపాసతే య ఋషి
వర్త్రసు కూర్పదృశ' ఇతి శ్రుతిగీతయా 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుష' ఇతి శ్రుతి మనుస్మత్య
దహారోపాసకానాం స్థూలదృష్టిత్వస్య ప్రతిపాదితత్వా ద్విదుషాం నేద మేకాన్తసాధన

మితి భావః. ఉపాసకానా మాదా యుక్త మేవేద మిత్యాహ యద్వేతి-అవిద్యావృత-
స్వరూపాణా మతఏవ భిన్నబుద్ధీనాం సర్వత్ర సమదృష్టే రాదా దుర్లభత్వాద్భృది
కల్పిత భవచ్ఛరణారవిందధ్యానం తేషాం యుక్తమేవేత్యర్థః. యథా జ్ఞానమార్గేణ
భగవత్ప్రాప్తి స్తథానేన భక్తిమార్గేణాపి భవత్యేవ - కిన్త్వత్ర మార్జారకిశోర
న్యాయేన సాలభ్యమపీత్యాహ ప్రాగిత్యాది-యే భగవంతం హృదా ధ్యాయంతి
తేషాం హృదయే భగవాన్ స్వయమేవ ఆవిర్భూయ స్వదివ్యవిగ్రహస్య షరమానస్త
రసమయత్యేన తాదృశస్వరూపద్రష్టాణాం తేషాం ప్రాపఞ్చిక పదార్థవిషయ
వైరస్యం జనయిత్వా క్రమేణ తదపి మనో విలాప్య తా ముక్తా కరోషీత్యర్థః.
భాగవతే కపిల దేవహూతిసంవాదే స్ఫుటోఽయ మర్థః. విస్తరభియా తే శ్లోకా అత్ర
న ప్రపఞ్చితాః. వ్యంగ్యార్థో వ్యాఖ్యాత ఏవ. 73

శ్లో॥ అపాణి ర్నృహ్లాసి త్వరిత మపదో ధావసి విదృ

క్రపశ్యస్యశ్శోత్ర శ్రవణపటురాలోకనపరః

తవ ప్రాచః ప్రత్యగ్దృగితి కథ మేత త్క మథవా

భ్రమంతి బ్రహ్మాద్యా అపి న విదితా స్తత్త్వపదవీమ్.

అపాణిరితి॥ త్వం అపాణిః పాణిరహితస్సృ గృహ్లాసి స్వీకరోషి అపదః చరణరహితస్సృ
త్వరితం దృతం ధావసి గచ్ఛసి విదృక్ నేత్రరహితస్సృ ప్రపశ్యసి సర్వం పశ్యసి
అశోత్రః శ్రవణరహితస్సృ శ్రవణపటుః శ్రవణసమర్థో భవసీతి శేషః-శ్రవణోషీత్యర్థః.
'అపాణిపాదో జననో గృహీతా పశ్యత్యచక్షుః సృశృణో త్యకర్ణ' ఇతి శ్మతే రితి భావః.
వస్తుతో నిందియస్యాపి తత్తదిందియసంబంధా తత్తద్విషయగ్రహణ మాత్మనో
భవతి ఇతి గూఢాభిప్రాయః. ప్రాచః పురాణస్య తవ ఆలోకనపరః ద్రష్టా ప్రత్యగ్దృక్
జ్ఞానచక్షు ర్భవతీతి శేషః. య స్త్వన్మృఖ సృ ఏవ త్వాం పశ్యతి న తు బహిర్విషయా
సక్త ఇత్యర్థః. ప్రాచః పూర్వదిక్ష్పస్య తవ ఆలోకనపరః ప్రత్యగ్దృక్ పశ్చిమదిగ్ద్రష్టా
భవతీతి విరోధో వ్యజ్యతే. పూర్వాభిముఖ ఏవ పూర్వదిగ్భవం వస్తు పశ్యతి నతు
పశ్చిమాభిముఖ ఇతి ప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. ధ్వనితమేవ విరోధం స్ఫుటయతి ఏత
త్కథమితి-కథం వై తత్సంగచ్ఛేత్యర్థః. అస్య ధ్వనేః కవినా స్ఫుటితత్వాదేవ గుణీ
భూతత్వం-తేన విరోధాభాసాలంకారః. అథవా-యద్వా బ్రహ్మాద్యా అపి బ్రహ్మాం
ద్రాదయోఽపి నవిదితాః అజ్ఞాస్సన్తః - విదేః కర్తరి క్తః - నశ్చర్థకేన సశబ్దేనసహ
సమాసః. తత్త్వపదవీం బ్రహ్మమార్గ మిత్యర్థః - కాలాధ్వనో రిత్యత్యస్తసంయోగే
ద్వితీయా. భ్రమంతి ముహ్యంతి కిమ్-తత్త్వస్య దురవగాహత్వాదితి భావః. త్వద్యా
ధార్థ్యం న కేఽపి విదు రితి పరమార్థః. మాయిన స్త్వ అఘటితఘటకత్వా త్వం
ప్రాగ్ద్రష్టార మపి ప్రత్యగ్దృష్టిం కుర్యావే త్యనోభావః. 174

X॥ ఏవం తార మాశంసితారం ముచుకుందం ముకుంద స్నానంద మభినంద్య
సందాయచ వరం ప్రత్యావర్తత మధురా మధరీణసకలరిపుః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తగీత్యా తార మత్యంతం ఆశంసితార స్తువంతం ముచుకుందం
సానందం సమోదం యథాతథా అభినంద్య శ్లాఘుయిత్యా వరం జన్మాంతరే తవ మత్సా
యుజ్యం భూయా. దిత్యేవరూపం సందాయ తస్మై దత్వా అధరీణసకలరిపుః తిర
స్కృతసర్వశత్రుః ముకుందః కృష్ణః మధురాం నగరీం ప్రత్యావర్తత ప్రత్యా
జగామ.

75

గ॥ అథ ముచుకుందః కందరోదరాన్నిస్సరన్ ప్రతిపద్య గంధమాదనం
నరనారాయణాశ్రయే బదర్యాశ్రమే సపర్యా మమర్యాదాం మురరిపో
రకరోత్.

అథేతి॥ అథ శ్రీకృష్ణనిర్గమనానంతరం శ్రీకృష్ణనిదేశానంతర మితి వా ముచుకుందః
కందరోదరాత్ గుహాంతరాళాత్ సకాశాత్ నిస్సరన్ నిర్గచ్ఛన్ నిర్గమ్యేత్యర్థః. గంధ
మాదనం పర్వతం ప్రతిపద్య ప్రాప్యనరనారాయణాశ్రయే నరనారాయణయో రావాస
భూతే బదర్యాశ్రమే మురరిపో ర్విష్ణోః అమర్యాదా దుద్వేలాం సపర్యాం పూజా
మకరోత్ చకార. తదాశ్రమభూషణం నారాయణం బహుధా అపూజయదిత్యర్థః-76

గ॥ భగవతి చ యవనానుయాయిన స్తుచ్ఛాన్ మేచ్ఛా నుచ్ఛిద్య తదీయ
మఖిలమపి ద్రవిణం ద్వారకాం నయతిసతి సన్నిధాయ మాగధో విధాయ
మకరపూహం మురనై రిణ స్సరణి మరుణత్.

భగవతీతి॥ భగవతి శ్రీకృష్ణే చ యవనానుయాయినః యవనానుసారిణః
తుచ్ఛాన్ తుద్రాన్ మేచ్ఛాన్ జాత్యన్తరీయాన్ ఉచ్ఛిద్య హత్వా తదీయం
యవనసంబంధి అఖిలం సర్వమపి ద్రవిణం ధనం ద్వారకాం స్వపురీం నయతి
ప్రాప్యతిసతి మాగధో మగధానాం రాజా - జనపదశబ్దాదిత్యజ్ - తస్య రాజన్య
పత్యవదితి వార్తికాత్ - జరాసంధ ఇత్యర్థః. మకరపూహం మకరాకారో పూహః
సైన్యవిన్యాసవైఖరీవిశేషః మకరపూహః తం 'పూహో నా బలవిన్యాసనిర్మాణనికు
రంబయో' రితి రుద్రః. విధాయ రచయిత్వా మురనై రిణః కృష్ణస్య సరణిం మార్గ
మరుణత్ రురోధ-

77

గ॥ విధాయ చ వివిధ మాయోధన మాక్రమ్య చ జాతరూపజాతముపజాత
ప్రీతి రభిప్రేత్య సమర మరవిందనయనపరిసర మసరత్.

విధాయేతి॥ వివిధం శస్త్రాశస్త్ర్యాదిబహువిధం ఆయోధనం యుద్ధం విధాయ కృత్వా చ
జాతరూపజాతం స్వర్ణసందోహ మాక్రమ్య హృత్వా చ ఉపజాతప్రీతినంజాతానందః
మాగధ ఇత్యస్త్రాప్యన్వయః. సమర మభిప్రేత్య యుద్ధ మభిలష్య అరవిందనయన
పరిసరం కృష్ణప్రాంతదేశ మసరత్ యయా-

78

గ॥ భగవానపి తదీయసంరంభ మసహమాన ఇవ సహబలేన చపలం
పలాయమానః పవమానవేగః కరవీరపురే నీత్వా నిశీధినీ ముదయతి
మయూఖమాలిని గోమంతనామానం సానుమంత మారురోహ-

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణ శ్చ తదీయసంరంభం మాగధాడము అసహ
మాన ఇవ సోధు మసమర్థ ఇవ న తు నస్తుతో భగవత ఏవంవిధత్వమితి భావః.
బలేన రామేణసహ చపలం ద్రుతం పలాయమానః అపగచ్ఛన్ సన్ అత ఏవ
పవమానవేగః వాయుత్వరః వాయువ దతిజవనో భూత్వేత్వరః. కరవీరపురే కర
వీరాభిధేపత్తనే నిశీధినీం రాత్రిం నీత్వా గమయిత్వా నిశాయా న్తత్ర నివసిత్యే
త్వరః. మయూఖమాలిని సూర్యే ఉదయతి ఆవిర్భవతి సతి గోమంతనానూసం
గోమంతాఖ్యం సానుమన్తం పర్వత మారురోహ ఆరోహతిష్మ. మాగధగ్రహణభియో
నేతి భావః—

79

౧॥ తత్ర చ ప్రవర్షణాభిధానం గిరిశిఖర మారూఢౌ ఫలమూలాశినౌ నసు
దేవనందనౌ జఘ్నుః రాగధ స్సపరివారః పరివవార చ శిఖరిణ మారు
హ్యచ నిలీనా వేతావలభమాన సకల మచల మనలసా దచకలత్.

తత్రేతి॥ తత్ర చ సర్వతే ప్రవర్షణాభిధానం ప్రవర్షణనామకం గిరిశిఖరం పరత్వ
శృంగ మారూఢౌ అధిష్ఠితవన్తౌ గోమన్తపర్వతస్య ప్రవర్షణాభిధః కూటః కశ్చనాస్తి
తమారూఢావిత్వరః. ఫలమూలాశినౌ ఫలాని మూలాని కందాని చ అశ్నతి ఇతి
తథోక్తౌ వసుదేవనన్దనౌ రామకృష్ణౌ కర్మ జఘ్నుః గృహీతుమిచ్ఛుః అతఏవ సపరి
వారః సపరిజనః మాగధః శిఖరిణం గోమన్తపర్వతం పరివవార రురోధ చ ఆరుహ్య
చ శిఖరిణ మితి పద మత్రా పృన్వేతి. నిలీనౌ పర్వతకందరే క్వాపి గూఢచారిణౌ
ఏతౌ రామకృష్ణౌ అలభమానః అపశ్యన్ సకలం సర్వ మచలం పర్వతం అనలసాత్
అగ్న్యధీనమ్-తదధీనవచనే ఇతి సాతిః-అచకలత్ అకరోత్. పర్వతే దగ్ధే సతి ఏతౌ
దగ్ధౌ భవేతా మిత్యాశయేనేతి భావః—

80

౧॥ యదునందనౌ చ విహాయ హుతవహపరీతం గోమంతం సచమత్కార
ముత్పత్య సమతీత్య చ దశయోజనాని సహసా సహసాహసేన సర్వంసహ
మావసతామ్—

యదునందనావీతి॥ యదునందనౌ రామకృష్ణౌ చ హుతవహపరీతం అగ్ని వేష్టితం
గోమంతం పర్వతం విహాయ త్యక్త్వా సచమత్కారం సలీల ముత్పత్య ఉడ్డీయ సాహ
సేనసహ సాహస మాలంబ్య సహసా తూర్ణం దశయోజనాని సమతీత్య అతిక్రమ్య
చ సర్వంసహం భువం ఆవసతామ్ అధిష్ఠితవన్తౌ ప్రాపతు రిత్వరః—

81

శ్లో॥ ఆయాతాం ద్వారకా మేతా వతిసంధాయ మాగధమ్
సోఽపి హృష్టః పురీం ప్రాయా న్ముగ్ధో దగ్ధావిమా వితి.

ఆయాతామితి॥ ఏతౌ రామకృష్ణౌ మాగధం జరాసంధ మతిసంధాయ ప్రతార్య
ద్వారకాం స్వపురీ మాయాతాం ప్రాపతుః 'ఆజ్ఞాపర్వకా ద్యా ధాతో ర్లజ స్ససి
రూప మిదమ్'. ముగ్ధో మూఢ సోఽపి మాగధ శ్చ ఇమా స్వశత్రూ రామకృష్ణౌ

దగ్ధా పర్వతపరీతవహ్నినా భస్మీకృతౌ ఇతి మత్వేతిశేషః. అతఏవ హృష్ట స్సంతు
ప్తస్సన్ భురిం స్వపత్తనం ప్రాయా త్ప్రప. 82

XII. అనంతర మానర్తాధిపో రైవత శ్చతురానననియోగా నిజతనయాం
రేవతీం రాహిణీయాయ ప్రాయచ్ఛత్.

అనన్తరమితి||రామకృష్ణయో ర్ద్వారకాప్రవేశానన్తరమ్. ఆనర్తాధిపః ఆనర్తనామకదే
శాధీశః రైవతః తస్య నామేదం చతురానననియోగా ద్భృహ్మణ ఆజ్ఞావశాత్ నిజ
తనయాం స్వసుతాం రేవతీం రాహిణీయాయ బలభద్రాయ ప్రాయచ్ఛ ద్దదౌ.
దాణో యచ్ఛాదేశః. 83

శ్లో|| తామేతుసన్మార్గగతస్స కన్యకాం నరాహిణీయో విధిచోదనా త్కథమ్
సచిత్ర మత్రైవ నివేశితాశయ శ్చచాల నోత్తుంగగృహః ప్తిహరితః

తామితి||సన్మార్గగత స్సదాచారః సః రాహిణీయో బలరామః విధిచోదనాత్ బ్రహ్మ
శాసనాత్ తాం కన్యకాం కన్యాం రేవతీం కథం కుతో నైతు న ప్రాప్నోతు ఉద్వ
హత్వేవేత్యర్థః. చిత్రం త్వేత దిత్యాహ-సః రామః అత్రైవ రేవత్యామేవ నివేశితా
శయః దత్తచిత్తః అనురక్త ఇత్యర్థః. ఉత్తుంగగృహః ప్తిహరితః లోకో తరదారలాభేన
సంజాతహర్షస్స 'గృహః పత్న్యాం గృహే స్మృతా' ఇతి విశ్వః సచచాల ధర్మ
మార్గాన్నాచలత్ -త్ర్యన్తరం సపరిజగ్రాహేత్యర్థః. ఇదం తు చిత్ర మిత్యన్వయః.
మహాప్రభోః కృష్ణాగ్రజస్యాస్య ఏకదారత్వం విచిత్రమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-సన్మార్గ
గతః సత్తత్తమాన్సంచారీ 'భవాన్యాం తు సతీ స్త్రీ స్యాన్నక్షత్రే' తు సఖంసక
మిత్యమర శేషే. స రాహిణీయో బుధః విధిచోదనాత్ దేవనియోగాత్ తాం కన్య
కాం కన్యారాశిం-స్వాధే కప్రత్యయః-కేణ ఇతి హాస్వః-అజన్తత్వాత్. కథం
నైతు ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః. ద్వాదశరాశీనామపి భోగ్యత్వావిశేషాదితిభావః. ఉత్తుంగ
గృహః ప్తిహరితః ఉచ్చస్థానప్రాప్త్యా సంతుప్తః స బుధః కన్యారాశి ర్బుధస్య ఉచ్చ ఇతి
వరాహమిహరః. 'అజవృషభమృగాంగనాకుశీరార్కుషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగా'
ఇతి. అత్రైవ కన్యారాశావేవ నివేశితాశయ స్సన్ స చచాల రాశ్యన్తరం సజగామే
త్యర్థః. ఇదన్తు చిత్రం. 84

ఏవం రామస్య గృహస్థాశ్రమప్రాప్తి ముక్త్యా అథ కృష్ణస్య తం వక్తు మారభతే.

శ్లో|| భీష్మస్య బాలాఽథ గుణైకలోలా విధోః కరేణ గ్రహణం సమైచ్ఛత్
మాగ్ధ్యా ద్దురాపస్య సమున్నతస్య స తస్య లిప్సాపి హసాయ తస్యాః.

భీష్మస్యేతి|| అథ తతః. గుణైకలోలా గుణేష్వేవాసక్తా సకలసద్గుణనిలయేత్యర్థః.
భీష్మస్య తన్నామకస్య రాజ్ఞః బాలా తనయా రుక్మిణీత్యర్థః. విధోః కృష్ణస్యేతి
కర్మణి షష్ఠీ-కరేణ స్వహస్తేన గ్రహణం వీడనం సమైచ్ఛత్ అభిలలాష. కృష్ణం
పరిణేతు మియేషేత్యర్థః. 'యద్వా విధో స్సంబంధినా కరేణ స్వస్య గ్రహణ మైచ్ఛ
దిత్యన్వయః. కృష్ణకర్మకం స్వపరిణయ మైచ్ఛదిత్యర్థః. విధో శ్చన్ద్రస్యేతి చ

ప్రతీయతే. బాలత్వా చ్చన్ద్రం ధర్మ మియేషేత్యర్థః. దురాహస్య దుర్లభస్య సమున్నతస్య లోకోత్తరస్య కృష్ణస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. లిప్సాసి లబ్ధమిచ్ఛా చ తాదృశకృష్ణకర్మకాభిలాష ఇత్యర్థః. మాగ్ధ్యా త్సేంద్ర్యాద్ధేతోః తస్యాః రుక్మిణ్యాః హసాయ పరిహాసాయ నాభూత్. లోకోత్తరసేంద్ర్యాభావే శూర్పణఖాయ రామాభిలాషవదస్యా అప్యపహాస్యత్వం స్యాదితి భావః. మాగ్ధ్యాత్ మాగ్ధ్యా ద్బాలత్వాదితి చ ప్రతీయతే. యద్య బాలో యః కోఽపి విధుగ్రహణార్థం యతేత తస్మి స పరిహాస్య ఏవ. బాలస్తు స తథా- కిన్తు లీలావిశేషత్వేన తదపి బాలస్య శోభావహమేవేతి భావః.

శ్లో॥ విధు రప్యధిరాజకన్యకాం చకమే కామవిమోహితో హితామ్

స ఘటేత నవేతి సంశయం విధి ముల్లంఘ్య చరణ కరోతు కిమ్.

విధురితి॥ అథ తతః కామవిమోహితః మదనార్దితః విధురపి కృష్ణశ్చ తాం రాజకన్యకాం భీష్మతనయాం చకమే కామయాంబభూవ. ఏతేన 'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యశ్చేచ్ఛగతోఽపి' వేత్సు కలక్షణో రసాభాసదోషో నివృత్తః. - ఉభయో రుభయత్రానురాగవత్స్వకథనాత్ - అత్ర రుక్మిణీం కామిత్వా తతః కామవిమోహితోఽభూదితి వక్తవ్యే తద్వైపరీత్యేన కథనా దత్యన్తాతిశయోక్తిః. 'అత్యన్తాతిశయోక్తి స్సాన్య త్సేర్వాపర్యవ్యతిక్రమ' ఇతి లక్షణాత్ - ఇతి రత్నావళీకారాః. వస్తుతస్తు రుక్మిణీ సేంద్ర్యాదిశ్రవణేన కామవిమోహితో భూత్వా అత ఏవ తాం చకమే- న హి అకామ హతస్య స్త్రీకామనా క్వాపి దృష్టేతి నాత్ర తదలంకారస్యావకాశః- కిన్తు సాభిప్రాయ విశేషణాత్ పరికరాలంకారః. న హి కామనామాత్రేణేష్టవస్తులాభ ఇత్యాశంక్యాహ- విధిం దైవ ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య చరణ వర్తమానః దైవస్యాపి నియామక ఇత్యర్థః. సః కృష్ణః ఘటేత మదభిలాష ఇతి శేషః. సిద్ధ్యేత్ వా అథవా నఘటేత నసిద్ధ్యేత్ ఇత్యేవం రూపం సంశయం సందేహం కరోతు కిం నకుర్యాదేవ తస్య అమోఘకామత్వాదితి భావః. రుక్మిణ్యాః కృష్ణో దుర్లభ ఇతి పూర్వశ్లోకేన ప్రతిపాదయిత్వా అధునా కృష్ణస్య రుక్మిణీదుర్లభేత్యర్థద్వారా ప్రతిపాదనాత్ ఉభయో రానురూప్యం వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యార్థస్తు- స్వయం విధుశ్చన్ద్రోఽపి రాజకన్యకాం చన్ద్రసుతాం స్వపుత్రీమిత్యర్థః. చకమే- తత్ర హేళుమాహ - కామవిమోహిత ఇతి కామాంధః కిం నకుర్యాదిత్యర్థః. నను కామాంధస్యాపి కథ మీదృశో దురాచార ఇత్యత ఆహ- విధిం శాస్త్ర ముల్లంఘ్య చరణ సః ఘటేత నవేతి సంశయం స్వసుతాకామనా యక్తా వా నవేతి సందేహం కరోతు కిమ్-విధినిషేధలంఘినః పాపిష్ఠాః కిం కిం నకుర్యు రితి భావః. యద్వా- విధి ముల్లంఘ్య చర నిత్యనేన ఇతః ప్రాక్తనం గురుదారసంభోగం వ్యజ్యతే. విధి ముల్లంఘ్య గురుదారానేవ యో యభితవాన్ తస్య స్వసుతాకామనం కియదితిభావః. అథవా విధిం బ్రహ్మణముల్లంఘ్యేత్యర్థః. యథా విధి స్వసుతాం రమయామాస తథా చంద్రోఽపీతి కృత్వా సగృహ్య స్వీకృతోఽయ మాచారో న సృజ్యానాం

దురాచార ఇతి భావః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే కామవిమోహితో విధుర్విష్ణురపి
తాం అథ రాజకన్యకాం ధరా న భవతీ త్యధరా సముద్రః తజ్జాం కన్యాం లక్ష్మీ
మిత్యర్థః. చకమే కేనచిత్కారణేన లక్ష్మీ ర్విష్ణువక్షస్థుల ముత్సృజ్య సముద్రా
దుదభూ త్తాం పున ర్విష్ణురేవ చకమే ఇతి భాగవతకథాత్రానుసంధేయా. సః
లక్ష్మ్యం విష్ణో రభిలాషః ఘటత వా నవా యుక్తం వా నవేతి సంశయం విధి
ముల్లంఘ్య చరణ బాద్ధో జనః కరోతు కిమ్ అప్రత్యక్షానాం విష్ణోదీనాం తన్మతే
అసత్యత్వాత్ కిన్తు ఆ స్తికః కురుతే. కుతః యస్య శ్రీమ స్తస్యైవ ఫల మితిన్యాయాత్.
దేవాసురస్వీకరణయోగ్యా మిమాం విష్ణు శ్చకమే ఇత్యయుక్తమ్. అవాప్తసమస్త
కామస్య భగవతః స్త్రీకామనా సుతరా మయుక్తేతి నేయ మపూర్వా కిన్తు తత్పత్ని
లక్ష్మీరేవేతి స్వపత్నికామనా యుక్తేవ. దేవాసురపర్వతాదిషు ప్రవిశ్య స్వస్యాపి
మంధకత్వా దతిశ్రమవతో విష్ణో రేతత్కామనా యుక్తేవ. బ్రహ్మణోఽపి లీలయా
భక్తానుగ్రహార్థం వా స్త్రీకామనా ప్యుచితైవ ఇత్యేవ మా స్తికో విచారయతీతి భావః
సర్వమేత స్మదీయా యాం రహాపరిణయాభిధాయాం కృతో దృష్టవ్యమ్ 86

గ|| ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీత సంపర్కయో రుక్మిణీవనమాలినోః ప్రతి
కూలచారిణో రుక్మిణ శ్శిశుపాలగతాశయస్య హృదయనివేదనాయ
రుక్మిణీ కమపి సందేశహర మాప్తతర మగ్రజన్మాన మను మధుసూదనం
ప్రాహిణోత్.

ఏవమితి|| ఏవం పరస్పరగుణాకర్ణణేన అన్యోన్యగుణశ్రవణహేతునా నిర్ణీతసంప
ర్కయోః నిశ్చితబంధయోః సర్వథా రుక్మిణీ మహా ముద్వహిష్యామి సర్వథా
కృష్ణమేవాహా ముద్వహిష్యామి ఇత్యేవం దృఢనిశ్చయయో రిత్యర్థః. రుక్మిణీ వన
మాలినోః రుక్మిణీకృష్ణయోః ప్రతికూలచారిణః ప్రతికూలాచరణశీలస్య యద్వా
రుక్మిణీ వనమాలినోః పరస్పరగుణాకర్ణననిర్ణీతసంపర్కయో స్సత్తోః ప్రతికూల
చారిణ ఇతి వా అన్వయః- ప్రాతికూల్యమేవ ప్రకటయతి- శిశుపాలగతాశయః స్యేతి-
శిశుపాలాయ మతోద్ధరిం దాస్యామిత్యేవం శిశుపాలాసక్తచిత్తస్యేత్యర్థః. రుక్మిణః
స్వాగ్రజస్య హృదయనివేదనాయ అభిప్రాయప్రకటనాయ రుక్మిణీ ఆప్తతర మత్యాప్తం
సందేశహరం హరతి నయతీతి హరః సందేశస్య వాచికస్య హరః తం కమపి కంచి
దగ్రజన్మానం బ్రాహ్మణం అను మధుసూదనం కృష్ణ ముద్దిశ్య ప్రాహిణోత్
ప్రేషయామాన. 86

శ్లో|| శ్రుత్వైవ సందేశ మథ ప్రియాయా శౌరి ర్ద్విజా ద్భావిన మన్వభూత్సాన్
సర్వస్వ ముద్వాహమహోత్సవస్య నిరీక్షణం కిం త్వవశిష్ట మస్యాః.

శ్రుత్వేతి|| అథ తతః శౌరిః ద్విజా ద్భావినా త్సకాశాత్ ప్రియాయాః రుక్మిణ్యా
సందేశం శ్రుత్వా నిశమ్య భావినం భవిష్యంతం ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివా
హోత్సవస్య సర్వస్వం సర్వసారం ప్రాగేవ పూర్వమేవ అన్వభూత్ అనుభూతవాన్.

వివాహే జాతే యథా హర రోమాంచాదికం భజతే తథా అధునైవ కృష్ణో భజే
ఇత్యర్థః. స్వస్యామోఘసంకల్పత్వాత్. తస్యాశ్చ స్వస్మిన్నేవ అనుర క్తత్వా ద్వివాహం
జాతప్రాయం మేనే ఇతి పరమార్థః. కిన్తు అస్యాః రుక్మిణ్యాః నిరీక్షణ మవలోకన
మవశిష్టం శేషీభూతం- అత్ర నిరీక్షణత్వాగేవ ఉద్వాహమహోత్సవ ఆసీదితి
వర్ణనాత్ అత్యంతాతిశయోక్తిః.

87

౧॥ అథ సందేశహరేణ మహీసురేణ యదుసంచనా వతివినతానందనం
స్యందనమా సేదివాంసౌ దివసేనై కేన సపరివారౌ కుండిననగర మగమతామ్.
అథేతి॥ అథ తతః సందేశహరేణ సందేశహరిణా మహీసురేణ బ్రాహ్మణేనసహ అతి
వినతానందనం అతిక్రాంత్యరుడం తతోఽపి వేగవదిత్యర్థః. స్యందనం రథ మాసేది
వాంసౌ ఆరూఢౌ-సహయోగాభావేఽపి కృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపనా తృతీయా- యదు
నందనౌ రామకృష్ణౌ సపరివారౌ సపరిజనౌ సన్తౌ ఏకేన దివసేన దినేన-అపవర్గే తృతీ
యేతి తృతీయా- కుండిననగరం భీష్మస్య రాజధానీ కుణ్డినమ్ తదితినగరం పత్తనం
అగమతాం యయతుః.

88

౧॥ తదైవ చేదిపతి రపి స్వగృహ్యై సాల్వజరాసంధాదిభిస్సహ రుక్మిణీమేవ
పరిణేతుకామః కుండిననగర మగమత్.

తదేతి॥ తదైవ కృష్ణాగమసమకాలమేవ చేదిపతి శ్శిశుపాలోఽపి రుక్మిణీమేవ పరి
ణేతుకామః పరిణేతు ముద్వోధుం కామోఽభిలాషో యస్య స తథోక్త స్సౌ
స్వగృహ్యైః స్వపక్షైః సాల్వజరాసంధాదిభిః సాల్వజరాసంధప్రముఖైస్సహ కుణ్డిన
నగర మగమత్ ప్రాప్త.

89

శ్లో॥ అత్రాంతరే సోత్కలికేఽపి శౌరౌ విశంక్య వైమత్య మఖద్యతైషా
స్వతో విధావ స్త్వనుకూలభావ స్సబ్రహ్మణా కేన వినా వగమ్యః.

అత్రేతి॥ అత్రాంతరే అస్మిన్ సమయే సోత్కలికే సోత్కంఠేఽపి శౌరౌ కృష్ణే
వైమత్య మనంగీకార మాశంక్య శంకిత్వా హరి రాం నాంగీచకార కిమిత్యాశంక్యే
త్యర్థః. ఏషా రుక్మిణీ అఖద్యత ఖన్నాభూత్. నను య స్వయమేవ రుక్మిణీం చకామే
తస్య కుత స్తస్యాం వైమత్యం స్యా దిత్యత ఆహ - విధౌ కృష్ణే స్వతః పరప్రేరణం
వినైవ అనుకూలభావః ఆచుకూల్య మస్తు సః అనుకూలభావః బ్రహ్మణా వినా
బ్రాహ్మణమృతే కేన పుంసా అవగమ్యః జ్ఞేయః- యథా రుక్మిణీ కృష్ణం కామయతే
తథా కృష్ణోఽపి రుక్మిణీమితి సందేశహరో జానాతునామ- శ్రీకృష్ణేన స్వవిరహస్యాపి
తత్పురతః ప్రపశ్చితత్వాత్-అన్యస్య తు కథం తద్దానం తస్మాత్ రుక్మిణ్యా స్సంశయ
స్సాధీయా నేవేతిభావః. ఉత్తరాధేర్ద్వదం వ్యంగ్యం- విధౌ బ్రహ్మణి స్వతోనుకూల
భావోఽస్తు నామ రుక్మిణీ కృష్ణసంపర్కానుకూలవీచ విధిరప్యస్తునామ-సతు బ్రహ్మణా
స్వేన వినా కేనావగమ్యః బ్రహ్మనుకూల్యం బ్రహ్మైవ వేద నత్వితరః ఇతరస్తు ఫల

ద్వారా విధిసంకల్ప మనుమిమితే ఇతి భావః. బ్రహ్మసంకల్పజ్ఞానాభావా ద్రుక్కిణ్యా
స్సంశయ స్సమీచీన ఏవేతి ధ్వన్యాశయః. 90

గ|| తదను ద్విజన్మాపి సత్వర మాపత్య యదుపతి రుపనత ఇతి నివేదయతు
మంతఃపుర మవజగాహే.

తదన్వితీ|| తదను తతః ద్విజన్మాపి బ్రాహ్మణోఽపి సత్వరం ద్రుత మాపత్య ఆగత్య
యదుపతిః కృష్ణః ఉపనత ఆగత ఇతి నివేదతుం జ్ఞాపయితుం అంతఃపురం రుక్మిణీవాస
గృహ మవజగాహే వివేశ. 91

శ్లో|| ఆలోకమాత్రా ద్విజరాజ ఏనా మనందయ ద్రాజసుతాం తత స్సా
కృతా త్సవిత్రా రుచిభంగకృత్యా తత్రతాసనో మందతనూజభాజా.

ఆలోకేతి|| తతః అంతఃపురగమనానంతరం ద్విజరాజః. సందేశహరో బ్రాహ్మణః
ఆలోకమాత్రా ద్దర్శనమాత్రాదేవ ఏనాం రాజసుతాం రుక్మిణీ మనన్దయత్
ఆనన్దయామాస - కార్యసిద్ధిసూచక బ్రాహ్మణముఖవికాసాదిదర్శనేనైవ సంతృప్తే
త్యర్థః. సా రుక్మిణీ మందతనూజభాజా మందో మూఢ స్తనూజ స్సృతః రుక్మీతి
యావత్ - తద్భాజా తమసుగతేన సవిత్రా పిత్రా భీష్మేణ కృతాత్ చిక్రీతా
దిత్యర్థః. రుచిభంగకృత్యాత్ రుచి రిచ్ఛా తస్యా భంగః విఘాతః తస్య కృత్యం
క్రియాకరణమితి యావత్ - తస్మాత్ స్వాభిలాషవైయర్థ్యకరణా దిత్యర్థః. శిశుపాల
సమర్పణరూపాదితి భావః - యద్వా రుచేః స్వాభిలాషస్య భంగో యస్మిం స్తత్
రుచిభంగం తచ్చ తత్కృత్యం కార్యం తస్మాదితి సమాసః. సత్రతాస సభిభేతిష్ఠః
భగవదాగమన సిశ్చయా దితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్థ- ద్విజరాజ శ్చన్ద్రః ఆలోకమాత్రా
త్ప్రకాశమాత్రా ద్రాజసుతాం స్వతఃయా మనన్దయత్. తత స్సా చన్ద్రసుతా మంద
తనూజభాజా మంద శ్శుచిః సవన తనూజ స్తద్భాజా శనినా పుత్రవతేత్యర్థః. సవిత్రా
సూర్యేణ కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ తేజోనాశకరణాత్ సూర్యస్యపుత్రత శ్చన్ద్రస్య
నిస్తేజస్క-త్వాదితి భావః. సత్రతాస-భీత్రార్థానా మితి శిశ్చమీ- చన్ద్రసుతా రవిప్ర
భయా నిస్తేజస్క-ం పితర మవలోక్య ఖనానసతీ తద స్తమయానంతరముదితస్య చన్ద్రస్య
ప్రకాశదర్శనేన సంతృప్తేతి నిర్గళితార్థః. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే - ద్విజరాజో
హంసః ఆలోకమాత్రాదేవ ఏనాం రాజసుతాం దమయన్తీ మనన్దయత్ హంసం
దృష్ట్వా తద్రూపసంభ్రమవిమోహితా తం గృహీతుం దమయన్తీ ఇయేషేతి
భావః. తతః సా తాదృశస్వర్గపక్షహంసగ్రహణైకలోలువేత్యర్థః. మందతనూజ
భాజా సవిత్రా సూర్యేణ కృతాత్ రుచిభంగకృత్యాత్ ఆతపసంచారేణ సుకు
మారం శరీరం మ్లాయతే ఇతి భావః. సత్రతాస శ్రమమపి నగణయామాసేతి
భావః. 92

శ్లో|| సుదృశో ద్విజత శ్శుక్త్యా హరే రాపాతధీ రభూత్
తేనైవ పరమానందం భేజే సాక్షాత్కృతే రివ.

సుదృశః॥ సుదృశో రుక్మిణ్యాః ద్విజతః బ్రాహ్మణాత్ - బ్రాహ్మణస్యేతి షష్టివా
వాక్య మితిశేషః-శ్రుత్వా హరేః కృష్ణస్యాపాతధీః ఆగమనబుద్ధి రభూత్ బ్రాహ్మణ
వాక్యేన హరిరాయాతీతి నిశ్చికాయేత్సర్థః. సా ఇతి కర్తృపదస్య శేషః. తేనైవ
శ్రీవణే నైవ సాక్షాత్కృతేరివ హరిసాక్షాత్కారాదివ పరమానంద మతితోషం
భేజే ప్రాప్త- ఆప్తవాక్యం ప్రత్యక్షసదృశం హేతిభావః. వ్యంగార్థస్తు- సుదృశో విబు
ధస్య అధీతవేదత్వేన వేదాంతశ్రమాయోగ్యస్య ఇత్యర్థః. ద్విజతో బ్రాహ్మణాత్
శ్రుత్వా శోతవ్యో మంతవ్య ఇతి శ్రుతివిహితం గురూపసదఃపూర్వకం శ్రీవణం
కృత్వేత్సర్థః. హరేః పరమాత్మనః ఆపాతధీః ఆపాతజ్ఞాన మభూత్-మనసనివిధ్యాసనో
త్తరకాలిక త్వాన్నిశ్చయజ్ఞానస్యేతి భావః. అత్ర యద్యపి శ్రుత్వా అభూదిత్య
నయో స్సమానకర్తృకత్వాభావాత్ సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ఇతి త్వైప్ర
త్యయోఽనుపపన్నః-తథాపి శ్రీవణస్య ఆపాతజ్ఞానభవనస్య చ ఉభయో స్సమాన
కర్తృకత్వసత్త్వా త్కథంచి త్తదుపపత్తి ర్బోధ్యా. తథా చ మాఘః :- “అకృత్వా
హేలయా పాద ముచ్చై ర్మూర్ధను విద్విషాం - కథంకార మనాలంబా. కీర్తి ర్ద్యా
మధిరోహాతీతి. తేనైవ శ్రీవణమాత్రేణైవ సాక్షాత్కృతేరివ బ్రహ్మసాక్షాత్కారాదివ
పరమానందం భేజే ప్రాప్త. స ఇతి కర్తృపదస్య శేషః.

93

గ॥ అథ విదర్భాధిపతి ర్వసుదేవసుతౌ నిజదుహితౌ రుద్వాహమహోత్సవ
విలోకనలాలసతయా సమాసేదివాంసా వవధారయన్ ప్రత్యుద్గమ్య
విధినా సమారాధ్య నగరబాహ్యోద్వానే న్యవేశయచ్చ.

అథేతి॥ అథ తతః విదర్భాధిపతి ర్భీష్మః వసుదేవసుతౌ రామకృష్ణౌ నిజదుహితౌః
స్వపుత్ర్యః ఉద్వాహమహోత్సవస్య వివాహోత్సవస్య దర్శనే అవలోకనే లాల
సతయా ఆసక్త్యా సమాసేదివాంసా ఆగతౌ అవధారయన్ జానన్ ప్రత్యుద్గమ్య
ప్రత్యుద్గమనం కృత్వా విధినా యథాశాస్త్రం సమారాధ్య అర్ఘ్యాదిభిః పూజయిత్వా
సజాతీయబుద్ధ్యా - న తు పరమేశ్వరబుద్ధ్యేతి బోధ్యమ్. అన్యథా స్వసుతాప్రదాన
ప్రాతికూల్యాసంభవాత్. నగరబాహ్యోద్వానే పురబాహ్యవనే న్యవేశయచ్చ
ప్రవేశయామాస.

94

గ॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం జామాతరం మన్వాన సమపూజయన్నగర
మంతరా న్యవేశయచ్చ.

తదేతి॥ తదైవ చేదిరాజతనూజం శిశుపాలం జామాతరం దుహితౌః పతిం మన్వానః
చింతయన్ సమపూజయత్ పూజయామాస. వివాహారంభే జామాతుః పూజనం
ప్రసిద్ధమ్. నగరమంతరా పత్తనస్యమధ్యే న్యవేశయచ్చ నివేశయామాస.

95

శ్లో॥ దమఘోష విదర్భేశౌ తతో నిజతనూజయోః

అంగమంగళకర్మాణి స్వై రచీకరతాం జనైః.

దమఘోషేతి॥ తతః దమఘోష విదర్భేశౌ శిశుపాలస్యపితౌ దమఘోషః విదర్భేశౌ

భీష్మః తౌ స్వైః స్వీయైః జనైః పరిచారకైః నిజతనూజయోః తనూజశ్చ తనూజా చ
తనూజౌ - పుమాంస్త్రియేత్యేక శేషః - నిజౌ స్వీయా చ తౌ తనూజౌ చ
నిజతనూజౌ తయోః స్వసుతయోః అంగమంగళకర్మాణి వివాహంగభూతాని
స్వస్తివాచనకాదీని అచీకరతాం కృతవంతా. 96

XII ఆశ్చర్యమేతత్ ||

ఆశ్చర్యమితి || ఏతద్వక్ష్యమాణ మాశ్చర్యం చిత్రమ్. తదేవ దర్శయతి -

శ్లో || న చేదిభర్తు శ్శుతిమంత్రజాపి శుభోత్తరా కాతుకధారణాభూత్

ద్విజన్మనో లౌకికమంత్రతోఽపి సిద్ధా భవత్సైవ శుభాయ శౌరేః.

నేతి || చేదిభర్తు శ్శుశుపాలస్య శ్శుతిమంత్రజాపి వేదమంత్రకృతాపి కాతుకధారణా
కాతుకబంధాఖ్యః కర్మవిశేషః కుతూహలితా చ శుభోత్తరా శుభోదర్శా
నాభూత్. శౌరేః కృష్ణస్య ద్విజన్మనో బ్రాహ్మణస్య లౌకికమంత్రతః
గుప్తవాదాత్ భాషానిర్మితకృతకమంత్రాచ్చ సిద్ధా జాతా సైవ కాతుకధారణైవ
శుభాయ వివాహరూపభవ్యాయ అభవత్ బభూవ. వేదమంత్రసిద్ధకాతుకకర్మబంధ
శ్శుభాయ నాభూత్. భాషానిర్మితకృతకమంత్రసిద్ధకాతుకకర్మబంధస్తు శుభాయా
భూదితి విరోధః. వేదమంత్రశ్రవణజన్యం శిశుపాలకుతూహలిత్వం శుభాయ నాభూత్
బ్రాహ్మణ సందేశసిద్ధకృష్ణకుతూహలిత్వస్తు శుభాయాభూదితి పరిహారః. విరోధా
భాసాలంకారః. 97

XII సమనంతర మనర్గళ మంగళతూర్యరవముఖరితేషు హరిన్ముఖేషు దుర్వార
పరివారవారవరవర్ణినీ గళవిగళదమలకలగీతవాచాలితేషు దిగంచలేషు
నానావిధోపహారహారిణీషు విపణీశేణీషు సమీరితాలోకశబ్దేషు సకలా
లోకకలలోకేషు వర్షధరప్రాయపురుషశతపరివృతా సమధిగతివివిధాయుధ
యోధాయుధవలయితా శచీవ హరిపరాయణా స్వాహేష కృష్ణవర్త్తి
దత్తచిత్తా సంయమినీవ జీవితేశహృదయా తామసీవ నిరంతరాశాశ్రిత
పుణ్యజన్మైకలబ్ధా భార్గవీవ భువనాధిపానురక్తా సదాగతిరివ ప్రియస్సర్ప
నాభిలాషిణీ సర్వసంపదివ మనుష్యధర్మానువర్తినీ పార్వతీవ వృషాకపి
ప్రణయినీ భారతీవ విధ్యానుకూల్యకామా ఛాయేవ పద్మాప్తాభిలాషిణీ
రోహిణీవ విధుసంగమాభిలాషిణీ తారేవ కమనీయధిషణా దేవసేనేవ
కౌమారవిభ్రమప్రణయినీ రతిరివ కందర్పవశగా ద్రుపదాత్మజేవ ధర్మాను
రక్తా సుభద్రేవ పార్థకామవర్జితా చిత్రాంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ
ఇశేవ బుధశ్లాఘనీయా సతీవ తాతానభిమతపతికాముకా చ ఊర్మిశేవ
రామానుజానురక్తా దేవయానీవ కమనీయకచాఽహల్యేవ క్లప్తాతిరిక్త
పతికాముకాపి మూర్తేవ పాత్రివతీగతిరామణీయకేన హంససమీపజగ
మిషయా చ హంసగామినీ ధృతహరిద్రవసనతయా మాధవానురక్త

తయా చ వీతాంబరప్రణయినీ సత్యకామతయా హరివాంఛయా
 చాచ్యుతకామా మంజీరమంజుళశింజితానురంజితతయా జలజవిజగీషయా
 గర్జదివ పదయుగళ మధివసుంధర మర్షయంతీ తపఃప్రభావసంభూత
 జంగమభావమివ రంభాస్తంభయుగళ మూరుయుగళ మాకలయంతీ
 కాంచీపదతయా తపస్సిద్ధిక్షేత్రమివ మదనస్య నితంబబింబ మవలంబ
 మానా తదంగనిర్మాణసమయే కృతలంబోదరా నాదరేణ విధిన్యా
 విస్మృత మవలగ్నం బిభ్రాణా హృదయేశయస్యాంగజమతజ్జజస్య జగతీ
 ధరవిలంఘిషయా పురఃప్రసారితముఖస్య కుంభానుకారిణా కుచయుగ
 లేన శుండాదండానుకారయా రోమరేఖయా చ శోభమానా వదనేందు
 సేవనాయ సముపసతయా నక్షత్రమాలయేవ నక్షత్రమాలావలయితగళ
 ప్రదేశా తిరస్కృతచంద్రతాయామపి వస్తుత స్సుధాంశుసోదర మిదమితి
 దుష్కీర్తినివ ర్తనాయేష స్వీకృతజన్మాంతరేణ వదనా దరవిందేన లోభ
 నీయా ప్రథమం మధుమాత్రవైరిణా తత స్సర్వథా సముజ్జతమధురేణ
 హరిణాపి స్పృహణీయమాధురీధురీణ మధరం బిభ్రాణా బింబాధర
 మాధురీ సమభ్యసనాయ సముపస్థానీయేన సుధాబిందునేవ నాసామాక్తి
 కేనాలంకృతా అపరిపూర్ణేన వదనసౌందర్యసాగరసేతునేవ నాసికయా
 విరాజమానా మధుపసోదరతయా శ్రుతివిలంఘననిర్విశంకేన నయన
 యుగళేనాలంకృతా కిన్నరేశప్రతారణేన ముకుందాభిధక శ్యాణనిధివిలో
 కనానుకూలం సిద్ధాంజనమివ మృగమదతిలక మళికదేశే బిభ్రాణాను
 భూతసీమంతకర్మశ్రుతియువతీగర్భకుహరావిరూభితం వాలజాలం శిరసా
 శ్లాఘ్యమానా విద్యుదివ ప్రావృషేణ్యం నీలమమృతముచ మనువర్త
 మానా తారకేవ విష్ణుపదలోలా చంద్రికేవ కువలయామోదినీ
 పాసరలక్ష్మీరివ రాజమండలమలినీకరణోత్సుకా దీపశిఖేవానంతస్నేహ
 నిక్షేపయోగ్యా కల్పలతేవ విగతాదరణీయపల్లవానుషక్తా కామదుఃఖేవ
 గోవిందాధీనజీవనాచింతా మణిరివాభీష్టపుష్కరబద్ధాదరా అమృతధారే
 వావశ్యంభావి విష్ణురథాపహారా సిద్ధరసలహరీవ జాతరూపొన్నత్య
 లాలసధన్యజనైకలభ్యా దివ్యోషధిరివ సకలాంగజరుజాపహారిస్పర్శా
 కుముదినీవ విధుస్పృహణీయపుష్పద్గమా రత్నమయమేఖలేవ కల్యాణ
 సంబద్ధా మణిమంజరీవాలంబితగుణగణా రత్నమాలేవాంతరావేశిత
 నాయకరత్నా శాంతిరివ హరియోగానుకూలా కరుణేవ పరసుఖావహా
 యమేవ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా శ్రద్ధేవ పురుషోత్తమకృత
 సకలేష్టసాఫల్యసంపాదికా ముక్తి రివ విబుధశ్లాఘనీయా తీర్థయాత్రేవ
 శిశుపాలదురవాపా సురభిరివ గదాధరభీరుభావోచితా భాగీరథీవ జగతీపతి

తపోలభ్యా యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ సరస్వతీవ విశ్వంభరాంతర్గత
జీవనా కవేరతనయేవ చోళ దేశగతిమధురతరపయోధరా సరయూరివ
హంసావాసమాసప్రసృతసర్వతోముఖసంభ్రమా విరజేవ నైకుంఠ
సమీపగామినీ తుంగభద్రదేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా కుసుమ
మంజరీవాళికదంబకరంచితా కీర్తిరివ సుఖస్వరూపా సుకృతపరంపరేవ
హరిప్రీతిజనకా భగవతీ భీష్మతనయా స్వయమేవ సర్వమంగళోపాసితాపి
సర్వమంగళా ముపాసితా మంత్రపురతః పురతో నిర్గత్య భవానీభవన
మభజత.

సమనన్తరమితి॥ సమనన్తరం అంగమంగళనిర్వహణానన్తరం హరిన్ముఖేషు దిబ్బు
ఖేషు అనర్గళేన ఉద్వేలేన మంగళతూర్యరవేణ మంగళార్థతూర్యధ్వనినా ముఖరి
తేషు శబ్దితేషు సత్సు దిగంచలేషు దిగంతేషు పరివారభూతాః వారవరవర్ణస్యః
పరివారవారవర్ణస్యః దుర్వారాః అమితాః పరివారవర్ణస్యః సరిజనభూతవేశ్యాం
గనాః తానాం గళేభ్యః కంఠేభ్య స్సకాశాత్ విగళద్భి నిర్గచ్ఛద్భిః అమలైః స్వరదోష
రహితైః కలగీతైః మధురగానైః వాచాలితేషు ముఖరితేషు సత్సు విపణిశ్రేణీషు
ఆపణసంఘేషు నానావిధై ర్భహువిధై రుపహారై ర్భులిభిః వస్తుసంఘై రిత్కర్థః. హరి
ణీషు మనోహరాసు - యద్వా - నానావిధానా ముపహారాణాం హారాః స్వమూహ
వవ హారాః స్రజో యాసా న్తాసు - అత ఇనిః ఋన్నేభ్యో జీప్. సతీసు సకలాలోకక
లోకేషు సర్వద్రవ్యసంఘేషు సర్వద్రవ్యజనేష్వితివా - సమీరీతాలోకకశబ్దేషు ఉక్త
జయజయ శబ్దేషు సత్సు భగవతీ షాడ్గుణ్యనిలయా భీష్మతనయా రుక్మిణీ స్వయమేవ
సర్వమంగళోపాసితాపి సర్వమంగళైః సర్వమంగళయా పార్వత్యేతి చ ఉపాసితా
సేవితా సత్యపి సర్వమంగళాం పార్వతీ ముపాసితం సేవితం - విరోధాభాసాలంకారః.
అంతఃపురాత్ గర్భగృహత్ తతః పురతః పత్తనాశ్చ నిర్గత్య నిర్గమ్య భవానీ
భవనం పార్వతీసదనం అభజత ప్రాప్ ఇత్యన్వయః. భీష్మతనయామేవ వర్ణయతి -
వర్ణధరప్రాయేణ పండతుల్యేన 'పండో వర్ణధర స్తుల్యా' విత్యమరః. అంతఃపురరక్షి
ణోహి కంచుకినః చిన్నవృషణత్వా న్న స్త్రీయో న పురుషాః కిన్తు పండా ఏవ.
తత్రాపి న కేవలం పండాః పండానాం వృషణచ్ఛేదాభావాత్. అత ఉక్తం వర్ణధర
ప్రాయేతి - పురుషశతేన అపరిమితపురుషైః పరివృతా పరివేష్టితా సమధిగతవివిధా
యుధైః ధృతబహువిధాయుధైః యోధయాధై ర్భటసంఘై ర్వలయితా వేష్టితా రక్షా
ర్థమితిభావః. శచీవ ఇంద్రాణీవ హరిపరాయణా కృష్ణాసక్తా ఇంద్రాసక్తేతి చ - స్వాహేవ
అగ్నిభార్యేవ కృష్ణవర్తేదత చిత్తా శ్రీకృష్ణమార్గస్య సదృష్టిః ఏతావతాపి కుతో నాజ
గామ కృష్ణ ఇతి తస్మాద్గమేవ పశ్య స్తీత్యర్థః. అగ్నిగతహృదయేతి చ - సంయమినీవ యమ
పతీవ జీవితేశహృదయా జీవితేశః ప్రాణేశః కృష్ణః తత్ర హృదయం మనో యస్యా
స్సా - అత్ర గద్యే ప్రాయశః ఉక్తమేవార్థం భంగ్యన్తరేణ పునరుచ్యతే - ఔపమ్యార్థ

మిత న తత్ర పునరుక్తి దోష శ్చంక్యః- విచ్ఛిత్తి విశేష సద్భావాత్ - యమచిత్రేతిచ-
 'జ్ఞాతేజో యమేపి' చేతి రత్నకోశః. తామసీ నిఋతేః పత్నీ సేవ నిరన్తరాశాశీ-
 తేణ గాఢానురాగవతా పుణ్యజనేన సుకృతినా ఏకేన కృష్ణేనవేత్సర్థః. లభ్య-
 లబ్ధుం శక్యా అతిసుకృతపరిణామస్య కృష్ణస్యవేయం సులభా నతు శిశుపాలాద-
 రితి భావః- నిరన్తరం యథాతథా ఆశాం దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః - ఆశ్రితేన పుణ్య-
 జనేన యాతుధాననిర్వృతినేత్సర్థః. ఏకేనైవ లభ్యేతి చ-భార్గవీ వరుణపత్నీ సేవ భు-
 నాధిపానురక్తా లోకాధిపే కృష్ణే అనురక్తా భువనం జల న్తదధిపో వరుణ స్తత్ర-
 సానురాగేతిచ - సదాగతిః వాయోః పత్నీ సేవ ప్రియస్సర్పనాభిలాషిణీ ప్రియా-
 లింగనాభిలాషిణీ ప్రియభూతవాయుకాంక్షిణీతి చ-సర్వసంపత్ కుబేరజాయా న-చ-
 సమస్త సంపదితివాచ్యం ప్రకృమభంగదోషాత్ - సేవ మనుష్యధర్మానువర్తినీ మను-
 ష్యవేషధారిణీ వస్తుతో లక్ష్మీత్వాదితి భావః- ధనదానువర్తినీతి చ - పార్వతీః
 హైమవతీవ వృషాకపిప్రణయినీ విష్ణుప్రణయినీ ఈశానస్నేహవతీతి చ - హరి-
 విష్ణూ వృషాకపీత్యమరః. ఏతావతా అష్టదిక్పాలకపత్నీతౌల్యం వ్యక్తం రుక్మిణ్యాః-
 భారతీవ సరస్వతీవ విధ్యానుకూల్యకామా దైవానుకూల్యాభిలాషా శిశుపాలం
 ప్రతార్థ్య కృష్ణోమాం యథా స్వీకుర్యాత్తథా దైవం మమ అనుకూలం భవత్వి-
 కామయమానేత్సర్థః-బ్రహ్మానుకూల్యకామేతి చ-ఛాయా సూర్యపత్నీ సేవ పద్మాప్తాభి-
 లాషిణీ పద్మాయాః లక్ష్మ్యో ఆప్తో విష్ణుః తదభిలాషిణీ- పద్మానా మాస్తో రవి స్తద-
 లాషిణీతి చ-రోహిణీవ విభుసంగమాభిలాషిణీ విభు ర్విష్ణుశ్చప్రశ్న- తస్య సంగమ-
 తేనసహ సంగమం సంబంధమితి వా అభిలషతే ఇతి తథోక్తా- తారేవ బృహస్పతి-
 పత్నీవ కమనీయధిషణా మనోజ్ఞబుద్ధిః కమనీయ ఆశాస్యోధిషణో బృహస్పతి ర్యస్యా-
 స్నేతి చ- 'గీమృతి ర్ధిషణో గురుః బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా' ఇతి చామరః. దేవసేనేవ
 కుమారపత్నీవ కౌమారవిభ్రమప్రణయినీ యావనవిలాసవతీ స్కందలీలాన-
 ప్రణయవతీతి చ- రతి రివ మన్మథపత్నీవ కందర్పనశగా మన్మథాధీనా- మదనశర-
 పరవశేత్సర్థః- మన్మథస్య పత్యు రధీనేతి చ- ద్రుపదాత్మజేవ ద్రౌపదీవ ధర్మానురక్తా
 ధర్మే ఆసక్తా ధర్మరాజే ఆసక్తా చ- సుభద్రేవ అపార్థకామవర్జితా వ్యర్థానురాగ-
 రహితా న పార్థః అపార్థః అర్జునభిన్నః తత్ర కామః అనురాగః తేన వర్జితా
 పార్థేకానురక్తేత్సర్థః - చిత్రాంగదేవ ప్రియవిజయాభిలాషిణీ శ్రీకృష్ణజయకాంక్షిణీ
 ప్రియభూతార్జునకాంక్షిణీతిచ-ఇశా బుధపత్నీ సేవ బుధశ్లాఘనీయా విద్వదభినన్దనీయా
 బుధేన పత్యా శ్లాఘనీయా చ-సతీవ దక్షసుతేవ తాతానభిమతపతికాముకా చ
 తాతస్య జనకస్య భీష్మస్య దక్షస్య చ అనభిమత మనిష్టం పతిం కృష్ణం శివం చ
 కామయతీతి తథోక్తా తస్మిన్ కాముకేతి వా-ఊర్మిళా లక్ష్మణజాయా సేవ రామాను-
 జానురక్తా రామా బలరామ శ్రీరామశ్చ తదనుజః కృష్ణో లక్ష్మణశ్చ తత్ర అను-
 రక్తా-దేవయానీ శుక్రసుతా సేవ కమనీయకచా సుందరశిరోజా కమనీయః కచః

తన్నామూ పురుషః యస్యా సా ఇతి శ్లిష్టసాధర్యోపమాలంకారః. అహలేవ
 గౌతమపత్నీవ క్లప్తాతిరిక్తతీకాముకాపి ఉద్దిష్టా చ్ఛిశుపాలా ద్భిన్నం పతిం కృష్ణం
 కామయన్త్యపి పరిణేతాద్భిన్నమింద్రం పతిం కామయన్తితి చ- మూర్తా మూర్తి
 మతీ పాతివ్రతీవ పాతివ్రత్య మివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా- ఉపమా - విరోధాభాసశ్చ. గతి
 రామణీయకేన గమనచాతుర్యా హరిసమీపజగమిషయా చ కృష్ణసమీపం గన్తు
 మిచ్ఛయా చ హంసగామినీ కలహంసగమనా హంసః పరమాత్మా కృష్ణః తం
 ప్రతిగచ్ఛతీతి హంసగామినీతి చ- ధృతహరిద్రవసనతయా హరిద్రామయం వసనం
 హరిద్రవసనం ధృతం హరిద్రవసనం యయా సా ధృతహరిద్రవసనా తస్యాభావ
 స్తతా తయా-త్వతలో రితి పుంవద్భావః. వివాహే మంగళకరత్వాత్ హరిద్రవసనం
 కన్యయా వరేణ చాచ్ఛాదయన్తితి ప్రసిద్ధం- మాధవాసురక్తతయా చ - కృష్ణాసక్త
 త్వేన చ పీతాంబరప్రణయినీ పీతే అంబరే ప్రణయో యస్యా సా పీత మంబరం
 యస్య తస్మిన్ కృష్ణే ప్రణయో యస్యా స్యేతి చ- సత్యకామతయా అమోఘ
 సంకల్పత్వేన హరివాంఛయా చ కృష్ణకాంక్షయా చ అచ్యుతకామా న చ్యుతో-
 చ్యుతః కామః యస్యా సా- అచ్యుతే కృష్ణే కామో యస్యాస్యేతి చ- ఇతి శ్లేషా
 లంకారత్రయం. అథ తత్ప్రేత్యంగవర్ణనం కర్తు మారభ్యే. మంజీరాణాం నూపురాణాం
 మంజుళేన మనోజ్ఞేన శింజితేన నాదేన 'భూషణానాన్తు శింజిత' మిత్యమరః. అనురం
 జితతయా అలంకృతత్వేన హేతునా జలజవిజగీషయా కమలజయేచ్ఛయా గర్జిత
 శబ్దాయమాన మివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా. పదయుగళం చరణద్వంద్వం అధివసుం
 ధరం భువి అర్చయన్తి కుర్వన్తి తపఃప్రభావసంభూతజంగమభావం తపఃప్రభావేన
 పూర్వభవార్జితతపోమహిమానా సంభూతః జాతః జంగమభావః జంగమత్వం యస్య
 తత్ నిత్యకృతజలాధివాసా భాస్కర మనలోకయంతా తపఃకృత్వేవ తాదృశతపఃఫలాత్
 స్థావరత్వ ముత్సృజ్య జంగమత్వం గతావిత్కరః. రంభాస్తంభయుగళమివ మోచాప్ర
 కాండద్వయమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉరుయుగళం సక్తిద్వయ మాకలయన్తి దధానా
 కాంచీపదతయా మేఖలాస్థానభూతత్వేన కాంచీనామకపుణ్యక్షేత్రవిశేషత్వేనేతిచ-
 మదనస్య మారస్య తపస్సిద్ధిక్షేత్రం తపస్సిద్ధిఫలమివ వర్తమానం నితంబబింబం
 కటిమణ్డల మవలంబమానా బిభాణా- శ్లేషోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః. ఏతన్నితంబ
 బింబరూపం ఛాయాసరిత్సులిన మధిష్ఠాయ తపః కృత్వా మదనః త్రిలోకవిజయకార్య
 సిద్ధిం జగామేత్యుత్ప్రేక్షాశయః. యథా కాంచీపదే బహవ స్తపస్సిద్ధిం గతా స్తద్వ
 దత్రాపి కాంచీపదే నితంబే మదన స్తపస్సిద్ధిం గత ఇతి శ్లేషేణ ఉపమాలంకారో
 ధ్వన్యతే. తదంగనిర్మాణసమయే రుక్మిణీశరీరకరణసమయే కృతలంబోదరానాదరేణ
 కృతః లంబే ఉదరే అనాదరో యేన తేన అశోభావహత్వా ల్లంబ ముదర మనాదియ
 మాణేనేత్యర్థః. కృశమేనోదరం సృష్టవతేతి యావత్. కృతః లంబోదరే వినాయకే
 అనాదరో యేన తేనేతి చ-విధినా బ్రహ్మణా విస్మృత మన్తగతం అవలగ్నం మధ్య

భాగం భిభ్రాణా దధానా విఘ్ననివారణార్థం వినాయకపూజాయా అకృతత్వా దన
 లగ్నం సృష్టుం విధి ర్విస్మృతవాసిత్వేనో భావః. కృశోదరసిర్మాణా ద్వలగ్నదేశో
 నదృశ్య తే ఇత్యన్వోభావః. అనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. హృదయేశయస్య
 మనసి వాతః జగతీధరవిలంఘయషయా జగతీధరః కృష్ణ ఏవ జగతీధరః పర్వత ఇతిశ్చ
 రూపకం. తస్య కర్మణి షష్ఠీ-జగతీధరమిత్యర్థః. విలంఘయషయా లంఘితు మిచ్ఛయా
 విజగీషయా కుట్టనేచ్ఛయేతి చ-పురః అగ్రే ప్రసారితముఖస్య ప్రసారితవదనస్య గజో
 హి వప్రక్రీడాయాం పురతో ముఖం ప్రసారయతి. అంగజ ఏవ మతంగజ స్తస్య
 మన్మథరూపగజస్య ఇతి రూపకమ్. కుంభానుకారిణా కుంభతుల్యేన కుచయుగళేన
 కుచద్వంద్వేన శుండాదండానుకారయా శుండా కరో దండ ఇవ శుండాదండః తస్య అను
 కారః అనుకరణం యస్యా స్తయా తత్తుల్యయేత్యర్థః. రోమరేఖయా రోమరాజ్యచ
 ఇత్యుపమాద్వయం- శోభమానా భాసమానా వదనేన్దుసేవనాయ ముఖరూపచంద్ర
 సేవార్థం సముపనతయా ఆగతయా నక్షత్రమాలయేవ అశ్విన్యాదినప్తవింశతితారా
 సంఘేనైవ స్థితయా ఇతి రూపకోజ్జీవితోత్ప్రేక్షాలంకారః. నక్షత్రమాలయా సప్తవింశతి
 మాక్తి కమయమాలయావలయితగళప్రదేశా పరివేష్టితకంఠభాగా-అత్రనక్షత్రమాలా
 వలయితేత్యేకసమాసపాఠః క్వాచితో-౭పపాఠ ఏవ-ఏకదేశాన్వయదోషాత్. 'సైవ
 నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతిమాక్తి కేత్యమరః. తిరస్కృతచంద్రతాయామపి
 తిరస్కృతః అవధీరితః సహజశత్రుత్వాత్ స్వస్మా దపకృష్టత్వాదితి చ-చంద్ర
 స్సుధాంశు ర్యేన త త్తిరస్కృతచంద్రం తస్యభావ స్తతా తస్యాం సత్యామపి-
 ఇద మబ్జం వస్తుతః స్వభావతః సుధాంశుసోదరం చంద్రశుల్యం చంద్రహాజమితి చ-
 చంద్రాబ్జయో జలజత్వావిశేషాదితిభావః- ఇతి దుష్కి-ర్నివర్తనాయేవ ఏవంరూప
 దుర్యశోనివారణార్థమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా శ్లేషోజ్జీవితా. స్వీకృతజన్మాన్తరేణ
 ధృతాన్యజన్మనా అబ్జజన్మ ఉత్పద్య ముఖాత్మనా పునరాత్మనేత్యర్థః. వదనార
 విందేన ముఖరూపకమలేనేతి రూపకమ్. లోభనీయా శ్లాఘనీయా చంద్రపద్మయో
 స్సహజరిపుత్వా త్తిరస్కృతచంద్రస్య పద్మస్య చంద్రసామ్యం నీచోపమేతి హేతో
 దుష్కి-ర్నిరాసీదితి తా మపనేతుం పద్మం తన్ముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః.
 పద్మస్య ముఖాత్మనా పరిణతత్వానంబంధే-౭పి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.
 యద్వా తిరస్కృతచంద్రతాయా మపి సౌందర్యజితచంద్ర త్వే-౭పి వస్తుత స్సుధాంశు
 సోదరమితి చంద్రలక్ష్మ్యే రేకోదరత్వప్రసిద్ధేః దుష్కి-ర్నివర్తనాయేవ స్వీకృతజన్మా
 న్తరేణ వదనారవిందేన అరవిందమివ వదనం తేన లక్ష్మీముఖం చంద్రానిశాయిన
 స్వస్య చంద్రసామ్యదుష్కి-ర్నివర్తనార్థం దుక్కిణీముఖాత్మనా జాతమితి నిర్గళితార్థః.
 అథవా వస్తుత స్సుధాంశుసోదరమపి చంద్రహాజమపీదం పద్మంతిరస్కృతచంద్రతాయాం
 వర్తతే ఇతి శేషః. అగ్రజం చంద్ర మవధీరయతీత్యర్థః-ఇతి దుష్కి-ర్నివర్తనాయేవ
 స్వీకృతజన్మాన్తరేణ వదనారవిందేన ముఖరూపకమలే నేత్యన్వయః- చంద్రహాజస్య

పద్మస్య ద్వేషప్రయు కచన్ద్రావధీరణ స్యాను కత్వాత్ తజ్జన్మ విహాయ రుక్మిణీముఖ
 రూపేణ పద్మం జాతం సత్ సౌందర్యాతిశయేన చన్ద్రతిరస్కరణా కుర్వత్సత్ కీర్తిం
 ప్రాప్నోతీతి నిర్ఘోతార్థః. అత పద్మం జన్మాన్తరేఽపి చన్ద్రతిరస్కరణరూపం సహజ
 గుణం న తత్యాజేతి అహో పద్మస్య దీర్ఘః క్రోధ ఇతి వ్యజ్యతే. ప్రథమ మాదా
 మధుమాత్రవైరిణా మధ్వేవ మధుమాత్రం కేవలం తౌద్రం తస్య వైరిణా శత్రుణా
 మధునామకరత్వోవైరిణా చ-తతః సర్వథా సర్వప్రకారేణ సముజ్జితమధురేణ త్యక్త
 మధురవస్తునా మధుమాత్రం ప్రథమ మనిష్టం తః క్రమేణ స్వమపి మధురవస్తు
 జాతం తస్మానిష్ట మాసీతి భావః. త్యక్తమధురానగరేణేతి చ ద్వారకాం గతవ
 తేత్యర్థః. హరిణాపి శ్రీకృష్ణేహాపి స్పృహణీయమాధురీగురీణం స్పృహణీయాయాః
 ఆశాన్యాయాః మాధుర్యాః మధురరసస్య ధురీణం ధురంధరం-యథా అతివిరక్త
 స్యాపి లోకో త్రరలావణ్యశాలిన్యాం కదాచి దనురాగః ఏనం మధురవస్తుమాత్ర
 ప్రద్వేషిణోఽపి కృష్ణస్య ఏతదధరః స్పృహణీయ ఇత్యహో అధరస్య మాధుర్యాతిశయ
 ఇతిభావః. అధరం అధరోషం బిభ్రాణా దధానా-శేషాలంకారః. బింబాధరమాధురీ
 సమభ్యసనాయ బింబం బింబీఫలమివ అధరః బింబాధరః-ఉపమానాని సామాన్య
 వచనై రితి సమాసః-తస్య మాధుర్యాః మధురత్వస్య సమభ్యసనాయ అభ్యాసార్థమ్.
 సముపస్థానీయేన ఉపస్థితేన ఆగతేనేతి యావత్-భవ్యకేయేత్యాదీనా క ర్తరినిపాతః-
 సుధాబిందునా అమృతపుష్పతేవ స్థితేనేత్యుత్పేక్షా. నాసామా కికేన నాసాగలంబి
 ముక్తాఫలేన సమలంకృతా భూషితా యథా బుధోఽపి అధికవిద్యాలాభార్థం గురో
 స్సవిధే వసతి తద్వ స్మధురోఽపి సుధాబిందుః అధికమాధుర్యలాభార్థ మధరసవిధే
 వసతీతి భావః. సుధాబిందో రపి అధరే మాధుర్య మధికమితి వ్యతిరేకోలంకారః.
 ఉపమాలంకారస్తు ధ్వనితః. అపరిపూర్ణేన అసమాప్తేన వదనసౌందర్యసాగర
 సేతునా ముఖలావణ్యసముద్రసేతుసేవ స్థితయా సౌందర్యాతిశయే సాగరత్వ
 రూపణ లబ్ధత్వా ద్రూఢకొజ్జీవితేయ ముత్పేక్షా. నాసికయా నాసయా విరాజమానా
 సముద్రే శ్రీరామ ఇవ తద్వనచ్ఛాయాసముద్రే మన్మథ స్సేతుం కర్తుం ప్రవృత్త
 స్సౌ తత్సేతుసమాప్తేః ప్రాగేవ త్రిలోచననేత్రానలే తస్య దగ్ధత్వా త్సేతు రపరి
 సమాప్త స్సౌ నాసికాచ్ఛలేన భాతీతి భావః. మధుపసోదరతయా భృంగసాదృశ్యేన
 మద్యపాయిసహజత్వేనేతి చ-మద్యపాయిసహజ స్వయం మద్యపాయ్యేవ భవతీతి
 భావః-శ్రుతివిలంఘననిర్విశంకేన శ్రోత్రాతిక్రమణనిశ్చంకేన నిశ్చంకం శ్రోత్రమాక్ర
 మతేత్యర్థః. ఆకర్ణాన్తవిశ్రాంతేనేతి యావత్-వేదలంఘననిశ్చంకేనేతి చ-శేషాలంకారః.
 నయనయుగ లేన సేత్రద్వయేన అలంకృతా భూషితా కిన్నరేశప్రతారణేన కిన్నరేశో
 ధనదః కుత్సితనరేశ శ్శిశుపాలాదిశ్చ తస్య వంచనేన తం వంచయిత్వేత్యర్థః. ముకుం
 దాభిధస్య ముకుందనామకస్య కల్యాణనిధేః స్వర్ణనిధేః శుభాశ్రయస్య చ కృష్ణస్యే
 త్యర్థః. 'ముకుందః కుందనీకాచేతి కుబేరనిధి'ష్వమరః. విలోకనానుకూలం దర్శనాను

గుణం సిద్ధాంజనమివ జౌషధీమూలాదినిర్మితనిధ్యంజనమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా
 శేషోజ్జ్వితా. మృగమదతిలకం కస్తూరీచిత్రకం అలీకదేశే ఫాలతలే బిభాణా దధానా
 యథా ఫాలే అంజనరసం నిధాయ ధనికేనావిజ్ఞాతం యథా తథా నిధి మవలోక్య
 కశ్చిత్కుశలో గృహ్లాతి తద్వదితి భావః. అనుభూతసీమంతకర్మ అనుభూతం కృతం
 సీమంతకర్మ కేశమార్గసమీకరణం యశ్య తత్ సమ్యగ్విభజ్య సంస్కృత్య బద్ధ
 మిత్వర్థః. అన్యత్ర అనుభూతం ప్రాప్తం సీమంతాఖ్యం కర్మ సంస్కారో యేన
 తమితచ- గర్భాధానానంతరం సీమంతమితి కర్మ వైదికాః కుర్వంతి ప్రసిద్ధం. అనేన
 గర్భస్య ప్రాథమికత్వం వ్యజ్యతే- శ్రుతియువతీగర్భకుమారావిరూపితం శ్రుతి ర్వేదః
 సైవ యువతీ స్త్రీ తస్యాపి గర్భకుమారా దుదరగుహాతః ఆవిరూపితం జాతం శ్రుతి
 ప్రతిపాదిత మిత్వర్థః. రుక్మిణ్యా లక్ష్మీ త్వేన శ్రుతిప్రతిపాదితత్వా త్తదవయవానాం
 కేశానామపి శ్రుతిప్రతిపాద్యత్వముపచారా ద్భవతి- యథా శ్రుతీనాం మూర్ధానో
 దధతి తవ యా శేఖరతయా యా చరణా విత్వర్థః- యద్వా శ్రుతిశబ్దోఽత్ర లక్ష
 ణయా శ్రోత్రయక్తం శిరో బోధయతి. శ్రుతి శ్చిర ఏన యువతీ తస్యా గర్భకు
 మారా దావిరూపితం శిరోజ మిత్వర్థః. వాలజాలం చికురప్రకరం వబయో రభేదాత్
 బాలసంఘం చ- శిరసా శ్లాఘయమానా బిభాణా అన్యత్ర ఏకస్మా త్ప్రథమగర్భా
 దేవ బహవ శ్శిశవ స్సంజాతా ఇతి ఆశ్చర్యేణ శిర శ్చలయతీత్వర్థః. శ్లేషాలం
 కారః- ఇతి పాదాదికేశాంతం వర్ణయిత్వా అథ తస్యాః గుణా న్నుసర్వర్ణయతి-
 విద్యుత్తటిల్లదేవ పావృషేణ్యం ప్రావృషిభవం శ్రీకృష్ణస్య శ్రావణాప్తమ్యా ముత్స
 న్నత్వాత్- అన్యత్ర వార్షికం నీలం నీలవర్ణం అమృతముచం మోక్షదాతారం
 కృష్ణ మిత్వర్థః. అన్యత్ర జలముచం మేఘ మిత్వర్థః. అనువర్తమానా అనుసరన్తి
 తారకా తారేవ తారకా స్వార్థే కప్రత్యయః. అశ్విన్యాది రిత్వర్థః. సేవ విష్ణుపద
 లోలా కృష్ణపాదాసక్తా ఆకాశే భ్రమన్తి చ- చంద్రికా కౌముదీన కువలయా
 మోదినీ భూమణ్డలానన్దినీ- ఉత్పలవికాసకారిణీ చ- వాసరలక్ష్మీః దినశోభా
 సేవ రాజమణ్డలం శిశుపాలాదిసృపసంఘం చన్ద్రబింబం చ తస్య చులినీకరణే నిస్తే
 జస్కీకరణే ఉత్సుకా ఉత్కా దీపశిఖేవ దీపజ్వాలావత్ అనన్తస్నేహనిక్షేపయోగ్యా
 కృష్ణానురాగనిధానార్థా కృష్ణే స్వయ మనురాగం కర్తుం కృష్ణ స్వస్మి స్మనురాగం
 కర్తుం వా ఉచితేత్వర్థః. అమితశైలనిధానయోగ్యేతి చ- కల్పలతేవ కల్పవృక్షవత్
 జగదాదరణీయపల్లవానుషక్తా జగదాదరణీయః లోకస్సహణీయః సచాసౌ పల్లవో
 విటః 'షిద్ధఃపల్లవకో విట' ఇత్యమరః. కృష్ణ ఇత్వర్థః. తథోక్తం కర్ణామృతే లీలాశుకేన-
 'జగదాదరణీయజారభావ'మితి. అన్యేషాం జారత్వన్త జగన్నింద్యమితి భావః. తస్మిన్
 అనుషక్తా అనురక్తా జగదాదరణీయైః పల్లవైః కిసలయైః అనుషక్తా యుక్తేతి చ-
 కామదుఘేవ కామధేను రివ గోవిందాధీనజీవనా భగవదధీనజీవితా శస్య ప్రాణేశత్వా
 దితి భావః. కోపాధీనజీవనేతి చ- ధేనూనాం గోపపాల్యత్వాత్-యద్వా-గోవిందోబృహ

స్పృతిః తదధీనజీవనా బృహస్పతేర్దేవపురోహితత్వాదితిభావః. 'గోష్ఠాధ్యక్షేఽపిగోవింద' ఇత్యమరః. అపినా కృష్ణబృహస్పత్యోరపీతి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం చ- చిన్తామణిః సముద్రజో రత్నవిశేషః స ఇవ అభీష్టస్సర్వనం ప్రియాలింగనం ఇష్టార్థదానం చ- తత్ర బద్ధాదరా జాతప్రీతిః 'విశ్రాంతం వితరణం స్సర్వనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః. అమృతధారా సుధాసార ఇవ అవశ్యంభావీ అవశ్యం భవతీత్యవశ్యంభావీ అని వార్య ఇత్యర్థః. విష్ణురథాపహారః కృష్ణకర్మకరణకరణకాపహారణం గరుడకర్మకాపహారణం చ యస్యా సా- 'నాగాంతకో విష్ణురథ' ఇత్యమరః. సిద్ధరసలహరీవ 'బౌషధీ మూలాదినా కృతశుద్ధిః పారద సిద్ధరస ఇత్యుచ్యతే- 'చఽలో రస సూత శ్చ పారదే' ఇత్యమరః. తస్య లహరీ ప్రవాహః సేవ-యద్వా సిద్ధానాం సంబంధినీ రసలహరీత్యర్థః. జాతరూపేన్నత్యలాలసధన్యజనైకలభ్యా జాతా ఉదితా రూపేన్నత్యలాలసా సౌందర్యాతిశయస్పృహ యస్య తేన అన్యత్ర జాతరూపస్య సువర్ణస్య బౌన్నత్యే అభివృద్ధౌ లాలసేన లోలుపేనేతి చ-ధన్యజనేన కృతేన కృష్ణేనేత్యర్థః-కుశలేనేతి చ-యద్వా తత్ర సాధురితి యతిధనే సాధుర్ధన్యః స చాసౌ జనః తేనేతి వా ఏకేనైవలబ్ధౌ లబ్ధుం శక్త్యా పారదరసలహర్యా సిద్ధా సువర్ణం కుర్వంతీతి పసిద్ధం-దివ్యోషధిరివ దివ్యమూలికా విశేష ఇవ సకలాంగజరుజాపహారిస్సర్వా సకలాయా స్సమస్తాయాః అంగజరుజాయాః మన్మథవ్యథాయాః శరీరజాతరోగస్య చ అపహారి నివారకః స్సర్వస్సంపర్కః-యస్యా సా కుముదినేవ ఉత్పలలతేవ విధుస్పృహణీయపుష్పోద్గమా విధునా కృష్ణేణ చంద్రేణ చ స్పృహణీయ ఆశాస్యః పుష్పోద్గమః రజ ఆవిర్భావః ప్రసూనా విర్భావ శ్చ యస్యా సా- రత్నమయమేఖలేన మణిప్రచురకాంచీవ కల్యాణసంబద్ధా మంగళయుక్తా స్వర్ణబద్ధేతి చ-న హి స్వర్ణం వినా మణయో మేఖలాకారేణ వర్తితుం శ్చమస్తే ఇతి భావః. మణిమంజరీవ మణిసంఘ ఇవ ఆలంబితగుణగణా ధృతసకల కల్యాణగుణా ధృతరజ్జగుణేతి చ-రజ్జగ్రథనం వినా నహి మణయో ధర్తుం శక్యస్తే ఇతి భావః. రత్నమాలేవ మణిహార ఇవ అనన్తరావేశితసాయకరత్నా హృదయస్థాపితశ్రీకృష్ణా రత్నమివ నాయక ఇత్యుపమితసమాసః. మధ్యస్థాపితనాయకమణి రితిచ-శాన్తిరివ హరియోగానుకూలా శ్రీకృష్ణసంబంధానుగుణా భగవద్ధ్యానానుకూలా చ-కరుణా దయా సేవ పరసుఖావహో పరస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య సుఖావహో ఆనందకారిణీ పరేషాం సుఖావహేతి చ - పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛా హి కరుణేతి భావః. ఊమా యోన్తి రివ పురుషోత్తమనిర్వాణహేతుభూతా కృష్ణసుఖకారణభూతా పురుషశ్రేష్ఠానాం ముక్తిహేతుభూతేతి చ - శ్రద్ధేన కర్మస్వాదర ఇవ పురుషోత్తమేన కృష్ణేణ కృతానాం సకలేష్టినాం సర్వమనోరథానాం సాఫల్యస్య సఫలత్వస్య సంపాదికా ప్రాపకా శ్రీకృష్ణమనోరథానాం సర్వానపి సఫలయన్తీత్యర్థః. అన్యత్ర పురుషోత్తమైః పురుషశ్రేష్ఠైః కృతానాం సకలానాం మిష్టీనాం యాగానాంసాఫల్యసంపాదికా 'శ్రద్ధయాదేయం అశ్రద్ధయాఽదేయ' మితి ప్రతేః. శ్రద్ధయా కృతమేవ సర్వం ఫల

తీతి భావః. ముక్తి ర్మోక్ష ఇవ విబుధశ్లాఘనీయా విబుధైః దేవైః కవిభిశ్చ శ్లాఘ
 నీయా ఆశాస్యా దేవానామపి ప్రీతిదానీత్యర్థః. తీర్థయాత్రేవ శిశుపాలదురవాపా
 శిశుపాలస్య శిశుపాలానాం చ దురవాపా దుర్లభా శిశుమతాం హి తీర్థాటనం
 దుష్కరమ్-సురభి ర్గారివ గదాధరభీరుభావోచితా ధరతీతి ధరః గదాయాః కౌమో
 దక్యాః ధరః గదాధరః కృష్ణః తస్య భీరుః స్త్రీ తస్యాభావః కృష్ణదారత్వ మిత్వర్థః.
 తత్ర ఉచితా యోగ్యా అన్యత్ర గదాధరాత్ గదాపాణే ర్భీరుభావః భీతత్వం తదు
 చితేతి-భాగీరథీ గంగేవ జగతీపతితపోభ్యా జగతీపతిః కృష్ణ భూపతి ర్భగీరథశ్చ
 తేన తపసా లభ్యా-యమునేవ కృష్ణగుణప్రణయినీ శ్రీకృష్ణగుణరాగిణీ నీలగుణవతీతి
 చ-యమునాయా నీలవర్ణత్వాత్ - సరస్వతీవ తస్మామికా నదీవ విశ్వంభరాంతర్గత
 జీవనా కృష్ణాన్తర్గతప్రాణా ధరాంతర్గతోదకేతి చ-కవేరతేనయా కావేరీవ చోళదేశ
 గత మధురతరపయోధరా చోళదేశః కూర్పాసదేశః 'చోళః కూర్పాసకోఽప్రియా'
 మిత్యమరః. తం గతౌ ప్రాప్తౌ కూర్పాససంఘనామిత్వర్థః. మధురతరౌ అతిసుందరా
 పయోధరౌ కుచౌ యస్యా స్స-అన్యత్ర చోళాఖ్యదేశగతం మధురతరం స్వాదు
 పయః జలం తస్య ధరా ధారిణీ చోళ దేశేతత్ప్రవాహాప్రసరాదితిభావః. యథోక్తం
 భగవతావేదాస్తదేశికేనః- 'భేలచోళవధూవిధూతకబరీశై వాలితామన్వహంపశ్యేమ
 ప్లవమానహంసకీరణస్మేరాం కవేరాత్మజా' మితి. సరయూరివ హంసావాసమానస
 ప్రస్ఫుతసర్వతోముఖాటోపా హంసస్య పరమాత్మనః కృష్ణస్య ఆవాసభూతే ఆశ్రయ
 భూతే మానసే మనసి ప్రస్ఫుతాః వ్యాప్తాః సర్వతోముఖాః సర్వపథినాః ఆటోపా
 స్సంభ్రమాః యస్యా స్స సప్రాణేశం ససంభ్రమం చాస్యా హృదయ మిత్వర్థః.
 హంసానా మావాసభూతా న్మానసా త్సరస స్సకాశా త్ప్రసృతిః నిర్గతః సర్వతో
 ముఖాటోపః ఉదకాడంబరః యస్యాస్సేతి చ-మానసపరః ప్రస్ఫుతా సరయూసేదీధి
 ప్రసిద్ధం. విరజేవ వైకుంఠలోకస్థనదీవ వైకుంఠసమీపగామినీ కృష్ణసవిధం గచ్ఛన్తీ
 వైకుంఠపత్తనసమీపే ప్రవహన్తీతి చ-తుంగభద్రదేవ మధురతరసర్వతోముఖాటోపా
 మధురతరః అతిసుందరః సర్వతోముఖ సర్వపథినశ్చ ఆటోప స్సంభ్రమౌ యస్యా
 స్స- అతి స్వాదుజలాడంబరేతి చ-కుసుమమంజరీవ పుష్పగుచ్ఛాత్. ఆలీకదంబ
 కరంచితా సఖజనపరివృతా అన్యత్ర ఆలీకదంబపరివృతేతి ఛేదః-భృంగస్త్రీసందోహ
 వ్యాప్తా-జాతేరస్త్రీవిషయా నయోపథాదితి స్త్రియాం జీష్-ఆలీత్యత్ర తు-కృదికారా
 దక్తిస-ఇతి జీష్. కీర్తిరివ యశఇవ సుఖస్వరూపా సుఖకరాకృతిః సుకృతపరంపరేవ
 పుణ్యసంఘఇవ హరిప్రీతిజనికా భగవత్తోషకారిణీ. పూర్వే శ్లిష్టసాధరోక్త్యపమాలం
 కారః. ఇమా ద్వా తు కేవలోపమాలంకారావేష.

గ|| కృతాభ్యర్చనా చ నిర్గత్య భవానీభవనత స్సహసఖజనేన దేవమాయేవ
 మనుజదురవాపా అఘటితమటనాపటియసీవ సకలమపి రాజమండలం
 పూర్వపక్షవాస్తవ్య మనాలోకపాత్రతాపా దనేన స్వల్పీకుర్వాణా కృష్ణ

పతౌశ్రితం రాజమండల మభివర్ధయంతీ సమందాక్షం మందమందం
ముకుందస్యందనాభిముఖ మయాసీత్.

కృతేతి॥ భీష్మతనయేతి కర్తృపదస్యాత్రాప్యన్వయః. కృతాభ్యర్చనా కృతభవానీ
పూజనా చ భవానీభవనతః పార్వత్యాలయాత్ సఖజనేనసహ సఖీభిస్సహ నిర్లత్య
నిష్క్రమ్య దేవమాయేవ దేవానామాయేవ మనుజదురవాపా మనుష్యదుర్లభా
మనుష్యదుర్విజ్ఞేయేతి చ-అఘటితఘటనాపటియసీ చ అఘటితస్యాపి ఘటనాయాం
పటియసీ సమర్థా చ- తత్త్వతోఽఘటితమపి మాయా ఘటయతి హి ఇంద్రజాలవ
దిత్యేకోభావః. అఘటితః పితౄ పతిత్వేన అనుద్దిష్టః కృష్ణ ఇత్యర్థః. తేనసహ ఘట
నాయాం సంయోగే పటియసీ ఉపాయశాలినీత్యర్థః. ఇతి ప్రకృతోభావః. పూర్వ
పక్షవాస్తవ్యం దూష్యకోటిప్రవిష్టం అసభిమతమితి యావత్- అన్యత్ర శుక్లపక్షే
వత్తమానం చ సకలం సర్వమపి కలాభి స్సహితమితి చ రాజమణ్డలం నృపబృందం
చన్ద్రబింబం చ- అనాలోకపాత్రతాపాదనేన దర్శనానర్హత్వసంపాదనేన నిస్తేదస్య-తా
కరణేనేతి చ-ఆలోకశబ్దస్య దర్శనప్రకాశోభయార్థకత్వాత్- ఆలోకపాత్రం సభవతీ
త్యనాలోకపాత్రం తస్య భావ స్తేతి ప్రాకరణికః- ఆలోకాభావః. అనాలోకః అప్ర
కాశః తస్య పాత్ర మర్హః తస్యభావ స్తేత్యప్రాకరణికశ్చ సమాసః- స్వప్రీకుర్వాణా
త్పరీకుర్వంతీత్యర్థః. కృష్ణపతౌశ్రియం శ్రీకృష్ణపతౌవలంబి బహుళపక్షస్థమితి చ- రాజ
మణ్డలం రాజసంఘం చన్ద్రబింబం చ-అభివర్ధయంతీ ఆనందయంతీ ప్రవృద్ధంకుర్వంతీ చ
స్వప్రీతిభటం సంపూర్ణచంద్రం న్యూనీకుర్వంతీ దీపం చన్ద్రన్తు కలాదానేన వర్ధయంతీతి
చ కృష్ణవ దియమపి శత్రుసంహారణీ దీనశరణ్యాచేతి వ్యజ్యతే. ఏవంభూతాసతీ సమం
దాక్షం సలజ్జం యథాతథా మందమందం అతిమందం యథాతథా- నిత్యవీప్సయో
రితి ద్వీర్భావః. ముకుందస్యందనాభిముఖం శ్రీకృష్ణరథాభిముఖం యథాతథా చ
అయాసీ జగము.

99

శ్లో॥ రాజమండల మాసన్నం త్యక్త్వా చక్రైకభాసురమ్

సవిత్ప్రేమపాత్రం సా పద్మాప్తస్యందనం యయా.

రాజేతి॥ సవిత్ప్రేమపాత్రం సవితుః పితుః భీష్మస్య ప్రేమపాత్రం స్నేహవిషయ
భూతా సా రుక్మిణీ ఆసన్నం సన్నిహితం రాజమణ్డలం శిశుపాలాదిన్యపబృందం
త్యక్త్వా విహాయ చక్రైకభాసురం చక్రేణ సుదర్శనేన ఏకభాసుర మత్యుజ్వలం
పద్మాప్తస్యందనం పద్మాయాః లక్ష్మ్య ఆప్తః ప్రియః కృష్ణః తస్య స్వస్థనం రథం
యయా ప్రాప. వ్యంగ్యార్థస్తు- సవిత్ప్రేమపాత్రం సవితు స్సూర్యస్య ప్రేమపాత్రం
సా పద్మినీ ఆసన్నం సూర్యమణ్డలా చంద్రమణ్డలస్య అథస్సత్వాత్సన్నిహిత మిత్యర్థః.
రాజమణ్డలం చంద్రమణ్డలం త్యక్త్వా తత్ర ప్రీతి మకృత్యేత్యర్థః. చక్రైకభాసురం ఏక
చక్రదీప్తం 'సప్త యుంజన్తి రథ మేకచక్రమితి శ్రుతే. పద్మాప్తస్యందనం పద్మానా
మాప్త సూర్యః తస్య స్వందనం రథం యయా తత్ర ప్రీతిం చకారేత్యర్థః. అన్యోఽ

వ్యర్థః ప్రతీయతే- సవిత్ప్రేమపాత్రం ఏతేన మహారాజస్యాసి భీష్మస్య ప్రేమపాత్ర
త్వేన అతిసుందరా సుగుణేతి చ ప్రతీయతే- సా రుక్మిణీ చక్రక్రభాసురం రాష్ట్రేనా
జ్వలం చక్రవర్తిత్వాద్భాసురమిత్యర్థః. ఏతేన చక్రవర్తిసుతాయా అస్యాః చక్రవర్తి
సంపర్కశ్లాఘ్య ఇతి ప్రతీయతే- ఆసన్నం సన్నిహితమ్ ఏతేన 'సిద్ధ మన్నం పరిత్యజ్య
భిక్షా మటతి దుర్మతి' రితి న్యాయాత్. సన్నిహితస్య అపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే-
రాజమణ్డలం ఏతేన సజాతీయత్వా ద్యోగ్య సంబంధ ఇతి వ్యజ్యతే-త్యక్త్వా హితా
హితజ్ఞానాభావాదితి భావః- పద్మయా సంపదా ఆప్తః పద్మాప్తః ధనికః ఇత్యర్థః.
తస్య స్వందనం యయా ధనలోభాదితి భావః-

శ్లో॥ ప్రేయసీహరణా దన్య దనిచ్చ౯ హరణం హరిః.

చచాల చపలం హృష్టః పశ్యతాం సర్వభూభుజామ్.

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్టః ప్రేయసీహరణాత్ రుక్మిణ్యపహారాత్ రుక్మిణీరూపాత్
హరణాదితి చ- అన్యద్భిన్నం హరణం యాతకం వివాహే జామాతుర్దుహితృశ్చ
దీయమానం వస్తు- 'యాతకాదితు తద్దేయం సుదాయోహరణం చ త' దిత్వమర్థః
అనిచ్చ౯ అవాంఛ౯ స౯ హృష్టః ప్రియాప్రాప్త్యా సంతృప్తశ్చ స౯ సర్వభూభుజాం
సర్వేషాం నృపాణాం పశ్యతాం అవలోకయతాం సతాం పశ్యత స్వర్ణానపి భూపాలా
ననాదృత్యేత్యర్థః. షష్ఠీచానాదరే ఇతి షష్ఠీ- చపలం త్వరితం చచాల అస్యత్. 101

గ॥ అథ జరాసంధాదయ సాభిమానం యుద్ధాయ బద్ధాదరా మధుసూదన
మనుధావ్య విధాయ చ వివిధ మాయోధన ముపజాతపరాజయా భగ్న
రథా శ్శిథిలమనోరథాశ్చ భూత్వా ప్రత్యావృత్య త్రిదివపరిభ్రష్టమివ
నహుషం పురుహూతపాతేతమివ త్రిశంకుం ప్రమాదగళితవిద్యమివ విప
శ్చితం పశ్యతోహరప్రముషితరత్నమివ సార్ధవాహ మతిమానమానసం
శిశుపాల మాశ్వాస్య తేనసహ స్వస్వభవన మభజన్.

అథేతి॥ అథ రుక్మిణీం హృత్వా భగవత్ప్రయాణానంతరం జరాసంధాదయః జరా
సంధప్రముఖా శ్శిశుపాలపక్షస్థాః రాజానః సాభిమానం అభిమానేనసహితం యథా
తథా యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తు మిత్యర్థః. బద్ధాదరాః ధృతప్రీతయస్సంతః మధుసూ
దనం కృష్ట మనుధావ్య అనుద్రుతాభూత్వా వివిధం బహువిధం ఆయోధనం
యుద్ధం విధాయ కృత్వా చ కృష్టేనసహేత్యర్థః. ఉపజాతపరాజయాః సంజాతాప
జయాః భగ్నరథాః నష్టస్వందనాః శిథిలమనోరథాశ్చ వ్యర్థకామాః- భూత్వా
ప్రత్యావృత్య పునరాగత్య త్రిదివపరిభ్రష్టం స్వర్ణాత్పతితం నహుషమివ పురుహూత
పాతేతం ఇంద్రభంశితం త్రిశంకుమివ- ప్రమాదగళితవిద్యం- ప్రమాదో-2-నవధానతా-
తేన హేతునా గళితా విస్మృతా విద్యా యస్య తం విపశ్చితం విద్వాంసమివ-
పశ్యతోహరప్రముషితరత్నం చోరాపహృతమణికం సార్ధవాహం వణిజమివ అతి

మానమానసం అతిభిన్నహృదయమ్.. మాలోపమాలంకారః.. శిశుపాల మాశ్వాస్య
 'దైవాధీనేషు విక్షేపం పుంసాం కానామ వాచ్యతే'త్యాదిరూపేణ.. తం శాస్త్రదుఃఖం
 కృత్వేత్స్యర్థః.. తేన శిశుపాలేనసహ స్వస్వభవనం స్వస్వగృహం అభజన్ ప్రాపుః 102
 తతః॥ జరాసంధాది పరాజయాన నరం.

శ్లో॥ హరి మాయోధనే హత్వా గృహ్లా న్నాయామి సోదరీ

ఇతి ప్రతిశ్రుతం సత్య మమర్నా దథ రుక్మిణా.

హరిమితి॥ హరిం కృష్ణ మాయోధనే యుద్ధే హత్వా మారయత్వా అథ తతః
 సోదరీం సహజాం రుక్మిణీం గృహ్లాన్ స్వీకుర్వన్ ఆయామి ఆగచ్ఛామితి.. గృహ్లాన్ న
 ఆయామితి చ ఛేదః.. నాయామిత్వన్వయః ఇతి చ వ్యజ్యతే ఇత్యేనం రుక్మిణా
 రుక్మిణీసోదరేణ అమర్నా దసహనాద్ధేతోః సత్యం యథార్థం ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్.
 భావే క్తః.. యద్వా-ఇతి రుక్మిణా అమర్నాత్ప్రతిజ్ఞాతమపి సత్యమేవాభూత్ ఇత్య
 న్నయః.. విరోధాభాసాలంకారః.

104

గ॥ ఏనం రాజ్ఞా మగ్రతః ప్రతిజ్ఞాయ సక్రోధ మక్షోహిణీప్రమితవాహిన్యా
 సహ మధుసూదన మభ్యధావత్.

ఏవమితి॥ ఏనం రాజ్ఞా మగ్రతః రాజమణ్డలస్య అగ్రే ప్రతిజ్ఞాయ ప్రతిశ్రుత్య అక్షో
 హిణీప్రమితవాహిన్యా అక్షోహిణీపరిమితసేనయా సహ సక్రోధం సక్రోపం యథా
 తథా మధుసూదనం కృష్ణ మభ్యధావత్ అభిదుదావ. రుక్మిణి క్రియాపదస్య శేషః.

శ్లో॥ స్వసార మాదాయ గత స్స రుక్మిణః పున ప్రయచ్ఛే త్కిము పశ్యతోహరః

స్వమృత్యవేఽథాపి నకృష్ణనర్మభా త్తథావిధః క్వాపి విలోకిత శుతః.

స్వసారమితి॥ సః రుక్మిణః స్వసారం భగినీ మాదాయ గృహీత్వా గతః యాతః
 పశ్యతోహరః పశ్యతోహరతీతి పశ్యతోహరః ప్రసిద్ధచోరః కృష్ణః స తు గూఢ
 చోర ఇత్యర్థః. పునః భూయః ప్రయచ్ఛేత్ దద్యాత్కిము సప్రయచ్ఛే దేవేత్యర్థః.
 యది గూఢచోర స్త్వి ప్రయచ్ఛేత్.. అయన్తు పశ్యతోహరఏవ కుతః పునఃప్రయచ్ఛే
 దితిభావః. అథాపి తథాపి స మృత్యవే స్వమరణార్థం కృష్ణనర్మభాత్కృష్ణమార్గగతః
 తథావిధః రుక్మిసదృశః పుమాన్ క్వాపి న విలోకితః కుత్రాపి నదృష్టః స్రశ్రుతః
 నాపి శ్రుత ఇత్యర్థః. యద్వా-విలోకితశ్చసా శ్రుతశ్చ విలోకితశ్రుత ఇత్యేకమేవ
 పదం.. పశ్యే న్నం సరాజమణ్డలం స్వపనాద్భుత్యైవ ప్రపహ్య య స్వసారం చుచోర
 తేన సహ కిలహే స్వస్య మృత్యు ర్భవ ఇత్యనాలోచ్య రుక్మీ కృష్ణ మభ్యధావత్.
 ఏనంవిధో మూఢన్తు అదృష్టశ్రుతిచర ఇతి నిర్గళితార్థః. వ్యంగ్యార్థస్య - రుక్మమస్యా
 స్తీతి రుక్మీ భవికః తస్య స్వసారం నిజసారభూతం ధనమిత్యర్థః. యద్వా స్వం ధనం
 తస్య సారం స్థిరాంశం ఆదాయ గతః సః పశ్యతోహరః చోరః పునఃప్రయచ్ఛేత్కిము
 తథాపి ధననాశేఽపి స్వమృత్యవే కృష్ణనర్మభా గగ్నిం ప్రవిష్టః ధననాశప్రయుక్త
 దుఃఖాసహిష్టుత్వాదితిభావః. తథావిధః క్వాపి న దృష్టః నాపి శ్రుతః.. అర్థభ్యశ్చ పరాః

ప్రాణాః ఆత్మానం సతతం తక్ష్యే ద్వాత రశి ధన్వ తపి ఇతివచనాభ్యాం స్వల్పధనార్థ
ముత్కృష్టప్రాణాపహరో నయ్య క్షేపిణీః జీవన్ శత్రాణి వశ్యతీతివచనాచ్చ జీవతః
పునర్థనాదిభద్రలాభ స్సాన్యజేవే తేషాం ముఖ్యోన్య అగ్నిప్రవేశేన మృతో న దృష్ట
శ్రుతచర ఇతి నిర్ణయితార్థః. 105

గ|| గత్వా చ మధుసూదనసవిధ నిద మవాదీత్.

గత్వేతి|| మధుసూదనసవిధం కృష్ణసమీపం గత్వా ఇదం నక్ష్యమాణం వచన మవా
దీచ్చ అవోచత్. 106

శ్లో|| ఆయాంతి కర్కశముఖా న పున స్స్వసార
మప్రాప్య జీవతి హి కుక్కిణి మార్గణౌఘాః
కూరస్వభావ మలినత్యజగాఢముష్టి
మత్యాగత స్స్వపరిపాలనధీః ఖలా తే.

ఆయాన్తితి|| కుక్కిణి మయి జీవతిసతి కర్కశముఖాః తీక్ష్ణగ్రాః మార్గణౌఘాః బాణ
గణాః స్వసారం భగినీ మప్రాప్య అగృహ్య కృష్ణహసనద్వారేత్యర్థః పున రానియాన్తి
అమోఘా మమబాణా ఇత్యర్థః. హేకూరస్వభావ ముష్టబుద్ధే అతపన మలిన పాపిష్ఠ
గాఢముష్టిం దృఢముష్టిం దృఢాభినివేశ మిత్యర్థః. త్యజ నిస్పృజ అత్యాగతః కుక్కిణ్యా అవి
సర్జనాత్ కుక్కిణి మత్యక్తేత్యర్థః. తే తవ స్వపరిపాలనధీః ఆత్మరక్షాబుద్ధిః ఖలా
విఫలా. కుక్కిణీం నత్యజసి చే త్వం నభవిష్యసీత్యర్థః. వ్యంగ్యాత్ కర్కశముఖాః
కటుభాషిణో మార్గణౌఘాః యాచకసంఘాః కుక్కిణి ధనికే జీవతి సతి స్వసారం
సర్వస్య మప్రాప్య పున రానియాన్తి- యది మృత స్సాన్యత్ తర్హి త్యజేయుః అన్యథా
నేతిభావః. హేకూరస్వభావ మలిన గాఢముష్టిం లోభం త్యజ- అత్యాగతః ధనాభా
వేన తే స్వపరిపాలనధీః ధనసంపత్తునేచ్ఛా ఖలా ముష్టా విఫలేతి యావత్ 'యద్దదాతి
యదశ్నాతి తిదేవ ధనినాం ధన' మిత్యుక్తత్వాదితిభావః. పరమార్థస్సు- స్వసార
మప్రాప్య పునః కేవలం జీవతి వ్యర్థభవితే ఇత్యర్థః. కుక్కిణి కర్కశముఖాః మార్గ
ణౌఘాః త్వదీయబాణాః నాత్మాంతి నపతన్తి త్వయా సహ యుద్ధే పరాజితే అతపన
ప్రాణావశిష్టే మయి పరమకాతురికస్య తవ బాణప్రసారో నస్యాజేవేత్యర్థః. కూర
స్వభావ మలిన కూరస్వభావేష్వస్మాదృశేషు విషయే మలిన సాగ్రహ గాఢముష్టి
మభినివేశం త్యజ కృపాం గృహ్ణేత్యర్థః. తే తవేతి కర్కరీ షష్ఠీ- అత్యాగతః త్వత్క
ర్మకత్వాగాభావాదిత్యర్థః. కరుణయా మారీ త్వయి అత్యజతి సతీత్యర్థః. స్వపరిపాల
నధీః మమేతిశేషః- ఖలా వ్యర్థా మా మహం పరిపాలయితుం నశక్నోమీత్యర్థః. 107

గ|| ఏవ మభిహితవతి కుక్కిణి.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా కుక్కిణి అభిహితవతిసతి ఉక్తవతిసతి-

శ్లో|| తత్కాలమాదితగతా హి భయో న చంద్ర
హాసం హరిః పరమముష్యయశోఽసి తాదృక్

సిక్తాని నో రిపువపూంషి పరం తదా సై
స్వర్గాంగనాతనులతా అపి సత్వజై సైః.

తత్కాలమితి తత్కాలం తస్మిన్ కాలే కాలార్థనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా
గతాహిభయః నివృత్తశత్రుభయః 'మహీభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయ'
మిత్యమరః. హరిః పరం కృష్ణవచ చంద్రహాసం ఖడ్గం నాదిత సస్వీచకార. 'ఖడ్గేతు
నిస్త్రింశ చంద్రహాసాని రిష్టయ' ఇత్యమరః. కిన్తు అముష్య కృష్ణస్య సంబంధి తాదృక్
తం కృష్ణమివ పశ్యన్తి యత్త తాదృక్ కృష్ణతుల్యం తద్వద్గతాహిభయ మిత్యర్థః.
అన్యత్ర నివృత్తరాహుభయమితి చ- యశోఽపి కీర్తిశ్చ చంద్రహాసం చంద్రపరిహాస
మాదిత చకార- ఖడ్గం స్వీచకారేతి చ- స్వస్య నాహిభయం చంద్రస్య తు తదస్తీతి
జహానేత్యర్థః. యద్వా తత్కాలం గతాహిభయో హరిః చంద్రహాసం పరం
చంద్రతుల్యం హాసమేవ నాదిత నిర్భయత్వా స్మరదస్మితసుందరవదనారవిందోఽ-
భూదిత్యర్థః. కిన్తు తాదృక్ చంద్రహాస మిత్యర్థః-చంద్రస్యేవ హాసః ప్రకాశో యస్య
తత్ అముష్య రుక్మిణః యశోఽపి ఆదిత అపజహార- హేలయా రుక్మిణం జగాయ
తత్ప్రతిష్ఠాం విలోపయామానేత్యర్థః. తదా అసైః రక్తైః రిపువపూంషి పరం శత్రు
శరీరాణ్యేవ నోసిక్తాని నాభిషిక్తాని కిన్తు సత్వజైః ఆనన్దజైః తైః అసైః అశ్రుభిః
'అశ్రుశోణితయో రస్య'మితి భాస్కరః. రక్తైరితి చ- స్వర్గాంగనాతనులతా అపి
స్వర్గారీశరీరవల్లర్వోపి సిక్తా ఇతి లింగవిపరిణామేన యోజ్యమ్- నూతనపతిలాభాదితి
భావః. అత్ర హరి ర్యశశ్చ చంద్రహాస మాదిత రిపువపూంషి స్వర్గాంగనాతను
లతాశ్చ అసైః సిక్తాని ఇత్యేకక్రియాన్వయా త్తుల్యయోగితాలంకారద్వయమ్. హరి
శ్చంద్రహాసం తాదృగముష్య యశ శ్చాదితేత్యర్థానరవర్ణనేతు సముచ్చయాలం
కారః. అచేతనస్య యశస శ్చంద్రపరిహాసాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి
రలంకారః. తేన చ యశస శ్చంద్రవ్యతిరేకః స్వయం గతాహిభయం అతఏవ యశ
శ్చంద్రం జహానేతి సాభిప్రాయవిశేషణ త్పరికరాలంకారః-స చ శ్లేషోజ్జీవితః-గతాహి
భయః అతఏవ హరిః చంద్రతుల్యం హాస మాదితేత్యర్థే సపరికరోపమాలంకారః.
ఏవం చంద్రహాసం యశోపీత్యత్రాపి ఉపమాలంకారః. ఏతేషాం యథాయథం
సంసృష్టినంకరాదిక మూహ్యమ్.

108

గ॥ అథ నిహితవాహినీవాహన ముపజాతపరాజయం రుక్మిణం హంతుకామే
సతి యోధయాధే.

అథేతి॥ అథ యుద్ధానంతరం యోధయాధే కృష్ణభటసంఘే నిహితవాహినీవాహనం
వాహినీ సేనా వాహనాని గజాదీని సేనాంగత్వా ద్వంద్వే ఏకత్వం- వాహినీ చ
వాహనాని చ వాహినీవాహనం- యద్వా వాహిన్యా సేనాత్వేన తదంగత్వాను
పపత్తేః వాహినీవాహనానీత్యేవ- నిహతాని నష్టాని వాహినీవాహనాని యస్య తం-

అతవవ ఉపజాతపరాజయం జాతాపజయం రుక్మిణం హస్తుకామే హస్తుం మార
యతుం కామో యస్య తస్మిన్ సతి- 109

శ్లో॥ ప్రేయసీదీనవచన సుధారస మధా ధరిః
రుక్మిణ స్తదభూ చ్చిత్రం మరణాభావసాధనమ్.

ప్రేయసీతి॥ హరిః కృష్ణః ప్రేయసీదీనవచనసుధారసం ప్రేయస్యాః రుక్మిణ్యాః దీన
వచనాని కృపణవచాంసి మమ భ్రాతరం త్రాయస్వ తవ దాసీ భవిష్యామిత్యాదీని-
తేషాం తేష్వితివా సుధారస మమృతరసం అధాత్ పపా. ధేబ్ పానే లజీ గాతి
స్థాఘుపేతి సిచో లుక్- తత్ శ్రీహరికృతామృతరసపానం రుక్మిణః మరణాభావ
సాధనం మృతినివారణసాధనం అభూత్ ఆసీత్-చిత్రమద్భుత మిదం-యవవామృతం
పిబతి తస్యైవ మరణాభావ ఇతి సిద్ధేసతి తద్వైపరీత్యేన హరావమృతం పిబతిసతి
రుక్మిణో మరణాభావోఽభూదితి వచనం చిత్ర మిత్యర్థః- అతవవ అసంగత్యలంకారః.
'విరుద్ధభిన్నదేశత్వంకార్యహేతోర్వరసంగతి' రితి 'లక్షణాత్'. రుక్మిణీప్రార్థనయా రుక్మిణం
కృష్ణ ముమోచేతి వక్తవ్యేసతి భంగ్యస్తరేణ కథనా త్పర్యాయోక్తమలంకారశ్చ.

౧॥ తదను కేశవనిదేశేన ముంఃతముండనేన సముపజాతవైరూప్యం ప్రగ్రహై
ర్బబంధుః.

తదన్వీతి॥ తదను రుక్మిణీప్రార్థనానంతరం ముణ్ఢితముణ్ఢం వపితశిరసం 'ముండోదైత్యా
న్తరే రాహౌ మూర్ధ్ని త్రిషు తు మణ్ఢిత'మితి భాస్కరః. శ్రీకృష్ణేనేతి కేశవః. అతవవ
ఉపజాతవైరూప్యం సంజాతవిరూపభావం ఏవం రుక్మిణం కేశవనిదేశేన కృష్ణాజ్ఞయా
హేతునా ప్రగ్రహైః రథవాహబంధనరశ్మిభిః 'తులాసూత్రే ౭ శ్వాదిరశ్మౌ ప్రగ్రహాః
ప్రగ్రహోపి' చేత్యమరః. బబంధుః బంధితవన్తః యోధా ఇతి కేశవః. 111
స్థానేహి తత్ ॥ రుక్మిణోముండనం స్థానేహి యుక్తమేవ- తదేవ దర్శయతి-

శ్లో॥ అంతభాజి ధనుర్వేద నైపుణ్యే తస్య యద్భవేత్
సమావర్తనమస్యాంగం చికురశ్శ్రుమండనమ్.

అంతేతి॥ తస్య రుక్మిణః ధనుర్వేదనైపుణ్యే ధనుర్వేదే 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేద' ఇత్యుప
వేదత్వేనపరిగణితే ధనుర్విద్యాయామిత్యర్థః. య నైపుణ్యం కాశలం తస్మిన్ తథోక్తే
అంతభాజిసతి పరిపూర్ణేసతి నష్టేసతి చ యత్ సమావర్తనం తన్నామకసంస్కారో
భవేత్ వేదసమావర్తనస్యావశ్యకత్వాదితిభావః. చికురశ్శ్రుమండనం చికురా
శ్శిరోజాః శ్శక్తశ్శూణి పురుషస్య ఓష్ఠయో శ్చిబుకే చ వర్తమానాః రోమసంఘాః
'తద్వృథా శ్శ్రుమంముఖే' ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే గడ్డముమీసాలు) తేషాం ముండనం
వపనం అస్య సమావర్తనకర్మణః అంగం అంగభూతం సమావృత్తస్య వపనానంతరం
సమావర్తనసంస్కారవిధానా దితిభావః. అత్ర క్రోధాత్కృతే చికురశ్శ్రుమండనే
సమావర్తనాంగత్వారోపణా దభేదరూపకం-తచ్చ అన్తభాజితి శ్లేషోజ్జీవితమ్- 112

గ|| అథ పరమకారుణికేన రామేణ మోచితే ప్రతినివృత్తమానే రుక్మిణి
ప్రాణమాత్రశేషే హరిరపి ద్వారకా ముపగమ్య విధినా రుక్మిణీం
పర్యణేసీత్ -

అథేతి|| అథ బంధనానంతరం పరమకారుణికేన అతిదయాలునా రామేణ బలేన
మోచితే త్యాజితే ప్రాణమాత్రశేషే ప్రాణవన ప్రాణమాత్రం శేషో యస్య
తస్మిన్ బలాహంకారాదికన్తు నష్ట మిత్యర్థః. రుక్మిణి ప్రతినివృత్తమానే అపగతేనతి
హరిరపి కృష్ణశ్చ ద్వారకా ముపగమ్య ప్రాప్య విధినా స్వసూత్రోక్త విధి మనత్రిక
మ్యేత్యర్థః. రుక్మిణీం పర్యణేసీత్ పరిణీతవాక్. 113

శ్లో|| తదాశయగ్రహో ద్వేధా రచితో మురవైరిణా
ద్విజన్మసాక్షికః పూర్వః పరః పావకసాక్షికః.

తదితి|| మురవైరిణా కృష్ణేన ద్వేధా ద్వైవిధ్యేన వర్తమాన ఇతిశేషః. ద్వైధాభూత
ఇత్యర్థః. తదాశయగ్రహః తస్యాః ఆశయో మనః తస్య గ్రహః గ్రహణం శోధన
మిత్యర్థః. తస్యా ఆసమంతా చ్ఛయగ్రహః పాణిపీడనమితి చ 'పాణిః కర శ్చయో
హస్త' ఇతి వామనమాలాయామ్. రచితః కృతః తన్మనశ్శోధనం తత్పాణిపీడనం
చేత్యుభయమపి కృత మిత్యర్థః. శ్లేషాలంకారః. పూర్వః ప్రథమః మనశ్శోధనరూప
ఇత్యర్థః. ద్వైజన్మసాక్షికః రుక్మిణీప్రేమితబ్రాహ్మణసాక్షికః అభవత్ ఇతిశేషః. పరః
ద్వితీయః పాణిగ్రహణరూప ఇత్యర్థః. పావకసాక్షికః అగ్నిసాక్షిక ఆనీదితి శేషః.
బ్రాహ్మణద్వారా తన్మన శ్శోధనం చకార అగ్నేః పురత స్తత్పాణిగ్రహణం చకా
రేతి చ భావః. 114

గ|| అథ కదాచన పురా పురారినయన్బాలావలీఢః కామ శ్శరీరకామః
కమలాపతి మనుప్రావిశత్.

అథేతి|| రుక్మిణీపరిణయానంతరం కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే పురా పూర్వం పురారి
నయన్బాలావలీఢః శివనేత్రాగ్నిశిఖాదగ్ధః కామః మన్మథః శరీరకామః తనువాంఛస్సన్
కమలాపతిం శ్రీకృష్ణ మనుప్రావిశత్ ప్రవివేశ. స్వస్య ఆదావపికమలాపతిపుత్రత్వాత్
అధునాపి తదేవోచితమితి మత్వా శ్రీకృష్ణరేతసి ప్రవిష్టోఽభూ దిత్యర్థః. 115

గ|| తతశ్చ నైదర్భిగర్భా దావిరూఢత మేవ మనతీతసూతకం ప్రద్యుమ్ననా
మానం శంబర స్వవైరిణం మత్వా హృత్వా చ మధ్యే సముద్ర
మక్షిపత్.

తతః ఇతి|| తతశ్చ ప్రవేశానంతరం నైదర్భిగర్భాత్ రుక్మిణీగర్భా దావిరూఢతం జాతం
అనతీతసూతకం అనత్రికాన్తసూతకం దశదశమధ్యస్థమిత్యర్థః. ప్రద్యుమ్ననామానం
ప్రద్యుమ్నాభిధం ఏనం మన్మథం. స్వవైరిణం మత్వా స్వశత్రుం జ్ఞాత్వా శంబరః
తన్నామకో రాక్షసః హృత్వా ఏనమిత్యేవ అపహృత్య మధ్యే సముద్రం సముద్ర

మధ్యే అక్షిపచ్చ పాతయామాస భవిష్యత్కార్యగౌరవాత్ శ్రీకృష్ణోఽపి న తదానీం
శంబరం మాయావినం జహారేతి బోధ్యమ్- 116

శ్లో॥ ఖానకేతు రసావస్మాత్ దండం చిర మలంభయత్
ఇతి వైరీవ మీన స్తం నిజగార మహా శిశుమ్.

మీనేతి॥ మీనకేతుః మత్స్యధ్వజః అసౌ మన్మథః అస్మాత్ చిరం బహుకాలం
-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-దండం దండనమ్ ధ్వజదండం చ అలంభయత్ ప్రాప
యామాస. మన్మథస్య మత్స్యకేతనత్వాత్ స్వవాహనభూతా మత్స్యా గతి
సమయే శిక్షయామాసేత్యర్థః- ఇతి స్మృత్యేతి శేషః. ఏవం స్మృత్యేవేతి హేతూ
ప్రత్యేతా. వైరీ శత్రుః మహా పృథుః మీనః మత్స్యః యద్వా ఇతి హేతోః వైరీవ
శత్రురివ మహా మీనః శిశు బాలం నిజగార అగ్రసత్ మీనకేతురితి పరికరాలం
కారః. అత్ర మీనకేతనత్వేన మీనపోషకే మన్మథే మీనానాం సుహృద్బుద్ధే
రాతవ్యత్వే సతి తద్వైపరీత్యేన వైరిత్వబుద్ధ్యదయనర్ణనా ద్విషమాలంకారః ప్రతీ
యతే. స్వేష్టార్థం స్వపోషితస్య మీనస్య స్వగ్రసనకరత్వాత్ కేవలానిష్టప్రతిలంభ
రూపోఽయం విషమాలంకారభేదః- 117

గ॥ తమేనం మీనం శంబరాయ ధీవరై రుపహరీకృత ముపనీయ సూపకార
శ్శంకులయా శకలీకృత్య తదంతర్గతం పోతం పౌరోగవపదనివేశితాయై
మాయావత్యపరనామికాయై రత్యై న్యవేదయత్-

తమితి॥ ధీవరైః మత్స్యగ్రాహిభి రిత్యర్థః. ఉపహరీకృతం బలిత్వేనార్పితం మీనస్వాస్య
మహత్త్వాత్ గర్భస్థశిశుతేజస్సంక్రమణేన దీప్తత్వాచ్చ శ్లాఘ్యోఽయ మిత్యముం
రాజ్ఞే సమర్పితవన్త ఇతి భావః-తం ప్రసిద్ధ మేనం ప్రద్యుమ్నం గిళితవన్తం మీనం
సూపకారః పాచకః ఉపనీయ ఆనీయ శంకులయా భేదనసాధనేన శకలీకృత్య
విదార్య తదంతర్గతం మత్స్యోదరస్థం పోతం శిశుం పౌరోగవపదనివేశితాయై పౌరో
గవపదం పాచకాధికారః 'పౌరోగవ స్తదధ్యక్ష' ఇత్యమరః. తత్ర నివేశితాయై స్థాపి
తాయై అత్రచ పురా స్మరదాహానన్తరం తత్పత్నీం రతిం బంధీకృత్య శంబరః
పాచకాధ్యక్షౌ మకరోదితి కథానుసంధేయా. మాయావత్యపరనామికాయై మాయా
వతీతి అపరం నామ యస్యా స్తస్యై రత్యై న్యవేదయత్ నివేదయామాస దదా
మిత్యర్థః. 118

గ॥ సాపి కిమిద మితి శంకితమానసా తదను నారదవచనా దముష్య
తత్త్వం మత్స్వా పతిలాభపరితుష్టా పరిపురోష.

సాపీతి॥ సాపి రతీ చ ఇద మేత దపత్న్యం కిమితి కోనాయం మత్స్యోదరస్థ శ్శిశురి
తీత్యర్థః. శంకితమానసా సశంకచిత్తావతీ తదను తతః నారదవచనాత్ తత్త్వతి
ర్మన్మథ ఏవాయం రుక్మిణ్యాం జాత ఇతి నారదవాక్యాత్ అముష్యశిశోః తత్త్వం

యాథార్థ్యం మత్వా జ్ఞాత్వా అతవవ పతిలాభపరితుష్టా భర్తృప్రాప్తిసంతుష్టా
పరిపుపోష అపత్యమిత్యేవకర్మ పోషితవతీ. 119

గ|| అథ కియతాపి కాలేన సంజాతయావనః ప్రద్యుమ్న స్వశరశరవ్యతా
మగమత్.

అథేతి|| అథ తతః కియతాపికాలేన బహునా కాలేన సంజాతయావనః ఉదితయా
వనః ప్రద్యుమ్నః స్వశరశరవ్యతాం స్వబాణలక్ష్మ్యత్వం అగమత్ ఖజే. యథా
సంజాతయావనం పురుషం మన్మథబాణా బాధస్తే తథా సంజాతయావనః మన్మథా
వతారం ప్రద్యుమ్నమపి మన్మథబాణాః బాధితవంతః ఇత్యర్థః. ప్రద్యుమ్నస్య మన్మ
థోద్యేక ఆసీదితిభావః. 120

శ్లో|| సాంగోఽపి హం హంతకథన్న సోఽయమాత్మానమేవ ప్రజహార యద్వా
అపి క్షణం యో న హి మధ్యపాయీ న తత్ర చిత్రం స్వహితా ప్రతీతిః.

సాంగోఽపితి|| సోఽయం స్మరః సాంగోఽపి ప్రద్యుమ్నరూపేణ సశరీరోఽపి ఆత్మానం-
స్వమేవ కథన్న కథంవా ప్రజహార తాడితవాన్-హం హంతేత్యాశ్చర్యాతిశయే
అనంగత్వదశాయా మాత్మని స్వేనైవ తాడితే ముష్టిభి రాకాశతాడనవ న్నహంనిః
సాంగత్వదశాయన్తు హనిరేవేతి భావః. యద్వా అథవా యః క్షణమపి మధ్య
పాయీ-మధు ర్వసంతః తస్య అపాయో విశ్లేషః మధ్యపాయః సోఽస్యాస్తీతి
వసన్తవియుక్తః పిబతీతి పాయీ న పాయీ అపాయీ మధునో మద్యస్య
అపాయీ మధ్యపాయీ మద్యపానరహిత ఇతి చ నహి న భవతి - తత్ర తస్మిన్
ప్రద్యుమ్నే స్వహితాప్రతీతిః స్వహితజ్ఞానాభావః న చిత్రం నాద్భుతం. వాసో యథా
పరిహృతం మదిరామదాంధ ఇతి న్యాయాత్-సర్వదాపి అమధ్యపాయినోఽస్య స్వప్ర
హరణ మప్యచితమేవ మదాంధత్వాదితి భావః. అత్ర మన్మథే అసంభావితస్య
స్వతాడనస్య అమధ్యపాయిత్యహేతునా సమర్థనా త్కావ్యలింగం శ్లేషోజ్జీవితమ్.
ఆత్మతాడన మయుక్తమితి స్వేనై వోక్తార్థస్య యద్వేత్యత్తర్థారేన విచార్య ప్రతి
షేధా దాక్షేపాలంకారశ్చ.

గ|| తదానీం ప్రియయా మాయావత్యా ప్రతిగ్రాహితమాయాభంజన విద్యా
విద్యోతమానః ప్రద్యుమ్నః సత్వరం శంబర మాహవా యాహ్వాయత.

తదానీమితి|| తదానీం తదా ప్రియయా ప్రేయస్యా మాయావత్యా రత్నా ప్రతి
గ్రాహితయా దత్తయా మాయాభంజనవిద్యయా మాయావినాశనవిద్యయా విద్యోత
మానః విశేషేణ లసన్ ప్రద్యుమ్నః సత్వరం ద్రుతం శంబర మాహవాయ యద్ధార్థ
మాహ్వాయత ఆకారయామాస. 122

గ|| ఆహూయ చ తమేన మావిర్భూయ భూయసా నిర్మాయ మాయా
మాయాసయంత మంతకసా ద్విధాయ విధేయయా మాయావత్యా
సహ తద్గృహం విహాయ విహాయసి సముత్పత్త్యా లయ మగమత్.

ఆహూయేతి॥ ఆహూయ శంబరం యుద్ధాయ ఆకారయిత్వేత్యర్థః. భూయసా బహు
వార మా విరూఢాయ ప్రత్యక్షీభూత్వా మాయాం నిర్మాయ తిరోధాయ చ ఆయాస
యంతం శ్రమం జనయతం తమేనం శంబరం అంతకసా ద్యమాధీనం విధాయ
కృత్వా విధేయయా జాయయా మాయవత్వా రత్వా సహ తద్గృహం శంబరా
లయం విహాయ త్యక్త్వా విహాయసి ఖే సముత్పత్య ఉద్గమ్య స్వం నిజ ముత్పత్యా
లయం ఉత్పత్తిగృహం కృష్ణాంతఃపుర మితి యావత్-అగమత్ యయా ప్రద్యుమ్న
ఇతి కర్తృపదం పూర్వగద్యాదత్రాన్వేతవ్యమ్- 123

తత్ర చ॥ కృష్ణాంతఃపురే.

శ్లో॥ కాంతాసమేత మవరోధవధూజన స్తం
మత్వా పరం హియ మువాహ విదర్భజాతు
జ్ఞాత్వా పయోధరపయస్సప్రపణా దనన్య
జన్మానమేన మపి నావజగామ కామమ్.

కాంతేతి॥ అవరోధవధూజనః అంతఃపురస్త్రీజనః కాంతాసమేతం రతీసహితం తం
ప్రద్యుమ్నం పరం పరపురుషం మత్వా జ్ఞాత్వా ప్రాయం లజ్జా మువాహ దధార.
పరపురుషం దృష్ట్వా స్త్రియో లజ్జస్తీతి భావః- యద్వా కాంతాసమేతం తం
మత్వా దృష్ట్వేత్యర్థః - పర మతిశయేన లజ్జా మువాహ - తత్ర హేతు స్తు కాంతా
సమేత మిత్యేవ-అత్యద్భుతసౌందర్యశాలిత్వా ద్రత్యాః తత్సహిత మేనం దృష్ట్వా
త్రపితా ఇత్యర్థః. అథవా కాంతాసమేతం తం పరం పరమాత్మానం కృష్ణం మత్వా
తత్పుత్రత్వేన తద్వద్భాసమానత్వాదితి భావః. హియ మువాహ అస్మా నుత్సృజ్య
అస్మదధికాం కాంచనస్త్రియం రమయతీతి లజ్జితా ఇత్యర్థః. యద్యపి 'స్త్రీణా
మీర్వాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి ప్రకృతే మాన ఏవ స్త్రీభి
ర్ధార్యః నతు త్రపా తథాపి తత్కాంతాదర్శనా త్ప్రేరేదయ స్తాసా మితి బోధ్యమ్.
యద్వా తం ప్రద్యుమ్నం పర ముత్కృష్టం స్వ భర్తృశేషయేతిభావః మత్వేత్యర్థః.
ఇతః ప్రాక్ స్వభర్తారమేవ త్రిలోకసుందరం మన్యమానా భృశం గర్వితాః-ఇదా
నీన్తు తతోఽప్యధిక మేనం దృష్ట్వా త్యక్తగర్వా త్రుపాం భేజరే ఇతి భావః విదర్భ
జాతు రుక్మిణీ తు - తు శబ్దో వైలక్షణ్యార్థః. ఏనం ప్రద్యుమ్నం పయోధరపయ
స్సప్రపణా ధేతోః స్తన్యస్సావాత్ అనన్యజన్మానం పుత్రం మన్మథ మితి చ 'కుసు
మేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. జ్ఞాత్వాపి కామం మన్మథం నావజగామ నజానాతి స్మ.
విరోధాభాసాలంకారః. పయోధరప్రసావా త్పుత్రత్వానుమానేన అనుమానాలంకా
రశ్చ. అయం మత్పుత్రో భవతు మర్హతి ఏతద్దర్శనేన మత్పుయోధరపయస్సప్రసావాత్
ఆన్యసుతవదితి వ్యతిరేకదృష్టాంత మిద మానుమానం. అయం మత్పుత్ర ఇతి జ్ఞాత్వాపి
మన్మథఏవాయమితి తద్యాధార్థ్యం నజ్ఞాతవతీతి ముఖ్యార్థః- 124

శ్లో॥ ప్రద్యున్న మాదాయ విసప్తలబ్ధం విదర్భజా మన్యత భూరిలాభమ్

కాంతాతతి స్త త్రప్తమదం విలోక్య స్వలాభబుద్ధ్యా ముముదే పరాపి-

ప్రద్యున్నమితి॥ విదర్భజా రుక్మిణీ విసప్తలబ్ధం పూర్వం విసప్తః పశ్చాత్తలబ్ధ ఇతి విసప్త
లబ్ధః తం పూర్వకాలేత్యాదినా సహ సః. ప్రద్యున్నం పుత్రం ఆదాయ గృహీత్వా
భూరిలాభం మహాన్తం లాభం మన్యత మేనే-మహాన్ లాభోఽయమితి జ్ఞాతవతీత్యర్థః.
పుత్రలాభాదితి విసప్తపుత్రలాభోమహానితిభావః. పరా రుక్మిణీవ్యతిరిక్తాపి కాంతాతతిః స్త్రీ
జనః తత్రప్తమదం రుక్మిణీసంతోషం - విలోక్య దృష్ట్వా తుష్టాం రుక్మిణీ మవలోక్యే
త్యర్థః- స్వలాభబుద్ధ్యా స్వలాభధియా ముముదే తుతోష నాయం రుక్మిణ్యా ఏవ
లాభః కిన్త్వస్మాకమ వ్యయమతీవ లాభ ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. న చ సపత్నిసుతత్వా
త్సక్తి సుతవత్త్వా తస్యాం సపత్న్యాం చ అమర్షం చకురితి భావః. అనేన
రుక్మిణ్యాః నిరుపధికసౌఖ్యం వ్యజ్యతే. అత్ర విసప్తలబ్ధం ప్రద్యున్నం ప్రకృష్టస్వర్ణం,
హిరణ్యం ద్రమీ ద్యున్న మిత్యమరః ఆదాయ లభ్యా విదర్భజా విదర్భదేశజా
కాచనస్త్రీ భూరిలాభం స్వర్ణలాభ మమన్యత- 'భూరిప్రాజ్యసువర్ణయా' రితి విశ్వః.
పరాపి కాంతాతతిః తత్సఖజనః తత్రప్తమదం విలోక్య స్వలాభబుద్ధ్యా ధనలాభబుద్ధ్యా
ముముదే ఇతి వ్యంగ్యార్థః. ప్రతీయతే నప్తధనా కాచిత్ నప్తద్రవ్యలాభేనతి భృశం
తుష్టాం స్వానుసారిజనాయ కియద్ద్రవ్యం ప్రదత్తే- తస్మాత్ ధనికస్త్రీవత్ తదనుసారి
ణ్యోపి స్వలాభబుద్ధ్యా మోదన్తే ఏవేతి భావః. నాసా ధ్వనిః కిన్తు సమాసోక్తిరేవ
విదర్భజా పదశ్లేషాభావాదితి రత్నావలీకారాణా మాశయః- 12

గ॥ అథ కదాచన శమంతకం నామ సకరుణదినమణివీతీర్ణం దివ్యమణిం

బిభ్రాణ స్సత్రాజి దపర ఇవ తరణి రధిద్వారవతి నిజభవన మభజత.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కస్మింశ్చిత్కాలే సకరుణదినమణివీతీర్ణం. సకరుణేన
దినమణినా సూర్యేణ వితీర్ణం దత్తం సూర్యేణ దయయా దత్తమిత్యర్థః- శమంతకం
శమంతకాఖ్యం నామేతి ప్రసిద్ధా- దివ్యమణిం. దివిభవం దివ్యం రత్నం బిభ్రాణః
ధరణ్య సత్రాజిత్ అపరః అన్యః తరణి స్సూర్య ఇవ ద్వితీయసూర్యవ దిత్యర్థః ఉత్పే
తౌలంకారః- భాసమాన ఇతి శేషః- జ్వలన్ సక అధిద్వారవతి ద్వారవత్త్వాం నిజ
భవనం స్వగృహ మభజత ఆపత్. 126

గ॥ అవలోక్య చ తమేనం దుర్దర్శమణికిరణమస్పృశితశరీర మవలోకనాయ

తవ కర్మసాక్షీ సాక్షాదుపనత ఇతి నివేదయతి నాగరికలోకే మోఘదృష్టి

రయమితి సమందస్మితేన ముకుందేన సత్రాజిదభవన మాసేదుషా విహి

తాయాం మణిప్రార్థనాయాం వ్యర్థాయామ్-

అవలోక్యేతి॥ దుర్దర్శైః దృష్టు మశక్తైః మణికిరణైః రత్నరుచిభిః మస్పృశితం వ్యాప్తం
శరీరం దేహో యస్య తం తథోక్తం తమేనం సత్రాజిత మవలోక్య పత్తనప్రవేశ
సమయే దృష్టేత్యర్థః- తవ భగవత స్తే అవలోకనాయ దర్శనార్థం కర్మసాక్షీ

సూర్యః సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ ఉపనతః. ఆగతః ఇత్యేవం నాగరికలోకే పుర
జనే నివేదయతి జ్ఞాపయతిసతి అయం లోకో జనః మోఘదృష్టిః వ్యర్థచ
క్షుష్క ఇతిహేతోః మత్వేతి వా - సమందస్మితేన సమందహాసేన మందంమందం
స్మయమానేనేత్యర్థః. సత్రాజిద్భవనం సత్రాజితః గృహ మానేదుషా ప్రాప్తవతా
ముకుందేన శ్రీకృష్ణేణ విహితాయాం కృతాయాం మణిప్రార్థనాయాం శమంతక
విషయయాచ్ఛాయాం వ్యర్థాయాం విఫలాయాం సత్యామ్ చిరచితతపసా సూర్యా
దారాధితాన్మయా లభోఽయం మణి స్న తుభ్యం దేయ ఇతి సత్రాజితా ముకుందః
ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః.

127

X|| ప్రసేనోనామ సత్రాజిదనుజ స్తమేవ మణిం బిభ్రాణో మృగయావ్యాపా
రేణ విపినవర్త్తనా సంచరమాణః కేసరిణా మణిలోలుపేన వ్యాపాదితః.
ప్రసేనఇతి|| ప్రసేనోనామ ప్రసేనఇతి సత్రాజిదనుజః సత్రాజిత స్సోదరః తమేవ మణిం
శమంతకరత్నమేవ బిభ్రాణః ధరణ్యం మృగయావ్యాపారేణ ఆఖేటవ్యాపారేణ
విపినవర్త్తనా వనమార్గేణ సంచరమాణః గచ్ఛన్ - 'సమస్తతీయేత్యాత్మ'నే
పదమ్ - మణిలోలుపేన శమంతకాసక్తేన కేనాపి కేసరిణా సింహేన వ్యాపాదితః
మారితః బభూవేతిశేషః.

128

X|| తస్మిన్నపి కేసరిణి కందరాంతరగతే జాంబవతా నిహతే మణౌ చ
తనయాక్రీడనాయ నియోజితే సోదరవిరహవిహ్వలేన సత్రాజితా నియ
తమేనం చక్రపాణి ర్మణిలోభేన నిహతవానితి సమరోపితాం పరివాదగిర
మసహమానో హరిరపి విపిన ముపగమ్య పరాసుం ప్రసేన మవలోకయన్
విహాయ బహిరేవ సహచారిణో జాంబవత్యాధిష్ఠితం గహ్వర మగాహత -
తస్మిన్నితి|| కందరాంతరగతే గుహాన్తర్గతే తస్మిన్ కేసరిణి సింహేచ జాంబవతా
నిహతే మారితే సతి తనయాక్రీడనాయ తనయాయాః పుత్ర్యాః క్రీడనాయ క్రీడార్థం
మణౌ నియోజితే నిర్దిష్టచసతి కందుకవన్మణౌ క్రీడనకే కృతేసతీత్యర్థః. సోదరవిరహ
విహ్వలేన అనుజవియోగవివశేన సత్రాజితా ఏనం మదనుజం మణిలోభేన హేతునా
చక్రపాణిః కృష్ణో నిహతవాన్ నాశయామాస - నియతం ధ్రువం - ఇత్యేవం సమా
రోపితాం సమ్యగారోపితాం పరివాదగిరం అపవాదవాచం అసహమానః సోధు
మక్షుమస్సన్ హరిరపి కృష్ణశ్చ విపినం వన ముపగమ్య ప్రవిశ్య పరాసుం మృతం
ప్రసేనం అవలోకయన్ పశ్యన్ సహచారిణః అనుచరాన్ బహిరేవ గుహాబహిః
ప్రదేశే ఏవ విహాయ త్యక్త్వా జాంబవత్యా మణినా క్రీడన్త్యా జాంబవత్సుతయా
అధిష్ఠితం గహ్వరం గుహం అగాహత ఏవేశ.

129

X|| తత్ర చ మణిహరణార్థ మర్భకాభ్యర్థ భాజిని భగవతి జాంబవా నతిరోషణ
స్సహసా సన్నిధాయ చ ముష్టాముష్టి సావష్టంభః పిష్టాఖిలావయవ
తయాపి విలీనబలః క్షీణితలే నిపత్య సంజాతప్రత్యభిజ్ఞః స్తుత్వా చిర

మరవిందలోచనం మణినా సహ రమణీమణిం జాంబవతీంనామ నిజ
తనయాం ప్రాయచ్ఛత్.

తత్రేతి॥ తత్ర గుహాయాం చ మణిహరణార్థం శమంతకాపహారార్థం భగవతి కృష్ణే
అర్భకాభ్యర్థభాజని శిశుసమీపగతేనతి అతిరోషణః అతికోపనః జాంబవాన్ సహసా
ద్రుతం సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా ముష్టిముష్టి సావప్తంభః ముష్టిముష్టి
యుద్ధే సాహంకారశ్చ భూత్వేతిశేషః॥ పిష్టాఖిలావయవతయా చూర్ణితసర్వాంగత్వేన
హేతునా శ్రీకృష్ణముష్ట్యభిఘాతవశాదితిభావః. విలీనబలః విగతబలస్సన్ అతవవ
క్షీణితలే భూతలే నిపత్య పతిత్వా సంజాత ప్రత్యభిజ్ఞః జాతస్మృతిః అరవిందలోచనం
కృష్ణం చిరం స్తుత్వా మణినాసహ రమణీమణిం రమణీనాం స్త్రీణాం మణిం రత్న
భూతాం జాంబవతీంనామ జాంబవతీమితి నిజతనయాం స్వసుతాం ప్రాయచ్ఛత్
అర్పితవాన్ శ్రీకృష్ణాయేతిశేషః. 130

గ॥ హరిరపి లబ్ధరమణీమణిః కందరోదరా నిస్సృత్య సానుచరః పుర మధి
గమ్య సత్రాజిత మహూయ తదాహరణప్రకార మావేద్య మణి మముష్మై
ప్రాయచ్ఛత్.

హరిరితి॥ లబ్ధరమణీమణిః ప్రాప్తనారీరత్నః హరిరపి కృష్ణశ్చ కందరోదరాత్ గుహా
మధ్యా నిస్సృత్య నిర్గత్య సానుచరః సపరిజనస్సన్ పురం ద్వారకా మధిగమ్య
ప్రాప్య సత్రాజితం ఆహూయ ఆకారయిత్వా తదాహరణప్రకారం మణ్యానయ
విధా మావేద్య జ్ఞాపయిత్వా మణిం అముష్మై సత్రాజితే ప్రాయచ్ఛత్ దదౌ. 131

గ॥ సత్రాజిదపి సముపజాతలజ్ఞో యదునందనానందనోపాయ మనధిగచ్ఛన్
తేనైవ మణినాసహ సత్యభామాం నామ స్వతనయాం హరయే వ్యతరత్.
సత్రాజిదితి॥ సత్రాజిచ్చ సముపజాతలజ్ఞః జాతత్రాపస్సన్ యదునందనస్య కృష్ణస్య
ఆనందనోపాయం సంతోషజననసాధన మనధిగచ్ఛన్ అజానన్ తేన మణినైవసహసత్య
భామాంనామ స్వతనయాం నిజపుత్రీం హరయే కృష్ణాయ వ్యతరత్ దదౌ. 132

శ్లో॥ రమణీమణి నైవాల మితి మత్స్యైవ మాధవః.

ప్రత్యదా త్రియవాక్యేన సత్రా సత్రాజితే మణిమ్.

రమణీతి॥ రమణీమణినైన నారీరత్నైవ సత్యభామయైవేత్యర్థః. అలంకృతమ్. రమ
ణ్యేవ మమ పర్యాప్తేత్యర్థః॥ ఇత్యేవం మత్స్యైవ ఆలోచ్యే వేత్సుత్రేతా మాధవః
సత్రాజితే ప్రియవాక్యేన సత్రా ప్రియభాషితేన సహ మణిం రత్నం ప్రత్యదాత్
పునర్దదౌ అత్ర మణిరమణీమణ్యోర్మధ్యే మణివ్యతిరేకో రమణీమణ్యాం సచేతన
త్వాదిరూపః ప్రతీయతే. అన్యథా హరిః కుతో మణిమేవ త్యజేత్ - తేన చ సత్యభామా
యాః నిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే. 133

శ్లో॥ అకూరికృతవర్మభ్యాం శతధన్వా ప్రివర్తితః

సత్రాజిత మహ స్మణ్యై కురూ నథ హరే గతే.

అక్రూరేతి॥ అథ తతః హరౌ కృష్ణే కురూ కురుదేశా గతే యాతేసతి పాండవా
లామోగారదగ్ధా ఇతి వార్తాం శ్రుత్వా తద్దిదృక్షుమేతిభావః. అక్రూరకృత
వర్మభ్యాం ప్రవర్తితః ప్రేరితః శతధన్వా మణ్యైవ రత్నార్థం సత్రాజితం అహా
మారయామాస॥

134

శ్లో॥ పితృనాశార్తయా సత్యభామయా గతయా కురూ
నీతో హరిః పురం ఘాత మియేష శతధన్వనః.

పిత్రేతి॥ పితృనాశార్తయా సత్రాజిన్మరణదుఃఖతయా కురూ గతయా యాతయా
సత్యభామయా పురం ద్వారకాం నీతః ప్రాప్తితః హరిః కృష్ణః శతధన్వనః ఘాతం వధం
ఇయేష ఇచ్ఛుమిస్మ శతధన్వానం హన్తు మైచ్ఛుదిత్వర్థః.

135

శ్లో॥ విన్యస్య మణి మక్రూరే పలాయతు మముం భయాత్
యోజనాని శతం శౌరి రవధీ దనుధావ్య చ.

విన్యస్యేతి॥ అక్రూరే మణిం విన్యస్య స్థాపయిత్వా భయాత్ కృష్ణాద్భిత్వా పలా
యతుం అప్రద్రుతం అముం శతధన్వానం శౌరిః కృష్ణః శతం శతసంఖ్యాకాని
యోజనాని 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అనుభావ్య అనుద్రుత్య అవ
ధీత్ మారయామాస చ॥ యద్యపి పలాయితస్య వధో నయుక్తః - తథాపి మణిం
గృహ్లా న్నయం పలాయతే ఇతి హేతో ర్మణ్యార్థం తదనుభావనం సత్రాజిద్ధనన
ప్రియుక్తపాపనివారణార్థం హననం చ కృష్ణ శ్చకారేతి బోధ్యమ్. ఏతదపి సత్యభామా
మనోవినోదనార్థమేవ నతు స్వతః.

136

శ్లో॥ తస్మిన్ మణి మదృష్ట్వా ర్తతోక్రూర మయాచత
లబ్ధ్వాచ మణి మక్రూరా దస్యై ప్రత్యర్పయన్ ముదా.

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ శతధన్వని మణిం రత్న మదృష్ట్వా ఆర్తః దుఃఖతస్సన్ తతః
అక్రూరం అయాచత ప్రార్థయామాస హరిరితి పూర్వశ్లోకాత్కర్తృపద మత్రాన్వే
తవ్యం అక్రూరాస్మణిం లబ్ధ్వా స్వీకృత్య అస్యై సత్యభామాయై ముదా సంతోషేణ
ప్రత్యర్పయత్ సమర్పయామాస॥

137

శ్లో॥ జగామ నిర్వర్ణయితుం తతోద్భుతం హరి ర్హరిప్రస్థ మతీవలాలసః
విలోక్య పార్థః పరభాగభాగభూ దపార్థభేదా దరిణం జనార్దనమ్.

జగామేతి॥ తతః మణిప్రత్యర్పణానంతరం హరిః కృష్ణః అర్జునం పార్థం నిర్వర్ణయితుం
ద్రష్టుం అతీవ అత్యంతం లాలసః ఆసక్తస్సౌ హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపురం జగామ
యయా. పార్థః అర్జునః అపార్థభేదాదరిణం ఆదరః ప్రీతి రస్తితి అదరీ పార్థస్య భేదే
ఆదరీ పార్థభేదాదరీ స న భవతీ త్యపార్థభేదాదరీ పార్థసంతోషాదరీత్యర్థః. తం
స్వసంతోషలాలసమితి యావత్ జనార్దనం కృష్ణం విలోక్య పరభాగభాగ్ గుణో
త్కర్షం ప్రాప్తః అభూత్ ననందేత్యర్థః-వ్యగ్యార్థస్సు హరిః కృష్ణో నీల ఇత్యర్థః- యద్వా
హరి ర్నా కపిలే త్రిప్వి త్యభిధానాత్ కపిలవర్ణః కశ్చిత్ అర్జునం శ్వేతం కంచితే

నిర్వరయితుం కర్తుం అశ్వేతీకర్తు మిత్యర్థః. అతీవ లాలస స్సన్ హరిప్రసం జగామ
 పార్థః సోప్యర్జునః శ్వేత ఇత్యర్థః. అపార్థభేదా దరిణం వ్యర్థభేదభాజం స్వచింత
 కార్యస్య అనిష్పత్తే రితి భావః. జనార్దనం విలోక్య పరభాగభాక్ గుణోత్కృష్టం
 ప్రాప్తః అతిశయితశ్వేతగుణ ఇత్యర్థః— అభూత్ అన్యధాచింతితం కార్యం దైవ
 మన్యత చింతయేదితి న్యాయాదితి భావః. అత్ర కృష్ణసాదృశ్యా దప్యర్జునః కృష్ణో
 నాభూ దిత్యతద్గుణః అర్జునం కృష్ణీకర్తుం కృష్ణే ఆగతే సతి అర్జునో ౭తిశ్వేతో
 ౭భూదితి విషమః—నాచ్యార్థేతు అర్జునం దృష్ట్వా హరిః తం దృష్ట్వా ర్జునశ్చ
 ననందే త్యానురూప్యాలంకారః. 138

శ్లో॥ పరస్పరం పరిష్వజ్య తతః కృష్ణార్జునా వమూ

రక్తా వతితరాం నేదం చిత్రం య స్మిత్రతా తయోః

పరస్పరమితి॥ తతః దర్శనానంతరం అమూ కృష్ణార్జునౌ హరిపార్థౌ నీలశ్వేతావితి
 చ పరస్పరం అన్యోన్యం పరిష్వజ్య ఆలింగ్య అతితరా మత్సంతం రక్తౌ అనురాగిణౌ
 రక్తవర్ణౌ చ బభూవతు రితి శేషః— యద్యస్మాత్ తయోః హరిపార్థయోః— మిత్రతా
 సౌహార్దం సూర్యత్వం చ అస్తి యత్తద్ రితిత్వసంబంధా త్తదితి పదస్య లాభః
 తత్తస్మాత్ ఇదం రక్తత్వం న చిత్రం నాద్భుతం సుహృదా పుభావపి హరిపార్థౌ
 అన్యోన్య మాలింగ్య అత్యనురాగిణావితి సచిత్రమితి ప్రకృతార్థః. నీలశ్వేతయో
 రుభయోరపి పరస్పరసంపర్కేణ రక్తత్వమితి య త్తదపి న చిత్రం నీలశ్వేతయో
 రుభయోరపి సూర్యత్వాత్ సూర్యస్య అరుణత్వాచ్చేత్యన్యో౭ర్థః. అత్రనీలశ్వేతయో
 రుభయో స్సంబంధేన ఉభయాత్మికే వర్ణవిశేషే జాతవ్యే సతి తద్వైపరీత్యేన రక్త
 వర్ణోదయో విషమః—‘విరూపకార్యస్యోత్పత్తి రసరం విషమం మత’ మితి లక్షణాత్
 ఇదంచ వైషమ్యం ఉభయో సూర్యత్వా దరుణత్వం యుక్తమేవే త్యనేన
 సమరితమితి కావ్యలింగం. ఇదం చ ప్రాథోక్తికల్పితమేవ నీలశ్వేతయో సూర్యత్వస్యై
 వాసంభవాత్. 139

గ॥ అథ కదాచి దేతౌ దూరీకృతదురితావపి పాపరికాంక్షీణౌ విగతమోహావపి
 గహన మవగాహ్య వృషైకగవేషణానురక్తావపి నానామృగాన్వేషిణౌ
 భూత్వా తతః పరితృప్తావపి తృష్ణాపరీతో యమునా ముపగమ్య వివీత
 పరజీవనావపి స్వాహూదకం నివీయ తేనైవ పథా సంచరమాణౌ కామపి
 కమలలోచనా మలోకయతామ్.

అథేతి॥ అథ తతః కదాచిత్ ఏతౌ కృష్ణార్జునౌ దూరీకృతదురితావపి దూరీకృతం
 నిరస్తం దురితం పాపం స్వస్య స్వానుగతభక్తజనస్య నా యాభ్యానౌ తథాపి పాపర్థి
 కాంక్షీణౌ మృగయాలాలసౌ‘పాపర్థిశ్చపరాధిశ్చేతి’నిఘంటుసారే—పాపవృద్ధికాంక్షీణా
 వితి చ—విగతమోహావపి నిరస్తాజ్ఞానావపి గహనం వనం దుఃఖమితి చ—‘గహనం వన
 దుఃఖయో’ రితి భాస్కరః—అవగాహ్య ప్రవిశ్య వృషైకగవేషణానురక్తావపి ధర్మా

న్వేషణలాలసావపి ధర్మసంరక్షణా వపీత్యర్థః. వృషభై కాన్వేషణతత్పరావీతి చ నానామృగాన్వేషణౌ బహువిధమృగా అన్వేషయంతౌ భూత్వా తతః మృగయా పరిభ్రమణానంతరం పరితృపావపి అపొష్టసమస్తకామత్వేన నిత్యతృప్తావపి తృష్ణాప రీతౌ తృష్ణయా పిపాసయా ఆశయేతి చ పరీతౌ వ్యాప్తౌ అత ఏవ యమునా ముప గమ్య ప్రవిశ్య విపీతపరజీవనావపి అపహృతశత్రుప్రాణావపి విశేషేణ పీతం పర ముత్కృష్టం జీవనం ఉదకం యాభ్యా న్తావపీతి చ జలపానేన నిత్యతృప్తా వపీత్యర్థః. స్వాదు మధుర ముదకం జలం నిపీయ పీత్వా తేనైవ పథా. ననమార్గేణైవ సంచర మాణౌ చరంతౌ సంతౌ కామపి కమలలోచనాం లలనాం ఆలోకయతాం అప శ్యతామ్.

140

X॥ ధనంజయః కేశవనిదేశేన తా మేతాం వ్యాజహార.

ధనంజయేతి॥ ధనంజయః అర్జునః కేశవనిదేశేన భగవదాజ్ఞాయా తాం పరిదృష్టాం ఏతాం బాలాం వ్యాజహార ప్రత్యువాచ.

141

X॥ కల్యాణి కా త్వ మేకాకినీ వనదేవతేవ కాననే చరసి కిం కామనా చేతి- కల్యాణీతి॥ హేకల్యాణి మంగళశాలిని త్వం కా దేవాద్యంగనాసు కానీత్యర్థః. ఏకాకినీ అసహాయా త్వం కిం కామనా కిమభిలషంతీ వనదేవతేవ ఉదకాభిమానినీ దేవతా కాననదేవతా చ సేవ కాననే పనే చరసి సంచరసి చ ఇతి వ్యాజహారేతి పూర్వేణ సంబంధః.

142

X॥ సాపి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్ -

సాపీతి॥ సాచ సవ్యాజం సకపటం ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ- ఉక్తిప్రకారమేవాహ యుక్త మిత్యాదినా-

X యుక్త ముక్తం భవతా వనదేవతేవేతి సవిత్పతనయా వనదేవతై వాహ మస్య ఔత్త్రస్య మనోహరతరుణాతిలోభనీయ స్వాసన్నపుష్పద్గమస్య మాధవస్య సమాగమం ప్రతీక్షమాణా కాననమంతరా చరామీతి-

యుక్తమితి॥ వనదేవతేవేతి భవతా త్వయా యదుక్తం తద్యుక్త ముచితం సత్యమితి యావత్. యద్వా భవతా వనదేవతేవేతి యుక్త ముచిత ముక్తం నను త్వయి వనదేవతాత్వ మస్తు నామ కిం కాననదేవతాత్వరూప స్తత్ ఉత జలదేవతాత్వరూప మత ఆహ సవిత్పతనయా సూర్యపుత్రీ అహం వనదేవతైవ జలదేవతేవ గంగా దీనాం నదీనాం హి ప్రవాహాతిరిక్తః కల్పి త్వస్వరూపోఽప్యస్తి తతశ్చ కాళిం దీసూర్యతనయా యమునేత్యాది శబ్దవాచ్యా యా యామునా నదీ ప్రవాహరూపేణాస్మాకం ప్రతిభాతి తస్యాః స్వస్వరూపభూతే యా మునీశ్వరేతి భావః. ఏవం కా త్వమితి ప్రథమప్రశ్న స్యోత్తర ముక్త్వా కిం కామనా చరసీతి ద్వితీయస్యోత్తరం వదతి అస్యేతి-మనోహరతరుణా జాత్యేకవచనం-మనోజ్ఞతరుభిః అతిలోభనీయస్య అతిసుందరస్య ఆసన్నపుష్పద్గమస్య సన్నిహితప్రసూనోద్గమస్య అస్య ఔత్త్రస్య

సిద్ధసానస్య మాధవస్య వసంతస్య సమాగమం సంపర్కం వసంతేన సహ
 తేత్రసంయోగ మిత్యర్థః. ప్రతీక్షమాణా కాంక్షయన్తీ సతీ. అన్యత్ర
 ఆసన్నపుష్పద్గమస్య ఆసన్న స్సన్నిహితః పుష్పద్గమః రజోనిర్గమః యస్య
 తస్య రజస్స్వలీభవితుం సిద్ధస్యేత్యర్థః అత ఏవ మనోహరతరుణాతిలోభనీయస్య
 మనోహరై ర్మనోజైః తరుణైః యువభిః అతిలోభనీయస్య అతిస్పృహణీయస్య అస్య
 తేత్రస్య శరీరస్య 'తేత్రం కళత్రే కే దారే సిద్ధసానశరీరయో' రితి ప్రతాపః-మాధ
 వస్య కష్టస్య సమాగమం సంయోగం ప్రతీక్షమాణేతి కాననమంతరా కాననస్య
 మధ్యే చరామి ఇతి సవ్యాజం ప్రత్యవాదీ దిత్వనేనాన్వయః- 143

అవ॥ శిష్యార్థమేవ స్వయం కవిః ప్రపన్నయతి

శ్లో॥ కాళిందీం సవితుః పుత్రీం తిష్ఠమానాం మురారయే

నిర్ధార్య వచనా త్తస్యాః ఫల్గునో హరయేభ్యధాత్ -

కాళిందీమితి॥ ఫల్గునః అర్జునః తస్యాః వచనాత్ వాక్యాత్ తా మితి శేషః- మురా
 రయే కృష్ణాయ తిష్ఠమానామ్ మురారిసమాగమం ప్రతీక్షమాణా మిత్యర్థః 'శ్లాఘ
 హ్నుజ్ఞస్థాశపాం జీప్స్యమాస' ఇతి చతుర్థి- ప్రకాశనస్థియాఖ్యయోశ్చేతి తజ్-
 సవితుః సూర్యస్య పుత్రీం తనయాం కాళిందీం నిర్ధార్య నిశ్చిత్త హరయే కృష్ణాయ
 అభ్యధాత్ ఉవాచ. 144

శ్లో॥ రథ మారోప్య తా మేతా మనుజ్ఞాప్య పృథాసుతాన్

ద్వారకాం మురజి త్రాప్త్యా ద్విధిం చ వ్యవహ తామ్.

రథమితి॥ మురజిత్ కృష్ణః తా మేతాం కాళిన్దీం రథ మారోప్య ఆరోహయిత్వా
 పృథాసుతాన్ అర్జునాదీన్ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం వాచయిత్వా తై రనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః
 ద్వారకాం ప్రాప్త్యా ద్వయా. తాం కాళిందీం విధినా స్వసూత్రోక్త విధినా వ్యవహ
 చ పరిణీతవాన్- 145

శ్లో॥ విందానువిందభగినీం మిత్రవిందాం తతో హరిః

హరన్ పితృకులా ద్వీర్యా దుపమేయే విధానతః.

విందేతి॥ తతః కాళిందీపరిణయాన స్తరం హరిః విందానువిందభగినీం విందశ్చ అను
 విందశ్చ విందానువిందౌ అవన్తిదేశాధీశ్వరౌ తయో ర్భగినీం సోదరీం మిత్రవిందాం
 తన్నామ్నీం కన్యాం పితృకులా త్పితృవంశా త్సకాశా ద్వీర్యాత్ పరాక్రమేణ
 హరన్ స్వీకుర్వాన్ అపహరన్నితి వా విధానతః విధినా ఉపయేమే పరిణీతవాన్- 146

గ॥ అథ నగ్నజితః కోసలేశ్వరస్య దుహితరం సత్యాభిధానాం వృషభ
 సప్తకవిజయలభ్యాం పరిణేతుకామౌ వనమాళీ కోసలపతిపుర మభజత
 వృషభా నజైషీ త్వర్యనైషీచ్చ.

అథేతి॥ అథ మిత్రవిందాపరిణయాన స్తరం వృషభసప్తకవిజయలభ్యాం సప్తవృషభ

జయశుల్కా- మిత్యర్థః. సత్యాభిధానాం సత్యానామ్నాం కోశలేశ్వరస్య కోసల
దేశాధిపతేః నగ్నజితః దుహితరం పుత్రీం పరిణేతుకామః ఉద్వోఘమనా స్సృ
వనమాలీ కృష్ణః కోసలపతిపురం నగ్నజన్మగర మభజత ప్రాప - వృషభాన్ సప్త
వృషాన్ అజైషీత్ జితవాన్ పర్యజైషీచ్ఛ సత్యామితి శేషః - ఉపయేమే చ
సముచ్చయాలంకారః.

147

శ్లో॥ భద్రాత్మా గోపతి శ్శౌరి ర్మృషశ్చ తనుమానితి
మత్వాపి విస్మితా సుర్వే సప్తజైషీ ద్వృషానితి.

భద్రేతి॥ శౌరిః కృష్ణః భద్రాత్మా కల్యాణస్వరూపః వృషభస్వరూప శ్చ 'ఉత్సా
భద్రో బలీవర్ద' - ఇత్యమరః. గోపతిః గోః స్వర్గస్య గవాం వాచాం వా గో రూభ
దేవ్యా వా పతిః గోపతిః గవాం ధేనూనాం పతి రితిచ-తనుమాన్ శరీరధారీ వృషః
ధర్మః వృషభ శ్చ-భవతీతి శేషః-ఇత్యేవం మత్వా జ్ఞాత్వాపి వృషభస్య వృషభజయో
యుక్త ఇతి జ్ఞాత్వాపీత్యర్థః. సప్తవృషాన్ వృషభాన్ అజైషీత్ జితవాన్ శౌరిరిత్యేవ-
ఇతి హేతో సుర్వే జనాః విస్మితాః విస్మయవంతః బభూవురితి శేషః - ఏకస్య వృష
భస్య సప్తవృషభజయో ఽద్భుత ఇతి భావః. యద్వా భద్రాత్మాత్వాదిభి శ్శౌరిం
భగవంతం మత్వాపి సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి విరోధః-నహి సర్వజగత్సంహారక
సంకల్పస్య పరమేశ్వరస్య సప్తవృషభనిర్జయః చిత్రమితి భావః. భద్రాత్మాత్వాదిభి
శ్శౌరిం వృషభం మత్వా ఏకస్య వృషభస్య సప్తవృషభజయేన విస్మితా ఇతి తత్సరి
హరః- విరోధాభాసాలంకారః-

148

శ్లో॥ శ్రుతకీర్తిసుతాం తతోఽనుభద్రాం పరిజగ్రాహ సలక్షణాం చ మాద్రీమ్
విధురీప్సితలక్షణోఽపి సోఽయం వికళంకో భవతి స్మ విస్మయాయ-

శ్రుతేతి॥ తతో ను సత్యాపరిగ్రహేన స్తరం స కృష్ణః శ్రుతకీర్తిసుతాం శ్రుతకీర్త
స్తనయాం భద్రాం మాద్రీం మద్రాజతనయాం లక్షణాం చ పరిజగ్రాహ ఉప
యేమే- ఈప్సితలక్షణోఽపి ఈప్సితా ఆభీష్టా లక్షణా తన్నామకజాయా యస్య సః
ఈప్సితం లక్షణం కళంకో యస్యేతి చ వికళంకః నిరవద్యః నిర్లక్ష్యేతి చ సోఽయం
విధు ర్విష్ణు శ్చంద్రశ్చ విస్మయాయ ఆశ్చర్యార్థం భవతి స్మ బభూవ - విరోధాభాసా
లంకారః-

149

శ్లో॥ అథ భూమిసుతం హత్వా మురారి రమునార్జితమ్
అహర ద్రాజకన్యానాం షట్సుహస్రాధికాయతమ్-

అథేతి॥ అథ ఏవం రుక్మిణీం జాంబవతీ సత్యభామా కాశిస్తీ మిత్రీవిందా సత్యా భద్రా
లక్షణా ఇత్యష్టభార్యాపరిగ్రహేన స్తరమిత్యర్థః. మురారిః కృష్ణః భూమిసుతం నరకా
సురం హత్వా సత్యభామయా నాశయిత్వే త్యర్థః - అమునా నరకాసురేణ ఆర్జితం
సంపాదితం రాజకన్యానాం రాజసుతానాం షట్సుహస్రాధికాయతం 'అయుతం దశ

సాహస్ర' మిత్యమరః సషట్సహస్రమయుత మిత్యర్థః-పోషశసహస్రసంఖ్యాకరాజకన్యా
ఇత్యర్థః అహరత్ స్వీచకార- 150

శ్లో॥ కన్యారాశి రసా నైవ భామభోగార్హతా మగాత్

విధు స్వగృహబుద్ధ్యాతు బుభుజే విస్మయాయ తత్ -

కన్యేతి॥ అసా కన్యారాశిః రాజకన్యాగణః భామభోగార్హతాం భూమే రయం
భామః అపత్యత్వవినయోభావా న్న ధక్ కిన్తు తస్మేద మిత్యన్ - వరకాసురః తస్య
భోగార్హతాం భోగ్యత్వం నైవాగాత్ న ప్రాప్ విధుః కృష్ణస్తు స్వగృహబుద్ధ్యా
స్వదారధియా బుభుజే అనుభూతవాన్ - కన్యారాశి మిత్యేవ - తత్ నరకారిత
కన్యారాశిం కృష్ణో బుభుజే ఇతి యత్త దిత్యర్థః - విస్మయాయ అద్భుతాయ
భవతీతి శేషః - నరఘూక్మతయోద్రపటలన్యాయేన పరగభోగ్యత్వ మాశ్చర్య
మిత్యర్థః - అత్ర స్వభోగార్థం కన్యారాశిం స్వీకృతవతో నరకస్య నకేవలం తదోభగా
లాభః కిన్తు స్వరూపహాని రపీతి విషమాలంకారభేదః - 'అనిష్టస్యాప్యవాప్తి శ్చతది
ష్టార్థ సముద్యమా' దితి తల్లక్షణాత్ - వ్యంగ్యార్థస్తు అసా కన్యారాశిః భామస్య
అంగారకస్య భోగార్హతాం నైవాగాత్ ఇత్యేక మాశ్చర్యం ద్వాదశరాశీనా మపి
భోగ్యత్వావిశేషాత్ ఇతి భావః-విధుః చంద్రః స్వగృహబుద్ధ్యా స్వరాశిధియా కన్యా
రాశిం బుభుజే చంద్రస్య కర్కట ఏవ స్వగృహమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే దితీదం ద్వితీయ
మద్భుతమితి భావః- 151

శ్లో॥ కుసుతస్య హి జీవనా దనర్థం కలయ న్నేవ మముం జఘాన శౌరిః

రమణీ ర్బుభుజేఽపి తస్య చిత్త్రం నరకస్యైవ తథాపి నో కథాపి

కుసుతస్యేతి॥ కుసుతస్య భామస్య నరకస్య జీవనా త్ప్రాణధారణా ద్దేతోః అనర్థః
పీడా లోకస్య భవతీతి శేషః - తస్య రాక్షసత్వాదితి భావః - ఏవ మిత్యం
కలయన్ మన్వానః శౌరిః అముం నరకం జఘాన హతవాన్ - తస్య నరకస్య
సంబంధినీః శేషే షష్ఠీ తత్సంపాదితా ఇత్యర్థః. రమణీః స్త్రీయః బుభుజే రమ
యామాస-తథాపి ఏవం నరకం హత్వా తత్కన్యారాశ్యపహరణేపి నరకస్యాసురస్య
కథాపి వార్తాపి నో ఏవ నాస్యైవ - నరకస్తు మ్రియతా న్నామ తత్కథాపి నావ
శిష్టేతి భావః. చిత్త్ర మద్భుత మిదం హరిణా నాశితత్వేన కథా మాత్రశేషీ నరకా
సురే తచ్ఛేషాభావకథనం విరుద్ధమితి భావః. కించ నాయం నరకాసుర స్సములం
నాశితః కిన్తు తత్త్రియః హరిణా భుజ్యమానా స్సన్యేవేతి కథామాత్ర స్యాప్య
వశేషాభావకథన మతీన విరుద్ధమితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్తు కుసుతస్య దుష్టపుత్రస్య
జీవనా దనర్థః భవతీ త్యేవం కలయన్ శౌరి రముం దుష్టపుత్రం జఘాన తస్య
రమణీ ర్భార్యాః సుషా ఇత్యర్థః. బుభుజే పి అనుభూతవాంశ్చ తథాపి సుతనాశనే
తద్భార్యాసంగమే చ కృతే సత్యపి నరకస్యనిరయస్య కథాపి నోఏవ చిత్త్రం-కుసుతస్య

పరిత్యాగ ఏవ యుక్తో న ఘాతః హతేఽపి పుత్రే సుషాభోగో నయుక్తః - ఏవ మపి
దుర్గతి సంభావనాపి నాస్తీతి విచిత్ర మిత్యర్థః. 152

గ॥ తదైవ ప్రేయసీప్రేరణయా సందనవనవాసినా పారిజాత మున్మూల్య
ప్రకృంతసమరా నమరా నభిభూయ విశ్వంభర సత్వభామాభవన
ప్రమదవన మనయత్.

తదేతి॥ తదైవ తదాసీ మేవ ప్రేయసీప్రేరణయా సత్వభామాచోదనేన హేతునా
నన్దనవనవాసినం ఇంద్రవనగతం పారిజాతం తరు మున్మూల్య సమూల ముత్పాట్య
ప్రకృంతసమరాఽ ఉపకృంతయుద్ధాఽ యుద్ధాయ బద్ధాదరా నిత్యర్థః- అమరాఽ
దేవాఽ అభిభూయ జత్వా విశ్వంభరః విశ్వం బిభర్తీతి తథోక్తః నిఖిలజగత్కు-
క్షింభరస్య భగవతో వాసుదేవస్య నేదం చిత్రమితి భావః. అత ఏవ పరికరాంకురా
లంకారః. సత్వభామాయాః భవనస్య గృహస్య సంబంధీ ప్రమదవన ముద్యానవనం
అనయత్ ప్రాపయామాస- 153

శ్లో॥ పారిజాతం ప్రియాప్రీత్యై నందనా దుద్ధర న్నపి
నందనం ప్రాపయామాస ప్రియాయాః ప్రియ మాచరణ.

పారిజాతమితి॥ పూర్వగద్యస్థ విశ్వంభరపదస్యాత్రాప్యన్వయః. ప్రియాప్రీత్యై సత్వ
భామాసంతోషణార్థం నన్దనా దిన్ద్రవనా త్సారిజాతం తరు ముద్ధర న్నపహరన్నపి
ప్రియాయా సత్వభామాయాః ప్రియ మిష్ట మాచరణ కుర్వణసః నన్దనం హర్షం
నన్దనవనంచ ప్రాపయామాస-ప్రియా మిత్యేవ-ప్రియా మానన్దయామాసేత్యర్థః. అత్ర
పారిజాతం నన్దనా దుద్ధరన్నపి నన్దనం ప్రాపయామాసేత్యేకో విరోధః- ప్రియాప్రీత్యై
నన్దనా దుద్ధృతం పారిజాతం పున ర్నన్దనం ప్రాప్యిత్వాపి ప్రియాయాః ప్రియ
మాచరణేతి ద్వితీయం- వన త్సారిజాత ముద్ధరణ అతఏవ ప్రియాయాః. ప్రియ
మాచరణ ప్రియా మానన్దయామాసేతి తదుభయపరిహారః. విరోధాభాసాలంకారః.
యద్వా నందనా ద్వనా త్సారిజాత ముద్ధరన్నపి ఉద్ధర్తుం ప్రవృత్తోఽపి నన్దనవనం
ప్రాపయామాసే త్యసంగతినామకాలంకారః. 'అన్యత్కర్తుం ప్రవృత్తస్య తద్విరుద్ధ
కృతి శ్చ సేతి లక్షణాత్- అయం శ్లేషోద్ధాపితః. 154

తదాసీమేవ॥ పారిజాతాపహరణకాలే ఏవేత్యర్థః.

శ్లో॥ దివ్యా శ్శిలీముఖగణా హృతపారిజాత
మన్వేత్య తం యదుపతిం ద్రుత మాత్తగంధాః
ప్రాప్తాః పున స్సుమనస స్సుమనస్సు యద్వా
తేజోభవే నృధుహరం కథ మతరేణ.

దివ్యాఇతి॥ దివ్యాః దివిభవాః దిగాదిభ్య ఇతి యత్ - శిలీముఖగణాః బాణసంఘాః
హృతపారిజాతం అపహృతసురతరుం సాపరాధమితి భావః. తం యదుపతిం కృష్ణ

మన్వేత్య అనుసృత్య ద్రుతం శీఘ్రం ఆత్మగంధాః అభిభూతా స్సంతః 'ఆత్మగంధోఽభి
భూత్ సన్న్యోగత్యమరః. కృష్ణబాణై రితి శేషః. పున ర్భూయః సుమనసః దేవాన్
ప్రాప్తాః భజరే- ఇదమేవ హి బాణానాం దివ్యత్వం నామ యల్లక్ష్యం ప్రాప్యాపి పున
స్థూణీరప్రవేశ ఇతి. మనుష్యస్య కృష్ణస్య బాణైః కథం దేవబాణా అభిభూతా ఇతి
న విస్మయితవ్య మిత్యాహ- యద్యేతి- యద్వా అథవా సుమనస్సు దేవేషు మధు
హరం కృష్ణ మన్తరేణ ఉద్దిశ్య తేజః ప్రతాపః కథం భవేత్- నాయం కృష్ణః
ప్రాకృతః కిన్తు సర్వేశ్వర ఏవేతి సర్వేశ్వరం ప్రతి దేవానాం ప్రతాపః కథం భవే
దిత్యర్థః భగవద్దత్తసత్తాకత్వాదేవ తేషామితి భావః. అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థేన
పూర్వవాక్యార్థసమర్థనా తా-వ్యలింగం. అన్యార్థస్సు- డివ్యాః నన్దనవనగత్వాదితి
భావః. శిలీముఖగణాః భృంగసంఘాః 'అశిబాణౌ శిలీముఖా' విత్యమరః. ఆత్మగంధాః
స్వీకృతపరిమళా స్సంతః పరిమళం గృహీత్వేత్యర్థః. హృతపారిజాతం యదుపతి
మన్వేత్య కృష్ణహృతం పారిజాత మనుధావ్యేత్యర్థః. గంధస్యానురూపకత్వాదితి భావః.
పునః సుమనసః తత్సారిజాతపుష్పాణి ప్రాప్తాః వృక్షోత్పాటనసమయే తచ్ఛలనవశా
ద్భిత్యా పలాయితాః భృంగాః పునరపి తత్కుసుమసంఘం ప్రాపు రితిత్యర్థః.
యద్వా-తథా హి-అవ్య యానా మనేకార్థకత్వాత్-సుమనస్సు కుసుమేషు మధు
హరం భృంగ మన్తరేణ వినా తేజః శోభా కథం భవేత్ భృంగసంబంధేనైవ
కుసుమాని శోభన్త ఇతి భావః- అత్ర ఉభయో రప్యర్థయోః ప్రకృతత్వాత్ప్రకృత
శేషాలంకారః- ప్రకృతాప్రకృతార్థయో శ్లిష్టత్వే ఏవ ధ్వనే రవకాశ ఇతి వివేకః-

శ్లో॥ జగదాదృతపల్లవా ప్తిహర్షో హరిత సిద్ధ్యతి పారిజాతతో వా

తదపి త్రిజగత్పతి ర్నియుక్తః ప్రియయా తత్కుసుమనః పరీక్షణాయ.

జగదితి॥ జగదాదృతపల్లవా ప్తిహర్షః జగదాదృతః సర్వలోకశ్లాఘితః పల్లవో విటః
కిసలయుం చ తస్య ఆప్తిః ప్రాప్తిః తయా హర్ష స్సంతోషః హరితః కృష్ణాత్ పారి
జాతతో వా పారిజాతా ద్వా సిద్ధ్యతి సంభవతి- ప్రియాయా ఇతి శేషః- లోకోత్తర
పల్లవం లభ్యా నన్దితుం న పారిజాతం సత్యభామా ఆచకాంక్షే లోకోత్తరపల్లవస్య
కృష్ణస్య లబ్ధత్వాదితి భావః. అత్ర జగదాదృతపల్లవా ప్తిహర్షాధాయకత్వరూపధర్మ
సామ్యనిబంధనం హరిపారిజాతయో రాపమ్య మర్థా త్సిద్ధ్యతీత్యుపమాలంకారధ్వనిః.
వా ఇత్యస్య వికల్పార్థ మనుక్త్వా పారిజాతతో వా పారిజాతాదివ హరితో హర్ష
సిద్ధ్యతీత్యర్థోక్తౌ తు ఉపమాలంకారో వాచ్య ఏవ- నన్వేవం పల్లవార్థం పారిజాత
స్యానాకాంక్షితత్వే కుతః కృష్ణం పారిజాతార్థం సత్యభామాప్రేరితవతీత్యత ఆహ
తదపి-తదపి తథాపి అపూర్వపల్లవలాభహర్షాభావేపి త్రిజగత్పతిః కృష్ణః ప్రియయా
సత్యభామయా తత్కుసుమనఃపరీక్షణాయ పారిజాతకుసుమదర్శనార్థం మనసః పరీక్షణం
తస్మై శ్రీకృష్ణహృదయస్య సమ్యక్ శోధనార్థ మిత్యర్థః. కృష్ణో మయి దృఢ మను
రక్తో వా నవేతి పరిశీలితు మితి యావత్- నియుక్తః చోదితః బభూవేతి శేషః. సత్య

భామాయాః పారిజాతాకాంక్షా న పల్లవలోభాత్ కిన్తు పుష్పలోభా దిత్యేకో భావః.
నాపి పల్లవపుష్పలోభాత్ కిన్తు కృష్ణానురాగపరీక్షార్థ మిత్యకో భావః. ఉభయస్య
ప్రకృతత్వాత్ తత్సమనపరీక్షణా యేత్యత్ర ప్రకృతశ్చేషః- 156

శ్లో॥ యస్మి న్మంకరదారసారభజరీ జృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాసా నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యే తృతీయోత్తర
శృంఘ్రానామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్ -

యస్మిన్నితి॥ తృతీయా దుత్తరః పరః తృతీయోత్తరః చతుర్థ ఇత్యర్థః- అన్య తస్వం
వ్యాఖ్యాతమ్- 157

ఇతి శ్రీచంపూభాగవతవ్యాఖ్యానే మందరాఖ్యానే

చ తు ర్థో వి లా సః

శ్రీ హ య గ్రీ వా ర్ష ణ మ స్తు

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ భాగవతే

ప ఇచ్చమో విలాసః

శ్లో॥ తాభి స్సమం మధుజిత స్సురతాపవర్గ
హరీ బభూవ తరుణీభి రథో విహారః
స్థానే విచిత్రచరితే వనమాలినీత
మోమోదవాన్ సుమనసాం నివహో బభూవ.

తాభిరితి॥ అథో అనంతరం మధుజితః మధుసూదనస్య కృష్ణస్య కృష్ణస్తు భగవాన్
స్వయమితి సాక్షాచ్ఛ్రీమహావిష్ణురేవ కృష్ణరూపేణావతీర్ణ ఇతి ఉభయో రేకత్వాత్
మధుజిత్వదేన కృష్ణస్య వ్యవహారః-తాభిః అష్టోత్తరషోడశసహస్రసంఖ్యాభిః పూర్వో
క్తాభిః తరుణీభిః యువతీభి స్సమం సహ సురతాపవర్గహరీ సురాణాం దేవానాం
తాపవర్గః తాపసంచయః తస్య హరీ నివర్తకః సురతం మైథున మేవాపవర్గః ఫలం
తేన హరీ మనోహర శ్చ విహారః కీడా బభూవ-స్థానే భగవ ద్విహారస్య సురతాప
వర్గహరిత్వం యుక్తమ్-త దేవాహ-వనమాలిని దామోదరే ఇత్థం ఏవం విచిత్రచరితే
సతిఅద్భుతచిరితే సతికాయపూర్వహలంబనేననానాస్త్రీసంభోగాదిరూపాద్భుతవ్యాపారే
సతీత్యర్థః-సుమనసాం దేవానాం స్త్రీణాం చ 'సుమనాః పుష్పమాలతోఽః స్త్రియాం
దేవే బుధే తు నా' ఇతిభాస్కరః. నివహ స్సమూహః ఆమోదవాన్ హృష్టో బభూవ-
భగవద్విహారఫలభూతానాం ప్రద్యుమ్నాదీనాం దేవాహితశంబరాద్యసురవినాశనేన
దేవహితసంపాదకత్వా దిత్యేకో భావః. భగవద్విహారేణ మన్మథశరవిసరసంజాత
వ్యథాయాః నివృత్తత్వాదిత్యనోఽభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు - మధుజితో మధుహృతో
భ్రమరస్య తాభిః ప్రసిద్ధాభి స్తరుణీభి ర్నిజాంగనాభి స్సమం సురతాపవర్గహరీ
రతఫలమనోజ్ఞః విహారః బభూవ-భ్రమరో భ్రమరీ ర్యథేష్టం రమయామాసేత్యర్థః.
ఇత్థం విచిత్రచరితే భ్రమరీభ్రమరవిహారరూపచిత్రచరిత్రవతి వనమాలిని వనమాలాః
వనపల్లయః అస్మిన్ స స్తీతి తథోక్తే స్థానే ప్రదేశే వనభూమా విత్యర్థః. ఆమోద
వాన్ పరిమళవాన్ సుమనసాం పుష్పాణాం నివహః బభూవ ఆసీత్-ఆమోదవ
త్పుష్పవత్త్వా దత్ర భ్రమరీభ్రమరవిహార యోగ్యతాఽసీదితి భావః.

గ॥ అథ కదాచన సకలమహోత్సవమహాసీయే గగన ఇవ చంద్రకాంతాలం

కృతే రజనికరహృదయ ఇవ పుష్యరాగశ్రితే సత్యలోక ఇవ ముక్తాఘ
సంకులే కమలాకర ఇవ పద్మరాగశోభితే కేసరామోదితే చ పాకశా
సన ఇవ నజరమణీయే వాసంతికవన ఇవ ప్రవాళసమృద్ధే శరత్కాల
గగన ఇవ సితభభాసురే హంసమండితే చ నందిన ఇవాసన్నపారి
జాతే హరిచందనామోదవాసితేచ గోష్ఠ ఇవ భద్రరసాస్పదే గోపాలవాస
యోగ్యే చ స్వర్గ ఇవ సుమన స్సంకీర్ణే సురతాధిగమయోగ్యే చ కైలాస
ఇవ సదా శివైకనిలయే నీలలోహితస్సహాణీయరత్నాస్పదే చ శరత్కాల
పులిన ఇవ హిమవాలుకాలంకృతే శార్దూల ఇవ మృగమదామోదహారిణి
మయూరమేచక ఇవోపబర్హభాసురే చంద్రమండల ఇవాదర్శలేఖాను
వృత్తే భాగవత ఇవ శుకాలాపరమణీయే బౌద్ధదర్శన ఇవ సాధు
దూష్యే పాండవ ఇవ పాంచాలికారమణీయే కల్పపాదప ఇవ రమణీయ
చిత్రఫలకే సుమేరుశృంగ ఇవ కల్యాణనిలయే సురతసమయ ఇవ కపోత
కూజితరుచిరే పుష్పక ఇవ విష్ణుపదసంచారయోగ్యే బలిభవన ఇవా
నంతభోగాస్పదే మేరుకందర ఇవ దివ్యభల్లూకబాలాలంకృతే హరిశ్చంద్ర
చిత్ర ఇవ సత్యానపాయిని రామచరిత ఇవ లక్ష్మణానపేతే మహారాజ
కుల ఇవ భద్రదాసనయోగ్యే గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీమిశ్రితే
న్యాయదర్శన ఇవ జాతిమాలానపేతే చైత్రరథ ఇవ మనుష్యధర్మాశ్రిత
లోకపాలవిహారయోగ్యే ప్రాగ్వింశ ఇవేష్టగంధసంపన్నే సత్యావ్య ఇవో
త్తమశ్లోకగర్భే స్వయంవరస్థలఇవ జగతీపతిసమాశ్రితభూరిమంచాంచితే
సుగ్రీవస్వైయ ఇవ కుముదామోదితే హిమగిరికందర ఇవ పుండరీకమా
లాశ్రితే ఇందిరామందిర ఇవాళిగీతాదృతకమలానుషక్తే క్వచన దివ్య
భవనే పర్యంక మధిశయానం సత్ప్రబంధమివ విదర్భసుదృక్పణితిరీతిబద్ధా
దరం సారసమివ లక్ష్మణాలాపలోలుపం ధర్మాత్మజమివ సత్యోల్లంఘన
భీరుం భార్గవమివ రవితనయానురాగిణ మృక్షరాజసుతానురాగిణం చ సిద్ధ
రసమివ ప్రద్యుమ్నజనక మారామమివ భద్రాగమసంవర్ధితామోదం
బ్రహ్మలోకమివ ప్రసన్నమానసం దుర్యోధన మివ మిత్రవిందానురక్తం
సమందస్మితం ముకుంద ముపాసీనామోదమానా భగవతీ భీష్మతనయా
తస్మా-

అథేతి॥ అథ కదాచన కస్త్రింశ్చిత్సమయే భగవతీ పాద్మణ్యనిలయా భీష్మతనయా
రుక్మిణీ క్వచన కుత్రచిత్ దివ్యభవనే దివ్యశబ్దోత్త్రలక్ష్మణయా ప్రాశస్త్యం బోధ
యతి-ప్రాశస్త్యహే పర్యంకం శయ్యా మధిశయానం అధిష్ఠిత్య శయానం 'అధిశీజ్ఞేతి'
ఆధారస్య కర్మత్వం-ముకుందం కృష్ణ ముపాసీనా సేవమానా సతీ అత ఏవ మోద
మానా ఆనందవతీ తస్మా సితవతీత్యన్వయః. దివ్యభవనం విశినప్తి- సక లేత్యాదిభిఃసప్త

మృత్యుః-సకలమహాత్మవమహానీయే సర్వవిధోత్సవ శ్లాఘ్యతమే గగన ఇవ ఆకాశే
 ఇవ చంద్రికాంతాలంకృతే చంద్రికాంతమణ్యాలంకృతే చంద్రిస్య కాంతాః ప్రియాః అశ్వీ
 న్యాదయః తాభి రలంకృతే ఇతి చ-రజనికరహృదయ ఇవ చంద్రిమనసీవ పుష్యరాగా
 శ్రితే పుష్యరాగమణ్యాశ్రితే పుష్యాఖ్యసత్ప్రవిషయానురాగాశ్రితే ఇతి చ-సత్య
 లోక ఇవ బ్రహ్మపురవత్ ముక్తాఘసంకులే మా క్షికసంఘవ్యాప్తే ముక్తానాం హిరణ్య
 గర్భోపాసనయా బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తానాం సిద్ధానా మిత్యర్థః. యద్వా సగుణోపాస
 నయా ఈశ్వరసాయుజ్యం ప్రాప్తానా మితి వా-ఓఘేన సమూహేన సంకులే పరీతే
 చ-కమలాకర ఇవ కాసారవత్ పద్మరాగశోభితే పద్మరాగమణ్యాలంకృతే పద్మానాం
 రాగేణ రక్తిమ్నాశోభితే ఇతి చ-కేసరామోదితే చ కేసరై ర్వకుళైః పున్నాగైః నాగ
 కేసరై ర్వా కింజల్కై రితిచ ఆమోదితే-వాసితే పాకశాసన ఇవ ఇంద్రవత్
 వజ్రిరమణీయే వజ్రిమణిరమణీయే వజ్రియుధమనోహరే ఇతి చ-వాసంతికవన ఇవ
 వసంతకాలిక వనవత్ ప్రవాళసమృద్ధే విదృమవ్యాప్తే పల్లవసమృద్ధే ఇతి చ-శర
 త్కాలగగన ఇవ శారదాకాశవత్ సితాభ్రభాసురే సితాభ్రః కర్పూరః 'ఘనసార
 శ్చంద్రిసంజ్ఞః కర్పూరో హిమవాలుకేత్యమరః-సితాభ్రం శ్వేతమేఘశ్చ తేన భాసురే
 ప్రకాశమానే హంసమండితే చ హంసా శ్చిత్రలిఖితాః మానసాకసశ్చ తై ర్మండితే
 శోభితే-నన్దన ఇవ ఇన్ద్రవనవత్ ఆసన్నపారిజాతే ఆసన్న స్సన్నిహితో నష్ట శ్చ
 పారిజాతో వృక్షః యస్య తస్మిన్ హరి చందనామోదవాసితే చ-హరిచందనం
 పీతవర్ణం చందనం 'తైలపర్ణి కగోశ్నిరే హరిచందన మప్రియా' మిత్యమరః. దేవతరుశ్చ
 'మందారః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచందన' మిత్యమరః. తస్య ఆమోదేన గంధేన
 వాసితే సురభితే యద్వా వనపక్షే హరిచందనస్య పుష్పాణి హరిచందనాని తేషా
 మామోద ఇతి వాచ్యమ్-గోష్ఠ ఇవ వ్రజవత్ భద్రరసాస్పదే భద్రరసః చందనద్రవః
 వృషభరావ శ్చ తస్య ఆస్పదే స్థానభూతే- 'ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతు
 ప్విష్టో రస' ఇతి భాస్కరః. గోపాలవాసయోగ్యే చ-గోపాలః కృష్ణో గోపశ్చ తస్య
 వాసయోగ్యే నివాసార్హే స్వర్గ ఇవ సుమనస్సంకీర్ణే సుమనోభిః పుష్పైః దేవైశ్చ సంకీర్ణే
 వ్యాప్తే సురతాధిగమయోగ్యే చ సురసత్య మైధునస్య అధిగమః లాభః సురతాయాః
 దేవభూయస్య అధిగమ ఇతి-చ తస్య యోగ్యే అర్హే-కైలాస ఇవ సదా శివైకనిలయే-
 సదా సర్వదా శివానాం కల్యాణానా మేకనిలయే ముఖ్యస్థానే సదా శివస్య
 శంభో రేకనిలయే ఇతి చ-నీలలోహితస్పృహణీయరత్నాస్పదే చ-నీతాని చ
 తాని లోహితాని చ నీలలోహితాని స్పృహణీయాని రత్నాని స్పృహణీయర
 త్నాని నీలలోహితాని చ తాని స్పృహణీయరత్నాని చ నీలలోహితస్పృహ
 ణీయరత్నాని-యద్వా నీలో నీలవర్ణః లోహితో రక్తవర్ణః తాభ్యాం స్పృహణీ
 యాని సుందరాణి రత్నానీతి సమాసః. ఇంద్రనీలమణయః పద్మరాగమణయశ్చే
 త్యర్థః. అన్యత్ర నీలలోహిత శ్శివః తస్య స్పృహణీయాః స్పృహవిషయాణి

రత్నానినీలలోహిత స్పృహణీయరత్నాని తేషా మాస్పదే చ శరత్కాల
పులిన ఇన శారదపులినవత్ - 'తోయోద్ధితం తత్పులిన' మిత్యమరః. హిమ
వాలుకాలంకృతే హిమవాలుకా కర్పూరః నీతనికతా చ-తయా అలంకృతే భూషితే
శార్దూల ఇవ వ్యాఘ్రవత్ మృగమదామోదహారిణి మృగమదః కస్తూరీ తస్య ఆమో
దేన గంధేన హారిణి మనోహరే-మృగాణాం మద మామోదం సంతోషం చ హర
తీతి మృగమదామోదహారి తస్మిన్నితిచ- యద్వా మృగాణాం మదేన సారాంశేన
ఆమోదం తోషం హరతి భజతీతి తథోకమ్-మయూరమేచక ఇవ శిఖచన్ద్రకవత్
ఉపబర్హాభాసురే ఉపబర్హం ఉపధానం 'ఉపధాన స్తూపబర్హం శయ్యాయాం
శయనీయవ' దిత్యమరః. తేన భాసురే-అన్యత్ర ఉపబర్హం-బర్హేవిభక్త్యర్థే-వ్యయా
భావః. 'పింఛబర్హేనపుంసకే' ఇత్యమరః. తత్ర భాసురే భాసమానే ఇతి చ-చంద్రమణ్డల
ఇవ సుధాంశుబింబవత్ ఆదర్శరేఖానువృత్తే దర్పణపఞ్చపరీ తే అన్యత్ర రలయో రభే
దాత్ లేఖా దేవతాః ఆదర్శం అమావాస్యాపర్యంతం లేఖై రనువృత్తే అనన్యతే-
భోజ్యత్వాదితి భావః. 'అమావాస్యా త్వమావస్యాదర్శం స్ఫూర్యేందుసంగమః'-ఆది
తేయా దివిషదో లేఖా అదితి నన్దనాః-దర్పణోముకురాదర్శా' ఇతి చామరః. భాగవత
ఇవ భాగవతగ్రంథవత్ శుకాలాపరమణీయే శుకః కీరో వ్యాసపుత్ర శ్చ తస్య ఆలాపై
ర్భాషణైః రమణీయే మనోహరే-బౌద్ధదర్శనఇవ బౌద్ధమతవత్ సాధుమాప్యే సాధుని
బహుమూల్యాని దూష్యాణి వస్త్రాణి యస్మిన్-యద్వా సాధు దూష్యం వస్త్రగృహం
యస్మిన్ లీలాగృహే విచిత్రపటాదినా ఖట్వాపర్యాప్తం వస్త్రగృహం కుర్వంతీతి
ప్రసిద్ధం-దూష్యం వస్త్రే చ తద్గృహే' ఇతి విశ్వే-అన్యత్ర సాధుభి స్సజ్జనై ర్దూష్యే
నిన్ద్య-పాణ్డవ ఇవ పాణ్డుపుత్రవత్ పాంచాలికారమణీయే పాంచాలికా కాష్ఠాది
నిర్మితా ప్రతిమూ ద్వాపదీచ- 'పాంచాలికా పుత్రికాయాం ద్వాపదీ రితి భేదయో'
రితి భాస్కరః. తయా రమణీయే కల్పపాదప ఇవ కల్పవృక్షవత్ రమణీయవిచిత్ర
ఫలకే రమణీయం చిత్రఫలక మాలేఖ్యాశ్చయీభూతం ఫలకం యస్మిన్ రమణీ
యాణి చిత్రాణి ఫలాని యస్య తస్మిన్నితి చ-శేషా ద్విభాషేతి కప్-సుమేరుశృంగ
ఇవ మేరుపర్వతశిఖరవత్ కల్యాణనిలయే కల్యాణం మంగళం స్వర్గం చ తస్య
నిలయే స్థానే-సురతసమయ ఇవ రతిసమయవత్ కపోతకూజతరుచిరే కపోతానాం
పక్షిణాం కూజతేన ధ్వనినా కపోతస్యేవకూజతేనేతి చ-రుచిరే కపోతనాదై స్సంత్రాస్య
సాతయ తతో వివశాం సుఖాబ్ధాఇతి తృతీయే విలాసే-పుష్పక ఇవ విహూనవత్ విష్ణుపద
సంచారయోగ్యే శ్రీకృష్ణపాదచార్హార్తే ఆకాశసంచారయోగ్యే చ-బలిభవన ఇవ
రసాతలవత్ అనన్తభోగాస్పదేఅమితభోగస్థానే శేష దేహస్థానే ఇతి చ-మేరుకందరఇవ
మేరోద్గహారా మివదివ్యభల్లూక బాలాలంకృతే ప్రశస్తజాంబవతీసమలంకృతే ప్రశస్త
భల్లూకశిశుభూషితే చ-అథభల్లుకే ఋతూచ్చ భల్లుభల్లూకా' ఇత్యమరః. హరిశ్చన్ద్ర
చరిత ఇవ హరిశ్చన్ద్రో నామ ఇత్వోకువంశజః కశ్చన సత్యసంధో రాజా తస్య

చరితం చరిత్రం తస్మిన్నివ సత్యానపాయని సత్యం యథార్థభాషిత్యం తేన అనపా
యని అవియుక్తే ఇత్యప్రకృతార్థః-సత్యయా సగ్నజిత్సుతయా అనపాయినీతి ప్రకృతః-
రామచరిత ఇవ రామాయణ ఇవలక్ష్మణానపేతేలక్ష్మణాయా మాద్ర్యాలక్ష్మణాలక్ష్మణా
ఇతి చ ద్వివిధం తస్యా నామ-లక్షణేన చ అనపేతే యుక్తే మహారాజకుల ఇవ మహా
రాజవంశ ఇవ తత్సంఘ ఇవేతివా భద్రాసనయోగ్యే భద్రయా శ్శుతకీర్తిసుతాయాః
ఆసనం స్థితిః భద్రాసనం సింహాసనం చ తస్య యోగ్యే-గంగాప్రవాహ ఇవ కాళిందీ
మిశ్రితే కాళింద్యా తన్నామికయా స్త్రియా యమునయా చ మిశ్రితే యుక్తే -
న్యాయదర్శన ఇవ న్యాయశాస్త్రవత్ జాతిమాలానపేతే జాతిపుష్పప్రజ్జీశ్రితే-అస
దుత్తరం జాతి రిత్యుక్తలక్షణజాతిరూపదోషసంఘయుక్తే చ-చైత్రరథ ఇవ కుబేరో
ద్యాన ఇవ మనుష్యధర్మాశ్రితస్య మానుషత్వ మాశ్రితస్య లోకపాలస్య
కృష్ణస్య మనుష్యాణామివధర్మ మాశ్రితస్య లోకపాలస్య కుబేరస్యేతి చ-
'మనుష్యధర్మా ధనద' ఇత్యమరః. విహారయోగ్యే క్షీడాహ్నే ప్రాగ్వాంశ ఇవ యజ
మానసదస్యాదీనాం వానాయ కల్పితం గృహం ప్రాగ్వాంశ ఇత్యుచ్యతే - 'ప్రాగ్వాంశః
ప్రాగ్భవిరేహ' దిత్వమరః-ఇష్టగంధసంపన్నే ఇష్టగంధ స్సుగంధః హోమధూమ శ్చ
తేన సంపన్నే సమృద్ధే సత్కావ్య ఇవ యోగ్యకావ్యవత్ ఉత్తమశ్లోకగర్భే ఉత్తమ
శ్లోకః పుణ్యశ్లోకో హరిః-ఉత్తమాః ధ్వని రసాదిమన్తః శ్లోకా శ్చ గర్భే అన్తః యస్య
తస్మిన్-స్వయంవరస్థల ఇవ జగతీషతిసమాశ్రితేన శ్రీకృష్ణాశ్రితేన మహారాజాశ్రితేరి
తి చ-భూరిమంచః సునర్ణమంచః తేన అనేకమంచై శ్చ అంచితే మండితే-సుగ్రీవ
సైన్య ఇవ సుగ్రీవః శ్రీరామసఖః కశ్చన కపిరాజః తస్య సైన్యం సేనా తస్మిన్నివ
కుముదామోదితే ఉత్పలావాసితే కుముదనామకకప్యానన్ది తే చ-హిమగిరికందర ఇవ
హిమవత్సర్వతః హాయా మివ పుండరీకమాలా సితాంభోజసంఘః వ్యాఘ్రసంతతిశ్చ-
'పుండరీకో వ్యాఘ్రభేదే' 'పుండరీకం సితాంభోజ మితి' చామరః. తయా ఆశ్రితే
యుక్తే ఇందిరామందిర ఇవ లక్ష్మీనదననల్ అలిగీతాదృతకమలానుషక్తే అశయ
స్సఖ్యః తాసాం గీతేషు గానేషు ఆదృతయా సాదరయా కమలయా లక్ష్మ్య అను
షక్తే ఇత్యప్రాకరణికార్థః. అన్యత అశయః భృంగాః తేషాం గీతైర్ఘంకారై
రాదృతైః యుక్తైః కమలైః పద్మైః అనుషక్తే యుక్తే ఇతి - యద్వా అప్రా
కరణికే-పి అశయో భృంగా స్తేషాం గీతేష్విత్యేవ వాచ్యమ్. అథ ముకుం
దం విశిషష్టే సత్ప్రజంధమివ సత్కావ్యమివ విదర్భసుదృక్ఫణితిరీతిబద్ధా
దరం విదర్భశబ్ద స్తదేశాదీశ్వరే భాక్తః విదర్భస్య భీష్మస్య సుదృక్ బాలారుక్మిణీ
త్యర్థః- తస్యాః ఫణితిరీత్యాం వచనవైఖర్యాం బద్ధాదరం సాదరం అన్యత్ర విదర్భ
దేశే సుదృశ స్సుధియః విదర్భసుదృశః తేషాం ఫణితిరీతిః వైదర్భినామికా శబ్దరీతిః
తయా బద్ధః రచితః ఆదరః ప్రీతిః విదుషామితి భావః. యేన తం- వైదర్భరీత్యా విబు
ధానానన్దయన్త మిత్యర్థః-సారసమివ పక్షివిశేషమివ (ఆంధ్రే) బెంగురు) లక్షణాలాప

లోలుపం లక్షణా సారసస్త్రి 'సారసస్య తు లక్షణే' త్యమరః. తస్యా ఆలాపేషు భాషితేషు లోలుపం ఆసక్తం ధర్మాత్మజమివ ధర్మరాజ మివ సత్వోల్లంఘనభీరుం సత్యాయాః ఉల్లంఘనే ఆతిక్రమణే సత్యస్వోల్లంఘనే చ భీరుం భయశీలం- భార్గవ మివ పరశురామ మివ శుక్రమివేతి చ-రవితనయానురాగిణం రవితనయా కాళిందీ రవితనయాః కర్ణశ్చ తత్ప్రానురాగిణం సాదరం కర్ణస్య భార్గవశిష్యత్వం ప్రసిద్ధం భారతే-ఋషరాజసుతాదరం చ ఋషరాజో జాంబవాన్ తస్య సుతాయాం జాంబవత్యా మాదరః పీతి ర్యస్య తమ్-అన్యత్ర ఋషరాజాం నక్షత్రాణాం రాజా చన్ద్రః తస్య సుతో బుధః తస్మిన్ ఆదరో యస్య తం బుధశుక్రియో ర్మిత్రత్వం జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధమ్-అత్ర ఉపమానయో రామశుక్రియో రుభయో రేకేన భార్గవ పదేన గృహణాత్ ఉపమాప్రతిభోత్థాపితా ప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః-సా చోపమా శ్లిష్టసాధర్మా - సిద్ధరసమివ పారదమివ ప్రద్యుమ్నజనకం ప్రద్యుమ్నా మన్మథావతారః ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం చ తస్య జనకం ఉత్పాదకం ఆరామమివ ఉద్యానవనమివ భద్రాగమేన భద్రాయాః ఆగమేన భద్రనామకవృక్షేణేతి చ సంవర్ధితః వృద్ధిం ప్రాపితః ఆమోదః హర్షః పరిమళ శ్చ యస్య తం తథోక్తం బ్రహ్మ లోకమివ పరబ్రహ్మపదమివ ప్రసన్నమానసం ప్రసాదయుక్తహృదయం ప్రకర్షణ సన్నం నష్టం మానసం చిత్తం యస్మిన్ స్థమితి చ-'తన్మనో విలయం యాతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి' శ్రవణాదితి భావః. దుర్యోధనమివ మిత్రవిందానురక్తం మిత్రవిందాయాం మిత్రభూతే విందే చ అనురక్తం సానురాగం విందానువిందయో దుర్యోధనమిత్రత్వం భారతే ప్రసిద్ధం. సమందస్మితం మందహాససహితం ఉత్తమవిషయత్వా న్మందే త్యుక్తమ్.

2

శ్లో॥ అత్రాంతరే-నవధిభీష్మసుతానురాగ

మంత ర్నిరుధ్య పరిహాసకథాప్రధానః

తాం భీరు మశ్రుతచరై రురుజీవితాధీ

శాశావశాం హరి రకంపయ దుగ్రశబైః.

అత్రేతి॥ అత్రాంతరే అస్మిన్ సమయే అనవధిభీష్మసుతానురాగః అపారం రుక్మిణీ విషయం ప్రేమ అన్తర్హృది నిరుధ్య స్తంభయాత్వా తత్ర హేతు మాహ-పరిహాస కథాప్రధాన ఇతి- పరిహాసకథాః పరిహాసవచనాని ప్రధానాః ముఖ్యా యస్య సః బహుశగ్రహణా ద్విశేషణస్య పరనిపాతః. కేవలపరిహాసరచనాలాలస ఇత్యర్థః. హరిః కృష్ణః ఉరుజీవితాధీశాశావశాం ఉరు ర్మహతీ చ సా జీవితాధీశాశా ప్రాణేశానురాగః తస్య వశా మధీనాం ప్రాణే శ్రీకృష్ణే అత్యంతానురక్తా మిత్యర్థః. తాం ప్రసిద్ధాం భీరుం స్త్రియం రుక్మిణీ మిత్యర్థః. అశ్రుతచరైః అశ్రుతపూర్వైః-భూతపూర్వేచరత్-ఉగ్రశబైః తీవ్రవచనైః కఠినభాషణై రిత్యర్థః. అకంపయత్ కంపయామాస. అత్రోత్త

రాధే హరి స్సింహః భీరుం భయశీలాం తాం ఉరుజీవితాధీశాశావశాం ఉరు రక్తహతీ
చ సా జీవితాధీశస్య యమస్య సంబంధినీ ఆశా దిక్ దక్షిణా తత్ర వశాకరిణీ తాం
దక్షిణదిగ్గతకరిణీ మిత్యర్థః. అశ్రుతచరై రుగ్రశబైః భీషణధ్వనిభిః అకంపయత్
భీషయామాస.

3

తథాహి॥ హరే రుగ్రశబ్దా నేవ ప్రపంచయతీత్యర్థః-

XII అయి బాలే విదర్భరాజనందనే కథ మాసన్నజీవితేశపదం పుణ్యజనాగ్రి
గణ్య మతిమృదుహృదయతయా భీరుజనానురక్తం ఖద్యోతాతిశాయి
తేజసం సంపది కిన్నరేశం శాంతనవకీర్తిం తవ సహజప్రేమపాత్రం గురు
స్పృహవిషయం మదుపసర్పణావసరే నితాంత మభీకయా త్వయా నిశ్చంక
మవలోకిత మత ఏవాసుసదృశ మనంగైకతులనీయరూప మసుకుమార
ప్రభావతయా మమాప్యనాకృమణీయం మయి నిశ్చితా సుహృద్భావ
మంతర్గతధరుర్వేదనైపుణ్యం పరాసువీడనప్రవీణం స్వస్య నిరపాయత్రాణా
యాశ్రయీకృతభూభృదంతరం విశేషతో మాగధభావానువర్తినం చార్జ్య
నస్యాపి మాలిన్యసంపాదికా మర్యామేవ కీర్తి మార్జయంత మాశ్రియా
శ తేజసం నిజప్రతాపేన పాకశాసనే ప్యసక్తిం వ్యక్తికర్వాణం నిగీర్ణ పరఫక్ష
రాజమండలతయా దర్శమసుకుర్వాణం బలాదేవ ధాత్రీ మాక్రమ్య
భుంజానం పురుషర్షభం శిశుపాల మపహాయ దోషాకరకులసంభవ
మసత్ప్రకృత్యాశ్రియం కదాచిదపి పరాక్రమావిషయం బలివిరోధేన
సంకోచితాత్మప్రభావం భువి శరోత్కర్ష మవలోక్య సంప్రీతి విశేషతః
క్షమా మాశ్రియంత మక్షమేశాననకామ మభద్రాననయోగ్య మసతి
దుర్లభరూపం త్వయా పరాసక్తహృదయయాపి దైవమనుగతయా లబ్ధ
మత్యున్నతబలానువర్తనేన కాలం నయంతం భుజంగభోగలోలాత్మానం
సర్వదా వాహినీశ మర్జున మనువర్తమాన మగణితరిపుభయతయా సాం
ప్రీత మపరమపి వాహినీశం శరణం యాచితవంత మజాతరూపసంపన్నం
హరిపూజానివారణేన గోత్రోత్పాటనేన కువలయావీడనాశనేన సుధే
నుశకటత స్వల్పలాభేన పరశుదృగ్భోగ్యతయా చాతిరిక్తకీర్తి మసంగలేశ
మదూరదర్శినీ మా మకామయథాః-

అయీతి॥ అయి బాలే విదర్భరాజనందనే భీష్మసుతే రాజపుత్ర్యాస్తవ రాజైవ పతి
ర్భవితు మర్హతి న తు మాదృశ ఇతి భావః- అత ఏవ శరికరాంకురాలంకారః. బాల
త్వమేవ ప్రపంచయతి కథమిత్యాదినా- అదూరదర్శినీ దీర్ఘలోచనరహితా అవి
మృశ్యకారిణీత్యర్థః. త్వం శిశుపాలం విహాయ కథం కుతో మా మకామయథాః
కామితవతీ ఇత్యన్వయః- శిశుపాలస్య గుణాన్ ప్రపంచయతి ఆసన్నేత్యాదిభిః-ఆసన్న

జీవితేశపదం ఆసన్నం సన్నిహితం జీవితేశపదం ప్రాణేశత్వం యస్య తం తన
పతిత్వే నోద్దిష్ట మిత్యర్థః. ఆసన్నయమపద మితచ సన్నిహితమృత్యు మిత్యర్థః. పుణ్య
జనాగ్రగణ్యం పుణ్యజనాః ధన్యజనాః రాక్షసా శ్చ తేషా మగ్రగణ్యం అగ్రే గణనీయం
ముఖ్య మిత్యర్థః. రావణకుంభకర్ణయో రేవశిశుపాలదన్తవక్త్రరూప త్వేన జాతత్వాదితి
భావః. అన్యత్ర 'ఋషీణాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే' ఇతి పుణ్యవద
గ్రేసరత్వాదేవ అన్య చక్రవర్తివంశే జన్మేతిభావః. అతిమృదుహృదయతయా అతిసుకు
మారచిత్రత్వేన హేతునాభీరుజనానురక్తం స్త్రీజనానురాగిణంభయశీలజనానురక్తమితి
చ-భయశీల మిత్యర్థః. ఖద్యోత సూర్యః కీటశ్చ త మతిశేతే ఇతి తదతిశాయితేజో
యస్య తం సూర్యా దధికప్రతాపం-కీటవత్. తుద్రమితి చ- సంపది విషయే కిన్న
రేశం కుబేశం కుత్సితనృపం చ- శాంతనవకీర్తిం శాంతనవో భీష్మః తస్యైవ కీర్తి
ర్యశో యస్య తం శాంతా నష్టా నవా కీర్తిర్యస్య తమితి చ-నాన్య కీర్తి రుత్పత్త్యనన్తరం
నష్టా కిన్తు ఉత్పత్తిదశాయా మేవేతి నిష్కీర్తి మిత్యర్థః. తన సహజప్రేమపాత్రం నైస
ర్గికప్రేమాస్పదం-సహజస్య సోదరస్య రుక్మిణః ప్రేమపాత్ర మితిచ- గురుస్సృహావిష
యం అధికానురాగవిషయం గురో ర్భీష్మస్య స్పృహ అనురాగః తస్యవిషయఃగోచరః
త మితి చ- మదుపసర్పణావసరే మమేతి కర్తరి షష్ఠీ- అన్యత్ర కర్మణి ఉపసర్పణం
ఆగమనం తస్య అవసర స్సమయ స్తస్మిన్ త్వాంప్రతి మమాగమనసమయే ఇత్యే
కోర్థః. మాంప్రతి తవాగమనసమయే ఇత్యన్యః. నితాన్త మత్యన్త మభీకయా
కాముకయా నిర్భయయేతిచ త్వయా నిశ్చంకం నిర్లజ్జమ్ కియా నయమితి సోపేక్షంచ
అవలోకితం దృష్టం అతఏవ అసుసదృశం ప్రాణసమం అననురూపంచ- అనంగైక
తులనీయరూపం అనంగేన మన్మథేన ఏకేన తులనీయ ముపమేయం రూపం
సౌందర్య మాకారోవా యస్య తం మదనసుందరమిత్యర్థః. అన్యత్ర అనంగేన శరీర
రహితేన ఏకేన తులనీయం రూపం యస్య సశరీరః కోఽపి తతః కురోపో నాస్తీతి
భావః. యద్వా నఖో విరుద్ధత్వ మర్థః. విరుద్ధాని అంగాని అవయవాః యస్య తత్
అనంగం అతఏవ ఏకేన స్వేనైకేనైవ తులనీయం రూపమాకారో యస్య తం అనేన
తుల్యః కోఽపి విషమావయవో నాస్తీతి భావః. అసుకుమారప్రభావతయా తీక్ష్ణప్రతా
పత్వేన మయాపి అనాకృమణీయం అనుల్లంఘ్యం మత్తోప్యధికప్రతాపమిత్యర్థః.
అన్యత్ర శోభనశ్చాసౌ కుమారో రాజపుత్రశ్చ సుకుమారః తస్య ప్రభావః యస్య
చ విద్యతే సో సుకుమారప్రభావః తస్యభావ స్తత్తా తయా మయా లక్ష్యాపి అనాకృ
మణీయం ప్రాప్తు మనర్హం రాజవిక్రమవత్వేన సంపద్వర్తతే ఇతిభావః. మయి నిశ్చితా
సుహృద్భావం ధృతవిరోధం మామపి ద్విషన్తమిత్యర్థః. నిశ్చితః అసుహృద్భావః
అసూక్ష్మ ప్రాణా హరతీతి అసుహృత్ తస్య భావః ప్రాణహరత్వం యేన తం స్వపా
దగ్ధితలోచనభంజనాల్లింగాన్మామేవ స్వప్రాణాపహర్తారం సనిశ్చితవా నితిభావః. అన్త
ర్గతం పరిపూర్ణం నష్టంచ ధనుర్వేదనైపుణ్యం ధనుర్విద్యాకౌశలం యస్య తం- పరాసు

వీడనప్రవీణం పరేషాం శత్రుణా మసువీడనే ప్రాణాపహరే ప్రవీణం సమరం
 శత్రురాజవినాశక మిత్యర్థః. అన్యత్ర పరాసవో మృతాః తేషాం వీడనే ప్రవీణ
 మితి చ- పిష్టపేషణవత్ మృతమారకఏవాయం నతు సజీవమారకః. తేభ్యో
 భీతత్వాదితిభావః. యద్వా పరం కేవల మసవః ప్రాణా యేషా న్తే పరాసవో వ్యర్థ
 జీవా అశక్తా ఇత్యర్థః. అశక్తానేవాయం వీడయతి నతు శక్తా బాధితం శక్నోతీతి
 భావః. స్వస్య నిరపాయత్రాణాయ నిరపాయ మపాయరహితం యథాతథా త్రాణం
 రక్షణం తస్మై ఆశ్రయీకృత భూభృదంతరం అనుసృతజరాసంధాదిరాజాంతరం
 ఏతేన నాయ మసహాయః కిన్తు ప్రబలసహాయఏవేతి సిద్ధం - అన్యత్ర నివాసీకృత
 పర్వతమధ్యం క్వాపి పర్వతగుహాయాం నిలినమిత్యర్థః. విశేషతః అతిశయేన మాగధ
 భావానువర్తనం మాగధభావః జరాసంధహృదయ మనువర్తతే ఇతి తథోక్తం-మాగ
 ధానాం భావః వై తాళికత్వ మనువర్తమానమితి చ-అర్జునస్యాపి పార్థస్యాపి కార్త
 వీర్యార్జునస్యాపీతివా మాలిన్యసంపాదికాం కళంకసంపాదినీం అతఏవ అన్యాం లోక
 విలక్షణాం అన్యేయం రూపసంపత్తి రన్యా వైదగ్ధ్యధోరణీత్యాదౌ తథా ప్రయో
 గోపలంభాత్ - కీర్తిం యశః ఆర్జయంతం సంపాదయంతం స్వకీయయశసా అర్జునస్యాపి
 కించిన్నూనత్వం జాతమితి తత్కీర్తేరప్యధికేయమస్య కీర్తిరితి భావః. వ్యతిరేకా
 లంకారః. అన్యామేవేత్యత్ర అతిశయోక్తిభేదః-భేదకాతిశయోక్తి స్సాన్య తస్యైవా
 న్యత్వ వర్ణన మితి లక్షణాత్. అన్యత్ర అర్జునస్య శ్వేతస్యాపి వస్తునః నీలగుణవిరోధి
 శ్వేతవర్ణవతోఽపీత్యపేరర్థః. మాలిన్యసంపాదికాం నైల్యాధాయినీం తద్గుణాలంకారః.
 అతఏవ అన్యామేవ దాష్టామేవ కీర్తిం అపకీర్తి మిత్యర్థః. ఆర్జయంత మితి ఆశ్రయాశ
 తేజసం ఆశ్రయాశో బృహదాభిరుః 'ఆశ్రయాశో బృహదాభిరుః కృశానుః పావకోఽ
 నలః' ఇత్యమరః. తస్యేవ తేజః ప్రతాపో యస్య తం ఆశ్రయం స్వాశ్రితజన మశ్నో
 తీతి ఆశ్రయాశః ఆశ్రితవీడకమిత్యర్థః. తేజో యస్య తం- ఆశ్రితానేవాస్య తేజో బాధతే
 నతు పరానితి భావః-యద్వా ఆశ్రితనాశకోఽయం కృతఘ్న ఇతి భావః నిజప్రతా
 పేన హేతునా పాకశాసనే ఇంద్రోఽపి అశక్తిం అసామర్థ్యం వ్యక్తికూర్వాణం ప్రకట
 యంతం ఇంద్రాదప్యధికప్రతాపమిత్యర్థః. అన్యత్ర పాకశాసనే శిశుశిక్షణే 'పోతః
 పాకోఽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః. శిశుశిక్షణవిషయే ఏవాయం తేజస్వీ న తు తరుణ
 శిక్షణే ఇత్యర్థః. నిగీర్ణ పరపక్షరాజమణ్ణలతయా కబళితశత్రురాజసంఘ త్వేన హేతునా
 అపహృతకృష్ణపక్షచంద్రబింబతయేతిచ దర్శ మమావాస్యా మనుకుర్వాణం అనుస
 రంత మిత్యుపమాలంకారః. అనేన శత్రుహంతేతి స్తుతిః-నీచోపమయా నిన్దాభివ్యక్తి
 రితి చ ధ్యేయమ్. బలాదేవ స్వశక్త్యా ధాత్రీం భూమి మాకృమ్య స్వాయత్తీకృత్య
 భుంజానం పాలయంతం అనుభవంతమితి వా - తత్ఫలభూతసస్యాదీనాం పష్టాంశస్య
 రాజభోగ్యత్వాదితి భావః-అన్యత్ర బలాత్ హతాత్ తదనిచ్ఛయేవేత్యర్థః. ఏతేన
 వాత్స్యాయనసూత్రదృష్ట్యాపి అకామితప్రీత్యసంసర్గో దుష్ట ఇతి ఫలితమ్. తత్ప్రాప్తి

ధాతీంఉపమాతరమేవ'సకామనాఆపిశ్వశ్శూపమాత్రాదయస్త్యాజ్యా' ఇతి వాత్సాన్య
యనమత మప్యుల్లంఘిత మితి భావః. ఆకర్మ్య భుంజానం తయాసహ రమమాణ
మిత్యర్థః. పురుషర్ష భం పురుషశ్చేషం పురుషాకారవృషభమితి చ ద్విపాత్పశుమిత్యర్థః.
అత్ర స్తుత్యా నిన్దాయా అభివ్యక్తేః వ్యాజస్తుత్యలంకారః. అయం చ శ్లేషోజ్జీవితః.
ఏవం శిశుపాలం వర్ణయిత్వా అథ అనయైవ భంగ్యా స్వస్య దోషాన్ ప్రపశ్యయతి-
దోషాకరకులసంభవం పాపిష్ఠవంశజాతం చన్ద్రవంశజాతం చ - అసత్ప్రకృత్యాశ్శ్రయం
దుష్టస్వభావాశ్శ్రితం మిథ్యాభూతమాయాశ్శ్రయం చ - యద్వా ప్రకృత్యా ఆశ్రయః
ప్రకృత్యాశ్శ్రయః ప్రకృత్యా ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. అసన్ అవిద్యమానః ప్రకృత్యా
శ్శ్రియో యస్య తం జీవవత్ప్రకృతి మనాశ్శ్రితవన్త మిత్యర్థః. కిన్తు ప్రకృతిరేవైన
మాశ్శ్రియతీతి భావః-కదాచిదపి పరాక్రమావిషయం పరాక్రమస్య ప్రతాపస్య అవి
షయం పరాక్రమరహిత మిత్యర్థః. పరాం శత్రుణా మాక్రమః పరాక్రమః పరకృతా
క్రమణమిత్యర్థః. తస్యావిషయం మామాక్రమితుంపరానశక్నువ స్థితిభావః. బలివిరోధేన
బలవ ద్విరోధేన సంకోచితాత్మప్రభావం ఉపసంహృతాత్మతేజసం కాలయవనాది
యుద్ధసమయే ఇతి భావః-బలివిరోధేన బలిచక్రవ ర్తివిరోధేన సంకోచితాత్మప్రభావం
వామనావతారే ఆత్మప్రభావస్య సంకోచితత్వాదితి భావః-భువి లోకే షరోత్కర్షం
శత్రూత్కర్ష మవలోక్య దృష్ట్వా సంప్రతి విశేషతః అతిశయేన క్షమాం క్షాన్తిం
భువం చ ఆశ్రయన్తం భజన్తం స్వాపేక్షయా శత్రుషు ఉత్కృష్టేషు సత్సు తత్ర
విక్రమితు మశక్తత్వాత్ క్షాన్త మిత్యేకో భావః. దుష్టరాజకృతభూ భార ముద్వీక్ష్య
తదుద్ధరణార్థం భూమావవతీర్ణమిత్యన్యోభావః. అక్షమే అశక్తేవిషయే క్షమారహి 2
క్షమః అహితః తస్మిన్నితి చ శాసనకామం. శిక్షాసక్తం అభద్రాసనయోగ్యం సింహం
సనానర్హం యదుశాపాదితిభావః-అభద్రస్య అమంగళస్య ఆసనే క్షేపణే యోగ్య
మర్హం అనిష్టనివారకమితి యావత్-ఆసుగతిక్షేపణయోరితి ధాతుః. అనతిమర్లభ
రూపం అతిదుర్లభం నభవతీ త్యనతిదుర్లభం లోకసాధారణమితి యావత్ రూపం
యస్య తం అనతిసుందర మిత్యర్థః. అన్యత్ర అనతయః నమస్కారమకుర్వాణాః
తైర్దుర్లభరూపం భక్తైకగమ్యం మమ రూపమితి భావః. యద్వా అతిదుర్లభంయస్మా
న్నవిద్యతే తదనతిదుర్లభం అత్యన్తదుర్లభమిత్యర్థః. రూపం యస్య తం బ్రహ్మ
స్వరూపస్య అతిగంభీరత్వా దతిదుర్లభత్వం - తథా చ గురుశాస్త్రే వినాత్యన్తం
గంభీరం బ్రహ్మవేత్తిక ఇతి విద్యారణ్యశ్రీచరణాః - యద్వా 'యతో వాచో
నివర్తనే అపాప్య మనసాసహే'తి శ్శుతేః. మనసా వచసా చ బ్రహ్మపదం దుర్లభ
మితి భావః. పరాసక్తహృదయయాపి పగోఽన్యో వరః శిశుపాల ఇత్యర్థః. పరమా
త్యేతి చ తత్తాసక్తం హృదయం యస్యా స్థయా తథాపి దైవమనుగతయా
దైవాధీనయా గ్రామాద్భహి ర్వర్తమానం ౨వం భవానీ మనుగతయా
పూజార్థమనుసృతయేతి చ - త్వయా లబ్ధం ప్రాప్తం దైవవశాదేవ ఆవయో

స్సంఘటనం న తు పున స్తవ మయి కామ ఇతి నిందా - మయి సక్తాయాఅపి
తన దైవపూజార్థం బహిరాగమనసంభవాదావయో స్సంఘటన మనురూప
మాసీదితి వాస్తవార్థః. అత్యున్నతబలస్య అమితబలశాలినః కస్యచిదనువర్తనేన
అనుసరణేన హేతునా అన్యత్ర అత్యున్నతస్య లోకోత్తరస్య బలస్య రామస్య అను
వర్తనేనేతి చ - కాలం సమయం నయంతం గమయంతం భుజంగభోగః విటభోగః
సర్పశరీరఞ్చ తత్ర లోలః ఆసక్తః ఆత్మా మనో దేహశ్చ యస్య తం సర్వదా
వాహినీశం సేనాపతిం అర్జునం పార్థం అనువర్తమాన మనుసరంతం స్వస్య దుర్బ
లత్వా దర్శనసహాయేన జీవంతమిత్యర్థః. అన్యత్ర అర్జునం శ్వేతం వాహినీశం
సముద్రం క్షీరోదమితి యావత్ అనువర్తమానం తత్ర శయానమిత్యర్థః.
అగణితరిపుభయతయా అమితశత్రుభయతయా సాంప్రత మధునా అపర మన్యమపి
వాహినీశం సేనాపతిం శరణం రక్షకం యాచితవంతం ప్రార్థితవంతం అర్జునసహాయే
సత్యపి రిపుభయస్యానవధికత్వేన అన్యసహాయమపేక్షమాణ మిత్యర్థః. అన్యత్ర అగ
ణితరిపుభయతయా రిపుభయో యేన న గణితః సః అగణితరిపుభయః తృణీకృతరిపు
రిత్యర్థః. తస్య భావ స్తత్తా తయా సాంప్రత మపర మన్యం వాహినీశం లవణాబ్ధిం
శరణం గృహం యాచితవంతం ద్వారకాయా సముద్రే నిర్మితత్వాదితి భావః. అజాత
రూపసంపన్నం సువర్ణసంపద్రహితం 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచన'
ఇత్యమరః. అన్యత్ర అజాత మభూత మపూర్వ మితియావత్ - రూపం సౌందర్యం
తేన సంపన్నం సమృద్ధం - హరి ర్విష్ణు రింద్రశ్చ తస్య పూజాయాః అర్చాయాః
నివారణేన నిరోధేన గోత్రం వంశః గోత్రః పర్వతశ్చ తస్య ఉత్పాటనేన ఉన్మూల
నేన గోత్రం కులే నామ్ని చ- స్యా ద్గోత్రస్తు ధరణీధర ఇత్యజయ్యః- కువలయాపీడ
నాశనేన కువలయస్య భూమండలస్య ఆపీడః శేఖరః క్షోణీభూషణాయితః కశ్చిత్సురు
షోత్తమః తన్నాశనేనగజనాశనేనేతిచ-సధేనుకశకటతః ధేనుసహితాచ్ఛకటాత్ స్వలా
భేన ధనసంపాదనేన ఆదాశకటజీవనసంసౌఽపి ధేనువాహ్యాశ్చే త్కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.
అన్యత్ర సధేనుకాసురా చ్ఛకటాసురాత్ స్వలాభేన ఆత్మలాభేన హస్తుం మాగతో
ధేనుకశకటాసు రాహత్వాస్వసంరక్షణేనేత్యర్థః. పరసుదృగ్భోగ్యతయా చ పరాంగనా
సంగత్యా ఉత్కృష్టవిద్యత్సేవ్యత్వేన చ అతిరిక్తకీర్తిం అత్యల్పయశసం అధికకీర్తిం చ
అసంగలేశం సంగ స్సంగమః తస్యలేశోఽపి యస్య న విద్యతే సః అసంగలేశః తం
సంగమాక్షమమిత్యర్థః. అన్యత్ర యత్ర కుత్రాపి విషయే లేశతోఽపి సంగరహితం
మాయానభిభూతత్వాదితిభావః-

4

శ్లో॥ వృణు రాజసు తే తూర్ణ మధునా నరమిప్పితమ్

మాభైషీ చ్చిద్యతే తేన పరలోకార్హతా న తే

వృణ్యితి॥ హే రాజసుతే రాజపుత్రి అధునా తూర్ణం ద్రుతం ఈప్సిత మిష్టం పరం
పతిం వృణు కామయస్వ మాభైషీః భీతిం మాగాః తేన పునర్వరాంతరపరిణయేన

తే పరలోకార్హతా పరలోకయోగ్యతా నచిద్యతే ననశ్యతి ధర్మవ్యతిక్రమో
 నాస్తీత్యర్థః. వరదోషదర్శనే పునర్వివాహభ్యనుజ్ఞానాదిభావః. తథా చ స్మృతిచన్ద్రి
 కాయాం కాత్యాయనః- 'స తు యద్యన్యజాతీయః పతితః క్లీబ ఏవ వా వికర్మస్థ
 స్సగోత్రోవా దాసో దీర్ఘామయోఽపి వా ఊఢాపి దేయా సాన్యస్మై సప్రావరణభూ
 షణా' ఇతి. తథాపరాశరోఽపి:- 'నష్టేమృతే ప్రవ్రజితేక్లీబే చ పతితేపశౌఽపంచస్వా
 పత్సు నారీణాం పతిరన్యో విధీయతే' ఇతి. ప్రకృతే తు అనంగ లేశమిత్యనేన క్లీబత్వం
 గోత్రోత్పాటనాదిభి ర్వికర్మకస్థత్వం దోషాకరకులసంభవ మిత్యనేన పతితత్వం అభ
 ద్రాసనయోగ్య మిత్యనేన దాసత్వం అసత్ప్రకృత్యాశ్రయమిత్యనేన దీర్ఘామయత్వం
 అసతీ దుష్టా రోగైర్దూషితేత్యర్థః ప్రకృతిరేహః ప్రకృతిఃపంచభూతేషు ప్రధానే మూల
 కారణే ఇత్యభిధానాత్. పంచభూతమయే దేహేఽపి లక్షణయా ప్రకృతిశబ్దో వర్తతే
 తమాశ్రయతీతి తథోక్త మిత్యర్థప్రసీతేః. ఏవం బహుదోషమాపితత్వా దహం
 త్వయా త్యాజ్య ఏవేతిభావః- వ్యంగ్యార్థస్య- హేరాజసుతే అధునా తూర్ణ
 మీప్సితం వరం కామం వృణు యాచస్వేత్యర్థః. మాభైషీతేనైవ యాచనేన
 పరలోకార్హతా పరలోకః ఉత్కృష్టజనః పరమాత్మా ఇత్యర్థః. అహ
 మితి యావత్- తస్య అర్హతా ప్రియత్వం నచిద్యతే వరం యాచమానాయామపి
 త్వయి న మమ అమరో జాయతే కల్పవృక్షవదఖిలవరప్రదత్వాత్- తతః అఖండితం
 పతివాల్లభ్యం భవతీతి భావః. యద్వా పరలోకార్హతా పరమపద
 ప్రాప్తియోగ్యతా నచిద్యతే భగవన్తం మామాసాద్య పరమపదాతిరిక్తవరప్రార్థనే
 పరమపదప్రాప్తి ర్నస్యాదితి త్వం మాభైషీః మయి దృఢానురక్తత్వా త్తవ తదపి
 సులభమేవేతి భావః:-

5

గ॥ ఏవమశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి వాసుదేవే అశనిహతా లతేన
 మృగీవ దవదహనపరీతా సీతేన దశవదనకరగతా అహలేవ దృష్టా
 పరాధగౌతమకాతరా శకుంతలేన దుర్వాసక్రోధవిషయీకృతా నిస్సంజ్ఞా
 వసుంధరాయా మపతత్-

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తరీత్యా వాసుదేవే శ్రీకృష్ణే అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషిణి
 పూర్వం శ్రుతాః శ్రుతపూర్వాః న శ్రుతపూర్వాః అశ్రుతపూర్వాః పూర్వం యదా
 కదాపి అశ్రుతా ఇత్యర్థః- విప్రియత్వేన ఆభాసంత ఇతి విప్రియాభాసాః ఆపాతతోఽ
 ప్రియా ఇత్యర్థః. వాస్తవార్థస్యాన్యస్య ప్రతియమానత్వాదితి భావః. అశ్రుతపూర్వా
 విప్రియాభాసా భాషతే వదతీతి అశ్రుతపూర్వవిప్రియాభాసభాషీ తస్మిన్ తథోక్తే
 సతి అశనిహతా వజ్రితృతా లతా వల్లరీవ దవదహనపరీతా దావాగ్నివ్యాప్తా మృగీ
 హరిణీవ దశవదనకరగతా రావణహస్తగతా సీతా జానకీవ దృష్టాపరాధగౌతమకా
 తరా దృష్టః అపరాధః వ్యభిచారరూపః యేన తస్మాత్ గౌతమాత్ ఋషేః కాతరా
 భీతా అహల్యా గౌతమపత్నీవ దుర్వాసకోధవిషయీకృతా దుర్వాసస్య

ఋషేః కోధస్య కోపస్య విషయాకృతా గోచరీభూతా శకుంతలా ముష్యంతపత్నీవ
నిస్సంజ్ఞా చేతనరహితాసతీ మాలోపమాలంకారః. వసుంధరాయాం భువి అపతత్
పసాత- ముమూర్చ్ఛేత్యర్థః. రుక్మిణీతి కర్తృపదస్య శేషః. 6

శ్లో॥ అసామాన్యగుణా సేయం యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః

నక్రియాయై నసంజ్ఞాయై సుదృశో విస్మయాయ తత్.

అసామాన్యేతి॥ అసామాన్యగుణా అసామాన్య్యాః అసాధారణాః గుణాః శ్లేషాదయో
యస్యా సస్య తథోక్తా సేయం భగవదుచ్ఛారితా యదృచ్ఛాశబ్దసంతతిః యదృచ్ఛా
శబ్దాః స్వేచ్ఛాప్రియుక్తాః అయి బాలే ఇతి గద్యస్థా శ్శబ్దాః తేషాం సంతతి స్సమూ
హాః సుదృశో రుక్మిణ్యాః క్రియాయై వ్యాపారాయ న నజాతా సంజ్ఞాయై చేతనా
యైచనజాతా తత్ తాదృశసరసవాక్యానా మేవంవిధరుక్మిణీమూర్ఛాహేతుత్వం
విస్మయాయ ఆశ్చర్యాయ భవతీతిశేషః. వ్యంగ్యార్థస్తు అసామాన్యగుణా సామాన్యం
జాతిః గోత్వాదిగుణాః శౌక్యాదిః నవిద్యతే సామాన్యగుణౌ యేషాన్తే తథోక్తాః జాతిం
గుణం వా ప్రవృత్తినిమిత్తకృత్యాప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. సేయం యదృచ్ఛా శబ్దసంతతిః
యదృచ్ఛాశబ్దాః ఇచ్ఛాపరికల్పితాః డిత్తాదయః తేషాం సంతతిః క్రియాయై వచనాది
రూపాయై సంజ్ఞాయై నామేవచనాభూత్- తత్ ఇదం సుదృశో విదుషః విస్మయాయ
భవతి అసామాన్యగుణానాం డిత్తాదీనాం శబ్దానాం అక్రియత్వ ముచితమేవ-
తేషు ప్రవృత్తినిమిత్తభూతక్రియాయా అప్యభావాత్ సంజ్ఞాయా అప్యభావస్తు
విచిత్రః. తేషాం సంజ్ఞాయా ఏవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్ ఇత్యర్థః. అతఏవ భాష్యం
'చతుష్టయీశబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి- జాతిం గుణం క్రియాం సంజ్ఞాం చ ప్రవృత్తి
నిమిత్తకృత్య చతుర్విధాశ్శబ్దాః ప్రవర్తన్తే యథా గౌరవ్యః పురుషః' అత్ర గోత్వాది
జాతిః ప్రవృత్తినిమిత్తం నీలః పీతః అత్ర నైల్యాదిగుణాః- పాచకో వక్తా గన్తా అత్ర
పచనాదిక్రియా- డిత్తో డపిత్థః అత్ర సంజ్ఞా- కస్యచిన్నామసీ అమూ ఏవంస్థితే
ప్రకృతే సామాన్యగుణక్రియాసంజ్ఞారూపచతుర్విధప్రవృత్తినిమిత్తాభావా ఇమే శబ్దా
ఇత్యుక్తి ర్విరుద్ధా- తథావిధశబ్దానామేవాసంభవాదితి భావః. 7

శ్లో॥ తాపో భవ న్మురజితః కృతవిప్రియస్య

స్విన్నాఖిలావయవయా ప్రియయా బభూవే

జాతో హరి ర్దళితహృద్దయితాపరాధా

త్తస్యా హృది ప్రవహతిస్మ తదాస్రధారా.

తాపఇతి॥ కృతవిప్రియస్య కృతాపకారస్య మురజితః కృష్ణస్య తాపః పశ్చాత్తాపః
సంతాపశ్చ అభవత్ ప్రియయా రుక్మిణ్యా స్విన్నాఖిలావయవయా సస్వేదసర్వాం
గయా బభూవే భావే లిప్- హరిః దయితాపరాధాత్ ప్రియాయా అపకారాద్దేతోః
దళితహృత్ శకలితహృదయః వినారితవక్షశ్చ జాతః ఆసీత్ తదా తస్యాః రుక్మిణ్యాః
హృది వక్షసి హృదయే చ - అస్రధారా అశ్రుసంపాతః రక్తప్రవాహశ్చ 'అశ్రు

శోణితయో రస్ర మితి భాస్కరః. ప్రవహతిస్మ ప్రససార. అత్ర పూర్వోత్తరార్థయో
రసంగత్యలంకారద్వయం. 'విరుద్ధం భిన్నదేశత్వంకార్యహేత్వో రసంగతి' రితిలక్షణాత్.
యస్య తాప స్తస్యైవ స్వేదోద్గమ ఉచితః - తథా యస్య హృద్విచారితం తస్య
హృద్యేవ అస్రధారోచితేతి ప్రకృతే తద్వైపరీత్యాత్ అయంచాలంకారః శ్లేష
మూలః. 9

గ|| అథ భగవానపి శతధాశకలితహృదయః పర్యంకతోఽవతీర్య పరిహాస
కౌశలానభిజ్ఞాం ప్రాణప్రియా ముత్సంగసంగినీ మాధాయ మధుమధు
రయా గిరా సమాశ్వాసయన్ ముహుర్ముహు రాలింగ్య గండస్థల
మచుంబత్ అవాదీచ్ఛ.

అథేతి|| అథ ప్రియామూర్ఛానస్తరం భగవానపి పరమేశ్వరోఽపీత్యర్థః. శతధా
బహుధా శకలితం భిన్నం హృదయం చిత్తం యస్య సః- సహి భగవతః ప్రాకృత
పురుషవత్ ప్రియావియోగాదిదుఃఖసంబంధ ఉచితఇతి భావః- లీలామానుషత్వాదితి
విరోధపరిహారః- అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః. పర్యంకత శ్చయ్యాతలా దవతీర్య
అవరుహ్య పరిహాసకౌశలానభిజ్ఞాం పరిహాసనైపుణ్య మజానానాం కృష్ణో మామేవం
పరిహాసతి నతు వస్తుత ఇయముక్తి రిత్యజానానా మిత్యర్థః. ప్రాణప్రియాం ప్రాణే
భ్యోఽతిగరీయసీం రుక్మిణీ మిత్యర్థః. ఉత్సంగసంగినీం సక్తిగతా మాధాయ కృత్వా
మధుమధురయా మద్యవత్ ఊద్రవద్వా స్వాదునా గిరా వచసా సమాశ్వా
సయన్ సమ్యగాశ్వాస్య ముహుర్ముహుః అతిశయేన ఆలింగ్య ఉపగూహ్య గండస్థలం
తదీయగండభాగ మచుంబత్ చుచుంబ. చుచి వక్త్రస్సంయోగే అవాదీచ్ఛ తాం
ప్రత్యువాచ చ- 10

అవ. పచనప్రక్రియాం దర్శయ త్యేకేన శ్లోకేన ప్రాణేత్యనేన-

శ్లో ప్రాణాదపి ప్రియతమాం తపసాప్యలభ్యాం
పాతివ్రతీమివ శరీరవతీమపి త్వామ్
ఆర్తాం విధాయ కురరీమివ సాగసో మే
శిక్షాం విధేహి కుచభూధరపాతనేన.

ప్రాణేతి|| ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియతమా మతిప్రియాం ప్రాణానేవ ఖేదయితుం
యః కశ్చిదపి నోత్సహతే ప్రియత్వా త్కిం శునః తతోఽపి ప్రియతమాం ప్రేయసీ
మితి భావః. వస్తుతస్తు స్వశక్తిభూతాయాః లక్ష్మ్య స్వాభిన్న త్వేన స్వాత్మభూతత్వా
త్ప్రియతమత్వం యుక్తమేవేతి బోధ్యమ్. తపసాపి అలభ్యాం లబ్ధ మశక్యాం నతు
సులభామితిభావః- మామకాన న్తజన్మసంచితసుకృతపరిపాకభూతైవ త్వమితి కృచ్ఛా
ర్జితవస్తునః ప్రియత్వేన అతిప్రియైవ భవనీతి నిష్కృష్టార్థః. వస్తుతస్తు తపసాపి బ్రహ్మ
దిభి రలభ్యాం లక్ష్మీకటాక్షలిప్పయా బ్రహ్మదయోఽధునిపి తపః కుర్వంతితి భావః.
ఏతేన నిరతిశయసౌందర్యం వ్యజ్యతే. శరీరవతీం మూర్తాం పాతివ్రతీం పాతివ్రత్యమివ

స్థితా మిత్తుత్పేక్షా. ఏతేన మనసాపి పత్యన్తరకాముకత్వాభావా త్సేశీల్యం
వ్యక్తం. ఏవంభూతామపి త్వాం కురరీమివ కురరః ఉత్క్రోశః తస్య స్త్రీ కురరీ
తామివ 'ఉత్క్రోశ కురరౌ సమా' ఇత్యమరః. (ఆంధ్రే వెన్నడపులుగు అనుపమ్మి)
ఆర్తాం వీశీతాం ఖన్నా మిత్త్యర్థః. విధాయ కృత్వా అతఏవ సాగసః సాపరాధస్య
మే మమ కుచభూధరపాతనేన కుచఏవ భూధరః పర్వతః తస్మాత్ పాతనేన పర్వత
ఇవ కుచః కుచపర్వతః తత్ర పాతనేనేతి చ-శిక్షాం దండం విధేహి కురు. శిక్షయే
త్వర్థః. యథా సాపరాధం జనం రాజా పర్వతా త్పాతయతి తద్వదితి భావః.
సురతార్థం మాం వక్షసి పాతయే త్యన్యోభావః. అత్ర కుచభూధరపాతనరూపశిక్షో
పదేశవ్యాజేన స్వేష్టసాధనా త్పర్యాయోక్తభేదః. 'పర్యాయోక్తం తదప్యహు
ర్యద్వ్యాజేనేష్టసాధన'మితి లక్షణాత్ -

10

శ్లో॥ ఏవ మాశ్వాసితా తేన ప్రసన్నవదనాంబుజా

మత్వా శ్లిష్టవచస్తత్వ మథోవాచ విదర్భజా

ఏవమితి॥ ఏవం తేన కృష్ణేన ఆశ్వాసితా అనునీతా అతఏవ ప్రసన్నవదనాంబుజా
ప్రసన్నముఖకమలా విదర్భజా రుక్మిణీ శ్లిష్టవచస్తత్వం శ్రీకృష్ణసంబంధి శ్లిష్టవాక్య
యాథార్థ్యం మత్వా అథ తతః ఉవాచ కృష్ణం ప్రత్యువాచ -

11

శ్లో॥ నిగూఢపదవిన్యాస శ్చక్రిణ స్తవ సాంప్రతమ్

అజిహ్మాగత్యానుకథం జ్ఞేయ స్సోయం మయా పునః.

నిగూఢేతి॥ చక్రిణః కృష్ణస్య సర్వజ్ఞస్వేత్వర్థః. సర్వస్వేతి చ - తవ నిగూఢపద
విన్యాసః నిగూఢానాం లక్షణయా నిగూఢార్థానాం పదానాం శబ్దానాం
విన్యాసః రచనా నిగూఢానాం పదానాం చరణానాం విన్యాసః విన్యస
నం చ సాంప్రతం యుక్తం సర్వజ్ఞస్య తవ శ్లిష్టపదప్రయోగ ఉచిత
ఇత్యేకో భావః. సర్వస్య గూఢపాత్త్వం సహజ మిత్యన్యో భావః. మయా పునః
మయా తు సోయం తావకపదవిన్యాసః అజిహ్మాగత్యా ఋజుబుద్ధ్యా కథం ను
కథం వా జ్ఞేయః జ్ఞాతుం శక్యః - యద్వా అజిహ్మాగత్యా మయేతి విశేషణవిశేష్య
భావః. నజిహ్మా అజిహ్మా గతిః జ్ఞానం బుద్ధి రితి యావత్-యస్యా స్తయేతి సమాసః.
అన్యత్ర అజిహ్మాగత్యా అభుజంగా జహ్మా కుటిలా గతి ర్గమనం యస్యా స్సా
జహ్మాగతిః సర్పాంగనా- 'జహ్మాగః పవనాశన' ఇతి సర్వస్య జహ్మాగత్వ మమరేణో
క్తత్వాత్. సా న భవతీ త్యజిహ్మాగతిః తయేతి సమాసః. మయా సోయం గూఢ
చరణవిన్యాసః కథం జ్ఞేయః నకథమపీత్వర్థః. 'భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగచరణ
క్రమ' మితి న్యాయా దితి భావః.

12

అవ. శ్లిష్టవచస్తత్వం మత్వేతి యదుక్తం తదేవ వైదర్భ్యక్త్యా విశదయతి కవిః
పురుషేతిశ్లోకేన -

శ్లో॥ పురుషాధమతాం చై ద్యే త్వయి సర్వాతిశాయితామ్

మత్వా తవ గిరాం తత్త్వ మాప్తా సంప్రతి నిర్వృతిః.

పురుషేతి॥ చై ద్యే పురుషాధమతాం శిశుపాలే నీచపురుషత్వం త్వయి సర్వాతిశాయితాం పురుషోత్తమత్వం ఏతద్వయ్యాత్మకం తవ గిరాం వాచాం తత్త్వం మత్వా జ్ఞాత్వా సంప్రతి అధునా నిర్వృతిః సుఖ మాప్తా ప్రాప్తా మయేతి శేషః. అత్ర ఆప్తా సంప్రతి నిర్వృతిమితి ద్వితీయాస్తపాఠ ఉచితః. సమాన కర్తృకత్వ లాభాత్ నిర్వృతిం సుఖ మాప్తా ప్రాప్తా భవామితి శేషః అస్మితివా - 13

శ్లో॥ ప్రాంతే య దవద స్వస్య పరప్రేమానపాయకృత్

యాచస్య వరమిత్యేత దాశాస్య మధునా మమ.

ప్రాంతే ఇతి॥ ప్రాంతే ఉపాంతే స్వస్య మమ పరప్రేమానపాయకృత్ పరప్రేమః ఉత్కృష్టానురాగస్య 'అనపాయకృత్ దార్ధ్యాపాదకం వరం యాచస్వేతి యత్ వాక్య మిత్యర్థః. అవదః ఉక్తవానసి. వృణు రాజసుతే తూర్ణమితి శ్లోకేనేతిభావః. ఏతద్వర మధునా మమ ఆశాస్యం ప్రార్థ్యం వరం యాచామితిత్యర్థః. 14

గ॥ ఏవ మభిహితవత్యాం ప్రియాయాం-

ఏవమితి॥ ఏవం ప్రియాయాం రుక్మిణ్యా మభిహితవత్యాం ఉక్తవత్యాం సత్యాం-

శ్లో॥ స దిష్టాయోగశంకాయాం విదర్భభువి మాధవః

తదయోగభయా త్సద్య స్సకుశం కామ మార్జయత్.

సదీష్టేతి॥ విదర్భభువి రుక్మిణ్యాం విదర్భా ద్భవతీతి విదర్భభూః తస్యామితి విగ్రహః- సదిష్టాయోగశంకాయాం సతీ సంభవంతీ ఇష్టా యోగశంకా ప్రియవిరహశంకా యస్యా స్తస్యా తథోక్తాయాం సత్యాం ప్రియవిరహ మాశంక్య నిరస్తరపతివల్లభ్య సిద్ధయే వరం యాచమానాయాం సత్యామిత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః తదయోగ భయాత్ తస్యాః రుక్మిణ్యాః విరహభయాత్ రుక్మిణీసంబంధి స్వప్రాణేశవిరహభయం పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. ల్లబ్ధోపే ప ఇమి-సద్యః కుశంకాం కుత్సితశంకా మమార్జయత్ న్యవారయత్ - మనో వినోదార్థం పరిహసితాసి- వస్తుతః ప్రాణాదపి గరియస్యా స్తవ వరదాన మనురాగదార్ధ్యాపాదకమితి కోఽయం వ్యామోహ ఇతి సమాదధే ఇత్యర్థః. యద్వా-తదయోగభయాత్ స్వస్య రుక్మిణీవిరహభయాదిత్యర్థః. త్వయాసహ మమా వియోగోఽస్తు ఇతి రుక్మిణ్యాం వరం యాచితవత్యాం కృష్ణ స్తద్వరం దదా- కుతః తేనైవ వరదానేన రుక్మిణ్యాసహ స్వస్య అవియోగో భవతీతి మత్సేతి భావః. ఏతేన ఉభయోరపి పరస్పరవియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యక్తం. అత్ర రుక్మిణీవరచందనవ్యాజేన కృష్ణ స్వహితమేవ సాధితవానితి పర్యాయోక్త మలంకారః. వ్యంగ్యార్థస్తు-విదర్భభువి దర్భశూన్యభూమౌ సదిష్టాయోగశంకాయాం సత శ్రేష్ఠస్య ఇష్టస్య యోగస్య అయోగః అసంభవః తస్య శంకాయాం సంశయే సత్యాం యోగ స్సంభవే న్నవేతి శంకాయా ముత్పన్నాయామిత్యర్థః. మాధవః తదయోగభయాత్ యోగాసంభవం

మత్స్యేత్యర్థః సద్యః తదైవ కామం పర్యాప్తం కుశం దర్శజాతివిశేష మార్జయత్
సంపాదితవాన్ -

15

శ్లో॥ ప్రత్యేక మభవత్ తాసాం తతో దశదశాత్మజాః

జాతా స్తత్పుత్రపౌత్రాస్త్రు సంఖ్యావంతోఽమితా అపి.

ప్రత్యేకమితి॥ తతః తాసాం స్త్రీణాం ప్రత్యేకం దశదశ ఆత్మజాః పుత్రాః అభవత్
వృక్షే కా కృష్ణమహిషీ దశదశ పుత్రాన్ జనయామాసేత్యర్థః. తత్పుత్రపౌత్రాస్త్రు
తేషాం పుత్రాః పౌత్రాశ్చ అమితాః అసంఖ్యేయా అపి సంఖ్యావంతః సంఖ్యాశాలినః
జాతాః బభూవుః- ఇతి విరోధః. సంఖ్యావంతః పండితా ఇతి పరిహారః. శ్రీకృష్ణపుత్ర
పౌత్రాదిభి రిదం జగదాపూరితమితి భావః-

16

శ్లో॥ ప్రద్యుమ్ననామౌచ్యభ రుక్మవత్యాః కరగ్రహం రుక్మిభువ స్స తేనే

స భూరికాంక్షాకలితః కథన్న న చిత్తజభ్రాంతి ముపైతు తేన.

ప్రద్యుమ్నేతి॥ అథ ప్రద్యుమ్ననామౌచ్యభ రుక్మవత్యాః సః రుక్మిణీసుత ఇత్యర్థః.
సోఽపి అపినా రతిసహితోఽపీత్యర్థః- రుక్మిభువః రుక్మీ రుక్మిణీసోదరః తస్మాద్భవతీతి
రుక్మిభూః తస్యాః రుక్మిణ స్సతాయా ఇత్యర్థః. రుక్మవత్యాః రుక్మవతీతి తస్యా
నామ కరగ్రహం పాణిపీడనం తేనే చకార- రుక్మవతీ ముపయేమే ఇత్యర్థః. భూరి
కాంక్షాకలితః అతికామాసక్తః సః ప్రద్యుమ్నః తేన అతికామేన హేతునా చిత్తజ
భ్రాంతిం మన్మథభ్రమం మదనవృథా మిత్యర్థః- కథన్న కథంవా నోపైతు నగచ్ఛతు
ప్రాపుయాదేవేత్యర్థః. కామవస్తమేవ మన్మథో బాధతే న తు నిష్కామమితిభావః.
అత్రచిత్తజభ్రాంత్యాదేవాస్య బహుస్త్రీకాంక్షాకలితీతి వక్తవ్యే తద్వైపరీత్యకథనాత్
చపలాతిశయోక్తి రలంకారః. మన్మథావతారస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి మన్మథభ్రాంతి
రాసీ దిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తి రలంకారః. తేన చ కిముతాన్యేషామితి
అర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే- వ్యంగ్యార్థస్తు- ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం యస్య స ప్రద్యుమ్నః-
ప్రకృష్టధన ఇత్యర్థః- తన్నామాపి రుక్మిణౌ ధనికా ద్భవతీతి రుక్మిభూః తస్యాః రుక్మ
వత్యాః ధనవత్యాః కరగ్రహం తేనే ధనాపేక్షయేతి భావః. నను స్వతో ధనిక
స్యాస్య కుతః పున స్తదాశేత్యత ఆహ- న ఇతి- భూరికాంక్షాకలితః ధనకాంక్షాశాలీ
సః తేన ధనకామేన చిత్తజభ్రాంతిం చిత్తజాం భ్రాంతిం కథం ను నోపైతు
'ప్రాయో ధనవతామేవ ధనే తృప్తా గరీయసీ పశ్య కోటిద్వయాసక్తం లతాయ
ప్రవణం ధను' రితిన్యాయా ధనికస్యైవ ధనే అత్యాశయా అతిభ్రాంతి రితి భావః -

శ్లో॥ అనిరుద్ధో- భవత్తస్యా మనిరుద్ధపరాక్రమః

రోచనా రోచనాయాస్య జాతా పౌత్రీ తు రుక్మిణః.

అనిరుద్ధ ఇతి॥ తస్యాం రుక్మవత్యాం ప్రద్యుమ్నా దితి శేషః. అనిరుద్ధ పరాక్రమః
అప్రతిహతప్రతాపః అనిరుద్ధః తన్నామా కశ్చన అభవత్ బభూవ. అత్ర అనిరుద్ధ
పరాక్రమ ఇత్యనేన అనిరుద్ధపదస్య నిరుక్తత్వా నిరుక్త్యలంకారః. పరాక్రమ

విషయే అనిరుద్ధత్వా దనిరుద్ధ ఇతి తచ్చబ్ధార్థః. ఏతానతా వాసుదేవప్రద్యుమాని
రుద్ధసంకర్షణాఖ్యశ్చాహచతుష్టయావిర్భావః ప్రకటితః. 'రాహిణేయం బలో రామ
స్సంకర్షణ ఇతి ద్విజః అవదద్వాసుదేవోఽసౌ కృష్ణ ఇత్యపి నన్దజమ్' ఇతి ప్రథమ
విలాసే ఏవ రామకృష్ణయో స్సంకర్షణవాసుదేవాభిత్వ స్వోక్తత్వాత్. అస్య
అనిరుద్ధస్య రోచనాయ నన్దనార్థం తు రుక్మిణః పౌత్రీ పుత్రపుత్రీ రోచనా తస్యా
నామేదం జాతా అభూత్. అత్రాపి అనిరుద్ధం రోచయతీతి రోచనా ఇతి వ్యుత్పత్తే
ర్వ్యజ్యమాన త్వాన్నిరుక్త్యలంకారస్య ధ్వనిః - 18

గ|| అథానిరుద్ధవివాహమహోత్సవాలోకనాయ వైదర్భ్యా సమం రామ
కేశవౌ భోజకటకం నామ రుక్మిణో నగర మగమతామ్.

అథేతి|| అథ తతః అనిరుద్ధవివాహమహోత్సవస్య అవలోకనాయ దర్శనార్థం
వైదర్భ్యా రుక్మిణ్యాసహ రామకేశవౌ భోజకటకం నామ భోజకటక మితి ప్రసిద్ధం.
రుక్మిణః నగరం పత్తన మగమతాం యయతుః. 19

గ|| తత్ర చ కరగ్రహమహామహే సమాప్తి మాప్తవతి||

తత్రేతి|| తత్ర చ తస్మిన్ కరగ్రహమహామహే వినాహమహోత్సవే సమాప్తి
సంపూర్తి మాప్తవతి ప్రాప్తే సతి సమాప్తేనతీత్యర్థః. తత్ర భోజకటకే ఇతి వా-

శ్లో|| జయరామ మనక్షజ్ఞ మితి కాళింగచోదనాత్

అత్యై ర్భీష్మసుతోఽదీవ్య త్కృతాంత స్తస్య చాసుభిః.

జయేతి|| అనక్షజ్ఞం అక్షశబ్దోఽత్ర లక్షణయా అత్రాంగవతి ద్యూతే వర్తతే. అక్ష
క్రీడానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. 'అథాక్ష మిందియే నా ద్యూతాంగే' ఇత్యమరః. యద్వా
'ద్యూతేఽక్షే శారిఫలకే ప్యాకర్' ఇత్యమరాత్ అక్షశబ్దః ఆకర్షం లక్షయన్ తేన
ద్యూతం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా బోధ్యా. అథవా అత్యైవ్యవాయం న జానాతి
కిముత తత్క్రీడన మితివివక్షయా అత్యైవ్య మిత్యేవార్థో వాచ్యః. న విద్యస్తే
అత్యై ఇంద్రియాణి యత్ర తదనక్షం బ్రహ్మ తజ్జానాతీతి అనక్షజ్ఞ మితి వాస్తవార్థః
ప్రతీయతే- రామం బలం జయ పరిభూతం కురు ఇత్యేవంబూపాత్ కాళింగచో
దనాత్ కాళింగస్య కళింగదేశాధిపతేః తద్రాజోఽఞ్-చోదనాత్ పేరణాత్
హేతోః భీష్మసుతః రుక్మీ అత్యైః ద్యూతాంగైః అదీవ్యత్ క్రీడితవా-తస్య రుక్మిణః
అసుభిః ప్రాణైః కృతాంతః యమశ్చ అదీవ్యత్. అత్ర ఏకక్రియాన్వయా త్తుల్య
యోగితాలంకారః. 20

శ్లో|| జయోఽభవ త్పురా రామదాసస్యాప్యక్షతః క పేః

రామస్వైవ తదా హంత తతో జాతః పరాజయః

జయఇతి|| పురా పూర్వకాలే త్రేతాయుగే ఇత్యర్థః. రామదాసస్య శ్రీరామ
భృత్యస్య కపే ర్హనూమతోఽపి అక్షతః రావణపుత్రా దక్షనామకా దసురాత్
ద్యూతాంగాదితి చ- జయః విజయః అభవత్. తదా రామస్వైవ బలభద్రస్వైవ

శ్రీరామస్యైవేతి చ-తతోఽహౌ త్వరాజయః పరాభవః జాతః అభవత్-హంతే
త్యాశ్చర్యే-విరోధాభాసాలంకారః. యుద్ధే హనూమా నహుసురం జిగాయ ద్యూతే
తు బలరామో రుక్మిణా జిత ఇతి ముఖ్యార్థః- 21

గ|| తతః పున రధిగతవిజయ మపి గతవిజయం బలదేవం కాళింగేన సహ
క్వ పునర్గోపాలానా మక్షకౌశలమితి రుక్మిణి పరిహసతి రామ స్సరోష
ముద్యమ్య పరిఘం కాళింగ మాదాయ భగ్నదంతం రుక్మిణ మపి
శమనభవన మనయత్-

తతఇతి|| బలరామ స్యాపజయప్రాప్త్యనంతరం పున ర్భూయః అధిగతవిజయ మపి
ప్రాప్తజయమపి అక్షక్రీడాయాం రుక్మిణం జితవంత మవీత్యర్థః. గతవిజయం
విగతజయమితి విరోధః-అపగతార్జునమితి పరిహారః. అత ఏవ విరోధాభాసాలంకారః-
తదాసీ నత్ర అర్జునసాన్నిధ్యం నా స్తీతి భావః- యద్వా - ఇతః ప్రాగ్గతవిజయ మపి
ఇదాసీం పున రధిగతవిజయ మితి కాలభేదేన విరోధపరిహారః. బలదేవం బలరామం
కాళింగేన కళింగనాథేన సహ సహితే రుక్మిణి గోపాలానాం గోపానాం అక్ష
కౌశలం ద్యూతనైపుణ్యం క్వపునః క్వవా నక్వావీత్యర్థః - యద్వా గోపాలానాం
పునః గోపానాన్తు ఇతి బోధ్యమ్. ఇత్యేనం పరిహసతి అపహసతి సతి రామః
సరోషం రోషేణ సహితం యథా తథా పరిఘం ఆయుధవిశేష ముద్యమ్య ఉద్ధృత్య
కాళింగం భగ్నదంతం చిన్నరదనం ఆధాయ కృత్వా దంతాన్ ప్రకాశ్య స్మయమాన
వదనత్వా త స్త్యేతి భావః. రుక్మిణ మపి రుక్మిణీభ్రాతరం చ శమనభవనం యమసదన
మనయత్ ప్రాసయామాస-

21

శ్లో|| రోచనా మనిరుద్ధం చ రథ మారోప్య మాధవః

పురీం సానుచరః ప్రాయా త్పరిపూర్ణమనోరథః.

రోచనామితి|| మాధవః కృష్ణః పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణ కామః స్వద్వేషిరుక్మి
హననస్య కృతత్వాదితి భావః. అత ఏవ రోచనా మనిరుద్ధజాయాం అనిరుద్ధం చ రథం
స్యందన మారోప్య ఆరోహయిత్వా సానుచరః సభ్రత్యస్క పురీం ద్వారకాం
ప్రాయా ద్యయా-

గ|| పురా ఖలు తాండవారాధితఖండపరశువిశ్రాంతిబాహుసహస్రో బాణో
నామ బలితనయ స్వసంరంభలక్ష్మ్యభూతం ప్రతిపక్ష మలక్ష్యన్
ప్రమథనాథ మేవం ప్రార్థయత్.

పురేతి|| పురా పూర్వకాలే ఖలు ప్రసిద్ధౌ తాండవేన నా త్యేన ఆరాధితః పూజితో
యః ఖండపరశు శ్చివః తేన విశ్రాంతం దత్తం బాహుసహస్రం సహస్రబాహవో
యస్య స తథోక్తః బాణో నామ బాణ ఇతి బలితనయః బలిచక్రవర్తిపుత్రః స్వస్య
సంరంభస్య ఆటోపస్య లక్ష్మ్యభూతం విషయభూతం స్వసంరంభసహ మిత్యర్థః-ప్రతి

పక్షం ప్రతివీర మలక్షయన్ అపశ్యన్ ప్రమథనాథం శివం ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా
ప్రార్థయత ప్రార్థితవాన్- 24

X|| భగవ న్నప్రతిరథస్య మమ భారాయ పరం భుజసహస్ర మత స్వయేవ
సహ కలహ మభిలషామితి-

భగవన్నితి|| హేభగవన్ 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశస శ్చియః జ్ఞాన
వైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత' ఇతి ఉక్తలక్షణషడ్గుణపరిపూర్ణసమ
వీర్యవత్త్వా త్వమేవ మయాసహ యోద్ధుం క్షమ ఇత్యభిప్రాయగర్భ మిదం-అత
ఏవ పరికరాంకురాలంకారః. అప్రతిరథస్య అవిద్యమానప్రతివీర్యస్య అత ఏవ మమ
భుజసహస్రం సహస్రబాహవః పరం కేవలం భారాయ భవ స్తీతి శేషః. భారభూతా
ఏవేత్యర్థః. పరికరాలంకారః. అతః బాహుసహస్రవైయర్థ్యహేతోః త్వయేవ సహ
కలహం యుద్ధ మభిలషామి ఇచ్ఛామి- త్వయా సహ యుద్ధ్యా బాహుసహస్రం
సఫలం కుర్యామితి భావః- ఇతీత్యస్య ప్రార్థయతే త్వనేనాన్వయః- 25

X|| ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుష మతిరోషణో వృషభకేతన స్తవ కేతనభంగ
సమయమేవ మదుపమః కోఽపి తవ విగ్రహాయ భవిష్యతీత్యభిధాయాం
తరథాత్-

ఏతదితి|| కర్ణపరుషం కర్ణకఠోరం ఏతత్ బాణవచః ఆకర్ణ్య శ్చుత్వా అతిరోషణః అతి
కోపనః వృషభకేతనః శివః తవ కేతనభంగసమయమేవ ధ్వజపతనసమయమేవ
యదా త్వద్వజో భగ్న స్సాస్య త్తదేత్యర్థః- మదుపమః మయా ఉపమా సాదృశ్యం
యస్య సః మత్తుల్య ఇత్యర్థః. కోఽపి అనిర్వాచ్యః పురుషోత్తమ ఇత్యర్థః- తవ తే విగ్ర
హాయ యుద్ధార్థం భవిష్యతి సంభవిష్యతి ఇత్యేవం అభిధాయ ఉక్త్వా అన్తరథాత్
అంతర్హితోఽభూత్. అదృశ్యోఽభవదిత్యర్థః- 26

తతః|| ఏవం వృషభకేతనాదేశానన్తరం-

శ్లో|| ఉషాఖ్యయా పుత్రికయాస్య రేమే స్వప్నేఽనిరుద్ధోఽననుభూతపూర్వః

స్వప్న సువీవాత్మసుఖాప్తితోఽస్యాః కోశ స్తదానందమయో బభూవ.

ఉపేతి|| అననుభూతపూర్వః అదృష్టశ్చుతచరః అనిరుద్ధః శ్రీకృష్ణపాత్రః ఉషా
ఖ్యయా ఉషా ఇత్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తయా అస్య బాణాసురస్య పుత్రికయా
తనయయా స్వప్నే స్వప్నావస్థాయాం రేమే క్రిడితవాన్- అస్యాః ఉషాయాః ఆత్మ
సుఖాప్తితః స్వస్య సుఖలాభార్థతోః తదా స ఏవ స్వప్నః ఆనందమయః సుఖాపూరితః
కోశః నిధిః బభూవ - అనిరుద్ధసంభోగరూపపరమసుఖావహత్వా త్వస్మై ఏవా
నందనిధిత్వేన ఆశాస్యో బభూవేత్యర్థః - వ్యంగ్యార్థస్తు- ఆత్మసుఖావాప్తితః స్వరూపా
నందలాభార్థతోః స్వప్న ఏవ ఆనందమయః కోశ స్సుఖాప్తిః బభూవ 'సుఖాప్తికాలేనకలే
విలీనే తమసావృతః స్వప్నరూపమహానందం భుక్తే దృశ్య వివర్జిత ఇతి వచనా' దితి
భావః - 27

తతః॥ ఏనం స్వాప్నికానిరుద్ధసంగమానంతరం -

శ్లో॥ విహాయ కాంత క్వను యాసి హా మా మితి బ్రువాణా బుబుధే సఖేదమ్
 బోధా త్సుఖం హి శ్రుతిసిద్ధ మస్యా బోధేన దుఃఖా ప్తి రిదం తు చి త్రమ్.
 విహాయేతి॥ హే కాంత ప్రియ మాం విహాయ త్వక్వా క్వను క్వవా యాసి గచ్ఛసి.
 హా ఇతి ఖేదే- ఇత్యేవం సఖేదం ఖేదేన సహితం యథా తథా బ్రువాణా వదన్తీ సతీ
 ఉషేతి శేషః- బుబుధే ప్రబుద్ధాభూత్. బోధాత్ జ్ఞానా దేతోః సుఖ మానందం
 శ్రుతిసిద్ధం వేదప్రసిద్ధం హి- 'తరతి శోక మాత్మవి'దితి శ్రుత్యేతి భావః- అస్యాః
 ఉషాయాస్తు బోధేన బాగరణేన జ్ఞానేనేతి చ హేతునా - దుఃఖా ప్తిః దుఃఖప్రా ప్తిః
 అభవదితి శేషః- ఇదస్తు చిత్ర మద్భుతం-అతఏవ విషమాలంకారః. 'విరూపకార్యస్యో
 త్పత్తి రపరం విషమ' మితి లక్షణాత్ - 28

గ॥ తదానీమేవ ముత్స్వప్నాయమానాం కుంభాండకస్య బాణమంత్రీణ
 స్తనయా చిత్రలేఖానామ సమీపత శ్చయానా సఖ కతమ స్తవ వల్లభః
 కమేవం మృగయాసీ త్యపృచ్ఛత్ సా పి ప్రత్యవాదీత్ -

తదానీమితి॥ తదానీం తదా ఏవం రీత్యా ఉత్స్వప్నాయమానం ప్రబోధమాప్తవతీం
 ఉషా మితి శేషః-ప్రతిసమీపతః సవిధే శయానా స్వపన్తీ బాణమంత్రీణః బాణస్య
 అసురస్య మంత్రీ ఆలోచనకర్తా తస్య కుంభాండకస్య కుంభాండక ఇతి తస్య నామ
 తనయా సుతా చిత్రలేఖా నామేతి ప్రసిద్ధా. హే సఖ తవ వల్లభః ప్రియః
 కతమః కః యద్వా కతమ స్తవ వల్లభః ఇత్యన్వయః. ఏవం ఉత్తరీత్యా కం పునూం
 సం మృగయాసి అన్వేషయసి- ఇత్యేన మపృచ్ఛత్ పృష్టవతీ సాపి ఉషా చ ప్రత్య
 వాదీత్ ప్రతిజగాద - 29

శ్లో॥ ముహ్యంతి యస్య సుదృశ శ్రవణేన సోఽయం

వాచా వినానుభవమేవ కి మావిరస్తు

ఆసీ త్కరస్థ ఇవ మాం గమయన్ సుఖాబ్ధి

మంతర్హితో భవ ద్దృష్ట గురుప్రభావః

ముహ్యన్తీతి॥ సుదృశః స్త్రీయః యస్య స్వప్నదృష్టపురుషస్య శ్రవణేన
 ఆకర్ణనేనైవ ముహ్యన్తి మోహం ప్రాపునన్తి దర్శనభాషణాదా తు కిము
 త్తేతి భావః-సోయం పుమాన్ అనుభవం దర్శనం వినా వాచా వచనేన ఆవిరస్తు
 కిం స్ఫుటీభవే త్కిము- తథా లోకోత్తరసౌందర్యశాలీ పురుషః త్వయా దృష్ట
 శ్చేదేవ సాకల్యేన జ్ఞాయేత మయా తు మందధియా కథం వక్తవ్య ఇత్యర్థః.
 కథంచిద్వక్ష్యామిచే చ్చిరదర్శనం నాస్తీత్యాహ - గురుప్రభావః మహానుభావః
 ఏషపుమాన్ మాం సుఖాబ్ధి మానందసాగరం గమయన్ ప్రాపయన్ సుఖపారవశ్యం
 సంపాదయ నిత్యర్థః. కరస్థ ఇవ హస్తగత ఇవ వశ్యఇవేత్యర్థః-ఆసీత్ క్షణమితి శేషః-
 అథ తతః అన్తర్హితః అదృశ్యః అభవత్-అతో న వక్తుం శక్యఇత్యర్థః-వ్యంగ్యార్థస్తు-

సుదృశః సుధియః యస్య పరమాత్మనః శ్రవణేనాపి ముహ్యంతి యం ముహు
ర్ముహు శృణ్వంతోఽపి తత్త్వం నజానంతి త్యర్థః-శ్రుత్వా ప్యేనం వేద నచైవ కశ్చిదితి
గీతావచనాదితి భావః. సోఽయం పరమాత్మా అనుభవం నిదిధ్యాసనం వినా
వాచైవ ఆవిరస్తు కిమ్-వచనమాత్రేణ అపరోక్ష స్వాత్మికం నస్వాదేవే త్యర్థః. అథా
ప్యపదేష్టువాక్యే మహాః ప్రభావ ఇత్యాహ-మాం సుఖాభిం గమయన్ కరస్థ
ఇన అపరోక్ష ఇవ ఆసీత్-అథానన్తర మన్తర్హి తోఽభవత్-ఏషః గురుప్రభావః గురో
స్సామర్థ్యమ్ పరోక్షస్యాపి క్షణమాత్ర మపరోక్షత్వేన భానం గురువచన మహాత్మ్యా
దిత్యర్థః-

30

X|| తథాపి కథయామి

తథాపీతి|| తథాపి లోకోత్తరసాందర్యశాలిత్యేన వక్తు మశక్యత్యేఽపి కథయామి
కథంచి తస్యైవ క్షయసారేణ వచ్యత్యర్థః.

శ్లో|| పీతవాసా గుణావాస శ్యామః కమలలోచనః

అధరం మధురం స్వస్య సాయయిత్వా తిరోదధే.

పీతేతి|| పీతవాసః పీతాంబరధారీ గుణావాసః గుణానాం సాందర్యాదీనాం ఆవాసః
నిలయః శ్యామః నీలవర్ణః కమలలోచనః కమలాక్షః కోఽపి పుమానితి శేషః-
స్వస్య మధురం స్వాదు అధరం అధరోష్ఠం సాయయిత్వా మయేతి శేషః - స్వాధర
సుధా మహ్యం దత్వేత్యర్థః. తిరోదధే అన్తర్హి తోఽభూత్.

31

X|| ఏతదాకర్ణ్య చిత్రలేఖనకుశలయా చిత్రలేఖయా నరసురకిన్నరగంధర్వ
విద్యాధరేషు సుందరతయీ ప్రతీతాః పురుషా నఖలా ననులిఖ్య కతమ
స్తవాత్రాభిమతః ఇతి పృష్టా తు తుష్టా చ సేయం సోఽయమితి
ప్రాద్యుమ్నం నిరదిశత్.

ఏతదితి|| ఏతత్ ఉపాసచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా చిత్రలేఖనకుశలయా ఆలేఖ్యనిర్మాణ
నిపుణయా చిత్రలేఖయా మంత్రితనయయా నరసురకిన్నరగంధర్వవిద్యాధరేషు
మధ్యే సుందరతయీ రూపవత్త్వేన ప్రతీతాః ప్రసిద్ధాః అఖలా సర్వాః
పురుషాః పుంసః అనులిఖ్య క్రమేణ లిఖత్వా అత్ర ఏషు మధ్యే తవ అభిమతః
ప్రియః కతమః కః ఇతి పృష్టా అభియుక్తా తుష్టా సంతుష్టా స్వాభిమతపురుషదర్శనా
దితి భావః-సేయ ముషా చ సః మయానుభూతపూర్వః పుమాన్ అయం ఏష
ఏవేతి ప్రాద్యుమ్న మనిరుద్ధం- అత ఇష్టో-నిరదిశత్ నిర్దిష్టవతీ.

32

శ్లో|| చిత్రలేఖే తవాన్వర్థం నామేతి ముదితాప్యసా

ముగ్ధా పున రభూ త్స్వేర్యా భర్తు శ్చరణలేఖనాత్.

చిత్రేతి|| అసౌ ముగ్ధా సుందరీ ఉషేత్యర్థః. హేచిత్రలేఖే తవ నామ అన్వర్థం
సార్థకం- చిత్రాణి ఆలేఖ్యాని లిఖతీతి చిత్రలేఖా ఇతి- చిత్రా విష్ణుయనీయా
రేఖా లేఖనం యస్యా స్సేతి వా-యోగలాభాదితి భావః. అతఏవ నిరుక్తి రలం

కారః. ఇత్యేవం వదంతీతి శేషః - బ్రహ్మణా సతీత్యర్థః - ముదితాపి తుష్టాపి పున
 ర్భూయః భర్తు శ్చరణలేఖనా ద్దేతోః ప్రియస్య పాదకరణాద్దేతోః సేర్వా సఖ్యాం
 నాసూయా అభూత్. చరణసద్భావే పూర్వవత్పూజ్యతే ఇతి శంకయేతి
 భావః-

33

శ్లో॥ ప్రవిశ్య గురుకృత్యా సా పురీం ద్వారవతీం నిశి
 అనిరుద్ధం తతో రక్తం నిన్ద్య శోణితపట్టణమ్.

ప్రవిశ్యేతి॥ గురుకృత్యా గురు దుర్భరం అశక్య మిత్యర్థః. కృత్యం కార్యం యస్యా
 స్సా అశక్యేపి కార్యే ప్రవర్తమానేత్యర్థః. సా చిత్రలేఖా నిశి రాత్రౌ ద్వారవతీం
 తన్నామ్నీం పురీం పత్తనం ప్రవిశ్య గత్వా తతః ప్రవేశానంతరం రక్త ముషాయా
 మనురక్తం తస్యాపి స్వప్న ఉపాసంగమసంభవాదితి భావః. అనిరుద్ధం శోణిత
 పట్టణం శోణితనామక బాణపురం నిన్ద్య ప్రాసయామాస. వ్యంగ్యార్థస్తు. సాగురుకృత్యా
 గుర్వీ కృత్యాదేవతా 'కృత్యా క్రియాదేవతయో' రిత్యమరః. నిశి కృత్యానాం
 రాత్రావేవ సంచారాదితి భావః. ద్వారవతీం పురీం ప్రవిశ్య తతః అనిరుద్ధం కేనా
 ప్యనివారితం తత్ర మాంత్రికాంతరప్రయుక్త దేవతాంతరస్యాపత్వాదితి భావః. రక్తం
 స్వనిహితపురుషశోణితం శోణితపట్టణం నిన్ద్య. ఉపాసకాజ్ఞాయా దేవతా కమపి
 మారయతీతి భావః-

34

శ్లో॥ చిత్రలేఖోపక్లప్తేఽస్మిన్ కుర్వతీ ప్రాణవ ధ్ధియమ్
 రేమే సమ ముషా తేన రహస్యవిషయే నృణామ్.

చిత్రలేఖా॥ ఉపా చిత్రలేఖోపక్లప్తే చిత్రలేఖయా అనీతే అస్మి న్ననిరుద్ధే ప్రాణవత్
 ప్రాణే ఇన ధియం బుద్ధిం కుర్వతీ కుర్వాణా సతీ ప్రాణసమం తం మన్వా
 నేత్యర్థః. తత్ర తస్యైవేతి సప్తమ్యుక్తే వతిః. నృణాం మర్త్యానా మవిషయే ఈషద్దర్శమే
 నతు సుతరాం దుర్గమే అత ఏవ ఉత్తరకాలికోఽనర్థ-ఇతి భావః. 'రాష్ట్రం జనపదో
 దుర్గో జనాంతో విషయ స్త్రుత' ఇతిధనంజయః. అనుదరా కన్యేతివత్ ఈషదర్థేపి
 సఖో సమాసః. యదాహుః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదన్వతా అప్రాశ
 స్త్యం విరోధశ్చ సఖ్యాపట్నకీ ర్తితా' ఇతి. రహసి ఏక-నే. తేన అనిరుద్ధేనసమం సహ
 రేమే క్రీడితవతీ. వ్యంగ్యార్థస్తు - చిత్రలేఖోపక్లప్తే చిత్రలేఖయా లిఖితే అస్మిన్
 ప్రాణవ ధ్ధియం ప్రాణోఽస్యాస్తీతి ప్రాణవాన్ చేతనః స ఇతి ధియం బుద్ధిం కుర్వతీ
 సతీ నృణా మవిషయే రహసి తేన సమ ముషా రేమే ఇతి-

35

గ॥ తదను కతిపయదిన్దై రంతర్వంశికజనేన తదీయసంకేతే కథంచి దవగమ్య
 మానే-

తదన్వీతి॥ తదను ఉపానిరుద్ధయోః క్రీడాప్రవృత్త్యనంతరం కతిపయదిన్దైః స్వల్ప
 దివసైః అంతర్వంశికజనేన అన్తఃపురాధిక్యతజనేన - 'అంతఃపురే త్వధిక్యత స్సన్వి

దస్త్యంశికో జన' ఇత్యమరః. కథంచి త్కృచ్ఛేణ తదీయసంకేతే ఉమాసంబంధిని
రహస్యే అవగమ్యమానే జ్ఞాతే సతి- 36

శ్లో॥ శుభగ్రహాధ్యామపి కన్యకా మిమా
మసత్క్రియాపాత్రతయా విమశ్యతే
ఉపస్థితం దుస్సమయం స్యవేదయన్
నృపాయ దోషజ్ఞతయా చుకోప సః.

శుభేతి॥ తే అంతర్వంశికాః శుభగ్రహాధ్యాం శుభః శ్లాఘ్యః గ్రహాః నిర్బంధః అభిని
వేశ ఇతి యావత్. 'గ్రహో అపగ్రహ నిర్బంధగ్రహణేషు రణోద మో' ఇతి
విశ్వః. తేన ఆధ్యాం శ్లాఘ్యాం కులశీలరూపాదిభి రతిశ్లాఘ్య మేవ పురుష మభిలషి
తవతీ మిత్యర్థః. ఏవంవిధామపి ఇమాం కన్యకా ముమాం అసత్క్రియాపాత్రతయా
దురాచారవిషయతయా విమృశ్య జ్ఞాత్వా అనూధేయం కన్యా కేనచి ద్దూఢపురు
షేణ సహ రమతే ఇతి తస్యాం వ్యభిచారదోష మాశంకేత్యర్థః. గర్భధారణచిహ్న
దర్శనాదితిభావః. ఉపస్థితం ప్రాప్తం దుస్సమయం దురాచారం వ్యభిచారరూప మితి
భావః-నృపాయ బాణాసురాయ స్యవేదయన్ వ్యజ్ఞజ్ఞపన్ స రాజా దోషజ్ఞతయా దోష
జ్ఞానేన హేతునాచుకోప రుష్టోభూత్. వ్యంగ్యార్థస్తు-తే దైగజ్ఞాః శుభగ్రహాధ్యామపి
శుక్రాదిశుభగ్రహాయుక్తామపి ఇమాం కన్యకాం కన్యారాశిం అసత్క్రియాపాత్రతయా
శుభకర్మాన్వర్తతయా విమృశ్య విచార్య నృపాయ రాజ్ఞే దుస్సమయం దుష్కాల
ముపస్థితం ప్రాప్తం స్యవేదయన్-దుష్కాల ఉపాగత ఇతి నివేదితవన్ ఇత్యర్థః.
స రాజా దోషజ్ఞతయా పండితత్వేన హేతునా 'విద్వా నిష్పశ్చి ద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః.
చుకోప-తేషు కుపిత ఇత్యర్థః. శుభగ్రహాధ్యత్వేన సుసమయత్వాదితి భావః- 37

శ్లో॥ స్వకన్యకాముకస్యాథ కరగ్రహకృతే రతః

బాణ స్వకింకరా నూఢో నినాయోపయమం బహూన్.

స్వేతి॥ అథ దోషజ్ఞానానంతరం స్వకన్యకాముకస్య స్వసుతాప్రియస్య అనిరుద్ధస్యేత్యర్థః.
కరగ్రహకృతే హస్తగ్రహణార్థం అనిరుద్ధం హస్తేగృహ్య బంధయితు మిత్యర్థః-గతః
యాతః బాణః అసురః మూఢః స్వపరబలాబలవివేకరహితః అతి ఏవ బహూన్
స్వకింకరాన్ అనన్తా నిజభృత్యాన్ ఉపయమం యమస్య సమీపం నిన్యే
ప్రాపయామాస. యో మత్కన్యాం భంశయామాస తం బద్ధ్వహానయతేతి
బాణాసురాజ్ఞయా అనిరుద్ధసవిధం గత్వా తేన బహవో హతా ఇతి నిర్గళితార్థః.
మూఢ ఇత్యనేన అయ మపరాధః స్వకన్యాయా వా ఉత అనిరుద్ధస్యే
త్యజ్ఞానానః అత ఏవ స్వకన్యాం శిక్షితుం బాణో నోత్సహే - కిన్త్వని
రుద్ధ మేవేతి వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యార్థస్తు - స్వకన్యకాముకస్య కరగ్రహణార్థం
పాణిగ్రహణార్థం వివాహార్థ మితి యావత్ - గతో బాణః బహూన్ స్వకింకరాన్
ఉపయమం పాణిగ్రహణం నినాయ. స్వజామాతు ర్వివాహార్థం గతస్య బాణస్య

అన్యదీయవివాహకరణా దసంగత్యలంకారోఽయమ్ - 'అన్యత్ర కరణీయస్య తతోఽన్యత్ర కృతిశ్చ సేతి లక్షణాత్'. 38

X|| నిహతేషు చ బహుషు నిజానుయాయుషు నితాంతరోషణో బాణస్తమేనం కన్యకాంతఃపురగతం భుజంగపాశై రాబద్ధ్య హాహేతి క్రోశంతీ ముషా మప్యవిగణయ్య క్వచన కారాగారే న్యవేశయత్.

నిహతేష్వితి|| బహుషు అనేకేషు నిజానుయాయుషు స్వానుచరేషు నిహతేషు అనిరుద్ధే సేతి శేషః - హతేషు సత్సు నితాంతరోషణః స్వకన్యాభ్రంశనేన రోషణః స్వానుచరనాశనేన తు అతికుపిత ఇత్యర్థః - బాణః కన్యకాంతఃపురగతం ఉషాన్తఃపురవర్తినం తం కృతాపరాధ మేన మనిరుద్ధం భుజంగపాశైః నాగపాశైః ఆబద్ధ్య బద్ధ్యా హాహే ఇతి క్రోశంతీ రుదంతీ ముషాం స్వపుత్రీ మపి అవిగణయ్య అనాదృత్య క్వచన కస్మింశ్చిత్ కారాగారే కారాగృహే న్యవేశయత్ స్థాపయామాన. అనిరుద్ధం నాగపాశ బద్ధం బంధీచకారేత్యర్థః. 39

X|| అథ నారదవచనేన విదితోదంతాః ప్రద్యుమ్నసాంబపురస్సరాః యాదవాః రామకేశవౌ పురస్కృత్య విరచితాభిషేణనాః బాణనగరవరణ మరుంధన్.

అథేతి|| అథ ఏవం అనిరుద్ధబంధనానంతరం నారదవచనేన నారదస్య కలహభోజనస్య మునే ర్వచనేన వాక్యేన విదితోదంతాః జ్ఞాతవృత్తాంతాః ప్రద్యుమ్నసాంబౌ పురస్సరౌ అగ్రేసరౌ యేషాన్తే తథోక్తాః యాదవాః రామకేశవౌ బలకృష్ణౌ పురస్కృత్య అగ్రే కృత్వా విరచితాభిషేణనాః విరచితం కృతం అభిషేణనం సేనయా శత్రోరభిముఖగమనం యైశ్చ తథోక్తాః - 'యత్సేనయాభిగమన మరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. సన్తః బాణనగరవరణశోణితపురప్రాకారం అరుంధన్ ఆవృతవన్తః. 40

X|| తదైవ భగవానపి వృషకేతనః కింకరకరుణాపరవశః సానందం నందిన మధ్యాసీన స్సః.

X|| కుమారేణ పరిపంథిప్రమథనైః ప్రమథై రపి పరివృతః తమేవోద్దేశ మవిశత్.

తదేతి|| తదైవ భగవాన్ కింకరకరుణాపరవశః భృత్యభూతబాణే సదయః వృషకేతనోఽపి శివశ్చ నందినం వృషభ మధ్యాసీనః అధిష్ఠిత స్సన్ కుమారేణ స్కందేన పరిపంథిప్రమథనైః శత్రువిదారకైః ప్రమథైః ప్రమథగణైశ్చ పరివృతః పరివేష్టితస్సన్ సానన్దం సతోషం యథా తథా బాణాసురగర్వనిర్హారణకాల స్యోపయాతత్వాదితి భావః - తమేవ ఉద్దేశం రణరంగ మవిశత్ ప్రవిష్టోఽభూత్. బాణాసురద్వారపాల కత్వా చ్ఛివస్వేతి భావః. 41-42

శ్లో|| యస్తత్ర త్రిపురారిశౌరిబలయో రాసీ దసీమా రణః

తం వై ధాత్ర్యపి భారతీ భయభరా నై ష్వాభిధాతుం క్షమా

లీనో భాను రభూ త్వభేదసభియా ఛాయాఛలా న్నందకే
సార్థం శోణితపూరపూరితతయా నామాపి తస్యాః పురః.

య ఇతి॥ తత్ర తదా త్రిపురారిశౌరిబలయోః శివకృష్ణసేనయోః-అల్పాచ్యరం పూర్వ
మితి శౌరిపదస్యైవ యద్యపి పూర్వనిపాతో న్యాయ్యః-తథాపి శివస్య దేవశరీర త్యేన
కృష్ణస్య మానుషవేషభాక్త్యేన చ కృష్ణా చ్ఛినస్య అభ్యర్థితత్వా దభ్యర్థితం
పూర్వమితి పూర్వనిపాతః-యద్వా లక్షణహేతోఽన్యః క్రియాయా ఇతి నిరేశేన పూర్వ
నిపాతశాస్త్ర మనిత్యం. అసీమా అనవధిః యః రణః యుద్ధ మాసీత్ తం రణ
మభిధాతుం వర్ణయితుం వై ధాత్రీ బ్రహ్మసంబంధినీ భారతీ వాక్ వేదరూపేత్యర్థః.
యద్వా - విధాతు స్తీన్యై వై ధాత్రీ భారతీ సరస్వతీ దేవీత్యర్థః. సాపి భయభరా
ద్భయూతిశయా ద్దేహోః నక్షమా నసమర్థా కుతోఽహం ప్రాకృత ఇతి భావః. ఏవం
కవి స్వశక్తిం ప్రకటికృత్య తథాపి కించి ద్వర్ణయితు ముపక్రమతే లీన ఇతి-
భాను సూర్యః స్వభేదసభియా స్వమణ్డలవిదారణభయేన శివకేశవబలశరపరం
పరయా మన్మణ్డలం విదారితం స్యాదితి భయేన తద్బాణవిదారితపురుషై ర్విదారితం
స్యాదితి భయేనేతివా-ఛాయాఛలాత్ ప్రతిబింబవ్యాజాత్ నన్దకే శ్రీకృష్ణస్య ఖడ్గే
లీనః లగ్నః నిగూఢ ఇత్యర్థః. అభూత్ సాపహ్నవగమ్యాత్ప్రేక్షాలంకారః. ఏతేన
నన్దకస్య అతిస్వాచ్ఛ్యం గమ్యతే-తేన చ తీక్షణధారత్వం వస్తు వ్యజ్యతే. తస్యాః
పురః బాణపత్తనస్య నామాపి శోణితపూరపూరితయా రక్తప్రవాహభరితత్యేన
హేతునా సార్థ మన్వర్థ మభూత్. శోణితస్య పురం శోణితపురమితి వ్యుత్పత్త్యేతి
భావః. నిరుక్తిరలంకారః.

43

శ్లో॥ స్వాధీనే విజయే ద్వయోరపి తయో సత్సంధుకీర్త్యావహే
సామాన్యే గజదైత్యమర్దనరసే తుల్యేపి నాకగ్రహే
అన్యూనేఽపి ఖిలాంతకారిచటితే స్వామ్యే పశూనాం సమే
దుర్ధర్షం యుధి మేనకాతనుభువః ప్రాప్యం విలంఘే హరిః

స్వాధీనేతి॥ సత్సంధుకీర్త్యావహే సతి శ్రేష్ఠా పాండు శ్శుభ్రా చ యా కీర్తి ర్యశః
తస్యా ఆవహే సంపాదకే విజయే శత్రుజయే ద్వయోరపి శివకేశవయోః స్వాధీనే
స్వామ్యతే సతి ద్వయోరపి పరమాత్మత్వాదితి భావః. సత శ్రేష్ఠస్య పాండోః
రాజ్ఞః కీర్త్యావహే విజయే అర్జునే ద్వయోరపి తయో స్వాధీనే సతి ఏకత్ర భక్త
త్వా దన్యత్ర సఖ్యాచ్ఛేతి భావః-ఇతి చ వ్యజ్యతే. గజదైత్యమర్దనరసే గజాసురహాననే
చ్చాయాం గజస్య కువలయాపీడస్య దైత్యానాం బకాదీనాం చ మర్దనరసే హాననే
చ్చాయామితిచ - సామాన్యే తుల్యే సతి ద్వయోరపి తయో రితి పదం అత్ర ఉత్త
రత్ర చాన్వేతి-అత్రార్థశేషాలంకారః. తుల్యేఽపి నాకగ్రహే ఇత్యేకత్ర తుల్యే అపి
నాకగ్రహే ఇత్యన్వయత్ర చ ఛేదః 'పినాకోఽజగవం ధను' రిత్యమరః. అజగవధనుర్ధా
రణే ఇత్యేకత్రార్థః-నాకశబ్దో లక్షణయా నాకినో బోధయతి-దేవానా మనుగ్రహే

ఇత్యర్థః-కృష్ణస్య దానవాన్తకత్వేన దేవపక్షపాతత్వాదితి భావః 'నాకగ్రహ అంత
రిక్షే యుద్ధోద్యమ' ఇతి రత్నావళీకారాః - తుల్యేఽపి సమేఽపి శబ్దశ్లేషాలంకారః.
ఖిలాన్తకారిచరితే ఖిలస్య దుష్టస్య అంతకస్య యమస్య అరిణి శత్రుభూతే చరితే
చరితే ఇత్యేకత్ర మార్కండేయరక్షోవసరే యమస్య శివేన నిబర్హితత్వాదితి
భావః. అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ ఖిరస్య తన్నామ్నోఽసురస్య అంతకారిణి నాశ
కారిణి చరితే ఇతి శ్రీరామవతారేఖిరస్య నిబర్హణాదితిభావః-అన్యూనేసమేఽపి పశూ
నాం జీవానాం గవాం చ స్వామ్యే పాతీత్వే సమే 'శంభురీశః పశుషతి' రితి కోశాత్
కృష్ణస్య గోపాలకత్వాచ్చేతి భావః. ఏనం వస్తుతో వ్యవహారతశ్చ ఉభయో స్వామ్యే
సత్యసి యుధి యుద్ధే దుర్ధర్మం అన్యైర్ధర్మం తు మశక్యం మేనకాతనుభవః పార్విత్యాః
ప్రాప్యం గమ్యం శివమిత్యర్థః. హరిః కృష్ణః విలంఘే జిగాయ. అత్ర మేనకాతను
భవః మైనాకస్య ప్రాప్య మబ్ధి మిత్యర్థః. హరిః కపిః హనూమాన్ విలంఘే లంఘిత
వానితి ధ్వనిః. అత్ర ఏకస్య విజయే హేత్వభావేఽపి విజయరూపకార్యోత్పత్తిన్తర్క
నాత్ విభావనాలంకారః. యద్వా ఉభయో రేకతరస్య విజయాభావం ప్రతి హేతు
భూతస్య సామ్యస్య సత్త్వేఽపి తద్వైపరీత్యేన విజయోదయస్య వర్ణితత్వేన విష
మాలంకారః-

44

శ్లో॥ ప్రత్యక్షేన బభూవ శక్తి రతులా స్కందస్య నైతాదృశీ
ప్రద్యుమ్నస్య బలాదసౌ లఘుతర స్తస్మి స్మహాసేనతా
నాసావన్యబలాశ్రితః కలయతే తం నీలకంఠః పునః
పృష్ఠే హంత తథాపి సోఽయ మజయత్ షాణ్మాతురం నాతురః.

ప్రత్యక్షేతి॥ స్కందస్య కుమారస్య అతులా అనుపమా శక్తి రాయుధవిశేషః బలం చ
ప్రత్యక్షౌ చక్షుర్వేద్యా అనుభవైకవేద్యా చ బభూవ ఆసీత్. ప్రద్యుమ్నేన సహ
యుద్ధే స్కందః స్వబలం ప్రదర్శయన్ స్వాయుధం శక్తిమపి తస్మిన్ ప్రయుయో
జేత్వర్థః. యద్వా స్కందస్య అతులా ప్రత్యక్షౌ చక్షుర్వేద్యైవ శక్తి రాయు
ధవిశేషో బలం చ బభూవ అస్తి స్మ. ప్రద్యుమ్నస్య తు ఏతాదృశీ ప్రత్యక్షౌ
శక్తి ర్న నాసి. శక్తి రాయుధః ప్రద్యుమ్నస్య నాస్తీత్యేకోఽర్థః-ప్రద్యుమ్నబలం
న చక్షుర్వేద్య మమూర్తత్వా దిత్యన్యోఽర్థః-ఏతేన సప్రత్యక్షశక్తేః స్కందాత్
అప్రత్యక్షశక్తిః ప్రద్యుమ్నో దుర్బల ఇతి సిద్ధమ్-అత్ర కుమారబలస్య
ప్రత్యక్షత్వప్రతీతే ర్విరోధః-తస్య చ కుమారశక్త్యాయుధస్య ప్రత్యక్షత్వ
వర్ణనేన పరిహారః-అతో విరోధాభాసాలంకారః బలా త్రైన్యాత్ అసౌ ప్రద్యు
మ్నః లఘుతరః స్వల్పః స్వల్పసైన్య ఇత్యర్థః-బలా ద్బలభద్రా ల్లఘుతరః
స్వల్పవయస్క ఇతి చ-బలా త్కృష్ణో లఘుః కృష్ణా దయం చ లఘు రితి
బలాపేక్షయా అయ మత్యన్తం లఘు రితి లఘుతర ఇత్యుక్తం-తస్మిన్ స్కందే
మహాసేనతా మహాసేనపదవాచ్యత్వం 'కార్తికేయో మహాసేన' ఇత్యమరః.

అధిక సైన్యవత్త్వం చ- అస్తీతిశేషః- ఏతేన శరీరబలాంశే ప్రద్యుమ్నా న్యూనో
భవతు నామ సైన్యస్యాధిక్యే తు కథంచిదస్య జయో భవే తద్దపి నాస్తీతి సిద్ధమ్-అసా
ప్రద్యుమ్నః అన్యబలాశ్రితః అన్యం బల మాశ్రితో నభవతి కిన్తు స్వపితృవ్యమేవ
బలమాశ్రిత ఇత్యర్థః. అన్యస్య బలం నాశ్రితః అసహాయ ఇత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే.
తం పునః కుమారన్తు నీలకంఠః మయూరః పృష్ఠే కలయతే ధత్తే మయూరవా
హనత్వాదితి భావః- నీలకంఠః శివః పృష్ఠే కలయతే పశ్చాత్ కరోతి స్వయం
పురోభూత్వా అన్య సాహాయ్యక మాచరతీతి భావశ్చ వ్యజ్యతే- హంతే త్యాశ్చర్యే-
తథాపి స్వబలసేనాబలపరబలవత్త్వేన కుమారస్య ప్రబలత్వే-పి తత్త్రివిధబల
రాహిత్యేన ప్రద్యుమ్నస్య దుర్బలత్వే-పీతి చ సోయం ప్రద్యుమ్నః నాతురః
అనాతురః అభిన్నస్సృక్ హేలయైవేత్యర్థః. మాత్మాతురం స్కంద మజయత్ జితవా
విరోధాభాసాలంకారః-

45

శ్లో॥ అన్యోన్యస్య సదృశలక్ష్యమిశనా దాబద్ధయుద్ధాదరౌ
తౌ కంఠాం భుజదండయౌ రనవధిం చిత్రం తద్దైవోజ్ఞ తాం
యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం కావ్యామృతోత్పాదినాం
కంఠారాసనకందరాంతరగతా నాద్యాపి విశ్రామ్యతి.

అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య సదృశలక్ష్యమిశనాత్ - సదృశలక్ష్యసం
యోగాద్దేహోః సమానప్రతిభటలాభాదిత్యర్థః- ఆబద్ధయుద్ధాదరౌ ధృతసంగరప్రవీతౌ
కుమారప్రద్యుమ్నా అనవధిం అపారం భుజదండయౌః దండవివ భుజౌ భుజదండౌ
తయౌః కంఠాం కంఠాతిం తద్దైవ యుద్ధప్రారంభసమయే ఏవ ఔజ్ఞ తాం త్యక్త
వన్తౌ - ఇతః ప్రా క్సమానభటాభావాదబహోః కంఠాతి ర్నోపరతా - ఇదానీన్తు
తల్లాభా దుపరతేతి భావః - చిత్రమద్భుతం బహుకాలా ద్ధృతకంఠాతిః క్షణాదేవ
గతేత్యద్భుత మిత్యర్థః. వస్తుతస్తు నేదం చిత్రం - కిన్తు వక్ష్యమాణమేవ చిత్రమేవ
దర్శయతి యదితి - యస్య భుజకంఠానిరసనఫలకస్య యుద్ధస్య సంవర్ణనమాత్రే
వర్ణనే ఏవ లోలం ఆసక్తం మనో యేషా న్నేషాం యత్సంవర్ణనమాత్రలోలమనసాం
యుద్ధే ఉభయౌ ర్భుజకంఠానిరసనప్రకారం వర్ణయితా మిత్యర్థః - కంఠాతిమేవ
వర్ణయతామితి వా - కావ్యామృతోత్పాదినాం కావ్యరూపమమృతసుధా ముత్పా
దయస్తీతి తథోక్తాః తేషాం కవీనా మిత్యర్థః. ఆననకందరాంతరగతా ముఖాత్మక
గుహాంతరగతా కంఠాః కంఠాతిః అద్యాపి నవిశ్రామ్యతి నోపరమతి - ఇదం చిత్ర
మిత్యర్థః. అత్ర కంఠాతిమద్భుజదండకృతయుద్ధవర్ణనమాత్రాసక్తివశాదేవ కవీనాం
ముఖేషు కంఠాతి రభవ దిత్యేకో విరోధః- లోకే హి పామాదివ త్వేన కంఠాతి
మన్తం స్పృష్ట్యా అన్యే కంఠాతిభాజో భవస్తీతి ప్రసిద్ధత్వాత్. కించ సా చ కంఠాతి
రద్యాపి నవిశ్రామ్యతి త్యన్యోకో విరోధః. తద్యుద్ధం బహుధా వర్ణయన్తో-పి కవయః
ముహుర్ముహు స్తద్వర్ణనే ఏవ ప్రవర్తన్తే న తు తతో విరమస్తీతి పరమార్థః. విభావ

నాలంకారభేదః. 'హేతునా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతేతి లక్షణాత్. ఉదాహృతం చ- 'ఉద్యానమారుతోద్ధూతా శ్చూతచంపకరేణవః ఉదస్రయన్తి పాంథానా మస్పృశంతో విలోచనే' ఇతి. నాద్యాపి విశ్రామ్యతీత్యత్ర తు విరోధాభాసః.

గ|| ఏవం గదాధరస్య పశుపతినా హరికిశో రజాత్మజేన ముసలినః కుంభాండ కేన కృతవర్మణో బాణేన చ భవతి మహతి సంప్రహారే కృష్ణస్య విజయ ప్రణయితాయాం వ్యక్తాయాం బాణజనన్యా కోటరయా తనయరక్షణాయ కేశవం శరణ ముపయాతయా తయా మోచితప్రాణే బాణే చ నగరం గతవతి-

ఏవమితి|| ఏవంరీత్యా గదాధరస్య కృష్ణస్య గదాం ధృతవశ్యతాచ- పశుపతినా శివేన సహ పశుశ్రేష్ఠేనేతి చ - గదాధరస్య పురుషస్య యథా పశుజయ స్సులభ స్తద్వ్య త్కృష్ణస్యాపి శివజయ ఇతి భావః. ఏవముత్తరతాపి ఉహ్యం. హరికిశోః ప్రద్యు మ్నస్య సింహకిశో రితి చ - అజాత్మజేన శివతనయేన ఛాగడింభేనేతి చ- 'అజా విష్ణు హర చ్ఛాగా' ఇత్యమరః. ముసలినః బలభద్రస్య ముసలధారిణః పురుషస్యేతి చ- కుంభాండకేన బాణమంత్రిణా కుత్సితఘటేనేతి చ-కృతవర్మణః తన్నామకస్య యాద వస్య ధృతకవచస్యేతి చ - బాణేన అసురేణ శరేణేతి చ - న హి కవచం శరో నిర్భేత్తుం శక్నోతీతి భావః. మహతి అద్భుతే సంప్రహారే యుద్ధే భవతి సంప్రవృ త్తే సతి కృష్ణస్య విజయప్రణయితాయాం జయశాలిత్యే అర్జునమిత్ర త్వే ఇతి వ్యజ్యతే. వ్యక్తాయాం స్ఫుటాయాం స్తత్యాం తనయరక్షణాయ బాణసంరక్షణారం కేశవం కృష్ణం శరణం రక్షక ముపయాతయా ఉపగతయా బాణజనన్యా బాణస్యమాత్రా తయా కోటరయా కోటరా ఇతి తస్యా నామ మోచితప్రాణే త్యాజితప్రాణే కృష్ణశర రూపమృత్యువక్త్రాదితి భావః-బాణే నగరం పతనం గతవతి ప్రాప్తే చ సతి .. 47

శ్లో|| మా హేశ్వరజ్వరం హన్తుం భగవాన్ వైష్ణవజ్వరమ్

వినిర్మమే తయో రాసీ ద్యుద్ధ ముద్ధతకర్మణోః.

మా హేశ్వరేతి|| భగవాన్ కృష్ణః మా హేశ్వరజ్వరం వైష్ణవజ్వరం హన్తుం నాశయితుం వైష్ణవజ్వరం వినిర్మమే నిర్మితవాన్- యోగమాయాబలాదితి భావః. ఉద్ధతకర్మణోః ఉద్భటక్రియయో స్తయోః జ్వరయోః యుద్ధం సంగ్రామ ఆసీత్. 48

గ|| తదను వైష్ణవజ్వరాభిభూతో మా హేశ్వరజ్వర శృరణ మభజత మధు రిపు మనోషీచ్ఛ-

తదన్వితీ|| తదను తతః వైష్ణవజ్వరేణ అభిభూతః తిరస్కృతః మా హేశ్వరజ్వరః మధు రిపుః కృష్ణం శరణ మభజత ప్రాప అనోషీచ్ఛ అస్తాషీ అనావీదితి సువచమ్ - శీఙ్ ఘ్నుణ్మితి ఋధాతో- నుదాత్తత్వేన ఇటి ఇట ఈటీతి సిజ్జోపాత్ - 49

తథాహి|| మా హేశ్వరజ్వరకృతమధురిపుస్తుతిం దర్శయతి కవిరిత్యర్థః-

శ్లో॥ బద్ధ్వాసౌ ప్రకృతిః ప్రియా తవ గుణైః క్రూరా నరాణాం బాధతే
హృత్పాత్యం వసు మోచయన్ గుణగణా ద్భూధేఃస్మృతే దుర్గమే
ఏతా న్పాతయసీత్యత స్తవ కృపా పారం నజానీమహే
చిత్రం హంత తథాపి సేయ మసతీ మాయా భవాన్ సన్నితి.

బద్ధ్వేతి॥ అసౌ ఏషా తవ ప్రియా ప్రేయసీ వదనసాయిసీ క్రూరా ఘాతుకా ప్రకృతిః
మాయా నరాన్ మనుష్యాన్ తేషామేవ మోక్షాధికారాదితి రత్నావళికారాః.
వస్తుతస్తు- దేవాదీనామపి మోక్షాధికారోఽస్తితి భగవాన్ వ్యాసః- అతః
నరాణాం నరీయన్తే నక్షీయన్తే ఇతి నరాః జీవాః తాన్ ఇత్యర్థో వాచ్యః- గుణైః సత్త్వాదిభిః
బద్ధ్వా సంధాయ మోహయత్వేత్యర్థః- బాధతే వీక్షయతి సచ్చిదానందలక్షణం స్వస్వ
రూపం ఛాదయిత్వా కామాదినశా ద్దుఃఖత్వాదీం స్తే హ్యరోపయతీతి భావః. త్వం
వసు ధనం హృత్పాత్యం 'యస్యానుగ్రహమిచ్ఛామి తస్య విత్తం హరా మ్యహ'మితి
వచనాదితిభావః. గుణగణాత్ సత్త్వాదిగుణబృందాత్ మోచయన్ త్యాజయన్
గుణాతీతాన్ కుర్వన్నీత్యర్థః- గూఢే రహస్యే దుర్గమే గన్తు మశక్యే అమృతే మోక్షే
ఏతాన్ జీవాన్ పాతయసి ఏతేషాం స్వసాయుజ్యం దదాసీత్యర్థః- ఇత్యతోహేతోః
తవ కృపాపారం కృపాయాః దయాయాః పార మవధిం నజానీమహే నవిద్యుః. అపా
రత్వా త్తవ దయాయా ఇతిభావః- కృపాపూరమితిపాతే కృపాప్రవాహ మిత్యర్థః.
మాయా మోహితా నోక్తిప్రదానేన అనుగృహ్యత స్తవ కృపా నిరవధిరితి భావః-
తథాపి ఏవ మపి సేయం మాయా అసతీ అపరమార్గా భవాన్ త్వన్తు సన్ పర
మార్థః- ఇతీదం చిత్ర మద్భుతం-హన్తే త్యాశ్చర్యే-యథా మోక్ష స్తథా బంధోఽ-
ప్యనుభవారూఢత్వేన పరమార్థవేవ భవతీతి బంధమోక్షదాత్రో రుభయో ర్మాయే
శ్వరయోః పరమార్థత్వే భవితశ్చే సతి ఏక స్త్వం పరమార్థః అన్య త్వపరిమార్థే
త్యుక్తిరతీవ విచిత్రేత్యర్థః- వస్తుతస్తు సచ్చిదానందలక్షణస్య మోక్షస్య బ్రహ్మణశ్చ
కాలత్రయవృత్తిత్వేన సత్యత్వం బంధస్య తదభావేన అసత్యత్వమితి నాత్ర చిత్ర
మితిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు- అసౌ తవ ప్రియా ప్రేయసీ క్రూరా ప్రకృతిః ప్రకృతిరితి
జాయాయాః నామ గుణైః రజ్జుభిః నరా న్మనుష్యాన్ బద్ధ్వా బాధతే తాడయతి.
త్వన్తు తేషాం వసు ధనం హృత్పాత్య గుణగణాత్ రజ్జుబృందాత్ మోచయన్ గూఢే
దుర్గమే అమృతే జలే ఏతాన్ పాతయసి పైశున్యభయాదితిభావః. ఇత్యతోహేతోః
తవ కృపాపారం నజానీమహే. విరోధిలక్షణయా త్వత్తో నిర్ఘ్రుణః క్వాపి నాసీత్యర్థః
తథాపి జాయాపతోః క్రౌర్యే సమానేఽపి సేయం మాయా ప్రకృతిః అసతీ దుష్టా
భవాన్ సన్ నిరవద్యః ఇతీదం చిత్రం. హన్తే త్యాశ్చర్యే- మాయా బద్ధ్వా తాడన
మాత్రం కరోతి- త్వన్తు ధనమపి హృత్పాత్య స్వరూపనాశమ ప్యకరోః- ఏవంసతి
సా దుష్టా త్వం సాధురితి వైషమ్యం న క్వాపి దృష్టపూర్వ మిత్యర్థః-

శ్లో॥ ఏకస్యాం పురి భక్తకాంక్షిణి నిజే పశ్య త్యనశ్చత్యసి
 స్వైరం స్వాదు చ ఖాద నిర్ఘృణ మసా నాత్మజ్ఞ ఇత్యాగసా
 పశ్చాద్దీనతయా శ్రియః పతి రితి జ్ఞాత్వా శ్రితం త్వా మముః
 నిష్పాపం చ్యుతనామరూప మకృధా జీవం కృపా తే కుతః.

ఏకస్యామితి॥ ఏకస్యాం పురి శరీరే 'పూః స్త్రీ పుర శరీరయో' రితిభాస్కరః. భక్తకాం
 ష్టిణి ఆశ్రితకృపాశౌ నిజే స్వస్మిన్ స్వకే నిత్యే నిజం తేష్వితి నిజశబ్దో యద్యపి
 స్వకవాచీ తథాపి నిజోపయుక్తశేష మనుచరేభ్యో దత్వేత్యాదిప్రయోగా నిజశబ్ద
 స్వవాచీ చ- అనశ్చితి కర్మఫల మభంజనే పశ్యతి జీవవ్యాపారమవలోకయతిసతి
 సాక్షిత్వాదితి భావః. నాత్మజ్ఞః ఆత్మజ్ఞానశూన్యః అసా జీవః నిర్ఘృణః నిర్జగుప్సం
 'ఘృణా జగుప్సా కృపయో' రితివిశ్వే. యావ దవిద్యం కర్మఫలేషు జగుప్సా న
 జాయత ఇతి భావః- స్వైరం యథేచ్ఛం స్వాదు యథాతథా అస్వాద్వపి స్వాదూ
 కృత్యేత్యర్థః. రాగవతః ఖలు పుంసో విరసా సురసా భవన్త్యమీ విషయాః ఆమల
 కరూషితాయాం జిహ్వాయా మంబు నీరసం సరసమితి వచనాదితి భావః- చఖాద
 భుజ్జే-స్మ "ద్వా సుపర్ణౌ సయజౌ సఖాయౌ సమానవృక్షం పరివస్వజాతే తయో
 రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్చ న్నన్యో ఆభిచాకశీతి" ఇతిశ్రుతే రితి భావః. ఇత్యా
 గసా ఏవ మపరాధేన విషయానుభవరూప మేన మపరాధం హృది నిధాయేత్యర్థః.
 పశ్చాద్దీనతయా దారిద్ర్యేణ భగవదనుగ్రహకృతవిషయచార్లభ్యేత్యర్థః. త్వాం
 సమీపస్థం శ్రియఃపతి ర్లక్ష్మీపతి రితి జ్ఞాత్వా పరమాత్మేతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. శ్రిత
 మాశ్రితం అతఏవ నిష్పాపం సాపరహితం అముం జీవం చ్యుతనామరూపం విగత
 నామరూపం ముక్త మిత్యర్థః- అకృధాః కృతవానసి- 'తథా విద్వాన్నామరూపా
 ద్విముక్తః పరాత్సరం పురుష ముపైతి దివ్యమితి' శ్రుతేరితి భావః. తే కృపా కుతః
 అనిర్వాచ్యేత్యర్థః-వ్యంగ్యార్థస్తు-ఏకస్మిన్ పురి పత్తనే భక్తకాంక్షిణి ఓడనాన్జని శుద్ధితే
 ఇతి యావత్-అనశ్చితి అన్నాభావా దభంజనే నిజే స్వస్మిన్ పశ్యతిసతి కదాచిదయం
 దయయా కంబళమాత్రం వా ప్రయచ్ఛేదితి సాకాంక్ష మిక్షమాణేసతీత్యర్థః. అనా
 త్మజ్ఞః పరేంగితానభిజ్ఞః అసా జీవః నిర్ఘృణం నిర్దయః స్వైరం యథేచ్ఛం చఖాద
 బుభుజే ఇత్యాగసా పశ్చాద్దీనతయా చిరభోగానన్తరనిర్ధనత్వేనహేతునా త్వాం శ్రియః
 పతిః లక్ష్మీవానితి జ్ఞాత్వా యః పూర్వ మస్మి న్నగరే మయాసార్థ మువాస స
 ఇదానీం భాగ్యవాన్ జాతఇతి శ్రుత్యేత్యర్థః. శ్రిత మాశ్రితం అతఏవ నిష్పాపం
 నిరపరాధం సాపరాధస్యాపి శరణాగతస్య నిరపరాధత్వాదితి భావః. అముం జీవం
 జీవతీతి జీవః తం ప్రాణధారిణం ప్రాణమాత్రశేషమిత్యర్థః. బహుకాలా దన్నా
 భావాదితి భావః. చ్యుతనామరూప మకృధాః- యథా నామాపి న శ్రూయతే-
 తథా సమూల మున్మీలితవానసీత్యర్థః- పూర్వాపరాధస్య అవిస్మృతత్వాదితి భావః.
 తే కృపా కుతః- శరణాగతఘాతపాత కేన తవ కుతః కరుణేత్యర్థః.

శ్లో॥ దృశ్యం కించన నా స్త్యనుత్తమ మనింద్వర్కానలం మత్పదం
కాంక్ష్యం నేహ సుఖార్థినా మితి వదన్ భుజ్జే త్వ మేక స్సుఖమ్
కంచిత్ జ్ఞాతరహస్యమేవ కృతినం తత్ప్రాపయన్యాదరా
దేనం ముంచసి నో పునః కుత ఇదం చాతుర్య మభ్యస్యతే.

దృశ్యమితి॥ దృశ్యం జ్ఞేయం ఘటాదినస్తు కించన కించిదపి నా స్తి నవర్తతే మత్పదే
ఇతి శేషః - మత్పదం అహమేవ పదం వస్తు మత్స్వరూప మిత్యర్థః. 'పదం వ్యవ
సితత్రాణస్థానలక్ష్యోఽప్రియస్తు' ప్రియమర్థః. అనుత్తమం సవిద్యతే ఉత్తమం యస్మా
త్పదనుత్తమం సర్వోత్తమమిత్యర్థః. అనింద్వర్కానలం చంద్రసూర్యాగ్నిరహితం
చ స్వయంప్రకాశత్వేన ప్రకాశాన్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః. భవతీతి శేషః -
'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారికం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయ
మగ్ని' ఇతి శ్రుతే ఇతి భావః. ఇహ మత్పదే సుఖార్థినా మైహికసుఖపక్షిణాం
కాంక్ష్యం కాంక్షితుం యోగ్యం న కిమపి నా స్తీత్యర్థః - స్వర్గాదవత్సుఖ
ప్రదం వత్స్వస్థరం కిమప్యత్ర నా స్తీతి భావః. యద్వా ఇహ సుఖార్థినా
మిత్యేకంపదం ఐహికసుఖపక్షిణాం కాంక్ష్యం కాంక్షితుం శక్యం న సభవతి
మత్పదమిత్యేవ ప్రత్యక్రవణానామేవేదం సులభం న తు బహిర్ముఖానా మిత్యర్థః.
ఇత్యేవంవదన్ బ్రువన్ భక్తాన్ప్రత్యుపదిశన్నిత్యర్థః. త్వమేక స్సుఖ మాత్మానందం
భుజ్జే అనుభవసి - అద్వితీయానందరూప స్తిషస్తీత్యర్థః. జ్ఞాతరహస్యం విదితతత్త్వం అత
ఏవ కృతినం ధన్యం కంచిదేవ జ్ఞానీ త్రైలోక్యదుర్లభ ఇతి వచనాదితి భావః. తత్
త్వత్పద మాదరాత్ ప్రీత్యాప్రాపయసి గమయసి 'ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థ మహం
స చ మమ ప్రియ' ఇతి వచనా త్తన జ్ఞానిన్యేవాదరో నత్వన్యస్మిన్నితిభావః. ఏనం
ప్రాప్తత్వత్పదం ధన్యం పున ర్భూయః సముంచసి నత్యజసి 'మాముపేత్య తు కౌన్తేయ
పునర్జన్మ న విద్యతే' ఇతివచనాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతః కస్మాద్గురో
స్సకాశాత్ అభ్యస్యతే శిష్యతే త్వయేతిశేషః. నకుతశ్చిదిత్యర్థః. సర్వజ్ఞస్య తప కశ్చి
దేవం కురుష్యే త్యుపదేష్టా నా స్తి కరుణైవ తత్ర ప్రేరికేతిభావః. వ్యంగ్యార్థస్తు -
మత్పదే దృశ్యం ద్రష్టుం యోగ్యం అపూర్వ మిత్యర్థః. వస్తు కించ నాపి నా స్తి అత
ఏవ మత్పద మ్మదీయస్థాన మనుత్తమ మసుందరం అనింద్వర్కానలం చ తరు
గుల్మాదిప్రచురతయా ఛాయాబహుళ మిత్యర్థః. ఘట్టనస్థానమితి యావత్ - భవతి -
అతఏవ ఇహాస్మిన్ స్థానే సుఖార్థినాం కాంక్ష్యం వస్తు నా స్తి కదాచిద్దేశోఽప్యవాది
సమయే తిరోధాతుం యోగ్యం న తు సుఖార్థిభిః స్థాతుం యోగ్య మిత్యర్థః. ఇతి
వదన్ ఏవముక్త్వా ప్రతారయన్నిత్యర్థః. త్వమేకఏవ సుఖం యథాతథా భుజ్జే తత్రత్య
మపూర్వవస్తుజ్ఞాత మనుభవస్తీత్యర్థః. కృతినం ఊహావాహసమర్థ మతఏవ జ్ఞాత
రహస్యం మర్మజ్ఞం కంచి త్వత్పద మాదరా త్ప్రాపయసి మర్మజ్ఞం నప్రసోపయేదితి
వచనాదితిభావః. ఏనం పున ర్నోముంచసి - స పున స్త్యక్తశ్చే దన్యానప్యానయేదితి

భయాదితి భావః. ఇదం చాతుర్యం కుతోఽభ్యస్యతే-వంచకానాం త్వమేవ పరమ
గురుః న తు తవాపి పరమగురు రస్తితి భావః- 52

శ్లో॥ దత్త్వా పంచయ దుత్తరోత్తరగురూన్ మాగ్ధ్యానురూపం భవాన్
లేశాన్మర్త్యసురామరాధిపముఖా నానందకోశం హరన్
కించిన్నైవ కరోమి భోగవిధురో సంగోజ్ఞితో మాం వినా
కించి నోఽమమ ధామనీతి కృశతాం బ్రూషే తు తత్కాంక్షిణామ్.

దత్వేతి॥ భవాన్ త్వం ఆనందకోశం సుఖరాశిం హరన్ భజన్ పరమానందరూపస్య
న్నిత్యర్థః 'ఏషోఽస్య పరమ ఆనంద' ఇతి శ్రుతేః. ఆనందనిధిం హరన్ ముష్ణన్నితి చ
న్యజ్యతే. ఉత్తరోత్తరగురూన్ ఉత్తరోత్తరాధికాన్ పూర్వపూర్వానందాపేక్షయే
త్యర్థః. 'స ఏకో మానుష ఆనంద' ఇత్యాది శ్రుతౌ మానుషాద్యానందానా ముత్తరో
త్తరం శతగుణత్వశ్రవణాదితి భావః. లేశా నానందలేశాన్ మాగ్ధ్యం మాధ్యం తస్య
అనురూపం మాగ్ధ్యానురూపం న్యూనత్వానుగుణం యథా తథేత్యర్థః. మానుషాణా
మతి మూఢత్వాత్స్వల్ప ఏవానందః తతోఽప్యభిజ్ఞత్వా దేవానా మధికః తతోఽపి
జ్ఞానాధికత్వా దింద్రస్య దేవానందా దధిక ఆనందః ఇత్యేవం రీత్యేత్యర్థః. యద్వా మాగ్ధ్యం
సౌందర్య ముత్కర్ష ఇతి యావత్ - తదనురూప మిత్యర్థః. యస్మా ద్యస్మాద్యో య
ఉత్కృష్టః తత్తదానందాదుత్కృష్టస్య ఉత్కృష్టస్య ఆనంద ఉత్కృష్ట ఇతి భావః-దత్త్వా
వితీర్య మర్త్యసురామరాధిపముఖాన్ మానుష దేవమఘవప్రముఖాన్ ముఖ
శబ్దేన గంధర్వబృహస్పతిబ్రహ్మదయో గృహ్యంతే అవంచయత్ వంచితవా
నసి. భవచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యాత్ప్రథమపురుష సిద్ధేశః. అత్ర యథా కశ్చి
న్నిధిచోరః తదాశితానా ముత్కర్షానురూపం ఉత్తరోత్తరాధికం యత్కించి
ద్ధనం దత్త్వా సర్వం హరతి తద్వ దయమసి ఆనందనిధిం ముష్ణన్ మాను
షాదీనాం స్వల్పమేవానందం దత్తవానితి భావో వ్యజ్యతే. తత్కాంక్షిణాం త మానంద
కోశం కాంక్ష స్తితి తత్కాంక్షిణః ముముక్షువ ఇత్యర్థః. తేషాం తు అహ మిత్య
స్యాత్కేషః-అహం కించిదపి నకరోమ్యేవ-భోగవిధురః అభోక్తా సంగోజ్ఞితః నిస్సంగ
శ్చ భవామితి శేషః. 'అకర్తాహ మభోక్తాహ మసంగః పరమేశ్వర' ఇతి వచనాదితి
భావః. మాం వినా మమ ధామని పదే కించిదపి నో నాస్తి ఇత్యేవం ప్రకారేణ
కృశతాం బ్రూషే కర్తృత్వాదిరహితనిష్కృష్టస్వరూప ముపదిశసీత్యర్థః. అన్యత్ర
కించిదపి స్వల్పకృత్యమపి నైవ కరోమి కిముత నిధిహరణాదికం సాహసమితి భావః.
భోగవిధురః అనుభవరహితః సంగోజ్ఞిత శ్చ భవామి స్వతో భోగరహితస్య సంగ
రహితస్య చ కిం ధనేనేతి భావః-ఏవమపి తవ యది మయ్యేవ నిధిహర్తృత్వవిశ్వాసః
తర్హి మద్బ్రహ్మం శోధయేత్యాహ-మాం వినా మమ ధామని గృహే కించిదపి నో
నాస్తి త్యేవం ప్రకారేణ తత్కాంక్షిణాం నిధికాంక్షిణాం కథం సర్వానపి ప్రతార్య
త్వయైకేన నిధిరపహృతః అస్మాకమపి భాగం దేహీతి యాచమానానా మిత్యర్థః.

కృతాం కార్యం దారిద్ర్య మితి యావత్ - బ్రూషే ప్రకటయసీత్యర్థః. నతు
యత్కించదపి దదాసీ త్యహో వంచకతేతి భావః - 53

శ్లో॥ ఆవాసం పరమర్చిషః ఖరతరా దుచ్చండఘృష్టే ర్విషా
పూరా త్సంచితసర్వలుంతనపదా దప్యశ్చిత్ నిర్భయమ్
సర్వస్వం తమసి స్ఫుటే హరసి యద్దన్యస్య తన్నాద్భుతం
యద్బోధే సతి దుఃఖ మస్య న తత స్సా చోరతాచాతురీ.

ఆవాసమితి॥ ఖరతరా దత్యన్త తీక్ష్ణ దర్చిష స్తేజసః అగ్నిలోకాదితి యావత్ -
ఉచ్చండఘృష్టేః చండరశ్మేః ఆదిత్యలోకా దిత్యర్థః. ఇదం చ మధ్యే వర్తమానానా
మహాః శుక్లాద్యభిమానిదేవతాలోకానాం ఉత్తరత్ర విద్యమానానాం చంద్రవిద్యు
లోకాదీనాం చ ఉపలక్షణం - అత ఏవ శ్రుతిః - 'తేఽర్చిష మభిసంభవన్తి అర్చి
షోహః - అహ్ని త్పూర్వమాణ పక్ష' మిత్యాది. విషాపూరాత్ విషస్య ఉచకస్య
ఆపూరా దాసమన్తా త్ప్రవాహాత్ విరజా నద్యా ఇత్యర్థః - సంచితసర్వలుంతన
పదాత్ సంచితానా మనేకజన్మభి ర్జ్ఞాతానాం సర్వేషాం సుకృతమష్కృతానాం
లుంతనపదాత్ విసర్జనస్థానాత్ విరజానద్యతిక్రమణానంతరభావిత్యా త్సుకృత
దుష్కృతత్యాగస్యేతి భావః. తథా చ శ్రుతిః - తత్సుకృతమష్కృతే విధూనుతే
ద్విషన్తః - సాపకృత్యాన్ సుహృద స్సాధుకృత్యా నితి ఏతేభ్యః స్థానేభ్యః పరం
పరతో విద్యమానం నిర్భయం నిరుపప్లవం దుఃఖాద్యసంభిన్న మితి యావత్ -
ఆవాసం వైకుంఠనామకం నిలయం ఆశ్రితః అధిష్ఠితః త్వం తమసి తమోగుణే స్ఫుటే
ఉల్బణే సతి ధన్యస్య కృతార్థస్య భవత్సంకల్పవిషయత్వాదితి భావః. సర్వస్వం సర్వ
ధనం హరసి అపహరసీతి యత్ తన్నాద్భుతం న చిత్రం ధనహరణం వివా తమో
నిన్మత్త్యభావాత్ తన్నిన్మత్త్యభావేచ జ్ఞానానుదయా దితి భావః. తర్హి కి మద్భుత
మిత్యత ఆహ - బోధే జ్ఞానే సతి జ్ఞానసాధనభూతనిత్యానిత్యవస్తువినేకాదిసాధనచతు
ష్టయ సంపత్తౌ సత్యా మిత్యర్థః. అస్య ధన్యస్య తత స్సర్వస్వహరణా ద్దుఃఖం న నాసీ
దితి యత్ మదమానాదనివ ర్తకత్వేన అనుమాలత్వాదితి భావః. సా విధేయప్రాధా
న్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః - చోరతాచాతురీ చోరతాయా అపహరణస్య చాతురీ
చాతుర్యం తదేవ చౌర్యచాతుర్యం యదనిష్టమివ ప్రథమం భాసమానం పరి
ణామే నిరతిశయపుగుహార్థసాధనం చ భవతి పురందరాదీనా మయశుభ
ద్వేషిణాం దిలీపాద్యశ్వమేధీయాశ్వాదిహరణన్తు స్వార్థపర్యవసాయిత్వాన్నింద్య
మితి భావః. వ్యంగ్యార్థస్తు - ఖరతరా దర్చిషః జ్వాలాయాః ఉచ్చండ
ఘృష్టేః అతికోపనా ద్వరాహాత్ తత్సంచారప్రదేశా దిత్యర్థః. 'వరాహ
స్సూక్రో ఘృష్టి' రిత్యమరః. విషాపూరాత్ గరళప్రవాహాత్ సంచితసర్వలుంతన
పదాత్ సంచితానాం సంపాదితానాం సర్వేషాం కౌపీనాదిరత్నాంతానాం నస్తూనాం
లుంతనపదా దపహరణస్థానాత్ చోరప్రచురప్రదేశా దిత్యర్థః. ఏతేభ్యోఽపి పరం

పరతో విద్యమానం ఆవాసం నిర్భయం యథాతథా శ్రితః త్వం తాదృశనివాసస్య
 కేనాపి దుష్ప్రవేశాదితి భావః. లోకే హి చోరాః యత్కించి ద్దుర్గమం ఘట్టసానం
 గిరిగుహాదిక మాశ్రిత్య చోరయంతీతి ప్రసిద్ధం-తమసి అంధకారే స్ఫుటే సతి ధన్యస్య
 ధనార్హస్య తత్ర సాధు రితి యత్ వేషవ్యవహారాదినా ప్రథమత ఏవ ధనకత్వేన
 నిశ్చితస్యేత్యర్థః. సర్వస్వం హరసీతి యత్ తన్నాదృభతం తావన్నాత్రస్య సర్వచోర
 సాధారణ్యాదితి భావః. బోధే జాగరణే సతి అస్య నష్టధనస్య తత సర్వధనహరణా
 ద్దుఃఖం నేతి యత్ సా చోరతాచాతురీ స్తేయకరణచాతుర్యం కేనచి దౌషధవిశే
 షేణ చోరస్య యావత్ స్వస్థానాగమనం నష్టధనస్య ధననాశక్రయ క్తదుఃఖం న
 తావద్భవతీతి ప్రసిద్ధం.

54

గ|| ఏవం స్తుత్వా సమాసాదితాభయే మాహేశ్వరభ్యరే నివర్తమానే
 బాణేచ పున సమరవాంఛయా మాధవ మభిధావమానే.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా స్తుత్వా కృష్ణ మితి శేషః - సమాసాదితాభయే ప్రాప్తా
 భయే మాహేశ్వరభ్యరే మహేశ్వరస్యాయం మాహేశ్వరః.. స చాసౌభ్యరః
 తస్మిన్ నివర్తమానే నివృత్తే సతి బాణే బాణాసురేచ పున ర్భూయః సమర
 వాంఛయా యుద్ధకాంక్షయా మాధవం కృష్ణ మభిధావమానే అభిముఖం శీఘ్రం
 గచ్ఛతి సతి.

55

శ్లో|| దోషం చిత్వాఖిలం బాణం చక్రే చక్రే చతుర్భుజమ్
 భవానువర్తినో నాభూ త్తథాప్యస్య విశోకతా-

దోషమితి|| చక్రీ కృష్ణః అఖిలం సర్వం దోషం బాహుం జాత్యేకవచనమ్ - సర్వాన్
 బాహూ నిత్యర్థః. 'భుజబాహూ ప్రవేష్టో దో' రిత్యమరః. చిత్వా చతుర్భుజం చత్వారో
 భుజౌ యస్య తం అవశిష్టభుజచతుష్టయ మిత్యర్థః. చక్రే చకార- తథాపి భుజచతు
 స్టయస్థాపనరూపపక్షపాతకరణే-పి భవానువర్తినః శివకింకరస్య శివ తపసా తోష
 యిత్వా బాహుసహస్రం ప్రాప్తవత ఇత్యర్థః. అస్య బాణాసురస్య విశోకతా శోక
 రాహిత్యం నాభూత్ తపసా లబ్ధః అత ఏవాతిస్రియా మమ అన్యే సర్వే భుజా
 చ్చిన్నా ఇతి దుఃఖతవా- న తు భుజచతుష్టయ మచిత్వా పక్షపాతం కృతవానితి
 సంతుష్ట ఇత్యర్థః. భవానువర్తినో-పి మమ ఈదృశీ దురవస్థేతి చిభేదేతి నిష్కృ
 స్టార్థః. పరికరాలంకారః.. వ్యంగ్యార్థస్తు- అఖిలం దోషం పాపం చిత్వా అపహృత్య
 బాణం చక్రీ చతుర్భుజం భగవంతం చక్రే స్వసారూప్యం తస్య దత్తేవా నిత్యర్థః.
 తథాపి విష్ణుసారూప్యలాభే-పి భవానువర్తినః శివదాసస్య అస్య విశోకతా నాభూత్ -
 ఘంటాకర్ణ వ చ్చివసారూప్యం కాంక్షతో-స్య విష్ణుసారూప్యం కించి చోక్తకారణ
 మభవదితి భావః. యద్వా చతుర్భుజం చక్రే స్వసాయుజ్యం దదౌ- లక్షణయా
 స్వసాయుజ్యోపయోగినీం జీవన్ముక్తిం దదావిత్యర్థః. తథాపి భవానువర్తినః భవతీతి
 భవో దేహః త మనువర్తమానస్య భవ స్సంసార ఇతి వా-తస్య విశోకతా శోకాత్మ

న్తాభావో నాభూత్ -యావద్దేహపాతం జీవన్ముక్తస్యాపి దుఃఖలేశానువృత్తేరితిభావః. 56

X|| ఆనంతర మవశేషితభుజచతుష్టయస్య బాణస్య కృతే సముపజాతక్షోభం శంభుం ప్రసాద్య ప్రద్యుమ్నసుత ముపామపి స్యందన మారోప్య యదు నందన స్సానందం నగర మగమత్ -

అనన్తరమితి|| అనన్తరం బాణభుజచతుష్టయశేషీకరణానన్తరం అవశేషితభుజచతుష్టయస్య అవశేషితం శేషీకృతం భుజచతుష్టయం చతుర్భుజాః యస్య తస్య బాణస్య భక్తస్య కృతే తదర్థమిత్యర్థః. సముపజాతక్షోభం ఉత్పన్నమనోవికారం శంభుం శివం ప్రసాద్య ప్రసాదయిత్వా అనుగృహ్యేతి వా-ప్రద్యుమ్నసుత మనిరుద్ధ ముపాం బాణపుత్రీమపి స్యందనం రథ మారోప్య ఆరోహయిత్వా యదునందనః కృష్ణః సానన్దం ఆనన్దసహితం యథా తథా జయలక్ష్మీసంబంధాదితి భావః. నగరం ద్వారకా మగమత్ యయా -

57

శ్లో|| అథ శాపవశా త్కృశానుభావం సరటీభూయ హరి ర్నృగాభిధానమ్
నృగమేవ పున ర్విధాయ శాప ఊపణా దేవగమాతనో ద్విచిత్రమ్.

అథేతి|| అథ తతః హరిః కృష్ణః శాపవశాత్ విప్రశాపవశాత్ సరటీభూయ కృకలాసత్వం ప్రాప్య వర్తమాన మితి శేషః. అత ఏవ కృశానుభావం నష్టమాహత్వ్యం- యద్వా శాపవశాత్కృశానుభావ మత ఏవసరటీభూయ వర్తమానం నృగాభిధానం నృగనామ కం రాజాన మితి శేషః- శాపఊపణాత్ శాపనాశనా ద్దేహో విప్రశాపం ఊపయిత్వే త్యర్థః. పునః భూయః నృగం రాజాన మేవ స్మృత్ గచ్ఛతీతి నృగః తమితి చ - విధాయ కృత్వా దేవాన్ గచ్ఛతీతి దేవగః తం దేవత్వం ప్రాప్త మిత్యర్థః. అతనోత్ చకార - సరటీభూతం నృగం పున ర్నృగీకృత్య తతో దేవం చకారేత్యర్థః. విచిత్ర మద్భుతం నృగం మనుష్యగం విధాయాపి దేవగం చకారేత్యేత ద్విరుద్ధ మిత్యర్థః. పురా కిల ఇత్వాకుతనయో నృగో నామ రాజా విప్రేభ్యః ససువర్ణ శృంగఖురాః సవత్సాః గాః వితరన్ ఏకస్మై కశ్యపాఖ్యాయ విప్రాయార్పితాం పునర్వ్రజగతాం గా మన్యస్మై విప్రాయ దత్వా సరటీభవేతి కశ్యపేన శప్తస్మై సరటీభూతః కృష్ణేన కూపా దుత్తాః తద్ధన్తస్పర్శా ద్విగతపాపః పునః స్వరాజదేహ మాసాద్య తదైవ విమాన మారుహ్య దివం యయా ఇతి భాగ వతకథాత్ర బోధ్యా.

58

X|| అథ కదాచన పౌండ్రకోనామ కరూషాధిపతి రాత్మనమేవ పరమా త్మానం మన్వానః కమపి సందేశహరం హరయే ప్రాహిణోత్.

అథేతి|| తతః కదాచన కస్మింశ్చి త్సమయే కరూషాధిపతిః కరూషదేశాధీశ్వరః పౌండ్రకః నామేతి ప్రసిద్ధా ఆత్మానం స్వమేవ పరమాత్మానం పరమేశ్వరం మన్వానః జానన్ హరయే కృష్ణాయ కమపి కంచిత్ సందేశహరం మాతం ప్రాహిణో ద్విససర్జ.

59

గ॥ సోఽపి సమాసాద్య యదుపతిసదేశం సందేశ మదిశత్.

సోఽపి॥ సోఽపి దూతః యదుపతిసదేశం శ్రీకృష్ణసవిధ మాసాద్య ప్రాప్య సందేశం వార్తా మదిశత్ జగాద - ధాతూనా మనేకార్థకత్వా ద్దిశధాతో రపి ప్రకృతే వ్యక్తాయాం వాచి వృత్తిః. యద్వా సందేశం లక్షణయా వార్తాప్రతికా మదిశత్ దదా-దిశ అతిసరనే.

60

అవ॥ సందేశమేవాహ జగతా మితి.

శ్లో॥ జగతా మవనాయ వాసుదేవో భువి జాతోఽహ మనీషృశః పున స్త్వం శరణం భజ యచ్ఛవా సమీకం న మృషా లక్షణధారణం క్షమం తే.

జగతామితి॥ వాసుదేవః పరమాత్మా అహమ్ జగతాం లోకానా మవనాయ రక్షణార్థం భువి భూమా జాతః ఆవిర్భూతః భవామితి శేషః - వసన్తి జగన్త్యస్మిన్నితి వాసుః దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రిడతీతి దేవః వాసు శ్చాసా దేవో వాసుదేవ ఇతి పుత్రస్సౌశ్చబ్దః-మయ్యేవ వర్తతే మమైవ పరమాత్మత్వాత్ భూతపాలనార్థ మవతీర్ణత్వా చ్చైత్యర్థః. పాండ్రకవాసుదేవ ఇతి తస్య నా మేతి భావః. త్వం పునః త్వన్తు అనీషృశః నైవంవిధః-వసుదేవస్యాపత్యం వాసుదేవ ఏవ భవాన్-న తు భగవాన్వాసుదేవ ఇతి భావః. కర్తవ్య ముదేశితశరణం భజేతి మామితి శేషః మాంరక్షక త్వేనస్వీకుర్వి త్యర్థః యద్వా అనీషృశః త్వన్తు మాం శరణంభజే త్యేకఏవాన్వయః. పక్షాన్తరమాహ-వా-అథవా సమీకం యుద్ధం యచ్ఛ మమేతి శేషః - మయా సహ యుద్ధ్య స్వేత్యర్థః. అత ఏవ వికల్పాలంకారః. 'ఏరోధే తల్పబలయో ర్వికల్పాలంకృతి ర్మతే'తి లక్షణాత్-శరణాగతరక్షాదీక్షం మాం శరణం గత్వా విధేషణవ దిహ సుఖం మయా యుద్ధ్యా రావణవ త్పరసుఖం వా భుజ్యేతి భావః. తే తవ మృషా లక్షణధారణం అసత్యచిహ్నధారణం పరమాత్మని ము పుత్రత్వన్నానాం వాసుదేవత్వాదీనాం స్వస్మి న్నారోపణ మిత్యర్థః. నక్షమం న యుక్తం-వాస్తవార్థ స్తు-అసుదేవః అసూక్ ప్రాణానేవ దీవ్యతి పాలయతీతి తర్పయతీతి యానత్ అసుదేవః అహం జగతా మవనాయ ఫింసనాయ అవతేః రక్షణహింసాద్యర్థకత్వాత్-అనీ దృశః ఈదృశో జగద్ధింసకో నభవతీ త్యనీదృశః జగద్రక్షక ఇత్యర్థః. యద్వా ఈదృశ ఇతి నిర్వర్ణయితు మశక్య ఇత్యర్థః. ఈదృక్తా నాస్తి తత్రహి ఇతి పంచదశ్యామ్ పరమాత్మే తియావత్. త్వం పునః త్వన్తు శరణం గృహం సతాం హృదయగుహా మిత్యర్థః. భజ తత్ర లీనో భవేత్యర్థః. వా అథవా సమీకం యచ్ఛ స్వేత్వరత్వం ప్రకాశ్య మయాసహ యుద్ధ్య స్వేత్యర్థః. తే మృషాలక్షణధారణం 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే' ఇతి గీతావచనాత్ ఖలశిక్షకత్వరూపస్యాసత్యచిహ్నధారణం నక్షమం. యది ఖలం మాం నహన్యాః తర్హి తవ ఖలశిక్షకత్వవిరుద మసత్యం స్యాదితి భావః. యద్వా వాసుదేవః పరమాత్మా త్వం జగతా మవనాయ రక్షణాయ భువి జాతః - అహం

పునః అహన్తు అసీద్యశః న పరమాత్మా కిన్తు జీవ ఇత్యర్థః. శరణం గృహభూతం జీవం మాం భజ స్వీయత్వేన స్వీకురు 'య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నితి శ్శ్రుత్యా జీవాన్త రాత్మత్వం పరమాత్మనః ప్రతిపాదితం - వా కించ - అసమీకం అత్ర సమీక శబ్ద స్సమితిశబ్దం లక్షయన్ సంగం బోధయతీతి లక్షితలక్షణా- అథ సంగరే 'సంగే సభాయాం సమితి' రిత్యమరః. అసమీక మసంగం జ్ఞాన మిత్యర్థః - యచ్చ దిశ తే మృషాలక్షణధారణం మిథ్యాభూతస్య షతితపావనవ్రతరూపచిహ్నస్య ధారణం నక్ష మం మాం యది నతారయసి తస్మై తవ షతితపావనవ్రత మసత్యం న్యాదిత్యర్థః. ఉక్తం చ 'విదన్నపి హృదన్తరే ప్రతిపదం యదహంకృతేః యతే యదుపతేః న తే విఫలతావ్రతే స్యా'దితి. 'యతోఽసి జగతో గురు శ్రుతినిషేధత స్తే తతో ననామ చ ఘణౌమి మయ్యథవృథా కృధం మాకృథాః' ఇతి-

61

XII ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుష మాసాదితస్యందనో యదునందన స్సపరివారో వారాణశీ మాసాద్య పార్షిగ్రాహేణ సహ కాశీరాజేన పౌండ్రకం

కృతాంతనిశాంతాతిథిమా ధాయ నిజభవన మభజత -

ఏతదితి॥ కర్ణపరుషం శ్రుతికటు ఏతద్వచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా ఆసాదితస్యందనః ఆరూఢరథః యదునందనః కృష్ణః సపరివారః పరిజనసహితస్సన్ వారాణశీం కాశీ మాసాద్య పాప్య పార్షిగ్రాహేణ శత్రు మభియుంజానస్య రాజ్ఞః పృష్ఠగత శ్శత్రుః పార్షిగ్రాహ ఇత్యుచ్యతే 'పార్షిగ్రాహస్తు పృష్ఠత' ఇత్యమరః. తేన కాశీరాజేన వారాణశీపతినాసహ పౌండ్రకం కృతాన్తనిశాన్తాతిథిం యమగృహాతిథిం ఆధాయ కృత్వా ఉభావపి హత్వేత్యర్థః. పర్యాయోక్త మలంకారః-నిజసదనం స్వగృహం అభ జత ప్రాప్-

62

XIII తత ఔర్ధ్వదైహికం పరిసమాప్య కాశీరాజతనూజ సుదక్షిణోనామ పితృవధవైరనిర్యాతనాయ సహపురోహితేన పురోహిత మిద మాత్మన ఇతి సత్వర మనుమధుసూదన మభిచార మాచచార సచాభిచారికానలః పురుషవేషభీషణ స్సత్వరం ద్వారకా మాసాద్య తత్ర చ గోవిందచోదితేన సుదర్శనేన కదర్థితః ప్రత్యావృత్య సయాజకం యజమానమేవ సుదక్షిణ మక్షిణోత్ -

తతఇతి॥ తతః సపౌండ్రక కాశీరాజవ్యాపాదనానన్తరం సుదక్షిణోనామ సుదక్షిణ ఇతి కాశీరాజతనూజః కాశీరాజస్య పుత్రః ఔర్ధ్వదైహికం సాంపరాయకం నహ నాదిక మపరకర్మేత్యర్థః- పరిసమాప్య కృత్వా పితృవధవైరనిర్యాతనాయ పితృవధ రూపస్య వైరస్య శత్రుత్వస్య నిర్యాతనాయ ప్రతీకారార్థం 'వైరశుద్ధిః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం తథే'త్యమరః. ఇదం ఆభిచారకరణం ఆత్మన స్వస్య పురః ప్రథమతః హితం ప్రియకరం ఇతి మత్వేతి శేషః- ఇదం పురోఽగ్రే ఆత్మానం అహితమితి చ

సృతీయతే- పురోహితేన పురోధనా సహ మధుసూదనమను కృష్ణ ముద్దిశ్య సత్వరం
 క్రితం అభిచారం మారణహోమ మాచచార కృతవాన్- స చ సోఽపి అభిచార
 భవోఽగ్నిః పురుషవేషభీషణస్సృగ పురుషవేషేణ భయంకరస్సృగ సత్వరం ద్రుతం
 ద్వారకాం శ్రీకృష్ణపురీ మాసాన్య ప్రాప్య తత్ర చ పురి గోవిందచోదితేన శ్రీకృష్ణ
 ప్రియుక్తేన సుదర్శనేన చక్రేణ కదర్థితః తుచ్ఛీకృతః ప్రత్యావృత్య ప్రతినివృత్తో
 భూత్వా సయాజకం పురోహితసహితం యజమానం యజ్ఞానం సుదక్షిణం కాశీ
 రాజతనయమేవ అక్షిణోత్ హింసితవాన్-క్షిణు హింసాయామ్-మహాత్మును కృతాప
 చార స్వస్మిన్నేన ఫలతీతి భావః-

63

శ్లో॥ జ్వలనో న సుదక్షిణేష్టిజః-ప్యభవ చ్చక్రభయాపనుత్తయే

విముఖే తు హరా భవే చ్చుభా కథ మిష్టి ర్విధినాపి చారితా.

జ్వలనఇతి॥ సుదక్షిణేష్టిజః సుదక్షిణకృతయాగజన్యః జ్వలనః పురుషవేషభీష
 ణోఽగ్నిః చక్రభయాపనుత్తయే చక్రా త్సుదర్శనా ద్భయస్య భీతే రప
 నుత్తయే నివారణార్థం నాభవత్ నబభూవ- విధినా చారితాపి యథాశాస్త్రం
 కృతాపి ఇష్టిః యాగః హరా కృష్ణే విముఖే పరాజ్ముఖే సతి కథం కేనప్రకారేణ
 శుభా మంగళకాండీ భవేత్ స్యాత్ నకథమపీత్యర్థః- అన్యదేవతోద్దేశేన యాగ
 కరణేఽపి తత్తదేవతారూపేణాపి ఫలదాత్మత్వం హరేరేవేతి తద్వైముఖ్యే ఫలం
 నసిద్ధతీత్యర్థః - వ్యంగ్యార్థస్తు - సుదక్షిణేష్టిజః యథోక్తదక్షిణయాగజన్యోఽపి
 జ్వలనః ఆహవనీయాగ్నిః చక్రభయాపనుత్తయే చక్రస్య రాష్ట్రస్య యద్భయం
 దుర్భిక్షాదిజన్యం తస్య అపనుత్తయే నాభవత్ విధినా చారితాపి ఇష్టిః హరా
 ఇంద్రో విముఖేసతి కథం శుభా భవేత్ - ఇంద్రస్యైవ వృష్టిధిదేవతాత్వాదితి భావః.
 అత్ర ప్రాచీనేన తస్మిన్నగ్నౌ కారీర్యాదియాగేన జాతా వృష్ట్యాదిః దుర్భిక్షాది
 నివర్తనద్వారా రాష్ట్రభయాపనోదాయ భవతి న తు సాక్షాదేవాగ్ని రితి వ్యజ్యత
 ఇతి వ్యాఖ్యాతం- తత్తు శ్లోకస్య ఉత్తరభాగార్థేనసహ అసంగతమితి బోధ్యమ్. 64

శ్లో॥ దక్షేణ యజమానేనా ప్యహితేన వృషాకపేః

కృతాసతీ హితం సూతా మిష్టి ర్నష్టగుణా కథం.

దక్షేణేతి॥ దక్షేణ సమర్థేనాపి వృషాకపే ద్వేష్టో రహితేన విరోధినా యజమానేన
 కృతాసతీ అతఏవ నష్టగుణా నిర్గుణా ఇష్టిః యాగః హిత మిష్టం కథం కేనప్రకారేణ
 సూతాం జనయతు కథమపి నసంపాదయత్యే వేత్యర్థః - వ్యంగ్యార్థస్తు - వృషా
 కపే శ్శివస్య అహితేన దక్షేణ దక్షప్రజాపతిరూపేణాపి యజమానేన కృతా
 అతఏవ నష్టగుణా ఇష్టిః సతీహితం సత్యాః దక్షసుతాయాః దేవ్యాః హిత మిష్టం
 కథం సూతామ్ - 'భవాన్యాస్తు సతీ స్త్రీ స్యాన్నక్షతే' తు నపుంసక' మిత్యమరః.
 ప్రతివ్రతానాం భర్తార్యేవ పక్షపాతోన తు భర్తృద్వేషిణి పితరీతి భావః. యద్వా
 తాదృశయాగదర్శనార్థం గతాయా ఏవ దేవ్యా నాశసంభవాదితిభావః-

65

శ్లో॥ స సప్తతంతుజాలేన గుణసౌఖ్యో దణీయసా

హరి మాక్రమితుం వాంఛన్ హాబభూవాసుదక్షిణః.

సత్తితి॥ సః సుదక్షిణః గుణసౌఖ్యోత్ గుణానాం సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః నిర్గుణత్వా దిత్యర్థః- యాగస్య భగవత్ప్రీతిజనకత్వమేవ గుణః ప్రకృతే తదభావా నైర్గుణ్య మితి భావః. అణీయసా స్వల్పేన తుచ్ఛేనేత్యర్థః. సప్తతంతుజాలేన ఆభిచారికయాగ సంఘేన 'సప్తతంతు ర్మఖః క్రతు' రిత్యమరః. హరిం భగవంతం కృష్ణ మాక్రమితుం హన్తుం వాంఛన్ ఇచ్ఛుస్స- అతఏవ అసుదక్షిణః అసవః ప్రాణా ఏవ దక్షిణా యస్య సః తథోక్తః- మృత ఇత్యర్థః. సుదక్షిణో నభవతీ త్యసుదక్షిణ ఇతి చ వ్యజ్ఞతే - బభూవ హాఇతి చిత్రే - సుదక్షిణో యేన కేనాపి ప్రకారేణ అసుదక్షిణో నభవేదేవేతి తథా భవన మచ్ఛతమితి భావః. భగవంతం హన్తు ముద్యుక్త స్వయ మేవ హత ఇతి వర్ణనా ద్విషమాంకారః. వ్యంగార్థస్తు-సః పురుషః గుణసౌఖ్యోత్ తన్మస్తౌల్యాభావా దణీయసా సప్తతంతుజాలేన సప్తసంఖ్యాకతన్తువిరచితేన ఆనాయే నేత్యర్థః. 'జాలం సమూహ ఆనాయ' ఇత్యమరః. హరిం సింహమా క్రమితుం గృహీ తుం వాంఛన్ సన్ అతఏవ అసుదక్షిణః అచతురః బభూవ - అయోమయజాలేనైవ చతురేణ సింహ ఆక్రమితవ్య ఇతి భావః-

66

గ॥ తదను సుగ్రీవమిత్రధేయం ద్వివిదోనామ మైందసోదరో వానరాధిపతిః
కృతపాతక ఇవ నరకప్రణయీ చక్రవాకఇవ మిత్రవిపత్తిపరితప్త సుహృద్
దాన్యకామనయా నితాంత మానర్తవిషయకదన మాపాదయన్
కదాచన మదిరాస్వాదనమేదురీకృతమదస్య బలదేవిస్య లలితం గీత
మాకర్ణయన్ రైవతక ముపాజగామ-

తదన్వితీ॥ తదను సుదక్షిణనాశనానన్తరం సుగ్రీవమిత్రధేయం సుగ్రీవస్య మిత్రం మిత్రోచ్చ ఛందసీతి ఛన్దోవిషయమపి ధేయప్రత్యయం లోకే-పి కవయః ప్రయు జ్ఞతే నిరంకుశత్వాత్-తథా చ భవభూతిః- 'మిత్రధేయ మస్మాకమితి భవన్దో విచాం కుర్వన్వితీ' మహావీరచరిత్రే ప్రయుయోజ. మైందసోదరః మైందస్య కపేః సోదరః అనుజః కృతపాతకఇవ కృతం పాతకం యేన సః పాశకీత్యర్థః. సశవ నరకప్రణయీ నరకాసురస్నిగ్ధః నరకభాగితి చ-చక్రవాక ఇతి రథాంగాఖ్యపక్షివిశేష ఇవ మిత్ర విపత్తిపరితప్తః మిత్రస్య సుహృదో భానోశ్చ విపత్తిర్వియోగఃతయా పరితప్తః సంతప్తః వానరాధిపతిః కపీశ్వరః ద్వివిదః నామేతి ప్రసిద్ధౌ సుహృదాన్యకామనయా సుహృదో నరకాసురమిత్రస్య స్వస్య ఆన్యన్యం ఋణరాహిత్యం తస్య కామనయా వాంఛయా సుహృదృణా దాత్మానం మోచయితు మిత్యర్థః. యద్వా సుహృదో నరకస్య ఆన్యన్యకామనయా స్వఋణా త్సుహృదం మోచయితు మిత్యర్థః. 'ఋణాను బంధరూపేణ పశుపత్నీ సుతాదయ' ఇతివచనాత్. ఉభయో స్సౌహార్దరూపసంబం ధం ప్రీతి ఋణానుబంధఏవ కారణమితి భావః. నితాంతం భృశం ఆనర్తవిషయకదనం

ఆనర్థాఖ్యదేశపీడా మాపాదయన్ కుర్వన్ అపుతేన రైవతేన రేవతీప్రదాన
సమయే బలభద్రదాయ దత్తోఽయ మానర్తదేశః కదాచన కదాచిత్ మదిరా
స్వాదనమేదురీకృతస్య మద్యపానమత్తస్య బలదేవస్య రామస్య లలితం మధురం
గీతం గాన మాకర్ణయన్ శ్రుణ్వన్ రైవతకం గిరి ముపాజగామ యయా తదానీ
స్తత్ర బలరామస్య సత్త్వాదితి భావః.

67

శ్లో॥ నీలాంబరాశ్రితతనుం చలతారకాభిః

కాంతాభి రావృత మమన్దకరప్రచారమ్

తం రేవతీరమణ మశ్రిమసాధుగీతం

బాలో విలోక్య హరి రాక్రమితుం చచార.

నీలేతి॥ బాలో మూర్ఖో హరిః కపిః ద్వివిదః నీలాంబరాశ్రితతనుం నీలేన అంబరేణ
వస్త్రేణ ఆశ్రితా ఛన్నా తను ర్దేహో యస్య తం నీలాంబరమిత్యర్థః - 'నీలాంబరో
రౌహిణేయ' ఇత్యమరః - చలతారకాభిః చలాః చంచలాః మదిరామదా ధ్వజ
మానా ఇత్యర్థః - తారకాః కనీనికాః యాసా న్తాభిః - 'తారకాక్షుః కనీనికే'
త్యమరః. కాంతాభి ర్లలనాభిః ఆవృతం పరివృతం అమన్దకరప్రచారం అమందః అతి
శయితః కరప్రచారః హస్తచలనం యస్య తం మదిరాస్వాదమదా దీతస్తతః
కరా విషీపస్త మిత్యర్థః. అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమసాధు నిరస్తరమనోహరం
గీతం గానం యస్య తం తం ప్రసిద్ధం రేవతీరమణం బలరామం విలోక్య దృష్ట్వా
ఆక్రమితుం జేతుం చచార అచలత్. వ్యంగ్యార్థస్తు - బాలో హరిః బాల
సింహః యద్వా హరిః కపిలవర్ణః - బాల శ్శిశుః నీలాంబరాశ్రితతనుం
నీలం కృష్ణవర్ణ మంబర మాకాశ మాశ్రితా తను ర్యస్య తం నీరూపోఽప్యా
కాశ స్తామసవశా న్నిలోదృశ్యతే ఇతి భావః. కాంతాభిః ప్రియాభిః చల
తారకాభిః చంచలాభి రిశ్విన్యాదితారాభిః ఆవృతం అమందకరప్రచారం అతి
శయితకిరణసంచారం అశ్రమసాధుగీతం అశ్రమ మనాయాసం యథాతథా సాధుభి
ర్బుధైః గీతం స్తుతం తం రేవతీరమణం రేవత్యా స్తారాయాః రమణం పతిం చంద్ర
మిత్యర్థః. విలోక్య ఆక్రమితుం గృహీతుం చచార - బాలా శ్చన్ద్రం ధర్తుం ప్రయత్నే
ఇతి ప్రసిద్ధమ్. ఏ తేన బాలచంద్రాకృమణతుల్యం ద్వివిదరామాక్రమణమితి సిద్ధమ్ -

శ్లో॥ కపిః కిలకిలారావై ర్వైక్వతై రమితై రపి

శృంగారైకరసా స్సోయ సారసాక్షీ రహాసయత్ -

కపిరితి॥ సోఽయం కపి ర్ద్వివిదః కిలకిలారావైః కిలకిలధ్వనిభిః అమితై రనేకైః వైక్వతై
ర్విక్వారైరపి శృంగారైకరసాః శృంగార ఏకఏవ రసో యేషా న్నే రసాన్తరానభిభూత
తయా ప్రవృద్ధశృంగారా ఇత్యర్థః. తదుక్తం 'విరుద్ధై రవిరుద్ధై ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే
న యః స్వాత్మభావం నయత్యన్యన్ స్థాయీవ లవణాకర' ఇతి, సారసాక్షీః కమలాక్షీః

స్త్రీయ ఇత్యర్థః అహంసయత్ హసన్తిః ప్రేరయత్ - హేతుమతి నిష్ - తాసాం హాసం
జనయామానేత్యర్థః - 69

X|| సోఽయం సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా హరిపరాభిధేయతయా పురా
సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా వనవాసరసికతయా చ రామసామ్యేఽపి స్వస్య
చ్యుతాగ్రజతయా రిపూ సభిధావ మానస్యాసహాయశూరతయా త మేన
మచ్యుతాగ్రజ మాత్మనో నికృష్టం మన్వాన ఇవ నిశ్శంకం జిఘాంసు
రుపససర్ప-

సోఽయమితి|| సోఽయం ద్వివిదః సకలాగమాగ్రలక్ష్యతయా సకలానా
మగమానాం వృక్షాణా మగ్రేషు శిఖరేషు లక్ష్యతయా దృశ్యత్వేన అన్యత్ర
సకలైః ఆగమాగ్రై రుపనిషద్భిః లక్ష్యతయా లక్షణవృత్త్యా ప్రతిపాద్యతయా
అనిర్దేశ్యత్వేన బ్రహ్మణి అభిధావృత్తే స్సంచారాసంభవాదితి భావః. హరిపరాభి
ధేయతయా హరిరితి పదస్య అభిధేయః అర్థః తస్య భావ స్తత్తా తయా హరిపదస్య
అర్థ భూతత్వేనేత్యర్థః-యద్వా హరిపదేన అభిధాతుం యోగ్యతయా హరిపదవాచ్య
త్వేనేత్యర్థః-హరిత దురిత మితి వృత్తవృత్త్యా దురితహరణక్రియాయాః ప్రవృత్తినిమిత్త
భూతాయా అత్ర సత్త్వా దభిధాయా స్సంచారోఽస్యేవ - నచైవం పూర్వోక్త
వ్యాఘాతః సగుణనిర్గుణభేదేన తదుపపత్తేః-హరిశబ్దః పరమాత్మానం కపిం చ బోధయ
తీతి భావః. పురా పూర్వం సుగ్రీవమైత్రీపాత్రతయా సుగ్రీవస్నేహభాజనత్వేన
శ్రీరామస్య ద్వివిదస్య చ సుగ్రీవసుహృదేవేత్యర్థః. వనవాసరసికతయా కానన
నివాసలోలుపత్వేన చ కపీనాం స్వతః కాననసంచారోఽస్యైవ - రామస్య పిత్రా
జ్ఞయా దండకారణ్యసంచార ఇతి భావః. ఏవం చతుర్భి స్సమానధర్మైః స్వస్య
రామసామ్యే సత్యపి శ్రీరామతౌల్యే సత్యపి స్వస్యేతి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభ
యత్ర సంబధ్యతే-చ్యుతాగ్రజతయా చ్యుతః త్యక్తః అగ్రజః మైదాఖ్యః భ్రాతా
యస్య తస్య భావ స్తత్తా తయా భ్రాతర మపహాయేత్యర్థః. రిపూ సభిధావమానస్య
శత్రూ సభిగచ్ఛతః స్వస్య అసహాయశూరతయా నిస్సహాయశూరత్వేన హేతునా చ-
యద్వా రిపూ సభిధావమానస్య స్వస్య చ్యుతాగ్రజతయా హేతుభూతయా అస
హాయశూరతయా రిప్వభిధావనసమయే స్వస్యచ్యుతాగ్రజత్వేన అసహాయశూరత్వా
దిత్యర్థః-అచ్యుతాగ్రజం అత్యక్తభాత్మకం అగ్రజేన సహైవ యుద్ధే ప్రవర్తమాన
మిత్యర్థః-అచ్యుతస్య కృష్ణస్య అగ్రజమితి చ-తమేనం బల మాత్మనః- స్వాస్మా
న్నికృష్ట మపకృష్టం మన్వానః - చింతయన్నివ అచ్యుతాగ్రజత్వేన రామస్యసహాయ
శూరత్వాదితి భావః. పరికరాలంకారః-ఇవేతి సంభావనాయాంతత ఉత్పేక్షా
లంకారః- నిశ్శంకం నిస్సందేహం యథాతథా జిఘాంసుః- హస్తు మిచ్ఛ స్పృ
ఉపససర్ప సమీపం యయా బలస్యేతి భావః.

X|| రామోఽపి తమేనం వానరం పురా ప్రియానయనసాహాయ్యకారిణం
సాంప్రతమపి ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వే నోపకారిణం వారుణీ
మదా దజానాన ఇవ విధాయ వివిధ మాయోధనం శమనభవన
మనయత్.

రామ ఇతి|| రామోఽపి బలశ్చ పురా రామావతాగే ప్రియానయనసాహాయ్య
కారిణం ప్రియానయా స్సీతాయా ఆనయనే ఆహరణే విషయే సాహాయ్యం సహాయ
కృత్యం కరోతీతి కారీ తం యద్యపి కృష్ణస్యైవ శ్రీరామావతారభాక్త్వం న తు
బలస్య శేషావతారత్వా దస్య తథాపి రామో రామ శ్చ రామశ్చ జ్ఞాధ్యః కలికి
రేవ చేతి అవతారేష్వస్య పరిగణితత్వా న్నదోషః - సాంప్రత మధునా బలరామా
వతారేఽపీత్యర్థః. ప్రియానయనానుకూలవ్యాపారత్వేన ప్రియానయనానాం ప్రేయసీ
నయనానాం అనుకూలః అనుగూణః ప్రియ ఇత్యర్థః - వ్యాపారః సర్తనాది ర్యస్య
తత్త్వేన ప్రియానయా ఆనయనానుకూలో వ్యాపారో యస్య తత్త్వేనేతి చ వ్యజ్యతే -
కపి ర్నర్తనాదివ్యాపారః ప్రేయసీనయనానాం పరమానందకరోఽభూదితి భావః.
ఉపకారిణం కృతోపకారం తమేనం వానరం పూర్వోక్తం ద్వివిధం వారుణీమదాత్
మదిరాస్వాదజన్యమదాత్ - పశ్చిమీసమాసోఽయం - వారుణ్యాః యో మద
స్తస్మాదితి అజానాన ఇతి అజానన్ని వేత్త్యుత్పేక్షా - వస్తుతో న తథా కిన్తు కృతాప
కారత్వా ద్వానరస్యేతి భావః. వివిధం బహువిధ మాయోధనం యుద్ధం విధాయ
కృత్వా శమనభవనం యమసదనం అనయత్ గమయామాస.

71

తతః|| ద్వివిధహననాన్తరం -

శ్లో|| సుయోధనాత్మజాం జాతు సాంబో జాంబవతీసుతః

ప్రసహ్య లక్ష్మణాం నామ జహరైక స్వయంవరే.

సుయోధనేతి|| జాంబవతీసుతః జాంబవత్యాః కృష్ణమహిష్యాః సుతః పుత్రః
సాంబః ఏకః అసహాయ స్సన్నేవ - జాతు కదాచిత్ సుయోధనాత్మజాం దుర్యోధన
తనయాం లక్ష్మణాం నామేతి ప్రసిద్ధా స్వయంవరే 'యత్ర కన్యా స్వాభీష్టం పతిం
స్వయమేవ వృణోతి స స్వయంవర' ఇతివ్యతే - తస్మిన్ మహోత్సవే ప్రసహ్య
హతాత్ జహర అపహృతవాన్.

72

X|| కౌరవా అపి తేన సుతాపహారిణా సంవర్ధితతాపా స్తమేన మనుజిఘృక్షవ
స్సంతో గత్వాపి తత్ర సక్రోధాః కృపణా ఇవ మార్గణవ్యధితాః కథమపి
విరథం తమేనం బద్ధ్వా స్వనగర మనయన్.

కౌరవా ఇతి|| సుతాపహారిణా సుతాయాః లక్ష్మణాయా అపహారిణా అపహరన్
తేన సాంబేన సంవర్ధితతాపాః వృద్ధిం ప్రాపితసంతాపాః కౌరవాః దుర్యోధనాదయ
శ్శతం తమేనం కన్యాపహారిణం సాంబ మను ఉద్దిశ్య జిఘృక్షవః గృహీతు మిచ్ఛవ
స్సంతో గత్వా తత్ర సుతాపహారిణా సుష్టుతాపహారిణా అపి తేన సంవర్ధితతాపాః

కౌరవాః తమేనం సాంబం అనుజిఘృక్షవః అనుగృహీతు మిచ్ఛంత స్సన్తో గత్వా
 వీతి విరోధప్రతితిః - అతో విరోధాభాసాలంకారః. తత్ర సాంబే సక్రోధాః సకోపాః
 భూత్వా కృపణాః లుబ్ధా ఇవ మార్గణవ్యధితా స్సంతః బాణవీశితాః యాచక
 వీశితా ఇతి చ- సాంబేన బాణై ర్హతా ఇత్యర్థః. కథమపి కృచ్ఛేణ సాంబస్యాతిబల
 వత్త్వాదితి భావః. విరథం నష్టరథం తమేనం సాంబం బద్ధ్వా ప్రగ్రహేరితి శేషః-
 స్వనగరం స్వపుర మనయన్ ప్రాపయామాసుః- 73

గ॥ అథ నారదవచనేన విదితోదంతా నమర్షప్రకరరూపితా న శేషా నపి
 వారేయా నుపలాలయన్ బలదేవ స్వయమేవ హస్తినాపుర ముప
 స్సృత్య ప్రత్యుద్గతా సుయోధనాదీ ననామయప్రశ్నపూర్వక మేవ
 మవోచయత్ -

అథేతి॥ అథ సాంబబంధప్రాప్త్యనంతరం నారదవచనేన నారదస్య వాక్యేన విదితో
 దంతాన్ జ్ఞాతవృత్తాంతాన్ నారదముఖా త్సాంబవృత్తాంతం శ్రుత్వేత్యర్థః. అమర్షప్రకర
 రూపితాన్ కోపాతిశయదన్తురితాన్ అశేషాన్ సర్వానపి వారేయాన్ యాదవాన్
 ఉపలాలయన్ అనునయన్ స్వస్య కౌరవపక్షపాతిత్వాదితి భావః. బలదేవః బలరామః
 స్వయమేవ హస్తినాపురం కౌరవనగర ముపస్సృత్య ప్రాప్య ప్రత్యుద్గతాన్ స్వాభి
 ముఖ మాగతాన్ సుయోధనాదీన్ దుర్యోధనప్రముఖాన్ కౌరవాన్ అనామయ
 ప్రశ్నపూర్వకం 'క్షత్రబంధు మనామయ'మితి న్యాయాదితి భావః. అనామయప్రశ్నః
 భవ్యానుయోగః పూర్వః ప్రథమో యస్మిం స్తద్యథా తథా ఏవం వక్ష్యమాణ
 రీత్యా అవోచయత్ ఉవాచ- 74

శ్లో॥ ఆజ్ఞాపయత్యనిశనమృన్మపాలపాలీ
 మాళీనిలీనపదపంకజఉగ్రసేనః
 నిర్భర్తనం హరిశిశో రబలావశస్య
 కిం సార్వభౌమ పరివృద్ధమద క్షమం తే.

ఆజ్ఞాపయతీతి॥ అనిశం సదా నమ్రాణాం ప్రణతానాం నృపాలపాలీనాం రాజ
 పక్షీనాం మాళీషు మకుటేషు నిలీనం లగ్నం పదపంకజం పంకజమివ పద
 మిత్యుఃపమితసమాసః. పాదారవింద మిత్యర్థః. యస్య స తథోక్తః యథా మాశ్వాం
 భూషణభూతం పద్మం నిలీయతే తద్వదితి భావః. ఉగ్రసేనః యదురాజః ఆజ్ఞాపయతి
 యుష్మానిత శేషః. ఆజ్ఞాప్తాన్ కరోతి మన్ముఖేనేతి భావః. కిమాజ్ఞాపయతీత్యత ఆహ-
 హే సార్వభౌమ సర్వభూమేశ్వర అత ఏవ పరివృద్ధమద ప్రవృద్ధగర్వ తే అబలా
 వశస్య స్త్రీవశస్య స్త్రీతాల్యా దకృత్యే ప్రవృత్తస్యేత్యర్థః. హరిశిశోః కృష్ణపుత్రస్య
 సాంబస్య నిర్భర్తనం తిరస్కరణం క్షమం యుక్తం కిమ్-న యుక్తమేవ శిశుచాపలం
 సోధవ్యమితి మధురోక్త్యర్థః. పరివృద్ధమద సమృద్ధదాన హేసార్వభౌమ దిగ్గజ 'సార్వ

భామ స్సర్వపుధ్వీపాలకే ద్విగజాన్తరే' ఇతి భాస్కరః. అబలానాం దుర్బలానా మవశస్య అజయస్య హరిశిశోః సింహశిశోః నిర్భర్హనం తే న క్షమం బాలస్యాపి సింహస్య కరికుంభపాటనచణత్వాత్ స్వశిశో ర్నిర్భర్హనం విదిత్వా స్వయమేవ తరుణస్సింహః మదగజం విపాటయేదితివా భావః- 75

X॥ ఏత చాకర్ణ్య కర పరుష మనతిక్రమణీయం హి శాసన మస్తకవృష్టినాయకస్య విశేషతో వర్షీయస ఇతి పరివాదజల్పితై స్సమ మమర్షజ్వలితహృదయే ష్వపురస్కృతబలదేవేషు కురువీరేషు.

ఏతదితి॥ కర్ణ పరుషం శ్రుతికఠోర మేతద్వచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా అంధకవృష్టి నాయకస్య అంధకానాం వృష్టి నాం చ నాయకస్య ప్రభోః- తత్రాపి విశేషతోఽతి శయేన వర్షీయసః వృధస్య అన్యత్ర అంధా ఏవాంధకాః కాణాః- జ్ఞానచక్షూరహితా ఇత్యర్థః- తే చ తే వృష్ణయోయానవా స్తేషాం నాయకస్య విశేషతః వర్షీయసః అతిపవిత్రయా జ్ఞానశైధిల్యా ద్యత్కించిత్రలపత ఇత్యర్థః- ఇతి వ్యాజస్తుతిః. ఏవం విధస్య ఉగ్రసేనస్య శాసన మాజ్ఞా అనతిక్రమణీయం అతిరస్కరణీయం హి ఇత్యేవం పరివాదజల్పితైః ఉపాలంభభాషితై స్సమం సహిజేష్విత్యర్థః- అమర్షజ్వలితహృదయేషు కోపోద్దిప్తమనస్సు అత ఏవ అపురస్కృతబలదేవేషు అనాదృతబలభద్రదేషు కురువీరేషు కౌరవేషు ప్రతినివర్తమానేషు ప్రతియూతేషు సత్సు. 76

శ్లో॥ గర్జన్మసౌ భువనభృద్గతధార్తరాష్ట్రాం
ధాత్రీం విధాతు మయస చ్చపలాంతరంగః
క్షోభా త్తదా హలధరస్య మహీ చకంపే
తర్క్యాపి హా నిరతివేలజలాశయానామ్.

గర్జన్మితి॥ భువనభృత్ లోకపాలకః అసౌ బలః చపలాన్తరంగః చంచలమనాః- అత ఏవ గర్జన్ నదన్ కోపాదితి భావః. ధాత్రీం భువం గతధార్తరాష్ట్రాం గతాః సప్తాః ధార్తరాష్ట్రాః ధృతరాష్ట్రపుత్రాః యస్యా న్తాం విధాతుం కర్తు మయసత్ యతతేష్మ- తదా తదానీం హలధరస్య బలస్య క్షోభాత్ మనః క్షోభాత్ కోపాటోపాదిత్యర్థః- మహీ భూః చకంపే కంపితవతీ- అతివేలజడాశయానాం అత్యంతమూఢహృదయానాం కౌరవాదీనాం హానిః క్షయోఽపి తర్క్యా చిన్త్యా ఆసీదితి శేషః. వ్యంగ్యార్థస్తు- చపలాన్తరంగః చపలానాం విద్యుతా మన్తరంగః ప్రియః చపలా అన్తరంగే యస్య స ఇతి వా- అసౌ భువనభృత్ పయోధరః గర్జన్ ధాత్రీం గతధార్తరాష్ట్రాం నప్తహంసాం విధాతు మయసత్- తదా వర్షాకాలే హలధరస్య కృషీనలస్య క్షోభాత్ కర్ణరూపయత్నవిశేషాత్ మహీ చకంపే ఉచ్ఛానేత్యర్థః. అతివేలానాం జడాశయానాం లడయో రభేదః- జలాశయానాం తటాకాదీనాం హానిః సేతుభంగః తర్క్యా ఆసీత్ అతివృష్టే రితిభావః. అత్ర బలభద్రనిష్ఠః కోధాఖ్యః స్థాయీభావో రాద్రసతా మాపద్యతే- 77

(49)

ప ఇ మో వి లా సః

౧॥ సమనంతరం త్రిపథగాపాథఃపథేన నిజభవనీభూతరసాతలప్రాపణాయేవ
సలీలం లాంగలాగ్రేణ హస్తినగర మున్మూలయంత మపరమివ కాలాగ్ని
రుద్రం బలభద్రం సుయోధనపురస్సరా ససంభ్రమ ముపసృత్య సల
క్షుణం సాంబ ముపహరీకుర్వాణా నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః కథమపి
సంకాంతశాంతి మాతేనుః-

సమనంతరమితి॥ హలధరస్య కోపాదయానంతర మిత్యర్థః. త్రిపథగాపాథఃపథేన గంగా
జలమార్గేణ 'ఋక్సూరభూః పథా'మితి సమాసాంతోఽప్రత్యయః. నిజభవనీభూతస్య
నిజస్య శేషావతారస్య స్వస్య భవనీభూతస్య గృహీభూతస్య రసాతలస్య పాతాళ
లోకస్య ప్రాపణాయేవ రసాతలం ప్రాప్యతు మేవేత్యర్థః. ఉత్పేక్షా-సలీలం సవిలాసం
యథాతథా లాంగలాగ్రేణ హలాగ్రేణ కరణేన హస్తినగరం హస్తినాపుర
మున్మూలయంత ఉత్పాటయంత అత ఏవ అపర మన్యం కాలాగ్నిరుద్రం ప్రళ
యాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం బలభద్రం ససంభ్రమం ద్రితం ఉపసృత్య ప్రాప్య శరణాగ
త్యేత్యర్థః. సుయోధనపురస్సరాః దుర్యోధనాదయః సలక్షుణం లక్షుణయా సహితం
సాంబ ముపహరీకుర్వాణా ససంతః బలిత్వేన దదానాస్సంతః నానావిధ ప్రస్తుతస్తుతయః
నానావిధాః బహువిధాః ప్రస్తుతాః కృతాః స్తుతయో యై స్తే తథోక్తా శ్చ సంతః తం
బహుధాస్తుత్యేర్థః. కథ మపి కృచ్ఛేణ సంకాంతశాంతిం ప్రాప్తశాంతిం శాంత మిత్యర్థః.
అతేనుః చక్రఃబలభద్ర మిత్యేవ.

శ్లో॥ స కథన్న విధౌ సలక్షుణే విధుపుత్రోఽపి తథా విధౌ భవేత్
కలుష స్సపురా తదాప్తితో విమలోఽభూదితి కింతు విస్మయః.

నేతి॥ విధౌ విష్ణౌ సలక్షుణే లక్షుణయా మహిష్యా సహితే సతి విధుపుత్రః విష్ణు
పుత్ర స్సాంబోఽపి తథావిధః సలక్షుణః కథం సభవేత్ భవేదేవ. లక్షుణాఖ్య
బార్యాసహితత్వా త్సాంబస్యావీత్యర్థః. అవశ్యం పితరాచారం పుత్ర స్సమనువర్తతే
ఇతి న్యాయాదితి భావః. విధౌ చంద్రే సలక్షుణే సకళంకే సతి విధుపుత్ర స్సన్తి
పుత్రోఽపి తథావిధః సకళంకః కథం సభవే దపి తు భవేదేవేతి చ అన్యార్థో
వ్యజ్యతే. అముమేవ ధ్వన్యర్థ మాశ్రిత్య ఉత్తరాధ్వేన కవి ర్విస్మయం ప్రతిపాదయతి-
కింతు పురా లక్షుణాఖ్యకన్యాలాభా త్పుర్వం కలుషః అస్వస్థః సః విధుపుత్ర
స్సాంబః తదాప్తితః లక్షుణాయాః లాభాత్ విమలః స్వస్థచిత్తః అభూత్ ఇతి తు
విస్మయః చిత్రమ్-పురా కళంకా త్పుర్వం కలుషః ఆవిలః సః విధుపుత్ర శన్తు
సుతః తదాప్తితః కళంకప్రాప్తితః హేతోః విమలః స్వచ్ఛః అభూత్ ఇతి
తు విస్మయ ఇత్యన్యోఽర్థః. అత పూర్వార్థే ప్రస్తుతాప్రస్తుతశ్లేషాలంకారః-
నచ ధ్వనిరేనేతి వాచ్యమ్ - ఉత్తరాధ్వేన విస్మయం ప్రతిపాదయతా కవినా స్వత ఏవ
వ్యంగ్యస్య స్ఫుటికృతత్వాత్ - తస్మాద్గుణభూతం స దిదం వ్యంగ్యం శ్లేషాలంకారతాం
భజతే-న చ ఉత్తరాధ్వేన ధ్వనిరేవేతి వాచ్యం - ప్రకృతార్థే విస్మయాసంభవాత్ -

తస్మాత్ ఉ తరార్థే విరోధాభాసాలంకారః. కళంకప్రాప్తేః ప్రాగేన కలుషః పశ్చాత్తు
 విమల ఇతి ప్రతీతస్య విరోధస్య విస్తయావహస్య లక్ష్మణాయాః ప్రాప్తేః ప్రాక-
 లుషః పశ్చాత్తు విమల ఇతి పరిహారవర్ణనాత్ - కిం చ - సమవాయికారణగుణా
 రూపాదయ ఏవ కాశ్యే సంక్రామన్తి న తు ధర్మాదయ ఇతి సిద్ధాంతాత్ చంద్రగ్రత
 నీలశ్వేతోభయవర్ణసంక్రాంత్యా చంద్రపుత్రోఽపి సాంకో భవేదేవ విష్ణుగతలక్ష్మ
 ణాఖ్యమహిషీనత్వ ధర్మస్తు సాంబే సంక్రమితు మన్యాయ్య ఇతి స్థితే తత్సిద్ధాంత
 విరోధేన ప్రతిపాదనాత్ తత్రాపి వాచ్యార్థప్రతీతస్య విరోధస్య అప్రస్తుతార్థేన పరి
 హారా ద్విరోధాభాసాలంకారః ప్రతీయతే. 79

శ్లో॥ అథ మిత్రై రనుజ్ఞాతః పునీం ద్వారవతీం బలః

ససుత స్సన్నుషః ప్రాయా త్వరిపూర్ణ మనోరథః.

అథేతి॥ అథ సలక్ష్మణసాంబ ప్రత్యర్పణానంతరం మిత్రైః కౌరవైః రనుజ్ఞాతః అంగీ
 కృతగమన ఇశ్యర్థః. ససుతః స్వానుజకృష్ణసుతోఽపి సాంబ ఉపచారా త్వస్ససుతః.
 సుతేన సాంబేన సహితః సన్నుషః సన్నుషయా లక్ష్మణయా సహితః అత ఏవ పరి
 పూర్ణ మనోరథః సంపూర్ణ కామః బలః రామః ద్వారవతీం పునీం నగరం ప్రాయాత్
 ప్రాప. 80

౫॥ అథ కదాచన నారద స్సకౌతుక మేక ఏవ కేశవః కథమివ భూయసీః
 ప్రేయసీ రేకకాలం రమయతీతి నిర్వర్ణయతుకామః కమనీయరూపాం
 ద్వారకా మాసాద్య తత్ర మూర్తమివ శిల్పకాశలం విశ్వకర్మణో నవ
 లక్ష్మప్రాసాదమంశితం వీతామృతమివ ప్రకటితసాధరుచివిశేషం చంద్ర
 మండలమివ సుధాధవళితం సేవితదివ్యౌషధమివ ముక్తామయం షోడశ
 సహస్రాంతఃపురగర్భం యదునందనపదన మాసాద్య తత్ర చ కస్యాశ్చి
 దంతఃపురే దుర్వర్ణభిత్తిబహుళేఽపి మనోజ్ఞభిత్తిబహుళే క్వచన దివ్య
 భవనే ప్రియయా సహ పర్యంక మధిశయానం కల్పతరుమివ సువర్ణ
 లోభనీయం వసంతమివ శ్రీవత్సానపాయుషం కామధేనుమివ వృషాను
 రక్తం భద్రానురాగిణం చ చింతామణిమివ భువనైకయోనిం సకలరుచి
 విషయం చ సిద్ధరసమివ రుక్మిణిభవానుకూలం సుకృతసంచయమివ నర
 కధ్వంసినం విద్యుత్పంజమివ ఘనాగమలభ్యం జ్వలనమివ సమిత్రప్ర
 చండం సుధాకరమివ రాహిణీయానురాగిణం సుకుమారభావా ద
 సహ్యాకుశేషభావ మపహాయ విదర్భభువః వీతాంబరావృత
 కోమలోత్సంగ మాశ్రయ తేవ కమలయుగళేన నిరవధికరుచిసంపాద
 నాయ ముహు ర్ముహుః కమలారాధితేన కమలాకరనిరతసేవ్యతయా
 అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన సారసప్రతిమల్లతయా లక్ష్మణాశయసంస్పర్శ
 భాజా పునర్భవరుచిప్రకాశత స్సకలజగన్మోహనేనాసి సంసారభేషజేన పద

యుగ శేన లోభనీయం సకలోరుసేవ్యతయా ప్రకటితనిరుపమభావేన హరి
ప్రతికభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిభీరుకవేతండశుండాదండ మగణయతా
చ సక్తియుగ లేనోపశోభితం సర్గోపసంహారయో శ్చతుర్దశభువననిర్గమ
ద్వారేణేన నాభీకుమారేణ శోభమానం తత్తదపదానసంజాతయశోమం
డలమాలాభివ ముక్తాహారై రాలింగతేన నీరసభద్రదాశిష్టేనాపి సరస
భద్రదాలింగి తేన శ్రీనికేతనేనాపి విశాలేన వక్షస్థలేన రోచమానం
నిరంతరపలాశాక్రాంతిభేదాపనోదాయ పలాశశంకానాస్పదం సకలాగమ
శిరోమణిరితి సమాశ్రయతా కల్పతరుశాఖాయుగ శేనేన బాహుయుగ
శేన విద్యోతమానం సకలోత్తరతయా పరిణయసమయ మిందిరాకరా
ధరీకరణ మసహమానేనేవ తత్తదమేవ తత్ప్రదనాభినివేశినా కరయుగ శేన
విరాజమానం ద్విజరాజలంఘనజంఘులేనానధరప్రభాశ్రితేనాతిశుచినా
మందస్మి శేన స్పృహణీయం స్వస్య సదాదర్శపరిభావితయా సదా
దర్శాభిభూతం కుముదబంధురం తృణాయ మన్యమానేన వదనారవిందేన
లోభనీయం వస్తుతః కమలౌజ్వల్యనిరంతరగ్రాహితయా సమారోపితకమ
లకాంతిస్తేయా దఖిలసుందరపురుషనయనయుగళమాత్రా దుత్కృష్టేన
నయనయుగ శేన దీప్యమాన ముదాసితకర్ణతయా ప్రసిద్ధస్యాపి నిర్వచ్యక
రుచిసంపాదన మవలోక్య సముపజాతానం దేన సహజరుచిశాలినా నయ
నయుగ శే నాలింగ్యమానకర్ణయుగళం బిభ్రాణం ప్రాచీనజన్మని విష్ణు
గ్వేష్టమానహిమకరకరపరిభవరోషేణ సాంప్రత మాననాత్మనావస్థితం
చంద్రమసం విష్ణు గాక్రమతా కళంకేనేవ శ్మశ్రుమంకలేన మంక్షితం
సకలసుమనోవిలక్షణమధుహరవిరోధి తాకృతాయశః ప్రమార్జన కామ
నయా తపోబలేన సకల సుమనోభిమతమధుహరముఖచుంబనానుకూలయా
చ పకకలికయేవ నాసికయా విరాజమాన మచచనీయవర్ణాశ్రయతయా
వచనీయవర్ణాశ్రయా ల్లలాటమాత్రా దుత్కృష్టేన ఫాలఫలకేన విల
సంతం భగవంతం ముకుందం సవిగ్రహమివ నిజతపఃఫల మద్రాక్షీత్ -

అథేతి॥ అథ తతః కదాచన కదాచి త్సమయే ఏక ఏవ కేశవః కృష్ణః ఏకకాలం సమ
కాలం భూయసీః అమితాః ప్రేయసీః ప్రియాః రమయతి క్రీడయతి ఇత్యేత త్కృతుక
మద్భుతం నిర్వర్ణయితుకామః ద్రష్టుమనాః సః నారదః - యద్వా ఇత్యేతత్ సకౌ
తుకం సకుతూహలం యథా తథా నిర్వర్ణయితుకామ ఇత్యన్వయః. కిమనీయరూపా
సుందరాకృతిం ద్వారకాం పురీ మాసావ్య ప్రాప్య తత్ర పురీ మూర్తం మూర్తిమత్
విశ్వకర్మణో దేవశిల్పినః శిల్పకౌశలం నిర్మాణచాతుర్యమివ స్థిత మిత్పుత్రేక్షా.
నవలక్షప్రాసాదమణీశం నవలక్షసంఖ్యాకప్రాసాదాలంకృతం వీతామృతమివ వీత
మమృతం సుధా యేన తమిన దేవమివేత్యర్థః. ప్రకటితః ప్రకటిభూతః సాధుచి

విశేషః ప్రాసాదకాన్యతిశయో యస్య తత్ - అన్యత్ర ప్రకటితః పరేభ్యో నివేదితః
 సౌధః సుధాసంబంధి రుచివిశేషః స్వాదాతిశయో యేన తత్తథోక్తం - చంద్రమణ్డల
 మివ శీతాంశుబింబమివ సుధాధనశితం సుధయా లేపనద్రవేణ (ఆంధ్రే సున్నం)
 అమృతేన చ ధవళితం సంజాతధవళవర్ణం - తారకాదిత్వాదితచ్ - శ్వేతమిత్యర్థః.
 సేవితదివ్యాషధం సేవితం పీతం దివ్య మాషధం రసాయనం యేన తం - పురుష
 మివ ముక్తామయం మాక్తికప్రచురం త్యక్తరోగం చ - షోడశసహస్రాంతఃపురగర్భం
 షోడశసహస్రాణి అన్తఃపురాణి శయనగృహాణి యస్మిం స్తత్ యమనందనస్య
 కృష్ణస్య సదనం సడ్మ ఆసాద్య ప్రాప్య తత్ర చ సదనే కన్యాశ్చి న్నాయకాయాః
 అంతఃపురే అవరోధనే 'త్ర్యగారం భూభుజా మన్తఃపురం స్యా దవరోధన' మిత్య
 మరః. దుర్వర్ణభిత్తిబహుళేఽపి దుర్వర్ణం రజతం తద్వికారా భిత్తయో దుర్వర్ణ
 భిత్తయః శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః తాభి ర్భహుళం వ్యాప్తం తస్మిన్ - అన్యత్ర
 దుష్టః వర్ణః యాసా న్తాః దుర్వర్ణాః భిత్తయః తాభి ర్భహుళే ఇతి ఏవంభూతేఽపి
 మనోజ్ఞభిత్తిబహుళేమనోహరకుడ్యవ్యాప్తేభిత్తిః స్త్రీకుడ్యమేడూక మిత్యమరః. దుర్వర్ణ
 భిత్తీనాం మనోజ్ఞభిత్తిత్వం విదుర్ధమితి విరోధాభాసాలంకారః. క్వచన కస్మింశ్చి ద్దివ్య
 భవనే అవరోధనాన్తస్థగృహే - యద్వా కన్యాశ్చి దన్తఃపురభూతే క్వచన దివ్యభవనే
 ఇత్యన్వయః. ప్రియయా కయా చిన్నాయకయా సహ సమం పర్యంకం శయ్యా మధి
 శయాన మధిష్ఠిత్య వర్తమానం భగవన్తం ముకుందం కృష్ణ మద్రాక్షీ దిత్యన్వయః.
 నారద ఇతి కర్తా ప్రాగేవోక్తః. ముకుందమేవ విశిష్యే - కల్పతరుమివ సురతరుమివ
 సుపర్ణలోభనీయం సుపర్ణేన గరుడేన లోభనీయ మాశాస్యం. సుపర్ణైః శోభనపత్త్రైః
 లోభనీయం సుందరమితి చ - వసంతమివ వసంతాఖ్యముత్పద్ధిదైవ మివేత్యర్థః.
 శ్రీవత్సానపాయినం శ్రీవత్సః చిహ్నం శ్రీయో లక్ష్మ్యః వత్సః పుత్ర
 శ్రీవత్సో మన్మథ శ్చ తేన సహ అపాయో విశ్లేషః నాన్యస్యస్యేతి శ్రీవత్సాన
 పాయీ తం 'శ్రీవత్సో లాంఛనం మత' మిత్యమరః. కామధేమం సురగవీమివ
 వృషాసురక్తం వృషో ధర్మః ఇన్ద్రశ్చ తస్మి న్నసురక్తం భద్రానురాగిణంచ - భద్రా
 మహీషీ తస్యాం - భద్రో వృషభ స్తస్మిన్నితి చ - అనురాగవన్తం చిన్తామణిమివ
 భువనైకయోనిం భువనస్య జగతః ఏకయోని మాదికారణం 'యతో వా ఇమాని
 భూతానీతి ప్రతేః. భువనం జలం ఏకా ముఖ్యా యోని రుత్పత్తిస్థానం యస్య తమితి
 చ - ఉదకా దుత్పన్న మిత్యర్థః. 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. సకలరుచివిషయం చ
 సకలానాం ప్రాణినా మపి రుచేః ప్రీతే ర్విషయం గోచరం పరప్రేమాస్పద మిత్యర్థః.
 పరమానందరూపత్వాదితి భావః. సమస్తకాన్తివిషయ మితి చ - సిద్ధరసం పారదమివ
 రుక్మిపరిభవానుకూలం రుక్మీ రుక్మిణ్యగ్రజః ధనిక శ్చ తస్య పరిభవః తరస్కారః తత్ర
 కూలం ఇష్టం సాధనం చ - సిద్ధి సేన అధికధనం లబ్ధ్వా ధనికా తరస్కూర్వన్తి సిద్ధా
 ఇత్యర్థః. సుకృతసంచయమివ పుణ్యబృందమివ సరికధ్వంసినం సరకస్య భౌమస్యాసురస్య

దుర్గతేశ్చ ధ్వంసినం నాశకం విద్యుత్సంజమివ తటిద్భ్రంజమివ ఘనాగమలభ్యం ఘనై
స్సాంద్రైః ఆగమై ర్వేదై ర్లభ్యం ప్రాప్యం వేదప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. ఘనాగమః
ప్రావృట్ తత్ర లభ్యం దృశ్యమితి చ- జ్వలన్ మన్నిమిన సమిత్ప్రచండం సమితి
యుద్ధే ప్రచండం వీరం సమిద్భిః కాష్టైః ప్రచండం వర్ధిత మితి చ. సుధాకరం
చంద్రమివ రాహిణీయానురాగిణం రాహిణీయో బలః బుధశ్చ - తత్రానురాగవస్తం
ఏకత్రాగ్రజత్వా దన్యత్ర పుత్రత్వాదితి భావః. అథ పాదాదికేశాస్తం వర్ణయతి.
సుకుమారీభావాత్ సోకుమార్యా ద్దేశోః అసహ్యాకుశేశయభావం అసహ్యం సోఘ
మశక్యం అప్రియ మిత్యర్థః. కుశేశయభావం ఉదకశాయిత్వం “జీవనీయం కుశం విష”
మిత్యభిధానాత్. దర్శకశాయిత్వం చ తత్పురుషే కృతి బహుళమితి సప్తమ్యా అయిక్.
అపహాయ త్యక్త్వా న హి సుకుమారం పద్మం దర్భశయనం సహతే ఇత్యేకో భావః.
సుకుమారత్వేన అతిశ్లాఘ్యస్య మమ సర్వదా జలాధినాసఃప్రియోన భవతీత్యన్యో
భావః. విదర్భభువః రుక్మిణ్యాః పీతాంబరావృతం పీతవస్త్రచ్ఛన్నం కోమలం మృదుల
ముత్సంగం అంక మాశ్రయతా ప్రాప్తవతా అంకే సంస్థాప్య రుక్మిణ్యా సేవ్య
మానేనేత్యర్థః- యథా సుకుమారో రాజాదిః స్వశరీరాపేక్షయా అతిమృదులాం
సుమశయాన్యా మాశ్రయతే తద్వ త్సుకుమారం కమలయుగళం కోమలం రుక్మిణ్య
త్సంగం ప్రియం మత్వా అశ్రయతీతి భావః. అన్యత్ర విదర్భభువః దర్భరహిత
స్థానస్య పీతాంబరావృతః అత ఏవ కోమలః య ఉత్సౌగః ఉపరిప్రదేశః త
మాశ్రయతేత్యర్థః- దర్భశయనం త్యక్త్వా నిర్దర్భం తత్ప్రాప్తి వస్త్రవేష్టనేన మృదు
కృతం స్థల మధిష్ఠితవ శేతి భావః. కమలయుగళేన పద్మద్వయేనేన స్థితేనే త్యుత్పేక్షా.
నిరవధికిరుచిసంపాదనాయ అధికప్రీతిజననార్థం అతిశయకాన్తిసంపాదనార్థ మితి
చ- ముహుర్ముహుః అతిశయేన కమలారాధితేన కమలయా లక్ష్మ్య రుక్మిణ్యేత్యర్థః.
కమలేనేతి చ- ఆరాధితేన పూజితేన భగవత్పాదకమలాపేక్షయా న్యూనం సత్
కమలం తాదృశాధికకాన్తిలాభార్థం భగవత్పాదారవిందం సేవతే ఇత్యేకో భావః.
స్వస్మిన్ భగవతః ప్రీతిర్యథాస్యా త్తదర్థం భగవత్పాదా సంవాహయతి రుక్మిణీత్యన్యో
భావః. కమలాకరనిరతసేవ్యతయా కమలాకరః లక్ష్మీహస్తః సరశ్చ- తేన నిరతమవి
రతం యథా తథా సేవ్యమ్ సేవనీయం తస్య భావ స్తతా తయా హేతునా
అర్థసిద్ధకమలసేవ్యభావేన అర్థా త్సిద్ధః అర్థసిద్ధః కమలసేవ్యభావః పద్మ
సేవ్యత్వం యస్య తేన సరసేవ్యత్వా త్తదవయవభూతి కమల సేవ్యత్వమర్థసిద్ధ
మితి భావః. సారసప్రతిమల్లతయా కమలప్రతిధట త్వేన సారసపక్షిప్రతిధట
త్వేనేతిచ-తత్సాదృశ్యేనే త్యర్థః. లక్ష్మణాశయసంస్పర్శభాజా లక్ష్మణాయాః మహిష్యాః
సారసవనితాయా శ్చ శయసంస్పర్శః హస్తస్పర్శః ఆశయసంస్పర్శః మనస్సం
పర్శ శ్చ తం భజతీతి తద్భాక్ తేన కమలసదృశత్వా ల్లక్ష్మణాయా పురః పుర
స్సాదరం స్పృశ్యమానే నేత్యేకోఽర్థః. సారసపక్షిశుల్యత్వాత్ బలాకయా స్పృహ

ణీయే నేత్యన్యోఽర్థః. పునర్భవరుచిచి కాశతః పునర్భవానాం సఖానాం రుచిః కాన్తిః
 తస్యాః ప్రకాశతః ప్రకర్షాద్ధేతోః పున ర్భూయః భవే సంసారే రుచేః ప్రీతేః
 ప్రకాశా త్పుదర్శనాదితి చ- సకలజగన్మోహనేన సర్వలోకమోహజనకేన-సఖ కాన్తి
 ప్రకర్షం దృష్ట్వా సర్వే లోకా విస్మితవన్ ఇత్యేకోర్థః. జీవానాం సంసారే ప్రీత్యు
 త్పాదనేన తే మాయయా ముహ్యన్తి త్యన్యోఽర్థః. ఏవంవిధేనాపి సంసారభేష
 జేన సంసారోషధేన సంసారరూపరోగస్య ఔషధభూతేనేత్యుఽర్థః. నిరవయవరూప
 కాలంకారః. పదయుగళేన చరణద్వంద్వేన లోభనీయం సుందరం. అత్ర పాదయుగ
 శస్య కమలసాదృశ్యం బహుధా నర్ణితమస్మి న పు నరు క్తిదోషావహం-భంగ్యన్తరాశ్రయ
 జేన చారుతావహత్వాత్. సకలారుసేవ్యతయా సకలై రురుభి ర్మహద్భిః సేవ్యం సక
 లారుసేవ్యం సకలై రూరుభిః సక్తిభిః సేవ్యమితి చ-తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా
 ప్రకటితనిరుపమభావేన ప్రకటిభూతాను పమత్వేన భగవద్రూప్యో రనుపమత్వా
 దేన సర్వే పూర్వోఽముం సేవన్తే యథా పురుషోత్తమం రాజానం తదితరే
 జనాఇతి భావః. హరిప్రతీకభావలబ్ధప్రసిద్ధతయా హరిప్రతీకభావః కృష్ణానయవత్వం
 సింహప్రతికూలత్వం చ తేన లబ్ధా ప్రాప్తా ప్రసిద్ధిః ప్రఖ్యాతి రస్య తస్య
 భావ స్తత్తా తయా హేతునా హరిభీరుకవేతండశుండాదండం సింహాద్భీతస్య
 గజస్య దండతుల్యం కరం అగణయతా తిరుస్కుర్వతా చ- హరిప్రతీకభూతత్వేన
 సింహప్రతికట మహం క్వ సింహా ద్భీతవేతండశుండాదండః క్వ ఇతి తత్రానాదరం
 కుర్వతేత్యర్థః- వస్తుతస్తు అప్రాకృతదివ్యమగళవిగ్రహస్య హరే రవయవః క్వ
 ప్రాకృతస్య తత్రా ప్రతిమూర్తస్య గజస్యానయవః క్వ ఇతి తయో ర్మహదన్తం
 మస్తీతి పరమార్థః- కావ్యలింగ మలంకారః- స చ శ్లేషోజ్జీవితః. సక్తియుగళేన
 ఊరుద్వయేన ఉపశోభితం అలంకృతం శోభమానమితి వా- సర్గోపసంహారయోః
 సృష్టిప్రళయయోః చతుర్దశభువనానాం పాతాళాదిసత్యలోకాంతానాం చతుర్దశ
 లోకానాం నిర్గమద్వారేణేన నిష్క్రమణద్వారేణేన స్థితేన త్యుప్రేతా- నిర్గమ
 ఇత్యేత మపలక్షణం ప్రవేశస్యాపి- భగవత శ్చతుర్దశభువనకుక్షిత్యేన జగత్సృష్టి
 లయకారణత్వేన చ సృష్టిసమయే భగవదుదరాన్తరా జ్జగతాం బహి
 ర్నిర్గమస్య ప్రళయసమయే భగవదుదరాన్త ర్జగతాం ప్రవేశస్య చ అనుకూలం
 ద్వారభూత మిత్యర్థః. నను కారణా త్కార్యం నిర్గమ్య పునః కారణమేవ
 ప్రవేశయతి యథా మృదో ఘటం నిర్గమ్య పునర్మృద మేవోపైతి
 తద్వదితి స్వతస్సిద్ధత్వేనాస్య నేయ ముత్పేక్షా క్షిప్తాపమైవ స్వతస్సిద్ధేన భిన్నే
 నేత్యుపమాలక్షణవాక్యే స్వతస్సిద్ధే నేత్యనేన ఉత్పేక్షావ్యాప్తిర్నితీ విద్యానాధేన
 కథితత్వాదితి చే ద్భవతు నామ- భగవతో వదనద్వారేణైవ లోకానాం నిర్గమ
 ప్రవేశోపలంభః- నతు నాభిద్వారేణేతి కృత్వా నాభేః నిర్గమప్రవేశద్వారత్వం
 నైవ స్వతస్సిద్ధం కిన్తు కవి నోత్పేక్షితమేవేత్యుత్పేక్షే వేయ మిత్యవివాదమ్.

నాభీకుహరేణ నాభిబిలేన శోభమానం తత్తదపదానసంజాతాభిః గోవర్ధనోద్ధర
 ణాదిరూపతత్తదద్భుతకర్మభ్యః ప్రభూతాభిః యశోమణ్డలమాలాభిః కీర్తిమణిల
 స్రగ్భిరివ స్థితైః ఉత్ప్రేక్షా ముక్తాహారైః మాక్తికసగ్భిః ఆలింగితేన అలంకృతే
 నేత్యర్థః. నీరసభద్రాశ్రిష్టేనాపి నీరసేన శుష్కేన భద్రేణ చంద్రనేన అశ్రిష్టేన లిప్తే
 నాపి లేపనసమయే సరసమపి సమనన్తరం శుష్క మ్భవతి చంద్రనమితి బోధ్యమ్.
 అత్ర నీరసయా అనురాగరహితయా భద్రయా మహిష్యా శ్రిష్టేన ఆలింగితేనాపి
 త్యర్థో వ్యజ్యతే. సరసభద్రాలింగితేన సరసయా సానురాగయా భద్రయా మహిష్యా
 ఆలింగితేన అశ్రిష్టేన విరోధాభాసాలంకారః. శ్రీనికేతనేనాపి కాన్త్యాశ్రయేణ లక్ష్మీ
 గృహేణాపీతి చ - విశాలేన విస్తీర్ణేన విగతా శాలాగృహం యస్య తేనేతి చ -
 నక్షస్థేన ఉరోదేశేన రోచమానం శోభమానం నిరన్తరపలాశాకాన్తిభేదాపనో
 దాయ నిరన్తర మవిరతం యథాతథా యః పలాశాకాన్తిః పర్ణసంబంధః రక్షోభి
 రాక్రమణం చ - తస్మా ద్యః భేదః దుఃఖః తస్య అపనోదాయ నివారణార్థమివేతి
 గమ్యాత్ప్రేక్షా. అయం భగవాన్ పలాశశంకానాస్పదం రాక్షసశంకాయా అవి
 షయః దానవాన్తకత్వాదితి భావః. సకలాగమశిరోమణిః సకలేషు ఆగమశిరస్సు
 వేదాన్తేషు మణిః రత్నభూతః వేదాన్తవేద్య ఇత్యర్థః. సకలానా మగమానాం
 వృక్షాణాం శిరోమణి రుత్తమ ఇతి చ - భవతీతి శేషః. ఇతి మత్వా గమ్యమానార్థ
 కత్వా దప్రయోగః. సమాశ్రయతా స్వం భజతా కల్పతరుశాఖాయుగళేన కల్ప
 వృక్షశాఖాద్వయేనేవ స్థితేన భక్తాభయప్రదానక్షమత్వవ్యంజనాయ కల్పతరుగ్రహణం
 కల్పతరుశాఖాయుగళం భగవన్తం ప్రాప్య పలాశాకాన్తిభేదం జహౌ ఇతి ముఖ్యార్థః.
 బాహుయుగలేన భుజద్వయేన విద్యోతమానం భాసమానం సకలోత్తర
 తయా సర్వోత్కృష్టత్వేన సర్వాపేక్షయా ఊర్ధ్వభాగవర్తిత్వేనేతి చ - పరిణయసమ
 యం వివాహసమయే - అత్యన్తసంయోగే ద్విత్వీయా - ఇందిరాకరాధరీకరణం ఇందిరా
 కరస్య రుక్మిణీహస్తస్యేతి కర్తరి షష్ఠీ అధరీకరణం అధఃకరణం రుక్మిణీకరకర్తృకం
 నిజాధఃకరణ మిత్యర్థః. కన్యాదానసమయే కన్యాహస్తస్య వరహస్తే స్థాపనాదితి భావః.
 అసహమానేనేవ అమర్షణేనేవ అధఃకరణస్యాసహనేనైవేత్యర్థః హేతుత్ప్రేక్షా -
 తతః సమేవ తదైవ తస్మిన్ నాభినివేశినా పాణిపీడనేచ్ఛునా పాణిబాధనేచ్ఛునేతి చ -
 సాపరాధత్వాదితి భావః. వస్తుతస్తు నాయం వివాహో బ్రాహ్మ్యః కిన్తు రాక్షస ఏవ
 అత్ర తు న కన్యాదానం కిన్తు బలా త్కన్యాయా అపహరణమేవేతి నాత్ర కరస్య
 తద్దోషలేశ ఇతి బోధ్యం. కరయుగళేన హస్తద్వయేన విరాజమానం ఏతేన లోకోత్త
 రేందిరాకరపరిభవమేవ యో స సహతే తస్య కరస్య పద్మపల్లవసాదృశ్యకళంక
 లేశావకాశో నేతి వ్యజ్యతే. ద్విజరాజానాం ప్రధానదంతానాం లంఘనే అతిక్రమణే
 విషయే జంఘాలేన వేగవతా ప్రధానదంతా నతిక్రమ్య బహి ర్నిస్సృతే నేత్యర్థః. ద్విజ
 రాజస్య చంద్రస్యేతి చ - చంద్రాతిశాయి నేత్యర్థః. అనధరప్రభాశ్రితేన అధరకాన్తి మనా

శ్రీతేన ఉత్కృష్టకాన్త్యాశ్రయేణేతి చ-అతిశుచినా అతిశుభ్రేణ అతిపవిత్రేణ చ-మంద
స్థితేన మందహాసేన స్పృహణీయం శ్లాఘ్యం ప్రకృతశ్లేషాలంకారః. ఉభయో
రర్థయోః ప్రకృతత్వాత్ - స్వస్య నిజస్య సదాదర్శపరిభావితయా ప్రశస్తదర్శనాతి
శయితయా సర్వదా అమావాస్యాయా తిరస్కూర్వాణత్వేనేతి చ- హేతునా సదా
సర్వదా దర్శాభిభూతం అమావాస్యాయా మభిభూతం అప్రకాశం కుముదబంధుం
చన్ద్రం తృణాయమన్యమానేన తృణపాయం మన్వానేన వదనారవిందేన ముఖకమ
లేన లోభనీయం సుందరిం గమ్యాత్ప్రేక్షేయం. అనయా చ ప్రతీపాలంకారోవ్యజ్యతే.
వస్తుతః కమలౌజ్జల్యం లక్ష్మీసౌందర్యం కమలకాన్తి శ్చ తస్య నిరన్తరగ్రాహితయా
అనవరతగ్రహణేన హేతునా సమారోపితకమలకాన్తి స్తేయాత్ సమారోపితః కవిభి
స్సమ్యగారోపితః కమలకాన్తి స్తేయః సదృశోభాపహరణం యస్మిం స్తస్మాత్ అఖిల
సుందరపురుషాః స్మరనసంతజయంతాదయ స్సర్వే సుందరపురుషాః తేషాం
నయనయుగళమాత్రాత్ నేత్రద్వంద్వాత్ మాత్రశబ్దోఽత్ర కార్తవ్యపరః
ఉత్కృష్టేన అధికేన కమలౌజ్జల్యహరణం స్మరాదినయనా నామవాస్తవ మారో
పితత్వాత్ భగవన్నయనయో స్తు స్వాభావికం నిరన్తరకమలాసౌందర్య దృష్టౌత్వేన
కమలౌజ్జల్యహరత్వాదిత్యర్థః. శ్లేషజీవితం సపరికరం కావ్యలింగం. నయనయుగళేన
నేత్రద్వయేన దీప్యమానం భాసమానం ఉదాసితకర్ణతయా తిరస్కృతరాధేయతయా
ప్రథితస్యాసి స్వసుహృద్భూతార్జునద్వారా కర్ణం తిరస్కృతవత ఇత్యర్థః. ఉపేక్షిత
శ్రోత్రతయేతి చ- ప్రసిద్ధస్యాసి ప్రథితస్యాసి శ్రోత్రప్రీతి మకుర్వాణస్యేత్యర్థః- కృష్ణ
స్యేతి శేషః. అర్థా త్నిధ్యతీతి వా నిరవధికరుచిసంపాదనం నిరవధికాయాః అపరాయాః
రుచేః కాన్తేః ప్రీతేశ్చ సంపాదనం ఉత్పాదనం అవలోక్య దృష్ట్వా ఉదాసితశ్రోత్ర
స్యాసి భగవతః కాన్తిం సంపాదయతి సతి శ్రోత్రే తన్వప్త్యేత్యర్థః. కర్ణహీనో నశో
భతే ఇతి భావః. అన్యత్ర రాధేయం ద్విషత్యపి కృష్ణే రాధేయస్య ప్రేమసంపత్తిం
దృష్ట్వేత్యర్థః. సముపజాతానన్దేన ఉత్పన్నమోదేన ఆత ఏవ సహజరుచిశాలినా
స్వాభావికకాన్తిమతా భ్రాతృస్నేహవలేతి చ- నేత్రశ్రోత్రయో రేకకాలజన్యత్వా
ద్భ్రాతృత్వవ్యపదేశః. నయనయుగళేన ఆలింగ్యమానకర్ణయుగళం ఆశ్లిష్యమాణం
శ్రోత్రద్వయం - నయనయోః కర్ణాన్లవిశాన్తత్వాదితి భావః. మద్రాభ్రాతృభూత
మిదం కర్ణయుగళం స్వస్మిన్ సాపేక్షస్యాపి కృష్ణస్య తదుపేక్షారూపం దోష
మవిగణయ్య కాన్తిం జయతీతి అహో మద్రాభ్రతో స్సౌజన్యమితి సానన్దం
నేత్రద్వయా శ్రోత్రద్వయ మాలింగతీత్యేకో భావః. అర్జునమిత్రత్వేన స్వద్వేషిణ్యపి
కృష్ణే రాధేయస్య ప్రీతి రసారేతి కృష్ణోఽయం పరమాత్మైవ పరప్రేమాస్పదత్వా
దిత్యనుమాయ స్వస్య తాదృశకృష్ణావయవత్వలాభా న్నేత్రద్వయం సానన్దం సత్
స్వానన్ద మేకాన్తే కర్ణద్వయా యోపదేష్టు మివ కర్ణయుగళ మాలింగ తీత్యనో
భావో వ్యజ్యతే. యద్వా - యః స్వద్వేషిణోఽపి రాధేయస్య స్వవిషయకం ప్రేమ

సంపాదయతి స కృష్ణః పరమాత్మైవేత్యనుమామేతి వా - అత్ర ఉదాసితకర్తయ
ప్రసిద్ధస్యాపి నిరవధికరుచిసంపాదకం కర్ణయుగలి మాసీదితి వర్ణనేన విరోధో
వ్యజ్యతే. స్వోపేక్షిణి స్వస్య ప్రీత్యుదయాసంభవాత్-తస్య చ తిరస్కృతరాధేయస్య
భగవతః కాంతిం జనయతి కర్ణయుగళమితి వర్ణనా త్పరిహారః- తేన విరోధా
భాసాలంకారః- ఏవంవిధం కర్ణయుగళం బిభ్రాణం ధృతవన్తం ప్రాచీనజన్మని
పూర్వజన్మని కళంక త్వావస్థాయా మిత్యర్థః. విష్వ గభితో వేష్టమానానాం
ఆవృణ్వతాం హిమకరకరాణాం చంద్రకిరణానాం - కర్తరి షష్ఠీ - కర్తై రితి
తృతీయా సమాసో వా-యః పరిభవః తిరస్కారః తస్మా ద్యః రోషః కోపః
తేన హేతునా కళంకస్య చంద్రమణ్డలమధ్యవర్తిత్వాదితి భావః. మధ్యవర్తినం
కళంక మభితో వేష్టయిత్వా హిమకరకరా బాధస్తే ఇతి భావః. సాంప్రత
మధునా ఆననాత్మనావస్థితం ముఖరూపేణ వర్తమానం చంద్రమనం చంద్రం
విష్వ గభితః ఆక్రమతా ఆవృణ్వతా కళంకేనేన స్థితేన ఇత్యుత్పేక్షా-
ఇదం ముఖం పూర్వజన్మని చంద్రీభూయ వర్తమానం స త్తదాసీం కళంకాత్మనా
వర్తమానం మాం పర్యవేష్టయదితి పూర్వజన్మవైరం స్మృత్వా రోషేణ ముఖ
చంద్రం శ్మశ్రుమణ్డల మాచక్రామేత్యర్థః - శ్మశ్రుమణ్డలేన శ్మశ్రుసంఘేన మణ్డలం
భూషితం అనేన చ కళంకకృతశోభాలోపశాలిన శ్చంద్రాత్ శ్మశ్రుమణ్డలకృత
శోభాశాలీ ముఖచంద్ర శ్చేష్ట ఇతి వ్యజ్యతే. సకలమనోవిలక్షణాయా మధుహర
విరోధితా భృంగవిరోధితా-చరన్వనాంతే నవమజ్జరీషు న. షట్పదో గంధఫలీ
మజిఘ్రి'దితి ప్రసిద్ధేః - తయా కృతం జాతం య దయశః అపకీర్తిః తస్య ప్రమార్జన
కామనయా మార్జనవాంఛయా తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన సకలసుమనోభిమతస్యసర్వ
పుష్పసమ్మతస్య మధుహరముఖచుంబనస్య భృంగకర్మకముఖకరణకచుంబనస్య అను
కూలయా భృంగాస్వాదనయోగ్యయేత్యర్థః-ప్రకృతే తు సకలానాం సుమనసాం దేవా
నా మభిమతః ప్రియః మధుహరః మధుసూదనః తస్య ముఖచుంబనం ముఖస్పర్శః -
ముఖే వర్తనమితి యానత్ తదనఃకూలయా తద్యోగ్యయా చంపకకలికయేవ స్థితయా
చాంపేయకోరకవ త్థితయా నాసికయా నాసయా విరాజమానం విశేషేణ భాసమా
నం చంపకపుష్పం మధుహరవిరోధిత్వజన్యస్వాపయశః పరిమార్చ్యం తపః కృత్వా
నాసికారూపేణావతీర్య మధుహరముఖచుంబనానుకూలం భూత్వా తదపయశో
జహావితి నిర్గళితార్థః-అవచనీయవర్ణాశ్రయతయా అనింద్యశోభాశ్రయత్వేన హేతునా
వచనీయవర్ణాశ్రయాత్ నింద్యశోభాశ్రయాత్ వచనీయానాం షక్తుం శక్యానాం
వర్ణానాం కాదీనా మక్షరాణా మాశ్రయభూతాదితి చ లలాటఫాలాదిశబ్దప్రతి
పాద్యా దిత్వర్థః. లలాటమాత్రాత్ సర్వేభ్యో లలాటేభ్యః ఉత్కృష్టేణ ఉత్తమేన
ఫాలఫలకేన ఫలకతుల్యేన ఫాలేన విలసన్తం భాసమానం - సపరికరం కావ్యలింగ
మలంకారః. సవిగ్రహం సశరీరం నిజతపఃఫలం స్వతపఃఫలమివ స్థిత మిత్యుత్పేక్షా-

శ్లో॥ సత్త్వరం హరి రుత్థాయ నివేశ్య స్వాసనే మునిమ్
ఆదాయ విధివ స్మార్థ్నా పాదోదక మదీధరత్.

సత్త్వరమితి॥ హరిః సత్త్వరం ద్వుత ముత్థాయ ఉత్తితోభూత్వా మునిం నారదం
స్వాసనే స్వస్య విష్టరే యత్ర స్వయ ముపవిష్టస్తత్రేత్వర్థః - యద్వా స్వశబ్దోఽత్ర
స్వీయపరః స్వీయస్య భక్తాదేర్వదాసన స్తత్రేత్వర్థః. నివేశ్య ఉపవేశయిత్వా విధివత్
విధియుక్తం యథా తథా యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. పాదోదకం పాదజల మాదాయ
గృహీత్వా మూర్థ్నా శిరసా అదీధరత్ దధార యథావిధి తత్పాదం ప్రత్యుత్త్య
తదంబు మూర్థ్నా దధారేత్వర్థః - 82

శ్లో॥ శాంతకామో భవానీదృక్సులభ సంయమీ కథమ్
తథాపి గృహసక్తి ర్నో గోత్రజైకతపఃఫలమ్.

శాంతేతి॥ శాంతకామః కామరహితః విరక్త ఇత్వర్థః. అత ఏవ సంయమీ చిత్త
నిగ్రహవాణ్ ఈదృ గేవంవిధః భవాన్ త్వం అస్మాకమితి శేషః. కథం కేన ప్రకా
రేణ సులభః సుప్రాపః భవతీతి శేషః - సకామ ఏవ ప్రభూ నుపసర్పతి న తు
నిష్కామః నిస్ప్రహస్య తృణం జగదితి న్యాయాదితి భావః. తథాపి తవ దుర్ల
భత్వేఽపి నః అస్మాకం గృహసక్తిః గృహసంబంధః మద్భ్రహ్మాద్దేశేన తవా
గమనమిత్యర్థః. గోత్రజైకతపఃఫలం గోత్రజానాం వంశ్యానా మేకం ముఖ్యం
తపసః ఫలం పరిపాకః. భవతీతి శేషః. నతు మమైకస్యేవేతి భావః. వ్యంగ్యా
ర్థస్థ - శాంతకామః నాశితమస్మథః సంయమీ తపస్వీ శివ ఇత్వర్థః. భవానీ
దృక్సులభః భవాన్యాః పార్వత్యాః దృశోః నేత్రీయోః సులభః సుప్రాపః
కథం భవేత్ - స్మరదాహానంతరం క్రోధేన శుశ్రూషమాణాం పార్వతీం పరిత్యజ్య
దేశాంతరే తపోఽర్థం గత శ్శివః కథం భవాన్యా స్సుదర్శ ఇత్వర్థః. యద్వా భవానీ
దృక్సులభః పార్వతీకటాక్షవశ్యః కథం భవేదిత్వర్థః. సతి మన్మథే తదధిష్ఠితకామినీ
కటాక్షపాతః పుమాంస మావర్జయేత్. మన్మథనాశేతు కథ స్తదావర్జనమితి భావః.
తథాపి మన్మథదాహేఽపి గృహసక్తిః దారానురాగః శివస్యేతి శేషః - గోత్రజాయాః
పర్వతసుతాయాః భవాన్యా ఏకస్యా ఏవ తపఃఫలం నో నభవతీతి కాకుః. భవత్వేవ -
పార్వతీకృతతపోమహిమైవ స్మరదాహాకస్యాపి దారానురాగ ఇత్వర్థః - 83

గ॥ త దనుగృహీతవ్యోఽహం విధేయవిషయనియోగే నేత్యమృతాసార
సరసాం గిర ముదీరయంతం భగవంతం నారదః ప్రత్యవాదీత్ -

తదితి॥ త త్తస్మాత్ విధేయవిషయనియోగేన విధేయవిషయే కర్తవ్యార్థే నియోగేన
ఆజ్ఞాపనేన తద్వారేత్వర్థః. అహ మనుగృహీతవ్యః దయనీయః ఇత్యేవ మమృతా
సారసరసాం సుధాధారాసంపాతసమానరసాం గిరం వాచ ముదీరయంతం బ్రువాణం
భగవంతం కృష్ణం నారదః ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ - 84

శ్లో॥ విధేయ మపరం నైవ పశ్యామ స్త్వాం వినా హరే

య త్సంప్రతి కృతార్థోఽహం జాతో లాభా త్తవాద్భుతాత్.

విధేయేతి॥ హేహరే భగవన్ త్వాం వినా అపరం అన్య ద్విధేయం విధాతుం యోగ్యం ఫలమిత్యర్థః. న పశ్యామః న జానీమః - త్వమేవ ఫలం నతు త్వద్వారా సాధనీయం ఫలమన్య దస్తీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ - యద్యస్మాత్ దేతోః సంప్రతి అధునా అద్భుతా దతివిష్మయనీయా త్తవ లాభాత్ ప్రాప్తేః అహం కృతార్థః సఫలః జాతః అభవమ్. త్వద్వ్యతిరిక్తఫలస త్వే త్వల్లాభాదేవ మమ కృతార్థత్వం న యుజ్యత ఇత్యర్థః. యద్వా - హరే త్వాం వినా అపరం విధేయం వినయసంపన్నం న పశ్యామః 'విధేయో వినయగ్రాహీ' త్యమరః. య ద్యస్మాత్ అద్భుతాత్ తవ ఏవంవిధవినయసంపన్నస్య తే లాభాత్ దర్శనాదేవ కృతార్థో లబ్ధి ధనః జాతః త్వదీయవినయేనైవ ఋతుష్టోఽస్మి-నతు త్వత్తః కించిదపి ఫలం కాంతో మీత్యర్థః. అథవా హరే త్వాం వినా అపరం విధేయం కృత్యం నైవ పశ్యామః 'శ్లోతవ్యో మంతవ్యో నిదిభ్యాసితవ్య' ఇతి శ్రుతేః. త్వచ్ఛ్రవణాదికమేవ అస్మాకం కృత్యమితి భావః. తత్ర హేతు మాహ - య ద్యస్మాత్ సంప్రతి అద్భుతా త్తవ లాభా దహం కృతార్థః కృతకృత్యో జాతః - శ్రవణాదిక్రియాఫలీభూతత్వల్లాభాత్ మామకా శ్శ్రవణాదిక్రియా స్సఫలా జాతా ఇత్యర్థః. త్వద్దర్శనా దన్య త్ఫలం న కిమ ప్యస్తీతి భావః.

85

గ॥ ఏవ మభిధాయ పున రన్యస్యా స్సదన మాసేదుషి తపస్విని.

ఏవమితి॥ ఏవ మభిధాయ ఉక్త్వా తపస్విని నారదే పున ర్భూయః అన్యస్యాః కృష్ణ శుహిష్యా స్సదన మన్తఃపుర మాసేదుషి ప్రాప్తవతి సతి.

86

శ్లో॥ అయి ప్రియే పద్మిని కీదృశోఽయం హరే స్తనాపి ప్రణయానుబంధః

నశ్య త్యమర్ష స్తవ పాదఘాతా దముం ప్రియానుగ్రహ మేష వేత్తి.

అయీతి॥ పద్మిని పద్మినీజాత్యుత్పన్నే అయి ప్రియే ప్రేయసి హరేః మమేత్యర్థః - తనాపి ఆవయో ర్ద్వయోః అయం ప్రణయానుబంధః పరస్పరం స్నేహానుబంధః కీదృశః విలక్షణ ఇత్యర్థః. వైలక్షణ్య మేవాహ - తవ తే పాదఘాతాత్ చరణతాడ నాత్ అమర్షః కోపః నశ్యతి మయ్యన్యాసంగ మాశంక్య యో మాన స్త్వయా ధృత స్సతు మయి చరణేన ఆహతే సతి నశ్యతీత్యర్థః. యథా రాజాది స్సాపరాధం భృత్యం భృశం తాడయిత్వా కోపం జహాతి తద్వదితి భావః. యద్వా - అస్మత్కర్మకబహువిధలాలనవశాదపి అప్రసన్నయాం త్వయి విషయే యో మమూమర్షః స తావకపాదఘాతా న్నశ్యతీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ - ఏష కృష్ణః అముం త్వత్కృతపాదఘాతం ప్రియానుగ్రహం ప్రియాయా స్తనానుగ్రహం వేత్తి జానాతి ప్రియయానుగృహీతోఽస్మితి మన్యతే ఇత్యర్థః. స్వపాదఘాతేన మా మనుగృహ్య ప్రసాదం భజే దేపేతి మత్వా పాదఘాతా దహ మమర్షం త్యజామితి భావః.

వ్యంగ్యార్థస్తు-అయి ప్రియే పద్మిని నళిని హరే సూర్యస్య తవ చ ప్రణయానుబంధః
 కీదృశః- యత్ పాదఘాతా ద్ధరేః కిరణఘాతా ద్ధేతోః తవ అమరః ముకుళీభావ
 రూపః నశ్యతి-ఏష రవిః అముం పాదఘాతం ప్రియానుగ్రహం-ప్రియాయా ఇతి కర్మణి
 షష్ఠీ-నళిన్యా అనుగ్రహం వేత్తి మత్పాదఘాతః మత్ప్రియాయాః మహాననుగ్రహ
 ఇతి మన్యతే ఇత్యర్థః. ఏతేన రవిపాదఘాతా త్పద్మస్యేవ త్వత్పాదఘాతా స్మన్మనః
 పద్మస్య మహా వికాసో భవతీతి శ్రీకృష్ణశయో వ్యజ్యతే.- 87

శ్లో॥ ఏవ మాశ్వాసయన్ కాంతాం కేళికలహణోపనామ్

అజానాన ఇవాపృచ్ఛ త్స్వాగతం నారదం హరిః.

ఏవమితి॥ ఏవంరీత్యా కేళికలహణోపనాం కీడాకలహకుపితాం కాంతాం ప్రియా
 మాశ్వాసయన్ అనునయన్ హరిః అజానాన ఇవ నారదాగమన మవిదన్నివ నతు
 వస్తుత ఇతి భావః. నారదం స్వాగతం కుశలం అపృచ్ఛత్ పప్రచ్ఛ- 88

గ॥ నారదస్తు తూష్ణీకః పున రన్యస్యా స్పదన మాసేదివాన్.

నారద ఇతి॥ నారదస్తు - తు శబ్దో వైలక్షణ్యద్వ్యోతనార్థః. వైలక్షణ్య మేవాహ-
 తూష్ణీక ఇతి మానవాన్ భూత్వేతి శేషః- వదతః కృష్ణా నారదస్య వైలక్షణ్యం
 మానమేవేతి భావః. పున ర్భూయః అన్యస్యా స్పృతీయాయా ఇత్యర్థః. శ్రీకృష్ణ
 ప్రియస్యా ఇతి శేషః. సదనం గృహ మాసేదివాన్ ప్రాప. 89

గ॥ తత్ర చ వ్యా॥ తస్యా స్పదనే.

శ్లో॥ తాతాంబదుర్లభ మిదం ఫల మన్యబాలై
 సంగోప్య దత్త మమృతప్రతిమం తవైవ
 ధావ ద్ద్రితం న పరిపశ్యతు బాలకోఽన్యో
 ధానాః పున ర్గుడయుతా యది తే ప్రదేయాః.

తాతేతి॥ హేతాత హే అంబ ఇతి స్నేహాతిశయాత్పుత్రేషు జనకత్వజననీత్వారోపః.
 అన్యబాలై రితరశిశుభి ర్దుర్లభం దుష్ప్రాపం తత్ర హేతుమాహ - అమృతప్రతిమం
 సుధాతుల్యం తద్వ ద్విచిర మిత్యర్థః. ఇదం ఫలం సంగోప్య రక్షయిత్వా తవైవ
 దత్తం వితీర్ణం మయేతి శేషః-త్వయి మమ అతిప్రీతత్వా దితి భావః-ద్రుతం శీఘ్రం
 ధావ గచ్ఛ-తత్ర హేతు మాహ-అన్య స్పృదితరః బాలకః బాలః న పరిపశ్యతు
 న పశ్యతు - యద్యన్యః పశ్యేత్ తస్మా తస్య త్వత్ఫలే భాగో దేయ స్సాన్య న్న హ్యేత
 త్తుల్య మన్య త్ఫల మస్తీతి భావః. నను అన్యేషాం సుతానాం త్వం కిం దాస్యసీత్యత
 ఆహ - తే పునః త్వదన్యబాలాస్తు యాచేయు రితి శేషః-యది మాం కిమపి ప్రార్థ
 యేర న్నితి చేదిత్యర్థః. గుడయుతాః సగుడాః ధానాః పృథుకాః ప్రదేయాః దాతుం
 యోగ్యాః భవ స్తీతి శేషః. త్వదన్యేషాన్తు ధానా ఏవ తవైవేదం ఫల మిత్యర్థః. యద్వా
 అన్యో బాలకో మాం పశ్యతు నామ కిం తావతా మమ క్షతి రిత్యత ఆహ - యది
 ఫలసహితం తాం బాలకోఽన్యః పశ్యేచ్ఛే దిత్సరః. తే తవ తద్బాలాపహృతఫల స్వేతి

భావః. పున ర్భూయః గుడయుతా ధానాః ప్రదేయాస్సుయః - తాదృశఫలాన్తరా
భావాదితి భావః. 90

శ్లో॥ లాలయంతం శిశూ నేవం వచనై ర్వంచనాపరైః

దృష్ట్వా హరి మథాన్యస్యా స్సదనం ముని రభ్యయాత్.

లాలయన్త మితి॥ ఏవం వంచనాపరైః ప్రతారణార్థకైః వచనైః వాక్యైః శిశూ
బాలా లాలయన్తం కీడయన్త మాశ్వాసయన్త మితి వా - హరిం దృష్ట్వా ముని
రూరదః అథ అన్యస్యా స్సదనం గృహ మభ్యయాత్ యయా. 91

X॥ ఏనం ప్రతినికేతనం విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణ మవృష్టపూర్వ మివ
స్వాగతకుశలానుయోగాదిభి రభినందయంతం ముకుంద మంతిమాంతః
పురప్రదేశే నారదః ప్రహస న్నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏనం పూర్వోక్త రీత్యా ప్రతినికేతనం నికేతనం గృహం-నికేతనే నికేతనే
ప్రతినికేతనం - ఏషాయా మవ్యయీ భావః - విలక్షణవ్యాపారానుషంగిణం భిన్న
వ్యాపారాసక్తం అదృష్టపూర్వమివ అనవలోకితచర మివ ఆత్మానమితి శేషః.
స్వాగతకుశలానుయోగాదిభిః శోభన మాగతం స్వాగతం తస్య కుశలస్య క్షేమస్య
చ అనుయోగః ప్రశ్నః స ఆది ర్యేమా నైః తథో క్తైః అభినందయన్తం ఆనందయంతం
ముకుందం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. అంతిమాన్తఃపురప్రదేశే అంతిమాయాః చరమాయాః
అన్తఃపుర భాగే షోడశసహస్రతమే ౭న్తఃపురే ఇత్యర్థః. ప్రహసన్ స్మయమానస్క
నారదః అవాదీత్ జగాద. 92

శ్లో॥ విశ్వేంద్రజాలై ర్జనమోహన న్న తవాద్భుతం కింతు విశేష ఏషః

మాయాభిధానం తు యదత్ర పింఛం తదర్థచంద్రావిషయం ప్రతీమః.

విశ్వేతి॥ తన పరమేశ్వరస్వేత్యర్థః- విశ్వేంద్రజాలైః- విశ్వాని జాగ్రదాదిప్రపంచాః-
ఇంద్రజాలాసీన తైః విప్రవిదోదకృతగంధర్వనగరాదిక మింద్రజాల మిత్యుచ్యతే.
జనమోహనం జనానాం మోహజననం నాద్భుతం స చిత్రం - ఇంద్రజాలికవ
త్తవేదం స్వాభావిక మేవేత్యర్థః - కిన్తు ఏష విశేషః ఇనం వక్ష్యమాణం చిత్ర
మిత్యర్థః - కిన్తదిత్యత ఆహ - అత్ర విశ్వేంద్రజాలనిర్మాణవిషయే మాయాభి
ధానం మాయాఖ్యం యత్తవ పింఛం బర్హ మస్తి తత్పింఛం అర్థచంద్రా
విషయం అర్థచంద్రో గళహస్తః - తస్యావిషయం అనివార్యమితియావత్.
అర్థచంద్రాకార రేఖానాస్పదమితి చ ప్రతీమః జానీమః - పింఛస్యార్థచంద్రాకార
రేఖానాస్పదత్వం విచిత్ర మిత్యర్థః. యథా రాజాదినా గళహస్తప్రయోగేన
భృత్యాది ర్నిష్కాస్యతే తథా తవ మాయా త్వాం ఋతే యేన కేనాపి
నిష్కాసముతుం స శక్యతే ఇతి పరమార్థః- అత్ర అర్థచంద్రవిషయా త్పింఛాత్
తదవిషయభూతాయా మాయాయా వ్యతిరేకస్య ఫలితత్వా ద్వ్యతిరేకాలంకారః-
అత్ర అర్థం చంద్రో యస్య సః అర్థచంద్ర శ్శివః- తస్య అవిషయ మితి వ్యభ్యతే-

శివకేశవయోః పరమాత్మత్వావిశేషేఽపి మోహిన్యాదిరూపయా విష్ణుమాయయా శివోఽప్యముఖ్యాశేతి విష్ణుమాయాయా శివవిషయత్వే సిద్ధే తదవిషయత్వకథన మద్భుతమితి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణమాయయా శివోఽపి మోహితః..కోఽహమితి నారదస్య పశ్చాత్తాపో న్యజ్యతే. 93

శ్లో॥ నారదః ప్రణిగద్యైవం ముకుందేనానుమోదితః

ప్రియయా విస్మిత స్తస్య యోగమాయానుభావతః.

నారద ఇతి॥ నారదః ఏవం ప్రణిగద్య ఉక్త్వా ముకుందేన అనుమోదితః అను జ్ఞాతస్య తస్య కృష్ణస్య యోగమాయానుభావతః - కాయస్యాహరూపయోగ మాయాప్రభావా ద్విస్మితః విస్మయం ప్రాప్తస్య ప్రియయా జగామ. 94

X॥ అథ కదాచన నారదవచనా దజాతశత్రు మియక్షమాణ ముపలభ్య మధుసూదన స్సావరోధవధూజనః కతిపయై రహోభి రింద్రప్రస్థ ముపస్థిత స్సకౌతుకః ప్రాతిష్ఠత.

అథేతి॥ తతః కదాచన నారదవచనాత్ నారదవాక్యాత్ అజాతశత్రుం యధిష్ఠిరం ఇయక్షమాణం యష్ట మిచ్ఛం ఉపలభ్య విదిత్వా మధుసూదనః - మధునామక రక్షోహంతా కృష్ణః సావరోధవధూజనః అంతఃపురస్త్రీజనసహితస్య కతిపయైః కతిచిద్భిః - అహోభి ర్దినైః ఇంద్రప్రస్థం యధిష్ఠిరరాజధానీం ఉపస్థితః ప్రాప్తో భూత్వా సకౌతుకః సకుతూహలః ప్రాతిష్ఠత అవర్తత - ఇంద్రప్రస్థపురే ఇత్యర్థః. యద్వా - మధుసూదన స్సావరోధవధూజనః సకౌతుకశ్చ స ఉద్రప్రస్థం ప్రాతిష్ఠత ప్రతస్థే - ఇంద్రప్రస్థం ప్రియయావిత్వర్థః. కతిపయై రహోభి రుపస్థితః ఇంద్రప్రస్థ మిత్యేవ - ప్రాప్తశ్చ బభూవేతి శేషః. 95

X॥ పాండవా అపి సహమహిషీభి రుపస్థానీయం ప్రాణమివ షష్ఠ మాత్మీయ మక్షయ్యమివ కులధన మంగ దేవతాసహితా మివ చిక్కితయాగ ప్రధానదేవతామణిమాద్యష్టవిభూతిపరివృతమివ ధనదం పృథివ్యా ద్యష్టమూర్తివేష్టితమివ శశిశేఖరం లోకపాలమాత్రాప్తకవలమితమివ రాజన్యతేజఃపుంజ మష్టమహాసిద్ధిపరివృతమివ సిద్ధమంత్రాధిదేవతాం పద్మాద్యష్టవిధసౌందర్యసిద్ధిసహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్య నిధిం నవరత్నమాలామధ్యగత మివేద్రదనీలనాయకమణిం మాధవం ప్రత్యుద్గమ్య పరిరంభకుశలానుయోగాదిభి రభిసంద్యచ తేన సహ స్వధ వన మధజ్జ -

పాండవా ఇతి॥ పాండవాః ధర్మరాజుడయ శ్చ మహిషీభి రష్టాభి రాభ్యర్యాభి స్సహ ఉపస్థానీయం ఉపాగతం షష్ఠం స్వపంచప్రాణాతిరిక్తం ఆత్మీయం స్వీయం ప్రాణమివ స్థితం తద్వ త్రేమాస్పదమిత్యర్థః - ఉత్పేక్షా - అక్షయ్యం శాశ్వతం కులధనం వంశ పరంపరాగతం ధనమివ స్థితం కులదేవతాత్వాదితి భావః. ఆత్మీయమితి పదం

కాకాక్షీన్యా యేనా త్రాప్య న్వేతన్యమ్. ఉక్తంచ ప్రాగేవ “తనూజానాం పాండోః కిమపి కులదైవ” మిత్యత్రైవ. అంగ దేవసహితాం అప్రధానదేవతాభి ర్యుక్తాం చిక్షీర్షితస్య కర్తు మిచ్ఛావిషయీభూతస్య యాగస్య రాజసూయస్య ప్రధానదేవతామివ ఉద్దిశ్య దేవమివ స్థితం ఉత్సేహాపీయం వస్తుత స్థితీ భావే పర్యవశ్యతి- భగవతః పరమేశ్వర త్వేన తన్మహిషీణాం లక్ష్మ్యాదిత్వేనచ తథాత్వాత్ అణిమాద్యష్టవిభూతిభిః ‘అణిమా మహిమాచైవ గరిమా లఘిమా తథా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్య మీశిత్వం వశిత్వం చాప్త భూతయ’ ఇతి అణిమాద్యష్టైశ్వర్యైః పరివృతం పఠితం ధనదం కుబేరమివ పృథివ్యాదిభి రష్టమూర్తిభిః పృథివ్యాదయః ఇచ్చ సూర్యచంద్రౌ యజమానశ్చేత్యష్టాభి ర్మూర్తిభి రిత్యర్థః. పరివేష్టితం వ్యాప్తం శశిశేఖరం చంద్రమివ లోకపాలానాం ఇంద్రాదీనా మష్టదిక్పాలానాం మాతృప్రకేన అష్టాభి రాత్రతాభిః వలయితం వ్యాప్తం రాజన్యతేజఃపుంజమివ రాజన్యానాం క్షత్రియకుమారాణాం జేజసాంపుంజ స్సంఘ సమివ ‘అష్టాభి లోకపాలానాం మాతృభిర్నిర్మితో నృపః ఇతి స్మరణాత్. లోక పాలాంశజన్యానాం రాజన్యానాం సంబధి యత్యేజః తదేవ పుంజీభూయ కృష్ణాత్మనా వర్తతే ఇతి భావః. అష్టమహాసిద్ధిపరివృతాం అష్టే మహాసిద్ధయో యోగజన్యాః తత్సరి వృతాం సిద్ధమంత్రాధిదేవతామివ సిద్ధానాం మంత్రస్య అధిష్ఠానదేవతామివ స్థితం నవమం ముకుందాభిధలావణ్యానిధిమివ ముకుందనామకసౌవర్ణనిధిమివ పద్మాద్యష్ట విధసౌందర్యనిధిసహితం పద్మా రుక్మిణీ ఆద ర్యేషా నైః పద్మాదిభిః అష్టవిధైః సౌందర్యనిధిభిః సౌందర్యశేషనిధిభిః సౌందర్యాలయరుక్మిణ్యాద్యష్టమహిషీభి రిత్యర్థః. సహితం పద్మప్రముఖాష్టవిధస్వర్ణనిధిసహితం చ- యద్వా పద్మాష్టవిధసౌందర్యనిధి సహితం నవమమివ ముకుందాభిధలావణ్యానిధిం ముకుందనామకఛాయానిధిం ముకుం దనామకస్వర్ణనిధిం చ - పద్మప్రముఖా ముకుందాంతా యథా నవసువర్ణనిధయః తథా రుక్మిణ్యాదయః ముకుందాంతా నవ సౌందర్యనిధయ ఇత్యర్థః. నవరత్నమాలాయాః నవభిః రత్నైః కృతాయాః మాలాయాః మధ్యగతం మధ్యదేశస్థం ఇంద్రానీలనాయక మణిమివ ఇంద్రానీలాఖ్యనాయకరత్నమివ స్థితం మధ్యే ఇంద్రానీలమణిః ఇత స్తతః పద్మరాగవజ్రవైడూర్యాదయోఽష్టే మణయః హరే యథా భాన్తి తద్వత్ మధ్యే కృష్ణః ఇత స్తతో రుక్మిణ్యాదయోఽష్టభార్యా ఇత్యర్థః. మాధవః కృష్ణః ప్రత్యుద్గమ్య అభిముఖ మాగత్య పరిరంభః ఆలింగనం కుశలానుయోగః కుశలప్రశ్నః తో ఆదీ యేషా నైః అభినంద్య శ్లాఘుయత్వా చ తేన కృష్ణేన సహ స్వభవనం నిజగృహ మభజత్ ప్రాపుః-

96

శ్లో॥ పృథా సదారభ్రాత్రీయసమాగమనహర్షితా

యథార్హ ముపచార్తై స్తం గేహే సుఖ మవాసయత్ .

పృథేతి॥ పృథా కుంతీ సదారభ్రాత్రీయస్య సభార్యస్య భ్రాతృపుత్రస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. సమాగమనేన ఆగత్యా హర్షితా సంజాతహర్షా సతీ యథార్హం యథాయోగ్య

ముపచారై రాశీర్వాదాదిభిః ఉపలక్ష్మీ తేతిశేషః. తం భగవన్తం గేహే గృహే సుఖం
యథా తథా అవాసయత్ స్థాపయామాస. 97

శ్లో॥ ఆవసన్ సంసదం జాతు మయమాయావినిర్మితమ్

యుధిష్ఠిరః ప్రార్థయత ప్రశ్నయావనతో హరిమ్.

ఆవసన్నితి॥ జాతు కదాచిత్ మయమాయావినిర్మితం మయస్య శిల్పినో మాయయా
వినిర్మితం కృతం సంసదం సభా మావసన్ అధిష్ఠితః యుధిష్ఠిరః ధర్మరాజః
'గవి యుధిభ్యాం స్థిర' ఇతిషత్వమ్. ప్రశ్నయావనతః ప్రశ్నయేణ వినయేన అవనతః
నమస్సన్ హరిం కృష్ణం ప్రార్థయత అయాచత. 98

శ్లో॥ రాజసూయేన యజ్ఞే త్వాం క్రతురాజేన మాధవ

అనుజానీహి మా మహ్నో యది స్యా మస్య కర్మణః.

రాజసూయేనేతి॥ హేమాధవ క్రతురాజేన క్రతుత్తమేన రాజసూయేన రాజసూ
యాభిధక్రతురాజేనేత్యర్థః. త్వాం పరమాత్మానం త్వమిత్యర్థః. యజ్ఞే పూజయి
ష్యామి- యజతేః లృప్. త్వత్ప్రీత్యర్థం రాజసూయం కర్తు మిచ్ఛామిత్యర్థః. అస్య
కర్మణః రాజసూయాఖ్యకృతేః అర్హః యోగ్యః స్యాం యది అస్మిచేదిత్యర్థః. మా
మనుజానీహి అనుజాతం కురు - తద్భాగే మమా నుజ్ఞాం దిశేత్యర్థః. 99

గ॥ ఏవం వాదిన మజాతశత్రుం భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా వాదినం బ్రువాణం అజాతశత్రుం అనుత్పన్నకామా
ద్యస్తశత్రుకమ్ యుధిష్ఠిర మిత్యర్థః. ప్రతి భగవాన్ కృష్ణః అవాదీ దువాచ.

అవ॥ నచనప్రకారమేవ వర్ణయతి.

శ్లో॥ వీర స్త్వ మస్య హి బుధః పద ముచ్చమేవ

ప్రాప్తస్థిరో భవసి సోమరసస్య పాత్రమ్

షండశ్చలోనియతసీచపదాధివాసో

దుష్టగ్రహాకృమఖిలో న భవాదృశోఽన్యః.

వీర ఇతి॥ ఉచ్చ ముత్కృష్టం పదం స్థానం ప్రాప్తః- సార్వభౌమ ఇత్యర్థః. వీరః
పరాక్రమశాలీ బుధో విద్వాన్ అనేన విశేషణత్రయేణ అర్థీ సమర్థో విద్వానిత్యేవం
రూప మధికారత్రయం క్రమేణోక్తం భవతి స్థిరః అచపలః- అనేన అతూర్తం
శ్రావయే త్పతిమితి శ్రుత్యుక్తం త్వరాహిత్య ముక్తం భవతి. ఈదృశ స్త్వమేవాస్య
సోమరసస్య రాజసూయయాగసంస్కృతసోమం తాదృశసోమలతాద్రవస్యేత్యర్థః. -
పాత్రంభాజనమర్హ ఇతి యావత్-భవసి హి భవస్యేవ. 'హి హేతావవధారణే' ఇత్య
మరః. షండః అసమర్థః- 'షండః షండే వర్షధరే గోపతౌ వంధ్యపూరుషే' ఇతిభాస్కరః.
చలః అవిమృశ్యకారీ నియతసీచపదాధివాసః నియతః నిత్యః సీచపదాధివాసః అల్ప
స్థానవృత్తిః యస్య సఃసార్వభౌమ ఇత్యర్థః. దుష్టగ్రహాకృమఖిలః దుష్టః గ్రహాఅభినివేశో
యేషాన్తే దుష్టగ్రహాః దుర్బుద్ధయ శ్శకున్యాదయః తై రాకృమణేన హేతునా ఖిలః

దుర్జనః దుర్జనసాన్నిధ్యా త్వాప్తదుర్జనయ ఇత్యర్థః. అగ్రః త్వద్భిన్నో దుర్జోధనాది రిత్యర్థః-భవాదృశః త్వాదృశః త్వమివ సోమరసస్య పాత్రమిత్యర్థః-న నభవతి త్వమేవ రాజసూయే అధికారీ నతు దుర్జోధనాదయ ఇతి పరమార్థః-అత్ర యుధిష్ఠిరస్య సోమరసపాత్రత్వే అస్యస్య తదపాత్రత్వే చ హేతుభూతత్వేన సాభిప్రాయ విశేషణవిన్యాసా త్సరికరాలంకారః. అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలింగం వా-వ్యం గ్యార్థస్సు-వీగః కైబ్యరహిత ఇత్యర్థః-ఉచ్చం పద ముచ్చస్థానం ఉచ్చరాశిం చ ప్రాప్తః స్థిరః భ్రమణరహితః బుధః విద్వాన్ త్వమేవ సోమరసస్య చంద్రానురాగస్య పాత్రం భవసి-యద్వా సోమరసస్య పాత్రం బుధ స్త్వం హి భవసి-చంద్రప్రేమాస్పదత్వేన లోకై ర్యవహ్రాయమాణో బుధ స్త్వమేవ భవసీత్యర్థః-కుత ఇత్యాహ వీర ఇత్యాది విశేషణత్రయం-యత స్త్వం వీరత్వాదిగుణత్రయవిశిష్టః తత స్త్వమేవ చంద్రస్య ప్రేమాస్పదభూతో బుధ ఇత్యర్థః-షండః క్లీబః బుధసూర్యసుతౌ నపునకాఖ్యానితి వరాహమిహిరోక్తేః. చలః పరిభ్రమణశీలః నియతనీచపదాధివాసః నిత్యనీచరాశ్యా శ్రేయణః వరే వర్షే నీచరాశిం మీనం భుంజాన ఇత్యర్థః-దుష్టగ్రహాకృమః పాపగ్రహ యోగః తేన ఖిలః పాపః బుధః పాపయుతః పాప ఇతి వచనాత్-అన్యో బుధః రాహిణీయః భవాదృశః చంద్రానురాగపాత్ర మిత్యర్థః-న నభవతి ను భవాదృశ ఇతి పాతేతు భవాదృశోను భవాదృశః కిమిత్యర్థః-కూటస్థ శ్చంద్రః వీరత్వాదిగుణవిశిష్టత్వేన స్వవంశభూషణే త్వయ్యేవానురజ్య తే నతు కైబ్యాదిదోషవిశిష్టే సాక్షా త్పుత్రే-పి. బుధే ఇతి తాత్పర్యార్థః. అత్ర యుధిష్ఠిరస్య బుధవ్యతిరేకోక్తేః వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః-బుధో నైవ బుధః కిన్తు త్వమేవ బుధ ఇతి వచనాత్-సాపహ్నవో రూపకాలంకారః-

100

శ్లో॥ జగత్క-బళయత్యుచ్చై ర్భవత్సహజతేజసి

కల్యాణ మమితం యత్స్యా త్తత్సశ్యా మీప్తసాధనమ్.

జగదితి॥ భవత్సహజతేజసి భవత స్త్వ సహజానాం సోదరాణాం భీమాదీనాం తేజసి ప్రతాపే ఉచ్చై రతిశయేన జగత్ ప్రపంచం కబళయతి ఆకమతి సతి అమిత మధికం యత్కల్యాణం సువర్ణం స్యాత్ తత్సువర్ణః-ఇప్తసాధనం యాగస్య సాధనం పశ్యామి తర్కయామితి ధనమూలత్వా ద్యాగస్యేతి భావః-వ్యంగ్యార్థస్సు-భవత్సహజతేజసి తవ స్వరూపభూతప్రకాశే జగత్ కబళయతి స్వాన్తర్గతత్వేన భావయతి సతీత్యర్థః-స్వప్నే స్వాన్తర్గతం విశ్వంయథా పృథగివేక్ష్యతే తథైవ జాగ్రత్సమయే ప్రపంచో-యం వివిచ్యతామితి వచనాత్. యద్వా-జగత్క-బళనం నామ జగతో బ్రహ్మాత్మకత్వానుసంధానపూర్వకమిథ్యాత్వానుసంధానమేవ-అమితం యత్కల్యాణం అప్రతిబద్ధాపరోక్షజ్ఞానం-న హి కల్యాణకృత్కశ్చి ద్దురతిం తాత గచ్ఛతీతి గీతావచనే కల్యాణశేబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వం శంకరభాష్యే వర్ణితం-స్యా ద్భవేత్.

తద్రూపాః పరోక్షానుభవః ఇష్టస్య అభీష్టస్య మోక్షస్య సాధనం శత్యామి ఆలోచ
యామి-జ్ఞానమేవ మోక్షసాధన మిత్యర్థః- 101

గ|| యుధిష్ఠిరోఽపి చతుర శ్చతుర స్సహోదరాన్ మధుసూదనవచనేన
దిశాం ప్రస్థాపయామాస.

యుధిష్ఠిర ఇతి|| చతురో నిపుణో యుధిష్ఠిరోఽపి ధర్మరాజశ్చ మధుసూదనవచనేన
శ్రీకృష్ణనిదేశేన చతుర స్సహోదరాన్ సోదరాన్ భీమాద్యనుజచతుష్టయమిత్యర్థః.
దిశాం ఆశానాం ప్రస్థాపయామాస విజయార్థం ప్రేషయామాసేత్యర్థః- 102

గ|| తేఽపి కియతాపి కాలేన యోగిన ఇవ వశీకృతాశా అనతిచిరోఽస్థితా
ధ్యాయనా ఇవ గురవే కనకోచ్చయం సమర్ప్య ప్రమదాశ్రితా బభూవుః.

తేఽపీతి|| తేచ భీమాదయః కియతాపి స్వల్పేనేత్యర్థః. కాలేన సమయేన యోగిన
ఇవ యోగశాలిన ఇవ వశీకృతాశాః స్వాధీనకృతదిశ స్సంతః నియమితకామా స్సంత
ఇతి చ-అనతిచిరోఽస్థితాధ్యాయనాః అనతిచిరం ఈషచ్ఛిరకాలే ఉజ్జితం త్యక్త మధ్య
యనం విద్యాభ్యాసో యై స్తే ఇవ శిష్యా ఇవేత్యర్థః. గురవే పితృసమో జ్యేష్ఠ ఇతి
న్యాయాత్-పితృవాచీ గురువాచీ గురుశబ్దో జ్యేష్ఠమపి లక్షణయా బోధయతి-అగ్ర
జాయేత్యర్థః. అస్యత్ర ఉపదేశేష్టే కనకోచ్చయం స్వర్ణరాశిం సమర్ప్య అర్చయిత్వా
యజ్ఞారం గురుదక్షిణార్థమితి చ-యథా శిష్యాః విద్యాభ్యాసః సమాప్త్యనంతరం గురు
దక్షిణారూపత్వేన గురవే స్వర్ణరాశిం సమర్పయన్తి తద్వదిత్యర్థః. ప్రమదాశ్రితాః
సంతోషభాజః ప్రమదాం కన్యా మాశ్రితా ఇతి చ-గురుదక్షిణాదానానంతరభావిత్వా
తక్రన్యాపరిగ్రహస్యేతి భావః- 103

శ్లో|| పాండవై ర్నపరాభూతి ర్మాగధాయార్పితేత్యథ

ఋనో హరివ్యధా చ్చిత్రం తత్ప్రాణహరణే మతిమ్.

పాండవైరితి|| అథ తతః పాండవై ర్భీమాదిభిః మాగధాయ జరాసంధాయ
పరాభూతిః పరాభవః నార్పితా న సమర్పితా ఇతి హేతోః ఋన్నః భేదం ప్రాప్తః
జరాసంధస్తు న జిత ఇతి పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. హరిః త త్ప్రాణహరణే జరాసంధమారణే
మతిం ధియం వ్యధా చ్చుకార - జరాసంధం హన్తు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అన్యార్థస్తు-
మాగధాయ స్తుతిపాఠకాయ పాండవైః పరా ఉత్కృష్టా భూతి రైశ్వరం నార్పితేతి
ఋన్నః హరిః తత్ప్రాణహరణే మాగధనాశనే మతిం వ్యధాత్-చిత్రం అత్ర యస్మై
భూతి ర్నార్పితేతి భిన్న స్తమేవ హన్తు మైచ్ఛదితి ప్రతీతస్య విరోధస్య అర్థాంతర
వర్తనేన ఆభాసీకరణా ద్వితోధాభాసాలంకారః- 104

శ్లో|| బాడబాకృతి మాస్థాయ భీమార్జునజనార్దనాః

గగిననా యాభ్యయు స్తస్య గిశతః పరవాహినీః.

బాడబేతి|| భీమార్జునజనార్దనాః అల్పాచక్రత్వా ద్భీమస్య పూర్ణ నిపాతః - అర్జునా
షేషయా అభ్యర్హితత్వా దితి వా - భీమో భీమసేనః అర్జునః పార్థః జనార్దనః

కృష్ణః ఏతే త్రయః బాడబాకృతిం బ్రాహ్మణవేషం ఔర్వానలతూపమితి చ
గమ్యతే - ఆస్థాయ ధృత్వా పరవాహినీః శత్రుసేనాః గిళతః సాశయతః
పరా ఉత్క్రష్టాః వాహినీర్నదీ ర్గిళతః స్వానర్గతాః కుర్వత ఇతి చ-తస్య మాగధస్య
సముద్రస్యేతి చ-గ్రసనాయ మారణాయ శోషణాయ చ అభ్యయుః తా ప్రతి
యయు రిత్వర్థః- 105

గ|| ఉపగమ్య జరాసంధ మశనోద్యుక్ మిత్ర మతిథయ ఇవ ననాధుః
ఉపగమ్యేతి|| ఉపగమ్య సమీపం గత్వా అశనోద్యుక్తం అశనం భక్షణం తత్తో
ద్యుక్తం ఉద్యోగం కుర్వాణం అన్న మత్తు ముద్యుంజన్త మిత్యర్థః. అతిథయ ఇవ
సతు వస్తుత ఇతి భావః-ఇత్థం వక్ష్యమాణవిధయా ననాధుః యాచితవన్తః. 105

శ్లో|| జరాకలితగాత్రం త్వాం దుర్గతామార్గణా వయమ్

సంప్రాప్తా నిర్వృతి స్సస్య నోఽ జీవనగ్రహణాదసి.

జరేతి|| జరాకలితగాత్రం జరయా తన్నామ్నా పిశాచ్యా ఆకలితగాత్రం సంఘటిత
దేహం లోకోపకారార్థమితి భావః-త్వాం దుర్గతాః దరిద్రాః అత ఏవ మాత్తణా
యాచకాః వయం సంప్రాప్తా ససమాగతాః బహుదాతవ్యమితి భీతి ర్వాత్స్విత్యాహ-
నః అస్మాకం జీవనగ్రహణా దుదకపానాదసి నిర్వృతి స్సుఖం స్యాత్ - కిముత
యత్కించి దన్నాదినేతి భావః-యద్వా జీవన్త్యనేనేతి జీవన మన్నం తస్య గ్రహణా
దశనాదసి నిర్వృతి స్సస్యత్ యత్కించిదన్నదానేనైవాస్మాకం తృప్తి ర్నతు ధనాది
నేతి భావః వ్యంగ్యార్థస్తు-జరయా జరసా ఆకలితగాత్రం శిథిలికృతతమం త్వాం
దుర్గతా దుష్టబుద్ధయ స్సన్తో మార్గణా యాచకా వయం సంప్రాప్తాః దుర్గతత్వ
మేవాహ-నః జీవనగ్రహణాత్ త్వత్ప్రాణగ్రహణా నిర్వృతి స్సస్యదితి కాకుః
త్వయా ప్రాణేషు దత్తేష్వపి పరిశుష్టి ర్నస్యాదేవేత్యర్థః. 106

గ|| ఏవం సకపటం బ్రువాణా నేతా స్కలహలాలసా నుపలభ్య మాగధః
ప్రత్యువాదీత్.

ఏవమితి|| ఏవం సకపటం సవ్యాజు బ్రువాణా నేతా భీమాదీన్ కలహలాలసాన్
యుద్ధాసక్తా నుపలభ్య విదిత్వా మాగధః జరాసంధః ప్రత్యువాదీత్ ప్రత్యువాచ.

శ్లో|| కే యాయ మర్జునదశాననభిక్షుభంగా

వామార్థినః కపటభూసురభావభాజః

ఆత్మప్రకాశవిరహ త్వరపుంసి వామా

చారాశ్చితా న కిము భీరవ ఏవ యాయమ్.

క ఇతి|| అర్జునదశాననభిక్షుభంగా అర్జునదశాననయో రేవ భిక్షో ర్భంగా
రీత్యా అర్జునసన్యాసిన్యామేన రావణసన్యాసిన్యామేన చేత్యర్థః. కపటభూసురభావ
భాజః మాయాబ్రాహ్మణత్వవన్తః యథా మాయయా అర్జునో దశానన శ్చ భిక్షు
భూత స్తథా మాయయా యాయమసి భూసురభూతా ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు

మాహా వామూరిన ఇతి-వామం ప్రతికూలం యథా తథా అర్థయన్తి యాచన్తే
 ఇతి తథోక్తాః-అభిమతతిరోధానేన అన్యవస్తుయాచకా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర వామాం
 స్త్రీయ మరయన్తితి వామూర్థిసః సుభద్రాసీతారూపస్త్రీహరణకామా ఇత్యర్థః.
 యూయం కే కిన్నామాన ఇత్యర్థః-అయం చ ప్రయాసో విఫల ఇత్యాహ-పరపుంసి
 శత్రుపురుషే ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ అహ మీదృశ ఇతి స్వస్వరూపకథనాభావాత్
 వామాచారాశ్రితాః వక్రశీలాః యూయం భీరవః భయశీలాః నైవ కిము భయ
 శీలా ఏవేత్యర్థః-నహి స్వయం భీతస్య పరా భీషయతుం యుక్తమితి భావః.
 అన్యత్ర పరపుంసి అపరిచితపురుషే ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ శరీరప్రకాశనాభావా
 ద్దేతోః వామానాం స్త్రీణా మాచారో లజ్జాభినయాదిః త మాశ్రితాః యూయ
 మేవ భీరవో న కిము-స్త్రీయ ఏవేత్యర్థః. అర్జునదళాననయోః పురుషత్వేన కపటా
 త్పరనారీహరణేచ్ఛా యుక్తా - భవతాన్తు స్వతః స్త్రీణా మిద మయుక్తమిత్యర్థః-
 అర్జునరావణయో రివ వామూర్థిత్వం యుష్మాక మస్తీత్యేత ద్యుక్తమేవ-
 వామాచారాశ్రియణన్తు న యుక్తం తయోః పురుషాచారస్యైవాశ్రియణాదితి
 భావః-వాస్తవార్థస్య హేఅర్జున దళ ఇన్ద్రియాణి ఆననాని యస్య తద్దళాననం
 మనః తథా చోక్తం వేదాన్తదేశికైః - 'దర్శోదగ్రదశేంద్రియాననమనోన కంచరా
 ధిష్ఠితే' ఇతి. తేన భీష సన్న్యాసే మనసా సన్న్యస్తవా నిత్యర్థః- తస్య భంగ్యా మనస్స
 న్న్యాసేవ దిత్యర్థః. అవామూర్థిసః ఋజుస్పార్థనాః అన్నమాత్రస్త్వైవ స్పార్థనాదితి
 భావః-యద్వా వామం ప్రతికూలం మాం అర్థయన్తి యద్ధాయ యాచన్తితి
 వామూర్థిసః - మనసా సర్వం సన్న్యస్తవద్భిరపి భవద్భిః సాధూనాం రక్షణార్థం
 దుష్టోపహం హంతవ్య ఏవేతి భావః. కపటభూసురభావభాజః స తు యూయం
 భూసురాః కిన్తు సరినారాయణవాయుదేవావతారభూతా ఇత్యర్థః-యూయం కే విల
 ఙ్మణా ఇత్యర్థః-ఆత్మప్రకాశవిరహాత్ ఆత్మనాం యుష్మాకం ప్రకాశస్య స్వరూప
 జ్ఞానస్య విరహో దభావాత్ మమ యుష్మత్త్వజ్ఞానాదిత్యర్థః-సర్వేప్యాత్మానః పర
 మాత్మనః కృష్ణస్యాంశభూతా ఇతి ఆత్మస్వరూపజ్ఞానాభావాదితి వా-పరపుంసి శత్రు
 పురుషే పరమాత్మస్యపి కృష్ణే శత్రుత్వం ధృతవతి మయూత్పర్థః-వామాచారాశ్రితాః
 మద్ధననోద్యోగరూపప్రతికూలశీలాః యూయం భీరవః విరుద్ధలక్షణయా ధీరాః న
 కిము ధీరా ఏవేత్యర్థః. సైన్యసంపత్తి మపహాయ శత్రుపురే ప్రవేశాదితి భావః.- 108

గ|| ఏవ మశనిపాతకల్పా నల్పపరీవాదజల్పిత మాకర్ణ్య నితాంతరోషణో
 భగవా నవాదీత్.

ఏవమితి|| ఏవం పూర్వోక్తవిధం అశనిపాతకల్పం వజ్రాయుధపతనసమం తద్వదతికతోర
 మిత్యర్థః-అల్ప మధికం పరివాదజల్పితం ఉపాలంభభాషణం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా
 నితాంతరోషణః అతిరోషణః భగవాన్ కృష్ణః అవాదీత్ ఉచ్యతే-

శ్లో॥ అహం భువనయోని స్స భీమ శ్చాయం ధనంజయః

తృణతాలంబినో దగ్ధం జాతా త్రేతాగ్ని తేజసః.

అహమితి॥ అహం భువం యోనిః జగత్కారణం పరమేశ్వర ఇత్యర్థః-సః భీమః భీమసేనః అయం చ అయన్తు ధనంజయః అర్జునః భవతీతి శేషః-తృణతాలంబినః ధనుర్ధారిణః దగ్ధం మారయతుం త్రేతాగ్ని తేజసః అహవనీయాద్యగ్నిత్రయ తేజసః వయమితి శేషః-జాతాః ఉద్భుతాః- వ్యంగ్యార్థస్తు-అహం భువనయోనిః కృపీట యోనిః 'అగ్నేరాప' ఇతి శ్రుతేః అగ్ని రిత్యర్థః-స చాయ మిత్యుభయో ర్నిర్దేశః. సచ అయం చేత్యేతావభావిత్యర్థః-భీమః భీషణః ధనంజయః వహ్నిః 'ఏతిహాతా' ధనంజయ' ఇతి 'కృపీటయోని ర్జ్వలన' ఇతి చామరః - భీషణజాలనావిత్యర్థః. త్రేతాగ్ని తేజసః త్రేతాగ్న్యంశా వయం త్రయం తృణతాలంబినః తృణభావవతః ఘాసాన్ ఇత్యర్థః - దగ్ధం భస్మీకర్తుం జాతాః అనేన అగ్నితుల్యానా మస్మాకం తృణప్రాయో భవాంతి భావః వ్యజ్యతే-

109

౧॥ ఏత దాకర్ణ్య సహస్రాస్ఫలనం విహస్య మాగధః ప్రత్యవాదీత్. ఏతడితి॥ మాగధః ఏత త్కృష్ణవచన మాకర్ణ్య సహస్రాస్ఫలనం హస్త తాడనసహితం యథా తథా విహస్య హాసం కృత్వా ప్రత్యవాదీత్-

110

శ్లో॥ ఆస్తాం జాతు నదారకద్వయ మిదం పుంసా పరేణార్దితం

యుక్తం వాయుసఖో భవానితి రిపుప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః

వాతాన్ షట్త్రిగుణాన్ హరే యుధి మమ ప్రభిశ్యత స్తే బలా

దాశాలంఘనజాంఘికత్వ మపరః కోవానుకర్తుం క్షమః.

ఆస్తామితి॥ పరేణ పుంసా శత్రుపురుషేణ జాతు కదాచిప నార్దితం అబాధితం ఇదం దారకద్వయం భీమార్జునాభ్యం బాలకయుగళం ఆస్తాం తిష్ఠతు నానయోః ప్రశంసా అత్ర కర్తు ముచితేత్యర్థః. యద్వా-ఇనం దారకద్వయం పరేణ పుంసా కదాచి డర్దితం న నభవతి యుక్తకథానభిజ్ఞ మిత్యర్థః. అతః ఆస్తా మిత్యన్వయః-రిపు ప్రధ్వంసనోద్యద్యశాః శత్రునాశనజన్యకే రి ర్భవాన్ వాయుసఖః అగ్నిరితి యత్ తద్యుక్త మేవ- అహం భువనయోనిరితి శ్లోకేన భవతా యుష్మాకం త్రయాణామపి యదగ్నిత్వం ప్రతిపాదితం త న్న తయో రస్తి-బాలశ్వేన నిష్ప్రభత్వాత్- త్వయి తు అగ్నిత్వ మస్యేవ శత్రువిధ్వంసకత్వాదిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు- రిపు ప్రధ్వంసనోద్య ద్యశా ఇత్యత్ర విపరీలకథాయా శత్రుభి ర్జిత త్వేన అగ్నే ర్భిశాల్పిత్యర్థః. భవాన్ వాయు సఖః వాయుతుల్యః- తద్వత్పలాయనదక్ష ఇత్యర్థః- ఇతి యుక్త మేవ- ఇదమేన వాయు సఖత్వం విశదయతి వారాంతి- హేహరే కృష్ణ కపి ఇతి చ వ్యజ్యతే- త్రిగుణాన్ త్రయో గుణా ఆవృత్తయః యేషాం తాన్ షట్ అష్టాదశవారాన్ అష్టాదశకృత్వై ఇత్యర్థః- మమ యుధి యుద్ధే బలా త్సమర్థ్యా త్రప్రభిశ్యతః బలాయమానస్య యుద్ధా - యుధి మమ బలా త్రప్రభిశ్యతః ధైర్యభంశం ప్రాప్తస్యేతి వా-తేతన

ఆశాలంఘనజాంఘికత్వం దిగాక్రమణే జంఘానత్వం అతివేగేన దిశా మాక్రమణ
మిత్యర్థః. అపరః త్వచస్యః కో వా పుచూ ననుకర్తుం అనుగన్తుం క్షమ శ్శక్తిః
నకోపిత్యర్థః. అత్ర చ వాయువేగతుల్యవేగ ఇతి స్తుతిః. పలాయదీక్ష ఇతి నిన్దా. అత
ఏవ వ్యాజతుల్యాలంకారః. 111

గ|| ఏవం వ్యాజస్తుతిభంగీ మంగీకుర్వాణే భగవా నవాదీత్.
ఏవమితి|| ఏవ మిత్రం వ్యాజస్తుతిభంగీం వ్యాజస్తుతిరీతి మంగీకుర్వాణే స్వీకృతవతి సతి
మాగధే ఇతి శేషః. భగవాన్ అవాదీత్ ఉవాచ. 112

శ్లో|| సకలప్రభుస్తుతివచోవిషయో నను మాగధో భవసి పూర్ణగుణః
వచనీయ ఏవ తవ వాగ్విభవో కథ మన్యథా తవ న రీతి రియమ్.
సకలేతి|| నను అయీతి ప్రశ్నే పూర్ణగుణః సంపూర్ణగుణః అత ఏవ సకలప్రభు
స్తుతివచోవిషయః సకలప్రభూణాం సర్వభూషానాం స్తుతివచనాం స్తోత్రవాక్యానాం
విషయః గోచరః సర్వైరపి నృపతిభిః స్తూయమానత్యర్థః. మాగధః జరాసంధః భవసి
అసి-సిద్ధస్య మాగధత్వస్య పున ర్విధానాత్ విధ్యలంకారః. 'సిద్ధస్యైవ విధానం
యతా మాహు ర్విధ్యలంకృతి' మితి లక్షణాత్. అనేన చ శౌర్యాదార్యాదీనా మతి
ప్రసిద్ధి ర్వ్యజ్యతే. తవ వాగ్విభవః వచోవైఖరీ వచనీయః అధీన ఏవ వశ్యవా
గ్భవసీత్యర్థః. 'గర్వా ధేనౌ తు వక్తవ్యా' విత్యమరః. అన్యథా వశ్యవాక్త్వాభావే
ఇయ మతిచతురా స్తవ న రీతిః స్తుతిప్రక్రియా కథం స్యాదితి శేషః. మహాకవి
విషయత్వా దీదృశవ్యాజస్తుతిప్రక్రియాయా ఇతి భావః. అత్రవాగ్విభవో కథమితి
పాఠస్తు ప్రామాదికః. వాగ్విభవః కథమితి పఠనీయః. అః కఃపయోః ప్రాప్తే. నిందా
ర్థస్తు. సకలప్రభూణామితి-కర్మాణి షష్ఠీ. స్తుతివచనాం విషయః స్తుతిపాఠక ఇత్యర్థః.
అత ఏవ పూర్ణగుణః పూర్ణాః హృది సత్త్వసన్నిహితాః గుణాః స్తోతవ్యరాజసంబంధినః
యస్య సః మాగధః వందీ భవసి. అతఏవ తవ వాగ్విభవః వచనీయః నింద్యః
భవతీతి శేషః. క్వచి త్పురుషాధమస్తుతిఫలకత్వాత్. త్వ మింద్ర స్త్వం చంద్ర
ఇత్యాదౌ తథా క్వచి త్సాధునిందాఫలకత్వాత్ త్వత్తో భియేవ శివో జాయా
మాలింగతీత్యాదౌ ఇతి భావః. అన్యథా కథ మియ మీదృశీ స్తవనరీతిః. 113

గ|| మాగధోఽప్యనేన ప్రశంసాభాసేన దూయమానమానసః పున రవాదీత్.
మాగధ ఇతి|| జరాసంధ శ్చ అనేన శ్రీకృష్ణోక్తేన ప్రశంసాభాసేన ప్రశంసేవ ఆపా
తతో భాసతే ఇతి ప్రశంసాభాసః తేన అవిచారతః స్తుతివ ద్భాసమానేనేత్యర్థః.
దూయమానమానసః ఖన్నహృదయ స్సృగ పునర్భూయః అవాదీత్ జగాద. 114

శ్లో|| యా మార్గణాపాతభయాతురాణాం స్తుతిః ప్రణీతా రస్మికై కవేద్యా
సన్మాగధేనాస్య రహస్యవేత్తా గోపాల ఇత్యద్భుత ముద్రతం నః.
యేతి|| సన్మాగధేన శ్రేష్ఠనందినా శ్రేష్ఠేన జరాసంధేనేతి చ-మయేతి శేషః. రస్మికై
కవేద్యా సర్వసైకజ్ఞేయా మార్గణాపాతభయాతురాణాం యాచకాగమనభీరూణాం

శరపతనభయార్తానాంచ - తత్సంబంధినీత్యర్థః. యా స్తుతిః స్తోత్రం ప్రణీతా ఉక్తా
గోపాలః గోపః కృష్ణ శ్చ అప్య స్తవస్య రహస్యస్య వేత్తా తత్త్వజ్ఞః అభవదితి శేషః-
ఇతి హేతోః నః అస్మాక మమృతం విశ్రయః ఉపతం జాతం-లుభా నధీరాం శ్చ
ప్రభూ నుద్దిశ్య కుశలేన వందినా కృతాయాః స్తుతేః రహస్యం కవయో జానన్తు నామ
మూర్ఖో గోపస్త్వ నజానాత్యేవ ఇతి స్థితే గోపస్త్వైవ తత్స్తుతిరహస్యజ్ఞాన మాసీదిత్యేత
దత్యద్భుత మిత్యర్థః. మాగధస్య మమ స్తుతిక ర్తృత్వ ముచితమేవ-గోపస్య తవ తద్ర
హస్యజ్ఞత్వస్తు విరుద్ధమితి నిష్కలప్తార్థః. ఏతేన శరపతనభీరుః గోప స్త్వం నసాన్వ
భామః త్వాం స్తోతు సార్వభౌమోఽహం న వందీ ఇతి భావో వ్యజ్యతే- 115

X|| ఏవ ముత్తరోత్తరశుభయా చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా కంచిత్కాల
మాభాష్య కలహాలసా వయమితి స్వాశయనివేదిన స్తా నేతానితం
మగధాధిపతి రభిదధే.

ఏవమితి|| ఏవ ముక్తరీత్యా ఉత్తరోత్తరశుభయా ఉత్తరోత్తరప్రశస్తయా పూర్వ
పూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరం ప్రశస్త మిత్యర్థః-చతురోక్తిప్రత్యుక్తికయా చతు
రయానిపుణయా ఉక్తిప్రత్యుక్తికయా ఉక్తయః వచనాని ప్రత్యుక్తయః ప్రతివచనాని
తాసాం సమూహ ఉక్తిప్రత్యుక్తికా తయా-వచనప్రతివచనపరంపరయేత్యర్థః. కంచి
త్కాలం కియత్సమయం ఆభాష్య భణిత్యా వయం కలహాలసాః యుద్ధాసక్తాః
భవామ ఇతి శేషః. నతు పున రుక్తప్రత్యుక్తిసరసా ఇత్యర్థః-ఇత్యేవం స్వాశయనివే
దినః స్వాభిప్రాయప్రకటకా తా నేతా భీమా దీ న్నతి ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా
మగధాధిపతి ర్జరాసంధః అభిదధే ఉవాచ- 116

శ్లో|| న కాందిశీకస్య ముహు స్తవాన్తు త్రపా క్షమం నాక్షమబాధనం నః
ధనంజయ స్తిష్ఠతు దుగ్ధకంఠో భీమేన భూయా త్కవివిభ్రమో నః.

నేతి|| ముహు ర్భూహువారాన్ కాందిశీకస్య భయాత్పలాయితస్య 'కాందిశీకో
భయద్రుత' ఇత్యమరః. తవ కృష్ణస్వేత్యర్థః-త్రపా లజ్జా నాన్తు మాభూత్ -
లజ్జాయాం సత్యాం ఏకదా పలాయితస్య పునః పలాయనప్రాప్తి ర్నస్యాత్ పున
స్తేన యుద్ధస్యైవానారభ్యమాణత్వా దితి భావః-నః అస్మాకం ప్రభూతవీర్యాణా
మిత్యర్థః-అక్షమబాధనం అశక్తపీడనం న క్షమం న యుక్తం సింహస్య మృగాణా
మివేతి భావః-తవ లజ్జాభావేఽపి మమ లజ్జా యుక్తేత్యర్థః-దుగ్ధకంఠః క్షీరగళః
శిశు రిత్త్యర్థః-ధనంజయః అర్జునః తిష్ఠతు ఆస్తాం-శిశుత్వాత్స న యుద్ధార్థ ఇత్యర్థః-నః
అస్మాకం భీమేనసహ కవివిభ్రమః కలహవిలాసః 'కలహేంత్యయుగే కవి రితి'
వైజయన్తీ. భూయాత్ భవతు-విభ్రమ ఇత్యనేన భీమేనసహ కలహోఽపి మమ
ఖేలనతుల్య ఇతి తత్ప్రాయనాదరో వ్యజ్యతే. వాస్తవార్థస్తు - కాందిశీకో న
భవతీతి నకాందిశీకః ఆస్య యుద్ధే క్వాపి భయరహితస్వేత్యర్థః - సర్వశక్తిత్వాదితి
భావః-తవ ముహుః అతిశయేన త్రపా ఆన్తు సర్వేశ్వర స్సర్వశక్తి రహం కథం

తుచ్చేన మాగధేన యుక్త్యేయమితి త్వం లజ్జిత ఏన భవేదిత్యర్థః-నః అస్మాకం జీవానా మిత్యర్థః - అక్షమబాధనం న విద్యనే, తమా శక్తా యస్మా త్నః అక్షమ స్వశక్తి ర్భగవాన్ తత్కృతం బాధనం న త్తమం న యుక్తం- పరమేశ్వరత్వత్కర్తృకబాధనం సోఘం కేవల మిత్యర్థః. ఏతేన ప్రబలేన త్వయా సహ విరోధో న మమోచిత ఇతి సిద్ధం - అథ దుర్బలేన ధనంజయే నాపి యుద్ధ మనుచిత మిత్యాహ-దుగ్ధకంతః ధనంజయ స్తిష్ఠతు ఇతి-కింతు న ప్రజలః నాపి దుర్బలః మత్సమో భీమ ఏవేత్యాహ భీమేతి- 117

X|| ఏవ మభిధాయ సృకోదరాయ గదాం ప్రదాయ స్వయమపి గదా మన్యా బిభ్రాణ స్సకౌతుక ముత్థాతినీభూమిరితి సగరపరిసరమేన సమీ కభవం మన్వానో జరాసంధ స్తై స్సహ సగరా నిరగత్-

ఏవమితి|| ఏవ మభిధాయ ఉక్త్వా వృకోదరాయ భీమాయ గదాం ఆయుధవిశేషం ప్రదాయ దత్వా బ్రాహ్మణవేషేణ నిరాయుధీభూయ గతత్వాదితి భావః. స్వయ మపి అన్యాం గదాం బిభ్రాణః ధరన్ సన్ జరాసంధః భూమిః ఇయం భూః ఉత్థాతినీ నిమోన్నతస్థలవతీ 'ఉత్థాతః ప్రతిబుధే స్యా దుత్థాతం విషమస్థలే' ఇతి నిఘంటు నారే. ఇతి హేతోః సగరపరిసరం సత్తనప్రాంతమేవ సమీకభవం యుద్ధభూమిం మన్వానః చింతయన్ సన్ తై ర్భీమాదిభి స్సహ సగరా త్పురాత్ నిరగాత్ నిర్యయా. 118

X|| తత్ర చ తా వేతా వామయావినావివ గదాపాతకదర్శితశరీరా పిశునా వివ రంధ్రాన్వేషిణౌ శివాభేదభాజావివ త్వేళానుబద్ధకంతౌ సుభద్రా చిత్రాంగదాశయావివ పరస్పరవిజయాకాంక్షిణౌ చతుర్ముఖభుజా స్తంభావివ సురసుందరీలోభనీయం కమపి విగ్రహ మపూర్వ మతను తామ్-

తత్రేతి|| తత్రచ యుద్ధప్రదేశే ఆమయావినావివ ఆమయో రోగః తద్యుక్తౌ ఇవ గదాపాతకదర్శితశరీరా గదాయాః పాతేన పతనేన హేతునా గదస్య రోగస్య ఆస మంతా త్సాతేనేతి చ-కదర్శితం ప్రణితం తుచ్చీకృతం చ-శరీరం దేహో యయో స్తే పిశునౌ సూచకావిన రంధ్రాన్వేషిణౌ అవకాశగవేషిణౌ చిత్రాన్వేషిణావితి చ- శివాభేదభాజావివ సాంబద్వైతశాలినావివ త్వేళానుబద్ధకంతౌ గరళవ్యాప్తకంతౌ సింహనాదబద్ధకంతావితి చ 'త్వేళాతు సింహనాదస్సస్య' దిత్యమరః. సుభద్రా చిత్రాంగదయోః పార్థజాయయోః చయయావివ మనసీ ఇవ పరస్పరం అన్యోన్యం విజయం జయ మురునం చ ఆకాంక్షిత ఇతి తథోక్తౌ పరస్పరస్య అన్యోన్యస్యేతి కర్మణి షష్ఠీవా- త మహం జయేయమితి అన్యతరాభిభవ మన్యతరఆశా స్తే ఇత్యర్థః- తా వేతౌ భీమమాగధౌ చతుర్ముఖభుజాస్తంభౌ బ్రహ్మణో బాహుదండావివ సృష్టత్వా ద్బ్రహ్మణ ఇతి భావః- సురసుందరీలోభనీయం దేవతాస్త్రీభి రప్యశాస్యం

నూతనపతిలాభాదితి భావః-అన్యత్ర సౌందర్యాతిరేకాదితి భావః-అపూర్వం అద్భుత
మిత్యర్థః - కమప్యనిర్వాచ్యం విగ్రహం కలహం శరీరం చ-అతనుతాం చక్రతుః
సృష్టవన్తావీతి చ - శిష్టసాధర్మ్యపమాలంకారాః - 119

శ్లో॥ అనర్థత తతో భీమః పాతయన్ మగధాధిపమ్

స్థానే వృకోదరోత్కర్ష స్తదున్మేషవినాశనాత్.

అవర్ధతేతి॥ తతః యద్ధప్రవృత్త్యనన్తరం మగధాధిపం జరాసంధం పాతయన్
భ్రంశయన్ ౭౯ అవర్ధత వృద్ధిం ప్రాప్ జహరేత్యర్థః. తదున్మేషవినాశనాత్
తస్య జరాసంధస్య ఉన్మేషో విజృంభణం తస్య వినాశనాత్ ౮౦ యా దేతోః వృకో
దరోత్కర్షః భీమోత్కర్షః స్థానే యుక్తః - శత్రుం నాశయిత్వా జయశ్రీసమలంకృత
త్వాదితి భావః - వ్యంగ్యార్థస్తు - ఉన్మదో మేషః ఉన్మేషః స చాసా పున్మేషః తదు
న్మేషః తస్య వినాశా దృక్షణా దేతోః ఉన్నత మజం భక్షయిత్వేత్యర్థః. వృకోదరస్య
వృకాఖ్యముఖజరస్య ఉన్మేషః స్థౌల్యం స్థానే యుక్తమేషస్యాన్తః ప్రవేశేన
జరరస్య స్థౌల్యం యుక్త మిత్యర్థః. ఏతేన మేషం భక్షయిత్వా వృక ఇవ జరాసంధం
మారయిత్వా భీమో జహరేత్యుపమా వ్యజ్యతే - 120

శ్లో॥ జరాసంధాత్యయే జాతే మందే చ పరతేజసి

సంప్రాప్తో వాతభూదోషోత్కర్షః కేన నివార్యతామ్.

జరాసంధేతి॥ జరాసంధాత్యయే జరాసంధనాశే జాతే సతి జరాసంధే మృతే సతీ
త్యర్థః-పరతేజసి పరేమాం జరాసంధానుయాయినాం శత్రూణాం తేజసి పరాక్రమే
మందే స్వల్పే చ సతి జరాసంధనాశాదేవేతి భావః సంప్రాప్తః సిద్ధః వాతభూదో
షోత్కర్షః వాతా ద్వాయో ర్భవతీతి వాతభూః భీమః తస్య దోషాణాం బాహునా
ముత్కర్షః ప్రశంసా కేన పుంసా నివార్యతాం వార్యతాం నకేనావీత్యర్థః-యద్వా
వాతభూదోషా సంప్రాప్తః ఉత్కర్షః కేన వార్యతా మిత్యన్వయః. 'దోర్దోషా చ
భుజో బాహు రితి' ధనంజయః. వ్యంగ్యార్థస్తు - జరాసంధాత్యయే జరాయాః వార్ధ
క్యస్య సంధాత్యయే మర్యాదాతిక్రమే జాతే 'సంధా సంధానసీమయో' రిత్యమరః.
జరాయా మభివృద్ధాయాం సత్యామిత్యర్థః. పరతేజసి పరే ఉత్కృష్టే తేజసి అగ్నౌ
జతరాగ్నావిత్యర్థః. 'అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహ మాశ్రితః
ప్రాణాపానసమాయుక్తః సచామ్యన్నం చతుర్విధ' మితి గీతావచనా ద్భగవదవ
తారభూతత్వేన జతరాగ్నే రుత్కృష్టత్వ మితి భావః - మందే చ సతి వృద్ధస్యాగ్ని
మాంద్యం ప్రసిద్ధం - సంప్రాప్తః వాతభూదోషోత్కర్షః వాతజన్యశరీరకంపాదిదోష
సంచయః కేన నివార్యతాం అనుల్లంఘ్యో విధి రితి భావః - 121

గ॥ తదను యదునందనః ఫల్గునేనసహ వృకోదర మాలింగ్య జరాసంధా
త్మజం సహదేవ మభిషిచ్య తేన బందికృతా నశేమానపి భూభుజః కారా

గారా ద్విమోచ్య తత్తన్నపాసనేషు యథాపురం ప్రతిష్ఠాప్య పరిపూర్ణ
మనోరథో హరిప్రస మగమత్.

తదన్వితః॥ తదను జరాసంధనాశనానంతరం ఘల్లుకేనసహ అర్జునేనసమం యమనందనః
కృష్ణః వృకోదరం భీమ మాలింగ్య హస్తాతిరేకాదితిభావః- కృష్ణార్జునా వృభావపి
భీమ మాలింగ్యేత్యర్థః. జరాసంధాత్మజం జరాసంధసుతం సహదేవం అభిషిచ్య
జరాసంధస్థానే అభిషిక్తం కృత్వేత్యర్థః-తేన జరాసంధేన బంధీకృతా కా రాగారే
నివేశితా అశేమా సర్వా భూభుజోఽపి రాజ్యశ్చ కారాగారాత్ కారాగృహాత్
విమోచ్య మోచయిత్వా తత్తన్నపాసనేషు స్వస్వవంశపరమృరాసంకృన్త
రాజాసనేషు యథాపురం పూర్వవత్ జరాసంధనిర్బంధాత్పూర్వకాలఇవేత్యర్థః-
ప్రతిష్ఠాప్య స్థాపయిత్వా పరిపూర్ణమనోరథః సంపూర్ణకామః కృతికృత్యత్వాదితి
భావః - సన్ హరిప్రస మింద్రప్రస్థపుర మగమ ద్యమా. 122

శ్లో॥ అథ ధర్మాత్మజం నత్వా భీమార్జునజనార్దనః
న్యవేదయన్ జరాసంధవధ మాపాదమస్తకమ్.

అథేతి॥ అథ ఇంద్రప్రస్థస్థాప్యనంతరం భీమార్జునజనార్దనః ధర్మాత్మజం ధర్మరాజం
నత్వా ప్రణిపత్య జ్యేష్ఠత్వాత్ - కృష్ణాపేక్షయా వయసా వృద్ధత్వాచ్చేతి భావః-
జరాసంధవధం జరాసంధనాశం ఆపాదమస్తకం ఆమూలచూడం సమగ్ర మిత్త్యర్థః-
న్యవేదయన్ విజ్ఞాపయామానుః- 123

గ॥ అజాతశత్రురపి తదీయవదనచంద్రాలోకవర్ధితతయా మధ్యేశరీర
మపరిమాయ నయనమార్గనిర్గళితేన ప్రమోదసాగరస్రోతసేవ
బాష్పధారయా ప్రణామ్రా నేతా నభిషిచ్య తత్సంసిక్తతయేవ ద్విగుణి
తానందం మధుసూదనం మధుర మిద మవాదీత్ -

అజాతేతి॥ అజాతశత్రురపి యధిష్ఠిరశ్చ తదీయానాం భీమాదిసంబంధినాం
వదనచంద్రాణాం ముఖచంద్రాణా మాలోకనేన ఆలోకో దర్శనం స ఏవ
ఆలోకః ప్రకాశఇతి శ్లిష్టరూపకం - తేన వర్ధితతయా నృద్ధిం ప్రాప్తయ
చంద్రోదయే సముద్రో వర్ధతే ఇతి ప్రసిద్ధం - మధ్యేశరీరం శరీరాంతః
అవ్యయభావసమాసః. అపరిమాయ అమాత్వానయనమార్గా న్నేత్రపథా నిర్గళి
తేన నిష్క్రాన్తేన ప్రమోదసాగరస్య ఆనందరూపసముద్రస్య స్రోతసా పూరణేవ సిత్త
యేత్యుత్పేక్షా. బాష్పధారయా ఆనందాశుప్రవాహేణ ప్రణామోఽప్రణామో
నేతా భీమాదీన్ అభిషిచ్య సిక్త్వా తత్సంసిక్తతయేవ తయా ఆనందబాష్పధారయా
సమ్యక్ సిక్తత్వేనేవేతి హేతుత్పేక్షా. ద్విగుణితానందం ద్వా గుణౌ ఆవృత్తి అస్య
సంజాతావితి ద్విగుణితః - తారకాదిత్వా దితచ్-ఆనందః ప్రమోదః యస్య తం శత్రు
విజయలబ్ధసానందస్య ఆనందాశుధారాసేకా ద్ద్విగుణ్యమితి భావః. మధుసూదనం

కృష్ణమృతి మధురం స్వాదు ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమితి శేషః-అవాదీత్ మధురం
యథాతథేతి వా-అత్ర ఆనన్దాశ్రునేకేన ఆనన్దాశ్రుణాం ద్వైగుణ్యం సంభావితమేవ-
ఆనందస్య ద్వైగుణ్యోక్తిస్తు అసంభావితేతి ఆతిశయోక్త్యుద్దాపితేయ ముత్పేక్షా-124
శ్లో॥ గళత్యహిభయే కృష్ణపక్షపాతా నృఖార్థినామ్

కథం సుమనసాం నస్యా తోమపానమహోత్సవః.

గళతీతి॥ అహిభయే శత్రుభయే కృష్ణపక్షపాతాత్ శ్రీకృష్ణస్య తవ స్నేహో ద్గళతి
నివర్తమానేనతి మఖార్థినాం యాగకాంక్షీణాం సుమనసాం విమపా మస్మాకమితి
శేషః - సోమపానమహోత్సవః సోమాఖ్యలతాద్రవపానరూపమహోత్సవః కథం
నస్యాత్ స్వాదేవ-అఖిలరాజవిజయపూర్వకత్వేన రాజసూయయాగస్య త్వదనుగ్రహో
జ్జరాసంభాదితత్తువినాశనస్య జాతత్వా దిదానీం యాగ స్సుకరోఽభూతిది భావః-
వ్యంగ్యార్థస్తు-కృష్ణపక్షపాతాత్ బహుశపక్షపవృత్తిహేతోః అహిభయే రాహోస్స
కాశాద్భయే గళతీనతి శుక్లపక్షేవైవ రాహో శ్చందో భక్త్యః న తు కృష్ణపక్షేఽతి
నియమా త్కృష్ణపక్షే తేషాం నశీతి రితి భావః. మఖార్థినాం అగ్నిహుతాద్యరూపా
మృతపానలాలసత్వాదితి భావః. సుమనసాం దేవానాం సోమపానమహోత్సవః
చంద్రపానోత్సవః కథం నస్యాత్ స్వాదేవేత్యర్థః. ప్రథమాం పిబతే వహ్నిరిత్యా
ద్యాగమా త్కృష్ణపక్షే ప్రతిదిన మేకైకకళాయా దేవై ర్భక్త్యమాణత్వా దేవ
చంద్రస్య తదానీం క్రమేణ క్షయ ఇతి భావః- 125

శ్లో॥ అనంతగుణభారస్య సేవాకానాం తవాపి నః

వృషగ్రహైషిణాం కిన్ను సప్తతంత్యాప్తి రద్భుతా.

అనంతేతి॥ అనన్తగుణభారస్య ఆపాదగుణసమూహవశ స్తవ సేవాకానాం భృత్యానాం
వృషగ్రహైషిణాం సుకృతసంచయనకాంక్షీణాం చ నః అస్మాకం సప్తతంత్యాప్తిః
యాగప్రాప్తి రద్భుతా విస్మయనీయా కిన్ను-కింవా నైవాదుభతత్వేర్థః. సహి భగవ
ద్భక్తానాం దుర్లభత్వామేతి భావః-వ్యంగ్యార్థస్తు-అనన్తగుణభారస్య ఆమితతన్తుజాల
వత స్తవ సేవాకానాం వృషగ్రహైషిణాం వృషభగ్రహకాంక్షీణాం వృషభబంధ
నార్థం సప్తతంతూన్ దేహీతి యాచమానానా మిత్యర్థః. నః సప్తతంత్యాప్తిః సప్తా
నాంతంతూనాం ప్రాప్తి రద్భుతాకిన్ను - అనన్తతన్తుజాలస్వాశ్రితేభ్య స్సప్తతన్తూ నిశ
తీతి నాదుభత మిత్యర్థః- 126

గ॥ ఏవ ముత్తమశ్లోక ముపశ్లోక్య తదనుజ్ఞయా సంభృతాధ్వర సంభారో

ధర్మరాజః క్రతురాజ ముపాక్రమత.

ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా ఉత్తమశ్లోకం పుణ్యకీర్తిం కృష్ణ మిత్యర్థః - ఉపశ్లోక్య కీర్త
యిత్వా తదనుజ్ఞయా కృష్ణానుగ్రహేణ సంభృతాధ్వరసంభారః సంపాదితయాగపరి
కరః ధర్మరాజః క్రతురాజం రాజసూయ ముపాక్రమత ప్రారబ్ధవాన్- 127

తత్రచ॥ యాగే

శ్లో॥ నాసన్నద్ధరభూమయః పరమిహ స్వాహారవై రాశితా
శ్శక్రాద్యా మరుతోఽపి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితాః
మంత్రే ప్రేష్య పదం నకేవల మభూ ద్భూపే వ్యధీనే వ్యపి
ప్రాయశ్చిత్తవిపన్నకర్మసు. పరం శూన్యా దరిద్రే వ్యపి.

నాసన్నితి ॥ ఇహ అధ్వరభూమయః పరం యాగదేశావన స్వాహారవైః
స్వాహాశబ్దైః ఆశితాః వ్యాప్తాః నాసన్ నబభూవుః - కిన్తు సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవ
జ్జామితాః సంతతహవిర్గ్రాసైః నిరంతరహవిర్భక్షణైర్వై తుభూతైః ఉద్భవన్తి. ఉదితా
జామితా అనాదరో యేషాన్తే శక్రాద్యాః ఇంద్రాదయః మరుతోఽపి దేవాశ్చ
స్వాహారవై రాశితా ఇత్యస్యాత్ప్రాయస్కయః - స్వాహారే స్వభోజ్యే అమృతే
ఇత్యర్థః - వైర మరుచి మాశితాః పాప్తాః ఆసన్నిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః -
బభూవుః - 'అమృతం వై ఘృత' మితిశ్రుతే. హవిరాజ్యామృతం నిరంతర మశిత్యా
ప్రసిద్ధామృతేః అనాదరా దరుచిం కృతవన్త ఇత్యర్థః - అత్ర 'దేవానాం స్వాహారవై
రాశ్రీయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో దేవాశ్చ
స్వాహారవై రాశ్రీయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అధ్వరభూమయో
దేవాశ్చ స్వాహారవై రాశ్రీతా ఇత్యేకక్రియాన్వయా త్తుల్యయోగితా శ్లేషోజ్జీవితా.
దేవానాం స్వాహారవై రాశ్రీయణ మృతి సంతతహవిర్గ్రాసోద్భవజ్జామితత్వం
హేతురితి పదార్థహేతుకం కావ్యలింగం చ-మంత్రే కేవలం మంత్రే ఏవ ప్రేష్య
పదం ప్రేష్యరూపశబ్దః నాభూత్ - కిన్తు అధీనేషు వశవర్తి భూపేష్యపి రాజస్వపి
ప్రేష్యపద మభూ దిత్యన్వయః. ప్రేష్యపదం జలకాష్టాద్యాహర్మ్యత్వరూపం
భృత్యత్వం-తుల్యయోగితాలంకార ఏవ - కర్మసు పరః క్రియాస్వేవ ప్రియశ్చిత్త
విపత్ ప్రాయశ్చిత్త రూపా విపత్తిః సశూన్యా-కిన్తు దరిద్రేవ్యపి కృపణేవ్యపి ప్రియ
శ్చిత్తవిపత్ ప్రాయో భూయశః చిత్తవిపత్ మనోవిపత్తిః దారిద్ర్యక్షతచింతేత్యర్థః-
శూన్యా అభూదితిశేషః-అలంకారః పూర్వవ దేవ-

128

గ॥ సమనంతర మజాతశతో రర్థిజనేనసమ మిష్టిపరిపూర్తా కీర్త్యాసమ
మమరేషు పరిపూరితాశేషు పరిషదారాధనాయ సంభృతసంభారే
యుధిష్ఠిరే కతముః ప్రథమపూజాభాజసమితి సంశయాలో సహదేవస్సకల
సభాజనం వచన మిద మవాదీత్ -

సమనంతరమితి॥ తతః అజాతశతోః యుధిష్ఠిరస్య అర్థిజనేన యాచకజనేన
సమ మిష్టపూర్తా సత్యాం యాగపరిసమాప్తా అభీష్టసిద్ధా చ సత్యాం - సహాక్తి
రలంకారః. దక్షిణాభి ర్యథా-అర్థినా మిష్టం పూర్ణం తథా ధర్మరాజస్యాపి ఇష్టే
పూర్ణేత్యర్థః-కీర్త్యాసమం యశసాసహ అమరేషు దేవేషు పరిపూరితాశేషు సంపూర్ణ
కాంక్షేషు ప్రాజ్యామృతలాభాదితిభావః. వ్యాప్తదిశేష్వితిచ - దిగన్తవిశ్రాంతా కీర్తి

రస్యోదయాసీ దిత్వర్థః- సహోక్తిరేవ - పరిషదారాధనాయ సభాపూజార్థం సంభృత
సంభారే ధృతగంధకుసుమాదిపూజాపరికరే యధిష్ఠితే ధర్మరాజే కతమః కః ప్రథమ
పూజాభాజనం అగ్రపూజాపాత్రం భవతీతి శేషః- ఇతి సంశయాల్లౌ ఏవం సందిహనే
సతి సహదేవః సకులానుజః సకలభాజనస్య సర్వసభ్యానాం సభాజనభాజనభూతం
ఆనందనయోగ్యం సర్వాన్ సభ్యా నానన్దయతు మనుకుల మిత్యర్థః - ఇదం వక్ష్య
మాణం వచనం వాక్య మవాదీత్ ఉవాచ-

129

శ్లో॥ దృష్టః పురా క్రతుభుజా మధిస సమీక్ష్య
గోత్రోద్భృతిం చ్యుతనుద శ్శరణం యమేవ
భేజే తమేవ పురుషోత్తమ మంతరేణ
పూజ్యః పరోఽస్తు కతమః క్రతుకారిణాం నః.

దృష్టఇతి॥ పురా పూర్వం శ్రీకృష్ణస్య బాల్యే ఇత్యర్థః. దృష్టః గర్వితః క్రతుభుజాం
మఖాశినాం దేవానా మిత్యర్థః- అధిపః ప్రభుః ఇంద్ర ఇత్యర్థః. గోత్రోద్భృతిం గోవర్ధ
నోద్ధారం సమీక్ష్య దృష్ట్వా చ్యుతమదః భగ్నగర్వస్య యమేవ శరణం రక్షకం
భేజే ప్రాప-క్రతుకారిణాం యోగకర్తృణాం నః తమేవ పురుషోత్తమం కృష్ణ మన్త
రేణ వినా పరః అన్యః కతమః కః పురుషః పూజ్యః అగ్రే ఇతి శేషః- అగ్రపూజార్హ
అస్తు భవతు-సకోఽపి స్యా దిత్వర్థః- అత్ర క్రతుకారిణామితి సాభిప్రాయం విశేషణం-
క్రతుకారిణాం క్రతుభుజ స్సురా ఉపాస్యాః తేషాం చ ప్రభు రింద్రః తస్యాపి శరణం
కృష్ణ ఇతి హేతోః స ఏవ ప్రథమపూజార్హ ఇత్యర్థః. అతఏవాత్ర సారాలంకారః-
'ఉత్తరోత్తర మత్కర్ష సార ఇత్యభిధీయతే' ఇతి లక్షణాత్-వస్తుశస్తు క్రతుకారిణాం
నః హరిరేవ పూజ్య ఇత్యుత్తరవాక్యార్థం ప్రతి క్రతుభుజామధిసోఽపి యం
శరణం భేజే ఇతిపూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా త్కావ్యలింగం - పురుషోత్తమ
మిత్యత్ర పరికరాంకురాలంకారః-పరమేశ్వరత్వా దయమేవ పూజ్యఇత్యర్థసిద్ధేః -

గ॥ ఏవం సోపపత్తికా మమృతధారామధురాం సహదేవవాణీ మాకర్ణ్య
సర్వే సభాస్తారా సముద్గతానందవిస్తారా స్తారం యుగప దేవ మవా
దిషుః.

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధాం సోపపత్తికాం సయుక్తిం క్రతుకారిణాం హరిరేవ
పూజ్యః క్రతుభుగధిపేంద్రశరణాత్వాదితి యుక్తిః - అమృతధారామధురాం సుధా
ధారాసంపాతవత్స్వాద్యం సహదేవవాణీ సహదేవస్య వచనం ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా
సర్వే సకలాః సభాస్తారాః సభ్యాః 'సభాసద స్సభాస్తారా స్సభ్యా స్సామాజికా శ్చ
తే' ఇత్యమరః. సముద్గతః ఉత్సన్నః ఆనందవిస్తారః సంతోషాతిశయో యేషా న్నే
తథోక్తాస్సన్తః యుగప దేకకాలం తార ముచ్చైః ఏనం వక్ష్యమాణరీత్యా అవా
దిషుః ఉవాచః -

131

శ్లో॥ వర్ధస్వ సాధు సహదేవ పునశ్చ సాధు
న త్వం శిశు ర్దురు రుదారధియాం బుధానామ్
నాసత్యతా తవ భువి ప్రకటికృతాద్య
సత్యోక్తిభిః కృతధియా మపి దుర్వచోభిః.

వర్ధస్వేతి॥ హే సహదేవ సాధు యోగ్యం యథాతథా వర్ధస్వ వృద్ధిం భజ పున
రూభయశ్చ సాధు వర్ధస్వేత్యన్వయః - ఆదరా ద్విరాశీర్వాదః - త్వం శిశుః బాలః
న నభవసి వయసా బాలత్వేఽపి జ్ఞానేన న బాల ఇత్యర్థః. తర్హి కోఽహ
మిత్యత ఆహ - ఉదారధియాం నిపుణబుద్ధీనాం బుధానాం విదుషామపి
గురుః ఉపదేష్టా జ్ఞానేన వృద్ధ ఇత్యర్థః - అన్య అధునా కృతధియాం శిష్యేతబుద్ధీనాం
విదుషా మిత్యర్థః - అపి దుర్వచోభిః వక్తు మశక్యాభిః పండితానా మప్యవిషయ
భూతాభి రిత్యర్థః - సత్యోక్తిభిః యథార్థభాషణైః భువి తవ నాసత్యతా అనృత
రాహిత్యం అశ్విత్వం చ 'నాసత్యా వశ్వినౌ ద్రసా' విత్యమరః. సకులసహదేవయో
రశ్వినోదేవాంశత్వాదితి భావః-ప్రకటికృతా స్పష్టికృతా అభూదితి శేషః. తవ నాస
త్యత్వా దేవేత తస్యోక్తి లాభ ఇత్యర్థః-అత్ర బాలే సహదేవే బాలత్వ మపహ్నుత్య
గురుత్వారోపణా త్సాహ్నావరూపకాలంకారః.కించ సహదేవే స్వతస్సిద్ధస్య నాసత్య
త్వస్య సత్యనచోభిః ప్రకటికృతత్వవర్ణనా ద్విధ్యలంకారః-న చ శ్లేషోజ్జీవితః- 132

శ్లో॥ యుధిష్ఠిర స్తమేవార్థం పరమార్థం విచింతయన్
ఆరరాధ హరిం గంధకుసుమాభరణాంబరైః.

యుధిష్ఠిర ఇతి॥ యుధిష్ఠిరః తం సహదేవోక్త మర్థ మేవ పరమార్థం యథార్థం విచింత
యన్ మన్వానః సన్ గంధకుసుమాభరణాంబరైః చందనపుష్పభూషణవస్త్రైః హరిం
కృష్ణ మారరాధ ప్రథమం పూజయామాన- 133

గ॥ తవను శిశుపాలః కల్పాంతానల ఇవ వసమాలిప్రథమసపర్యాయా
కులితహృదయ స్సక్రోధ ముదతిష్ఠత్-అవాదీచ్ఛ.

తవన్వీతి॥ హరే రగ్రపూజానన్తరం వసమాలినః కృష్ణస్య ప్రథమసపర్యయా అగ్ర
పూజయా పర్యాకులితం పరితో వ్యాకులితం విక్షిప్త మిత్యర్థః-హృదయం మనో
యస్య సః అతఏవ కల్పాంతానల ఇవ ప్రళయాగ్నివత్ జాఙ్గల్యమాన ఇతి శేషః.
శిశుపాలః సక్రోధం సరోష ముదతిష్ఠత్ ఆసనా దుత్తస్థా-అవాదీచ్ఛ జగాద చ-134

శ్లో॥ పుణ్యేషు స త్వహహ రాజఋషి వ్యమీషు
గోపాలకః ప్రథమపూజనపాత్ర మాసీత్ -
నైషా కిలాపచితి ర్వ్య పరం ఖిలస్య
పూజార్హణవ్యతిగమాదపి యష్టు రేషా.

పుణ్యేష్వీతి॥ పుణ్యేషు పుణ్యమేషా మస్తీతి పుణ్యాః-ఆర్క ఆద్యచ్-తేషు భవ్యశాలి
ష్వీత్యర్థః. అమీషు రాజఋషీషు రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ రాజఋషయః తేషు

సత్సు గోపాలకః గోపః కృష్ణః ప్రథమపూజనపాత్రా అగ్రపూజాభాజన మాసీత్ -
అహతేతి విస్మయాతిశయే-భేదాతిశయే వా - రాజఋషి ప్రిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి
ప్రకృతిభావః. ఏషా ప్రథమపూజా అస్య ఖలస్య పరం అస్య దుష్టస్యైవ సార్థముప
క్లస్త రుక్మిణీరూపకన్యాయాః బలా దాహరణా త్కృష్టే దుష్టత్వబుద్ధి శ్శిశుపాలస్యేతి
బోధ్యమ్. అపచితిః క్షయో నభవతి - కిల ప్రసిద్ధా కిన్తు పూజ్యార్హణవ్యతిగమాత్
పూజ్యస్య అర్హణం పూజా తస్య వ్యతిగమాత్ వ్యతిగమాద్దేతోః పూజ్య మ
పూజ్యః అపూజ్యస్య పూజనా దిత్యర్థః. ఏషా గోపాలకప్రథమపూజా యష్టు ర్యజ
మానస్య ధర్మరాజస్యాపి అపచితిః క్షయో భవతీతి శేషః. గోపాలక ప్రథమపూజా
రూపాపరాధాత్ పూజితపూజకయో రుభయోరపి క్షయ ఏవ భవతి-నత్స్వభివృద్ధి
రిత్యర్థః. అత్ర అపచితిహేతౌ పూజాయా మపచితిత్వవచనా ద్దేత్వలంకారః 'హేతు
హేతుమతో రైక్యం హేతుం కేచి త్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్. వాస్తవార్థసు-పుణ్యేషు
అమీషు రాజసు శిశుపాలాదిషు ఋషిషు నారదాదిషు చ సత్స్వసి గోపాలకః గో
రూభదేవ్యాః స్వర్గస్య వా గవాం వేదవాచాం హ పాలకః పతిః పరమాత్మా
శ్రీకృష్ణః ప్రథమపూజనపాత్ర మాసీత్ పరమేశ్వరత్వాదితి భావః - గోపాలక
ఇతి సాభిప్రాయవిశేష్యుద్దేశా త్పరికరాంకురాలంకారః. అహహే త్యానందాతిశయే-
ఏషా పూజా అస్య ఖలస్య రలయోరభేదాత్ ఖరస్య ఉగ్రస్య దుష్టేషు విషయే
ఇతి భావః. యద్వా ఖాని ఇంద్రియాణి లాతి ఆదత్తే విషయీకరోతీతి ఖలః-ఆత్మా-
అథవా ఖాని ఇంద్రియాణి లునాతి ఛేదయతి తిరస్కరోతీతి ఖలః - అథోక్షజ ఇత్యర్థః.
తస్య కృష్ణస్యైవ అపచితిః పూజా న భవతి - క్షయో ర్నయో రపచితి' రిత్యమరః. కిన్తు
పూజ్యార్హణస్య వ్యతిగమాత్ అతిగమాభావాత్ అనతిక్రాన్తే రిత్యర్థః. ఏషా యష్టు
రపి అపచితిః పూజా భవతి అయం పూజ్య ఇతి పూజ్యం నిర్ధార్య పూజకోఽపి
లోకైః పూజ్యతే ఏవ - బుద్ధిమదగ్రేసరత్వాదితి భావః-

౫॥ ఏవం శ్రుతికటు పటుతరం రటంత మేన మతిరోషణః పురుషోత్తమ
స్సహసా సుదర్శనేన సలీల మపాస్తమస్తకం విదధే-

ఏవమితి॥ ఏవ ముక్తవిధయా శ్రుతికటు కర్ణకరోరం యథాతథా పటుతరం ఉచ్చైః
రటంతం సనిన్ద ముపాలంభమానం 'రట పరిభాషణే' ఇతి ధాతుః-ఏనం శిశుపాలం
అతిరోషణః అతికోపనః పురుషోత్తమః కృష్ణః సహసా హఠాత్ సద్య ఏవేత్యర్థః.
సుదర్శనేన చక్రాయుధేన సలీలం సవిలాసం యథాతథా అపాస్తమస్తకం చిన్నశిరసం
విదధే చక్రే-చక్రేణ తస్య శిర శ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః-

130

శ్లో॥ సుదర్శనేనాపి రిపూ నిసప్తి
గదావలంబి స్వయమేవ భూత్వా
చ్యుతం రిపుం విగ్రహతః కరోతి
మాయాధవః కేన సజేతు మ్హః-

సుదర్శకేతి॥ సః కృష్ణః సుదర్శకేనాపి యోగ్యవీక్షణేనాపి సకరుణావలోకనేనాపీత్యర్థః-
చక్రేణేతి చ-ఽపూన్ అరీన్ పినష్టి నాశయతి-విరోధాభానాలంకారః. తథా స్వయం
గదావలంబీ రోగధారి కామోదకీధారి చ - భూత్వైవ భూత్వాపి రిపుం శత్రుం
విగ్రహతః శరీరాత్ యుద్ధాచ్ఛ-చ్యుతం భ్రష్టం కరోతి. అత్ర ఏకత్ర వ్యాధ్యవలంబనం
అన్యత్ర శరీరత్యాగ ఇత్యసంగత్యలంకారః. గదాం ధృత్వా యుధి శత్రూన్
జయతీతి పరమార్థః - మాయాః లక్ష్యః ధవః పతిః మాయాయాః ధవః మాయా
వీతిచ-స కృష్ణః కేన పుంసా జేతు మర్హః యోగ్యః జయ్యః భవేదితిశేషః-
న కేనాపీత్యర్థః-శేషాలంకారః-

137

గ॥ తదను నిర్వర్తితావభృథ మజాతశత్రుం పురం ప్రాపయ్య తత్ప్రీతయే
కతిపయవాసరాన్ సహమహిషీజనేన జనార్దనో హరిప్రస్థ మవతస్థే.

తదన్వితీ॥ తదను తతః శిశుపాలవిధ్వంసనానన్త రమిత్యర్థః-నిర్వర్తితావభృథం కృతావ
భృథస్నానం 'దీక్షా'నే కర్తవ్యం స్నాన మవభృథమిత్యుచ్యతే. అజాతశత్రుం యుధి
పిరం పురం నగరం ప్రాపయ్య గేముత్వా తత్ప్రీతయే యుధిష్ఠిరప్రీత్యర్థం మహి
షీజనేన భార్యసంఘేన అష్టమహిషీభి రిత్యర్థః-సహ సమం జనార్దనః కృష్ణః కతిపయ
వాసరాన్ కతిచిద్దినాని-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థపుర
మవతస్థే అధిష్ఠా-అత్రాప్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-తత్ర ఉవాసేత్యర్థః - 138
అవ. పశ్చిమవిలాసపరిసమాప్తిం కథయతి యస్మిన్నితి.

శ్లో॥ యస్మిన్ శంకరదారసౌరభజరీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా
పాతాః కల్పలతావితానసుమనో గుంభప్రియంభావుకాః
తస్యాస్తా నవకాళిదాసవిదుషః కావ్యామృతే పంచమ
శ్చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ పశ్చానాం పూరణః పశ్చిమః తస్యపూరణే ఇత్యనువృత్తౌ - నాన్తా
దసంఖ్యాదే ర్మట్-

ఇతి శ్రీభాగవతచంపూవ్యాఖ్యానాం మందరాఖ్యానాం పంచమోవిలాసః

శ్రీ హ య గీ వా ర్ష ణ మ స్తు

శ్రీహయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ చంపూ బాగవతే

షష్ఠో విలాసః ప్రారభ్యతే

శ్లో॥ నిర్వ్యాధం మయమాయయా పశుపతే రారాధితస్యాజ్ఞయా
సౌభాఖ్యం నగరం సురాసురగణైర్దుర్భేద్య మస్థావరమ్
విష్వద్ద్వారవతీం రురోధ సహసా సాల్వస్సమాసాద్య త
స్మత్వా రంధ్ర ముపస్థితం మురరిపో రాసన్నతా వైధురీమ్.

నిర్వ్యాధమితి॥ ఆరాధితస్య సాత్వేన తపసా తోషితస్య పశుపతే శ్చివస్య ఆజ్ఞయా
నిదేశేన మయమాయయా మయస్య అసురశిల్పినః మాయయా అసాధారణశక్త్యా
నిర్వ్యాధం నిర్మితం సురాసురగణైః సురాణాం దేవానా మసురాణాం రక్షసాం చ
గణైః పూగైః దుర్భేద్యం భేత్తు మశక్యం అస్థావరం జంగమం సౌభాఖ్యం సౌభ
నామకం తత్ప్రసిద్ధం నగర మాసాద్య అధిష్ఠిత్య యద్వా - ఆరాధితస్య పశుపతే
రాజ్ఞయా మయమాయయా సురాసురగణైర్దుర్భేద్య మస్థావరం సౌభాఖ్యం నగరం
నిర్వ్యాధం ఆనీదితి శేషః. తత్సౌభ మాసాద్యేతి వాక్యభేదేనాన్వయః. మధ్యే
సమద్రం వర్తమానాయా ద్వారకాయా నిరోధస్యాశక్యత్వా త్సౌభ మాసాద్యే
శ్చ్యుక్తం- సాల్వః చైద్యసఖః అసురావతారభూతః కశ్చన రాజా-మురరిపోః కృష్ణస్య
ఆసన్నతావైధురీం సన్నిహితత్వాభావమేవ రంధ్రం చిద్ర మవకాశ మిత్యర్థః- ఉప
స్థితం ప్రాప్తం మత్వా జ్ఞాత్వా శ్రీకృష్ణ ఇదానీ మింద్రప్రస్థపురే వర్తతే - అధునైవ
మయా యాదవనాశనం కర్తవ్యమితి ఆరోచ్యేత్యర్థః- అత్ర మురరిపుసాన్నిధ్యా
భావే రంధ్రత్వారోపా ద్రూపకాలంకారః. సహసా సద్య ఏవ ద్వారవతీం పురీం విష్వ
గభితః రురోధ అరుణత్. అత్ర భగవన్తం జేతు మశక్తః తత్ప్రక్షియా బాధితం
సాల్వః ప్రవృత్త ఇతి ప్రత్యసీకాలంకారః- 'ప్రత్యసీకం బలవతి శ్శత్రోః పక్షే పరా
కృమి' ఇతి లక్షణాత్-

1

గ॥ తమేనం విమానమివ గగనసంచారశీలం కాముకమన ఇవ సకలాశా
జంఘాలసౌభ మధిశయానం జలధరమివ శిలావర్షముపజనయంతం
మాయామివ రజసా తమసా చ సకల జనానందీకుర్యాణం కృపణమివ
మార్గణాన్నిరస్యం తం సాల్వ ముపలభ్య నితాంతరోషణః ప్రద్యుమ్న

స్సహసా సహసాంబాదిభిః కేసరీవ కందరాంతరా న్నగరాంతరా
న్నిరగాత్ -

తమితి॥ విమానమివ దేవయానమివ గగనసంచారశీలం ఆకాశగమనస్వభావం కాము
కమన ఇవ కామిచిత్త మివ సకలాశాజంఘాలం సకలాశ్వాసాసు దిశాసు జంఘాలం
వేగయుక్తం వేగేన సకలాః దిశః ఆక్రమదిత్యర్థః-అన్యత్ర సకలాసు ఆశాసు కామేషు
జంఘాలమితి బహువిధదురాశ మిత్యర్థః. సౌభం నగరమధిశయానం అధిష్ఠితవస్తం
జలధరమివ మేఘమివ శిలావర్షం కరకవర్షం పాషాణపాతం చ- ఉపజనయస్తం
ఉత్పాదయస్తం మాయాబలాదితి భావః. మాయా మవిద్యామివ రజసా రజోగుణేన
పరాగేణ చ తమసా తమోగుణేన అంధకారేణ. చ సకలజనాన్ సర్వజనాన్ అంధీ
కుర్వాణం అనంధానంధాన్ కరోతీతి అంధీకుర్వాణః తం ఏకత్ర చక్షుఃప్రసారణ
మన్యత్ర జ్ఞానప్రసారం చ నిరోధయస్త మిత్యర్థః. కృష్ణం లుబ్ధప్రభుమివ మార్గ
ణాన్ బాణాన్ యాచకాంశ్చ నిరస్యస్తం క్షీపస్తం నిష్కాసయస్తం చ- తమేనం
సాల్య ముపలభ్య జ్ఞాత్వా దృష్టేతి వా- నితాన్తరోషణః అతికోపనః ప్రద్యుమ్నః
తస్యైవ కృష్ణాగ్రపుత్రత్వాదితి భావః- సహసా దుగ్రతం సాంబాదిభిఃసహ సాంబః
జాంబవతీసుతః స ఆది ర్యేషాన్తై స్సమం కందరాంతరాత్ గుహామధ్యా త్కేసరీ
సింహఇవ నగరాన్తరాత్ సత్తనమధ్యాన్నిరగాత్ నిర్యయా- 2

శ్లో॥ తతః ప్రవవృత్తే యుద్ధం సాల్యప్రద్యుమ్న సేనయోః

తథాపి సమపద్యంత త్యక్తసంఖ్యా స్తయో రభటాః.

తత ఇతి॥ ప్రద్యుమ్ననిర్గమనానంతరం సాల్యప్రద్యుమ్న సేనయోః- అల్పాచరత్వా
త్సాల్యస్య పూర్వనిపాతః-సాల్యసేనాయోః ప్రద్యుమ్న సేనాయాశ్చేత్యర్థః. 'ద్వన్ద్వానే
శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకం సంబంధ్యతే' ఇతి న్యాయాత్. యుద్ధం సంగరం ప్రవ
వృత్తే ప్రవృత్త మభూత్- తథాపి యుద్ధే ప్రవృత్తే-పి తయో సేనయో రభటాః
యోధాః త్యక్తసంఖ్యాః త్యక్తయుద్ధాః నిర్విచారాశ్చ సమపద్యంత జాతాః- 'ఏకత్వాదౌ
విచారే చ సంఖ్యా సంఖ్యం తు సంయుగే' ఇతి భాస్కరః. విరోధాభాసాలంకారః-
తత్రచ॥ యుద్ధే-

శ్లో॥ మార్గే సాల్యపురస్కృతాన్ ఫలభృత శ్చిత్వా మ్రుతం మార్గణా

నాదావాదితభూరిలాభజముదం ప్రద్యుమ్న బాణస్తతః

ఆః కష్టం గురువంశజేన హి పరప్రాణప్రదానత్యజా

దౌరాత్మ్యం విహితం మయేతి శరథౌ లజ్జాం మమజ్జాశ్రితః.

మార్గే ఇతి॥ ప్రద్యుమ్న బాణః ప్రద్యుమ్నప్రయుక్త శ్శరః సాల్యపురస్కృతాన్ సాల్యేన
పురతః ప్రయుక్తాన్ ఫలభృతః లోహశంకుధారిణః 'ఫల మిష్వక్రే సస్యే ఫలకే జాతీఫలే
ధనే వాలే' ఇతి భాస్కరః. మార్గణాన్ బాణాన్ మార్గే పథ మధ్యేమార్గ మిత్యర్థః-
భిత్వా ఖండయిత్వా ఆదౌ తావత్ భూరిలాభజముదం మహాలాభజన్యసంతోష మా

దిత స్వీచకార. తతః అనన్తరం గురువంశజేన స్థూలవేణుజన్యేన అతఏన పరప్రాణప్రదా
నత్యజా పరేషాం శత్రూణాం ప్రాణప్రదానం ప్రాణచ్ఛేదనం-దో అవఖండనే ఇతిధాతో
ర్లుట్-త త్యజా త త్య కనతా మయా దౌరాత్మ్యం దుష్టత్వం కృతం ఇతి మత్వా లజ్జా
మాశ్రితస్సౌ ఇతిహేతో ర్లజామాశ్రిత స్సన్నితివా వీడిత ఇత్యర్థః-ఉచ్చేత్ వ్యం
జకాప్రయోగాద్గమ్యా-శరధౌ తూణీరే మమజ్జ లీనః యాదృశేన సాక్షా చ్చత్రీవ
ఏవ చ్ఛేత్ వ్యాః. తా నివహాయ తదీయబాణానాం ఛేదన మయక్తమితి లజ్జయేవనిషంగే
మమజ్జేత్యర్థః అమోఘత్వా త్ప్రద్యుమ్నబాణః స్వాభిషత త్సాల్యబాణాన్మధ్యేమార్గం
ఛిత్వా పున స్తూణీం ప్రాప్తేతి నిర్గళితార్థః - ఆ కష్టమితి సంతాపాతిశయే - హి
ర్నిశ్చయే- అత్ర అచేతనస్య ప్రద్యుమ్నబాణస్య లజ్జాసంబంధాభావే-పి తత్సంబం
ధోక్తే రతిశయోక్తిః. శరధౌ లీన ఇత్యనేన యథా కశ్చి దకృతకృత్యో లజ్జయా
గుహాదిషు లీయతే తద్వదితి భావో వ్యజ్యతే - మధ్యేమార్గం పరబాణఛేదనరూపం
దుర్భరం కృత్యం కృత్వాపి పరప్రాణఛేదనస్య అకృతత్వా త్ప్రద్యుమ్నబాణో
లజ్జిత ఇత్యనేన బాణస్య అత్యద్భుతం సామర్థ్యం వ్యజ్యతే-వ్యంగ్యార్థస్తు-ప్రద్యుమ్న
బాణః ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం స్వర్ణం యస్య సః ప్రద్యుమ్నః సచాసౌ బాణః బాణవ
త్పరేషాం హృదయశల్కాంతః కశ్చన పురుషః సాల్యేన పురస్కృతాన్ సంభావి
తాన్ అత ఏవ ఫలభృతః సఫలాన్ సాల్యదత్తం వస్త్రాభరణాదిక మర్థజాతం
ధృతవత ఇత్యర్థః. మార్గణా యాచకా మార్గే ఛిత్వా ఆదౌ భూరిలాభజ
ముదం స్వర్గలాభజన్యమోదం ఆదిత ప్రాప్. తతః గురువంశజేన మహాకులోత్ప
న్నేన అతఏవ పరప్రాణప్రదానత్యజా పరేషాం ప్రాణరక్షణ మకుర్యాణేన
మయా దౌరాత్మ్యం చోరసాధారణం షరహింసనం కృతమితి లజ్జాం వీడా
మాశ్రితః ప్రాప్తస్సౌ శరధౌ సముద్రే మమజ్జ పపాతేత్యర్థః. ప్రాణం స్తత్వా
జేతి యావత్-యద్వా మమజ్జ సాతః-కులీనా హి ప్రమాదా దకృత్యే ప్రవర్తమానా
అపి పశ్చాత్తప్తాః ప్రాయశ్చిత్త మనుతిషన్తితి భావః-

4

౧॥ తదను విదితోదంతం హరిమపి హరిప్రస్థా దాగత మభ్యమిత్రీణ సాల్య
ఏవ మభిదధే-

తదన్వితీ॥ తతః విదితోదంతం విదితః జ్ఞాతః ఉదంతః సాల్యయుద్ధరూపవృత్తాంతః యేన
తం అతఏవ హరిప్రస్థా దిద్గ్రప్రస్థా దాగతం హరిం కృష్ణం అభ్యమిత్రీణః
శత్రోరభిముఖం గతః సాల్యః ఏవం వక్ష్యమాణీత్యా అభిదధే జగాద - 'యో
గచ్ఛ త్యలం విద్విషతః ప్రతి సోభ్యమిత్రోభ్యమిత్రీయో- ప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్యపి'
త్యమరః-

5

౧॥ అయే కిమియ మనాత్మ వేదితా యదుకులకళంకస్య కలహకాతరస్య
చషతః-

అయే ఇతి॥ అయే ఇతి సాసూయం సంబోధనం- యదుకులకళంకస్య యదువంశ
కళంకస్య యథా కళంక శ్చన్ద్రం దూషయతి తథా త్వమపి యదువంశేఽవతీర్య తం
దూషయసీత్యర్థః-వాస్తవార్థస్తు- కళంకోఽస్యాస్తీతి కళంకః చంద్రః-అర్చ ఆద్యజన్తః-
యదువంశస్య చంద్ర ఇత్యర్థః- ఏకదేశవర్తిరూపక మిదం. యదుకులపయఃపారా
వారరాకాసుధాకర ఇతి యావత్- తస్య కలహాకాతరస్య కలహాద్భీరోః కాలయవ
నాదినిరోధసమయే పలాయితత్వాదితి భావః- అన్యత్ర కలహః కలిః పాప మిత్యర్థః-
తస్మాద్భీరోః వృషైకతాలసస్యేత్యర్థః- భవతః తవ ఇయ మనాత్మవేదితా స్వబలా
నభిజ్ఞతా-అన్యత్ర ఆత్మవేదినో న సన్తి యస్మా త్నః అనాత్మవేదీ బ్రహ్మవిత్తమః
తస్య భావః తత్తా - 'బ్రహ్మవి ద్భ్రావ భవతీ'తి శ్రితేః- బ్రహ్మత్వ మిత్యర్థః.
కిం కుత ఇత్యర్థః- కిమర్థేతి వా- అన్యత్ర అద్భుతేత్యర్థః- 6.

శ్లో॥ యుద్ధ్యా పలాయతు మయే కిము మాగధోఽయ

మాచార్యకం కిమపి మే యథి సాల్వకస్య

సన్న్యాస మర్హతితరాం శరణం ప్రయాతః

కార్పణ్యపాత్ర మసుసన్న్యాసనం పరస్య.

యుద్వేతి॥ అయే కృష్ణ యుద్ధ్యా మయాసహ యుద్ధం కృత్వా పలాయతుం పలా
యనం కర్తుం అయం సాల్వః మాగధః జరాసంధఃకిము నేత్యర్థః- యద్యహం జరా
సంధ స్సన్యం తర్హి మయా సహ యుద్ధ్యా త్వం పలాయనం కుర్యాః నత్వహం జరా
సంధః కిన్తు అతిప్రచండః సాల్వః- అతి స్తవ పలాయతుమపి మత్సురతో నా స్తి శక్తి
రితి భావః- యథి యుద్ధే సాల్వ ఏవ సాల్వకః తస్య మే మమ కిమప్యనిర్వచనీయ
మాచార్యకం ఆచార్యస్యభావః కర్మవా ఆచార్యకం- మనోజ్ఞాదే రాకృతిగణత్వాత్
పుష్- అస్తీతి శేషః. యుద్ధే అతినిష్ఠాతోఽహ మిత్యర్థః- తదేవాహ-శరణం ప్రయాతః
శరణాగతః అతఏవ కార్పణ్యపాత్రం దీనః సన్న్యాసం పరిత్యాగ మర్హతితరాం అతి
శయేనార్హతి శరణాగతం జీవన్తమేవ పరిత్యజామిత్యర్థః-పరస్య అశరణాగతస్య అసు
సన్న్యాసనం ప్రాణత్యాగ ఏవ భవేదితి శేషః-పలాయనస్తు దుష్కరమితి భావః-అత్ర
సాల్యే మాగధత్వప్రతిషేధస్య సిద్ధస్యానుకీర్తనా త్ప్రతిషేధాలంకారః. 'ప్రతిషేధః
ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యానుకీర్తన' మితి లక్షణాత్. ఏతేన చ జరాసంధాదపి సాల్వస్య అతి
కుద్ధత్వం వ్యజ్యతే-వాస్తవార్థస్తు-అయే యుద్ధ్యా త్వయా సహ యుద్ధ్యా పలాయతుం
అయం మాగధః కిము- అతిబలత్వా జరాసంధస్య పలాయనే శక్తి రస్తి మమ తు
న తత్ప్రతిత్యర్థః- ఏతేన పలాయనస్యాప్యన్వోఽహం కిం త్వయా యోధుం శక్తః అపి
తు నశక్త ఏవేతి వ్యజ్యతే-సాల్వకస్య నిందాయాం కప్రత్యయః-తుచ్ఛసాల్వస్యేత్యర్థః.
మే మమ యథి కిమప్యాచార్యక ముపదేష్టత్వ మస్తి- అస్మిన్ యుద్ధే త్వాం ప్రతి
మయా కించి దుపదేష్టవ్య మస్తీత్యర్థః- ఉపదేశ మేవాహ- అన్యత్సర్వం సమానం
యద్యహం శరణాగత స్సన్యం తర్హి మాం త్యజ నోచేజ్జహీత్యర్థః- వ్యంగ్యార్థస్తు

శరణం గృహం ప్రయాతః అనుజ్ఞితగృహ ఇత్యర్థః. అత ఏవ కార్పణ్యపాత్రం విషయలోలః సన్న్యాస మర్హతితరాం సన్న్యాసాశ్రమస్య ముఖ్యాధికారీత్యర్థః. పరస్య గృహం త్యక్త్వా వనం గతస్య విరక్త స్తేత్యర్థః. అసుచన్న్యసనం సుసన్న్యాసో నాస్తి సన్న్యాసార్హతా నాస్తిత్యర్థః- అత ఏవ కిమప్యాచార్యకం మంత్రవ్యాఖ్యానకౌశలం మే అస్తి త్యస్వయః- నిష్కామస్యైవ సన్న్యాసో న తు సకామస్యేతి స్థితే తద్వైప రీశ్యేన కథనాదిద మత్యద్భుతం మంత్రకౌశలమితి భావః-

X|| ఏవంవాదినం సాల్పం భగవవా నవాదీత్-శృణు రే మూర్ఖ.

ఏవమితి|| ఏవము క్తరీత్యా వాదినం బ్రువాణం సాల్పం భగవాన్ కృష్ణః అవాదీత్ ప్రత్యువాచ - రే మూర్ఖ బాలిశ శృణు వక్ష్యమాణం మద్వాక్య మాకర యేత్యర్థః-

శ్లో|| భవాదృక్పలలోన్మేషః ప్రకృత్యా ఊణనశ్వరః

సమూలవిలయోఽప్యస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్.

భగవాదృగితి|| భవాదృక్పలలోన్మేషః భవంతమివ పశ్యంతి యం న భవాదృక్. త్వాదృశః స చాసౌ చపలః అవ్యసంతిచిత్తః తస్య ఉన్మేషః విజృంభః ప్రకృత్యా స్వభావతః ఊణనశ్వరః ఊణేన నాశశీలః- న తు చిరకాలస్థాయీత్యర్థః-అస్య చపలోన్మేషస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ ప్రబలస్య పుంసః ఆశుగై ర్బాణైః ఘట్టనాత్ సంఘర్షాద్దేతోః సమూలవిలయః సమూలధ్వంసఃభవతీతి శేషః-వ్యంగ్యార్థస్తు-భవాదృశాం చపలానాం విద్యుతా మున్మేషః ప్రకాశః ప్రకృత్యా ఊణనశ్వరః ఊణికత్వా ద్విద్యుతా మితి భావః- అస్య విద్యుత్ప్రకాశస్య ప్రబలాశుగఘట్టనాత్ చండమారుతఘాతాద్దేతోః 'ఆశుగౌ వాయువిశిఖా' విత్యమరః. సమూలవిలయః మూలభూతైర్మేఘైస్సహ నాశోఽపి భవతి- ఏతేన విద్యుదున్మేషతుల్య స్సాల్పవిజృంభ ఇతి ప్రబలవాయుతుల్యా స్వబాణా ఇతి చ ఉపమాద్యయం వ్యజ్యతే-

X|| ఏవం పరస్పరపరీవాదినో రనయో ర్భవతి మహతి సంప్రహారే సాల్ప మాయావినిర్మితః కోఽపి సందేశహరో దేవకతనయయాప్రహితోఽహమితిప్రణమ్య మురరిపు మవాదీత్ -

ఏవమితి|| ఏవం పరస్పరపరీవాదినోః అన్యోన్యపరిభాషిణోః అనయోః కృష్ణసాల్పయోః మహతి అధికే సంప్రహారే యుద్ధే భవతి సతి సాల్యేన మాయయా వినిర్మితః సాల్పస్య మాయయేతివా- కోఽపి కశ్చి త్సందేశహరః దూతః దేవకతనయయా దేవకీదేవ్యా అహం ప్రహితః త్వాం ప్రతి పీషిత ఇతి వదన్నితి శేషః- ప్రణమ్య నమస్కృత్య మురరిపుం కృష్ణం ప్రతి అవాదీత్-మురరిపుం ప్రణమ్య అవాదీదితి వా-9 అవ. వచనరీతిమేన దర్శయతి.

శ్లో సాల్యేన వసుదేవ స్తే పితా కృపణ ముఘ్నసన్
క్వాసి హం కృష్ణ కృష్ణేతి బద్ధ్యా పశురివాహృతః

సాల్యేనేతి॥ హాకృష్ణ హాకృష్ణ ఇత్యేవం హా ఇతిభేదేకృపణ మతిదీనం యథా తథా
ఉచ్చ్యసన్ ఉచ్చైః రుదన్ యద్వా ఇత్యుక్తేతి శేషః- ఉచ్చ్యసన్ ఉచ్చైః శ్వసన్
నిశ్శ్వసన్ తే పితా జనకో వసుదేవః పశురివ సాల్యేన బద్ధ్వా సంధాయ ఆహృతః
నీతః- యథా పశుం బద్ధ్వా నయతి తద్వత్త్వత్పితరం బద్ధ్వా సాల్యో నిన్య ఇత్యర్థః
ఉపమాలంకారః- 10

X॥ ఏవం వాదిని దూతే యదుపతి రతిమానమానస స్వగత మేవ మవాదీత్.
ఏవమితి॥ ఏవం దూతే వాదిని వదతి సతి అతిమానమానసః పితృవధశ్రీనణా దతి
ఋన్నహృదయః యదుపతిః స్వగతం మనసి ఏవం వక్ష్యమాణీత్వా- అవాదీత్.
యద్యపి స్వగతజనాంతికప్రకాశభాషణాని నాటక ఏవ ప్రసిద్ధాని-తథాపి క్వచి తా-
వ్యేఽపి దర్శనా దేవం ప్రయోగః- యథా నైషధే ననమస్కరే 'ఇదం నిగద్య ఊతి
భర్తరి స్థితే తయాభ్యధాయి స్వగతం విదగ్ధయేతి- 11

శ్లో॥ సతి రామే కథం తాత విపత్తి ర్యదివా యతః.

అలంఘ్యా జానకీపీడా తత స్మా త్సోఽపి దూరతః.

సతీతి॥ రామే బలభ ద్రే సతి సన్నిహితేసతీత్యర్థః. తాతవిపత్తిః తాతస్య వసుదేవస్య
విపత్తిః ఆపత్ కథం స్మాత్ నకథమసీత్యర్థః. మహాబలపరాక్రమశాలిత్వా ద్రామ
స్యేతి భావః. యదివా యద్వా తాతవిపత్తి స్సాన్నిత్యన్వయః- కుత స్సాన్నితత ఆహ-
యతో యస్మాత్ జానకీజనకస్య పితృస్సంబంధినీ పీడా వ్యథా అలంఘ్యా అని
వార్యా భవితవ్యం భవత్యేవేతి న్యాయాదితి భావః. తతః తస్మాత్ సః రామోఽపి
దూరతః దూరే స్మాత్ ప్రతికూలవిధివశాత్ రామసాన్నిధ్యాభావే తాతవిపత్తి
స్సాన్నిదేవేత్యర్థః- వ్యంగ్యార్థస్తు- రామే సతి తాతస్య దశరథస్య విపత్తి ర్మృతిః కథం
స్మాత్-రామవియోగాదేవ హి దశరథస్య మరణమిత్యర్థః-నను మాస్తు రామవియోగ
ఇత్యత ఆహ- యతః జానకీపీడా జానక్యా స్సీతాయాః పీడా వనవాసాదిలక్షణా జన
కస్య దశరథస్య సంబంధినీ జానకీపీడా మునిశాపప్రాప్తపుత్రశోకాదిరూపా చ
అలంఘ్యా - తతః సోఽపి దూరత స్సాన్యత్ తస్మాత్ యది వా రామవియోగే తాత
విపత్తి స్సాన్నిదేవేత్యర్థః- 12

X॥ ప్రకాశమ్॥

ప్రకాశమితి॥ అవాదీ దిత్యనేనాన్వయః- నను యథా పితృవిపత్త్యనుమేయస్యబలభద్ర
సాన్నిధ్యాభావస్య రంభ్రత్వేన గోప్యత్వా త్స్వగతభాషణం తథా రామప్రమా
దోక్తిరపి గోప్యేవేతి కథం తదంతే ప్రకాశభాషణమితి చే తస్య పితృవాశజన్య
శోకావేశకృతమోహాదితి ధ్యేయమ్.

X॥ అయి త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ నయనాభిరామ రామ కథ మీదృశం
ప్రమాద మాసాదయః.

అయీతి॥ అయీతి ప్రేక్షా సంబుద్ధిః- త్రిజగన్మోహనీయపరాక్రమ లోకత్రయ
శ్లాఘ్యప్రతాప నయనాభిరామ నయనయోః సేతయోః అభిరామః మనోజ్ఞః
తస్య సంబుద్ధిః హేరామ ఈశ్వరం ప్రమాదం అనవధానతాం కథ మాసాదయః
కుతః ప్రాప్తవానసి- 13

శ్లో॥ రామః పురా పితృవచఃపరిపాలనేన

భేజే యశ స్త్రిజగతి త్రిదశై ర్దురాపమ్

రామ శ్చకార తనుపాలనమప్యయం తు

తాతస్య నేతృహఘా కేయ మకీర్తిజార్తిః

రామ ఇతి॥ పురా పూర్వజన్మని పూర్వయుగే ఇతి వా- రామః శ్రీరామః పితృ
వచఃపరిపాలనేన పితృ ర్దశరథస్య వచసః స్వవనవాసనిదేశరూపస్య స్వావరజస్య
రాజ్యప్రదానరూపస్య చ వాక్యస్య పరిపాలనేన రక్షణేన హేతునా పితౄకారకారిత్యే
నేతృర్థః- త్రిజగతి లోకత్రయే త్రిదశై ర్దైవైరపి దురాపం ప్రాప్తు మశక్యం అధిక
మిత్యర్థః- యశః కీర్తిం భేజే ప్రాప. అయంతు రామః ఏష బలరామ స్తు తాతస్య
పితృర్వసు దేవస్య తనుపాలనం శరీరరక్షణమపి కిముత వచఃపరిపాలన మిత్యపే రర్థః. న
చకార నాకరోత్- ఇత్యేవం రూపా ఇయ మకీర్తిజా అయశస్సంభూతా ఆర్తిః వీడా
కా దుస్సహేత్యర్థః- అహహేతి భేదాతిశయే- అయశోభరణా స్మరణం వరమితిభావః-

గ॥ ఏవం వాదిని వాసుదేవే సాల్వోఽపి వసుదేవ మగ్రతః ప్రదర్శ్య నికృత్య

చ మూర్ఖానం సౌభ మవిశత్-

ఏవమితి॥ ఏవం వాసుదేవే కృష్ణే వాదిని వదతి సతి సాల్వోఽపి సాల్వశ్చ వసుదేవ
మగ్రతః పురః ప్రదర్శ్య దర్శయత్వా మూర్ఖానం వసుదేవస్య శిరః నికృత్య ఛిత్వా
చ సౌభం అవిశత్ ప్రవివేశ- 15

శ్లో॥ ఆలోక్యైవ మనార్యకార్యసరణిం యాసీ త్కౌశా దుర్దశా

దాశార్హస్య న తాదృశీ క్వచిదపి ప్రాప్తా పురా జన్మసు

ప్రాప్తా కృత్రిమజానకీలవనత సౌమిత్రిమూర్ఖోదయా

త్రాపగాస్వాదికనిష్ఠశుగ్గురువిపన్నాసౌ తులా మర్హతి.

ఆలోక్యైతి॥ ఏవ మనార్యకార్యసరణిం దుష్టకార్యసంఘం పితృబంధనానయనఛేదనా
దిక మిత్యర్థః- ఆలోక్య దృష్ట్వా దృష్టవత ఇత్యర్థః- దాశార్హస్య యాదవస్య కృష్ణస్యే
త్యర్థః- దశా మర్హతీతి దశార్హః స ఏవ దాశార్హః తస్యేతి చ వ్యజ్యతే- యా కృశా
తస్య నతు గుర్వీ బ్రహ్మవిత్త్వాదితి భావః- యద్వా విరుద్ధలక్షణయా అధికా దుర్దశా
దురివస్థా ఆసీత్- తాదృశీ దుర్దశా పురాజన్మసు పూర్వావతారేషు క్వచిదపి కుత్రచి
దవతా క్షేపిత్యర్థః. నప్రాప్తా నానుభూతా కృష్ణేనేతి శేషః- న ప్రాప్తా న సంప్రాప్తేతి
వా- దాశార్హస్యేత్యేవ- నను శ్రీరామావతారే ప్రాప్తవేత్సత ఆహ ప్రాప్తేతి-
కృత్రిమజానకీలవనతః కపటసీతాభేదాత్ సౌమిత్రిమూర్ఖోదయాత్ లక్ష్యణమూర్ఖా

విర్భవాచ్చ ప్రిప్తా ఉమ్భతా కనిష్ఠశుక్ కనిష్ఠవిషయ శ్శోకః స్వల్పశోక శ్చ సీతా
 లక్ష్మణయోః రామావేక్షయా కనిష్ఠత్వాదితి భావః. ప్రా గ్రామావతారే ఆస్వాది
 అనుభూతా కృష్ణేనేతి శేషః-అసా గురు విపత్ పితృనాశః అధికాపదితి చ-తులాం
 ప్రాగ్భవానుభూతకనిష్ఠశుగుపమాం నార్హతి -తదవేక్షయా అధికత్వాదిత్యర్థః. అత్ర
 గురువిషయకశోకా ద్భార్యానుజవిషయక శ్శోక ఏవ దుర్భర ఇతి తద్వైపరీత్యేన
 వర్ణనాద్విరోధః-తస్య చ కనిష్ఠగురుపదయోస్వల్పాధికరూపార్థాన్తరవర్ణనేన పరిహారః-
 తేన విరోధాభాసాలంకారః. అయం చ న వాచ్యః వ్యంజకప్రయోగాత్. కిన్తు
 గమ్య ఏవ-గురువిపత్ కనిష్ఠశు త్తులాం నార్హతి విశేష్యయోరేవ సాభిప్రాయాత్-
 పరికరాంకురః-

16

శ్లో॥ శార్ఙ్గం హస్తా లోచనా ద్రశుధైర్యం

చిత్తాచ్చాపి ప్రచ్యుతం యోగపద్యాత్

జ్ఞాత్వా మిథ్యాం ధ్యాయతాం దుర్దశాం తాం

క్షోభో యన్న శార్ఙ్గిణః కీదృగస్తు.

శార్ఙ్గమితి॥ శార్ఙ్గిణ ఇతి ఉత్తరార్థస్య పదస్యా త్రాప్యన్వయః-కృష్ణస్యేత్యర్థః-హస్తా
 త్కరాత్ శార్ఙ్గం శృంగవికారం ధనుః లోచనా నేత్రతా ద్రశుబాష్పం-స్తనాదీనాం
 ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణాత్ జాత్యేకత్వం-నేత్రాభ్యామిత్యర్థః
 చిత్తా ద్భృదయాత్ ధైర్యం ధీరతా చ యోగపద్యాత్ యుగపత్ ఏకకాలమిత్యర్థః
 ప్రచ్యుతం భ్రష్టం స్థితిమిత్యర్థః. అత్ర యద్యపి శార్ఙ్గభ్రంశాదీనాం నైకకాలత్వం.
 యుజ్యతే-తథాపి శతపత్రపత్రశతచేదనన్యాయేన అసంలక్ష్యవిశేషత్వా ద్యాగ
 పద్యవ్యపదేశః-అత ఏవ సముచ్చయాలంకారః. వస్తుతస్తు-ప్రచ్యుతిరూపైకక్రియా
 న్వయా త్రస్థుతతుల్యయోగితాలంకారః. తాం దుర్దశాం వసుదేవవిపత్తి మిత్యర్థః-
 మిథ్యా మసత్యాం జ్ఞాత్వా మత్వా ధ్యాయతాం స్మరతాం నతు పశ్యతామితి భావః.
 నః అస్మాకం తటస్థానామితి భావః-అయం క్షోభః చిత్తవికారః భవతీతి శేషః-
 శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య కీదృక్ కీదృశః క్షోభః అస్తు. యన్వా-శార్ఙ్గిణః క్షోభః కీదృగస్తు
 అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. సత్యాం పితృవిపత్తి పశ్యతః కృష్ణస్య క్షోభో నిర్వేల
 ఇతి భావః-

17

గ॥ తదను యోగబలేన తదిద మశేషం మృషా మన్వానో ఘృషావరజో
 విషాద మపహాయ రోషభీషణో విద్వేషికషణాయ సుదర్శనం ప్రాహి
 ణోత్-

తదన్వితః॥ తతః యోగబలేన యోగసామర్థ్యేన తదవ మశేషం పూర్వోక్త మేతత్సర్వం
వసుదేవబంధనాదిక మిత్యర్థః మృషా మిథ్యా మన్వానః చింతయన్ వృషావరజః
ఇంద్రానుజః ఉపేంద్ర ఇత్యర్థః- విషాదం భేద మపహాయ త్యక్త్వా రోషభీషణః
రోషేణ కోపేన భీషణః భయంకర స్సన్ విద్యేషికషణాయ శత్రునాశనార్థం సుద
ర్ఘనం చక్రం ప్రాహిణోత్ ప్రేషయామాస ప్రయుయోజేత్యర్థః- 18

శ్లో॥ జ్వాలామాలావలయిత మిదం చక్ర మాక్రమ్య సౌభం
క్షోభం సీత్యా సరయ మనయ ద్బంధురం సింధురంగమ్
సత్యా స త్యాజితోఽస్త్వా రిపురపి వపుషా శీర్యతా శౌర్యతాపై
శూరే శౌరా గణేయా గుణగణశరణే వారణా వైరిణాం ను.

జ్వాలేతి॥ జ్వాలామాలావలయితం శిఖావలీపరివేష్టితం అగ్నివత్ జ్వాలా
మాలా ఉద్వమదిత్యర్థః. ఇనం కృష్ణప్రయుక్తం చక్రం సువర్ణనాయుధం
సౌభ మాక్రమ్య వ్యాప్య క్షోభం సీత్యా ఝర్జరీకృత్య బంధుర మగాధం
సింధురం సముద్రదేశ మనయత్ ప్రాపయామాస. సముద్రే పాతయా
మాసేత్యర్థః - బంధుర మున్నతమితి సౌభవిశేషణం వా - సః రిపురపి సాల్వోఽపి
సత్యా శ్రేష్ఠయా అస్త్వా స్వల్పేనాస్త్రేణ సాధనేన-అస్త్రిశబ్దా దల్పత్వవివక్షాయాం
జీష్. శౌర్యతాపైః కృష్ణప్రతాపోష్మభిః శీర్యతా క్షుభ్యతా వపుషా శరీరేణ
త్యాజితః మోచితః సాల్వం ప్రథమత ఏవ స్వప్రతాపోష్మశీర్ణ మస్త్రేణ
జఘానేత్యర్థః. నైత దాశ్చర్య మిత్యాహ - గుణగణశరణే సకలగుణాశ్రయే శూరే
శౌర్యస్య గుణాంతర్భావేఽపి పృథగ్గహణ ముత్కర్షారం - శౌరా కృష్ణే వైరిణాం
శత్రూణాం వారణాః హసనాసీతి యావత్ - గణేయా ను గణయతుం శక్యాః కిం
అసంఖ్యాతాన్ రావణాదీన్ రిపూన్ హతవతః కృష్ణస్య వరాకసాల్వహసనం న
చిత్రమిత్యర్థః - అత్ర స్రగ్ధరామన్దాక్రాంతయో ర్వృత్తయో స్సంకరః పుత్తరత్నాకర
కారాదిభి రభ్యుపగత ఏవాయం. 'శౌర్యోష్మాభిదుగ్రతనురరిర్భాణసాతాద్గతాసు
ర్గణ్యో శూరే భగవతి హరా వారణా వైరిణాం ను' ఇతి పాఠే న కాఽన్యనుపపత్తిః-19

గ॥ తదను తదనుధావినౌ దంతవక్త్రవిహారథావపి సాల్వ మనుగమయ్య
దివిషత్సు కుసుమవర్షిషు నృత్యంతీషు సురసుందరీషు సానందో ముకుంద
స్వమందిర మవిందత-

తదన్వితః॥ తదను సాల్వనాశనానంతరం తదనుధావినౌ సాల్వానుసారిణౌ దంతవక్త్రవి
హారథావపి సాల్వ మనుగమయ్య అనుసృత్య గేమయిత్వా నాశయిత్వేత్యర్థః-దివిషత్సు
దేవేషు కుసుమవర్షిషు పుష్పవృష్టిం కుర్వాణేషు సత్సు సురసుందరీషు దేవాంగనాసు
నృత్యంతీషు నాట్యం కుర్వంతీషు సతీషు సానందః ఆనందసహితః రిపువిజయాదితి భావః-
ముకుందః స్వమందిరం నిజభవన మవిందత ప్రాప్- 20

అవ. అథ కుచేలోపాఖ్యానం వర్ణయతి-

శ్లో॥ మిత్రం హరేః కోఽపి సతీర్థభావా ద్దారిద్ర్యసార్థకృతనామధేయః

కుచేల ఇత్యాగమపారగోఽభూ త్స్వరూపలాభోపచితప్రమోదః.

మిత్రమితి॥ హరేః శ్రీకృష్ణస్య సతీర్థభావాత్ అభిన్నగురుకత్వాత్ 'సతీర్థా స్వేక గురవ' ఇత్యమరః. సమానే తీరే గురౌ వసతీతి సతీర్థః - తస్య భావ స్తస్మాదితి సమాసః-సమాసతీరేవాసీతి యత్-మిత్రం సుహృత్ ఏతస్మిన్నేవ గురౌ పుభయౌ రధ్యయానార్థం నివాసాత్ హరికుచేలయో రైత్రీత్యర్థః. దారిద్ర్యసార్థకృతనామధేయః దారిద్ర్యేణ రిక్తత్వేన సార్థకృత మన్వర్థకృతం నామధేయం కుచేల ఇతి నామ యస్య సః కుత్సితం జీర్ణం మలదూషితం చ చేలం వాసో యస్య స ఇతి పుత్రత్వే రితి భావః. ఆగమపారగః ఆగమానాం వేదానాం పార మంతం గచ్ఛతీతి తథోక్తః నిఖిలవేదా భిజ్ఞః ఇత్యర్థః-యద్వా వేదాంతశాస్త్రాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఉపనిషదామాగమశిరస్వేన ప్రతి పాదితత్వాత్ అత ఏవ స్వరూపలాభోపచితప్రమోదః స్వస్వరూపప్రాప్తిజన్యసరమా నన్త ఇత్యర్థః-ఉపనిషదర్థం జ్ఞాత్వా అపరోక్షాత్మసాక్షాత్కారం ప్రాప్తవానితి భావః. ఇదమేవ హరే ర్మిత్రీత్వస్య ఫలమితి బోధ్యమ్-హరిభక్తస్సైవ స్వరూపలాభే సతి హరి మిత్రస్య కిం పునరితి కైముత్తికన్యాయేన అర్థాపత్తి రత్ర వ్యజ్యతే. ఏవంవిధః కుచేల ఇతి కోఽపి కశ్చి ద్రాబహూణ ఇతి శేషః-అభూత్ ఆసీత్-ఏతేన స్వచిక్షీరి తకుచేలో పాఖ్యానరూపావాన్తరగ్రింథస్యాదౌ వస్తునిర్దేశరూపం మంగళం కృతమితి జ్ఞేయమ్-నచాత్ర అభూదితి క్రియాన్వయేనసహ వాక్యార్థే సమాప్తే సతి స్వరూపలాభోపచిత ప్రమోద ఇతి పునర్విశేషణాన్తరగ్రిథనా త్సమాప్తపునరాఖ్యాతదోష ఇతి వాచ్యం-అనాకాంక్షితవిశేషణాన్తరాదానమేవ తద్దోషస్య బీజభూతమితి సిద్ధాంతాత్-ప్రకృతే తు సాకాంక్ష మేవేదం విశేషణం ఆగమపారగత్వే మ్మితి ఫలభూతత్వా దస్యేతి సంక్షేపః-అత్ర నిరుక్తి రలంకార స్పృష్ట ఏవ-

గ॥ కదాచన తస్య సహధర్మచారిణీ దారిద్ర్యసతాంతతాంతహృదయతయా సవినయం దయిత మిద మవాదీత్-

కదాచనేతి॥ కదాచన కస్మింశ్చిత్సమయే తస్య కుచేలస్య సహధర్మచారిణీ కులవధూః దారిద్ర్యేణ నితాంత మధికం యథాతథా తాంతం ఖన్నం హృదయం చిత్తం యస్యా స్తస్యా భావ స్తత్తాతయా హేతునా దయితం భర్తారమ్మితి సవినయం యథాతథా పాతివ్రత్యలోపభియేతి భావః. ఇదం వక్ష్యమాణవచన మవాదీత్ జగాద-

22

గ॥ అయే భగవ న్నగణితదారిద్ర్యముద్ర విద్రావితవిషయాభిలాష కిమపి విజ్ఞాపయితుకామాం మాం ప్రతిపదర్శినీతి నోపేక్షథాః-

అయేఇతి॥ అయే ఇతి సంబుద్ధిః-భగవత్ తపోవిశేషజన్యషడుణపరిపూర్ణ వాసుదేవస్యై కస్యైవ స్వాభావికభగవత్త్వాదితి భావః-అతఏవ భాగవతే వాసుదేవాత్, కో నామ

లోకే భగవత్పదార్థ ఇత్యుక్తమ్. అతవవ విద్రావితవిషయాభిలాషః విద్రావితః మూరా
త్యాజితః విషయాభిలాషః విషయేషు స్పృహో యేన సః తస్య సంబుద్ధిః - షడ్గుణేషు
జ్ఞానవైరాగ్యయో రప్యన్తఃపాతిత్వాత్ జ్ఞానవైరాగ్యనిధే స్తస్య విషయాభిలాషః
కథం స్యాదితి భావః-అతవవ అగణితదారిద్ర్యసముద్ర తిరస్కృతదారిద్ర్యరూపసాగర
భాగ్యదారిద్ర్యాదికం మనోధర్మ ఏవ సత్త్వాత్మన ఇతి దారిద్ర్యే నిశ్చింతస్యేత్త్యర్థః.
కిమపి యత్కించి ద్విజ్ఞాపయితుకామాం విజ్ఞాపయితుం కామో యస్యాస్తాం విజ్ఞాన
పనై వేయం సత్త్వాజ్ఞాపనేతిభావః-మాం ప్రతీపదర్శినీ వనితా ప్రతికూలబుద్ధిరితి చ ఇతి
హేతోః నోపేక్షథాః నోపేక్షస్య. బాలాదపి సుభాషితమితి న్యాయాత్-ప్రియాపి
మయోక్తం వచనం గృహేణే త్యేకోభావః. ఆత్మరసత్వప్రస్య మమ ప్రతికూలం
బోధయతీయ మితి స్వదృష్ట్యా మయి న కోపం కృథాః - కిన్తు బాలిశేయ మనాత్మజ్ఞా
కిమపి యాచ తే మామితి భగవానివ భక్తేషు మయి కరుణాం కుర్విత్యనోభావః-

శ్లో॥ మిత్రే తవశ్రీదయితేఽపి కస్మా ద్దశా కృశానాం భగవన్నశాంతా

సామీప్యముక్తా జగతీపతే స్సన్న్య త్కథన్నలాభ స్సుహృదోఽపి లక్ష్యాః.
మిత్రేణితి॥ హే భగవన్ పతివ్రతానాం భర్తృరేవ దైవత్వా దియం సంబుద్ధిః - తవ
శ్రీదయితే లక్ష్మీపతౌ కృష్ణే శ్రియః సంపదో దయితః పతిః స్వామీత్యర్థః. తస్మిన్
ధనాధ్యే ఇతి చ మిత్రే సుహృది సత్యపి కృశానాం దీనానాం దశా అవస్థా దారిద్ర్య
మిత్యర్థః. కస్మా త్కుతః అశాన్తా అనష్టా న హి ధనికస్య మిత్రం దోద్రో భజే
దిత్యర్థః. జగతీపతేః భువనాధిపస్య కృష్ణస్య భూపతేశ్చ సామీప్యముక్తా సన్నిధిపరి
త్యాగేసతి సుహృదః మిత్రస్యాపి లక్ష్యా స్సంపదః లాభః ప్రాప్తిః కథన్న కథం వా
స్యాత్ సకథమపీత్యర్థః. 'దూరస్థా త్తనయాదపి సమీపస్థో భృత్య ఏవ రాజ్ఞాం ప్రియ'
ఇతి న్యాయా దితిభావః. అత్ర మహేశ్వర్యశాలినం త్వన్మిత్రం కృష్ణమేత్య కించిద్ధనం
యాచస్వేత్యనుక్త్వా అర్థాత్తత్సాచనేన పాతివ్రత్యాధిక్యం వ్యజ్యతే. పతివ్రతాహి
భర్తారం నశాన్తి కించ కామినీనా మిదం ప్రాయికమేవ - యేనకేనాపివ్యాజే నాభి
ప్రాయావిష్కార ఇతి. వ్యంగార్థస్తు - హే భగవన్ శివ తవ శ్రీదయితే సంపత్తుతౌ
కుబేరే మిత్రే సత్యపి కృశానాం దశా కుతో న శాన్తా ఇతి పూర్వార్థే జగతీపతేః
పరమాత్మనః సామీప్యముక్తా సాలోక్యసారూప్యసామీప్యసాయుజ్యరూపచతుర్విధ
ముక్త్యనర్హతమోక్షవిశేషే సుహృదః శోభనం హృత్ జ్ఞానం యస్య తస్య జ్ఞానినోఽపి
లక్ష్యాః లాభః కథం స్యాత్ సకథమపీత్యర్థః. లక్ష్మీలాభస్తు సాయుజ్యముక్తావేవేతి
భావః. ఇత్యుత్తరాదే-

24

శ్లో॥ మిత్రే శ్రియ స్సంక్రమణం విహాయ భవే న్న జాతు ద్విజరాజపుష్టిః

ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి కింతు పరిస్ఫుటా దర్శనలాభతాత్ర.

మిత్రేణితి॥ హేద్విజరాజ బ్రాహ్మణోత్తమ మిత్రశ్రియః సుహృత్సంపదః సంక్రమణం
సంబంధం విహాయ త్యక్త్వా తద్వివేత్యర్థః. జాతు కదాచిదపి పుష్టిః పోషణం

దారాపత్యాదీనామితి భావః- నభవేత్ నస్యాత్- శ్రీకృష్ణం ప్రార్థయిత్వా
 యత్కించిద్ధనం త్వయా ఆనీయతే చేత్ తర్హి తేన కుటుంబపోషణం భవేత్ నోచేత్
 నభవేదేవేత్యర్థః. ఇమాని మదుక్తాని వచాంసీతిశేషః- సిద్ధాంతవచాంసి
 సిద్ధాంతవాక్యాని భవంతీతిశేషః- త్వయా పునః యుక్త్యా న పూర్వపక్షీకర్తవ్యా
 సీత్యర్థః- నను మిత్రసంపన్తయి నసంక్రాంతా కిమహం కుర్యామిత్యత ఆహ. అత్ర
 మిత్రశ్రీసంక్రమణే దర్శనలభ్యత్వం పరిస్ఫుటా న్యక్తా మిత్రే దృష్టేసతి తత్సంప
 త్సంక్రాంతి స్సాన్యత్ మిత్రే అదృష్టేసతి కథం తత్సంపత్సంక్రాంత్యవకాశ ఇత్యర్థః.
 వ్యంగ్యార్థస్తు-మిత్రశ్రీయః సూర్యరుచేః శోభా సంపత్తిషదాను లక్ష్మీశ్రీరపి కథ్యతే
 ఇత్యభిధానాత్-సంక్రమణం సంపర్కం విహాయ జాతు ద్విజరాజపుష్టిః చంద్రమణ్డల
 వృద్ధిః నభవేత్ 'పాథోమయే శీతకరే శ్శయో విమూర్చతా ఘ్నంతి తమస్వి
 నీతమ' ఇతిజ్యోతిశ్శాస్త్రాదితి భావః. ఇమాని సిద్ధాంతవచాంసి సౌర
 సిద్ధాంతవచనాసీత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ కిన్వీతి- అత్ర సూర్యకిరణ
 సంక్రమణే దర్శనలభ్యతా నలభ్యం నలభ్యమ్. నగర్థస్య నశబ్దస్య సుపుషేతినమాసః.
 దర్శే ఆమాయాం నలభ్యం దర్శనలభ్యం తస్య భావ స్తతా ఆమాయాం దుర్లభత్వ
 మిత్యర్థః. పరిస్ఫుటా 'దర్శ సూర్యేందుసంగమ' ఇతి కోశాత్. ఆమాయాం సూర్యేందు
 సంగమస్య జాతత్వేన సూర్యకిరణసంక్రమణ మిందుమణ్డలస్య దుర్లభం అత ఏవ
 తదానీం న చంద్రస్య దర్శనమితి భావః. అత్రేదం తత్త్వం- యదా సూర్యచంద్ర
 మణ్డలయోః చారవశా దభిముఖస్థితిః తదా పూర్ణిమా సంపూర్ణచంద్రమణ్డలదర్శ
 నాత్-యదాతు క్రమేణ అభిముఖత్వాగః తదా క్రమేణ హ్రాసవృద్ధ్యాదికమితి- 25

గ|| తదవశ్యం దృశ్యవవ దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దామోదర ఇతి వాదిన్యాం
 దయితాయామ్-

తదితి|| తత్తస్మాత్ దారిద్ర్యవిద్రావణాయ దైన్యవిధ్వంసనాయ దామోదరః కృష్ణః
 అవశ్యం ముఖ్యం దృశ్యవవ దృష్టు మ్హర్షవవ త్వయేతిశేషః- దామోదరదర్శన
 మవశ్యకర్తవ్య మిత్యర్థః- ఇత్యేవం దయితాయాం ప్రేయస్యాం వాదిన్యాం బ్రువ
 న్త్యాం సత్యామ్-

26

శ్లో|| యాచ్ఛాపరాజ్ఞుఖతయా కలహో మిథోఽస్య

ప్రాణప్రియావచనమాన్యతయా చ తేనే

మధ్యస్థయా వ్యరచి శౌరిదిదృక్షయా తు

తస్యాశయానుసరణేన సత్తీ ద్వితీయా.

యాచ్ఛేతి|| అస్య కుచేలస్య సంబంధిన్యా యాచ్ఛాపరాజ్ఞుఖతయా యాచ్ఛాపై
 ముఖ్యేన ప్రాణప్రియావచనమాన్యతయా ప్రాణప్రియాయాః దయితాయాః
 వచనం ఉక్తిః మాన్యం పూజ్యం అనుల్లంఘనీయ మిత్యర్థః- యస్య తత్త్వేన
 చ మిథః పరస్పరం కలహో వివాదః తేనే చక్రే- కుచేలనిషా యాచ్ఛా

పరాఙ్ముఖతా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా చే త్యుభా ధర్మా పరస్పర విజయాయ కలహం కుర్వాతే ఇత్యర్థః. యాచానైముఖ్యాత్ ప్రేయసీవచన స్యానుల్లంఘనీయత్వాచ్చ కుచేలో డోలాయితమనా బభూవేతి నిర్గళితార్థః. అత్ర పరాఙ్ముఖతా మాన్యతా శబ్దగతస్త్రీలింగాభ్యాం స్త్రీద్వయం కలహ ఇత్య నేన తయో సుపతీత్వం చ వ్యజ్యతే తత్రాపి పృథమోక్తత్వా త్పరాఙ్ముఖతా జ్యేష్ఠభార్యేతి వ్యజ్యతే ఏతేన యథా కస్యచిత్పుంస ఉభే జాయేభ ర్మవల్లభ్యవిషయే పరస్పరం కలహాయేతే తద్వదితి భావః ఫలితః. మధ్యస్థయా మధ్యేసంజాతయాశౌరిదిదృ డ్మయాతు శ్రీకృష్ణకర్మకదర్శనేచ్ఛయా తు తస్య కుచేలస్యకళయానుసరణేన చిత్తాశ్రిత తయా హేతునా ఇచ్ఛాయాః మనోధర్మత్వాదితి భావః. మనస్సుత్పన్నయా శ్రీకృష్ణ దశ్శనోత్కంఠయేత్యర్థః. ద్వితీయా ప్రాణప్రియావచనమాన్యతా : తీ యోగ్యా అరచి కృతా యాచానైముఖ్యోఽహం కథం కృష్ణం యాచేయం కథం వా ప్రాణ ప్రియాయాః ప్రార్థనా మయా నిరాకరణీయా ఇతి సంశయాభిః కుచేలః బహుకాలా ద్దృష్టం మిత్రం కృష్ణం దృష్టు ముత్కంఠితస్సౌ యాచానైముఖ్యవ్రతమపి పరిత్యజ్య ప్రేయసీప్రార్థనామేవ యోగ్యా మేనే ఇత్యర్థః. అన్యత్ర మధ్యస్థయా అపక్షపాతయా శౌరిదిదృడమయా తన్నామ్నా కాచనప్రియా తస్య పత్యు రాశయానుసరణేన భావ మనుసృత్యేత్యర్థః. సర్వస్యాపి ద్వితీయపత్న్యాం ప్రీతియుక్తత్వాదితిభావః. ద్వితీయా భార్యా సతీ సాధ్వీ నిరపరాధేతి యావత్ అరచి కృతా ఉభయో సుపత్యోః కల హాయమానయో సుత్యోః కాచిన్మధ్యస్థా జ్యేష్ఠాయా ఏవాయం దోషో న తు ద్వితీయాయా ఇతి భర్తాశయానుగుణ్యేన నిష్కృష్టవతీత్యర్థః.

27

గ|| సమనస్తర మకుంఠవై కుంఠదర్శనోత్కంఠయా ప్రియయా ప్రచోదితః కుచేల శ్చేలాంచలేన భగవదుపహారాయ ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ పృథుకా నుపవేష్ట్య వనమాలివిలోకనలాలసతయా ద్వారకానగర మగమత్.

సమనస్తరమితి|| సమనస్తరం శ్రీకృష్ణదిదృక్షోదయానస్తర మిత్యర్థః. అకుంఠయా అనర్గళయా వై కుంఠదర్శనోత్కంఠయా శ్రీకృష్ణదిదృడమయా ప్రియయా దయితయా చ ప్రచోదితః ప్రేరితః కుచేలః భగవదుపహారాయ శ్రీకృష్ణబల్యధం శ్రీకృష్ణాఖ్య ప్రభవే బలిం సమర్పయితు మిత్యర్థః. ముష్టిచతుష్టయపరిమితాన్ ముష్టినాం చతు ష్టయం ముష్టిచతుష్టయం చతస్రో ముష్టయ ఇత్యర్థః. తేన పరిమితాన్ కృతమా నాన్ తావత్పరిమాణా నిత్యర్థః. ముష్టినా చతుర్వారం గ్రాహ్యనితి యావత్ పృథుకాన్ ధానాః చేలాంచలేన ఉత్తరీయాస్తభాగేన ఉపవేష్ట్య వేష్టయిత్వా ధృత్యే త్యర్థః. వనమాలివిలోకనలాలసయా శ్రీకృష్ణదర్శనాన క్తత్యేన హేతునా అకుంఠవై కుంఠ దర్శనోత్కంఠయా ప్రచోదిత ఇత్యనేన పునరుక్తం తదిదం ప్రియాచోదనాపేక్షయా శ్రీకృష్ణదిదృక్షాచోదనస్యాధిక్యం గమయతి. తేన చ నాయం శ్రీకృష్ణం యాచితుం

యయా న చ ప్రియయా ప్రార్థితః కృష్ణం ప్రతి యయా- కిన్తు కృష్ణం కేవలం
ద్రష్టుమేవేతి సిద్ధమ్- ద్వారకానగర మగమత్ యయా- 28

గ|| ప్రవిశ్య చ నగర మిద మచింతయత్ క్వేయ మమరావతీ మప్యతిశ
యానా ద్వారవతీ క్వచేదం హరిగర్భతయా సార్వభౌమేనాపి దుష్ప్ర
వేశ మంతఃపురమ్ క్వచ మే చతురానన మప్యర్థవద్రదానశాంతదర్శకం
కుర్వాణా దౌవారికాః క్వచేదం సామ్రాజ్య ముజ్జృంభమాణం త్రిజగ
న్నాయకస్య యదునాయకస్య క్వచాహ మాచ్ఛాదితకచ్ఛరపటచ్ఛరః
ప్రలంబకూర్చో దరిద్ర శ్రోత్రియః కథంచన ప్రవిష్టమపి మాం ప్రత్య
భిజానాతు కథమివ లక్ష్మీవిలాసపరవశసర్వేంద్రియగ్రామో దామో
దరః సర్వథా వితథమనోరథోఽహ మితి-

ప్రవిశ్యేతి|| సగరం ప్రత్యనం ప్రవిశ్య ఇదం వక్ష్యమాణ మచింతయత్ చింతితవాంశ్చ
చింతాప్రకారమేవాహ-అమరావతీం ఇన్ద్రనగరమపి అతిశయానా తిరస్కర్వన్తి ఇయం
ద్వారకా క్వ హరిగర్భతయా హరిః కృష్ణ సింహశ్చ గర్భే అన్తః యస్య తత్త్వేన
హేతునా సార్వభౌమేన సర్వభూమిపాలకేన దిగ్గజేన చ-తేనాపి దుష్ప్రవేశం ప్రవేష్టు
మశక్యం ఇదం శ్రీకృష్ణసంబంధి అంతఃపురం అవరోధనం క్వచ క్వవా చతురాననం
బ్రహ్మాణమపి అర్థచంద్రదాసేన గళహస్తదాసేన శాంతదర్శకం నివృత్తగర్వం- స్వార్థే
క ప్రత్యయః- యద్వా శేషా ద్విభాషేతి బహువ్రీహేః కప్- అత్ర అర్థచంద్రదాసేన
అర్థచంద్రరూపభూషణదాసేన శాంతదర్శకం శాంతో నాశితః దర్శకః అనంగః యేన
తం శివ మిత్యర్థః ఇతి చ వ్యజ్యతే- కుర్వాణాః కుర్వన్తః ఇమే ఏతే దౌవారికాః
ద్వారపాలాః క్వచ త్రిజగన్నాయకస్య త్రిలోకాధిపతేః యదునాయకస్య యదుపతేః
కృష్ణస్యేత్యర్థః- ఉజ్జృంభమాణం ప్రవర్తమానం ఇదం సామ్రాజ్యం సమ్రాజో భావః-
మహేశ్వర్య మిత్యర్థః- క్వచ ఆచ్ఛాదితకచ్ఛరపటచ్ఛరః ధృతమలదూషితజీర్ణవస్త్రుః
ప్రలంబకూర్చః లంబమానశ్శ్రుజాతః 'శ్మశ్రుణ్యపి చ కూర్చ స్సాన్య'ది త్యజయ్యః.
దరిద్రః దీనః శ్రోత్రియః వేదాధ్యేతా 'శ్రోత్రియ ఇచ్ఛన్తోఽధీతే' ఇతి నిపాతిత మిదం
అసేన చ లాకకజ్ఞానాభావో వ్యజ్యతే- ఏవంవిధః అహం క్వ చ- విషమాలంకారః.
లక్ష్మీవిలాసపరవశసర్వేంద్రియగ్రామః లక్ష్మ్యో రుక్మిణ్యా స్సంఘదోవా విలాసేన
హేతునా పరవశః పరతన్త్రః సర్వేంద్రియగ్రామః సమస్తవిధేంద్రియజాలం యస్య
సః-స్త్రీపరతన్త్రః ధనమదాంధశ్చేత్యర్థః - దామోదరః కృష్ణః కథంచన కథమపి
ప్రవిష్టం గృహే ఇతిశేషః - మాం దరిద్ర మిత్యర్థః - కథమివ కేన ప్రకారేణ వా
ప్రత్యభిజానాతు స్మరతు సర్వథా మాం విస్మృతవానేవేత్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రకారే
ణాపి అహం వితథమనోరథ ఏవ వ్యర్థకామ ఏవ భవేయ మితి శేషః - ఇత్యచిన్తయ
దితి పూర్వేణాస్యయః-

శ్లో॥ సంచితయన్నిద మవాప మహీసురోఽయ
మావాస మప్రతినివర్తిత ఏవ శౌరేః
నైవాద్భుతం హరికృపావిషయే కథన్తు
జాయేత వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః

సంచితయన్నితి॥ ఇద మేత త్సంచితయః ఏవ విచారయన్నిత్యర్థః - అయం
మహీసురః బ్రాహ్మణః అప్రతినివర్తితఏవ అనివారితస్సన్నేవ శౌరేః కృష్ణన్యావాసం
గృహ మవాప భేజే - నను చతురాననమపి గళహస్తదానేన శాంతదర్పం కుర్వన్తి
దౌవారికా ఇత్యుక్తం హి - కథం తాదృశదౌవారికృతనివారణవ్యసన మస్య నాసీ
దత్యత ఆహ నైవేతి-అద్భుత మాశ్చర్యం నైవ నాస్యేవ దీనస్యాః కుచేలస్య
మహేశ్వరశ్రీకృష్ణపదనప్రాప్తి ర్నిరాతంకా బభూవేతదం నచిత్ర మిత్యర్థః. తత్ర
హేతు మాహ - హరికృపావిషయే శ్రీకృష్ణకరుణాయాః పాత్రే పుంసీతి శేషః -
సింహకృపాపాత్రే ఇతి చ వ్యజ్యతే. వారణకృతవ్యసనప్రకర్షః నివారణజన్య
దుఃఖాతిశయః గజకృతపీడాతిశయశ్చ కథం ను కథం *వా జాయేత ఉత్పద్యేత
న కథమపీత్యర్థః - కావ్యలింగమలంకారః- 30

౧॥ తదైవ రుక్మిణీసదనవాస్తవ్య భగవానపి మిత్రాలోకవికసితముఖపుండ
రీకః ప్రియయాసహ సత్వర మవతీర్య పర్యంకతః పరిరభ్య కుచేలం
పర్యంకే న్యవేశయత్ -

తదేతి॥ తదైవ కుచేలాగమనసమయేఏవ రుక్మిణీసదనవాస్తవ్యః రుక్మిణీగృహనివాసీ
భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ మిత్రాలోకవికసితముఖపుండరీకః మిత్రమేవ మిత్ర సూర్య
ఇతి శ్లిష్టరూపకం-తస్య ఆలోకా ద్దర్శనాత్ - యద్వా మిత్రాలోక స్సూర్యద్దర్శన
మేవ మిత్రాలోకసూర్యప్రకాశ ఇతి శ్లిష్టరూపకం తస్మాత్ హేతోః వికసితం
సంజాతవికాసం హర్షాతిరేకాదితి భావః. ముఖమేవ పుండరీకం సితాభోజం యస్య
స తథోక్తః సన్ హర్షజన్యస్మితరుచివ్యాసంగాన్ముఖస్య ధవళితత్వేన పుండరీకత్వ
రూపణం-తేన చ తద్గుణాలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రియయాసహ రుక్మిణ్యాస్సమం సత్వరం
దుగ్రతం పర్యంకత శ్చయ్యాతలా దవతీర్య అవదుర్యా కుచేలం మిత్రం పరిరభ్య
ఆలింగ్య పర్యంకాదవతారణాంశే ఏవ ప్రియానాహిత్యం సత్వాలింగాంశే - అనుచిత
త్వాదితి జేయం పర్యంకే శయ్యాయాం న్యవేశయత్ ప్రవేశయామాస- 31

శ్లో॥ వైదీహీపరిరంభభంగవిరస స్సంశ్లేషకామా న్మునీ
నస్మిన్నేవ భవే భవేదితి పురా యో వా నిరాచీకరత్
సద్యస్తేన విదర్భజాకుచధరం సంత్యజ్య లోభాస్పదం
సంశ్లిష్టస్య కుచేలకస్య కృతినో గణ్యా చ పుణ్యావళిః -

వైదీహీతి॥ యః కృష్ణః పురా రామావతారే వైదీహీపరిరంభభంగవిరసః సీతా
లింగనభంగభీరుః ఋషీణా మాలింగనే సీతాలింగనభంగాపత్నే రితిభావః - అత ఏవ

సంశ్లేషకామాన్ స్వాలింగనాభిలాషాన్ మునీన్ ఋషీన్ న తు విషయైషిణి ఇతి
 భావః-ఏతేన శ్రీరామస్య సౌందర్య మపారమితి వ్యజ్యతే-అస్మిన్ భవే ఏవ శ్రీకృష్ణ
 జన్మన్యేవ భవేత్ మదాలింగనం భవతాం న్యాదితి ఉక్త్వా ఇతి శేషః-నిరాచీకరోత్
 నిరాకృతవాన్. పురాకిల రామావతారే రామసౌందర్యమోహితాః దండకారణ్య
 వాసిసో మునయః రామాలింగనం ప్రార్థయత్వా కృష్ణావతారే యుష్మాకం మత్సం
 శ్లేషో భవిష్యతి నేదానీమితి రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ఇతి పౌరాణికీకథాత్రాను
 సంధేయా. పురుషయోః పరస్పరాలింగనం న రసావహ మితి శ్రీరామేణ మునికాం
 షీతే స్వాలింగనే ప్రత్యాఖ్యాతే సతి తస్య వై దేహీపరిరంభభంగవిరసత్కృతత్వో
 త్రేక్షణాత్ హేతుత్వేక్షాలంకారః-స చ వ్యంజకప్రయోగా ద్దమ్యః. తేన ఋషి
 ప్రార్థనా మప్యవిగణయ్య వై దేహీపరిరంభ మత్యక్తవ శేత్యర్థః - సద్యః తదైవ న తు
 భోగాన స్తరమితి భావః-లోభాస్పృహం అతిస్పృహావిషయం కుచభరస్యాతిసుందరత్వాత్
 స్వస్య చ అతికాముకత్వాదితి భావః. విజృంభజాకుచభరం రుక్మిణీస్తనభారం న తు
 పునరాలింగనమాత్రమితి భావః-సంతృప్త్య త్యక్త్వా సంశ్లేష్టస్య ఆలింగితస్య కృతినః
 సుకృతశాలినః కుచేలకస్య - నిన్దాయాం కప్రత్యయః - అత్యల్పస్య కుచేలస్యేత్యర్థః.
 యద్వా ప్రశంసాయామేవ కప్రత్యయః-ప్రశస్తకుచేలస్యేత్యర్థః-పుణ్యావళిః సుకృత
 పరమ్పరా గణ్యాను గణయితుం శక్త్యా కిము అగణ్యేవేత్యర్థః. పరమేశ్వరః కృష్ణః
 అనపాయిన్యా స్వప్రేయస్యా లక్ష్మ్య అపి కుచభర ముత్సృజ్య కుచేల మాలిలింగే
 త్యహో కుచేలస్య సుకృతపరిపాక ఇతి నిర్దళితార్థః-

32

శ్లో॥ ద్విజరాజం కృశం గాఢ మాలింగ్య రుచినిర్భరమ్

కుర్వాణస్యాస్యమిత్రత్వ మనన్యసదృశం హరేః-

ద్విజేతి॥ కృశం దరిద్రం ద్విజరాజం బ్రాహ్మణోత్తమం కుచేల మిత్యర్థః. గాఢం
 దృఢం యథాతథా ఆలింగ్య ఉపగూహ్య రుచినిర్భరం రుచిభిః స్వకాంతిభిః నిర్భరం
 పూర్ణం స్వకీయకృష్ణవర్ణచ్ఛాయయా అభితోవ్యాప్త మిత్యర్థః. యద్వా రుచిః
 ప్రీతిః తయా నిర్భరం సానురాగ మిత్యర్థః. అథవా రుచిరానందః తన్నిర్భరం తత్సరి
 పూర్ణం ఆనందసాంద్ర మిత్యర్థః-యద్వారుచినిర్భరం పూర్ణకాంతి భగవదాలింగన
 ప్రభావా చ్ఛరీరం కార్మ్యప్రయుక్తనిస్తేజస్కత్వం విహాయ రుచితుండల మభవ దితి
 భావః. కుర్వాణస్య కుర్వతో-స్య హరేః కృష్ణస్య మిత్రత్వం సౌహార్దం అనన్య
 సదృశం అన్యసదృశం నభవతీ త్యనన్యసదృశం విలక్షణ మిత్యర్థః-భవతీతి శేషః -
 ఆలింగనమాత్రాదేవ కృశం మిత్రం రుచితుండలం కుర్వాణం సుహృత్లోకే క్వాపి
 న దృష్టశ్రుతచర ఇత్యర్థః. అత్ర రుచినిర్భరం ద్విజరాజం గాఢ మాలింగ్య కృశం
 కుర్వాణస్య అస్య హరే ర్మిత్రత్వం విరుద్ధలక్షణయా శత్రుత్వ మనన్యసదృశం అయో
 మయభీషు మాలింగనేన చూర్ణకృతవతో ధృతరాష్ట్రస్యేవేతిభావః ఇతి వ్యజ్యతే-
 అన్యో-వ్యర్థః ప్రతీయతే - కృశం నష్టకశ మనూయామితి భావః. ద్విజానాం

బ్రాహ్మణానాం రాజా ద్విజరాజః-‘రాజాహస్సభ్య’ ఇతి టచ్-తం చద్ర మిత్యర్థః. ‘సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజే’ తిశ్రుతేః. గాథ మాలింగ్య జలమయే చంద్రే స్వకిరణా న్నవేశయిత్వేత్యర్థః. రుచినిర్భరం ప్రతిదిగ మభివర్ధమానకాంతి మిత్యర్థః-కుర్వాణస్య అస్య హరే సూర్యస్య మిత్రత్వం మైత్రీ రవిత్వం చ అనన్య సదృశ మద్భుత మిత్యర్థః. అపరోఽప్యర్థః ప్రతిభాతి-రుచినిర్భరం అతితేజస్వినిం ద్విజ రాజం గరుడం గాథ మాలింగ్య పరివేష్టేత్యర్థః-కృశం దుర్బలం నష్టగాత్రం వా కుర్వాణస్య అస్య హరే సూర్యస్య-‘శుకాహికపి భకేషు హరి ర్నే’ త్యమరః. మిత్రత్వం నిగీర్ణాధ్యవసాన లక్షణయా అతిశయోక్త్యా తేజస్విత్వం సూర్యస్య ప్రతా పోపమాత్వాదితి భావః. అనన్యసదృశం అన్యసర్పాణాం గరుడనిర్మధితత్వా దితి భావః-

33

శ్లో॥ పంకం హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య
తస్యాఖిలం చిరధృతం విలయం ప్రపేదే
చిత్రం యదుత్తర ముమువ్య న పంకలేప
స్థానేఽథవా కుపదయోగకథాపి నాస్య-

పంకమితి॥ హరిప్రమదబాష్పజలాప్లుతస్య శ్రీకృష్ణానందబాష్పధారాసంసిక్తస్య తస్య కుచేలస్య సంబంధి చిరధృతం చిరాత్సంచితం బహుజన్మార్జిత మిత్యర్థః. అఖిలం సర్వం పంకం కలుషమ్ ‘అస్త్రీ పంకం పుమా న్నాప్నే’ త్యమరః. దాద్ర్యహేతుభూత మితి భావః. కర్దమ ఇతి చ ప్రతీయతే-‘పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా’ విత్యమరః. విలయం నాశం ప్రపేదే ప్రాప-జలాప్లవనా త్కర్దమ ఇవ భగవదానందబాష్పసేకా త్సాపం నిరస్త మిత్యర్థః. ఉత్తరం జలాప్లవనానంతరం అమువ్య కుచేలస్య పంకలేపః పాపసంబంధః కర్దమలేపనంచ-నేతి య త్త చ్చిత్రం-జలాప్లవనస్య ప్రాచీనపంకలేప మాత్రనివ ర్తకత్వం దృష్టం నతూత్తరత్ర పంకసంబంధాజనకత్వమ్-అతో విచిత్ర మిత్యర్థః. విరోధాభాసాంకారః. యదుక్తం చిత్రమితి తత్పునర్విచార్య ప్రతిషేధతి స్థానే ఇతి-అథవా స్థానే పక్షాంతరేణ యుక్తమేవేద మిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ-అస్య కుచేలస్య కుపదయోగకథాపి కుత్సితం పదం కుపదం దుష్టోద్యోగ ఇత్యర్థః. ‘పదం వ్యవసిత త్రాణేతి’ కోశాత్. (వ్యవసితం వ్యవసాయ ఉద్యోగ-ఇత్యర్థః) తస్య యోగ సంబంధ స్తస్య కథా వార్తాపి న నాస్తి కుత్సితవ్యవసాయా త్ఫలు పాప సంబంధ ఇతి భావః. అన్యత్ర కు ర్భూమిః పదం చరణం తయో ర్యోగ సంబంధ స్తస్య కథాపి నాస్తి పదభూమిసంబంధః ఖలు పంకలేపకర ఇతి భావః. ఆక్షేపాలంకారః-స చ శ్లేషోజ్జీవితః-

34

తతశ్చ॥ ఆనందబాష్పధారాసేకానంతర మిత్యర్థః. ఆలింగనానంతరమితి వా-

శ్లో॥ త్రివిక్రమోఽయం విధిధౌతపాదపద్మః పురా సమృదపారవశ్యాత్
ద్రాగ్రబ్రహ్మణోఽమువ్య గృహశ్రితస్య న్యపించ దంఘ్రీ విధి రిత్యవేత్య.

త్రివిక్రమ ఇతి॥ అయం త్రివిక్రమః కృష్ణః పురా త్రివిక్రమావతారే విధిధౌతపాద
పద్మః విధినా బ్రహ్మణా ధౌతం ఊళితం పాదపద్మం పాదారవిందం యస్య స
తథోక్తః-అతఏవ గృహశీతస్య స్వసదనం ప్రాప్త్య అముష్య బ్రహ్మణః బ్రాహ్మ
ణస్య ప్రజాపతేశ్చ అంధ్రీ పాదౌ ద్రాక్ శీఘ్రం విధి రిత్యవేత్య అతిథిసత్కారో
విధిచోదిత ఇతి జ్ఞాత్వేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వేతి చ-సమ్మదపారవశ్యాత్ హర్ష పరవ
శత్వం ప్రాప్య-ల్యబ్ధోపే పశ్చమి-సన్మితాతిథిలాభాత్ ఉపకృతవతః ప్రత్యుపకారేణ
ఆనృణ్యలాభాచ్ఛేతి భావః. న్యపించత్ నితరాం సిక్తవాన్ ప్రక్షాళితవానిత్యర్థః. యథా
స్వలోకగతమచ్చరణం బ్రహ్మ ప్రక్షాళయామాస తథా మయాపి మద్బ్రహ్మగతబ్రా
హ్మణచరణమపి ప్రక్షాళనీయమేవ-బ్రాహ్మణస్య మమ దైవతత్వాత్. 'యద్య చాచ
రతిశ్చేష్ట స్త తదేవేతరే జనాః' ఇతి ఆదికవేర్బ్రహ్మణ ఆచారస్య అవశ్యానుసరణీయ
త్వాచ్ఛేత్యేకో భావః. మత్పాదప్రక్షాళనద్వారా మా ముపకృతవతో-ఽస్య బ్రహ్మణః
తత్పాదప్రక్షాళనద్వారైవ మయా ప్రత్యుపకారః కర్తవ్యః-అన్యథా ఋణగ్రస్తత్వా
పతే రిత్యన్యోభావః. అత్ర సమ్మదపారవశ్యాద్విధి ర్బ్రహ్మేత్యవేత్య ప్రమాదపా
రవశ్యా దయమేవ బ్రహ్మేతి భాగ్న్యా ఇత్యపి ద్వితీయార్థం కేచి ద్బ్రువిన్తి. తస్మ తే
భాగ్నిమదలంకారో వ్యంగ్యః. శ్రీకృష్ణకృత విప్రపాదప్రక్షాళనస్య త్రివిక్రమావతారీ
యస్యపాదప్రక్షాళనస్మరణజన్యత్వోత్పేక్షణా ద్గమ్యాత్ప్రేక్షా. బ్రహ్మణా విష్ణుః
తేన బ్రహ్మచ పరస్పరం ప్రక్షాళితపాదావితి వర్ణనా దన్యోన్యాలంకారః. 'అన్యోన్యం
నామ యత్ర స్యా దుపకారః పరస్పరమితి లక్షణాత్ -

35

శ్లో॥ నతేన శిరసా శౌరి స్సలిలం యదుపాదిత

మూర్ధాభిషి క్తతా రూఢా తథాప్యస్య న యాగిక్తే-

నతేనేతి॥ యద్యస్మాత్ శౌరిః కృష్ణః నతేన సమేణ శిరసా శీరేణ సలిలం
కుచేలపాదోదకం ఉపాదిత అధృత - తత్సస్మాత్ యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా
త్తదిత్యస్య లాఢః. అస్య కృష్ణస్య మూర్ధాభిషి క్తతా మూర్ధ్ని శిరసి అభిషి క్తః అభిత
స్సి క్తః మూర్ధాభిషి క్తః తస్య భావ స్తత్తా క్షత్రియత్వం చ రూఢా స్పష్టా రూఢిత
స్సిద్ధేతిచ-'మూర్ధాభిషి క్తా రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియ' ఇత్యమరః. తథాపి ఏవమపి
విప్రపాదోదకేన మూర్ధాభిషి క్తత్వేతిత్యర్థః. అస్య కృష్ణస్య యాగిక్తే యోగత స్సిద్ధా
మూర్ధాభిషి క్త తేత్యస్మాత్తాప్యన్వయః. పట్టాభిషి క్తత్వ మిత్యర్థః. శిరోభిషి క్తత్వమితి
చ-న నాసీత్-యయాతిశాపాదితి భావః. విరోధాభాసాలంకారః. అయం భావః-
అస్మా త్పదా దయ మర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరసంకేత శ్చక్తి రభిధేత్యుచ్యతే. తస్మా
యోగ ఇతి రూఢితి యోగరూఢితిచ వ్యాపారత్రయమస్తి. తేనైవ వ్యాపారత్రయేణ
యాగికం రూఢం యోగరూఢం చేతి శబ్దజాతం త్రివిధం. అవయవార్థపురస్కారేణ
అర్థే శబ్దప్రవృత్తి ర్యత్ర తద్యాగికం యథా ఔపగవః. సంజ్ఞాశబ్దో రూఢః డితాదిః.
యత్ర సంజ్ఞా అవయవార్థశ్చ అస్తి తద్యోగరూఢం యథా పంకజమ్. ఏవం స్థితే

మూర్ధాభిషిక్త ఇతి పదం రూఢ్యా త్తత్రయ మభిధత్తే యోగేన తు పట్టాభిషిక్తం
శిరస్యభిషిక్తం చ బోధయతి. శ్రీకృష్ణే రూఢ్యా వర్తమానోఽయం మూర్ధాభిషిక్త
శబ్దః విప్రపాదసలిలాభిషేకా చ్చిరోభిషిక్తత్వరూప మవయవార్థం పురస్కృత్య
యోగేనాపి వర్తతే ఏవేతి కృత్వా విప్రపాదసలిలాభిషేకా న్మూర్ధాభిషిక్తతాయాః
యాగికత్వే వక్తవ్యే రూఢత్వాక్తి రిత్యోకో విరోధః. ఏవం యాగికత్వే సత్యసి
యాగికత్వాభావోక్తి రిత్యపరో విరోధః. కృష్ణే రూఢ్యావర్తమానం మూర్ధాభిషిక్తత్వం
విప్రపాదసలిలాసేకా ద్యోగేనాపి సిద్ధత్వేన స్పష్టమితి ప్రథమస్య పరిహారః. అతఏవ
నిరుక్తి రలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామా మన్యార్థత్వప్రకల్పన'మితి లక్షణాత్.
సిద్ధస్యేవ విధానాద్విధ్యలంకార శ్చ. విరోధాభాసాలంకార స్తు స్పష్ట ఏవ. శిరోభి
షిక్తత్వరూప మూర్ధాభిషిక్తత్వస్య సత్త్వేఽపి పట్టాభిషిక్తత్వరూప స్తన్నాస్తీతి యాగిక
మూర్ధాభిషిక్తత్వాభావోఽపి కృష్ణే సులభ ఏవేతి ద్వితీయవిరోధస్య పరిహారః. 36
అనంతరం చ॥ విప్రపాదం ప్రత్యక్ష తజ్జలస్య మూర్ధ్ని ధారణాన స్తర మిత్యర్థః-

శ్లో॥ తస్య చక్రధర శ్చక్రే దివ్యచందనచర్చనమ్
తేన సామోదతా యుక్తా విచిత్రో వాసనాక్షయః.

తస్యేతి॥ చక్రధరః కృష్ణః తస్య కుచేలస్య దివ్యచందనచర్చనం సుగంధిచందనలేపనం
చక్రే చకార. చవర్ణావృత్తిరూపనృత్యనుప్రాసాలంకారలాభార్థం చక్రధర ఇత్యుక్తం.
యద్వా-చక్రం రాష్ట్రం ధరతి పాలయతీతి చక్రధరః చక్రవ ర్త్యర్థః ప్రతీయతే- తేన
చ చక్రవ ర్తిత్వా దేవాస్య దివ్యచందనపరికరసిద్ధిరితి సిద్ధమ్. తేన శ్రీకృష్ణకృతదివ్య
చందనలేపనేన సామోదతా సానందతా సురభిత్వం చ యుక్తా క్షమా- పరమేశ్వర
కర్తృకపూజాలాభాత్. మిత్రోత్తమక ర్తృకపూజాలాభాదితి వా-పరమానందః దివ్య
చందనసంబంధా త్పరిమళాతిశయశ్చ కుచేలస్యాసీదితి యుక్తమేవేత్యర్థః. కింత్విద
మయుక్త మిత్యాహ-వాసనాక్షయః సంస్కారనాశః పరిమళనాశశ్చ విచిత్రః అద్భుతః
శ్రీకృష్ణకరస్పర్శా స్మనోనిర్వాసనం సత్ విగళితవేద్యాన్తరం సుఖ మన్వభూదితి
పరమార్థః. చందనలేపా త్సపరిమళస్యాపి పరిమళక్షయ ఆసీదిత్యద్భుతమిత్యన్వార్థః.
విరోధాభాసాలంకారః- 37

X॥ తదను వివిధోపచారై రభ్యర్చ్య మధుసూదన శ్రీమాపనయనాయ
భీష్మతనయాం వ్యజనవీజనే న్యయుక్తు కుశల మన్వయుక్తు చ-

తదన్వీతి॥ తదను చందనలేపనాన స్తరం వివిధోపచారైః బహువిధపూజాభిః కుసుమాం
బరభోజనాదిదానై రిత్యర్థః. అభ్యర్చ్య అర్చయిత్వా మధుసూదనః కృష్ణః శ్రీమాప
నోదనాయ మార్గాయాననిరాసాయ వ్యజనవీజనే వ్యజనేన చామరేణ వీజనే వ్యజనస్య
వీజనే చాలనే ఇతి వా-భీష్మతనయాం రుక్మిణీం న్యయుక్తు నియోజితవాక్ కుశలం
'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేదితి' శాస్త్రాదితి భావః. అన్వయుక్తు ప్రప్రచ్ఛచ- 38

అవ॥ నను బాల్యమిత్రత్వాఽచ్చీకృష్ణః కుచేలం పూజయతు నామ-కథం పునా రుక్మిణీ
తస్య వ్యజనవీజనం చకారేత్యత ఆహ-

శ్లో॥ వ్యజనానిలేన సహజానుకంఠయా సమపూజయ ద్విజ మసౌ విదర్భజా

కథ మేతదస్తు యది వా న విస్మయో ద్విజరాజ ఏష సదయా చ సా రమా-

వ్యజనేతి॥ అసౌ విదర్భజా ఏషా రుక్మిణీ సహజానుకంఠయా నై సర్గికకరుణయా నిర్హే
తుకజాయమానదయయేత్యర్థః. ద్విజం కుచేలం వ్యజనానిలేన చామరవాయునా సమ
పూజయత్ పూజితవతీ- నిర్హేతుకజాయమానకరుణైవాత్ర ప్రేరికేతి భావః- అన్యథేతి
శేషః- నిర్హేతుకదయా సంగీకారే ఇత్యర్థః- ఏతత్ రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజకత్వం కథ
మస్తు రుక్మిణ్యాః కుచేః పూజనే దయాం వినా పరం యుక్తం హేతుం న
పశ్యామ ఇత్యర్థః. యది వా యద్వా విస్మయో న- నాత్ర విస్మయః కార్య
ఇత్యర్థః - తత్ర హేతమాహ- ఏష కుచేలః ద్విజరాజః బ్రాహ్మణోత్తమః
భవతీతి శేషః- సా రమా రుక్మిణీ సదయా సకృపా చ భవతీతి శేషః- తాదృశీ
మహేశ్వరీ రుక్మిణీ కథం కుచేల మపూజయదీతి విస్మయస్య నాత్రావకాశః-
కుచేలస్య బ్రహ్మవిదుత్తమత్వేన పూజ్యత్వా దుక్మిణ్యా దయాద్ద్రవ్యదయత్వా
చ్చేత్యర్థః- ఏతేన రుక్మిణ్యాః కుచేలపూజనే న కేవలం దయైవ ప్రేరికా కిన్తు కుచేలస్య
బ్రాహ్మవిత్తమత్వమవీతి ఫలితమ్- యద్వా అసౌ విదర్భజా సహజానుకంఠయా
భ్రాతృన్నే హేన ద్విజం వ్యజనానిలేన సమపూజయత్- ఏతత్ రుక్మిణీకుచేలయో
స్సోదరత్వం కథమస్తు నాత్ర హేతుం పశ్యామ ఇత్యర్థః- యదివా యద్వా విస్మయో
న ఏష కుచేలః ద్విజరాజః చంద్రః బ్రాహ్మణోత్తమశ్చ భవతి సదయా సా రమా
లక్ష్మీ ర్భవతి- 'రాఘవత్వే భవ తీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మసీతి' విష్ణుపురాణవచనాత్-
లక్ష్మీచంద్రయో స్సోదరత్వం యుక్త మిత్యర్థః. స్వభర్తు ర్మిత్రత్వేన కుచేలే
భ్రాతృవాత్సల్యం రుక్మిణీ చకారేతి పరమార్థః- ఆక్షేపాలంకారః-

39

శ్లో॥ ప్రత్యాగతో గురుకులా త్కిము పర్యణైషీః

కాంతాం సఖే సుసదృశీం ప్రసమీక్ష్య నో వా

ఆదౌ నధూ మసదృశీ ముపయమ్య మోహః

ద్భవీర్వ ర్యథారుచి తతః కలయంతి కేఽపి.

ప్రత్యాగత ఇతి॥ హేసఖేమిత్ర కుచేల గురుకులాత్ గురుగృహాత్ ప్రత్యాగ
తః పునరాయాతః గురుకులవాసం సంత్యజ్య స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యర్థః-
గురుకులత్యాగానంతర మావయో ర్వియోగాదితి భావః- త్వ మిత్యాక్షేపః-
సుసదృశీ మత్యన్త మనురూపాం కాన్తాం ప్రీయం ప్రసమీక్ష్య సమ్యగ్విచార్య
కాన్తానిషరూపశీలాదికం పరిశోధ్యేత్యర్థః- పర్యణైషీః కిము పరిణీతవాన్ కిమ్ నో వా
యద్వా తథా న పర్యణైషీః కిమిత్యర్థః- యజ్ఞోపవీతై రేవ వివాహసంశయో
నివృత్తః- పరస్తు యోగ్యా కన్యా లబ్ధా వా నవేతి పృచ్ఛామితి భావః- కేఽపి

కేచిత్ ఆచా అసదృశీ మననురూపాం వధూం కన్యాం మోహాద్భ్రమాత్ ఉప
యమ్య పరిణీయ చిరం బ్రహ్మచర్యకేశ మనుభూతవతః యత్కించి ద్రూపవత్త్వా
మపి సుందరీత్వభ్రమసంభవాదితి భావః- తతః తత్పరిణయాన స్తరం యథారుచి
యథాభిలాషం బహ్వ రనేకాః వధూః కన్యాః కలయంతి పరిణయంతి. యథాహ
మాదా వసుదృశీం రుక్మిణీ ముపయమ్య తతో జాంబవత్త్వాదీ ర్భహ్వ ర్మహిషీ
స్సుసదృశీః పరిణీతవాంస్తద్వదితి భావః- 40

X|| ఏవ మన్యాపదేశేన పరిహసతి భగవతి రుక్మిణీ కుచేల మిద మవాదీత్ -
ఏవమితి|| ఏవ ముక్తవిధయా భగవతి కృష్ణే అన్యాపదేశేన ఇతరవ్యాజేన కుచేల
కుశలప్రశ్నవ్యాజేనేత్యర్థః. పరిహసతి పరిహాసం కుర్వతి సతి రుక్మిణీ మమాసదృశీతి
భావప్రకటనాదితి భావః. రుక్మిణీ కుచేలం ప్రతీదం వక్ష్యమాణం వచన మవాదీత్
శ్రీకృష్ణాభిప్రాయజ్ఞత్వాదితి భావః- 41

X|| అయి ద్విజరాజ నితాంత మననురూపఘటనాధురంధరస్య విధిహతకస్య
స్వభావ మవబుధ్యమానేన యుక్త మేవానుయుక్త మార్యపుత్రేణ-
అయీతి|| అయి ద్విజరాజ బ్రాహ్మణోత్తమ నితాంత మత్యంతం అననురూపఘటనా
ధురంధరస్య అననురూపయోః అన్యోన్య మననుగుణయోః దంపత్యో రిత్వర్థః- ఘట
నాయాం సంఘటనే ధురంధరస్య అతిచతురస్య సర్వథా ప్యననురూపావేవ వధూ
వరా ఘటయత ఇత్యర్థః- ఏతేన రుక్మిణీ కృష్ణయో ర్బ్రహ్మసృష్ట్యవిషయ త్వేన తాదృశా
ననురూపఘటనాశంకా నాస్తీతి గమ్యతే- విధిహతకస్య నీచస్య బ్రహ్మణః స్వభావం
ప్రకృతి మననురూపఘటకత్వాత్కక మిత్యర్థః- అవబుధ్యమానేన జానతా ఆర్యపుత్రేణ
శ్రీకృష్ణేన-నాటకేషు జాయా భర్తార మార్యపుత్ర ఇతి బ్రూతే- సన్యాయ ఇహాపి
కావ్యే ఆశ్రితః- యుక్తం సమీచీనమేవ అనుయుక్తం పుష్టం- ఏవకారేణ కాక్వా
నాయం ప్రశ్నః యుక్త ఇత్యర్థః. విధేరేవాననురూపఘటనాపరత్వే అనురూపా
మిళితా నవేతి ప్రశ్న ఏవ న సంగచ్ఛత ఇతి భావః-

తథాహి|| విధే స్తావ దననురూపఘటనామేవ దర్శయామిత్యర్థః-

శ్లో|| ఉత్కంఠితై ర్భూమిభృతాం సహస్రైః

కాంక్ష్యో మహం పూర్వికయా ప్రవృత్తైః

గోపేన రాజ్ఞ స్తనయాం కదాచి

చోరేణ దైవం ఘటయే త్రుతీపమ్-

ఉత్కంఠితైరితి|| భూమిభృతాం రాజ్ఞాం నతు త్సుద్రాణామితి భావః- సహస్రైః న తు
ద్విత్రైరితి భావః- అమితై ర్భూపై రిత్వర్థః- కాంక్ష్యోం కాంక్షీతుం యోగ్యాం న తు
లభ్యామితి భావః- తేచ భూమిభృతో నోదాసినా ఇత్యాహ ఉత్కంఠితైరితి-సోత్కంఠై
రిత్వర్థః- అతఏవ అహంపూర్వికయా అహం ప్రథమికయా ప్రవృత్తైః కన్యావరణార్థ
మితి భావః- అహం ప్రథమం గత్వా ఏనాం పరిణయేయం అహం ప్రథమ మిత్యేవం

సోత్కంఠై రిత్కర్థః- ఏతేన కన్యాయా లోకోత్తరలావణ్యం వ్యజ్యతే- ఉత్కంఠితైః
అహం పూర్వీకాయా ప్రవృత్తైః భూమిభృతాం సహస్రైః కాంక్ష్యో మిత్యన్వయః.
రాజ్ఞః భూషస్య తనయాం కన్యాం ప్రతీపం దైవం ప్రతికూలో విధిః కదాచి
త్సమయే చోరేణ స్తేయకర్తా ఏతేన వర స్యాధమత్వం వ్యక్తం- గోపేన గోపాలేన
ఏతేన కురూపతా అకులీనత్వశ్చ వ్యక్తం- ఘటయేత్ యోజయేత్. అత్ర చ శిశు
పాలాద్యనేకసృపకాంక్షితత్వస్య గోపాలచోరితత్వస్య చ స్వస్మిన్నేవ సంభవాత్
స్వయమేవ దృష్టాన్త ఇతి భావః. ఏతేన శ్రీకృష్ణేన స్వస్మిన్నాపాదిత మసుందరీత్వ
రూపం దోషం నిరాకృత్య కృష్ణే చోరగోపత్వదోష మనివార్యం రుక్మిణీ స్థాపయా
మానేతి సిద్ధం. వాస్తవార్థస్తు- రాజ్ఞో భీష్మస్య తనయాం మాం కదాచి త్రస్తీపం న
శు సర్వధేత్కర్థః- అనుకూలమితి యావత్-దైవం చోరేణ చోరయత్యాశ్రితపాపమితి
చోరః తేన గోపేన భూదేవీనాథేః విష్ణునేత్యర్థః- ఘటయేత్- అహో మమ భాగ
ధేయ మిత్యర్థః-

43

X|| ఏవం వాదిన్యాం దయితాయాం దామోదరః పునరపి సకపట మిద
మవాదీత్-

ఏవమితి|| ఏవం దయితాయాం ప్రియాయాం వాదిన్యాం బ్రువన్త్యాం సత్యాం
దామోదరః పునరపి సకపటం సవ్యాజ మిద మవాదీత్-

44

X|| అయి భో తపస్విపురస్సర లోకస్వభావ మము మప్యవధారయతు
భవా-

అయీతి|| అయి భో తపస్విపురస్సర తాపసోత్తమ అముం మయా వత్సమాణం
లోకస్వభావమపి లోకప్రకృతిమపి భవా నవధాగయతు శృణోతు త్వం శృణ్వీత్యర్థః-

శ్లో|| కన్యా మసుందరతనూమపి రుక్మిముఖ్యా
స్సంబంధిన స్త్వితి పరేతు భజంతి లోభాత్
ప్రద్యుమ్నలాభ మపహాయ న కశ్చి దస్యా
స్సంపర్కత స్సుఖవిశేష ఇతి ప్రతీమః.

కన్యామితి|| పరేతు కేచి త్తుకారః పూర్వనైలక్షణ్యార్థః- తేన సపూర్వవదేతే
భ్రాన్తాః కిన్తు యుక్తాయుక్తవివేకచతురా అపీతి వ్యజ్యతే- సంబంధినః శ్వశుర
సాల్వాదయస్తు రుక్మిముఖ్యాః అతిధనికా ఇతి లోభాత్ ధనలోభా దిత్యర్థః.
అసుందరతనూం అసుందరాంగీమపి కన్యాం భజన్తి పరిణయన్తి- అస్యాః
ధనికసంబంధిన్యాః కన్యాయా సంపర్కతః సంబంధాత్ ప్రద్యుమ్నలాభం
ప్రకృష్టస్వర్ణలాభ మపహాయ త్యక్త్వా తం వినేత్యర్థః - కచ్చిదపి సుఖ
విశేషః సుఖాతిశయః న నభవతి ఇతి ప్రతీమః జానీమః - సౌందర్యాభావా తత్సం
బంధో న చిత్తానురంజనః కిన్తు ధనమాత్రసంపాదక ఇత్యర్థః. న్యంగ్యార్థస్తు-అసుందర
తనూమపి కన్యాం రుక్మిణీమితి భావః. సంబంధినః రుక్మిముఖ్యాః రుక్మిప్రభృతయ ఇతి

లోభా ద్భజన్తి అస్యాః రుక్మిణ్యాః సంపర్కతః సంయోగా ద్దేతోః ప్రద్యుమ్న
లాభం ప్రద్యుమ్నాఖ్యపుత్రలాభ మపహాయ కశ్చిదపి సుఖవిశేషో నేతి ప్రతీమః
ఆలంబనవిభానస్య సాయికాయా స్సౌందర్యాభావే సంభోగశృంగారరసపరిస్పార్శ్య
భావా న్న సంభోగసౌఖ్యం కిన్తు పుత్రసౌఖ్య మేవేత్యర్థః- 46

గ|| ఏవం వాదిని వాసుదేవే భగవతీ పున రవాదీత్ - అయి భో తపస్వి
శిరోరత్న న కేవల మిదం పురుషాణాం యోషితా మప్యయమేవ
స్వభావః-

ఏవమితి|| భగవతి వాసుదేవే ఏవం వాదిని నతి భగవతీ రుక్మిణీ పున రవాదీత్.
అయీతి - అయి భో తపస్విశిరోరత్న తాపసచూడామణే ఇదం సామాన్యే
నపుంసకం. అయం స్వభావ ఇత్యర్థః యద్వా - ఇదం ధనలోభా దనుందరీభజనం
పురుషాణాం కేవలం పురుషాణా మేవ న. కిన్తు యోషితాం స్త్రీణామపి అయమేవ
స్వభావః-ఏవైవ ప్రకృతిః ధనాదిలోభా దనుందరపురుషభజనస్వభావ స్త్రీణాం
చాస్తీత్యర్థః- 47

శ్లో|| జగతీవిభుతాత్మమా భజంతే పురుషం కాశ్చన నస్తుతో విరూపమ్.

విషయోపనతం హి నాత్ర సౌఖ్యం ఫల మస్యోత్తమభ క్తమాత్రతుష్టిః.

జగతీతి|| కాశ్చన స్త్రీయః అస్మత్ప్రభృతయ ఇతి భావః. వస్తుతః స్వతః విరూపం
అనుందరం భూషణాదిభిః కల్పితసౌందర్య మిత్యర్థః - పురుషం పుమాంసం జగతీ
విభుతాత్మమా భూషణత్వలోభాత్ కురూపస్యాప్యస్య భూషతే ర్యద్యహం భార్యా
స్యాం తర్హి మమ రాజ్ఞీత్వం స్యాదిత్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే పరిణయన్తి-అత్ర భూషణ
పాణిగ్రహే విషయోపనతం విషయభోగజనితం సౌఖ్యం ఆనందః నహి నాస్తి ఖలు.
పత్యు రనుందరత్వాదితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభ క్తమాత్రతుష్టిః
మృష్టాన్నభక్షణమాత్రజన్యసంతోషః-యద్వా ఉత్తమభ క్తమాత్రతుష్టి రస్య ఫలం
భవతీత్యన్వయః. వాస్తవార్థస్తు - కాశ్చన మహాసుకృతపరిపాకభూతాః యోగిన్య
ఇత్యర్థః. వస్తుతః పరమార్థతః విరూపం రూపరహితం రూపస్య మిథ్యాత్వాదితిభావః.
ఉపలక్షణమిదం నిర్గుణత్వాదీనాం- పురుషం పరమాత్మానం పురి శరీరభూతే ఆత్మని
శేతే ఇతి పురుషః అన్తరాత్మేతి వ్యుత్పత్తేః. జగతీవిభుతాత్మమా లోకేశ్వరత్వలోభాత్
పరమేశ్వరోఽయ మస్మాక మభిలషేతం దాప్యతీ త్యాశయేత్యర్థః. భజన్తే సేవన్తే-
అత్ర భగవద్భజనే విషయోపనతం శబ్దాదిజన్యం సౌఖ్యం సుఖం న స్వరూపానన్ద
భరితత్వాదితి భావః. అస్య భగవద్భజనస్య ఫలం ఉత్తమభ క్తమాత్రతుష్టిః ఉత్తమ
భ క్తమాత్రస్య ప్రహ్లాదనారదాదిభ క్తజాతస్యేవ తుష్టి రానందః ప్రహ్లాదాదయో
యథా భగవన్లం భజమానా స్వరూపానన్దభరితా మోదన్తే తద్వ ద్యోగినీనా
మపీత్యర్థః. జగతీవిభుతాత్మమేత్యత్ర జగతీవిభుః పరమేశ్వరః తద్భావే తృపా ఆశయా
పరమేశ్వరసాయుజ్యలోభాదితి చ ప్రతీయతే. అన్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే - కాశ్చన

సీతారుక్మిణ్యాదయః వస్తుతో విరూపమపి పురుషం విష్ణుం జగతీవిభుతాత్మహ శ్రీకృష్ణ
సాయుజ్యార్థ మిత్యర్థః. ఇదం చ సాయుజ్యం విశిష్టాద్వైతిమతాభిమతం సంయోగా
త్మకమేవ-భగవతా సంయుజ్య వర్తనార్థమితి యావత్. భజన్తే పరిణయన్తి. అత్ర
విష్ణుసంబంధే విషయోపనతం సంభోగజన్యం సౌఖ్యం న స్వరూపానన్దభరితత్వా
ద్విష్ణో రితి భావః. అస్య పరిణయస్య ఫలం ఉత్తమభక్తమాత్రతుష్టిః ప్రహ్లాదాది
భక్తజాతానుగ్రహ ఏవ భక్తానుగ్రహార్థమేవ భగవత స్సీతాపరిణయాదినటనం నతు
విషయలాల్యాదితి భావః. 48

గ॥ తదను యమనందనః పునరపి వస్తుగతి ముపపాదయన్నివ విలోక్య
రుక్మిణీవదనం సకపట మిద మవాదీత్ -

తదన్వితీ॥ తదను రుక్మిణీవచనానన్తరం యదునన్దనః కృష్ణః పున ర్భూయోఽపి వస్తు
గతిం లోకసితి ముపపాదయన్ ప్రదర్శయన్నివ నతు వస్తుత ఇత్యర్థః. రుక్మిణీవదనం
విలోక్య త్వా ముద్దిశ్యేవేదం వచనం ప్రవృత్తమితి జ్ఞాపయితు మితి భావః.
అస్మత్కృతపరిహాసనచనశ్రేణిన హృష్టా వా రుష్టావేతి తస్మిఖప్రసాదేన నిశ్చేతు
మితి వా-సకపటం సవ్యాజం యథా తథా ఇద మవాదీత్ - 49

శ్లో॥ బాలిశానన్యజన్మానం యా న సంవర్ధయే ద్వధూః
భోగతౌల్య మలీకం తాం సుందరస్య ప్రతీచ్ఛతః

బాలిశేతి॥ బాలిశా మూఢా అచతురేత్యర్థః. యా వధూః స్త్రీ అనన్యజన్మానం
మన్మథం న సంవర్ధయేత్ స ప్రవర్ధయేత్ సౌందర్యాభావాదితి భావః. పురుషస్య
మన్మథోద్యేకం జనయితుం న శక్నుయాదిత్యర్థః. తాం వధూం ప్రతీచ్ఛతః స్వీకు
ర్వతః పరిణయత ఇతి యావత్ - సుందరస్య సుభగస్య పుంసః భోగతౌల్యం భోగా
సక్తిః అలీక మన్మతం వ్యర్థమిత్యర్థః. వ్యంగ్యార్థస్తు-యా వధూః రుక్మిణీతి భావః.
బాలిశానన్యజన్మానం బాలమన్మథం ప్రవృత్తముమితి యావత్. నసంవర్ధయేత్
నపరిపుష్కేత్ - సూతకమధ్య ఏవ శంబరాసురేణ హగణాత్ యావనానన్తరం పున
రాగమనాచ్ఛేతి భావః. తాం ప్రతీచ్ఛతః సుందరస్య స్వస్యేత్యర్థః. భోగతౌల్య
మలీకంమృషా అవాప్లసమస్తకామత్వాదితి భావః. 50

గ॥ ఏవం వాదిని దయితే రుక్మిణీ సవ్యాజం ప్రత్యవాదీత్ -

ఏవమితి॥ ఏవం దయితే ప్రియే కృష్ణే వాదిని సతి రుక్మిణీ సవ్యాజం సకపటం యథా
తథా ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ-స్వముఖం విలోక్య కృష్ణేన ఉక్తత్వా త్కృష్ణం
ప్రత్యేవ రుక్మిణ్యువాచేత్యర్థః. 51

గ॥ ఆర్యపుత్ర యుక్త ముక్తం భవతా న కేవలం కమనీయపురుషస్య
విషమయోషితావిషాదః కింతు కామినీనామపి సురూపాణా మనసురూప
వల్లభలాభేన సాంప్రత మనుతాపః -

ఆర్యపుత్రేతి॥ హే ఆర్యపుత్రా నాయక భవతా త్వయా యుక్తం సమీచీన ముక్తం
త్వయోక్తం యుక్త మితి వాక్యమనీయపురుషస్య కేవలం సుందరస్యైవ విషమ
యోషితా అసుందరస్త్రియా తల్లాభేనేత్యర్థః. విషాదః భేద ఇతి నక్తిన్తు సురూపాణాం
సుందరీణాం కామినీనాం స్త్రీణామపి అననరూపవల్లభలాభేన విషమః పరిపాప్త్యా
అనుతాప స్సంతాపః భవేదితి శేషః. ఇతి సాంప్రతం యుక్తం- 52

శ్లో॥ శమితోఽపి దృశా కామః పున రుత్పద్యతే యతః

సా చే ద్వృషవివృత్తస్య కీదృశీ జన్మసాఫలీ.

శమితఇతి॥ దృశా జ్ఞానేన 'దృక్ జ్ఞానే జ్ఞాతరి త్రిష్విత్యమరః. శమితః నాశితోఽపి
కామః కామినీవిషయానురాగః యతః యస్యాం సుందర్యాం విషయే సార్వవిభక్తిక
స్తసిః-పున ర్భూయః ఉత్పద్యతే జాయతే-యద్దర్శనేన విరక్తస్యాపి మనః క్షుభ్యతీ
త్యర్థః. సా అతిసుందరీత్యర్థః. వృషవివృత్తస్య వృషభరూపాన్తరస్య అవిదగ్ధతయా పశు
ప్రాయస్యేత్యర్థః. చేత్ స్యాద్యది తదాభిర్యా స్యాచ్చే దిత్యర్థః. జన్మసాఫలీ జన్మసాఫల్యం
కీదృశీ అనిర్వాచ్యేత్యర్థః. విరుద్ధలక్షణయా కాక్వా వా తస్యా జన్మ విఫల మిత్యర్థః.
వ్యంగ్యార్థస్తు-దృశా హరనేత్రేణ శమితః దగ్ధోఽపి కామః స్మరః యతః యస్యా
స్సకాశా త్పున రుత్పద్యతే ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. సా రుక్మిణీతి భావః. వృషవి
వృత్తస్య సుకృతపరిపాకస్య కృష్ణస్యేత్యర్థః. చేత్ కృష్ణమహిషీ స్యాద్యదీత్యర్థః. జన్మ
సాఫలీ కీదృశీ ఇతోఽపి మమ కిం జన్మసాఫల్య మిత్యర్థః- 53

శ్లో॥ పరస్పరపరీహాస స్మేరాననసరోజయోః

స తయోః కలయన్ లీలాం శ్రేయసాం భూయసాం నిధిః.

పరస్పరేతి ॥ పరస్పరపరీహాసస్మేరాననసరోజయోః పరస్పరస్య అన్యోన్యస్య
పరీహాసః పరీహాసః తేన యః స్మేరః స్మితవికాసః సః ఆననసరోజే ముఖకమలే
యయో స్తయోః తస్మైరయుక్తమాననసరోజం యయో రితి వా-తయోః లీలాం
విలాసం కలయన్ అనుభవన్ స కుచేలః భూయసాం అధికానాం శ్రేయసాం
కల్యాణానాం నిధిః శేవధిః అభూదితి శేషః-తాదృశలీలాజాలానుభవా త్కుచేలస్య
మహచ్చేయో జాత మిత్యర్థః-తత్స్మరణాదేవ నిశ్చేయసలాభాదితి భావః- 54

గ॥ ఏవ మరవిందలోచనః కంచి త్కాలం ప్రేయసీపరీహాససుఖ మనుభూయ
కుచేలం పున రపృచ్ఛత్-

ఏవమితి॥ అరవిందలోచనః పుండరీకాక్షః ఏవం కంచిత్కాలం కంచి త్సమయం
-కాలాధ్వనో రత్యన్త సంయోగే ద్వితీయా-ప్రేయసీపరీహాససుఖం ప్రియాపరీహాసజన్య
మానస్త మనుభూయ కుచేలం పున రపృచ్ఛత్ భూయః పప్రచ్ఛ-యుక్తా కన్యా
త్వయా పరిణీత వా నవేతి పూర్వం పృష్టత్వా త్పున రిత్కుక్తమ్- 55

శ్లో॥ ఆలోక్యాంగణచారిణో మృగశిశూః రోమంధ మభ్యస్యతో
మాదృక్షై రసవేక్ష్య మంబ మధురం కిం భక్ష్య మశ్నంత్యమి
ఇత్యేవం పరిపుచ్చతోఽతికృపణం భక్ష్యోశయా బాలకా
సాకాంతుం పరిచుంభ్య భూసురమణే కచ్చి త్సుఖం ప్రాప్యతే-

ఆలోక్యేతి॥ రోమంధం చర్వితస్యాకృష్య పునః చర్వణం- అభ్యస్యతః ఆవర్తయతః
కుర్వత ఇత్యర్థః. పశవో హి తృణపుంజం ఖాదిత్వా గర్భాన్తరా తత్తృణసిద్ధం పున
ర్వదనాన్తరం ప్రాపయ్య లాలాజలేన ఆర్ద్రీకృష్య పునః ఖాదన్తీతి ప్రసిద్ధం-అంగణచా
రిణః అంగణే చత్వరే గృహపురోదేశే ఇత్యర్థః-చరన్తీతి అంగణచారిణః తాన్ మృగ
శిశూన్ హరిణిపోతాన్ ఆలోక్య తాపసానాం వనవాసిత్వాదితి భావః-హే అంబ
జనని జనన్యా ఏవ భక్ష్యోదిదానేన పుత్రపోషకత్వాదితి భావః. మాదృక్షైః
మాదృశైర్బాలై రిత్త్యర్థః-అసవేక్ష్యం ద్రష్టు మశక్యం మధురం స్వాదు కిం భక్ష్యం
భక్షీతుం యోగ్యం ఆహారవిశేష మిత్త్యర్థః. అమీ మృగశిశవః అశ్నన్తి భక్ష
యన్తి ఇత్యేవం భక్ష్యోశయా భక్ష్యకామసయా అతికృపణం అతిదీనం యథా తథా
పరిపుచ్చతః విశేషేణ పుచ్చతః బాలకాన్ శిశూన్ సాకాంతుం సప్రేమ యథా
తథా పరిచుంభ్య చుంబిత్వా లాలనార్థ మితిభావః. హే భూసురమణే బాడబో
త్తమ సుఖం సౌఖ్యం ప్రాప్యతేకచ్చిత్ ప్రాప్యతే కిం త్వయేతి శేషః-గృహస్థా
శ్రమస్వీకారస్య పుత్రసౌఖ్యమేన ఫలమితి భావః. అత్రరోమంధ మభ్యస్యతో
మృగాన్ మధురం భక్ష్య మశిత్వా స్వాదప్రకాశకాన్ మత్స్వా బాలకాః ప్రప్రచురితి
వర్ణనాత్ భాన్తిమదంలంకారః భగవత స్సర్వజ్ఞత్వేన కుటుంబపోషణాక్షమస్యాతి
దరిద్రస్య కుచేలస్య కుటుంబస్థితిః హర్దోభావ శ్చ విశద ఏవేతి అనేన ప్రశ్నేన
వ్యజ్యతే-

56

X॥ స్మరసి కుచేల గురుకులే వత్స్యమ స్తత్ర చ యామునపుళినేషు
ముష్టిముష్టిలీలాం విధాన్యామః.

స్మరసీతి॥ హే కుచేల గురుకులే గురుగృహే వత్స్యమః అవసామ ఇతి స్మరసి కచ్చి
దితి పూర్వశ్లోకస్థపదస్యాతాప్యన్వయః-స్మరసి కిమిత్త్యర్థః-తత్ర చ గురుకులే గురుకుల
వాససమయే ఇత్యర్థః - యామునేషు పులినేషు యమునాసంబంధిషు తోయోద్ధిత
ప్రదేశేషు ముష్టిముష్టిలీలాం ముష్టిముష్టివిహారం విధాన్యామ అకరవామ ఇతి
స్మరసి కచ్చి దిత్వన్వయః-అభిజ్ఞావచనే లృప్తితి భూతార్థే లృప్త్ - యద్వా కచ్చి
దిత్వస్యాతాన్వయో మాన్తు - ఇతి స్మరస్యేవేత్త్యర్థః. దీర్ఘకాలపరిచయాత్ గురు
కులే అస్మాకం సహ వాసః ప్రబల్తై రస్మాభి ర్ముష్టిభి ర్ద్వధం తాడితత్వేన ముష్టి
ముష్టివిహార శ్చేత్యేతద్వయం తవ స్మృత్యా రూఢమేవేతి భావః-

57

X॥ అపితు విస్మృత మిదం భవతా.

అపీతి॥ అపీతు కిన్తు ఇదం వత్సమాణం భవతాశ్చయూ విస్మృతా స్మృతి- పథాత్
భ్రంశితమిత్యర్థః-క్షణకాలపరిచయాదితి భావః-కిన్తుదిత్యత అహ-

శ్లో॥ ఫలస్యన్తో వయం జాతు యాతా శ్చూతం తనా వదత్
రామః పరభృతం పశ్యన్నావాం చ త్వాన్పశావతి-

ఫలస్యన్త ఇతి॥ జాతు కదాచిత్ ఫలస్యన్తః ఫలమిచ్ఛన్తః-సుప ఆత్మనః క్యచి - సర్వ
ప్రాతిపదికానాం క్యచి లాలసాయాం సుగసుకావితీ వా రికాత్ సుగాగమః-వయం
చూతం రసాలతరుం ప్రతి యాతాః గతాః చూతం యాతాః ప్రాప్తా ఇతి వా-తదా
చూతసన్నిధౌ పరభృతం పరేణ కాకేన భృతః పోషితః పరభృతః కోకిలః తం-
కాకా హి కృష్ణగుణసామ్యాత్ కోకిలశిశుం స్వశిశుం మత్వా పుష్టస్తీతి ప్రసిద్ధం-
పశ్యన్ అవలోకయన్ రామః బలరామః ఆవాం చ ఆవామపి రామకృష్ణావిత్యర్థః-
త్వాన్పశౌ త్వత్తుల్యా త్వమివ పరభృతా విత్యర్థః-రామకృష్ణయోరపి పరేణ సందేన
పుష్టత్వాదితి భావః - ఇత్యేవ మవదత్ ఉక్తవాన్-అత్ర స్మరణార్థధాతుయోగా
భావా న్న లృప్త్-

58

శ్లో॥ ఇదం కిమధ్యేతి భవా స్వనాంతే గా శ్చారయిష్యామ ఉదీతహర్షాః.
ఇదమితి॥ వనాంతే వనమధ్యే ఉదీతహర్షాః ఉత్పన్నసంతోషాః వయమిత్యస్యాత్మేషః
గాః ధేనూః చారయిష్యామః అచారయామ ఇతీదం భవాన్ త్వ మధ్యేతి స్మరతి
కిం-అధిపూర్వకా దిక్స్మరణే ఇతి భాతో ర్లప్త్-

59

గ॥ సస్మితాంరుక్మిణీ మవలోక్య సశంకం-

సస్మితామితి॥సస్మితాం సహసాం శ్రీకృష్ణేనాపి గావశ్చారితా ఇతి గాః చారయన్న
ప్రయం న భిన్నః కిన్తు హృష్ట ఇతి వా- బాల్యే నన్ద్రవజేయదభ్యస్తం గోపాలనం
తత్రై-శోరావస్థాయాం విద్యాభ్యాసకాలేఽపి న విస్మృతమితి వా రుక్మిణ్యా హాస
స్సంజాత ఇతి భావః. రుక్మిణీ మవలోక్య దృష్ట్వా సశంకం సంసందేహం యథా తథా
అహో గోపాలకత్వరూపం మదీయ మధమకృత్యం మయైవ ప్రకటికృతం రాజక
న్యాయాః రుక్మిణ్యాః పురత ఇతి శంకిత్వేతి భావః-అథ ఇదం కిమితి శ్లోకస్యోత్తరార్థం
పూరయతి-

శ్లో॥ శుశ్రూషమాణస్య గురూ సనార్యకార్యావలంబోఽపి 'న మాషణాయ-
శుశ్రూషమాణస్యేతి॥ శ్రోతు మిచ్ఛతి శుశ్రూష తే'జ్ఞాశుస్మృదృశాం సన' ఇతి తజ్-
తత శ్చానచి రూపమ్-'సరివస్యా తు శుశ్రూషా పరిచర్యాప్యపాసన'మితి అమరాత్.
ఇయం చ శుశ్రూషా ఉపాసనారూప మర్థం బోధయతి-తత శ్చ గురూ ఉపాధ్యా
యాన్ శుశ్రూషమాణస్య ఉపాసతః అనార్యకార్యావలంబోఽపి అధమకార్యస్వీ
కారోఽపి మాషణాయ దోషాయ న నభవతి-గురుశుశ్రూషావ్యగ్రస్య గురుగోపరి

పాలనం న దూషణ మిత్యర్థః. గురుశుశ్రూషావ్యగ్రేణ మయా గావ శ్చారితాః నతః
మాధ్యాత్ నాపి దారిద్ర్యాదితి రుక్మిణీం కృష్ణ స్సమాదధే ఇతి పరమార్థః.

గ ఏవం వాదిని వాసుదేవే లోకస్థితి మభిదధానేవ రుక్మిణీ సకపట మిద
మవాదీత్ -

ఏవమితి॥ వాసుదేవే ఏవం వాదిని సతి లోకస్థితిం లోకమర్యాదా మభిదధానా బ్రువా
ణేవ రుక్మిణీ సకపటం సవ్యాజ మిద మవాదీత్ - 61

శ్లో॥ గురుధేనో స్వధేనో ర్వా పోషణం నైవ దూషణమ్
వస్తుతః పరధేనూనాం రక్షణం నార్యలక్షణమ్.

గుర్వీతి॥ గురుధేనోః జాత్యేకవచనం గురో ర్గవా మిత్యర్థః - స్వధేనోః స్వీయానాం
గవాం వా స్వస్య గవామితి వా 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే' ఇతి
గోశాత్. పోషణం పరిపాలనం దూషణం నిద్యం నైవ న భవత్యేవ పురుషస్యేతి
శేషః. గుర్వర్థం స్వార్థం చ అనార్యకార్యేఽపి పుంసః ప్రవృత్తి ర్నదూష్యేత్యర్థః.
వస్తుతః వస్తుగత్యా పరధేనూనాం పరస్య సంబంధినీనాం గవాం రక్షణం ఆర్య
లక్షణం సజ్జనచిహ్నం సత్కృత్య మిత్యర్థః - న నభవతి - పరధేనురక్షణ మసత్కృత్య
త్వేన నింద్యమిత్యర్థః. నన్దస్య వస్తుతః పరత్వాత్ తద్ధేనూనాం శ్రీకృష్ణేన బాల్యే
రక్షితత్వాచ్చేతి భావః - యద్వా న ఆర్యలక్షణమితి ఛేదః - ఆర్యస్య వైశ్యస్యాపి లక్ష
ణం యుక్తం నభవతీత్యర్థః - యద్యపి వైశ్యస్య గోరక్షణం స్వధర్మః - తథాపి తస్యాపి
నపరధేను రక్షణం యుక్తం - కిన్తు స్వగురుధేనూనామేవేతి స్థితే త్కత్రియస్య తవ మహ
దిదమకృత్య మితి భావః. వా స్తవార్థస్తు - వస్తుతః పరమార్థతః - పరధేనూనాం ఉత్కృష్ట
పశూనాం సచ్చిదానందాదిలక్షణ శాలినాం జీవానామిత్యర్థః - పశ్యన్తీతి పశవ ఇతి
వ్యుత్పన్నత్వాత్ రక్షణం అవిద్యా వరణం ధ్వంసయిత్వా సచ్చిదానందాదిలక్షణస్వస్వ
రూపసోఽరకత్వరూపం పాలన మిత్యర్థః. నార్యలక్షణం న విద్యస్తే ఆర్యా యస్మా
త్సః నార్యః సర్వగురు ర్భగవానిత్యర్థః - తస్య తదైన లక్షణం యద్వా - ఆర్యాణాం
ప్రాకృతగురూణాం లక్షణం కృత్యం న భవతి - ఏవం రక్షణే ప్రాకృతా గురవో
నశక్నువన్త్యేవేత్యర్థః. యద్వా వస్తుతః పరకీయగవాం రక్షణ మార్యలక్షణం నేతి
కాకుః - ఆర్యలక్షణమేవేత్యర్థః. పరమేశ్వరసంబంధిషు గవాదిషు స్వపరానుగ్రహప్ర
యుక్తభేదదృష్టే రజ్జానిలక్షణత్వాదితి భావః -

గ॥ భగవానపి ప్రేయసీవచసి ప్రతివచన మనధిగచ్ఛ నివానుత్తరయన్
వయస్యకుచేల కచ్చి దుపసీత స్సఖ్యు రుపహార ఇతి వదన్నేవ జీర్ణచే
లాంచలవా స్తస్యోఽ ముష్టిపరిమితా పృథుకా నాదాయ సత్వర మఖా
దీత్ -

భగవానితి॥ భగవానపి శ్రీకృష్ణశ్చ ప్రేయసీవచసి ప్రియావాక్యే విషయే ప్రతివచనం
ప్రత్యుత్తర మనధిగచ్ఛ న్నజానన్నివ అనుత్తరయన్ ఉత్తర మవదన్- తత్కరోతి
తదాచప్తే ఇతి ఆచప్తే ఇత్యరేణిచ్. వయస్య స్నిగ్ధకుచేల సఖ్య ర్మిత్రస్య మమే
త్యర్థః. ఉపహారః బలిః ఉపసీతః కచ్చిత్ ఆసీతః కిం ఇత్యేవం వదన్ బ్రువన్నేన
మహేశ్వర్యశాలినే కృష్ణాయ కథం పృథుకాస్సమర్ప్యా ఇతి కుచేలో లజ్జిత ఇతి
జ్ఞాత్యేతి భావః. జీర్ణచేలాంచలవాస్తవ్యాన్ జీర్ణనస్త్రాంచలపరివేష్టితాన్ ముష్టిపరి
మితాన్ ముష్టిగ్రాహ్యాన్ పృథుకాన్ ధానా ఆదాయ సత్వరం ద్రుతం రుక్మిణీప్రా
ర్థనాభియేతి భావః- అఖాదీత్ భక్షితవాన్- ఏతేన అహో శ్రీకృష్ణస్య తాదృశనిత్య
లక్ష్మీవతోఽపి దీనవత్సలత్వమితి వ్యజ్యతే-

63

శ్లో॥ అమృతాదపి తేషు మాధురీ పృథుకే స్వీత్యవగమ్యతే యతః

అమృతం లభతేఽస్య కింకరః పృథుకాస్తు ప్రియయాపి దుర్లభాః

అమృతాదితి॥ తేషు పృథుకేషు కుచేలాసీతం చిపితుస్వీత్యర్థః. అమృతాదపి సుధాయా
అపి మాధురీ అధికం మాధుర్యం అస్తితీ శేషః- ఇతి అవగమ్య తే జ్ఞాయతే. తత్ర
హేతు మాహ- యతః యస్మా త్కారణాత్ అస్య కృష్ణస్య కింకరః భృత్యః అమృతం
మోక్షం సుధాం చ లభతే ప్రాప్నోతి- పృథుకాస్తు ప్రియయాపి అస్య ప్రేయస్యా
రుక్మిణ్యాపీత్యర్థః. దుర్లభాః లబ్ధ మశక్యాః లభవన్నితి శేషః. అనుమానాఖ్య
సమాకాలంకారః- కావ్యలింగం వా-

64

శ్లో॥ పున ర్జిఘ్రం పృథుకా న్మురారిం విదర్భజా ప్రాహ నివారయంతీ

దేయా సతేఽస్మై యది సర్వసంపద్గతి ర్భవే దుగ్రసఖస్య కీదృక్.

పునరితి॥ విదర్భజా రుక్మిణీ పున ర్భూయః పృథుకాన్ ధానాః జిఘ్రం
గృహీతు మిచ్ఛం కుచేలచేలాస్తరాదితి భావః. మురారిం కృష్ణం నివారయ
న్తీ సతీ ప్రాహ ఉవాచ- లకారో న వివక్షితః యద్వా- ప్రాహేతి లరేవ -
కవిబుద్ధిసన్నిహితాయాః రుక్మిణ్యా స్తత్కాలికత్వా త్తమపపత్తిః- రుక్మిణీ
వచనం దర్శయతి సతే ఇతి- సతే సాధవే అస్మై కుచేలాయ సర్వసంపత్ సమస్తాపి
సంపత్తిః దేయా యది దాతుం యోగ్యాచేత్ ముష్టిమాత్రపృథుకానామేవ సర్వ
సంపన్నాల్వత్వాదితి భావః- ఉగ్రసఖస్య శివమిత్రస్య కుబేరస్యేతి యావత్- కీదృక్
కీదృశీ గతిః భవేత్ స్యాత్ నకాపి తస్య గతిరిత్యర్థః. ఇతః ప్రాకు-బేరస్య త్వయా
శర్వసంపద్గతా సాచే దధునా కుచేలాయ దీయేత త్త్వ ర్ని కుచేలో నిర్ధనస్సాదితి భావః.
అత్ర సర్వసంపత్ కుబేరపత్నీ సతేఽస్మై దేయా యది ఉగ్రసఖస్య కీదృగ్గతి ర్భవేదితి
ధ్వన్యతే-కించ సతే వినీతాయాస్మై సర్వసంపద్యేయా యది ఉగ్రశ్చ సఖా ఉగ్ర
సఖః తస్య కీదృగ్గతి ర్భవేత్-వినీతాయైవ మిత్రాయ సర్వామపి సంపదం దాస్యసి చే

దత్త్యన్తకోపనాయ మిత్రాయ కిం దాస్యసీత్యర్థః - వినీతస్తు స్వల్పేనాపి పరితుష్యే
నతూగ్ర ఇతి భావః. ఇత్యపి ధ్వన్యతే. 65

గ|| కుచేలోఽపి పురందరమందిర ఇవ ముకుందసద్మని తామేవ యామినీ
మపనీయ పరేన్య రుద్యతి ప్రద్యోతనే మిత్రధన మనధిగచ్ఛన్నపి తత్స
మాగమమేవ భూరిలాభం మన్వాన స్తదనుజ్ఞయా నిజకేతనాభిముఖ
మయాసీత్ -

కుచేల ఇతి|| కుచేలోఽపి కుచేలశ్చ పురందరమందిరే ఇవ ఇంద్రనిగరవత్ ఉపమా
లంకారః-ముకుందసద్మని శ్రీకృష్ణాంతఃపురే తామేవ ఏకామేవేత్యర్థః - యామినీం
రాత్రి మపనీయ గమయిత్వా పరేన్యః పరస్మిన్ దినే నిపాతితోయం శబ్దః-ప్రద్యో
తనే సూర్యే ఉద్యతి ఆవిర్భవతిసతి సూర్యోదయసమకాల మిత్యర్థః. మిత్రధనం
మిత్రా ధనం మిత్రసంబంధధనమితి వా సుహృద్ధత్తధన మిత్యర్థః. అనధిగచ్ఛన్నపి
అభజన్నపి సమ్ముఖే కియతోఽప్యర్థస్య శ్రీకృష్ణేనావతీర్ణత్వాదితి భావః. తత్సమా
గమం శ్రీకృష్ణసంపర్కమేవ భూరిలాభం అమితలాభం స్వర్గలాభమితి చ మన్వానః
చింతయన్ రాజాధిరాజదుర్లభస్య కృష్ణసమాగమస్య లబ్ధత్వాదితి భావః-తదను
జ్ఞయా శ్రీకృష్ణానుజ్ఞయా నిజకేతనాభిముఖం స్వగృహం ప్రతి అయాసీత్ యయా-
అచింతయచ్చ|| వక్ష్యమాణవిధయా చింతితవాంశ్చ-చింతామేవ దర్శయతి-

శ్లో|| అసౌ నదీనో మదభాగితిస్మ సజీవనం భూరి దురాప మాధాత్
సతీగతిస్యా త్కథ మన్యథాతు నివర్తితా చాసురసంప దుచ్ఛా.

అసావితి|| దీనః కృపణః అసౌ కుచేలః మదభాక్ మదం భజతీతి మదభాక్ మత్తః న
స్యాత్ మాభూదిత్యర్థః-ఇతి నుత్వేతి శేషః - స్మః ప్రసిద్ధా-యద్యయం ధనికస్సాన్య
త్తర్తి మత్త స్సాన్యదితి జ్ఞాప్యేత్యర్థః-యద్వా దీనోఽసౌ మదభాక్ నభవతీతి అను
మాయేతి శేషః - అయం న మదభాక్ దీనత్వాత్ ధనికవదితి వ్యతిరేకదృష్టాంతేన
ప్రయోగః - దైన్యాదేవాస్య మదో నాసీత్ ధనికత్వం స్యాచ్చేత్ మదోఽపి స్యా
దేవ-ధనమదయో స్సామానాధికరణ్యాదిత్యాలోచ్యేతి యావత్ - సః సర్వజ్ఞః కృష్ణః
జీవనం జీవనసాధనం భూరిసువర్ణం దురాపం దుర్లభ మాధాత్ చకార నదత్తవా
నిత్యర్థః. ఏతేన కుచేలస్య గుణజ్ఞత్వా చ్ఛ్రీకృష్ణే లుబ్ధత్వబుద్ధి రాసీదితి వ్యక్తం-
యుక్తం చైత దిత్వాహ-అన్యథాతు ధనమదాంధత్వే ఇత్యర్థః. సతీ శ్రేష్ఠా గతిః
ప్రాప్యం మోక్ష ఇత్యర్థః-గతిః స్థానం వైకుంఠమితి వా - కథం స్యాత్ నకథ మపీ
త్యర్థః-‘ఆత్మసంభావితా స్తద్ధా ధనమానమదాన్వితాః’ ఇతి భగవతా ధనమదాన్వ
ితస్య ముక్త్యనర్హత్వకథనాదితిభావః. ఉచ్ఛా అధికా అసురసంపత్ అసురసంబంధినీ
కామక్రోధాదిసంపత్తిః దైవీసంపద్విమోక్షాయ నిబంధాయాసురీమతేతి భగవతా
సప్తదశాధ్యాయే కథ్యమానా నరకసామాగ్రీత్యర్థః. నివర్తితా నాశితా చ కథం

స్యాత్ ధనికస్యాసురసంపత్సంభవాదితి భావః - వ్యంగ్యార్థస్య - అసౌ నదీనః నదీనా
మినః ప్రభుః అబ్ధి రిత్వర్థః. 'ఇనస్సూర్యే ప్రభౌ పత్యా' వితి విశ్వప్రకాశః. మదభా
గితి హేతోః సరామః భూరి బహుళం జీవన ముదకం దురాప మాధాత్ - ఆగ్నే
యాస్త్రేణ శోషయామాసేత్వర్థః. అన్యథా తు సముద్రస్యాశోషణే ఇశ్యర్థః - సతీగతి
ర్మమనం సముద్రమధ్యే సంచార ఇత్వర్థః - కథం స్యాత్ - యద్వా - సత్యా స్సిద్ధ్యాః
సీతాయాః గతిః ప్రాప్తిః కథం స్యాత్ ఉచ్చా అసురసంపత్ రావణాదిరాక్షస
సంపత్తిః నివారితా చ కథం స్యాత్ - ఇతి -

67

గ॥ ఏవ విచింతయన్నేవ నిజసదనసదేశ మాసాద్య తత్ర చ కిమిదం కస్యేద
మిత్యపరమిన పురందరమందిరమితి తత్త్వ మమత్వా పరిభ్రమ న్కుచేల
స్సహసఖిభిః ప్రత్యుద్గతయా సకరుణహరివీర్యయా మూర్తయేవ
లక్ష్మ్యో ప్రియయా ప్రవేశిత స్సద్మ సకలభోగా ననుభవ న్ననుభవన
మానందబంధుర స్సుఖ మువాస -

ఏవమితి॥ ఏవం విచింతయన్ విశేషణ చింతయన్నేవ నిజసదనసదేశం స్వగృహ
సమీప మాసాద్య ప్రాప్య తత్ర చ స్వగ్రామే అపర మన్యత్ పురందరమందిరిం
ఇంద్రగృహమివ స్థితం ఇత్యుత్పేక్షా. ఇదం సదనం కిమితి - సాధచన్ద్రశాలాదిగృహ
విశేషేషు కిన్నామక మిత్యర్థః - కిం సాధం యద్వా చన్ద్రశాలా ఇత్యాది సంశయ
గోచరమితి యావత్ - ఇదం కస్య వా కస్య రాజ్యః సంబంధి ఇతి చ తత్త్వ మమత్వా
యాథార్థ్య మజ్ఞాయ సందిహ్యేత్వర్థః - పరిభ్రమన్ పరితో భ్రమన్ కుచేలః సఖిభి
స్సహ సఖిజనేన సమం ప్రత్యుద్గతయా భర్తు రభిముఖ మాగతయా సకరుణహరి
వీర్యయా సదయేన శ్రీకృష్ణేన దత్తయా మూర్తయా మూర్తిమత్వా లక్ష్మ్యో
సంపదేవ స్థితయేత్యుత్పేక్షా. ప్రియయా స్వభార్యయా సద్మ స్వగృహం ప్రవేశితః
ప్రాపితస్సన్ అనుభవనం గృహే సకలభోగాన్ సర్వవిధభోగా ననుభవన్ ప్రాపు
వన్ అతఏవ ఆనందబంధురః సుఖోన్నతః సన్ సుఖం యథాతథా ఉవాస నివాసం
చక్రే. కుచేలోపాఖ్యానాస్తే మంగళార్థం సుఖానందపదయోః ప్రయోగ ఇతి న పౌనరు
క్యకృతాస్వారస్య మితి జ్ఞేయమ్ - యద్వా స్వయ మానందబంధురః పరేషాం చ
సుఖం యథాతథా సుఖకర ఇత్వర్థః - ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ -

68

అవ॥ ఏనం భాగవతప్రసిద్ధాం కుచేలోపాఖ్యానపర్యంతాం కథాం వర్ణయిత్వా సంప్రతి
స్వకల్పితాం రాధామాధవవివాహాదికథాం వర్ణయిష్యన్ ఉపోద్ఘాతత్వేన తనుత్పత్తి
ప్రకారం ప్రస్తాత్తి -

శ్లో॥ వత్సాపహరవిధయా విహితాపరాధో

రాధాభిధాం వ్యధిత జాతు వధూం విధాతా

పుత్రీయతే వర మదా దపి సింహశాఖ్య
ద్వీపాధిపాయ పణితో రమణీమణీం తామ్-

న త్నేతి॥ వత్సాపహరవిధయా నత్సానాం తర్ణ కానా మపహరః అపహరణం తదేవ
విధా రీతిః తయా తస్య విధయేతి వా-విహితాపరాధః కృతాపరాధః బాల్యే
శ్రీకృష్ణసంబంధినో వత్సా నపహృత్య దోహం కృతవానిత్యర్థః. విధాతా
సృష్టికర్తా బ్రహ్మ జాతు కదాచిత్ అత్యంతబుద్ధివిలాసవతి పుణ్యే సమయే
ఇత్యర్థః-రాధాభిదాం రాధానామ్నీం వధూం స్త్రియం వ్యధిత చకార ససర్జేత్యర్థః.
సాపరాధక్షమాపణార్థం శ్రీకృష్ణాయ ఉపహరీత్వేన దత్తుమితి భావః - యద్యపి
సర్వాః స్త్రియో బ్రహ్మణా సృష్టా ఏవ-తథాపి న తా సాపరాధబ్రహ్మణాసృష్టాః-నతు
కదాచిత్సృష్టాః ఇతి సర్వాభ్య ఇయం విలక్షణేతి వ్యక్తమ్. సాపరాధాహి భృత్యాః
ప్రభవే శ్లాఘ్యం వస్తు ఉపహరీకృత్య ప్రసాదయంతి ప్రసిద్ధం. అత్ర స్వతో రేతఃపరి
ణామభూతే శరీరే సాపరాధవిధిసృష్టత్వోత్పేక్షణా ద్గమ్యాత్పేక్షా-యద్వా-సృజ్య
త్వేన విధిసృష్ట్యధికారవిషయే సాపరాధవిధిసృష్టత్వవర్ణనా దుత్పేక్షా-విధాతేతి విశే
ష్యస్య విచిత్రసృష్టికర్తృత్వాభిప్రాయగర్భత్వా త్పరికరాంకురః- వధిఇతి వర్ణద్యయా
వృత్తిశీనణా ద్వృత్త్యనుప్రాస స్సప్త ఏవ. నను విధిః తాం సృష్ట్వా కించకారేత్యత
ఆహ పుత్రీయతే ఇతి-పణితః స్తుతః విజయవర్మణేత్యర్థః-విధాతేతిపదస్యాతాప్య
న్వయః-పుత్రీయతే పుత్ర మాశ్వాస ఇచ్ఛతే న తు భార్యాకామాయేతి భావః-
సుప ఆత్మనః క్యచ్-సింహశాఖ్యస్య ద్వీపస్య జలమధ్యస్థభూఖండస్య అధిపః ప్రభుః
విజయవర్మేతి యావత్-తస్మై తాం రమణీమణీం నారీరత్నం వర మదాత్ వరత్వేన
ప్రాదా దిత్యర్థః. విజయవర్మాఖ్యః కశ్చన రాజా పుత్రార్థం బ్రహ్మణ ముద్దిశ్య తప
శ్చకార-న తు తేన తుష్టః నతే-స్తి పుత్రలాభః కిన్తు పుత్రీ కాచి ద్భవిష్యతీతి తస్మై
వర మదాత్-తతః రాధా తస్మాత్ జాతేతి ప్రాచీనకథాత్రానుసంధేయా. అత్ర
వరదానానంతరభావినో రమణ్యదయస్య రమణీం సృష్ట్వా వరమదాదితి తత్ప్రాకా-
లికత్వవర్ణనా దతిశయోక్తిభేదః-యద్వా - అయోనిజైవేయం రాధా తథా చ విధి
స్వసంకల్పతో-మూం సృష్ట్వా విజయవర్మణే పాలనార్థం ప్రాదాదితి జ్ఞేయం. రాధా
యా అయోనిజత్వస్తు మృగ్యం-

69

గ॥ అనంతరం చ తమేనం సింహశద్వీపాధిపం విజయవర్మాణం సముపజాత
యావనాయాః దుహితు రనురూపవల్లభ మనుపలభ్య దూయమాన
మానసం కమలాసన స్వప్నదశాయా మేవ ముపదిష్టవా-

అనంతరమితి॥ అనంతరం చ రమణీవరదానానంతరం సముపజాతయావనాయాః ఉత్ప
న్నయావనదశాయాః దుహితు స్సుతాయాః అనురూపవల్లభం అనుగుణం భర్తార
మనుపలభ్య అప్రాప్య అదృష్టేత్యర్థః-ఏతేన రాధాయా లోకోత్తరసౌందర్యం వ్యజ్యతే-

దూయమాన మానసం ఖన్నహృదయం సింహశద్వీపాధిపం తమేనం విజయవర్మాణం
కమలాసనః బ్రహ్మ స్వప్నదశాయాం స్వప్నానస్థాయా మేనం వక్ష్యమాణీత్యా
ఉపదిష్టవా ఉపదిదేశే -

70

శ్లో॥ రాజ న్నారాధికాం కృత్వా రాధికాం మురవైరిణః

నిర్మాణచాతురీం కుర్యాః మామికాం ఫలినా మితి -

రాజనితి॥ హేరాజన్ భూప రాధికాం రాధైవ రాధికా తాంస్వాశే కప్రత్యయః -
ప్రత్యయస్థా త్కాదితి ఆత ఇత్వం-అజాద్యత ఇతి ఊప్-మురవైరిణః కృష్ణస్య ఆరాధి
కాం ఆరాధనకారిణీం భార్యామిత్యర్థః- 'కార్యేషు మంత్రి కరణేషు దాసీ' ఇతి
న్యాయేన భార్యాయాః దాసీవ ద్భర్తు రారాధకత్వాదితి భావః. కృత్వా విధాయ
శ్రీకృష్ణాయైనా మర్పయిత్వేత్యర్థః - మామికాం మదీయాం 'మామకనరకయో
రుపసంఖ్యాన మితి వా ర్థికా'దాత ఇత్వం-నిర్మాణచాతురీం సృష్టివైపుణ్యం ఫలినాం
సఫలాం 'ఫలబర్హాభ్యా మిన స్వ క్తవ్య' ఇతీన-కుర్యాః-కురు విధౌ లిజ్-ఇత్యుప
దిష్టవానితి పూర్వేణాన్వయః -

71

౧॥ విజయవర్మాపి తదేవ సంపదాం నిదానం మన్యానో దామోదర

మాహూయ మహోత్సవ మాపాద్య రాధాం వ్యతరత్ -

విజయవర్మేతి॥ స చ తదేవ శ్రీకృష్ణాయ రాధాసమర్పణమేవ సంపదాం శ్రేయసాం
నిదానం కారణం మన్యానః చింతయన్ ముష్టిపరిమితపుష్కకార్పణాదేవ కుచేల
స్తాదృశశ్రేయో లేభే కిముత ఏవంవిధరమణీమణీసమర్పణా న్మమ శ్రేయో దేవానా
మపి దుర్లభమితి మత్వేత్యర్థః. దామోదరం కృష్ణ మాహూయ శుభలేఖాప్రేషణ
ద్వారా ఆకారయిత్వా మహోత్సవం వివాహోత్సవ మాపాద్య రచయిత్వా రాధాం
వ్యతరత్ దదా-కృష్ణాయేతి శేషః -

72

౧॥ భగవానపి తామేతాం సాపరాధవిధినితీర్ణ పూర్ణపాత్రభూతా మధిదేవతా

మిన సౌందర్యనిధే రిందుకలామివ నృపాకపిశిరశ్లాఘనయోగ్యాం స్వరుచి
ప్రతిబంధకతయా కమలానభిమతాం చ దేవ సేనామివ సుకుమారభావ
లోభసీయాం రాధికాం విశ్వకర్మనిర్మితం కిమపి పరిహసిత కైలాసవిలాస
మంతఃపురం ప్రవేశ్య తయా సమ మరమత్ -

భగవానితి॥ శ్రీకృష్ణశ్చ సాపరాధవిధినితీర్ణ పూర్ణపాత్రభూతాం సాపరాధేన వత్సాప
హారరూప మపరాధం కృతవ తేత్యర్థః - విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం పూర్ణ
పాత్రం అతిశ్లాఘ్య ముపాయనం తేన తుల్యా మిత్యర్థః - ఔపమ్యబోధకో-యం
భూతశబ్దః-అభూతతద్భావవాచక త్వే తు పూర్ణపాత్రీభూతా మితి న్యాత్-సౌందర్య
నిధే ర్మనృథస్య అధిదేవతాం యద్వా-సౌందర్యస్య నిధిః స్వర్ణనిధివ త్క-శ్చన
సౌందర్యనిధి రిత్యర్థః. తస్య అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా మివ స్థితా మిత్యు
త్ప్రేక్షా. ఇందుకలాం చంద్రరేఖా మిన నృపాకపి ర్విష్ణు శ్చివ శ్చ తస్య శిరసా

శ్లాఘేన అభిరంధనే ధారణే చ యోగ్యా మర్హాం శివశిరసా ధృతా మిత్యేకోఽర్థః.
 కృష్ణేన సశిరఃకంపం శ్లాఘ్యమానా మిత్యన్యోఽర్థః. స్వరుచిప్రతిబంధకతయా స్వస్వ
 రుచిః కాన్తి రిచ్ఛా చ తత్ప్రతిబంధకతయా తన్నిరోధకత్వేన హేతునా కమలా
 భిమతాం కమలానాం కమలాయాః రుక్మిణ్యా శ్చ అనభిమతాం అనిష్టాం చ ఇందు
 కలా హి కమలానా మభిమతా స్వవికాస్ప్రతిబంధకత్వాత్ - రాధాతు రుక్మిణ్యా
 అనభిమతా స్వకీయకృష్ణసంపర్కాభిలాషనిరోధకత్వా దిత్యర్థః - శ్లిష్టసాధర్యద్వ
 యేయముపమా - దేవసేనాం కుమారపత్నిమివ సుకుమారభావేన సాకుమార్యేణ
 లోభనీయాం సుభగాం - అన్యత్ర లోభనీయః కుమారభావః స్కందహృదయం తస్య
 లోభనీయాం స్పృహజనకం - యద్వా - శోభనే కమారే సుకమారే స్కందే యో
 భావః అభిలాషః తేన లోభనీయాం సుభగాం - భార్యాయాః భర్తరి సాభిలాషత్వం
 హి సాభాగ్యవహమితి భావః - తా మేతాం విజయవర్మదత్తాం రాధికాం విశ్వకర్మ
 నీర్మితం విశ్వకర్మణా దేవశిల్పినా నిర్మితం రచితం అతఏవ పరిహసితకైలాసవిలాసం
 తీరస్కృతకైలాసశోభం కిమప్యనిర్వాచ్య మస్తఃపుర మవరోధనం ప్రవేశ్య సఖిభి
 ర్బలాత్ప్రవేశయి త్యేత్యర్థః. తయా సమం రాధయాసాకం అరమత్ క్రీడితవాన్. 73

శ్లో॥ కల్యాణే వినివేశ్య జాతు సమయే సఖ్య సముత్కంఠితం

కేళీసదృని పంచసాయకకలాతంత్రస్వతంత్రం హరిమ్

ద్వారోపాంత మనీషయ న్ననవధూం రాధాం కథంచి ద్గిరాం

వారై ర్వంచనచాతురీపరిణతైః ముగ్ధాం విదగ్ధాంగనాః.

కల్యాణేతి॥ జాతు కస్మింశ్చిత్ కల్యాణే శుభగ్రహాఢ్యత్వేన శుభే సమయే ముహూర్తే
 సఖ్యః విదగ్ధాంగనాః చతురస్త్రియః సముత్కంఠితం సమ్యక్ సోత్కంఠం పంచ
 సాయకకలాతంత్రస్వతంత్రం మదనశాస్త్రతంత్రసర్వజ్ఞం వాత్సల్యసతంత్రపారీణ
 మిత్యర్థః. హరిం శ్రీకృష్ణం కేళీసదృని క్రీడామందిరే వినివేశ్య స్థాపయిత్వా యద్వా
 సఖ్యై ఇతి పాఠః - సఖ్యై ప్రేయస్యై సముత్కంఠితం తాదృశం హరి మిత్యన్వయః -
 నవవధూం నవోధా మత ఏవ ముగ్ధాం ముగ్ధా మధ్యా ప్రాధేతి నాయకాత్రయే
 ప్రాథమికాం రాధాం పంచనచాతురీపరిణతైః పంచనచాతుర్యాం ప్రతారణవైఖ
 ర్యాం పరిణతైః పరినిష్ఠితై రిత్యర్థః. గిరాం వాచాం వారైః సమూహైః కథంచి
 త్కృచ్ఛేణ ద్వారోపాంతం క్రీడాగృహద్వారప్రాంతదేశం అనీషయన్ ప్రాపయా
 మాసుః.

74

అవ. గిరాంవారానేవ దర్శయతి వినిర్మమ ఇత్యాదిభి స్త్రీభిః.

శ్లో॥ వినిర్మమే య త్తవ విశ్వకర్మా లీలాగృహం తత్కమలాక్షి రాధే

ప్రియామ తత్రేష్టవరప్రిదాతా దేవో మనోభూ రసి సన్నిధతే.

వినిర్మమేతి॥ హేరాధే విశ్వకర్మా దేవశిల్పీ తవ త్వదర్థం యల్లీలాగృహం క్రీడా
 గృహదిరం వినిర్మమే నిర్మితవాన్ తద్గుహం అలక్ష్మి కిం త్వయా దృష్టం కిమ్ ప్రయామ

తద్విష్ణుం వయం యామేత్యర్థః. విధౌ లోట్ - తత్ర గృహే ఇష్టవరప్రదాతా
ఈస్థితవరదాతా హృద్యపతిప్రదాతాచ దేవః- దీవ్యతి స్త్రీపుంయుగళం సంయోజనా
ద్భిః క్రీడతీతి దేవః- మనోభూరపి మన్మథశ్చ సన్నిధతే సన్నిహితో భవతి- మన్మథ
దేవనామౌత్కరోఽపి తత్ర తవ భవేత్. తత్సామౌత్కరా దభిలషితవరప్రాప్తిశ్చ
భవేదిత్యర్థః - 75

శ్లో॥ ఖేలా మలీలాసదనేత్ర ముగ్ధే నశంక్యతాం నాన్తి హరిః క్షిలాత్ర

కిమప్యపూర్వం సుఖ మత్ర లబ్ధ్వా స్మరిష్యసి త్వం హితసూచికాం మామ్-

ఖేలామితి॥ హేముగ్ధే మూఢే భవతీతిశేషః- త్వం అత్ర అస్మిన్నలీలాసదనే అక్రీడా
గృహే ఖేలాం క్రీడాం సంభోగమితి యావత్- నశంకతాం మాశంకస్వ- భవచ్ఛబ్ద
సామానాధికరణ్యా త్ప్రథమపురుషః- ఖేలా నలీలాసదనేత్ర ముగ్ధే నశంక్యతామితి
పాఠే తు- హేముగ్ధే అత్ర నలీలాసదనేనశరకోయం నశబ్దః- తేనసహ స్మచ్ఛమాసః-
ఖేలా నశంక్యతాం త్వయేతిశేషః- అత్ర గృహే హరిః కృష్ణః నాన్తికిల నాన్త్యేవ- వస్తు
తస్య- కిలేత్యలీకే హరిరాన్తి నీతి మృషా కింతు హరిరన్త్యేవేతి వ్యజ్యతే- అత్రగృహే
అపూర్వం నూతనం సుఖం ఆనందం సురతజన్యం గృహారామణీయకదర్శనజన్యం చ
లబ్ధ్వా ప్రాప్య త్వం హితసూచికాం హితం ప్రియం సూచయతి బోధయతీతి హిత
సూచికా తాం మాం స్మరిష్యసి అధ్యేష్యసి- సఖ్యపదేశానుష్ఠానా న్మయేదం సుఖం
లబ్ధమితి సుఖప్రాప్తిసమయే మాం స్మరిష్యసీత్యర్థః - 76

శ్లో॥ కిం వర్ణ్యతే సౌరభ మస్య మన్యే హరే ర్నివాస స్త్రీవివో హే నామౌత్

యత స్త దేత త్సురతార్థ మిష్టిం సుధృగ్జనేనాచరతైవ లబ్ధమ్-

కిమితి॥ అస్య గృహస్య సౌరభం సౌందర్యం కిం వర్ణ్యతే వర్ణితు మశక్య మిత్యర్థః-
ఇదమితి శేషః- ఇదం గృహం నామౌత్ ప్రత్యక్షః హరే రింద్రస్య కృష్ణస్య చ
నివాసః నిలయః త్రిదినః స్వర్గో హి- అభేదరూపకాలంకారః. ఆనుమానికస్వర్గలోక
స్తథా ఆస్తాం- ప్రత్యుత ఇదమేవ ప్రత్యక్షస్వర్గః- తత్ర హేతు స్తు- హరేర్నివాస ఇతి
వాస్తవార్థః- ఇంద్రనివాసతయా ప్రసిద్ధో య స్వర్గోస్తి స ఇదమేవేతి వంచనార్థః-
తత్ర హేతు మాహ- యతో యస్మాద్భోః తదేతద్దృహం సురతార్థం రత్నార్థం
దేవత్వార్థంచ ఇష్టం ఇచ్ఛాం యాగం చ ఆచరతా కుర్వతా సుధృగ్జనేనైవ స్త్రీజ
నేనైవ విబుధజనేనైవేతిచ లభ్యం లబ్ధ మర్హం లబ్ధం శక్యం చ నత్వన్యజనేనేత్యర్థః.
'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గ కామా యజేతేతి శ్రుత్యా జ్యోతిష్టోమయాగజన్యత్వం ప్రసిద్ధం-
కావ్యలింగమలంకారః- అనుమానాలంకారో వా. ఇదం స్వర్గః ఇష్టకృతుస్సర్వగన
లభ్యత్వాత్ ప్రసిద్ధస్వర్గవదితి ప్రయోగః- రతికామనయా స్త్రీయః క్రీడాగృహం
గచ్ఛన్తి త్యేకో భావః. దేవత్వార్థం విబుధాః ఇష్టిం కృత్వా స్వర్గం గచ్ఛన్తి త్వన్యో
భావః. 77

గ|| ఏవమాదినచవంచనవశేన కథంచన కేళీమందిరాళింద మూనీయతాం.
 ఏవమితి|| రాధాయాం ఏవమాదిభిర్వచనై ర్వంచనం ప్రతారణం తద శేన తద్భవేన
 కథంచన కృచ్ఛ్చేణ కేళీమందిరాళిందం క్రీడాగృహంగణ మూనీయతాం ప్రాపితా
 యాం సత్త్వాం-

78

శ్లో|| సఖ్యా స్యా దతిసంహితా కిము హితా బుద్ధ్యేత వా వంచనాం
 తర్హి ప్రత్యయ ఏవ జాతు న భవే ద్యద్వా ప్రవీణా సఖీ
 ముద్ధేయం యది వా విధి ర్హి బలవా నిత్యాదిశంకాంకురాః
 మంజీరోజ్జ్వలమంజుశింజితరవై రస్తా సమస్తా హరేః.

సఖ్యేతి|| హితా ప్రియా రాధేతి యావత్ - సఖ్యా అతిసంహితా నంచితా స్యాత్కిము
 వా యద్వా హితా వంచనాం సఖీకృతప్రతారణం బుద్ధ్యేత జానీయాత్కిము ఇతి
 సంశయః- తర్హి వంచనాం జానీయాచ్చే దిత్వర్థః. జాతు కదాచిదపి ప్రత్యయః
 విశ్వాస ఏవ సఖ్యా మిత్యర్థః. నభవేత్ - ఇతఃపరం కదాచిదపి వంచయితు
 మశక్యేత్యర్థః. అతఏవ అనర్థాశంకనాత్మికా ఉత్పేక్షా. యద్వా అథవా సఖీ
 ప్రవీణా విదగ్ధా భవతీతి శేషః- ఇయం రాధాతు ముద్ధా మూఢా భవతి-అతః సర్వధా
 వంచితా స్యాదేవేత్యవధారణాత్మికా మతిః- యదివా యద్వా- విధి రైవం బలవాన్
 ప్రబలో హి అలంఘ్యహీత్యర్థః. దైవానుకూల్యాభావే ప్రవీణయాసి సఖ్యా ప్రియా
 సప్రతార్యేతైవేతి భావః- ఇతికార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం హరేః కృష్ణస్య సంబంధినః
 సమస్తా సర్వే ఇత్యాదిశంకాంకురాః ఏవమాదిశంకాంకురాః మంజీరోజ్జ్వలమంజు
 శింజితరవైః మంజీరాణాం నూపురాణాం సంబంధిభిః ఉజ్జ్వలైః ప్రబలైః మంజుభి
 ర్మనోజ్ఞైః శింజితరవైః శింజితధ్వనిభిః 'భూషణానాన్తు శింజిత మిత్యమరః'. ప్రేయసీ
 సంబంధిభిరిత్యర్థః. ఆస్తాః నిరస్తాః- నూపురఘటంఘటధ్వనిం శ్రుత్వా నాయకా మా
 మాయాతీతి నిశ్చంకో- భూదిత్యర్థః. అత్ర భావశబలతాలంకారః-

79

శ్లో|| అత్రాంతరే కిల బుధస్య మనోభవస్య
 పాండిత్య ముజ్జ్వల మఖండిత ముజ్జ్వలంభే
 సార్వజ్ఞ మాకలయతః పురుషో త్తమస్య
 మోహో మహాన్నిజగురోరపి యేన తేనే.

అత్రాంతరేతి|| అస్మిన్సమయే బుధస్య దేవస్య విదుషశ్చ మనోభవస్య మన్మథస్య
 ఉజ్జ్వలం భాసమాసం అఖండితం అప్రతిహతం పాండిత్యం వైదగ్ధ్యం ఉజ్జ్వలంభే
 విజృంభిత మభూత్ - కిల ప్రసిద్ధా - మదనః స్వపాండిత్యం ప్రకటయామానేత్యర్థః.
 సార్వజ్ఞ సర్వజ్ఞత్వ మాకలయతః భజతః సర్వజ్ఞ స్వేత్యర్థః. నిజగురోః స్వజనకస్య
 స్వవిద్యోపదేష్టుశ్చ పురుషో త్తమస్య సరమేశ్వరస్య కృష్ణస్యాపి యేన పాండిత్యేన
 మహా నధికః మోహః విధిమః తేనే చక్రే- గురో ర్మోహజనకం శిష్యపాండిత్య

మద్భూత మిత్వేనోభావః-పరమేశ్వరమసి మోహయతో మన్మథస్య వైదిగ్య మన్మథత
మిత్యనోభావః. 80

తథాహి॥ తదేవ పాండిత్య మప్తభి శ్లోకై ర్వర్ణయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ స్తంభే పురా యో హరి రావిరాసీత్
స్తంభోఽధునా తత్ర హరా చకాస్తే
కృతావతారా నృహరే రితః ప్రా
గ్విలక్షణోఽయం నృహరి స్తదేవ.

స్తంభే ఇతి॥ పురా నరసింహావతారే యః హరిః విష్ణుః స్తంభే స్థానానా మావి
రాసీత్ ఆవిరభవత్-అధునా కృష్ణావతారే తత్ర తస్మిన్ హరా స్తంభః తన్నామా
సాత్త్వికభావః-స్థానా చ చకాస్తే భాసతే ఆవిరభవతీత్యర్థః. 'స్తంభప్రళయరో
మాంచా స్వేదోవై నర్ణ్యవేషధూ అశ్రువైస్వర్య మిత్యష్టే నాత్త్వికాః పరిక్షీర్ణితా'
ఇతి వచనాత్-విరోధాభాసాలంకారః. స చ వాచకప్రయోగా ద్దమ్యః-స్తంభే
ఆవిరభూతేఽపి హరా స్తంభ ఆవిరభూత ఇతి విరోధప్రతీతేః- తదేవ తస్మాత్కారణా
దేవ హరావేవ స్తంభస్యావిరభూతవాదిత్యర్థః-ఇతః ప్రాక్ అస్మాత్త్పూర్వం కృతావ
తారాత్ అపతీర్ణాత్ నృహరేః నరసింహాత్ అయం నృహరిః మానుషవిష్ణుం నరసిం
హశ్చ విలక్షణః ఉత్తమ ఇత్యర్థః. స్తంభజన్యాత్ స్తంభజనకో గరియానితి భావః-
యద్వా స్తంభాధేయాత్ స్తంభాధారో మహానితి భావః-అత్ర ఉత్తరాధి-స్య
పూర్వార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగం - 81

శ్లో॥ యదాజ్ఞయా స్యా త్ప్రళయ స్థమీశ మాకస్మికః ఊభ మనీనయ త్సః
స్థానే యతో యో హరిణాప్యలంఘ్య స్మరప్రపంచప్రళయో హి భిన్నః

యదితి॥ యదాజ్ఞయా యస్య విష్ణో రాజ్ఞయా సంకల్పేనేత్యర్థః-ప్రళయః క్షయః
స్యాత్ ఆకస్మికః అకస్మాత్ప్రవృత్తః భగవదాజ్ఞాం వినా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః- సః
మన్మథం తమీశం పరమేశ్వరం కృష్ణం ఊభం ప్రళయ మనీనయత్ ప్రాపయా
మాస - ఊభయామాసేత్యర్థః - స్థానే యుక్త మిదం-గుతః యతోహేతోః భిన్నః
ప్రసిద్ధప్రళయవిలక్షణః అయం స్మరప్రపంచప్రళయః స్మరో మన్మథః ప్రపంచముతి
విస్తరికరోతీతి ప్రపంచః స్మరస్య ప్రపంచః స్మరప్రపంచః శృంగారరస ఇతి యావత్-
తస్య సంబంధీ ప్రళయః నష్టచేష్టతాఖ్యః సాత్త్వికభావః లయశ్చ-హరిణా విష్ణునాసి
అసినా ప్రసిద్ధప్రళయహేతునాపీత్యర్థః. అలంఘ్యః అనతిక్రమాణీయో హి - అత్ర
ప్రసిద్ధప్రళయాత్ స్మరప్రపంచప్రళయస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః- 82

శ్లో॥ విజృంభితోఽభూ త్ప్రళిలోమహర్ష స్థదా మురారే రితి నైవ చిత్త్రమ్
యదీదృశో జాతుచి దంగనానాం సంగేషు హన్వోఽననుభూతపూర్వః -

విజృంభితఇతి॥ తదా తదానీం మురారేః కృష్ణస్య ప్రతిలోమహర్షః లోములోము

ఉద్బోధః . రోమాంచ ఇతి యావత్ - వీప్సయా మవ్యయాభానః - ప్రితిలోమః
విపరీతః హర్షః ప్రమాద ఇతి చ వ్యజ్యతే. విజృంభితః ప్రవృద్ధః అభూత్ ఇతి న
చిత్రమేవ నైవాద్భుతం- తత్ర హేతు మాహ యదితి- యద్యస్మాత్ జాతుచి
త్కదాచిదపి అంగనానాం గోప్యాదీనాం సంకేషు సంయోగేషు ఉదృశః ఏవం
విధః హర్షః సంతోషః అననుభూతపూర్వః పూర్వమననుభూతః- పూర్వానుభూత
నారీణాం రాధాతుల్యసౌందర్యాభావేన తత్సంయోగజన్యహర్షా దేతత్సంయోగ
జన్యహర్షో విలక్షణత్వేన విపరీత ఏవేతి నాత్ర విస్మయావకాశ ఇత్యర్థః:- 83

శ్లో॥ స్వేదాంబుపూరః ప్రససార శౌరే రనర్గళ స్త న్నవిచిత్రపాత్రమ్
సార్దో విధు ర్నిర్వ్యవధానమేవ రాధాపరీరంభ మియేష చిత్రమ్.

స్వేదేతి॥ శౌరేః కృష్ణస్య అనర్గళః అప్రితిబంధః స్వేదాంబుపూరః ఘర్మబిందు
ప్రవాహః ప్రససార ప్రసృతోఽభూత్-తత్ స్వేదశ్రీవణం విచిత్రపాత్రం విష్మయ
భాజనం న నభవతి-కిన్త్విదం చిత్ర మిత్యాహ సార్దో ఇతి- సార్దోః స్వేదాంబుసిక్తః
ఆర్ద్రానక్షత్రసహితశ్చ విధుః కృష్ణః చంద్రీశ్చ నిర్వ్యవధానమేవ స్వేదోత్తరక్షణ
మేవ ఆర్ద్రానక్షత్రభోగోత్తరకాలమేవేతి చ-రాధాపరీరంభం రాధాలింగనమ్ విశాఖా
సంపర్కం చ ఇయేష కాంక్షితవాన్ - ఇతీదం చిత్రం - 'రాధా విశాఖా పుష్ప్యే'
త్విత్యమరః. ఆర్ద్రావిశాఖయో ర్నక్షత్రసవకవ్యవధానాత్ ఆర్ద్రాభోగోత్తరకాల
మేవ చంద్రస్య విశాఖాభోగో నఘటత ఇతి భావః-విరోధాభాసాలంకారః:- 84

శ్లో॥ సమగ్రవేదిన్యపి తత్ర కృష్ణే వివర్ణితా ప్రాదు రభూ త్తదానీమ్
న గ్రామ్యధర్మప్రవణః కథన్న భజేత వైవర్ణ్యమనుత్తమోఽపి

సమగ్రేతి॥ తదానీం సమగ్రవేదినీ సర్వజ్ఞేఽపి తత్ర తస్మిన్ కృష్ణే వివర్ణితా వైవర్ణ్యం
పామరత్వం చ నిరక్షరకుక్షీత్వమితి వా- 'వివర్ణః పామరో నీచ' ఇత్యమరః. ప్రాదుర
భూత్ ప్రాదుర్భూతా-విరోధాభాసాలంకారః. ఆపాతతః ప్రతీతమపి విరోధం సమా
ధత్తే- నేతి- అనుత్తమః శ్రేష్ఠోఽపి గ్రామ్యధర్మప్రవణః గ్రామ్యాణాం ప్రాకృతానాం
ధర్మే ఆచారే గ్రామ్యధర్మ స్ఫురతం తత్ర చ 'నృవాయో గ్రామ్యధర్మో మైథున'
మిత్యమరః. ప్రవణ ఆసక్తః పుమానితి శేషః - వైవర్ణ్యం పామరత్వం విచ్ఛాయ
త్వంచ కథన్న కథం వా నభజేత సప్రాపుయాత్ భజేతైవేత్యర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి
సురతాసక్తశ్చ ద్వైవర్ణ్యాఖ్యం సాత్త్వికభావం భజేతైవేత్యేకోఽర్థః. సర్వజ్ఞోఽపి
పామరాచారసక్తశ్చ త్పామర స్సృజేవే త్యనోయోఽర్థః:- 85

శ్లో॥ అచలస్థితితః ప్రచాల్యతే న మయా కిన్న హరేః కథం యశః

ఇతి తం జగతీధరం స్మర త్ప్రిజగద్వ్యాపిన మప్యకంపయత్

అచలేతి॥ మయా అచలః ధీరః పర్వతశ్చ స్థితితః మర్యాదాయాః స్థానాచ్చ 'స్థాన
మర్యాదయో స్థితిరితి భాస్కరః. నప్రచాల్యతే కిం నకంప్యతే కిం- హరేః కృష్ణస్య

కథం యశః కిర్ని రాత మితి శేషః - ఇత్యేవ మాలోచ్యేతి శేషః - స్మరః మన్మథః
 త్రిజగద్వ్యాపినం లోకత్రయం వ్యాప్య స్థితమసి తం జగతీధరం పరమాత్మానం
 కృష్ణం పర్వతం చ అకంపయత్ ఊర్భయామాస-గోవర్ధనాఖ్యం ద్రజగతీధరోద్ధారా
 దేవ శ్రీకృష్ణస్య తాదృశం యశ ఆసీత్ - త్రిజగద్వ్యాపినో మహతో జగతీధరస్య
 ఉద్ధారే తు మమ మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాపితి మత్స్యా తముద్ధర్తుమివ కంపయామాస.
 యథా లోకే స్థూణా ముద్ధర్తు మాదౌ కంపయన్తి తద్వదితి భావః - శ్రేష్ఠోజ్జీవితగమ్యా
 త్రేక్షులంకారః.. 86

శ్లో॥ అనర్గళం నేత్రపథా త్రువృత్తా యతో ముకుందస్య తదాస్రధాగా
 అనంగబాణై రతిరక్తతాంతః కృతేతి తేన హ్యానుమీయతే స్మ.
 అనర్గళమితి॥ యతో యస్మాత్కారణాత్ తదా తదాసీం ముకుందస్య కృష్ణస్య
 నేత్రపథాత్ దృష్కార్గాత్ అనర్గళం అప్రతిబంధం యథాతథా అస్రధారా బాష్ప
 ప్రవాహః శోణితప్రవాహశ్చ ప్రవృత్తా ప్రసృతా-తేన హేతునా అస్రధారాప్రవృత్తే
 రేతో రిత్త్యర్థః. అంతః హృదయే అనంగబాణైః మన్మథశరైః అతిరక్తతా అత్యా
 సక్తతా అత్యంతశోణితవత్తా చ అన్తరేవ బాణప్రయోగాదితిభావః-కృతేతి అనుమీ
 యతేస్మహి తర్క-తేస్మ-హిః ప్రసిద్ధా-ముకుందహృదయ మ్మహోభవబాణై ర్నిర్భిన్నంస
 దధికశోణితమణ్డలం భవతి అన్యథా హృదయగతరక్తధారా నేత్రపథా ద్బహి ర్న
 ప్రసరే దిత్యేకోభావః - అన్తర్మన్దశరప్రయోగా చ్ఛ్రీకృష్ణమనః అతీవరాధాసంగమే
 సోత్కంఠం అతవవ వియోగాసహనేన హేతునా నేత్రపథా ద్బాష్పధారా ప్రసరతీ
 త్యన్యోభావః-అనుమానాఖ్యప్రమాణాలంకారః. వ్యంజనావ్యాపారేణైవాత్రాన్యార్థ
 ప్రతీతిః-అతో న శ్లేషస్యావకాశః.. 87

శ్లో॥ వైస్వర్య మప్యస్య తదావిరాసీ ద్విలోకితం క్వాపి న తచ్ఛృతం వా
 యశ్చైశవే సుష్టు పరేణ పుష్ట సుకిన్న రాధాగమకాల ఈదృక్.
 వైస్వర్యమితి॥ తథా అస్య కృష్ణస్య వైస్వర్యమసి తదాఖ్యసాత్త్వికభావశ్చ స్వరరా
 హిత్యం చ విరుద్ధస్వరత్వమితి వా ఆవిరాసీత్ జాతంతత్ వైస్వర్యం క్వాపి నవిగో
 కితం నదృష్టం నశ్రుతం వా నాకర్ణితం చ-కుత ఇత్యత ఆహ య ఇతి-యః కృష్ణః
 కోకిలశ్చ శైశవే బాల్యే సుష్టు యథా తథా పరేణ సందేన కాకేన చ పుష్టః
 రక్షితః సః పరభృతః రాధాగమకాలే రాధాయాః ఆగమనకాలే రాధస్య వైశా
 ఖ్య ఆగమనకాలే ఇతి చ- చైత్రాన్తరే ఇత్యర్థః. 'వైశాఖో మాధవో రాధ' ఇత్య
 మరః. ఈదృగ్వైస్వర్యవాన్ కిన్న స్యాత్కిం నస్యాదేవేత్యర్థః. వసంతే కోకిలస్య
 ప్రత్యుత సౌస్వర్యాదితి భావః-పరభృతస్యాస్య రాధాగమకాలే వైస్వర్యం చిత్ర మితి
 నిష్కృష్టార్థః. అత్రాపి విరోధాభాసవ-యద్వా విరూపకార్యస్యోత్పత్తిరూపో విష
 మాలంకారః. ఇత్యుష్ణభిశ్చోక్తః క్రమేణ స్తంభ ప్రళయ రోమాంచ స్వేద-వైవర్ణ్య
 వేపథు అశ్రు వైస్వర్య నామకాః అష్టా సాత్త్వికభావా వర్ణితాః.. 88

X|| ఏవ ముమ్భాతప్రభూతసాత్త్వికవికారే సతి మురారౌ సర్వంకషామివ
విషమసాయకశక్తిం విరహతాపనివర్తికా మమృతవర్తికాం తామేతా
మాళీజనః కేళీసదన మాదితః ప్రవేశ్య స్వయమప్రవిష్టఏవ సంఘటిత
కవాటా సుత్వర మపససార.

ఏనమితి|| మురారౌ శ్రీకృష్ణే ఏవం ఉమ్భాతప్రభూతసాత్త్వికవికారే ఉత్పన్నాతి
శయసాత్త్వికభావేసతి విరహతాపాదితి భావః-సర్వంకషాం సర్వవిధ్వంసినీం విషమ
సాయకశక్తిం మన్మథశక్తిమివ స్థితాం యద్వా-విషమసాయకశక్తిమివ సర్వంకషాం
సర్వసాత్త్వికభావవిధ్వంసినీం సర్వతపోగర్వవిధ్వంసినీంచ అమృతవర్తికామివ
అమృతప్రావిణీమి-విరహతాపనివర్తికాం అయోగజన్యసంతాపవిధ్వంసినీం అన్యత్ర
విరహాయతి వియోజయతి చాణైర్జనమితి విరహః-సచాసౌ తాపః జ్వరజన్యః
తస్యనివర్తికాం - అమృతం పిబతో నహి మృత్యు రితి భావః-యద్వా విరహతాప
నివర్తికామితి పృథగేవ విశేషణంతథా చ అమృతవర్తికాం సుధామయవర్తిమివ
స్థితామితి గమ్యైశ్చేత్-తామేతాం రాధికాం ఆదితః ప్రథమతః కేళీసదనం
క్రీడాగృహం ప్రవేశ్య ప్రవేశయిత్వా ఆళీజనః సఖీజనః స్వయ మప్రవిష్ట ఏవ గృహే
అప్రవిశ్యైవేత్యర్థః. సంఘటితకవాటః ఘటితారరః కవాటం సంఘటయిత్వేత్యర్థః-
సత్వరం ద్రుతం విలంబేసతి ముగ్ధా పుసరాయాతీతి భియేతిభావః- అపససార
అపజగామ-

89

శ్లో|| దృష్ట్వా తత్ర హరిం పుర స్మరగురుం వేగా ద్వివృత్తాననా
సాటోపాపి కవాటబంధనవిధౌ మోఘీభవ త్రోస్నన్యమా
రాధా తత్ర యథాయథా భజత సా నిర్బంధ మాశా తథా
గోవిందస్య విశృంఖలా సమభవ చ్చిత్రం స్మరప్రకరమః

దృష్ట్వేతి|| సా రాధా తత్ర తస్మిన్ గృహే తత్ర తదానీం పురః అగ్రే స్మరగురుం
మారజనకం మారస్యాప్యపదేష్టార మితి చ వ్యజ్యతే. హరిం దృష్ట్వా వేగా
త్త్వరాయాః వివృత్తాననా పరాజ్ఞుభి సతీ పశ్చాద్గతు మితి భావః-కవాటపాటన
విధౌ అరరవిఘటనకృత్యే విషయే సాటోపాపి ససంభ్రమాపి మోఘీభవత్రోస్నన్యమా
వ్యర్థవ్యాపారా కవాటస్య బహిర్బంధనాదితి భావః-యథా యథా నిర్బంధం నితరాం
బంధం బహిర్గమనాసంభవాదితి భావః-అభజత ప్రాప. గోవిందస్య శ్రీకృష్ణస్య
ఆశాపి తథా విశృంఖలా నిర్గళా సమభవత్ జాతా-స్మరప్రకరమః మారరీతిః చిత్ర
మద్భుతం ఆశ్చర్యకర ఇత్యర్థః-రాధానిర్బంధగోవిందాశావిశృంఖలత్వరూపవిరుద్ధ
కార్యద్వయహేతుత్వాదితి భావః-విభావనాలంకారభేదః-యథా రాధాయా నిర్బంధః
తథా గోవిందాశా విశృంఖలత్వమితి వైధర్మ్యపమాలంకారశ్చ-

90

శ్లో|| అపి ప్రదాయాంతర మర్గళం స ధృత్వాపి పాణిం బలవత్ప్రియాయాః
లాభం హరి ర్విశ్వేసితిస్మ నాస్యా స్సంపాతసంపాదితకంపసంపత్ -

అపీతి॥ సః హరిః ఆంతరం అంతస్థ మర్థశం కవాటబంధనం ప్రదాయాపి దత్వాపి
సఖీభి రేవ బహిః కవాటబంధనం కృతం అన్తస్థ స్వయమేవ కవాటబంధనం చకా
రేత్యర్థః. బలవ ద్బంధం యథా తథా ప్రియాయాః రాధాయాః పాణిం కరం ధృత్వాపి
తస్యాః బహిర్గమనం నిరోద్ధమితి భావః-అస్యాః ప్రేయస్యాః సంపాతసంపాదితకంప
సంపత్ సంపాతేన సంయోగేన సంపాదితా జాతా కంపసంపత్ వేషధుసంపత్తిః
అతిశయకంపన మిత్యర్థః-యస్య సః అతఏవ లాభ మస్యాః ప్రాప్తిం నవిశ్వసితిస్మ
లాభే విశ్వాసం నప్రాప్తే త్యర్థః. సకంపనూమకకరబంధనం లాఘవా దియ మునోఽచ్య
కవాటం విఘటయ్య సర్వథా యాస్య త్యేవేయ మితి కృత్వా రాధాసంభోగలాభో
మమ దుర్లభ ఇతి మేనే ఇతి భావః-అతఏవోదాహృతం రసమంజరీకారేణ 'హస్తే
ధృతాపి శయనే వినివేశితాపి క్రోడికృతాపి యతలే బహిరేవ గన్తుం జానీమహే
నవవధూ రిథ తస్య వశ్యా యః పారదం స్థిరయితుం క్షమతే క రేణ'- ఇతి. అత్ర
నాయకాలాభ విశ్వాసకారణయోః అర్థశదానపాణిబంధనయో స్సత్వే-పి తల్లాభ
విశ్వాసానుదయా ద్విశేషోక్తిః-కించ హరేర్లాభవిశ్వాసానుదయరూప వాక్యార్థస్య
సంపాతసంపాదితకంపసంపత్ స్వరూపపదార్థ హేతుకత్వా త్కావ్యలింగం. 91

శ్లో॥ క్రీడామందిర మాదరా దుపగతా మాళీజనప్రార్థనై
స్తత్రాత్రితసంభవం యదుపతిం దృష్ట్వా విమోహకులామ్
అంకం సంస్పృహ మాకలయ్య మధురై రానందయ న్భాషితైః
ప్రేమ్ణా నూతనసంగమే నవవధూం రాధాం హరిః పాతు నః-

క్రీడేతి॥ ఆళీజనప్రార్థనైః సఖీజనప్రార్థనాభిః ఆదరా త్రీత్యా క్రీడామందిర ముపగతాం
ప్రాప్తాం తత్ర మందిరే అతర్కితసంభవం అతర్కితః అనూహితః సంభవః సంప్రాప్తి
ర్యస్య తం కాకతాళీయవదీతి భావః-యదుపతిం శ్రీకృష్ణం దృష్ట్వా అవలోక్య
విమోహకులాం విశేషేణ మోహో విమోహః తేన ఆకులాం వ్యాకులాం నవ
వధూం నవోధాం రాధాం నూతనసంగమే నవసంయోగే సంస్పృహం స్పృహ
సహితం యథాతథా అంక ముత్సంగ మాకలయ్య ప్రాపయ్య ప్రేమ్ణా స్నేహేన
మధురైః ర్మనోజ్ఞై రాభాషితై రానందయన్ సుఖయన్ హరిః నః అస్మాన్ పాతు
రక్షతాత్- ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్.

92

తథాహి॥ మధురభాషితాన్యేవ వర్ణయతీత్యర్థః.

శ్లో॥ కిమేన మాళీవిరహేన బాలే లోలాలకే లుంపసి తోషపోషమ్

దానోహ మాజ్ఞావశగః కథం ను సఖ్యా న నిర్వర్తయితా స్మి కృత్యమ్.

కిమితి॥ లోలాలకే లోలా శ్చంచలా అలకా శుచ్చర్ణకుంతలాః యస్యాః తస్యా
స్సంబుద్ధిః- అనేన బహిర్గమనార్థం సఖ్యా బహుధా సంభ్రాంతత్వం వ్యజ్యతే- హేబాలే
బాలత్వా త్సఖీ స్వక్యా ఏకాకినీయం వర్జితు మక్షమేతి వ్యజ్యతే- అతఏవ ఆళీవిర

హేన సఖివియోగేన హేతునా ఏనం తోషపోషం సంతోషాభివృద్ధిం లుంపసి హరసి
కిం ఖద్యసి కి మిత్యర్థః. సఖ్యాః తన ఆజ్ఞావశగః ఆజ్ఞాపరతంత్రః అతఏవ దాసః భృత్యః
అహం కృత్యం కార్యం కథంచు కథంవా ననిర్వర్తయితాస్మి నకర్తాస్మి-యథా
ఆలీజన స్వత్కృత్యం నిర్వర్తయతి తథా అహమపి దాసత్వా దవశ్యం త్వత్కార్యం
కర్తాస్మ్యేవేత్యర్థః. చరణసంవాహనతాంబూలవీటీదానాదికే కృత్యే దాసం మాం
యద్యాజ్ఞాపయసి తర్హి స మమ మహాః ప్రసాద ఇతి భావః- 93

శ్లో॥ అక్షక్రీడనతత్పరా యది భవే స్సఖ్యా సమం ప్రేయసి

ద్యూతం గుహ్యతమం పున స్త్రిజగతి శ్లాఘ్యం సమాకర్ణయ

క్రీడాసాధన మక్షుషట్క మతను సాక్షీతు సోత్కంఠతా

స్తోతవ్యా అబలాశ్చ యత్ర తదిదం మన్యే పరానందదమ్-

అక్షేతి॥ హేప్రేయసి ప్రియే ఏతేన తవ మత్ప్రేయసీత్వా న్నమత్త స్తవ కాపి వీడా
ప్రత్యుత సుఖాతిశయలాభ ఏవేతి వ్యజ్యతే - లోకే హి ప్రియం వస్తు ప్రాణైరపి
తోషయన్తితి భావః-సఖ్యాసమం వయస్యయాసాకం అక్షక్రీడనతత్పరా ద్యూతాసక్తా
భవేః స్యాః యది త్రిజగతి లోకత్రయే శ్లాఘ్యం శ్లాఘితుమర్హ మతఏవ గుహ్యతమం
అతిరహస్యం సురతస్య రహస్యత్వాదితి భావః-ద్యూతం పునః ద్యూతస్తు సమాకర్ణయ
సమ్యక్ శృణు-గదతో మత్త ఇత్యర్థః. మయోపదేక్ష్యమాణం ద్యూతం నత్వదను
భూతచరం-కిన్తు విలక్షణమేవేతి పునశ్శబ్దప్రయోగాభిప్రాయః - నైలక్షణ్యమేవాహ-
యత్ర సురతాఖ్యమ్యతే అక్షుషట్కం అక్షణం షట్కం షణ్ణం సమూహ
షట్కం శివభాగవతవత్సమాసః- షడక్షణీత్యర్థః. అక్షశబ్దః ద్యూతాంగే ఇంద్రియేషు
చ నర్తతే- తతశ్చ ఇంద్రియషట్కం-మనష్యమానీంద్రియాణీతివచనాత్ ద్యూతాంగ
షట్కంచేతి అర్థద్వయలాభః- క్రీడాసాధనం క్రీడాయాః సాధనం అంగమిత్యర్థః.
భవతీతి శేషః-త్వదనుభూతద్యూతే తు అక్షద్వయమేవ క్రీడాసాధనమితి భావః-సాక్షీ
సాక్షాద్దృష్టా తు- సాక్షాద్దృష్టరి 'సంజ్ఞాయా మితి' నిపాతితో-యం- అతనుః మన్మథః
అనుపలభ్యమానతను ద్వేష ఇతిచ భవతి- అన్యత్ర తు శరీరిణో మనుష్యావేవ సాక్షీణ
ఇతి భావః- సోత్కంఠతా ఉత్కంఠాసాహిత్య మున్నమితకంఠత్వం చ అస్తితి శేషః-
అన్యత్ర తు పాచికావలోకనార్థ మవనతకంఠత్వమేవేతి భావః. అబలాః స్త్రీయః
దుర్బలాశ్చ అక్షక్రీడనకౌశలానభిజ్ఞా ఇత్యర్థః. స్తోతవ్యాః స్తోతుం యోగ్యాః భవన్తితి
శేషః-అన్యత్ర తు జైత్రాణా మేవ స్తుతిరితి భావః. తదిదంసురతద్యూతం పరానందదం
పరస్య పరమాత్మనో మమ ఆనందప్రదం పరమానందసంపాదకం చ మన్యే
తర్కయామి- అన్యత్తు అస్మాదపకృష్టత్వాన్న పరానందదమితి భావః-వ్యతిరేకాలం
కారః-

94

అవ. ఆలీజనవదహం నసాధారణో దాసజనః కిన్తు విలక్షణ ఇతి కృత్యద్వారా స్వవై
లక్షణ్యం దర్శయతి.

శ్లో॥ దుష్ప్రాపోఽపి విధోః కరః కుచయుగే తస్మై కిము స్థాప్యతాం
కింవా శీతల మాతనోమి సకలేష్వంగేషు తే స్పర్శనమ్
ఆకర్షా మృథవాంబరం గ్రహాయుతం ధన్యం తమిశం కురు
స్పృష్ట్యేరుద్యుతిచుంబనం వద ముదా కావాత్ర సేవా స్తు తే.

దుష్ప్రాపోఽపితి॥ తస్మై సంతస్మై ఆతపేనేతి భావః-విరహాగ్నినేతి చ వ్యజ్యతే-కుచయుగే
తావక స్తనయుగళే దుష్ప్రాపః దుర్లభోఽపి విధో శ్చంద్రిన్య విష్ణో శ్చ కరః కిరణః
హస్త శ్చ స్థాప్యతాం నిధీయతాం కిము-యది మా మాజ్ఞాపయసి తస్మై ఆతపతప్త
తావక స్తనయుగళ తాపనిరాసాయ చంద్రికిరణ మప్యాసీయ అత్ర స్థాపయామిత్యేకో
భావః-యతోఽయం తాపః కుచయో రేవోపలభ్యతే నత్వన్యత్ర-అతోఽయం
నాతపజన్యః కిన్తు విరహాగ్నిజన్య ఏవ. స చ న చంద్రకిరణసంపరాధినా నివార్యతే-
అపితు త్వత్ప్రియస్య మమ కరతలగ్రహణేనైవేతి త్వత్కుచయుగళం కఠితలేన గృహ్య
మిత్యనోయో భావః-వా యద్వా తే సకలేషు సర్వేషు అంగేషు అవయవేషు శీతలం
శీతం స్పర్శనం వాత మాతనోమి విస్తారయామి కిం వీజయామి కిమిత్యర్థః. తే అఖిలే
ష్వంగేషు శీతలం యథా తథా స్పర్శన మాలింగన మాతనోమి కరోమి కిమితి చ
వ్యజ్యతే-శీతవాతస్పర్శేన బాహ్యాతాపో నివార్యేత న తు ఆంతరః-స తు అతిశీతల
మదాలింగనేనైవేతి భావః-అథవా గ్రహాయుతం చంద్రాదిగ్రహసంయుక్తం నిశి
సూర్యస్యాభావాదితి భావః-అంబరం ఆకాశ మాకర్షామి ఆనయామి తతః కిమత
ఆహ-ఊరుద్యుతిచుంబనం అధికకాన్తిభాజం త మిశం నిశానాథం 'రజసి యామిసీ
తమి' త్యమరః. స్పృష్ట్యా తాపాపనోదార్థమితి భావః - ధన్యం కృతార్థం
కురు-త్వత్కరస్పర్శేన చంద్రోఽపి ధన్యో భవత్వత్వర్థః-అత్ర అన్యోన్యాలంకారః. చంద్ర
స్పర్శేన తవ తాపశాంతిః త్వత్కరస్పర్శేన తస్య ధన్యతేతి పరస్పరోపకారసద్భావాత్ -
చంద్రికిరణానయే సచంద్రిగగనానయేనా తవసఖ్యః నైవ శక్నువన్తితి కృత్వా శ్రీరా
మస్య హనూమానివ తవ మహా నహం దాస స్సంప్రాప్త ఇతి భావః. అన్యత్ర అథవా
గ్రహాయుతం నీవీబంధయుక్తం అంబరం తావకవసన మాకర్షామి అపహరామి
వస్త్రాపహారస్యఫలమాహ-ఊరుద్యుతిచుంబనం వత్త్రురహితత్వాత్ సక్తికాంతిదర్శనం
తం ప్రసిద్ధం ఈశం పతి మామితి భావః. స్పృష్ట్యా ధన్యం కురు-అత్ర ఏతాసు
సేవాసు మధ్యే తే తవ కావా సేవా అస్తు ముదా సంతోషేణ వద బ్రూహి న
తు మనసి కేవలం కామనయా ఖన్యస్వేతి భావః-

95

అన. ఏవం స్వాద్భుతదాసత్వం ప్రకటయ్య అథ స్వాద్భుతహితోపదేశిత్వా ప్రకటయతి
(హితోపదేశస్యాపి సఖజనలక్షణత్వాత్)

శ్లో॥ గుహ్యం తవ ప్రకటయా మృధునా సుఖార్థం
కోఽప్యస్తి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమః

ధీరోఽపి భీరువశగో లలనాపి యాతి

పుంభావ మీదృశఫలం తదుపాసనస్య.

గుహ్యమితి॥ అధునా తవ సుఖార్థం గుహ్యం రహస్యం ప్రకాశయామి ఉపదిశామి - ఏతద్రహస్యోపదేశస్య సుఖం ఫల మిత్యర్థః- అన్యత సుఖార్థం తవ గుహ్య ముపస్థం ప్రకాశయామి వస్త్రాపహరణేన స్ఫుటయామిత్యర్థః. త్వద్గుహ్యప్రకటనేన మమ మహత్సుఖం భవేదితి భావః- రహస్యమేవాహ కోఽపి అనిర్వాచ్యః కామ ఇతి మన్మథోనామ దైవతసార్వభౌమః నిఖిలదేవపరిబృథః బ్రహ్మాదీనామపి కామవికారపర వశత్వాదితిభావః. అస్తిఅన్యత తవ గుహ్యోకోఽపి కామ ఇతి దైవతసార్వభౌమోఽస్తి గుహ్యస్య మదనగృహత్వప్రసిద్ధేరితి భావః- ధీరోఽపి ధైర్యవానపి భీరువశగః భయ శీలాధీనః భవతీతిశేషః- అశక్తేనాపి కామదేవోవాసకేన ధీరా అపి జేయ న్నేతి భావః. లలనాపి స్త్రీచ తదుపాసికేత్యర్థః- పుంభావం పుంజన్మ యాతి ప్రాప్నోతి- స్త్రీణాం పుంజన్మ సుకృతలభ్యమితి భావః అన్యత్ర ధీరో విద్వానపి భీరువశగః స్త్రీపరతన్త్ర్యః భవతి- లలనాపి పుంభావం ఉపరిసురతం యాతి- తదుపాసనస్య మన్మథదేవతోపాసనస్య ఈదృశఫలం పూర్వోక్తవిధం ఫలం అస్తితి శేషః-

96

X॥ అపి చ తదీయ మఘటితఘటనాకౌశల మసాధారణ మవధారయతు భవతీ-

అపిచేతి॥ అపిచ కించ అసాధారణ మనన్యసులభం తదీయం కామదేవసంబంధి అఘ టితఘటనాకౌశలం అఘటితానామపి ఘటనాయాం యోజనే కౌశలం నైపుణ్యం వత్స్యమాణవిరుద్ధధర్మాణాం సహవస్థానసంపాదనరూప మిత్యర్థః. భవతీ త్వ మవధారయతు శ్రుణోతు-అన్యదైవానా మేవంవిధపాండిత్యం నాస్తితిభావః-

97

X॥ తమేనం మీనకేతనం త్రిదశమపి ప్రకాశితదశవిధదశ మనంగమపి సుతను లోభనీయం భవవిరోధినమపి సంసారసారిం పరిత్యక్తక్షేత్రమపి సరతిం స్థాణువిరోధినమపి తరుణోపాస్యం మధుప్రణయినమపి కృతసురావర్జనం వసంతమిత్రమపి పుష్పమయే శరప్రహారం కుర్వాణ మనన్యజమపి మనో భవం రితిభాజమపి విరతిభాజం కుసుమైకసాయకమపి పల్లవేషు పక్షపాతినం సుమనోబాణమపి సురతాపిరోధిభాణం శంబరవిరుద్ధమపి దానవారితయా ప్రసిద్ధం నష్టమూర్తిమ ప్యనష్టమూర్తిప్రణయినం నిర్వాణకారణీభూత యోగాభిలాషజనకమపి మోక్షపరిపంధిన మపవర్గమివ భవవిరోధినం హంసమివ మానవావాసినం శిల్పకమివ శూర్పకారితియా ప్రసిద్ధం వై న తేయమివ సుమనసాం దుర్లభ మమృతి మాతన్వానం కృతాంతమివా యోగావలంబిజనయాతనోత్సుకం మాంత్రికమివ కామిన్గ్రహవ్యాకులిత పురుషోపాస్యం దివాకరమి వాతిరి కరుచిపషయం హరమివోన్మ తాపియం

జీవన్ముక్తమివ నిరంతరప్రమదాశ్రితం పననమివ భోగిజీవాతుం కృపణ
 స్వేవ విధేరపి స్వజాతాభిలాష మాపాదయంతం బహుప్రజస్వేవ శశినో
 ౭పి గురుగృహస్సృహమాతన్వానం యాతుభానస్యైవ పురంజరస్య
 తాపసక్షేత్రమాషణధియ మాపాదయంతం వాత్సాన్యయనతంత్రసారం
 భగవంతం మకరధ్వజ ముపాసీనా స్సంపన్నప్రియావాప్తయ స్సకల
 భోగా ననుభవన్తి-

తమితి|| తమేనం భగవన్తం మకరధ్వజం మత్స్యలాంఛనం మినకేతనం మన్మథం
 'మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మినకేతః' ఇతికోశా స్మినకేతనశబ్దో
 యోగరూఢ్యా మన్మథ మభిదధానో ౭పీహ కేవల రూఢ్యైవ ప్రయుక్తః- అన్యథా
 మకరధ్వజపదేన పానరుక్త్యాపత్తేః- ఉపాసీనాః భజమానాః జనా ఇతి శేషః- సంపన్న
 ప్రియావాప్తయః ప్రాప్తాభీష్టవస్తులాభాః- అన్యత ప్రాప్తప్రేయసీలాభాః ప్రాప్త
 ప్రియతమలాభా ఇతి చ- పుమాంసః ప్రేయసీం ప్రాప్య స్త్రియం ప్రియతమం ప్రాప్య
 చేత్యర్థః- అతఏవ సకలభోగా ననుభవన్తి ప్రాప్నువన్తి ఇత్యన్వయః- మినకేతనమేవ
 విశిష్ట-త్రిదశమపి త్రిదశపరిమాణం వయో ౭స్య త్రిదశః దేవః 'అమరా నిర్జరా
 దేవా స్త్రిదశా' ఇత్యమరః- మన్మథస్య దేవవిగ్రహత్వాదితి భావః- తిస్రో దశా
 యస్య తమితి చ గమ్యతే- ప్రకాశితదశవిధదశం ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః దశవిధాః
 దశేత్యర్థః- దశాః అవస్థాః యేన తం 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాః కృశతా ౭రతిః
 హీత్యాగోన్మాదమూర్ఛానా ఇత్యసంగదశా దశేతి' వచనాదితి భావః- త్రిదశే దశ
 విధదశత్వ మనుపపన్నమితి భావః- విరోధాభాసాలంకారః- ఏవ ముత్తరత్రాపి అనంగం
 మన్మథ మశరీరం చ- సుతయలోభనీయం స్త్రీభి స్సన్నిహితీయం శోభనయా
 తన్వ్యా లోభనీయం సుండరమితి చ- భవవిరోధినమపి శివశత్రుమపి సంసార ద్వేషిణ
 మపీతి చ- సంసారసారం సంసారస్య సారభూతం మైథున్యస్యైవ సంసారసారత్వాదితి
 భావః- పరిత్యక్తక్షేత్రమపి త్యక్తశరీరమపి త్యక్తభార్యామపీతి చ- సరతిం రతినామక
 భార్యయా సహితం- స్థాణువిరోధినమపి స్థాణుః శివః 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతి' రిత్య
 మరః- స్థూణా చ- తస్య విరోధినం శత్రుమపి తరుణోపాస్యం తరుణైః యువభిః ఉపా
 స్యం సేవ్యం బాలవృద్ధయో ర్మన్మథకథాయా మనధికారాదితి భావః- తరుణా
 వృక్షేణ ఉపాస్యం సేవ్యమితి చ- స్థూణావిరోధినః తరుసేవ్యత్వం విరుద్ధ మిత్యర్థః-
 మధు ర్వాసన్తః మధు మద్యం చ- తస్మిన్ ప్రణయః స్నేహః యస్య తమపి కృత
 సురావర్జనం కృతం నిర్వర్జితం సురాణాం దేవానా మావర్జనం వశీకరణం సురా
 యా మదిరాయా వర్జనం త్యాగశ్చ యేన తం- వసంతమిత్రం వసంతఋత్విధిదేవతా
 వసంతః తస్య మిత్రం సఖాయమపి పుష్పసమయే ఆర్తవసమయే వసంతే చ-
 శరప్రహారిం బాణప్రయోగం కుర్వాణం తదానీమేవ మనోవిక్షేపలాభాదితి భావః-
 వసంతమిత్రస్య వసంతప్రహరణ మయుక్తమి త్యన్వోభావః - అసన్యజం మన్మథ

మపి 'శంబరారి రక్తనసిజః కుసుమేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. అన్యస్మా న్నజాయతే
 ఇత్యనన్యజః తమితి చ- జన్మరహితమిత్యర్థః. మనోభవం మనోభవం దాభి
 ధేయం మనసః ప్రాదుర్భూతమితి చ- యద్వా మనసి భవతి ప్రకాశతే ఇతి
 మనోభవ స్తమితి పరిహారార్థః. రతిభాజమపి రతిః స్వపత్నీసంయోగాశ్చ తాం
 భజతి ప్రాప్నోతీతి తద్భాక్ తమపి విరతిభాజం వియోగభాజమితి విరోధః- వాపక్షిణి
 శుకే రతిం ప్రీతిం భజతీతి తమితి పరిహారః- మారస్య శుకవాహనత్వాదితి భావః.
 యద్వా విరతి ర్విరామః మృతిరితి యావత్- తద్భాజం మృత మిత్యర్థః. శివలోచనా
 గ్నినా దగ్ధతనుత్వాదితి భావః- కుసుమైక సాయకమపి పుష్పప్రధానబాణమపి పల్లవేషు
 విశేషః కింసలయేషు చ- పక్షపాతినం స్నిగ్ధం పుష్పబాణస్య పల్లవబాణానురక్తి ర్విరు
 ధ్ధేతి భావః. సుమనోబాణమపి కుసుమేషుమపి సుమనసో దేవా ఏవ బాణా యస్య
 తమపీతి చ- సురతావిరోధిబాణం సురతస్య రతేః అవిరోధి అనుకూలః బాణః శరః
 యస్య తం సురతాయాః దేవత్వస్య విరోధినః బాణా యస్య తమితి చ- యస్య దేవా
 ఏవ బాణాః తద్బాణానాం దేవత్వవిరోధో విరుద్ధ ఇతి భావః. శంబరవిరుద్ధమపి
 శంబరో రాక్షసః ఉదకంచ- 'నీరక్షీరాంబుశంబర' మిత్యమరః. తస్య విరుద్ధం శత్రుమపి
 దానవారితయా దానవశత్రుతయా దానోదకత్వేన చ- ప్రసిద్ధం ప్రధితం నప్తమూర్తి
 మపి దగ్ధతనుమపి అనప్తమూర్తిప్రణయినం అదగ్ధతనుశాలినమితి విరోధః- అప్తమూర్తి
 శ్శివః తస్య ప్రణయీ స్నిగ్ధో నభవతీ త్వనప్తమూర్తిప్రణయీ శివశత్రు రిత్యర్థః.
 తమితి చ 'అప్తమూర్తి రహిర్బుధ్వి' ఇత్యమరః- నిర్వాణ స్సుఖం మోక్షశ్చ.
 తస్య కారణీభూతః హేతుభూతః యోగః సంయోగః సురతమితి యావత్-
 చిత్తైకాగ్ర్యలక్షణశ్చ- తస్మిన్నభిలాషం వాంఛాం జనయతి ఉత్పాదయతీతి అభిలా
 షస్య జన ఉత్పాదక ఇతివా తం వా- సుఖహేతుసురతకామజనక మిత్యేకోఽర్థః.
 మోక్షహేతుధ్యానకామజనక మిత్యన్యోర్థః- మోక్షపరిపంథినం అవవర్గవిరోధినం
 మహామోహభటత్వాత్కామస్యేతి భావః- ఏవం విరోధాభాసా న్వర్ణయిత్వా
 అథ శిష్టసాధర్మ్యపమాలంకారా నాహ- అపవర్గం మోక్షమివ భవవిరోధినం
 శివద్వేషిణం సంసారద్వేషిణం చ- హంసం పక్షివిశేషమివ మానసావాసినం హృదయ
 గతం మానససరోనిలయశ్చ- శిల్పకం శిల్పకర్తారమివ శూర్పకారితయా శూర్ప
 కాసురశత్రుతయా ప్రస్ఫోటనకర్తృత్వేన చ- 'ప్రస్ఫోటనం శూర్ప మస్త్రీ' ఇత్యమరః.
 (ఆంధ్రే చేట) ప్రసిద్ధం ప్రఖ్యాతం- వైనతేయం గరుడమివ అమృతం సుధాం సుమ
 నసాం దేవానాం దుర్లభం లబ్ధం మశకస్య ఆతన్వానం కుర్వాణం గరుడస్య అమృ
 తాపహరిత్వాదితి భావః- ప్రకృతే తు అమృతం మోక్షం సుమనసాం బుధానాం
 దుర్లభ మాతన్వానం మోక్షవిరోధిమోహజనకత్వాదితి భావః- కృతాంతం యమ
 మివ అయోగావలంబిజనస్య కేవలవిషయాసక్తస్యేత్యర్థః. విరహిజనస్య చ- యాతనే
 పీడనే ఉత్సుకం ఉత్కం- యోగేన సాపనివృత్తిసంభవాదితి భావః- మాంత్రికం

మంత్రజ్ఞమివ కామినీగ్రహవ్యాకులితైః యః పితృభ్యః కామినీరూపేణ స్వప్నదశాయా
 మాగత్య పురుషం రమయతి సకామినీగ్రహః- తేన ప్రకృతే తు కామిన్యాం నార్యాం
 యః గ్రహః ఆసక్తిః అభినివేశ ఇతి యావత్- తేన చ వ్యాకులితైః క్షోభితైః
 పురుషైః ఉపాస్యం సేవ్యం ఏకత్ర కామినీపితౄణాం నిబర్హణార్థ మన్యత విరహతాప
 నివృత్త్యర్థం చేతి భావః-దివాకరం సూర్యమివ అతిరక్తరుచివిషయం అత్యరుణకాస్తి
 శాలినం అత్యాసక్తానాం ప్రీతిజనకం చ- విరక్తస్య కామ స్త్వప్రాయ ఇతి భావః-
 హరం శివమివ ఉన్మత్తప్రియం దుత్కారప్రీతిశాలినం ఉన్మత్తానాం పుష్పాణి ఉన్మ
 త్తాని ప్రియాణి యస్య యస్మైవా తమితి సమాసః. ప్రకృతే ఉచ్చై ర్మత్తానాం
 ప్రియం హితం మదిరాదిమదః కామం వర్ధయతీతి భావః - జీవన్ముక్తం జీవ
 న్నపి ముక్తవ ద్వర్తతే యః సజీవన్ముక్తః నిరన్తరబ్రహ్మాత్మానుసంధాన
 శాలితయా ప్రపంచే నిస్సృహ మిత్యర్థః. నిరంతరప్రేమదాశ్రితం అవిరత మానంద
 పరిపూర్ణం అవిరతం ప్రమదయా స్త్రియా రత్యేతి భావః- ఆశ్రితం యుక్తమితి చ-
 పవనం వాయుమివ భోగజీవాతుం భోగినాం సర్పాణాం భోగవతాం చ జీవాతుం
 జీవనాపథం సర్పాణాం వాతాశనత్వాదితి భావః. కృపణస్య దరిద్రస్యేవ లుబ్ధస్యేవేతి
 వా- విధే ర్భ్రహ్మణోఽపి అపినా కిముత తత్సృష్టానా మస్మాదృశామితి భావః. సృజా
 తాభిలాషం ధనసమూహకాంతౌ స్వసుతాకాముకత్వం చ ఆపాదయంతం జన
 యన్తం బహుప్రజస్యేన అధికసంతతిశాలినఇవ శశినః చంద్రస్యాపి గురుగృహస్పృహం
 విస్తృతసదాభిలాషం- గురుపత్నిస్పృహం చ- ఆతన్యానం జనయన్తం బహుకుటుంబో
 హి పుమాన్ పుత్రపౌత్రతజ్జాయాసత్యవధ్వాదిబహుజననివాసోచితం విస్తీర్ణం గృహ
 మభిలషతీత్యప్రాకరణికార్థః- యాతుధానస్య రాక్షసస్యేవ పురందరస్య ఇంద్రస్య
 తాపసక్షేత్రదూషణధియం ఋష్యాశ్రమభంజనబుద్ధిం తాపసస్య గౌతమస్య క్షేత్రం
 భార్యా అహల్యేత్యర్థః- తస్య దూషణే దోషజననే ధియమితి చ- ఇంద్రోఽహల్యాం
 గౌతమవేషేణోఽభుజ్య పాతివ్రత్యాద్రభంశయామాసేతి శూయతేః ఆపాదయన్తం
 జనయన్తం ఏవం విధిచంద్రిన్ద్రాణామేన- కామపరతన్త్ర్యే కిముతాస్మాకమితి వ్యభ్యతే.
 తేన చ కామస్య సర్వదేవపరిబృథత్వం వ్యభ్యతే వాత్సల్యయనతంత్రసారం వాత్సల్య
 యనోనామ కశ్చన స్మరశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః తస్య తన్త్రం శాస్త్రం తస్య సారం
 స్థిరాంశం తదేకప్రతిపాద్యమిత్యర్థః-

౧॥ తథా చ తదీయం మంత్ర మస్మిన్నేవ మాంగళికముహూర్తే తుభ్య ముప
 దేష్టుకామస్య కిమపి వచనం ప్రమాణయతు భవతీ-

తథాచేతి॥ తథాచ ఏవం కామస్యాతి ప్రసిద్ధత్వేనేత్యర్థః. తదీయం కామదేవతాకం
 మంత్రం మనుం అస్మిన్నేవ మాంగళికేముహూర్తే మంగళకరే అస్మిన్ ముహూర్తేవ
 తుభ్య ముపదేష్టుకామస్య వక్తుమనసః మమ కిమపి కించిద్వచనం వాక్యం భవతీ త్వం

ప్రమాణయతు ప్రమాణత్వే నాంగీకరో త్విత్వర్థః. మంత్రోపదేశకాలే గురువాక్యస్య
ప్రమాణీక ర్తవ్యత్వాదితి భావః. 93

శ్లో॥ వామాచారైకగమ్యో హి మంత్రోఽయం తస్య సాధనమ్

నగ్నతా మధునః పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య చ గ్రహః.

వామేతి॥ అయం మంత్రః మశ్మథదేవతాకో మనుః వామాచారైకగమ్యః వామా
చారేణై కేనైవ లభ్యః- హిః ప్రసిద్ధా-యథా శా క్తేయానాం వామాచారో దక్షిణా
చారశ్చేతి ఆచారద్వయం ప్రసిద్ధం తథా ఏతదుపాసకానాం వామాచర ఏకఏవ
ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. వామాచరమేవాహ- నగ్నతా వివశ్రుత్వం మధునః మద్యస్య పానం
ప్రియోచ్ఛిష్టస్య ప్రియభుక్తశేషస్య గ్రహః గ్రహణం భక్షణ మిత్వర్థః. ఇ త్యేతత్త్ర
యమితి శేషః. తస్య సాధ్యమంత్రస్య సాధనం సాధకం భవతీతి శేషః- అయమేవ హి
వామాచారో నామ లోకసిద్ధ ఇతి భావః. 100

శ్లో॥ ఇత్యాదిచాటువచనై ర్మధురై ర్మురారి

స్మేరానా మధిగతార్థతయా ప్రియాం తామ్

దృష్ట్వైవ నామృత మసౌ పిబతిస్మ కింను

మోహో దకామయత కిం త్వధరామృతం సః.

ఇత్యాదీతి॥ మురారేః కృష్ణస్య మధురైః సరసైః ఇత్యాదిచాటువచనై ఏవమాది
ప్రియవాక్యైః అధిగతార్థతయా అర్థజ్ఞత్వేన హేతునా స్మేరాననాం సస్మితముఖం
మురారిమధురవచనకదంబం శ్రుత్వా అహో అస్య వంచనాచాతురీతి స్మయమా
నాఽభూ ద్రాధేత్యర్థః. తాం ప్రియాం రాధాం దృష్ట్వైవేత్యుత్పేక్షా- అసౌ కృష్ణః
అమృతం సుధాం సపిబతిస్మ కింను నపపౌకిం- పురాఖిలు సముద్రాదుత్పన్నమమృతం
దేవగణా నేవాపాయయత్. నతు స్వయం పపౌ తత్త్రి రాధాదర్శనమేవ హేతుః కిమితి
హేతుత్పేక్షేయం అతిశయోక్తిసముద్ధాపితా. అమృతవిభాజనస్య కృతయుగకాలి
త్వాత్ రాధాముఖదర్శనస్య ద్వాపరయుగకాలికత్వాచ్చ పూర్వమమృతపానాభావం
ప్రతి పరస్య రాధాముఖదర్శనస్య హేతుత్వాయోగాత్. ఆనయా చోత్పేక్షాయా
దృశైవ పేయాద్రాధాముఖచంద్రామృతా త్సాగరజామృతస్య భగవన్నిరాకృతత్వేన
హైన్యం వ్యజ్యతే ఇతి పరికరాలంకారో గమ్యః. కింను స కృష్ణః మోహో త్కామాత్
అధరామృతం రాధాయా అధరసుధాం అకామయత ఆచకాంక్ష. రాధాముఖ
చంద్రాధరగతామృతమేవ అత్యాసక్త్యా పాతు మైచ్ఛత్ సముద్రజామృతా దధిక
త్వాదితి భావః. మోహో ద్భ్రమా దధరామృతం అపకృష్టసుధా మకామయతేతి
చ వ్యజ్యతే. ఉత్కృష్టసుధా ముత్సృజ్య అపకృష్టసుధాం వాంఛ స్ఫురుషో మూఢ
ఏవేతి భావః. అత్ర రాధాం దృష్ట్వా అమృతం నపపౌ కింను తదధరామృతమేవ అకామ
యతేత్యనేన రాధాయాః మోహినీసామ్యం కృష్ణస్య చ రాక్షససామ్యం వ్యజ్యతే.

(59)

ష షో వి లా స :

తేన చ సర్వజగన్మోహనమపి కృష్ణం మోహయన్త్యా అహో రాధాయా లావణ్యాతి
శయ ఇతి వ్యజ్యతే- 101

శ్లో॥ చుచుంబ శౌరి ర్వదనం ప్రియాయా ధ్నువం సుధాదీధితిబింబ మేతత్
ప్రోవాహ మందం కరధూననేన యనుజ్జ్వలః కోఽపి రసో మనోజ్ఞః.

చుచుంబేతి॥ శౌరిః ప్రియాయాః రాధాయాః వదనం ముఖం చుచుంబ చుంబితవాన్
'చుబి వక్త్రసంయోగే' - ఏతస్మిన్ సుధాదీధితిబింబం చన్ద్రబింబంభవతీతి శేషః - ధ్నువం
నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా - తత్ర హేతు మాహ ప్రోవాహేతి - యద్యస్మా త్కారణాత్
మందం శన్తైః కరధూననేన హస్తచాలనేన నిషేధార్థమితి భావః. అన్యత్ర కిరణ
కంపనేన ఉజ్జ్వలః అతిశయః కోఽపి అనిర్వచనీయః మనోజ్ఞః మనోహరః రసః
ప్రీతిః సుధాద్రవ శ్చ ప్రోవాహ స్రవహతి స్మ - సర్వమపి దుర్లభం వస్తు ప్రియమితి
న్యాయాత్ కరధూననేన స్పృహతిశయ స్సంజాత ఇత్యేకో భావః. కిరణచలనవశా
త్సుధాపాత స్సంజాత ఇత్యనో భావః. అత్ర ముఖే ఉత్ప్రేక్షితం చన్ద్రబింబత్వ
ముత్తరవాక్యార్థేన సహేతుకమితి కావ్యలింగాలంకారః - యద్వా అనుమానాలంకారః.
తథా చాయం ప్రయోగః - ఇదం చన్ద్రబింబం భవతు మ్హతి కరధూననేన ఉజ్జ్వల
రసప్రవాహజనకత్వా చ్చన్ద్రవదితి- 102

గ॥ తదను యదుపతిః ప్రేయసీబింబాధరపానలోలుపః కమపి చాటువచన
నిచయ మరచయత్.

తదన్వితీ॥ తదను తతః ముఖచుంబనాన్తర మిత్యర్థః. ప్రేయస్యాః రాధాయాః బింబా
ధరస్య బింబతుల్యస్యాధరస్య పానే లక్షణయా తద్రసపానే ఇత్యర్థః. లోలుపః
ఆసక్తః యదుపతిః కృష్ణః కమపి అన్యకాముకదుర్వచ మిత్యర్థః. చాటువచన
నిచయం ప్రియవాక్యపరంపరాం అరచయత్ నిర్మితవాన్ - 103

తథాహి॥ ఏకోనవింశతిశ్లోకైః అధరం వర్ణయతి త్వదధర ఇత్యాదిభిః-

శ్లో॥ త్వదధరః పరిభూతసుధారసః ప్రియతమే కతమేన న బుధ్యతే
విదధతి ద్విజరాజరుచే స్తిరస్కరణ మస్తు సుధాధికతా న కిమ్.

త్వదధర ఇతి॥ హే ప్రియతమే ప్రేయసి త్వదధరః తవాధరోష్ఠః పరిభూతసుధారసః
తిరస్కృతామృతస్వాదః అమృతాదవ్యధికాస్వాద ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం కతమేన కేన న
బుధ్యతే న జ్ఞాయతే - సర్వేఽపి త్వదధరం సుధారసాధికరసశాలినం జానన్త్యేవే
త్యర్థః. నను మత్కాముకస్య తవ తథా ప్రతీతి రస్తు నామ - కథం పున సర్వేషా
మత ఆహ - విదధతీతి - ద్విజరాజరుచేః ద్విజరాజ శ్చన్ద్రః తస్య రుచేః స్వాదస్య తిరస్క
రణం పరిభవం విదధతి కుర్వాణే త్వదధరే ఇతి శేషః. సుధాధికతా అమృతాదాధిక్యం
నాస్తి కిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. చంద్రస్య సుధామయత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు ద్విజ

రాజాః దన్తశ్రేష్ఠాః మధ్యమదన్తా ఇతి యావత్ - 'రాజదన్తా మధ్యదన్తా దన్తా
దంతా చ పార్శ్వయో' రితి వైజయన్తీ. తేషాం రుచేః కాన్తేః తిరస్కరణ మాచ్ఛా
దనం విదధతి త్వదధరే అధరస్య దన్తవాసస్త్వాదితి భావః. అత్ర త్వదధరః పరిభూత
సుధారస ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం.
'సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమితి లక్షణాత్ - స చ శ్రేష్ఠోజ్జీవితః - 104

శ్లో॥ ఆదా య దచ్చ మమృతం మథనే బభూవ

గుప్త్యా తదేవ విధినా నిహితం త్వద్దోష్ఠే

ఖ్యాతం తదేత దధరామృత ముత్తరం తు

కాలుష్యభాగధిగతం త్రిదశై ర్ధృతాశైః

ఆదావితి॥ మథనే క్షీరసాగరమథనే ఆదా ప్రథమతః అచ్చం స్వచ్ఛం యదమృతం
సుధా బభూవ ఉత్పన్నం తదేవామృతం గుప్త్యా సంగోపనేన సంగోప్యేత్యర్థః. విధినా
బ్రహ్మణా త్వద్దోష్ఠే తావకాధరే నిహితం స్థాపితం నిర్మాణసమయే ఇతి భావః.
తత్తస్మా త్కారణాదేవ ఏతత్త్వదధరగతం అధరామృతం ప్రాగుత్పన్నసుధా అధర
గతామృతమితి చ ఖ్యాతం ప్రథితం. కాలుష్యభాగ్ మలిన ముత్తరం పశ్చా దుదిత
న్త అమృతమితి శేషః. ధృతాశైః ధృతకాండైః త్రిదశై ర్దేవై రధిగతం ప్రాప్తం
దేవానా మమృతే అతిదురాశత్వా త్కాలుష మప్యమృత ముత్తమం మత్వా ననన్దు
రితి భావః. అత్ర అధరగతామృతత్వరూపావయవార్థపురస్కారేణ ఓష్యసుధాయాం
ప్రయుక్తస్య అధరామృతపదస్య పూర్వసుధాత్వరూపాన్వార్థత్వకల్పనా నిరుక్త్యలం
కారః. పూర్వార్థే తు అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. అనయా నిరుక్తి రుద్ధాపి
తేతి వివేకః -

105

శ్లో॥ బాలే తవాఖిలముఖేఽపి విధో ర్వివర్తే

రేఖాధరస్య పరమస్య కుతోఽతిమృష్టా

ఇత్థం విశంక్య చిర మస్మ్యధునా విశంకః

స్మృత్వా శివం ధృతరుచిం శశిరేఖయైవ

బాలే ఇతి॥ హేబాలే సుందరి తవ అఖిలముఖేఽపి సమగ్రవదనేఽపి విధో శ్చంద్రస్య
వివర్తేపరిణామే సతి చంద్రే ఏవ సర్వావయవావచ్ఛేదేన త్వస్మృఖాత్మనా పరిణతత్వేఽపి
త్యర్థః. అతిశయోక్తి రలంకారః. కుతః కస్మాద్దేహోః అస్య అధరస్య రేఖాపరం
రేఖైవ అతిమృష్టా అతిమధురా సర్వావయవావచ్ఛేదేన చంద్రపరిణామభూతే ముఖే
అధరావయవస్యేవాతిమృష్టత్వ మన్యస్య తు మృష్టత్వ మితి విశేషస్య హేతు ర్నిప
లభ్యతే ఇత్యర్థః. ఇత్థమేవం చిరం చిరకాలం విశంక్య తర్కిత్వా శశిరేఖయైవ చంద్ర
కళయైవ ధృతరుచిం కృతకాన్తిం శివం స్మృత్వా అథునా అద్య విశంకః నిస్సం
శయః అస్మి-చంద్ర స్సర్వోఽప్యమృతమయత్వాత్ మృష్టః తత్రైకారేఖా త్వతి

మృష్టా అన్యథా సర్వా రేఖాః ఉత్పృజ్య తామేకామేవ సర్వజ్ఞ శ్చివః కథం
బిభృయాత్ - అయ మధరస్తు తయైవ నిర్మితః - అతఏవ ముఖం సర్వం మృష్ట మధర
స్వతిమృష్ట ఇతి విరచినవమిత్యర్థః. అత్ర అధరం సృష్ట్యా శివశిరోగతచంద్ర
రేఖాస్మరణాత్ స్మృతిమదలంకారః. 'స్వాత్సక్తిభాగ్నిసందేహా స్తదంకాలం కృతి
త్రయ' మితి లక్షణాత్ -

106

శ్లో॥ సుపర్ణమాత్రేణ జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ చ యద్గుహీతుమ్

అర్హం కియ త్రేయసి తేధరస్య తస్యామృతస్యాః చ తారతమ్యమ్ -

సుపర్ణేతి॥ యదమృతం సుపర్ణమాత్రేణ గరుడేన శోభనపర్ణమాత్రేణ చ - గృహీతుం
స్వీకర్తు మర్హం యోగ్యం - అమృతస్య గరుడాపహృతత్వా దిత్యేకోఽర్థః. కదత్యాది
పర్ణమాత్రగ్రాహ్యత్వా దిత్యనోఽర్థః. యత్ సామాన్యే సపుంసకం. యద్వా లింగ
విపరిణామేన య ఇతి యోజ్యం. యః త్వదధరః జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ జగతో
లక్షణయా తత్ఫలనానాం గురాపాని దుర్లభాని కల్యాణాని శ్రేయాంసి - యద్వా -
జగతి లోకే దురాపాని కల్యాణాని పరమాత్మని విద్యమానానాం కల్యాణానాం జగతి
దుర్లభత్వా దితి భావః. తేషాం పాత్రం భాజనం నిలయ ఇత్యర్థః. తేన అనంత
కల్యాణగుణపరిపూర్ణేన పరమాత్మనేత్యర్థః. మయేతి యావత్ - అన్యత్ర జగద్దురాపేన
బహుమూల్యత్వా తస్యజనదుర్లభేత్యర్థః. కల్యాణపాత్రేణ స్వర్ణ భాజనేన గృహీతు
మర్హః అతిశ్లాఘ్యవస్తుత్వా త్సువర్ణపాత్రేణాస్య గ్రహణమ్. ఏత దృష్ట్వా అపకృ
ష్టత్వా తస్య మాత్రేణైవ అమృతస్య గ్రహణమితి హేతో రుభయో ర్మహా దంతర
నుస్తీత్యాహ - హేప్రేయసి తే అధరస్య జగద్దురాపకల్యాణపాత్రగ్రాహ్యత్వదధరోష్ఠస్య
తస్య సుపర్ణమాత్రగ్రాహ్యస్యామృతస్య చ కియత్ తారతమ్యం న్యూనాధిక
భావోఽస్తి - మహత్తారతమ్య మస్తీత్యర్థః. ఏతేన అమృత మివాధరః అధరామృత
మిత్యుపమితసమాసశంకా దూరతః పరాస్తా. అధరస్పష్ట్యా అమృతస్యాపకృష్టత్వేన
సామార్థ్యాభావాత్ - తస్మాత్ అధర మపకృష్ట మమృతం యస్మా త్త్వదధరామృత
మితి పుష్పత్వేన అధరామృతశబ్దోఽధరమభినత్యే ఇతి పుష్పత్వ స్తరం చ వ్యజ్యతే.
అత్ర ఉపమానా దమృతా దుపమేయ స్యాధరస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకా
లంకారః. స చ శ్లేషానుప్రాణితః - కిం చ అధరరసస్యైవామృతవ్యతిరేకవర్ణనాత్
రసవ్యతిరేకేణ అధరో నామ స కశ్చిత్సవార్థః. కిన్తు సర్వోఽప్యయ మధరః రసమయ
ఏవేతి వ్యజ్యతే నస్తుతస్తు శ్లేషం వికాపి అధరే అమృతవ్యతిరేకో భాత్యేన. ఇక్షిమాత్ర
గ్రాహ్యత్వా దమృతస్య పరమేశ్వరగ్రాహ్యత్వా దధరస్య - యద్వా భగవద్వాహన
భూతగరుడగ్రాహ్యత్వా దమృతస్య సాక్షా ద్భగవద్గ్రాహ్యత్వా దధరస్య - కేచిత్తు
అమృతాధరయో ర్మహాత్తారతమ్యవచనేన అధరః క్వ అమృతం క్వ ఇతి తర్కిత
విరూపఘటనాప్రతిభానా ద్విషమాలంకారః. ఉదాహృతం చ త్వం క్వ తస్యా
ముఖం క్వ ఇతి - ఏతన్మతేషు వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః -

107

శ్లో॥ మనోహరాపాంగి తవాధరోఽయం ఔద్రస్య మన్యే పటలం యదేషః

చారాయ తిర్యగ్విహితోఽపి కృచ్ఛం ప్రాయః పరేణైవ నరేణ పేయః.

మనోహరేతి॥ హేమనోహరాపాంగి మనోజ్ఞకటాక్షశాలిని-స్వాంగాచ్చోపసర్జనా
దితి జీవితవాయ మధరః ఔద్రస్య మాక్షికస్య పటలం కోశః భవతీతి శేషః-
మన్యే ఇత్త్యుత్ప్రేక్షా-వాక్యార్థః కర్మ-తవాధరం ఔద్రపటలం మన్యే ఇత్త్యర్థః.
యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః చరాయ చిరాత్ తిర్యగ్విహితోఽపి లజ్జయా సాచీ
కృతోఽపి కృచ్ఛం కథంచిత్ ప్రాయః బహుశః పరేణ పరమాత్మనా నరేణ
మనుష్యేనైవ మయైవేత్యర్థః. పేయః పాతుం శక్యః భవతీతి శేషః. సర్వథా పాస్యా
మ్యేవేత్యర్థః. అన్యత్ర ఏష మధుకోశః చిరాయ కృచ్ఛం తిర్యగ్భిః తిర్యగ్జన్తుభిః మక్షి
కాభి రిత్త్యర్థః. విహితోఽపి నిర్మితోఽపి ప్రాయః పరేణ అన్యేనైవ నరేణ మనుష్యేణ
పేయః పాతుం శక్యః యోగ్య ఇతి వా- మధుకారై శ్చిరా త్సంచితమపి మధు నరా
ఏవ బలా త్సిబ స్తీత్యర్థః క్వచి న్మానుషసంచారరహితే ప్రదేశే మక్షికాభిరేవ
పీయతే ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రాయోగ్యహణం. శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః. 108

శ్లో॥ కమలకుట్టలచారుకుచాంకురే త్వదధరో ద్విజవాస ఇతి స్ఫుటమ్

అతిసిత సతతామృతసేకతో భవతి రోగవిశేషపదం యతః.

కమలేతి॥ కమలకుట్టలచారుకుచాంకురే కమలకుట్టలా పద్మకోశావివ చారూ
రమ్యా కుచాంకురౌ స్తనాంకురౌ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః. స్తనయౌ రంకురత్వా
రోపేణ యశావనావస్థాయాః ప్రారంభా న్మగ్ధాత్వం వ్యజ్యతే. త్వదధరః ద్విజవాసః
దస్తవస్త్రం అధరస్యవస్త్రవ ద్దస్తావరకత్వాదితి భావః- 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్చదౌ
దశనవాససీ' ఇత్యమరః. బ్రాహ్మణవస్త్రం చ భవతీతి శేషః. ఇతి స్ఫుటం ధ్రువ
మిత్యుత్ప్రేక్షా. మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనా ముత్ప్రేక్షావాచ
కత్వాత్. ఏవం సంభావనాయాం హేతు మాహ- యతః యస్మాద్ధేతోః అతిసితః
సితాం శర్కరా మతిక్రాంతః 'శ్విత్తే' సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా
స్త్రియా' మిత్యమర శేషే. అధరః సతతామృతసేకతః నిరంతరసుధాసేచనాత్ విధినా
సతతం సుధాభి సిచ్యమానత్వాద్ధేతో రిత్త్యర్థః. రాగవిశేషపదం అనురాగాతిశయా
స్పదం భవతి. ప్రథమత ఏన శర్కరాతిశాయీ తదను సుధాభిరపి సిచ్యతేచే త్కిము
వ క్తవ్యమితి భావః- అన్యత్ర అతిసితః ప్రథమ మతిశుభ్రః ద్విజపటః సతత మమృతసేకతః
జలప్రక్షాళనాద్ధేతోః రాగవిశేషపద మారుణ్యాతిశయాశ్రయం భవతి. సదాప్రక్షాళ్య
మానం హి శుభ్రవస్త్రం క్రమేణ కాషాయవర్ణ మాపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధమ్- 109

శ్లో॥ ద్విజచ్చద స్తే ఽధర ఇత్యసంశయం

ద్విజోఽపి సోఽయం గరుడః పరం భవేత్

అనేన సంఛాద్య యతోఽమృతం నవం

హరేన హర్యం హరిణైవ భార్యతే

ద్విజేతి॥ తే అధరః ద్విజచ్ఛదః రదనచ్ఛదః పక్షిపత్రం చ భవతీతి శేషః- ఇత్యసం
 శయం నాస్తి సంశయో-త్రేత్యర్థః. అధరస్య రదనచ్ఛదపర్యాయద్విజచ్ఛదశబ్ద
 వాచ్యత్వం నిస్సందిగ్ధం. 'ఓషాధరా తు రదన చ్చదా దశనవాససీతి' కోశాది
 త్యేకోభావః. త్వదధరః పక్షిపత్రం భవతు మర్హ ఇతి ద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్య ఇశ్యన్యో
 భావః. అత ఏవ నిరుక్తిరలంకారః. పూర్వశ్లోకే చ యద్యపి ద్విజవాస ఇత్యుక్తి
 నిరుక్తి రస్తి తథాపి స్ఫుట మిత్యనేన తాదృశాన్యార్థకల్పనాయా ఉత్పేక్షితత్వా
 దుత్పేక్షైశ్చ. అధరస్య పక్షిపత్రత్వే హేతు మాహ ద్విజో-పీతి - సో-యం అధర
 వాచక ద్విజచ్ఛదరూపసమస్తపదాద్యవయవభూతః ద్విజో-పి ద్విజశబ్దో-పి శబ్ద
 ధర్మస్య అర్థే ఉపచారాత్ తాదృశద్విజశబ్దవాచ్య శ్చేత్యర్థః. పక్షిచేతి యానత్ -
 గరుడః పరం గరుత్మానేవ భవేత్ - అధరో గరుడచ్ఛదత్వా ద్విజచ్ఛదశబ్దప్రతి
 పాద్య ఇత్యర్థః. తతః కి మత ఆహ-య హేతోః హరిణా కృష్ణేన హలేన బలా
 త్కారేణ హార్యం హర్తుం శక్యం నవం నూతన మమృతం సుఖా అనేన అధరేణ
 సంఛాద్య సంగోప్య ధార్యతే అంతరేవ ధార్యత ఇత్యర్థః. దంతపక్షే అధరాస్తరే
 ఏవ అమృత స్యోపలంభః నతు బహిః ప్రసరణ మమృతస్యాతాస్త్వీతి భావః. అన్యత్ర
 అనేన గరుడపక్షేణ హరిణా ఇంద్రదేణ హలేన హార్యం హర్తుం యోగ్యం నవ మమృ
 తం సంఛాద్య ధార్యతే. పురా గరుత్మా నమృతఘటం పక్షేణ సంఛాద్య చినాయేతి
 ప్రసిద్ధిః. హరిహార్యామృతగోపనత్వా త్వదధరో గరుడపక్షవేతి నిష్కృష్టార్థః. శ్లేషాను
 ప్రాణితః నిరుక్త్యలంకారః. అసంశయమితి పదస్య ఉత్పేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు
 ఉత్పేక్షాలంకార ఇత్యేవ.

110

శ్లో॥ మసారసారాక్షీ తవాధరోష్ఠం ఫలం విశంకే పనసదుమిష్య

ప్రకాశ్యతే కంటకపాళి రాదౌ తత శ్చ మృష్టం య దముష్య భోక్తుః
 మసారేతి॥ హేమసారసారాక్షీ మసార ఇంద్రదీపిణిః తద్వత్ సారే శ్రేష్ఠే అక్షిణీ
 యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-ఇంద్రదీపిణిలలోచనే ఇత్యర్థః. బహువ్రీహా సక్త్యైర్ రితి
 సమానాంతః పచ్-పిత్వా త్ప్రియాం జీమ్. తవాధరోష్ఠం పనసద్రుమిష్య పనసాఖ్య
 వృక్షస్య ఫలం విశంకే మన్యే ఇత్యుత్పేక్షా. తత్ర హేతు మాహ-యద్యస్మాద్ధేతోః
 అముష్య అధరస్య భోక్తుః పాతుః ఆదౌ కంటకపాళిః పులకపక్షిః ప్రకాశ్యతే ఉత్స
 ద్యతే ఇత్యర్థః. 'వేణౌ దుమిమాంగే రోమాంచే శుద్రశతౌ' చ కంటకే' ఇతి వైజ
 యస్తీ. తతశ్చ మృష్టం న్వాదు వస్తు లభ్యతే అధరామృతమాధుర్యోపలంభో జాయతే
 ఇత్యర్థః. అన్యత్ర అముష్య పనసఫలస్య భోక్తుః ఆదౌ కంటకపాళిః కంటకానాం పనస
 ఫలావయవవిశేషానాం పాళిః పక్షిః ప్రకాశ్యతే దృగ్గోచరీభవతీత్యర్థః. తత్ఫలస్య
 చర్మణః కంటకితత్వాదితి భావః-తత శ్చ ఛేదనాస్తర మిత్యర్థః-మృష్టం వస్తు లభ్యతే
 ఇతి శేషః. అంతరవయవానాం మధురత్వాదితి భావః-శ్లేషసంకీర్ణా సహేతుకోత్పే
 క్షాలంకారః-

111

శ్లో॥ ద్రాక్షేవ సాక్షా దధర స్తవాయం నాసత్యవాణీ ప్రవణో యతోఽహమ్
తాపాపనోదాయ గదావలంబీ ముదా తదాస్వాదన సాదరోఽస్మి.

ద్రాక్షేతి॥ తవాయ మధరః సాక్షా త్రస్త్యతా ద్రాక్షేవ మృద్వీకేన 'మృద్వీకా' గోస్తనీ ద్రాక్షే' త్యమరః. ఉత్పేతా-తత్ర హేతు మాహ-యతో హేతోః గదావలంబీ కౌమోదకీధరః స హి భగవతోఽసత్యవాక్యత్వ మితి భావః. రోగీ చ-అత ఏవ నాసత్యవాణీప్రవణః స సత్యా అసత్యా స అసత్యా నాసత్యా సజ్యేత్యర్థః. అసత్యత్వసంభావనానిరాసాయ నశ్చోద్వయప్రయోగః - స చాసా వాణీ నాసత్యవాణీ సత్యవాక్యం తత్ర ప్రవణః వ్యగ్రః సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. అన్యత్ర నా సత్యయో రశ్వినో రేనవైద్యయో రిత్వర్థః. వాణ్యాం వాక్యే ప్రవణః తదుక్తార్థానుష్ఠానతత్పర ఇత్యర్థః. అహం తాపాపనోదాయ తాపః విరహజన్యః జ్వరాదిజన్యశ్చ - సంతాపః తస్య అపనోదాయ నివారణార్థం ముదా సంతోషేణ సద్భేషజలాభాదితి భావః. ప్రకృతే సదధరలాభాదితి భావః. తదాస్వాదనసాదరః అధరపానాసక్తః ద్రాక్షాపానా సక్తశ్చ అస్మి. ద్రాక్షి హం ని దాహాదికం ద్రాక్షా ఇతి పృథక్తేః వైద్యకే అశ్వీభ్యాం ద్రాక్షాయా స్తాపాపహత్వస్యోక్తత్వాత్. మామకతాపనివారణార్థం త్వదధరరూప ద్రాక్షారసం పాతుం సగదోఽహ మభిలషామిత్వర్థః. అత్ర తాపనివారణానన్తర మథరే సరిభావనీయస్య ద్రాక్షాత్వస్య ప్రాగేవ సంభావితత్వా దతిశయోక్తిశ్చ. 112

శ్లో॥ కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య
ద్విజప్రధానా శ్శుచయోఽధరే తు ప్రవర్తయంత్యేవ రుచిం స్వకీయామ్.

కథన్నితి॥ తవాధరస్య ద్విజగర్హితేన బ్రాహ్మణనింద్యేన 'కోశాతికిబింబఫలం మద్యమాం ససమం స్మృత'మితి ధర్మశాస్త్రాదితి భావః. బింబీఫలేన బింబేన సామ్యం తౌల్యం కథమస్తు నాస్త్యేవేత్యర్థః. అధరే తు శుచయ శ్శుభ్రాః ద్విజప్రధానాః ప్రధానదంతాః స్వకీయాం రుచిం కాన్తిం ప్రవర్తయన్తి ప్రసారయన్త్యేవ-దస్తకాని రథరే ప్రసరతీతి భావః. అనేన ముగ్ధాయా నిగూఢ సంతోషాతిశయో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర శుచయః పవిత్రాః నతు పతతా ఇత్యర్థః. ద్విజప్రధానాః బ్రాహ్మణోత్తమాః స తు బ్రహ్మ బంధవ ఇతి భావః. అధరే స్వకీయాం రుచి మభిలాషం ప్రవర్తయన్త్యేన అభిలషస్తీ త్యర్థః. ద్విజగర్హితస్య బింబస్య ద్విజాభిలషితస్యాధరస్య చ మహా తారతమ్య మస్తీతి నిష్కృష్టార్థః. అత్ర ద్విజగర్హితా ద్విబా ద్విజపూజితస్యాధరస్య ఉత్కృష్టత్వ ప్రతీతే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. అనేన చ అధరో బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రయేణ త్ర్యధరే ప్రయుక్త మధరబింబపదం రాధాధర మభిధాతుం న క్షమతే సామర్థ్యాభావాదితి వ్యజ్యతే. స్పష్టం చేదం నైషధే 'అధరం కిల బింబనామకం ఫల మస్మాదితి భవ్య మన్వయం లభతేఽధరబింబ మిత్యదః పదమస్యారదనచ్ఛదం దధత్ ఇతి.

శ్లో॥ నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్త్యా ప్రతీయతేఽర్థోఽధరశబ్దచుంబీ
ప్రత్యక్ష మేతం నవఖండసారరసాశ్రయత్వం కథమస్తు ముగ్ధే.

నేతి॥ యత్ర ధరా భూః న విద్యతే నాస్తీతి వృత్త్యా విగ్రహేన వ్యాఖ్యానేనేతి
యావత్. అధరశబ్దచుంబీ అధరాఖ్యశబ్దస్పృక్ అర్థః ప్రతీయతే గమ్యతే. న విద్యతే
ధరా యస్మిన్ సః అధరః ధరారహిత ఇత్యర్థః. ఇత్యధరశబ్దనిరుక్తిః ప్రతిభాతీత్యర్థః.
ఏవం నిర్వచనే దోష మాహ-హే ముగ్ధే సుందరి ప్రత్యక్ష మనుభవసిద్ధం దృగ్విషయం
చ ఏతత్ నవఖండసారరసాశ్రయత్వం నవో నూతనః ఖండశ్శర్కరా న్యాయత్వశ్శకలే
చేశ వికారమణిదోషయో' రితి విశ్వే. తస్య యస్మిన్ శ్రేష్ఠో రసః స్వాదః తదాశ్ర
యత్వం తన్నిలయత్వం తద్రసశుభ్యరసవత్త్వ మిత్త్యర్థః. అతఏవ సిదర్శనాలంకారః-
అన్యత్ర నవఖండైః నవభిః భారతేశావృతాదినామకైః ఖండైః సారా శ్రేష్ఠా యా
రసా భూమిః తదాశ్రయత్వమితి-కథం కేన ప్రకారేణాస్తు నకథమపీత్యర్థః. ధరానా
శ్రయే అధరే ధరాశ్రయత్వం విరుద్ధమ్. తత్ర చ ప్రత్యక్షోపలబ్ధత్వాత్ప్రబలేన ధరా
శ్రయత్వేన ధరానాశ్రయత్వరూపోఽర్థః బాధ్యతే ఏవేతి భావః. అత్ర స్వయమేవ
అధరశబ్దం నిరుచ్య పునస్తత్రప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః-స చ శ్రేష్ఠోజ్జీవితః- 114
అవ॥ ఏవం నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్తిజన్యస్య అధరశబ్దార్థస్య ధరానాశ్రయత్వ
రూపస్య ప్రత్యక్షవిరోధాద్దూష్యత్వ ముక్త్వా అధరఃసర్వోప మధరశబ్దార్థం నిర్వక్తి-

శ్లో॥ విరుద్ధతా చాపి యతో నశ్చర్థ స్తవాధరస్తేన ఘనాఘనోఽయమ్
యదేష వర్షత్యమృతస్యధారా విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః.

విరుద్ధతేతి॥ యతో హేతోః విరుద్ధతాచాపి విరుద్ధత్వమపి నశ్చర్థః నశ్చోభిధేయో
నశ్చప్రతిపాద్యేత్యర్థః. భవతీతి శేషః. అసురా అవిద్యా అధర్మ ఇత్యాదౌ విరో
ధినో నశ్చర్థత్వదర్శనాదితి భావః. యథాహః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తద
న్యత్వం తదన్వతా అప్రాశస్త్యం విరోధ శ్చ నశ్చార్థా షట్ప్రకీర్తితా' ఇతి.
తేన హేతునా తవాయ మధరః ఘనాఘనః ఇంద్రః వార్షికమేఘశ్చేతి వ్య
జ్యతే. భవతి. 'శక్రఘాతుక మత్రేభ వార్షికాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః -
ధరః పర్వతః 'ఆహార్య ధర పర్వతా' ఇత్యమరః. తద్విరోధీ అధరః ఇంద్రస్య పర్వత
వైరిత్వాదితి భావః. నన్నేవ మధరశబ్దస్య ఘనాఘనార్థబోధకత్వ మస్తునామ కథం
పున రధరశబ్దప్రతిపాద్యే అధరోష్ఠే ఘనాఘనత్వ మతి ఆహ యదితి-యద్యస్మాదేష
తవాధరః విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః శ్రీకృష్ణసంతోషాతిశయధురంధరాః శ్రీకృష్ణ
స్వాధికానందసంపాదకా ఇత్యర్థః. అమృతస్య సుధాయాః ధారాః వర్షతి సృజతి. అన్యత్ర
ఏష ఇంద్రః విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః భూమేరాహ్లాదసంపాదకాః గ్రీష్మే
తప్తత్వాదితి భావః. 'రసా విశ్వంభరాస్థిరా - విశ్వంభరః కైటభజి ద్విధు శ్శీవత్స
లాంఛన' ఇతిచామరః. అమృతస్య ఉదకస్య ధారాః వర్షతి మేఘాధిపతిత్వా దింద్ర

స్యేతిభావః. అత్ర విశ్వంభరాహ్లాదకరామృతవర్షణేన హేతునా అధరే ఇంద్రత్వస్యారోపణా దభేదరూపకం శ్లేషోజ్జీవితం నిరుక్తి సంకీర్ణంచ.

శ్లో॥ బింబాధరస్తే వదనారవింద మరందసంవాసపదం మదాధ్యే

రదాంశుకింజల్కపరీత మేత ముదిత్సతే యన్మధుహృత్స తృప్తః-

బింబాధరఇతి॥ హేమదాధ్యే మత్తేయసి యద్వా మదో హర్షః తేనాధ్యే శ్లాఘ్యే అథవా 'ఇభ్య ఆధ్యే ధనీ స్వామీ' తికోశా దాధ్యశబ్దః ప్రభువాచీ-తతః స్త్రియాం లాపి-ఆధ్యా ఈశ్వరీ మమ ఆధ్యా మదాధ్యా తత్సంబుద్ధిః మదీశ్వరీ ఇత్యర్థః. తే తవ బింబాధరః బింబతుల్యోఽధరః వదనారవిందమరందసంవాసపదం ముఖకమలసంబంధి మకరందనివాసస్థానం భవతీతి శేషః. వదనస్వారవిందత్వా నృకరందస్తత్రావశ్యం స్థాతవ్యఇతి ముఖకమలావయవభూతే అధరే మకరందో వర్తతే ఇతిభావః. రూపకాలంకారః తత్ర హేతుమాహ-యద్యస్మాత్ రదాంశుకింజల్కపరీతం రదానాం దనానా మంశవః కాన్తయ ఏవ కింజల్కాః కేసరాః తైః పరీతం వ్యాప్తం దన్తకాన్తిప్రసృతిశోభిన మిత్యర్థః. ఏతమధరం మధుహృత్ తృప్తః భ్రమరశ్చ సతృప్తః సాశస్సృత్ తృప్తహిత స్సన్నితి చ ఆదిత్సతే ఆదాతుమిచ్ఛతి- 'తృప్తే స్పృహ పిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః. యద్యధరే-త్ర మకరందో న స్యాత్ తస్మిన్ మధుహృతో-త్ర కాంతౌ నో దీయాదితి భావః. అత్రవదనమేవారవిందం రదాంశవఏవ కింజల్కాః అధరఏవ మధూజయస్థానం కృష్ణ ఏవ భ్రమరః ఇతి నిరూపణా త్సావయవరూపకాలంకారః. అధరసుధాయా మరందత్వారోపస్సు గమ్యతే. యథా కమలస్య మధ్యే కింజల్కపరీతస్థలే మకరందా విర్భావః- తథా వక్త్రఫాలలోచననాసాదిబహుళావయవశాలినో ముఖస్య మధ్యే అధరప్రదేశే ఏవ సుధోదయ ఇతి ఔపమ్యం న్యజ్యతే-

116

శ్లో॥ తవాధరః పల్లవఏవ బాలే రసాలసాలస్య రసాలసాంగి

న చే త్కథంవా పరపుష్పఏష సదా తదాస్వాదన సాదర స్సాస్యత్-

తవేతి॥ రసాలసాంగి రసేన శృంగారేణ అలసం వ్యాప్త మంగం శరీరం యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-శృంగారరసభరితాంగీత్యర్థః. నాయికాయాః శృంగారరసాలంబన విభావభూతత్వాదితి భావః. యద్యపి శృంగారసో మనస్సేన పరిపూర్తిం యాతి నతు శరీరే తస్య మానసికత్వా తథాపి శృంగారరసోత్పాదకసౌందర్యపరిపూర్ణత్వా దంగస్య తత్త్వేన వ్యవదేశ ఇతి జ్ఞేయం. అథవా రసశబ్దస్యైవాత్ర లక్షణయా సౌందర్య మిత్యర్థో వాచ్యః- హేబాలే సుందరి తవాధరః రసాలసాలస్య రసాలవృక్షస్య పల్లవః కిసలయ మేవ భవతీతి శేషః. ఏవకారేణ సత్వస్యపల్లవః నావ్యధర ఇతి న్యజ్యతే. అత్రాధరే అధరత్వ మపహ్నుత్య రసాలపల్లవత్వారోపణా త్సాపహ్నవో రూపకాలంకారః. ఏవకారస్య ధ్రువాదిశబ్దవ దుత్పేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్పేక్షేన. సచేత్ త్వదధరో రసాలపల్లవో నస్యాచ్ఛేత్ ఏష పరపుష్పః పరేణ నందేన పుష్పః

రక్షితః అహ మిత్యర్థః. పరభృతః కోకిల ఇతి చ-సదా సర్వదా తదాస్వాదనసాదరః
తస్య అధరపల్లవస్య ఆస్వాదనే పానే భక్షణేచ సాదరః సత్పక్షః కథంవా స్యాత్
నకథమపీత్యర్థః. కోకిలానాం చూతపల్లవప్రియత్వా దిత్యేకోభావః-భగవతః కృష్ణస్య
అతిసుందరవస్తుప్రియత్వా దిత్యన్యోభావః- 117

శ్లో॥ నితాంతశుద్ధద్విజవాస ఏష స్తవాధరోష్ఠ స్తదిహమృతం స్యాత్
కాంక్షత్యత సత్పురుషోత్తమోఽపి నిర్వాణహేతో సుతతం కృతేష్టిః.
నితాంతేతి॥ ఏషః అయం తవాధరోష్ఠః నితాంతశుద్ధద్విజవాసః అతిశుభ్రదన్తవస్త్రం
అతిపవిత్రబ్రాహ్మణనివాసశ్చ భవతి - అత్ర ఏష స్తవేతిపాతో సాధుః. 'ఏతత్తదో
స్సుహోపో కో రనఞ్ శమాసే హలీ'తి సుహోపాత్. తస్మాత్ ఏష తవేతి పాత్యం.
న చ ఛందోభంగః పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్. తత్తస్మాత్ ఇహ అధరే
అమృతం సుధా స్యాత్ పద్మినీజాతిస్త్రీత్వా ద్రాధాయా ఇతి భావః-అన్యత్ర అమృతం
యజ్ఞశేషాన్నం'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యా'దితి విశ్వః. ఇహ బ్రాహ్మణగృహే స్యాత్
ఇతి- అతః యతోఽత్రామృతమస్యతోహేతో రిత్యర్థః. నిర్వాణహేతో సుఖార్థం
కృతేష్టిః కృతాభిలాషః పురుషోత్తమోఽపి కృష్ణశ్చ తత్ తద్దధరామృతం
సతతం సర్వదా కాంక్షతి వాంఛతి. కాంతోమాత్రమేవ నత్యేతావతా వ్యనుభవ
ఇతి కార్పణ్యం వ్యజ్యతే. అన్యత్ర అతో హేతోః నిర్వాణహేతోః మోక్షార్థం
సతతం కృతేష్టిః కృతయాగః ఫలానభిసంధిపూర్వకయాగానుష్ఠానస్య మోక్షహేతు
త్వాదితి భావః. పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠోఽపి అతివిరక్తోఽపీత్యర్థః. తద్యజ్ఞ
శేషాన్నం కాంక్షతి- జపన్ముక్తోఽపి యేన కేనచిద్యోగేన శరీరం విభ్రుయాత్- తత్ర
'యాచయే చ్ఛో'త్రియస్యాన్నం తదభావే జలం పిబే'దితి శాస్త్రాత్. శ్లో'త్రియాన్నే
నైవ శరీరధారణం తస్యావశ్యకం పాపనిబర్తణసంభవాదితి భావః. అత్ర ప్రథమ
పాదే రూపకం-ద్వితీయే త్వయమానం-అథరో-మృతవా నృపితు మర్తతి నితాన్త
శుద్ధద్విజవాసశ్రేష్ఠత్వాత్ యజ్ఞవాటవత్ ఇతి ప్రయోగః- ఉత్తరాథేతు శ్లేషః
త్రయాణామంగాగ్రీభావేన సంకరః- 118

శ్లో॥ స్వతోఽమృతం స్వంధ్యపి యాచశే తే
ధరం విధుః కిన్న తతోఽపి కాంక్ష్యమ్
తం సత్పతిం ప్రీణయ సౌమనస్య
ప్రదం యది స్యా త్పురతాదర స్తే.

స్వత ఇతి॥ స్వతః స్వయం అమృతస్యందీ మోక్షదాతా 'మోక్షమిచ్ఛే జ్ఞార్దనా'దితి
స్మరణాదితి భావః- సుధాప్రావీతి చ-నిధు ర్విష్ణురఖి చన్ద్రోఽపీతి చ-తే తవ అధరం
యాచతే ప్రార్థయతే అమృతార్థమితి భావః. తతోఽపి తస్మాదపి కాంక్ష్యం అభి
లషణీయం. నస్తు కిన్న కింవా అస్తీతి శ్లేషః-నకిమప్యస్తీత్యర్థః. సాక్షాద్భగవతో మమ
త్వదధరామృతయాచనేతియన్ తదేవ తన మహాన్లాభః- నత్వస్మాదధికం కిమపి

భాగ్య మాశాస్యం లోకతమేపి విద్యతే ఇత్యేకోభావః. అమృతమయ శృంగారవ
సాక్షాత్త్వదధరామృతం యాచతే ఇతి యత్తదేవ తవ మహాత్ముకృతం సత్సాత్ర
లాభాదిత్యనోభావః. అనేన చ చన్ద్రమణ్డలగతామృతాదపి త్వదధరామృత ముత్కృ
ప్తమితి వ్యజ్యతే. తే తవ సురతాదరః సంగమేచ్ఛాస్యాద్యది సౌమనస్యప్రదం చిత్తా
హృదకరం తం పూర్వోక్తం సత్పతిం ప్రశస్తం ప్రియం మామితి యావత్ - ప్రిణయ
ప్రీతిం గమయ్య అధరదానేనేతి భావః. అన్యత్ర తే సురతాదరః సురాణాం భావ
స్సురతా దేవత్వం తత్రాదరః ప్రీతి స్సాస్యాద్యది సౌమనస్యప్రదం సుమనసాం దేవా
నాం భావ సౌమనస్యం దేవత్వం తత్పదం తద్దాతారం తం సత్పతిం సక్షతేశం
ప్రీణయ-అత్రాప్రిస్తుతార్థప్రతీతి ర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవేతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః.
శ్లేషఇతి తు న-అధరశబ్దే అర్థధ్వయప్రతీత్యభావాత్ -

119

శ్లో॥ స్నేహస్యపాత్రం హృదరో జడానాం
మాధుర్య మత్ర భ్రమమాత్రములమ్
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః పరిపఠతి విజ్ఞే.

స్నేహస్యేతి॥ అధరః స్నేహస్య అనురాగస్య పాత్రం విషయో హి - హిః ప్రసిద్ధౌ-
అత్రాధరే మాధుర్యం మధురత్వం జడానాం మాయామోహితానాం భ్రమమాత్ర
మూలం భ్రమమాత్రం భ్రమవీచ మూలం హేతు ర్యస్య తత్ - మాయామోహితా
జనాః అధరం మధురమితి భ్రాన్త్యా వదన్తీత్యర్థః. యద్వా అధరః జడానాం స్నేహస్య
పాత్రం న తు జ్ఞానినా మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-అత్రాధరే మాధుర్యం భ్రమ
మాత్రములం భ్రాన్తిసిద్ధం-న తు స్వతస్సిద్ధమితి భావః. జడా అధరే మాధుర్య
మస్తీతి భ్రమిత్వా స్నిహ్యన్తి-జ్ఞానినస్తు అధరే మాధుర్యజ్ఞానం భ్రమవీచ నతు
ప్రమేతి న తత్ర స్నిహ్యన్తి నిర్గళితార్థః. హేవిజ్ఞే పండితే ఏతేన కేవలమూర్ఖత్వం
తవ నయుక్తమితి వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం పూర్వోక్తవిధయేత్యర్థః. ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః స్వప్రేయస్యధరమాధుర్యయాథార్థజ్ఞానరహితాః మూఢా ఇత్యర్థః.
ప్రపఠన్తి ఉన్మత్తవ ద్య త్కిమపి వదన్తి త్యర్థః. అత్ర ఆరోప్యాత్మానందం విషయే
తద్భోగలోలుపో బాలః హస్తాంతం కుర్యాత్ మాక్షిక మాక్షిప్య వేధు ముత్సహతే
ఇతి అభియంతవచనాత్ - ప్రస్తాతి విద్వానప్రివ్రత్యతా శుచిభస్త్రికాం స్త్రియ మహా
మోహస్య దుశ్చేష్టిత మితి భర్తృహరివచనాచ్చ. అధరే మాధుర్యం భ్రాన్తిసిద్ధ
మిత్యర్థస్య సిద్ధాంతేపి జ్ఞానిష్వే వాజ్ఞత్వారోహణపూర్వకం తత్సిద్ధాంతస్య పునః
ప్రతిక్షేపాత్ - సారాలంకారః. అధరం మధురమితి నోధారణజనప్రవాదః ఆత్మానంద
ఏవాధరే ఆరోప్య తేన తు పున రన్యో-స్త్వత్ర రస ఇతి తత ఉత్కృష్టాః జ్ఞానినః
యద్యేవ మధరే ఆత్మానంద మారోప్యేత తథా కరే ప్యారోప్యేతైవేతి కుత స్తత్ర
కరే తాదృశరసానుపలంభః. అతః అధరే కో-వ్యత్యద్భుతో రసో-స్తీతి తతో-

పుత్రకృష్టా రసికా ఇతి ఉత్తరోత్తర ముత్కర్షప్రసీతే:- యద్వా అధర మ్మధురమితి
యే వదన్తి స తే జడా:-కిన్తు ఏతాన్ జడా స్మన్యన్తే త ఏవ జడా:- అధరతత్త్వానభి
జ్ఞత్వాదితి ఏకత్ర జడత్వం నిషిధ్య అన్యత్ర తద్వచనా త్పరిసంఖ్యాలంకారః. 'పరి
సంఖ్యా నిషిద్ధైక మేకస్కిన్ వస్తు యంత్రణ' మితి లక్షణాత్. 120

శ్లో॥ ధయాని మోహి న్యధరం సుధాంధుం హితం తవై వేద ముదారశీలే
గృహీత ఏవానుదినం సత్ప్రప్తైః రసో హి మాధుర్య ముపైతి నాన్యః.

ధయానీతి॥ హే మోహిని మోహశాలిని అజ్ఞే ఇత్యర్థః. సుధాంధుం అమృత
కూపం అధరం ధయాని పిబాని ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్- 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః
కూప' ఇత్యమరః- అత్ర హేమోహిని మోహిన్యాభ్యే దేవి శ్రీవిష్ణో రమృతవిభాగే
మోహినిరూపధారణాదితి భావః. అధర మధోగతం కరతలంబమాన మిత్త్యర్థః.
సుధాంధుం అమృతఘటం- అంధుశబ్దోఽత్ర లక్షణయాఽమృతవత్త్వగుణసంబంధేన
అక్షయపాత్రం బోధయతి- ధయాని ఇతి వజ్యతే- హే ఉదారశీలే ఉదారం మహత్
శీలం స్వభావో యస్యా స్తస్యా స్పృబుద్ధిః- మహాకులీనత్వా దుత్కృష్టస్వభావ
శాలినీత్యర్థః- ఉదారం దాతృశీలం యస్యా ఇతి పుత్రకృష్టా చానశీలే ఇతి చ
వ్యజ్యతే- అనేన ఉదారాయా స్తవ సకృ స్మమాధరదానః నఖేదావహం కిన్తు
మోదావహమేవేతి వ్యజ్యతే- ఇర మధరపానం తవైవ హితం ప్రియం-ఏవకారేణ
నతు మమేత్యర్థః- కూపోదకస్య ప్రత్యహ ముద్ధరణేన నవనవస్య మాధుర్యాతిశయో
పలంభాదితి భావః- అముమేన భావం కవి స్వయమేవ ప్రకటయతి గృహీత
ఇతి- హి యతః అనుదినం ప్రత్యహం సత్ప్రప్తైః సస్పృహైః సత్ప్రప్తైః రితిచ గృహీతః
పీత ఏవ ఉద్భృత ఏవేతి చ రసః స్వాదః జలం చ మాధుర్యం మధురత్వ ముపైతి
ప్రాప్నోతి- అన్యః అనైవంవిధో రసః స మాధుర్యం నోపైతీత్యర్థః- అత్ర ప్రథమ
పాదే అధరే సుధాంధుత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- స్వహితే అధరపానే ఏవకా
రేణ స్వహితత్వ మపహ్నుత్య సఖిహితత్వవచనా ద్ద్వితీయపాదే అపహ్నవః-
ఇదం పానం తవైవ హితమితి వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సామాన్యేన సమర్థనా
దర్థాన్తరన్యాసాలంకారః- 'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాస స్సాన్య త్సామాన్యవిశేషయో' రితి
లక్షణాత్.

121

శ్లో॥ య ద్దంతవాసోదర ఏష తేన రదః పదం తత్ర విధిత్సతే మే

కోవాపరాధోఽస్య నఖిన్తు వార్యః పదం కుచేఽప్యస్వపదే విధిత్సుః.

యదితి॥ యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః దన్తవాసః రదనవస్త్రం దన్తసానం చ భవతీతి
శేషః. తేన హేతునా తత్ర అధరే మే మమ రడ్మ దన్తః జాత్యేకవచనం- దన్తా
ఇత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతమితి చ- విధిత్సతే విధాతు మిచ్ఛతి స్థాతు మిచ్ఛతీత్యే
కోఽర్థః- క్షతం చికిరసీత్యన్యోఽర్థః. అస్య రదస్య అపరాధః అపచారః కోవా న

కోఽపీత్యర్థః- యద్వా అస్య కోవా అపరాధోఽస్తితి శేషః స్వగృహానస్థానం నాప
రాధాయేతి భావః. అస్వపదే అస్వస్థానేఽపి స్వస్య పదం స్వపదం తన్నభవతీ
త్యస్వపదం తస్మిన్నితి విగ్రహః. కుచే- స్థనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి
వామనవృత్త్యా జాత్యేకత్వం- స్థనయో రిత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతం చ విధిత్పుః
చికిత్సుః నఖస్తు మామకకరరుహ స్తు వాచ్యః నివార్యః-అధరో దస్తవాస ఇతివ త్కుచో
నఖవాస ఇతి ప్రసిద్ధ్యభావాత్- కుచో న నఖపద ఇతి తత్ర పదవిధిత్సా తు నఖస్య
అపరాధ ఏవ- దస్తస్య తు నైవ మపరాధ ఇతి భావః. అనేన యది త్వ మగరం యది
న దద్యా స్తర్హి త్వత్కుచౌ గృహీయామితి బభీషికా వ్యజ్యతే-అత్ర దస్తవాస ఇత్య
త్రాన్యార్థకల్పనాత్ నిరుక్తిరలంకారః. అధరే పదవిధిత్సరసి నఖస్య నిరపరాధత్వ
ప్రతి అధరో దస్తవాసో భవతీతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా త్కావ్యలింగం-
అవ. అధరవర్ణ స ముపసంహరతి ఇతీతి-

శ్లో॥ ఇతి ముహు స్తువతా తవ తావతా నఖలు హాని రితి బ్రువతాఽమునా
సకృ దచుంబి కథంచన వంచనావచనసంచయమోచనచుంచనా

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ముహు రతిశయేన స్తువతా తావతా అధరగ్రహణమాత్రేణ
తవ హానిః క్షతిః నఖలు నాస్త్యేవ- ఇత్యేవం బ్రువతా వదతా వంచనావచన
సంచయమోచనచుంచనా వంచనావచనానాం ప్రతారణవాక్యానాం సంచయ
స్సంఘః తస్య మోచనేన విసర్జనేన రచనేనేత్యర్థః. విత్తః తథోక్తః తేన 'తేన విత్త
శ్చుంచుప్పణపా'వీతి చు చు ప్పత్తయః-వంచనచతురేణేతి నిష్క్రష్టార్థః. అమునా
కృష్ణేన కథంచన కృచ్ఛేణ నతు సులభేనేతి భావః- సకృ దేకవారం నతు బహు
వారమితి భావః- అచుంబి చుంబితం-భావే లుజ్-తదధరం పచావిత్యర్థః. 123

శ్లో॥ ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే కృతరుచిః కమలా ప్తతమ స్తతః

కర మచాలయ దంబుజబాంధవం సపది తావపి కించి దుదంచితౌ.

ప్రియతమేతి॥ తతః అధరచుంబనానన్తరం ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే ప్రియతమా
యాః ప్రేయస్యాః కుచౌ కోకావివ కుచకోకౌ చక్రవాకతుల్య స్థనావిత్యర్థః. తయో
స్సభాజనే ఆనన్ద నే కృతరుచిః సాభిలాషః తత్కుచౌ జిఘ్రి- రిత్యర్థః. కమలా-ప్త
తమః లక్ష్మీపతిః అంబుజబాంధవం కమలసదృశం కరం హస్త మచాలయత్
చాలయామాస-సపది తద్దైవ తౌ కుచావపి కించి దీప్యత్ ఉదంచితౌ ఉచ్ఛానౌ
హర్షాతిరేకాదితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్థ- తతః ఉదయగిరిశిఖరారోహణానన్తరం ప్రియ
తమాయాః ప్రేయస్యాః పద్మిన్యాః కుచభూతయోః కోకయో స్సభాజనే పరస్పర
సంయోజనేనానందనే కృతరుచిః కమలానా మా ప్తతమః రవిః అంబుజబాంధవం
కమలహితం కరం కిరణ మచాలయత్-సపది తద్దైవ తావపి చక్రవాకౌ కించి దుదర
చితౌ ఉద్గతౌ- యద్వా- కుచకోకావితి విషయనిగరణం. కుచకోకతుల్యో కోశా
విత్యర్థః. కోశావేవ పద్మిన్యాః కుచకోకత్వేన భాసత ఇతి భావః- తావపి కోశావపి

జీవన్ముక్తమివ నిరంతరప్రమదాశ్రితం పవనమివ భోగిజీవాతుం కృపణ
 స్వేవ విధేరపి స్వజాతాభిలాష మాపాదయంతం బహుప్రజస్వేవ శశినో
 ౭పి గురుగృహస్సృహమాతన్వానం యాతుధాన్యైవ పురందరస్య
 తాపసక్షేత్రమాషణధియ మాపాదయంతం వాత్సాన్యయనతంత్రసారం
 భగవంతం మకరధ్వజ ముపాసీనా స్సంపన్నప్రియావాప్తయ స్సకల
 భోగా ననుభవన్తి-

తమితి॥ తమేనం భగవన్తం మకరధ్వజం మత్స్యలాంఛనం మినకేతనం మన్మథం
 'మదనో మన్మథో మారః ప్రద్యుమ్నో మినకేతః' ఇతికోశా స్త్రీనకేతనశబ్దో
 యోగరూఢ్యా మన్మథ మభిదధానో ౭పీహ కేవల రూఢ్యైవ ప్రయుక్తః- అన్యథా
 మకరధ్వజపదేన పానరుక్త్యాపత్నేః ఉపాసీనాః భజమానాః జనా ఇతి శేషః- సంపన్న
 ప్రియావాప్తయః ప్రాప్తాభీష్టవస్తులాభాః- అన్యత్ర ప్రాప్తప్రేయసీలాభాః ప్రాప్త
 ప్రియతమలాభా ఇతి చ- పుమాంసః ప్రేయసీం ప్రాప్య స్త్రీయం ప్రియతమం ప్రాప్య
 చేత్యర్థః- అతఏవ సకలభోగా ననుభవన్తి ప్రాప్నువన్తి ఇత్యన్వయః మినకేతనమేవ
 విశిష్టే- త్రిదశమపి త్రిదశపరిమాణం వయో ౭స్య త్రిదశః దేవః 'అమరా నిర్జరా
 దేవా స్త్రిదశా' ఇత్యమరః. మన్మథస్య దేవవిగ్రహత్వాదితి భావః. తిస్రో దశా
 యస్య తమితి చ గమ్యతే- ప్రకాశితదశవిధదశం ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః దశవిధాః
 దశేత్యర్థః- దశాః అవస్థాః యేన తం 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాః కృశతా ౭రతిః
 హీత్యాగోన్మాదమూర్ఛానా ఇత్యనంగదశా దశేతి' వచనాదితి భావః. త్రిదశే దశ
 విధదశత్వ మనుపపన్నమితి భావః- విరోధాభాసాలంకారః- ఏవ ముత్తరత్రాపి అనంగం
 మన్మథ మశరీరం చ- సుతమలోభనీయం స్త్రీభి స్సన్నిహితీయం శోభనయా
 తన్వ్యా లోభనీయం సుందరమితి చ- భవవిరోధినమపి శివశత్రుమపి సంసార ద్వేషిణ
 మపీతి చ- సంసారసారం సంసారస్య సారభూతం మైథున్యస్యైవ సంసారసారత్వాదితి
 భావః. పరిత్యక్తక్షేత్రమపి త్యక్తశరీరమపి త్యక్తభార్యామపీతి చ- సరతిం రతినామక
 భార్యయా సహితం- స్థాణువిరోధినమపి స్థాణుః శివః 'స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతి' రిత్య
 మరః. స్థూణా చ- తస్య విరోధినం శత్రుమపి తరుణోపాస్యం తరుణైః యువభిః ఉపా
 స్యం సేవ్యం బాలవృద్ధయో ర్మన్మథకథాయా మనధికారాదితి భావః- తరుణా
 వృక్షేణ ఉపాస్యం సేవ్యమితి చ- స్థూణావిరోధినః తరుసేవ్యత్వం విరుద్ధ మిత్యర్థః-
 మధు ర్వసంతః మధు మద్యం చ- తస్మిన్ ప్రణయః సేహః యస్య తమపి కృత
 సురావర్జనం కృతం నిర్వర్జితం సురాణాం దేవానా మావర్జనం వశీకరణం సురా
 యా మదిరాయా వర్జనం త్యాగశ్చ యేన తం- వసంతమిత్రం వసంతఋత్యధిదేవతా
 వసంతః తస్య మిత్రం సఖాయమపి పుష్పసమయే ఆర్తవసమయే వసంతే చ-
 శరప్రహారం బాణప్రయోగం కుర్వాణం తదాసీమేవ మనోవిక్షేపలాభాదితి భావః.
 .వసంతమిత్రస్య వసంతప్రహరణ మయుక్తమి త్యన్వోభావః - అనన్యజం మన్మథ

మపి 'శంబరారి రక్తనసిజః కుసుమేషు రనన్యజ' ఇత్యమరః. అన్యస్మా న్నజాయతే
 ఇత్యనన్యజః తమితి చ- జన్మరహితమిత్యర్థః. మనోభవం మనోభవ - దాభి
 ధేయం మనసః ప్రాదుర్భూతమితి చ- యద్వా మనసి భవతి ప్రకాశతే ఇతి
 మనోభవ స్తమితి పరిహారార్థః. రతిభాజమపి రతిః స్వపత్నీసంయోగాశ్చ తాం
 భజతి ప్రాప్నోతీతి తద్భాక్ తమపి విరతిభాజం వియోగభాజమితి విరోధః- వౌపక్షీణి
 శుకే రతిం ప్రీతిం భజతీతి తమితి పరిహారః- మారస్య శుకవాహనత్వాదితి భావః.
 యద్వా విరతి ర్విరామః మృతిరితి యావత్ - తద్భాజం మృత మిత్యర్థః. శివలోచనా
 గ్నినా దగ్ధతనుత్వాదితి భావః- కుసుమైక సాయకమపి పుష్పప్రధానబాణమపి పల్లవేషు
 విశేష కిసలయేషు చ- పక్షపాతినం స్నిగ్ధం పుష్పబాణస్య పల్లవబాణానురక్తి ర్విరు
 ద్ధేతి భావః. సుమనోబాణమపి కుసుమేషుమపి సుమనసో దేవా ఏవ బాణా యస్య
 తమపీతి చ- సురతావిరోధిబాణం సురతస్య రతేః అవిరోధి అనుకూలః బాణః శరః
 యస్య తం సురతాయాః దేవత్వస్య విరోధినః బాణా యస్య తమితి చ- యస్య దేవా
 ఏవ బాణాః తద్బాణానాం దేవత్వవిరోధో విరుద్ధ ఇతి భావః. శంబరవిరుద్ధమపి
 శంబరో రాక్షసః ఉదకంచ- 'నీరక్షీరాంబుశంబర' మిత్యమరః. తస్య విరుద్ధం శత్రుమపి
 దానవారితయా దానవశత్రుతయా దానోదకత్వేన చ- ప్రసిద్ధం ప్రధితం నష్టమూర్తి
 మపి దగ్ధతనుమపి అనష్టమూర్తిప్రణయినం అదగ్ధతనుశాలినమితి విరోధః- అష్టమూర్తి
 శ్చివః తస్య ప్రణయీ స్నిగ్ధో నభవతీ త్యనష్టమూర్తిప్రణయీ శివశత్రు రిత్యర్థః.
 తమితి చ 'అష్టమూర్తి రహిర్బుధ్వి' ఇత్యమరః- నిర్వాణ స్సుఖం మోక్షశ్చ.
 తస్య కారణీభూతః హేతుభూతః యోగః సంయోగః సురతమితి యావత్ -
 చిత్రైకాగ్ర్యలక్షణశ్చ- తస్మిన్నభిలాషం వాంఛాం జనయతి ఉత్పాదయతీతి అభిలా
 షస్య జన ఉత్పాదక ఇతివా తం వా- సుఖహేతుసురతకామజనక మిత్యేకోఽర్థః.
 మోక్షహేతుధ్యానకామజనక మిత్యనోఽర్థః- మోక్షపరిపంధినం అవవర్గవిరోధినం
 మహామోహభటత్వాత్కామస్యేతి భావః- ఏవం విరోధాభాసా న్వర్ణయిత్వా
 అథ శ్లిష్టసాధర్మ్యోపమాలంకారా నాహ- అపవర్గం మోక్షమివ భవవిరోధినం
 శివద్వేషిణం సంసారద్వేషిణం చ- హంసం పక్షివిశేషమివ మానసావాసినం హృదయ
 గతం మానససరోనిలయశ్చ- శిల్పకం శిల్పకర్తారమివ శూర్పకారితయా శూర్ప
 కాసురశత్రుతయా ప్రసోఫటనకర్తృత్వేన చ- 'ప్రసోఫటనం శూర్ప మస్త్రీ' ఇత్యమరః.
 (ఆంధ్రే చేట) ప్రసిద్ధం ప్రఖ్యాతం- వైనతేయం గరుడమివ అమృతం సుధాం సుమ
 నసాం దేవానాం దుర్లభం లబ్ధుం మశక్యం ఆతన్వానం కుర్వాణం గరుడస్య అమృ
 తాపహరిత్వాదితి భావః-ప్రకృతే తు అమృతం మోక్షం సుమనసాం బుధానాం
 దుర్లభ మాతన్వానం మోక్షవిరోధిమోహజనకత్వాదితి భావః-కృతాంతం యమ
 మివ అయోగావలంబిజనస్య కేవలవిషయాసక్తస్యేత్యర్థః. విరహిజనస్య చ- యాతనే
 పీడనే ఉత్సుకం ఉత్కం- యోగేన పాపనివృత్తినంభవాదితి భావః-మాంత్రికం

మంత్రజ్ఞమివ కామినీగ్రహవ్యాకులైతైః యః పిశాచః కామినీరూపేణ స్వప్నదశాయా
మాగత్య పురుషం రమయతి సకామినీగ్రహః- తేన ప్రకృతే తు కామిన్యాం నార్యాం
యః గ్రహః ఆసక్తిః అభినివేశ ఇతి యావత్- తేన చ వ్యాకులైః ఊభితైః
పురుషైః ఉపాస్యం సేవ్యం ఏకత్ర కామినీపిశాచనిబర్హణార్థ మన్యత విరహతాప
నివృత్త్యర్థం చేతి భావః- దినాకరం సూర్యమివ అతీరక్తరుచివిషయం అత్యరుణకాస్త
శాలినం అత్యాసక్తానాం ప్రీతిజనకం చ- విరక్తస్య కామ స్త్రణప్రాయ ఇతి భావః-
హరం శివమివ ఉన్మత్తప్రియం దుత్కారప్రీతిశాలినం ఉన్మత్తానాం పుష్పాణి ఉన్మ
త్తాని ప్రియాణి యస్య యస్మైవా తమితి సమాసః. ప్రకృతే ఉచ్చై ర్మత్తానాం
ప్రియం హితం మదిరాదిమదః కామం వర్ధయతీతి భావః - జీవన్ముక్తం జీవ
న్నపి ముక్తవ ద్వర్తతే యః సజీవన్ముక్తః నిరస్తరబ్రహ్మాత్మానుసంధాన
శాలితయా ప్రపజ్ఞే నిస్సృహ మిత్యర్థః. నిరంతరప్రేమదాశ్రితం అవిరత మానంద
పరిపూర్ణం అవిరతం ప్రమదయా స్త్రియా రత్యేతి భావః- ఆశ్రితం యుక్తమితి చ-
పవనం వాయుమివ భోగిజీవాతుం భోగినాం సర్పాణాం భోగవతాం చ జీవాతుం
జీవనోపధం సర్పాణాం వాతాశనత్వాదితి భావః. కృపణస్య దరిద్రస్యేవ లుబ్ధస్యేవేతి
వా- విధే ర్భ్రహ్మణోఽపి అపినా కిముత తత్సృష్ట్యానా మస్మాదృశామితి భావః. సృజా
తాభిలాషం ధనసమూహకాంతౌం స్వసుతాకాముకత్వం చ ఆపాదయంతం జన
యంతం బహుప్రజస్యేవ అధికసంతతిశాలినఇవ శశినః చంద్రస్యాపి గురుగృహస్పృహం
విస్తృతసదాభిలాషం- గురుపత్నిస్పృహం చ- ఆతన్వానం జనయంతం బహుకుటుంబో
హి పుమాన్ పుత్రపౌత్రతజ్జాయాపత్యవధ్వాదిబహుజననివాసోచితి విస్తీర్ణం గృహ
మభిలషతీత్యప్రాకరణికార్థః- యాతుధానస్య రాక్షసస్యేవ పురందరస్య ఇంద్రస్య
తాపసక్షేత్రదూషణధియం ఋష్యాశ్రమభంజనబుద్ధిం తాపసస్య గౌతమస్య క్షేత్రం
భార్యా అహల్యేత్యర్థః- తస్య దూషణే దోషజననే ధియమితి చ- ఇంద్రోఽహల్యాం
గౌతమవేషేణోఽభుజ్య పాతివ్రత్యాద్రుంశయామాసేతి శూయతేః ఆపాదయంతం
జనయంతం ఏవం విధిచంద్రేంద్రాణామేవ- కామపరతన్యోక్తే కిముతాస్మాకమితి వ్యజ్యతే.
తేన చ కామస్య సర్వదేవపరిబృథత్వం వ్యజ్యతే- వాత్స్యయనతంత్రసారం వాత్స్య
యనోనామ కశ్చన స్మరశాస్త్రోపదేష్టా ఋషిః తస్య తన్యం శాస్త్రం తస్య సారం
స్థిరాంశం తదేకప్రతిపాద్యమిత్యర్థః-

౧॥ తథా చ తదీయం మంత్ర మస్మిన్నేవ మాంగళికముహూర్తే తుభ్య ముప
దేష్టుకామస్య కిమపి వచనం ప్రమాణయతు భవతీ-

తథాచేతి॥ తథాచ ఏవం కామస్యాతి ప్రసిద్ధత్వేనేత్యర్థః. తదీయం కామదేవతాకం
మంత్రం మనుం అస్మిన్నేవ మాంగళికేముహూర్తే మంగళకరే అస్మిన్ ముహూర్తే ఏవ
తుభ్య ముపదేష్టుకామస్య వక్తుమనసః మమ కిమపి కించిద్వచనం వాక్యం భవతీ త్వం

ప్రమాణయతు ప్రమాణత్వే నాంగీకరో త్విత్వర్థః. మంత్రోపదేశకాలే గురువాక్యస్య
ప్రమాణీక ర్తవ్యత్వాదితి భావః. 99

శ్లో॥ వామాచారైకగమ్యో హి మంత్రోఽయం తస్య సాధనమ్
నగ్నతా మధునః పానం ప్రియోచ్ఛిష్టస్య చ గ్రహః.

వామేతి॥ అయం మంత్రః మంత్రఫదేవతాకో మనుః వామాచారైకగమ్యః వామా
చారేణై కేనై వ లభ్యః. హిః ప్రసిద్ధాయథా శా క్తేయానాం వామాచారో దక్షిణా
చారశ్చేతి ఆచారద్వయం ప్రసిద్ధం తథా ఏతమపాసకానాం వామాచర ఏకఏవ
ప్రసిద్ధ ఇత్వర్థః. వామాచరమేవాహ- నగ్నతా వివశ్రుత్వం మధునః మద్యస్య పానం
ప్రియోచ్ఛిష్టస్య ప్రియభుక్తశేషస్య గ్రహః గ్రహణం భక్షణ మిత్వర్థః. ఇత్యేతత్ప్ర
యమితి శేషః. తస్య సాధ్యమంతస్య సాధనం సాధకం భవతీతి శేషః. అయమేవ హి
వామాచారో నామ లోకసిద్ధ ఇతి భావః. 100

శ్లో॥ ఇత్యాదిచాటువచనై ర్మధురై ర్మురారి
స్మేరాననా వధిగతార్థతయా ప్రియాం తామ్
దృష్ట్వైవ నామృత మసౌ పిబతిస్మ కింను
మోహో దకామయత కిం త్వధరామృతం సః.

ఇత్యాదీతి॥ మురారేః కృష్ణస్య మధురైః సరసైః ఇత్యాదిచాటువచనై ఏవమాది
ప్రియవాక్యైః అధిగతార్థతయా అర్థజ్ఞత్వేన హేతునా స్మేరాననాం సస్మితముఖం
మురారిమధురవచనకదంబం శ్రుత్వా అహో అస్య వంచనాచాతురీతి స్మయమా
నాఽభూ ద్రాధేత్వర్థః. తాం ప్రియాం రాధాం దృష్ట్వైవేత్యుత్పేక్షా- అసౌ కృష్ణః
అమృతం సుధాం సపిబతిస్మ కింను సపపౌకిం- పురాఖిలు సముద్రాదుత్పన్నమమృతం
దేవగణా నేవాపాయయత్. నతు స్వయం పపౌ తత్ప్ర రాధాదర్శనమేవ హేతుః కిమితి
హేతుత్పేక్షేయం అతిశయోక్తిసముద్ధాసితా. అమృతవిభాజనస్య కృతయుగకాలి
త్వాత్ రాధాముఖదర్శనస్య ద్వాపరయుగకాలికత్వాచ్చ పూర్వమమృతపానాభావం
ప్రతి పరస్య రాధాముఖదర్శనస్య హేతుత్వాయోగాత్. ఆనయా చోత్పేక్షయో
దృశైవ కేయాద్రాధాముఖచంద్రామృతా త్సాగరజామృతస్య భగవన్నిరాకృతత్వేన
హైన్యం వ్యజ్యతే ఇతి పరికరాలంకారో గమ్యః. కింను స కృష్ణః మోహో త్కామాత్
అధరామృతం రాధాయా అధరసుధాం అకామయత ఆచకాంక్ష. రాధాముఖ
చంద్రాధరగతామృతమేవ అత్యాసక్త్యా పాతు మైచ్ఛత్ సముద్రజామృతా దధిక
త్వాదితి భావః. మోహో ద్రభమా దధరామృతం అపకృష్టసుధా మకామయతేతి
చ వ్యజ్యతే. ఉత్కృష్టసుధా ముత్సృజ్య అపకృష్టసుధాం వాంఛ స్పృశో మూఢ
ఏవేతి భావః. అత్ర రాధాం దృష్ట్వా అమృతం సపపౌ కింను తదధరామృతమేవ అకామ
యతేత్యనేన రాధాయాః మోహిసీసామ్యం కృష్ణస్య చ రాక్షససామ్యం వ్యజ్యతే.

తేన చ సర్వజగన్మోహనమపి కృష్ణం మోహయన్త్యా అహో రాధాయా లావణ్యాతి
శయ ఇతి వ్యజ్యతే- 101

శ్లో॥ చుచుంబ శౌరి ర్వదనం ప్రియాయా ధృవం సుధాదీధితిబింబ మేతత్
ప్రోవాహ మందం కరధూననేన యదుజ్జ్వలః కోఽపి రసో మనోజ్ఞః.

చుచుంబేతి॥ శౌరిః ప్రియాయాః రాధాయాః వదనం ముఖం చుచుంబ చుంబితవాణ్
'చుబి వక్త్రసంయోగే' - ఏతస్మిన్ సుధాదీధితిబింబం చంద్రబింబంభవతీతి శేషః - ధృవం
నూన మిత్యుత్తేయ - తత్ర హేతు మాహ ప్రోవాహేతి - యద్యస్మా త్కారణాత్
మందం శనైః కరధూననేన హస్తచాలనేన నిషేధార్థమితి భావః. అన్యత్ర కిరణ
కంపనేన ఉజ్జ్వలః అతిశయః కోఽపి అనిర్వచనీయః మనోజ్ఞః మనోహరః రసః
ప్రీతిః సుధాద్రవ శ్చ ప్రోవాహ స్రవహతి స్మ - సర్వమపి దుర్లభం వస్తు ప్రియమితి
న్యాయాత్ కరధూననేన స్పృహతిశయ స్సంజాత ఇత్యేకో భావః. కిరణచలనవశా
త్సుధాపాత స్సంజాత ఇత్యన్యో భావః. అత్ర ముఖే ఉత్పేక్షితం చంద్రబింబత్వ
ముత్తరవాక్యార్థేన సహేతుకమితి కావ్యలింగాలంకారః - యద్వా అనుమానాలంకారః.
తథా చాయం ప్రయోగః - ఇదం చంద్రబింబం భవతు మర్హతి కరధూననేన ఉజ్జ్వల
రసప్రవాహజనకత్వా చ్చున్ద్రవదితి- 102

గ॥ తదను యదుపతిః ప్రేయసీబింబాధరపానలోలుపః కమపి చాటువచన
నిచయ ముచయత్.

తదన్వీతి॥ తదను తతః ముఖచుంబనాన్తర మిత్యర్థః. ప్రేయస్యాః రాధాయాః బింబా
ధరస్య బింబతుల్యస్యాధరస్య పానే లక్షణయా తద్రసపానే ఇత్యర్థః. లోలుపః
ఆసక్తః యదుపతిః కృష్ణః కమపి అన్యకాముకదుర్వచ మిత్యర్థః. చాటువచన
నిచయం ప్రియవాక్యపరంపరాం అరచయత్ నిర్మితవాన్ - 103

తథాహి॥ ఏకోనవింశతిశ్లోకైః అధరం వర్ణయతి త్వదధర ఇత్యాదిభిః-

శ్లో॥ త్వదధరః పరిభూతసుధారసః ప్రియతమే కతమేన న బుధ్యతే
విదధతి ద్విజరాజరుచే స్థిరస్కరణ మస్తు సుధాధికతా న కిమ్.

త్వదధర ఇతి॥ హే ప్రియతమే ప్రేయసి త్వదధరః తవాధరోష్ఠః పరిభూతసుధారసః
తిరస్కృతామృతస్వాదః అమృతాదవ్యధికాస్వాద ఇత్యర్థః. ఇతి ఏవం కతమేన కేన న
బుధ్యతే న జ్ఞాయతే - సర్వేఽపి త్వదధరం సుధారసాధికరసశాలినం జానన్త్యేవే
త్యర్థః. నను మత్కాముకస్య తవ తథా ప్రతీతి రస్తు నామ - కథం పున సర్వేషా
మత ఆహ - విదధతీతి - ద్విజరాజరుచేః ద్విజరాజ శ్చున్ద్రః తస్య రుచేః స్వాదస్య తిరస్క
రణం పరిభవం విదధతి కుర్వాణే త్వదధరే ఇతి శేషః. సుధాధికతా అమృతాదాధిక్యం
నాస్తి కిమ్ స్యాదేవేత్యర్థః. చంద్రస్య సుధామయత్వాదితి భావః. ప్రకృతే తు ద్విజ

రాజాః దన్తశ్రేష్ఠాః మధ్యమదంతా ఇతి యావత్ - 'రాజదంతా మధ్యదంతా దంష్ట్రా
దంతా చ పార్శ్వయో' రితి వైజయన్తీ. తేషాం రుచేః కాస్తేః తిరస్కరణ మాచ్ఛా
దనం విదధతి త్వదధరే అధరస్య దన్తవాసన్త్వాదితి భావః. అత్ర త్వదధరః పరిభూత
సుధారస ఇతి పూర్వవాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థేన సమర్థనా త్కావ్యలింగం.
'సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థన'మితి లక్షణాత్ - స చ శ్రేష్ఠోజ్జీవితః - 104

శ్లో॥ ఆదాయ దచ్చ మమృతం మథనే బభూవ
గుప్త్యా తదేవ విధినా నిహితం త్వద్దోష్ఠే
ఖ్యాతం తదేత దధరామృత ముత్తరం తు
కాలుష్యభాగధిగతం త్రిదశై ర్ధృతాశైః

ఆదావితి॥ మథనే క్షీరసాగరమథనే ఆదా ప్రథమతః అచ్చం స్వచ్ఛం యదమృతం
సుధా బభూవ ఉత్పన్నం తదేవామృతం గుప్త్యా సంగోపనేన సంగోప్యేత్యర్థః. విధినా
బ్రహ్మణా త్వద్దోష్ఠే తావకాధరే నిహితం స్థాపితం నిర్మాణసమయే ఇతి భావః.
తత్తస్మా త్కారణాదేవ ఏతత్త్వదధరగతం అధరామృతం ప్రాగుత్పన్నసుధా అధర
గతామృతమితి చ ఖ్యాతం ప్రథితం. కాలుష్యభాగ్ మలిన ముత్తరం పశ్చా దుదిత
న్త అమృతమితి శేషః. ధృతాశైః ధృతకాంతైః త్రిదశై ర్దేవై రధిగతం ప్రాప్తం
దేవానా మమృతే అతిదురాశత్వా త్కాలుష మప్యమృత ముత్తమం మత్వా ననన్దు
రితి భావః. అత్ర అధరగతామృతత్వరూపావయవార్థపురస్కారేణ ఓషస్సుధాయాం
ప్రయుక్తస్య అధరామృతపదస్య పూర్వసుధాత్వరూపాన్వార్థత్వకల్పనా నిరుక్త్యలం
కారః. పూర్వార్థే తు అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. అనయా నిరుక్తి రుద్ధాపి
తేతి వివేకః -

106

శ్లో॥ బాలే తవాఖిలముఖేపి విధో ర్వివర్తే
రేఖాధరస్య పరమస్య కుతోఽతిమృష్టా
ఇత్థం విశంక్య చిర మస్మృధునా విశంకః
స్మృత్వా శివం ధృతరుచిం శశిరేఖయైవ

బాలే ఇతి॥ హేబాలే సుందరి తవ అఖిలముఖేపి సమగ్రవదనేపి విధో శ్చంద్రస్య
వివర్తేపరిణామే సతి చంద్రే ఏవ సర్వావయవావచ్ఛేదేన త్వన్ముఖాత్మనా పరిణతత్వేపి
త్యర్థః. అతిశయోక్తి రలంకారః. కుతః కస్మాద్దేహిః అస్య అధరస్య రేఖాపరం
రేఖైవ ఆతిమృష్టా ఆతిమధురా సర్వావయవావచ్ఛేదేన చంద్రపరిణామభూతే ముఖే
అధరావయవస్యేవాతిమృష్టత్వ మన్యస్య తు మృష్టత్వ మితి విశేషస్య హేతు ర్నాప
లభ్యతే ఇత్యర్థః. ఇత్థమేవం చిరం చిరకాలం విశంక్య తర్కిత్వా శశిరేఖయైవ చంద్ర
కళయైవ ధృతరుచిం కృతకాన్తిం శివం స్మృత్వా అథునా అద్య విశంకః నిస్సం
శయః అస్మి-చంద్ర స్సర్వోఽప్యమృతమయత్వాత్ మృష్టః తత్రైకారేఖా త్వతి

మృష్టా అన్యథా సర్వా రేఖాః ఉత్పృజ్య తామేకామేవ సర్వజ్ఞ శ్చివః కథం
 బిభృయాత్ - అయ మధరస్సు తయైవ నిర్మితః-అతఏవ ముఖం సర్వం మృష్ట మధర
 స్త్వతిమృష్ట ఇతి విరచినవమిత్యర్థః. అత్ర అధరం సృష్ట్యా శివశిరోగతచంద్ర
 రేఖాస్మరణాత్ స్మృతిమదలంకారః. 'స్యాత్స్మృతిభాగ్నిసందేహా స్తదంకాలం కృతి
 త్రయ' మితి లక్షణాత్ -

106

శ్లో॥ సుపర్ణమాత్రేణ జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ చ యద్గుహీతుమ్

అర్హం కియ త్రేయసి తే-ధరస్య తస్యామృతస్యాః చ తాతమ్యమ్-

సుపర్ణేతి॥ యదమృతం సుపర్ణమాత్రేణ గరుడేన శోభనపర్ణమాత్రేణ చ-గుహీతుం
 స్వీకర్తు మర్హం యోగ్యం - అమృతస్య గరుడాపహృతత్వా దిత్యేకో-ర్థః. కదళ్యాది
 పర్ణమాత్రగ్రాహ్యత్వా దిత్యనో-ర్థః. యత్ సామాన్యే నపుంసకం. యద్వా లింగ
 విపరిణామేన య ఇతి యోజ్యం. యః త్వదధరః జగద్దురాపకల్యాణపాత్రేణ జగతో
 లక్షణయా తత్పజనానాం దురాపాని దుర్లభాని కల్యాణాని శ్రేయాంసి - యద్వా -
 జగతి లోకే దురాపాని కల్యాణాని పరమాత్మని విద్యమానానాం కల్యాణానాం జగతి
 దుర్లభత్వా దితి భావః. తేషాం పాత్రం భాజనం నిలయ ఇత్యర్థః. తేన అనంత
 కల్యాణగుణపరిపూర్ణేన పరమాత్మ నేత్యర్థః. మయేతి యావత్-అన్యత్ర జగద్దురాపేన
 బహుమూల్యత్వా త్సర్వజనదుర్లభే-త్యర్థః. కల్యాణపాత్రేణ స్వర్ణ భాజనేన గృహీతు
 మర్హః అతిశ్లాఘ్యవస్తుత్వా త్సువర్ణ పాత్రేణాస్య గ్రహణమ్. ఏత దృష్ట్వా అపకృ
 ప్తత్వా త్సర్ణమాత్రేణైవ అమృతస్య గ్రహణమితి హేతో దుభయో ర్మహ దస్తర
 ను స్తీత్యాహ-హేప్రేయసి తే అధరస్య జగద్దురాపకల్యాణపాత్రగ్రాహ్యత్వదధరోష్ఠస్య
 తస్య సుపర్ణమాత్రగ్రాహ్యస్యామృతస్య చ కియత్ తారతమ్యం న్యూనాధిక
 భావో-స్తి - మహత్తారతమ్య మ స్తీత్యర్థః. ఏతేన అమృత మివాధరః అధరామృత
 మిత్యుపమితసమాసశంకా దూరతః పరాస్తా. అధరసృష్ట్యా అమృతస్యాపకృష్టత్వేన
 సామార్థ్యాభావాత్ - తస్మాత్ అధర మపకృష్ట మమృతం యస్మా త్త్వదధరామృత
 మితి పృథ్విత్వై అధరామృతశబ్దో-ధరమభినతే ఇతి పృథ్విత్వ స్థరం చ వ్యజ్యతే.
 అత్ర ఉపమానా దమృతా దుపమేయ స్యాధరస్య వ్యతిరేకవర్ణనా ద్వ్యతిరేకా
 లంకారః. స చ శ్లేషానుప్రాణితః - కిం చ అధరరసస్యైవామృతవ్యతిరేకవర్ణనాత్
 రసవ్యతిరేకేణ అధరో నామ న కశ్చిత్సవార్థః. కిన్తు సర్వో-ప్యయ మధరః రసమయ
 ఏవేతి వ్యజ్యతే నస్తుతస్సు-శ్లేషం వివాపి అధరే అమృతవ్యతిరేకో భాత్యేన. షషిమాత్ర
 గ్రాహ్యత్వా దమృతస్య పరమేశ్వరగ్రాహ్యత్వా దధరస్య-యద్వా భగవద్వాహన
 భూతగరుడగ్రాహ్యత్వా దమృతస్య సాక్షా ద్భగవద్గ్రాహ్యత్వా దధరస్య - కేచిత్తు
 అమృతాధరయో ర్మహత్తారతమ్యవచనేన అధరః క్వ అమృతం క్వ ఇతి తర్కిత
 విరూపఘటనాప్రతిభానా ద్విషమాలంకారః. ఉదాహృత్తు చ త్వం క్వ తస్యా
 ముఖం క్వ ఇతి-ఏతన్మ తేషు వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః-

107

శ్లో॥ మనోహరాపాంగి తవాధరోఽయం తౌద్రస్య మన్యే పటలం య దేషః

చారాయ తిర్యగ్విహితోఽపి కృచ్ఛం ప్రాయః పరేణైవ నరేణ పేయః.

మనోహరేతి॥ హేమనోహరాపాంగి మనోజ్ఞకటాక్షశాలిని-స్వాంగాచ్చోపసర్జనా
దితి జీష్ఠతవాయ మధరః తౌద్రస్య మాక్షికస్య పటలం కోశః భవతీతి శేషః-
మన్యే ఇత్యుత్ప్రేక్షా-వాక్యార్థః కర్మ-తవాధరం తౌద్రపటలం మన్యే ఇత్యర్థః.
యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః చరాయ చిరాత్ తిర్యగ్విహితోఽపి లజ్జయా సాచీ
కృతోఽపి కృచ్ఛం కథంచిత్ ప్రాయః బహుశః పరేణ పరమాత్మనా నరేణ
మనుష్యేణైవ మయైవేత్యర్థః. పేయః పాతుం శక్యః భవతీతి శేషః. సర్వథా పాస్యా
మ్యేవేత్యర్థః. అన్యత్ర ఏష మధుకోశః చరాయ కృచ్ఛం తిర్యగ్భిః తిర్యగ్జన్తుభిః మక్షీ
కాభి రిత్యర్థః. విహితోఽపి నిర్మితోఽపి ప్రాయః పరేణ అన్యేనైవ నరేణ మనుష్యేణ
పేయః పాతుం శక్యః యోగ్య ఇతి వా- మధుకారై శ్చిరా త్సంచితమపి మధు నరా
ఏవ బలా త్పిబ స్తీత్యర్థః క్వచి న్మానుషసంచారరహితే ప్రదేశే మక్షీకాభిరేవ
పీయతే ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రాయోగ్యహణం. శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారః. 108

శ్లో॥ కమలకుట్టలచారుకుచాంకురే త్వదధరో ద్విజవాస ఇతి స్ఫుటమ్

అతిసిత సతతామృతసేకతో భవతి రోగవిశేషపదం యతః.

కమలేతి॥ కమలకుట్టలచారుకుచాంకురే కమలకుట్టలా పద్మకోశావివ చారూ
రమ్యా కుచాంకురౌ స్తనాంకురౌ యస్యా స్తస్యా స్పంబుద్ధిః. స్తనయౌ రంకురత్వా
రోపేణ యావనావస్థాయాః ప్రారంభా న్మగ్ధత్వం వ్యజ్యతే. త్వదధరః ద్విజవాసః
దస్తవత్త్రం అధరస్యవత్త్రవ ద్దంతావరకత్వాదితి భావః-‘ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్చదౌ
దశనవాససీ’ ఇత్యమరః. బ్రాహ్మణవత్త్రం చ భవతీతి శేషః. ఇతి స్ఫుటం ధ్రువ
మిత్యుత్ప్రేక్షా. మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనా ముత్ప్రేక్షావాచ
కత్వాత్. ఏవం సంభావనాయాం హేతు మాహ- యతః యస్మాద్ధేతోః అతిసితః
సితాం శర్కరా మతిక్రాంతః ‘శ్వితే’ సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా
స్త్రియా’ మిత్యమరశేషే. అధరః సతతామృతసేకతః నిరంతరసుధాసేచనాత్ విధినా
సతతం సుధాభి స్పిచ్యమానత్వాద్ధేతో రిత్యర్థః. రాగవిశేషపదం అనురాగాతిశయా
స్పదం భవతి. క్రథమత ఏవ శర్కరాతిశాయీ తదను సుధాభిరపి సిచ్యతేచే త్కిము
వక్తవ్యమితి భావః-అన్యత్ర అతిసితః ప్రథమ మతిశుభ్రః ద్విజపటః సతత మమృతసేకతః
జలప్రక్షాళనాద్ధేతోః రాగవిశేషపద మారుగ్యాతిశయాశ్రయం భవతి. సదాప్రక్షాళ్య
మానం హి శుభ్రవత్త్రం క్రమేణ కామాయవర్ణ మాపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధమ్- 109

శ్లో॥ ద్విజచ్ఛద స్తే ఽధర ఇత్యసంశయం

ద్విజోఽపి సోఽయం గరుడః పరం భవేత్

అనేన సంఛాద్య యతోఽమృతం నవం

హతేన హర్యం హరిణైవ ధార్యతే

ద్విజేతి॥ తే అధరః ద్విజచ్ఛదః రదనచ్ఛదః పక్షిపత్రం చ భవతీతి శేషః- ఇత్యసం
యం నాస్తి సంశయోఽత్యేత్యర్థః. అధరస్య రదనచ్ఛదపర్యాయద్విజచ్ఛదశబ్ద
వాచ్యత్వం నిస్సందిగ్ధం. 'ఓష్ఠాధరౌ తు రదన చ్చదౌ దశనవాససీతి' కోశాది
త్యేకోభావః. త్వదధరః పక్షిపత్రం భవతు మర్థ ఇతి ద్విజచ్ఛదశబ్దవాచ్య ఇశ్యన్యో
గవః. అత ఏవ నిరుక్తిరలంకారః. పూర్వశ్లోకే చ యద్యపి ద్విజవాస ఇత్యత్ర
నుక్తి రస్తి తథాపి స్ఫుట మిత్యనేన తాదృశాన్యార్థకల్పనాయా ఉత్పేక్షితత్వా
దుత్పేక్షైశ్చ. అధరస్య పక్షిపత్రత్వే హేతు మాహ ద్విజోఽపీతి - సోఽయం అధర
వాచక ద్విజచ్ఛదరూపసమస్తపదాద్యవయవభూతః ద్విజోఽపి ద్విజశబ్దోఽపి శబ్ద
ధర్మస్య అర్థ ఉపచారాత్ తాదృశద్విజశబ్దవాచ్యత్వేత్యర్థః. పక్షిచేతి యావత్ -
గరుడః పరం గరుత్మానేవ భవేత్ - అధరో గరుడచ్ఛదత్వా ద్విజచ్ఛదశబ్దపతి
పాద్య ఇత్యర్థః. తతః కి మత ఆహ - య హేతోః హరిణా కృష్ణేన హరేన బలా
త్కారేణ హార్యం హర్తుం శక్యం నవం నూతన మమృతం సుఖా అనేన అధరేణ
సంఛాద్య సంగోప్య ధార్యతే అంతరేవ ధార్యత ఇత్యర్థః. దంతపక్షే అధరాంతరే
ఏవ అమృత స్యోపలంభః నతు బహిః ప్రసరణ మమృతస్యాతాస్తీతి భావః. అన్యత్ర
అనేన గరుడపక్షేణ హరిణా ఇంద్రదేణ హరేన హార్యం హర్తుం యోగ్యం నవ మమృ
తం సంఛాద్య ధార్యతే. పురా గరుత్మా నమృతఘటం పక్షేణ సంఛాద్య చినాయేతి
ప్రసిద్ధిః. హరిహార్యామృతగోపనత్వా త్వదధరో గరుడపక్షివేతి నిష్కృష్టార్థః. శ్లేషాను
ప్రాణితః నిరుక్త్యలంకారః. అసంశయమితి పదస్య ఉత్పేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు
ఉత్పేక్షాలంకార ఇత్యేవ.

110

శ్లో॥ మసారసారాక్షీ తవాధరోష్ఠం ఫలం విశంకే పనసదుమిష్య

ప్రకాశ్యతే కంటకపాళి రాదౌ తత శ్చ మృష్టం య దముష్య భోక్తుః
మసారేతి॥ హేమసారసారాక్షీ మసార ఇంద్రసీమణిః తద్వత్ సారే శ్రేష్ఠే అక్షిణీ
యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-ఇంద్రసీలసీలలోచనే ఇత్యర్థః. బహువ్రీహా సక్యత్తో రితి
సమానాంతః పచ్-షిత్వా త్స్త్రియాం జీమ్. తవాధరోష్ఠం పనసద్రుమిష్య పనసాఖ్య
వృక్షస్య ఫలం విశంకే మాన్యే ఇత్యుత్పేక్షా. తత్ర హేతు మాహ-యద్యస్మా ద్దేహోః
అముష్య అధరస్య భోక్తుః పాతుః ఆదౌ కంటకపాళిః పులకపక్షిః ప్రకాశతే ఉత్ప
ద్యతే ఇత్యర్థః. 'వేణౌ దుగ్ధమాంగే రోమాంచే తుద్రశత్రౌ చ కంటకే' ఇతి వైజ
యన్టీ తతశ్చ మృష్టం స్వాదు వస్తు లభ్యతే అధరామృతమాధుర్యోపలంభో జాయతే
ఇత్యర్థః. అన్యత్ర అముష్య పనసఫలస్య భోక్తుః ఆదౌ కంటకపాళిః కంటకానాం పనస
ఫలావయవవిశేషాణాం పాళిః పక్షిః ప్రకాశ్యతే దృగ్గోచరభవతీత్యర్థః. తత్ఫలస్య
చర్మణః కంటకితత్వాదితి భావః-తత శ్చ ఛేదనాంతర మిత్యర్థః-మృష్టం వస్తు లభ్యతే
ఇతి శేషః. అంతరవయవానాం మధురత్వాదితి భావః-శ్లేషసంకీర్ణా సహేతుకోత్పే
క్షాలంకారః-

111

శ్లో॥ ద్రాక్షేవ సాక్షా దధర స్తవాయం నాసత్యవాణీ ప్రవణో యతోఽహమ్
తాపాపనోదాయ గదావలంబీ ముదా తదాస్వాదన సాదరోఽస్మి.

ద్రాక్షేతి॥ తవాయ మధరః సాక్షా త్రుత్యతా ద్రాక్షేవ మృద్వీకేవ 'మృద్వీకా
గోస్తనీ ద్రాక్షే' త్యమరః. ఉత్పేక్షా-తత్ర హేతు మాహ-యతో హేతోః గదావ
లంబీ కామోదకీధరః స హి భగవతోఽసత్యవాక్యత్వ మితి భావః. రోగీ చ-తత
ఏవ నాసత్యవాణీప్రవణః స సత్యా అసత్యా స అసత్యా నాసత్యా సత్యేత్యర్థః. అస
త్యత్వసంభావనానిరాసాయ సఖోద్వయప్రయోగః - స చాసా వాణీ నాసత్యవాణీ
సత్యవాక్యం తత్ర ప్రవణః వ్యగ్రః సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. అన్యత్ర నా సత్యయో
రశ్వినో దేనవైద్యయో రిత్యర్థః. వాణ్యాం వాక్యే ప్రవణః తదుక్తారానస్తానతత్పుర
ఇత్యర్థః. అహం తాపాపనోదాయ తాపః విరహజన్యః జ్వరాదిజన్యశ్చ - సంతాపః
తస్య అపనోదాయ నివారణార్థం ముదా సంతోషేణ సద్భేషజలాభాదితి భావః.-
ప్రకృతే సదధరలాభాదితి భావః. తదాస్వాదనసాదరః అధరపానాసక్తః ద్రాక్షాపానా
సక్తశ్చ అస్మి. ద్రాక్షి హం ని దాహాదికం ద్రాక్షా ఇతి పృథుత్యేః వైద్యకే అశ్వభాగ్యం
ద్రాక్షాయా స్తాపాపహత్వస్యోక్తత్వాత్. మామకతాపనివారణార్థం త్వదధరరూప
ద్రాక్షారసం పాతుం సగదోఽహ మభిలషామిత్యర్థః. అత్ర తాపనివారణాన స్తర
మధరే సరిభావనీయస్య ద్రాక్షాత్వస్య ప్రాగేవ సంభావితత్వా దతిశయోక్తి శ్చ. 112

శ్లో॥ కథం ను సామ్యం ద్విజగర్హితేన బింబీఫలేనాస్తు తవాధరస్య
ద్విజప్రధానా శ్శుచయోఽధరే తు ప్రవర్తయంత్యేవ రుచిం స్వకీయామ్.

కథన్వీతి॥ తవాధరస్య ద్విజగర్హితేన బ్రాహ్మణనింద్యేన 'కోశాతకీబింబఫలం మద్యమాం
ససమం స్మృత'మితి ధర్మశాస్త్రాదితి భావః-బింబీఫలేన బింబేన సామ్యం తేల్యం కథ
మస్తు నాస్త్యేవేత్యర్థః. అధరే తు శుచయ శ్శుభ్రాః ద్విజప్రధానాః ప్రధానదంతాః
స్వకీయాం రుచిం కాన్తిం ప్రవర్తయన్తి ప్రసారయన్త్యేవ-దంతకాన్తి రధరే ప్రసరతీతి
భావః-అనేన ముగ్ధాయా నిగూఢ స్సంతోషాతిశయో వ్యజ్యతే. అన్యత్ర శుచయః
పవిత్రాః నతు పతతా ఇత్యర్థః. ద్విజప్రధానాః బ్రాహ్మణోత్తమాః స తు బ్రహ్మ
బంధవ ఇతి భావః-అధరే స్వకీయాం రుచి మభిలాషం ప్రవర్తయన్త్యేన అభిలషస్తే
త్యర్థః. ద్విజగర్హితస్య బింబస్య ద్విజాభిలషితస్యాధరస్య చ మహా తారతమ్య మస్తీతి
నిష్కృష్టార్థః. అత్ర ద్విజగర్హితా ద్విజా ద్విజపూజితస్యాధరస్య ఉత్కృష్టత్వ
ప్రతీతే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. అనేన చ అధరో బింబమివేత్యుపమితసమాసాశ్రి
యేణ త్ర్యధరే ప్రయుక్త మధరబింబపదం రాధాధర మభిధాతుం స యమతే
సామర్థ్యాభావాదితి వ్యజ్యతే. స్పష్టం చేదం నైషధే 'అధరం కిల బింబనామకం ఫల
మస్మాదితి భవ్య మన్వయం లభతేఽధరబింబ మిత్యదః పదమస్య రదనచ్ఛదం
దధత్ ఇతి.

శ్లో॥ నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్త్యా ప్రతీయతేఽర్థోఽధరశబ్దచుంబీ
ప్రత్యక్ష మేతం నవఖండసారరసాశ్రయత్వం కథమస్తు ముక్తే.

నేతి॥ యత్ర ధరా భూః న విద్యతే నాస్తీతి వృత్త్యా విగ్రహేన వ్యాఖ్యానేనేతి
యావత్ అధరశబ్దచుంబీ అధరాఖ్యశబ్దస్సృక్ అర్థః ప్రతీయతే గమ్యతే. న విద్యతే
ధరా యస్మిన్ సః అధరః ధరారహిత ఇత్యర్థః. ఇత్యధరశబ్దనిరుక్తిః ప్రతిభాతీత్యర్థః.
ఏవం నిర్వచనే దోష మాహ-హే ముక్తే సుందరి ప్రత్యక్ష మనుభవసిద్ధం దృగ్విషయం
చ ఏతత్ నవఖండసారరసాశ్రయత్వం నవో నూతనః ఖండశ్శర్కరా న్యాత్తుండశ్శకలే
చేష వికారమణిదోషయో' రితి విశ్వః. తస్య యస్సార శ్రేష్ఠో రసః స్వాదః తదాశ్ర
యత్వం తన్నిలయత్వం తద్రసశుల్కరసవత్త్వ మిత్యర్థః. అతఏవ సదర్శనాలంకారః-
అన్యత్ర నవఖండైః నవభిః భారతేళావృతాదినామకైః ఖండైః సారా శ్రేష్ఠా యా
రసా భూమిః తదాశ్రయత్వమితి-కథం కేన ప్రకారేణాస్తు నకథమపీత్యర్థః. ధరానా
శ్రయే అధరే ధరాశ్రయత్వం విరుద్ధమ్. తత్ర చ ప్రత్యక్షోపలబ్ధత్వాత్ప్రబలేన ధరా
శ్రయత్వేన ధరానాశ్రయత్వరూపోఽర్థః బాధ్యతే ఏవేతి భావః. అత్ర స్వయమేవ
అధరశబ్దం నిరుచ్య పునస్తత్ప్రతిషేధా దాక్షేపాలంకారః-స చ శ్లేషోజ్జీవితః- 114
అవ॥ ఏవం నవిద్యతే యత్ర ధరేతి వృత్తిజన్యస్య అధరశబ్దార్థస్య ధరానాశ్రయత్వ
రూపస్య ప్రత్యక్షవిరోధాద్బాధ్యత్వ ముక్త్యా అధరసిద్ధోష మధరశబ్దార్థం నిర్వక్తి-

శ్లో॥ విరుద్ధతా చాపి యతో నశార్థ స్తవాధరస్తేన ఘనాఘనోఽయమ్
యదేష వర్షత్యమృతస్యభారా విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః.

విరుద్ధతేతి॥ యతో హేతోః విరుద్ధతాచాపి విరుద్ధత్వమపి నశార్థః నశోభిధేయో
నశ్చితివాద్యేత్యర్థః. భవతీతి శేషః. అసురా అవిద్యా అధర్మ ఇత్యాదౌ విరో
ధినో నశార్థత్వదర్శనాదితి భావః. యథాహుః 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తద
న్యత్వం తదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధ శ్చ నశార్థా ష్టబ్రహ్మకీర్తితా' ఇతి.
తేన హేతునా తవాయ మధరః ఘనాఘనః ఇంద్రః వార్షికమేఘశ్చేతి వ్య
జ్యతే. భవతి. 'శక్రఘాతుక మత్రేభ వార్షికాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః -
ధరః పర్వతః 'ఆహార్య ధర పర్వతా' ఇత్యమరః. తద్విరోధీ అధరః ఇంద్రస్య పర్వత
వైరిత్వాదితి భావః. నన్వేన మధరశబ్దస్య ఘనాఘనార్థబోధకత్వ మస్తునామ కథం
పున రధరశబ్దప్రతిపాద్యే అధరోష్ఠే ఘనాఘనత్వ మత ఆహ యదితి-యద్యస్మాదేష
తవాధరః విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః శ్రీకృష్ణసంతోషాతిశయధురంధరాః శ్రీకృష్ణ
స్వాధికానందసంపాదకా ఇత్యర్థః. అమృతస్య సుధాయాః ధారాః వర్షతి సృజతి. అన్యత్ర
ఏష ఇంద్రః విశ్వంభరాహ్లాదఝరీధురీణాః భూమేరాహ్లాదసంపాదకాః గ్రీష్మే
తప్తత్వాదితి భావః. 'రసా విశ్వంభరాస్థిరా - విశ్వంభరః కైటభజి ద్విధు శ్చీవతస్స
లాంఛన' ఇతిచామరః. అమృతస్య ఉదకస్య ధారాః వర్షతి మేఘాధిపతిత్వాదింద్ర

స్యేతిభావః. అత్ర విశ్వంభరాహ్లాదకరామృతవర్షణేన హేతునా అధరే ఇంద్రత్వస్వారోపణా దభేదరూపకం శ్లేషోజ్జీవితం నిరుక్తి సంకీర్ణంచ.

శ్లో॥ బింబాధరస్తే వదనారవింద మరందసంవాసపదం మదాధ్యే

రదాంశుకింజల్కపరీత మేత ముదిత్సతే యన్మధుహృత్స తృప్తః-

బింబాధరఇతి॥ హేమదాధ్యే మత్సేయసి యద్వా మదో హర్షః తేనాధ్యే శ్లాఘ్యే అథవా 'ఇభ్యుఽధ్యో ధనీ స్వామీ' తికోశా దాభ్యశబ్దః ప్రభువాచీ- తతః స్త్రియాం టాపి-ఆధ్యా ఈశ్వరీ మమ ఆధ్యా మదాధ్యా తత్సంబుద్ధిః మదీశ్వరి ఇత్యర్థః. తే తవ బింబాధరః బింబతుల్యోఽధరః వదనారవిందమరందసంవాసపదం ముఖకమలసంబంధి మకరందనివాసస్థానం భవతీతి శేషః. వదనస్వారవిందత్వా న్మకరందస్తత్రావశ్యం స్థాతవ్యఇతి ముఖకమలావయవభూతే అధరే మకరందో వర్తతే ఇతిభావః. రూపకాలంకారః తత్ర హేతుమాహ-యద్యస్మాత్ రదాంశుకింజల్కపరీతం రదానాం దన్తానా మంశవః కాన్తయ ఏవ కింజల్కాః కేసరాః తైః పరీతం వ్యాప్తం దన్తకాన్తిప్రసృతిశోభిన మిత్యర్థః. ఏతమధరం మధుహృత్తృప్తః భ్రమరశ్చ సతృప్తః సాశస్సన్ తృప్తహిత స్సన్నితి చ ఆదిత్సతే ఆదాతుమిచ్ఛతి- 'తృప్తే స్పృహ పిపాసే ద్వే' ఇత్యమరః. యద్యధరేఽత్ర మకరందో న స్యాత్తద్వి మధుహృతోఽత్ర కాంతానో దీయాదితి భావః. అత్రవదనమేవారవిందం రదాంశేవఏవ కింజల్కాః అధరఏవ మధూజయస్థానం కృష్ణ ఏవ భ్రమరః ఇతి నిరూపణా త్సావయవరూపకాలంకారః. అధరసుధాయా మరందత్వారోఽస్తు గమ్యతే. యథా కమలస్య మధ్యే కింజల్కపరీతస్థలే మకరందా విర్భావః- తథా వక్త్రఫాలలోచననాసాదిబహుళావయవశాలినో ముఖస్య మధ్యే అధరప్రదేశే ఏవ సుధోదయ ఇతి ఔపమ్యం వ్యజ్యతే-

116

శ్లో॥ తవాధరః పల్లవఏవ బాలే రసాలసాలస్య రసాలసాంగి

న చే త్కథంవా పరపుష్టఏష సదా తదాస్వాదన సాదర స్స్యాత్-

తవేతి॥ రసాలసాంగి రసేన శృంగారేణ అలసం వ్యాప్త మంగం శరీరం యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః-శృంగారరసభరితాంగీత్యర్థః. నాయికాయాః శృంగారరసాలంబన విభావభూతత్వాదితి భావః. యద్యపి శృంగారరసో మనస్యేన పరిపూర్తిం యాతి నతు శరీరే తస్య మానసికత్వా తథాపి శృంగారరసోత్పాదకసౌందర్యపరిపూర్ణత్వా దంగస్య తత్త్వేన వ్యపదేశ ఇతి జ్ఞేయః. అథవా రసశబ్దస్యైవాత్ర లక్షణయా సౌందర్య మిత్యర్థో వాచ్యః- హేబాలే సుందరి తవాధరః రసాలసాలస్య రసాలవృక్షస్య పల్లవః కింజల్క మేవ భవతీతి శేషః. ఏవకారేణ సత్వస్యపల్లవః నామ్యధర ఇతి వ్యజ్యతే. అత్రాధరే అధరత్వ మపహ్నుత్య రసాలపల్లవత్వారోపణా త్సాపహ్నవో రూపకాలంకారః. ఏవకారస్య ధ్రువాదిశబ్దవ దుత్పేక్షావాచకత్వాంగీకారేతు ఉత్పేక్షైవ. సచేత్ త్వదధరో రసాలపల్లవో నస్యాచ్ఛేత్ ఏష పరపుష్టః పరేణ నందేన పుష్టః

రక్షితః అహ మిత్యర్థః. పరభృతః కోకిల ఇతి చ-సదా సర్వదా తదాస్వాదనసాదరః
తస్య అధరపల్లవస్య ఆస్వాదనే పానే భక్షణేచ సాదరః సత్పక్షః కథంవా స్వాత్
నకథమవీత్యర్థః. కోకిలానాం మాతపల్లవప్రియత్వా దిత్యేకోభావః-భగవతః కృష్ణస్య
అతిసుందరవస్తుప్రియత్వా దిత్యన్యోభావః- 117

శ్లో॥ నితాంతశుద్ధద్విజవాస ఏష స్తవాధరోష్ఠ స్తదిహామృతం స్యాత్

కాంక్షత్యత స్తత్పురుషో త్తమోఽపి నిర్వాణహేతో సతతం కృతేష్టిః.

నితాంతేతి॥ ఏషః అయం తవాధరోష్ఠః నితాంతశుద్ధద్విజవాసః అతిశుభ్రదన్తవస్త్రం
అతిపవిత్రబ్రాహ్మణనివాసశ్చ భవతి - అత్ర ఏష స్తవేతిహా సాధుః. 'ఏతత్తదో
స్సుహౌపో కో రసఞ్ సమాసే హలీతి సుహోపాత్. తస్మాత్ ఏష తవేతి హత్యం.
న చ ఛందోభంగః పాదాంతే లఘోరపి గురుత్వాత్. తత్తస్మాత్ ఇహ అధరే
అమృతం సుధా స్యాత్ పద్మసీజాతిస్త్రీత్వా ద్రాధాయా ఇతి భావః-అన్యత్ర అమృతం
యజ్ఞశేషాన్నం'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యా'దితి విశ్వః. ఇహ బ్రాహ్మణగృహే స్యాత్
ఇతి- అతః యతోఽత్రామృతమస్యతోహేతో రిత్యర్థః. నిర్వాణహేతో స్సుఖార్థం
కృతేష్టిః కృతాభిలాషః పురుషోత్తమోఽపి కృష్ణశ్చ తతో త్వదధరామృతం
సతతం సర్వదా కాంక్షతి వాంఛతి. కాంక్షామాత్రమేవ న త్యేతావతా ప్యనుభవ
ఇతి కార్పణ్యం వ్యజ్యతే. అన్యత్ర అతో హేతోః నిర్వాణహేతోః మోక్షార్థం
సతతం కృతేష్టిః కృతయాగః ఫలానభిసంధిపూర్వకయాగానుష్ఠానస్య మోక్షహేతు
త్వాదితి భావః. పురుషోత్తమః పురుషశ్చేషోఽపి అతివిరక్తోఽపీత్యర్థః. తద్యజ్ఞ
శేషాన్నం కాంక్షతి- జీవన్ముక్తోఽపి యేన కేనచిద్యోగేన శరీరం విభృయ్యాత్ - తత్ర
'యాచయే చ్ఛోత్రియస్యాన్నం తదభావే జలం పిబే'దితి శాస్త్రాత్. శ్లోత్రియాన్నే
నైవ శరీరధారణం తస్యావశ్యకం పాపనిర్వర్తణసంభవాదితి భావః. అత్ర ప్రథమ
పాదే రూపకం-ద్వితీయే త్వమమానం-అధరోఽమృతవా న్భవితు మర్హతి నితాన్త
శుద్ధద్విజవాసశ్చేషత్వాత్ యజ్ఞవాటవత్ ఇతి ప్రయోగః- ఉత్తరార్థేతు శేషః
త్రయాణామంగూర్గాభావేన సంకరః- 118

శ్లో॥ స్వతోఽమృతం స్వంద్యపి యాచతే తే

ధరం విధుః కిన్న తతోఽపి కాంక్ష్యమ్

తం సత్పతిం ప్రీణయ సౌమనస్య

ప్రదం యది స్యా త్సురతాదర స్తే.

స్వతః॥ స్వతః స్వయం అమృతస్యందీ మోక్షదాతా 'మోక్షమిచ్ఛే జనార్దనా'దితి
స్మరణాదితి భావః- సుధాప్రావీతి చ-సిధు ర్విష్ణురఖి చన్ద్రోఽపీతి చ-తే తవ అధరం
యాచతే ప్రార్థయతే అమృతార్థమితి భావః. తతోఽపి తస్మాదపి కాంక్ష్యం అభి
లషణీయం. నస్తు కిన్న కింవా అస్తీతి శేషః-నకిమప్యస్తీత్యర్థః. సాక్షాద్భగవతో మమ
త్వదధరామృతయాచనేతియత్ తదేవ తవ మహాన్లాభః- సత్వస్మాదధికం కిమపి

భాగ్య మాశాస్యం లోకతయేపి విద్యతే ఇత్యేకోభావః. అమృతమయ శృంగారవ
సాక్షాత్త్వదధరామృతం యాచతే ఇతి యత్తదేవ తవ మహాత్సుకృతం సత్సత్త
లాభాదిత్యనోభావః. అనేన చ చన్ద్రమణ్డలగతామృతాదపి త్వదధరామృత ముత్కృ
ష్టమితి వ్యజ్యతే. తే తవ సురతాదరః సంగమేచ్ఛా స్యాద్యది సౌమనస్యప్రదం చిత్తా
హ్లాదకరం తం పూర్వోక్తం సత్పతిం ప్రశస్తం ప్రియం మామితి యావత్ - వీణయ
వీణిం గమయ అధరదానేనేతి భావః. అన్యత్ర తే సురతాదరః సురాణాం భావ
స్సురతా దేవత్వం తత్రాదరః పీతి స్సాస్య ద్యది సౌమనస్యప్రదం సుమనసాం దేవా
నాం భావ సౌమనస్యం దేవత్వం తత్ప్రదం తద్దాతారం తం సత్పతిం నక్షత్రేశం
వీణయ-అత్రాపిస్తుతార్థప్రతీతి ర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవేతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః.
శ్లేషఇతి తు న-అధరశబ్దే అర్థధ్వయప్రతీత్యభావాత్ -

119

శ్లో॥ స్నేహస్యపాత్రం హ్యధరో జడానాం
మాధుర్య మత్ర భ్రమమాత్రములమ్
ఇతి ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః పరిపంతి విజ్ఞే.

స్నేహస్యేతి॥ అధరః స్నేహస్య అనురాగస్య పాత్రం విషయో హి - హిః ప్రసిద్ధా-
అత్రాధరే మాధుర్యం మధురత్వం జడానాం మాయామోహితానాం భ్రమమాత్ర
మూలం భ్రమమాత్రం భ్రమవేద మూలం హేతు ర్యస్య తత్ - మాయామోహితా
జనాః అధరం మధురమితి భ్రాన్త్యా వదన్తీత్యర్థః. యద్వా అధరః జడానాం స్నేహస్య
పాత్రం న తు జ్ఞానినా మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-అత్రాధరే మాధుర్యం భ్రమ
మాత్రములం భ్రాన్తిసిద్ధం-న తు స్వతస్సిద్ధమితి భావః. జడా అధరే మాధుర్య
మస్తీతి భ్రమిత్వా స్నేహస్య-జ్ఞానినస్తు అధరే మాధుర్యజ్ఞానం భ్రమవేద నతు
ప్రమేతి న తత్ర స్నేహస్య స్తీతి నిర్గళితార్థః. హేవిజ్ఞే పండితే ఏతేన కేవలమూర్ఖత్వం
తవ నయ క్తమితి వ్యజ్యతే. ఇత్యేవం పూర్వోక్తవిధయేత్యర్థః. ద్వితీయాధరమాధురీణ
తత్త్వానభిజ్ఞాః స్వప్రేయస్యధరమాధుర్యయాథార్థజ్ఞానరహితాః మూఢా ఇత్యర్థః.
ప్రపపన్తి ఉన్మత్తవ ద్య త్కి-మపి వదన్తీ త్యర్థః. అత్ర ఆరోప్యాత్మానందం విషయే
తద్భోగలోలుపో బాలః హస్తాంతం తురాగ్రే మాక్షిక మాక్షిప్య వేళు ముత్సహతే
ఇతి అభియ. క్తవచనాత్ - ప్రస్తాతి విద్వానపిప్రత్యక్షా శుచిభస్మికాం స్త్రియ మహా
మోహస్య దుశ్చేష్టిత మితి భర్తృహరివచనాచ్చ. అధరే మాధుర్యం భ్రాన్తిసిద్ధ
మిత్యర్థస్య సిద్ధాంతేపి జ్ఞానిష్వే వాజ్ఞత్వారోపణపూర్వకం తత్ప్రసిద్ధాంతస్య పునః
ప్రతిక్షేపాత్ - సారాలంకారః. అధరం మధురమితి నోధారణజనప్రవాదః ఆత్మానంద
ఏవాధరే ఆరోప్య తేన తు పున రన్యో-స్త్వత్ర రస ఇతి తత ఉత్కృష్టాః జ్ఞానినః
యద్యేవ మధరే ఆత్మానంద మారోప్యేత తథా కరే ప్యారోప్యేతైవేతి కుత స్తత్ర
కరే తాదృశరసానుపలంభః. అతః అధరే కో-వ్యత్యద్భుతో రసో-స్తీతి తతో-

పుష్కరా రసికా ఇతి ఉత్తర తర ముత్తర ప్రతీతే:- యద్వా అధర మ్మధుమితి
యే వదన్తి స తే జడా:-కిన్తు ఏతా జడా న్మన్యన్తే త ఏవ జడా:- అధరతత్త్వానభి
జత్వాదితి ఏకత్ర జడత్వం నిషిధ్య అన్యత్ర తద్వచనా త్పరిసంఖ్యాలంకారః. 'పరి
సంఖ్యా నిషిధ్యైక మేకస్మిన్ వస్తు యంత్రణ' మితి లక్షణాత్. 120

శ్లో॥ ధయాని మోహి న్యధరం సుధాంధుం హితం తవై వేద ముదారశీలే
గృహీత ఏవానుదినం సత్ప్రప్తైః రసో హి మాధుర్య ముపైతి నాన్యః.

ధయానీతి॥ హే మోహిని మోహశాలిని అజ్ఞే ఇత్యర్థః. సుధాంధుం అమృత
కూపం అధరం ధయాని పిబాని ఇతి ప్రార్థనాయాం లోట్ - 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః
కూప' ఇత్యమరః- అత్ర హేమోహిని మోహిన్యాభ్యే దేవి శ్రీవిష్ణో రమృతవిభాగే
మోహినిరూపధారణాదితి భావః. అధర మధోగతం కరతలలంబమాన మిత్యర్థః.
సుధాంధుం అమృతఘటం- అంధుశబ్దోఽత్ర లక్షణయాఽమృతవత్త్వగుణసంబంధేన
అక్షయపాత్రం బోధయతి- ధయాని ఇతి వ్యజ్యతే- హే ఉదారశీలే ఉదారం మహత్
శీలం స్వభావో యస్యా స్తస్యా స్పృబుద్ధిః- మహాకులీనత్వా దుత్కృష్టస్వభావ
శాలినీత్యర్థః- ఉదారం దాతృశీలం యస్యా ఇతి పుష్కరా దానశీలే ఇతి చ
వ్యజ్యతే- అనేన ఉదారాయా స్తవ సకృ న్మమాధరదానః నఖేదావహం కిన్తు
మోదావహమేవేతి వ్యజ్యతే- ఇర మధరపానం తవైవ హితం. ప్రియం-ఏవకారేణ
నతు మమేత్యర్థః- కూపోదకస్య ప్రత్యహ ముద్ధరణేన నవనవస్య మాధుర్యాతిశయో
పలంభాదితి భావః- అముమేన భావం కవి స్వయమేవ ప్రకటయతి గృహీత
ఇతి- హి యతః అనుదినం ప్రత్యహం సత్ప్రప్తైః సస్పృహైః సత్ప్రదిభి రితిచ గృహీతః
వీత ఏవ ఉద్భృత ఏవేతి చ రసః స్వాదః జలం చ మాధుర్యం మధురత్వ ముపైతి
ప్రాప్నోతి- అన్యః అనైవంవిధో రసః న మాధుర్యం నోపైతీత్యర్థః- అత్ర ప్రథమ
పాదే అధరే సుధాంధుత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- స్వహితే అధరపానే ఏవకా
రేణ స్వహితత్వ మపశుత్వ సఖీహితత్వవచనా ద్వితీయపాదే అపహ్నవః-
ఇదం పానం తవైవ హితమితి వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యారేణ సామాన్యేన సమర్థనా
దర్థానరన్యాలంకారః- 'ఉక్తి రర్థానరన్యాస స్సాన్య త్సామాన్యవిశేషయో' రితి
లక్షణాత్. 121

శ్లో॥ య ద్దంతవాసోదర ఏష తేన రదః పదం తత్ర విధిత్సతే మే
కోవాపరాధోఽస్య నఖిన్తు వార్యః పదం కుచేఽప్యస్వపదే విధిత్సుః.

యదితి॥ యద్యస్మాత్ ఏషః అధరః దన్తవాసః రదనవస్త్రం దన్తసాసం చ భవతీతి
శేషః. తేన హేతునా తత్ర అధరే మే మమ రడ్మ దన్తః జాత్యేకవచనం- దన్తా
ఇత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతమితి చ- విధిత్సతే విధాతు మిచ్ఛతి స్థాతు మిచ్ఛతీత్యే
కోఽర్థః- క్షతం చికిర్షతీత్యన్యోఽర్థః. అన్య రదస్య అపరాధః అపచారః కోవా న

కోఽపీత్యర్థః- యద్వా అస్య కోవా అపరాధోఽస్తి శేషః స్వగృహానస్థానం నాప
రాధాయేతి భావః. అస్వపదే అస్వస్థానేఽపి స్వస్య పదం స్వపదం తన్నభవతీ
త్యస్వపదం తస్మిన్నితి విగ్రహః. కుచే- స్థనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి
వామనవృత్త్యా జాత్యేకత్వం- స్థనయో రిత్యర్థః. పదం స్థానం క్షతం చ విధిత్సుః
చిక్షీర్షుః నఖస్తు మామకకరదుహస్తు వార్యః నివార్యః-అధరో దస్తవాస ఇతివ త్కుచో
నఖవాస ఇతి ప్రసిద్ధ్యభావాత్- కుచో న నఖపద ఇతి తత్ర పదవిధిత్సా తు నఖస్య
అపరాధ ఏవ- దస్తస్య తు నైవ మపరాధ ఇతి భావః. అనేన యది త్వ మశరం యది
న దద్యా స్వర్హి త్వత్కుచౌ గృహ్ణీయామితి బభీషి కా వ్యజ్యతే-అత్ర దస్తవాస ఇత్య
త్రాన్యార్థకల్పనాత్ నిరుక్తిరలంకారః. అధరే పదవిధిత్సోరపి నఖస్య నిరపరాధత్వ
ప్రమతి అధరో దస్తవాసో భవతీతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వా త్కావ్యలింగం-
అవ. అధరవర్ణన ముపసంహరతి ఇతీతి-

శ్లో॥ ఇతి ముహు స్తువతా తవ తావతా నఖలు హాని రితి బ్రువతాఽమునా
సకృ దచుంబి కథంచన వంచనావచనసంచయమోచనచుంచనా

ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ముహు రతిశయేన స్తువతా తావతా అధరగ్రహణమాత్రేణ
తవ హానిః క్షతిః నఖలు నాస్త్యేవ- ఇత్యేవం బ్రువతా వదతా వంచనావచన
సంచయమోచనచుంచనా వంచనావచనానాం ప్రతారణవాక్యనాం సంచయ
స్సంఘః తస్య మోచనేన విసర్జనేన రచనేనేత్యర్థః. విత్తః తథోక్తః తేన 'తేన విత్త
శ్చుంచుప్పణపా'వీతి చు చు ప్పుత్యయః-వంచనచతురేణేతి నిష్కృష్టార్థః. అమునా
కృష్ణేన కథంచన కృచ్ఛేణ నతు సులభేనేతి భావః- సకృ దేకవారం నతు బహు
వారమితి భావః- అచుంబి చుంబితం-భావే లుజ్-తదధరం పచావిత్యర్థః. 123

శ్లో॥ ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే కృతరుచిః కమలా ప్తతమ స్తతః

కర మచాలయ దంబుజబాంధవం సపది తావపి కించి దుదంచితౌ.

ప్రియతమేతి॥ తతః అధరచుంబనానంతరం ప్రియతమాకుచకోకసభాజనే ప్రియతమా
యాః ప్రేయస్యాః కుచౌ కోకావివ కుచకోకౌ చక్రవాకతుల్య స్థనావిత్యర్థః. తయో
స్సభాజనే ఆనంద నే కృతరుచిః సాభిలాషః తత్కుచౌ జిఘ్రి- రిత్యర్థః. కమలా ప్త
తమః లక్ష్మీపతిః అంబుజబాంధవం కమలసదృశం కరం హస్త మచాలయత్
చాలయామాస-సపది తదైవ తౌ కుచావపి కించి దీప్యత్ ఉదంచితౌ ఉచ్ఛానా
హర్షాతిరేకాదితి భావః- వ్యంగ్యార్థస్తు- తతః ఉదయగిరిశిఖరారోహణానంతరం ప్రీయ
తమాయాః ప్రేయస్యాః పద్మిన్యాః కుచభూతయోః కోకయో స్సభాజనే పరస్పర
సంయోజనేనానందనే కృతరుచిః కమలానా మా ప్తతమః రవిః అంబుజబాంధవం
కమలహితం కరం కిరణ మచాలయత్-సపది తదైవ తావపి చక్రవాకౌ కించి దుదర
చితౌ ఉద్గతౌ- యద్వా- కుచకోకావితి విషయనిగరణం. కుచకోకతుల్యో కోశా
విత్యర్థః. కోశావేవ పద్మిన్యాః కుచకోకత్వేన భాసతి ఇతి భావః- తావపి కోశావపి

కించి దుదంచితౌ వికసితౌ ఇతి_అథవా కృతరుచిః కృతకాంతిః కమలాస్తతమః క్రియ
తమాయాః స్వప్రేయస్యాః కుచౌ ప్రియతమాకుచౌ తావివ కోకా తయో స్సంభా
జనే విషయే స్వప్రేయసీకుచతుల్యత్వేనప్రీత్యా కోకా వానన్దయితు మిత్యర్థః. అంబుజ
బాంధవం కర మచాలయ దిత్యన్వయః. 124

శ్లో॥ బాలే న వేత్సి పదయో ర్గతిసాకుమార్య
మూర్ఖోః కరం హృది చ కుంభయుగం క్రమేణ
క్షీప్త్యా గజ స్సకల మాకృమితుం తవాంగ
మత్యర్థ మిచ్ఛతి హరిం శరణం భజే రామ్.

బాలే ఇతి॥ హేబాలే ముగ్ధే నవేత్సి నజానాసి గజకృత మనర్థమితిభావః. అనర్థమేవ
దర్శయతి_పదయోఃత్వచ్ఛరణయోః_గతిసాకుమార్యం గమనసుకుమారత్వం స్త్రీణామ్మృద
గజగమనత్వాదితి భావః_ఉర్ఖోః త్వత్సక్తితోః కరం శుండాం ఉర్ఖో స్ఫుండాపమ్యా
దితిభావః_హృది వక్షసి కుంభయుగం కుంభద్వన్ద్యం చ స్తనద్వయవ్యాజేనేతి భావః_
క్రమేణ క్రమాత్ క్షీప్త్యా అథో మధ్యోపరిభాగేషు క్రమేణ సిక్షిప్యేత్యర్థః. వామన
భిక్షుపాదప్రసారణన్యాయాదితి భావః_గజః ద్విపః అత్యున్నతజన్తు ర్నతు మక్షికా
దివ దల్పపరిమాణ ఇతి భావః_అత్యర్థః బహుమూల్యః అనన్తజన్తుసంచితసుకృతపరి
పాకభూత మిత్యర్థః. అతిసుందరమితి యావత్_నతు దుష్టమ్_యేన శరీరధారణే
ఉద్వేగో జాయేతేతి భావః_తవ సకల మంగం శరీరమాక్రమితుం స్వాయత్తీకర్తుం
ఇచ్ఛతి వాంఛతి_అథ కా గతి ర్మమే త్యత ఆహ_హరిం కృష్ణం సింహంచ_మాం శరణం
భజే_గచ్ఛ_గజా ద్భీతాయా స్తవ హరిరేవ శరణ. మిత్యర్థః. అత్ర గజస్యైవంవిధాం
గాక్రమణేచ్ఛాసంబంధే_సి తత్సంబంధో_క్తే రతిశయో_క్తిః_కుంభయుగ మిత్యత్ర_తు
నిగీర్ణాధ్యవసానలక్షణాతిశయో_క్తిః. 125

శ్లో॥ తేనైవ తే సంప్రతి పారవశ్యం విదారయ త్యేష హరి స్తదేతౌ

నఖేన కుంభా యది తే సుఖం స్యా త్తదా హితం జ్ఞాప్యసి భాషితం మే.

తేనేతి॥ తేనైవ గజానుప్రవేశేనైవ సంప్రతి అధునా తే తవ పారవశ్యం పరవశత్వం
భవతీతి శేషః. ఏకస్మిన్ ప్రాణిని ప్రాణ్యన్తరసమావేశా త్పారవశ్యం భవతి_యథా
పిశాచదేవతాద్యావిష్టే ఇతి భావః. త త్తస్మాత్ ఏష హరిః కృష్ణః సింహ శ్చ ఏతౌ
కుంభౌ అతిశయోక్త్యా కుచౌ కుంభస్థలే ఇతి చ_నఖేన కరరు హేణ విదారయతి భిః_త్తి
యది సింహో_సఖైః కుంభస్థలం విదార్య గజం మారయతీతి ప్రసిద్ధం. తే సుఖ
మానన్దః స్యాత్_గజరూపవిశాచాపగమాదితి భావః. కుచయో ర్నఖక్షతేషు సత్సు
సుఖలాభాదితి చ_తదా సుఖానుభవసమయే మే భాషితం వచనం హితం ప్రియం
జ్ఞాప్యసి వేత్స్యసి_వచనస్య హితాహితత్వే ఫలత ఏవ జ్ఞేయే ఇతి భావః. యద్వా
ఏష హరి రేతౌ కుంభౌ నఖేన విదారయతీత్యేవాన్వయః. తే సుఖం స్యా ద్యది కుచ
కుంభక్షతినా తవ సుఖం భవేచ్ఛేత్ తదా మే భాషితం హితం జ్ఞాప్యసీత్యన్వయః.

అత్ర గజపిశాచమారణరూపహితోపదేశవ్యాజేన కుచగ్రహణరూపస్వేష్టసాధనో
 ద్యుక్తత్వా త్పర్యాయోక్త మలంకారః. 'పర్యాయోక్తం తదప్యహు ర్యద్వా
 జేనేష్టసాధన'మితి లక్షణాత్ - 126

అవ॥ అథ ఏకాదశభిః కుచౌ వర్ణయతి-

శ్లో॥ త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండ
 బద్ధం కుచద్వయ మిదం స్మరధీవరస్య
 పేటీయుగం యదిహ మి నతనుం కదాచి

[త్రాప్తః పురాప్యహహ తౌల్య ముపైమి బద్ధః.

త్వదితి॥ ఇదం కుచద్వయం త్వత్కంచుకాగ్రయుగయోగమిషైకకాండబద్ధం తత
 కంచుకాగ్రయోః కూర్పాసాగ్రయోః యుగం యుగశం తస్య యోగః సంబంధః
 గ్రంథి రిత్యర్థః- తస్మిషం తద్వ్యాజం యదేకకాండం ఏకో దండః వివిధ ఇత్యర్థః.
 తత్ర బద్ధం స్మరధీవరస్య మన్మథరూపకైవ ర్తస్య పేటీయుగం పేటికాయుగశం
 భవతీతి శేషః- కైతవాపహ్నుతిసంకీర్ణరూపకాలంకారః- య ద్యస్మాత్ పురా
 పూర్వం న త్వధునేత్యర్థః- కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే నతు సర్వదేత్యర్థః- మి న
 తనుం మత్స్యశరీరం ప్రాప్తోఽపి వేదోద్ధరణార్థం మత్స్యరూపేణావతీర్ణోఽపీత్యర్థః-
 అహం ఇహ త్వత్కుచపేటీయుగే బద్ధస్మిన్ సంధానితః సక్త శ్చ- ధీవరా హి
 జాలతో మి న మాచ్ఛిద్య పేటికాయాం క్షిపంతీతి ప్రసిద్ధం. 'తౌల్యం జలవియోగ
 జన్యతాపకృతం చాంచల్యం ఆసక్తిం చ ఉపైమి ప్రాప్నోమి. యదీదం ధీవరపేటీ
 యుగం న స్యా త్తర్హి మత్స్యస్య మమాత్ర బంధో నస్యాదితి భావః. 'అహహే త్యా
 శ్చర్యే-ధీవరా హి తదానీం మి నతనుధారిణమేవ జీవం బధ్నంతి- అయం కామ
 ధీవరస్తు పూర్వం యదాకదాపి మి నతనుధారిణం పరమేశ్వరమేవ బధ్నాతీతి చిత్ర
 మిద మిత్యర్థః. ఏతేన ధీవరా త్స్మరస్య వ్యతిరేకః ఫలితః - పేటీయుగే మి నానాం
 సాక్షాదేన బంధః- కుచయుగేతు భగవన్మనస ఏవ బంధః- నతు భగవత ఇతి స్థితే
 భగవానేవ బద్ధ ఇతి వర్ణనా దతిశయోక్తిః. 127

శ్లో॥ నిర్వాణహేతో ర్భవదంగసీమ్ని విధిః ప్రతిష్ఠాప్య రతీశదేవమ్
 కుంభా నిచిక్షేప సువర్ణపూర్ణా కుచచ్ఛలే నాగమపారగామి.

నిర్వాణేతి॥ ఆగమపారగామి వేదపారదర్శి నిఖిలవేదజ్ఞ ఇత్యర్థః. పాంచరాత్రా
 గమపారదర్శితి చ-విధిః బ్రహ్మ తస్యైవ స్రష్టృత్వాదితి భావః. నిర్వాణహేతోః
 మోక్షార్థం అస్మత్సుఖార్థంచ- దేవతా ప్రతిష్ఠాపనే మోక్షస్మరణాదితి భావః. భవ
 దంగసీమ్ని త్వచ్ఛరీరభూమా రతీశదేవం మన్మథరూపదేవతాం ప్రతిష్ఠాప్య స్థాప
 యిత్యా కుచచ్ఛలేన స్తనవ్యాజేన సువర్ణపూర్ణా స్వర్ణేన పరిపూర్ణా కుంభా కలశౌ
 నిచిక్షేప క్షిప్తవాన్-దేవతాయతనే స్వర్ణపూర్ణకుంభనిక్షేపః పాంచరాత్రాగమ

సిద్ధః. కుచచ్ఛలేనేత్యత్ర కైతవాపహ్నుతిః- 'కైతవాపహ్నుతి ర్వ్యక్తేః వ్యాజాద్యై
 ర్నిహ్నుతిః పదైరితి లక్షణాత్-తత్సంక్షిప్తో రూపకాలంకారః. తస్యి దేహస్య సువర్ణ
 వర్ణత్వా త్కుచకుంభయో సువర్ణపూర్ణత్వం ప్రతిపాదిత మితి వేద్యమ్. అత్ర
 కుంభప్రతిష్ఠాపనార్థం విధే రాగమవారగామిత్యస్యాకాంతీతత్వేన న సమాప్తపునరా
 ఖ్యాతదోషాపత్తిః. అత ఏవ సాభిప్రాయవిశేషణవిన్యాసా త్సరికరాలంకారః. త్వదంగే
 రతీశదేవసన్నిధానాదేవ తవ శృంగారరసశేషధిత్వం త్వాం దృష్టవతో మమ
 మన్మథవ్యథా చేతి గూఢాశయః-

128

శ్లో॥ అంతఃపురం రతి మిమా హృదయేశయస్య
 కామస్య గోప్తు మయి కంచుకినౌ స్తనౌ తే
 దండౌ తయౌ ర్హితకరా భవతాంబుజౌ మే
 న క్వాపి దండరహితః కిల కంచుకీ న్యాత్-

అంతఃపురమితి॥ అయి ప్రేమసి తే తవ ఇమా స్తనౌ హృదయేశయస్య హృదయే
 మనసి శేతే ఇతి హృదయేశయః-మనసి భవ ఇత్యర్థః. తస్య కామస్య మన్మథస్య
 అంతఃపురం అవరోధనం రతిం తత్రస్థాం కామపత్నీం చ గోప్తుం రక్షితుం-యద్వా
 అంతఃపురశబ్దో-త్ర) లక్షణయా తత్త్వాం స్త్రియం బోధయతి- అంతఃపురస్త్రియ
 మిత్యర్థః. మహిషీమితియావత్ - కామస్య అంతఃపురం మహిషీం రతిం గోప్తు మిత్య
 న్వయః- కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సౌవిదల్లాచ భవత ఇతి శేషః. మన్మథో హి
 హృదయే నర్తతే తత్సమీపే రతే రప్యవస్థాన మావశ్యకం. అంతఃపురరక్షణార్థం చ
 కంచుకిభి ర్భవితవ్య మితి కామమహిష్యా రతే రంతఃపురభూతం త్వద్భవదయం
 రక్షయంతౌ కంచుకినౌ నామ సకంచుకౌ త్వద్వక్షోజవేవేత్యర్థః. అన్యథా అనయోః
 కుచయోః కంచుకిత్వ ముపలభ్యమానం నైవ ఘటతేతి భావః. అత్ర) కుచయోః
 సౌవిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. రతే రంతఃపురత్వరూపణం తదంగం.
 కామస్య మహారాజత్వం హృదయస్యాంతఃపురత్వం చేత్యేతద్వయం తు వ్యంగ్యం.
 తయోః కంచుకినోః కుచయోః హితకరా హితసంపాదకౌ దండహీనాత్కశ్చిదపి
 నభిభేతీతి భావః. అన్యత్ర హితకరా ధృతకరా హస్తవన్తావిత్యర్థః. హస్తాభ్యామేవ
 కుచగ్రహణసంభవాదితిభావః. మేభుజౌ బాహూదండౌభవతాం స్తామ్-ప్రార్థనాయాం
 విధౌ చ లోట్ - త్వత్కుచకంచుకినో ర్దండత్వేన మద్భుజౌ త్వయా స్వీక్రియతా
 మితి ప్రార్థనా - విధిమేవ వ్యతిరేఖముఖే నాహ- క్వాపి కుత్రాపి జగతి దండరహితః
 దండహీనః పుమాన్ కంచుకీ సౌవిదల్లః నన్యాత్ కిల నభవేదేవ - కంచుకినో దండ
 వత్త్వం విహితమేవేత్యర్థః- అత్ర) తృతీయపాదోక్తస్యార్థస్య చతుర్థపాదోక్తేన సామా
 న్యేన సమర్థనా దర్థాన్తరన్యాసో వ్యతిరేకముఖః- తృతీయే తు పాదే రూపకమేవ-
 భుజయోర్దండత్వరూపణాత్. అత్ర) పూర్వార్థేన హృదయేశయకామాంతఃపురరతి
 గోపనార్థం త్వత్ స్తనౌ కంచుకినౌ సకూర్పాసౌ సకవచౌ చ భవత ఇతి వ్యజ్యతే.

యథా రాజానం గోప్తుం భటాః కంచుకధారిణస్తన్త స్సావధానం వర్తన్తే తద్వదితి
భావః -

129

శ్లో॥ కథన్న మూఢాః కథయంతి సామ్యం శైలేన బాలే కుచకుంభయో స్తే
క్షిప్తో భవద్భూషణ మేవ యత్ర వజ్రః ప్రతిపాచరణే క్వ శంకా.

కథన్నితి॥ హేబాలే సుందరి మూఢాః అల్పజ్ఞాః క్షుద్రకవయ ఇత్యర్థః. నపునః కేవలం
మూఢాః తేషాం కుచశైలయో రౌపమ్యజ్ఞానస్యైవాభావాదితి జ్ఞేయం. తే కుచకుం
భయోః కుంభౌ ఘటౌ తావివ కుచౌ స్తనౌ తయోః - శైలేన గిరిణా సామ్యం
రౌపమ్యం కథంను కథంవా కథయన్తి వదన్తి - త్వత్కుచయో శైలసామ్యం
బ్రువన్తః కవయో మూఢా ఏవ నతు ప్రాజ్ఞా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-యత్ర
త్వత్కుచే క్షిప్తః స్థాపితః వజ్రః హీరః కులిశం చ-భూషణమేవ భూషైవ భవతీతి
శేషః-వజ్రః కుచయో-లంకారాయ తే ఇత్యర్థః. అభూషణత్వేతు కిమర్థ మత్ర తిష్ఠనీతి
వజ్రః కుచేనాధిక్షిప్యేతేతి భావః-ప్రతిపాచరణే ప్రతికూలకరణే శంకా తద్విషయశంకే
త్యర్థః. క్వ తచ్చంకాయాః న క్వాప్యవకాశ ఇత్యర్థః. పర్వతే తు వజ్రః క్షిప్తస్స
తత్క్షిప్చిదనరూపం ప్రతిపమే వాచచార- క్వ పున సత్ర భూషణత్వశంకేతి భావః-
అత్ర శైలకుచయోః కవిసమయసిద్ధం సామ్యం సహేతుకం ప్రతిషిధ్య శైలసామ్యం
కుచే మాస్టు నామ- ప్రత్యుత కుచసామ్యమపి శైలే నాస్తి కుచయో ర్వజ్ర భూష
ణత్వా చ్ఛైలస్య వజ్రాభిన్నత్వాచ్ఛేతి వర్ణనా త్ప్రతీపాలంకారభేదః- 'వర్ణనాన్య
స్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ' త'దతి లక్షణాత్. యత్ర శైలే కుచసామ్యమేవ
దుర్లభం తచ్ఛైలసామ్యం కుచయో స్సంపాదయత్వా వర్ణయన్తః కవయో
మూఢా ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః.

130

శ్లో॥ న్యధత్త వేధా హృది భూషణాయ కుచచ్ఛలం కోకయుగం తవేదమ్

యద్యత్ర పద్మా ప్తకరాభిమర్శ శ్లిష్టం తదేదం సుఖతాం ప్రయాతాత్.

న్యధత్తేతి॥ వేధాః విధాతా తవ హృది వక్షసి భూషణాయ అలంకారార్థం వక్షో
జయో ర్వక్షోభూషణత్వాదితి భావః. కుచచ్ఛలం స్తనదంభ మిదం కోకయుగం
చక్రవాకద్వయం న్యధత్త నిహితవా- నేదం స్తనయుగళం కిన్తు కోకయుగమేవే
త్యపహ్నవాలంకారః- అత్ర కుచకోకయో ర్వక్షోభూషణత్వవర్ణనేన వక్షసః కాసా
రత్వం తల్లావణ్యస్య జలత్వం చ వ్యజ్యతే- సరోభూషణం హి చక్రవాకయుగమితి
భావః. అత్ర కుచచ్ఛలకోకయుగే పద్మాప్తకరాభిమర్శః పద్మాయా ఆప్తః ప్రియః
పద్మాప్తః కృష్ణః 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మే'తి కోశాత్- పద్మానా మాప్తో
రవిశ్చ తస్య కరో హస్తః కిరణంచ పద్మాప్తకరవీచ పద్మాప్తకర సూర్యకిరణమితి
శ్లిష్టరూపకం- తస్య అభిమర్శః సంబంధః స్యాద్యద స్యాచ్ఛేత్ తదా ఇదం కుచ
చక్రవాకయుగం శ్లిష్టం అన్యోన్యసంబంధం పరస్పరాలింగితం చ సత్ సుఖతాం
సౌఖ్యం ప్రయాతాత్ భజేత్. చక్రవాకయో ర్విశాయాం వియోగా దహ్ని

సంయోగాచ్చేతి భావః. అహం యది కరాభ్యాం తవ స్తనద్వయ మాపీద్య
అన్యోన్యసంసక్తం కుర్యాం తదా తవ మహత్సైఖ్యం స్యాదితి ప్రాకరణికోభావః-
శ్లిష్టమిత్యనేన కుచయో రుచ్చన్నతత్వేన మధ్యే నాతీవ విశ్లేషః- కిన్తు రోమావళి
దర్శనమాత్రమేవ విశ్లేష ఇతి వ్యజ్యతే- అన్యథా వీడనేనాపి తయో స్సంశ్లేషాసం
భవాత్- అత్ర సాపహ్నవో రూపకాలంకార స్ఫుటవవ. 131

శ్లో॥ త్వదంగలావణ్యర్పురీజహీర్షయా కరద్వయేనాపి విధిః కుచచ్ఛలాత్

న్యమజ్జయ త్కుంభయుగం కరేణ మే న వార్యతే చే దబలేతి వంచసే

త్వదంగేతి॥ విధి ర్వేధాః త్వదంగలావణ్యర్పురీజహీర్షయా తవాంగే శరీరే యా
లావణ్యర్పురీ భూయిష్ఠం తేజవవాద్భి ర్బహుళాభి ర్మృదూకృతం- 'చక్షురానన్దజనకం
లావణ్యమితి కథ్యతే' ఇత్కుక్లతః ఛాయావిశేషః లావణ్యపదార్థః తస్య ర్పురీ
ప్రవాహః తస్యా జహీర్షయా హర్తు మిచ్ఛయా త్వత్తుల్యాన్యనధూపుష్పర్థమితి
భావః- కరద్వయేనాపి ద్వాభ్యామపి హస్తాభ్యాం ఏకేన హస్తేన కుంభద్వయనిమజ్జనా
సంభవాదితి భావః. కుచచ్ఛలాత్ స్తనవ్యాజాత్ కుంభయుగం ఘటద్వయం న్యమజ్జ
యత్ నిమజ్జయామాస-యథా జలాహర్తా కశ్చిత్ ప్రవాహే ప్రవిశ్య హస్తద్వయేన
ఘటద్వయం ప్రవాహే మజ్జయతి ఘటయో రుదకపూరణార్థం తద్వద్వేధా అపి
తావకతనుప్రసృతలావణ్యప్రవాహే ప్రవిశ్య దేవత్వాత్ స్వయ మదృశ్యస్స
లావణ్య మపహర్తుం కుచచ్ఛలం కుంభద్వయం లావణ్యర్పుర్యాం మజ్జయతి కుచయో
ర్లావణ్యపూరణార్థ మితిభావః. అనేన రాధాతను స్సర్వాపి లావణ్యప్రవాహమయీతి
వ్యజ్యతే- రాధాకుచకుంభాలావణ్యోదకపరిపూర్ణావితికి వివివక్షా- అపహ్నవాలంకారః-
మే మమ కరేణ హస్తేన నవార్యతేననివార్యతే చే ద్విధి రితి పదస్యాత్ప్రస్వయః-
తయోః కుచకుంభయోరుపరి కరా ప్రసార్య మయా పురుషేణ స చోరో విధి ర్నని
వార్యతే యదీశ్యర్థః- త్వం అబలా స్త్రీ ఇతిహేతో ర్వంచసే ప్రతార్యసే విధినేతిశేషః-
స్త్రీయం త్వం వంచయిత్వా విధి రవశ్యం త్వల్లావణ్యం హరిష్యత్యేవేత్యర్థః-
చంద్రం ప్రతారయిత్వా తద్గతలావణ్యర్పుర్యా త్వదంగస్య విధిరా నిర్మితత్వా ద్యథా
చంద్రః కళంకీ ఖద్యతి తద్వత్ తద్గతలావణ్యపహరేణ తవాపి కళంక సస్యత్-
స తు మహాననర్థఇతి గూఢాశయః. 132

శ్లో॥ యత్కుంచకం ప్రాంచ మపాస్య గౌరవం

ద్రాగన్యమన్యం నన మాదధాతే

తద్భోగినో స్వత్కుచయో ర్నితాంత కా

నిర్వృతి స్సర్వసమంతరేణ.

యదితి॥ యద్యస్మాద్భోః ఇమావీతి శేషః- ఇమా త్వత్కుచౌ గౌరవం వీతం హరిద్ర
చూర్ణాదిసంపర్కాదితి భావః- అన్యత్ర శుభ్రం 'అవదాత స్సితో గౌర' ఇతి- 'వీతో

గౌరో హరిద్రాభ' ఇతిచోభయత్రాప్యమరః. ప్రించం ప్రాచీనం కంచుకం కూర్మా
సం సర్పనిర్మోకం చ అపాస్య త్యక్త్వా ద్రాక్ శీఘ్రమేవ లజ్జయేతి భావః- అన్యత్ర
సహజత్వాదితి భావః- నవం నూతనం అన్య మన్యం ఇతర మితరం కంచుకం- వీష్ణు
యాం ద్విర్భావః- ఆదధా తే ధారయతః త త్తస్మాత్ భోగినో సుఖినోః సర్ప
యోశ్చ పునఃపున ర్నవకంచుకధారణం భోగిత్యసూచక మిత్యర్థః- త్వత్కుచయోః
స్పర్శనం ఆలింగనం వాయుంచ అన్తరేణవినా నితాంత మత్యంతం నిర్వృతిః సుఖం
సుఖహేతు రిత్యర్థః- అతఏవ హేత్వలంకారః. కా నకాపీత్యర్థః- కుచయో రాలింగ
నస్యైవ సుఖావహత్వా దిత్యేకోభావః- సర్పాణాం వాతాహారత్వా దిత్యన్యోభావః-
అత్ర పూర్వపూర్వకంచుకత్యాగపూర్వక ముత్తరోత్తరకంచుకధారణం కుచయో
స్పర్శత్వారోపణే నిమిత్తమితి శ్లేషోద్ధాపితరూపకాలంకారః. స చ వాచ్యార్థా త్పుథ
గేవ ప్రతిభాతీతి వ్యంగ్యః- వాచ్యార్థే కుచయోః పూర్వపూర్వకార్పాసత్యాగపూర్వ
కోత్తరోత్తరనూతనకార్పాసధారణహేతునా సుఖత్వ సమర్థనా త్కాన్యలింగం. 133

శ్లో॥ లావణ్యసాగరతయా త్వయి మగ్నమూర్తేః

ప్రాజ్ఞేనకాత్మజగిరే శ్శిఖరా స్తనౌ తే

అద్యాభయాయ త దముష్య కరం దదామి

సోఽహం హరి శ్శిరసి ఖేదవినోదనం మే

లావణ్యేతి॥ తే తవ స్తనౌ కుచౌ ప్రాకూర్వం లావణ్యసాగరతయా సౌందర్యాశ్రయ
త్వేన లవణస్యభావో లావణ్యం తదాశ్రయ స్సాగరః లావణ్యసాగరః మధ్యమపద
లోపీసమాసః- యద్వా లావణ్యస్య సాగర ఇతి షష్ఠీసమాసోవా- లవణాబ్ధి రిత్యర్థః-
త త్వేనేతి చ హేతునా త్వయి మగ్నమూర్తేః నిర్మగ్నశరీరస్య ఇంద్రాద్భిత్వేతి భావః-
మేనకాత్మజ శ్చాసౌ గిరిశ్చ మేనకాత్మజగిరిః తస్య మైనాకస్యేత్యర్థః- శిఖరా శృంగౌ
భవత ఇతి శేషః- త త్తస్మాత్ అద్యాధునా అభయాయ అభయార్థం అముష్య
అన్య మైనాకస్య శిరసి శిఖరే కుచాగ్రేఇతి చ సః ప్రసిద్ధః హరిః కృష్ణః అహం-సః
ప్రసిద్ధః హరిః ఇంద్రః అహమితి చ ఖేదవినోదనం మైనాకఖేదాపహం కుచతాపాప
హం చ మే కరం హస్తం దదామి క్షీపామి. పురా కిల పక్షచ్ఛేదకా దింద్రాద్భితస్స
స్మైనాకః లవణసాగరం శరణం జగామ- సోఽపి తం గర్భకృత్య రక్షయామాస- సీతా
న్వేషణార్థం గచ్ఛత్ హనూమాంశ్చ సముద్రమధ్యోద్గతమైనాకశిరసి కించిద్విశ్రమ్య
మనో వినోదయామాస- ఏవం హనూమద్వశాన్త్యా స్వశత్రుభూతరావణవిధ్వంసక
రామభృత్యాయ కృతోపకారం మైనాకం మత్తో స తవ భీతి రితి ఇంద్రోఽభయం
దత్వా రక్షయామాసేతి రామాయణకథాత్మసింధేయా- అత్ర రాధాయాం
లావణ్యసాగరత్వేన హేతునా మైనాకమజ్జనస్య అనుమితత్వా దనుమానాలంకారః.
సచ శ్లేషోద్ధాపితః- త్రేతాయుగే సముద్రే నిర్మజ్జ్య వర్తమానస్య మైనాకస్య
ద్వాపరే రాధాలావణ్యసాగరనిర్మగ్నత్వవర్ణనా వతిశియోక్త సంకీర్ణ శ్చ- స్తనయోః

తచ్చిఖరత్వరూపణా దభేదరూపకాలంకారః- ఉత్తరాధే హరి రిత్యత్ర శ్లేషః- హరిః
కృష్ణ ఏవ హరి రింద ఇత్యర్థవర్ణనే తు శ్లిష్టరూపకం- 134

శ్లో॥ చక్రీతి కోకస్య మమాపి శబ్ద స్వస్వామిభావం ప్రకటం విధత్తే
కుచచ్ఛలం చక్రయగం కరేణ నిషేధసి స్పృష్టుమపీతి చిత్రమ్

చక్రీతి॥ చక్రీతి శబ్దః చక్రం సుదర్శన మస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా భగవతి ప్రాయశః
ప్రయుజ్యమాన శ్చక్రీశబ్దః- కోకస్య చక్రవాకస్య మమాపి మమ చ స్వస్వామి
భావం స్వం భృత్యః స్వామీ రాజా తయో రాభవం తద్రూపం సంబంధ మిత్యర్థః.
ప్రకటం విధత్తే ప్రకటికరోతి - చక్ర శ్చక్రవాకో-స్యాస్తీతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః.
అతఏవ నిరుక్తి రలంకారః- యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత రాజశబ్దోత్తరవ ర్తన్యా
షష్ఠ్యాః స్వస్వామిభావరూపసంబంధో-ర్థః- రాజసంబంధీ పురుష ఇతి శాబ్దబోధోప
గమాత్- ఏవం చక్రీశబ్దస్య విగహవాక్యే చక్రో స్యాస్తీ త్యస్మిన్- అస్యేతి
షష్ఠ్యా స్వస్వామిభావరూపసంబంధో-ర్థః- తథా చ ఏతత్సంబంధీ చక్ర ఇతి
శాబ్దబోధః- తేన చక్రస్యాహం స్వామీతి చక్రీ శబ్దార్థవశాదేవ స్ఫుటమితి
తత్త్వమ్- నస్వేవం భవతు భవాన్ చక్రస్వామీ కిం తేనాధునేత్యత ఆహ- కుచ
చ్ఛలం స్తనమిషం చక్రయగం కోకద్వంద్వం కరేణ హస్తేన స్పృష్టుమపి అపినా
కిముత ఆలింగితుమితి వ్యజ్యతే-అన్యత్ర స్వామీ తీకర్తుం కిముతేతి వ్యజ్యతే-నిషేధసి
నిరుణత్సి- ఇతి చిత్రం అద్భుతం- యతో-హం చక్రీ ఇమా స్తనా తు చక్రా తతో
మదీయత్వేన మదధీనతయా వర్తనీయా వమూ స్పృష్టుమపి మాం నిషేధసీతి యత్
తదతీవ విరుద్ధ మిత్యర్థః. అపహ్నవాలంకారః- 135

శ్లో॥ ముగ్ధే కుచౌ దుర్గకృతే జహీర్షు రస్తి స్మర స్తే త దముష్య భీత్యై

గూఢం గిరీశత్వ మిహార్ధచంద్రం నఖేన దత్వా స్ఫుటయామి మూర్ధ్ని.

ముగ్ధే ఇతి॥ పేముగ్ధే మూఢే స్మరః మన్మథః దుర్గకృతే దుర్గారం తే కుచౌ పర్వత
తుల్పావీతి భావః. జహీర్షుం హర్తు మిచ్ఛుః అస్తి భవతి- యథా రాజానః స్వనగరే
శత్రూణా మప్రవేశార్థం పర్వత కర్ణం రచయన్తి తద్వదితి భావః. త త్తస్మాత్
అముష్య స్మరస్య భీత్యై భయాయ నఖేన మామకకరదుహేణ మూర్ధ్ని త్వత్కుచ
గిర్మగ్రే అర్ధచంద్రం చంద్రఖండం నఖాంకంచ దత్వా కృత్వా ఇహాస్మిన్ కుచే
గూఢం అప్రకాశం గిరీశత్వం శివత్వం పర్వతోత్తమత్వం చ 'గిరీశో గిరిశో మృడ'
ఇత్యమరః. స్ఫుటయామి ప్రకటయామి- శిరస్యర్ధచంద్రధారణస్య శివచిహ్నత్వాదితి
భావః. త్వత్కుచౌ పర్వతబుద్ధ్యా స్మరో జహీర్షుతి యద్యేత నూర్ధ్ని చంద్రఖండ
స్వాస్త్య త్త్వత్త్వచం శివం మత్వా భీత్యా మదనః పలాయేత నోచేద్ధరిష్యత్యేవేత్యేకో
భావః. త్వద్భృదయేశయస్య కామస్య పురం య త్వద్భృదయం తస్య దుర్గపర్వతా
వేవేమా త్వత్కుచౌ- యథా తంతుమయే పశు ర్ముషీతి పటో-యమితి ప్రతీతి ర్భవతి
తన్తుప్రతీతుస్తు విలంబితా- ఏవం పర్వతమయో స్వత్కుచయోః పర్వతోత్త

మత్వస్తు విలంబా త్రప్తీయతే ఇతి గూఢ మ్భవతి- ఏవ మనయో ర్గూఢం పర్వతత్వస్తు
మన్నాంకదానేన స్ఫుటం స్యాత్ - సఖ్యతీసమయే పర్వతవత్ కారిత్యస్యోపలభ్య
మానత్వాత్ ఇత్యన్యో భావః-అత్ర దుర్గారం స్మరస్య కుచజహీర్వాసంబంధేఽపి
తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః- కుచే స్ఫుటస్సిద్ధస్య గిరిశత్వస్య అర్థచంద్రిదానేన
స్ఫుటీకరణోక్తే రనుగుణాలంకారః. 'ప్రాక్సిద్ధస్యగుణోత్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః'
ఇతి లక్షణాత్. కుచపర్వతజహీర్వాస్మరసంత్రాసనార్థకార్థచంద్రిదానవ్యాజేన కుచ
సఖాంకదానరూపస్వేష్టసాధనా త్పర్యాయోక్తాలంకారభేదః- అయ మలంకార ఏషు
శ్లోకేషు ప్రాయిక ఏవ.

136

శ్లో॥ రసాలసత్వం హృది వీక్ష్యతస్య ఫలే కుచా వాక్రమితా స్మర స్తే
కరేణ మే కంటకవేష్టితౌ త దిమా విధేయా దధునైవ ముగ్ధే.

రసాలసత్వమితి॥ స్మరః మన్మథః తే హృది మనసి రసాలసత్వం శృంగారరసపరిపూ
ర్ణత్వం వీక్ష్య దృష్ట్వా హృదయేశయత్వా స్మన్మథస్య తద్దర్శన ముపపద్యతే ఇతి
భావః-తస్య హృదయస్య ఫలే ఫలభూతావిత్సర్గః. అనేన హృదయస్య వృక్షత్వరూపణం
గమ్యతే ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకం- కుచౌ ఆక్రమితా ఆక్రమిష్యతి- సహి నీరసహృద
యానాం వర్షియసీనాం కుచౌ స్మరః స్పృశతీతి భావః- హేముగ్ధే సుందరి త త్త
స్మాత్ ఇమా కుచౌ అధునైవ యావనదశాయా మేవేత్సర్గః. మే కరేణ కంటక
వేష్టితౌ సరోమాంచౌ విధేయా కర్తవ్యా భవత ఇతి శేషః- మదీయకరస్పర్శేన
రోమాంచః కుచయో స్సాద్యదిత్సర్గః. ఇదమేవ స్మరాకృమణస్య యావసస్య ఫలమితి
భావః- ఇతి వ్యంగ్యార్థః- వాచ్యార్థస్తు-స్మరః తే హృది వక్షసి రసాలసత్వం రసాలస్య
చూతస్య సత్వం సత్తాం రసాలవత్త్వమిత్సర్గః. వీక్ష్య తస్య రసాలస్య ఫలే
కుచా వాక్రమితా హరిష్యతి- హేముగ్ధే మూఢే తత్తస్మాత్ అధునైవ జహీర్వా
సమకాల మేవేత్సర్గః- హరణానన్తరం కంటకవేష్టనస్య వ్యర్థత్వాదితి భావః- ఇమా
రసాలఫలభూతౌ కుచౌ మే కరేణ కంటకవేష్టితౌ కంటకై ర్దుమాంగైః పరివేష్టితౌ
విధేయా-యథా ఫలితం రసాలవృక్షం తత్ఫలరక్షణార్థం అభిరతః కంటకై ర్వేష్టయన్
తద్వదితి భావః. అత్ర కుచయోః రసాలఫలత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః- 137

శ్లో॥ కృశానుభాజా హృదయేశయేన యోగః కిలాయం తవ తాపహేతుః

దదామి శీతం హృదయేశయం మే తేనైవ నూనం తవ నిర్వృతి స్సాన్యత్.

కృశానుభాజేతి॥ అయం కృశానుభాజా కృశాను మగ్నిం భజతీతి కృశానుభాక్
తేన అగ్నిదగ్ధనేత్సర్గః- అగ్నిసంయుక్తేనేతి చ హృదయేశయేన మన్మథేన సహ యోగ
స్సంబంధ ఏవ తవ తాప హేతుః సంతాపకారణం భవతీతి శేషః- కిలేతి ప్రసిద్ధా-
అగ్నిసంయుక్తస్య లోహోదే సుంయోగస్య తాపజనకత్వం ప్రసిద్ధమిత్సర్గః-అత్ర హృది
మూర్ఛితమదనశరజన్యే విరహజన్యేవా తాపే కృశానుభాక్స్మరసంయోగజన్యత్వో
ప్రేక్షణాదుప్రేక్షాలంకారః- తస్య చ కిల శబ్దో వాచకః- కించ హృదయేశయస్య

సంయోగ స్తాపహేతురితి వాక్యార్థస్య విశేషేణ గత్యా కృతానుభాక్వరూపపదార్థ హేతుకత్యా త్కావ్యలింగం-హృదయే త్వద్వత్సుని శీతం శీతలం మే శయం హస్తం దదామి క్షిపామి- క రేణ త్వదురోజౌ స్పృశామిత్యర్థః. శీతం శీతలం మే మదీయం హృదయేశయం మన్మథం దదామితి చ వ్యజ్యతే- తేనైవ మత్కరస్స ర్శేనైవ శీతల మన్మథదానేనైవేతి చ-తవ నిర్వృతిః సుఖం స్యాత్ - నూనం ధృవం- 138

శ్లో॥ న కించి దిచ్ఛామి సకృ త్కుచాఖ్యం స్పృశాని శైలం శృణు తస్య సాధ్యం ఏకాచలస్య గ్రహణే-పి తాదృ గ స్తి ప్రశ స్తిః కియతీ ద్వయో-స్తు-

నేతి॥ కించిదపి నేచ్ఛామి నకాంతామి కిన్తు కుచాఖ్యం స్తననామకం శైలం గిరిం సకృ దేకవారం నతు బహువారమిత్యర్థః- స్పృశాని ప్రార్థనాయాం లోట్- నహి హస్తస్స ర్శేన పర్వతస్య కాపి క్షతిరితి భావః. కిం తావతా తవ ఫల మత ఆహ- తస్య త్వత్కుచశైలస్సర్వస్య సాధ్యం ఫలం శృణు - ఏకాచలస్య గోవర్ధనాభి ధస్యైకస్య పర్వతస్య గ్రహణే-పి ఉద్ధారే-పి తాదృక్ తాదృశీ అత్యద్భుతేత్యర్థః- ప్రశ స్తిః ఖ్యాతిః కీర్తిరితి యావత్- అ స్తి మమేతి శేషః- ద్వయోః పర్వతయోః త్వత్కుచరూపయో రిత్యర్థః- గ్రహణే తు గ్రహణ ఇతి పదస్యాత్రాప్యన్వయః- కియతీ కియత్పరిమాణా ప్రశ స్తి రిత్యస్యాప్యత్రాన్వయః- అ స్త్వితి శేషః- మహతీ ప్రతిష్ఠా స్యాదిత్యర్థః- అత్యద్భుతకీర్తిలాభ ఏవ ఫలమితి భావః- అత్ర కుచే శైలత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః- ఉత్తరార్థే త్వరాపత్తిః. 139

శ్లో॥ నాటయ నిన్వయితాం హరిరేవం చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్

అస్పృశ త్కుచయుగం స కథంచి చుంబనం చ కృతచుంకృతి రాధాత్.

నాటయన్నితి॥ చాటువాదపరిపాటిపటీయాన్ చాటువాదానాం ప్రియభాషణానాం పరిపాటిః రీతిః యద్వా- చాటూనాం ప్రియవాక్యానాం వాదః వచన ముక్తి రిత్యర్థః- తస్య పరిపాటిః రీతిః తస్యాం పటీయాన్ పటుతరః హరిః కృష్ణః ఏవం వినయితాం వినయవత్త్వం వినయమిత్యర్థః- నాటయన్ అభినయన్ కుచయుగం స్తనద్వంద్వం అస్పృశత్ స్పృష్టవాన్- స హరిః కృతచుంకృతిః కృతచుంకారస్సృక్ - చుంబనసమయే చుంకారశ్రవణం ప్రసిద్ధం - కథంచి త్కృచ్ఛేణ చుంబనం చ ఆధాత్ చకార-చాటువాదై స్తాం వంచయిత్వా తత్కుచౌ పస్పర్శ చుచుంబచేత్యర్థః- 140

తతశ్చేతి - చుంబనానంతర మిత్యర్థః.

శ్లో॥ నివేశ్య తల్పే శిశిరాంశుకల్పే-నల్పేహయా ప్రాణసమాం స మాయీ

నీవీవిమోక్షాయ విమోక్షదాయీ మతంగజాస్యం హరి రారరాధ-

నివేశ్యేతి॥ మాయీ వశ్యచూచుః కపటవాంశ్చ 'మాయినస్తు మహేశ్వర' మితి శ్రుతేః-విమోక్షదాయీ మోక్షప్రదః 'మోక్షమిచ్ఛేజ్జనార్దనా'దితిస్మరణాత్-సహరిః

కృష్ణః సింహ ఇతి చ వ్యజ్యతే - అనల్నేహయా అధికస్సహయా ప్రాణసమాం
ప్రేయసీం శిశురాంశుకల్నే చంద్రతుల్యే తద్వద్ధవళ ఇత్యర్థః. ఈషదసమాప్తా కల్పవీ-
తల్నే శయ్యాయాం పాతయిత్వేత్యర్థః. నీవీమోక్షాయ నీవీ వస్తుగ్రంథిః తస్యాః
విమోక్షః విమోచనం తస్మై మతంగజాస్యం వినాయకం మదగజస్య ముఖం చేతి
వ్యజ్యతే-ఆరరాధ పూజితవా-ఆరభతేత్యర్థః. ఏవం హి లోకే ప్రయుజ్యతే-ఆరభతే
ఇత్యర్థే వినాయకపూజాం కరోతీతి వినాయకపూజాయా ఆరంభసూచకత్వాదితి
తదాశయః - అత ఏవ లోకోక్తి రలంకారః. అత్ర హరిరపి మతంగజాస్య మారరాధే
త్యేకో విరోధః-స్వయం విమోక్షదాయుషి నీవీవిమోక్షాయ వినాయకం పూజయా
మాసేత్యన్యో విరోధః-హరిహరస్తూక్త ఏవ-అత ఏవవిరోధాభాసాలంకారః. శిశురాంశు
కల్నే తల్నే ఇత్యత్రతూపమాలంకారః- 141

అవ॥ అథ నీవీమోక్షం కర్తుం హరిరారభతేతి యదుక్తం తదేవ వర్ణయతి చతుర్భిః
బాలే ఇత్యాదిభిః-

శ్లో॥ బాలే చేల మిదం జహీహిధ ధవళం వీతాంబరాశ్లేషతః

ప్రాజ్యం సౌఖ్యం మపేక్షితం యది గుణా నాకర్ణయాస్య క్రమాత్

గోప్య శ్రోణికుచోరుణి ప్రియలలన్నేత్రానుబంధో రుచే

రుత్కర్ష సుకుమారతాకృతసుఖం శ్రేయాంసి భూయాంసి చ.

బాలే ఇతి॥ హే బాలే సుందరి వీతాంబరాశ్లేషతః వీతవస్తుధారణాత్ ప్రాజ్యం
ప్రభూతం సౌఖ్యం సుఖం అపేక్షితం యది కాంక్షితం చేత్ ఇదం ధవళం శుభ్రం
చేలం వస్తుం దుకుల మిత్యర్థః. జహీహి త్యజ వీతాంబరధారణజన్యసౌఖ్యాభిలాషో
యది తవాస్తి తర్హి ధవళ మేత చ్చేలం జహీత్యర్థః. అస్య వీతాంబరధారణస్య
గుణా క్రమా తక్రమేణ ఆకర్ణయ శృణు-యద్వా హేబాలే ఇదం ధవళం చేలం
జహీహి-వీతాంబరాశ్లేషతః ప్రాజ్యం సౌఖ్యం న్యాదితి శేషః-అపేక్షితం యది వీతాం
బరధారణం తజ్జన్యం సౌఖ్యం వా కాంక్షితం చేత్ అస్య గుణా క్రమా దాకర్ణయ-
యది తవాపేక్షా తర్హ్యస్య గుణా న్యక్ష్యామి శృణ్వేత్యర్థః- గోప్యే గోపనయోగ్యే
శ్రోణికుచోరుణి శ్రోణిః టిః కుచః స్తనః ఊరుః సక్తి పతేషాం ద్వంద్వే ప్రాణ్యం
గత్వా దేకవద్భావః- సమాహరత్యాత్మీకబత్వం - శ్రోణికుచోరు తస్మిన్ ప్రియలల
న్నేత్రానుబంధః- ప్రియం హృద్యం లలత్ చంచలం చ నేత్రం వస్తుం 'నేత్రం
విలోచనే వస్తు' ఇతి భాస్కరః. తస్య అనుబంధ స్సంపర్కః రుచే రుత్కర్షః కాన్తే
రతిశయః సుకుమారతాకృతసుఖం సుకుమారతా వస్తుమార్దవం తయా కృతం
సుఖం సౌఖ్యం భూయాంసి అమితాని శ్రేయాంసి మంగళాని చ ఏవమాదయో
గుణా ఇత్యర్థః - గోప్య స్త్రోణ్యాదిగోపనం యద్యపి దుకులధారణేనాపి
సిద్ధ్యతి-తథాపి స తద్గోపనం హృద్యవస్తుకృతమితి జ్ఞేయం - యద్వా శరీరస్య
కాంచనవర్ణ త్వేన తచ్చాయా దుకులాద్భవహింసర త్యేవేతి దుకులధారణేన శ్రోణ్యా

దిగోపసం నభవత్యేవేతి జ్ఞేయమ్-దేహస్య పీతత్వేన వస్త్రమపి యది పీతం స్యాత్
తర్హి పీతచ్ఛాద్యోత్కర్షో భవతి-దుకూలధారణే తు శ్వేతచ్ఛాయయా పీతచ్ఛా
యాయా స్పంకోచ ఏవేతి పీతాంబరధారణే కాన్త్యతిశయో జ్ఞేయః-యవాగూరస
బంధనాదినా దుకూలస్య ఫలఫలాత్కారవత్త్వేన కఠినత్వా న్న సౌకుమార్యం-
పీతాంబరస్య తు పట్టతంత్రమయత్వేన మార్దవాతిశయ ఇతి ధ్యేయం- పీతవస్త్ర
ధారణస్య మంగళకరత్వం సుసిద్ధమేవ- వ్యంగ్యార్థస్య- హేబాలే ముగ్ధే ధవళ
మిదం చేలం జహీహి వివస్తా భవేత్కర్మ- పీతాంబరస్య మమ ఆశ్లేషతః ఆలిం
గనాత్ ప్రాజ్యం సౌఖ్యం స్యాత్- వివస్తాసతీ యది మామాలింగసి తర్హి మహదానంద
లాభ ఇత్యర్థః- యద్యపేక్షితం తాదృశసుఖాపేక్షా తచ్చృవణాపేక్షా వా అస్తిచే
దిత్యర్థః- అస్య మదాలింగనస్య గుణా క్రమా దాకర్ణయ- అహం వత్సామి
శృణ్వేత్త్యర్థః- గోప్యే శ్రోణీకుచోరుణి ప్రియస్య మమ లలత్సవిలాసం యన్నేత్రం
చక్షుః తస్య సంపర్కః ప్రియదృగ్గోచరత్వమిత్యర్థః- గోప్యం వస్తు స్వప్రియాయ
ప్రదర్శనంతావ దేకోగుః-మాతా హి భక్త్యాదికం సంగోప్య పుత్రాయ ప్రదత్తే
ఇతి లోకస్వభావాత్-రుచే రనురాగస్య ఉత్కర్షః స్వమర్మజ్ఞే ఖలు సుహృదాదా
జనే లోకో దృఢ మనురజ్యతే ఇతి భావః- యద్వాత్వం మమ యోఽనురా
గోఽస్తి స త్వత్కుచాదిసంపర్కేణ ప్రవర్ధతే ఇతి భావః- సుకుమారతాకృత
సుఖం శోభనః కుమారః పుత్రః యస్యా స్తస్యా భావః సుకుమారతా-త్వతలో రితి
పుంవద్భావః- సంజ్ఞాజాతివ్యతిరిక్తాశ్చ గుణవచనా ఇతి సప్రదాయః- యద్వా-
శోభనః కుమారో యస్య తత్సుకుమారమితి సామాన్యే నపుంసకమ్- తస్యభావ
స్తతా- సుపుత్రావాస్తి రిత్యర్థః- తత్కృతసుఖం భూయాంసి శ్రేయాంసి చ ఏతే
గుణా ఇత్యర్థః-

శ్లో॥ భవద్దుకులాంతరవీవ లీనం మనో మమాన్యత్ర స దృశ్యతే యత్

తదర్పయేదం యదివా విముచ్య త్కౌమం మమ ప్రత్యయ మాతనుష్ఠ.

భవదితి॥ మమ మనః చిత్తం భవద్దుకులాంతరే తావకవసనమధ్యే ఏవ అత్ర భవతః
దుకూలం భవద్దుకులమితి సమాసః-భవదితి సామాన్యే నపుంసకమ్-అర్హస్థ స్త్రీసవ-
తేన భవతః భవత్యాః దుకూలం కౌమం భవద్దుకులం తస్యాంతరే మధ్యే ఇతి
విగ్రహార్థః- అన్యథా భవతీ దుకూలాంతరే ఇతి స్యాత్- లీనం లగ్నం భవతీతి శేషః-
తత్ర హేతు మాహ-యన్యస్మాత్ అన్యత్రవిషయేనదృశ్యతే నావలోక్యతే త్యక్తాన్య
విషయం స నృన్మనో భవద్దుకుల ఏవ రజ్యతే ఇతి వాస్తవార్థః- మన్మన స్వద్వస్తా
ంతరే నిలియ వర్తతే కిమలాంతరే భృగవత్-అన్యథా కథం మమ తదర్పనం నస్యా
దితి ఛలార్థః- త త్సాత్ ఇదం మన్మనః అర్పయ మహ్యం ప్రత్యర్పయేత్త్యర్థః-
యదివా యద్వా-కౌమం దుకూలం విముచ్య విస్మయ మమ ప్రత్యయం విశ్వాస
మాతనుష్ఠ జనయ-సం చిత్తం వస్త్రం ప్రసార్య దర్శనే మమ విశ్వాస స్సాన్య

దన్యథా నేతి భావః. యథా అపహృతధనః కశ్చిత్ స్వశంకాస్పదస్య కస్యచిద్భూతం
ప్రవిశ్య తత్ర బహుధా విశోధ్య నిశ్చంకో భవతి తద్వదితి వ్యజ్యతే- తద్వస్తాప
హరణేనతి మన్తన స్తిమితం స్యా దన్యథా ఉన్మాదం ప్రయాయాదితి ప్రకృతవ్యంగ్యా
శయః- 143

అవ. నను వివస్తా కథ మహం వర్తేయ మత ఆహ ఆచ్ఛాదయిష్యామితి-

శ్లో ఆచ్ఛాదయిష్యామ్యహ మాశయా తే నితంబ మేత త్యజ కిందూకులమ్
దిగంబరత్వం కి మవాప్య ముగ్ధే శివం జగత్పూజ్యతమం నవేతి.

ఆచ్ఛాదయిష్యామితి॥ అహం అఘటితఘటనాసమర్థః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. తే నితంబం
కటిం ఆశయా దిశా ఆతిసూక్ష్మనిర్మలనిత్యసిద్ధవిస్తృతవస్త్రానితయేత్యర్థః. ఆచ్ఛా
దయిష్యామి గోపిష్యామి-ఏతత్ ధృత మిత్యర్థః-కిందుకూలం కుత్సితక్షౌమం 'స కిం
సఖా సాధు నశాస్తి యో ధిప' మిత్యాదిప్రయోగాత్ - నాతిసూక్ష్మం తర్కితమల
సంబంధం కేనచిత్కృతం షోడశహస్తాదిప్రమాణత్వేన నాతివిస్తృతం చ ఇతి దిగ
పేక్షయా క్షౌమస్య నీచత్వం బోధ్యం-త్యజ-అత్ర అహం త్వత్ప్రియః ఆశయా అను
రాగేణ తే నితంబ మాచ్ఛాదయిష్యామి వ్యాప్తం కరిష్యామి- ఏతత్కిందుకూలం
త్యజ-దుకూలే త్యక్తే సర్వమపి నితంబం సస్పృహ మాలోకయిష్యామితి వ్యజ్యతే-
నను దుకూలం పరిత్యజ్య దిగ్రాపాంబరధారణ మయుక్త మిత్యత ఆహ - హేముగ్ధే
మూఢే దిగంబరత్వం దిగ్వస్త్రధారకత్వ అవాప్య ప్రాప్య జగత్పూజ్యతమం త్రిలోక
సంపూజ్యం శివం శర్వం నవేత్సి నస్మరసి కిమ్-దిగంబరధారణా తవాపి జగత్పూజ్యతా
స్యాదితి భావః-దిగంబర స్స శివః జగత్పూజ్య ఏవ-త్వం యది దిగంబరా స్యాః తస్మై
జగదీశ్వరేనాపి మయా భృశం పూజ్యసే ఇతి గూఢాశయః-అత్ర స్మృతిమదలంకారః.
తేన చ రాధాశివయో ర్దిగంబరత్వకృతజగత్పూజ్యత్వరూపసాధారణధర్మనిబంధనో
పమా వ్యజ్యతే. 144

శ్లో॥ రంభాప్రకాండా ద్ద్విరదస్య శుండాదండాదపి శ్రీనిలయా త్వమారా

తిరస్క్రియా మాదధతోఽంశుకస్య పరిగ్రహః కిన్ను శుభో విభాతి-

రంభేతి॥ రంభాప్రకాండాత్ మోచాస్తంభాత్ ద్విరదస్య గజస్య శుండాదండాత్
దండాకారాత్కరాచ్చ శ్రీనిలయా అధికశోభాశ్రయే ఉష్ణత్వా స్మృదుశత్వాచ్చేతి
భావః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన - 'నాగేంద్రహస్తా స్త్వచి కర్కశత్వా దేకాంతశ్చైత్యా
త్కదలీవిశేషాః. లబ్ధ్యాపి లోకే పరిణా హి రూపం జాతా స్త్వమార్వో రుపమాన
బాహ్యా'-ఇతి. త్వదూరే తవసన్నితి తిరస్క్రియా పరిభవ మాచ్ఛాదనం చ ఆదధతః
కుర్వతః అంశుకస్య వస్త్రస్య పరిగ్రహః స్వీకారః ధారణ మిత్యర్థః- శుభః ప్రశస్తః
విభాతికిన్ను ప్రతిభాతికిం - నైవ శుభ ఇత్యర్థః. రంభాశుండాతిరస్కారిణో రతిసుంద
రయో స్త్వమార్వోః అంశుకమాత్రా త్తిరస్కారో దుస్సహః- రాజ్ఞ్యా స్తవ ఏతద్దుర్జ
నాంశుకాన్వయశ్చ అనర్థహేతురితి భావః. అత్ర పూర్వార్థే వ్యతిరేకాలంకారః.

ఉత్తరాధి అంశకపరిగ్రహ స్థవ న శుభ ఇతి వాక్యార్థమృతి ఉరుతిరస్మియా
ధానస్య విశేషగత్యా హేతుత్వా త్కావ్యలింగం శ్లేషోజ్జవితం.. 145

శ్లో॥ ఇతీరయిత్వా స్పృశతీవ నీవీం హరా న్యరుంధే వచసా తదాసీత్
అనర్థభూముః పద ముత్తరస్య రంధ్రం తదాగస్య యథాతిసూక్ష్మమ్.

ఇతీతి॥ ఇత్యేవ మీరయిత్వా హరా కృష్ణే నీవీం వత్త్రగ్రంధిం స్పృశతీవ సతి విలా
సేన స్పర్శనం నాటయతి సతీత్యర్థః.. శిథిలయితుమితి భావః.. సా రాధా చ న్యరుంధేవ
న్యవారయదివ న తు వస్తుత స్తన్నివారణోత్సుకేత్యర్థః.. స్వస్యాపి సంభోగోత్సుకితత్వా
దితి భావః.. తత్ నివారణనటనం దృఢ మనివారణ మిత్త్యర్థః.. ఉత్తరస్య భవిష్యతః
అనర్థభూముః అనర్థాతిశయస్య నీవీమోక్షవిషయకబలాత్కారస్యేత్యర్థః.. అస్యా
నర్థత్వం చ ప్రేయసీక ర్తృకానిష్టత్వాభినయా దౌపచారికం.. పదం చిహ్నం.. హేతు
రిత్యర్థః.. ఆసీత్ - ధూర్తయాచకస్య లుబ్ధప్రభువిషయకమృదుత్వోక్తివదితిభావః..
యది ప్రథమతో నీవీస్పర్శనే ఏవ సాగ్రహం ప్రియం తర్జనభర్తృవాదిభి ర్నివారయే
త్తర్హి తస్య నీవీమోచనే ఆశైవ నోదీయాత్ ఇతి తత్త్వం.. అత్ర దృష్టాన్త మాహ..
యథా తటాకస్య వారివారిణస్య అతిసూక్ష్మం రంధ్రం సుషిరం ఉత్తరస్యాపర్థ
భూముః పదం భవతి తథేత్యర్థః.. సంపూర్ణ జలస్య తటాకస్య యది క్వచి దత్యల్ప
మపి రంధ్రం స్యాత్ తద్ధి జలవేగవశా దధికం సత్ తటాకం ఛేదయతీతి ప్రసిద్ధం..
ఉపమాలంకారః.. 146

శ్లో॥ దుకూల మాకర్షతి నిర్విశంకం హరా విముగ్ధా శరణం క మేతు
దధ్వాన తస్యాః కటకం పరం మే శ్శితస్య నోపేక్షణ మాచితీతి.

దుకూలమితి॥ హరా నిర్విశంకం నిస్సంశయం యథా తథా దుకూలం డౌమ
మాకర్షతి హరతిసతి విముగ్ధా విశేషేణ ముగ్ధా రాధా కం అన్యం కంవా శరణమేతు
ప్రాప్నోతు.. అన్తఃపురే యస్యకస్యాపి తదన్యస్యాభావాత్ ఇతిభావః.. శ్శితస్య తదా
శ్శితస్య మే ఉపేక్షణం తూష్ణీంభావః.. జౌచితీ ఉచితం న నభవతి ఇతి మత్వేతి
శేషః.. తస్యాః కటకం వలయః జాత్యేకవచనం కటకాసీత్యర్థః.. పరం భృశం
దధ్వాన ననాద.. యథా చోరేణ కస్యాంచి దపహ్నియమాణాయాం సన్నిహితో
దుర్బలో భృత్యః కేవలం రోదితి రోదనం శృత్వా అన్యే ఆగత్య ఏనాం మోచయే
యిరితి బుధ్యా తద్వదితి భావః.. స్వాంబర మాకర్షన్తం కృష్ణం కరేణ రాధాయాం
నిషేధయన్త్యాం సత్యాం వలయా దధ్వనురితి నిర్దళితార్థః.. అత్ర గమ్యోత్ప్రేక్షాలం
కారః.. స చ అచేతనస్య కటకస్య ముగ్ధాయా మాం వినా నకోఽపి శరణం తదాశ్శి
తస్య మమ తదుపేక్షణం నోచిత మిత్వేవంరూపజ్ఞానాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్షే
రతిశయోక్తి సంకీర్ణమ్.. 147

శ్లో॥ దృఢం జఘానేవ కటాక్షబాణై ర్హృదిన్యధత్తేవ విరోధభారమ్

తథాప్యసా ముంచతు భీతివ త్కించ మాయీ సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీ.

దృఢమితి॥ రాధేతి హరిమితి చ ప్రకరణా దత్ర లభ్యతే- రాధా హరిం కటాక్ష బాణైః అపాంగరూపై రాబ్ధైః దృఢం గాఢం జఘానేవ హతవతీవ శ్రీకృష్ణం సాను రాగం పశ్యన్తీ రాధా తం కటాక్షబాణై స్తాడయన్తీవ రేజే ఇత్యర్థః. హృది స్వమ నసి విరోధభావం విరోధాతిశయం శ్రీకృష్ణకృతాపరాధ మిత్యర్థః. న్యధత్తేవ నిహితవతీవ తర్జనభర్తసనాదిద్వారా విరోధం న బహిః ప్రకటయమాస - కిన్తు భూవిక్షేపాదినా అనుమేయం విరోధ మస్తరేవ బభారేత్యర్థః. ఏతేన విరోధస్యా అభీకత్వం వ్యజ్యతే- తథాపి ఏవం విరోధనాటనేఽపీత్యర్థః-మాయీ మాయావీ అత ఏవ సమస్తా శయవృత్తిసాక్షీ సర్వబుద్ధివృత్తీనాం సాక్షీభూతః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః- అసౌ కృష్ణః భీతవత్ భీత ఇవ ముంచతు త్యజతు కిమ్-అంబరహరణమితి శేషః- యథా రాధా స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవల మసూయాం ప్రకాశయతి - తథావిధం రాధా స్తఃకరణ మస్తరాత్మనా భగవతా కథ మవిదితం స్యాత్ ఇతి భావః- కావ్య లింగ మలంకారః - సమస్తాశయవృత్తిసాక్షీత్వస్య విశేషణగత్యా శ్రీకృష్ణకర్తృక వస్త్రామోచనం ప్రతి హేతుత్వాత్ - కించ ముగ్ధాంగనాః స్వసురతౌత్సుక్యం గర్భీకృత్య బహిః కేవల మనిష్ఠం వ్యంజయన్తీతి సర్వరసికజనవిదితవిషయే సర్వజ్ఞస్య భగవతః కిముత తద్జ్ఞానమితి అర్థాపత్తి శ్చ వ్యజ్యతే -

148

శ్లో॥ అపి పురా బలినిగ్రహణేన మే కృతవతోఽంబర మాకృమితుం క్రియామ్

సపది కిన్వబలేన తదాకృమే బలమితి వ్యనయ ద్ధరి రంబరమ్ -

అపీతి॥ పురా త్రివిక్రమావతారే బలినిగ్రహణేన బలిచక్రిన్ ర్నిపరిభవేన తద్వారే త్యర్థః- బలవత్పురుషనిగ్రహణేనేతి చ - అంబర మాకాశం వస్త్రం చ ఆకృమితుం వ్యాపుం హర్తుం చ క్రియాం ఉపాయం 'ఉపాయః కర్మ చేష్టా చ చికిత్సా చ నవక్రియా' ఇత్యమరః. కృతవతోఽపి మే మమ సపది ఇదాసిం హే అబలే స్త్రీ దుర్బలేఇతి చ తదాకృమే అంబరాకృమణే బలం శక్తే ర్నకిన్ను నాస్తికింపా ఇత్యేవం వదన్నితి శేషః- హరిః అంబరం వస్త్రం వ్యనయత్ అపజహర- బలిచక్రివర్తనం నిగృహ్య ఆకాశం సర్వ మాకృమితవతః పరమేశ్వరస్య మమ త్వద్వస్త్రాకృమణం కియ దిత్యేకోఽర్థః-బలవత్పురుషానపి నిగృహ్యత్వద్వస్త్రాణ్యపహృతవతః ప్రిసిద్ధచోరస్య మమ త్వద్వస్త్రాపహరణం కియ దిత్యేకోఽర్థః- అత్ర శ్లోషోజ్జీవితార్థాపత్తి రలంకారః-

శ్లో॥ పునర్జిఘృతౌ వసనం ప్రియాయాం మాయాబలేనేద మదృశ్య మాధాత్

యోగే దురూహం కపటం యదస్య తతః ప్రిసిద్ధోఽజని యోగమాయీ

పునరితి॥ ప్రియాయాం ప్రేయస్యాం రాధాయాం పున ర్భూయః వసనం స్వవస్త్రం జిఘృతౌ హర్తు మిచ్ఛన్త్యాం సత్యాం హరిరితి శేషః - ఇదం వస్త్రం మాయాబలేన

యోగమాయాప్రభావేన అదృశ్యం దృష్టు మశక్యం ఆధాత్ చకార-భగవన్నాయా
బలాత్ రాధాయాః స్వవస్తుప్రత్యక్షమేవ నాసీదిత్యర్థః- యద్యస్మాదేతోః అస్య
కృష్ణస్య యోగే హఠాదియోగే కపటం సామర్థ్యం దురూహం అవితర్క్యం ఏతావ
ద్యోగమహిమా అస్యాస్తీతి వక్తు మశక్యమితి వ్యంగ్యార్థః- యోగే సంయోగే అస్య
కృష్ణస్య కపటం మాయావంచనేత్యర్థః-దురూహం ఇతి తు వాచ్యార్థః-తతో హేతోః
అయమితి శేషః- యోగమాయా యోగమాయావానితి ప్రసిద్ధః ప్రథితః అజని
జాతః నిరుక్తిరలంకారః-

50

శ్లో॥ అధైష పస్పర్శ నితంబబింబ మనంబరాలంబి హరిః ప్రియాయాః

భూభృద్భువః కిన్ను నితంబ మస్యాస్పృశే న్న నీలోఽమృతద స్సలౌల్యః

అథేతి॥ అథ ఏవం వస్త్రాపహరణానంతరం ఏష హరిః కృష్ణః ప్రియాయాః
రాధాయాః అనంబరాలంబి వస్త్రావలంబనరహితం వివస్తు మిత్యర్థః- నితంబ
బంబం నితంబమణ్డలం పస్పర్శ స్పృష్టవా- సలౌల్యః సానురాగః చంచలశ్చ
నీలః నీలవర్ణః అమృతదః మోక్షదాతా జనార్దన ఇత్యర్థః- అన్యత్ర జలదః అస్యాః
భూభృద్భువః రాజపుత్ర్యాః పర్వతభూమేశ్చ నితంబం కటిపశ్చాద్భాగం సానుం చ
నస్పృశేత్కిం స్పృశేదేవేత్యర్థః-పర్వతనితంబస్పర్శో మేఘస్యైవ రాధా నితంబస్పర్శః
కృష్ణస్య సమీచీన ఇతిభావః-అత్ర ఉత్తరాధే అన్యార్థప్రతీతిర్వ్యంజనావ్యాపారేణైవ-
తతః ఉపమాలంకారోఽత్రవ్యంగ్యః-ఉదాహృతం చ ఉపమా వ్యంగ్యోదాహరణప్రక
రణే చిత్రమిమాంసాయాం- 'కిరతి ప్రకరం గవాంప్రకామం సుమన స్స్వచ్ఛతరం
నిధౌ కణానాం కతిచిత్కలయన్తి యత్రబోధం కతిచిన్నేతి సత త్వభావ
ఏవ' ఇతి-

151

శ్లో॥ అవిషయో వచసాం సురతక్రమ స్తదను యః ప్రచచాల త మేకకః

అవిధృతాంగతయా సవిధే వసన్ కుసుమసాయక ఏవ స బుధ్యతే-

అవిషయ ఇతి॥ తదను నితంబస్పర్శనానంతరం వచసా మవిషయః వాగగోచరః
వక్తు మశక్య ఇత్యర్థః-గ్రామ్యధర్మత్వా దిత్యేకో భావః-భగవద్విషయత్వా దిత్యవ్యో
భావః- యః సురతక్రమః సురతరీతిః ప్రచచాల ప్రవృత్తః - తం సురతక్రమం
అవిధృతాంగతయా అనంగత్వేన హేతునా సవిధే సమీపే వసన్ తిష్ఠన్ రహసి
మిధునవ్యతిరిక్తస్త్రీ పుంవ్యక్తిప్రవేశాసంభవాదితి భావః- ఏకకః ఏక ఏవ ఏకకః
స్వాధే కః- సః కుసుమసాయకః మన్మథ ఏవ బుధ్యతే జానీతే- శ్రీకృష్ణస్య చతు
రశీతిబంధనధురంధరత్వం మన్మథ ఏక ఏవ వేద- తస్య వాత్సల్యనతంత్రసార
త్వాత్- అన్యే పునః కే వయం తత్ వేత్తు వర్ణయితుం వేతి భావః.

శ్లో॥ నిదదగ్రతు స్తా వథ కేళిలాలసౌ చిరాయ భూత్వా బహుశశ్రమాలసౌ

సశింజనీబంధమపి స్వధన్వన శ్చకార మార శ్శిథిలం పృథుశ్రమః.

నిదద్రోతు రితి॥ అథ తతః చిరాయ చిరకాలం ఆప్రభాత మిత్యర్థః - ఆత్రియా మావ
 ధీతి వా - కేళిలాలసా కీడాసక్తా కీడితనన్తా విత్యర్థః - అతవవ తే బహుశ్రమాలసా
 అతిశ్రాన్తా భూత్వా నిదద్రోతుః నిద్రాం యయతుః - పృథుశ్రమః అవిరతబాణప్రహ
 రేణ బహుశాయాసః సః మారః మదన శ్చ స్వధన్వనః స్వధనుషః శింజీనీబంధం
 మార్వీబంధనం చ శిథిలం భ్రష్టం చకార - యుద్ధాన స్తరం యోద్ధారః ధనుషో మార్వీం
 శిథిలయ స్తీతి ప్రసిద్ధమ్ - అత్రి యదా రాధామాధవౌ సురతకీడాతః శ్రాన్తా నిద్రో
 న్ముఖౌ తద్దేవ మస్మథోఽపి యుద్ధా దుపరత ఇతి వర్ణనాత్ సమాధి రలంకారః -
 'సమాధిః కార్యసాకర్యం కారణా స్తర సన్నిధే రితి లక్షణాత్' సహి మదనవ్యాపా
 రోపరమం వినా తయో ర్నిద్రా స్యాదితి భావః - 153

శ్లో॥ కృకవాకురుతం నిశమ్య తారం దయితే స్వప్నచి బుధ్యతే స్మ రాధా
 ముఖరో వివిధస్తుతిప్రపంచై స్సహసా బోధకరవ్రజోఽప్యపాగాత్
 కృకవాక్వితి॥ దయితే ప్రియే స్వప్నచి సుప్తే సతి 'స్వప్నకృయాలు ర్నిద్రాళు' రిత్యమరః -
 తార మధికం - కృకవాకురుతం కుక్కుటధ్వనిం నిశమ్య శ్రుత్వా రాధా బుధ్యతేస్మ
 బుబోధ - అజాగర దిత్యర్థః. అనేన దంతక్షతాదిచిహ్నాని దృష్ట్వా సఖ్యో మా మపహా
 సేయు రితి చింతయా నిర్నిద్రా రాధేతి వ్యజ్యతే - యద్వా ముగ్ధాంగనాసంభోగస్య క్లేశా
 వమాత్వేన శ్రీకృష్ణస్య శ్రమాతిశయా నిద్రాతిశయః - రాధాయా స్తు శ్రమస్య అల్పత్వా
 నిద్రాప్యలైవేతి వ్యజ్యతే - సహసా తద్దేవ అనేన యదా కృష్ణః నిద్రా - తద్దేవ
 కుక్కుటరతం జాతం - తద్దేవ రాధా బుబుధే ఇతి శ్రీకృష్ణనిద్రాదీనాం కుల్య
 కాలత్వం వ్యజ్యతే - వివిధస్తుతిప్రపంచైః బహువిధస్తోత్రవిస్తారైః ముఖరః శబ్దాయ
 మాన స్మ బోధకరవ్రజోఽపి వైతాళికగణ శ్చ ఉపాగాత్ అజగామ శ్రీకృష్ణాంతః
 పురం ప్రవీత్యర్థః - 154

గ॥ ఉపగమ్య చ వై తాళికనికర స్తార మిద మవాదీత్ -
 ఉపగమ్యేతి॥ వై తాళికనికరః వై తాళికసంఘః ఉపగమ్య తార ముచ్చైః ఇదం వక్ష్య
 మాణం వచన మవాదీచ్ఛ జగాద చ - 155

అవ॥ వై తాళికవచనమేవ దర్శయతి.

శ్లో॥ ఉత్తిష్ఠాఽలలోకపాలనకలానిష్ఠాత కృష్ణాధునా
 దత్తామోదముదస్య సర్వజగతాం భద్రాయ నిద్రాసమ్
 రాధాయా దయతో రుచిం విధురసా వౌజ త్వరస్యామితి
 క్షుభ్ధోఽయం కమలాశయం ప్రయతతే భేత్తుం కిలాశ్వివజః

ఉత్తిష్ఠేతి॥ అఘలలోకపాలనకలానిష్ఠాత అఘలానాం సర్వేషాం లోకానాం జగతాం
 పాలనకలాయాం పరిపాలనవైఖర్యాం నిష్ఠాత ధురంధర హే కృష్ణ అధునా ప్రభాతే
 ఇత్యర్థః - దత్తామోదం దత్తానందం నిద్రాసం నిద్రాసక్తిం నిద్రా మిత్యర్థః. ఉదస్య

త్యక్త్వా సర్వజగతాం సర్వలోకానాం భద్రాయ తేమాయ ఉత్తిష్ట-తల్నా దుత్థితో
 భవ-ఉత్తో-నూర్ధ్వ కర్మణీతి ఉర్ధ్వకర్మత్వా న్నాత్ర తచ్-త్వన్నిద్రాతు తవైకస్వైవ
 ఆనందం దత్తే-త్వజాగర స్తు సర్వజగతామపి భద్రావహః తవ సర్వలోకపాలకత్వాత్ -
 తస్మాత్ స్వసుఖమపి పరిత్యజ్య స్వీయభవ్యార్థం సత్పురుషోత్తమేన త్వయా
 అవశ్యం తల్నా దుద్ధితవ్య మిత్యర్థః. అత్ర నిద్రాత్యాగపూర్వక శ్రీకృష్ణోద్ధానస్య
 విశేషణగత్వా లోకపాలనకలానిష్ఠాతత్వరూపపదార్థహేతుకత్వా తా-వ్యలింగం-
 నచ పరికరాలంకార ఇతి భ్రమితవ్యం - లోకపాలనేతి విశేషణవ్యంగ్యస్య సర్వజ
 గతాం భద్రాయేత్యనేన కవినైవ వ్యక్తీకృతత్వాత్ - అథ ఉత్తరాధేన అధునేతి
 పదవ్యంజితం ప్రభాతం వర్ణయతి - అసౌ రాధాయాః విశాఖాయాః దయితః ప్రియః
 విధు శ్చంద్రియః- ఇందో ద్విశాఖాయా మనురాగాతిశయః ప్రసిద్ధః - పరస్యాం పశ్చిమా
 యాం దిశి రుచిం కాన్తి మాజ్ఞత్ తత్వాజ - అస్తమిత ఇతి యావత్ - ఇతి శ్శబ్దః
 ప్రభాతం సంజాతమితి ఉద్భుద్ధ ఇత్యర్థః- అయ మభివ్రజో భృంగసంఘః కమలా
 శయం పద్మాభ్యస్తరం భేత్తుం ఉద్ఘాటయితుం పతోద్ఘాటనేన అంతఃప్రవేశ్య
 మిత్యర్థః. ప్రయతతే యత్నం కురుతే - కిలేతి ప్రసిద్ధా-వ్యంగ్యార్థస్థ-రాధాయాః
 దయితః ప్రియః రాధయా వశీకృత ఇత్యర్థః. అసౌ విధుః కృష్ణః పరస్యాం త్ర్యస్తరే
 రుచి మనురాగం ఔజ్ఞత్ త్యక్తవాన్ - ఇతి హేతోః శ్శబ్దః కుపితః అయం ఆభి
 వ్రజః రుక్మిణ్యా స్సఖిబృందః కమలాశయం రుక్మిణ్యా హృదయం 'కమలా శ్రీ
 ర్హరిప్రియే' ఇతి కోశాత్-భేత్తు మన్యధాకర్తుం ప్రయతతే ఇతి శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః -

గ॥ భగవా నభివ్యంజితార్థాంతరం వైతాళికవచన మాకర్ణయన్నేవ సత్త్వర
 మవబుధ్య రుక్మిణీరోషసంభావనయా విదారితహృదయతాయా కేళి
 నికేతనా నిరగాత్.

భగవానితి॥ భగవాన్ శ్రీకృష్ణః అభివ్యంజితార్థాంతరం అన్యార్థప్రేరేపితజనక మిత్యర్థః-
 వైతాళికవచనం ఆకర్ణయన్నేవ తద్వాక్యశ్రవణక్షణమేవేత్యర్థః- సత్త్వరం ద్రుతం
 అవబుధ్య ప్రబుధ్య రుక్మిణీరోషసంభావనయా రుక్మిణికోపోత్ప్రేక్షయా- మయి
 రాధాయాం సక్తే సతి అవశ్యం రుక్మిణ్యాః కోప స్వాదితి శంకిత్యేత్యర్థః- విదారిత
 హృదయతయా నిర్భిన్నచి తత్వేన అస్య హృదయం రుక్మిణీ రోషసంభావనారూప
 శస్త్రాన్య బహుధా శకలితమిత్యర్థః - కేళినికేతనాత్ కీడామందిరాత్ నిరగాత్
 నిర్యయా.

157

తదానీ మేవ॥ ప్రభుతే ఏవేత్యర్థః-

శ్లో॥ రాధావశీకృతం శౌరిం వినివేద్య విదర్భజామ్
 ఆశ్రయః కలయామాసుః కలుషాం పరుషామపి,

రాధేతి॥ శౌరిం కృష్ణం రాధావశీకృతం రాధయా స్వాధీనీకృతం రాధాపరతన్త్ర
మిత్యర్థః- వినివేద్య జ్ఞాపయిత్వా తవ పతిః కృష్ణః రాధాపరతన్త్రోఽభవదితి నివేద
యిత్వేత్యర్థః- ఆశయః సఖ్యః విదర్భజాం రుక్మిణీం కలుషాం కుపితాం పరుషామపి
కఠినాం చ కలయామానుః చక్రుః- తథాహి- సఖ్యపదేశమేవ వర్ణయతి ద్వాభ్యా
మిత్యర్థః- 158

శ్లో॥ ముగ్ధే ప్రాజ్ఞహిషీషు సప్తసు పరా స్వాధీయమానాను వా
సంప్రాప్తా స్వయుతాధికాను లలనాస్వన్యాను మాన్యాను వా
జాతా త్వం మధువైరిణో నిరవధిప్రేమప్రవాహస్సదం
తస్యా స్సంప్రతి బాధికా తవ హరే రారాధికా రాధికాం

ముగ్ధే ఇతి॥ హేముగ్ధే మూఢే తవ సాంప్రత మనర్థం త్వమేవ సజానాసీత్యర్థః. ప్రాక్
పూర్వం పరాను త్వత్తోభిన్నాను సప్తసు మహిషీషు జాంబవత్యాద్యాను కృతాభి
షేకాను నారీషు 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. ఆదీయమానాను గృహీతాను
సతీషు కృష్ణేనేతి శేషః. అన్యాను అప్రమహిషీభ్య ఇతరాను మాన్యాను శ్లాఘ్యాను
అయుతాధికాను అయుతం దశసాహస్రం తతోఽప్యధికాను షోడశసహస్రసంఖ్యాన్వి
త్యర్థః. లలనాను వా కన్యానుచ సంప్రాప్తాను స్వీకృతాను సతీష్విత్యర్థః. త్వం మధు
వైరిణః కృష్ణస్య నిరవధిప్రేమప్రవాహస్సదం నిరవధే రపారస్య ప్రేమప్రవాహస్య
ప్రేమలహర్యాః. సేహపూర్వసేత్యర్థః. ఆస్సదం స్థాసం జాతా అసీతి శేషః- సప్తా
ధికషోడశసహస్రసంఖ్యాకస్త్రీకదంబే ప్యుదాసీన స్సౌక్రీకృష్ణః త్వయ్యేవాను రక్తోఽ
భూదిత్యర్థః. ఏతేన ఏతత్సర్వాంగనాపేక్షయా రుక్మిణ్యాః సౌందర్యాతిశయోవ్యజ్యతే-
హరేః కృష్ణస్య ఆరాధికా ఆరాధనకారిణీ భార్యేత్యర్థః. రాధికా రాధా సంప్రతి
అధునా తస్యా స్తాదృశాయా స్తవ బాధికా బాధాకారిణీ భవతీతి శేషః. త్వయ్యపి
శ్రీకృష్ణస్య యథా బేదాసీన్యం స్యాత్ స్వస్మిన్నేవ యథా దృఢానురాగ స్యాత్
తథా రాధా శ్రీకృష్ణం స్వవిలాసజాలపరతన్త్రం విధత్తే ఇత్యర్థః. అత్ర రాధాయాః
రుక్మిణీబాధికాభావం ప్రతి విశేషణగత్యా హరే రారాధికత్వస్య హేతుత్వా
త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగం- 159

అన. ఏవం రాధావశీకృతం శౌరిం వినివేద్య కర్తవ్య ముపదిశన్తి-

తతః ఖలు॥ తస్మాదేవ శ్రీకృష్ణస్య రాధావశీకృతత్వా దేవేత్యర్థః-

శ్లో॥ మానం ప్రతీచ్ఛ పటుచాటువచఃప్రపంచై
ర్మాభూః ప్రతాఠితమనా దయితస్య తస్య
వక్త్రాంబుజం చ లలితం పలితం విధేహి
ముగ్ధే విదగ్ధవిధయైవ స చే ద్విధేయః

మానమితి॥ హేముగ్ధే మూఢే మానం కోపం ప్రతీచ్ఛ స్వీకురు- 'స్త్రీణా మిర్వా
కృతః కోపో మానోఽన్యాయం గిని ప్రియే' ఇతి మానలక్షణం. తస్య ద్ముతస్య ప్రియస్య
పటుచాటువచఃప్రపణ్ణైః సమర్థప్రియవాగ్విస్తారైః ప్రతారితమనాః వంచితహృదయా
మాభూః-నమాజ్యోగే ఇత్యేడాగమప్రతిషేధః-లలితం సుందరం వక్త్రాంబుజం ముఖ
కమలం చ వలితం సంజాతవళి భూవిక్షేపవశాదితి భావః-విధేహి కురు-ఏవం కరణే
ఫలిత మాహ-సః కృష్ణః విధేయః వశ్యః చేత్ స్యాద్యది విదగ్ధవిధయైవ చాతుర్యే
ణైవ విధేయ స్సాదిత్యర్థః-చాతుర్యం వినా సమాయావీ తవ సశ్యో నస్యా దతోఽ
స్మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః-

గ॥ ఏవమాదిభి సఖజనభాషితై రుపజప్తా విదర్భజా నిర్వాజహృదయాపి విర
చితకుంకుమాంగరాగవిరాగా తాంబూలరసవిరసా సముజ్జితకుసుమ
మాల్యలౌత్యా అవ్యంజతాంజనరంజనా విముక్తముక్తాహారా ముక్తాహారా
చ భూత్వా కేవల మవనితల మధిశయానా చ మాన మానటయత్ -

ఏవమితి॥ నిర్వాజహృదయాపి నిష్క-పటచిత్తాపి విదర్భజా రుక్మిణీ ఏవమాదిభిః
పూర్వోక్తప్రముఖైః సఖజనభాషితైః సఖజనవాక్యైః ఉపజప్తా భేదం ప్రాపితా
'భేదోపజాసా పుపథే' త్యమరః. అత ఏవ విరచితః కృతః కుంకుమాంగరాగే
కుంకుమాంగలేపనే విరాగః విరక్తి ర్యయా సా కుంకుమాంగరాగం త్యక్తవతీ
త్యర్థః-తాంబూలరసవిరసా తాంబూలరసవిరక్తా త్యక్త తాంబూలచర్వణేత్యర్థః- సము
జ్జితం త్యక్తం కుసుమమాల్యేషు పుష్పమాలాసు లౌల్య మాసక్తి ర్యయా సా అవ్యం
జిత మప్రకటితం అంజనరంజనం అంజనేన లేపనం నేత్రయో రిత్యర్థః-యయా సా-
విముక్తాః త్యక్తాః ముక్తాహారాః మాక్తిక స్రజో యయా సా-ముక్తాహారా త్యక్త
భోజనా చ-భూత్వా అవనితలం కేవలం భూతలమేవ-నతు సాస్తరణ మిత్యర్థః-అధి
శయానా అధిష్ఠిత్య శయానా చ భూత్వా మాన మిర్వాకృతకోపం ఆనటయత్
నాటితవతీ -

161

శ్లో॥ అత్రాస్తరే యదుపతిః ప్రతిపన్నమానా
మేనా మనూనమననా మనునేతుకామః
ఆసేదివా స్సదన మాశు విదర్భజాయా
జాయా మజాయత కృశాం వివశోఽపి వీక్ష్య.

అత్రేతి॥ అత్రాస్తరే అస్మిన్ సమయే ప్రతిపన్నమానాం ప్రాప్తకోపాం అత
ఏవ అనూనమననాం అనూన మధికం మననం చింతా యస్యా స్తాం చింతాకులా
మిత్యర్థః - ఏనాం రుక్మిణీ మనునేతుకామః అనునేతుం ప్రసాదయితుం
కామః ఆభిలాషః యస్య స తథోక్తః- 'తుం కామమనసో ర'పీతిములోపః-
యదుపతిః కృష్ణః ఆశు ద్రుతం విదర్భజాయాః రుక్మిణ్యాః సదనం సద్మ వివేశ అవి

శత్రు-కృశాం చిన్తయా కార్యం ప్రాప్తాం జాయాం భార్యాం వీక్ష్య వివశః పరవశః
 ఖేదాతిశయాదితి భావః. అజాయత చ అభవత్-అత్ర పూర్వార్థే వృత్త్యనుప్రాసా
 లంకారః. ఉత్తరార్థేతు సముచ్చయః- 162

గ|| ఉపస్పృత్య చ ప్రాణప్రియా ముడ మవాదీత్ -
 ఉపస్పృత్యేతి|| ఉపస్పృత్య సమీప మేత్య ప్రాణప్రియాం ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియాం
 రుక్మిణీ మిదం వక్ష్యమాణ మవాదీత్ - 163

శ్లో|| కుక్రుద్ధాసి కిన్న దయితే కుచకుంభసామ్య
 ముద్భావ్య జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే
 భిత్వా తదేవ కుచయో రచయామి హాగ
 మాత్తేన మాక్తికగణేన మమ ప్రసీద.

క్రుద్ధేతి|| హేదయితే క్రేయసి జంభరిపుకుంజరకుంభయుగ్మే జంభరిపుకుంజరః
 ఇంద్రగజః ఐరావత ఇత్యర్థః-తస్య కుంభయుగ్మే కుంభద్వంద్వే కుచకుంభసామ్యం
 కుంభావివ కుచో కుచకుంభా తయో సామ్యం బౌపమ్యం ఉద్భావ్య పర్యాలోచ్య
 క్రుద్ధా కుపితా అసి కిన్న భవసి వా కిమ్-అనుపమస్యాపి మదీయకుచకుంభయుగస్య
 ఐరావతకుంభరూపం సదృశం వత్స్వన్తరమస్తీతి పర్యాలోచ్య కుప్యసి కిమిత్యర్థః-
 మహాత్మానః స్వసాదృశ్యరూపాపచారమపి న త్కమన్తే ఇతిభావః-అత్ర ఐరావత
 కుంభయోః కుచోపమానత్వ మ్మాస్తు నామ కుచోపమేయత్వమపి నాస్తీతి వరనా
 త్రప్తీపాలంకారభేదః-‘వర్ణనాన్యస్యోపమాయా అవిష్కృతి వచశ్చత’దితి లక్షణాత్-
 తదేవ ఐరావతకుంభయుగ్మమేవ భిత్వా నిర్భిద్య ఆత్తేన తత స్వీకృతేన మాక్తిక
 గణేన ముక్తాఫలజాలేన కుచయోః తవ స్తనయోః హాగం స్రజం రచయామి కరోమి-
 మమప్రసీద ప్రసన్నా భవ-‘కరింద్రజీమూతవరాహశంఖమత్సాహిష క్తుద్భవమేవ
 భూరి’ ఇతి కరికుంభయో ర్ముక్తాయోనిత్వదర్శనా దితి భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణస్య
 సింహసామ్యం వ్యజ్యతే- 164

శ్లో|| ప్రాణప్రియే కిమివ వస్తు తవా స్వపేక్ష్య
 మీదృజ్మనఃకలుషతా యదలాభత స్తే
 లోలాసి బాలవిధయా విధుఖేలనే చే
 దాపాదయామి చరణాంబుజసక్త మేనమ్.

ప్రాణేతి|| హేప్రాణప్రియే ప్రాణేశ్వరి తవ అపేక్ష్యం కాంక్ష్యం వస్తు కిమివ
 కింవా అస్తు భవతు-కస్మిన్ వస్తుని తవాపేక్షా స్తీత్యర్థః-యదలాభస్య యస్య వస్తునః
 అలాభతః అప్రాప్తే ర్హేతోః తే తవ ఈదృజ్మనఃకలుషతా ఈదృశచిత్తవ్యోభః
 జాతేతి శేషః-బాలవిధయా బాలవత్ విధుఖేలనే చంద్రేణ సాకం కీడనే కృష్ణేన
 సాకం విహారే ఇతి చ గమ్యతే-లోలా ఆసక్తా అసిచేత్ భవసి యది ఏనం విధుం

చరణాంబుజసక్తం త్వత్పాదారవిందలగ్నం ఆపాదయామి కఠోమి-చంద్రం త్వత్పాదయోః పాతయామి త్యేకో-ర్థః. మాం త్వత్పాదయోః పాతయామి త్వన్యో-ర్థః.

శ్లో॥ కిం పారిజాత ముపనీత మవేక్ష్య సత్య
భామాకృతే కలుషితాసి మమైష నేతి
కల్పదుగ్రమం సపది సద్మ నయాతి కింతు
సో-యం సురూపకరనిర్జితపల్లవ స్తే.

కిమితి॥ సత్యభామాకృతే సత్యభామార్థ ముపనీత మానీతం పారిజాత మవేక్ష్య దృష్ట్వా ఏష పారిజాతతరుః మమైష నానీదితి హేతోః కలుషితా సంజాతకలుషా అసి కిమ్-సపది ఇదానీం కల్పదుగ్రమం కల్పతరుం సద్మ తవసదనం నయామి ప్రాపయామి మందారః పారిజాతకః సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిచందనమితి దేవతరూపాం పశ్చాన్నా మృధ్యే సత్యభామార్థం పారిజాత ఏక ఏవానీతః- త్వదర్థం కల్పవృక్ష మానయామి త్యర్థః. నను ఇతః ప్రా క్కుతో నానీత మిత్యత అహ-కిన్తు సో-యం కల్పతరుః తే తవ సురూపకరనిర్జితపల్లవః సుందరకరతిరస్కృతకింకరయః భవతీతి శేషః. త్వత్కరనిర్జితపల్లవస్యాశ్చర్యసంపాదకత్వాభావాత్ - ఇతః ప్రా క్తదానయనే ఉపేక్షా కృతా-స్పృహణీయశ్చే దిదానీ మానయిష్యామి త్యర్థః. అత్ర చతుర్థే పాదే కల్పతరుకింకరయవ్యతిరేకః రుక్మిణీకరయో రుక్మిణీ వ్యతిరేకాలంకారః. వ్యంగ్యా ర్థస్తు-సపది కల్పదుగ్రమః ఆశ్రితాభీష్టదానే కల్పవృక్షతుల్యం మామిత్యర్థః - విషయ నిగరణా దతిశయోక్తి రలంకారః-సద్మ నయామి కిన్తు సో-యం జనః అహ మిత్యర్థః-తే సురూపం శోభనసౌందర్యం తదేవ కరః బలిః తేన నిర్జితః సచాసా పల్లవో విటః భవతి-అయం విటః త్వయాపవిభ్రమ నిర్జితత్వేన త్వదధీన ఏవేతి కృత్వా మచ్ఛరీరం త్వత్సద్మ నేతుమపి త్వమేవ శక్నోమి సత్వహం- త్వత్పరతన్త్రత్వాదితి భావః

శ్లో॥ ప్రాణాదపి ప్రియతమా మతిలంఘ్య ధర్మాం
త్వా మన్యసు భువిరుచి ర్మమ చేత్ప్రమాదాత్
భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్పుసాద
మున్ముచ్యతే కథమివాహ మఘచ్యుత స్సాస్యమ్.

ప్రాణాదితి॥ ధర్మాం ధర్మా దనపేతాం ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేతే ఇతి యత్ - ప్రాణాదపి ప్రాణేభ్యో-పి ప్రియతమాం అతిప్రియాం త్వాం అతిలంఘ్య అతిక్రమ్య మమ ప్రమాదాత్ అనవధానతాయాః హేతోః- ప్రమాదో ధీమతామపీతి న్యాయాదితి భావః. అన్యసు భువి శ్రుత్వం పరదారేష్యితచ వ్యజ్యతే-రతిః అను రాగః స్యాచ్చీత్ తే తవ భ్రజ్యత్కళంకవదనద్విజరాట్పుసాదం నిష్కళంకముఖ చంద్రప్రసన్నత్వం నిర్దుష్టబ్రాహ్మణోత్తమానుగ్రహం చ ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా కథ మివ కథం వా అహం అఘా ద్దుఃఖాత్ పాపాచ్చ చ్యుతః త్యక్తః స్సాస్యమ్ భవేయం-

‘అంహో దుఃఖవ్యసనే వ్యఘ్న’ మిత్యమరః. ప్రామాదికం మద్దోష మవిగళయ్య యది
త్వం మయి ప్రసన్నవదనా స్యాః తర్హి మమ దుఃఖనివృత్తి స్సాస్యత్ నోచేన్నై
వేత్యర్థః- అత్ర భజ్యత్కళంకేత్యనేన త్వన్ముఖచంద్రే మయి కోపేన వలితే సతి
త్వన్ముఖసదృశం మన్మనోవినోదావహ మన్య ద్వస్తు నాస్యైవేతి మమ నిర్గతిరేవ
స్యాత్-నచ చంద్రోఽస్తీతి వాచ్యం తస్య కళంకిత్వాదితి వ్యజ్యతే- ప్రమాదా త్పర
దారానురక్తస్య ద్విజోత్తమానుగ్రహ మన్తరేణ పాపనివృత్తి ర్నస్యాదేవేతి
వ్యంగ్యార్థః- అత్ర వదనద్విజరాజః నిష్కళంకత్వవిశేషణేన చంద్రా ద్వ్యతిరేకః
ప్రతీయతే ఇతి వ్యతిరేకాలంకారః.

167

శ్లో॥ ప్రాణప్రియా ఋతుమతీ న సమాగమార్హా

తిస్య నిశా ఇతి విలీనవిలాసజాలః

భేదం ప్రపద్య హృదయస్య వినోదమాత్ర

మాసాదయం స హి కయాపి విధేయయా తే.

ప్రాణేతి॥ ఋతుమతీ పుష్పిణీ ప్రాణప్రియా రుక్మిణీ తిస్య నిశాః రాత్రీః-కాలధ్వనో
రత్యస్తసంయోగే ద్వితీయా-సమాగమార్హా సంయోగార్హా న నభవతి-చతురే
హని శుద్ధి స్సాస్య ద్భర్తు స్సంభోగకర్మణీతి వచనాదితిభావః-గర్భాధానమహోత్సవ
స్యాపి రాత్రిత్రయపరిమితత్వాదితి గూఢాశయః-ఇతిహేతోః విలీనవిలాసజాలః సంకో
చితాఖిలవిలాసః వైమనస్యాదితిభావః-అహమితిశేషః-భేదం విరహభేదం ప్రపద్య
ప్రాప్య తే విధేయయా త్వద్దాసీప్రియయేత్యర్థః-అనేన విధేయజనే కోపాయోగాత్
త్వయా రాధాయామపి నకుపితవ్యమితి శ్రీకృష్ణప్రార్థనా వ్యజ్యతే-కయాపి కయాచిత్
స్త్రియాసహ ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ శ్రేయఃకామో న
గృహీయాత్ జ్యేష్ఠాపత్యకళత్రయోరితి ప్రసిద్ధేః కయాపీత్యుక్తమ్-అనేన చ రుక్మిణ్యా
పేక్షయా రాధాయాః చైవ్యం వ్యజ్యతే-కయాపీత్యనేన అనాదరప్రతీతేః-హృదయస్య
మనసః వినోదమాత్రం దుఃఖోపశమనమాత్ర మిత్యర్థః-ఆసాదయం సంపాదితవానస్మి-
అత్యంతభేదే ఉన్మాదప్రాప్తేరితి భావః-

168

శ్లో॥ మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం తే

పాదాంబుజం ప్రియతమే కలయామి మూర్ధ్నా

ఆధేహి ముగ్ధమధురం వదనేందుబింబ

మేకాంతకాంత మమితస్మితచంద్రికాభిః.

మంజీరమితి॥ హేప్రియతమే ప్రియసి మంజీరమంజుతరశింజితరంజితం మంజీరాణాం
నూపురాణాం మంజుతరేణ మనోజ్ఞేన శింజితేన ధ్వనినా రంజితం భూషితం తేఽ
పణసమయే ధ్వన్యదయాదితి భావః-తే పాదాంబుజం పాదారవిందం మూర్ధ్నా
శిరసా కలయామి వహామి-అనేన మచ్ఛిరసి సమంజీరశింజితం త్వచ్ఛరణతాడనమపి

మమ మహద్భాగ్యమితి వ్యజ్యతే- ముగ్ధమధురం అతిసుందరం ముగ్ధా త్సుందరా
దపి మధురం సుందరమితి సమాసః-వదనేందుబింబం ముఖచంద్రబింబం అమితస్మిత
చంద్రికాభిః అధికహాసరూపజ్యోత్స్నాభిః ఏకాంతకాంతం అతిదీప్తం ఆధేహి కురు-
అతిసుందరస్య తవ ముఖరూపచంద్రస్య స్మితరూపజ్యోత్స్నాసంయోగశ్శోభాతి
శయావహ ఇత్యర్థః-రూపకాలంకారః - త్వద్వక్త్రప్రసాదార్థం త్వత్పాదారవిందం
శరణం భజామితి వచనేన కృష్ణస్వాతికార్యణ్యం వ్యజ్యతే- 169

గ|| ఏవం సకపటశపథపరంపరయా ప్రశంసయా వినయాభినయేన చ
ప్రేయసీ మనునీయ సోన్నమన ముత్సంగసంగినీ మాధాయ పాంసునిరస
నేన శిరోరుహసహనేన కంఠాశ్లేషణకపోలపరిచుంబనేన చ ప్రమోద
మాపాద్య యదునందనః కమపి వచసా మవిషయం హర్ష మాభజత-

ఏవమితి|| యదునందనః కృష్ణః ఏవ ముత్సర్గిత్యా సకపటశపథపరంపరయా సవ్యాజ
శపథస్తోమేన ప్రశంసయా స్తుత్యా వినయాభినయేన విధేయతాప్రకటనేన చ ప్రేయ
సీం రుక్మిణీం అనునీయ ప్రసాదయత్యా సోన్నమనం ఉన్నమనపూర్వకం ఉత్సంధ
సంగినీం సక్తిగతా మాధాయ కృత్వా భూతలాదున్నమయ్య ఉత్సంగే ఆరోప్యేత్యర్థః.
పాంసునిరసనేన భూతలవిలుంతనజన్యపరాగనిష్కాసనేన శిరోరుహసహనేన కచబంధ
నేన కంఠాశ్లేషణ కంఠాలింగనేన కపోలపరిచుంబనేన గండస్థలచుంబనేన చ ప్రమోద
మానందం ఆపాద్య సంపాదయిత్వా పాంసునిరసనాదిసేవాభి స్తామానన్దమిత్వేత్యర్థః.
వచసా మవిషయం వాగగోచరం మనోమాత్రసంవేద్య మిత్యర్థః. యద్వా అస్మాకం
వర్ణయితు మశక్య మిత్యర్థః-కమపి మహాన్తం హర్ష మానన్దం అభజత ప్రాప-బ్రహ్మ
నన్దనిర్మగోఽ- భూదిత్యర్థః. శ్రీకృష్ణస్య స్వయం బ్రహ్మత్వా తదానన్దో మహానితి
భావః. అత్ర శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మనన్దవర్ణనస్య గృహ్యంతే కృతత్వా దేతద్గంధస్య భవ్య
ప్రదత్వం వ్యజ్యతే- 170

అవ. అథ కవిర్గ్రంథాంతే మంగళం చిక్షిరుః తస్మిన్ తస్మిన్ కృతినాయకానాయకయోః రుక్మిణీ
కృష్ణయో రాయురాదిక మాశాస్తే శ్లోకద్వయేన- ఇత మిత్యాధినా.

శ్లో|| ఇత్థం మానుషలీలయా కలయతే సర్వావసీం పావసీం
కల్యాణైకనికేతనాయ జగదానందాదికందాయతే
దేవాయ స్పృహయామి సర్వభువనం గోపాయ గోపాయతే
లక్ష్మీచిత్తముషే నవామృతఝరీకల్పాయ కల్పాయతమ్.

ఇత్థమితి|| ఇత్థం పూర్వోక్తరీత్యా మానుషలీలయా మనుష్యవిలాసేన మనుష్యధర్మా
భినయేనేత్యర్థః- శ్రీకృష్ణస్య లీలామానుషత్వాదితి భావః. సర్వావసీం సమస్తామపి
భువం పావసీం పవిత్రాం కలయతే కుర్వతే-స్వస్మిన్ శ్రీకృష్ణపాదారవిందవిన్యాసేన
సర్వాపి భూః పవిత్రేత్యర్థః- తత్ర హేతుమాహ-కల్యాణై కనికేతనాయ సకలకల్యాణ

గుణానాం ముఖ్యాశ్రయాయ ఏవం పరమేశ్వరస్య మానుషలీలాస్వీకరణే హేతు
 మాహ-సర్వభువనం సమస్తలోకం గోపాయతే రక్షయతే ఇతి-అతవవ జగదానందాది
 కందాయ జగతా మానందస్య ఆదికందః- కందశబ్దో గౌణ్యా వృత్త్యా కారణ
 మాత్రం భోధయతి - ప్రధానకారణ మిత్యర్థః- తస్మై సకలకల్యాణగుణనిలయో
 భగవాన్ మానుషవేషేణ భువి భువనరత్నౌర మవతీర్య భువనాని రక్షయన్ నానంద
 యంశ్చ స్వపాదన్యాసే రుభవం పావయతీత్యేతావతా నిష్కృష్టోఽర్థః-నను పరమే
 శ్వరస్యావాప్తసమస్తకామస్య కిమనేన జగద్రక్షణేనేత్యత ఆహ-దేవాయేతి - దీవ్యతి
 భూతపాలనాదినా క్షీడతీతి దేవ స్తస్మై భగవతః- క్రీడేయ మితి భావః. నను
 బ్రహ్మైకకథం భగవత శ్చిన్మాత్రస్యావికారిణః-లీలయావాపి యుజ్యేర నిర్గుణస్య
 గుణాః క్రియా' ఇతి భాగవతాత్ చిన్మాత్రస్య నిర్గుణస్య లీలాపి కథ మిత్యత
 ఆహ - లక్ష్మీచిత్తముషే రుక్మిణీమనశ్చోరాయ మాయావశా లీలారసోదయ
 ఇతి భావః. అనేన సలక్ష్మీకాయైవ కృష్ణాయ కవి రాయ రాశాస్తే ఇతి
 వ్యజ్యతే - నను తాదృశత్రిజగన్మోహిన్యా అపి లక్ష్మ్య మనః కథం చోరి
 తవా నత ఆహ - నవామృతఝరీకల్పాయ నూతనసుధాప్రవాహతుల్యాయ
 అనేన అమృతవద్భగవద్రూపస్య భోగ్యత్వం వ్యజ్యతే - పరమానందప్రదత్వం చ-
 యద్వా - తస్య బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణ మాహ - నవామృతఝరీకల్పాయేతి-
 పరమానందస్వరూపాయేత్యర్థః - అమృతశబ్దస్య సుఖవాచిత్యాత్ - సాక్షాత్
 శ్రీకృష్ణావతారస్యైవ వాచకం విశేషణ మాహ గోపాయేతి- గోపాలాయేత్యర్థః -
 అనేన సౌలభ్యం వ్యజ్యతే-యద్వా భగవత ఏవంవిధత్యే ప్రమాణ మాహ గోపా
 యేతి-గాః వేదవాచః పాతీతి గోపః వేదపరిబృథః వేదవేద్య ఇతి యావత్ - శాస్త్ర
 యోనిత్వా దిత్యధికరణేన భగవతో వేదప్రమాణత్వం భగవతా వ్యాసేనైవ ప్రతి
 పాదితం-తే తుభ్యం కల్పాయుషం కల్పపరిమిత మాయుః-అజతి యోగవిభాగా
 త్సమాసాంతోఽచ్ఛహయామి అభిలషామి-

171

శ్లో॥ తస్మై విదర్భసుదృశే జగదంబికాయై

గోపాలకాయ చ జగజ్జనకాయ తస్మై

కల్యాణజాత మతివేల మనల్పకాల

మాశాస్మహే నహి తతోఽధిక మర్థయామః.

తస్మై ఇతి జగదంబికాయై త్రిలోకమాతే తస్మై విదర్భసుదృశే రుక్మిణ్యై జగజ్జన
 కాయ త్రిలోకపితే తస్మై గోపాలకాయ కృష్ణాయ చ అనల్పకాలం బహుకాలం
 -కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా-అతివేలం భృశం కల్యాణజాతం మంగళ
 సమూహం ఆశాస్మహే ఇచ్ఛామః-అజ శ్శాసు ఇచ్ఛాయామ్-తతః తస్మాత్ అధిక
 మన్యత్ వస్తువాహనస్వర్గమోక్షాదీక మిత్యర్థః-నార్థయోమో హి నై వేచ్ఛామః-

నిష్కా-మస్య గ్రంథకర్త రక్తమ భగవచ్ఛ్రేయోభిలాషా దన్యస్వాభిలాషో నాస్తీ
త్యర్థః- 172

అవ. ఏవం లోకోత్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ 'యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జహోషి
దదాసి యత్ యత్త పస్యసి కాంతేయ తత్కురుష్వ మదర్పణ' మితి భగవద్వచన
మనుసందధానః కవిః స్వగ్రంథం వ్యంగ్యమర్యాదయా పరమేశ్వరాయ సమర్పయతి.

శ్లో॥ మమేదం మేదిన్యా ముదిత మమృతాసారసరసం

సగంభీరం జానీ త్క ఇవ రసికాగ్రేసర ఇతి

కృతానంతా చింతా కథమివ మయా హంత జననే

దయాళౌ సర్వజ్ఞే సతి భవతి నిర్మత్సరతరే.

మమేతి॥ మేదిన్యాం భువి ఉడితం జాతం మనస స్సకాశా ద్గ్రంథరూపేణ భువి
ప్రభూత మిత్యర్థః-అమృతాసారసరసం అమృతస్య సుధాయా ఆసాగః ధారాసంపాతః
స ఇవ సరసం సస్వాదం శృంగారాదిరససహితం చేతి వ్యజ్యతే-గంభీరం గంభీరం ధ్వని
ప్రాధాన్యాదితి భావః-మమ మత్కర్తృక మిత్యర్థః-ఇదం కావ్యం రసికాగ్రేసరః
సహృదయోత్తమః క ఇవ కోవా జానీయాత్ విద్యాత్-ఇత్యేవం అనంతా అమితా
చింతా మయా కథమివ కథం వా కృతా భవత్స్వీతి శేషః-నకథమపీత్యర్థః- ఏతస్మై
త్కావ్యం జ్ఞాతుం రసికాగ్రేసరోఽస్తి వా నవేతి చింతితుం మమనైవావసర ఇత్యర్థః-
యద్వా-ఇతి అనంతా చింతా మయా కథమివ కుతో వా కృతా నక ర్తవ్యేవేత్యర్థః-
హంతే త్యాశ్చర్యే-ఫేదే వా-ఇతః పా జ్ఞాథత్వా స్మయా వ్యర్థమేవ చింతిత
మిత్యర్థః-తత్ర హేతు మాహ-జనక ఇత్యాదినా-హేభగవన్నితి శేషః-జనకే పితరి అనేన
పితుః పుత్రవా క్యేష్వివ తవ మద్వా క్యేషు స్వతఃప్రీతి ర స్తీతి వ్యజ్యతే-దయాళౌ సకరుణే
అనేన చ మద్గ్రంథే దోషా అపి త్వయా దయయా ఉంతవ్యా ఇతి వ్యజ్యతే. సర్వజ్ఞే
సర్వవిది న హి త్వత్తుల్యో రసికాగ్రేసరో నామేతి భావః. నిర్మత్సరతరే మాత్సర్య
రహితే ప్రాకృతాః రసికా స్సన్తునామ - తే తు మయి మాత్సర్యా స్మద్గ్రంథం న
పశ్యేయః- త్వన్తు నతథేతి భావః-భవతి త్వయిసతి కాలత్రయే సర్వత్రాపి వర్తమానే
ఇత్యర్థః. అన్వయస్తు-హేభగవత్ జనకే దయాళౌ సర్వజ్ఞే నిర్మత్సరతరే భవతి సతి
మేదిన్యా ముదితమమృతాసారసరసం గంభీరం మమేదం రసికాగ్రేసరః క ఇవ జానీ
యాదితి అనంతా చింతా మయా కథమివ కృతా హస్త ఇతి కఠినాః కించిద్భావః మత్సరా
అన్యే రసికాభాసా స్సన్తునామ-మద్గ్రంథం వేత్తుం త్వమేవాహ్వానీతి తుభ్యమేవేదం
సమర్పయామితి నిష్క్రష్టార్థః-

173

అవ. చరమవిలాసపరిచ్ఛేదం కథయతి.

శ్లో॥ యస్మి న్నంకరదారసారభర్షురీజృంభత్కటాక్షచ్ఛటా

పాతాః కల్పలతావితానసుమనోగుంభప్రియంభావుకాః

తస్యాసౌ నవకాళిదాసవిదుష షష్ఠోఽపి కావ్యామృతే
చంపూనామని ధీమతాం కృతసముల్లాసో విలాసోఽగమత్.

యస్మిన్నితి॥ షష్ఠోపి షష్ఠశ్చ-

శ్లో॥ చమ్పూభాగవతాఖ్యదుగ్ధజలధిం సన్మంధరేణామునా
నిర్మధ్యామృతసార మస్య భగవా నాచ్ఛిద్య లక్ష్మీధవః
వంచిత్యాఽసురసంతతిం సుమనసాంబృందాయ దేయా దతః
కోఽన్యోఽస్తి త్రిజగత్యపారకరుణో నాథాయణ స్సర్వవిత్ -
శ్లో॥ మయా యః కారయామాస వ్యాఖ్యానం బాలిశేన చ
చమ్పూభాగవతస్యాపి గృహ్లాతు స ఇదం హరిః.

ఇతి శ్రీహయవదనవదనరుచినదనవదన ఫేనమధురతరరససమాస్వాదన
నిత్యతృప్తస్య ఫణితరమాపరిణయాదిప్రబంధస్య పురిఘశ్మరామ
సూరికరుణాసమాసాదితానవద్యశబ్దవిద్యస్య బెల్లం
కొండోపనామకమోహనాయతనూభవస్య
రామస్యకృతిషు చమ్పూభాగవతవ్యా
ఖ్యాయాం మంధరసమాఖ్యా
యాం షష్ఠోవిలాసః-వ్యా
ఖ్యాచ సమాప్తా-

శ్రీ హయగ్రీవార్పణమస్తు.

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

NARASARAOPET-522 601

2014

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULA TRUST

NARASARAOPET-522 601

2014